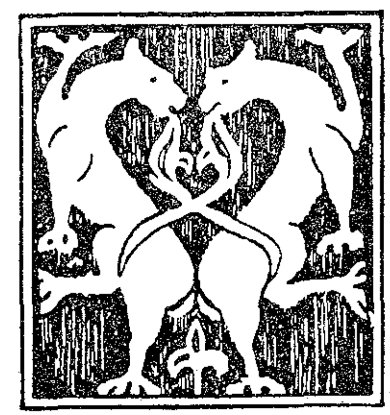
ἘΠΕΤΗΡΙΣ

ἙΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΤΟΜΟΣ ΜΖʹ
ΑΘΗΝΑΙ 1987-1989

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Β. Τωμαδάκης
(ὁδὸς 'Ασκληπιοῦ 67, 'Αθῆναι 106 80)

Directeur : Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Asklipiou 67, Athènes 106 80)

'Επεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α' - ΙΒ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ' - ΙΗ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ.Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ' : Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ' - ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ' - ΛϚ' : Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΛΖ', ΛΗ', ΜΑ' - ΜΕ', ΜΖ' : Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. 'Ι. Κουρούσης
» ΛΘ' - Μ' (= Λειμῶνος), ΜϚ' : Σ. 'Ι. Κουρούσης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α' - Ι' συντάκτης : 'Ε. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ' - Λ' συντάκτης : Ν. Μ. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα : 'Αριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος, 'Αθῆναι 105 59
Bureau : Rue Aristidou 8/8, Athènes 105 59 - Grèce
Τηλ. 32 39 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται εἰς τὴν 'Εταιρείαν, 'Αριστείδου 8, εἰς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα. 'Η διεύθυνσις δὲν ἀναμειγνύεται εἰς τὴν διαχείρισιν τοῦ περιοδικοῦ.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ 'Εταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν 'Εταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΡΟΚΑΘΗΜΕΝΟΙ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

[(ἀρχι)επίσκοποι Γορτύνης, Κρήτης καὶ Πρόεδροι αὐτῆς] ἀπὸ Τίτου τοῦ 'Αποστόλου μέχρι τῆς 'Αλώσεως (1453)

κ. Τιμοθέῳ
σεβ. 'Αρχιεπισκόπῳ Κρήτης

Α' ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

BAG = L. Petit, Bibliographie des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926. Subs. Hagiogr., 16.

BHG³ = Bibliotheca Hagiographica Graeca par François Halkin, I-III, Bruxelles ³1957. Subs. Hagiogr., 8ª.

BHG³ Auct. = Fr. Halkin, BHG Auctarium, Bruxelles 1979. Subs. Hagiogr., 47.

Creta Sacra = Flaminius Cornelius, Creta Sacra, I - II, Venetiis 1755 (τ. I, σσ. 189 - 212).

Δετοράκης, "Αγιοι Κρήτης = Θεοχ. Εὐστ. Δετοράκη, Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία, 'Αθῆναι 1970, 8°, σσ. 258 (+3).

ΕΕΒΣ = 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 'Αθῆναι Α', 1924 κέξ.

Εὐστρατιάδης, 'Αγιολόγιον = Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, 'Αγιολόγιον τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας ('Αθῆναι 1961), 8°, σσ. 483.

Gerola, MVC = G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, I - IV (ὁ τ. IV: αἱ ἐπιγραφαί), Venezia 1902 - 1932.

Inscr. Creticae = Marg. Guarducci, Inscriptiones Creticae, IV (σσ. 29 - 31 : Res sacrae, Roma 1950).

Κρητ. Λειμωνάριον = Κρητικὸν Λειμωνάριον περιέχον τὰς ἱερὰς 'Ακολουθίας τῶν ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ διαλαμψάντων ἁγίων ἱεραρχῶν, ὁσίων καὶ μαρτύρων... ἐκδίδεται (ὑπὸ) μητροπολίτου Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου Τίτου Μ. Σιλιγαράκη, 'Αθῆνα 1984, 4°, σσ. 554 (+4).

Laurent, Le Synodicon = Vitalien Laurent, Le Synodicon de Sybrita et les métropolites de Crète au Xᵉ - XIIIᵉ siècles, Échos d'Orient 32, 1933, σσ. 385 - 412.

Laurent, Corpus = Vitalien Laurent, Corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t.V, 1, κέξ., Paris 1963 κέξ.

Mansi = D. G. Mansi, Amplissima Conciliorum Collectio I - XXXI, Φλωρεντία.

SC = Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Synaxarium Constantinopolitanum... opera et studio Hippolyti Delehaye, Bruxellis 1902, 4°, σσ. LXXV + στ. 1172 + σσ. 2.

Τωμαδάκη, Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς = Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ⟨1210 - 1669⟩, περ. «Ὀρθοδοξία» ΚΠόλεως ΚΖ', 1952, σσ. 63 - 75.

Τωμαδάκη, Ἡ Ἀποστολ. Ἐκκλ. = Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἡ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η' - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954 σσ. 67 - 107.

Β' ΑΛΛΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

M. Le Quien, Oriens Christianus..., tomus secundus, Parisiis 1740, στ. 256 - 274 : Provincia Cretae insulae.

Ἐκκλησιαστικά. Ἀνθίμου Ἀλεξούδη, μητροπολίτου Ἀμασείας, Χρονολογικοὶ κατάλογοι τῶν ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχιερατευσάντων κατ' ἐπαρχίας... Κ' Κρήτη, περ. «Ἀνατολικὸς Ἀστήρ» Γ', ἐν ΚΠόλει 1891, σσ. 195 - 196 (36 ὀνόματα).

Ernst Honigmann, The Original List of Chalcedon (451 a.D.), περ. «Byzantion» XVI, 1947, σσ. 51 - 58 (διαφόρων ἐπαρχιῶν Κρήτης).

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 15 - 16, τεῦχος ΙΙΙ, 1961 - 1962, σσ. 201 - 203.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ Ἐρημίτης ἐν Κρήτῃ, 10ος - 11ος αἰών, ΕΕΒΣ ΜϚ', 1983 - 1986, σσ. 1 - 117.

Θεοδώρου Τζεδάκη, Κρήτης Μητρόπολις ἐν ΘΗΕ 10, 1967, σσ. 344 - 346 (κατάλογος ἀρχιερέων).

Γερασίμου Ἰ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης ⟨καὶ ἡ μητρόπολις Γορτύνης - 826⟩ μέχρι τοῦ ι' αἰῶνος, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 7, 1953, σσ. 462 - 478 (+ 2 πίνακες).

Η ΚΑΤΑΡΤΙΣΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ

Εἰδικῶς διὰ τὴν Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν Κρήτης κατὰ τὴν ἀπὸ Τίτου μέχρι τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως (1645/69) περίοδον, πρὸς καταρτισμὸν ἀσφαλεστέρων ἀρχιερατικῶν καταλόγων καὶ ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς ἀρχιερατείας ἑκάστου, πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν :

1) Τὰ πρακτικὰ τῶν (ἰδίᾳ οἰκουμενικῶν) Συνόδων, εἰς ἃς μετέσχον Κρῆτες ἀρχιερεῖς (ὡς εἰς τὰς συνόδους Γ' 431, Δ' 451 κλπ.).

2) Τὰ σωζόμενα Τακτικά, τὰ μνημονεύοντα ἀρχιερεῖς.

3) Αἱ συνοδικαὶ πράξεις Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, ὅσα τυχὸν ὑπογράφονται ὑπὸ ἀρχιεπισκόπων κλπ. Κρήτης. Αἱ πράξεις ἐκλογῆς ἢ μεταθέσεως ἀρχιερέων ἢ ἀνυψώσεως ἐπισκόπων εἰς ἀρχιεπισκόπους.

4) Ἱστορικοὶ συγγραφεῖς παραδίδοντες σχετικὰς εἰδήσεις.

5) Ἁγιολογικὰ κείμενα (βίοι, συναξάρια, ἐγκώμια κλπ.).

6) Ἐπιγραφαὶ μνημείων ὀνομάζουσαι ἐπισκόπους (στῆλαι, εἰκόνες, ἐπιτάφιοι κλπ.), ἀντικείμενα, σφραγῖδες, βοῦλλαι).

7) Παρρησίαι ἀρχιερέων (καὶ διὰ τὴν σειρὰν τῆς διαδοχῆς).

8) Ὑμνογραφικὰ κείμενα συνταχθέντα ὑπὸ ἀρχιερέων.

9) Αἱ εἰδήσεις περὶ μεταθέσεων ἐκ μιᾶς εἰς ἄλλην ἐπαρχίαν.

10) Τὰ σιγίλλια κλπ. μοναστηριακὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα συνυπέγραψαν ἀρχιερεῖς καὶ δὴ συνοδικοὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι διὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν Ἀποστολικῶν Ἐκκλησιῶν, ὡς ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος κλπ.) πληροφορίας ἔχομεν ἐξ αὐτῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης (Πράξεων, Ἐπιστολῶν).

Ὅσον ἀπώτερος πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ 321 μ.Χ. κατίσχυσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ὁ χρόνος, τόσον ὀλιγώτεραι εἶναι αἱ εἰδήσεις, ἐνῶ συχνότεραι καὶ ἀσφαλέστεραι εἶναι αἱ τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς ἐξεταζομένης περιόδου.

Ὡς πρὸς τὰς ἐπαρχίας, συμβαίνει ὥστε ἄλλοτε ἄλλη νὰ εἶναι ἡ ἔκτασις αὐτῶν, νὰ ἑνώνωνται μὲ παρακειμένας ἢ νὰ διαιροῦνται, ἢ νὰ μετονομάζωνται, ἄλλαι δὲ νὰ εἶναι μετὰ ποιμνίου καὶ ἄλλαι ψιλοῦ τινος τίτλου, αἱ διαλάμψασαί ποτε. Τινὲς ὑψοῦνται ἀπὸ ἐπισκοπῶν εἰς ἀρχιεπισκοπὰς ἢ μητροπόλεις, ἢ ἔχουν διάφορον κατὰ αἰῶνας ὀνομασίαν (ὡς Γορτύνης, Κρήτης).

Οἱ ὑπάρχοντες Κατάλογοι δὲν εἶναι πάντοτε ἀξιόπιστοι, λόγῳ καὶ παραναγνώσεων τῶν δυσξυμβλήτων ὑπογραφῶν τῶν ἀρχιερέων (ὁσάκις ἡ ὕπαρξις αὐτῶν πιστοῦται ἐξ ὑπογραφῶν), διὸ πρέπει νὰ διασταυρώνωνται καὶ

ἐλέγχωνται αἱ σχετικαὶ πληροφορίαι, καὶ νὰ διακρίνωνται ὁμώνυμοι ἀρχιερεῖς. Εἶναι δ' οἱ Κατάλογοι εἴτε γενικοὶ εἴτε εἰδικοὶ κατ' ἐπαρχίας ἢ τὰς πολιτικὰς τύχας τῆς περιοχῆς εἰς ἣν ἀναφέρονται.

Προκειμένου περὶ Κρήτης, ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς ὁποίας ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἦτο αὐτόνομος, οἱ δὲ ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἢ μητροπολίτην ἐπίσκοποι ἐξελέγοντο (πλὴν ἐξαιρέσεών τινων) ἐπιτοπίως, δὲν ὑπάρχουν σύνθετα προβλήματα. Οἱ δὲ εἰς τὴν Κρήτην ἀφορῶντες Κατάλογοι εἴτε εἶναι Γενικοί, εἴτε κατὰ περιόδους (Βυζαντινὴ περίοδος, Ἑνετοκρατία, Τουρκοκρατία) εἴτε κατ' ἐπαρχίας καὶ περιόδους εἴτε μεικτοί.

Ὡς εἶναι εὐνόητον περαιτέρω θὰ γίνῃ λόγος μόνον περὶ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων Κρήτης καὶ οὐχὶ τῶν Λατίνων ἢ τῶν ὑπ' αὐτοὺς οὐνιτῶν Ἑλλήνων ἀρχιερέων τῆς Ἑνετοκρατίας. Αἱ ἐπαρχίαι τῆς Κρήτης ὑπὸ τὸν Γορτύνης (εἶτα Κρήτης) ὑπῆρξαν σὺν τῷ χρόνῳ μὲν μέχρι 18, εἶτα δὲ ἐπὶ μακρότερον χρόνον 12 καὶ τελικῶς ὀκτώ. Τιτουλάριος ἐπίσκοπος ἐν Κρήτῃ μνημονεύεται μόνον διὰ τὴν ψιλὴν ἐπισκοπὴν Διοπόλεως (βοηθὸς τοῦ Κρήτης). Οἱ κατὰ τὸ 1204 - 1210 εὑρεθέντες κανονικοὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἐξωσθέντες ὑπὸ τῶν Λατίνων κατέφυγον εἰς τὸ κράτος τῆς Νικαίας εἰς ὃ ἐξηκολούθει χειροτονούμενος (καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸν 14ον αἰ.) ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, ὁ ὁποῖος δὲν κατεῖχε τὴν ἐπαρχίαν.

Ἡ ἀνασύνταξις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, διὰ τῆς χειροτονίας ἀρχιερέων ἐν Κρήτῃ ἐγένετο ἀπὸ τοῦ 1645, διὰ τοῦ πρώτου μητροπολίτου Κρήτης Νεοφύτου τοῦ Πατελλάρου, ὁ ὁποῖος ἥδρευεν εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην περιοχὴν τῆς Νήσου καὶ ὄχι εἰς Μ. Κάστρο (Χάνδακα, Ἡράκλειον), ἕως οὗ κατελήφθη ἡ πρωτεύουσα αὕτη καὶ ἔληξεν ὁ πόλεμος τὸ 1669[1].

ΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

Γορτύνης, Κρήτης, ἐπίσκοπος, μητροπολίτης, ἀρχιεπίσκοπος, πρόεδρος[2].

1. Ὁ νῦν μητροπ. Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου (ἀπὸ Λάμπης καὶ Σφακίων) ὡς ἀρχιμανδρίτης ἐδημοσίευσε διὰ τῆς ΘΗΕ 7, 1965, στ. 1029 - 1030, Κατάλογον τῶν Μητροπολιτῶν Κρήτης ἐν ὅλῳ 81, ἐξ ὧν οἱ πρῶτοι 45 τῆς βυζαντινῆς περιόδου (ἀπὸ Τίτου) καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας (πρόεδροι κλπ.) «μετὰ πάσης ἐπιφυλάξεως... φρονῶν ὅτι οὗτος χρῄζει ἐπισταμένης καὶ βαθυτέρας ἔτι ἐπεξεργασίας». Τὴν ἐπιφύλαξιν ταύτην διετύπωσεν ἀνατυπῶν τὸν αὐτὸν περίπου Κατάλογον εἰς τὸν τόμον «Τὸ Ἡράκλειο καὶ ὁ νομός του». Ἔκδοσις Νομαρχίας Ἡρακλείου, 1971, 4°, ἐν σσ. 155 - 156, ὅπου ἀντὶ Βησσαρίωνος Κορώνης καὶ Προέδρου Κρήτης τίθεται ὁ δῆθεν Βελισσάριος (47 ἀρχιερεῖς).

2. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, I titoli vescovo, arcivescovo e proedro della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici, περ. Orientalia Christiana Periodica 21, 1955, σσ. 321 - 326, Ρώμης (= Οἱ τίτλοι ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος, καὶ πρόεδρος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐν τοῖς ἁγιογραφικοῖς κειμένοις, περ. «Ἀπόστολος Τίτος» Ι, 1962, σσ. 205 - 209, Ἡράκλειον).

Ὁ προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης δὲν ἔσχε παραμονιμώτερον τίτλον (οὐδὲ ἕδραν τὴν αὐτὴν) ἀπὸ Τίτου τοῦ ἀποστόλου καὶ ἱδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης μέχρις ἡμῶν. Κατὰ μὲν τοὺς πρώτους αἰῶνας οὗτος ἀσφαλῶς ἦτο (ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κπόλεως) ἐπίσκοπος καὶ πρόεδρος καὶ δὴ τῆς πρωτευούσης τῆς Νήσου Γορτύνης. Μετὰ ταῦτα δὲ εὕρηται ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, μέχρι τῆς ἀραβοκρατίας (826) ἐξακολουθεῖ νὰ ἑδρεύῃ ἐν Γορτύνῃ. Κατὰ δὲ τὴν β' βυζ. περίοδον (961 - 1210) εὑρίσκεται ἑδρεύων μὲν ἐν Χάνδακι (σημερινῷ Ἡρακλείῳ), ὅπου μετετοπίσθη ἡ πρωτεύουσα, τιτλοφορούμενος δὲ μητροπολίτης, ὡς εὕρηται καὶ εἰς τὰ Τακτικά. Τὸν αὐτὸν τίτλον διετήρησε καὶ ὡς ὑπερόριος κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν, ὅτε ὁ ὅρος πρόεδρος ἔσχε νέαν σημασίαν (π.χ. μητρ. Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος Κρήτης), ἐξάρχου δηλονότι. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὁ μητροπολίτης Κρήτης ἐξακολουθεῖ προεδρεύων τοπικῆς Συνόδου, τὸ καθεστὼς δὲ τοῦτο μένει ἀμετάβλητον μέχρι τοῦ 1963, ὅτε ὁ μὲν πρόεδρος τῆς Συνόδου ἐπονομάζεται ἀρχιεπίσκοπος, οἱ δὲ ὑπ' αὐτὸν ἐπίσκοποι μητροπολῖται (ψιλῷ τίτλῳ).

Διὰ τὴν ἐποχὴν περὶ ἧς πραγματευόμεθα νῦν, σημειωτέον ὅτι αἱ μεταγενέστεραι πηγαὶ ἀποδίδουν ἀδιακρίτως πως τοὺς τίτλους τοῦ προκαθημένου τῶν πρώτων ἓξ αἰώνων τῆς Ἐκκλησίας. Σταθερωτέρα πάντως τομὴ εἶναι ἡ ἀρχιερατεία τοῦ ἁγίου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀφ' οὗ καὶ στερεοῦται ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τὸ ὄνομα τῆς διοικήσεως (Κρήτη, παρ' ὅλον ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἀρχιερατεύει ἐν Γορτύνῃ).

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἐκτὸς τοῦ ἀποστόλου Τίτου (α' αἰὼν μ.Χ.) φέρονται ἀρχιερατεύσαντες ἐν Γορτύνῃ οἱ ἅγιοι Φίλιππος (τέλη β' αἰ.), Κύριλλος ὁ μάρτυς († 304), Μύρων (περὶ τὰ μέσα δ' αἰ.), Εὐμένιος (ζ' αἰ.), πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Πέτρος Κρήτης ὁ νέος (δ' αἰ.), ἀσφαλῶς δ' ὁ Κρήτης Ἀνδρέας (ζ' - η' αἰ.), πάντες οὗτοι βιογραφηθέντες μετά τινων ἄλλων μὴ πρωτοθρόνων ἀρχιερέων, ὧν ἐξητάσθησαν τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, αἱ Ἀκολουθίαι, ἡ Ὑμνογραφία ἐκδεδομένη ἢ ἀνέκδοτος καὶ πᾶσα, συνήθως μεταγενεστέρα, περὶ τοῦ βίου αὐτῶν πληροφορία, ὡς καταγράφονται περαιτέρω καθ' ἕκαστον αὐτῶν[1].

Εἴμεθα δ' ὑποχρεωμένοι νὰ στηριχθῶμεν εἰς τὰς κατὰ παράδοσιν εἰδήσεις, μολονότι πολλαὶ εἶναι καὶ ἀνεξακρίβωτοι καὶ πολὺ μεταγενέστεραι, ἐλλείψει ἄλλων πηγῶν. Τὰ κενὰ τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἐκ τῆς παραλείψεως τῶν προκατόχων ἢ διαδόχων τῶν ἐν λόγῳ ἀρχιερέων Γορτύνης (Κρήτης) εἶναι καὶ πολλὰ καὶ δυσαναπλήρωτα.

Ἐδῶ σημειοῦμεν καὶ τὴν δημιουργίαν ἀνυπάρκτου ἀρχιεπισκόπου Κρή-

1. Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης.

της Κυρίλλου, δῆθεν μαρτυρήσαντος κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων[1].

ΕΞΑΡΤΗΣΙΣ

Κατὰ τὴν α' βυζ. περίοδον ἡ Κρήτη ἦτο μία τῶν δώδεκα ἀρχιεπισκοπῶν (συνοδικῶν Ἐκκλησιῶν) τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ ὑπήγετο ὑπὸ τὸν πάπαν Ρώμης, ὁ ὁποῖος διώριζεν ἑκάστοτε ἐν Ἀνατολῇ τὸν ὑποκαθιστῶντα αὐτὸν βικάριον, συνήθως τὸν Θεσσαλονίκης. Πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης προσετέθησαν τῇ Συνόδῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν κατέχεσθαι τὸν πάπαν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης. Ἀλλ' ἡ Κρήτη, ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία, ἐπανήχθη εἰς τὸν Ρώμης μετὰ τὴν ὑπαγωγὴν τῆς Ἰταλίας εἰς τὸ ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ μεγάλου, διετέλεσε δ' οὕτως διάγουσα μέχρι τοῦ 754, ὅτε ἀφῃρέθη τὸ Ἰλλυρικὸν ἀπὸ τὸν Ρώμης· καὶ ἂν δεχθῶμεν νεωτέραν ἄποψιν, τοῦτο ὑπῆρξε μὲν ἄσχετον πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν, ἐγένετο δὲ διὰ πολιτικοὺς λόγους, διὰ νὰ μὴ ὑπάγωνται δηλονότι βυζαντιναὶ ἐπαρχίαι ὑπὸ Φράγκους ἡγεμόνας, ὑπὸ τοὺς ὁποίους διετέλει τότε ὁ πάπας Ρώμης[2].

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΑΙ ΠΗΓΑΙ

Σποραδικὰς εἰδήσεις περὶ τῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (-731) ἔχομεν ἐκ τῆς συμμετοχῆς ἐπισκόπων Κρήτης εἰς τὴν Σύνοδον τῆς Σαρδικῆς (342 - 343), ἐξ ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Λέοντα Α' (457 - 458), ἐξ ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῆς μνείας τῶν ἐπισκόπων τῆς Νήσου, τῶν μετασχόντων εἰς οἰκουμενικὰς Συνόδους, ὡς τὴν Πέμπτην ἐν Κωνσταντινουπόλει (536), τὴν Ἕκτην ὁμοίως (680/681), τὴν Πενθέκτην (691 - 692) καὶ τὴν Ἑβδόμην ἐν Νικαίᾳ (787).

ΤΑ ΤΑΚΤΙΚΑ

Τακτικὰ τῆς ὑπὸ τὸ Ἰλλυρικὸν Ἐκκλησίας Κρήτης, διὰ τοὺς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους συνεδέθη αὕτη πρὸς τὴν Ρώμην, δὲν ὑπάρχουν, ἐπομένως οὐδὲ δυνάμεθα μέσῳ τοιούτων κειμένων νὰ πληροφορούμεθα ὀνόματα ἐπισκόπων. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὰ μετὰ ταῦτα, πλὴν τῆς Τουρκοκρατίας[3].

1. Ἰω. Β. Παπαδόπουλος, Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης; ΕΕΒΣ 16, 1940, σσ. 247 - 251. Πρβλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκην, ἐν ΕΕΒΣ 24, 1954, σσ. 12 - 13, καὶ τὸν αὐτόν, Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙΙ, 1961 - 1962, σσ. 207 - 208.

2. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1965, σ. 5.

3. Ἐκ τῆς μεγάλης περὶ τὰς «Ἐκθέσεις», «Τακτικὰ» (Notitiae episcopatuum) βιβλιογραφίας: Ern. Gerland, Corpus Notitiarum episcopatuum Ecclesiae Orientalis Graecae, μέρος Α', τεῦχος Α' (Κ/λις 1931). Γερασίμου Ἰ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, τόμος Α', τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1933. (Κρίσις ὑπὸ τοῦ Παραμυθίας Ἀθηναγόρα, ΝΣ 30, 1935, σσ. 707 - 723, καὶ 31, 1936, σσ. 43 - 49). Περίληψις ἐν ἄρθρῳ ΜΕΕ ΚΒ', 1933, σσ. 756α - 757γ). Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ ἐπισκοπαὶ Κρήτης μέχρι τοῦ ι' αἰῶνος, Κρητ. Χρον. 7, 1953, σσ. 462 - 478+2 πίνακες, ὅθεν ἐξάγεται ὅτι ὁ προκαθήμενος Κρήτης ἐλέγετο Γορτύνης μέχρι τῆς Ἀραβοκρατίας. N. Oikonomidès, Les listes de préseance byzantines de IXe et Xe siècles..., Paris 1972 (δὲν παρέχει πληροφορίας ἐκ τῶν ἐκεῖ δημοσιευομένων «τακτικῶν»).

Η ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑ (826 - 961 μ.Χ.)[1]

Τὸ πρόβλημα ὑπάρξεως ἀρχιεπισκόπων Κρήτης ἐν τῇ Νήσῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἀραβοκρατίας ἐξαρτᾶται α') μὲν ἐκ τοῦ ἂν ἦσαν οὗτοι ὑπερόριοι καὶ ψιλῷ τίτλῳ μόνον, καὶ β') ἐκ τοῦ ἀναλώτου κατ' αὐτὴν δύο τῶν μεγαλυτέρων πόλεων τῆς Νήσου, ἤτοι τῆς Γορτύνης καὶ τῆς Κυδωνίας, περὶ οὗ ὁμιλοῦν βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, χωρὶς νὰ πείθουν περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου. Ἐάν, παρὰ πᾶσαν λογικήν, ἔμειναν ἀνάλωτοι αἱ ἐν λόγῳ πόλεις, φυσικὸν θὰ ἦτο νὰ διατηρήσουν ἱερατεῖον καὶ δὴ ἀρχιεπίσκοπον ὀρθόδοξον[2].

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, ἐν συνεχείᾳ θὰ πραγματευθῶμεν τὰς μαρτυρίας περὶ τῶν ψιλῶν ἢ προέδρων Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν.

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (862 - 961 μ.Χ.). Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἐπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ΕΕΒΣ 30, 1960, σσ. 1 - 38, ὅπου κ.ἄ. βιβλιογραφία. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν (ἱστορία - ἐπίσκοποι - ἅγιοι), Κρ. Χρ. 15 - 16, 1961 1962, ΙΙΙ, σσ. 193 - 212.

2. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ. κατὰ τόπους.

ΠΡΟΚΑΘΗΜΕΝΟΙ ΚΡΗΤΗΣ (55 - 1453 μ.Χ.)

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΤΙΤΟΣ (64 μ.Χ.)

(ἅγιος ἑορταζόμενος τῇ 24ῃ Αὐγούστου)

Ὅτι Κρῆτες ἰσραηλῖται τὸ θρήσκευμα παρίσταντο κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν (33 μ.Χ.) ἐν Ἱερουσαλὴμ πληροφορούμεθα ἀπὸ τὰς Πράξεις τοῦ ἀπ. Λουκᾶ (β' 11). Τὰ δὲ τῆς διαδόσεως ἐν τῇ Νήσῳ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως ἐπισκόπων ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἐπισκεφθέντος τὴν Κρήτην ἀποστόλου Παύλου *Τίτῳ γνησίῳ τέκνῳ* (α', 4) : *τούτου χάριν κατέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καὶ καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγώ σοι διεταξάμην* (α',5). Ὅτι δὲ πρεσβύτεροι νοοῦνται οἱ ἐπίσκοποι συνάγεται ἐκ τῆς συνεχείας, ὅπου ὁρίζονται τὰ προσόντα τῶν ὑποψηφίων ἀρχιερέων : *δεῖ γὰρ τὸν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον* (α', 7). Πάντως ὁ Τίτος δὲν διέμεινεν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Κρήτην, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ τέλους τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς : *ὅταν πέμψω Ἀρτεμᾶν πρὸς σὲ ἢ Τυχικόν, σπούδασον ἐλθεῖν πρός με εἰς Νικόπολιν· ἐκεῖ γὰρ κέκρικα παραχειμάσαι* (γ', 12). Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη, ἂν μὴ τὸ 56 μ.Χ., βεβαιότερον τὸ 63/64.

Αἱ περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ βίου τοῦ Τίτου πληροφορίαι κρίνονται μυθώδεις, ὡς προερχόμεναι ἐκ κειμένων αἰῶνας μετὰ ταῦτα γραφέντων. Οὐδὲ γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ποίας ἐπισκοπὰς ἵδρυσε τὸ πρῶτον ὁ ἀπόστολος οὗτος, εἰς ὃν ἀποδίδεται ὁ τίτλος τοῦ ἐπισκόπου Γορτύνης ἢ τοῦ Κρήτης. Ἐτιμήθη δ' ὁ Τίτος πράγματι ἐν Γορτύνῃ δι' ἀνεγέρσεως περικαλλοῦς ναοῦ.

SC, στ. 730. BAG, σ. 288. Κρητ. Λειμωνάριον, σσ. 327 - 351, 540 - 552. Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σ. 451. Παν. Κ. Χρήστου, Ἱστορικὰ στοιχεῖα περὶ Κρήτης ἐν τῇ πρὸς Τίτον ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Κρητ. Χρον. 4, 1957, σσ. 281 - 293. Fr. Halkin, La légende crétoise de Saint Tite, AB 79, 1961, σσ. 241 - 256. Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης, σσ. 19 - 45, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Περὶ τοῦ ναοῦ : Στέφ. Ἀ. Ξανθουδίδης, Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον, Χριστ. Κρήτη Β', 1915, σσ. 317 - 338. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδος, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης, ΕΕΒΣ 3, 1926, σσ. 301 - 328 (μνημεῖον τοῦ 6ου αἰῶνος μὴ καταστραφὲν τὸ 824).

ΕΡΜΑΙΟΣ, ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ

Χειροτονηθεὶς ὑπὸ Τίτου. Νοεμβρίου 4 (β' ἥμισυ α' αἰ.)

SC, σ. 191

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΓΟΡΤΥΝΗΣ

3 Ἀπριλίου, 8 Ὀκτωβρίου ; (ca. 179 - 190 μ.Χ.)

Ἐπίσκοπος Γορτύνης κατὰ τὸν Εὐσέβιον (Ἐκκλ. Ἱστορία IV,21) ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου. Σκοτεινὰ τὰ περὶ αὐτὸν ὡς ἅγιον ἢ μάρτυρα καὶ ἀβέβαια.

Ἔλλειψις συναξαρίου - ἀκολουθίας. Martyrologium Romanum (3 Ἀπριλίου), σ. 134. Πλείονα ὁ Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης, σσ. 46 - 49.

ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΓΟΡΤΥΝΗΣ († 304)

Ἐπὶ Δεκίου (249 - 251) ἢ Διοκλητιανοῦ ἢ Μαξιμιανοῦ (304) μαρτυρήσας. Ὀρθοδόξως 14 Ἰουνίου ἑορταζόμενος.

SC, στ. 750. BHG³ 467, 467ᵇ. Martyrologium Romanum, σ. 278 (Cyrillus episcopus mart. in Creta sub Decio vel Maximiano). Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης μητροπόλεως Γορτύνης πρὸ δεκαεπτὰ καλανδῶν Ἰουλίου <9 Ἰουλίου 304> διὰ πολλῶν κωδίκων, βλ. Pio Franchi de' Cavalieri, Note Agiografiche, fasc. 9°, Città del Vaticano 1953 (Studi e Testi, 175) ἐκδόντα τὸ μαρτύριον, μεταγενέστερον ὡς ἐκ τοῦ ἀποδιδομένου εἰς αὐτὸν τίτλου ἀρχιεπισκόπου μητροπόλεως, Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σ. 264. Κρητ. Λειμωνάριον, σσ. 359 - 375. Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης, σσ. 95 - 118 (αὐτόθι, σσ. 107 - 110 περὶ τῶν συναξαρίων, σ. 117 : αἱ ἀκολουθίαι, σσ. 117 - 120 : ἡ ἀνέκδοτος ὑμνογραφία, σσ. 121 - 123 : ὑμνογραφικά). Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Κυρίλλου ἐπισκόπου Γορτύνης τῆς Κρήτης, ψαλλομένη τὴν 14ην Ἰουνίου, ὑπὸ Ἱλαρίωνος, ἐπισκ. Ῥεθύμνης, Ἀκολουθίαι..., ἐν Ἀθήναις 1878, σσ. 245 - 250 (πρβλ. BAG, σ. XXVI).

ΑΡΤΑΚΙΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἐν cod. Vatic. Gr. 1587, fol. 355ʳ-357ᵛ, Κατάλογος τῶν ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμ. Συνόδου συνελθόντων Πατέρων ἐν οἷς ὁ Κρήτης Ἀρτάκιος[1].

1. Ernst Honigmann, Une liste inédite des Pères de Nicée, περ. «Byzantion» XX, 1950, σσ. 63 - 71. Τὸ κείμενον σσ. 64 - 69, ἐν σ. 68, ἀρ. 214 (καὶ ἀρ. 238 κατὰ τοὺς κώδικας Hierosol. Metoch. 2 καὶ Hierosol. Patr. 167). — Codices Vaticani Graeci 1485 - 1683 recensuit Cyrus Giannelli, Bybliotheca Vaticana MCML, σ. 205.

ΜΥΡΩΝ (ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ) ΚΡΗΤΗΣ ?

Μύρων πρόεδρος Κρήτης ἢ ἐπίσκοπος Κνωσοῦ, ἅγιος ἑορταζόμενος τὴν 8ην Αὐγούστου, περὶ οὗ πᾶσαι αἱ μνεῖαι μετὰ τὸ 961 μ.Χ. ὅτε καὶ ὁ βίος συντέτακται. Ἐρίζουν οἱ μελετηταὶ ἐὰν πρόκειται περὶ ἐπισκόπου Κνωσοῦ, ὡς γεννηθέντος ἐν Ραύκῳ (Ραουκία ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Κνωσοῦ κατὰ τὴν β΄ βυζαντινὴν περίοδον) ἢ ἀναδρομικῶς περὶ προέδρου Κρήτης, τίτλου ἀνυπάρκτου κατὰ τὸν δ΄ αἰῶνα, σημαίνοντος μετὰ τὸ 961 μ.Χ. τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης. Αἱ ἀσφαλέστεραι πληροφορίαι τοῦ βίου φέρουν αὐτὸν ἀρχιερατεύσαντα μετὰ τὸ 313 μ.Χ. καὶ ζήσαντα εἰς βαθὺ γῆρας μέχρι τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος. Ἐκ τῶν Συναξαρίων δὲν διαφωτιζόμεθα, αἱ δὲ Ἀκολουθίαι του εἶναι πολὺ μεταγενέστεραι (ἡ πρώτη συνετέθη ὑπὸ Γερασίμου Χερρονήσου τοῦ Καλογνώμονος καὶ ἐτυπώθη ἐν Ἑνετίᾳ τὸ 1792 !). Δὲν ὑπῆρξε λοιπὸν μάρτυς ἀλλ' ἔζησε βίον εὐάρεστον τῷ Θεῷ καὶ ἐθεωρήθη θαυματουργός.

Τὰ κατ' αὐτὸν συνεζήτησεν ὁ Θεοχ. Δετοράκης, τάξας μεταξὺ 250 - 350 μ.Χ. καὶ τὴν ἀρχιερατείαν του μετὰ τὴν τοῦ Κυρίλλου μάρτυρος, διεφώτισε δὲ καὶ τὰ περὶ τὸν ἅγιον ὑμνογραφηθέντα κατὰ τὸν παρελθόντα ἰδίᾳ αἰῶνα.

BHG[3] 1311 - 1312g. BAG, σ. 201. Κρητ. Λειμωνάριον, σσ. 483 - 498. Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σ. 341. Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης, σσ. 132 - 145, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Ὁ βίος τὸ πρῶτον ὑπὸ B. Latyšev, Menologium, II, Petropoli 1912, σσ. 257 - 259, ἐξ Ἱεροσολυμιτικοῦ χειρογράφου τοῦ ιβ΄ αἰ.

ΠΑΥΛΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΓΟΡΤΥΝΗΣ

ἀρχαὶ τετάρτου αἰῶνος

Ἐν τῷ μαρτυρίῳ τῶν Ἁγίων Δέκα ἀναγινώσκεται : *Παῦλος ὁ ἁγιώτατος τῆς κατὰ Γορτύνην ἁγιωτάτης Ἐκκλησίας*, ὅτι ἔρχεται εἰς Ρώμην πρὸς Κωνσταντῖνον Μέγαν καὶ Κωνστάντιον[1], διὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων τούτων, περὶ τὸ 327 μ.Χ.

Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης, σσ. 57, 59.

ΙΚΟΝΙΟΣ

ἐπίσκοπος Γορτύνης τῆς Κρήτης (431 μ.Χ.)

Ἐν τῇ τρίτῃ ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ μετασχὼν καὶ ὑπογράψας τὰ πρακτικὰ ὡς : *Ἰκόνιος ἐπίσκοπος Γορτύνης τῆς Κρήτης ὑπέγραψα*

1. Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας IV, Πετρούπολις 1897, σ. 235.

ἀποφηνάμενος ἅμα τῇ ἁγίᾳ Συνόδῳ[1] καὶ ἀναθεματίζων τὸν Νεστόριον[2], μετὰ τῶν συνεπισκόπων του Χερρονήσου, Λάμπης καὶ Κνωσοῦ.

Οὐδεμία ἄλλη μνεία.

Concilium universale Ephesenum, edidit Eduardus Schwartz, volumen primum. Acta Graeca. Pars prima... altera... tertia, Berolini et Lipsiae 1927. Pars quarta 1928, κατὰ τόπους.

ΜΑΡΤΥΡΙΟΣ

ἐπίσκοπος Γορτύνης (μέσα ε΄ αἰ.)

Γνωρίζεται ἐκ δύο πηγῶν : α΄) Ὁ Γορτύνης Μαρτύριος τῆς Κρητῶν μητροπόλεως μετέσχε τῶν ἐργασιῶν τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Χαλκηδόνι τῷ 451 μ.Χ.[3].

β΄) Martyrius humilis episcopus Vestrae Gortynae ἐξ ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων Κρήτης πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄ (457 - 474)[4].

ΣΥΝΕΣΙΟΣ

ἐπίσκοπος Γορτύνης (463)

Γνωστὸς ἐξ ἐπιγραφῆς «Ἐπὶ Συνεσίου», δηλούσης Γορτύνης ἐπίσκοπον, ἡ ὁποία ἐτοποθετήθη ἀρχικῶς μεταξὺ τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος[5], εἶτα δὲ σχετισθεῖσα πρὸς τὸ 463[6] καὶ ἔχουσα οὕτω :

ἐπὶ Συνεσίου
το]ῦ θεοφιλεστάτου ἐ[πισκόπου
⟨πολλὰ τὰ ἔτη⟩.

Κρίνει ἡ ἐκδοῦσα οὐχὶ παλαιοτέραν τοῦ ἕκτου αἰῶνος[7].

1. Ed. Schwartz, Concilium Universale Ephesenum, vol. I, pars II, σ. $55_{,10}$.
2. Αὐτόθι, σ. $32_{,5-10}$.
3. Ernest Honigmann, The Original List of Chalcedon, περ. «Byzantion» XVI, 1944, σ. 51.
4. Mansi, VII, 621 - 622.
5. Ἀν. Ὀρλάνδος, Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Τίτου, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 320.
6. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta IV, Venezia 1932, σ. 550, N° 26.
7. Inscr. Creticae, σσ. 399 - 400, N° 462 - 463.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ

'Αρχιεπίσκοπος Γορτύνης (536 - 553 μ.Χ. τοὐλάχιστον)

'Εξ ἐπιγραφῆς ἀπολεσθείσης μέν, ἀλλὰ πολλάκις δημοσιευθείσης[1], τελικῶς δ' οὕτω :

† 'Επὶ Θεοδώ]ρου τοῦ ἁγιω(τάτου) ἀρχιεπισκό(που)... καὶ 'Ηλίου τοῦ περι]βλ(έπτου) ἀνθυπάτου εὐτυχῶς ἀνενεώθη οὗ]τος ὁ τοῖχος... ὑπα(τείᾳ) Φλ. 'Αππίωνος τοῦ λαμπρ(οτάτου) 'Ινδ. β' †[2] (= 539).

Καὶ ἐκ συμμετοχῆς τοῦ Θεοδώρου τούτου εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε' Οἰκ. Σύνοδον τοῦ 553 : *Θεόδωρος ἐπίσκοπος Γορτύνης ἥ μητρόπολις ἐστὶ τῆς Κρήτης ἐπαρχίας, διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῆς πεπραγμένης ἐπιστάς, καὶ ἀναθεματίζων Σευῆρον καὶ τὰ αὐτοῦ ἀσεβῆ συγγράμματα, καὶ Πέτρον τόν ποτε 'Απαμείας καὶ τοὺς κοινωνικοὺς αὐτοῖς, καὶ τοὺς ἐν τῇ πλάνῃ αὐτῶν ἐπιμένοντας, ὁρίσας ὑπέγραψα*[3].

ΕΚΚΛΗΣΙΟΔΩΡΟΣ

ὁ μακαριώτατος ἐπίσκοπος Γορτύνης († 624)

Γνωστὸς ἐξ ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς εἰς ἁγίους Δέκα, ἣν ἐδημοσίευσαν καὶ οἱ Frederico Halbherr[4], G. Gerola[5] καὶ Marg. Guarducci[6], ἐχούσης οὕτω :

† ΑΝΕΠΑΥΣΑΤΟ Ο ΜΑ
ΚΑΡΙΩΤ(ΑΤΟ)Σ ΕΚΚΛΗΣΙΟΔΩΡΟΣ
ΕΠΙΣΚΟ(ΠΟΣ) ΜΗΝΙ ΙΟΥΛΙΟΥ
ΕΓ ΙΝΔΙ(ΚΤΙΩΝΙ) ΙΒ ΗΜΕΡΑ
ΚΥΡΙΑΚΗ †

'Εκρίθη δὲ ὅτι ἐκ τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 624 μ.Χ., ὅπερ καὶ δηλοῖ ὅτι καὶ μέχρι τῆς χρονολογίας ταύτης ὁ προκαθήμενος Κρήτης ἐλέγετο ἐπίσκοπος Γορτύνης.

---

1. B. Montfaucon, Palaeographia Graeca, 1708, σσ. 173 - 174. Relation d'un voyage du Levant... par M. Pitton de Tournefort, à Lyon 1717, I, 64. Fl. Cornelius, Creta Sacra, I, σ. 144 (ἐκ βατικανοῦ κώδικος). CIG IV, 1877, N° 8635.
2. Inscr. Creticae, σ. 398, N° 460.
3. Ψῆφος Μηνᾶ πατριάρχου κατὰ Σευήρου..., Mansi, VIII, σσ. 1143 καὶ 1146 (πρβλ. IX, σ. 174).
4. Addenda to the Cretan Inscriptions, American Journal of Archaeology, second series, II, 1898, σσ. 79 - 94, ἐν σσ. 89 - 90.
5. Gerola, MVC, IV, 1932, σ. 557, N° 43.
6. Inscr. Creticae, σ. 407, N° 484.

ΕΥΜΕΝΙΟΣ

ἐπίσκοπος Γορτύνης (β' ἥμισυ 7ου αἰ.)

"Οσιος Εὐμένιος ἐπίσκοπος Γορτύνης Κρήτης ὁ θαυματουργὸς (Σεπτ. 18). Οὐδεὶς βίος διεσώθη οὐδ' ἰδιαιτέρα 'Ακολουθία ἐγράφη. Αἱ περὶ αὐτοῦ ἀσαφεῖς εἰδήσεις προέρχονται ἐκ τῶν Συναξαρίων καὶ τῆς ὑμνογραφίας τῆς ἑορτῆς. Τὰ Συναξάρια ὁμιλοῦν περὶ μεταβάσεώς του εἰς Ρώμην καὶ εἰς Αἴγυπτον, δὲν προσδιορίζουν δ' αὐτὸν χρονικῶς. 'Αντιθέτως εἰς τὸν κανόνα γραφέντα ὑπὸ 'Ιωσὴφ τοῦ 'Υμνογράφου παρέχονται ὑπαινιγμοὶ περὶ μεσολαβήσεως τοῦ ἁγίου εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς λύσιν διαφορῶν μεταξὺ συμβασιλέων, οὓς ὁ πραγματευθεὶς τὰ κατὰ τὸν ἅγιον Θ. Δετοράκης ὑποθέτει τοὺς ἀδελφοὺς Κωνσταντίνου Δ' τοῦ Πωγωνάτου (668 - 685 μ.Χ.), ὁρίσας τὴν ἀκμὴν τοῦ Εὐμενίου τούτου εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ ἑβδόμου αἰ. Τοῦτο φαίνεται ἀπίθανον, ἂν (βλ. κατωτέρω) ὁ Παῦλος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης ὑπῆρξε διάδοχος τοῦ Εὐμενίου, ὅτε οὗτος θὰ ἔζη μίαν εἰκοσαετίαν ἐνωρίτερον.

BAG, σ. XXVI. Κρητ. Λειμωνάριον, σσ. 43 - 53. Εὐστρατιάδης, 'Αγιολόγιον, σσ. 147 - 148. Δετοράκης, "Αγιοι Κρήτης, σσ. 146 - 154.

ΠΑΥΛΟΣ

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (655)

'Εν τῷ βίῳ «τοῦ ἐν ἁγίοις ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Σπυρίδωνος, ἐπισκόπου γενομένου πόλεως Τριμιθούντων», συνταχθέντι ὑπὸ Θεοδώρου ἐπισκόπου πόλεως Πάφου (665), εὕρηνται τὰ ἑξῆς :

ἀνεγνώσθη... πεντεκαιδεκάτου δὲ ἔτους Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως καὶ δευτέρῳ ἔτει Κωνσταντίνου τοῦ θεοστέπτου καὶ εὐσεβεστάτου αὐτοῦ υἱοῦ (= 655 μ.Χ.). *ἥντινα ἱστορίαν μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ παρόντος λόγου τινὲς τῶν φιλοχρίστων ἀνδρῶν τῶν τηνικαῦτα, συμπαρόντων Σεργίου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντίας τῆς Κύπρου καὶ Παύλου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, κατὰ συγκυρίαν ἀπὸ Αἰγύπτου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνερχομένου καὶ ἐκεῖ παρατυχόντος καὶ Θεοδώρου τοῦ ἁγιωτάτου ἐπισκόπου τῶν αὐτόθι*[1]...

Τί ἐζήτει ὁ Παῦλος εἰς Αἴγυπτον, ἐξ ἧς διὰ Κύπρου ἐπέστρεφεν εἰς Κρήτην ἄγνωστον[2]. Πιθανὸν διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ σκηνώματος τοῦ Εὐμε-

---

1. La légende de S. Spyridon évêque de Trimithonte, par Paul Van den Ven, Louvain 1953, σ. 89,$_{9-16}$.
2. Πρβλ. τὴν παρομοίαν πληροφορίαν περὶ τοῦ Εὐμενίου Γορτύνης, Δετοράκης, "Αγιοι Κρήτης, σ. 151.

νίου Γορτύνης, κοιμηθέντος ἐν Θηβαΐδι τῆς Αἰγύπτου, ὅτε πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὸν Παῦλον μὲν διάδοχον τοῦ Εὐμενίου, τοῦτον δὲ ζήσαντα τὸ 641. Εἰς τοῦτο θὰ συνηγορεῖ ὅτι νῦν τὸ πρῶτον (655) ὁ προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης λέγεται ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης καὶ οὐχὶ ἐπίσκοπος Γορτύνης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α΄

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (680, 692)

Γνωστὸς ἐκ τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὴν Ἕκτην (680 μ.Χ.) καὶ εἰς τὴν Πενθέκτην (692 μ.Χ.) οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Οὕτω τὴν πρώτην πρᾶξιν τῆς Ἕκτης ὑπογράφει *Βασίλειος ἐπίσκοπος πόλεως Γορτύνης τῶν Κρητῶν νήσου*[1], πρὸ δὲ τοῦ τῆς Ἐφέσου ἀναφέρεται *Βασιλείου ἐπισκόπου Γορτύνης*[2]. Τὴν ἑνδεκάτην πρᾶξιν ὑπογράφει μετὰ τὸν Θεσσαλονίκης[3] καὶ περαιτέρω: *Βασίλειος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Γορτυνίων μητροπόλεως τῶν Κρητῶν νήσου ὑπὲρ ἐμαυτοῦ καὶ τῆς ὑπ' ἐμὲ Συνόδου ὁμοίως ὑπεσημανάμην*[4].

Εἰς δὲ τὰ Πρακτικὰ τῆς Πενθέκτης ὑπογράφεται: *Βασίλειος ἐπίσκοπος*[5] *τῆς Γορτυνίων μητροπόλεως τῆς φιλοχρίστου Κρήτης νήσου, καὶ τὸν τόπον ἐπέχων πάσης τῆς Συνόδου τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας Ῥώμης ὁρίσας ὑπέγραψα*[6], ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Σύνοδον ταύτην ἐξεπροσώπει τὴν πρεσβυγενῆ Ἐκκλησίαν Ρώμης, ὑφ' ἣν καὶ ὑπήγετο.

Ἀξιοσημείωτος ὁ τίτλος *τῆς Γορτυνίων μητροπόλεως* καὶ ἡ μνεία τῆς ὑπ' αὐτὴν τοπικῆς Συνόδου Κρήτης.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἅγιος, ὁ Ἱεροσολυμίτης καὶ ὑμνογράφος, † 4 Ἰουλίου 740;

Ὁ διασημότερος τῶν ἀρχιεπισκόπων Κρήτης ζήσας μεταξὺ τοῦ 660 μ.Χ. καὶ 740 (726 ἢ 720 ἢ 730 κατ' ἄλλους), ποιητὴς καὶ ῥήτωρ γνωστότατος, διὸ καὶ ἐμελετήθη πολλάκις. Γεννηθεὶς ἐν Δαμασκῷ, ἔζησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου ὡς μοναχὸς Ἱεροσολυμίτης ἐχειρονήθη διάκονος καὶ ὑπηρέτει ὡς ὀρφανοτρόφος. Ἐκεῖθεν κατέλαβε τὴν Κρήτην, πιθανῶς γενόμενος τὸ πρῶτον ἐκεῖ ἐπίσκοπος καὶ εἶτα ἀναχθεὶς εἰς τὴν μητρόπολιν Κρήτης

1. Mansi, XI, 209 (βλ. καὶ σ. 224).
2. Αὐτόθι, σ. 212.
3. Αὐτόθι, σ. 457.
4. Αὐτόθι, σ. 689.
5. Ὡς ἐπίσκοποι ὑπογράφονται καὶ οἱ πατριάρχαι.
6. Mansi, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 989.

περὶ τὸ 710 ἢ 711. Ἀπέθανεν εἰς Ἐρεσσὸν τῆς Λέσβου, ἐνῷ ἐταξίδευεν ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσαν ἐπιστρέφων εἰς τὴν ἐπαρχίαν του. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος λέγει αὐτὸν μετασχόντα τῆς Ἕκτης οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές· ἁπλῶς μετέφερεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, μετὰ τὴν λῆξιν τῆς Συνόδου (685), τὴν ὁμολογίαν τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας, καὶ ἔκτοτε ἀνεξηγήτως παρέμεινεν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν μέχρι τῆς ἐκλογῆς του εἰς Κρήτην. Φέρεται δὲ μετὰ ταῦτα ὡς συμπράξας εἰς τὴν καῦσιν τῶν πρακτικῶν τῆς ς' Οἰκ. Συνόδου.

Ὁ Ἀνδρέας εἶναι γνωστότατος ἐκ πολυαρίθμων κανόνων τοὺς ὁποίους συνέθηκε καὶ δὴ καὶ τοῦ Μεγάλου Κανόνος καὶ ἄλλων συγγραφῶν. Ἐν Κρήτῃ προήγαγε τὸν μοναχικὸν βίον ἀλλὰ παραλλήλως ἐνίσχυσε τὸ ποίμνιόν του ἀμυνόμενος κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων. Τὰ περὶ προσχωρήσεώς του εἰς τὸν μονοθελητισμὸν εἶναι ἀβέβαια, ἀφοῦ ἐνωρὶς ἀνεγνωρίσθη ὡς ἅγιος.

Τὰ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Ἀνδρέου πληροφορούμεθα ἐκ συναξαριακῶν πηγῶν καὶ βίων, ὧν ὁ παλαιότερος τοῦ Νικήτα ἐγράφη τὸ β' ἥμισυ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Ἡ ἁγιοποίησίς του συνάγεται ἐκ τῆς συγγραφῆς ἐνωρὶς εἰς αὐτὸν κανόνος Θεοφάνους τοῦ Γραπτοῦ († 845), ὅπερ δηλοῖ ὅτι κατὰ τὴν πρώϊμον εἰκονομαχίαν ὁ Ἀνδρέας ὡμολόγει τὴν ὀρθόδοξον ὑπὲρ τῶν εἰκόνων θέσιν. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ἀπὸ πολλοῦ δὲν τιμᾶται ἐν Κρήτῃ δι' ἀφιερώσεως εἰς αὐτὸν ναοῦ.

BHG³ 113 - 114c, 2024d, BHG³ Auct. 114c. Κρητ. Λειμωνάριον, σσ. 399 - 410. Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σσ. 39 - 40. Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἀνδρέας Κρήτης, ΘΗΕ 2, 1963, στ. 674 - 693 (= τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις, Ἀθῆναι 1965, σσ. 182 - 210, ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Δετοράκης, Ἅγιοι Κρήτης, σσ. 160 - 190 (ἐν σ. 160 σημειοῦται βιβλιογραφία).

ΗΛΙΑΣ Α΄

ἐπίσκοπος Κρήτης (787)

Ἠλίας ἐπίσκοπος τῆς Κρήτης νήσου ὁ μετασχὼν τὸ 787 τῆς Ἑβδόμης οἰκουμενικῆς Συνόδου[1]. Εἰς τὰ πρακτικὰ ἀναφέρεται οὕτω: *Ἠλία ἐπισκόπου Κρήτης*[2], *συνελθούσης... Ἠλία ἐπισκόπου τῆς Κρήτης νήσου*[3]. Εἰς ὑπόμνημα τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου τὸ δεύτερον: *συνελθούσης τῆς ἁγίας... Ἠλία ἐπισκόπου Κρήτης*[4], ἡ δ' ὑπογραφή του: *Ἠλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος*

1. Mansi, XIII, 933. Πάντες οἱ ἐν τῇ Συνόδῳ ἀρχιερεῖς, καὶ αὐτὸς ὁ Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρονται ὡς ἐπίσκοποι.
2. Αὐτόθι, XII, 994.
3. Αὐτόθι, XIII, 365
4. Αὐτόθι, XII, 994

τῆς Κρήτης νήσου, ἀσμένως πάντα τὰ προγεγραμμένα δεξάμενος ὑπέγραψα[1], *καὶ Ἠλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος Κρήτης τοῖς πατρικοῖς δόγμασιν ἐξακολουθῶν καὶ τῇ παραδόσει τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὁρίσας ὑπέγραψα*[2].

Ὁ Ἠλίας παρέστη εἰς τὴν ἐν λόγῳ Σύνοδον μετὰ ἕνδεκα ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας του Κρήτης[3], ἡ δὲ γνώμη του διατυποῦται δὶς ἐν τοῖς πρακτικοῖς[4].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (η' αἰ.)

Ἐκ βούλλας :

† Γ]εω[ρ]γ
ίῳ ἀρχιε-
πισκόπῳ
Κρίτης

δημοσιευθείσης ὑπὸ V. Laurent[5], τάξαντος τὸν ἀναφερόμενον Γεώργιον ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης εἰς τὸν ὄγδοον αἰῶνα λήγοντα, πρὸ ἢ μετὰ τὸν Ἠλίαν τὸν μετασχόντα τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου τὸ 787.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β' ΚΡΗΤΗΣ

ὁ ἀπὸ τοῦ 862/867 Θεσσαλονίκης

Περὶ τούτου διέλαβον διὰ περισσοτέρων[6], ἀναιρῶν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι διετέλει ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἅλωσιν τῆς Νήσου[7], λόγῳ τῆς μεγάλης ἡλικίας εἰς ἣν θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκεται τὸ 867 ὅτε ἀσφαλῶς ἔχει προαχθῆ εἰς Θεσσαλονίκης. Ὑπέθεσα δ' ὅτι ἐγγύτερον πρὸς τὸ 862 ἐχειροτονήθη ὑπερορίως ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης καὶ εἶτα προήχθη, τῶν τυχῶν αὐτοῦ ἐξαρτηθεισῶν ἐκ τῆς διαμάχης τῶν πατριαρχῶν Ἰγνατίου καὶ Φωτίου. Δὲν νομίζω ὅτι ὁ Βασίλειος οὗτος ἐπάτησε τὸν πόδα του ὡς προκαθήμενος Κρήτης, ἑπομένως εἶναι ὁ πρῶτος σειρᾶς τιτουλαρίων κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀραβοκρατίας τῆς Νήσου.

---

1. M a n s i, XIII, 136.
2. Αὐτόθι, XIII, 381.
3. Αὐτόθι XIII, 145 (αἱ ὑπογραφαὶ καὶ τὰ ὀνόματα κατὰ γενικὴν 369).
4. Αὐτόθι, XII, 1090 καὶ 1150.
5. Corpus de Sceaux de l'Empire Byzantin, par V. L a u r e n t, tome V,3 : L'Église Supplement..., Paris 1932, σσ. 105 - 106, N° 1753.
6. Τ ω μ α δ ά κ η ς, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ., σσ. 73 - 76. Ὁ α ὐ τ ό ς, Κρητ. Χρον. 15 - 16, III, 1961 - 1962, σσ. 202 - 203.
7. Ὡς ἀρχιερατεύοντα Κρήτης κατὰ τὴν ἅλωσιν τοῦ 826 ὑπέθετον ἄλλοι τὸν Κύριλλον (Β') ἀποδειχθέντα ἀνύπαρκτον.

11 - 11 - 1988

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Γ'

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (879)

Οὗτος πρέπει νὰ διασταλῇ τοῦ προκατόχου του Βασιλείου Β' τοῦ εἶτα Θεσσαλονίκης, ἀφοῦ ὁ μὲν Β' ἀπὸ τοῦ 862 πιθανῶς εἶχε μετατεθῆ καὶ ἀπολέσει τὸν τίτλον τοῦ Κρήτης, ὁ δὲ Γ' μετέσχε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 879 καὶ μαρτυρεῖται ὅτι ἐστάλη μετ' ἄλλων ἀρχιερέων διὰ νὰ πείσῃ Μητροφάνην τινὰ νὰ προσέλθῃ πρὸ τῆς Συνόδου ν' ἀπολογηθῇ. Ἐν τῇ πέμπτῃ πράξει τῆς ἐν λόγῳ Συνόδου ρητῶς ὀνομάζεται *Βασίλειος ὁ θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης*[1].

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἡ τὸ πρῶτον εἰς τὰ πρακτικὰ Συνόδου χρῆσις τῶν ὅρων *θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης* ἀντὶ τοῦ *ἐπίσκοπος τῆς Κρήτης νήσου*[2].

ΗΛΙΑΣ Β'

μητροπολίτης Κρήτης

Ἕτερος ἢ ὁ Ἠλίας Α' καὶ μὴ ταυτιζόμενος πρὸς τὸν μεθ' οὗ συνεχύθη Ἠλίαν τὸν Ἔκδικον, περὶ οὗ διέλαβον ἤδη· πάντως μεταγενέστερος τοῦ ἔτους 920, ἀφοῦ μνημονεύει τὸν τόμον τῆς ἑνώσεως.

Τ ω μ α δ ά κ η, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ., σσ. 77 - 78.

ΙΩΑΝΝΗΣ Α'

μητρ. ἀρχιεπ. Κρήτης

Ἁπλῆ μνεία αὐτοῦ εἰς τὸ Συνοδικὸν Σουαρέτ.

L a u r e n t, Le Synodicon, σ. 388.

ΙΩΑΝΝΗΣ Β' (ι' - ια' αἰ.)

Γνωστὸς ἐκ βούλλας

† Ἰωάννῃ ἐπισκόπῳ Γορτύνης

καὶ δεύτερος ἐκ τῶν μνημονευομένων εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς Συβρίτου.

L a u r e n t, Corpus, V, 1, σσ. 465 - 466, N° 620.

---

1. M a n s i, XVII A, στ. 496. Βλέπε καὶ Τ ω μ α δ ά κ η ν, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ., σ. 76, ὅπου πλείονα.
2. Βλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Κρητ. Χρον., 15 - 16, III, 1961 - 1962, σ. 203.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ

μητροπολίτης Κρήτης

Τρίτος εἰς τὴν σειρὰν τῶν τεθνεώτων τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου (ἀρχαὶ ιβ' αἰ.), εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκε μετρικὴ βούλλα :

† Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Στεφάνῳ μητροπολίτῃ Κρήτης

Laurent, Corpus, V, 1, σσ. 466 - 467, N° 621.

ΝΙΚΗΤΑΣ Α' καὶ ΝΙΚΗΤΑΣ Β'

Γνωστοὶ ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου· οὐδεμία ἑτέρα εἴδησις.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Δ', ΝΙΚΗΤΑΣ Γ'

Ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου· οὐδεμία ἑτέρα εἴδησις.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ' ΚΡΗΤΗΣ

(πρὸ τοῦ 1084 καὶ τοὐλάχιστον ἕως τὸ 1089)

Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Γραμματικὸς (1084 - 1111) ἀπαντῶν εἰς τὸν μητροπολίτην Ἀθηνῶν Νικήταν γράφει : *ὡς ἐπεὶ συνοδικὰ σημειώματα πρὸ καιροῦ τινος ἐκτέθειντο ἐξ ἀναφορᾶς τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν Κρήτης Ἰωάννου καὶ τοῦ Μυτιλήνης Νικήτα, περί τινων ἀναγκαίων ὑποθέσεων τῶν ὑπ' αὐτοὺς Ἐκκλησιῶν... μηνὶ ἀπριλλίῳ κ', ἰνδικτιῶνος ιβ'* (1089)[1].

ΛΕΩΝ, ΜΙΧΑΗΛ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ἀρχιεπίσκοποι Κρήτης

Ἁπλῶς ὀνομαζόμενοι εἰς τὸ Συνοδικὸν Σουαρέτ.

ΗΛΙΑΣ Γ'

(τέλη ια', ἀρχαὶ ιβ' αἰ.)

Γνωστὸς (12ος) ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχιεπισκόπων Κρήτης τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου, περὶ οὗ διέλαβον ὡς συγγραφέως[2], ἕτερος ἢ ὁ Ἠλίας Ἔκδικος. Ὁ V. Laurent τοποθετεῖ αὐτὸν περὶ τὸ 1120[3], δημοσιεύων καὶ νέα αὐτοῦ κείμενα[4].

---

1. Grumel, Regestes, ἀρ. 952, ὅπου καὶ ἡ χρονολόγησις. Περὶ τοῦ Ἰωάννου τούτου Κρήτης διέλαβεν ὁ Δημήτριος Τσαγκαράκης, Ἀριάδνη 1, 1983, σσ. 37 - 40.
2. Τωμαδάκη, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ., σ. 77 - 78.
3. RÉB XVI, 1958, σσ. 118 - 121.
4. Αὐτόθι, σσ. 126 - 142.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ε', ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β', ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α'

(ἀρχαὶ ιβ' αἰ.)

Γνωστοὶ ὁμοίως ἐκ τοῦ αὐτοῦ Συνοδικοῦ (13ος, 14ος, 15ος).

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ'

(ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, 1166 - 1172)

Οὗτος πιθανῶς εἶναι ὁ ἐπίκλην Λαχανᾶς. Μετέσχε τῆς Συνόδου ἐν ΚΠόλει 19 Νοεμβρίου 1169, 20 Φεβρουαρίου 1170, 1172 ἐπὶ πατριαρχῶν Λουκᾶ καὶ Μιχαὴλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου[1].

Πλὴν τῆς μνείας εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐπισκοπῆς Σουαρέτ, καὶ τῶν μνημονευθέντων πατριαρχικῶν ἐγγράφων, πληροφορούμεθα ἐξ ἐπιστολῶν ρε' (τῷ εὐλαβεστάτῳ διακόνῳ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Λαχανᾷ) καὶ ρς' (τῷ οἰκουμενικῷ διδασκάλῳ... τῷ Θετταλῷ) τοῦ Ἰωάννου Τζέτζη (Κωνσταντινούπολις 1110 - 1180;) ὅτι διῆγεν ἐκεῖ διάκονος Ἰωάννης Λαχανᾶς[2], περὶ οὗ ἐν ἐπ. ρς' : *διακονάριόν τι τὴν τύχην ἀρτοποιὸν ἐκ τῆς τοῦ Παπίου μονῆς ἐργαστηρίου ἐπωνυμίαν λαβόν, τῷ τόμῳ δὲ τῆς τῶν διακόνων ἀπογραφῆς τοῦ Λαχανᾶ ἐπονομαζόμενον τῷ δι' ἐκείνου* (τοῦ Λαχανᾶ) *τυχεῖν τῆς εἰσόδου*[3].

Καὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων συγγραφέντος ὑπὸ Θεοδοσίου μοναχοῦ Βυζαντίου[4] μανθάνομεν ὅτι τὴν ἰδιότητα τῆς ἀκαΐας τοῦ Λεοντίου ἐμαρτύρει καὶ *ὁ τὴν Κρήτην λαχὼν ποιμᾶναι κατὰ καιρόν, ὁ τὴν τοῦ Λαχανᾶ ἐπωνυμίαν πεπλουτηκώς, ἐλθὼν εἰς ἀναγνωρισμὸν ἐς ὕστερον τοῦ μάκαρος* (Λεοντίου) *ἐν αὐτῇ τῇ Κρήτῃ ἐπιδεδημηκότος...*[5]. Μετέβαινε δ' ὁ Λεόντιος εἰς Κρήτην (Στῦλον) εἰς μετόχιον τῆς Πάτμου.

Οὕτω συσχετίζομεν τὸν ποτὲ διάκονον Ἰωάννην Λαχανᾶν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης (Ἰωάννην) Λαχανᾶν, ὡς τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

---

1. Τωμαδάκη, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ., σσ. 78 - 79.
2. P. A. M. Leone, Ioannis Tzetzae Epistolae, Leipzig (Teubner) 1972, σσ. 152 - 155.
3. Αὐτόθι, σ. 153, $_{16-20}$.
4. Λόγοι πανηγυρικοὶ ΙΔ'... Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου... Βίος τοῦ ἐν ὁσίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων..., ἐν Κοσμοπόλει (= Βιέννῃ) 1793, ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἡλιουπόλεως Λεοντίου (ὁ Βίος, σσ. 380 - 433).
5. Αὐτόθι, σ. 385. Πρβλ. Ἔρας Λ. Βρανούση, Πατμιακὰ Ζ'. Ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κρήτη τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀπὸ Πατμιακὲς πηγές, Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου [1966], ἐν Ἀθήναις 1968, τόμος Γ', σσ. 5 - 15, ἐν σ. 6. Ὁμοίως : Ν. Β. Τωμαδάκης, Κρῆτες ἐκκλησιαστικοὶ ιβ' - ιγ', αἰ., περ. «Κρητολογία» V, 1977, σ. 108, ὅπου πλείονα.

ΜΑΝΟΥΗΛ Α' ὁ ΑΙΜΑΣ

Κρήτης (τέλη ιβ' αἰ.)

Προτελευταῖος εἰς τὸ συνοδικὸν τῆς Συβρίτου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν ἡ *† Σφραγὶς Μανουὴλ ποιμένος Κρήτης*[1].

ΜΑΝΟΥΗΛ Β'

Ὕστατος ἐν τῷ Συνοδικῷ τῆς Συβρίτου: *Μανουὴλ τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος Μαξίμου μοναχοῦ μετονομασθέντος*[2].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β'

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (ιγ' αἰ.)

Ὁ κατὰ τὴν ἅλωσιν (1204) προκαθήμενος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, περὶ οὗ τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐπισκοπῆς Σουαρέτ: *Νικολάου τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κρήτης καὶ πανυπερτίμου, πολλὰ τὰ ἔτη*[3] καὶ περαιτέρω πρὸ τοῦ Νικηφόρου (Μοσχοπούλου) *Νικολάου, τῶν ἀοιδίμων μητροπολιτῶν Κρήτης αἰωνία ἡ μνήμη*, ὅπου τὸ π α ν υ π ε ρ τ ί μ ο υ ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον.

Οὗτος μετὰ τὴν ἅλωσιν κατέφυγεν εἰς Νίκαιαν τῆς Βιθυνίας. Πράγματι ἐν τῇ ἐκεῖ μονῇ τοῦ Ὑακίνθου συνῆλθε σύνοδος ἡ ὁποία ἀνεγνώρισε τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου Ἡσαΐαν τὴν 4ην Ἰουνίου 1209[4], εἰς ἣν μετέσχε καὶ ὁ Κρήτης Νικόλαος. Ὁμοίως ἐν Νικαίᾳ τὴν 9 Μαΐου 1216 συνῆλθε σύνοδος ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου, τῇ ἐπιταγῇ τοῦ πολλὰ ἐκτιμῶντος τὸν Νικόλαον αὐτοκράτορος Θεοδώρου Α' Λασκάρεως[5], διὰ ν' ἀποφανθῇ ἂν ὑπῆρχε κανονικὸν κώλυμα διὰ τὴν ἐκλογὴν ἐκεῖ ὀρθοδόξου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ταύτης μετέσχον ὁ Σάρδεων, ὁ Καρίας, ὁ Κρήτης, ὁ Μυτιλήνης, ὁ Φιλαδελφείας, ὁ Μιλήτου, μετὰ τῆς οἰκείας Συνόδου ἕκαστος. Αὕτη πράγματι συνῆλθεν ὑπὸ τὴν προεδρίαν μὲν τοῦ Ἐφέσου Νικολάου, παρόντων δὲ τοῦ Σάρδεων Ἀλεξίου, τρίτου τοῦ Κρήτης Νικολάου

---

1. V. L a u r e n t, Corpus, V, 1, σ. 467, N° 623.
2. L a u r e n t, Le Synodicon, σ. 389.
3. L a u r e n t, Le Synodicon, σ. 388.
4. Πρβλ. Κ. Χ α τ ζ η ψ ά λ τ η ν, «Κυπριακαὶ Σπουδαὶ» 28, 1964, σσ. 141 - 144, ἐν σ. 142.
5. Ὁ Νικόλαος ἠδύνατο παρὰ τῷ βασιλεῖ *μεγάλα, δι' ἀρετῆς περιουσίαν πολλὴν ὡς φήμη τοῦτο διατεθρύληκεν*, ὡς γράφει ὁ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης πρὸς τὸν Κρήτης, ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ ρλη'. Βλ. Σ. Λ ά μ π ρ ο υ, Μιχ. Ἀκομινάτου... τὰ Σῳζόμενα, τ. Β', 1880, σσ. 279 - 280.

(μετὰ τῶν ἐπισκόπων του Πέτρας Γεωργίου καὶ Ἀρκαδίας Ἰωάννου) κ.ἄ. καὶ ἀπεφάνθη ὅτι δὲν ὑπῆρχε κώλυμα[1].

Ἡ τελευταία εἴδησις προέρχεται ἀπὸ τὸν Νικηφόρον Βλεμμίδην, ἐν τῇ αὐτοβιογραφίᾳ τοῦ ἔτους 1264, μηνὶ Μαΐῳ, καὶ ἀναφέρεται (εἰς προγενέστερον γεγονὸς προφανῶς) εἰς τὴν Σμύρνην, λέγων ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ πόλει *ὁ τῆς Κρήτης ποιμὴν Νικόλαος, ἐπιδόσεως λόγῳ* (= προεδρικῶς) *ταύτην τῷ τότε* (καιρῷ) *διΐθυνε*[2].

(ΝΕΙΛΟΣ) ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ

μητροπολίτης Κρήτης (1283 - 1328;)

Δὲν πρόκειται νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα ὅσα ποικίλα ἐγράφησαν περὶ τοῦ σοφοῦ βιβλιογράφου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Νικηφόρου τοῦ Μοσχοπούλου καὶ Κρητός, ἐπισκοπεύσαντος εἰς τὴν μητρόπολιν Λακεδαιμονίας καὶ καταλιπόντος μνείας του εἰς τὸν Μυστρᾶν[3], ἀρχιερατεύσαντος δὲ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1283 - 1328, ὑπερορίως ἢ καὶ τυχὸν ἐν μέρει μόνον ἐν Κρήτῃ. Εἰς τὴν βιογραφίαν του ἀφορᾷ νέον στοιχεῖον, ἐξ οὗ μανθάνομεν τὸ μοναστικόν του ὄνομα, τὸ πρὸ τῆς χειροτονίας εἰς ἀρχιερέα. Ἐν ἐπιστολῇ Γεωργίου τοῦ Παχυμέρη πρὸς Ἀθανάσιον Β' Ἀλεξανδρείας ἀναγινώσκεται: *οἶδας τὸν τότε* (ὀνομαζόμενον) *Νεῖλον, νῦν δὲ Κρήτης ἐπίσκοπον, ὅπως ἐπέμφθη καὶ ὅπως ἡμᾶς πρὸς τοῦτον λιμένα ἐχειραγώγησε*[4]. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ Νικηφόρου Κρήτης. Ὁ αὐτὸς Παχυμέρης καλεῖ αὐτὸν γεραρὸν καὶ τίμιον, καὶ παρέχει καὶ ἄλλας πληροφορίας.

Ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας: *Νικηφόρου τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Κρήτης καὶ προέδρου Λακεδαιμονίας τοῦ καὶ κτήτορος πολλὰ τὰ ἔτη*[5]. Ὡς γνωστὸν ὁ Νικηφόρος, μὴ δυνάμενος νὰ καταλάβῃ τὴν ἕδραν του ἐν Κρήτῃ, ἀνέλαβε προεδρικῶς τὴν μητρόπολιν Λακεδαίμονος.

---

1. E. K u r t z, Τρία Συνοδικὰ γράμματα Νικολάου Μεσαρίτου..., VVr XII, 1906, ἐν σ. 104, καὶ Τ ω μ α δ ά κ η, Ἡ ἀποστολ. Ἐκκλ., σ. 79.
2. A. H e i s e n b e r g, Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, Lipsiae (Teubner) 1896, σ. $12_{,8-9}$ = J. A. M u n i t i z, Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae necnon Epistola universalior, Turnhout 1984, σ. $12_{,12-13}$.
3. Πρβλ. με ἐν «Ὀρθοδοξίᾳ» Κωνσταντινουπόλεως 27, 1952, σσ. 68 - 69, ὅπου ὅμως τὰ γραφέντα περὶ τοῦ Νικηφόρου ὡς ὑμνογράφου εἶναι ἐσφαλμένα, ἀφορῶντα εἰς τὸν Νικόλαον - Νικηφόρον Ρόδιον τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἐκεῖ καὶ ἡ μέχρι τοῦ 1952 βιβλιογραφία.
4. A l b e r t F a i l e r, RÉB 35, 1979, σ. $69_{,73-74}$. Τὴν ταυτότητα ὑποθέτει ὁ ἐκδότης ἐν σ. 68, σημ. 28, αὐτόθι. Πρβλ. καὶ L a u r e n t, RÉB 19, 1961, σσ. 211 - 212, 223.
5. J e a n G o u i l l a r d, Le Synodicon de l'Orthodoxie. I Texte, «Travaux

ΜΑΚΑΡΙΟΣ

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης († 1373;)

Ὑπερόριος, ἄγνωστον πότε χειροτονηθείς, ζῶν εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ ἐνεργῶν χειροτονίας ἱερέων Κρήτης, ἀναφερόμενος ἤδη τὸ 1357, ὡς episcopus Graecorum Cretensis, περὶ τοῦ θανάτου τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ τὸ 1357 ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΕ', καλῶν αὐτὸν σχισματικόν[1].

Εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς ἐπισκοπῆς Σουαρὲτ πράγματι ἀναγινώσκομεν: *Μακαρίου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης αἰωνία ἡ μνήμη*[2].

ΑΝΘΙΜΟΣ

Ἀθηνῶν μητροπολίτης καὶ πρόεδρος Κρήτης ὁ ὁμολογητὴς (1350 - † 1370)

Ὁ λόγιος οὗτος ἱεράρχης ἐγεννήθη εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἔδρασεν ἐν ἀρχῇ εἰς τὴν Βασιλεύουσαν, ὅθεν μετὰ τὸ 1350 ἐξελέγη μητροπολίτης Ἀθηνῶν (ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος). Ἀλλ' ὅτε ἐστάλη πρεσβεία ἀπὸ τὴν Κρήτην πρὸς τὸν Ἰωάννην Ε' ζητοῦσα ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν κυριάρχων των Ἑνετῶν, ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ἀνέθηκεν εἰς τὸν Ἄνθιμον προεδρικῶς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κρήτης (1465) καὶ ἀπέστειλεν αὐτὸν ἐκεῖ διὰ νὰ προστῇ τῆς ἐλευθέρας Ἐκκλησίας τῆς Νήσου. Μετὰ μικρὸν ὁ Ἄνθιμος συνελήφθη (Ἀπρίλιος 1367) καὶ ἐκρατήθη εἰς αὐστηρὰν ἀπομόνωσιν ἐπὶ ἑπτάμηνον ὅτε καὶ πάλιν ἐφυλακίσθη καὶ διέμεινεν εἰς τὸν «λάκκον» ἐπὶ δύο ἔτη, πιεζόμενος ὑπὸ τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (Χάνδακος) νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' οὗτος οὐ μόνον ἀντέστη σθεναρῶς ἀλλὰ καὶ ἀπέτρεψε πρὸς τοῦτο τὸ ὀρθόδοξον ποίμνιόν του. Ἐκεῖ καὶ ὁμολογῶν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἀπέθανε καὶ ἐνεταφιάσθη κρύφα εἰς παρακειμένην ἀμμώδη παραλίαν (ἀρχαὶ τοῦ 1370;).

Ὁ Ἄνθιμος ἔγραψε διαφόρους λόγους, ἐσχετίσθη ἐν Κρήτῃ πρὸς τὸν λόγιον μοναχὸν Ἰωσὴφ Φιλάγρην καὶ ἐβιογραφήθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νεί-

---

et Mémoires» 2, 1967, σ. 113,₇₋₈. Πρβλ. καὶ V. Laurent, La liste épiscopale de la métropole de Lacédémone, RÉB 19, 1961, σσ. 208 - 226, ἐν σσ. 211 - 212 (κολοφῶν χειρογράφου 1283 ἀφιερωθέντος εἰς ναὸν Ἁγίου Δημητρίου). — Εἰς τὴν μονὴν Μ. Λαύρας ἀνῆκεν ὁ cod. Vat. 1764 τοῦ ιγ' αἰ., κτῆμα ἄλλοτε τοῦ Κρήτης Νικηφόρου. P. Canart, Catalogus I, 1970, σσ. 84 - 89. Διὰ θέματα χειρογράφων καὶ ἐπιγραφῶν σχετικῶν πρὸς τὸν Νικηφόρον βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν, εἰς περ. «Ἑλληνικὰ» 15, 1957, σσ. 232 - 246, καὶ «Δελτίον Χριστ. ἀρχαιολ. Ἑταιρείας» Α', 1960, σσ. 72 - 79 (ἐπιγραφὴ Μυστρᾶ 1291/1292).

1. G. Gerola, «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 314 - 315 καὶ Fl. Cornelius, Creta Sacra, Venetiis 1755, τ. I, σ. 211. Πρβλ. καὶ Τωμαδάκην, «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, σσ. 69 - 70.

2. Laurent, Le Synodicon, σσ. 388 - 389.

λου[1]. Μνημονεύεται εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς Συβρίτου: *Ἀνθίμου νέου Ὁμολογητοῦ καὶ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης*[2].

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (1371)

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀνθίμου ὑπάρχει εἴδησις καθ' ἣν πρεσβύτερός τις Διονύσιος ὀνόματι ἐπαρουσίασεν ἑαυτὸν ἐν Κρήτῃ ὡς ἀρχιεπίσκοπον τῶν Ὀρθοδόξων. Δὲν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν εἰς σφάλμα τὴν ὀνομασίαν καὶ νὰ συσχετίσωμεν τὸ πρόσωπον αὐτὸ πρὸς τὸν μὴ ὑπάρχοντα πλέον Ἄνθιμον. Οὐδ' εἶναι ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἣν Λατῖνοι συγγραφεῖς καλοῦν τοὺς Ὀρθοδόξους ἐπισκόπους πρεσβυτέρους: *Anno 1371 quidam Graecus presbyter, Dionysius nomine, se Archiepiscopum Graecum esse jactans ad insulam accessit. In qua cum minus caute se gereret detecta ejus assertae dignitatis falsitate, Rectorum Insulae decreto in exilium pulsus est, ut patet ex ea, quam afferimus sententia*[3].

ΙΓΝΑΤΙΟΣ

ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Πρόεδρος Κρήτης (1381)

Ἐξαρχικῶς ἀνετέθη ἡ προεδρία τῆς μητροπόλεως Κρήτης ὑπὸ τοῦ οἰκουμ. πατριάρχου Νείλου εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν Ἰγνάτιον[4], προφανῶς ἐπεμβαίνοντα εἴτε ἀπ' εὐθείας ἢ διὰ τῶν ὑποκειμένων αὐτῷ ἐπισκόπων (Μεθώνης, Μονεμβασίας) εἰς τὰς χειροτονίας τῶν ἐκ Κρήτης ὀρθοδόξων ἱερέων, τῶν μὴ δυναμένων νὰ χειροτονηθοῦν ἐκεῖ, ἐλλείψει ὀρθοδόξου ἀρχιερέως[5].

---

1. N. B. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη, Ἀθῆναι 1947, σσ. 84 - 87. Ὁ αὐτός, «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, σσ. 70 - 74. Ὁ αὐτός, ΘΗΕ 2, 1963, στ. 771. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀνθίμου ἐξέδωκεν ὁ Κωνστ. Δυοβουνιώτης, ΕΕΒΣ 7, 1930, σσ. 38 - 45, καὶ 8, 1931, σσ. 30 - 41 (καὶ ἄλλοι), ὁ ὁποῖος καὶ διέλαβε περὶ αὐτοῦ αὐτόθι 9, 1932 στ. 47 - 79. Τὰς σχέσεις τοῦ Ἀνθίμου τούτου πρὸς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ὀνομασθέντα δικαῖον Κρήτης (πιθανῶς ἀναπληρωτήν του) ἐξήτασεν ὁ Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, Ἰωσὴφ Φιλάγρης ἢ Φιλάγριος. Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1978, εἰς τὰς σσ. 66 - 89.

2. Laurent, Le Synodicon, σ. 389. Ἀλλὰ ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρον Κρήτης ὀρθότερον τὸν ἀναφέρουν τὰ ὑπὸ τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου δημοσιευθέντα ἔργα του.

3. Fl. Cornelius, Creta Sacra, I, 1755, σ. 212.

4. M.M., Acta et Dipl. II, 1862, σσ. 23 - 25. Πρβλ. με «Ὀρθοδοξία» 27, 1932, σελ. 74.

5. Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ Κωνστ. Ν. Τριανταφύλλου, Τὰ ἐξαρχικὰ δίκαια

ΠΡΟΧΟΡΟΣ

μητροπολίτης Σταυρουπόλεως καὶ Πρόεδρος Κρήτης (1410)

Εἰς ἐπιστολὴν τὴν ὁποίαν τὴν 9 Μαΐου 1410 ἀπηύθυνεν ὁ μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Πρόχορος πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἱερομόναχον Νεῖλον Δαμιλᾶν ὑπογράφεται ὡς Πρόεδρος Κρήτης (κῶδ. ΜΠΤ 402, φ. 295)[1].

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ (καὶ ὄχι ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ) ΣΠΑΘΑΡΙΟΣ

Ἐπίσκοπος Κορώνης καὶ Πρόεδρος Κρήτης (12 Ἀπριλίου 1499) γνωστὸς ἐκ πράξεως χειροτονίας τοῦ Κωνσταντίνου Γαβρᾶ ἐκ Κρήτης, καὶ ἐκ κατηγοριῶν κατὰ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας αὐτοῦ (ἐπίσκοπος τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ 1500)[2].

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

ἐπίσκοπος Κυθήρων καὶ Πρόεδρος Κρήτης

Ὁ Ἀθωνικὸς Ἰβηριτικὸς κῶδιξ 4897, 777 (Λάμπρος, Κατάλογος, Β', σ. 225) γραφεὶς τὸ 1570 (*μηνὶ ὀδεῖνι* sic), περιλαμβάνων Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα Κανόνων, περιέχει τὸ ἐνθύμημα : *Θυσιαστήριον θεῖον καὶ ἱερὸν ἁγιασθὲν ὑπὸ τῆς θείας χάριτος τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ χειρὸς τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κυθήρων καὶ προέδρου Κρήτης Κυρίου Διονυσίου τοῦ τελεῖν... ἐν ἔτει ,ζοη'*.

Οὗτος προφανῶς ἐνήργει ἐξαρχικῶς τὰς χειροτονίας τῶν Κρητῶν ὀρθοδόξων ἱερέων, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο νὰ τελεσθοῦν ἐν τῇ Νήσῳ Κρήτῃ, δι' ἀναγκαστικὴν ἀπαγόρευσιν διαμονῆς ἐκεῖ ὀρθοδόξου ἀρχιερέως[3].

τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, «Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», Ἀθῆναι 1968, σσ. 250 - 255, ὑποθέτει ὅτι καὶ ὁ μητροπ. Πατρῶν Θεοφάνης διετήρησε τὰ ἐν λόγῳ ἐξαρχικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς Κρήτης (ἐν σ. 253 γίνεται σύγχυσις τῶν εἰσοδημάτων τοῦ λατινικοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐκ Κρήτης πρὸς τὰ μηδαμινὰ τοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὁ συγγρ. νομίζει ὅτι ὁ P. Foscari ἦτο πρὶν ἐπίσκοπος Καστέλλου Κρήτης, ἀνυπάρκτου ἐπισκοπῆς, ἐνῷ ἦτο τοῦ Castello τῆς Ἑνετίας).

1. Ἀθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Ἱεροσολ. Βιβλιοθήκη, IV, Πετρούπολις 1899, σ. 358. Πρβλ. με «Ὀρθοδοξία» 27, 1952, σ. 74.

2. Μ. Ἰ. Μανούσακας, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, Πελοποννησιακὰ Γ' - Δ', 1959, σσ. 95 - 147, ἐν σσ. 101 - 103.

3. Ν. Β. Τωμαδάκης, Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, Κρητ. Χρονικὰ 13, 1959, σσ. 32 - 72, ὅπου σχετικαὶ εἰδήσεις.

ΠΙΝΑΞ

Ἀρχιεπισκόπων, Ἐπισκόπων, Προέδρων, Μητροπολιτῶν, Προέδρων (Γορτύνης) Κρήτης μέχρι τοῦ 1645

Ἀνδρέας Κρήτης Ἱεροσολυμίτης
Ἀνδρέας πρόεδρος Κρήτης
Ἄνθιμος μητροπ. Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος Κρήτης
Ἀρτάκιος Κρήτης
Βασίλειος Α' ἀρχιεπ. Κρήτης
Βασίλειος Β' Κρήτης εἶτα Θεσσαλονίκης
Βασίλειος Γ' ἀρχιεπ. Κρήτης
Βασίλειος Δ' ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης
Βασίλειος Ε' ἀρχιεπ. Κρήτης
Βησσαρίων ἐπίσκ. Κορώνης καὶ πρόεδρος Κρήτης
Γεώργιος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης
Διονύσιος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης
Διονύσιος ἐπ. Κυθήρων καὶ πρόεδρος Κρήτης
Ἐκκλησιόδωρος ἐπ. Γορτύνης
Ἑρμαῖος πρεσβύτερος
Εὐμένιος ἐπίσκοπος Γορτύνης
Ἠλίας Α' ἀρχιεπ. Κρήτης
Ἠλίας Β' ἀρχιεπ. Κρήτης
Ἠλίας Γ' Κρήτης
Θεόδωρος ἀρχιεπ. Γορτύνης
Ἰγνάτιος ἀρχιεπ. Πατρῶν καὶ πρόεδρος Κρήτης
Ἰκόνιος ἐπ. Γορτύνης
Ἰωάννης Α' ἀρχιεπ. Κρήτης
Ἰωάννης Β' ἀρχιεπ. Κρήτης
Ἰωάννης Γ' ὁ Λαχανᾶς ἀρχιεπ. Κρήτης
Ἰωάννης Δ' ἀρχιεπ. Κρήτης
Κάρπος ποιμὴν Κρήτης
Κύριλλος Γορτύνης ἱερομάρτυς
Κωνσταντῖνος Α' ἀρχιεπ. Κρήτης
Κωνσταντῖνος Β' ἀρχιεπ. Κρήτης
Λέων ἀρχιεπ. Κρήτης
Μακάριος ἀρχιεπ. Κρήτης
Μανουὴλ Α' ὁ Λίμας ἀρχιεπ. Κρήτης
Μανουὴλ Β' (Μάξιμος) Κρήτης
Μαρτύριος ἐπίσκοπος Γορτύνης
Μιχαὴλ ἀρχιεπ. Κρήτης
Μύρων ἐπ. Κρήτης
Νικήτας Α' ἀρχιεπ. Κρήτης
Νικήτας Β' ἀρχιεπ. Κρήτης
Νικηφόρος μητροπ. Κρήτης
Νικόλαος Α' ἀρχιεπ. Κρήτης
Νικόλαος Β' ἀρχιεπ. Κρήτης
Παῦλος ἐπ. Γορτύνης
Πέτρος Κρήτης ὁ νέος ἱερομάρτυς
Πρόχορος μητροπ. Σταυρουπόλεως, πρόεδρος Κρήτης
Στέφανος μητροπ. Κρήτης
Συνέσιος ἀρχιεπ. Γορτύνης
Τίτος ἀπόστολος
Φίλιππος ἀρχιεπ. Γορτύνης

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ Α'

Λατῖνοι Ἀρχιεπίσκοποι Κρήτης (Cretenses) καὶ ἐπίτροποι τοῦ θρόνου, ἐκλεγόμενοι ὑπὸ τοῦ Πάπα

Ὑπάρχουν ἱκανοὶ Κατάλογοι τῶν Λατίνων ἀρχιερέων Κρήτης, ἐξ ὧν οἱ δύο τελευταῖοι:

1. Giuseppe Gerola, Per la cronotassi dei vescovi Cretesi all'epoca Veneta, ἐν Miscellanea di storia veneta..., serie III, vol. VII, II, Venezia 1913, ὅπου οἱ Cretenses ἐν σσ. 7 - 16 (περιλαμβάνονται καὶ προταθέντες καὶ μὴ ἐγκριθέντες).

2. Giorgio Fedalto, La Chiesa Latina in Oriente, vol. II, Hierarchia Latina Orientalis, Verona 1976 (Studi Religiosi 3) [Οἱ Cretenses ἐν σσ. 104 - 109].

Ἐπὶ τῇ βάσει, ἰδίᾳ τοῦ Καταλόγου Fedalto, τούτων συνετάχθη ὁ ἑπόμενος πίναξ, ὅπου τὰ μὲν κύρια ὀνόματα τῶν ἀρχιερέων ἐτέθησαν ἑλληνιστί, τὰ δὲ ἐπώνυμα αὐτῶν ἐν παρενθέσει ἰταλιστί. Δὲν ἔκρινα σκόπιμον νὰ παραθέσω πλῆθος εἰδήσεων, ἐκ δημοσιευθεισῶν πηγῶν, περὶ τῶν ἐν λόγῳ ἀρχιεπισκόπων, τὰς ὁποίας ἔχω πρὸ πολλοῦ ἀποδελτιώσει, συμπληρῶν τὰ τοῦ Gerola καὶ τοῦ Fedalto.

ΛΑΤΙΝΟΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΡΗΤΗΣ
Cretenses 1213 - 1669

Ἰάκωβος (Vierdo) 19 Ἀπριλίου 1213.
Ἰωάννης (Querini) Ἰανουάριος 1247 - 17 Αὐγ. 1252, ὅτε μετετέθη εἰς τὴν Ferrara.
Ἄγγελος (Maltraverso) 1 Ὀκτ. 1252 - 28 Μαΐου 1255, ὅτε Γράδου.
Λεονάρδος (Pantaleo) 2 Ἰανουαρ. 1259 - 11 Μαρτίου 1279.
Παγᾶνος (Paganus ἐπίσκοπος Χερρονήσου (1286 - 1289†).
Ματθαῖος 31 Ἰανουαρίου 1289.
Ἰάκωβος (Romano) 24 Αὐγ. 1293.

Ἄγγελος (Besqua) 7 Ἀπριλίου 1294 - 1302†.
Λεονάρδος (Falier) 7 Φεβρ. 1302 - 5 Ἰουνίου 1307†.
Νικόλαος (Foscolo) 31 Ἰουλίου 1308 - 1314†.
Ἀλέξανδρος (da S. Elpidio) 2 Μαρτίου 1314 - 6 Σεπτ. 1333.
Αἰγίδιος (de Galluzzi) 11 Μαΐου 1334 - 6 Δεκ. 1340†.
Φραγκῖσκος (Michel) 25 Σεπτ. 1342 - Ἰανουάρ. 1349†.
Οὗρσος (Dolfin) 30 Μαρτίου 1349 - 5 Νοεμβρ. 1361, εἶτα Γράδου, ἐπιτροπεύων Κρήτης.
Πέτρος (de Thomas, ἐπίσκοπος Κορώνης) 6 Μαρτίου 1363 - 5 Ἰουλίου 1364.
Φραγκῖσκος (Querini) 5 Ἰουλίου 1364 - 22 Δεκ. 1367, ὅτε Γράδου.
Ἀντώνιος (Negri, ἐπίσκοπος Τεργέστης) 15 Ἰαν. 1369 - 17 Μαρτίου 1374.
Πέτρος Ἀπρίλ. - Μάϊος 1375.
Ματθαῖος 19 Μαρτίου 1378.
Χριστόφορος (Ὑαλλινᾶς, Gallina) 2 Μαΐου 1382 - 11 Ἰουνίου 1383.
Ἀντώνιος (Contarini) 26 Μαρτίου 1387 - 29 Ἀπριλίου 1392 μετετέθη.
Μᾶρκος (Giustiniani, ἐπίσκοπος Κερκύρας) 19 Μαρτίου 1392 - Δεκ. 1405†.
Φραγκῖσκος (Pavoni, ἐπίσκ. Χερρονήσου) 8 Φεβρ. 1406†.
Μᾶρκος (Marini) 18 Ὀκτωβρ. 1407.
Λεονάρδος (Delfino) 14 Σεπτ. 1408.
Πέτρος (Donà) 25 Σεπτ. 1421.
Φαντῖνος (Valaresso) 5 Δεκ. 1425 - 18 Μαΐου 1443†.
Φαντῖνος (Dandolo) 4 Σεπτ. 1444 - 8 Ἰανουαρ. 1448, ὅτε μετετέθη.
Φίλιππος (Paruta) 20 Φεβρ. 1488 - 12 Ἰανουαρ. 1458†.
Ἱερώνυμος (Lando) 29 Μαρτίου 1458 - 17 Ὀκτωβρ. 1493.
Ἀνδρέας (Lando) 4 Ἰουλίου 1494 - 18 Φεβρ. 1505†.
Ἰωάννης (Lando) 2 Μαρτίου 1506 -.
Λαυρέντιος (καρδινάλιος Campegius, ἐπίτροπος) 17 Ἰουνίου 1534.
Πέτρος (Lando) 28 Ἰανουαρίου 1536, ἐπίτροπος.
Λαυρέντιος (Vitturi) 6 Φεβρ. 1576 - 9 Φεβρ. 1597†.
Θωμᾶς (Contarini) 4 Ἰουλίου 1597 - 1604†.
Ἀλοΐσιος (Grimani) 7 Ἰανουαρίου 1605 - 21 Φεβρ. 1620†.
Πέτρος (Valier, ἐπίσκοπος Ἀμμοχώστου) 12 Μαΐου 1620 - 2 Ὀκτωβρ. 1623, ὅτε μετετέθη.
Λουκᾶς (Stella) 4 Δεκ. 1623 - 24 Νοεμβρίου 1632, ὅτε μετετέθη.
Λεονάρδος (Mocenigo Alvise? Luigi) 20 Ἰουνίου 1633 - 18 Μαρτίου 1644†.
Ἰωάννης (Querini) 13 Δεκ. 1644 - 1669.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ Β'

Οἱ Μητροπολῖται Κρήτης ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως (1645) μέχρι τέλους τῆς Τουρκοκρατίας (1898)

(συνοπτικῶς)

Τὸ 1940 ἐδημοσίευσα Ἔλεγχον τῶν ἀρχιερατευσάντων ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, εἰς ὃν πρῶτοι κατατάσσονται οἱ Μητροπολῖται Κρήτης. Ἐκεῖ ἐδόθησαν τὰ μέχρι τοῦ 1939 γνωστὰ στοιχεῖα λεπτομερῶς, ὥστε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναληφθοῦν ἐδῶ. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἔκτοτε ἐδημοσιεύθησαν τὸ μὲν Ἐκκλ. ἔγγραφα ἑλληνικά, τὸ δὲ αἱ Μεταφράσεις τοῦ ΤΑΗ ὑπὸ τοῦ ἀειμν. Ν. Σταυρινίδου, πρὸς δὲ καὶ Κατάλογοι καὶ ἐνθυμήματα καὶ μελέται, ἔκρινα ὀρθὸν συντομογραφικῶς νὰ συντάξω τὸν ἑπόμενον Κατάλογον, βελτιῶν καὶ πλουτίζων (καὶ ἐνίοτε διορθῶν) τὸν βασικόν, τὸν ἐν τῷ Ἐλέγχῳ τοῦ 1940. Οὕτω δίδεται ἡ συνέχεια τῶν (ἐπισκόπων Γορτύνης) ἀρχιεπισκόπων Κρήτης ἀπὸ τοῦ Ἀποστόλου Τίτου μέχρι σήμερον, τοῦ Α' Ἐπιμέτρου περιλαβόντος τοὺς Λατίνους arcivescovi di Candia (1210 - 1669).

Προτάσσω δὲ τοῦ Β' Ἐπιμέτρου στοιχειώδη Βιβλιογραφίαν, ἐν ᾗ περιελήφθησαν αἱ ἐκδόσεις ἐγγράφων καὶ μεταφράσεων, καί τινες βασικαὶ μελέται, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ἐστηρίχθη ἡ σύνταξις τοῦ Β' τούτου Ἐπιμέτρου, χωρὶς νὰ εἶναι αἱ μόναι τὰς ὁποίας γνωρίζω. Διὰ δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (Προσωπογραφία) ἐπεφύλαξα τὸ πλούσιον ὑλικὸν τὸ ὁποῖον δι' ἕνα ἕκαστον ἀρχιερέα Κρήτης ἔχω συγκεντρώσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645 - 1898), τόμος πρῶτος : Αἱ Πηγαὶ ἐν Ἀθήναις 1974 [ἀνατυποῦνται πολλὰ τῶν κατωτέρω δημοσιευμάτων], 8°, σσ. η' + 541.

Νικ. Β. Τωμαδάκης, Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΕΕΒΣ 10, 1933, σσ. 192 - 235, ἐν σσ. 195 - 210 (30 ἀρχιερεῖς μέχρι Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη).

Νικ. Β. Τωμαδάκης, Ἔλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645 - 1898), Ἐπετ. Ἑτ. Κρητ. Σπουδῶν Γ', 1940, σσ. 114 - 155. [Μητροπολῖται Κρήτης σσ. 118 - 135].

Θεόδωρος Τζεδάκης (εἶτα μητροπ. Λάμπης καὶ Σφακίων, νῦν δὲ Ρεθύμνης), Κρήτης μητρόπολις ἐν ΘΗΕ 7, 1965, στ. 1013 - 1030 (καὶ ἀνάτυπον). Κατάλογος μητροπολιτῶν ἐν στ. 1029 - 1030 : δημοσιεύεται «μετὰ πάσης ἐπιφυλάξεως... χρήζει βαθυτέρας ἔτι ἐπεξεργασίας». (36 ἀρχιερεῖς).

Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλησία ⟨Κρήτης⟩, «Τὸ Ἡράκλειο καὶ ὁ νομός του», Ἡράκλειον 1971, σσ. 131 - 171. Σύντομος Ἐκκλ. Ἱστορία τοῦ νομοῦ, σσ. 155 - 156 ἐπανεκδίδεται ὁ ἀνωτέρω Κατάλογος (35 ἀρχιερεῖς).

Θεοχάρη Δετοράκη, Γεωργίου Νικολετάκη Ἀνέκδοτοι Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Κρήτης, Κρητολογία IV, 1977, σσ. 65 - 112 : [κῶδιξ ἀρχαιολ. Μουσείου Ἡρακλείου 17 ἔτους 1802, περὶ τῶν μητροπολιτῶν ἐν σσ. 74 - 75, καὶ κῶδιξ 17 ἀρχῶν ιθ' αἰ., σσ. 101 - 102. Σχόλια 102 - 166].

Θεόδωρος Τζεδάκης, Ὁ προσφάτως ἀνευρεθεὶς ἐπίσημος κῶδιξ τῆς ἱ. μητροπόλεως Κρήτης (τοῦ ιθ' αἰ.) καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, Πεπραγμένα Γ' ΔΚΣ III, 1975), σσ. 321 - 359.

Τοῦ αὐτοῦ, ...ἀλληλογραφία μητροπ. Κρήτης Μελετίου Καβάσιλα..., Πεπραγμένα Δ' ΔΚΣ. III, 1981, σσ. 273 - 296.

Φανουράκης Εὐμένιος (ἐπίσκοπος Λάμπης) ἀνέκδοτα ἐκκλ. ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας... Α' - Β' - Γ' (πατριαρχείου, μητροπόλεως καὶ ἐπισκοπῶν Κρήτης), Κρ. Χρ. 1, 1947 - 6, 1952 [ἡ ἔκδοσις ἐγένετο οὐσιαστικῶς ὑπὸ Νικ. Σταυρινίδη].

Νικ. Σταυρινίδης, Μεταφράσεις Τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον Κρήτης

τόμος Α', 1975, σσ. 464 (ἔτη 1657 - 1672)
» Β', 1976, σσ. 480 (» 1672 - 1694)
» Γ', 1978, σσ. 480 (» 1694 - 1715)
» Δ', 1984, σσ. 409 (» 1715 - 1752)
» Ε', 1985, σσ. 271 (» 1752 - 1765)

Μητροπολίτου Σάρδεων καὶ Πισιδίας Γερμανοῦ (Ἀθανασιάδου), Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι Κρήτης, ΕΦ 34, 1933, σσ. 80 - 89, 292 - 316 καὶ 427 - 446, τόμος 35, 1936, σσ. 82 - 101 καὶ 282 - 284.

Τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατριαρχικοὺς Καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς. Μέρος Δεύτερον (1702 - 1936), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1938, σσ. 214.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΑΙ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
(1645 - 1898)

1. Ν ε ό φ υ τ ο ς Π α τ ε λ λ ά ρ ο ς, Ρεθύμνιος (1646 - 1679), ἀνεψιὸς τοῦ πτρχου Ἀθανασίου Γ' συμμερισθεὶς τὰς ἀτασθαλίας του εἰς Ἰταλίαν. Λόγιος. Ἀπέθανεν ἐν Βλαχίᾳ, ἄγνωστον πότε (παραιτηθεὶς;).
2. Ν ι κ η φ ό ρ ο ς Σ κ ω τ ά κ η ς, υἱὸς Ἰωάννου, Κρὴς (1679 - 1683) σχετικὸς πρὸς τὴν ἱ. μ. Γδερνέττου, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς διαθήκης του. Ἀπεβίωσεν ἐν Ζακύνθῳ 13 Μαρτίου 1693, ὡς πρώην Κρήτης.
3. Ἀ ρ σ έ ν ι ο ς Α', πιθανῶς υἱὸς Γεωργίου, ἀσφαλῶς τὴν 24 Μαΐου 1684 Κρήτης. Τὸ 1685 εἶχεν ἀποθάνει.
4. Κ α λ λ ί ν ι κ ο ς Α', φέρεται ὡς Κρήτης κατὰ Νοέμβριον 1685, πιθανῶς δὲ μέχρι τοῦ 1687· ἀπὸ Κυδωνίας. Ἀσφαλὴς μαρτυρία 1686.
5. Ἀ θ α ν ά σ ι ο ς Κ α λ λ ι π ο λ ί τ η ς (1688 - 3 Φεβρουαρίου 1697); ἀπέθανεν ἐν Ἡρακλείῳ.
6. Κ α λ λ ί ν ι κ ο ς Β' ὑπογράφεται ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν 19 Φεβρουαρίου 1697. Ἐν Κρήτῃ μαρτυρούμενος τῇ 9 Φεβρουαρίου 1700, ἐν ἐπιγραφῇ Γωνιᾶς 10 Αὐγούστου 1708 πρώην Κρήτης.
7. Ἀ ρ σ έ ν ι ο ς Β', διαδεχθεὶς τὸν προηγούμενον, φιλάσθενος (1702; - 1704;) Βεράτιον δι' αὐτὸν 3 Νοεμβρίου 1702. Πιθανῶς τὸν ἀφορᾷ ἔγγραφον τῆς 20 Μαρτίου 1704.
8. Ἰ ω ά σ α φ Κ ί μ ι ν η ς (1704 - 1710;) παυθεὶς κατέφυγεν εἰς Ζάκυνθον (Ἀναφωνήτρια) ὅπου καὶ ἀπέθανε τὸ 1747. Βεράτιον ὑπὲρ αὐτοῦ 6 Ἰουλίου 1704.
9. Κ ω ν σ τ ά ν τ ι ο ς Χ α λ κ ι ό π ο υ λ ο ς, Σίφνιος ἁγιοταφίτης, ἀπό τινος ἐπισκοπῆς προαχθεὶς εἰς μητροπολίτην (1711 - 1715 καὶ 1718 - 1723). Ἀπέθανεν εἰς Μ. Λαύραν Ἁγίου Ὄρους 1725. Κατὰ τὴν α' ἀρχιερατείαν του ἐπέβη δυναστικῶς τοῦ θρόνου ὁ Κισάμου Γεράσιμος καὶ ὁ Κωνστάντιος ἐξωρίσθη τὸ πρῶτον, καὶ κατὰ τὴν β' ἀρχιερατείαν του τὸ δεύτερον (εἰς Ρόδον), ἀλλὰ συνεχωρήθη καὶ παρῃτήθη. Βεράτιον ὑπὲρ αὐτοῦ 1711. Τὸν διεδέχθη
10. Δ α ν ι ὴ λ ἀπὸ Ρεθύμνης (1723 - 1725). Κατεδίωξε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ προκατόχου του. Τὸ 1725 ὑποσχετικόν του ὡς πρώην Κρήτης. Ἐξωρίσθη εἰς Σπιναλόγκαν (κατὰ Σταυρινίδην).
11. Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς Α' Ἰωάννου Λετίτζης ἀπὸ Μονεμβασίας ἐκ κώμης Βενεράτω Τεμένους (1725 - 1756). Συνοδικὸς 1733, 1748, τοῦ ὁποίου πλεῖσται ὑπογραφαὶ εἰς πατριαρχικὰ ἔγγραφα. Παραίτησις ἀπὸ τοῦ θρόνου 12 Ἰανουαρίου 1756. Σπουδαία δρᾶσις. Θάνατος ἀρχαὶ 1657.

12. Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς Β' ὁ Χῖος (1756 - 1769, ὅτε προήχθη εἰς Κυζίκου) υἱὸς Γεωργίου. Βεράτιον 25 Φεβρ. 1757. Ἐκ τῶν ὑπογεγραμμένων ὑπ' αὐτοῦ ἐκλογῶν καὶ σιγιλλίων προκύπτει ὅτι τὸ πλεῖστον ἀπὸ τοῦ 1763 διῆγεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀνανέωσις βερατίου του 1758.
13. Ζ α χ α ρ ί α ς Μ α ρ ι δ ά κ η ς ἢ Χριστιανόπουλος ἀπὸ Λιτῆς καὶ Ρεντίνης (1769 - Μάιος 1786) ἐκ κώμης Βενεράτω. Ἀναφορὰ τῶν ἐπισκόπων Κρήτης ἐναντίον του 1777. Διὰ φιρμανίου τοῦ ἔτους τούτου ἐπροστατεύθη, ἀλλὰ λόγῳ οἰκονομικῶν ἀτασθαλιῶν παρῃτήθη τοῦ θρόνου. Ἔζη μέχρι τοῦ 1790, ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν Κωνσταντινουπόλει εὑρίσκεται 1774, 1776 - 1777, 1785.
14. Μ ά ξ ι μ ο ς Π ρ ο γ ι α ν ν α κ ό π ο υ λ ο ς ἐκ Ρογδιᾶς Μαλεβιζίου, ἐξελέγη διατελῶν ἀρχιδιάκονος τοῦ μητρ. Κυζίκου Ἀγαπίου (1786 - 4 Μαΐου 1800†). Ἀλληλογραφία ἐπὶ οἰκονομικῶν καὶ διοικητικῶν θεμάτων τῆς Ἐκκλ. Κρήτης. Τὸ 1798 εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐτάφη εἰς Κρήτην. Δωρεαὶ ἐπὶ ζωῆς καὶ μετὰ θάνατον.
15. Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς Γ' Π α ρ δ ά λ η ς ἐκ Χανίων (Κισάμου) ἀρχιμανδρίτης τοῦ Νικομηδείας (1800 - 23 Ἰουνίου 1821). Πρὸ τῆς εἰς Κρήτην ἐκλογῆς του εἶχεν ἐκλεγῆ Ναυπλίου. Διετέλεσε συνοδικὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει 1814 - 1815 καὶ 1817 - 1820. Βεράτιον ἀναγνωρίσεώς του 28 Μαΐου 1800. Πολυάριθμοι μαρτυρίαι ἐξ ἐγγράφων, ἀλληλογραφία του. Ἐσφάγη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν Ἡρακλείῳ μετ' ἄλλων ἀρχιερέων. Εἰς διαδοχήν του ἐξελέγη Κρήτης ὁ Καρπάθου Μεθόδιος, ἀλλ' οὗτος δὲν ἀπεδέχθη διὰ τὴν ἐκεῖ ἀκαταστασίαν. Τὸν θρόνον ἐδέχθη ἐν συνεχείᾳ ὁ
16. Κ α λ λ ί ν ι κ ο ς Γ' ὁ ἐξ Ἀγχιάλου (1823; - 1830, Οἰκονόμος Σιναΐτης, μαρτυρούμενος τὸ πρῶτον ἐν Κρήτῃ τὸ 1826 ἔτος. Διὰ χειροτονιῶν καὶ συμπτύξεων συνεπλήρωσεν Ἱερὰν Σύνοδον ἐπισκόπων Κρήτης. Ἀπέθανεν εἰς τὰ Χανιὰ 24 Αὐγ. 1830. Φιρμάνιον διορισμοῦ του 29 Σεπτ. 1823. — Ἀλληλογραφία.
17. Μ ε λ έ τ ι ο ς Α' Ν ι κ ο λ ε τ ά κ η ς ὁ ἀπὸ Σητείας (1831 - 1839) ἐντόπιος ἐξ Ἡρακλείου, προδιατελέσας ἀρχιδιάκονος τοῦ Γερασίμου Παρδάλη. Διάφορα ἔγγραφα σχετικὰ πρὸς τὴν δρᾶσιν του καὶ τὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας τῆς μητροπόλεώς του, αἱ ὁποῖαι τὸν ἔφεραν ἐνωρὶς εἰς τὸν τάφον. Λόγιος.
18. Π ο ρ φ ύ ρ ι ο ς. Παραίτησις 9 Σεπτ. 1839. Δὲν κατῆλθεν εἰς Κρήτην.
19. Κ α λ λ ί ν ι κ ο ς Δ' ὁ Γ α ρ γ α λ ά δ ο ς (1839 - 12 Φεβρουαρίου 1842 παραιτεῖται), εἶτα Μεσημβρίας.
20. Κ α λ λ ί ν ι κ ο ς Ε' ὁ Χ ο ύ γ ι α ς ἢ Καλοῦτζος ἀπὸ Καλαμαύκαν Ἱεραπέτρας (1 Μαρτίου 1842 - 1843). Ἐξελέγη ἀπὸ πρώην Ρόδου (1836 - 39)· προέβη εἰς ἀντικανονικὰς ἐνεργείας, δι' ὃ καὶ κατόπιν ἐξετάσεως ὑπὸ τοῦ ἐξάρχου πρώην Σμύρνης Χρυσάνθου παρῃτήθη. Ἀπεβίωσεν Ἀπριλ. 1845.

21. Χρύσανθος ὁ Λέσβιος (1843 - 1850) διδάσκαλος, ἀπὸ Μυρέων καὶ εἶτα Σμύρνης (-1841). Τὸ 1843 Κρήτης, Φιλιππουπόλεως (-1857) καὶ πάλιν Σμύρνης. Κρήτης δ' ἐξελέγη ὁ Σωφρόνιος

21α. ἀπὸ Αἴνου, ὁ ὁποῖος πρὶν κατέλθη εἰς Κρήτην παρῃτήθη (24 Αὐγ. - 14 Δεκ. 1850). Ἀπεβίωσεν 90 ἐτῶν (κατὰ Γεδεὼν 75) 8 Σεπτ. 1869, ἐν Σμύρνῃ.

22. Διονύσιος Α' ὁ Βυζάντιος (17 Δεκ. 1850 - 16 Νοεμβρ. 1856) ἀπὸ Πρεσλάβας, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν παραίτησίν του ἀποκατέστη προεδρικῶς εἰς μητρ. Βόσνης.

23. Ἰωαννίκιος Ζαγοραῖος ἀπὸ Ἰωαννίνων (28 Αὐγούστου 1857 - 16 Ἰουλίου 1858† Χανιά). Κακῶς φέρεται ὡς Ἰωάννης. Φιλότουρκος.

24. Διονύσιος Β' Χαριτωνίδης (γεννηθεὶς ἐν Ἀδριανουπόλει 1820) Κρήτης 27 Ἰουλίου 1858 - 1868 μετατεθεὶς Διδυμοτείχου, εἶτα 1873 Ἀδριανουπόλεως, 1880 Νικαίας, πάλιν Ἀδριανουπόλεως τὸ 1886 καὶ τέλος οἰκουμ. πατριάρχης Διονύσιος Ε' (26 Ἰανουαρίου 1887 - 12 Αὐγούστου 1895). Ἐθεμελίωσε τὸν Ἅγιον Μηνᾶν Ἡρακλείου. Ἔγγραφα. Συνέπεσεν ἡ ἀρχιερατεία του μὲ τὴν Κρητ. Ἐπανάστασιν 1866 - 69.

25. Μελέτιος Β' Καβάσιλας, Καλύμνιος (ἀπὸ Συνάδων, ἀπὸ Διδυμοτείχου) 16 Νοεμβρ. 1868 Κρήτης μέχρι τῆς 23 Νοεμβρ. 1874 καὶ πάλιν 1877 - 1882 (Διδυμοτείχου τὸ β' 1874 - 1877). Ἀπέθανεν ἐν Ἡρακλείῳ τὴν 13ην Αὐγούστου 1882. Ἔγγραφα.

26. Σωφρόνιος ἀπὸ Διδυμοτείχου (1874 - 1877) μεθ' ὃ Διδυμοτείχου καὶ εἶτα Νικαίας. Συμπαθὴς εἰς τὸ ποίμνιον.

27. Τιμόθεος Α' Καστρινογιαννάκης (20 Σεπτ. 1882 - Μαρτίου 1897† Ἀθῆναι. Θεολόγος Χάλκης. Ἀπὸ Χερρονήσου (Ἰαν. 1870).

28. Εὐμένιος Ξηρουδάκης ἐξ Ἀνωπόλεως Σφακίων, πτυχιοῦχος καὶ καθηγητὴς Σχολῆς Χάλκης, ἀπὸ Λάμπης καὶ Σφακίων (1886), ἐξελέγη 12 - 5 - 1898 ἐν ἀνωμάλῳ περιόδῳ, δὲν ἐξεδόθη δι' αὐτὸν βεράτιον καὶ ἀποκατέστη διὰ τῆς Κρητ. Πολιτείας. Ἐξόριστος εἰς Χίον ἀπὸ τοῦ 1916, ἀπεβίωσεν Ἰούλιον 1920.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

11 - 11 - 1988

ÉLOGE DE SAINT CYR ET DE SA MÈRE JULITTE

BHG 318

Le dossier de ces martyrs est assez abondant : BHG 313y - 318e (cf. Novum Auctarium 315 et 318e). Parmi les pièces inédites, nous retiendrons l'éloge composé par Nicétas le rhéteur et publié en latin seulement[1]. On en a signalé toute une série de témoins grecs[2]. Il suffira d'en publier un, le Laurentianus IX. 33 de Florence[3]. L'invraisemblable courage du bébé de trois ans n'y est pas le moins du monde dissimulé.

Si la légende est «dépourvue de toute autorité»[4], l'extension du culte de S. Cyr (ou Cirycus) est attestée dans tout l'univers chrétien[5].

1. Dans le recueil de Lipomanus, édité au milieu du XVIe siècle.
2. Cf. BHG 318.
3. Cf. Anal. Boll. 96, 1978, p. 24[16].
4. H. Delehaye, Origines du culte des martyrs, [2]1933, p. 167.
5. Ibid., pp. 167 - 168. Cf. Comm. martyr. rom., 1940, p. 240.

Ἐγκώμιον[1] εἰς τοὺς ἁγίους καὶ καλλινίκους μάρτυρας τοῦ Χριστοῦ Κήρυκον καὶ Ἰουλίτταν

e codice Florentino Laurentiano IX. 33, ff. 155ᵛ - 161ᵛ.

1. Prologue

Ὥσπερ οὐκ ἔστι συνεχόμενον τῷ κυρίῳ Ἰουδαῖον ἢ Ἕλληνα καὶ δοῦλον σῴζειν ἢ ἐλεύθερον — ἐν πᾶσι γὰρ τούτοις ἡ κτίσις καὶ ὁ τῆς ψυχῆς τρόπος, ἀλλ' οὐχ ἡ χαρακτηριστικὴ τοῦ γένους ἰδιότης πρὸς σωτηρίαν αὐτοῖς ἢ ἀπώλειαν ὁρᾶται συντελοῦσα —, οὕτως οὐδὲ ἄρρενα ἢ θήλειαν οὐδὲ τέλεον τὴν σωματικὴν ἡλικίαν ἢ ἀτελῆ τὸν εἰς ἁγιασμοῦ τελειότητα προσκεκλημένον· εὐθῆ τε τὴν καρδίαν πάντως καὶ ψυχὴν ἔχειν ἀγαθοφυῆ καὶ πρὸς θεομιμησίαν εὐάρμοστον πᾶσαν εἶναι ἀνάγκην[2] τὸν τῆς ἀληθοῦς σωτηρίας ἄξιον ἐσόμενον. Οὐ γὰρ ἀκολουθίᾳ φύσεως ἢ γένους ἢ τύχης ὁ ἁγιασμὸς τοῖς ἁγίοις προσπορίζεται, ἀλλ' ἐνεργείᾳ θείου πνεύματος ἐπιβραβεύσεται· οὐδὲ ἰσχύϊ σώματος κρατύνεται, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ καταρτίζεται καὶ στερεοῦται, οὐκ ἐν τοῖς τυχοῦσιν, ἀλλὰ τοῖς εὐθέσι τὸν τρόπον καὶ ὁμολογουμένως ἀγαθοῖς. Εὐθύνωμεν τοίνυν τὴν καρδίαν πρὸς τὸν εὐθῆ, ἀγαθύνωμεν τὸν νοῦν πρὸς τὸν ἀγαθόν, πᾶσαν σκολιὰν καὶ δύστροπον ἔννοιαν, πᾶσαν κακίαν ἀπὸ τῶν ψυχῶν ἡμῶν ἀφελώμεθα καὶ ἀπορριψώμεθα, ὥστε τὸ ἅγιον (156) τοῦ Θεοῦ πνεῦμα τὸ ἀγαθόν, τὸ εὐθές, τὸ ἡγεμονικόν[3], τῷ ἀγαθῷ ἡμῶν ἡγεμονικῷ καὶ εὐθεῖ ὡς ὅμοιον ὁμοίῳ ἐνιδρυθὲν καὶ ἐγκαινισθὲν τῆς αὐτοῦ ἁγιότητος καὶ θειότητος πληρῶσαι· κἂν ἀτελεῖς ὦμεν τοῦ σώματος τὴν ἡλικίαν, κἂν ἀσθενοῦς καὶ θηλείας φύσεως, εὐθείας καρδίας καὶ ἀγαθοπρεποῦς λαχόντες, οὐδὲν ἧττον ἡ τοῦ πνεύματος δύναμις ἐνεργήσει ἐν ἡμῖν, ὥστ' εὐεργετεῖσθαι μὲν ἡμᾶς ἐν αὐτῷ τελειουμένους, δοξάζεσθαι δὲ καὶ ὑψοῦσθαι τὸν Χριστὸν ἐν ἡμῖν. Οὕτω πολλοὶ νήπιοι τὸ σῶμα καὶ ἀτελεῖς ἀνδρικώτατα

1. Dans ce manuscrit, l'éloge se présente comme anonyme. Dans d'autres, par exemple le Coisilin 307, il est formellement attribué à Nicétas. Cf. Ehrhard, Überlieferung, t. 3 (= T.U. 52), p. 152; Halkin, Manuscrits de Paris, 1968, p. 276[46].
2. Infinitif suspect. Faut-il lire *πᾶσά ἐστιν ἀνάγκη* ?
3. Cf. Ps. 50, 4.

τοῖς ἀσεβέσιν ἀντεκατέστησαν[1] καὶ τούτους νοὸς εὐθύτητι διὰ τῆς δυνάμεως ἀνατρέψαντες τοῦ Χριστοῦ τελειοτάτης ἀναρρήσεως κατηξίωνται. Οὕτω καὶ γυναῖκες εὐθεῖαι τὴν ψυχὴν καὶ σεμναὶ τυράννοις ὠμοῖς καὶ τὴν δύναμιν ἀνυποίστοις συμπλακεῖσαι λαμπρότατον κατ' αὐτῶν ἐν κυρίῳ τρόπαιον ἀνεστήσαντο. Οὕτω Κήρυκος ὁ ἀστεῖος τῷ Θεῷ καὶ ἱερὸς καὶ πάγκαλος παῖς, οὕτω καὶ Ἰουλίττα ἡ καλῶς αὐτὸν συλλαβοῦσα καὶ τεκοῦσα καὶ ἀπογαλακτίσασα δῶρον εὐθὺς ὅτι μάλιστα κάλλιστον καὶ εὐάρεστον ἀφοσιωσαμένη Θεῷ, ὁ μὲν ἐν ἀτελεῖ κομιδῇ καὶ νηπίῳ τῷ σώματι, ἡ δὲ ἐν θηλείᾳ καὶ ἀδρανεῖ τῇ φύσει τῷ κοσμοκράτορι τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου[2] καὶ τοῖς αὐτοῦ κραταιοῖς συμπλακέντες ὑπασπισταῖς δι' εὐθύτητα γνώμης καὶ πίστεως περιεγένοντο· καὶ εἰς τέλος ἐτρέψαντό τε τὸν ἀντίπαλον αὐτῶν καὶ κατηγωνίσαντο. Ἀλλ' ἐπειδὴ Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης ἐμνήσθημεν, καλὸν ἂν εἴη τὴν περὶ αὐτῶν ἱστορίαν ἀναλαβόντας τὸν ἔνθεον αὐτῶν ἔρωτα καὶ τὴν ὑπὲρ (156ᵛ) τοῦ Χριστοῦ μαρτυρίαν καὶ τελείωσιν κατὰ δύναμιν ὑμνῆσαι καὶ τούτοις δόξαν μὲν καὶ τιμὴν καὶ αἶνον τῷ ἐν τῇ ἀσθενείᾳ τούτων νικήσαντι ἱερουργῆσαι Θεῷ, τὰς φιλομάρτυρας δὲ ἑστιᾶσαι καὶ εἰς Χριστὸν οἰκοδομῆσαι ψυχάς.

2. Origine des deux saints

Οὗτοι χώρας μὲν τῆς Λυκαονίας, πόλεως δὲ τοῦ Ἰκονίου λέγονται ὡρμῆσθαι· οὐκ ἄσημοι δὲ τὸ ἐξ ἀνθρώπων γένος οὐδὲ τῶν πολλῶν καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ λίαν εὐγενεῖς καὶ ὀνομαστοί, εἴπερ τις εὐγένειαν καλεῖν ἐθέλοι τὸ ἐξ αἵματος φῦναι βασιλικοῦ ἢ τὸ γένος εἰς βασιλέας ἀναφέρειν, ἅπερ οἱ μικρὰ βλέποντες ὡς μέγιστα κρίνουσιν, ὥσπερ καὶ τοὺς ἀπὸ γῆς περιουσιασμοὺς εὐδαιμονίαν καὶ πλοῦτον μακαρίζοντες ὠνομάκασι, τὴν ἀπὸ τῆς ἀρετῆς ἀληθεστάτην εὐγένειαν καὶ τὸν ἀληθινὸν πλοῦτον τὸν ἀπὸ τῶν χαρισμάτων τοῦ πνεύματος ἴσως ἀγνοοῦντες καὶ τοῖς ῥέουσιν ὡς ἑστῶσι προστιθέμενοι. Πλὴν οὗτοι εὐπατρίδαι μὲν ἀπὸ γῆς, ὡς εἴρηται, εὐπατρίδαι δὲ πολὺ μᾶλλον ἄνωθεν ὡς ἐν οὐρανοῖς ἀποτιθέμενοι τὸ πολίτευμα[3], ὅπου καὶ τὰ τούτων ὀνόματα κατὰ τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ πρόγνωσιν τὰ γινόμενα πάντα περιλαμβάνουσαν καὶ τὸν δικαιότατον τῶν ἀξίων πορισμὸν ἀληθῶς δακτύλῳ Θεοῦ προαναγέγραπται, ἀκολούθως δὲ καὶ περιουσίᾳ τῇ ἀπὸ γῆς, πολλῷ δὲ πλέον τῇ εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστει καὶ τοῖς τῆς εὐσεβείας κομῶντες προτερήμασιν ἐνευδοκίμουν. Ἔδει γὰρ ἴσως τοὺς ἐν τῷ Θεῷ μέλλοντας ὕστερον ἐπισημοτάτους ἀναδείκνυσθαι κἂν τοῖς

1. Résister comme un homme aux impies : c'est l'idée maîtresse de la Passion de S. Cyr.
2. Cf. Eph. 6,12.
3. Cf. Phil. 3,20.

ἀνθρωπίνοις καὶ σωματικοῖς εὐπραγήμασιν ὑπεράνω τῶν πολλῶν ἐν ἀρχαῖς κεῖσθαι καὶ τὴν πατρικὴν ὡς ἐν σκιαῖς τούτοις (157) προϋπογράφειν ἐπισημότητα καὶ λαμπρότητα.

3. Julitte perd son mari. La persécution

Ἰουλίττα μὲν οὖν ἡ μακαριωτάτη καὶ κοσμιωτάτη τῶν γυναικῶν, τοῦ ἀνδρὸς μὲν ἤδη πρὸς βραχὺν αὐτῇ χρόνον νόμῳ γάμου συναφθέντος καὶ θανάτῳ διαζευχθέντος, βεβαιοτέρᾳ τῇ εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστει καὶ τῇ εἰς αὐτὸν ἀγαπήσει διεδείκνυτο· ὅλον γὰρ τὸ τῆς ψυχῆς φίλτρον τῶν σωμάτων ἀπανιστῶσα καὶ θεοφιλῶς πρὸς τὸ πνεῦμα μεθιστᾶσα, ἐν ἀμέμπτῳ καὶ ἀκηλιδώτῳ βίῳ καὶ σώφρονι ἐλάτρευσε τῷ Θεῷ, ἐπὶ μονογενεῖ δὲ παιδὶ τῷ ἱερῷ Κηρύκῳ τὰς ἐλπίδας ἡ πάνσεμνος σαλεύουσα καὶ τοῦτον γάλακτι μὲν τῷ ἐκ τῶν μαστῶν κατὰ φύσιν ἀνατρέφουσα, τῷ ἱερῷ δὲ καὶ θείῳ βαπτίσματι προσαγαγοῦσα καὶ τοῦτον ὑπερφυῶς τῷ πατρὶ τῶν φώτων[1] εἰσποιήσασα καὶ Χριστῷ διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἀφιερώσασα, οὕτως αὐτὸν ἐν ἀμιάντῳ καὶ ἀκαταγνώστῳ χηρείᾳ κάλλιστά τε καὶ ἐννομώτατα τεκνοτροφοῦσα διεβίω, πάντων μὲν τῶν παρ' Ἕλλησι σπουδαζομένων τελετῶν καὶ ἐθῶν, ὡς μύσος ἀποστρεφομένη τὴν πρᾶξιν καὶ τὴν κοινωνίαν, πάντων δὲ τῶν παρὰ τοῖς χριστιανοῖς σεμνοπρεπεστάτων καὶ ἀποστολικῶν ἐντολῶν καὶ παραδόσεων ὡς θέμις ἀντεχομένη καὶ στερεουμένη ταῖς προσευχαῖς.

Ἐπεὶ δὲ τὸ ἄθεον ἐκεῖνο καὶ δαιμονιῶδες πρὸς τοῦ τηνικαῦτα τυραννοῦντος ἐξενήνεκτο πρόσταγμα, μὴ δεῖν σέβεσθαι τὸν Χριστὸν ἢ θάνατον ἐπηρτῆσθαι τὴν ζημίαν, Διοκλητιανὸς δὲ τότε τῆς βασιλείας Ῥωμαίων ἐξηγεῖτο, ὅτι δὴ τὸ δόγμα μετ' ἐξουσίας οἱ παρ' αὐτοῦ προσλαμβάνοντες καὶ ἄλλοι ἀλλαχοῦ κατὰ πᾶσαν χώραν καὶ πόλιν ἐκτρέχοντες καὶ ἐν ταῖς ἀγοραῖς μέσαις προ(157v)βάλλοντες καὶ τοὺς τῷ βασιλικῷ θεσπίσματι μὴ εἴκοντας κολάσεσιν ἀμυθήτοις ὑποβάλλοντες, οὕτω πικρῶς τῆς παρούσης ἀπεστέρουν ζωῆς, ὅτε καὶ Δομιτιανὸς ἐκεῖνος κόμης τῆς Λυκαονίας ἐπὶ τούτῳ πρὸς τοῦ τυράννου καταπεμφθείς, ἀνὴρ ὠμότατος καὶ ἀπανθρωπότατος καὶ αὐτὸ τὸ Ἰκόνιον καὶ πᾶσαν τὴν περιοικίδα καταδουλούμενος καὶ πολιορκῶν, μᾶλλον δὲ τοὺς ἐνταῦθα καταλαμβανομένους χριστιανοὺς πάντας τιμωρίαις ἀνηκέστοις διέφθειρε καὶ κατελυμαίνετο.

4. Julitte s'enfuit à Séleucie, puis à Tarse

Τότε δὴ καὶ τὴν ἱερὰν ταύτην τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπον ὁμοῦ μὲν ἐντολὴν πληροῦσαν βασιλικὴν μὴ θρασέως τοῖς πειρασμοῖς ἐπιπηδᾶν, ἀλλ' ἀσφαλῶς ὑπο-

1. Cf. Iac. 1,17.

φεύγειν διατάττουσαν[1], ὁμοῦ δὲ καὶ τὸ ἀνθρώπινον εὐλαβουμένην, μάλιστα δὲ κομιδῇ νήπιον ἔτι καὶ ὑπομάζιον τὸν τίμιον παῖδα κατέχουσα καὶ λίαν ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ σωτηρίας οἷα φιλότεκνος ἀγωνιῶσα καταλείπεις μέν, ὦ πανόλβιε, τὸ Ἰκόνιον, καταλείπεις δὲ πᾶσάν σου τὴν κτῆσιν καὶ περιουσίαν, ἀποξενωθεῖσα δὲ τῶν οἰκείων καὶ συγγενῶν πρὸς τὴν Σελεύκειαν δρασμῷ χρησαμένη μεταβαίνεις, παντὸς πλούτου καὶ σαρκὸς θεραπείας καὶ τῆς κατὰ κόσμον ἁπάσης εὐδαιμονίας καὶ τρυφῆς, τὴν κατὰ Χριστὸν ξενιτείαν καὶ πτωχείαν καὶ θλῖψιν ἀσμένως διαμείβουσα, οὐκ ἔμελλες δὲ ἄρα οὐδὲ τῇ τῶν Σελευκέων ἐμφιλοχωρεῖν ἐπὶ πολὺ πόλει· Ἀλεξάνδρου γὰρ ἀνδρὸς κακοσχόλου τε καὶ κακεντρεχοῦς ἄγαν, τὴν ἡγεμονίαν ἐκείνης τῆς ἐπαρχίας λαχόντος, νεωστὶ δὲ καταλαβόντος, πάντες μὲν ἄνδρες, πᾶσαι δὲ γυναῖκες σὺν τοῖς νηπίοις αὐτῶν, ὅσοι (158) τῇ ὁμολογίᾳ Χριστοῦ κατετίθεντο, μετὰ πλείστας τιμωριῶν ἰδέας ἀνελεημόνως ἀπεκτέννοντο.

Ταῦτα Ἰουλίττα καταθεωροῦσα καὶ τὴν ἀπανθρωπίαν τῶν λυμεώνων ἐκείνων φοβηθεῖσα, τὸν ἀγαπητὸν ταῖς ἀγκάλαις αὐτῆς ἀνελομένη — τριετὴς δὲ ἄρα τότε τὸν χρόνον ὁ Κήρυκος ἦν — καὶ τοῦτον ἅμα δυσὶ θεραπαίναις ἡ μήτηρ ἐπάρασα καὶ τὴν Σελεύκειαν ἀποδράσασα, τὴν Ταρσὸν καταλαμβάνει· οὐκ ἦν δὲ αὐτὴν οὐδὲ ἐν αὐτῇ τοὺς διώκοντας λαθεῖν. Ὥσπερ γὰρ χρύσιον σκεῦος μέγα ἢ καὶ ἀργυροῦν ἐν κάχληξι μέσοις ἤ τισιν ἄλλαις ἀτίμοις κείμενον ὕλαις οὐ δύναται ῥαδίως τοὺς ὁρῶντας λαθεῖν τῆς ὄψεως εὐθυβόλως ἀποτεινομένης πρὸς τὸ διαυγέστερον, οὕτως οἱ πιστότατοι ἄνθρωποι τοῦ Ἰησοῦ ἐν μέσοις ἀναστρεφόμενοι τοῖς ἀσεβέσιν οὐχ οἷοί τε γίνονται κακρυβῆναι, τῆς ἀρετῆς αὐτοὺς καὶ τοῦ θεοειδοῦς καταστήματος ἀριδήλους τε πᾶσι και ἐπισήμους ἀποφαίνοντος.

5. Le juge Alexandre la poursuit

Ἦν δὲ ἄρα καὶ θέλημα τοῦ Πατρὸς τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καθὼς τὴν ἑκάστου γνώμην προεγνωκὼς τὴν τελείωσιν προώρισεν, οὕτως εὐκαίρως καὶ κληθῆναι καὶ δικαιωθῆναι καὶ δοξασθῆναι δηλαδή. Διὸ δὴ οἱ μὲν τὸ ἀνθρώπινον δρῶντες ἢ πάσχοντες ἔσπευδον τοὺς διώκοντας φυγεῖν, ἐπεὶ δ' οὐκ ἦν ἄξιον γῆς χώματι τοὺς οὐρανίους κατορυγῆναι μαργαρίτας οὐδ' ὁμοίως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων τελευτῶντας λήθης ἐναποβῆναι βυθοῖς. Διὰ τοῦτο κατόπιν μὲν τῶν μακαρίων φυγάδων ὁ δεινὸς ἐκεῖνος Ἀλέξανδρος ἐπῄει· ὥσπερ δὲ ἐκ θειοτέρου τινὸς ἐπιτάγματος τὴν Σελεύκειαν αὐτίκα λιπὼν διέβη πρὸς τὴν Ταρσόν, (158v) οὐ πολλῷ ταύτης τῷ διαστήματι διειργομένην. Εἰσιόντι δὲ τὴν πόλιν εὐθὺς αὐτῷ φάσις περὶ Ἰουλίττης ἀνάγεται καὶ Κηρύκου τοῦ υἱοῦ. Καὶ ὃς παραχρῆμα λεόντειον κατ' αὐτῶν τῶν προσ-

1. Cf. Matth. 10,23.

ηγγελμένων ἤχῶν καὶ ἐπὶ βήματος ὑψηλοῦ προκαθεσθεὶς τούτους κελεύει παραστῆναι. Εἰσῄει δὲ οὐ μόνη· οὐ γὰρ ἀπέκρυψε τὸν μονογενῆ οὐδὲ ταῖς θεραπαινίσιν ἐκδοῦσα φυγαδεῦσαι παρεσκεύασεν. Οὐ γὰρ οὕτω φιλόψυχος ἢ μισότεκνος ἡ τρισολβία ὡς ἢ ἀλόγοις οἰκτιρμοῖς παθαινομένη τὰ σπλάγχνα μὴ δύνασθαι βλέπειν τὸν υἱὸν ὑπὲρ ἀληθείας ἀπαιρούμενον ἢ φθονῆσαι τοῦτον τῆς θεοτελοῦς τελειώσεως ἢ ὁλοκαρπώσεως· ἀλλ' ὡς ἀληθῶς θυγάτηρ Ἀ β ρ α ὰ μ οὖσα καὶ τὴν ἐκείνου πίστιν καὶ τὴν θυσίαν μιμουμένη τὸν μονογενῆ καὶ ἀγαπητὸν θυσιάζειν τῷ δεδωκότι κατηπείγετο· ἢ ὥσπερ ἡ Ἄ ν ν α τὸν Σ α μ ο υ ὴ λ ἀπογαλακτισθέντα μετὰ τῆς διπλοΐδος[1] τῷ θυσιαστηρίῳ παρεδίδου, οὕτω καὶ ἡ τιμία μήτηρ τὸν τίμιον υἱὸν ἰδίαις εἰς ὁλοκαύτωμα θεῷ ἐπεδίδου χερσί. Καὶ τὸ δὴ μεῖζον τῶν εἰρημένων ὅτι οὐ τὸν υἱὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἑαυτὴν εἰς σφαγὴν ἡ γενναία ὑπὲρ τῆς δόξης τοῦ κυρίου μεγαλοψύχως ἐμπαρέχουσα, χριστιανὴ εἶναι μεγάλῃ ἐξεβόα τῇ φωνῇ καὶ μόνον Θεὸν εἰδέναι Χριστὸν Ἰησοῦν καὶ τὸν αὐτοῦ πατέρα τῷ πνεύματι κάτοχος οὖσα ἡ καλλίνικος ἀνωμολόγει, θεοὺς δὲ καὶ δαίμονας ὡς μήτ' ὄντας μήτε ποτὲ γενομένους ἀπεκήρυττεν ἐξουδενοῦσα. Καὶ πάσας μὲν κολακείας ἢ θωπείας τοῦ ἄρχοντος ὡς τοῦ πονηροῦ δελεάσματα[2] διεκρούετο καὶ ἀπετρέπετο· πάσαις δὲ κολαστηρίων ὀργάνων ἀπειλαῖς (159) καὶ βασάνοις ἐνευδοκεῖν διΐσχυρίζετο. Ἐφ' οἷς τὸν ὠμότατον ἐκεῖνον θυμομαχήσαντα δικαστὴν ἀφαιρεθῆναι μὲν τῶν αὐτῆς ἀγκαλῶν τὸ παιδίον ἐγκελεῦσαι, αὐτὴν δὲ σχηματισθεῖσαν βουνεύροις μαστιγοῦσθαι.

6. Il essaie de séduire le petit enfant

Ἡ μὲν οὖν μήτηρ, τῶν δημίων περὶ αὐτὴν διαπονουμένων ἀφειδῶς ταῖς βασάνοις κατεκόπτετο. Ἤχθετο δὲ ὡς εἰκὸς καὶ ἐβόα· καὶ λίαν ὁ μικρὸς ἐπὶ τούτοις ἐδυσχέραινεν υἱός. Ὃν ὁ τύραννος ἅτε δὴ τερπνὸν ὄντα καὶ ὡραῖον τῷ εἴδει, τῇ ἀστειότητι τερφθεὶς βίᾳ μὲν τῶν μητρῴων ἀγκαλῶν ἀπέσπα, ταῖς οἰκείαις δὲ τοῦτον χερσὶν ἀνελαμβάνετο· καὶ τοῖς γόνασιν ἐπικαθίζειν ἀποπειρώμενος καὶ ταῖς παλάμαις ἠρέμα τὴν κεφαλὴν ἐπαφώμενος καὶ καταψῶν· οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ καταφιλεῖν μιαροῖς χείλεσι τὸν ἁγνότατον ὁ μιαρώτατος ἐπιχειρῶν λόγοις κατεγοήτευσεν ὡς ᾤετο πιθανοῖς· «Πρόσχες, λέγων, ὦ τέκνον ἐμὸν ἥδιστον, τέκνον κάλλιστον, πρόσχες μοι τῷ σῷ πατρί. Ἄκουσον, ὦ καλὲ παῖ καὶ φίλτατε, καὶ σύνες. Ταυτηνὶ δὲ τὴν φαρμακίδα καὶ βλάσφημον ἀποσεισάμενος ὡς βιοθανῆ καὶ τῶν θεῶν ἐχθράν, ἥδιστα καὶ χαριέστατα ζήσεις σὺν ἡμῖν. Κἀγὼ σε υἱοποιούμενος παντοδαποῖς ἀγαθοῖς φιλοφρονήσομαι· καί σε κληρονόμον τῆς ἐμῆς κατασχέσεως πάσης ἀναλήψομαι».

1. Cf. 1 Reg. 2,19.
2. scripsi; δελεάσματος cod.

Τί οὖν ὁ Κήρυκος, ὁ ἀτελὴς μὲν τὸ σῶμα, τέλειος δὲ τὸ πνεῦμα; Ὁ νήπιος τὸ ὁρώμενον καὶ πρεσβύτερος τὸ νοούμενον, ὁ τῷ φθέγματι καὶ τῇ γλώσσῃ ψελλίζων, τῷ νοῒ δὲ καὶ τῇ καρδίᾳ συνιών, ἆρ' ὑπεστάλη πρὸς τὴν τοῦ τυράννου βίαν, ἢ δειλίᾳ παιδαριώδει κατέπτηξε καὶ ἔφριξεν; ἢ τοῖς φιλήμασι καὶ ταῖς (159ᵛ) ἐπαγγελίαις λέλυται χαυνούμενος; ἢ τῶν κατὰ τῆς μητρὸς ἐντεινομένων μαστίγων ἡττηθεὶς ἀπελιθώθη τῷ δέει περιέμενος; ἢ ἀνδρικῶς μὲν ἀντηγωνίσατο, οὐ συνετῶς δὲ ἢ ἀτελῶς ἢ οὐ λίαν μαρτυρικῶς καὶ ἐπαινετῶς; Οὐμενοῦν· τελειότητι δὲ πίστεως τελειότητι χρώμενος φρονήσεως — πνεῦμα γὰρ Θεοῦ τέλειον ἀληθῶς ἐπ' αὐτὸν — καὶ διὰ τοῦτο πάσῃ ψυχῇ, πάσῃ δυνάμει καὶ πᾶσι δὲ τοῦ σώματος μέλεσι τῇ μητρὶ συνηγωνίζετο, τὸν ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ πόλεμον ὡς οἷός τε ἦν συνδιέφερεν αὐτῇ. Καρδίᾳ μὲν γὰρ ἐπίστευσεν, οὐδὲν ἧττον τῶν πρότερον δεξιουμένων τὸν Ἰησοῦν νηπίων καὶ θηλαζόντων, ἡνίκα πραῢς ἐπὶ πώλου καθήμενος τὴν Ἰ ε ρ ο υ σ α λ ὴ μ ἐν βαΐοις καὶ ὕμνοις ὑπ' αὐτῶν δοξαζόμενος εἰσήλαυνε[1]. Στόματι δὲ χριστιανὸς εἶναι λαμπρῶς ἀνωμολόγει, τὸ τοῦ Θεοῦ θεάρχιον ὄνομα ὡς ἀληθῶς χριστώνυμος ὁ λαμπρότατος Κήρυκος φερωνύμως[2] ἀνεκήρυττε· καὶ τῇ πίστει μὲν εἰς δικαιοσύνην, τῇ ὁμολογίᾳ δὲ εἰς σωτηρίαν κατὰ τὸν θεῖον Π α ῦ λ ο ν[3] ἀποχρώμενος.

7. Cyr lui résiste. Il est tué

Τούτοις οἷα πεπυρωμένοις βέλεσι μέσην αὐτὴν τοῦ τυράννου τὴν ψυχὴν ἐδιχοτόμει· ἀλλ' οὐδ' αἱ τρυφεραὶ χεῖρες τοῦ νέου ἐσχόλαζον ἀγωνιστοῦ οὔτ' οὖν οἱ ἁπαλοὶ πόδες ἀνενέργητοι καθεστάναι κατεδέχοντο· ἀλλὰ καὶ χερσὶ καὶ ποσὶν ὁ θαυμάσιος ἀντιβαίνων καὶ ἀντερειδόμενος παλαιστὴς καὶ ὅσῃ δύναμις ἀνθιστάμενος τοῦ τε δυσμενοῦς ἐξετρέπετο τὰ φιλήματα καὶ πρὸς τὴν μητέρα ταῖς προθυμίαις ἐφίετο καὶ ἐφήλλετο, ὡς ἐν ἄρκυσι δὲ ταῖς τοῦ ὠμοφάγου θηρὸς χερσὶν ἐναποληφθείς, μᾶλλον δὲ ὡς ὄρνις εὐκέλαδος παγίδι (160) ἑαλωκὼς ὁ μακάριος ἐπτερύσσετο παῖς· καὶ πᾶσι τρόποις διεκδῦναι τὰς πάγας τοῦ θηρευτοῦ μηχανώμενος καὶ προθυμούμενος, ταῖς χερσὶ μὲν καὶ τοῖς ὄνυξι τὴν ὄψιν αὐτοῦ κατέδρυψε καὶ κατέξανε, τοῖς ποσὶ δὲ λὰξ κατὰ τῆς μιαρᾶς πλευρᾶς ὁ βραχύτατος ἐναλλόμενος ἀθλητὴς καὶ μὴν καὶ καιρίαν αὐτῷ πληγὴν ἐντεινάμενος οὕτω τὸ δαιμονιῶδες ἐκεῖνο φίλτρον εἰς ἀνδροφόνον εὐθὺς μετεσκεύασε θυμόν. Δραξάμενος γὰρ τοῦ τρυφεροῦ ποδὸς ὁ φονικώτατος, φρονήματι δὲ ἀνθρωποκτόνῳ καὶ ἀπηνεῖ — καὶ τί γὰρ ἢ τῆς διαβόλου ψυχῆς ἀξίῳ[4]; — τὸν ἱερὸν παῖδα τοῦτον ὑψοῦ μετεωρήσας, ἀφ' ὑψη-

1. Cf. Matth. 21,5 et 16.
2. Cf. Subs. hag. 41, 1965, p. 146, note 5.
3. Cf. Rom. 10,10.
4. Sic; an ἄξιον ?

λοῦ δὲ τοῦ βήματος ἄνωθεν αὐτοχειρίᾳ κατὰ τῶν ὑποκειμένων λιθίνων ἐκτρίψας ἀναβαθμῶν, ἅμα τῇ ἱερᾷ κεφαλῇ καὶ πᾶν τὸ τοῦ ἀθλοφόρου σωμάτιον ταῖς τῶν πετρῶν ἀντιτύποις ἀκῖσι συνέτριψε καὶ συνέθλασεν. Οὕτω τῆς τοῦ σώματος πάγης συντριβείσης, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἡ καλλίνικος καθάπερ στρουθίον ἐρρύσθη τοῦ θηρευτοῦ[1]*· χερσὶ δὲ ἀγγέλων ἁγίων αὐτίκα τῷ μεγάλῳ ἀρχιερεῖ προσαγομένη ὡς εὐωδέστατον θῦμα τῷ ὑψίστῳ προσεφέρετο. Οὕτως ὁ μικρὸς Κήρυκος, μέγας τῇ ἀθλήσει γενόμενος, τὴν γῆν μὲν διὰ τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐκχυθέντος αἵματος, τὸν ἀέρα δὲ διὰ τοῦ ἐπ' αὐτὸν διεληλυθότος ἁγίου ἡγίασε πνεύματος καὶ τὸν οὐρανὸν μὲν ἀγαλλιάματος ἀφράστου πεπλήρωκε, μείζονος καὶ θειοτέρας Θεοῦ δόξης γενόμενος ἀφορμή, ταῖς ἐκκλησίαις δὲ τοῦ Χριστοῦ πάσαις ὑπόθεσις ἑορτῆς καὶ πνευματικῆς αἰνέσεως καὶ χαρμοσύνης χορίαρχος*[2] *ἢ πρόξενος κατέστη. Οὕτως ἡ καλλιμάρτυς μήτηρ τὴν ἱε*(160ᵛ)*ρουργίαν αὐτῆς προετελείωσε τῷ Θεῷ· καὶ καθάπερ τρυγὼν ὡραιοτάτη καὶ φίλαγνος ὡραῖον ὥσπερ νεοσσὸν καὶ κάλλιστον εἰς θυσίαν προσαναπέμψασα Χριστῷ τὸν υἱόν, μετὰ χαρᾶς καὶ φωνῆς ἀγαλλιάσεως ηὔχετο θᾶττον ἀπολυθῆναι καὶ αὐτὴ τῆς σαρκὸς καὶ γυμνὴ τῶν πηλίων ἀμφίων γυμνῷ καὶ εἰλικρινεῖ τῷ νοῒ καὶ τῷ πνεύματι τῷ ὑπερουρανίῳ νυμφίῳ Χριστῷ καὶ τῷ ἀγαπητῷ συναφθῆναι κατέσπευδεν υἱῷ.*

8. Résistance et mort de Julitte

Ὅθεν μεγάλαις μὲν εὐχαριστίαις καὶ αἰνέσεσι τὸν τῆς αὐτῆς προσφορὰν ἀποδεξάμενον ἐμεγάλυνε· καὶ ἑαυτὴν δὲ ὅτι τάχιστα λυθῆναι τοῦ σώματος καὶ εὐάρεστον προσπαραληφθῆναι τὸν κύριον ἱκέτευεν· ἰσχυραῖς δὲ λόγων ἐνστάσεσι τὸν τύραννον κατετίτρωσκε «μὴ οὕτως οἴου με, λέγουσα, δειλόν τι εἶναι καὶ ὀλιγόψυχον ὡς τῶν σῶν ἡττηθῆναι κολάσεων· οὐ γὰρ σπαράγματα φοβήσει σαρκῶν οὐδὲ λακίσματα θροήσει μελῶν· ἀλλ' οὐδὲ χείμαρροι αἱμάτων καταφερόμενοι, οὐ νεύρων διατομαί, οὐκ ὀστέων θλασμοί, οὐ σιδήρου τομαί, οὐ πυρὸς ἀπειλαί, οὔτ' οὖν ὁ τούτοις ἐφεπόμενος θάνατος τῆς ἀγάπης χωρίσει με τοῦ Χριστοῦ. Οὐδενὸς συνόλως εἰπεῖν τῶν κολαστηρίων λόγον, ὦ πικρὲ τύραννε, ποιοῦμαι τῶν σῶν. Ὡς ἥδιστα δέ μοι πάντα τὰ πρὸς τιμωρίαν ἀπειλούμενα παρ' ὑμῶν καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ καὶ βιαιότερα δοκεῖ ! Καὶ γὰρ θᾶττον ἤλπικα τούτοις τῷ ἐμῷ φιλτάτῳ περιτυχεῖν καὶ σὺν αὐτῷ τοῦ στεφάνου τῆς δικαιοσύνης[3] *παρὰ τῆς δεξιᾶς τυχεῖν τοῦ Χριστοῦ».*

Τούτοις τὸν δικαστὴν ἐπὶ πολὺ τοῖς λόγοις θρασυνόμενον καὶ μαινόμενον, ξύλοις μὲν ἀναρτᾶσθαι τὴν καλλίνικον, εὐτόνως δὲ τὰς σάρκας αὐτῆς

1. Cf. Ps. 123,7.
2. Hapax. Cf. *χορειάρχης* apud Lampe.
3. Cf. 2 Tim. 4,8.

(161) *καταξαίνεσθαι, ξυστῆρσι προστεταχέναι σιδηροῖς, εἶτα πίσσαν ἐκ λέβητος ζέοντος ζέουσαν ἀπαντλᾶν καὶ κατὰ τῶν ἐσπαραγμένων τῆς ἀθλοφόρου καταχέειν μελῶν. Αὐτῆς δὲ μάλα νεανικῶς καὶ γενναίως πρὸς πᾶσαν βάσανον ἀνθισταμένης καὶ θεοὺς μὲν καὶ δαίμονας ἀποστρεφομένης καὶ ἐξουδενούσης, χριστιανὴν δὲ ἑαυτὴν ὁμολογούσης καὶ μόνον Θεὸν εἰδέναι τὸν Χριστὸν καὶ τὸν αὐτοῦ πατέρα καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον διϊσχυριζομένης, τὴν διὰ ξίφους λοιπὸν κατακρίνεται τελευτήν.*

Αὕτη Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης ἡ ἄθλησις, αὕτη τῶν ἀληθινῶν τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστῶν ἡ ἀνάρρησις. Οὕτως ἐσώθη διὰ τῆς ἱερᾶς τεκνογονίας ἡ μήτηρ, οὕτως ἀπέλαυσε τῆς τεκνοτροφίας τῆς μητρικῆς ὁ υἱός. Καὶ τοιούτοις σπλάγχνοις ἡ πάνσεμνος τὸ ἑαυτῆς ἐξέθρεψε νήπιον. Καὶ τοιούτοις τροφείοις τὴν τεκοῦσαν ὁ τίμιος ἠμείψατο παῖς, ὥστε τὸν μὲν παῖδα καὶ γενέσθαι καὶ κληθῆναι Θεοῦ, τὴν δὲ θυγατέρα τῆς Ἰερουσαλὴμ τῆς ἐπουρανίου· καὶ τέκνα Θεοῦ ἀμφοτέρους καὶ μάρτυρας ἀξιονίκους Χριστοῦ καὶ σκεύη ἅγια καὶ ἐκλεκτὰ καὶ ἐρίτιμα τοῦ θεαρχικοῦ πνεύματος. Καὶ νῦν ἔστιν ὁρᾶν οἷς δίδοται θεωρεῖν μητέρα ἐπὶ τέκνῳ ἐν οὐρανοῖς εὐφραινομένην κατὰ τὰ λόγια, μητέρα πανολβίαν, ὑπερφυῶς τρισολβίῳ συνηνωμένην καὶ συναγαλλιωμένην υἱῷ, μετὰ προφητῶν μὲν ὡς τῆς ὁμοίας ἠξιωμένους χάριτος τοῦ πνεύματος καὶ δυνάμεως, μετὰ τῶν ἀποστόλων δὲ ὡς τῶν ἴσων ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἀγώνων καὶ πόνων κεκοινωνηκότων, μετὰ τῶν ἀθλοφόρων δὲ καὶ μαρτύρων ὡς ἐπ' ἴσης ἐκείνοις ἢ καὶ στερρότερον τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς (161ᵛ) *ὁμολογίας ἀγωνισαμένους καὶ τὸν δρόμον τετελεκότας καὶ τὴν πίστιν τετηρηκότας*[1] *καὶ τοῦ νόμου τῆς μαρτυρίας κατ' οὐδὲν ἐλλελοιπότας. Διὸ καὶ τοὺς ἀμαραντίνους τῆς δικαιοσύνης στεφάνους σὺν τοῖς τελειοτάτοις τῶν ὅλων ἁγίων πρὸς τῆς δεξιᾶς ἀνεδήσαντο τοῦ Χριστοῦ. Ὧν ταῖς πρεσβείαις μνημόνευσον καὶ ἡμῶν, ὁ Θεὸς ὁ ἐνδοξαζόμενος τοῖς ἁγίοις σου*[2] *καὶ μεγαλύνων τοὺς μεγαλύνοντας καὶ ἁγιάζοντας τὸ ὑπεράγιον ὄνομά σου τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.*

FRANÇOIS HALKIN

1. Cf. 2 Tim. 4,7.
2. Cf. Ps. 88,8.

Κρητικῶν τοπωνυμίων ὀρθογράφησις

1) Οἱ Ἑνετοί, εἴς τε τὴν λατινικὴν ἐκφορὰν καὶ τὴν εἰς τὸ ἴδιον ἰδίωμα, ἔγραψαν Κίσσαμος, Cissamo καὶ Κνωσσός, Cnosso. Τοῦτο ἑρμηνεύεται διότι ἡ δι' ἑνὸς σ, s γραφὴ θὰ ἔδιδεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν : Κίζαμο, Κνῶζο. Οὐδεὶς ὅμως λόγος ὑπάρχει σήμερον τῆς διττογραφίας, καὶ πρέπει νὰ τηρῆται ἡ ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ διὰ τῶν ἐπιγραφῶν παράδοσις δι' ἑνὸς σῖγμα : *Κίσαμος, Κνωσός*.

2) Τὰ ἐν Κρήτῃ τοπωνύμια *Ἁλίκαμπος*, ὁ (Ἀποκόρωνας) καὶ *Ἁλυκιανός*, ὁ (Κυδωνία) δεινοπαθοῦν γραφόμενα, τὸ μὲν πρῶτον Ἀλήκαμπος ἢ ψιλούμενον Ἀλίκαμπος, τὸ δὲ δεύτερον διὰ τοῦ ἰῶτα Ἀλικιανὸς ἢ καὶ Ἀληκιανός. Ἐν τούτοις μὲ κανένα μουσουλμάνον Ἀλῆν ἔχουν σχέσιν τὰ δύο ταῦτα τοπωνύμια, ἀμφότερα γνωστὰ πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς περιοχῆς Χανίων ὑπὸ τῶν Τούρκων (1645).

Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ὑπόκειται ἡ λέξις ἅλς - *ἁλός*, συντιθεμένη πρὸς τὸ *κάμπος* (campus = πεδιὰς) καὶ τὸ τοπωνύμιον φαίνεται ἐξαπλωθὲν εἰς μείζονα περιοχὴν ἐξ ἀγόνου πεδινοῦ τόπου. Τὸ δὲ δεύτερον προϋποθέτει τὸν κάτοικον τῶν *Ἁλυκῶν* (Saline) εἰς τὸν ὅρμον τῆς Σούδας (ἀνάλογον τὸ *Ἀποθῆκαι* ⟩ *Ἀποθηκιανός*), γνωστὸν μεσαιωνικὸν τοπωνύμιον καὶ ἐκ τῶν χαρτῶν.

3) Ἡ *Λικοτιναρὰ* τοῦ Ἀποκορώνου οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν *λύκον*, ὑποκειμένης τῆς λέξεως *ὁλοκότινον*, τὸ (χρυσοῦν νόμισμα) ⟩ *ὁλοκοτιναρέα*, ἡ. Τοῦτο πρὸ πολλοῦ ἔγραψα.

4) Ἡ *Πανέθημος* (Κισάμου) εἶναι παραφθορὰ τοῦ *Πανεύφημος* (Θεοτόκος), καὶ ἡ *Θημιανὴ* (Σφακίων) τῆς ὁσίας *Εὐφημιανῆς*, ὡς καὶ περὶ αὐτῶν διέλαβον ἄλλοτε, καὶ δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸν θυμὸν ἢ τὸ θυμάρι.

N. B. T.

EIN NEUFUND KAPPADOKISCHER KIRCHENMALEREI IN GÖREME

G. de Jerphanion[1] widmete sich in seiner Publikation der Malereien der kappadokischen Höhlenkirchen vornehmlich den Zentren von Göreme und des Zwiebeltals (Soganlı dere). Anderswo wurden noch zahlreiche Kirchen mit Malereien gefunden, jedoch wurde auch in Göreme selbst noch weiteres Material entdeckt[2]. Diesem möchten wir eine bislang übersehene Kirche hinzufügen, auf die wir am 3. Juli 1983 zufällig stießen[3].

Die Kirche liegt außerhalb des Museumsbereichs von Göreme oberhalb (etwas nördlicher) von Göreme 13; wir nennen sie deswegen Göreme 13a. Einheimischen Besuchern ist sie nicht gänzlich unbekannt: Sie hat türkische Ritzinschriften von 1967 und wurde unter Verwendung türkisch bedruckter Papiere als Latrine benutzt. Es handelt sich um eine einfache Längstonnenkirche mit einem 90 cm breiten, rechteckigen Eingang nahe dem Westende der Nordwand. Diese Position der Tür ist an sich ungewöhnlich, aber durch die Lage an einem steilen Nordhang bedingt. Im Osten befindet sich eine einzige, tiefe Apsis. Das Naos-Gewölbe ist im Osten eingestürzt; der Schutt hat das Fußbodenniveau erheblich gehoben, an verschiedenen Stellen in unterschiedlichem Maße. Die einstige Höhe ist dadurch ohne Grabung nicht mehr feststellbar. Der derzeit niedrigste Bereich ist längs der Südwand (= Hangseite); das Niveau ist hier mit der Oberseite einer Sitzbank höhengleich. Der

---

1. G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin, les églises rupestres de Cappadoce (= Bibl. archéol. hist. 5, 6), Paris 1925 - 1942 (künftig: J.).

2. G. P. Schiemenz, Eine unbekannte Felsenkirche in Göreme, Byz. Ztschr. 59, 1966, 307 - 333; derselbe, Die Kirche bei Katırcı Camii, eine Neuentdeckung in Göreme, Archäol. Anz. 1969, 216 - 229 (künftig: S-1); derselbe, Zur Chronologie der kappadokischen Felsmalereien, Archäol. Anz. 1970, 253 - 273 (künftig: S-2); derselbe, Nachlese in Göreme, Archäol. Anz. 1972, 307 - 318 (künftig: S-3); M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967 (künftig: R.), I 106 - 108, 110, II Abb. 47 - 52, 57 - 60.

3. Die Kirche wurde von Berthold und Irene Schiemenz entdeckt, als ich in Göreme 13 beschäftigt war. Wir haben sie am 30.6.1984 erneut besucht.

Naos ist an der Nordwand 577, an der Südwand 540 cm lang und im Osten 331, im Westen 322 cm breit. Wie in vielen kappadokischen Kirchen ist das Gewölbe weniger breit: Es ist vor der Nordwand um 30 cm, vor der Südwand um 33 cm "Plafonddecke" eingezogen (Messung im gut erhaltenen Bereich vor der Westwand). Die größte Tiefe der Apsis beträgt 155 cm; ihre Höhe läßt sich wegen der Schuttlage nicht angeben (die jetzige freie Höhe beträgt ca. 2 m und ist wegen der Schräglage des Schutts uneinheitlich). In der stark verwitterten Apsis steht ein leicht trapezförmiger, mit der Rückwand verbundener Altar, der vorn 58 cm, hinten 76 cm breit sowie 53 cm tief ist. Rechts hinter der niedrigen Apsisschranke ist der Priestersitz erhalten. Die Naos-Nordwand enthält eine 48 cm breite, maximal 46 cm hohe, halbkreisförmige Nische, deren Ostkante sich 24 cm vor dem Ostende der Wand befindet.

Die Apsis war einst verputzt und rotbraun und grün ausgemalt, jedoch ist der Putz bis auf wenige, unkenntliche Reste abgeplatzt. Erhalten ist lediglich ein rotbraunes Kreuz, das auf die Frontseite des Altars gemalt wurde. Im Naos findet sich im Gewölbe keine Spur von Putz. Die Naos-Wände waren möglicherweise einst allenthalben verputzt, jedoch sind jetzt Malereien nur in der Westhälfte erhalten, da die östlichen Wandbereiche durch das Loch im Gewölbe der Witterung ausgesetzt sind. An den Längswänden stoßen die Felder mit figürlicher Malerei oben an die schmalen Plafonddecken. Die Westwand hat ein Lünettenbild, das etwas tiefer herabreicht und dadurch in zwei Rechteckfelder hineinragt, die nebeneinander die ganze Breite der Westwand ausfüllen und oben ebenfalls bis an die Plafonddecke reichen; von ihnen ist das nördliche weiß verputzt, aber unbemalt.

Das 59 cm breite Rechteckfeld an der Nordwand zwischen der Westwand und der Tür ist unbemalt, ebenso ein 45 cm breiter Streifen östlich der Tür. Dann folgen ein 55 cm und ein 110 cm breites Feld mit figürlicher Malerei (Abb. 1); vom rechten Bildrand des letzteren bis zur Nische mißt die Wand weitere 146 cm. Das linke, schmalere Feld wird von rotbraunen Begrenzungsstreifen eingerahmt (der untere ist zerstört). In ihm steht vor dunkelgrauem Hintergrund ein Mann mit hellbraunem Nimbus und braunem Bart. Er trägt ein fußlanges, braunes Untergewand und einen dunklen graubraunen Mantel, der auf der Brust von einer weißen, runden Brosche so zusammengehalten wird, daß die Halspartie des Untergewandes sichtbar ist. Er hält seine Hände etwa in Magenhöhe vor dem Leib, die rechte etwas höher als die linke, und in der linken Hand eine kleine Schriftrolle. Der Mantel fällt über

die Handgelenke und wird dadurch unterhalb von ihnen in deren Abstand so auseinandergehalten, daß eine breite Bahn des Untergewands sichtbar ist. Den Mantel begrenzt seitlich eine weiße, gedrehte Bordüre. Es ist dies die Fell-Einfassung, die für den Mantel Johannes des Täufers charakteristisch ist und es gestattet, den Mann als den Prodromos zu identifizieren; hiermit ist die Schriftrolle in seiner Hand in Einklang[1].

Rechts an das Johannes-Bild schließt sich eine Dreiergruppe an, die oben von demselben rotbraunen Streifen begrenzt wird; die rechte und die untere Bildbegrenzung sind zerstört. Es handelt sich um zwei stehende Männer, die sich einer Person zuwenden, die zwischen ihnen auf einem Thron sitzt. Diese ist bis auf die untere Partie (von etwas unterhalb der Knie an abwärts) und Teile des Gesichts und des Nimbus völlig zerstört; daß sie auf dem Thron sitzt (und nicht vor ihm steht), ergibt sich jedoch daraus, daß der Kopf etwa in Halshöhe der Männer angeordnet ist. Das Gesicht scheint bartlos zu sein, und dem Nimbus ist kein Kreuz einbeschrieben; es sollte sich mithin nicht um Cristus, sondern um Maria handeln. Das lange, dunkelbraune Gewand erlaubt hier keine Entscheidung. Die Thronbeine sind grün; das längliche, braune Thronkissen ist noch eben erkennbar. Die Männer geben sich durch die Charakteristika der Kopfform und Haar- und Barttracht als Petrus (links) und Paulus (rechts) zu erkennen. Petrus hat einen relativ kurzen Schädel, volles, in die Stirn ragendes, weißes Haupthaar und einen weißen Vollbart, der bis zu den Ohren heraufreicht. Er scheint seine rechte Hand zur Zentralperson auszustrecken und hält in der linken Hand vor dem Leib eine Schriftrolle. Er ist "antik" gekleidet; das Obergewand ist hellbraun und das Untergewand noch geringfügig heller. Paulus ist ebenso gekleidet, jedoch mit umgekehrter Farbabstufung; er hat den üblichen Langschädel mit spärlichem Haarwuchs und

1. Vgl. den Mantel im Kuşluk von Kılıçlar (Meryemane) (R. II Abb. 280, 294), Yılanlı kilise (N. und M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı, Paris 1963 (1964) (künftig: Th-1) 108, Taf. 54, 55a), Kokar kilise (Th-1 133, Taf. 58b), Kırk dam altı kilise (Th-1 212, Taf. 96a; R. III Abb. 511), Güllü dere 4 (N. und M. Thierry, Ayvalı kilise ou pigeonnier de Gülli Dere, église inédite de Cappadoce, Cah. archéol. 15, 1965, 97-154 (künftig: Th-2), Abb. 23) und die offene Schriftrolle in einigen anderen, z. T. nahegelegenen Kirchen: J.I 152, 246, 265, 555, II 133, 150; N. und M. Thierry, Haçlı kilise, l'église à la croix en Cappadoce, J. Sav. 1964, 241-254, S. 248; R. II Abb. 280, 294; S-1 S. 220; G. P. Schiemenz, Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinbergen von Ortahisar, Jb. österr. Byzantinistik 18, 1969, 239-258 (künftig: S-4), S. 248, Abb. 6; vgl. auch J. I 513, Th-1 108, Taf. 54, 55a.

dunkelbraunem Bart; auf der verhüllten linken Hand hält er ein dunkelbraunes Buch[1].

Die Apostelfürsten sind für die Identifizierung der thronenden Person unergiebig, da anderswo sowohl Christus als auch seine Mutter zwischen ihnen vorkommt. Die Westwand der Capella Palatina in Palermo und eine Lünette in der Cripta di S. Croce bei Andria, Provinz Bari, haben den thronenden, die Apsis der Kirche von Zromi, Georgien, den auf einem Suppedaneum stehenden Christus mit Petrus und Paulus[2]. Andererseits ließ Kaiser Basileios I. nach dem Erdbeben von A.D. 869 in der Hagia Sophia zu Konstantinopel Maria mit dem Kind zwischen Petrus und Paulus anbringen[3]. Wohl durch die Kirchendedikation motiviert, findet sich diese Komposition in der Apsis der Apostelkirche von Perachorio (Cypern, ca. A.D. 1160 - 1180), hier mit der stehenden Maria Orans vom Blachernitissa-Typ, der sich von links Petrus, von rechts Paulus mit ausgestreckten, unverhüllten und leeren Händen nähern[4]. In der Apsis der georgischen, aber von einem Künstler aus Konstantinopel ausgemalten Kirche von Tsalendžiha (ca. A.D. 1390) ist die Szene außen um zwei stehende Erzengel erweitert, während bei der Maria Orans das Medaillon mit dem Kind fehlt; die Apostel strecken nur ihre rechte Hand zur Gottesmutter aus und halten in der linken wie in Göreme 13a eine Schriftrolle (Petrus, links) bzw.

1. Es kann sich auch um den anderweitig bekannten Kasten mit mehreren Schriftrollen handeln; vgl. unten sowie Paulus mit einem Bündel Schriftrollen in Sopoćani: G. Millet, La peinture du moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro), Paris 1954 - 1969) (künftig: Millet), II Taf. 32-1; V. J. Durić, Sopoćani (Reihe Umetnički Spomenitsi Jugoslavije), Beograd 1963, S. 129. In Arilje hat Petrus mehrere Rollen und Paulus ein Buch: Millet II Taf. 87 - 3; S. Petković, Arilje (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1965 (künftig: Petković), Abb. 24.

2. O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, Taf. 39; A. H. S. Megaw und E. J. W. Hawkins, The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its Frescoes, Dumbarton Oaks Papers 16, 1962, 277 - 348, Anm. 26; A. Medea, Gli Affreschi delle Cripte Eremitiche Pugliesi, Roma 1939, II Abb. 13; N. Aladaschwili, Einige Eigentümlichkeiten der georgischen Monumentalmalerei der 10 - 13. Jahrhunderte, Actes XIVe Congr. Int. Ét. Byz., Bucarest, 6 - 12 Sept. 1971, III, Bucarest 1976, 269 - 272. Vgl. auch die Übergabe der Schlüssel an Petrus und des Evangelienbuches an Paulus in der Cripta della Favana bei Veglie, Provinz Lecce: A. Medea, aO. II, Abb. 111.

3. Megaw-Hawkins, aO. (S. diese Seite, Anm. 2) Anm. 26.

4. Megaw-Hawkins, aO. (S. diese Seite, Anm. 2) S. 288, 297 - 300, Abb. 12 - 16, 18, 20, zur Datierung S. 348.

ein braunes Buch (Paulus, rechts)[1]. Die Langlebigkeit des Motivs zeigt sich in der Malerei des 16. Jh's in der Apsis der Georgskirche zu Gelati (Georgien), wo die stehende Maria ein Oval mit der Ganzfigur des jugendlichen Christus vor den Leib hält; links steht Petrus wiederum mit der Schriftrolle, während rechts Paulus wohl eher den Kasten mit den Schriftrollen als ein Buch hält[2]. Während Maria in allen diesen Fällen steht, hat in Kappadokien das Tympanon des Nordarms von Balkan deresi 3 die sitzende Gottesmutter mit dem Kind zwischen Petrus und Paulus[3]. In der Anordnung stärker verschieden sind der thronende Christus zwischen adorierenden Engeln und zwei Medaillons mit Paulus (links) und Petrus (rechts) in der Apsis von Bahattin samanlığı kilisesi[4] und die Deesis mit zwei Engeln und den Medaillons der Apostelfürsten (Petrus links, Paulus rechts) in der Mittelapsis von Direkli kilise[5]. Hier ist das Paulus - Medaillon unmittelbar neben Johannes dem Täufer in einem Mantel vom selben Typ wie in Göreme 13a. Dies erlaubt jedoch ebenfalls keine Schlüsse auf die Zentralfigur, weil es sich in Göreme 13a um keine Deesis handelt und es schon angesichts des Bildbegrenzungsstreifens zwischen Johannes und der Dreiergruppe fraglich bleibt, ob zwischen beiden Bildern ein inhaltlicher Zusammenhang gemeint war. Andererseits läßt sich ein solcher auch nicht ausschließen, da der Täufer an den Wänden etlicher Apsiden mit Aposteln und anderen Heiligen vergesellschaftet vorkommt, auch dieses aber sowohl unter dem thronenden Christus[6] als auch unter der thro-

1. A. Alpago-Novello, V. Beridze und J. Lafontaine-Dosogne, Art and Architecture in Medieval Georgia, Louvain-la-Neuve 1980 (künftig: AN/B/LD), Abb. 141, sowie dort J. Lafontaine-Dosogne, Monumental Painting, 85 - 102, S. 100.

2. Š. Amiranašvili, Istorija Gruzinskogo Iskusstva, Moskva 1963 (künftig: Amiranašvili), Taf. 185; R. Mepisaschwili und W. Zinzadse, Die Kunst des alten Georgien, Leipzig 1977 (künftig: MZ), Abb. S. 187.

3. J. II 53. Zu N. und M. Thierry, Voyage archéologique en Cappadoce. Dans le massif volcanique du Hasan Dağ, Rev. Ét. Byz. 19, 1961, 419 - 437, S. 426 (linke Nebenapsis von Direkli kilise) vgl. G. P. Schiemenz, Elevra III, ein Neufund kappadokischer Kirchenmalerei, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 43, 1978, 230 - 262 (künftig: S-5), S. 242.

4. Th-1 169 - 170, Taf. 77a, b; R. III Abb. 518, 519.

5. Th-1, 189 - 190; R. III, Abb. 521, 522. Vgl. die Deesis mit Medaillons von Melchisedek (links) und Aaron (rechts) in der Apsis der zweiten Kirche bei Yüksekli köy (vgl. C. Jolivet - Lévy [unten S. 81, Amm. 1], S. 46).

6. J. I 152, 513, II 65, 133; R. II vor Abb. 134.

nenden Maria[1] und sogar unter einem Kreuz in der Apsiskonche[2] und — als eine erweiterte Deesis — zusammen mit Maria in einer Christus - Apsis[3].

Am Westende der Südwand steht ein Mann in einem rechteckigen Feld, das von braunroten Streifen gesäumt ist (Abb. 2). Die links anschließende Malerei ist jünger; denn ihr kräftigerer, breiterer rechter Begrenzungsstreifen liegt etwa 6 cm rechts vom linken Bildrand bereits in diesem Bildfeld und schneidet den hell-rosabraunen Nimbus und die ganze (vom Beschauer) linke Seite des Stehenden an. Die Farben beschränken sich bei ihm auf Rotbraun-Töne. Er trägt um die Schultern ein kräftig rotbraunes Obergewandstück; eine Stoffbahn gleicher Farbe reicht in der Mitte bis nach unten. Beidseits davon ist das helle Untergewand sichtbar. Etwas unter Hüfthöhe ist links ein kleines Stück mit schräg liegenden Quadraten erhalten, deren Ecken durch sich kreuzende, braune Diagonallinien verbunden sind; die Kreuzungsstelle markiert ein kleiner Kreis. Es handelt sich wohl um die Schrägbahn eines Loros, als dessen vorn vertikal herabhängender Teil die Stoffbahn in der Mitte aufzufassen wäre. Das Gewandstück dürfte dem des Kaisers Romanos auf einem Pariser Elfenbein[4] oder dem Loros des freilich nur im Medaillon abgebildeten Königs Salomon in Meryemane[5] ähnlich sein. Der Mann trägt eine Krone in der Form eines gekrümmten Trapezes[6]; an der Oberkante ragen aus den beiden Ecken und der Mitte jeweils drei blütenförmig angeordnete, weiße Ellipsoide hervor, in denen man die Perlenverzierung von Kronen zu sehen hat[7]. Insgesamt handelt es sich um eine Krone, die in

1. J. II 255, Taf. 178 - 1.
2. J. II 150; R. III vor Abb. 409.
3. J. I 554 - 555.
4. D. T. Rice, Kunst aus Byzanz, München 1959 (künftig: Rice), Abb. 97; W. F. Volbach und J. Lafontaine - Dosogne, Byzanz und der christliche Osten (= Propyläen - Kunstgeschichte 3), Berlin 1968 (künftig: V/LD), Taf. 94b.
5. R. II Abb. 287.
6. Zur Abgrenzung der Kronentypen vgl. J. I 125 und dort Anm. 2.
7. Vgl. z. B. K. Wessel, Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert, Recklinghausen 1967, Abb. 32a, 37d, e, und die Kronen von Konstantin und Helena in Asinou (A. D. 1105/06): D. C. Winfield und E. J. W. Hawkins, The Church of Our Lady at Asinou, Cyprus. A Report on the Seasons of 1965 and 1966, Dumbarton Oaks Papers 21, 1967, 260 - 266, Abb. 12; A. und J. Stylianou, «Ἐν τούτῳ Νίκα», "In hoc vinces", "By this Conquer", Nicosia 1971 (künftig: St-1), Abb. 22; in dunkler Farbe auch bei der Krone des (infolge

ΠΙΝΑΞ Α'

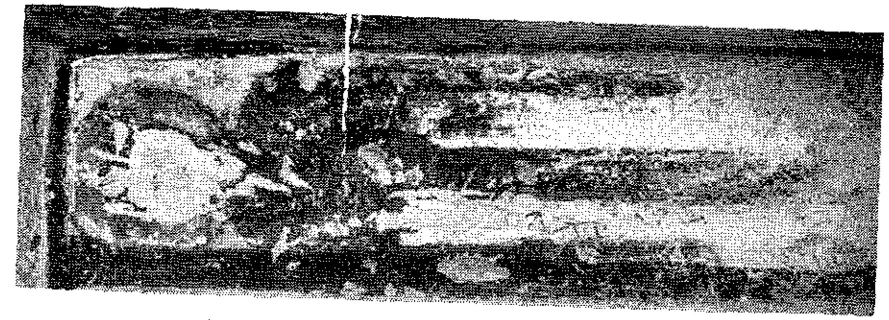

Abb. 2: Göreme 13a, Südwand, Westende: König.

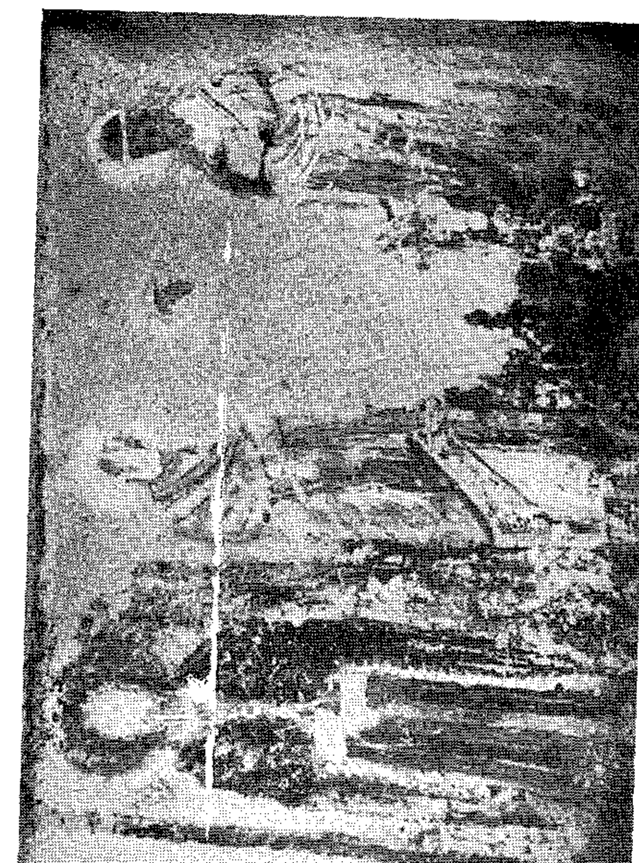

Abb. 1: Göreme 13a, Malereien der Nordwand.

ΠΙΝΑΞ Β'

Abb. 3: Göreme 13a, Südwand: Gegenständige Reiter.

ΠΙΝΑΞ Γ'

Abb. 4: Göreme 13a, Westwand: Kaiser Konstantin zu Pferd.

ΠΙΝΑΞ Δ'

Abb. 5: Kuşluk von Çavuşin, Apsis: Kopf des Kaisers Konstantin.

Kappadokien bei David und Salomon bekannt ist[1]. Diese tragen allgemein dieselben Kronen wie andere Könige des Alten Testaments[2] und byzantinische Kaiser, z.B. Konstantin zusammen mit Helena. Diese kommen mithin ebenfalls in Betracht, zumal David oder Salomon allein zwar bekannt[3], aber doch ungewöhnlich sind. Jedoch sind andere AT-Könige selten, während Vollfiguren von David und Salomon auf einem schmalen, isolierten Bildträger in Kappadokien geläufig sind[4]. Dies gilt freilich auch für Kaiser Konstantin, wenngleich nur

ikonographischer Kontamination mit Hesekiel als Prophet bezeichneten) Königs Hiskia (Ezechias) in Tahtalı kilise: J. II 316, Taf. 191 - 2, 193; L. Giovannini (Herausgeber), Kunst in Kappadokien, Genf - Paris - München 1972 (künftig: KK.), Photo 89; M. und M. Güzelgöz, A Historical Guide to Cappadocia and Göreme, Ankara 1975, Abb. S. 70. Vgl. G. P. Schiemenz, Besprechung von S. Kostof, Caves of God. The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia, Cambridge, Mass. 1972, Byz. Ztschr. 68, 1975, 118 - 128, S. 122.

1. N. und M. Thierry, Une nouvelle église rupestre de Cappadoce: Cambazlı kilise à Ortahisar, J. Sav. 1963, 5 - 23 (künftig: Th-3), Abb. 6, 7.

2. Vgl. J. Taf. 42-1.

3. David ohne Salomon in der Eustathios - Kapelle (J. I 151; R. II Abb. 135, 136, 148, Inventar vor Abb. 134), Salomon ohne David in Sümbüllü kilise (Th-1 178; R. III vor Abb. 493). Außerhalb Kappadokiens z. B. David zwischen Moses und Jesajas im Naos der Neophytos - Enkleistra bei Paphos (A. D. 1196) (C. Mango und E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, Dumbarton Oaks Papers 20, 1966, 119 - 206, S. 143, Abb. 24), David mit Johannes dem Täufer, Aaron (?) und Zacharias oder Moses im Bema - Gewölbe von Ateni/Georgien (Ende 11. Jh.) (J. Lafontaine - Dosogne, Monumental Painting, in AN/B/LD, 85 - 102, S. 91, Abb. 103; G. Chetaguri und V. Paplinskii, Rospisi Atenskogo Siona, Tbilisi 1984, S. 156, Taf. 17, 18, 27 - 30. Wenn die Identität der Begleiter Davids nicht gesichert ist, kommt wegen der Apsis von Yüksekli II wohl auch Melchisedek in Betracht).— In der Anastasis in Hagios Nikolaos tis Steyis, Cypern (ca. A.D. 1300) steht rechts von dem ihr zugewandten Christus die Gruppe von Adam, Eva, Abel, David und Johannes dem Täufer ohne Salomon, alle außer Abel nimbiert. Ob der links in einem Sarkophag stehende Jüngling Salomon ist (so A. und J. A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Treasures of Byzantine Art, London 1985, S. 66), ist angesichts der ungewöhnlichen räumlichen Trennung, des fehlenden Nimbus und der ganz anderen Krone fraglich. In Betracht kommt z. B. auch ein Stifter, der seiner Hoffnung auf Auferstehung ähnlich Ausdruck gab wie der hl. Neophytos und der Bulgarenzar Ivan Alexander derjenigen auf Aufnahme ins Paradies (A. Boschkov, Die bulgarische Malerei von den Anfängen bis zum 19. Jahrhundert, Recklinghausen 1969, Abb. 81; für Neophytos s.u.).

4. H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (= Studien über christliche Denkmäler 5, 6), Leipzig 1908 (künftig: Rott), Taf. III; danach: O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, 2, Die byzantinische Kunst, Berlin - Neubabelsberg 1918, Abb. 503; J. Taf.

gemeinsam mit Helena[1], so daß wir nach allem eine Deutung als David oder Salomon vorziehen[2]. Um welchen von beiden es sich handelt, läßt sich nicht entscheiden, da das Gesicht zerstört ist und damit die Farbe eines etwaigen Bartes und damit das Lebensalter des Mannes unbekannt bleiben.

Nach links schließen sich die Bilder von zwei gegenständigen Reitern an (Abb. 3). Sie werden durch einen rotbraunen Begrenzungsstreifen getrennt, der den Schild des rechten Reiters berührt und somit ebenso wie der alte, linke Randstreifen des Königsbildes wohl nicht zur selben Malschicht gehört. Vom linken Reiter ist der obere Teil zer-

---

117 - 2, 118 - 2; E. Matson, Cones of Cappadocia, bei J. D. Whiting, Where Early Christians Lived in Rock Caverns, Nat. Geogr. Magazine 76, 1939, 763 - 802, Farbtaf. XIII; Cappadocia: Turkey's Country of Cones, Nat. Geogr. Magazine 113, 1958, 122 - 146, Abb. S. 142; L. Budde, Göreme, Höhlenkirchen in Kappadokien, Düsseldorf 1958 (künftig: Budde), Taf. 68, 70, 71; Th-3 Abb. 6, 7; M. Yanagi, Kappadokya, Tokyo 1968 (künftig: Yanagi), Abb. S. 93; R. II Abb., 160, 161, Raumschaubilder vor Abb. 160, 218; KK. Photo 70; S. Kostof, aO. (S. 48, Anm. 7), Taf. 31; R. Sönmezdağ, Cappadocia, İzmir - İstanbul o. J. (ca. 1975), Abb. S. 37 (auch deutsche Ausgabe); F. A. Elford und R. M. Graf, Reise in die Vergangenheit: Kappadokien, Istanbul 1976; Ö. Demir, Kappadokien, Wiege der Geschichte, Ankara o. J. (nach 1977); J. Laroche, La Cappadoce rupestre, Ankara o. J.; M. und M. Güzelgöz, Kappadokien, Göreme, İstanbul o. J., Farbabb. S. 20; Kappadokien, Göreme, o. A. (Verleger: Efes Color), İstanbul o. J.; N. Keskin, Unvergleichliches Wunder der Natur Göreme (Kappadokien), İstanbul o. J. (künftig: Keskin).

1. J. I 316, II 65, Taf. 85 - 1, 150 - 1; M. Ş. İpşiroğlu und S. Eyuboğlu, Saklı kilise, une église rupestre en Cappadoce, Kappadokyada yeni bulunmuş bir kilise (= İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 784), İstanbul 1958, Frontispiz und Abb. 5; Budde, Taf. 80; J. Lafontaine - Dosogne, Nouvelles notes cappadociennes, Byzantion 33, 1963, 121 - 183 (künftig: LD), Abb. 17; Th-2, 102; R. II, Abb. 38 - 40, 44, III vor Abb. 403; S-1 Abb. 10; N. Thierry, Yusuf Koç kilisesi, église rupestre de Cappadoce, Mélanges Mansel, Ankara 1974, 193 - 206 (künftig: Th-4), Taf. 83; N. Thierry, L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe, Dumbarton Oaks Papers 29, 1975, 75 - 111, Abb. 41; S-5, 232 - 234, Abb. 4, 5; vgl. auch J. II, 277, R. III vor Abb. 444. Bei der der ältesten der drei Malschichten zugehörigen Malerei im Apsisbogen der näher zur Straße gelegenen der beiden Kirchen bei Yüksekli köy ("Yüksekli I") kann es sich sowohl um David und Salomon (wie z.B. in der Kapelle des Styliten Niketas bei Ortahisar) als auch um Konstantin und Helena handeln; in jedem Falle sprechen das Motiv und der Ort für einen apotropäischen Apsis-Schutz.

2. Daß es Konstantin noch an anderer Stelle in Göreme 13a gibt (s. u.), ist unerheblich, da ein Heiliger mehr als einmal in einer Kirche wiederholt vorkommt (z. B. unweit von Göreme 13a Prokopios in der Daniel - Kapelle: J. I 174; S-2, Abb. 10, 11) und überdies die Malereien nicht gleichzeitig zu sein brauchen.

stört. Er sitzt auf einem Pferd, das in der hellgrauen Farbe des Putzuntergrundes gehalten ist, also auf einem Schimmel; die Umrißlinien, das Sattelzeug und die Beine sind hellgelbbraun. Das Tier galoppiert nach rechts und hat beide Vorderbeine in der Luft[1]. Der Reiter trägt ein weißes, langes Gewand, das unten in einen breiten Zierstreifen endet. In seiner linken Hand hält er einen großen, runden Schild so nach vorn, daß er hinter dem Kopf des Tieres liegt.

Das Pferd des rechten Reiters ist hellgelbbraun und geht in ruhigem Schritt nach links; ob im Kreuz- oder Paßgang[2], bleibt unklar. Der Reiter hat einen Nimbus und das Gewand in der Farbe des Pferdes. Sein Kopfhaar ist dunkelbraun, ebenso der um die Schultern gelegte Mantel, dessen Ende in geschwungener Linie weit nach hinten flattert. Der Reiter sitzt auf einem großen, dunkelbraunen Sattel und hält einen großen, runden Schild ebenfalls nach vorn; dieser ist gelbbraun und außen dunkelbraun. Von Lanzen und von Drachen oder Schlangen zu Füßen der Tiere ist bei beiden Reitern nichts zu erkennen, jedoch machen die Schilde klar, daß es sich um Krieger handelt. Der Nimbus des rechten Reiters weist sie als Heilige aus. Ihre Identität läßt sich nicht feststellen. Der Schimmel links ist zwar bei Georgios häufig, kommt aber auch bei anderen Reitern, z.B. Theodoros, vor[3], während dem rechten Pferd in der Farbe das Tier Georgs in Tahtalı kilise nahekommt[4]. Wenn die beiden Reiter zusammengehören, so wäre zunächst an Georgios und Theodoros zu denken, jedoch bliebe die Zuordnung offen.

Das Lünettenbild der Westwand ist in der oberen Hälfte völlig zerstört; von der unteren ist die rechte Hälfte nicht erhalten. Die links unten erhaltenen Reste sind in rotbrauner, schmutzig grüner und gelbbrauner Farbe. In der linken unteren Bildecke ist eine große gelbbraune Schlange, schräg darüber möglicherweise ein rotbraunes Tier. Dieses wäre jedoch nicht das Pferd eines Reiters, so daß der Sinn der Komposition unklar bleibt.

Von den Feldern darunter trägt nur das linke, kleinere eine fi-

---

1. Vgl. z.B. S-2, Abb. 9; G. P. Schiemenz, Herr, hilf deinem Knecht. Zur Frage nimbierter Stifter in den kappadokischen Höhlenkirchen, Röm. Quartalschr. 71, 1976, 133 - 174 (künftig: S-6), S. 163; derselbe, Felskapellen im Göreme - Tal, Kappadokien: Die Yılanlı - Gruppe und Saklı kilise, Istanb. Mitteil. 30, 1980, 291 - 319 (künftig: S-7), Taf. 115 - 1.

2. S-7, S. 297.

3. S-6, S. 162 - 165.

4. S-6, S. 162.

gürliche Bemalung (Abb. 4). Vor einem grünen Hintergrund reitet der Kaiser Konstantin nach rechts. Von dem Pferd, wohl einem Schimmel, sind nur der Kopf und Teile des Hinterleibs erhalten. Hinter dem Kopf liegt der Schild als violettbraunes Rund, das mit einer Reihe kreisförmig angeordneter Buckel verziert ist; sichtbar sind acht, während man sich etwa vier weitere vom Pferdehals verdeckt vorzustellen hat. Der Reiter ist dunkelbraun gewandet; sein Mantelzipfel fliegt nach hinten. Der Nimbus ist gelbbraun. Vom Gesicht sind rechts Teile erhalten; man sieht einen braunen Bart und ein Auge. Den Kopf bedeckt eine braune Krone, die in der Form der des Königs an der Südwand ähnelt. Auf ihrer vom Beschauer rechten Ecke sitzt ein Edelstein (oder eine Perle) und etwas links davon auf der Oberkante ein Kreuz; der Rest ist zerstört. Links vom Kopf ist in rosabrauner Farbe ein Objekt in der Form eines schräg liegenden Schwertknaufes; es dürfte sich um das Ende einer Kreuzlanze handeln, die bei Reiterheiligen wohlbekannt ist[1]. Die Richtung erschließt dann eine nach unten weisende Lanze und damit im zerstörten Teil unterhalb des Pferdes ein Wesen, das von ihr durchbohrt wird. Noch etwas weiter links ragt aus dem fliegenden Mantelzipfel ein schmaler, rotbrauner Streifen leicht schräg nach oben, der als einzige in der Kirche erhaltene Inschrift senkrecht angeordnet in blaßgrauen Buchstaben den Namen des Reiters trägt: *(A) KOCTANTHNO* [*ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος*], (das *C* kleiner als die anderen Buchstaben rechts neben dem *O*). Die Orthographie ist normal, da *ω* in Kappadokien häufig durch *ο* ersetzt wurde, *ι* mit *η* wechselt (in etlichen Fällen mit Präferenz für *η*) und das *ν* der ersten Silbe auch in etlichen anderen Fällen fehlt[2].

1. J. Strzygowski, Die christlichen Denkmäler Aegyptens, Röm. Quartalschr. 12, 1898, 1 - 41, Abb. 4; derselbe, Der koptische Reiterheilige und der hl. Georg, Ztschr. f. ägypt. Sprache und Altertumskunde 40, 1902/03, 49 - 60, Abb. 3; O.H.E. KHS-Burmester, A Guide to the Monasteries of the Wadi 'N-Natrun, Le Caire o. J. (ca. 1954), S. 20; M. Cramer, Das christlich-koptische Ägypten einst und heute, eine Orientierung, Wiesbaden 1959, Abb. 21 - 23; dieselbe, Koptische Buchmalerei, Recklinghausen 1964, Abb. 81, 82; M. Ş. İpşiroğlu, Die Kirche von Achtamar, Bauplastik im Leben des Lichtes, Berlin - Mainz 1963, Abb. 56; S. Der Nersessian, Aght'amar, Church of the Holy Cross (= Harvard Armenian Texts and Studies 1), Cambridge, Mass. 1965 (künftig: DN), S. 19, Abb. 49, 50; S. Der Nersessian und H. Vahramian, Aght'amar (Documenti di Architettura Armena 8), Milano 1974 (künftig: DN/V), Abb. 51, 52; J. Leroy, Les manuscrits coptes et coptes-arabes illustrés (= Bibl. archéol. hist. 96), Paris 1974, Taf. 105 - 1, 2, 107 - 2.

2. S-5, S. 235.

Eine Einordnung des fragmentarischen und nach dem Ausweis der Übermalungen an der Südwand uneinheitlichen Dekors ist schwierig. Eines der wenigen Kriterien ist die Krone des Königs an der Südwand (Abb. 2). Sie trennt diese Malerei von den archaischen Dekors, in denen David und Salomon zwar auch eckige, aber andere Kronen tragen: Göreme 6[1], Theotokos-Kapelle[2], Kılıçlar kilisesi[3]. Dem Typ der "archaischen" Dekors stehen auch die Kronen in Meryemane[4] und Pancarlı kilise[5] nahe. Anders als in Göreme 13a sind auch die Kronen in Tahtalı kilise[6], Yılanlı kilise im Peristrema-Tal[7] und vor allem in Tağar[8]. Wenig Ähnlichkeit hat auch die dreibogige Krone Salomons in der Kapelle des Styliten Niketas, wo David eine eckige Krone abweichenden Typs trägt[9]. Näher kommen die Kronen in den Säulenkirchen (Karanlık kilise[10], Elmalı kilise[11], Çarıklı kilise[12]). Enge Parallelen bieten die 40-Märtyrer-Kirche (A.D. 1216/17)[13], deren Davidskopf eine ziemlich enge Entsprechung in einem etwa gleichzeitigen Manuskript hat[14], und vor allem die ihr eng verwandte Aşağı bağı kilise in Ortahisar[15]. Jedoch bieten diese Kirchen keine Handhabe

1. J., Taf. 29 - 2; vgl. J., Taf. 42 - 1.
2. J., Taf. 34-2, 42-2; R. II, Abb. 125.
3. R. II, Abb. 274.
4. J., Taf. 59-1; R. II, Abb. 287.
5. R. III, Abb. 383 (nicht 385; vgl. Inventar vor Abb. 374).
6. J., Taf. 191 - 2.
7. Th-1, Taf. 56a.
8. R. III, Abb. 371.
9. S-4, S. 251, Abb. 11; N. Thierry, Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie, J. Sav. 1976, 81 - 119, Abb. 20; N. Thierry, Monuments de Cappadoce de l'antiquité romaine au moyen âge byzantin, in: Le aree omogene della civiltà rupestre nell'ambito dell'impero bizantino: La Cappadocia, Galatina 1981, 39 - 73, Abb. 19; dieselbe, Le culte de la croix dans l'empire byzantin du VIIe siècle au Xe dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle. Nouveaux témoignages archéologiques, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 1, 1981 (= Miscellanea A. Pertusi I), 205 - 228 (künftig: Th-5), Abb. 2; dieselbe, Les renseignements historiques de l'archéologie cappadocienne, Travaux et Mémoires 8, 1981 (= Hommage à M. P. Lemerle), 501 - 519 (künftig: Th-6), Abb. 3.
10. J. Taf. 102 - 1; Budde, Taf. 67, 68; R. II, Abb. 238; M. und M. Güzelgöz, aO. (S. 49, Anm. 4), Frontispiz; Keskin o. S.; z. T. auch in der oben (S. 49, Anm. 4) zitierten Lit.
11. J., Taf. 113 - 1, 117 - 2, 118 - 2; Budde, Taf. 70, 71; R. II, Abb. 161; Yanagi, Abb. S. 93; KK. Photo 70, sowie in weiterer in S. 49, Anm. 4, zitierter Lit.
12. J., Taf. 130 - 3; R. II, Abb. 210.
13. R. III, Abb. 429.
14. Rice, Abb. 177. Hier ist David freilich jünger.
15. Th-3, Abb. 6, 7.

für eine Datierung, da eine ähnliche Kronenform bereits beim Kaiser Justinian in San Vitale in Ravenna vorkommt[1].

Auffallend ist die Vorliebe für Reiterheilige, die Göreme 13a vor allem mit der Yılanlı-Gruppe[2] gemeinsam hat. Den meisten Malereien dieser Gruppe sind aber die beiden Apostel in der Qualität weit überlegen, jedoch brauchen diese und die Reiter nicht gleichzeitig zu sein; überdies gibt es auch in der Yılanlı-Gruppe Malereien vorzüglicher Qualität[3]. Das Hauptinteresse von Göreme 13a liegt in dem berittenen Kaiser Konstantin; der Fund ermöglicht es, eine andere Frage erneut aufzugreifen.

An der Nordwand des Kuşluk von Çavuşin stehen zehn der 40 Märtyrer von Sebasteia (künftig: 40 MM.). Östlich von ihnen reiten zwei nimbierte Krieger apsiswärts, der hinters auf einem dunklen Fuchs, der vordere auf einem Schimmel[4]. Von einer Namensbeischrift ist beim linken Reiter nichts zu erkennen; beim rechten läßt der Erhaltungszustand keine Entscheidung zu, ob eine solche nicht vorhanden war oder nur nicht mehr lesbar ist[5]. Links vom Kopf des Fuchsreiters ist ein kurzes Gebet eines Melias Magistros, beidseits des Kopfes

1. A. Grabar, Les grands siècles de la peinture: La peinture byzantine, Genève 1953 (künftig: Grabar), Abb. S. 62, 66; F. W. Deichmann, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1958 (künftig: Deichmann), Abb. 359, 370, 371; Rice, Abb. 58; V/LD, Farbtaf. I. Vgl. auch die primitive Variante in Ağaç altı kilise: Th-1, Taf. 41, 42c; Yanagi, Abb. S. 80.

2. S-7, S. 296 - 301.

3. S-3, M. Restle, Kappadokien, B, RBK 3, 1978, 975 - 1115, Sp. 1100 - 1101, zog es deswegen vor, Göreme 22a nicht zu dieser Gruppe zu zählen.

4. J., Taf. 142 - 5; R. III, Abb. 310, 325, 326; Th-5, Abb. 12; Th-6, Abb. 2; C. Jolivet-Levy, La glorification de l'empereur à l'église du grand pigeonnier de Çavuşin, in: La Cappadoce aux surprenantes richesses, Histoire et Archéologie, les dossiers, 63, 1982, 73 - 77 (künftig: JL), Farbabb. S. 75; L. Rodley, The Pigeon House Church, Çavuşin, Jb. österr. Byzantinistik 33, 1983, 301 - 339 (künftig: Rodley), Abb. 6; N. Thierry, Un portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce, Travaux et Mémoires 9, 1985, 477 - 484 (künftig: Th-7), Fig. 1, 2, Schema 2, 6; N. Thierry, Haut Moyen-Age en Cappadoce, Les églises de la région de Çavuşin, 1 (= Bibl. archéol. hist. 102), Paris 1983, Kap. 2, S. 43 - 57 (künftig: Th-9), Taf. 16a, 17d, Fig. 22 bis (S. 43, Anm. 2, Z. 2 - 3 und S. 51, Anm. 1, Z. 2, lies Travaux et Mémoires 9, 1985, 477 - 484, statt REB 1984, S. 49, Anm. 3, Z. 6 G. P. Schiemenz, 'Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 44, 1980, 201 - 202 statt G. Schiemenz, ÉT. BYZ. 1980, 201, S. 51, Anm. 5, Z. 5 Seeliger statt Seelinger, S. VIII, 22. Titel, 1968 statt 196., S. IX, 1. Titel, Grumel statt Grümel, 19. Titel, Beiträgen, 1908 statt Beitragen, 1904).

5. Vgl. die Situation beim Heiligen an der Ostwand über dem Diakonikon: J. I 528.

des Schimmelreiters eine von Jerphanion nicht entzifferte Beischrift[1]. Jerphanion schloß aus dem Gebet des Melias auf die Identität des Reiters und hielt ihn und seinen Gefährten für Stifter, obwohl sie "pourraient passer pour des saints"[2]. Wir zeigten, daß keines der hierfür beigebrachten Argumente stichhaltig ist, im Gegenteil die Nimbierung eine Deutung als Stifter so gut wie unmöglich macht, andererseits keine Gründe vorliegen, die der naheliegenden Deutung als Reiterheilige im Wege stehen[3].

Die Identifizierung der Reiter als Heilige ist unabhängig von der weiterführenden Frage, um welche Heiligen es sich handelt. Die Häufigkeit von Georgios und Theodoros zu Pferde und die Farben der Tiere veranlaßten uns zu dem Vorschlag, im Schimmelreiter Georgios und in seinem Gefährten Theodoros zu sehen[4]. Die Argumentation konnte hier nicht zwingend sein, weil einerseits andere Reiter (seltener) in Kappadokien vorkommen, andererseits für Georgios der Schimmel nicht in der Weise typisch ist, wie dies Jerphanion[5] und Kostof[6] glaubten. Den früher genannten Beispielen[7] ist mit Sicherheit ein, vielleicht zwei weitere Beispiele hinzuzufügen. An der Südwand von Karabulut kilisesi, nach N. Thierry 1. Viertel 11. Jh.[8], gibt es außer einem stehenden Soldatenheiligen zwei gegenständige, nimbierte Reiter[9], der linke auf einem Schimmel, der rechte auf einem galoppierenden gelben Pferd. Der linke Reiter trägt einen Brustpanzer und führt eine Lanze im Stoß nach vorn-unten, so daß in der zerstörten Zone unten ein Drachen o.ä. zu ergänzen ist; er hat einen rotbraunen Bart. Der rechte Reiter, der wohl unter seinem nach hinten flatternden braunen Mantel ebenfalls einen Panzer trägt, scheint bartlos zu sein. Beischriften sind nicht erhalten, jedoch läßt das kappadokische Vergleichsmaterial kaum

1. J. I, 529 - 530; R. I, 137; Th-7, Fig. 3, 4, Schema 2 - 4; Th-9, Taf. 17c, d.

2. J. I, 529.

3. S-6.

4. S-6, S. 155 - 165.

5. G. de Jerphanion, Les caractéristiques et les attributs des saints dans la peinture cappadocienne, Anal. Bolland. 55, 1937, 1 - 28, S. 20 - 21; Neudruck in: G. de Jerphanion, La Voix des Monuments, N. S., Roma/Paris 1938, 297 - 322, S. 315 - 316.

6. S. Kostof, aO. (S. 48, Anm. 7), S. 157.

7. S-6, S. 164.

8. N. Thierry, Quelques monuments inédits ou mal connus de Cappadoce. Centres de Maçan, Çavuşin et Mavrucan, L'Information d'Histoire de l'Art 14, 1969, 7 - 17, S. 12.

9. Th-4, Taf. 86.

eine andere Deutung zu, als daß hier Theodor (bärtig) und Georgios (bartlos) dargestellt sind, also Georgios auf dem gelben Pferd. In der Vorhalle von Yılanlı kilise im Peristrema-Tal ist über dem Eingang in den Narthex ein wiederholtes Kreuz[1]. Auf dieses reitet von links *[Ο Α]ΓΗΟΘΕΟΔΟ|ΡΟC* (zunächst horizontal, dann *ΡΟC* vertikal unter dem *Δ*) auf einem Schimmel und von rechts *Ο ΑΓΗΟC|ΓΕΟΡ-ΓΗΟC* (Beischrift in zwei horizontalen Zeilen) auf einem rotbraunen Tier zu. Theodoros hat die Lanze eingelegt; sie ist nicht abgesenkt, und es sind keine Drachen oder Schlangen zu erkennen. Beidseits des Kreuzes notierte Rott die Beischrift *CΤΑΒΡΕΤΙCΕΦΕΔΡΥΝΑCΕ* | *XCOENEMYΠΑΓΙC* (*Σταυρέ, τί σ' ἐφαιδρύνασε; Χριστὸς ὁ ἐν ἐμοὶ παγείς*)[2], von der N. und M. Thierry nur noch das Ende (*ΕΜΥΠΑΓΙC*) vorfanden[3]. Wir lasen jedoch am 26.6.1984 *CΤẠ.ΡΕΤΙC ΟΦΕΔΙΥΝΑCΕ*| *XCOENEMYΠΑΓΙC*. Während weitere Beischriften an dieser Wand nicht mehr vorhanden sein sollen[4], sahen wir auch das von Rott beschriebene Monogramm ("vielleicht...einen Zauberspruch von der Macht des Kreuzes"), allerdings nicht "über dem Pferd des Ritters Georg"[5], sondern unter dem Kopf und links vom Bug des Tieres. "Unter den Reitergestalten" las Rott weiterhin die gemalte Inschrift *ΥΠΕΡΑΝΑΠΑΨΕΟCΤΗCΔΟΥΛΗCΤΟΥΘΥΕΡΗΝΗC* (*Ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς δούλης τοῦ θ(εο)ῦ Εἰρήνης*)[6]; sie ist ein weiterer Beleg für die Sitte, solche Votivinschriften auch neben andere Heilige als den eigenen Namenspatron zu setzen, und entwertet derart abermals die Melias-Inschrift in Çavuşin als Kriterium für die Identität des Reiters.

N. Thierry folgte, zunächst ohne Begründung, unserer Argumentation nicht und sah hier weiterhin Stifterbilder[7]; um Georgios und

1. Meyers Lexikon, 7. Aufl., 5 (Leipzig 1926), Tafel Heroldskunst II (vor Sp. 1453) Nr. 21.

2. Rott, S. 273. Da die Inschriften in der Kirche das ι nicht kennen, ist dieser Text und damit die Malerei der Vorhalle offenbar nicht von derselben Hand wie die übrigen Malereien.

3. Th-1, 91.

4. Th-1, 91. In unserer Kopie ist also das "*I*" zwischen *Δ* und *Y* ein verstümmeltes P und vier Buchstaben davor das "*O*" ein ϵ.

5. Rott, 273.

6. Von den Szenen an den anderen Wänden konnten wir im Süden von links nach rechts die Kommunion und die Grablegung der hl. Maria von Ägypten und die Reise der hl. Familie nach Ägypten sowie an der Westwand Daniel zwischen zwei Löwen erkennen; vgl. Rott, 272 - 273 mit Th-1, 91.

7. Th-5, 225 - 226 und Legende zu Abb. 12; Th-6, 506 - 507 und Legende zu Abb. 2.

Theodoros könne es sich nicht handeln[1]. Seither glaubte L. Rodley für Jerphanions Interpretation weitere Argumente zu haben[2].

Die Kirche hat in der Prothesis Bilder von Nikephoros Phokas und seinen nächsten Verwandten[3] und wurde mit dem Aufenthalt des Kaisers in Kappadokien im Jahre 964/965 in Verbindung gebracht[4]. Nach Rodley sei sie zwar im Auftrage von Angehörigen der Phokas-Familie, aber nicht des Kaisers und seiner mit ihm abgebildeten Verwandten entstanden, vielleicht aus Anlaß einer Feier der Thronbesteigung[5]. Die Kirche hat jeweils im Ostteil der Längswände eine große Nische, auf deren Wand ein großer Erzengel gemalt ist[6]. Zu Füßen des Engels der Nordnische entdeckte Rodley zwei kleine kniende Personen, die ihre Arme ausstrecken, und über der linken eine *KE ΒΟΗΘΕΙ*-Inschrift[7], mithin ein klassisches Stifterbild. Rodley wollte die Prothesis mit den Kaiserbildern, die Nische mit dem Stifterbild und die beiden Reiter zu einer "composite 'patrons corner'" zusammenfassen[8]; die Stifter hätten die Porträts der kaiserlichen Familie und zweier Generale des Kaisers als Akt der Huldigung oder des Wohlwollens in das Programm aufgenommen[9].

Rodley macht mit dieser Hypothese eine Zäsur zwischen den 40 MM. und den Reitern, also an einer Stelle, wo weder in der Architektur noch in der Malerei eine Abgrenzung besteht, und sieht einen Zusammenhang, wo die Architektur eine solche Zäsur macht. Der Ostteil der Nordwand ist anderswo, z.B. in einer Reihe von Kirchen auf Cypern, der beliebte Ort für ein Stifterbild, das dann aber durchweg von sakralen Malereien umgeben ist. Beispiele sind die Stifterbilder jeweils über der Nordtür der Kirchen des Erzengels Michael in Pedoulas

1. Th-5, Anm. 57.

2. Rodley; vgl. JL.

3. J., Taf. 139 - 2, 143 - 2; LD Abb., 6, 7; R. III, Abb. 303, 327, 328; Th-5, Skizze 3, Abb. 9, 10, 12; Th-6, Schema 1, Abb. 2; Rodley, Abb. 5, 7a; JL, Farbabb. S. 75; Th-7 Schema 1; Th-9, Fig. 22, Taf. 16a, 17a, b.

4. Th-7, Th-9; vgl. S-6, S. 135. Nach N. Thierry (Th-5, 224 - 225; Th-6, 504; vgl. Th-7, Th-9) setzen die Malereien den auf die Überwinterung A. D. 964/65 folgenden Feldzug bereits voraus und sind "dues à la générosité de deux officiers", nämlich des Melias Magistros und des Johannes Tzimiskes.

5. Rodley, S. 339.

6. R. III, Raumschaubild vor Abb. 302; Th-5 Abb. 9, 12; Th-6, Abb. 2; Th-7, Fig. 2, Schema 6; JL, Farbabb. S .75 oben; Rodley, Abb. 5, 7a, 7b.

7. Rodley, S. 312 - 313, Abb. 7b.

8. Rodley, Anm. 35; vgl. S. 313, Z. 9 ff.

9. Rodley, S. 313 - 314.

(A.D. 1474)[1] und der Panagia Theotokos in Kakopetria (A.D. 1520)[2], die Deesis mit Stiftern über der Nordtür der Kirche Panagia Theotokos bei Galata (A.D. 1514)[3] und ein Stifterbild an der Nordwand der Panagia-Kapelle bei Kaminaria (ca. A.D. 1530)[4]. In Pedoulas steht das Bild zwischen der Koimesis und dem großen Bild des Kirchenpatrons, das den Platz zwischen der Tür und der Ikonostase ausfüllt. Im Stifterbild nimmt Michael, von rechts oben herbeifliegend, das Modell der Kirche entgegen, das der Stifter ihm darbringt; die Komposition ist also in sich abgeschlossen. Dies gilt auch für das Stifterbild in Kakopetria (zwischen der Ausschüttung des Heiligen Geistes und der Koimesis), wo sich Christus in der rechten oberen Bildecke der Stifterfamilie zuwendet. Die Stifter-Deesis von Galata steht zwischen der Begegnung von Joachim und Anna (unter dieser der Erzengel Michael) und der Einführung Marias in den Tempel (darunter die Koimesis)[5].

Im Hinblick auf die Anordnung in Çavuşin bemerkenswert ist die Panagia von Moutoullas (A.D. 1280)[6], wo das Stifterbild an der Nordwand bereits im Bema steht. Hier fehlt das Objekt der Devotion; es mag in dieser sehr kleinen, der Gottesmutter geweihten Kirche als unnötig empfunden worden sein, da Maria in der Apsiskonche unmittelbar benachbart ist. Eine Zwischenwand trennt das Bema vom Naos. Auf ihr steht auf der Naos-Seite im Süden Christus, im Norden Maria in

1. A. und J. Stylianou, Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus, Jb. österr. byz. Ges. 9, 1960, 97 - 128 (künftig: St-2), S. 112 - 114, Abb. 11; A. und J. A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Stourbridge 1964 (künftig: St-3), S. 118 - 119; A. und J. A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, Treasures of Byzantine Art, London 1985 (künftig: St-4), S. 331, Abb. 196; A. Papageorghiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1965 (künftig: P.), S. 28, Taf. XXXI-1.

2. St-2, 120 - 121, Abb. 14; St-3, 41; St-4, 76, Abb. 31. Erzbischof Philotheos neben Johannes dem Evangelisten in der Kathedrale von Nicosia, ca. 1736 (St-4, 497), und der Dragoman Christophakis mit seiner Familie vor dem hl. Georg in der Georgskirche von Arpera bei Tersephanou, A. D. 1747 (St-4 440 - 443, Abb. 262), neben bzw. über der Nordtür zeigen die Langlebigkeit dieses Standorts.

3. St-2, 117 - 120, Abb. 13; St-3, 45 - 46; St-4, 90, Abb. 40; P. 33, Taf. XLI.

4. St-2, 121 - 122, Abb. 12; St-4, 345, Abb. 206; P. 30, Taf. XXXIV-2.

5. In Kaminaria steht das Stifterbild rechts vom Erzengel Michael; es ist fragmentarisch erhalten, jedoch scheint das für Moutoullas Gesagte auch hier zu gelten.

6. St-2, 102 - 103, Abb. 4; St-3, 114 - 118; St-4, 323 - 325, Abb. 192; P., 27 - 28, Taf. XXX-3.

Fürbitte-Haltung; Johannes der Täufer am Ostende der Naos-Nordwand komplettiert die Deesis. Zwischen ihm und der Nordtür reitet Georgios auf einem Schimmel apsiswärts; der Drachen war ursprünglich wohl vorhanden. Ihm gegenüber an der Südwand ist ein Reiterbild des hl. Christophoros. Hier findet sich also zwar ein Reiter an der Nordwand, aber er ist ein Heiliger und hat keine Beziehung zum Stifterbild.

Die Kirche des heiligen Kreuzes in Kyperunda hat wie Çavuşin im Ostbereich der Nordwand eine große, flache, oben halbkreisförmige Nische. Ihre Wand trägt ein großes Kreuz und in den so gebildeten vier Feldern Szenen der Kreuzauffindungslegende[1]. Unter diesen sind rechts zwei heilige Ärzte (wohl Kosmas und Damian), links ein Diakon und die Stifterinschrift mit der Jahrezszahl 1521 und unter dieser ein Stifter, der sich wohl an das Kreuz wendet und derart einer Bezugsperson nicht bedarf. Insofern handelt es sich auch hier um ein abgeschlossenes Stifterbild.

Auch in Georgien gilt die Nordwand als bevorzugter Ort für Stifterbilder[2]. Die einschiffige Koimesiskirche von Vardzia (A.D. 1184 - 1186) bietet eine gewisse Parallele zu Çavuşin, indem die Nordwand zwei große, flache, oben halbrunde Nischen hat; jede enthält ein in sich abgeschlossenes Stifterbild[3]. Den beiden Nischen in den Längswänden der großen Hallenkirche von Çavuşin entsprechen in Kreuzkuppelkirchen die Nord- bzw. Süd-Wand des Nord- und des Südarms. Entsprechend haben Kinzvisi (ca. 1207 - 1208)[4] und Betania (ca A.D. 1207)[5] die Stifterbilder von Giorgi III., Tamara und Giorgi Laša[6] an der Nordwand des Nordarms. An der gleichen Stelle bringt im Katholikon von Gelati König David IV. der Erbauer, begleitet vom imeretischen König Bagrat III. und seiner Familie, ein Modell der Kir-

1. St-1, 91 - 94, Abb. 50; St-4, 219.

2. MZ, 233.

3. D. M. Lang, The Georgians (Ancient Peoples and Places), London 1966, Abb. 56; G. Gaprindashvili, Ancient Monuments of Georgia: Vardzia, History, Architecture, Wall Painting, Applied Arts, Leningrad 1975 (künftig: Gaprindashvili), S. 20 - 21, Abb. 73, 74; W. Beridse und E. Neubauer, Die Baukunst des Mittelalters in Georgien vom 4. bis zum 18. Jahrhundert, Berlin 1980 (künftig: BN), Abb. 160; AN/B/LD Abb. 122.

4. MZ, Abb. S. 207.

5. MZ, Abb. S. 198; G. Alibégachvili, Svetskii portret v gruzinskoi srednevekovoi monumental'noi živopisi, La [sic!] portrait laïque dans la peinture monumentale géorgienne du moyen âge, Tbilisi 1979 (künftig: Alibégachvili), Farbtaf. 1, Abb. 9.

6. Für Giorgi Laša in Kinzvisi vgl. Amiranašvili, Taf. 89.

che dar [1]. Es handelt sich um eine Malerei des 16. Jh.'s, der aber ein früheres Stifterbild an derselben Stelle vorausgegangen sein soll [2]. An der Nordwand der Georgskirche von P'avnisi wenden sich im 12. Jh. drei Stifter den Heiligen Georg und Theodor zu [3].

Die Anordnung und die Details des Stifterbildes von Çavuşin ordnen sich also zwanglos in den bekannten Rahmen ein und lassen keinen Zusammengang mit den Reitern erkennen. Andererseits setzte der Stifter der Malereien von Lagoudera (Cypern) (A.D. 1192) eine lange Invokation an die Gottesmutter neben deren Bild, ohne sich selbst überhaupt abzubilden [4], ebensowenig wie der Magistros Melias mit seinem Gebet an den Herrn Christus über einen Reiterheiligen als Intercessor sich selbst porträtieren zu lassen brauchte [5].

Andererseits glaubte Rodley auf der Südseite Indizien für ein solches Übergreifen aus der Nische auf die Wand festzustellen. Im Bogen der Nische entdeckte sie die heilige Chione. Die zweite, heute namenlose Heilige im Bogen soll eine ihrer Mitmärtyrerinnen sein, und die Gruppe soll sich (etwas tiefer) am anschließenden Teil der Südwand mit Anastasia und Chrysogonos fortsetzen. Diese Auffassung stützt sich allein auf die Reste der Namensbeischrift *...Ω..NOC* (ergänzt als *[XPYC]Ω[ΓO]NOC*) neben einem alten Priester, während Chrysogonos von Aquileia sonst in Kappadokien unbekannt ist [6] und sowohl in Ravenna (erzbischöfliche Kapelle [7], Sant'Apollinare Nuovo [8]) als auch in Westeuropa [9] nicht in dieser Ikonographie vorkommt. In der — unseres Erachtens unzutreffenden [10] — Annahme, in Çavuşin

1. BN, Abb. 126 (ganz rechts unten), 131 (ganz links unten); AN/B/LD, Abb. 109; R. M e p i s a š v i l i, T. V i r s a l a d z e, J e. D e r l e m e n k o und E. G i g i l a š v i l i, Gelati, Architecture, Mosaic, Frescoes, Tbilisi 1982 (künftig: RVDG), Taf. 59, 60.
2. MZ, 173.
3. E. K. P r i v a l o v a, P'avnisi, Tbilisi 1977, Bespr. von N. T h i e r r y, Bedi Kartlisa 40, 1982, 395.
4. St-2, 101 - 102 (irrtümlich "on the north wall"); St-4, 159, Abb. 85; D. C. W i n f i e l d, Panagia tou Arakos, Lagoudera, a Guide, o.O. [Nicosia], o. J. [nach 1976].
5. S-6.
6. J. II, 512; Th-1, 226; R. I, Ikonographisches Register, II, III, Ordnungssystem der Motive.
7. Deichmann, Taf. 219, 220, 243.
8. Grabar, Abb. S. 55; Deichmann, Taf. 124.
9. E. J o s i, Crisogono, Bibliotheca Sanctorum 4, Roma 1964, Sp. 306 - 308 mit Abb.; vgl. A. M. R a g g i, Iconografia, ibid. Sp. 308.
10. G. P. S c h i e m e n z, Wunderkraft gegen kämpfende Widersacher, 'Επετ.

seien einst alle 40 MM. abgebildet gewesen, wollte Rodley sowohl dreizehn von ihnen als auch die noch fehlenden Frauen um Chione im Narthex unterbringen [1]; andererseits soll ein Soldat neben dem alten Priester (*...AK..*, nach Rodley *[C]AK[EPΔΩN]*) zu den 40 MM. gehören und Platzmangel für eine solche Aufteilung verantwortlich sein. All das gibt wenig Sinn; es wäre vernünftiger gewesen, die postulierte Gruppe der 40 MM. im Narthex um einen zu vermehren, um derart die Chione-Gruppe beieinander zu lassen. Die nach Rodleys Deutung nicht zusammengehörigen Heiligen an der Südwand vermitteln weniger den Eindruck von Platzmangel als umgekehrt ebenso wie andere Details [2] des Dekors den einer für das verfügbare Repertoire zu großen Kirche: Um die Wände zu füllen, schob man beliebige Heilige ein, bei denen es dann auf Identität und Zusammenhänge nicht ankam. Auch die seltene Chione mag sich so erklären. Sie kommt — von Rodley übersehen [3] — in Kappadokien sonst nur einmal vor [4], und zwar allein, so daß auch in Çavuşin kein Anlaß besteht, Gefährtinnen zu ergänzen. Im Malerhandbuch des Berges Athos ist sie mit ihren Schwestern zusammengestellt, während ein Zusammenhang mit Anastasia nicht erkennbar ist [5]. Damit ist eine Überbrückung der architektonischen Zäsur durch die Malerei auf der Südseite nicht greifbar und eine solche für die Nordseite nicht per Analogie abzuleiten. Eine etwaige 'patrons corner' fände dann mit der Nische ihr Ende; die Reiter stünden mit Heiligen zusammen und sollten ihrerseits Heilige sein.

Rodley räumte ein, kein Bild eines berittenen Stifters zu kennen, während die Reiter von Çavuşin als Heilige zahlreiche Parallelen hätten [6]. Eine Deutung als Stifter- oder Huldigungsbild setzt dann aber den Nachweis voraus, daß sie keine Heiligen sein k ö n n e n. Dieser läßt sich unseres Erachtens nicht führen. Rodley zog für ihre Interpretation zwei Punkte heran, von denen nur einer ein Faktum ist: das Fehlen von Namensbeischriften. Sieht man von der mindestens beim

'Εταιρ. Βυζ. Σπουδ. 44, 1980, 165 - 221 (künftig: S-8). Rodley verwertete diese Literaturstelle nicht.
1. Rodley, 317, 320. Vgl. JL, S. 74.
2. S-8, 200.
3. Rodley, 320.
4. Rott, 272; Th-1, 93; G. P. S c h i e m e n z, Die Doppelkirche von Babayan, Istanb. Mitteil. 36, 1986, S. 183 - 221.
5. 'Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς, Malerhandbuch des Malermönchs Dionysios vom Berge Athos, München 1960, S. 148, 171.
6. Rodley, 312 und dort Anm. 31.

Schimmelreiter gegebenen Möglichkeit ab, daß einst vorhandene Namen dem relativ starken Abrieb zum Opfer gefallen sind, so ist das Detail zwar bemerkenswert, aber von der Substanz her ungeeignet, die Argumente gegen die Deutung als Generale zu entkräften. Rodleys zweiter Punkt ist lediglich eine Hypothese: "that the use of eccentric iconography might have been prompted by a wish to acknowledge the military status and achievements of Melias and the second figure. The painter may have used saint models, haloes included, for the figures ..."[1]. Dies ist eine apologetische ad hoc-Annahme für die Interpretation als Generale, jedoch kein Argument gegen die Deutung als Heilige.

Ähnliches gilt für mögliche Einwände gegen die Ikonographie[2]. Die Reiter weichen von typischen Bildern berittener Heiliger insofern ab, als sie mit schräg gehaltener Lanze, die Spitze nach oben, paradieren und nicht kämpfen bzw. einen Drachen oder Feind durchbohren und auch nicht — wie der unbewaffnete Prokopius[3] — eine Hand im Gebet erheben. Der wesentliche Punkt der Abweichung scheint uns die Anordnung als zwei in gleicher Richtung reitende Krieger zu sein; diese dürfte durch den Bildträger, nämlich die ungegliederte große Wand, bedingt sein. Sowohl der einzelne Reiter[4] als auch die gegenständigen Reiter[5] sind für Lünetten besonders geeignet; zu ihrer Ikonographie gehört der Drachen oder heidnische Herrscher etc., jedoch kann dieses Detail auch fehlen, z.B. in der Vorhalle von Yılanlı kilise (s.o.). Hier läßt Theodoros mit der leicht nach oben gerichteten Lanze die Zusammenhänge mit der Ikonographie des siegreichen Kaisers[6] erkennen. Anderswo im christlichen Osten sind gegenständige Reiter ohne Feind am Boden geläufig[7]. Eine dem 13. Jh. zugeschriebene Wandmalerei im Antonius-Kloster in der Wüste am Roten Meer zeigt

1. Rodley, 312.

2. Frau Dr. N. Thierry teilte mir diese Einwände am 20.12.1982 freundlicherweise mit.

3. Göreme 10: S-2, Abb. 10, 11; ebenso wohl auch in Saklı kilise, wo die entsprechende Hand nicht erhalten ist: R. II, Abb. 28.

4. Z. B. Th-1, Taf. 93; R. III, Abb. 516.

5. Z. B. S-7, Taf. 115-1.

6. Rice, Abb. 60; A. Bank, Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums, Leningrad - New York 1977/1978, Abb. 1.

7. Z. B. J. Beckwith, Coptic Sculpture 300-1300, London 1963, Abb. 129. Die Handkreuze in den Händen der Reiter haben als Waffe gegen die Mächte des Bösen dieselbe Bedeutung wie anderswo die Lanze, die zuweilen hinten in ein Kreuz endigt; vgl. oben S. 52, Anm. 1.

einen als Theodoros bezeichneten Heiligen auf einem Schimmel in paradierendem Schritt ohne Drachen vor einer Stadtarchitektur[1]. Unweit von Çavuşin sind die gegenständigen Reiter im Narthex der Eustathios-Kapelle wohl ohne Untier oder Feind[2].

Für zwei in gleicher Richtung reitende Heilige ist das kappadokische Vergleichsmaterial dürftig[3], jedoch liegt auf der Hand, daß für diese Anordnung der Drachenkampf u.ä. wenig geeignet war. In Georgien, nämlich außen an der Nordwand der Georgskirche von Adiš (Svanetien), reiten Georg und Theodor auf einem Schimmel bzw. einem Fuchs hintereinander her. Die Malereien werden dem 11.-12. Jh. zugeschrieben; leider ist das Bild unten zerstört[4]. Ebenfalls an einer nördlichen Außenwand reiten sehr viel später (spätes 16. oder 17. Jh.[5]) in Lagoudera drei Reiter nach rechts (also nach Westen!), jedoch handelt es sich hier nicht um drei hintereinander reitende Heilige, sondern um drei unmittelbar benachbarte, gerahmte Einzelbilder eines heute namenlosen Fuchsreiters mit gezücktem Schwert, des Theodoros Stratelates, der den Drachen ersticht, und des unbewaffneten hl. Menas, diese beiden auf Apfelschimmeln. Auch die drei nach rechts reitenden Heiligen im Nordwest-Bereich der Außenwand der Kirche von Aght'amar (A.D. 915-921) — Theodoros, Sergios und Georgios, eine Schlange, einen Panther bzw. einen Mann erstechend[6] — sind angesichts der gebrochenen Fassade als Einzelbilder, nicht als fortlaufender Fries zu verstehen. Nach allem bewegen die Reiter von Çavuşin sich zwar

1. P. du Bourguet S. J., Die Kopten (Kunst der Welt), Baden-Baden Neudruck 1980, Abb. S. 175 (seitenverkehrt). Er ist einer von zwei gegenständigen Reitern. Seine Lanze führt von der nach hinten gehaltenen Hand fast senkrecht hinab; darunter steht ein kleiner Mann, aber nicht in der Haltung eines Angegriffenen und eher zur Architektur gehörig.

2. J. I, 149, 600.

3. S-6, 155-156. Auch in den koptischen Klöstern Ägyptens und in einer Kirche in Nubien gibt es hintereinander herreitende Heilige: J. Strzygowski, Ztschr. f. Ägypt. Sprache und Altertumskunde 40, 1902/03, 49-60; P. P. V. van Moorsel, Die Wandmalereien der zentralen Kirche von Abdallah Nirqi, in: E. Dinkler, Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit, Recklinghausen 1970, 103-107, Abb. 42, 43, 46, 47 (hier evt. Georg auf rotem Pferd).

4. N. Thierry, Notes d'un second voyage en Haute-Svanétie (Géorgie), Bedi Kartlisa 38, 1980, 51-95, S. 86.

5. D. C. Winfield, aO. (S. 60, Anm. 4), S. 14, 24.

6. DN, S. 19, Abb. 49, 50; DN/V, S. 82-83, Nr. 20, 22, 24, Abb. 51, 52; M. Ş. İpşiroğlu, aO. (S. 52, Anm. 1) Abb. 56 (hier wurde der bärtige Drachentöter für Georg gehalten, jedoch weist ihn die Beischrift als Theodor aus: DN, S. 19, Abb. 50, DN/V, Abb. 52).

am Rande, aber noch im Rahmen der Ikonographie von Reiterheiligen. Stifter — oder Ehrenbilder solcher Art sind andererseits nicht bekannt.

Das Hauptargument gegen die Interpretation als Generale sind die Nimben. Außer Christus und den Heiligen kam der Nimbus den Kaisern zu, und zwar nicht nur dem regierenden Kaiser, sondern der ganzen kaiserlichen Familie[1]. Andererseits achteten die Kaiser, auch Nikephoros Phokas, peinlich auf ihre ausschließlichen Rechte an den kaiserlichen Attributen[2]. Weder Nikephoros selbst noch andere, ihm loyale Mitglieder der Phokas-Familie konnten seinen nicht zur Familie gehörenden Untertanen den Nimbus zugestehen. Zwar wurde die Frage der Nimbierung in späterer Zeit in Kappadokien nicht immer ganz streng gehandhabt[3], jedoch gilt dies noch nicht für die Zeit der Ausmalung des Kuşluk, und die gleichrangige Abbildung lebender Soldaten neben Heiligen auf demselben Bildträger käme auch bei einem "Huldigungsbild" einer Blasphemie nahe.

Diesen Aspekt beleuchtet eine Reihe nimbierter Stifter in orthodoxen und armenischen Kirchen außerhalb des byzantinischen Herrschaftsbereiches. An der Westfassade der Kirche von Aght'amar bringt der nimbierte, König Gagik von Vaspurakan Christus das Modell der Kirche dar[4]. Er war kein Glaubensgenosse des byzantinischen

1. H. O m o n t, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, Taf. XVI, XIX, XLI, LXI - LXIV; Grabar, Farbabb., S. 62 - 64, 91, 92, 98, 99, 101, 103, 179; Rice, Abb. 58, 60, 93, 97, 129, 134, 163, 165, Farbtaf. XI, XIII, XXIII; S. D e r N e r s e s s i a n, The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus Paris gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images, Dumbarton Oaks Papers 16, 1962, 195 - 228, Abb. 12; K. W e s s e l, aO. (S. 48, Anm. 7), Abb. 12a, b, 32a - c, 37d, e, 38, 46b; V/LD, Taf. 11b, 12, 17, 59a, b, 80a, b, 94b, Farbtaf. I, XXIV; G. P. S c h i e m e n z, Ein Neufund byzantinischer Wandmalerei in Güzelyurt, Röm. Quartalschr. 67, 1972, 153 - 174 (künftig: S-9), Taf. 7b; L. Z. C h u s k i v a d z e, Medieval Cloisonné Enamels at Georgian State Museum of Fine Arts, Tbilisi 1984 (künftig: Chuskivadze), Nr. 39; vgl. auch F. K ä m p f e r, Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter dem Großen, Recklinghausen 1978.

2. S-6, 138 - 140.

3. G. P. S c h i e m e n z, Zur politischen Zugehörigkeit des Gebiets um Sobesos und Zoropassos in den Jahren um 1220, Jb. österr. byz. Ges. 14, 1965, 207 - 238 (künftig: S-10), S. 221 - 222; S-6, 167.

4. M. Ş. İ p ş i r o g l u, aO. (S. 52, Anm. 1), Abb. 48; DN Abb. 4, 5, 7 - 10; V/LD Taf. 383; DN/V, Abb. 8, 12, 14 (hier in der Legende eine andere Deutung des Nimbus); H. L. N i c k e l, Kirchen, Burgen, Miniaturen, Armenien und Georgien während des Mittelalters, Berlin 1974, Abb. 21; A. G u e v o r k i a n, Miniatures arméniennes: Portrait, Erevan 1982 (künftig: Guevorkian), Abb. 11.

6 - 3 - 1989

Kaisers[1] und hatte mehr Anlaß, nach dessen Vorbild seine eigene Souveränität zu betonen als sich den ökumenischen Herrschaftsanspruch des Kaisers zu eigen zu machen. Noch in den kleinarmenischen Miniaturen des 13. Jh's geht dieses Vorbild so weit, daß während der Regierung des Königs Hetoum I. das Kronprinzenpaar Levon und Kerane — in seinem Hochzeitsbild ganz in der Manier eines byzantinischen Kaiserpaares dargestellt — nimbiert wurde, schon Hetoums Brüder jedoch nicht mehr[2]; Sarkis Pitzak hat dann 1331 den König Levon IV. und 1346 die Königin Mariun nicht mehr nimbiert[3]. In den Wandmalereien georgischer Kirchen sind nimbierte Stifter relativ häufig. In Vardzia (A.D. 1184 - 1186) beten König Giorgi III. und Königin Tamar die Gottesmutter an[4]. Ihre Nimben korrelieren mit dem anspruchsvollen Titel "König der Könige des ganzen Ostens"[5] (entsprechend dem βασιλεὺς βασιλέων des N.T.[6] und dem βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων des N.T.[7] und der Byzantiner[8]); entsprechend ist in der westlichen Nische der die Gottesmutter anbetende Eristav Rati Surameli nicht nimbiert[9]. In Kinzvisi (ca.1207 - 1208) bringen Giorgi III.,

1. Im Jüngsten Gericht der Moldau - Kirche von Voroneţ (A. D. 1547) bilden die Armenier zusammen mit den Juden, Türken und Tataren die zur Verdammnis bestimmten Gruppen der Ungläubigen: V. V ă t ă ş i a n u, Die Wandmalerei der Nord-Moldau, Bukarest 1974, S. 31.

2. B. N a r k i s s, Armenian Art Treasures in Jerusalem, o. O. (Israel) 1979, Abb. 77, 79; Guevorkian, Taf. 11, 12, 21 - 23; Taf. 13 Levon II. und Kerane als Königspaar nur mit eben angedeuteten Nimben, ihre Kinder nicht nimbiert, während Jesus, Maria und Johannes voll ausgestaltete Perlnimben haben.

3. B. N a r k i s s, aO., Abb. 108 - 110; Guevorkian, Taf. 35, 36. Ab 1350 wurde dann wie anderswo die Nimbierung großzügiger, vor allem in Miniaturen minderer Qualität: Guevorkian, Taf. 37, 47, 50, 63.

4. Amiranašvili, Taf. 95; Gaprindashvili, Abb. 74, 79, 80, 82; MZ, Abb. S. 200; Alibégachvili, Taf. 2-6, Farbtaf. vor Taf. 1; AN/B/LD, Abb. 91b, 122; BN, Abb. 160.

5. Gaprindashvili, 20.

6. Apocal. 17, 14 und 19, 16.

7. 1. Timoth. 6, 15.

8. Vgl. S-2, Anm. 142, S-6, Anm. 124, und S-10. Ein weiteres Beispiel des Gebrauchs von [ἐπὶ] βασιλεύοντος ohne abwertende Bedeutung im Martyrium der Heiligen Agape, Eirene und Chione: P i o F r a n c h i d e' C a v a l i e r i, Nuove note agiografiche (= Studi e Testi 9), Roma 1902, 1, Il testo greco originale degli atti delle SS. Agape, Irene e Chione, 3 - 19, S. 19; danach R. K n o p f, Ausgewählte Märtyrerakten[2] (= G. K r ü g e r, Herausgeber, Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, 2. Reihe, 2), Tübingen 1913, 86 - 92, S. 92; dito, 3. Aufl., Tübingen 1929, 95 - 100, S. 99 - 100: βασιλεύοντος εἰς τοὺς αἰῶνας Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν...

9. Gaprindashvili, 20 - 21, Abb. 73, 78; vgl. J. L a f o n t a i n e - D o s o g n e, Monumental Painting, in AN/B/LD, 87 - 102, S. 95.

seine Tochter und deren Sohn Giorgi Laša[1] Christus ein Modell der Kirche dar[2]; sie sind wiederum nimbiert[3]. In Bertubani (A.D. 1212 - 1213) wenden sich Tamar und Giorgi Laša, beide nimbiert, betend an die thronende Gottesmutter[4]. In Gelati ist Ende 13. Jh. der König David Narin als Herrscher und als Mönch nimbiert[5]. Später, wohl im 16. Jh., wurde an der Nordwand des Katholikons nicht nur der Klostergründer, König David IV. der Erbauer (mit einem Modell der Kirche), sondern neben ihm auch die ganze imeretische Königsfamilie nimbiert; obwohl sie frontal schauen, haben vier von ihr die Hände im Supplikationsgestus erhoben[6]. Ebenso wurde im 17. Jh. eine Königsfamilie in der auf der Nordseite angebauten Kapelle streng frontal mit Nimben abgebildet[7]; wiederum haben alle ihre Hände in Supplikation erhoben. In Nekressi und Gremi (16. Jh.) bringt König Lewan (1520 - 1577), begleitet von Angehörigen, ein Modell der Kirche dar (in Gremi der thronenden Gottesmutter)[8].

In all diesen Fällen gilt der Nimbus nicht dem Stifter, sondern dem Herrscher und dessen unmittelbaren Familienmitgliedern. Von der Auseinandersetzung zwischen dem byzantinischen Kaiser und dem Bulgarenherrscher um den Basileus-Titel[9] und der Kraftprobe der "Kaiser" des 13. Jh.'s um das Privileg der roten Schuhe[10] ist das

1. Zu diesem s. Amiranašvili, Legende zu Taf. 89.
2. Amiranašvili, Frontispiz, Taf. 89 - 91; MZ, Abb. S. 207, 208; Alibégachvili, Abb. 16, 17; AN/B/LD, Abb. 127.
3. Auf der Südseite soll es ein Stifterbild des Premierministers Antoni geben (AN/B/LD, S. 96); dieser dürfte nicht nimbiert sein, jedoch habe ich darüber keine Unterlagen.
4. Amiranašvili, Taf. 163; V/LD, Taf. 363; Alibégachvili, Abb. 19, 21, 22.
5. MZ, Abb. S. 186; Alibégachvili, Abb. 34, 35; RVDG, Taf. 62, 63.
6. Amiranašvili, Taf. 189, 191; Alibégachvili, Abb. 40; BN, Abb. 133; RVDG, Taf. 60.
7. Amiranašvili, Taf. 193; MZ, Abb. S. 184.
8. Alibégachvili, Abb. 42, 43; AN/B/LD, Abb. 147. Die (wohl georgischen) Königinnen mit Nimbus auf drei Emails des 11. Jh.'s im Hahul - Triptychon sind nicht identifiziert: Chuskivadze, Nr. 68 - 70.
9. F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, Neudruck Darmstadt 1964, S. 140 - 196. Auch in Bulgarien sind der Zar und seine Familienangehörigen nimbiert, während Stifter, die diesem Personenkreis nicht angehören, keinen Nimbus haben: V/LD, Taf. 203b, 205; A. Boschkov, aO. (S. 49, Anm. 3), Abb. 21, 37, 40, 43, 45, 55, 78, 80 - 84, 110, 156, 166, 243.
10. J. Ph. Fallmerayer, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827, Neudruck Darmstadt 1964, S. 146, 149; vgl. auch F. Dölger, aO. (diese Seite, Anm. 9), S. 267.

Streben der orthodoxen Herrscher außerhalb Konstantinopels nach kaiserlichen Insignien und Titeln bekannt. Die Stifterbilder der Königin Tamar fallen in eine Blütezeit Georgiens, in der das byzantinische Reich schwach war (Vardzia) bzw. in der es in Konstantinopel überhaupt keinen rechtgläubigen Kaiser gab (Kinzvisi, Bertubani). Letzteres gilt auch für Gelati, Nekressi und Gremi in postbyzantinischer Zeit; bei König Lewan paßt die Nimbierung überdies zur Charakterisierung als ein Herrscher, der neben religiösen auch politische Ziele verfolgte, um sich gegenüber seiner islamischen Umwelt zu behaupten[1]. Entsprechend erklärt sich der Fall des Eristaven Vamek Dadiani von Samegrelo (Westgeorgien; herrschte 1384 - 1396), der in der Kirche von Khobi (seiner Grabkirche) nebst seiner Frau nimbiert und in kaiserlichen Gewändern abgebildet wurde[2]: Er war ein mächtiger Feudalherr, der zur Zeit der Verwüstung Georgiens durch Tamerlan seine Unabhängigkeit durch direkte Beziehungen zu Konstantinopel zu stärken suchte[3]. Der Rangunterschied zwischen diesen Herrschern und der Welt der Heiligen bleibt dabei aber deutlich, in Betania (um A.D. 1200) bei Giorgi III., Tamar und Giorgi Laša neben einem heiligen Krieger unter anderem durch den Verzicht auf Nimben[4], praktisch immer jedoch durch die für Stifter typische Handhaltung (so auch bei einem überraschenderweise nimbierten Feudalherren in Bedia, 14./15. Jh.?[5]).

Ähnliches gilt in verstärktem Maße für Serbien. Schon Stephan Nemanja leitete eine Politik der Unabhängigkeit vom Kaiser zu Konstantinopel ein, die durch die lateinische Besetzung begünstigt, durch die Anerkennung der serbischen Autokephalie mit Stephans Sohn Rastko als Erzbischof Sava gefestigt wurde und durch die Annahme des Kaisertitels durch Stephan Dušan ihren Höhepunkt erreichte. Entsprechend gibt es zahlreiche Porträtbilder der serbischen Herrscher und ihrer nahen Angehörigen, in denen sie kaiserlich gekleidet sind und den kaiserlichen Nimbus haben. In Mileševa (1219 - 1228), wo alle Nemanjiden außer Stephan Nemanja noch zu Lebzeiten abgebildet wurden, sind nur dieser und der Erzbischof Sava nimbiert, nicht dagegen Stephan der Erstgekrönte, Radoslav und Vladislav[6]. Später

1. J. Lafontaine - Dosogne in An/B/LD, S. 102.
2. Alibégachvili, Abb. 37.
3. AN/B/LD, S. 100.
4. MZ, Abb. S. 198, 199; Alibégachvili, Abb. 9 - 11; BN, Abb. 141; seitenverkehrt bei AN/B/LD, Abb. 124.
5. Alibégachvili, Abb. 29.
6. Grabar, Abb. S. 147; Millet I Taf. 80 - 1, 2, 81 - 1, 2; D. T. Rice und

wurde aber die Nimbierung die Regel: Sopoćani (um 1265)[1], Arilje (1296)[2], Prizren (nach 1306)[3], Studenica, Königskirche (1313 - 1314)[4], Staro Nagoričino (1312 - 1318)[5], Gračanica (ca. A.D. 1320)[6], Chilandar (1318 - 1320)[7], Mateić (ca. A. D. 1360)[8]. Die Nimbierung wurde überdies dadurch erleichtert, daß Stephan Nemanja und seine Söhne Sava und Stephan der Erstgekrönte (dieser als Mönch Simon) kanonisiert wurden; sie wurden als Mönche und Bischof in der üblichen Ikonographie von Heiligen abgebildet, und die späteren Nemanjiden standen im Abglanz ihrer Heiligkeit (vgl. Stephan Nemanja als Mönch Symeon und den hl. Sava als Bischof in Sopoćani[9], Sveti Nikita

---

S. R a d o j č i ć, Jugoslawien, mittelalterliche Fresken (UNESCO Sammlung der Weltkunst), München 1955, Taf. XIV; S. H a f n e r (Herausgeber), Serbisches Mittelalter, altserbische Herrscherbiographien, 1, Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten (= Slavische Geschichtsschreiber 2), Graz - Wien - Köln 1962, Abb. nach S. 14; S. R a d o j č i ć, Mileševa (Reihe Umetnički Spomenitsi Jugoslavije), Beograd 1963, Farbtaf. I - IV, VIII, XXXIV, Schema 9 (S. 78), 16, 17 (S. 83); Ž. S t o j k o v i ć, Mileševa (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1963, Abb. 2, 8 - 15; R. H a m a n n - M a c L e a n und H. H a l l e n s l e b e n, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert (= Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas 3 - 5), Giessen 1963 (künftig: HH.), Abb. 83; S. M a n d i ć, Die Porträts auf den Fresken (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1966 (künftig: Mandić-1), Abb. 1, 2; V/LD, Taf. 233; V. J. D u r i ć, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, Belgrad 1974/München 1976 (künftig: Durić), Taf. XVIII; R. H o o t z (Herausgeber) und L. T r i f u n o v i ć, Kunstdenkmäler in Jugoslawien, ein Bildhandbuch, Leipzig - Darmstadt 1981 (künftig: HT.), I Abb. 277, 278.

1. Millet II, Taf. 44 - 3, 47 - 1, 3; HH., Abb. 133, 134; V. J. D u r i ć, Sopoćani, Abb. S. 19, 23, 31, Schema S. 130 - 132, 138 - 139; Mandić-1, Abb. 6, 7.

2. Millet II, Taf. 96 - 1, 2, 3, 97 - 2, 3, 4; HH., Abb. 144; Petković, Abb. 1 - 3; Mandić-1, Abb. 8, 9; V/LD Taf. 243; HT. I, Abb. 4.

3. D. T. R i c e und S. R a d o j č i ć, Jugoslawien, Taf. XX; HH. Abb. 183; HT. II Abb. 68.

4. Millet III, Taf. 58-3, 68-2, 3; HH., Abb. 246, 249; M. R a j k o v i ć, Die Königskirche in Studenica (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1964, Abb. 9 - 11.

5. HH., Abb. 274.

6. HH., Abb. 319, 320; Durić, Abb. 49; HT., I Abb. 122.

7. Durić, Abb. 52, 53; D. B o g d a n o v i ć, V. J. D j u r i ć und D. M e d a k o v i ć, Hilandar, Belgrad 1978, Abb. 61.

8. Millet IV, Abb. 97, 98.

9. V. J. D u r i ć, Sopoćani, Taf. LV.

bei Čučer[1], Staro Nagoričino[2], Chilandar[3], Studenica, Königskirche[4] und Gottesmutterkirche (A.D. 1569; Stephan Nemanja als König)[5], Apostelkirche in Peć[6]). In der historischen Szene der Überführung der Gebeine des hl. Stephan Nemanja von Chilandar nach Studenica im Jahre 1208 in der Südkapelle von Žiča ist Stephan der Erstgekrönte zwar naturgemäß als König, jedoch ebenso wie Sava bereits nimbiert abgebildet[7]. Als nimbierter König erscheint er auch in Prizren[8]; in der Gottesmutterkirche in Studenica führt Maria seinen Vater als nimbierten König dem thronenden Christus zu[9]. Diese Zusammenhänge werden einerseits durch die wiederholte Abbildung des Stammbaums der Nemanjiden betont, in dem alle Familienmitglieder nimbiert sind (Gračanica[10], Mateić[11], Dečani[12], Peć[13]), und sind in Psača (ca. A.D. 1370) auch in der Zusammenstellung der Könige Uroš und Vukašin neben Kaiser Konstantin, alle im Kaiserornat und nimbiert[14], erkennbar. Hierher gehört auch das Konzil Stephan Nemanjas gegen die Bogumilen in Arilje, das völlig im Stil der Bilder der ökumenischen Konzile gehalten ist und den nimbierten König auf dem Thron zeigt[15]. Daß andererseits die Nimbierung nichts mit dem Typ des Stifterbildes zu tun hat, wird in Lesnovo (A.D. 1349) deutlich, wo an der Naos-Nordwand der Despot Oliver nicht nimbiert das Modell

---

1. Millet III, Taf. 49-3, 69-3, 4.

2. Millet III, Taf. 118-4.

3. Durić, Abb. 53.

4. S. H a f n e r, aO. (S. 67, Anm. 6), Frontispiz; HH., Abb. 248, 271; M. R a j k o v i ć, aO. (S. 68, Anm. 4), Abb. 60, 61.

5. HH., Abb. 73, 74; S. M a n d i ć, Die Kirche der Mutter Gottes in Studenica (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1966 (künftig: Mandić-2), Abb. 48.

6. R. L j u b i n k o v i ć, Die Apostelkirche im Patriarchat von Peć (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1964, Abb. 33, 34.

7. Millet I, Taf. 59-1.

8. S. H a f n e r, aO. (S. 67, Anm. 6), Abb. vor S. 15.

9. Millet I, Taf. 42-2.

10. HH., Abb. 336: König Milutin nimbiert im Kaiserornat.

11. Millet IV, Abb. 111.

12. Durić, Abb. 57; HT. I, Abb. 74.

13. Durić, Abb. 58; HT. II, Abb. 25.

14. Millet IV, Abb. 127 - 129; Mandić-1, Abb. 22, 23; Durić, Abb. 73.

15. Millet II, Taf. 95-1, 2, 3; Petković, Abb. 46. Vgl. auch dasselbe Konzil in der Demetrios-Kirche in Peć: G. S u b o t i ć, Die Kirche des heiligen Demetrius im Patriarchat von Peć (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1964, Abb. 56, 58, 59.

der Kirche darbringt, aber im Porträtbild im Narthex zusammen mit seiner Frau ebenso wie der Kaiser Stephan Dušan und dessen Frau Helena darüber nimbiert ist[1]. Wo kein enger Zusammenhang mit dem Herrscher besteht, fehlt auch in Serbien der Nimbus (Karan, Bela crkva: Župan Brajan und seine Familie, ca. A.D. 1340[2]; Ohrid, Sveti Kliment: Ostoja Rajaković vor der Peribleptos, A.D. 1379[3]; Psača: Fürst Paskać, seine Frau Ozra, der Sebastokrator Vlatko, dessen Gattin Vladislava und beider Söhne Stephan und Uroš, während die Herrscher nimbiert sind[4]; Treskavac: ein unbekannter Stifter, vor 1360[5]; Nova Pavlica: die Brüder Stephan und Lazar Musić, vor 1389[6]; Gračanica: Todor, der Sohn des Djurdje Branković und der Irina, A.D. 1428[7]; Dobrun: der Protovestiarios Stan, A.D. 1343[8]; die Stifter von Ramaća, Ende 14. Jh.[9], Donja Kamenica, Anfang 15. Jh.[10], Kalenić, 1407 - 1413[11], Divlje, Anfang 16. Jh.[12], und Trijebanj, 16. Jh.[13], sowie eine Anastasia in Anbetung vor der Gottesmutter in der Gottesmutterkirche von Studenica, A.D. 1569[14]). Einmal zum Bestandteil der Ikonographie der regierenden Fürsten und ihrer nahen Familienangehörigen geworden, bleibt der Nimbus auch den späteren Herrschern erhalten, jedoch stets gemeinsam mit einem Gewand nach dem Vorbild des Kaisers: König Marko in der Erzengelkirche bei Prilep (ca. A.D. 1375)[15], mit seinem Vater außen an der Kirche von Marko Manastir[16], Despot Stephan Lazarević in Resava

1. Millet IV, Abb. 30, 50 - 53; Mandić-1, Abb. 18 - 21; Durić, Abb. 62, 63.
2. Mandić-1, Abb. 15; Durić, Abb. 60.
3. Millet III, Taf. 19-1, 2; Durić, Abb. 85.
4. Millet IV, Abb. 118 - 121; Mandić-1, Abb. 24 - 28 und Abb. S. I; Durić, Abb. 74; HT. II, Abb. 73.
5. Mandić-1, Abb. 29; Durić, Abb. 75.
6. Mandić-1, Abb. 38, 39; Durić, Abb. 104; HT., I Abb. 305.
7. Mandić-1, Abb. 45; Durić, Abb. 116.
8. Mandić-1, Abb. 31; Durić, Abb. 61.
9. Mandić-1, Abb. 40, 41.
10. Mandić-1, Abb. 42.
11. Mandić-1, Abb. 44.
12. Mandić-1, Abb. 46 - 47.
13. Mandić-1, Abb. 48.
14. Mandić-2, Abb. 46, 47. Zu nimbierten Stiftern in der Demetrios-Kirche in Peć s. G. Subotić, aO. (S. 69, Anm. 15) Abb. 61, für die Frage nach ihrer Identität dort S. VII.
15. Mandić-1, Abb. 30; HT. II, Abb. 58.
16. Millet IV, Abb. 195; vgl. ibid., Abb. 194.

(vor A.D. 1418)[1]. Die Grenzen zeigt Mali Grad im Prespa-See (1368 - 1369), wo Cäsar Novak nimbiert ist, seine Gattin jedoch nicht[2]; auch scheint Fürst Lazar in den wohl zu seinen Lebzeiten, also vor seiner Kanonisierung, gemalten Fresken von Ravanica nimbiert zu sein, nicht jedoch seine Gattin und Söhne[3]. Andererseits wurde, da Königsmacht und Autokephalie eng zusammengehörten und vielleicht auch weil Erzbischof Sava II. als Sohn Stephans des Erstgekrönten das Aufkommen einer solchen Sitte erleichterte, bei den Amtsnachfolgern des heiligen Sava die Nimbierung großzügig gehandhabt[4]. Das gegen 1335 vom serbischen Zaren Stephan Dušan eroberte Kastoria[5] hat schließlich in der Apsis der Klosterkirche Panagia i Mavriotissa als Anomalie den nimbierten Stifter-Mönch Manuel in Proskynese vor der Gottesmutter[6]; Pelekanides[7] datierte ihn bald nach A.D. 1250, d.h. in die unruhige Zeit, in der Kastoria zwischen dem Bulgarenzaren, den nikänischen und den epirotischen Herrschern hin und her ging und derart manche Unregelmäßigkeiten möglich sein mochten. Hingegen tragen in den Stifterbildern der postbyzantinischen Moldau-Kirchen die Fürsten, die nicht an die Kaiserwürde von Konstantinopel anknüpften, und ihre Familienangehörigen zwar Kronen, sind aber nie nimbiert[8].

Bei den Reitern von Çavuşin kommt davon angesichts des ausdrücklichen Bezugs auf den regierenden Kaiser nichts in Betracht. Auch fehlt es bei ihnen an jeglicher Devotionsgeste als Abgrenzung gegenüber der Ikonographie der Heiligen. In Asinou/Cypern führt über der Tür in der Südwand Maria einen Amtskollegen des Melias, den Stifter Nikephoros Magistros, Christus zu[9]. Es handelt sich um eine Neufassung

1. V. J. Djurić, Resava (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1963, Abb. 10, 11; Mandić-1, Abb. 43; Durić, Abb. 113; HT., II Abb. 101.
2. Mandić-1, Abb. 32, 33; Durić, Abb. 82.
3. M. Ljubinković, Ravanica (Reihe Kunstdenkmäler in Jugoslawien), Beograd 1966, Abb. 2 - 5; Mandić-1, Abb. 34 - 37.
4. Vgl. R. Ljubinković, aO. (S. 69, Anm. 6), Abb. 32, 60, 62; Durić, Abb. 55.
5. S. Pelekanides, Kastoria, RBK 3, 1978, 1190 - 1224, Sp. 1194 - 1195.
6. N. K. Moutsopoulos, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, Ἀθῆναι 1967, S. 26, 65, 74, 93, Abb. 80, 83.
7. S. Pelekanides, aO. (diese Seite, Anm. 5), Sp. 1217.
8. A. Grabar und G. Oprescu, Rumänien: Bemalte Kirchen in der Moldau (UNESCO Sammlung der Weltkunst), Paris 1962, Taf. VIII; M. A. Musicescu und S. Ulea, Voroneț, 2. Aufl., Bucarest 1971, Abb. 5 - 7; V. Vătășianu, aO. (S. 65, Anm. 1), Taf. 10, 38, 39, 67, 96 - 98.
9. St-2, Abb. 1; St-4, Abb. 57; P., S. 16 - 17, Taf. XII, XIII.

des ursprünglichen Stifterbildes (A.D. 1105 - 1106), nach Winfield vom Jahre 1333[1], nach Stylianou aus dem 3. Viertel des 14. Jh.' s[2], jedoch wurde die zu so später Zeit und so lange nach dem Tode des Stifters vielleicht eher mögliche Gelegenheit nicht genutzt, diesen zu nimbieren, obwohl er vielleicht sogar in naher familiärer Beziehung zum Kaiserhaus stand[3]. Das Bild des Nikephoros Magistros kontrastiert bezeichnend mit dem Votivbild des Kaisers Johannes II. Komnenos, möglicherweise seines Schwagers, auf der Empore der Hagia Sophia in Konstantinopel[4]. Der Kaiser ist ebenso wie seine Frau und sein Sohn nimbiert, aber selbstredend in der Pose der Devotion gegenüber der Gottesmutter. In der Neophytos-Enkleistra (A.D. 1183 und 1196) scheute sich der später kanonisierte Klostergründer nicht, seinen Hoffnungen Ausdruck zu geben, indem er seine eigene Himmelfahrt abbilden ließ, jedoch ist auch er, obwohl ein *ἰσάγγελος*[5], weder hier noch in den anderen beiden Porträtbildern nimbiert[6].

Rodley glaubte für ihre Deutung der Reiter als Huldigungsbilder einen Beleg in der Inschrift oberhalb des Schimmelreiters zu finden. Jerphanion hatte links vom Kopf *Ω*..... und darunter *CH*..... *OC*, rechts vom Kopf *M*...... und darunter *TH*..... entziffert, "quelques lettres... ne fournissent aucun sens. Probablement encore une invocation... Impossible de faire aucune conjecture sur le dernier personnage" (=den Schimmelreiter)[7]. Auch Rodley fand den Text "barely legible" und verifizierte lediglich Jerphanions Lesung, jedoch ohne das *M*, während sie Jerphanions *Ω* als $\bar{\Omega}$ las; "$\bar{\Omega}$ might be read as the abbreviated form of *'Ιωάννης*, but even this much is uncertain"[1]. Dennoch ging Rodley weiter und dachte an Johannes Tzimiskes, der mit Nikephoros Phokas verwandt sei und zusammen mit Bardas und Leon Phokas eine Titelerhöhung erfahren habe[2]. Diese Annahme löst freilich nicht die Probleme. Nach Leon Diakonos wurde Johannes Tzimiskes in Kaisareia zum Magistros promoviert[3], also nicht mit einem kaiserlichen Titel geschmückt, sondern mit der Würde, die auch Melias führte. Nach Leon Diakonos war Johannes mütterlicherseits mit Nikephoros nahe verwandt[4] und damit kein Angehöriger der kaiserlichen (Phokas-) Familie. Johannes qualifizierte sich also nicht für den Nimbus, der überdies dem Melias nicht zustünde. Gerade Angehörige der Phokas-Familie hatten als Stifter keinen Anlaß, die Konventionen derart zu durchbrechen. Wie penibel hier noch Jahrhunderte später differenziert wurde, zeigen A.D. 1535 die Wandmalereien im Westarm des Katholikons der Großen Lavra auf dem Athos: Als der erste und zweite Stifter (Ktitor) des Klosters sind hier Nikephoros Phokas (mit den Privilegien in Form von Schriftrollen in den Händen) und Johannes Tzimiskes (das Modell der Kirche haltend) abgebildet. Beide sind als *Α'ΥΤΟΚΡΑ'ΤΩΡ* bezeichnet und tragen kaiserliche Gewänder und eine (unterschiedliche) Krone. Nikephoros aber ist nimbiert und Johannes nicht[5].

N. Thierry wollte neuerdings noch weitergehen und glaubte, in den Buchstabenresten eine Akklamation an Johannes Tzimiskes zu erkennen[6]: In durchweg verstümmelten Buchstaben seien dem $\bar{\Omega}$ ein *I* voranzustellen und *ANBA* sowie in der zweiten Zeile dem *CH* die Buchstaben *AEOC* hinzuzufügen. Rechts sei Jerphanions *M* ein *Π*, auf das Reste eines *O* und dann *ΛΑΤΑ* folgen. Zusammen mit *TH* der zweiten Zeile ergebe sich insgesamt *IΩAN BACHΛEOC ΠOΛA TA ETH*, "Viele Jahre dem Kaiser Johannes". Hieraus folge, daß es sich um ein Porträt des Johannes Tzimiskes und deneben im Sinne Jerphanions um eines des Melias handele. Die Beischrift sei (ebenso wie die Me-

1. D. C. Winfield, Asinou, a Guide, Nicosia 1969, S. 4, 11; vgl. P., S. 17.
2. St-4, S. 126 und Legende zu Abb. 57.
3. St-2, S. 98: "Nikephoros Magistros - evidently one of the highest officials of the Byzantine Court and most probably a son-in-law of the Emperor Alexios I himself"; St-3, S. 53: "it is probable that Nicephorus was the son of Constantine Ephorbenus, the duke-governor of Cyprus from 1103 - 1107, and the favourite general of the Emperor Alexius I Comnenus", jedoch D. C. Winfield, Asinou, a Guide, S. 3; "Of this Nikephoros we know nothing except that he held the Byzantine title of Magistros", ähnlich P., S. 16.
4. Grabar, Abb. S. 99; Rice, Farbtaf. XXIII und Abb. 165; V/LD, Taf. 17.
5. P., S. 21.
6. St-2, Abb. 2; St-4, Abb. 216, 217; P., S. 20 - 21, Taf. XIX, XX-1; C. Mango und E. J. W. Hawkins, aO. (S. 49, Anm. 3), Abb. 48, 66, 68, 93 - 96, Farbabb. nach S. 166; A. und J. Stylianou, The Monastery of St. Neophytos at Paphos, Hagios Neophytos 1970, Abb. 1; F. G. Maier, Cypern, Insel am Kreuzweg der Geschichte, 2. Aufl., München 1982, Abb. 15.
7. J. I, 530.

1. Rodley, S. 311.
2. Rodley, Anm. 28.
3. Leon Diakonos, Nikephoros Phokas "der bleiche Tod der Sarazenen" und Johannes Tzimiskes, übersetzt von F. Loretto (=Byzantinische Geschichtsschreiber 10), Graz - Wien - Köln 1961, S. 47; zum Titel auch dort S. 81.
4. Leon Diakonos, aO. S. 42.
5. G. Millet, Monuments de l'Athos, I. Les peintures, Paris 1927, Taf. 139-1, 2.
6. Th-7, dort Fig. 3; Th-9, dort Taf. 17c.

lias-Inschrift) die Neufassung einer älteren Redaktion mit überholter Titulatur, die Malerei von den Reitern bis zur Prothesis eine einheitliche Komposition zur Verherrlichung des Nikephoros Phokas und seiner Generale nach ihren Siegen über die Araber.

Wir vermögen hier N. Thierry nach eingehendem Studium der Malerei vor Ort und auf eigenen Detailphotos nur teilweise zu folgen. Das anfängliche, nach Thierry in der oberen Hälfte erhaltene I konnten wir ebenso wie Jerphanion und Rodley nicht ausmachen. Der von Rodley gesehene Querstrich über dem *Ω* ist vorhanden, sitzt aber wohl zu hoch, um die Abbreviatur *ΙΩ* zu markieren; eine solche wäre auch nicht am Platze, wenn der Name noch weitergeht, es sich also nicht um das Sigel *ΙΩ* handelte. Die für das A gehaltenen weißen Pigmentteile auf graublauem Untergrund sind vorhanden, befinden sich jedoch in reichlich großem Abstand zum *Ω*; die Zugehörigkeit zum selben Wort ist derart nicht sicher. Der Putz ist hier und weiter rechts, besonders rechts vom Kopf des Reiters, stark mit Strichen und Streifen in der Farbe der Buchstaben (Abrieb, Kratzer und/oder Fallspuren von Taubenexkrementen) versehrt, so daß sich die nächsten Buchstaben nur "with the eye of the believer", also als Probe auf möglicher Koinzidenz zwischen dem Befund und einem Modell im Sinne Karl Poppers, nicht als unabhängige Lektüre ausmachen lassen. Dies gilt vollends für die obere Zeile rechts, in der nur das Π einigermaßen sicher ist. Unten links folgt auf CH ein Buchstabe, der durch einen langen Kratzer etwa parallel zur Lanze verstümmelt ist; seine Ergänzung zu *Λ* setzt wiederum die Richtigkeit der vorgeschlagenen Lesung bereits voraus. Klar ist rechts TH. Wir halten nach allem N. Thierrys Lesung für zu unsicher[1], um weitgehende Schlüsse zu erlauben, und möchten

1. Für das Risiko, das erkennen zu meinen, dessen Sinn man verstanden zu haben glaubt, vgl. z.B. J. I, 149 Z. 7 mit drei als tatsächlich gelesen wiedergegebenen Buchstaben von *ΘΕΟΔΩΡΟϹ* mit der Korrektur J. I, 600, in der keiner dieser Buchstaben vorkommt, sowie J. I, 482 den "gelesenen" Namen (*A*) *ΚΟΝϹΤΑΝΤΙΝΟϹ* mit der tatsächlichen Schreibung (*A*) *ΚΟϹΤΑΝΤΙΝΟϹ* (J., Taf. 133 - 4; Budde, Taf. 54; R. II, Abb. 250). Ähnlich wurde bei Direkli kilise die Namensbeischrift (*A*) *ΕΛΠΗΔΗΟϹ* als so gelesen publiziert (Th-1, 186), während es sich um Elpidiphoros handelt (Th-1, Taf. 85b; S-7, Anm. 110; S-9, Anm. 18). Selbst Fascimiles sind in diesem Sinne nicht als objektive Dokumentation zu betrachten; vgl. KK., Fig. 75, wo rechts vom Kreuzstamm aus einem am Querbalken hängenden A (vgl. Th-1, Taf. 37-1) wegen eines benachbarten Fisches ein Fisch wurde, links aus Symmetriegründen zwei weitere Fische zugefügt wurden, die der Denkmalbestand nicht hergibt, und der rechte Fisch irrtümlich mit einem Kettchen ans Kreuz gehängt wurde, weil der "Fischkopf" (recte: der Buchstabe A)

angesichts des dürftigen Erhaltungszustands auf Gegenvorschläge verzichten. Eine *ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ*-Invokation (wie die Melias-Inschrift) erlaubt keine Rückschlüsse auf die Identität einer in ihrer Nähe abgebildeten Person[1]. Ob für den von N. Thierry vorgeschlagenen Text anderes gilt, läßt sich an einem zwar räumlich entfernten, dafür aber eine größere Zeitspanne abdeckenden Vergleichsmaterial überprüfen[2].

Der auf einem Stein aus Faras in Nubien um ein Monogramm gruppierte Glückwunsch[3], wohl aufzulösen als *ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΠΙΛΑΤΟΥ ΕΠΙϹΚΟΠΟΥ* und ins 7. Jh. zu datieren[4], zeigt, daß die Formel nicht an die Präsenz eines Porträts gebunden ist. Keinen erkennbaren Zusammenhang mit einem Bild hat auch eine Gedächtnisinschrift zu

daneben an einem solchen Kettchen hängt. Was hier tatsächlich als Wandmalerei abgebildet wurde, war 1983 in der Europarat - Ausstellung in İstanbul zu sehen: Katalog Anadolu Medeniyetleri, 2: Yunan, Roma, Bizans (Avrupa Konseyi 18. Avrupa Sanat Sergisi), Aya İrini, İstanbul 22. Mayis - 30. Ekim 1983, Nr. C 48, Abb. S. 171 (Ist. Arch. Mus. 8051); vgl. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 15 - 16, 1969, 180, Abb. 14. Vgl. auch die *IC XC NIKA*-Kreuze mit geflochtenen Schnüren (den Ketten des Istanbuler Metakreuzes vergleichbar) an den Querarmen im MS. grec 510 Bibl. Nat. Paris: H. O m o n t, aO. (S. 64, Anm. 1), Taf. XVII, XVIII.

1. S-6, 150 - 155; vgl. auch Rodley, Anm. 32. Entsprechend bietet in dem Mosaik von Maria im Gewand einer byzantinischen Kaiserin zwischen zwei Engeln mit einem Mann und einer Frau in Devotion (ca. 6.- 7. Jh.?) an der Südwand (nicht Westwand, so Thierry, S. 227) der Kapelle im Amphitheater in Durrës die *ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ*-Invokation eines Alexandros über dem Kopf des linken Engels, weit entfernt von der Figur des nicht nimbierten Mannes (N. T h i e r r y, Une mosaïque à Dyrrachium, Cah. archéol. 18, 1968, 227 - 229, Abb. 1; S.- A.- S. A d h a m i, Mozaike te Shqiperise, Tiranë 1974, Farbabb. S. 63; G. K o c h, Albanien, Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren, Marburg 1985, Abb. 44; M. A n d a l o r o, I mosaici parietali di Durazzo o dell'origine costantinopolitana del tema iconografico di Maria Regina, in: Römisch-germanisches Zentralmuseum, Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet. Herausgegeben in Verbindung mit O. Feld und U. Peschlow, Teil 3, Bonn 1986, 103 - 112), keinerlei Handhabe für eine andere Identifizierung der Zentralfigur (Thierry, S. 228: Christus, wenngleich romanischen Marienbildern ähnlich; Adhami, S. 8, 14: Kaiser Alexandros, deswegen ins 10. Jh. datiert); selbst der Bezug auf die männliche Stifterfigur (so Koch, S. 30) ist zwar plausibel, aber nicht sicher.

2. S. J a k o b i e l s k i, Faras III, A History of the Bishopric of Pachoras on the Basis of Coptic Inscriptions, Warszawa 1972, S. 30, Anm. 35, S. 153, Anm. 12; derselbe, Inschriften, in: K. Michalowski, Faras. Die Wandbilder in den Sammlungen des Nationalmuseums zu Warschau, Warszawa/Dresden 1974, 287-323, S. 303.

3. In Cypern war die Formel als Abschiedsgruß (dem türkischen Allaha Ismarladık entsprechend verwendet) noch vor ca. 100 Jahren im Gebrauch: M. H. Ohnefalsch-Richter, Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern, Berlin 1913, S. 198.

4. S. J a k o b i e l s k i, aO., 1972, 30 - 32, Abb. 2.

Ehren des Bischofs Elias von Faras (im Amt A.D. 926/27 - 952) im Treppenhaus der Kathedrale von Faras unterhalb einer Panagia Eleousa, die einer späteren Malschicht zugehört[1]. Im 11. Jh. sind *Πολλὰ τὰ ἔτη*-Beischriften links vom Kopf der Königsmutter Martha[2], um den Kopf des Bischofs Marianos (amtierte ca. A.D. 1005 - 1039)[3] und rechts vom Bischof Georgios (amtierte A.D. 1062 - 1097)[4] an die Dargestellten gerichtet. Jedoch steht eine zweite, fast gleichlautende *πολλὰ τὰ ἔτη*-Adresse an Marianos neben dem Nimbus von Christus, der den Bischof beschützt[5]. Ähnlich ist die Situation bei zwei Wandmalereien, die denen des Kuşluk von Çavuşin etwa gleichzeitig sind. Für das Bild des von der Gottesmutter beschützten Königs Georgios II. (regierte ca. A.D. 969 - 1002), datiert um A.D. 975, beschrieb Jakobielski die Beischrift "on each side of the royal figure: On the left hand side: *† ΓΕΏΡΓΙΟΥ : ΒΛC ΠΟΛΑ ΤΑ ἘΤΗ*"[6]. Tatsächlich befindet sie sich links vom Nimbus der Gottesmutter[7], da die streng frontale Anordnung eine Beschriftung neben dem König nicht zuließ. In dem benachbarten, ebenso frontal aufgebauten Bild des vom Apostel Petros beschützten Bischofs Petros I. (im Amt A.D. 974 - 999)[8] steht die Inschrift nicht "Links und rechts vom Bischof Petros"[9], sondern erheblich höher, links in einer, rechts in zwei Zeilen in Höhe des unteren Teils des Nimbus, etwas höher als der Hals des Apostels.

1. Jakobielski, aO., 1972, 107 - 109, Abb. 27; derselbe, aO., 1974, 314 (Inschrift 35); Michalowski, aO., 1974, 270 - 271 (Nr. 59, wohl Mitte 12. Jh.), Abb. S. 265.
2. K. Michalowski, Faras, Centre artistique de la Nubie chrétienne, Leiden 1966, Taf. XVI (links); derselbe, Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand, Einsiedeln/Zürich/Köln 1967, S. 155, Taf. 77, 79; Jakobielski, aO. 1972, 113: zur Datierung auch Michalowski, aO., 1974, 53.
3. Michalowski (1966) Taf. XIV (rechts), XV (links); derselbe (1967), S. 157, Taf. 81, 83; derselbe (1974), 218 (Nr. 45), Abb. S. 220, 221; Jakobielski (1972), Abb. 44; derselbe (1974), 305 (Inschrift 19b).
4. Michalowski (1967), 161 (auf Taf. 86 nicht abgebildet); Jakobielski (1972), 157 (Inschrift auf Abb. 48 nicht erkennbar).
5. Michalowski (1974), 229 (Nr. 47), Abb. S. 228; Jakobielski (1974), 305 (Inschrift 19b).
6. Jakobielski (1972), 128; vgl. derselbe (1974), 305.
7. Jakobielski (1972), Abb. 37; Michalowski (1974), 184 - 185 (Nr. 34), Abb. S. 183.
8. Michalowski (1966) Taf. IX (rechts); derselbe (1967), 137, Taf. 59; derselbe (1974), 180 (Nr. 33), Abb. S. 179; Jakobielski (1972), 127, Abb. 36, zur Amtszeit 129, 138 - 139; derselbe (1974), 304 (Inschrift 17b).
9. So KdA. Das Wunder aus Faras, Essen 1969, Nr. 14 (mit. Abb.), ähnlich Michalowski (1967), 137.

Von besonderem Interesse ist ein vom Erzengel Michael beschützter Würdenträger in der Kleidung eines Eparchen, also eines zivilen Provinzverwalters[1], neben dem eine *πολλὰ τὰ ἔτη*-Inschrift Bischof Petros II. (im Amt A.D. 1058 - 1062) nennt. Jakobielski interpretierte das Ensemble als "Bishop Petros II in the vestments of an Eparch"[2], während Michalowski hier später nur von Michael "in beschützender Haltung einer Eparchengestalt gegenüber" sprach und die Malerei mit anderen Eparchen-Bildern zu einer Gruppe von "Gestalten in den für diese Würdenträger charakteristischen Gewändern" zusammenfaßte[3], ohne die Petros-Inschrift auf den Dargestellten zu beziehen. Schließlich gibt es einen nimbierten Bischof mit der Beischrift *Ο ΑΓΙΟC:ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΡΧΕΠΙCΚΟΠ[ΟC]*, nach Michalowski der hl. Johannes o Chrysostomos, mit dem Zusatz *ΠΟΛΛΑ [ΤΑ ΕΤΗ]* unter der Amtsbezeichnung[4]. Jakobielski bezeichnete den Glückwunsch ebenso wie bei dem dazu gehörenden Erzbischof Psate als "irrtümlich, weil sich diese nur auf Personen bezieht, die zu Lebzeiten porträtiert werden"[5]; alternativ lassen sich die Beischriften derart verstehen, daß sie zwar neben Heilige gesetzt wurden, aber nicht diesen, sondern nicht abgebildeten lebenden Personen gelten, ähnlich wie auch andere Invokationen neben die Bilder der Heiligen gesetzt wurden, von denen man sich Fürsprache beim Pantokrator Christus erhoffte[6]. In jedem Fall sind damit zwei Inschriften dieses Typs neben Heiligenbildern belegt. Insgesamt zeigen die Faras-Inschriften, daß die *πολλὰ τὰ ἔτη*-Formel sowohl neben ihren lebenden Adressaten als auch neben Heiligen vorkommt und mithin in Çavuşin keine Entscheidung zwischen den beiden vorgeschlagenen Interpretationen ermöglicht.

Bei der Melias-Inschrift wies N. Thierry auf ein Detail hin, das unseres Erachtens eher gegen als für Jerphanions Vorschlag spricht, den Reiter mit dem armenischen Magistros Mleh zu identifizieren: Die Inschrift liegt über einem unvollständig getilgten älteren Text, ebenfalls vom *ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ*-Typ[7]. N. Thierry dachte auch hier an eine Titeländerung, d.h. bereits der ältere Text soll von Melias stammen.

1. Michalowski (1974), 55.
2. Jakobielski (1972), 153, auf Abb. 46 schlecht erkennbar.
3. Michalowski (1974), 55, 68.
4. Michalowski (1974), 235 - 237 (Nr. 50), Abb. S. 234.
5. Jakobielski (1974), 307.
6. Vgl. z.B. J. II, 375. Eine solche Inschrift entspricht dann dem geläufigen Typ des Stifterbildes, in dem Maria oder ein Heiliger den Stifter Christus zuführt.
7. Th-7 Fig. 4, Schema 4.

Hierfür gibt aber der Denkmalsbestand keine Handhabe. Es ist ebenso möglich, daß ein a n d e r e r Invokant sein Gebet neben den Reiterheiligen als Intercessor gesetzt hatte und Melias zu einer nicht bestimmbaren späteren Zeit den Platz in gleicher Weise nutzte. Es ist dabei unerheblich, ob die ältere Inschrift damals bereits abgeblättert war oder ob Melias sie nach Palimpsest-Manier löschte. Jedenfalls ist die Melias-Beischrift, die sich durch das eckige O von den anderen Texten in der Kirche auffällig unterscheidet[1], s p ä t e r als die Malerei und schon deswegen ebenso wir andernorts Ritzinschriften vom $\overline{KE}$ *BOHΘEI*-Typ außerstande, etwas zur Identität des Reiters neben ihr beizutragen. Der Vorstellung, die ganze NO-Ecke der Kirche zeige den Triumph des Nikephoros Phokas, stehen überdies die Gründe entgegen, die oben gegen Rodleys Vorstellung von einer 'patrons corner' vorgebracht wurden.

N. Thierrys Ansicht, daß Georgios und Theodoros nicht infrage kämen[2], gründet sich auf die Beobachtung, daß b e i d e Reiter bärtig sind. Dies schließt freilich nicht Theodoros Stratelates aus, der in Kappadokien und anderswo, stehend oder beritten, durchweg bärtig ist. Das Gesicht des Fuchsreiters von Çavuşin ist fast völlig zerstört, jedoch ist der Reiter möglicherweise nicht barhäuptig, sondern mit einer dunkelgrauen, bis in den Nacken reichenden Kopfbedeckung (einem Tuch oder einer Kettenhaube?) abgebildet. Dies wäre, falls zutreffend, eine Abweichung von der Ikonographie der kappadokischen Reiterbilder, jedoch ist zu bedenken, daß die gut erhaltenen Vergleichsstücke meist erheblich später sind. Zum Vergleich sei der hl. Prokopios angeführt, der im Narthex der mit Çavuşin wohl etwa gleichzeitigen[3] Eustathios-Kapelle zu Pferd als Krieger mit einer Lanze[4], in den vier (untereinander eng verwandten) späteren Bildern aber in Zivilkleidung und unbewaffnet erscheint[5]. Bei dem Schimmelreiter

1. Ein solches eckiges O ist für die Malereien der Doppelkirche von Babayan (J. II, 57 - 58) charakteristisch, die wir aus anderen Gründen für etwas später als den Kuşluk von Çavuşin halten: G. P. S c h i e m e n z, Die Doppelkirche von Babayan, Istanb. Mitteil. 36, 1986, 183 - 221.

2. N. T h i e r r y, persönl. Mitteil.; vgl. Th-6, Legende zu Abb. 2.

3. R. II vor Abb. 134: "Um 970/80"; KK., S. 202: frühes 10. Jh. Die Naos- und die Narthex-Malereien brauchen allerdings nicht gleichzeitig zu sein.

4. J. I, 149.

5. R. II, Abb. 28; S-2, Abb. 10, 11; N. T h i e r r y, Découvertes à la nécropole de Göreme (Cappadoce), Compt. rend. Acad. Inscr. Belles - Lettres 1984, 656 - 691 (künftig: Th-8), Abb. 18.

in der Nordnische von Pürenli seki kilisesi[1], nach Thierry *O ΑΓΗΟΣ ΘΕΟΔΟΡΟΣ*[2], ist nicht recht klar, ob es sich um unstrukturiertes schwarzes Kopfhaar oder um eine Kopfbedeckung ähnlich der in Çavuşin handelt. Schwerer wiegt der Einwand gegen Georgios. Zwar wurde auch er von anderer Seite als bärtiger Reiter für möglich gehalten[3]. F. Spunda berichtete von einer wundertätigen Georgsikone im Athos-Kloster Xenophontos; "ein bilderhassender Krieger entdeckte es [= das Bild, während des Ikonoklasmus] in einer verlassenen Kapelle in Byzanz, hieb dem Heiligen mit dem Schwert über den Bart und warf dann die Ikone auf den Kehricht"[4]. Jedoch handelt es sich hier um vereinzelte Grenz – und Sonderfälle; ein Bart bei Georgios bleibt sehr ungewöhnlich. Mithin ließe sich von den früher vorgeschlagenen Namen[5] nur Theodoros Stratelates aufrecht erhalten.

Neben ihm wäre u.a. an Theodoros o Tiron zu denken, der als stehender Krieger häufig zusammen mit dem Stratelaten in praktisch identischer Ikonographie, d.h. ebenfalls bärtig, erscheint[6]. An anderer Stelle ist auch er in Kappadokien zu Pferd vertreten[7]. Nach H. Belting gibt es Doppelbildnisse von Theodoros o Tiron und Georgios zu Pferde und auch Reiterbilder der beiden Theodoroi[8]. Die Hagios Nikolaos-Kirche in Heybeli auf der Prinzeninsel Heybeli Ada im Marmara-Meer besitzt eine Ikone (wohl Ende 19. Jh.) der beiden Theodore (*OI "ΑΓΙΟΙ ΘΕΟ'ΔΩΡΟΙ*), die auf braunroten Pferden etwas unterschiedlichen Farbtons nebeneinander von links hinten nach rechts vorn reiten (also nicht gegenständig sind)[9]. Etwa aus derselben Zeit gibt es in der Grabeskirche in Jerusalem in einem Bogen einander gegenüber

1. R. III vor Abb. 474: 2. Hälfte 11. Jh.; KK., S. 205: Anf. 10. Jh.

2. Th-1, 142; so auch R. III vor Abb. 483. Der Reiter scheint bartlos zu sein: Th-1, Taf. 70b.

3. T h. K. K e m p f und W. R e u s c h, Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel, Trier 1965, S. 134. In der spätmittelalterlichen deutschen Kunst ist Georg mit Bart bekannt: z.B. im Sippenaltar der Georgsbruderschaft zu Lübeck, ca. 1510 - 1515 (Lübeck, St.- Annen-Museum, Inv.- Nr. 9), auf dessen rechtem Flügel Georg, zu Fuß und mit großem Schnurrbart und einem kurzen, braunen Kinnbart, den Drachen tötet.

4. F. S p u n d a, Legenden und Fresken vom Berg Athos, Stuttgart 1962, S. 123 - 124. 5. S-6, 165. 6. Rice, Taf. 99, 101. 7. J. II, 162.

8. R. N a u m a n n und H. B e l t i n g, Die Euphemia - Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken (= Istanbuler Forschungen 25), Berlin 1966, S. 188.

9. Zwei ähnliche Ikonen, 1. H. 17. Jh., jedoch die beiden Theodore nach links reitend, in den Museen von Ohrid (neben Sv. Kliment) und Skopje, Theodoros o Tiron auf einem Schimmel, den Drachen erstechend, im Museum von Skopje (18. Jh.).

den hl. Theodoros o Tiron auf einem hellbraunen Pferd und den hl. Theodoros o Stratelates auf einem Schimmel, jeder einen Drachen erstechend. Beide reiten in dieselbe Richtung; nur der Bildträger bedingt, daß der eine nach links, der andere nach rechts gewandt ist. Gerade neben den 40 MM. wäre auch in Çavuşin eine solche Variante angesichts des apotropäischen Gehalts des Reiterbildes motiviert[1].

Wir ziehen jedoch eine andere Interpretation vor. Auch der Schimmelreiter hat eine Kopfbedeckung. Wir meinen die Form einer flachen Krone zu erkennen, von der beidseits Prependulien fast senkrecht herabhängen; in ihrem unteren Bereich könnten noch Perlen erkennbar sein[2]. Vergleichbar wären etwa die Krone des Kaisers Michael VII. (1071 - 1078)[3] sowie in Çavuşin die ähnliche, freilich höhere Krone des nimbierten Kaisers Konstantin in der Apsis. Wir hatten bereits früher die Möglichkeit, einer der Reiter von Çavuşin könne Kaiser Konstantin sein, diskutiert und nur wegen dessen Seltenheit, also nicht vom Denkmalsbestand her, verworfen[4]. Das bisher einzige Beispiel bietet der Narthex der Eustathios-Kapelle, wo Konstantin, ebenfalls mit Krone, mit einem weiteren Reiter gegenständig ist, der an sich nicht zu ihm gehört, nämlich Prokopios[5]. Er kann mithin auch

1. Vgl. S-8, 209. Für die Möglichkeiten Prokopios und Eustathios s. S-6, 158-160.

2. Am besten zu erkennen bei J., Taf. 142 - 5 und Th-7, Fig. 5 (vgl. dort auch Schema 5). N. Thierry schrieb das Detail — ohne Stütze durch den Denkmalsbefund und lediglich zur Rechtfertigung ihrer Hypothese — einer nachträglichen Änderung nach der Thronbesteigung des Johannes Tzimiskes zu: Th.-7, S. 481.

3. K. Wessel, aO. (S. 48, Anm. 7), Abb. 37e, 38; C. Amiranachvili, Les émaux de Géorgie (Reihe Merveilles de l'art en Orient), Paris 1962, Abb. S. 101; Chuskivadze Nr. 39. Es handelt sich um eine oben offene Reifenkrone, die je nach der Ansichtsseite die Rundung des Kopfes sehen läßt; vgl. H. Omont, aO. (S. 64, Anm. 1), Taf. VIII, XIX, LVII.

4. S-6, 158.

5. J. I 149, 600. N. Thierry (Th-8, S. 684 - 685) erkannte die Prokopios-Bilder in Göreme 10 (S-2, Abb. 10, 11) als Darstellung der Vision des Prokopios und leitete daraus einen Zusammenhang zwischen Konstantin, Eustathios und Prokopios im Narthex von Göreme 11 ab (drei Visionen). Dies sieht zunächst bestechend aus, stößt aber auf die methodische Schwierigkeit, daß auch Georgios und Theodoros als Reiter zugegen sind, sich im Gesamtprogramm mithin kein solches übergreifendes Konzept ausdrückt; außerdem ist Prokopios gerade hier nicht in der Ikonographie der Vision abgebildet. Greifbar ist derart nur eine Tendenz des Malers, möglichst viele Reiterheilige im Narthex abzubilden, vielleicht mit apotropäischer Absicht zum Schutze des Naos. Damit entfällt auch für Çavuşin die Möglichkeit, von Konstantin über dessen Vision auf die Identität des zweiten Reiters zu schließen, der überdies wegen des Lebensalters nicht Prokopios und wegen des fehlenden Hirsches nicht Eustathios sein kann.

in Çavuşin zusammen mit einem ihm nicht direkt verbundenen Reiter vorkommen. Das Bild des gegen die Ungläubigen siegreichen Nachfolgers in der Prothesis mag das des Siegers über das Heidentum an der milvischen Brücke motiviert haben; Göreme 13a und ein Neufund bei Mazı köy[1] belegen, daß er zu Pferde in Kappadokien nicht so exceptionell war, wie es bisher schien. Daß er in der Apsis bereits vorkommt, ist unbedenklich: Das Bild von Konstantin und Helena beidseits des Kreuzes hat seine eigene Bedeutung[2], und mehrere Bilder e i n e s Heiligen in derselben Kirche sind nicht ungewöhnlich[3].

Ein Unterschied zwischen dem Kopf Konstantins in der Apsis und dem des Schimmelreiters liegt im Bart: Im ersten Fall ist er dunkelbraun, recht voll und relativ lang, an der Nordwand wohl kurz und eher rotbraun. Hier ist zunächst anzumerken, daß beide Konstantinsbilder zwei verschiedene Lebensalter darstellen: Der Kaiser siegte über Maxentius A.D. 312; das Bild von Konstantin und Helena mit dem Kreuz setzt die Kreuzauffindung in Jerusalem voraus, d.h. Helenas Reise ins Heilige Land A.D. 326[4]. Entsprechend ist Konstantin in den Pariser Gregor-Homilien (Paris. gr. 510, ca. A.D. 867 - 886, fol. 440) im Traum vor der Schlacht und zu Pferde im Kampf an der milvischen Brücke[5] bemerkenswert jugendlich wiedergegeben; er ist nimbiert, trägt auf dem braunen, leicht lockigen Haar eine relativ flache Krone und hat einen sehr schmalen braunen Bart. Er reitet ein galoppierendes Pferd, das etwa ein Apfelschimmel ist; da er noch auf seine Feinde mit eingelegter Lanze zureitet, fehlt ein niedergerittener Gegner unter dem Pferd. Es ist also an sich die Situation unmittelbar v o r dem Sieg wiedergegeben; den Ausgang des Kampfes deutet die Vision über dem Pferdekopf an: ein gelbes Kreuz mit der Aufschrift *EN TOYTΩ NIKA* im grünen Oval. Çavuşin beschreibt, wenn unsere Deutung richtig ist, eine spätere Phase: den siegreichen, in seine Stadt zurückkehrenden Kaiser: Er trägt die Lanze geschultert mit der Spitze nach

1. C. Jolivet-Lévy, Peintures byzantines inédites de Cappadoce, Archéologia 229 (Novembre 1987), 36 - 46, S. 39 - 40.

2. St-1, 33.

3. A. M. Schneider, Das Martyrion der Hl. Euphemia beim Hippodrom zu Konstantinopel, Byz. Ztschr. 42, 1943 (Neudruck 1959), 178 - 185, S. 182; R. Naumann und H. Belting, aO., S. 187 - 188, Taf. 24a, 38a, b; S-8, 202.

4. St-1, 2.

5. H. Omont, aO. (S. 64, Anm. 1), Taf. LIX; S. Der Nersessian, aO. (S. 64, Anm. 1), Abb. 15; St-1, Abb. 20; der Kaiser zu Pferd farbig: A. Grabar, Byzanz: Die byzantinische Kunst des Mittelalters (vom 8. bis zum 15. Jahrhundert) (Reihe Kunst der Welt), Baden-Baden 1964, Abb. S. 23.

oben-hinten; denn als Sieger bedarf er der Waffen nicht mehr[1]. Auch ein Gegner unter dem Pferd ist in dieser Situation naturgemäß nicht mehr am Platze; er fehlt entsprechend in Bildern des berittenen Kaisers, den eine Nike geleitet[2].

Andererseits ist im Bestand der kappadokischen Konstantinsbilder eher der Kopf in der Apsis als der des Reiters eine Ausnahme. Nicht alle Beispiele eignen sich wegen des Erhaltungszustands und der vielfach ungenügenden Beschreibungen für eine Diskussion; wir beschränken uns auf die relativ klaren Fälle. Die "archaischen" Dekors sind mit Çavuşin ungefähr gleichzeitig. In Tokalı I[3] ist der Bart wohl ziemlich kurz[4]; den Kopf bedeckt ebenso wie im kleinen Belli-Kegel[5] ein bemerkenswert kleines, schmales, der Rundung des Kopfes angepaßtes und auch oben gerundetes Stemma mit perlenbesetzten Prependulien[6], mithin eine der Kopfbedeckung des Schimmelreiters von Çavuşin recht nahestehende Krone. Im Bogen der Südtür der Tokalı I eng verwandten Kirche Güllü dere 4 halten Konstantin und Helena ein Kreuzmedaillon; Konstantin hat einen sehr kurzen, rotbraunen Bart[7]. In El Nazar[8] haben Konstantin und Helena keine Kronen[9]. Der Eindruck weißer Haare dürfte von Abrieb herrühren. Der Bart des Kaisers scheint kurz und braun zu sein[10]. In Meryemane[11] findet sich noch einmal die Krone "en forme de coiffe arrondie, s'adaptant exactement sur la tête"[12]; das Gesicht ist zerstört[13]. In Tahtalı kilise[14] ist Konstantins

1. Vgl. S-8, 180, 197.
2. Rice, Abb. 60; A. Bank, aO. (S. 62, Anm. 6) Abb. 1; W. F. Volbach, Frühchristliche Kunst, München 1958, Taf. 21 (links unten).
3. R. II vor Abb. 61: um 910 - 920; KK., S. 202: frühes 10. Jh.
4. J., Taf. 67 - 2; R. II, Abb. 83.
5. J., Taf. 183 - 2. R. III vor Abb. 444: Ende 10. Jh.; KK., S. 204: frühes 10. Jh.
6. J. II, 66 Anm. 2. In der Gottesmutter - Kirche von Studenica (ca. A.D. 1235) trägt König Stephan der Erstgekrönte eine sehr schmale und eng am Kopf anliegende, oben runde Krone mit Prependulien (Millet I, Taf. 46-1, 47-2). Da er seine Krone vom Papst erhielt, ist dieser Vergleichsfall vielleicht nicht typisch.
7. Eigenes Farbphoto; keine Abbildungen bei Th-2 und R. III.
8. R. II vor Abb. 1: Ende 10. Jh.; KK., S. 202: Anf. 10. Jh.
9. J. I. 182; J. Wagner und G. Klammet, Göreme, Felsentürme und Höhlenkirchen im türkischen Hochland, Frankfurt-Wien-München 1979, Abb. S. 66, 67.
10. Eigenes Farbphoto; vgl. J., Taf. 40 - 2; R. II, Abb. 13, 15.
11. R. II vor Abb. 279: 1. Hälfte 11. Jh.; KK., S. 203: 11. Jh.
12. J. I, 246.
13. R. II, Abb. 280.
14. A.D. 1006 oder 1021: J. II, 311, 420; R. I, 159, III vor Abb. 433; KK., S. 204; nach M. Restle, aO. (S. 54, Anm. 3), Sp. 1095 eher A.D. 1021.

Bart wohl ebenfalls ziemlich kurz[1]. In Tokalı II[2] ist die Krone ganz anders, der Bart auf Jerphanions Abbildung[3] nicht zu erkennen. Relativ kurz, aber spitz und schwarz ist Konstantins Bart in der auch sonst ganz anderen Yılanlı kilise im Peristrema-Tal[4].

Kaum anders liegt der Fall in den jüngeren Kirchen: Der Bart ist ziemlich kurz in Karanlık kilise[5], Çarıklı kilise[6], in Orta Köy[7] und wohl auch in Yusuf Koç kilisesi[8]; hier ist er hellbraun, in Saklı kilise[9] und in Göreme 21[10] kurz und hell-rotbraun, in Göreme 28 (Yılanlı kilise) rotbraun und von mäßiger Länge[11]. Mit einem kurzen, rötlichen Bart ordnet sich der Schimmelreiter von Çavuşin hier gut ein.

Für unseren Vorschlag könnte noch relevant sein, daß der (schlecht erhaltene) Kaiser Konstantin im Narthex der Eustathios-Kapelle auf einem hellgrauen Pferd, also wohl ebenfalls einem Schimmel, sitzt, ebenfalls nach Osten reitet und keine gesenkte Lanze führt. Der grüne Hintergrund ist im Bereich der Pferdebeine gut erhalten; hier befindet sich kein Drachen, Feind o.ä. Links von den Vorderbeinen wächst aus dem unteren Bildrand ein halbkreisförmiges Arrangement brauner Blumen, wie es für Çavuşin typisch ist[12]. Links vom Hals des Reiters erkennt man den Schild, den Konstantin auch in Göreme 13a führt,

1. J., Taf. 186-3.
2. R. II vor Abb. 61: Ende 10. Jh.; KK., S. 202: Mitte 10. Jh.
3. J., Taf. 85 - 1.
4. Th-1, Taf. 53; R. III, Abb. 498; KK., Photo 63. R. III vor Abb. 498: 2. Hälfte 11. Jh.; KK., S. 205: Ende 9. Jh.
5. J., Taf. 103-1.
6. J., Taf. 129-1.
7. LD, Abb. 17.
8. Eigenes Farbphoto; vgl. Th-4, 199, Taf. 82.
9. M. Ş. İpşiroğlu und S. Eyuboğlu, aO. (S. 50, Anm. 1), Frontispiz (farbig); Budde, Taf. 80; R. II, Abb. 38, 40;
10. Eigenes Farbphoto; J., Taf. 133 - 3.
11. Eigenes Farbphoto; J., Taf. 133 - 4; Budde, Taf. 54; R. II, Abb. 250; J. Wagner und G. Klammet, aO. (S. 82, Anm. 9), Abb. S. 82; R. Sönmezdağ, aO. (S. 49, Anm. 4), Farbabb. S. 31 (engl. und deutsche Ausgabe); F. A. Elford und R. M. Graf, aO. (S. 49, Anm. 4), Farbabb.; M. und M. Güzelgöz, aO. (S. 49, Anm. 4), Farbabb. S. 23; Keskin, Farbabb.; M. Baran, Nature and Human Cappadocia, İzmir o. J., Farbabb. S. 21. Zu späterer Zeit vgl. Kaiser Konstantin mit sehr kurzem Bart auch in der Georgskirche des Kremikovzi - Klosters, Bulgarien, A. D. 1493: A. Tschilingirov, Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien, München 1979, Abb. 168.
12. J. I, Abb. 60; J., Taf. 138-2, 142-1; R. III, Abb. 302, 308, 319, 320; KK., Photo 66; Rodley, Abb. 12, 16; Keskin, Farbabb.; M. Baran, aO. (diese Seite, Anm. 11), Farbabb. S. 58 - 60; JL, Abb. S. 77.

d.h. der Kaiser ist wie der Schimmelreiter in Çavuşin bewaffnet, ohne aber zu kämpfen.

Sollte N. Thierry mit ihrer Lesung der Inschrift recht haben und auch der Eindruck einer Korrektur zutreffen, so würde sich der Text zwanglos so erklären, daß man nach der Ermordung des Nikephoros nun Johannes als dem neuen Nachfolger des apostelgleichen Konstantin — passend an dessen Bild — Glück wünschte. Die redaktionelle Änderung hätte dann nicht den Titeln des Johannes Tzimiskes, sondern wie beim Bild des Kaisers Konstantinos Monomachos auf der Empore der Hagia Sophia[1] dem Kaisernamen gegolten.

Andererseits setzt die Abänderung einer durch die Ereignisse überholten Inschrift an dieser Stelle voraus, daß das Bild schon vorher da war. Es kann sich dann aber nicht um ein Porträt des Johannes Tzimiskes handeln, da dieser mit Krone zu Lebzeiten des Nikephoros Phokas unmöglich ist. Dieser kommt ebenfalls nicht in Betracht, da er einerseits nicht von einem seiner Generäle mit Nimbus begleitet sein kann, andererseits Melias Magistros keinen erkennbaren Anlaß haben konnte, seine Invokation neben einen Angehörigen seines Kaisers zu setzen (um den es sich dann im Prinzip handeln könnte). Sein Gebet konnte er wenn nicht neben Christus, so nur neben ein Heiligenbild schreiben. Wenn aber der Fuchsreiter ein Heiliger ist, muß es sich auch beim Schimmelreiter um einen solchen handeln.

Daß es beim Fuchsreiter (nicht notwendig beim Schimmelreiter, s.o.) an einer Namensbeischrift fehlt, kann eine Verlegenheitslösung sein, indem man nicht recht wußte, wen man dem Kaiser Konstantin beigesellen sollte (vgl. Prokopios im Eustathios-Narthex). Unmittelbar über den Reitern hat man die zu große Wand gefüllt, indem — einmalig in Kappadokien — die Kreuzigung auf zwei sehr ähnliche Episoden aufgeteilt wurde[2]. Zu diesem Verfahren würde es passen, wenn darunter — mit nur kleinen Änderungen — auch der Reiter verdoppelt worden wäre[3]. Ob man neben einen solchen Lückenbüßer den Namen irgendeines nebensächlichen Heiligen (wie Chione bei der Frau in der Südnische) oder gar keinen Namen schrieb, machte dann kaum noch einen Unterschied. Allerlei Versehen in den kappadokischen Beischriften lassen überdies mit der Möglichkeit rechnen, daß eine Namensnennung

1. Grabar, Abb. S. 98; Rice, Farbtaf. XIII.
2. J. I, 538 - 540; R. III, Abb. 310; Th-7, Fig. 2.
3. Vgl. S-8, 203-204. Daß es daneben andere Möglichkeiten gegeben hätte, z. B. die Zahl der Märtyrer von Sebasteia zu vermehren, ist dabei unbenommen.

auch einmal einfach vergessen wurde. Daß gerade der Maler des Kuşluk von Çavuşin hierin recht unbekümmert war, zeigt die Prothesis, in der kein einziger Name als übliche Beischrift genannt ist: Bardas und Leon Phokas sind nur durch ihre Titel gekennzeichnet[1], Nikephoros und Theophano direkt überhaupt nicht; ihre Identität folgt lediglich mittelbar aus den Titeln ihrer Nachbarn und dem Text über ihren Köpfen (dieser ist übrigens in einer selbst für kappadokische Verhältnisse derart schlechten Orthographie geschrieben, daß Rodleys Vorschlag, die Kirche sei nicht eine Stiftung des Kaisers selbst, den früheren Hypothesen überlegen erscheint). Die Argumente gegen eine Deutung der Reiter als Stifter- oder Huldigungsbild werden derart vom Fehlen von Namensbeischriften nicht berührt.

Es verbleibt die Frage nach der Motivation, Kaiser Konstantin hier abzubilden. Schon in der frühchristlichen Kunst waren die Bilder der Wand- und Deckenmalerei aus dem akustischen in das optische Medium übertragene Gebete, in den Grabkammern der Katakomben naturgemäß auf die Erlösung jenseits des Todes bezogen[2]. Später stellte sich das irdische Leben im christlich gewordenen Reich unter dem Kaiser als Christi Statthalter auf Erden als ein unaufhörlicher Kampf gegen die vielfältigen Angriffe der Mächte des Bösen dar. Diese, aber auch die Verteidiger bestanden aus Heerscharen der irdischen und der jenseitigen Welt; mit der Hilfe Christi und seiner Heiligen konnte man Dämonen (die u.a. Krankheiten brachten), aber auch die Ungläubigen besiegen, die das Reich bedrohten. Durch Gebete suchte man sich der Hilfe der himmlischen Heerscharen zu versichern, und noch in später Zeit konnten solche Gebete in Form einer Wandmalerei vorgebracht werden: In der Moldau "begegnen wir einer solchen Darstellung... in der Heilig-Kreuzkirche in *Pătrăuți*, in deren Vorschiff ein Reiterzug auftritt, angeführt vom Erzengel Michael, der, auf ein weißes Kreuz gen Himmel deutend, sich umwendet und den Blick auf den ihm folgenden Reiter heftet; es ist Konstantin der Große, gefolgt von den Heiligen Georg, Demetrius und anderen (insgesamt elf)... es ist of-

1. J. I, 524, Taf. 143-2; LD Abb., 6, 7; R. III, Abb. 327; Th-5, Skizze 3; Th-6, Schema 1; Th-7, Schema 1; Th-9, Fig. 22, Taf. 17a, b.
2. F. Gerke, Spätantike und frühes Christentum (Reihe Kunst der Welt), Baden-Baden 1964, S. 26, 32; A. Grabar, Die Kunst des frühen Christentums, München 1967, S. 99; vgl. A. Grabar, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, 2, Paris 1946 (reprint London 1972), S. 302, 304. Zur Problematik vgl. P. du Bourguet S. J., Die frühchristliche Malerei, Gütersloh 1965, S. 30 - 34.

fensichtlich, daß in *Pătrăuți* diese Szene eine Anrufung der Himmlischen Heerscharen in dem Kampf bedeutet, den Stefan der Große mit den türkischen Eroberern ausfocht"[1]. Die Szene belegt, daß Konstantin zu Pferd in der Tat mit anderen Reiterheiligen gemeinsam vorkommen kann. Setzt man statt Stefan und den Türken Nikephoros Phokas und die Araber, so hat man in Çavuşin eine Kurzfassung dessen, was in *Pătrăuți* breit geschildert ist. Die 40 Märtyrer, für die (anders als an der Westwand und im Apsisbogen) an der Nordwand eine apotropäische Funktion zum Schutz des Allerheiligsten nicht evident ist[2], gehören dann als Krieger der himmlischen Armee dazu, so wie es die kontinuierliche Anordnung augenfällig macht. Konstantins Sieg am Pons Milvius ist dann ebenso wie der siegreiche Josua[3] in Çavuşin ein Paradigma für den Sieg des Nikephoros über die Araber, wobei es anderen Kriterien überlassen bleiben muß, ob die Kirche vor oder nach dem siegreichen Feldzug ausgemalt wurde[4]: Konstantin in der Ikonographie des siegreichen Kaisers wäre motiviert, wenn sein in der Prothesis abgebildeter Nachfolger schon gesiegt hat, läßt sich aber ebenso gut als Ausdruck der Hoffnung verstehen, daß er siegen werde. Die Aussage des Bildes ist ähnlich wie die des in orthodoxen Kirchen bis in die Neuzeit ubiquitären *IC XC NIKA*-Kreuzes: Jesus Christus siegt, aber auch 'er hat gesiegt'[5] und wird siegen, er ist der Sieger von Ewigkeit zu Ewigkeit, an den sich die Gebete der von den Ungläubigen Bedrohten oder (später) Bedrückten wenden, auch n a c h der Einnahme von Tarsos; denn der Kampf gegen die Mächte des Bösen ging weiter.

Notwendigerweise bleibt hier — ebenso wie bei den Konstruktionen Rodleys und Thierrys — manches Hypothese. Unsere Vorstellungen scheinen uns aber nicht weniger schlüssig und kommen zudem ohne das kaum akzeptable und durch keinerlei Vergleichsmaterial gestützte Axiom aus, daß es hier Offiziere gibt, die zu ihren Lebzeiten nimbiert abgebildet wurden. Auf die Meinung, daß man hier Porträts des Johannes Tzimiskes und des Melias vor sich hat, muß man unseres Erachtens verzichten.

G. P. SCHIEMENZ

1. V. V ă t ă ş i a n u, aO. (S. 65, Anm. 1), S. 21, Taf. 3.
2. S-8, S. 203.
3. J. I, 527, 530, Taf. 139-1; R. III, Abb. 303, 317; Th-5, Abb. 9, 12; Th-6, Abb. 2; Th-7, Abb. 2, Schema 6.
4. Nach Th-5, S. 223 - 225, Th-6, S. 506 - 507 nach der Eroberung von Tarsos.
5. V. C. F. R o s t, Griechisch - deutsches Wörterbuch, 4. Aufl., 12, Druck, Braunschweig 1902, 2, S. 121.

LES PRÊTS MARITIMES ET LA DIXIÈM VEXATION DE NICÉPHORE Ier

En 802, un complot réussit à renverser l'impératrice Irène et à placer Nicéphore Ier sur le trône de Byzance[1]. C'est la première fois dans l' histoire byzantine qu'un complot n'amenait pas à la tête de l' État un militaire, mais un technocrate de l'économie. En effet Nicéphore Ier, dit le Logothète, occupait depuis un certain temps le ministère des finances de l'Empire[2].

Étant donné qu'à Byzance l'orientation générale de la politique était marquée par les aspirations personnelles de l'empereur, le règne de Nicéphore s'est caractérisé par une série de mesures visant au redressement des finances[3]. Cela nous permet de connaître certaines pratiques économico-financières, purement byzantines, qui autrement seraient restées inconnues.

Au moment où Nicéphore prit le pouvoir, la conjoncture économique de l'Empire n'était pas trop mauvaise. Elle présentait toute-

1. Cfr Théophane, Chronographia, éd. C. De Boor, Leipzig 1883, p. 476,$_{1}$ à p. 478,$_{26}$. Théophane aspire de la haine vouée à Nicéphore parce qu' il a renversé Irène, grande protectrice de l'Église, il a pris de mesures contre la propriété ecclésiastique et il a exigé la soumission du clergé. Ainsi, Théophane, p. 488,$_{22}$ et p. 489,$_{6}$, laisse croire que Nicéphore était un héretique. Or, Theosterictus, De S. Niceta confessore, hegumeno Mediciensi in Bithynia, dans "Acta Sanctorum" (Aprilis, I, Paris et Rome, 1865 - 1866), p. XXIX, note clairement que Nicéphore a été *εὐσεβέστατος καὶ φιλόπτωχος καὶ φιλομόναχος*. Toutefois, nous ne faisons pas appel aux autres Chroniqueurs, non seulement parce qu'ils sont postérieurs aux événements, mais parce qu'ils copient Théophane.

2. Théophane, p. 476,$_{4-5}$, ne dit pas depuis quelle date Nicéphore exerçait cette fonction. Il est pourtant certain qu'il a été nommé par Irène, car Théophane, p. 478,$_{3}$, l'accuse d'ingratitude vis-à-vis de celle qui l'a nommé.

3. Théophane, p. 486,$_{24}$, appelle ces mesures "vexations" (*κακώσεις*); le terme a été repris dans les sources postérieures et il a été adopté par les historiens contemporains. En réalité il s'agit d'une série de dix décrets, promulgués en septembre de 810 et dont la portée est économique. À part ces mesures, il semble que Nicéphore en a pris d'autres en mai 811, dont Théophane, p. 489,$_{25-28}$, parle rapidement. Théophane attribue ces mesures au caractère avare de Nicéphore, qu'il appelle *παμφάγος* (p. 477,$_{32}$; p. 478,$_{29}$, et p. 488,$_{1}$), *φιλάργυρος* (p. 478,$_{31}$), *πλεονέκτης* (p. 487,$_{21}$).

fois un aspect assez particulier: certains secteurs d'activités allaient bien, tandis que d'autres allaient assez mal. Pour saisir cette situation et pour comprendre la vraie portée de la politique de Nicéphore, il faut parler rapidement de la situation générale qui régnait au début du IXe siècle.

Au début du IXe siècle, les provinces européennes de l'Empire souffraient des incursions slaves[1]; les provinces asiatiques étaient exposées, bien qu'à un moindre degré que les provinces européennes, aux attaques arabes[2]. Par contre, sur mer, régnait une assez grande sécurité et les Byzantins contrôlaient encore la Méditerranée orientale. Ainsi, les populations agricoles abandonnaient leurs terres et affluaient dans la capitale ou dans d' autres centres urbains ou encore dans les villes côtières. Cela pesait pourtant lourdement sur le budget de l'État, dont une part considérable des recettes provenait de l'impôt foncier. Or, le système byzantin d'imposition n'avait pas changé depuis l'époque romaine et aggravait encore la situation, car les petits propriétaires, s'ils n'abandonnaient pas leurs terres, ils les cédaient aux institutions ecclésiastiques qui étaient exemptées d'impôt foncier, et se transformaient en parèques, c'est-à-dire en locataires perpétuels[3]; cela indique que le loyer était inférieur à l'impôt foncier[4]. En outre, les habitants des régions côtières vendaient leurs terres et investissaient le produit de la vente dans le commerce ou les transports mari-

1. Cfr l'article de P. Charanis, Nicephorus I, the Savior of Greece from the Slavs (810 A.D.), dans Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ 1,1, 1946, pp. 75 - 92.

2. Dès la fin du VIIIe siècle, les guerres arabo-byzantines avaient perdus la véhémence de jadis. Toutefois, selon Théophane, p. $481,_{8-10}$, et p. $482,_{17-19}$, Nicéphore a fortifié la ligne byzantine de défence pour mettre totalement à l'abri les populations frontalières. Ainsi la remarque d'H. Ahrweiler, L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe - IXe siècles), dans Revue Historique 227, 1962, p. 14, selon laquelle "les succès arabes sur mer ont bouleversé la navigation dans la Mer Égée", nous paraît exagerée.

3. Cfr P. A. Yannopoulos, La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles (Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e série, Fascicule 6), Louvain 1975, pp. 222 - 227, où se trouve toute la bibliographie relative à la question.

4. Certes, nous ne connaissons ni les prix de loyer ni le montant de l'imposition. D'ailleurs ces deux paramètres semblent être différents de région en région et d'une époque à l'autre. Mais en jugeant d'un passage de Nicétas, Vie et oeuvres de notre père parmi les saints Philarète le Miséricordieux, éd. M. H. Fourmy et M. Leroy, dans Byzantion 9, 1934, p. $119,_{3}$, nous devons admettre que l'impôt foncier était très lourd.

times[1]. Il est certain que les douanes byzantines taxaient les produits importés, mais:

1. Irène avait considérablement abaissé ces taxes[2], et
2. les commerçants récupéraient ces taxes en vendant les produits plus cher[3]. Au surplus, il semble que les bateaux n'étaient pas frappés de taxes importantes[4].

Pour toutes ces raisons, le commerce était florissant, mais cette situation allait de pair avec une diminution des recettes de l'État.

La conjoncture particulière, dont il a été question, faisait que l' Empire devenait un État de marchands et de marins, où les secteurs secondaire et tertiaire se développaient considérablement, tandis que le secteur primaire s'affaiblissait. Le prix de la terre s'écroulait, tandis que l'investissement dans la construction navale, le commerce, le transport et le négoce en général, s'averaient d'un gros rapport[5].

1. Comme nous allons l'expliquer plus loin (cfr infra, p. 90, n. 6), la neuvième mesure de Nicéphore (Théophane, p. 487_{13-16}) visait la fixation des populations côtières.

2. Cfr à ce propos H. Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance (Cahiers des Annales, 20) Paris 1963, p. 97; J. Danstrup, Indirect Taxation at Byzantium, dans Classica et Medievalia 8, 1946, pp. 160 - 161; R. Jenkins, Byzantium: The Imperial Centuries AD 610 - 1071, Londres 1966, pp. 117 - 119; N. Jorga, Histoire de la vie byzantine, vol. II, Bucarest 1934, p. 44; H. Monnier, Études de droit byzantin. L' Ἐπιβολή, dans Nouvelle Revue historique de Droit français et étranger 18, 1894, p. 485, et 19, 1895, p. 72.

3. Comme le note Danstrup, Indirect Taxation, p. 155, la seule chose certaine dans le domaine des taxes commerciales est le traité entre Byzantins et Vénitiens de 992. Cette certitude mise à part, nous savons seulement que de telles taxes étaient appliquées, cfr H. Ahrweiler, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, dans Revue des Études Byzantines 19, 1961 (=Mélanges Raymond Janin), p. 242, H. Antoniadis-Bibicou, Les douanes, pp. 42 - 47, Danstrup, Indirect Taxation, p. 165. Or, nous ne connaissons pratiquement rien sur les règles du marché byzantin. Toutefois, une analyse poussée de la huitième mesure de Nicéphore (Théophane, p. $487,_{11-13}$), indique que finalement c'était le consommateur qui payait les taxes commerciales, qu' on ajoutait au prix.

4. À notre connaissance personne ne parle d'un impôt ou d'une taxe sur les bateaux en tant que biens. Les *Lois Maritimes* restent aussi muettes.

5. Bien que l'Histoire économique de l'empire byzantin reste à faire, il est clair au début du IXe siècle la terre n'attirait personne. La Vie de St Philarète, p. $119,_{5-7}$, et p. 127, $_{17-18}$, cite à deux reprises que les gens quittaient leurs terres. L'attrait de la capitale devait être grand si l'on en croit A. Andréadès, Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, Athènes 1918, pp. 265 - 266, C. Amantos, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, vol. A', 3e éd., Athènes 1973, p.18, J. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, vol. I, Londres 1923, p. 88, et S. Spentzas, Δημοσιονομικὴ διερεύνησις τοῦ Βυ-

Les caisses de l'État perdaient de plus en plus de recettes, puisque les impôts fonciers ne représentaient plus que des sommes négligeables[1].

Nicéphore, qui connaissait parfaitement la situation, réagit à cet état de choses. Or, sa réaction est restée dans la ligne générale de la tradition fiscale byzantine: il ventilla et augmenta les impôts fonciers, mais peu de mesures, en réalité, sortaient des canaux traditionnels. Ainsi, il obligea les détenteurs de capitaux à devenir propriétaires fonciers afin de les soumettre à l'impôt[2]; il considéra les parèques comme propriétaires[3] et il força les populations urbaines à regagner la province et à y acquerir des terres[4]. Dans ce même ordre d'idée, il leva l'immunité fiscale des institutions ecclésiastiques pour les acquisitions récentes[5]. Finalement, Nicéphore prit deux mesures qui touchaient directement les armateurs et les entrepreneurs de commerce maritime:

1. il a obligé ces personnes à acheter des terres abandonnées et appartenant à l'État; il les a ainsi contraints à investir sur la terre; du coup, il les rendait propriétaires fonciers et donc redevables de l'impôt[6];

ζαντινοῦ κράτους, Athènes 1969, p. 156. Ainsi, Nicéphore a essayé par ses mesures: 1ère (Théophane, p. $486_{,11-13}$), 2e (Théophane, p. $486_{,23-26}$) et 9e (Théophane, p. $487_{,14-16}$) de fixer les populations agricoles sur leurs terres. En outre, Nicéphore n'a imposé aucune nouvelle charge à ces populations. Les nouvelles charges ont été imposés aux commerçants (Théophane, p. $486_{,27-29}$, p. $487_{,11-13}$ et p. $487_{,17-19}$), aux administrateurs (Théophane, p. $487_{,6-8}$), aux institutions ecclésiastiques (Théophane, p. $486_{,30}$ à p. $487_{,5}$) et aux nouveaux riches (Théophane, p. $487_{,8-11}$). Il est clair au début du IXe siècle qu'il ne faut pas chercher la richesse chez les petits propriétaires libres de province.

1. La deuxième mesure de Nicéphore (Théophane, p. $486_{,23-26}$), ne laisse aucun doute. Les recettes ont chuté d'une façon aussi alarmante que l'empereur a dû rendre les contribuables solidairement responsables, c'est-à-dire le déficit devait être comblé par les voisins de ceux qui ne payaient pas. Certes, comme G. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, traduction française de J. Gouillard, Paris 1969, p. 218, le dit, l'imposition solidaire est connue par les Lois Agraires. Mais dans les Lois Agraires il s'agit d'un tout autre régime, mentionné dans une source impossible à dater. Nous sommes d' avis, comme G. I. Brătianu, Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938, p. 198, J. Danstrup, The State and Landed Property in Byzantium to c. 1250, dans Classica et Medievalia 8, 1946, p. 239, et S. Runciman, Byzantine Trade and Industry, dans The Cambridge Economic History of Europe, vol. II, Cambridge 1952, pp. 117 - 118, que cette imposition est appliquée de façon systématique par Nicéphore Ier.

2. Théophane, p. $486_{,20-22}$.

3. Théophane, p. $486_{,30}$ à p. $487_{,2}$.

4. Théophane, p. $486_{,11-22}$.

5. Théophane, p. $487_{,2-5}$.

6. Selon Théophane, p. $487_{,14-16}$, l'empereur a obligé les habitants du littoral et surtout ceux de l'Asie Mineur, qui n'avaient jamais vécu de la culture de la terre, à acheter, aux prix fixés par lui, de parcelles de terres usurpées. F. I. Ouspenskij, Istorija vizantijskoj imperii, vol. II, Leningrad 1927, pp. 239 - 240, Ostrogorsky, Histoire, p. 220, Aik. Christophilopoulou, Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α', dans Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Athènes 1960, p. 419, et Aik. Christophilopoulou, Βυζαντινὴ Ἱστορία, B1 610 - 867, Athènes 1981, p. 169, traduisent le mot *καθαρπαγέντων* de Théophane par "expropriées" et pensent qu'il s' agit de la première instalation de matelots-agriculteurs sur des domaines militaires, autrement dit de premiers marins thématiques. Or, rien, à notre avis, n' autorise une telle interprétation du passage de Théophane. D'abord, le verbe *καθαρπάζω* signifie "usurper" et non pas "exproprier", cfr H. Liddell et R. Scott, Μέγα λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, traduction grecque par X. Moschos et augmenté par M. Constantinidis, vol. II, Athènes s.d., p. 558. D'ailleurs la traduction de la Chronographie de Théophane par Anastase donne "quae ab illo rapiebantur" (cfr Anastasii Bibliothecarii, Chronographia tripertita, éd. C. De Boor, Leipzig 1885, p. $326_{,11-12}$). Ensuite, si le passage concernait les marins thématiques, sa place dans le texte n'est pas normale; il devait se trouver après la mesure qui parle de soldats. Les terres, dont parle le texte sont soit confisquées, soit abandonnées par leurs propriétaires; puisqu'elles ne rapportaient rien au fisc, Nicéphore les a vendues aux marins. D'un seul coup, il fixait ainsi les populations et il rendait ces terres utiles.

2. il a obligé les armateurs de la capitale à emprunter à la caisse impériale une somme de 12 livres d'or à 16,66% d'intérêt[1].

Pour saisir la portée de ces mesures, il faut voir: 1) quelle était la nature de l'emprunt, 2) quel était le taux d'intérêt pratiqué sur le marché des capitaux, et 3) quel était l'objectif final de la mesure.

En ce qui concerne la nature de la mesure, il faut d' abord signaler qu'il s'agissait d'une opération forcée. Comme Brătianu le dit "il ne s'agissait évidemment pas d'un emprunt d'État, puisque c'était le contraire, c'est l'État qui a avancé le capital et en percevait le revenu"[2]. Il s'agit donc d'une espèce de Banque, avec les fonds de l'État, destinée à financer obligatoirement les armateurs.

En ce qui concerne les taux d' intérêt pratiqués dans l'Empire, nous sommes mal renseignés. Andréadès note qu'un particulier qui plaçait son capital pouvait espérer un intérêt de 5 à 7%[3], mais cette

---

1. Théophane, p. $487_{,17-19}$.

2. Ostrogorsky, Histoire, p. 219, suivi par Aik. Christophilopoulou, Βυζαντινὴ Ἱστορία, p. 171, pensent que Nicéphore a fait du prêt à inrérêt un monopole d' État, car Théophane, p. $488_{,11}$, dit *ὁ πᾶσι νομοθετῶν τὸ μὴ τοκίζειν*. Mais, il est très douteux que Nicéphore ait ainsi créé un monopole. Un homme de finances, comme lui, n'aurait certainement pas interdit aux banquiers le prêt à intérêt. Nous pouvons seulement dire qu'il a pris des mesures contre l'usure.

3. A. Andréadès, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin, dans Byzantion 1, 1924, p. 106.

affirmation du savant historien de l'économie byzantine ne repose sur aucune source. Les sources dont nous disposons à ce propos sont du VIe siècle, et précisément les sources législatives. Le *Code de Justinien* mentionne une loi promulguée en 528 qui dit que les intérêts stipulés par le créancier différaient en fonction du milieu social de celui-ci; si le créancier était une personne illustre, il lui était interdit de stipuler des intérêts dépassant le tiers d'un centième du capital par mois, ce qui revient à 4% par an; les personnes appartenant à l'administration ne pouvaient pas toucher plus de 2,5%, si ce n'était moins; les simples particuliers avaient le droit d'exiger un taux d'intérêt de 6%, tandis que la loi permettait un intérêt plus élevé, qui allait jusqu'à 8%, aux banquiers et autres commerçants[1]. Cependant, les prêts maritimes étaient considérés à part, car le capital ainsi placé courait de beaucoup plus grands risques de perte[2]. En outre, les intérêts exigés par les créanciers à l'occasion de prêts maritimes étaient calculés sur une base différente. La loi de 528 ne fixe pas des conditions, mais elle laisse penser que l'intérêt exigé pouvait être de 12%[3]. Une *Novelle* promulguée en 541 va dans le même sens que la loi de 528: elle prévoit un intérêt de 12% par an pour les prêts maritimes[4]. Mais selon une autre *Novelle*, promulguée en 540, l'intérêt dans les prêts maritimes était fixé à 12,5% par voyage, indépendament de sa durée[5].

Les informations dont nous disposons après la période justinienne sont pratiquement nulles. Les historiens admettent toutefois que le taux d'intérêt sur les prêts maritimes n'avait pas changé jusqu'à l'époque de Nicéphore Ier et qu'il était resté à 12% par an, mais calculé par mois[6]. Dès lors l'augmentation du taux de 12% à 16,66%

1. *Codex Justinianus*, dans *Corpus Juris Civilis*, vol. II, éd. P. Krüger, 10e éd., Berlin 1929, IV, 32, 26 et *Novella* 136 de 535, *Iustiniani Novellae*, dans *Corpus Juris Civilis*, vol. III, éd. R. Schoell et G. Kroll, 5e éd., Berlin 1928. Selon le *C.J.*, X, 8, 3, l' État avait le droit de stipuler pour lui un taux d' intérêt de 6%.

2. Cfr G. Cassimatis, Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin, Paris 1931, p. 54, Aik. Christophilopoulou, Πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α΄, p. 429, Monnier, L' 'Επιβολή, nº 19, 1895, p. 87.

3. *C.J.*, IV, 32, 26, 2.

4. *Novella* 110.

5. *Novella* 106.

6. Cfr Danstrup, Indirect Taxation, p. 164, et V. Dupuy, Le droit civil romain d'après l'Ecloga, Bordeaux 1902, p. 125 - 127. Ostrogorsky, Histoire, p. 219, note 1, ainsi que S. Runciman, La civilisation byzantine,

décidée par Nicéphore, pour un emprunt qui de plus était obligatoire, parait paradoxale. Les historiens ont à plusieurs reprises essayé de comprendre ou d'expliquer l'objectif de cette mesure. Brătianu pense que Nicéphore essaya ainsi d'augmenter le tonnage de la flotte marchande et de rendre plus intense le trafic maritime[1]. Cependant, dans une autre étude, le même auteur note que la mesure était justifiée par les risques inhérents aux affaires maritimes, toujours plus importants que ceux du négoce de terre ferme[2]. Levtčenko croit que l'empereur ne voulait pas laisser les fonds de l'État s'accumuler et rester improductifs[3]. Françes est d'avis que Nicéphore voulait ainsi pousser les armateurs à élargir leurs avtivités pour pouvoir rembourser ce prêt, ce qui aurait conduit à un développement du commerce maritime[4].

Les explications des historiens contemporains partent d'une présupposition, à savoir que Nicéphore avait l'intension de favoriser l'économie de l'État, en l'entendant dans un sens moderne. Ils avancent ainsi des notions telles que la productivité, la rentabilité du capital investi, le revenu national brut, la taxation indirecte, etc[5]. Or, nous sommes à une époque où, ni la notion d'État, ni les données économiques et financières, n' étaient les mêmes que celles de notre époque. Pour le IXe siècle byzantin, l'administration se préoccupait de la santé des finances publiques, dont le gérant était l'empereur et la source la taxation directe; les mesures prises par Nicephore allaient toutes dans ce sens[6].

Pour comprendre ce qui s'est passé, il faut savoir ce qui a précédé les mesures de Nicéphore. L'impératrice Irène avait mené une

traduction française d'E. J. Lévy, Paris 1934, p. 102, signalent que le taux officiellement autorisé fut relevé très légérement. Ainsi, le taux autorisé pour les personnes illustres était de 4% dans le droit justinien et de 4,1/6 % au XIe siècle.

1. Brătianu, Études byzantines, p. 209.

2. Idem.

3. M. Levtčenko, Byzance des origines à 1453, traduction française de P. Mabille, Paris 1949, p. 144.

4. E. Françes, L'empereur Nicéphore Ier et le commerce maritime byzantin, dans Byzantinoslavica, 27, 1966, p. 45.

5. Brătianu, Études byzantines, p. 209; Jorga, Vie byzantine, p. 44; Levtčenko, Byzance, p. 144.

6. Cfr les remarques d' Ostrogorsky, Histoire, pp. 217 - 220 ainsi que G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in the Early Middle Ages, dans Dumbarton Oaks Papers 13, 1959, p. 64. Les mêmes remarques ont été faites avant lui par C. Diehl et G. Marçais, Histoire du moyen âge. III: Le monde oriental de 395 à 1081, Paris 1936, p. 291.

politique désastreuse pour les finances publiques. Ayant trouvé les caisses de l'État pleines, après les règnes sages de Constantin V et de Léon IV[1], elle se permit une politique démagogique, agréable pour certaines catégories de Byzantins, mais catastrophique pour les finances publiques. Elle favorisa les institutions pieuses en les exemptant d'impôts et elle abrogea les taxes commerciales[2]. Ainsi, l'investissement commercial était devenu très avantageux, la propriété foncière cédait le pas et les recettes de l'État enregistraient une chute spectaculaire due en partie à la diminution des impôts eux-mêmes, en partie à la baisse du produit des impôts fonciers, et en partie à l'abaissement des taxes.

Si l'on considère l'ensemble des mesures de Nicéphore, on constate qu'elles visaient toutes à un rétablissement des revenus fiscaux. C'est cela que vise la clause de rétroactivité de la plupart des mesures qui allait jusqu'en 785, date de l'accession d'Irène au pouvoir[3]. Mais pour certaines recettes de l'État, provenant des taxes, il n'était pas possible d'évaluer les moins-values, ni d'appliquer des mesures rétroactives. Il s'agissait notamment du cas des gros armateus de la capitale qui, sous Irène, avaient fait fortune en profitant de la diminution des taxes. Nicéphore les a obligés à emprunter à un taux très élevé, à 16,66%. Si l'on pense que le taux normal était de 12%, les 4,66% devaient représenter, selon les calculs de l'administration byzantine, les pertes enregistrées par les caisses publiques durant le règne d'Irène. Par conséquant, le taux de 16,66% n'est nullement indicatif de ce qu'un capital investi dans le commerce maritime pouvait rapporter. Il n'est pas non plus indicatif d'un taux du marché des capitaux. En outre, cette mesure ne visait au départ, ni à favoriser le commerce maritime, ni à grossir la flotte marchande de l'Empire. Elle avait comme objectif l'assainissement des finances publiques.

---

1. Théophane, aveuglé par son admiration pour Irène, qualifie d'avares tous les empereurs avant et après elle qui ont pratiqué une politique économique sage. Alors, le fait qu'il dise au sujet de Constantin V (p. $443,_{19\text{-}20}$), *νέος γὰρ Μίδας γενόμενος τὸν χρυσὸν ἀπεθησαύρισε*, et au sujet de Léon IV (p. $453,_{27}$), *λιθομανὴς ὑπάρχων*, prouve que ces deux souverains ont suivi une politique économique sage.

2. Théophane, p. $475,_{15\text{-}18}$: Irène remit tous les impôts et les taxes au mois de mars de 800. Mais, il semble que même avant cette date, elle ait attribué des immunités fiscales aux institutions ecclésiastiques. Un passage de Théophane, p. $455,_{11}$, permet de savoir que cette politique a été suivie dès la première année de son règne.

3. Ainsi les mesures 5, 7 et 8 (respectivement Théophane, p. $486,_{30}$ à p. $487,_{2}$; p. $487,_{8\text{-}9}$, et $487,_{9\text{-}11}$), avaient un effet rétroactif.

Malheureusement les sources ne citent pas la somme totale que l'État a ainsi placée et il est possible que les chroniqueurs ne la connaissaient pas[1]. Si on connaissait cette somme, le calcul des pertes enregistrées s' avererait possible, ce qui permettrait de connaître le volume global des transactions commerciales transitées par les armateurs de la capitale au début du IXe siècle. Quoi qu'il en soit, l'information permet de savoir que l'économie byzantine au IXe siècle restait essentiellement médiévale. L'État se souciait de s'assurer de recettes stables, tandis que l'intérêt des investisseurs n'était pas pris en considération. Pour réaliser son objectif, l'administration ne reculait pas devant des mesures impopulaires. Il est certain qu'une administration sage ferait profiter indirectement et à long terme la totalité de la population, mais cela n'est pas en relation avec les prêts maritimes ou la politique de Nicephore Ier.

P. A. YANNOPOULOS

---

1. Il semble que les informations de Théophane n'étaient pas toujours très précises. Il note d'ailleurs (Théophane, p. $487,_{17}$) que cette mesure concernait seulement *τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπισήμους ναυκλήρους*. Mais nous ne pouvons pas savoir si les mots *ἐπίσημος ναύκληρος* était un terme économique, ce qu'il représentait et combien y avait-il de tels armateurs à Constantinople au début du IXe siècle.

Μεσηκάλη, ἡ ⟩ Μεσκλά, τὰ

'Ορεινὸν χωρίον τῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας καλεῖται τὰ Μ ε σ κ λ ά, καὶ καθ' ὅσον γνωρίζω δὲν ἔχει ἐτυμολογηθῆ που. Εἰς ναὸν τοῦ χωρίου τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος, ὑπάρχει ἡ πρὸ πολλοῦ δημοσιευθεῖσα (G. G e r o - l a - Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ ἐν Monumenti Veneti dell'isola di Creta, IV, Venezia 1932, ὅπου αἱ Iscrizioni Greche) ἐπιγραφή, ἀρχομένη οὕτως (κατὰ μεταγραφὴν ὀρθογραφουμένη), σ. 427(-28) : *'Ανεκαινίστη καὶ ἀνιστορήθη ὁ πάνσεπτος ναὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ καὶ Σωτῆρος τοῦ Μ ε σ η σ κ λ ι ώ τ η . . . εἰς τοὺς ,ςωια' . . . μηνὶ Μαΐῳ . . . ιγ'* (13 Μαΐου 1303).

Κατὰ ταῦτα ἐκ τοῦ οἰκισμοῦ ὁ Σωτὴρ καλεῖται Μεσησκλιώτης, τὸ δὲ χωρίον πρέπει νὰ ὑποτεθῆ Μεσησκλὰ (= Μέσης καλά). Τί ἐσήμαινεν ὅμως τὸ Μεσησκλὰ τοῦτο ἄπορον.

'Ο D u c a n g e, Gloss. 911, κατέγραψε: «μ ε σ ι κ ά λ η, Herbae genus, Orneosophicum, p. 201 : *σελίδας τρεῖς σκορόδου ἕψησας μετὰ σπέρματος βοτάνης τῆς λεγομένης μεσικάλης*». Χόρτον λοιπὸν εἶναι, πιθανῶς ὡς εἰς χορδὰς (μέσην) νευρῶδες τοῦτο, τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ἄλλως διαπιστωθῆ ταυτότης, δηλονότι ἡ σημερινή του ὀνομασία, διότι βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξέλιπε τοῦ χώρου. Τὴν λέξιν εὑρίσκει τις καὶ εἰς 'Ε μ μ. Κ ρ ι α ρ ᾶ, Λεξικὸν τῆς Μεσαιωνικῆς 'Ελλην. δημώδους Γραμματείας, τόμος 10ος, 1988, σ. 68, ὅπου παραπομπαὶ καὶ εἰς νεωτέραν ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ R. H e r c h e r τοῦ 'Ιατροσοφίου ἀγροικοτέρου (Λειψία 1866, σ. 541,$_{17}$).

Μεταξὺ τοῦ Μ ε σ η σ κ α λ ά, τὰ (τόπος ὅπου φύεται ἡ μεσικάλη) καὶ τοῦ σημερινοῦ Μ ε σ κ λ ά, δέον νὰ ὑποτεθῆ ὁ τύπος Μ ε σ ι κ α λ ά, τά, ἁπλοποίησις τοῦ Μ ε σ η σ κ α λ ά, καὶ ὁ Μεσησκαλιώτ**ης** / Μεσησκλιώτης, διὰ τὸν κάτοικον, καὶ τὸν ὡς κάτοικον ἐν τῷ ναῷ Σωτῆρα Χριστόν.

Μεσίσκλης ἐπώνυμον ἐν 'Ανδρούσῃ Πυλίας (ΠΑΑ 39, 1984, σ. 470).

N. B. T.

THEODORE OF TARSUS GREEK ARCHBISHOP OF CANTERBURY IN A.D. 668/9 - 690 *

The association of the English with Greek language and culture is dated back to the 2nd part of the seventh century A.D., when a Greek monk, ecclesiastical scholar and writer from the Cilician city of Tarsus in S-E Asia Minor, was promoted by the Pope to become Archbishop of Canterbury in 668/9 - 690, actually its 7th Archbishop[1]. It was this great scholar, Theodore of Tarsus[2], who was eventually to introduce

---

* Abbreviations used : CMH = Cambridge Medieval History; EBr = (The New) Encyclopaedia Britannica, 15th ed., Chicago 1980; LM = Lexikon des Mittelalters Munich - Zurich 1977 ff.; MEE = Μεγάλη 'Ελληνικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, 24 vols. Athens 1927 - 34; ΜΓΕ = Μεγάλη Γενικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία ΥΔΡΙΑ, Athens 1978 ff.; PL = J. P. M i g n e (ed.), Patrologiae Cursus Completus. Series Latina (repr. Brepols, 1981); ΘΗΕ = Θρησκευτικὴ καὶ 'Ηθικὴ 'Εγκυκλοπαιδεία, 12 vols. Athens 1962-8; TL = Tusculum - Lexikon Griechischer und Lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, Munich-Zurich 1982, 3rd ed.; VR = Variorum Reprints (collected studies series, London).

1. The 7th-cent. Archbishops of Canterbury : St. Augustine (597 - 604), St. Laurentius (604 - 19), St. Mellitus (619 - 24), St. Justus (614-7), St. Honorius (627 - 53), St. Deusdedit (655 - 64), St. Theodore of Tarsus (668/9 - 90) and Bertwald or Borhtwrald (692 - 731); cf. table in EBr/Micropaedia 2, p. 52; B a s i l S t e p h a n i d e s, 'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία, 4th ed., Athens 1978, p. 339 (hereafter cited as S t e p h a n i d e s).

2. On Theodore, apart from the old study by Archbishop C h r y s o s t o m u s P a p a d o p u l o s («'Ο "Ελλην 'Αρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας Θεόδωρος», in : 'Ιστορικαὶ Μελέται, Jerusalem 1906), see also the monograph by A. S a l t m a n (Archbishop Theodore of Canterbury, London 1956) and the relevant entries in Dictionnaire de Théologie Catholique 15, cols. 229 - 31 (by E. A m a n n), in New Catholic Encyclopedia 14, p. 17 (by B. C o l g r a v e), in Enciclopedia Cattolica 11, pp. 1932 - 3 (by A. M o r e s c h i n i and J o s e p h G i l l), in Dictionary of Christian Biography (by W. S t u b b s, Bishop of Oxford), in MEE 12, p. 515 (by E m m a n. P a n t e l a k e s), in ΘΗΕ 6, 1965, cols. 224-5 (by P a n a y o t i s C h r e s t u)· in EBr/Micropaedia 9, p. 932 and in ΜΓΕ 50 (1988), 104-5 (by A. S a v v i d e s,). See also the general ecclesiastical history manuals by E. C a s p a r (Geschichte des Papsttums, 2, Tübingen 1933, pp. 583, 682), C. M a r i o n (Histoire de l'Église, Paris 1928, p. 96 ff.), M. K n o w l e s and D. O b o l e n s k y (Nouvelle Histoire de l'Église, 2: Le

the study of the Greek language — on a parallel basis with the basic Latin — in the parish schools of England, thus contibuting to the foundations of the ensuing efflorescence of the classical tradition among British scholars. He is regarded a landmark and a great organizer, reformer and renovator of the Roman Catholic Church as well as of religious life in England, while he is also considered to be the founder and first patron of Anglo-Saxon philology and literature[1].

The basic source for Theodore's life and work is the *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* (books 4 and 5) of the Venerable Bede (Beda Venerabilis, 672/3-735), the «father of English Church history»[2], who characteristically wrote that Theodore *«was the first Archbishop whom the entire Church of the English obeyed»*[3]. Bede calls Theodore a man well versed *«both in sacred and in secular literature, in Greek and in Latin»* («Theodorus, natus Tarso Ciliciae, vir et saeculari et divina litteratura et Graece instructus et Latine»)[4]. Theodore's contemporary, Pope Agathon (678-81), styles him *«Archbishop and philosopher of the great island of Britain»* («magnae insulae Britanniae archiepi-

Moyen Age, Paris 1968, 49 ff. et passim; hereafter cited as Knowles), Paul Johnson (History of Christianity, Penguin 1978, 208 ff. et passim; hereafter cited as Johnson). See also N. P. Brooks, The Early History of the Church of Canterbury, London, 1983, the indispensable manual of Max Manitius (Geschichte der Lateinischen Lieteratur des Mittelalters, 2 vols., Munich 1911-13, repr. 1974-6, see index) (hereafter cited as Manitius), the entry by N. P. Brooks («Canterbury/Kirche, Bistum und Metropole», LM 2/7, 1983, col. 1450), the chapters by J. Whitney, W. Corbett, F. Foakes-Jackson and Montague Rhodes James in CMH 2 : The Foundation of the Western Empire (1913, repr. 1967), esp. p. 531 ff., 555 ff., 697, and CMH 3 : Germany and the Western Empire (1922, repr. 1981), esp. 502 ff., 510 ff., and the various other studies/articles cited in the footnotes below.

1. See P. H. Sawyer, «England/Kirchengeschichte», LM 3/9 (1986), col. 1964.

2. On Bede see O. Prinz in TL, pp. 111-12, Basil Mustakes in ΘΗΕ 3, 1963, cols 767-8, R. Markus, «Bede and the Tradition of Ecclesiastical Historiography», The Jarrow Lecure 1975 (publ. 1976) [= idem, From Augustine to Gregory the Great, VR 1983, study III]; cf. the collective art. by H. Becht-W. Becker-M. Folkerts-H. Schmid-D. K. Fry in LM 1/9, 1980, cols. 1774-9. The Ecclesiastical History was ed. in PL 95, cols. 171 - 285; new ed. with Engl. tr. by Bertram Colgrave and R. A. B. Mynors Oxford 1969; cf. also tr. by Leo Sherley-Price, revised by R. E. Latham, Bede A History of the English Church and People. 2nd ed., Penguin 1968, repr. 1976.

3. Bede, Hist. Eccles. 4.2 = tr. Sherley-Latham, p. 206.

4. Bede 4.1 = tr. Sherley-Latham, p. 204.

scopus et philosophus»)[1], while the later Pope Zacharias (741-52) in one of his letters addressed to Boniface and written some 50 years after the Archbishop's death, attests to the fact that Theodore had received a thorough education in Athens and had consequently been consecrated bishop in Rome («et novissime tuis temporibus Theodoro ex Graeco-Latinus ante philosophus et Athenis eruditus, Romae ordinatus»[2].

As Chrysostomus Papadopulos observed 80 years ago, Theodore of Tarsus actually founded what was to become the national Anglican Church, promoted knowledge and strove to establish — in accordance with the traditions of Eastern Christianity — a measure of independence from papal juridisdiction, thus «paving the way, through the various minor local ecclesiastical councils, towards the union and parliamentarism in Britain»[3]. George Macaulay Trevelyan called Theodore «perhaps the greatest Prince of the Church in all English history»[4], justly attributing to him the foundation and organization of the *Parish System*, according to which the English Church was reorganized on stabler roots to a unified administrative system, which allowed for the various parishes to be under the jurisdiction of the Canterbury Archbishopric[5]. This development eventually enabled more independence and an initiative for action on the part of various ecclesiastical officials of the parishes.

On a parallel basis, Theodore introduced Roman rite into the En-

1. PL 11, col. 294B; cf. Cyril Mango, La Culture Grecque et l'Occident au VIIIe Siècle (hereafter cited as Mango, Culture), Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 20, Spoleto 1972 = Problemi dell'Occidente nel Secolo VIII, Spoleto 1973, p. 702 [= idem, Byzantium and its Image, VR 1984, study VI].

2. PL 89, col. 943C; R. Rau, Briefe des Bonifatius. Willibalds Leben des Bonifatius, Darmstadt 1968, p. 258; cf. Alison Frantz, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, Dumbarton Oaks Papers 19, Cambridge Mass. 1965, p. 199, n. 78; Robert Browning. Athens in the Dark Ages (hereafter cited as Browning, Athens), in B. Smith (ed.), Culture and History : Essays presented to Jack Lindsay, Sydney 1984, p. 300, n. 10; Mango, Culture. p. 865, n. 9. See also J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire 2, London 1889, repr. Amsterdam 1966, pp. 280, 392 and 538 (hereafter cited as Bury).

3. See Papadopulos (above, p. 97, n. 2), p. 161 : cf. Constantine Amantos, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, 1, 3rd ed. Athens 1963, p. 354.

4. G. M. Trevelyan, A Shortened History of England, Penguin 1976, p. 65 (hereafter cited as Trevelyan).

5. See Trevelyan, pp. 65 and 66; W. J. Corbett, England to c. 800 and English Institutions, CMH 2, pp. 555-56.

glish Church and undertook a sweeping reorganization of the English monastic community, by separating the latter from the newly founded Church Parishes. «The essence of the reform», observed Trevelyan, «was Theodore's creation of a sufficient number of Bishoprics, not of the roving missionary type of the Celtic Church, but with definite and mutual exclusive territorial sees, all subject to Canterbury»[1]. Prior to Theodore's advent, the Christians of Britian used to perform mass, service and other rituals in the open air (farms etc.); this habit was to cease following the new Archbishop's arrival; he invited technicians, architects and artists from Rome, and gave orders for churches to be built; into these churches he established the parish clergy, which he had recently separated from the monastic community[2]. Trevelyan has attributed to Theodore the title of upholder of the foundations laid by Saint Augustine (d. 604/5), the Apostle of the British and 1st Archbishop of Canterbury, moreover observing that they both «established... a hierarchy imitated from the officialdom of the defunct Roman Empire, and the English kings in turn borrowed, from this new civil service of the Church, forms and policies fitted to the needs of the infant (English) state»[3].

As a general rule, it is believed that Theodore of Tarsus bore a decisive influence on Britain's cultural and spiritual life, both as a scholar as well as an ecclesiastical official administrator»[4]. As W.J. Corbett characteristically put it, «...never was an Archbishop so strenuous in every sphere, whether as administrator, legislator, counsellor or peacemaker, so that for twenty-one years he kept himself foremost in every English movement, and by his ceaseless activity made the English understand what could be gained from unification and orderly government»[5].

Theodore was born in c. 602 and seems to have spent his youth in his native city, Tarsus in Cilicia, where he received his «encyclical» education and was tonsured a monk at a comparatively young age. Later, between 630 and 650, we find him in Athens, where he spent

---

1. Trevelyan, p. 66.
2. Knowles, p. 50.
3. Trevelyan, p. 54. On St. Augustine cf. EBr/Micropedia 1, p. 649 and refs. in R. Meyvaert, LM 1/6, 1979, cols. 1229-30.
4. See D. M. Nicol, Byzantium and England (hereafter cited as Nicol), Balkan Studies 15, 1974, p. 181.
5. Corbett, in CMH 2, p. 555.

several years studying Greek philology and theology in the Philosophical School of Athens which, following the dismissal of its last pagan professors by Justinian I in 529[1], neverthless continued to function as a centre of Christian learning in Theodore's days[2].

It was in 651 or 652 that the Byzantine emperor Constans II «Pogonatus» (641 - 68) found Theodore teaching in the School of Athens and decided to take him with him to Italy[3]. Towards the end of the 7th decade of the seventh century (most probably from 667 onwards[4]) we encounter Theodore in Rome as an ecclesiastical official in the court of Pope Vitalian (657 - 72); apparently he had ceased to be a «Byzantine subject»[5]. About 668[6] the Pope received an invitation by the British king of Kent for the despatch of a new Archbishop of Canterbury, since the 6th Archbishop, Saint Deusdedit[7], had died in 664, and Wighard or Bigard, the British candidate for the vacant throne, *«an English priest with great experience in Church administration»* according to Bede[8], had died of the plague in Rome earlier in 668, before

---

1. Cf. Alan Cameron, The Last Days of the Academy at Athens, Proceedings of the Cambridge Philological Society n. s. 15, 1969, pp. 7-29 [= id., Literature and Society in the Early Byzantine World, VR 1985, study XIII];, Browning, Athens, p. 300, n. 10.
2. See Georgina Buckler, Byzantine Education, in Norman Baynes and H. St. L. B. Moss (eds.), Byzantium : An Introduction to East Roman Civilization, Oxford 1948, repr. 1969, p. 213; cf. Frantz (above, n. 8), pp. 199-200, n. 78; Mango, Culture, p. 685, n. 10; Browning, Athens, p. 300; Evangelos C. Chryssos, Πανεπιστημιακὴ Ζωὴ στὰ Περιφερειακὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἱδρύματα τὸν 6ο Αἰώνα, Ioannina 1986, p. 11 ff. with refs.— See also Andreas Stratos, Τὸ Βυζάντιον στὸν 7ο Αἰώνα, 4 : Κωνσταντῖνος Γ' (Κώνστας), 642-68, Athens 1972, p. 178 with ref. to vol. 4, 1030, of the MGH/Acta Sanctorum Octobris, which, however, refers to another 7th-cent. scholar, Saint Gislenus; cf. Frantz, op. cit., 200, n. 78; Browning, Athens, pp. 299-300, n. 9.
3. Em. Pantelakes, MEE 12, p. 515. The term «fugitive from Byzantium», adopted for Theodore in Arnold Toynbee's posthumous work Mankind and Mother Earth, Oxford 1976, p. 383, conveys the meaning that he had to emigrate on account of the Moslem incursions in his native Cilicia; cf. Knowles, p. 49.
4. P. Chrestu in ΘΗΕ 6, col. 224.
5. See Peter Brown, The World of Late Antiquity from Marcus Aurelius to Muhammad, London 1971, p. 158.
6. Bury 2, p. 392; Corbett, CMH 2, p. 555; Trevelyan, p. 65; cf. George Carter, Outlines of English History, 27th ed., London 1924, p. 11. Not in 667 according to Gordon Leff, Medieval Thought. Augustine to Ockham, Penguin 1958, repr. 1970, p. 58.
7. See N. P. Brooks, art. in LM 3/4, 1984, col. 739.
8. Bede 4.1 = tr. Sherley-Latham, p. 203.

being consecrated by the Pontiff[1]. Consequently, the Pope sought to convince the learned African Hadrian, then abbot of the Benedictine monastery of Niridano (Nisita), an isle between Naples and Pontioli, and *«very learned in the Scriptures, experienced in ecclesiastical and monastic administration, and a great scholar in Greek and Latin»*[2], to accept the vacant Archbishopric. Bede, who records these negotiations, writes that Hadrian did not accept this heavy task out of modesty of character, but proposed another worthy man in his stead; this man was Theodore, by then an ecclesiastical official of distinction, to whom Pope Vitalian decided to offer the spiritual leadership of the British Isles, having faith that the latter would establish firmly there the influence of Roman Catholicism. The precise dates for Theodore's consecration in Rome as a Catholic bishop as well as his despatch to his new See in England have been recorded with accurate precision by Bede: Sunday 26 March and 27 May of the year 668 respectively[3]. By that time he was about 66 years of age[4], a *«venerable age»* according to Bede[5].

Pope Vitalian also took measures to provide Theodore with able and experienced companions: the aforementioned monk and scholar Hadrian, who had received a thorough education in Byzantine Carthage in the last years of the Exarchate[6] and was destined to contribute significantly to English culture until his death in 709/10[7], and the celebrated Benedict Biscop (c. 628 - 689/90), Bede's teacher and one of the founders of Christianity in Britain[8]. Bede attests to the

1. Details in Bede 3.29 = tr. Sherley-Latham, p. 198 ff.; cf. Rev. F. J. Foakes-Jackson, The Papacy to Charles the Great, CMH 2, p. 697.

2. Bede 4.1 = tr. Sherley-Lathan, p. 204. On Hadrian cf. Knowles, 49 ff.; M. R. James in CMH 3, p. 510. See also below, ns. 6 and 7.

3. Bede 4.1 = tr. Sherley-Latham, p. 204; Bury 2, p. 392, supported the date of 669.

4. See Stephanides, p. 339; Corbett, CMH 2, p. 555; Knowles, p. 49. The age of 68 is supported by Trevelyan, p. 68, and Mango, Culture, p. 686.

5. Bede 4.1 = tr. Sherley-Latham, p. 204.

6. See art. in ΜΓΕ 2, 1978, p. 302. About 670 Hadrian became abbot of SS. Peter and Paul (later known as Saint Augustine's, Canterbury), following the resignation of Benedict Biscop: Knowles, p. 50; N. P. Brooks, Canterbury/Kirche, Bistum und Metropole, LM 2/7, 1983, col. 1450.

7. Bede 5.20 = tr. Sherley-Latham, p. 313.

8. Benedict Biscop was Theodore's interpreter and counselor and became abbot of SS. Peter and Paul (see above, n. 6) in 668/9. He resigned in 670 and was replaced by Hadrian. He travelled to Rome, returning to England several times in order to continue his missionary work there; in 674 he became abbot of Wearnmouth (and later of Jarrow) untill his decease on 12 January 690, about 8 months before Theodore. On Biscop see Knowles, 49 ff.; James in CMH 3, p. 510; Basil Mustakes, art. in ΘΗΕ 3, 1963, cols. 792-3; D. A. Bullough, art. in LM 1/9, 1980, cols. 1856-7; art. in EBr/Micropaedia 1, p. 971; Dorothy Whitelock in EBr/Macropaedia 3, p. 200.

fact that Hadrian was *«equally knowledgeable in the Greek and Latin language»* («Graecae pariter et Latinae linguae peritissimus»)[1]. On the way to Britain, continues the historiographer, Hadrian was temporarily detained in France by the then Mayor of the Palace (*Majordomus*), Ebroin[2], on the suspicion that he was on a political mission to the Anglo-Saxon royal house from the emperor Constans II, who was at the time at Syracuse[3].

Hadrian's task — apart from contributing to the establishment of good relations between Theodore and his British flock — was to supervise the activities of the new Archbishop, who — after all — had been an Eastern Orthodox monk, who might attempt to *«introduce into the Church which he was to rule... Greek customs which conflicted with the teachings of the true faith»* («ne quid ille [= Theodore] contrarium veritati fidei Graecorum more in ecclesiam cui praeesset introduceret»)[4]. In fact, Hadrian's rôle in sustaining Theodore in his demanding mission was cardinal and effective. According to Bede the were both so perfect masters of the Greek and Latin language, that in his own time (i.e. in the first decades of the eighth century)[5] some among their disciples, then living in England, were *«as proficient in Latin and Greek as in their native tongue»* («usque hodie supersunt de eorum discipuli,

1. Bede 4.1 = tr. Sherley-Lathan, p. 204; cf. M. Coens, Utriusque linguae peritus, Anallecta Bollandiana 76, 1958, p. 133; Mango, Culture, p. 687, n. 13. According to Em. Pantelakes, art. in ΜΕΕ 12, p. 515, Hadrian was of «Thessalian origin», but this is not supported by the sources.

2. See E. Ewig. art. in LM 3/7, 1985, cols. 1531-3.

3. Bede 4.1 = tr. Sherley-Latham, p. 205; cf. Percy Neville Ure, Justinian and his Age, Pelican 1951, pp. 53-4.

4. Bede 4.1 = tr. Sherley-Latham, p. 204; cf. S. R. Lopez, Le Problème des Relations Anglo-Byzantines du VIIe au Xe Siècle, Byzantion 18, 1946/8, repr. 1964, p. 148 (hereafter cited as Lopez) [= Byzantium and the World around it, VR 1978, study IV]; Mango, 686, n. 12; Johnson, p. 179.

5. Bede completed his Ecclesiastical History in c. 731 and died in 735: TL, p. 111; Engl. tr. Sherley-Latham, introd., p. 26.

qui Latinam Graecamque linguam aeque ut propriam in qua nati sunt morunt»)[1].

Paul Lemerle, however, has pointed out that Bede, «although a good observer of the Latin language, was not necessarily a good observer of the Greek language as well, of which he know only some elements, whereas the knowledge of Greek in Britain must have become extinct following this generation of Theodore's and Hadrian's disciples»[2]. And although Lemerle's dictum is somewhat imprecise (for, although it was the Latin language that prevailed, knowledge of Greek certainly did not vanish, as it was believed)[3], so is the excessive view concerning the dissemination of *Hellenomathia* (knowledge of Greek), expressed by E. Pantelakes about 50 years ago, who wrote that «sixty years following Theodore's death [i.e. in c. 750], there lived in England clerics who spoke the Greek and Latin languages, both of which continued to be taught in York for many more years»[4].

On the rich cultural treasures (books, codices, papyri, sacred utensils etc.) brought to far-off Britain by Theodore and his companions at a time when the Greek language was almost *terra incognita* in Northern Europe, it is worth quoting Constantine Paparregopulos: «He (sc. Theodore) brought with him, apart from other Greek and Latin books, Josephus, a Homer written on a papyrus as well as the homilies of Saint John Chrysostom inscribed on a parchment. Thus medieval Hellenism nurtured in the extremities of the western world the embers of ancient (Greek) civilization and paved the way for the ensuing cultural flash which was to lighten up there later...»[5]. Deno Geanakoplos, moreover, adds that when Theodore arrived in Britain,

---

1. Bede 4.2 = tr. Sherley-Latham, p. 206; cf. Bury 2, p. 392; Manitius 1, p. 12 and 2, p. 673; Trevelyan, 65; Mango, Culture, p. 687, ns. 16-17; Nicol, p. 182. See also Paul Lemerle, Le Premier Humanisme Byzantin, Paris 1971, p. 11, as well as the popularized account by Herbert George Wells, Outline of History, New York 1923, p. 614.

2. See P. Lemerle, op. cit., pp. 11-12; cf. Nicol, p. 182.

3. According to M. R. James, Learning and Literature till Pope Sylvester II, CMH 3, p. 514, by the 8th cent. a «time of destruction of English learning» took place; «...Almost certainly», continues James, «a whole literature of the English vernacular was wiped out and... the stores of ancient learning accumulated in the North by Benedict Biscop and in the South by Theodore and Hadrian, were scattered».

4. See Pantelakes in MEE 12, p. 515.

5. C. Paparregopulos, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, 6th ed., 3/1, Athens 1932, p. 256.

«it is possible that he had architects among his companions, as well as specialists in the art of sculpture»[1].

The monastery of Saint Augustine at Canterbury, which is probably to be associated with the attested local cathedral school, was to become, during Theodore's term, a celebrated centre of education and culture, with a systematic curriculum of letters, philology, literature, theology, astronomy, mathematics, metrical laws, ecclesiastical («sacred») music, and *«the calculation of Church calendar»*[2]. The new Archbishop donated to the library of the school all the spiritual treasures he had brought with him from the East; the teaching of Latin as well as the special attention paid to the learning of Greek, flourished to such an extent during Theodore's primacy, that Donald M. Nicol is justified in calling this school «the first centre of Greek studies in England»[3]. It is with this school that the names and activities of Theodore and Hadrian, inspirers and founders of the thriving of British culture in the late seventh and early eighth century, are closely interwoven. Indubitably, the seeds of *Hellenomathia* among British — and generally among English-speaking scholars — owes a great deal to the methodical work of these two great scholars[4].

Theodore's activity in organizing his new Church began about 669, when he was 67; his attempts to settle various ecclesiastical and dogmatic disputes among the members of his flock were to leave an indelible mark upon the religious life of England[5]. When he arrived in England (668/9) he found only two founded bishoprics, those of Canterbury and Rochester, founded in the late sixth century by Saint Augustine the «Apostle», and perhaps two lesser bishoprics as well.

---

1. D. Geanakoplos, Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση, Athens 1971, p. 80; idem, Βυζάντιο καὶ Δύση. Ἡ Ἀλληλεπίδραση τῶν Ἀμφιθαλῶν Πολιτισμῶν στὸν Μεσαίωνα καὶ στὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, 330 - 1600, Athens 1985, p. 140. Cf. also remarks by W. R. Lethaby, Byzantine and Romanesque Art, CMH 3, p. 555.

2. Bede 4.2 = tr. Sherley-Latham, p. 206.

3. Nicol, 181; cf. Bury 2, p. 392; Trevelyan, p. 65; Lopez, pp. 148-9, n. 1 with refs.; H. Haussig, A History of Byzantine Civilization, London 1971, p. 237; Knowles, 190. M. R. James (Literature and Learning till the Death of Bede, CMH 3, p. 502), recorded the existence of Greek learning in Ireland after the time of Theodore and Hadrian.

4. See generally the old study by Th. Dowling and Edwin Fletcher, Hellenism in England, London 1915. On the various traces of Greek learning in that era cf. James in CMH 3, 502-4.

5. See Trevelyan, p. 66; Brooks in LM 2/7, col. 1450.

By the time of his death, however (690), he had multiplied them into at least twelve, the most important among them being Winchester, York, Dunwich and Lichfield[1]. In 673[2] he convoked the Synod of Hertford, the first general ecclesiastical council of the English Church, where — despite fierce opposition — he succeeded in imposing his fervent wish that *«no bishop (shall) intrude into the diocese of another»*, that *«no bishop shall interfere in any way with monasteries dedicated to God»*, that *«monks shall not wander from... monastery to monastery, except with letters dimissory from their own abbot»*, that *«no bishop (shall) claim precedence over another out of ambition: seniority of consecration shall alone determine precedence»*, as well as several other statutes[3]. In that same council, an event described as a «landmark in the making of England»[4], Theodore also succeded in imposing acceptance of several rules and regulations drawn from the *Sylloge Nomon* (= Collection of Laws) of Dionysius Minor. Thus he began to implement a series of reforms which were to render his memory and contribution everlasting. Eight years after the Hertford Council, Theodore convened the Council of Hatfield (Haethfeld) in 679/80, where — among other decisions — he imposed strict observance to decisions taken by the first five Byzantine Oecumenical Councils against various heresies[5], as well as to decisions taken by the Lateran Councils of 649 (convened by Pope Martinus I) and 679/80 (convened by Pope Agathon; although invited, Theodore was unable to attend),

---

1. Bede 4.2 = tr. Sherley-Latham, p. 206; 4.21 = tr. pp. 225, 227; 4.23 = tr. pp. 247-8; 4.28 = tr. pp. 262-3; cf. P. Chrestu, art. in ΘΗΕ 6, col. 224; EBr/Micropaedia 9, p. 932.

2. Not in 677 according to P. Chrestu, ΘΗΕ 6, col. 224; some scholars date it to 672: EBr/Micropaedia 9, p. 932; Dorothy Whitelock, art. Britain and Ireland/History, EBr/Macropaedia 3, p. 200. On the correct date, 673, see Bede 5.24 = tr. Sherley-Latham, p. 334 and introd., p. 15.

3. Details in Bede 4.5 = tr. Sherley-Latham, pp. 214-17.

4. See J. Whitney and W. Corbett in CMH 2, pp. 531 and 550; cf. Nicol, p. 181.

5. I.e. of the 1st at Nicaea in 325 (against Arianism), of the 2nd at Constantinople in 381 (against Macedonius and the remnants of Arianism), of the 3rd at Ephesus in 431 (against Nestorianism), of the 4th at Chalcedon in 451 (against Monophysitism) and of the 5th at Constantinople in 553 (against the remnants of Monophysitism). On these councils cf. now Alexis G. C. Savvides, Τὰ Χρόνια Σχηματοποίησης τοῦ Βυζαντίου, 284 - 518 μ.Χ., Athens 1983, pp. 52-4 (1st), 77-8 (2nd), 99-100 (3rd), 100-2 (4th); idem, Τὸ Οἰκουμενικὸ Βυζαντινὸ Κράτος καὶ ἡ Ἐμφάνιση τοῦ Ἰσλάμ, 518 - 717 μ.Χ., Athens 1985, pp. 61-2 (5th).

which had dealt with the problem of the «One Will - One Energy» (*Monothelitism - Monoenergitism*), soon to be decisively stamped out by the Sixth Oecumenical Council of Constantinople in 680 - 81[1].

Of no less importance was Theodore's involvement in the political strife prevalent among the bickering British kingdoms, particularly between those of Mercia and Northumbria, whose rulers, Ethelred and Egfrid, he manage to befriend in 679[2].

Theodore moreover distinguished himself as a writer; among other works, he composed a special *encolpion* (manual) dealing with the manner of penance and absolution of sins (*Poenitentialis*), a work for which he employed a great deal of discretion, as the chronicler Hermanus Contractus recorded («Theodorus... qui inter alia bona librum poenitentialem magna discretione conscripsit»)[3], though this attitude of his does not seem to have shielded him from the vehement accusations and castigations of his contemporary ecclesiastics. The fact that this important work has been preserved only through a very old surviving English translation (it was originally composed in Latin),

---

1. On the 6th Oecumenical Council cf. A. Savvides, Τὸ Οἰκουμενικὸ Βυζαντινὸ Κράτος..., pp. 145-6. On the Lateran Council of 649 cf. Savvides, op. cit., 144, and on that of 679/80 see G. Schwaiger, art. Agatho, LM 1/1, 1977, col. 203. Actually, Bede (4.17 = tr. Sherley-Latham, p. 235) dated the 1st Lateran Council to «the ninth year of the reign of the most pious Emperor Constantine»; this «Constantine», however, is not Constantine IV (reigned: 668-85), but the latter's father, Constans II «Pogonatus» (reigned: 641/2-668), who also bore the name Constantine. Therefore the association with Constantine IV made by Sherley and Latham (p. 235) is wrong, and dating of Bede should be placed to A.D. 649.

On the council of Hatfield see details in Bede 4.17 = tr. Sherley-Latham, pp. 234-6; 5.24. = tr. p. 335; cf. P. Chrestu, ΘΗΕ 6, col. 224. It is sometimes dated to 679: EBr/Micropaedia 9, p. 932.

2. Bede 4.21 = tr. Sherley-Latham, p. 243; cf. Corbett in CMH 2, p. 556 ff.

3. Herm. Contr., p. 690; cf. Manitius 2, 760, 797; H. Davis, Medieval Europe, 2nd ed., London 1963, pp. 90-1; Knowles, p. 159; Johnson, pp. 208 and 209; see also pertinent details in the specialized study by O. Watkin, A History of Penance, New York 1920. In addition, the following studies deal extensively with this important work of Theodore: H. J. Schmitz, Das Sogen. Theodorische Bussbuch..., Archiv für Katholische Kirchenrecht 54, 1885, pp. 381-411, chap 632, and F. Liebermann, Zur Herstellung der Canones Theodori Cantauriensis, Zeitschrift d. Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Kan. Abt. 12, 1922, pp. 387-409. The work was edited and commented for the laste time by P. W. Einsterwalder, Die Canones Theodori Cantuariensis und Überlieferungsformen, Weimar 1929.

has ignited a serious philological controversy as to its actual authenticity, and the same applies to Theodore's two other supposed compositions (also originally in Latin), i.e. the *Capitula*[1] and the *Judicia*[2].

Theodore of Tarsus, of «*blessed memory*», died «*old and full of years at the age of eighty-eight*» on 19 September of the year 690[3], having held the Holy See of Canterbury «*for twenty-one years, three months and twenty-six days*»[4]. He was the first Archbishop of Britain to be buried into the Cathedral of Canterbury[5], and has been sanctified by the Catholic Church. There is no better fitting epitaph than Bede's very words, who wrote that Theodore belonged to the category of those great men whose «*bodies are buried in peace, but their name liveth for evermore*»[6].

ALEXIS G. C. SAVVIDES

Sept. 1986 - Nov. 1987

1. Stephen Kuttner in his study: Cardinalis: The History of Canonical Concept, Traditio 3, New York 1945, p. 205 [= idem, The History of Ideas and Doctrines of Canon Law in the Middle Ages, VR 1980, study IX], considers a «Pseudo-Theodore of Tarsus» as author of the Capitula.

2. See G. de Bras, Judicia Theodori, Revue Historique du Droit Français et Étranger 10, 1931, pp. 95-115; A. van Hove, Prolegomena, Malines-Rome 1945. Generally on the authorship issue for both the Capitula and the Judicia see J. Whitney, Conversion of the Teutons. 1: The English, CMH 2, p. 518; cf. P. Chrestu in ΘΗΕ 6, cols. 224-5 with refs.

3. Not in 693 according to H. Haussig (above, p. 105, n. 3), p. 237.

4. Bede 4.2 = tr. Sherley-Lathan, p. 206. In the last book of his work (5.8 = tr. p. 281) Bede records that Theodore «had held the archbishopric for twentytwo years».

5. See Bede 2.4 = tr. Sherley-Latham, p. 105; 5.8 = tr., p. 281; cf. Nicol, p. 181.

6. Bede 5.8 = tr. Sherley-Latham, 281-2 with details on Theodore's successor, Bertwald, who was elected on 1 July 692.

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΑΝΔΡΟΥ

Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ 'Αρχείου τῆς Καθολικῆς 'Αρχιεπισκοπῆς Νάξου καὶ Τήνου, ἑδρευούσης πλέον ἐν Χώρᾳ τῆς Τήνου, ἔχουν περιέλθει τὰ μικρὰ ἀρχεῖα ἄλλων περιωρισμένων λατινικῶν κοινοτήτων ὡς τῆς Χίου, τῆς Μυκόνου καὶ τῆς "Ανδρου. Τὸ 'Αρχεῖον τῆς τελευταίας ταύτης Καθολικῆς 'Εκκλησίας παρουσιάζομεν ἐνταῦθα συνοπτικῶς, πολλῷ μᾶλλον ἐφ' ὅσον τοῦτο παρέμεινε μέχρι τοῦδε παντελῶς ἄγνωστον εἰς τὴν ἔρευναν.

'Η Λατινικὴ 'Επισκοπὴ "Ανδρου ἱδρύθη εὐθὺς μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Βενετῶν (1208) καί, παρομοίως πρὸς τὴν καταργηθεῖσαν τότε 'Ορθόδοξον 'Επισκοπήν, ὑπήχθη εἰς τὴν Λατινικὴν 'Αρχιεπισκοπὴν 'Αθηνῶν. "Εκτοτε καὶ καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς νήσου εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν λατίνου ἱεράρχου. Αἱ συνθῆκαι μετεβλήθησαν μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν κατὰ τὸ 1566. 'Η 'Ορθόδοξος 'Επισκοπὴ συνεστήθη ἐκ νέου (πρώτη μνεία ἐπισκόπου ἐν ἔτει 1573) καὶ παραλλήλως ἤρχισεν ἡ ἀσυγκράτητος φθορὰ τῶν λατινικῶν πραγμάτων. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὁ ἀριθμὸς τῶν Λατίνων τῆς "Ανδρου δὲν ὑπερέβαινε τὰ 50 ἄτομα, ἀλλὰ παρὰ τοῦτο ἡ σειρὰ τῶν Δυτικῶν ἐπισκόπων συνεχίζεται μέχρι τοῦ 1710. Τότε μία μόνον γηγενὴς ἀνδριακὴ οἰκογένεια ἐξηκολούθει νὰ παραμένῃ πιστὴ εἰς τὸ λατινικὸν δόγμα — ἡ τῶν Δελλαγραμμάτικα — ἢ ἀκριβέστερον κλάδος αὐτῆς. 'Αλλὰ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ οἱ ὀλίγοι οὗτοι μετέστησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν δόγμα καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑπομένου αἰῶνος εἷς μόνον λατῖνος ἀπέμενε, κατοικῶν παρὰ τὸν παλαιὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ 'Αγίου 'Ανδρέου τῶν Λατίνων. "Εκτοτε τὴν ὀλιγάριθμον καθολικὴν κοινότητα τῆς "Ανδρου ἀπαρτίζουν ἀποκλειστικῶς ἔποικοι ἐκ Τήνου καὶ Σύρου[1].

1. 'Η ἱστορία τῆς Δυτικῆς 'Εκκλησίας "Ανδρου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γραφῇ πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἀνεκδότου καὶ ἀγνώστου εἰσέτι ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ. Τὸ μελέτημα τοῦ Δ. Π. Πασχάλη, 'Η Δυτικὴ 'Εκκλησία εἰς τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Φραγκοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας, 'Ανδριακὰ Χρονικὰ 2/3, 1948, σσ. 5 - 136, εἶναι ἐλλιπέστατον. Βασικὴ βιβλιογραφία εἰς Δ. Ι. Πολέμη, 'Ιστορία τῆς "Ανδρου, "Ανδρος 1981, σσ. 180 - 181.

Τελευταῖος λατῖνος ἐπίσκοπος τῆς νήσου ὑπῆρξεν ὁ Ignazio Rosa (1675 - 1710), δημιουργήσας πολλὰ ζητήματα ἐξ αἰτίας τῶν συχνῶν καὶ παρατεταμένων ἀπουσιῶν ἐκ τῆς ἕδρας του[1]. Παρὰ ταῦτα καὶ παρὰ τὴν σχεδὸν πλήρη ἐξαφάνισιν τοῦ λατινικοῦ στοιχείου, ἡ Δυτικὴ Ἐπισκοπὴ Ἄνδρου δὲν κατηργήθη ἐπισήμως τὸ 1710 ἀλλὰ ὡς «Βικαριᾶτον τῆς Ἄνδρου» ἀνετέθη εἰς τὴν ποιμαντικὴν φροντίδα τῶν ἐπισκόπων τῆς γειτνιαζούσης Τήνου. Καθιερώθη λοιπὸν νὰ ἀποστέλλεται λατῖνος ἱερεὺς (βικάριος) ἐκ Τήνου εἰς Ἄνδρον, ὁ ὁποῖος πέρα τῶν ποιμαντικῶν φροντίδων του διὰ τοὺς ὀλίγους ἐναπομείναντας πιστοὺς — ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐλειτουργεῖτο πάντοτε — ἰδιαιτέρως ἐπέβλεπε τὰ τῆς σημαντικῆς κτηματικῆς περιουσίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ νήσῳ, τῆς ὁποίας μέγα μέρος ἐξεποιήθη τὸ 1803 καὶ τὰ ὑπόλοιπα κτήματα κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος. Τέλος, κατὰ τὸ 1930 ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου ἀρχιεπισκόπου Νάξου καὶ Τήνου Ἀλεξάνδρου Γουϊδάτου, ἡ Ἐπισκοπὴ Ἄνδρου συνηνώθη πρὸς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν ἡ ὁποία τιτλοφορεῖται πλέον «Νάξου, Τήνου, Ἄνδρου καὶ Μυκόνου».

Τὸ Ἀρχεῖον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου περιλαμβάνει ἔγγραφα κυρίως τῆς μετὰ τὸ 1710 ἐποχῆς, δηλονότι τῶν χρόνων τοῦ Βικαριάτου. Τὸ καθ' αὐτὸ ἐπισκοπικὸν ἀρχεῖον τῆς προγενεστέρας περιόδου ἔχει προφανῶς παντελῶς ἀπολεσθῆ, ἀλλ' ὀλίγα ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς κληροδοτήματα καὶ ἰδιοκτησίας περιεσώθησαν ἐντὸς τῆς νῦν ὑπαρχούσης συλλογῆς. Μία ὑποτυπώδης περιγραφὴ τοῦ Ἀρχείου Ἄνδρου ἐκ τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως δημοσιεύεται κατωτέρω[2]. Περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὸ Ἀρχεῖον ἐτακτοποίησε ὁ τότε δυτικὸς ἐπίσκοπος Τήνου Ἰωάννης Μαραγγός. Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1986 οἱ φάκελοι ἠνοίχθησαν καὶ ἐταξινομήθησαν, τὰ δὲ ἐν αὐτοῖς ἔγγραφα ἠριθμήθησαν καὶ μετὰ τῶν τριῶν ὑπαρχόντων κωδίκων φυλάσσονται σήμερον κεχωρισμένως ὡς ἴδιον «Ἀρχεῖον Ἄνδρου»[3].

Ἡ περιγραφὴ τῶν ἐγγράφων εἶναι κατ' ἀνάγκην λίαν συνοπτική. Ὅπου δὲν ἀναφέρεται τόπος νοεῖται πάντοτε ἡ Ἄνδρος, τὰ δὲ ἔγγραφα ἐφ' ὅσον

1. Εἰς τοῦτον ἀφιέρωσεν εἰδικὸν δημοσίευμα ὁ Π. Γ. Ζερλέντης, Ἰγνάτιος Ρόσας, ὁ τελευταῖος Φράγκος ἐπίσκοπος Ἄνδρου, 1670 - 1710, Ἑρμούπολις 1924· πρβλ. B. J. Slot, Archipelagus turbatus, Leiden 1982, τόμ. Α', σσ. 225 - 226 καὶ 247.

2. Σελ. 141 - 142.

3. Ἡ ταξινόμησις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Δ. Ι. Πολέμη, ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει ἀρκετὰς δημοσιεύσεις ἐκ τοῦ Ἀρχείου. Εἰς τὸν καθολικὸν ἀρχιεπίσκοπον Νάξου, Τήνου, Ἄνδρου καὶ Μυκόνου σεβασμιώτατον Ἰωάννην Περρῆν ἐκφράζονται καὶ ἐντεῦθεν θερμόταται εὐχαριστίαι διὰ τὴν ὅλην συμπαράστασίν του. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων καὶ τῶν κωδίκων ὀφείλεται εἰς τὸν κ. Πολέμην, ἐνῷ ἡ τῶν πολυπληθεστέρων ἰταλικῶν καὶ λατινικῶν ἐγγράφων εἰς τὸν αἰδεσιμώτατον Μᾶρκον Φώσκολον.

δὲν χαρακτηρίζονται ἄλλως (ἰταλικά, λατινικά, τουρκικά) εἶναι ἑλληνικά. Βεβαίως τὰ ἰταλικὰ ἔγγραφα εἶναι τὰ πολυπληθέστερα ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος, ὅτι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ ἰταλικὴ ἦτο ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Cancellaria episcopale τῆς Τήνου. Αἱ λέξεις «βικάριος» καὶ «βικαριᾶτον», ἐὰν δὲν προσδιορίζωνται περαιτέρω, ἀναφέρονται ὡσαύτως εἰς τὴν Ἄνδρον. Τέλος, κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως ἡ ἀπόδοσις τῶν ὀνομάτων προσώπων καὶ τόπων ὡς καὶ διαφόρων ὅρων μὴ ἀπομακρύνηται τῆς μορφῆς τοῦ πρωτοτύπου· τοῦτο γίνεται ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ὁμοιομορφίας (π.χ. Τελλεγραμμάτικας, Ντελλαγραμμάτικας, Δελλαγραμμάτικας, della Grammatica — ἀκόμη καὶ Grammatica).

Ἐν παραρτήματι ἐνδεικτικῶς ἐκδίδονται ἔγγραφά τινα ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἄνδρου.

ΦΑΚΕΛΟΣ 1

ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1. 19 Ὀκτ. 1585 : Διαμοίρασις κληρονομίας μεταξὺ τῆς Ἀντριόλας χήρας μισὲρ Νικολοῦ Δεκαμίλλα καὶ τοῦ προγονοῦ της μισὲρ Πουλημένου. Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 1.

2. 10 Αὐγ. 1643 : Ἀνταλλαγὴ οἰκημάτων εἰς τὸ Κάστρο μεταξὺ τοῦ παπᾶ κὺρ Γεώργη Κωνσταντίου καὶ τοῦ ἀφέντη βικαρίου πρὲ Γιάκουμου Τελλεγραμμάτικα. Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 2.

3. 1697 : Ἐξόφλησις διδομένη ὑπὸ τοῦ ἐπιτρόπου Μιχάλη ποτὲ Νικολοῦ Καΐρη διὰ τὸ μακτοὺ τοῦ δυτικοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἄνδρου Ἰγνατίου Ρόζα.

4. Ὀκτ. 1698 : Ὁμοίως ἐκ μέρους τριῶν ἐπιτρόπων.

5. 1750 : Ὁμοίως διὰ τὸ μακτοὺ τοῦ βικαρίου.

6. περίπου 1750 : Προσταγὴ τοῦ βοϊβόδα Ἄνδρου Ἰσμαὴλ ἀγᾶ πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Λαμύρων καὶ τῶν πέριξ χωρίων νὰ μὴ διέρχωνται ἐκ τοῦ κτήματος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ Λουριά.

7. 1751 : Ἀνταλλαγὴ κτημάτων εἰς τὸν κάμπον τῶν Λιβαδίων μεταξὺ τοῦ ἀφέντη βικαρίου ντὸν Τζιὰν Μπατίστα Κρίσπη καὶ τοῦ σιὸρ Νικολάκη Κωτάκη.

8. 15 Ἰαν. 1756 : Ἀνταλλαγὴ κτημάτων στὰ Λουριὰ μεταξὺ τοῦ ἰδίου βικαρίου καὶ τοῦ ἁγίου σακελλαρίου παπᾶ κὺρ Ἀντωνίου Λογοθέτη.

9. 1756 : Ἐξόφλησις διδομένη ὑπὸ ἀνωνύμου γραμματικοῦ διὰ τὸ μακτοῦ τοῦ βικαρίου.

10. 27 Ἰουν. 1761 : Βεβαίωσις τοῦ Δομενίκου Ντελλαγραμμάτικα, ὅτι ἐπιστρέφει εἰς τὸν βικάριον κτήματα ἀνήκοντα εἰς τὸ μπενεφίτζιο τοῦ δυτικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας εἰς Ἀποίκια, ὁ δὲ βικάριος ὑπόσχεται νὰ δίδῃ ὡρισμένους καρποὺς κατ' ἔτος εἰς αὐτὸν λόγῳ τῆς πτωχείας του (ἀντίγραφον· τὸ πρωτότυπον ἐν φακ. 5, ἀρ. 11). Ἐν σ. 3, 20 Αὐγ. 1799: ἀπόφασις τοῦ βεκίλη Μεχμὲτ ἀγᾶ καὶ τῶν ἀρχόντων, ὑπογραφομένη μεταξὺ ἄλλων ὑπὸ τοῦ κοτζάμπαση Σταματέλου Μπίστη καὶ τοῦ γραμματικοῦ Νικολάου Ἀλαμάνου περὶ βακούφικου περιβολίου κειμένου εἰς τὸ Λάμυρο, ἀνήκοντος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, τὸ ὁποῖον παρανόμως διακατεῖχεν ὁ Μιχαλάκης Σπυρίδος (ὁμοίως ἀντίγραφον· βλ. κατωτέρω ἀρ. **57**).

11. 27 Αὐγούστου 1764 : Βεβαίωσις τοῦ Γεωργίου ἱερέως Μάτορη εἰς Κορυφούς, ὅτι εἶχεν ἐξομολογήσει καὶ μεταλάβει τὸν ποτὲ Ἀντώνιον Σκληρόν. Τὰ αὐτὰ καὶ ἰταλιστὶ καὶ πιστοποίησις τοῦ ἐν Βενετίᾳ νοταρίου Dominico Maria Spinelli (1773).

12. 3 Ἀπρ. 1768 : Ὑποσχετικὸν τῶν Πετράκη Νικολάου Καΐρη καὶ Ἀγγελῆ Παρόδου, ὅτι θὰ μετρήσουν εἰς τὸν βικάριον χρήματα τοῦ παπᾶ Νεοφύτου ἐκ τοῦ μπάγκου τοῦ Δημήτρη Φολεροῦ.

13. 13 Μαρτ. 1774 : Ἀνταλλαγὴ οἰκημάτων μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν Ἰωάννου Γιώργη Μανούσου καὶ Μαριέτας συζύγου Κωσταντῆ Δημήτρη Χέλμη.

14. 27 Ὀκτ. 1784 : Ἐκμίσθωσις κτήματος εὑρισκομένου στὸν Ἅγιον Ἠλίαν εἰς τ' Ἀποίτζια ἐκ μέρους τοῦ βικαρίου Γιάκουμου Μπαρότζη πρὸς τὸν Ἀνδρέαν παπᾶ Μιχάλη Μαρῆ. Εἶναι αἱ σσ. 33 - 34 τοῦ Κώδικος Α'. Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 4.

15. 28 Ὀκτ. 1784 : Ἐκτενὲς σημείωμα τοῦ βικαρίου περὶ βελτιώσεως τῶν ὅρων τῶν ἐκμισθώσεων κτημάτων. Εἶναι αἱ σσ. 29 - 30 τοῦ Κώδικος Α'. Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 5.

16. 7 Σεπτ. 1786 : Διαθήκη μοναχοῦ τινος, μὴ ἀναγραφομένου τοῦ ὀνόματός του, γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ Ἀνθίμου τοῦ Βαρέτη (ἀντίγραφον).

17. 1789 : Ἐπιβεβαίωσις ὁμολογίας 31 ἄσπρων ἐκ μέρους τοῦ παπᾶ Γιαννάκη Ματζούκα πρὸς τὸν πρὲ Μπατίστα Ἀρμάο.

18. ἀχρόν. : Γράμμα, σύντομον καὶ τελείως ἄξεστον, τοῦ Μεμὲτ πασᾶ πρὸς τοὺς προεστοὺς [Ἄνδρου].

19. 1791 : «Λίστα τοῦ ἀφέντη τοῦ βικάριου τῶν πραγμάτων σηκωμένη ἀπὸ τὴ μάννα».

20. 24 Ἰουν. 1794 : Ἀνταλλαγὴ κτημάτων μεταξὺ Ἰωάννου Χριστοδούλου καὶ τοῦ βικαρίου Ἰάκουμου Μπαρόκη.

21. 20 Αὐγ. 1799 : Ἕτερον ἀντίγραφον τοῦ ὑπ' ἀρ. **10** ἀνωτέρω περὶ Μιχαλάκη Σπυρίδου, ἐπιβεβαιωμένον ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giovanni Collaro καὶ τοῦ προξενικοῦ πράκτορος τῆς Γαλλίας ἐν Τήνῳ Michel Spadaro.

22. Κωνσταντινούπολις, 24 Μαρτ. 1803 : Ἀκύρωσις πωλήσεως ὑποστατικῶν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εὑρισκομένων ἐν Ἄνδρῳ πρὸς τὸν Μεσημβρίας Γρηγόριον Σπυρίδον.

23. 1803 : Πρόχειροι ἀναγραφαὶ πωλήσεων καὶ ἐκμισθώσεων.

24. «1803 : Αὐγούστου 5. Κατάλογος τῆς πωλήσεως τῶν ὑποστατικῶν καὶ χωραφίων τοῦ Βικαριάτου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέως τῆς νήσου Ἄνδρου

εἰς τὸ ὁποῖον φανερώνομε κατὰ ὄνομα τὰ χωράφια ὁποὺ ἐπωλήσαμεν τοῦ καθενὸς ἀγοραστοῦ, ὡς διαλαμβάνει ἡ γραφὴ τοῦ καθενὸς εἰς τὸ χέρι του» (ἀντίγραφον).

25. 1805 : Ἀναγραφαὶ ὑποχρεώσεων (μακτοὺ) τῶν ἀγοραστῶν κτημάτων.

26. 22 Φεβρ. 1807 : Ἀπαίτησις διὰ γρόσια 600 ἐκ μέρους τοῦ Γεωργίου Κωτάκη δι' ἔξοδα καὶ κόπους του ὡς πρὸς ναυαγῆσαν εἰς Στενοκαμπιὰ πλοῖον.

27. 9 Ὀκτ. 1812 : Ἀνταλλαγὴ κτημάτων μεταξὺ τοῦ παπᾶ κὺρ Ἰωάννου Λαμπῆ καὶ τοῦ βικαρίου Γιάκωβου Μπαρότζη.

28. 5 Δεκ. 1812 : Ἐκμίσθωσις κτήματος εἰς Ἀποίκια ἐκ μέρους τοῦ βικαρίου πρὸς τὸν Θεοδωρῆν Γιακουμῆ Κουρτέση. Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 6.

29. «1818. Λίστα τοῦ μαχτοὺ ὁποὺ πληρώνου ὅποιοι ἐγόρασαν πράματα ἀπὸ τὸ Βικαριᾶτο τῆς Ἄνδρος».

30. 3 Φεβρ. 1819 : «Ἔξοδα ὁποὺ ἔκαμα βάζοντας ἀργάτες νὰ δουλέψου τ' ἀμπέλια τοῦ Βικαριάτου καὶ ἄλλα ὡς ἐδῶ φαίνουνται».

31. 13 Ἀπρ. 1819 : Κατάλογος ἐκμισθώσεων (ἑλληνιστὶ καὶ ἰταλιστί).

32. «1820 : Τὰ μακτοὺ τοῦ βικάριου ὅπου σκουδέρω».

33. «1820 : Λίστα σηκωμένη ἀπὸ τὴ μάννα διὰ τὰ πράγματα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας».

34. «1824 : Τὰ ὅσα γρόσια ἔχει συναγμένα ὁ Μιχάλης ἀπὸ τοῦ Βικαριάτου τὰ εἰσοδήματα».

35. 20 Ἀπρ. 1825 : Ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Χέλμη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Ἰωάννην Κολλάρον.

36. 21 Ἀπρ. 1825 : Ὁμοίως τοῦ ἐπάρχου Ἄνδρου Ἥβου Ρήγα πρὸς τὸν αὐτόν.

37. 21 Ἀπρ. 1825 : Ὁμοίως τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἄδηλον.

38. 9 Μαΐου 1825 : Ὁμοίως τοῦ «Τήνου Λατίνων» πρὸς τὸν Μιχάλην Χέλμην.

39. 20 Ἰουλ. 1825 : «Ἰδοὺ φανερώνει ὁ Μιχάλης Χέλμης τὰ ὅσα συνάζει ἀπὸ τὸ Βικαριᾶτο εἰς μετρητὰ καὶ εἰσοδήματα».

40. 20 Ὀκτ. 1833 : «Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου».

41. Ξυνάρα, 28/7 Μαΐου, 1834 : Ἀντιγραφὴ μερίδος ἐκ τοῦ Κώδικος (1819).

42. 6 Νοεμ. 1834 : Ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Γούναρη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Γεώργιον Γαβινέλλον.

43. 1834 : Σημείωμα περὶ εἰσοδημάτων.

44. Τῆνος, 3 Ἰουλ. 1836 : Ἐξοφλητικὸν τοῦ Δημητρίου Κορκόδειλα.

45. 12 Νοεμ. 1854 : Συμβολαιογραφικὸν πωλητήριον.

46. 31 Ἰαν. 1855 : Ὁμοίως.

47. 1 Ὀκτ. 1855 : Δηλοποίησις ὅτι παρελήφθησαν τὰ ἐνοικιαστήρια τοῦ Βικαριάτου.

48. 17/29 Ὀκτ. 1860 : Ἐπιστολὴ τοῦ Δημητρίου Ν. Γούναρη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Φ. Μ. Ζαλώνην.

49. 20 Δεκ. 1860 : Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον.

50. Τῆνος, 25 Ἀπρ. 1861 : Συμβολαιογραφικὸν ἐγγυητικόν. Ἐν σ. 2 «Οἱ κολλῆγοι τοῦ Βικαριάτου».

51 - 54. Πρόχειρα σημειώματα.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

55. 6 Αὐγ. 1754 : Ἀπόφασις (μουρασαλᾶς) τοῦ καδῆ Μουσταφᾶ ἐφέντη διὰ περιβόλιον τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας παρανόμως κατεχόμενον.

56. ἀχρόν. : Ἀπόφασις τοῦ βοεβόδα Ἀλῆ ἀγᾶ καὶ τοῦ καδῆ Σεΐτ Ἀχμὲτ ἐφέντη ὡς καὶ τῶν γερόντων μὴ ὑπογραφομένων κατὰ τοῦ Δημητρίου Καμπάνη τοῦ ὁποίου ὁ πατὴρ Γεώργιος πρὸ εἰκοσαετίας κατεπάτησε χωράφιον τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κείμενον εἰς Καστανιές.

57. 21 Αὐγ. 1799 : Τὸ πρωτότυπον τοῦ ἐγγράφου **10** ἀνωτέρω.

58. Κωνσταντινούπολις, 6 Νοεμβρίου, 1791 : Ἀπόφασις τοῦ σουλτὰν κιαγιασῆ Γιουσοὺφ ἐφέντη περὶ περιβολίου εἰς Φάληκα διακατεχομένου ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Παναχράντου, ὁρίζοντος ὅπως οἱ μοναχοὶ λάβουν τὸ ἥμισυ καὶ ὁ βικάριος τὸ ἕτερον ἥμισυ (χειρὶ τοῦ καπουκεχαγιᾶ Μπατίκου Λαπέρα).

59. Κωνσταντινούπολις, 14 Νοεμ. 1791 : Ἐπιστολὴ τοῦ ἰδίου Γιουσοὺφ ἐφέντη πρὸς τοὺς κοτζαμπάσηδες Ἄνδρου, συστατικὴ τοῦ βικαρίου Γιάκομου Μπαρότζη (ὁμοίως χειρὶ Λαπέρα).

60. Κωνσταντινούπολις, 14 Νοεμ. 1791. Ὁμοίως περὶ ἀμφισβητουμένου περιβολίου τοῦ βικαρίου κειμένου εἰς Ἀποίκια στοῦ Μπιζιγρῆ (ὁμοίως χειρὶ Λαπέρα).

61. Κωνσταντινούπολις, 29 Μαΐου 1794 : Ἐπιστολὴ συστατικὴ τοῦ σουλτὰν κιαγιασῆ Ἰμπραῒμ ἐφέντη διὰ τὸν βικάριον Γιάκωβον Μπαρότζην (ὁμοίως χειρὶ Λαπέρα).

ΔΙΑΘΗΚΑΙ ΚΛΠ.

62. 14 Σεπτ. 1710 : Διαθήκη τοῦ μπάρμπα Μάρκου Γάρδερη γεγραμμένη χειρὶ τοῦ βικαρίου πρὲ Νικολοῦ Μαραγγόν.

63. 28 Ἀπρ. 1724 : Διαθήκη τῆς κερᾶ Βιολάντης ποτὲ μισὲρ Νικολοῦ Δελλαγραμμάτικα, ὁμοίως χειρὶ τοῦ ἰδίου.

64. 1 Σεπτ. 1764 : Πωλητήριον μέρους μπάγκου ἐν Βενετίᾳ ἐκ μέρους τοῦ Δημήτρη ποτὲ Νικολοῦ Φολεροῦ.

65. Ἀπρ. 1788 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου Ἰακώβου Μπαρότζη πρὸς ἄδηλον.

66. 18 Σεπτ. 1825 : Ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Χέλμη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Ἰωάννην Κολλάρον.

ΦΑΚΕΛΟΣ 2

ΛΑΤΙΝΙΚΑ ΚΑΙ ΙΤΑΛΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1. Κωνσταντινούπολις, 12 Ἰαν. 1707 : Αἴτησις τοῦ βικαρίου Nicolò Marangon δι' ἔκδοσιν φιρμανίου ἐναντίον τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν ἐν Ἄνδρῳ Τούρκων ὑπαλλήλων ἀπαιτούντων ἐκ τοῦ Βικαριάτου πλείονα τῶν ὁρισθέντων (ἰταλ.).

2. Χίος, 8 Φεβρ. 1728 : Δύο ἐπίσημοι δηλώσεις τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Χίου Filippo Bavestrelli σχετικαὶ πρὸς κληροδοτήματα (ἰταλ.).

3. 7 Ἀπρ. 1766 : Πληρεξούσιον τῶν κληρονόμων τοῦ ἐν Κερκύρᾳ θανόντος Antonio Follero, ἤτοι τῆς συζύγου του Maria Cavallari καὶ τῶν τέκνων του Michele, Nicola, καὶ Antonio, πρὸς τὸν Giannuli Coccotti ὡς πρὸς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν ὑπὸ τοῦ θανόντος ἐπενδυθέντων χρημάτων (ἰταλ.).

4. 13 Νοεμ. 1768 : Εὐχαριστήριος ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου Saverio Bavestrelli πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Vincenzo de Via διὰ τὴν εἰς Ἄνδρον ἀποστολὴν τοῦ Τηνίου ἱερέως Giovanni Armao (ἰταλ.).

5. Τῆνος, 25 Σεπτ. 1773 : Ἀντίγραφα δύο ἐπιστολῶν τοῦ αὐτοῦ ἐπισκόπου πρὸς τὸν ἴδιον Bavestrelli καὶ τὸν ἐπίσκοπον Σαντορίνης Giovanni Battista Crispi διὰ τὰ εἰσοδήματα τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

6. Κωνσταντινούπολις, 11 Ἰαν. 1804 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου Κωνσταντινουπόλεως ἀρχιεπισκόπου Giovanni Maria Fonton πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giuseppe Maria Tobia αἰτοῦντος πληροφορίας διὰ τὰς σχέσεις τοῦ βικαρίου Ἄνδρου πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ ἐντελλομένου τὴν τοποθέτησιν ἑτέρου βικαρίου (ἰταλ.).

7. Τῆνος, 10 Νοεμ. 1819 : Κατάλογος τῶν κτημάτων τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου (ἰταλ.).

8. Τῆνος, 1819 - 20 : Ἐκτίμησις τῶν κτημάτων τῶν Βικαριάτων Ἄνδρου καὶ Μυκόνου (ἰταλ.).

9. 14 Ἰουν. 1820 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου Ἄνδρου Pietro Ruggeri πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giovanni Collaro περὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

10. Τῆνος, 11 Ἀπρ. 1825 : Ἔγγραφον γαλλικῆς προστασίας, ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας Michel Spadaro, διὰ τὸν Τήνιον ἱερέα Pietro Pallicarà, προτιθέμενον νὰ ταξιδεύσῃ εἰς Ἄνδρον (ἰταλ.).

11. Τῆνος, 22 Μαΐου 1825 : Ἡ ἐπίσκεψις εἰς τὸ Βικαριᾶτον Ἄνδρου τοῦ ἰδίου Pallicarà (ἰταλ.). Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 8.

12. 1825 : Προμετωπὶς τοῦ *Libro maestro del Vicariato d'Andros*, συνταχθὲν κατόπιν ἐντολῆς τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giovanni Collaro (ἰταλ.).

13. Τῆνος, ἄν. ἔτ. : Σημείωσις περὶ τῶν κτημάτων τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giorgio Gabinelli (ἰταλ.).

14. Τῆνος, 30 Ἀπρ. 1839 : Σχέδιον ἐπιστολῆς τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου περὶ συστάσεως ἀδελφότητος ὑπὲρ τῶν ἱεραποστόλων ἐν Τήνῳ (ἰταλ.).

15. Τῆνος, 9 Ἰαν. 1844 : Οἰκονομικὸς ἀπολογισμὸς τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου τοῦ ἔτους 1843 (ἰταλ.).

16. Τῆνος, 1849 : Ὁμοίως, τοῦ 1848 (ἰταλ.).

17. 1855 : Ἔκθεσις τοῦ βικαρίου Giovanni Battista Perpiniani περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου (ἰταλ.).

18. 9 Νοεμ. 1859 : Σημείωσις τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ ἰδίου βικαρίου κατὰ τὸ ἐν Ἄνδρῳ ταξίδιόν του (ἰταλ.).

19. Νοεμ. 1860 : Ὁμοίως διὰ τὸ ἔτος 1860 (ἰταλ.).

20. Τῆνος, ἄν. ἔτ. : Σημειώσεις καὶ σχέδια ἐπιστολῶν τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giovanni Collaro περὶ διαφόρων κτηματικῶν τῆς Ἄνδρου (ἰταλ.).

21. ἄν. ἔτ. : Σημειώσεις ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου (ἰταλ.).

22. Τῆνος, ἄν. ἔτ. : Σημείωσις τῶν ἐξόδων τῆς κατασκευῆς τοῦ σκευοφυλακίου τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ Τήνου (ἰταλ.).

23. 1 Ὀκτ. 1855 : Σημείωσις περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Γούναρη ἐνοικιαζομένων κτημάτων τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου (ἰταλ.).

24. ἄν. ἔτ. : Σημείωσις τῶν ἐνοικιαστῶν τῶν κτημάτων τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

25. ἄν. ἔτ. : Συνοπτικὸς κατάλογος τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου (ἰταλ.). Ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀρ. 7.

26. Ρώμη, 9 Μαρτ. 1850 : Ἔντυπος ἐγκύκλιος τῶν συντακτῶν τοῦ βιβλίου *Catholicorum scriptorum selectarum sententiarum*, συνιστώντων τοῦτο πρὸς τοὺς πιστοὺς (λατ.).

27. Ρώμη, 8 Δεκ. 1866 : Ἔντυπος ἐπιστολὴ τοῦ καρδιναλίου P. Caferini, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς καθολικοὺς ἐπισκόπους, ἀνακοινοῦσα περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Θ' ἀνακηρυχθέντων ἁγίων (λατ.).

ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

28. ἄν. ἔτ. : «Φερμάνι τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν ὁ ἐπίσκοπος Rosa, διὰ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ θεωρῆται ἡ πιάστρα τοῦ μακτοὺ ἑκατὸν εἴκοσι ἄσπρα ἡ πιάστρα».

29. ἄν. ἔτ. : Προφανῶς χοτζέτι περὶ τοῦ δυτικοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου.

30. ἄν. ἔτ. : Ἀδήλου περιεχομένου.

31. 1710 : «Χοτζέτι διὰ νὰ στεγάσωμεν καὶ νὰ μερεμετίσωμε τὴν ἐκκλησία στὸ Μεσανό. Πρὲ Νικολὸς Μαραγγόν, βικάριος Ἄνδρου».

32. 26 Σεπτ. 1748 : Χοτζέτι ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ καδῆ Ἄνδρου Ἀλῆ ἐφέντη δι' ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ ἀνοικοδόμησιν τοῦ σκευοφυλακίου καὶ τοῦ κωδωνοστασίου.

33. 1756 : «Τεσκερὲς» δι' ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ εἰς τὸ Μεσανό.

34. 24 Μαΐου 1794 : Φιρμάνι περὶ τοῦ «μακτοὺ» τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἐκδοθὲν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος καὶ ὁρίζοντος τὴν πληρωμὴν εἰς ἄσπρα 5850.

35. 24 Μαΐου 1794 : Τὸ αὐτὸ εἰς τὴν γαλλικήν.

36. 24 Μαΐου 1794 : Τὸ αὐτὸ εἰς τὴν ἑλληνικήν.

37. 5 Μαΐου 1803 : Ἔγγραφον Γαΐζ Χουσεΐν, Καπουδὰν πασᾶ, δι' οὗ διατάσσεται ἡ εἰς τὸ Βικαριᾶτον ἐπιστροφὴ τοῦ κτήματος Πρεζάννε.

38. 5 Μαΐου 1803 : Ὁμοίως τοῦ ἰδίου περὶ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸ Βικαριᾶτον τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας μετὰ τῶν ἀργυρῶν σκευῶν του, τὰ ὁποῖα εἶχον οἰκειοποιηθῆ ὁ Τζουάννες Δελλαγραμμάτικας καὶ ὁ πενθερός του Μιχάλης Σπυρίδος. Τὸ κείμενον τουρκιστὶ καὶ ἑλληνιστί.

ΦΑΚΕΛΟΣ 3 : ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΑΙ

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΑΙ

1. 9 - 10 Ἰουλ. 1710 : Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐπισκέψεως εἰς τὸ Βικαριᾶτον τοῦ ἐπισκόπου Σύρας Antonio Giustiniani (ἰταλ.).

2. 15 Ἰαν. 1704 : Ἰνβεντάριον τῶν ὑπὸ τοῦ βικαρίου Zuanne Summaripa παραδοθέντων ἀντικειμένων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου πρὸς τὸν διάδοχόν του Nicola Marangon (ἰταλ.).

3. Φύλλα 6 (α) 29 Ἀπρ. 1628 : Πωλητήριον περιβολίου κειμένου εἰς θέσιν στὸ Φονιᾶ ἐκ μέρους τοῦ Χρουσῆ Μπρούτου πρὸς τὸν Λινάρδον Κοντόσταβλον ἀντὶ ἄσπρων 7000. (β) 7 Δεκ. 1690 : Δωρεὰ ἐκ μέρους τοῦ ἐμπόρου Nicolò Condostaulo τοῦ ποτὲ Leonardo πρὸς τὸν ἀνεψιόν του Nicolò Condostaulo τοῦ Gaspare (ἀντίγραφον ἐκ τοῦ ἐν Βενετίᾳ καὶ παρὰ τοῦ νοταρίου Francesco Velano συνταχθέντος πρωτοτύπου, ἰταλ.) (γ) 16 Ἰουν. 1711 : Αἱ διὰ τὸ Βικαριᾶτον ἀποφάσεις τοῦ ἀποστολικοῦ ἐπισκέπτου εἰς Ἄνδρον, Τζίαν, Θερμιὰ καὶ Σίφνον Smaragdo Ruggieri. Ἐπίσης δύο ἀποφάσεις τοῦ S.R. διὰ τὰς οἰκονομικὰς διαφορὰς τοῦ Βικαριάτου μετὰ τῆς οἰκογενείας Κοντοστάβλου (ἰταλ.). Σημειωτέον ὅτι τὰ 6 ταῦτα φύλλα φέρουν ἰδίαν ἀρίθμησιν 24 - 30, προερχόμενα προφανῶς ἐξ ἀπολεσθέντος πλέον κώδικος.

4. 2 Ἰουλ. 1723 : Ἐντολαὶ τοῦ ἀποστολικοῦ ἐπισκέπτου Luigi Guarchi, ἐπισκόπου Σαντορίνης (ἰταλ.).

5. 30 Μαΐου, 1744 : Χορήγησις τοῦ μυστηρίου τοῦ χρίσματος ὑπὸ τοῦ Francesco Antonio Maria Razolini, ἐπισκόπου Σαντορίνης, ἀποστολικοῦ ἐπισκέπτου εἰς τὸ Βικαριᾶτον (ἰταλ.).

6. 7 Νοεμ. 1754 : Ἐντολαὶ τοῦ εἰς Ἄνδρον ἀποστολικοῦ ἐπισκέπτου Pietro Martire Giustiniani, ἀρχιεπισκόπου Νάξου (ἰταλ.).

7. 1754 (φύλλα 8) : Ἔκθεσις περὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου ὑπὸ τοῦ βικαρίου Giovanni Battista Crispi πρὸς χρῆσιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἐπισκέπτου Giustiniani (ἰταλ.).

ΕΓΓΡΑΦΑ ΕΚ ΡΩΜΗΣ

8. 11 Μαρτ. 1756 : Ἀπόφασις τοῦ πάπα Βενεδίκτου ΙΔ' διὰ τοὺς μεικτοὺς γάμους εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας (ἰταλ.).

9. 17 Σεπτ. 1763 : Ὁμοία ἀπόφασις τῆς Sacra Congregatione de Propaganda Fide (SCPF, ἰταλ.).

10. 23 Μαρτ. 1771 : Ὑποδείξεις τῆς SCPF διὰ τοὺς ὑποψηφίους σπουδαστὰς τοῦ Οὐρβανείου Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης (ἔντυπον ἰταλ.).

11. 7 Αὐγ. 1779 : Ὑποδείξεις τῆς SCPF διὰ τὸ κληροδότημα τοῦ ἱερέως Luigi della Grammatica (ἰταλ.).

12. 27 Ἰαν. 1783 : Διορισμὸς ἐκ μέρους τῆς SCPF τοῦ βικαρίου Ἄνδρου Giacomo Barozzi εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ θανόντος Ignazio Marcopoli (ἰταλ.).

13. 2 Φεβρ. 1783 : Προνόμια χορηγηθέντα ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Ϛ' εἰς τὸν ἄνω βικάριον (λατ.).

14. 1 Μαρτ. 1783 : Ἀνακοίνωσις τῆς SCPF πρὸς τὸν Giacomo Barozzi περὶ τῆς τοποθετήσεώς του ὡς βικαρίου Ἄνδρου (ἰταλ.).

15. 17 Μαρτ. 1783 : Ἔκθεσις τῆς SCPF περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου, ἀποστελλομένη εἰς τὸν νέον βικάριον (ἰταλ.).

16. 6 Μαρτ. 1785 : Χορήγησις προνομίου ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Ϛ' εἰς τὸν αὐτὸν (λατ.).

17. 26 Μαρτ. 1785 : Ἀπαντήσεις τῆς SCPF εἰς τὰ ὑποβληθέντα ἐρωτήματα τοῦ βικαρίου (ἰταλ.).

18. 23 Ἰουλ. 1796 : Παρατηρήσεις τῆς SCPF πρὸς τὸν βικάριον διὰ τὰς συχνὰς ἀπουσίας του καὶ δι' ἄλλα πλημμελήματα (ἰταλ.).

19. 28 Σεπτ. 1800 : Ἀπόφασις τοῦ πάπα Πίου Ζ' περὶ μειώσεως ἐκ τεσσάρων εἰς μίαν καθ' ἑβδομάδα τῶν ὑποχρεωτικῶν λειτουργιῶν τοῦ κληροδοτήματος τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (λατ.).

20. 4 Ὀκτ. 1800 : Τὸ ἐπὶ τούτου διαβιβαστικὸν τῆς SCPF (ἰταλ.).

21. 14 Ἰουν. 1801 : Χορήγησις λυσιποίνων ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Ζ' εἰς τοὺς ἐν Ἄνδρῳ Λατίνους (λατ.).

22. 27 Ἰουν. 1801 : Τὸ ἐπὶ τούτου διαβιβαστικὸν τῆς SCPF (ἰταλ.).

23. 5 Σεπτ. 1802 : Παπικὴ ἄδεια εἰς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giuseppe Maria Tobia διὰ νὰ τελέσῃ τὸ χρίσμα ἐν Ἄνδρῳ (λατ.).

24. 14 Φεβρ. 1808 : Ἀνανέωσις τῶν προνομίων τοῦ βικαρίου Ἄνδρου διὰ μίαν εἰσέτι ἑξαετίαν (λατ.).

25. 29 Μαΐου 1808 : Χορήγησις νέων προνομίων ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Ζ' εἰς τὸν βικάριον (λατ.).

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

26 - 27. 22 Ἀπρ. 1825 : Ἔκθεσις τοῦ βικαρίου Ἄνδρου Pietro Palicarà πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giovanni Collaro, τὸ κείμενον ἰταλιστὶ καὶ ἑλληνιστί.

28. Τῆνος, 1833 - 34 : Σημείωσις περὶ ἐξόδων περὶ διαφόρων ἐπισκευῶν ἐν Ἄνδρῳ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giorgio Gabinelli (ἰταλ.).

29. Τῆνος, 28 Μαΐου 1834 : Πληρεξούσιον πρὸς τὸν Σταμάτην Κούζοβικ διὰ τινα ἐν Ἄνδρῳ καταπατηθέντα ἀγρὸν τοῦ Βικαριάτου.

30. 22 Αὐγ. 1718 : Αἴτησις τῶν Λατίνων τῆς Ἄνδρου πρὸς τὴν SCPF διὰ ἐπαναδιορισμὸν τοῦ βικαρίου Νικολάου Μαραγγόν.

31. 25 Ἰαν. 1723 : Ἐπιστολὴ τῶν ἰδίων ἀπευθυνομένη πρός τινα ἀποστολικὸν ἐπισκέπτην (πιθανῶς τὸν Luigi Guarchi) διὰ τὰ κακῶς κείμενα τῆς Ἐκκλησίας των.

32. 25 Ἰαν. 1723 : Παρομοία ἐπιστολή.

33. ἄν. ἔτ. : Ἔξοδα τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.)

34. 1824 : Ἔκθεσις τοῦ βικαρίου Pietro Palicarà πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου (ἰταλ.).

35. Ρώμη, 12 Ἀπρ. 1861 : Ἐπιστολὴ τοῦ μοναχοῦ Carlo Pivirillo πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Francesco Zalloni, ἄσχετος πρὸς τὴν Ἄνδρον (ἰταλ.).

36. Τῆνος, 3 Δεκ. 1834 : Πληρεξούσιος ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Γεωργίου Γαβινέλλου πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ἀντώνιον, ὑποπρόξενον τῶν Κάτω Χωρῶν ἐν Τήνῳ, μεταβαίνοντα εἰς Ἄνδρον διὰ τὰ κτηματικὰ τοῦ Βικαριάτου.

37. 11 Ἀπρ. 1866 : Ἔκθεσις τοῦ βικαρίου Giuseppe Rigo πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Francesco Zalloni (ἰταλ.).

38. 28 Ὀκτ. 1881 : Ἔκθεσις τοῦ βικαρίου Giovanni Aperghi (ἰταλ.).

ΦΑΚΕΛΟΣ 4 : ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΒΙΚΑΡΙΩΝ

1. 22 Ὀκτ. 1787 : Τοῦ βικαρίου Giacomo Barozzi πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giuseppe Tobia περὶ μιᾶς συζητήσεως τοῦ βικαρίου μετὰ τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκόπου Τήνου (πιθανῶς τοῦ Νείλου Καΐρη) ἐπὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο δογμάτων ἐν Τήνῳ (ἰταλ.).

2. Τῆνος, 2 Μαρτ. 1788 : Τοῦ Ναξίου ἱερέως Giovanni Battista Armao πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Νάξου Giovanni Battista Crispi περὶ διαφορᾶς του μετὰ τοῦ βικαρίου Ἄνδρου (ἰταλ.).

3. 10 Φεβρ. 1802 : Τοῦ βικαρίου Barozzi πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giuseppe Tobia, διαμαρτυρομένου διὰ τὴν πώλησιν μεγάλου μέρους τῆς κτηματικῆς περιουσίας τοῦ Βικαριάτου εἰς τὸν Ἄνδριον μητροπολίτην Μεσημβρίας (πρόκειται περὶ τοῦ Γρηγορίου Σπυρίδου) (ἰταλ.).

4. Κωνσταντινούπολις, 11 Σεπτ. 1802 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν διὰ τὴν μετὰ τοῦ Armao διαφοράν του (ἰταλ.).

5. 15 Νοεμ. 1802 : Τοῦ Τηνίου ἱερέως Pietro Rigo (ἀντικαθιστῶντος ἴσως τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει βικάριον) πρὸς τὸν αὐτόν, διαμαρτυρομένου δι' ἀπαραδέκτους καταστάσεις εἰς τὸ Βικαριᾶτον (ἰταλ.).

6. 15 Ἰουν. 1803 : Τοῦ βικαρίου Barozzi πρὸς τὸν αὐτόν, ἀναφέροντος ὅτι ἐπέτυχε τὴν ἔκδοσιν φιρμανίων περὶ τῶν καταπατηθέντων κτημάτων (ἰταλ.).

7. 5 Νοεμ. 1803 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν πωληθέντων κτημάτων (ἰταλ.).

8. 14 Μαΐου 1819 : Τοῦ Τηνίου ἱερέως Giovanni Paganì πρὸ τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giovanni Collaro περὶ τῶν κτημάτων (ἰταλ.).

9. 4 Μαΐου 1820 : Τοῦ βικαρίου Pietro Ruggeri πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Χίου Francesco Dracopoli, ἀποστολικὸν ἐπισκέπτην εἰς Ἄνδρον, περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐν τῇ νήσῳ Δυτικῆς Ἐκκλησίας (ἰταλ.).

10. 5 Μαΐου 1820 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Collaro περὶ τοῦ ἰδίου θέματος (ἰταλ.).

11. 10 Μαΐου 1820 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν παρὰ τῇ SCPF καρδινάλιον ὁμοίως (ἰταλ.).

12. 16 Μαΐου 1820 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Collaro περὶ τῆς πωλήσεως κτήματός τινος (ἰταλ.).

13. ἄν. ἔτ. : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Τήνιον ἱερέα Giovanni Paganì περὶ τοῦ ἰδίου θέματος (ἰταλ.).

14. 28 Μαΐου, 1820 : Σχέδιον ἐπιστολῆς (πιθανῶς τοῦ αὐτοῦ) πρὸς ἀνώνυμον ἐπίσκοπον (ἴσως τὸν ὀρθόδοξον μητροπολίτην Ἄνδρου Διονύσιον) περὶ τοῦ ἰδίου θέματος.

15. 9 Μαΐου 1820 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου περὶ τοῦ ἰδίου θέματος (ἰταλ.).

16. 4 Ἰουν. 1820 : Παρομοίως (ἰταλ.).

17. 1 Ἰαν. 1821 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν εὐχετικὴ (ἰταλ.).

18. Τῆνος, 20 Ἀπρ. 1834 : Διορισμὸς τοῦ Giovanni Charikiopulos εἰς βικάριον Ἄνδρου (ἰταλ.).

19. 28 Δεκ. 1844 : Τοῦ βικαρίου Giovanni Battista Perpiniani πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Francesco Zalloni περὶ τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

20. 7 Νοεμ. 1845 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν οἰκονομικῶν (ἰταλ.).

21. 1 Ἰουν. 1846 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ καταπατήσεως οἰκήματος εἰς τὴν Χώραν (ἰταλ.).

22. 2 Δεκ. 1846 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτόν, αἰτοῦντος ἄδειαν πωλήσεως μὴ προσοδοφόρων κτημάτων (ἰταλ.).

23. 20 Μαρτ. 1848 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν ἔκθεσις περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ 1847 (ἰταλ.).

24. 13 Μαΐου 1848 : Ὁμοίως διὰ πωλήσεις κτημάτων (ἰταλ.).

25. 20 Αὐγ. 1849 : Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτόν, προτείνοντος τὴν ἀγορὰν οἰκήματος παρὰ τὸ Βικαριᾶτον ἐκ τῶν χρημάτων τῆς πωλήσεως κτημάτων (ἰταλ.).

26. 22 Ἰαν. 1855 : Ὁμοίως δι' ἀγορὰν ἀποθήκης (ἰταλ.).

27. Τῆνος, 9 Μαΐου 1857 : Διορισμὸς τοῦ Τηνίου ἱερέως Giovanni Aperghi ὡς βικαρίου Ἄνδρου (ἰταλ.).

28. Τῆνος, 1866(;) : Σχέδιον διορισμοῦ τοῦ ἱερέως Giuseppe Rigo ὡς βικαρίου Ἄνδρου (ἰταλ.).

29. Τῆνος, ἄν. ἔτ. : Δύο σχέδια ἐπιστολῶν τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giovanni Collaro πρὸς τὸν βικάριον Ἄνδρου Pietro Ruggieri (ἰταλ.).

30. 1825 : Τοῦ Μιχαὴλ Χέλμη, ἐνοικιαστοῦ τῶν κτημάτων τοῦ Βικαριάτου, πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Ἰωάννην Κολλάρον.

31. 9 Ἀπρ. 1825 : Παρομοίως.

32. 27 Αὐγ. 1825 : Παρομοίως περὶ τῶν εἰσοδημάτων καὶ σχέδιον ἀπαντήσεως τοῦ Ἐπισκόπου.

33. 21 Ἰαν. 1826 : Τοῦ Νικολάου Γούναρη πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν τρεχουσῶν ὑποθέσεων τοῦ Βικαριάτου.

34. 9 Ἰουν. 1835 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν Ἀντώνιον Γαβινέλλην, ἀδελφὸν τοῦ Ἐπισκόπου, περὶ τῶν εἰσοδημάτων.

35. 9 Ἰουλ. 1835 : Τοῦ Μιχαὴλ Χέλμη πρὸς τὸν αὐτόν.

36. 14 Ὀκτ. 1835 : Παρομοίως.

37. 21 Ὀκτ. 1835 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν αὐτόν.

38. 20 Ἰαν. 1836 : Παρομοίως διὰ τὰ εἰσοδήματα τοῦ Βικαριάτου.

39. 15 Ἰουν. 1836 : Τοῦ Γεωργίου Διαπούλη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Γαβινέλλην διὰ προσφάτως ἀγορασθὲν κτῆμα.

40. 1 Ἰουλ. 1836 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν αὐτὸν διὰ τὰς εἰσπράξεις τοῦ 1836.

41. 11 Αὐγ. 1836 : Παρομοίως.

42. 30 Νοεμ. 1836 : Τοῦ Γρηγορίου Δεσποτοπούλου πρὸς τὸν Ἀντώνιον Γαβινέλλην διὰ τὸ ἐνοίκιον οἰκίας τοῦ Βικαριάτου.

43. 2 Δεκ. 1836 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν αὐτόν.

44. 30 Νοεμ. 1837 : Παρομοίως.

45. 18 Αὐγ. 1838 : Παρομοίως διὰ τὰς ἐνοικιάσεις τοῦ 1838.

46. 25 Ὀκτ. 1838 : Τοῦ Λεωνίδα Ἀντ. Μπιρίκου πρὸς τὸν αὐτόν.

47. 10 Δεκ. 1838 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν αὐτόν.

48. 1837 - 38 : Παρομοίως ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ Βικαριάτου.

49. 1838 : «Κατάλογος τῆς συνάξεως καθὼς καὶ τῶν ἐξόδων καὶ ὅσων ἐμέτρησα εἰς τὸν Βικάριον». Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου.

50. 29 Σεπτ. 1839 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν Ἀντώνιον Γαβινέλλην διὰ τὰ ἐνοίκια τοῦ 1839.

51. 14 Ὀκτ. 1843 : Τοῦ Ἀντωνίου Μπιρίκου πρὸς τὸν νέον ἐπίσκοπον Τήνου Φραγκίσκον Ζαλώννην, συγχαίροντος ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του.

52. 21 Σεπτ. 1858 : Τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ Βικαριάτου Νικολάου Γούναρη πρὸς τὸν αὐτόν.

ΙΝΒΕΝΤΑΡΙΑ

53. 30 Μαΐου, 1744 : Ἰνβεντάριον τῶν ἀμφίων παραλαμβανομένων ὑπὸ τοῦ νέου βικαρίου Bartolomeo Corsi ἐκ τοῦ προκατόχου του Giovanni Crisostomo de Givet (ἰταλ.).

54. 20 Νοεμ. 1770 : Δήλωσις τοῦ Σταμάτη Χαρικιοπούλου (ἐκ τοῦ χωρίου Μουσουλοῦ τῆς Τήνου) διὰ τῆς ὁποίας καταγράφονται τὰ σκεύη τῆς μονῆς τῶν Καπουτσίνων ἐν Ἄνδρῳ ὅτε ὑπηρέτησε παρὰ τῷ βικαρίῳ Emmanuele Garcia (ἰταλ.).

55. 17 Ἀπρ. 1819 : Ἰνβεντάριον τῆς κατὰ τὴν θέσιν Μεσανὸ ἀποθήκης (ἰταλ.).

56. 29 Σεπτ. 1819 : Ἰνβεντάριον τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸ «μικρὸ σπίτι» τοῦ Βικαριάτου, καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ Francesco Perott (ἰταλ.).

57. 1832 : Κατάλογος τῶν κινητῶν, ἀκινήτων καὶ ἐνοικιαστῶν τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

58. ἄν. ἔτ. : Συνοπτικὴ κατάστασις τῶν ἀκινήτων τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

ΠΩΛΗΣΕΙΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

59. Κωνσταντινούπολις, 27 Ἰουλ. 1801 : Ἐπιστολὴ τοῦ βαρώνου Herbert von Rathkeal, πρεσβευτοῦ τῆς Αὐστρίας παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ, πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Νάξου Vincenzo Coressi περὶ τῆς πωλήσεως ἀκινήτων τινῶν τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου (ἰταλ.).

60. 11 Δεκ. 1801 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου Giacomo Barozzi πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως (ἰταλ.).

61. 3 Ἰαν. 1803 : Ὁμοίως ἐπιστολὴ τοῦ Giuseppe Pisano πρὸς τὸν αὐτὸν (ἰταλ.).

62. Ρώμη, 16 Ἰουλ. 1803 : Ὁμοίως ἐπιστολὴ τοῦ καρδιναλίου Stefano Borgia, προέδρου τῆς SCPF, πρὸς τὸν βικάριον Barozzi (ἰταλ.).

63. Κωνσταντινούπολις, 30 Ἰουν. 1819 : Ὁμοίως τοῦ ἀποστολικοῦ βικαρίου ἀρχιεπισκόπου Vincenzo Coressi (πρώην Νάξου) πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giovanni Collaro (ἰταλ.).

ΕΝΟΙΚΙΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΙ

64. 2 Μαΐου 1825 : Ἀπολογισμὸς ἐξόδων καὶ ἐξόδων ἀποδιδομένων εἰς τὸν νέον βικάριον Πέτρον Παληκαρᾶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Χέλμη.

65. 1830 - 31 : Σημείωσις περὶ τῶν ἐν Ἄνδρῳ ὑπογραφέντων διαβατηρίων ὑπὸ τοῦ Ὑποπροξενείου τῆς Γαλλίας (ἰταλ.).

66. 1831 - 32 : Ἐνοίκια τῆς ἀποθήκης τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.).

67. 8 Μαΐου, 1859 : Σημείωσις περὶ τῶν ἐνοικίων τοῦ Βικαριάτου.

68. 13 Νοεμ. 1859 : «Εἴσπραξις τοῦ Βικαριάτου τοῦ 1859».

69. 23 Μαρτ. 1861 : «Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου 1861».

70. 1863 : Ὁμοίως τοῦ 1861 - 62.

71. 1865 : Ὁμοίως τοῦ 1864.

72. 16 Νοεμ. 1865 : Ἀπόδειξις διὰ πληρωμὴν πλακῶν πέτρας.

73. 1865 : «Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου 1865».

74. 1866 : Κατάλογος ἐξόδων τοῦ βικαρίου Giuseppe Rigo (ἰταλ.).

75. 1866 : Ἐξόφλησις ἐνοικίου.

76. 30 Μαρτ. 1867 : Βεβαίωσις ὅτι ὁ Νικόλαος Γούναρος δὲν εἶναι πλέον πληρεξούσιος τοῦ ἐπισκόπου Τήνου διὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Βικαριάτου.

77. 24 Ὀκτ. 1867 : Ἐνοικιαστήριον περιβολίου εἰς τὰ Λιβάδια (συμβολαιογραφικόν).

78. 1867 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου τοῦ 1867 (ἰταλ.).

79. 11 Σεπτ. 1868 : Νέον ἐνοικιαστήριον τοῦ ὡς ἄνω ἀρ. 77 (συμβολαιογραφικόν).

80. 1868 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου τοῦ 1868 (ἰταλ.).

81 - 82. 1869 : Παρομοίως διὰ τὸ 1869 (ἰταλ.).

83. 1870 : Παρομοίως διὰ τὸ 1870 (ἰταλ.).

84. Τῆνος, 20 Ὀκτ. 1871 : Αἴτησις τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Ἰωάννου Μαραγγοῦ πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν διὰ τοὺς φόρους τοῦ Βικαριάτου.

85. 1871 : Συνοδευτικὰ ἔγγραφα τῶν ἐπάρχων Τήνου καὶ Ἄνδρου καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Ὑπουργείου.

86. 9 Σεπτ. 1871 : Ἐνοικιαστήριον τοῦ περιβολίου εἰς Λιβάδια (συμβολαιογραφικόν).

87. 1871 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1871 (ἰταλ.).

88. 10 Αὐγ. 1872 : Ἐνοικιαστήριον τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

89. 1872 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1872 (ἰταλ.).

90. 14 Σεπτ. 1873 : Ἐνοικιαστήριον τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

91. 1873 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1873 (ἰταλ.).

92. 6 Σεπτ. 1874 : Ἐνοικιαστήριον τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

93. 1874 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1874 (ἰταλ.).

94. 21 Σεπτ. 1875 : Ἐνοικίασις τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

95. 1875 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1875 (ἰταλ.)

96. 23 Ὀκτ. 1876 : Ἐνοικίασις τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

97. 1876 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1876 (ἰταλ.)

98. 1876 : Ἔκθεσις περὶ τοῦ λογαριασμοῦ τοῦ 1876.

99. 1877 : Γενικὸς ἀπολογισμὸς τῶν ἐτῶν 1876 - 77 (ἰταλ.)

100. 16 Σεπτ. 1877 : Ἐνοικίασις τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

101. 1877 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1877 (ἰταλ.)

102. 1878 : Ὁμοίως διὰ τὸ 1878 (ἰταλ.)

103. 10 Ὀκτ. 1878 : Ἐνοικίασις τοῦ αὐτοῦ περιβολίου (συμβολαιογραφικόν).

104. 1881 : Λογαριασμὸς τοῦ Βικαριάτου διὰ τὸ 1881 (ἰταλ.)

105 - 106. 1832 - 71 : Διπλότυπα εἰσπράξεων τῶν φόρων τοῦ Βικαριάτου.

107. 10 Ὀκτ. 1881 : Ἐνοικίασις καταστήματος τοῦ Βικαριάτον διὰ τὰ ἔτη 1881 - 82.

108. 2 Δεκ. 1881 : Ἀπόδειξις εἰσπράξεως ἐνοικίου διὰ τὸ περιβόλιον τῶν Λιβαδίων.

109. 1 Σεπτ. 1884 : Ἀπόδειξις ὀφειλῆς ἐνοικίων.

110. 1902 : Περιγραφὴ τοῦ κτήματος εἰς Μεσανό.

ΦΑΚΕΛΟΣ 5

ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΔΕΛΛΑΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ

1. 7 Ἰουλ. 1723 : Ἔγγραφον τοῦ ἐπισκόπου Σαντορίνης Λοϊζίου Γουάρκη περὶ τοῦ κληροδοτήματος πρὲ Γιάκουμου Ντελλαγραμμάτικα.

2. 15 Ἀπρ. 1685 : Διαθήκη τοῦ πολλὰ εὐγενῆ ἀφέντη Φραντζέσκου Ντελλαγραμμάτικα (ἀντίγραφον).

3. Ὁμοίως (ἐπίσης ἐν παλαιῷ ἀντιγράφῳ).

4. 12 Σεπτ. 1703 : Διαθήκη τοῦ εὐγενεστάτου ἀφέντη 'Αντωνάκη Ντελλαγραμμάτικα (ἀντίγραφον).

5. 20 'Ιαν. [π. 1725] : Διορισμὸς ἐφημερίου εἰς τὸν δυτικὸν ναὸν τῆς 'Αγίας Βαρβάρας.

6. 12 'Ιουν. 1711 : Βεβαίωσις τοῦ πρὲ Τζάννε Σουμαρίπα περὶ τοῦ κληροδοτήματος πρὲ Γιάκουμου Δελλαγραμμάτικα.

7. 30 Μαΐου, 1744 : «Nota de beni appartenenti al beneficio perpetuo fondato dal q(uonda)m sig(no)r Antonio della Gram(m)atica p(er) goderli un sacerdote latino con obbligo di messa una in settimana nella nostra cathedrale dedicata a S. Andrea Ap(osto)lo» (ἰταλ.)

8. 3 Νοεμ. 1754 : 'Ο Nicolò Dellagrammatica q. Francesco ἐπιστρέφει τὰ ὑπ' αὐτοῦ κατεχόμενα ἀκίνητα τοῦ κληροδοτήματος Νικολοῦ Ντελλαγραμμάτικα (ἰταλ.)

9. 16 Αὐγ. 1747 : 'Υποσχετικὸν τοῦ ἀφέντη Γασπαράκη Ντελλαγραμμάτικα τοῦ ποτὲ Νικολοῦ, ὅτι θὰ δίδῃ ἐτησίως ποσά τινα ἔναντι τοῦ ὑπ' αὐτοῦ παρανόμως πωληθέντος περιβολίου ἀνήκοντος εἰς τὸ κληροδότημα τῆς 'Αγίας Βαρβάρας.

10. β' ἥμισυ ΙΗ' αἰ. : 'Επιστολὴ ἀνυπόγραφος ἀπευθυνομένη «πρὸς τὸν ἐκλαμπρότατον ἀφέντη καὶ κριτὴ βασιλικὸ τῆς Μοσκοβίας εἰς τὴν "Αντρο τὸ Λάσκαρη», περὶ τοῦ κληροδοτήματος 'Αντωνάκη Ντελλαγραμμάτικα.

11. 27 'Ιουν. 1761 : Βεβαίωσις τοῦ σιὸρ Ντεμένικου Ντελλαγραμμάτικα (τὸ πρωτότυπον, πβλ. φάκ. 1 ἀρ. **10**).

12. 24 'Οκτ. 1787 : 'Υποσχετικὸν τοῦ Φρατζεσκάκη ποτὲ Νικολοῦ Ντελλαγραμμάτικα, ὅτι ἀφήνει τὸ παρανόμως ὑπὸ τοῦ ἰδίου κατεχόμενον κτῆμα τοῦ κληροδοτήματος εἰς τὸ Λάμυρο.

13. 27 'Οκτ. 1807 : Μαρτυρικὸν περὶ κυριότητος κτήματος τοῦ βικαρίου εἰς 'Ασυνετί.

14. 28 Μαΐου 1820 : 'Επιστολὴ τοῦ Μιχάλη Τελλαγραμμάτικα πρὸς τὸν ἔξαρχον Πέτρον διεκδικοῦντος κτήματα τῆς Δυτικῆς 'Εκκλησίας.

15. 14 'Απρ. 1834 : 'Απόφασις τοῦ Εἰρηνοδικείου "Ανδρου ὑπὲρ τοῦ Φ. Δελλαγραμμάτικα διεκδικοῦντος χωράφιον εἰς Λιβάδια.

16. 28/7 Μαΐου, 1834 : 'Επιτροπικὸν τοῦ ἐπισκόπου Τήνου, "Ανδρου καὶ Μυκόνου Γεωργίου Γαβινέλλου.

17. 28/7 Μαΐου, 1834 : Σημείωμα τοῦ ἰδίου περὶ ἀκινήτων.

18. 1/13 'Ιουν. 1834 : 'Επιτροπικὸν τοῦ ἰδίου.

6 - 3 - 1989

19. 1/13 'Ιουλ. 1834 : 'Επιστολὴ πρὸς τὸν ἴδιον ἐξ "Ανδρου τοῦ Stam. Cusovich (ἰταλ.)

20. 10 'Ιουλ. 1834 : 'Ομοίως ἄλλη ἑλληνιστί.

21. 20 'Ιουν. 1834 : Πιστοποιητικὸν περὶ τῆς συγγενείας τῶν Φ. Γ. Δελλαγραμμάτικα καὶ Νικ. Λ. Κωτάκη.

22. 23 'Ιουλ. 1834 : "Εγγραφον σχετικὸν πρὸς ἔφεσιν ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως ὡς ἀρ. 15 ἀνωτέρω.

23. "Ομοιον.

24. 2 Δεκ. 1834 : 'Επιστολὴ τοῦ Γεωργίου Διαπούλη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Γαβινέλλον.

25. 'Ως τὸ ὑπ' ἀρ. **15** ἀνωτέρω (ἐπίσημον ἀντίγραφον).

26. ἀχρόν. : Πρόχειρος ἀναφορὰ πρὸς τὸ Εἰρηνοδικεῖον.

ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΚΟΝΤΟΣΤΑΒΛΟΥ

27. 18 'Απρ. 1686 : Παραχώρησις κτημάτων ὑπὸ τοῦ ἐκλαμπροτάτου ἀφέντη Γάσπαρη Κοντοστάβλου πρὸς τὸν πρὲ Τζάννε Σουμαρίπα ἐν εἴδει κληροδοτήματος.

28. Βενετία, 7 Δεκ. 1690 : Δωρεὰ τοῦ Nicolo Condostavlo πρὸς τὸν υἱόν του μὲ ὑποχρέωσιν νὰ δίδεται τὸ τρίτον τῆς παραγωγῆς πρὸς τὸν ναὸν τοῦ 'Αγίου 'Ανδρέου (ἀντίγραφον· ἰταλ.)

29. Σίφνος, 29 'Ιουν. 1665 : Διαθήκη τοῦ Micheleto Condostavlo (ἐπίσημον ἀντίγραφον· ἰταλ.). 'Επίσης 5 ἄλλα σχετικὰ πρὸς τὸ κληροδότημα ἰταλικὰ ἔγγραφα.

30. Βενετία, 16 'Απρ. 1701 : 'Επιστολὴ τοῦ Nicolò Condostaulo πρὸς τὸν ἱερέα Giovanni Summaripa (ἰταλ.)

31. Βενετία, 27 'Απρ. 1701 : Διαθήκη καὶ κωδίκελλος τοῦ Nicolò Condostavlo q. Leonardo (ἐπίσημον ἀντίγραφον· ἰταλ.)

32. 27 'Ιουλ. 170 : "Εγγραφον τοῦ «Smaragdo Ruggieri decano della Cathedrale di Naxia e visitator apostolico di Andros, Zia, Fermia e Sifanto» περὶ τοῦ κληροδοτήματος ὡς ἀρ. **27** ἀνωτέρω (ἰταλ.)

33. 21 'Απρ. 1776 : Μαρτυρικὰ περὶ συγγενείας τῶν Γάσπαρη καὶ 'Αντωνίου Κοντοστάβλου (ἰταλ.)

34. ἀχρόν. : «'Ενθύμησις». Σημείωμα ἀναγράφον συγγενικοὺς δεσμούς.

35. Τῆνος, 1803 : Δικαστικὴ ἐξέτασις τοῦ βικαρίου Giacomo Barozzi ἐκ μέρους τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giuseppe Maria Tobia διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν πωληθέντων κτημάτων τοῦ Βικαριάτου Ἄνδρου (πρβλ. φάκ. 4 ἀρ. **2 - 7** καὶ **59 - 62**· ἰταλ.)

36. 15 Μαΐου, 1803 : Μαρτυρία κατοίκων Ἄνδρου κατὰ τοῦ βικαρίου.

37. 1803 : Αἱ πρὸς τὸν βικάριον ἀπευθυνθεῖσαι κατὰ τὴν ἐξέτασιν ἐρωτήσεις (ἰταλ.)

38. 16 Μαΐου, 1804 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου (ἰταλ.)

39. 3 Ἰουν. 1813 : Πωλητήριον κτήματος τοῦ Βικαριάτου πρὸς τὸν Γιωργάκην Ντελλαγραμμάτικα.

40. 26 Φεβρ. 1819 : Σημείωσις ἐνοικίων τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.)

41. ἄν. ἔτ. : Κατηγορητήριον ἐναντίον τοῦ Βικαρίου (ἰταλ.)

42. ἄν. ἔτ. : Ἐρωτήσεις ἀπευθυνθεῖσαι πρὸς τὸν βικάριον (ἰταλ.)

43. (α) ἄν. ἔτ. : Αἱ ἀπαντήσεις τοῦ βικαρίου. (β) 20 Σεπτ. 1803 : Ἔκθεσις τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giuseppe Tobia διὰ τὸ εἰς Ἄνδρον ταξίδιόν του (ἰταλ.)

44. ἄν. ἔτ. : Ἐρωτηματολόγιον διὰ τοὺς μάρτυρας (ἰταλ.)

45. 28 Αὐγ. 1803 : Ἕτερον ἐρωτηματολόγιον (ἰταλ.)

46. ἄν. ἔτ. : Ἀπαντήσεις εἰς τοῦτο (ἰταλ.)

47. ἄν. ἔτ. : Μέρος τῆς ἀπολογίας τοῦ Barozzi καί τινες σημειώσεις (ἰταλ.)

ΒΙΚΑΡΙΟΣ PIETRO RUGGERI

48. Τῆνος, 5 Ἰουν. 1820 : Ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου Τήνου Giovanni Collaro πρὸς τὸν βικάριον Pietro Ruggeri σχετικὴ πρὸς τὸν διορισμόν του (ἰταλ.)

49. Τῆνος, 5 Ἰουν. 1820 : Ὁ σχετικὸς διορισμὸς (ἰταλ.)

50. Τῆνος, 5 Ἰουν. 1820 : Ἑτέρα ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν (ἰταλ.)

51. Τῆνος, 5 Ἰουν. 1820 : Ἀντίγραφον τοῦ διορισμοῦ (ἰταλ.)

52. 1820 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου (ἰταλ.)

53. 22 Φεβρ. 1821 : Ὁμοίως διὰ θέματα εὐθύνης τοῦ βικαρίου (ἰταλ.)

54. ἄν. ἔτ. : Παρομοίως (ἰταλ.)

ΑΝΤΙΔΙΚΙΑ ΜΕΤΑ ΜΙΧΑΗΛ ΠΟΛΕΜΗ

55. Σῦρος, 10 Ὀκτ. 1846 : Κοινοποίησις τῆς διαμαρτυρήσεως τοῦ βικαρίου Ἰωάννου Περπινιάνη πρὸς τὸν ἐν Σύρῳ ἔμπορον Μιχαὴλ Πολέμην διὰ προξενηθεῖσαν βλάβην εἰς οἴκημα τοῦ Βικαριάτου ἐν Ἄνδρῳ.

56. Σῦρος, 12 Ὀκτ. 1846 : Ἡ ἀπολογία τοῦ Πολέμη.

57. 27 Ὀκτ. 1756 : Δωρεὰ τοῦ Ἰωάννου Πολέμη πρὸς τοὺς υἱούς του Λεονάρδον καὶ Μιχάλην (ἀντίγραφον).

ΔΙΑΦΟΡΑ

58. Νάξος, 10 Ὀκτ. 1820 : Σημείωσις τῶν διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἁρπαγέντων κτημάτων τοῦ Βικαριάτου ἐξόδων ὑπὸ τοῦ πρώην βικαρίου Ἄνδρου Giacomo Barozzi (ἰταλ.)

59. Νάξος, 6 Νοεμ. 1820 : Ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νάξου Andrea Veggetti πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giovanni Collaro δι' ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ πρώην βικαρίου (ἰταλ.)

60. ἄν. ἔτ. : Περιγραφὴ τῆς καταστάσεως τοῦ Βικαριάτου (ἰταλ.)

61. 20 Αὐγ. 1818 : Ἐπιστολὴ τοῦ Ἄνδρου Διονυσίου πρὸς τοὺς ἱερεῖς καὶ κατοίκους Λιβαδίων νὰ φανερώσουν εἰς τὸν βικάριον περὶ τοῦ κτήματος κειμένου εἰς τὴν Ἀμμοδαριάν.

62. 2 Μαΐου, 1825 : Ἐπιστολὴ τοῦ βικαρίου Pietro Palicarà πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Τήνου Giovanni Collaro (ἰταλ.)

ΦΑΚΕΛΟΣ 6 : LIBER BAPTIZATORUM

Βιβλίον διαστάσεων 0.20×0.145 μ. ἐκ γεγραμμένων φύλλων 12, τῶν βαπτίσεων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου τῶν ἐτῶν 1737 - 1817, περιλαμβάνον 46 πράξεις μὴ ἠριθμημένας. Ἡ ἐποχὴ συμπίπτει πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἐξαφάνισιν τοῦ καθολικισμοῦ μεταξὺ τῶν Ἀνδρίων καὶ πολλὰ ἐκ τῶν βαπτιζομένων, ἰδίᾳ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον, εἶναι τέκνα μὴ Ἀνδρίων, ἀκόμη δὲ καὶ μὴ Ἑλλήνων. Ἐκ τῶν ἐντοπίων Λατίνων αἱ πράξεις ἀφοροῦν κυρίως εἰς τὴν οἰκογένειαν Δελλαγραμμάτικα καὶ πολὺ ὀλιγώτερον εἰς τὰς οἰκογενείας Quirini καὶ Κοντοστάβλου. Ὡς εἶναι ἀναμενόμενον, αἱ πλεῖσται τῶν βαπτίσεων ἐτελέσθησαν εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἔχομεν ὅμως καὶ βαπτίσεις εἰς τὸν δυτικὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Βαρβάρας εἰς Ἀποίκια ὡς ἐπίσης καὶ εἰς ὀρθοδόξους ναοὺς καὶ δὴ καὶ ἐνοριακούς. Αἱ πράξεις εἶναι εἰς τὴν λατινικὴν καὶ ὀλίγαι εἰς τὴν ἰταλικήν.

Εἰς τὸν αὐτὸν φάκελον ὡσαύτως 8 λυτὰ ἔγγραφα : «Lista delli Cattolici nell'Isola d'Andros» (ἀχρόνιστον ἀλλὰ τῆς περὶ τὸ 1740 ἐποχῆς, περιλαμβάνον 16 ὀνόματα· ἀρ. **2**), ἀντίγραφα πράξεων βαπτίσεων (ἀρ. **3 - 4**) καὶ νεώτεραι πράξεις βαπτίσεων τῶν ἐτῶν 1837 - 47 (ἀρ. **5 - 8**).

ΚΩΔΙΞ Α'

Ὁ κύριος Κῶδιξ τοῦ Βικαριάτου τῆς Ἄνδρου κατεστρώθη ἐν ἔτει 1758, δι' ἀντιγραφῆς ἐκ παλαιοτέρου κώδικος ἀπολεσθέντος πλέον. Εἶναι διαστάσεων 0.30×0.205 μ. καὶ περιλαμβάνει ἠριθμημένας σελίδας. Πολλὰ ἐκ τῶν φύλλων ὑπέστησαν φθορὰς καὶ αἱ γεγραμμέναι σελίδες 15 - 16, 31 - 32 καὶ 35 - 45, ἐλλείπουν.

Ἐν σ. 7 : «Κόντικας ὁποῦ φανερώνει τὰ ὑποστατικὰ τοῦ Βικαριάτου, τὰ ἱερὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἄνδρου καὶ ἄλλα πράγματα ἀναγκαῖα νὰ ἰξεύρωνται καὶ ἀπὸ τὸν ἀφέντη βικάριον καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους του».

Ἐν τῷ Κώδικι περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς :

1. Ἀναγραφὴ λεπτομερὴς τῶν ἀκινήτων τοῦ Βικαριάτου μετὰ τῶν ὁρίων των, 38 κτήματα ἐν ὅλῳ (σσ. 7 - 14).

2. Τὰ ἐντὸς ἰδιοκτησιῶν τοῦ Βικαριάτου ὑπάρχοντα «πράγματα ξένα μέσα στὸ ἴδιο μακτοῦ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ βικάριος πέρνει τὸ δικαίωμά του» (σ. 14 κ.ἑ., ἐλλιπὴς ἀναγραφὴ λόγῳ τοῦ χάσματος τοῦ Κώδικος).

3. Ἀναγραφὴ (ἀκέφ.) τῶν ἐν Ἄνδρῳ διατελεσάντων βικαρίων μέχρι τοῦ 1783 (σ. 17).

4. «Ἐκκλησίαις φράντζικες ὁποῦ ἐσταθήκασι μέσα εἰς τὴν Ἄνδρο καὶ ἐλειτουργοῦνταν ἀμὴ τώρη ἔξω ἀπὸ τρεῖς ὁποῦ ἀκόμη λειτουργοῦνται, ὅλαις εἶναι χαλασμέναις». Ἀκολουθεῖ ἀναγραφὴ τῶν 3 λειτουργουμένων ναῶν καὶ τῶν 12 ἠρειπωμένων (σσ. 17 - 18).

5. «Τὰ ὑποστατικὰ μπενεφίτζια τῆς Ἁγίας Βαρβάρας μὲ χρέος νὰ τὰ καρποτρώγῃ ἕνας παπᾶς καὶ νὰ κάνῃ τέσσερης λειτουργίαις τὴν ἑβδομάδα» (σσ. 18 - 20).

6. «Γραφαῖς ὁποῦ φανερώνουσι τὰ τριτιάρικα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέως εἰς τὸ Ἀπάνω Κάστρω». Ἀκολουθοῦν 5 ἔγγραφα ἐν ἀντιγράφοις τῶν ἐτῶν 1663 - 1775 (σσ. 21 - 24).

7. Ἀντίγραφα τῶν διαθηκῶν τῶν Φραντζέσκου Ντελλαγραμμάτικα (1685), Ἀντωνάκη Ντελλαγραμμάτικα (1703) καὶ Φραντζέσκου Νικ. Γραμμάτικα (1718) μετά τινων σχετικῶν ἐγγράφων (σσ. 25 - 28).

8. Διάφορα σχετικὰ πρὸς τὰ ἀκίνητα καὶ τοὺς καλλιεργητὰς τῆς μετὰ τὸ 1800 ἐποχῆς (σσ. 45, 50, 61 - 65).

9. «1803. Αὐγούστου 5 : Κατάλογος τῆς πουλήσεως τῶν ὑποστατικῶν τοῦ Βικαριάτου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέως τῆς νήσου Ἄνδρου εἰς τὸν ὁποῖον φανερώνομεν κατὰ ὄνομα τὰ χωράφια ὁποῦ ἐπουλήσαμεν τοῦ κάθε ἑνὸς ἀγοραστὴ διὰ τὸ μακτοῦ ὁποῦ ἔχει νὰ πληρώνῃ ὁ κάθε ἕνας εἰς τὸ κάθε χωράφι τὸν καθέκαστον χρόνον εἰς τὸ Βικαριάτο τοῦ κατὰ καιροῦ βικαρίου ὡς διαλαμβάνει ἡ γραφὴ τοῦ κάθε ἑνὸς ὁποῦ κρατεῖ εἰς τὸ χέρι του» (σσ. 67 - 69).

10. Ἄλλαι ἔγγραφαὶ ἥσσονος σημασίας (σσ. 184, 185, 188, 190, 191).

11. Δύο λυτὰ ἔγγραφα, τὸ ἓν περὶ τῶν ἀκινήτων τῆς Ἁγίας Βαρβάρας.

ΚΩΔΙΞ Β'

Εἶναι διαστάσεων 0.23×0.18 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων 40. Περιλαμβάνονται διάφορα στοιχεῖα καὶ ἔγγραφα χρήσιμα εἰς τοὺς βικαρίους. Τιτλοφορεῖται «Libro del Vicariato d'Andros». Ἐγγραφαὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἰταλικήν.

1. Ἀναγραφὴ ναῶν καὶ οἰκιῶν (φ. 1r).

2. «Libro della mensa episcopale di Andro». 8 φύλλα ἐκ παλαιοτέρου κώδικος, περιέχοντα περιγραφὴν τῶν κτημάτων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ 1616 κἑξ. Ἐπίσης διάφοροι σημειώσεις περὶ παραγωγῆς καὶ ἐξόδων (φφ. 3 - 9).

3. Πράξεις βαπτίσεων τῶν ἐτῶν 1733 - 35 (φ. 10r).

4. Κατάλογοι ναῶν, ὑποστατικῶν καὶ οἰκιῶν (φφ. 11 - 16).

5. Περιγραφὴ τῶν ἀκολουθιῶν τελουμένων εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου (φφ. 16 - 17).

6. Ἡ εἰς ἀργίαν καταδίκη τοῦ βικαρίου Gianne Summaripa ἐκ μέρους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νάξου Antonio Giustiniani (15 Φεβρ. 1703) (φ. 18r).

7. Ἀντίγραφα τῶν διαθηκῶν τοῦ Ἀντωνάκη Δελλαγραμμάτικα (1703) καὶ τοῦ Francesco della Grammatica (1719) (φφ. 18 - 19 καὶ 26 - 27).

8. Ἀνακρίσεις σχετικαὶ πρὸς γάμους (φφ. 20 - 21, 29 - 31).

9. Ἄλλα ἔγγραφα ἤτοι δωρεαί, ἀνταλλαγαί, συμβιβασμοί, σημειώσεις ἐξόδων κ.τ.λ.

ΚΩΔΙΞ Γ'

Ἔχει διαστάσεις 0.28×0.21 μ. καὶ περιλαμβάνει φύλλα 134, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἄγραφα. Ἡ στάχωσις ἐκ μεμβράνης. Τιτλοφορεῖται «Archivio d'Andros. Libro della mensa del Vicariato».

1. Σημειώσεις εἰσπράξεως τῶν ἐτῶν 1780 καὶ 1790 (φ. 1r).

2. Εἰσοδήματα διαφόρων κτημάτων καὶ σημειώσεις ἐξόδων ἀπὸ 1783 κἑξ. (φφ. 5r - 33v).

3. Ἔξοδα τοῦ 1788 (φ. 40r).

4. Ἐνοίκιον ἀποθήκης, τοῦ 1819 (φ. 41r).

5. Ἐμπορεύματα ἐξαχθέντα ἐκ τῆς νήσου εἰς ἄλλας νήσους ἐν ἔτει 1695 (φφ. 132v - 133r).

ΕΓΓΡΑΦΑ

1

ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ ΔΙΑ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΝ

19 Ὀκτωβρίου, 1585.

φάκελος 1, ἀρ. 1

Μονόφυλλον 0.295×0.20 μ. μὲ πολλὰς φθορὰς καὶ ἐλαφρὰν κηλίδωσιν. Ἡ γραφὴ τοῦ νοταρίου διετηρήθη.

1585 οκτωβρ(ίου) : 19 εις τ(ην) Ανδ(ρον).

|[2] † Δια τοῦ παρόντ(ος) γράματ(ος) κερὰ Αντριόλα χῆρα του ποτ(ε) μι[σὲρ] |[3] Νικολοῦ Δεκαμήλα σηνιβαζεται με τ(ὸν) προγονον της [μι]|[4]σερ Πουλημένον υἱόν του ποτ(ε) μισερ Νικολοῦ του ανοθ(εν) (καὶ) δι[δει]|[5] πρὸς αυ(τὸν) δια αδελφομήρη από του π(ατ)ρ(ός) του τα πρ[ά]|[6]μ(α)τα δια ὅσο μερτικόν του εμπένη ἀπο στεκουμ(εν)α (καὶ) [πε]|[7]ριπατουμ(εν)α μετριτὸ (καὶ) ρουχ(α) ὅτι του ετρεχ(εν) να πάρη [τὸ]|[8]περιβόλ(ι) εις τ(ὸν) κάτ(ο) Φάλικαν εκιν(ο) οπου κρατὴ με εμπατ[ίκι]|[9] ο Γεωργ(ης) Μαυροδῆς ὅλα τα δικαιώ-μ(α)τα οπου ἦνε τῆς ανωθ(εν) αρ|[10]χοντισας. ὅλον ἐκιν(ο) (καὶ) ὁπόθ(εν) χοριζη, με ολα του τα δικ[αι]|[11]ομ(α)τα. ακομ(ι) ἕνα κομ(α)τι χοραφη εις τὴν Βαρσαμιὰ συμ|[12]πλίω με τῆς μάνδη Κουρνελί(ας) οσον ευρισκεται με τα σινορα|[13] (καὶ) μια αγελαδ(α). (καὶ) ἔτζη με τουτο κοντενταρετ(αι) ο αυτὸς σερ [Που]|[14]λιμ(έν)ος (καὶ) πλεω ο αυτὸς να μὴν εχι να γιρεῦση μιτε αυτὸς μί[τε]|[15] κανενας του επιτροπος δια κανεν(α) (καί)ρόν : (καὶ) ἔτζη ο-|[16] πληγάρεται η ανοθ(εν) αρχόντισα κ(αὶ) ο υιός της ο σερ Ζανάκι[ς][17] να τ(όν) εμαντενιρουν κ(αὶ) να τ(ὸν) ἐξεκαθέρνουν απο π[ᾶσα] |[18]ενατίω οπλι-γαροντ(ας) κ(αὶ) τα εξῆς : κ(αὶ) δια πιστοσιν αληθι[(ας)]|[19] λέγουν ὅτι ογια εν ἔβγη από (τὴν) παρ(ὸν) συνιβ[ασιν]|[20] απο τα δΐο μερη να πληρονι τῆς αὐθ(εν)τι(ας) ασ(πρα) διο χιλιαδ[ες] 2000|[21](καὶ) παλη τὸ παρ(ὸν) να ἦνε βεβαιον. εγραφη εμπροσθ(εν) μαρτη[ρων] τ[ῶν] υπογεγραμένων : |[22] (καὶ) ετη οταν τ(ὸν) επεσι εὔκολ(α) να παγένουν εις τ(ὸν) αὐθ(εν)τ(η) τ(ὸν) κατῆ να το γραφουν.

|Io Zuanandre Su(mmari)ppa testo ut supra.

|Io Zuanandre Su(mmari)ppa ho scrito p(er) nome di m(i)s(ser) Jacomo q. s(er) Gasparo Dellag(rammati)ca p(er) no(n) saper scriue.

|(καὶ) σερ Ζάν(ες) Δεκαμιλας του ποτ(ε) σερ Τζάρτζου μάρτ(υς).

|Io Antonio Darmali testimonio ut supra.

|ἐγο Φαγγγουλι Τεμετζος μαρτηρο τα ανωθ(εν).

furono dati da me sottoscritò alla Chiesa nostra di Santo Andrea | *Io Zuan Antonj Camillo afermo qua(n)to ut supra.*
| *ἐγῶ Ἰω(άννης) Στρατηγόπ(ου)λ(ος) νοτ(άριος) παρακλιθῆς τὸ παρ(ὸν) ἔγραψα* | *μ(ετα) πᾶσις αλιθει(ας) κ(αὶ) πιστεως κ(αὶ) υπεγραψα.*

2

ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΟΙΚΗΜΑΤΩΝ

10 Αὐγούστου, 1643.

φάκελος 1, ἀρ. 2

Δίφυλλον 0.31×0.21 μὲ φθορὰς εἰς τὸ μέσον. Ἡ γραφὴ οὐδενὸς ἐκ τῶν ὑπογραφομένων φαίνεται. Δεῖγμα: *ἐντι ἀνδρο εἰς το καστρο τοῦ ἐμπορίου παρόντον ἀξιοπιστον μαρτυρ(ων) τον κατοθεν.* Ἐν σ. 4 *η αλαξια του πα(πᾶ) κὺρ γεωργη κωνστάν|τιου μὲ τὸν ἀφέντη πρε γιακουμο* | *κατογι στὸ καστρο,* καὶ δι' ἄλλης χειρός, *ο τοπος πουνε κον|τα στιν εκλισια στο λακο.*

1643, Αὐγούστου 10.

Ἐν τῇ Ἄνδρῳ εἰς τὸ Κάστρο τοῦ Ἐμπορείου, παρόντων ἀξιοπίστων μαρτύρων τῶν κάτωθεν ὑπογεγραμμένων, τὴν σήμερον ἔκαμαν ἀλλαξία παπᾶ κὺρ Γεώργης Κωνστάντιος μὲ τὸν ἀφέντη πρὲ Γιάκουμο βικάριος Τελλεγραμμάτικας καὶ ἔδωσε ὁ ἀφέντης πρὲ Γιάκουμος τοῦ παπᾶ κὺρ Γεώργη ἕνα σπίτι κατώγιον εἰς τὸ Κάστρο μὲ τὸν ἀγέρα του βορεινά· σύμπλιος ὁ Ταξιάρχης καὶ ἡ αὐλὴ τοῦ Σαμπεναρδῆ καὶ τὸ κατάλυμα ποτὲ Νικολοῦ Κοσύφη. Διὰ τὸ ἄνωθεν κατώγι ἔδωσε ὁ παπᾶς κὺρ Γεώργης τοῦ αὐτοῦ πρὲ Γιάκουμου ἕνα σπίτι κατώγιον εἰς τὸ Κάστρο καὶ αὐτὸ βορεινὰ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τοῦ Δημήτρη Στραβόχειλος, τὸ ὁποῖον τὸ ἔχει ἀπὸ τὸν Φίλιππον Τανιόλον· σύμπλιος Νικολὸς τοῦ μάστρο Μανόλη καὶ ὁ παπᾶ κὺρ Γεώργης καὶ σὲ δύο μεριὲς τὸ στενό. Καὶ διὰ νὰ φθάσῃ ἡ παρὼν ἀλλαξία ἴσια πρὸς ἴσια ἔδωσε ὁ παπᾶ κὺρ Γεώργης τοῦ ἀφέντη πρὲ Γιάκουμος ῥιάλια δέκα, (ἄσπρα) 1000, ὡς καθὼς ἐταίριασαν ἀναμεταξύ τους καὶ κράζονται καὶ οἱ δύο πάρτες εὐχαριστημένοι καὶ τάζονται καὶ οἱ δύο πάρτες νὰ μαντινήρωνται ἕνας τὸν ἄλλον ἀπὸ πᾶσα ἐναντίον. Βάνουν καὶ οἱ δύο πάρτες ἐπίτροπον ὡς τὸ ἴδιόν τους κορμὶ τὸν μισὲρ Νικολὸ Τελλεγραμμάτικα νὰ πάγῃ εἰς τὸν ἀφέντη τὸν καδῆ νὰ τῶν δώσῃ χογκέτι τῶν ἄνωθεν ἕνα τοῦ ἄλλου. Καὶ διὰ πίστωσιν καὶ βεβαίωσιν ἐγεγόνει τὸ παρὸν εἰς ἀσφάλειαν, τὸ ὁποῖον θέλουν γράψει ἰδιοχείρως καὶ νὰ εἶναι ἡ ἄνωθεν ἀλλαξία βέβαιη καὶ ἀσάλευτη.
Νικολὸς Γιαννούστιλος μαρτυρῶ.
Ἰωάννης Σκληρὸς μαρτυρῶ.

Σταματέλος Ἀθανάσης μαρτυρῶ.
Δημήτρης Καΐρης μαρτυρῶ.
Νικολὸς Παλαιολόγος μαρτυρῶ.
Δημήτρης Καγκελλέρης μαρτυρῶ.
πρὲ Γιάκομος Τελλαγραμμάτικας στέργω τ' ἄνωθε.
Nicolò della Grammatica.

3

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

μέσα ΙΖ αἰ.

Κῶδιξ Β', φφ. 1^r καὶ 14^v

Ὁ κατάλογος τῶν δυτικῶν ναῶν ἀρχικῶς κατηρτίσθη περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ νήσῳ εὑρισκομένου καπουτζίνου μοναχοῦ Fra Tomaso (φ. 1^r). Ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ἑπομένου αἰῶνος τὸν κατάλογον ἀντέγραψεν ὁ τότε βικάριος Νικολὸς Μαραγγὸν ὁ ὁποῖος προέβη συγχρόνως εἰς μικροαλλαγὰς καὶ προσθήκας. Κατωτέρω ἐκδίδεται ὁ κατάλογος τοῦ Τομάζου μὲ τὰς ἐν τῷ ὑπομνήματι παραλλαγὰς τοῦ Μαραγγόν. Τὰ σφάλματα γραφῆς καὶ ἰδίως τονισμοῦ διωρθώθησαν σιωπηρῶς.

Ὀνόματα[1] *τῶν ἐκκλησιῶν Λατίνων*[2] *στὴν Ἄνδρον*[3]

Ἅγιος Ἀνδρέας[4] *ἡ καθεδράλε στὸ Κάστρο.*
Ἅγιος Γεώργιος στὸ Κάστρο[5].
Παναγία στὰ Λουριὰ λεγόμενο[6] *Φονιᾶ.*
Ἁγία Κατερίνα στὸ πρᾶμα τοῦ κὺρ Δημήτρη Καρκάκη[7].
Παναγία στὸ Μεσανό[8].
Παναγία στὸ Μέσα Χωριὸ τὸ[9] *πρᾶμα τῆς Ἐπισκοπῆς*[10].
Ἐκκλησία παλιὰ λεγόμενη Ἁγία Τριάδα[11] *στὴν Ἄβυσσο στὸ πρᾶμα ἀφέντη Καμπάνη.*
Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους λεγόμενη Ἁγία Κατερίνα[12].
Ἀγγελοχαιρέτιστη, σύμπλιος τῶν Φολεριανῶν.
Ἁγία Κατερίνα στὸ πρᾶμα[13] *τοῦ Ἀπατζιανοῦ.*
Ἅγιος Γιωάννης στοῦ Βαραγγάκη στὸ πρᾶμα[14] *τῆς Ἐπισκοπῆς.*

---

1 *τὰ ὀνόματα* || 2 *τῶν λατίνων* || 3 *ποὺ ἔχομεν στὸ νησὶ τῆς Ἄνδρος* || 4 *Ἀνδρέας Ἀπόστολος* || 5 *Ἅγιος Γεώργιος ὁποῖος λένε πὼς ἦτον τῶν πολλὰ αἰδεσίμων πατέρων Γεζουίτων μὲ τὰ σπίτια τριγύρω του* || 6 *λεγόμενη στὸ* || 7 *Καρικάκη* || 8 add. *ποὺ ἐξανάκτισα ὡς ἄνωθεν ἐμίλησα* || 9 *στὸ* || 10 add. *μας* || 11 *Ἁγία Τριάδα χαλασμένη* || 12 *Ἁγία Κατερίνα χαλασμένη στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ πρᾶμα ἀφέντη Καμπάνη* || 13 *περιβόλι* || 14 *μέσα στὰ πράματα*

Ἅγιος Ἀνδρέας μέσα στὸ παλιὸ κάστρο.
Ἅγιος Νικόλαος καὶ Βερναρδῖνος τῶν αἰδεσίμων πατέρων Καπουτζίνων στὸ Κάστρο[1].

φρὰ Τομάζος ἀπὲ τὸ Παρίτζι
Καπουτζῖνος βικάριος ἀποστόλικος[2].

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Μαραγγὸν προέβη εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν οἰκημάτων καὶ οἰκοπέδων (φ. 15ʳ) :

Τὰ σπίτια καὶ οἱ σπιτότοποι τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα

1. *Πρῶτον τὰ σπίτια σύμπλιος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ἤγουν σάλα καὶ δυὸ κάμαρες μὲ τὸν ἀγέρα των.*
2. *Τὰ σπίτια καθὼς εὑρίσκονται, σύμπλιος ἀφέντη Μπίστη, ἀνώγεια καὶ κατώγεια μὲ τοὺς ἀγέρες τῶν δωμάτων ποὺ εἶναι ἀπ᾽ ὄξω πρὸς τὴν Πλάσα.*
3. *Ἔναν σπιτότοπον κατώγι, σύμπλιος τοῦ Ταξιάρχη καὶ Παλαιολόγου.*
4. *Ἔναν σπιτότοπον κατώγι, σύμπλιος ἀφέντη Μπίστη καὶ τῆς Ρωμαίκης Ἐπισκοπῆς.*
5. *Ἔναν σπιτότοπον, σίμπλιος τοῦ Ἀγαδάκη ἀπ᾽ ὄξω στὸν Ἅγιον Ἀνδρέα.*
6. *Ἕνα ἀργαστήρι στὴν Πλάσα, σύμπλιος κὺρ Λινάρδου Ροΐδη.*
7. *Ἕνα σπιτότοπον ὀμπρὸς στὸν Ἅγιον Γεώργη τὸν Ρωμαίκον, σύμπλιος εἰς τὰ σπίτια τοῦ ἀφέντη Σκαλιάρη καὶ ἀφέντη Κωτάκη.*
8. *Ἔναν σπιτότοπον, σύμπλιος τῆς Μαρίας τῆς Καπετανάκαινας κοντὰ εἰς τὸ μοναστήρι τῶν αἰδεσίμων πατέρων Καπουτζίνων.*
9. *Οἱ σπιτότοποι κοντὰ καὶ τριγύρω τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ δικοῦ μας οἱ ὁποῖοι λένε πῶς εἶναι τῶν αἰδεσίμων πατέρων Γεζουίτων.*

4

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΙΣ ΚΤΗΜΑΤΟΣ ΕΙΣ ΚΟΛΛΙΑΝ

27 Ὀκτωβρίου, 1784.

Κῶδιξ Α', σσ. 33 - 34.

Ὄπισθεν διαγεγραμμένον παρόμοιον ἔγγραφον, τῆς ἰδίας ἡμερομηνίας, περὶ ἑτέρου κτήματος εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν (τὸ μέσα), διδόμενον εἰς τὸν Δημήτρην παπᾶ Μιχάλη Μαρῆ.

1784, Ὀκτωβρίου 27.

Τὴν σήμερον ὁ αἰδεσιμώτατος ἀφέντης ὁ Βικάριος τῆς Ἄνδρος Γιάκουμος Μπαρότζης ἐσυνιβάστηκεν μαζὶ μὲ τὸν Ἀνδρέα παπᾶ Μιχάλη Μαρῆ

1 εἰς τὸ καινούργιο μοναστήρι τῶν αἰδεσίμων πατέρων καπουτζίνων || 2 πρὲ Νικόλαος Μαραγγὸν βικάριος Ἄνδρου.

καὶ δίνει ὁ ἀφέντης ὁ βικάριος τοῦ ἄνωθεν Ἀντρέα τὸ πρᾶμα εἰς τ᾽ Ἀποίτζια στὸν Ἅγιον Ἠλίαν τὸ ὄξω, ὅλο ὡς εὑρίσκεται, μὲ τὸ ἐμισὸ νερὸ καὶ κάνουνε παντοτινὴ κολλιά. Καὶ τοῦ τὸ δίνει [τὸ] ἄνωθεν πρᾶμα νὰ τὸ κτίσῃ καὶ νὰ τὸ φυτέψῃ ὅλο σὲ εἴτι χρειάζεται μέσα ἀπὸ κάθε δέντρο ὅπου νὰ σηκώνῃ τὸ ἄνωθεν πρᾶμα μὲ χρέσι νὰ δίνῃ ὁ ἄνωθεν Ἀντρέας τὸν κάθεν χρόνον ἕνα ἀρνὶ καὶ δύο καπόνια καὶ δύο σάκκους κάρβουνα καὶ ὁπόταν θέλει μπήλιασμα ἡ Ἁγία Βαρβάρα, νὰ εἶναι κρατημένος ὁ ἄνωθεν Ἀντρέας μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφόν του τὸν Δημήτρη νὰ πηγαίνουν νὰ τὴν μπηλιάζουν. Μὲ τοῦτο δουλεύοντας τὸ πρᾶμα εἴ τι νιτράδα ὅπου νὰ κάμῃ, νὰ παίρνῃ ὁ ἀφέντης ὁ βικάριος ὅλα τὰ ἐμισὰ καὶ ὁ Ἀντρέας τ᾽ ἄλλα ἐμισὰ καὶ νὰ μὴν ἐμπορῇ ὁ ἄνωθεν Ἀντρέας νὰ μοιράζῃ τὸ ἄνωθεν πρᾶμα πάρεξ τοῦ κατάκαιρου ὁ βικάριος ὅπου νὰ μὴν εἶναι εὐχαριστημένος νὰ ἐμπορῇ μὲ θέλημα τῆς Ρώμης νὰ τὸ μοιράζουν, κατὰ τὴν συνήθειαν, νὰ παίρνῃ ἡ ἐκκλησία δύο μερίδια καὶ ὁ Ἀντρέας τὸ ἕνα. Ἐκι ἐσυφώνησαν καὶ ἔκαμαν τὸ παρὸν ὑπογεγραμμένο μὲ ἀξιόπιστους μάρτυρας. Καὶ εἴ τι νιτράδα κάμῃ τὸ πρᾶμα, νἆναι κρατημένος ὁ Ἀντρέας νὰ τὴ φέρνῃ τοῦ βικάριου.

Γκιὰμ Μπατίστας Ἀρμάος μαρτυρῶ ὡς ἄνωθεν.

5

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΒΙΚΑΡΙΟΥ ΔΙΑ ΤΙΝΑΣ ΕΚΜΙΣΘΩΣΕΙΣ

28 Ὀκτωβρίου, 1784.

Κῶδιξ Α', σσ. 29 - 30.

1784, Ὀχτωβρίου 28 μὲ τὸ παλαιό.

Ἐπειδήτις καὶ νὰ εὑρῆκα μερικὰ πράματα τέλεια ξεκαμωμένα καὶ ἄχρηστα καὶ ἐκεῖνο ὁποὺ ἐσπέρναν οἱ κολλῆγοι τὸ ἐτρώγασι τὰ ζῶα τῶν ἀνθρώπων καὶ καρπὸν δὲν ἐπαίρναμεν, λοιπὸν θωρώντας ἐγὼ καὶ στοχαζόμενος τὴν ἀνάντζην ὁποὺ ἦταν διὰ νὰ χτιστοῦσι καὶ νὰ φυτολογηθοῦν τ᾽ αὐτὰ πράματα ἀπὸ διάφορα δέντρα διὰ συμφέρο τοῦ Βικαριάτου, ἐστοχάστηκα καὶ ἔκαμα τὲς παρῶν κολλιγιὲς παντοτινὲς μὲ θέλημα τῆς ἁγίας σύναξης τῆς Ρώμης, μὲ ἐτοῦτες τὲς κράτηξες ὁποὺ ἐδῶ θέλω γράψει. Καὶ τὰ χωράφια ὁποὺ ἔδωσα κολληγικὰ εἶναι τὰ κάτωθεν.

Πρῶτον τὰ χωράφια ὀνομαζόμενα τοῦ Βαραγγάκη εἰς τὰ Ἐπισκοπιανὰ ἦταν ἀπὸ ἀρχῆς δύο κολλιγιὲς καὶ ἐδίδασι ἕνα καπόνι καὶ ἕνα ἀρνὶ καὶ δώδεκα γομάρια ξύλα καὶ ἐπιάνασι καὶ ἕξι μεροκάματα ὁ κάθε ἕνας. Ἐγὼ τὰ ἐμοίρασα καὶ ἔκαμα τέσσερεις κολλιγιὲς παντοτινὲς καὶ νὰ δίδῃ ὁ κάθε ἕνας ἕνα καπόνι, ἕνα ἀρνί, δώδεκα γομάρια ξύλα καὶ ὀχτὼ μεροκάματα τὸν κάθε χρόνο, μὲ κράτηξι νὰ τὰ χτίσουσι καὶ νὰ τὰ φυτολογήσουσι ἀμπέλια καὶ διάφορα δέντρη καὶ τὸν καρπὸν ὁποὺ ἤθελα κάμουσι τ᾽ ἄνωθεν χωράφια νὰ μοι-

ράζεται εἰς τὴν μέση καὶ νὰ ἔχη κράτηξι ὁ κολλήας νὰ τὴν φέρνῃ εἰς τὸ Κάστρο. Καὶ τὰ παλιὰ συκάμινα καὶ τὰ λάινα τὰ παλαιὰ νὰ μένουν πάντα μοναχὰ τοῦ Βικαριάτου, ὡς διαλαβάνει τὸ γράμμα ὁποὺ τῶν ἔκαμα καὶ διὰ νὰ μὴν χάνουνται ἢ νὰ ἀλλαχτοῦν εἰς κάθε καιρόν, τὰ ἐπέρασα τὲς κόπιες των εἰς ἐτοῦτο τὸν Κώτικαν. Ἐγὼ διὰ νὰ τοὺς καταφέρω αὐτοὺς τοὺς κολλήους νὰ τὰ πιάσουσι, τῶν ἔκαμα εἰς τὸ γράμμα μέσα ὅτι τοῦ κατὰ καιροῦ ὁ βικάριος ὁποὺ νὰ θέλη νὰ μοιράσῃ νὰ γραφῇ εἰς τὴν Ρώμην καὶ τότες νὰ ἠμπορῇ νὰ μοιράζῃ τ᾽ ἄνωθεν χωράφια.

Μὰ ἐμένα εἶναι ἡ γνώμη μου νὰ μὴν μοιράζουνται ποτὲ ἐπειδήτις καὶ ὅταν θέλουν μοιράζουν τ᾽ ἄνωθεν χωράφια οἱ κολλῆοι θέλουν πάρει εἰς κάθε δύο μερδικὰ ἕνα καὶ ὁ βικάριος δύο. Ἔπειτα ὁ βικάριος θέλει νὰ δώσῃ κολληικὰ νὰ τραβοῦν οἱ κολλῆοι ὅλες τὶς ἐμισὲς νιτράδες καὶ ἀπ᾽ ὀλίγον εἰς ὀλίγον τὰ πράματα θέλουν ἔρθει πάλιν εἰς τὴν πρωτύτερην κατάστασιν ἐπειδήτις καὶ οἱ κολλῆοι δὲν θέλουν ἔχει τὴν ἐπιθυμίαν καὶ πόθον νὰ τὰ δουλεύγῃ, νὰ τὰ χτίζῃ ὡς πράματα ἐνδικά του, ἀλλὰ ὡς κολλήας ὁποὺ θὰ γυρεύγῃ νὰ ζῇ τὰ ζάν του ὄχι νὰ ἔχῃ πόνον εἰς τὰ δέντρῃ ἢ ἀμπέλια ὁποὺ καὶ αὐτὰ εὑρίσκουνται. Λοιπὸν πρέπει τοῦ κατὰ καιροῦ ὁ βικάριος νὰ ἔχῃ ἔγνοιαν ὅτι οἱ κολλῆοι ὁποὺ τὰ βαστοῦνε νὰ τὰ δουλεύγουνε καὶ ὁποὺ διαλαβάνει τὸ γράμμαν των καὶ ὄχι νὰ ἔρθῃ πάλιν εἰς λογισμὸν διὰ νὰ τὰ μοιράσῃ ἐπειδήτις καὶ εἶναι πολλὴν ζημίαν. Ἀλλὰ ἂν οὕτως καὶ τὸν εὕρῃ κλέφτη, τότες κάνει γεροντοκρισία καὶ τὸν ἐβγάνει χωρὶς ἔξοδον ὄχι πάλι δὲν τὰ δουλεύγουν ὡς εἶναι ὑποσκεμένοι.

6

ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΙΣ ΚΤΗΜΑΤΟΣ ΩΣ ΜΙΣΑΡΙΚΟΥ

5 Δεκεμβρίου, 1818.

φάκελος 1, ἀρ. 28

Δίφυλλον 0.225×0.10.16 μ.

Διὰ τοῦ παρόντος συμφωνητικοῦ γράμματος γίνεται δῆλον, ὅτι τὴν σήμερον ἦλθεν ὁ Θοδωρῆς Γιακουμῆ Κουρτέσῃ εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ σιὸρ βικάριου Ἄνδρου Γιάκουμου Παρότος [sic] *καὶ ἐπαρακάλεσε τὸν αἰνδεσιμώτατον καὶ τὸν ἔδωσε ἕνα κομμάτι πρᾶγμα εὑρισκόμενον εἰς τ᾽ Ἀποίκια ὀνομαζόμενο τῆς Τζερὰ Καρέζας, ὅλον ὡς εὑρίσκεται, μὲ συκιὲς ρίζες τρεῖς, μὲ συκάμινα δύο καὶ μὲ νερὸ μιὰ χαμολακκιὰ τὴν ἑβδομάδα. Πλησιάζουν εἰς αὐτὸ τὸ μετόχι τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ Λεονάρδος Τελλαγραμμάτικας. Μὲ τὴν αὐτὴν συμφωνία καθὼς ἀναμεταξύ τους ἐσυμφώνησα, δηλαδὴ διὰ νὰ αὐξήσῃ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα καὶ νὰ τὸ δουλεύσῃ καὶ νὰ λέγεται μισάρικον. Μὲ τοῦτο νὰ ἔχῃ χρέος νὰ δίδῃ ὁ ἄνωθεν Θεοδωρῆς εἰς τὸ Βικαριᾶτο τὸν καθέκαστον χρόνον διὰ πεσχέσια τοῦ πραγμάτου ἀρνὶ ἕνα, καπόνι ἕνα καὶ ἕνα σάκκο κάρβουνα. Καὶ μετὰ παρέλευσιν καιροῦ ἂν ἴσως ἤθελε πουληθῇ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, καθὼς καὶ ἄλλα ἐπουλήθησαν, νὰ λαμβάνῃ τὸ ἥμισυ διὰ τὴν δούλευσίν του καθὼς φανερώνομε. Καὶ ἂν ἐξ ἐναντίας πάλιν δὲν ἤθελεν πουληθῇ, νὰ λέγεται μισάρικο κατὰ τὴν συμφωνίαν του εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Ὅθεν εἰς ἔνδειξιν ἀληθείας ἔδωσα τὸ παρὸν εἰς χεῖρας του μὲ τὴν ὑπογραφήν του.*

1818, Δικεμβρίου 5.

παπᾶ Φρατζέσκος Τζιώτης ἔγραψα καὶ μαρτυρῶ.

7

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΑΝΔΡΟΥ

Φάκελος 2, ἀρ. 25. Μονόφυλλον 0.305×0.21 μ.

Catalogo Concernente l'archivio d'Andros

Groppo 1

Sette carte istrumentaili di permutta di terreni.

Tre (carte) istrumentali d' acquisto de terreni.

Due (carte) di donazione che parlano per messe perpetue.

Comitatoria di scomunica dal Despoti per manifestare li confini di ammodaria.

Groppo 2

Ventiquattro pezzi di carte turche, che trattano di proibizione etc.

Groppo 3

Atti, Testamenti, sentenze etc. pezzi 18 assieme legati, concernenti il Pio Legato di s. Barbara.

Groppo 4

Lettere, Brevj, Istruzioni etc. della S. Congregazione.

Groppo 5

Copia del Testamento de'l Eccelentissimo S. Condostaulo, con una sentenza, e successione di detto.

Groppo 6

Nota, ossia Lista dei terreni di S. Barbara, e del dazio che da il Vicariato.

Groppo 7

Carte di testamenti, attestati etc. di varj.
Libro della Mensa Vicariale d'Andros.

9

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΒΙΚΑΡΙΑΤΟΥ ΑΝΔΡΟΥ

22 Μαΐου, 1825.

Φάκελος 2, ἀρ. 11.

Τετράφυλλον 0.25 × 0.20 μ. Ἡ λεπτομερὴς ἔκθεσις ὀφείλεται εἰς τὸν Πέτρον Παλληκαρᾶν, ἐπισκοπικὸν γραμματέα ἐν Τήνῳ, καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν δυτικὸν ἐπίσκοπον Τήνου Ἰωάννην Κολλάρον, ὑπεύθυνον διὰ τὸ Βικαριᾶτον.

Visita fatta per ordine dell'Illustrissimo, e Reverendissimo Monsignor Giovanni Collaro Vescovo di Tine alla Chiesa Vicariale di Andros da me Pietro Pallicarà, sacerdote Cancelliere Vescovile.

Avendo avuto ordine dal medesimo sopradetto monsignor Vescovo di portarmi in Andros per darli poi un'esatta relazione dello stato di quella Chiesa, dei suoi fondi, e di tutto il Vicariato, partij di Tine li 27 Aprile 1825 in compagnia di Zanne Dellatola uomo ben pratico di terreni, e governo delli medesimi. Il giorno apresso 28 del medesimo mese arrivassimo in detta isola, dove siamo stati accolti dal procuratore del Vicariato, e dal Governatore della Città. Li 29 abbiamo aperta la Chiesa, e cominciata la visita. Questa è dedicata a Dio in onore di Sant'Andrea Appostolo; è di tre navate sostenuta da cinque colonne, le due a Cornu Evangelj sono di marmo, e le altre a cornu Epistolae sono fabbricate di pietra, e calcina. La navata di mezzo compreso il presbiterio e lunga circa sei canne Romane, il Presbiterio con l'altare maggiore fà l'una canna, e una specie di coro che vi è fuora sin'alla prima colonna fa un'altra canna, e quel che resta è il rimanente corpo della Chiesa; questa stessa navata è alta due canne, qualche cosa di più e due di larghezza. Le navate a latere ogni una di lunghezza e circa quattro canne e mezza, e larghe una canna e mezza. Ha tre altari, il Maggiore dedicato in onore di S. Andrea Appostolo; il secondo al fondo della navata cornu Evangelj la Madonna del Rosario; a cornu Epistolae si vede un Immagine della Madonna dipinta alla greca. L'altar maggiore deve esser interdetto per esser mura, Immagine e tutto il resto in istato deplorabile; solo l'altare della Rosaria si mantiene in maniera, che in caso di necessità si puol dir messa. L'altare

a cornu Epistolae oscurissimo, mal tenuto, deve essere affatto interdetto. Vi sono tre porte, la maggiore alta una canna, e larga mezza, che deve esser sempre chiusa, perchè aprendosi viene a cascare. La porta a cornu Epistolae è pure sempre chiusa, perchè apre dentro la stalla. La porta a cornu Evangelj larga meno di mezza canna, e quasi una di altezza è praticabile, m'anche questa guasta. Due sole fenestrelle picole ha questa Chiesa nella navata a cornu Evangelj, le quali non si aprono, perchè sono quaste. Nell'entrar la porta maggiore si vede l'acqua santiera di marmo. Nella navata oscupa cornu Epistolae si osserva un Battisterio, dove si vede un'urna di marmo che riceveva l'acqua battesimale. Non vi ha sagrestia; ma dietro l'altare cornu Epistolae si osseva un luogo, che serviva di Sagrestia, e l'ultimo Pro-Vicario Signor D. Pietro Ruggeri lo ha diviso dalla Chiesa con muro, ed apri' porta dalla strada comune, che lo rese una specie di magazzino, ed ha portato la credenza di Sagrestia nella navata a cornu Epistolae dove conservansi gli sacri arredi. La Chiesa da per tutto è scalcinata di fuori, e di dentro. Il tetto è coperto di travi, delle quali molte sono marcie, e di tavole pure marcite; il tetto di sopra è fatto ad uso di terrazza, dove in vece di calcina hanno terra; il pavi- (φ. 1ᵛ) *mento di dentro è lastricato di lastre di pietra mal fatte. Il cortile della Chiesa è lungo circa due canne e mezza, largo circa tre canne, dall'estremità di questo cortile passa l'acqua della comune fontana, che per condiscendenza del Signor Vivario D. Giacomo Barozzi si è avuto il jus di farla passare.*

Nota dei Sacri Arredi.

Due Calici, dei quali il bicchiere è d'argento, e il piedistallo di bronzo; tre Patene d'argento; una Pisside d'argento; una sfera di bronzo indorato; nove pianete di tutti i colori; tre camici; due cingoli; due amitti; dieci puruficatorj; cinque cirporali; tre palle; una asciugamano; due piviali l'uno rosso, e l'altro pavonazzo; tutti questi arredi ben usati, e strapazzati; un baldachino stracciato; un pajo di sandali, e quattro mitre sraccie; due lampade d'argento che pende l'una avanti l'altare della Rosaria, e pesa circa cinquanta dramme, l'altra buttata in un cantone che pesa circa cento dramme, tutte e due logore dalla ruggine. Sull'altare maggiore si vedono dieci candellieri piccoli di bronzo; sei fiori con gli vasi marci; una croce di legno innalzata indorata; tre carte gloriae con la cornice indorata, e due piccioli cuscini per mettersi sopra il messale. Sopra l'altare della Ro-

saria si vede un picolissimo Tabernacolo, che deve esser inderdetto; sei candellieri di legno rodinario; una crocetta per dir messa; e tre piccole carte gloriae con la cornice indorata; e due picoli cuscini per poggiare il Messale. Vi ci sono due Messali, l'uno per la messa de vivi molto vecchio, e strapazzato, e l'altro per la messa de morti mangiato dai sorci; e quattro pietre sacre. Vi sono tre fanali di latta quasti per processione; una croce di legno per processione dipinta alla greca. Si vedono ancora tre banchi, e due genoflessorj dal tempo che vi erano i vescovi.

Stato della casa.

La casa Vicariale consiste in una picola saletta con due picole camere, e cucina, e i magazzini di sotto per la provisione. Dal cortile della Chiesa si entra in detta abitazione; le finestre, che sono cinque, e le porte che sono quattro, compresa la maestra, hanno bisogno di esser fatte accomodate. Vi è ancora una picola cameretta sopra le scale, dove si entra dalla terrazza della Chiesa, che è mezzo diroccata.

Mobiglia della Casa.

Un tavolino di legno ordinario; quattro sedie di noce, all'una manca l'umerale; una sedia d'appoggio; una casa vecchia di noce dove si conservono alcune cose della Chiesa; un'altra cassettina di legno ordinario; tre quadri vecchj, che rappresentano l'addolorata, il crocifisso, e S. Antonio di Padua; due crocifissi l'uno di legno indorato, e l'altro ratto. La libraria, che contiene li seguenti libri: Collectio variorum operum Bellarmini, quattro Tomi in foglio; Theologi Reverendissimi Patris Joanis a sancto Thoma quattro tomi in foglio; Agostino Florilegii Magni tre Tomi in foglio; Istoria universale di tutti i concilj un Tomo in foglio; Testamentum D. Demetrj un Tomo in foglio; Valasquez commentarium in Epistolam Divini Pauli ad Philipenses un Tomo in foglio; Commenti di Tirini un Tomo in foglio; La Croix in foglio; Calepino di Ambrosio; due paja di ferri da far ostie; ed una scara (φ. 2r) *ossia grattugia dentro la cucina; una Bacino col suo boccale da lavarsi le mani di rame; nel maggazzino di soto si trovano sei botti, due grandi e li altri più piccoli, li quattro sono rotti; due vasi di creta da metter olio; tre altri vasi di creta sani di minor qualità, e sei altri sbucati; un cassone da metter grano.*

Stabili del Vicariato.

Possiede il Vicariato nella Città un picolo Magazzino, che si dava in affitto a tre piastre il mese moneta turca; possiede de terreni in diecisette luoghi distinti, e il più considerabili sono: 1° la possessione detta Messanò, dove si vedono centoquaranta cipressi piantati, ottanta piante di limone, una picola vigna, alcune fichaje, alcuni moreri, e quercie, e qualche albero di mandorla, e noce; esiste anche una colombaja ma spopolata; vi è una casa che era comoda ma il tetto è cascato, e non è sano, che una cameruccia, dove si vede un tavolino di marmo, una picola credenza ma guasta; quattro sedie rotte; una cassa rotta; tre vasi di terra sbucati; ed una barile guasto. Fuor di questo terreno si vede una Chiesolla ossia Cappella intitolata Madonna l'Assunta, fabbricata nel terreno del Vescovo greco, ha la sua porta nella strada, era circa tre canne lunga, e due larga, ma presentemente è diroccata, e non si vede che la facciata. Il secondo terreno di considerazione è il terreno ossia giardino nel luogo detto Lamera nominato tu Pre Zanne, dove sono piantate novanta sette piante di limone, tredici d'olivo, alcune fichaje e moreri, e una decina di cipressi; il rimanente del terreno si semina; si vede anche una casuccia, ed un'aja. Li altri terreni sono assai minori di considerazione, e sono in 3° luogo il terreno in luogo detto Apano Lamera; 4° il terreno nel luogo detto Mellida; 5° il terreno nel luogo detto Apodarià; 6° un picolo terreno con vigna nel luogo detto Aja Parascevi; 7° un terreno con oliveri nel luogo detto Messa Chorio; 8° un terreno incolto al luogo detto Achlada; 9° un terreno al luogo detto Piccia. In questo luogo Piccia vi è la Chiesolla ossia Capella intitolata la S. Barbara, è fabricata nella strada comune, attaccata con quella dei greci scismatici, è lunga tre canne, e quasi due larga, ha due finestrelle l'una è ferrata, minaccia per cascare, e caderà se non viene riparata, la porta non si puol aprire, perchè se apre non si può più serrare, il suo picolo campanile è cascato, ha una picola campana, della quale si servono i greci scismatici. 10° due terreni al luogo detto Metochi. 11° un terreno al luogo detto Paturia. 12° nel luogo detto Steniés nel terreno di Giorgio Lucaci greco ci sono tre piante d'olivo; 13° al luogo detto Vardalachu un terreno incolto; 14° sopra alla montagna al luogo detto Ston Stavron un terrenetto incolto. Li terreni lontani fuora is tin arvanitian; 15° al luogo detto Catacilo un terreno con olivieri; 16° al luogo detto Liapiro un terreno; e 17° al luogo detto Aprovatu un terreno. Abbiamo trovato, che il terreno di Paturia n. 11 l'aveva usupurato un certo Giorgio Spirido greco, e col braccio del Governatore l'abbiamo ricuperato. Tutti questi terreni sono divisi in undici partite, i quali sono affidati a undici diversi contadini greci scismatici per coltivarli, ai quali si da il nome di colono, e danno la (φ. 2v) *metà del frutto al Vica-*

rio, e l'altra metà è per la loro fatica. Da quel che riceve il Vicario deve pagare il tributo, celebrare ogni settimana una messa, e nelle feste e Domeniche doppie di prima classe applicare la messa pro populo, tutto questo porta la spesa per il tributo piastre settanta moneta turca, per le messe d'obbligo in ogni settimana piastre cinquanta due, e per le messe pro populo venti, la somma in tutto piastre 142 che ogni piastra equivale un Paolo Romano. I coloni sono obbligati di dare alcuni regalucci al Vicario, quali sono un agnello per ciascuno, e un gallo per ogni anno, e per le foglie di moreri danno una picola cosa di seta. D. Gasparo De Via mandato in Andros dall'Arcivescovo di Naxia s'impadronì e portò via tutti il frutti fin'al mese di Agosto dell'anno passato 1824 che morì la sua sorella, e tornò in Tine. Non abbiamo trovato altro, che un barile di vino, e un vaso di creta tutto guasto, che non si poteva vendere. L'entrata percipita sin'a questo mese che siam'andati, sono piastre novanta quattro e quattro parà; si non fatte spese novanta due. Abbiamo portato ancora tre agnelli, tre capretti, e sei galli, la metà dei quali abbiamo regalato trà il Governatore, e quelli che ci hanno ajutato per ricuperare il terreno di Giorgio Spirido usurpato. Il Vicariato deve ricevere ancora per terreni altra volta venduti, ed il danaro percipito dato a censo sopra li stabili del Convento di S. Maria in Constantinopoli dei Padri Francescani Riformati ogni anno piastre 588. Riceveva ancora dal Vicariato Patriarcale di Constantinopoli piastre 415 per altro danaro pure da terreni venduti percipito, che Monsignor Giovanni Battista Fonton governando in qualità di Vicario Patriarcale quella Chiesa ha applicato in qualità di censo sopra li stabili che quella Chiesa possedeva, Ma il presente Vicario Patriarcale Monsignor Vincenzo Coresi non ha mai voluto darli, dicendo a chi li ha ricercati, che ricorra alla S. Congregazione di Propagande Fide.

Non si è trovato alcun cattolico sopra l'isola ne patriotto, ne foresto.

Questo è quanto potuto rilevare in questa Visita.

Tine, 22 Maggio 1825

Pietro Pallicarà Sacerdote Cancelliere Vescoville.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΒΙΚΑΡΙΩΝ ΑΝΔΡΟΥ*

μέσα ΙΖ' αἰ.	Giacomo Grammatica (Ἄνδριος)
πρὸ τοῦ 1700	Giovanni Brindesi (Σύριος)
»	Marino Rossi (Σύριος)
»	Leonardo Moro (Σύριος)
»	Ζαννῆς Μακρονίτης
; — 1703	Zuanne Summaripa
1704 - 1710	Νικόλαος Μαραγγὸν (Σύριος)
1721 - 1718	Pero Crescentio (Τήνιος)
1723	Νικόλαος Μαραγγὸν (διὰ δευτέραν φορὰν)
1733	Ἀντώνιος Βιτάλης (Τήνιος ;)
1735	Γεώργιος Βιδάλης (Τήνιος ;)
1737 - 1738	Giovani Chrisostomo de Givet (Καπουτζῖνος)
1738 - 1746	Bartolomeo Corsi (Χῖος)
1748 - 1758	Giovanni Battista Crispi (Νάξιος)
1759 - 1764	Saverio Bavestrelli (Χῖος)
πρὸ τοῦ 1770	Emmanuel Garcia (Καπουτζῖνος)
1770	Battista Armao (Τήνιος)
πρὸ τοῦ 1783	Ἰγνάτιος Μαρκόπολις (Νάξιος)
1783	Giacomo Barozzi (Νάξιος)
1819	Ἰωάννης Παγανῆς (Τήνιος)
1820	Πέτρος Ρουγγέρης (Τήνιος)
1824	Πέτρος Παλληκαρᾶς (Τήνιος)
1832	Βαρθολομαῖος Σκιάφος (Τήνιος)
1834	Ἰωάννης Χαρικιόπουλος (Τήνιος)
1837	Ἀντώνιος Ἀρμακόλλας (Τήνιος)
1844	Ἰωάννης Βαπτιστὴς Περπινιάνης (Τήνιος)
1857	Ἰωάννης Ἀπέργης (Τήνιος)
1866	Ἰωσὴφ Ρῆγος (Τήνιος)
1881	Ἰωάννης Ἀπέργης (Τήνιος)
1884	Ἰωάννης Φιλιππούσης (Τήνιος)
1901	Νικόλαος Μαραγγὸς (Σύριος)

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ - ΜΑΡΚΟΣ ΦΩΣΚΟΛΟΣ

* Κατηρτίσθη ὑπὸ Μάρκου Φωσκόλου.

ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΛΕΞΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΡΟΛΟΓΙΑΝ ΤΟΥ BASSO - LATINO ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (ΙΓ' - ΙΔ' ΑΙ.)

(Ζ. Τ σ ε ρ π α ν λ ῆ , Κατάστιχον Ἐκκλησίας Κρήτης, 1985)*

Ἄγραφοι : ag(g)rafi 94 (1260)
(ἀγγαρεία) : angariare (238), parangaria (= παραγγαρεία, 240, 1321)
Γυναικίτης, ὁ : ginechiti (160, 1310 ἔτους)
Δεκατία (= decima) : decatia 187 (1284)
ἐπιδημία : epidimia (168)
Ἐπιφανία (= Θεοφάνεια) Epifania (202, IV κἀλ.)
(ἐμφύτευσις) : epitheosin (158, 161)
ἐξάγιον, τό : sagio (105,1) [ξάγι ἤ ξάϊ, δικαίωμα μυλωθροῦ ἐπὶ τῆς ἀλέσεως]
Ἡγουμένη : igumeni 259 (ἔτους 1473), ygoumena 113 (1320)
μασαρία : massaricium (240, ἔτους 1321)
μίτρα : mitra (256, ἔτους 1407)
ξενοδοχεῖον : xenodochio (240)
οἰκονόμος : iconomus ἤ yconomus (141)
πανηγύρι : panegiri (67 ἔτους 1319)
παπαδιά : papadia (112, ἔτους 1320)
παραγγαρεία, ἡ βλ. ἀγγαρεία
πάροικος : parichi ἤ parici (12, 258, 266)
πατητήρι, τό : mustum (μοῦστον) super patitiri 82 (ἔτους 1306)
πλάξ - κα (= πέτρα) : placha 190 (ἔτους 1253)
πρόσωπον : presopi curia (16) judices
πρωτόπαπας : protopapas (πολλαχοῦ)
πρωτοψάλτης : protopsalta (πολλαχοῦ)
σκάλα : scala (226)
σπάθη : spata - arius (68 ἔτους 1287, 35, ἔτους 1315) σπαθάριος
σύνδικος : syndicus (105,1)
τούρμα : turma (88, ἔτους 1320)
ὑπέρπυρον : yperpyra de sagio (πολλαχοῦ)
ὑποθήκη : ypotheca (2, ἔτους 1266)

N. B. T.

* Σημειοῦνται οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐγγράφων. Πρβλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Γεωργικοὶ ὅροι ἐκ Κρητικῶν Ἑνετικῶν ἐγγράφων, «Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινά», τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1978, σσ. 101 - 108.

ΕΚΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ «ΜΕΓΑΝ ΚΑΝΟΝΑ»

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΙΣ

1. Τὸ περιέχον

1α'. Ε ἰ σ α γ ω γ ι κ ά.

Ἡ ταξινόμησις τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν εἰς τὰ ποιήματα, εἶναι ἂν μὴ ἀδύνατος, πολλάκις πολὺ δύσκολος, δεδομένου ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι συστηματικὸς διδάσκαλος, οὕτως ὥστε αἱ ἰδέαι του νὰ ἀποτελοῦν ἀπηκριβωμένον σύστημα εὐχερῶς διακρινόμενον καὶ εὐκόλως κατατασσόμενον. Ἀντιθέτως εἰς πλείστας ὅσας περιπτώσεις προβάλλεται τὸ ἐρώτημα: τί ἄρα ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ ποιητής; Τὸ ἐγχείρημα καθίσταται ἔτι δυσκολώτερον προκειμένου περὶ ἐκτεταμένου ποιήματος, ἀλλὰ παραλλήλως κατακερματισμένου εἰς μικρὰς ἑνότητας, ὅπως εἶναι ὁ Μ. Κανὼν τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης[1], ὁ ὁποῖος συναπαρτίζεται ἐκ πλήθους[2] τροπαρίων εἰς ἐννέα ᾠδὰς διαφόρου μεγέθους. Ἀλλ' αἱ δυσκολίαι δὲν εἶναι ἀποτρεπτικαὶ διὰ τὴν μελέτην, ἀντιθέτως μάλιστα δημιουργοῦν μέγα ἐνδιαφέρον, διότι γενικῶς τὰ τροπάρια, ἀλλὰ καὶ εἰδικῶς τὰ τοῦ Μ. Κανόνος, παρέχουν πολλὰς ἀφορμὰς εἰς σκέψεις ἐξ αἰτίας τοῦ παιδαγωγικοῦ καὶ διδακτικοῦ των χαρακτῆρος[3], ἐφ' ὅσον μάλιστα, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ, ὁ Μ. Κανὼν ἔχει ὡς ἀντικείμενόν του τὸν

1. Περὶ τῆς ζωῆς, τοῦ ἔργου κα ὶτῆς δράσεως τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης (π. 660 - 740) καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἀνδρέας Κρήτης ἐν ΘΗΕ, τ. 2, Ἀθῆναι 1963, στ. 674 - 693. Ἐπίσης τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ ποίησις, Ἀθῆναι [3]1965, σσ. 182 - 210. Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ὁ μέγας κανὼν τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, Γρηγόριος Παλαμᾶς 33, 1950, 34, 1951, (= τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Θεολογικὰ μελετήματα, Πατρ. Ἵδρ. Πατ. Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 231 - 275). Θ. Ε ὐ σ τ. Δ ε τ ο ρ ά κ η, Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία (διδ. διατρ.), Ἀθῆναι 1970, σσ. 160 - 190, ἐν σσ. 160 - 161 παρατίθεται γενικὴ βιβλιογραφία.

2. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τροπαρίων ποικίλλει. Κατὰ τὸν Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 239, ὁ ἀριθμὸς 261 εἶναι ὁ ἀκριβὴς ἀριθμός, ἄλλως τε ὁ ἀριθμὸς οὗτος πλησιάζει τὸ σύνολον τῶν στίχων τῶν ἐννέα ᾠδῶν.

3. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν τροπαρίων ἐν γένει πβ. Ν ι κ ο δ ή μ ο υ Ἁ γ ι ο ρ ε ί τ ο υ, Ἑορτοδρόμιον, ἐν Βενετίᾳ 1836, ἔνθα ἑρμηνεύονται κανόνες ἑορτῶν. Ἐπίσης Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 118 - 122.

ἄνθρωπον[1]. Παρὰ ταῦτα, παρακαμφθείσης ἔστω τῆς δυσκολίας ταξινομήσεως τῶν ἐμπεριεχομένων γνωμῶν, καὶ πάλιν τὸ συγκεκριμένον ποίημα δὲν παρουσιάζεται ὡς εὔκολον θήραμα, διότι ὁ ποιητὴς ὁμιλεῖ διάφορον σχεδὸν γλῶσσαν τῆς ὁμιλουμένης ὑπὸ τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Οὕτως ὁ κόσμος, ἡ φύσις, ὁ χρόνος, ὁ ἄνθρωπος, ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων διαφέρουν τῆς ἀντιλήψεως ἣν ἔχει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος περὶ αὐτῶν, ὥστε ἡ κατανόησις πλέον καὶ ἡ βίωσις τοῦ ποιήματος νὰ εἶναι ἐπιχείρησις ὄχι εὔκολος[2], δεδομένου ὅτι ὅλα αὐτά, τὰ στοιχειοθετοῦντα τὸ περιέχον τοῦ ποιήματος, εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἄγνωστα εἰς τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον.

1β'. Τὸ τέλος.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς πρὸ καὶ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ἡ ἔννοια τοῦ τέλους ἦτο σχεδὸν γενικῶς ἀποδεκτή, ἐνῷ σήμερον τείνει νὰ ἐκλείψη δεδομένου ὅτι τὸ σύμπαν θεωρεῖται ἡρακλείτειον[3], τὰ δὲ φυτὰ καὶ τὰ ζῷα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ἄνθρωπος ὡς προϊόντα τυχαίας μεταλλάξεως[4] καὶ ἐξελίξεως. Ἐν ἑνὶ λόγῳ σήμερον φαίνεται δεκτὸν ὑπὸ πολλῶν «πνευματικῶν» ἀνθρώπων ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἀπότοκος τῆς τυχαίας συμπτώσεως μερικῶν ἀμινοξέων[5], παρ' ὅλον ὅτι ἡ πιθανότης αὕτη ἐγγίζει τὴν περιοχὴν τοῦ ἀδυνάτου[1], διότι ἡ ὑποστήριξις τῆς ἐν λόγῳ ὑποθέσεως δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰ παλαιοντολογικὰ εὑρήματα, τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν διαφορὰν μαρτυροῦν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ νῦν ὑπάρχοντα ἀντίστοιχα εἴδη φυτῶν ἢ ζῴων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρώπων[2]. Κατόπιν τούτων θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει ἤδη ἀποδεκτὴ ἢ ἡ ἀπόρριψις τῆς ἐξελίξεως ἢ ἀντιθέτως ἀποδοχὴ ἐξελίξεως ἐν σχεδίῳ[3]. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν καὶ πάλιν ἔδει νὰ παύσῃ ὑπάρχουσα ἡ ἐξέλιξις, δεδομένου ὅτι ἡ ἐξέλιξις ἄνευ τοῦ τυχαίου[4] δὲν «εἶναι» ἐξέλιξις, ἀφοῦ καὶ αὐτὴ ὡς καὶ τὸ τυχαῖον παύουν αὐτομάτως νὰ θεωροῦνται ὡς ἀρχαί, ἀφ' ἧς ὑπάρξῃ σχέδιον τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία ἀπαιτεῖ καὶ σχεδιαστήν. Ἴσως λόγῳ τῆς δυσκολίας τῆς ἀποδοχῆς τοῦ τυχαίου ἡ ἀρχαιότης ὡδηγήθη εἰς τὸ αἴτημα περὶ τῆς ὑπάρξεως νοῦ εἰς τὴν φύσιν[5]. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀντίληψις καθ' ἣν ἡ φύσις *οὐδὲν μάτην ποιεῖ*[6], ἔνθα εὐχερῶς ἀναγνωρίζεται ἡ ὕπαρξις προνοίας, ἄρα καὶ νοῦ, ἄρα καὶ σχεδιαστοῦ.

Ἐκτὸς ὅμως τῆς βιολογίας καὶ ἡ φιλοσοφία εἰσηγεῖται ὡς modus vivendi ἓν θεωρητικὸν γίγνεσθαι, ἐφ' ὅσον ὑπαγορεύει ἕνα ἀνειρήνευτον βίον, μίαν ἄνευ τέλους ἀναζήτησιν[7]. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἀτέρμων πορεία ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ *ματαία* (Δ 2)[8], ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ὡς συνειδητὸς χριστιανὸς ἀποδέχεται καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις τὸ τέλος.

---

1. Ὁ Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 275, γράφει ὅτι «ὁ ποιητὴς ἀποβλέπει εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους... οὕτως ὥστε τὸ ποίημα νὰ καταντᾷ εἰς περιγραφὴν τῶν ψυχικῶν καὶ ἠθικῶν περιπετειῶν τῆς ἀνθρωπότητος ὁλοκλήρου». Ὁ δὲ Ν. Β. Τωμαδάκης, ἐν ΘΗΕ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 682, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι τοῦ ποιήματος «σκοπὸς πάντοτε ἡ ἠθικὴ τελείωσις τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου».

2. Ὁ Π. Νέλλας, Τὰ ἀνθρωπολογικὰ καὶ κοσμολογικὰ πλαίσια τῆς ἕνωσης μὲ τὸ Θεό, μελέτη στὴν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου κανόνα, ἐν «Ζῷον θεούμενον», Ἀθήνα 1979, σσ. 181 - 222, ἐν σ. 190, δικαιολογεῖ τὴν δυσκολίαν τοῦ ἐγχειρήματος εἰς τὸ ὅτι σήμερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπικρατεῖ «ἄλλη κοσμολογία». Ἄς προστεθῇ ὅτι καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς πλευρᾶς παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὁ Κανὼν ὡς καὶ τὸ λοιπὸν ἔργον τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης λόγῳ τοῦ ἀθησαυρίστου πολλῶν τῶν λέξεων αὐτοῦ. Πβ. Th. Detorakis, Le vocabulaire d'André de Crète, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 36, 1986, σσ. 45 - 60.

3. Ὑπενθυμίζεται ὅτι καθ' Ἡράκλειτον *κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἁπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωον, ἁπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα*. DK 22[12] B 30. Περὶ ἐκραγέντος σύμπαντος ὁμιλεῖ καὶ ἡ σύγχρονος Ἀστρονομία. Πβ. Κ. Χασάπη, Σύγχρονος ἐκλαϊκευμένη ἀστρονομία, Ἀθῆναι 1957, σσ. 785 - 821. Ἐπίσης P. Gouderc, L'Universe (μτφ. Κ. Δ. Λαγουροῦ), Ἀθῆναι 1966, κεφ. VI.

4. Ὁ Jacques Monod, εἶχε γράψει περὶ τῆς αὐτενεργοῦ δομήσεως τῶν πολυσυνθέτων σωματιδίων, ἐν Le hasard et la nécessité (μτφ. Ν. Π. Παπαδοπούλου), [Ἀθῆναι] 1971, σσ. 118 - 121.

5. Αὐτόθι, σσ. 142 - 146.

---

1. Προκειμένου νὰ γράψωμεν τὸ ἄρθρον τὸ μεταχειριζόμενοι τὸ τ καὶ τὸ ὀ ἔχομεν μίαν εἰς τὰς δύο περιπτώσεις νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν. Ἂν θελήσωμεν νὰ γράψωμεν τὴν λ. Κωνσταντινούπολις (= 17 γράμματα) ἔχομεν μίαν εἰς τὰς 2.459.686.684.000 περιπτώσεις νὰ ἐπιτύχωμεν τὸν μοναδικὸν συνδυασμὸν διὰ τὴν ζητουμένην λέξιν.

2. Οὕτω π.χ. ἐδημοσιεύθη 1-1-85 (ἐφημ. Καθημερινή) ὅτι εὑρέθη σκελετὸς παιδὸς δωδεκαετοῦς ὕψους 1.60 μ. ζήσαντος πρὸ 1.600.000 ἐτῶν, μὴ διαφέροντος τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου.

3. Πβ. Δημ. Δ. Κωτσάκη, Τὸ σύμπαν, ἡ ζωὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος, Ἀθῆναι 1976, σ. 34. Ἐπίσης Νικ. Μπερδιάγιεφ, Dialectique existentielle du divin et de l'humain (ἑλλ. μτφ. Θεῖον καὶ ἀνθρώπινον ὑπὸ Προδρ. Π. Ἀντωνιάδου), Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 91 - 101.

4. Πολλὰ ἔχουν γραφῆ περὶ τῆς τύχης ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Πβ. Ἀριστοτέλους Φυσικὰ Β' 5, Σφαίρου Περὶ τύχης, SVF I, 139, Πλουτάρχου Ἠθικὰ 97C - 100A, 316C - 345B, 885CD. Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως Περὶ Ψυχῆς Β' (Bruns I, 176 - 179). Ἐπίσης καὶ οἱ Χριστιανοὶ διέλαβον περὶ αὐτῆς. Πβ. Γρηγορίου Θεολόγου Εἰς τύχην καὶ φρόνησιν, PG 37, 976, Ἰσίδωρον Πηλουσιώτην, PG 78, 808, Θεοδ. Κύρου, PG 80, 196, Ζαχαρ. Μυτιλήνης, PG 85, 1104B, Ἀναστασίου Σιναΐτου Τί ἐστι τύχη καὶ εἰ ἔξεστι χριστιανὸν ὁμολογεῖν τύχην; PG 89, 513 - 517, Ἰω. Δαμασκηνόν, PG 95, 1252 κ.ἄ.

5. Περὶ τῶν διαφόρων ἀπόψεων πβ. Ν. Γ. Πολίτου, Ψυχὴ καὶ σῶμα κατ' Ἀλέξανδρον Ἀφροδισιέα, ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 92 - 95.

6. Ἀλεξ. Ἀφροδισ. Περὶ Ψυχῆς (Bruns I, σ. 27, $_{8-9}$9).

7. Ὡς γνωστὸν ἡ φιλοσοφία ἐπιχειρεῖ «νὰ νοήσῃ σύμπαν τὸ ἐπιστητόν». Θ. Βορέα, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἐν Ἀθήναις 1953 (= 1972), σ. 82.

8. Τὸ γράμμα παριστᾷ τὴν ᾠδήν, ὁ δὲ ἀριθμὸς τὴν σειρὰν τοῦ τροπαρίου ἐν αὐτῇ κατὰ τὸ κείμενον τοῦ Τριῳδίου.

Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὰ δύο ἰσχυρότερα φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς ἀρχαιότητος ἠκολούθουν πορείαν φέρουσαν εἰς τέλος. Αἱ *Ἰδέαι* τοῦ Πλάτωνος εἶναι σταθεραὶ καὶ ἀναλλοίωτοι, διὸ καὶ εἶχε γίνει ἀποδεκτὸν ὡς νόμος, ὅτι εἶναι ὀρθὸν νὰ μὴ θεωρῆται μέτρον τῶν πραγμάτων ὁ ἄνθρωπος[1], ἀλλ' ὁ Θεός[2], ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν εἶναι ἀτελής. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀργότερον διδάσκει σχεδὸν τὰ αὐτά, δεδομένου ὅτι ἡ *ἐντελέχεια*[3] ἔχει ἐν ἑαυτῇ, γραμματικῶς καὶ οὐσιαστικῶς, τὸ τέλος. Θὰ προστεθῇ ὅτι καὶ οἱ Στωϊκοὶ ἀπεδέχοντο τοῦτο διὸ καὶ ἐδίδασκον ὡς συμφέρον εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸ *ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*, θεωρούμενον ὡς τέλος[4]. Ἀλλὰ τὸ τέλος ἀνεγνωρίζετο καὶ εἰς τὴν τέχνην. Οὕτω κατέληξαν εἰς τὸν κανόνα τοῦ Πολυκλείτου, τὸ θέατρον τῆς Ἐπιδαύρου, εἰς τὴν τραγῳδίαν[5]· ἀπόδειξις ὅτι ἠδυνήθη ὁ Ἀριστοτέλης νὰ τὴν ὁρίσῃ. Παραλλήλως ὁ βίος καὶ αἱ πράξεις ὡρισμένων ἀνθρώπων προεβάλλοντο πρὸς μίμησιν[6].

Εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἀργότερον, παρὰ τὰς οὐσιώδεις διαφορὰς του πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ἡ ὕπαρξις τοῦ τέλους ὄχι μόνον ὑπάρχει, ἀλλ' εἶναι καὶ οὐσιῶδες αὐτοῦ γνώρισμα. Χαρακτηριστικῶς ὁ Ἰω. Δαμασκηνὸς παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θεὸς *ἐθεάσατο τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν, ἀχρόνως ἐννοήσας καὶ ἕκαστον κατὰ τὴν θεληματικὴν αὐτοῦ ἔννοιαν, ἥτις ἐστὶ προορισμὸς καὶ εἰκὼν καὶ παράδειγμα ἐν τῷ προορισθέντι καιρῷ γίνεται*[7]. Κατὰ ταῦτα ἡ ὕπαρξις τοῦ τέλους[8] προβάλλεται ὡς δόγμα σχεδόν. Κρίνεται σκόπιμον ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παραγωγὴ τῶν πάντων ἐμπεριέχει μὲν φαινομενικῶς τὴν δυνατότητα ὑποστηρίξεως τοῦ τυχαίου, πλὴν ὅμως ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γίνεται ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ χωρὶς ἐξαναγκασμὸν ἢ ἀνάγκην, ἀλλὰ καθίσταται δυνατὴ μόνον διότι ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ γίνῃ δη-

1. Πβ. Πλάτωνος Κρατ. 386a, Θεαίτ. 152a.

2. *Ὁ δὴ θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη μάλιστα καὶ πολὺ μᾶλλον ἤ πού τις, ὥς φασιν ἄνθρωπος*, Νόμοι Δ, 716C.

3. Χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, *ψυχή ἐστιν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος*, Περὶ ψυχῆς Β', 412a, 27 - 28.

4. *Πρῶτος ὁ Ζήνων ἐν τῷ περὶ ἀνθρώπου φύσεως τέλος εἶπε τὸ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*. Διογ. Λαερτ. VII, 87 (= SVF I, 45). Ὁ Χρύσιππος θὰ γράψῃ ὅτι τέλος γίνεται *τὸ ἀκολούθως τῇ φύσει ζῆν*. Διογ. Λαερτ. VII, 88 (SVF III, 3 - 4). Ἀλλὰ καὶ ὁ Κλεάνθης ὑπεστήριζε τὰ αὐτά. Στοβ. Ἐκλ. II, 7, 6a, Διογ. Λαερτ. VII, 87 (= SVF I, 125).

5. Πβ. καὶ B r u n o S n e l l, Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πνεύματος (μτφ. Δ. Ι. Ἰακώβ), ΜΙΕΤ Ἀθῆναι 1981, ἐν σσ. 315 - 332, ὅπου διακρίνονται ἀπόψεις περὶ τέλους εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γραμματείαν.

6. Πβ. Πλουτάρχου Βίους παραλλήλους, ἀλλὰ καὶ ὑπομνήσεις εἰς ἀρετὰς προγόνων αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶνται εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

7. Ἰω. Δαμασκηνοῦ Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως Α', θ' (Kotter, σ. 32, $_{17-20}$).

8. Πβ. καὶ Π. Ε ὐ δ ο κ ί μ ω φ, Ἡ Ὀρθοδοξία, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 115 - 124 καὶ 407 - 466.

μιουργός[1], ὡς ἐκ τούτου ὁ παραλληλισμὸς τῆς τυχαίας μεταλλάξεως πρὸς τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίαν δὲν εἶναι δυνατός. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἡ Ἁγία τοῦ Θεοῦ Σοφία κατέστη ὁ τέλειος ναός, ἡ ἐν ἐπιπέδῳ ἀπεικόνισις τῶν ἁγίων μορφῶν οὐδέποτε κατηργήθη, αἱ δὲ ἀποφάσεις τῶν Οἰκ. Συνόδων, ἀφ' ἧς ὡρίσθησαν στηριχθεῖσαι εἰς τὴν τελείαν διδασκαλίαν[2], ὁριοθετοῦν διαχρονικῶς τὸν κανόνα τῆς συμπεριφορᾶς καὶ ζωῆς τῶν χριστιανῶν. Παραλλήλως οἱ βίοι τῶν ἁγίων καὶ τὰ συναξάρια παρέχουν τὸ μέτρον συγκρίσεως καὶ προβάλλονται ὡς τρόπος ζωῆς τὸν ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ μιμοῦνται. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος προτρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ τέλος, *ἤτοι τὴν ἄκραν ὡς ἐν ἀνθρώποις τελειότητά τε καὶ καθαρότητα τῆς κατὰ πρᾶξιν φιλοσοφίας, ἧς τέλος εἶναι... τὸ ἀγαθόν, ὅπερ ἐστὶν αὐτὸς ὁ Θεός*[3]. Ἀλλαχοῦ, ἐξειδικεύων ἐναργέστερον τὸ τέλος καὶ τὴν τελείωσιν, κατὰ τὴν σχετικὴν ρῆσιν τοῦ Ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν, ἔγραψεν ὅτι εἶναι *τέλος νόμου Χριστὸς* [Ρωμ., ι', 4]· *οὐ μᾶλλον ἡμᾶς ἀπάγων τοῦ γράμματος, ὅσον ἐπανάγων ἐπὶ τὸ πνεῦμα· τοῦτο γὰρ ἡ τελείωσις*[4]. Τέλος ἄρα ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος αὐτὸς μόνος ἐπανάγει τοὺς ἀπομακρυνθέντας. Ἀπότοκος τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν παντὶ καὶ διὰ παντὸς πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστροφῆς. Οὕτως ὁ ὅσιος Μᾶρκος ὁ Ἀσκητὴς γράφει: *μηδὲν λογίζου ἢ πρᾶττε ἄνευ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ. ὁ γὰρ ἀσκόπως ὁδοιπορῶν, ματαιοπονήσει*[5]. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ πορεία ἄνευ τέλους σημαίνει πορείαν ὄχι πρὸς τὸν Χριστόν, τὸ ὄντως ἐφετόν, ἑρμηνεύεται τόσον ἡ θέσις τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μ. Κανόνος χαρακτηρίζοντος τὴν τοιαύτην πορείαν ὡς ματαίαν, ὅσον καὶ ἡ ὑποστηριχθεῖσα ἀνωτέρω γνώμη, ὅτι σήμερον ἡ κατανόησις τοῦ Μ. Κανόνος εἶναι δύσκολος, δεδομένου ὅτι μέγα μέρος τῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνον δὲν ὁδεύουν πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ προτεινόμενον τέλος - Χριστόν, ἀλλ' οὔτε κἂν συμπεριφέρονται ὡς ἔδει, ἐὰν παρεδέχοντο ἔστω τέλος φιλοσοφικὸν - θεωρητικὸν καὶ ὄχι ὑποστασιακόν.

1. V l. L o s s k y, A l'image et à la Ressemblance de Dieu, Paris 1967, σ. 211 (= Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, μτφ. Μ. Γ. Μιχαηλίδη, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 207).

2. Πβ. Λουκ. α', 33, Ματθ. κδ', 6, Μάρκ. ιγ', 7, Ἑβρ. ζ', 3, Α' Πέτρ. γ', 8. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔγραφε: *στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις* (Β' Θεσσ. β', 15). Αἱ οἰκ. Σύνοδοι ἀνατρέχουν εἰς τὰς διαταγὰς τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰ βιβλία τῆς ΚΔ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς προηγουμένας. Οὕτως ἡ Β' ἐν τῷ α' αὐτῆς κανόνι γράφει ὅτι *ὥρισαν οἱ... ἅγιοι πατέρες μὴ ἀθετεῖσθαι τὴν πίστιν τῶν Πατέρων τῶν τριακοσίων δέκα ὀκτώ... ἀλλὰ μένειν κυρίαν*. Πηδάλιον..., σ. 155.

3. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ', PG 97, 941B.

4. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Α', PG 97, 804A.

5. Μάρκου Ἀσκητοῦ Περὶ νόμου πνευματικοῦ, κεφάλαια σ', ἐν νδ', Φιλοκαλία Α', σ. 99. Πβ. καὶ Νικοδήμου Ἁγιορείτου Ἀόρατος Πόλεμος, ι', ἐν Ἀθήναις 1922, σσ. 28 -

1γ'. Ἡ κτίσις.

Ἀπόρροια τοῦ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ τέλους δὲν εἶναι γνῶσις προελθοῦσα ἐξ ἀφαιρέσεως πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ ἀντίληψις τοῦ χριστιανοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς πορείας καὶ τῆς φύσεως ὁλοκλήρου πρὸς τὸ τέλος. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος συνάγεται ὅτι ἡ κτίσις ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔχει ἑνότητα καὶ ἀφ' ἑτέρου κατεύθυνσιν. Ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ κατεύθυνσις ἀποκλείει διὰ παντὸς τὸ τυχαῖον. Ἡ ἑνότης τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου καθίσταται ἁπτὴ πραγματικότης, κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ κανόνος, εἰς τὴν προσκύνησιν τὴν ὁποίαν ἀπονέμουν εἰς τὸν Χριστὸν *τὰ ἄνω, τὰ κάτω, ἡ κτίσις, τὰ ἔθνη πάντα, σωθέντα* (Δ 19). Ὁ λόγος τῆς τοιαύτης συμπεριφορᾶς εὑρίσκεται εἰς τὸ ὅτι ἡ κτίσις ὁλόκληρος διαπνέεται καὶ κινεῖται ὑπὸ μιᾶς αἰτίας. Ἡ παραγωγή της εἰς τὸ εἶναι ὀφείλεται, δι' ὅσους δὲν ἀποδέχονται τὸ τυχαῖον, ἐν οἷς καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος, εἰς τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὴν κτίσιν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, *ἀχρόνως ἐννοήσας καὶ ἕκαστον κατὰ τὴν θεληματικὴν αὐτοῦ ἄχρονον ἔννοιαν, ἥτις ἐστὶ προορισμὸς καὶ εἰκὼν καὶ παράδειγμα ἐν τῷ προορισθέντι καιρῷ γίνεται*, ὅπως γράφει ὁ Ἰω. Δαμασκηνός[1]. Ἡ κτίσις ὡς δημιούργημα εἶναι τελεία, ὁ ἄνθρωπος δὲ καὶ ἡ φύσις πρὸ τῆς πτώσεως εὑρίσκοντο εἰς ἁρμονικὴν συνύπαρξιν, ἡ ὁποία διεσαλεύθη μετὰ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν προβολὴν τῆς ἀτομικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἅγ. Μάξιμος γράφει ὅτι *οὐδὲν ἐν τοῖς οὖσι κακὸν εἰ μὴ ἡ παράχρησις, ἥτις συμβαίνει ἐκ τῆς τοῦ νοῦ ἀμελείας περὶ τὴν φυσικὴν γεωργίαν*[2]. Ἄρα ἡ ἀπόστασις ἐκ τοῦ φυσικοῦ, ἡ παράχρησις, εἶναι ἡ δημιουργοῦσα τὸ κακόν. Κατὰ ταῦτα, γράφει σύγχρονος θεολόγος, ἡ ὑλικὴ φύσις παρ' ὅλον ὅτι εἶναι καθ' ἑαυτὴν καλή, ἀποτελεῖ μετὰ τὴν παρακοήν, ἐξ αἰτίας τῆς διαστροφῆς τῶν ἀξιῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, μίαν πτῶσιν[3]. Παρ' ὅλον λοιπὸν ὅτι ἡ κτίσις στερεῖται αὐτεξουσίου, λόγῳ τῆς πτώσεως τῆς κορωνίδος τῆς δημιουργίας ἔπεσε καὶ αὐτὴ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀρθῇ ἀπ' αὐτῆς, ὅπως καὶ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου «ἡ στοργικὴ μέριμνα τοῦ Θεοῦ», ἐν συνεχείᾳ δὲ πλέον «ὁ Σατανᾶς ἀποκτᾷ δύναμιν ἐπὶ τῆς φύσεως πρὸς ἀπάτην καὶ βλάβην τοῦ προτέρου κυρίου της»[4]. Κατὰ τὴν πτῶσιν λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον ἔπεσεν ἡ κορωνίς, τὸ μεῖζον, ἠκολούθησεν ἡ κτίσις, τὸ ἔλασσον. Ὁ Ἀπ. Παῦλος, χαρακτηριστικῶς ἔχει διδάξει ὅτι *τῇ ματαιότητι ἡ κτίσις ὑπετάγη, οὐχ ἑκοῦσα,*

33, ἔνθα ὑποστηρίζεται ὅτι πρέπει οἱ πιστοὶ νὰ θέλωμεν «ὡς ἔσχατον τέλος μόνην τὴν εὐαρέστησιν τοῦ Θεοῦ».

1. Ἰω. Δαμασκηνός, ἔνθ' ἀνωτ.
2. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Κεφάλαια περὶ ἀγάπης, ἑκατοντὰς Γ', 4, PG 90, 1017C-D.
3. Παύλου Εὐδοκίμωφ, Ἡ Ὀρθοδοξία (μτφ. Ἀγαμ. Τ. Μουρτζόπουλος), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 112.
4. Ἀρχιμ. Ἰωὴλ Γιαννακοπούλου, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη..., τ. Α', Ἀθῆναι 1960, σ. 63. Πβ. καὶ Π. Εὐδοκίμωφ, Ἡ Ὀρθοδοξία, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 118.

ἀλλὰ διὰ τὸν ὑποτάξαντα, ἐπ' ἐλπίδι ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ[1]. Ἡ κτίσις λοιπὸν κατὰ ταῦτα, ἂν καὶ δὲν ἔπταισεν, ἐταλαιπωρεῖτο καὶ ἤλπιζεν εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία θὰ συνεπήγετο τὴν ἰδικήν της ἀνάστασιν. Καθ' ὅλην δὲ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ διάρκειαν «ὅλα στενάζουν λόγῳ τῆς μεταξύ των διαιρέσεως, ὀφειλομένης εἰς τὴν ἀπόστασίν των ἀπὸ τοῦ Θεοῦ»[2]. Ἀποκατασταθείσης λοιπὸν τῆς ἑνότητος καὶ κοινωνίας ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ διὰ τῆς σαρκώσεως καὶ τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ, ἑρμηνεύεται πλέον καὶ ἡ χαρὰ τῆς κτίσεως. Ἐπιπροσθέτως ἡ κτίσις συμφιλιοῦται μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, δεδομένου ὅτι μετὰ τὴν πτῶσιν «φυτὰ καὶ ζῷα ἀντὶ τῆς φυσικῆς των ὑποταγῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον γίνονται τινὰ μὲν ἐξ αὐτῶν ἐμπόδια ἐπιβλαβῆ, τινὰ ἐπικίνδυνα καὶ θανατηφόρα»[3]. Ἡ κατάστασις αὕτη ἔπαυσεν ὑπάρχουσα μετὰ τὴν Ἀνάστασιν, διὸ καὶ ἡ κτίσις συγχαίρει, ὅπως συνέπασχε κατὰ τὴν σταύρωσιν, ὅτε ὁλόκληρος ἡ φύσις *συνείχετο... ὄρη καὶ πέτραι... διερρήγνυντο καὶ γῆ συνεσείετο... καὶ συνεσκότασε τὸ φῶς* (Θ 23), ὅπως προσθέτει ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος. Ἡ συμπάθεια τῆς φύσεως πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ἢ ὡς τυχαία ἢ ὡς ὄχι τυχαία. Ἀνωτέρω ἐλέχθη ὅτι τὸ τυχαῖον ἀπερρίφθη, τὸ ἀντίθετον ἄρα ἰσχύει. Ἀλλ' ἡ κτίσις, ὡς ἐλέχθη ἐπίσης, στερεῖται αὐτεξουσίου, ὡς ἄψυχος δέ, πολλὰ τῶν ὄντων ἐν αὐτῇ εἶναι ἄψυχα, στερεῖται καὶ τῆς αἰσθήσεως κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς μέρος, ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ ἐξήγησις διὰ τὴν χαράν, τὴν προσκύνησιν, τὴν συμπάθειαν ἐν γένει τῆς κτίσεως, πρέπει νὰ δικαιολογηθῇ μόνον ὡς ἀπότοκος τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφεξῆς πλέον ἐπανέρχεται ἡ «στοργικὴ μέριμνα» τοῦ Θεοῦ, ἢ μᾶλλον ὁ ἄνθρωπος χάριτι Θεοῦ ἐπιστρέφει πρὸς τὸν Χριστὸν - τέλος[4]. Μετὰ δὲ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀνθρώπου, δεδομένου ὅτι ἡ παράχρησις ἔφερε τὴν πτῶσιν, ἐκ τοῦ φόβου ὅμως τῆς ἐπιστροφῆς τῆς ἀποστασίας καὶ πάλιν, ὄχι βεβαίως τοῦ γένους ἀλλὰ τοῦ εἴδους, ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος προτρέπει: *αἰδέσθητι τὴν φύσιν, ἄνθρωπε, μεθόριον οὖσαν ἀθανασίας ὁμοῦ καὶ θνητότητος*[5]. Ἡ φύσις ἄρα ταυτίζεται πρὸς τὴν φυσικὴν κατάστασιν, ὁ ἄνθρωπος ἄλλως τε εἶναι συγχρόνως ὁρατὸς καὶ ἀόρατος κόσμος[6]· ἔναντι λοιπὸν τοῦ φυσικοῦ ὁ ποιητὴς

---

1. Ρωμ. η', 20. Πβ. καὶ Γαλ. δ', 3.
2. Παν. Κ. Χρήστου, Τὸ μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου, ΠΙΠΜ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 47.
3. Ἀρχιμ. Ἰωὴλ Γιαννακοπούλου, Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη..., ἔνθ' ἀνωτ.
4. Οὐδέποτε ἡ κτίσις ἔμεινεν ἀπρονόητος. Ὁ Μ. Ἀντώνιος φέρεται εἰπών: *οὐκ ἔστι τόπος οὐδεὶς ἔρημος τῆς προνοίας*. Παραιν. ρνς' (Φιλοκαλία Α', 25). Ὁ δὲ Αἰνείας Γαζαῖος γράφει ὅτι ὅλα ἔχουν ἀνάγκην τῆς προνοίας, «Θεόφραστος...», PG 85, 944B.
5. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος ΚΑ', PG 97, 1281D.
6. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Κεφάλαια περὶ ἀγάπης, ἑκατοντὰς Γ', οα' (Φιλοκαλία, τ. Β', σ. 37).

προτρέπει στάσιν σεβασμοῦ. Ἀντιθέτως σήμερον ἡ τάσις τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς φύσεως συνίσταται εἰς τὴν ὑπέρβασίν της. Ἡ τοιαύτη ὅμως συμπεριφορὰ δὲν εἶναι ἁπλῆ ὑπέρβασις, ἀλλὰ παράχρησις καὶ παρὰ φύσιν συμπεριφορά, ἐξ οὗ καὶ ἡ μετάνοια ἡ ὁποία ἐπακολουθεῖ, ὅταν ἐπακολουθῇ, εἶναι ἐπάνοδος *ἐκ τοῦ παρὰ φύσιν εἰς τὸ κατὰ φύσιν* [1].

Τὸ ὅτι ὅμως ἡ στάσις σεβασμοῦ πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ ἐπὶ πλέον ἔτι ἡ ἀποδοχὴ κτίσεως «συμπεριφερομένης» συναρτήσει [2] τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης στάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ξένα εἰς τοὺς περισσοτέρους τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων, ἀποδεικνύει ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ ἔννοιαι στοιχειοθετοῦν ἓν ἐπὶ πλέον ἐμπόδιον διὰ τὴν κατανόησιν εἰς βάθος τοῦ περιεχομένου τοῦ Μ. Κανόνος.

1δ'. Ὁ χ ρ ό ν ο ς.

Κατὰ τὰ ἤδη ἐκτεθέντα τὸ τέλος ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸ φυσικόν, τὸ ὁποῖον ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἕλκει ἐκ τοῦ τέλους - Χριστοῦ τὴν ἀρχήν του, προσδιορίζουν τὴν πορείαν τῆς ὁρατῆς φύσεως τοὐλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἄψυχον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄλογον περιεχόμενόν της. Εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι ἡ κτίσις δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἐφ' ὅσον δὲν ἔγινε δι' ἑαυτήν. Ἤδη ὅμως ἐτέθη ὁ παράγων τοῦ χρόνου. Ἀποδεχθέντες ὅτι ἡ κτίσις ἐγένετο, αὐτομάτως ἀσπαζόμεθα ὅτι καὶ ὁ χρόνος ὁ μετρῶν τὴν διάρκειαν κάποτε ἤρξατο. Ὀρθῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Πλάτων ἔγραφεν ὅτι ἡμέραι καὶ νύκτες καὶ μῆνες καὶ ἐνιαυτοὶ δὲν ὑπῆρχον *πρὶν οὐρανὸν γενέσθαι*, διότι *τότε ἅμα ἐκείνῳ συνισταμένῳ τὴν γένεσιν αὐτῶν μηχανᾶται* (sc. ὁ Θεός) [3]. Ὁ Πλωτῖνος θὰ ὑποστηρίξῃ ἀργότερον ὅτι ὁ χρόνος εἶναι γνώρισμα τοῦ παρόντος κόσμου, ὅπως τοῦ ἄλλου τοῦ ὄντως ὄντος εἶναι ὁ αἰών, ὁπωσδήποτε πάντως διδάσκει ὅτι ὁ χρόνος ἔλαβεν ἀρχήν [4]. Κατὰ μείζονα λόγον οἱ χριστιανοί, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων, ἐδέχοντο τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μὴ ὄντος καὶ ἐν συνεπείᾳ σημεῖον ἐνάρξεως καὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου [5], ὁ δὲ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος εἰς πεζὸν λόγον του, διδάσκων ὅτι ὁ κόσμος καὶ ἔγινεν ἀφ' ἑνός, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς τῆς δημιουργίας,

---

1. Ἰω. Δαμασκηνοῦ Ἔκδοσις... Α', μδ' (Kotter, $104_{,19}$).

2. Παρ' ὅλον ὅτι ἀφορμᾶται ἐξ ἄλλης πηγῆς προσθέτομεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ M. H e i d e g g e r, Einführung in die Metaphysik (ἑλλ. μτφ.) Χ ρ. Μ α λ ε β ί τ σ η, Εἰσαγωγὴ στὴ μεταφυσική, Ἀθήνα 1973, σσ. 184 - 185, ὀνομάζει τὸν ἄνθρωπον ἀνοίκειον ὡς βιαιοπραγοῦντα καὶ ὑπερβαίνοντα τὰ ὅρια τοῦ οἰκείου.

3. Πλάτωνος Τίμ. 37e.

4. *Κόσμον ποιοῦσα* (sc. ἡ θεότης) *αἰσθητόν, μιμήσει ἐκείνου κινούμενον κίνησιν οὐ τὴν ἐκεῖ, ὁμοίαν δὲ τῇ ἐκεῖ καὶ ἐθέλουσαν εἰκόνα ἐκείνης εἶναι, πρῶτον μὲν ἑαυτὴν ἐχρόνωσεν ἀντὶ τοῦ αἰῶνος τοῦτον* (sc. τὸν χρόνον) *ποιήσασα*. Πλωτίνου, Ἐνν. III, 7, 11,

5. Ὁ κόσμος, θὰ γράψῃ ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, *κἂν σχῆμα σφαιρικὸν ἔχειν ὑποτοπάζοιτο, ἀπ' ἀρχῆς τινος ἤρξατο χρονικῆς· καὶ πρὸ τοῦ δημιουργηθῆναι, οὐκ ἦν·* Διάλεξις... περὶ κόσμου κατασκευῆς, PG 85, 1105A

γράφει ὅτι ὁ Θεὸς διὰ τὸν ἄνθρωπον *οὐρανοὺς ἐκαμάρωσε, γῆν ἐστερέωσεν ἀέρα ἐξέχεε, θάλασσαν ἥπλωσε καὶ τὴν φαινομένην ἅπασαν ἐτεκτήνατο κτίσιν* [1]. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικῶς σχεδὸν τὸν ἀόριστον χρόνον ὁ ρήτωρ διὰ νὰ δείξῃ τὸ ἀκαριαῖον τῆς δημιουργίας. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται καὶ ἡ ἄλλη δυσκολία ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐν τῷ Μ. Κανόνι περιεχομένων. Μετὰ τὴν ἐκ νέου [2] τοποθέτησιν καὶ ὑποστήριξιν τῆς ἐξελίξεως τῶν εἰδῶν καὶ τὴν διατύπωσιν τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος ἡ δημιουργία «χρονίζει», ὁ δὲ χρόνος αὐξομειοῦται συναρτήσει τῆς ταχύτητος καὶ ἀναλόγως τῆς κινήσεως ἢ ὄχι τοῦ παρατηρητοῦ. Δυνατὸν ἀπὸ μαθηματικῆς πλευρᾶς νὰ παρέχωνται λύσεις εἰς ὡρισμένα προβλήματα, πλὴν ὅμως δὲν ἀποδεικνύεται διὰ τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ὑφὴ τοῦ κόσμου, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ μὲν ἀπόλυτος χρόνος ἀπαιτεῖ ἕνα κόσμον, ἐνῷ ὁ σχετικὸς ἀπείρους, ἔστω μικρούς [3], τοὺς ὁποίους συνδέει, κατά τινα τρόπον ὁ σχετικὸς χρόνος. Ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὅτι «ἡ σχετικότης... ἐπεβλήθη ὡς λύσις ἀνάγκης μεταξὺ τῆς ἀντιλήψεως διὰ τὴν ὕπαρξιν στιγμιαίας δράσεως ἐξ ἀποστάσεως, συνδεομένης μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπολύτου χρόνου καὶ τῆς μεταδιδομένης ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον [4]. Ἀλλ' ὡς λύσις ἀνάγκης δὲν ἐπιλύει, ἀντιθέτως μεταμορφώνει τὸν κόσμον εἰς τὴν κλίνην τοῦ Προκρούστου, ἐφ' ὅσον ἡ σχετικότης θηρεύει τὸ ἐν τῷ μεταξὺ καὶ εἰσηγεῖται τὴν δυνατότητα νὰ ὁρισθῇ ἡ ἀλήθεια διὰ διαφόρων τρόπων [5]. Ἀλλ' οὕτως δὲν παρέχεται ἡ ἀλήθεια, ἀλλὰ ὅ τι νομίζει ἕκαστος περὶ αὐτῆς, ἔχομεν δηλαδὴ μίαν ἐπαναφορὰν τοῦ πρωταγορικοῦ ἀνθρώπου. Ἀντιθέτως ἡ Ἐκκλησία διδάσκει ὅτι τὸ φῶς *ὥσπερ τὰς ὄψεις ἡμῶν ἀχρόνως παραπέμπει πρὸς τὰ ὁρώμενα, οὕτω καὶ τὰς τοῦ φωτὸς προσβολὰς ἀκαριαίως, καὶ ὡς οὐδ' ἂν ἐπινοήσειέ τις ἐλάττονα χρόνου ῥοπήν, ἐπὶ πάντα ἑαυτοῦ τὰ πέρατα ὑποδέχεται* [6]. Συναφῶς ἔχει ἐπίσης γραφῆ, ὅτι ὁ Θεὸς *ἐν στιγμῇ χρόνου καὶ ἀκαριαίᾳ ῥοπῇ πάντα παράγει πρὸς*

---

1. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ε', PG 97, 880A. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ «ἐκαμάρωσε» πβ.: *ὁ στήσας τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ καμάραν* (Ἡσ. 40, 22) καὶ Μ. Βασιλείου Ὁμιλίας εἰς τὴν Ἑξαήμερον Α', 8 (Giet, 120).

2. *Ἐξ ἀλλοειδῶν ζῴων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη, ἐκ τοῦ τὰ μὲν ἄλλα ταχὺ νέμεσθαι, μόνον δὲ τὸν ἄνθρωπον πολυχρονίου δεῖσθαι τιθηνήσεως.* Ἀναξίμανδρος DK 12[2] A 10.

3. Κατὰ τὸν P. L a n g e v i n, ἡ ἀντίληψις διὰ τὴν στιγμιαίαν μετάδοσιν εἶναι τοῦ Νεύτωνος, ἡ δὲ ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον τοῦ Faraday. Σχετικότης, Δευκαλίων 20, 1977, σσ. 395 - 404, ἐν σ. 396.

4. P. L a n g e v i n, αὐτόθι, σ. 395.

5. H. R e i c h e n b a c h, Ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος, Δευκαλίων 20, 1977, σσ. 375 - 394, ἐν σ. 381. Περὶ τῆς σημασίας τῆς σχετικότητος πβ. Ε. Μ ο υ τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Χρονικαὶ καὶ «καιρικαὶ» κατηγορίαι, ΕΕΦΣΠΑ ΙΒ', 1961 - 62, σσ. 412 - 436.

6. Μ. Βασιλείου Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον Β', 7 (Giet, 170 - 172).

γένεσιν[1], δεδομένου μάλιστα ὅτι θὰ ἦτο ἀδιανόητον ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν νὰ ἐξηρτᾶτο ἐκ τοπικῶν περιορισμῶν. Γράφων περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι *οὐ χρόνῳ ἡ τοῦ Δημιουργοῦ δύναμις ἐναπομαραίνεται, οὐδὲ ἐπιστήμη μέχρι του διορίζεται*[2]. Ὑπάρχει λοιπὸν κατὰ ταῦτα μία κατάστασις καὶ μία κίνησις. Ἀμφότερα περιγράφονται εὐστόχως ὑπὸ τοῦ ἁγ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ γράφοντος: *ἐν μὲν τῷ κόσμῳ ὑπάρχουσα χρονικῶς ἡ φύσις ἀλλοιωτὴν ἔχει τὴν κίνησιν διὰ τὴν τοῦ κόσμου πεπερασμένην στάσιν καὶ τὴν καθ' ἑτεροίωσιν τοῦ χρόνου φοράν*[3]. Ἔχομεν λοιπὸν φύσιν ἐν τῷ κόσμῳ εἰς τὴν ὁποίαν παρατηρεῖται ἀλλοιωτὴ κίνησις ἀφ' ἑνὸς καὶ φορὰ τοῦ χρόνου. Ἡ φορὰ βεβαίως ὁδηγεῖ εἰς τὸ τέλος καὶ τοῦτο εἶναι αὐταπόδεικτον διὰ τὸν ἅγ. Μάξιμον. Ἀξίζει πάντως νὰ προστεθῇ ὅτι καὶ σήμερον ὑπάρχουν ἐπιστήμονες οἱ ὁποῖοι «δὲν συμφωνοῦν μὲ ὅσους πιστεύουν ὅτι δὲν ὑπάρχει γνήσιον πρόβλημα κατευθύνσεως τοῦ χρόνου»[4]. Συνεχίζων περὶ τῆς φύσεως ὁ Ἅγ. Μάξιμος γράφει ὅτι ὑπάρχουσα *ἐν δὲ τῷ Θεῷ γινομένη διὰ τὴν φυσικὴν τοῦ ἐν ᾧ γέγονε μονάδα, στάσιν ἀκίνητον ἕξει καὶ στάσιμον ταυτοκινησίαν, περὶ τὸ ταὐτὸν καὶ ἓν καὶ μόνον ἀϊδίως γινομένην*[5]. Ἄρα ἡ ἀπόστασις ἢ ὄχι ἐκ τοῦ Θεοῦ γνωρίζεται ἐκ τῆς ἀλλοιωτῆς ἢ ὄχι κινήσεως. Ὁ ζῶν κατὰ κόσμον ζῇ κατ' ἀλλοιωτὴν φοράν· ἀντιθέτως ὁ κατὰ Θεὸν κατὰ στάσιμον ταυτοκινησίαν. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἢ μᾶλλον κατανοηθῇ κατά τινα βαθμὸν ὁ χρόνος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ὑπερβαίνει τοὺς καθ' ἡμᾶς χρονικοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, ἐφ' ὅσον τὸ αὔριον π.χ. εἶναι παρὸν σήμερον ὁμοίως ὅπως καὶ τὸ χθές. Οὕτως ἡ Κυριακὴ εἶναι ἡ ὀγδόη ἀδιάδοχος ἡμέρα κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας[6]. Εἰδικώτερον ὁ Μ. Βασίλειος προσθέτει περὶ Κυριακῆς ὅτι *εἴτε ἡμέρα ἡ κατάστασις ἐκείνη λέγοιτο, μία ἐστὶ καὶ οὐ πολλαί· εἴτε αἰὼν προσαγορεύοιτο, μοναχὸς ἂν εἴη καὶ οὐ πολλοστός*[7]. Ἡ ἐξήγησις ἂς ἀναζητηθῇ εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρχει ἡ μὴ ἀλλοιωτὴ ταυτοκινησία. Εὐστόχως ἔχει παρατηρηθῇ ὅτι «ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψις ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς Ἱστορίας καὶ βιοῦται ὡς αἰωνιότης, ὡς διαρκὲς παρόν»[8]. Ἄλλως τε ἡ τελουμένη θ. λειτουργία ὑπερβαίνει τὸν χρόνον,

1. Ζαχαρίου Μυτιλήνης Περὶ κόσμου κατασκευῆς, PG 85, 1096C - 1097A
2. Αἰνείου Γαζαίου Θεόφραστος..., PG 85, 949B.
3. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ Θεολογίας ἑκατοντὰς Ζ', μη' (Φιλοκαλία, τ. Β', σ. 176).
4. H. Reichenbach, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 389. Πβ. καὶ Γρηγ. Ι. Οἰκονομάκου, Αἱ μορφαὶ τοῦ χρόνου, Ἀθηνᾶ ΟΑ', 1970, σσ. 299 - 321.
5. Μάξιμος Ὁμολογητής, ἔνθ' ἀνωτ.
6. Μ. Βασίλειος Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον Β', 8 (Giet, 182 - 184), Γρηγορίου Θεολόγου Λόγος μα' εἰς τὴν Πεντηκοστήν, PG 36, 429C.
7. Μ. Βασίλειος, αὐτόθι (Giet, 184).
8. Μάρκου Σιώτου, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις κατὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς ΚΔ, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 179.

ἐφ' ὅσον πᾶσα μυσταγωγία καθάπερ τις εἰκὼν μία ἑνὸς σώματος τῆς τοῦ Σωτῆρος πολιτείας, πάντα αὐτῆς τὰ μέρη ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα τάξιν καὶ ἁρμονίαν ὑπ' ὄψιν ἄγει[1]. Οὕτως κατ' αὐτὴν τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον βιοῦται ὡς παρὸν «ἄνευ χρονικοῦ βάθους, διὸ καὶ βιοῦνται (sc. αἱ στιγμαὶ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος) ἐν τῇ ὁλότητι καὶ πληρότητι αὐτῶν»[2]. Παραλείποντες τὰ διάφορα τροπάρια τῆς Ἐκκλησίας, ἐν οἷς ὑπάρχει ἡ λέξις «σήμερον» καὶ ὁ ἐνεστὼς χρόνος, ὑπενθυμίζομεν ὅτι κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ὁ χερουβικὸς ὕμνος ἐκφράζει τὸ παρόν[3], ὁμοίως ὅπως καὶ ὁ ἀντίστοιχος ὕμνος τῆς Μ. Πέμπτης[4] καὶ τοῦ Μ. Σαββάτου[5], ἀλλὰ καὶ τῶν Προηγιασμένων δώρων[6].

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, ὅταν γράφει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ταυτιζόμενος μετὰ τοῦ χρόνου τοῦ ὁποίου γνώρισμα εἶναι ἡ ῥοὴ (Ϛ 12) θὰ καταστραφῇ[7], δὲν ἐκφράζει παραδοξολόγημα, ἀντιθέτως μάλιστα πρέπει νὰ θεωρηθῇ λογικωτάτη ἡ προτροπή του διὰ τὴν ὑπέρβασιν τοῦ χρόνου: *Διάβηθι*, γράφει, *τοῦ χρόνου τὴν ῥέουσαν φύσιν ὡς πρὶν ἡ κιβωτός... γενοῦ ἐν κατασχέσει... Θεὸς κελεύει.* (Ϛ' 12). Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ ἔχει τὴν δυνατότητα τοῦ ζῆν ἐκτὸς χρόνου καὶ φθορᾶς, ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι, κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα, ἡ παροῦσα ζωὴ δὲν εἶναι ἡ κατὰ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ παρὰ φύσιν, ἐφ' ὅσον *ἡ πρώτη τῶν ἀνθρώπων διάπλασις ἐκ καθαρᾶς γῆς καὶ ἀσπίλου δεδημιούργητο, ἠφάνισται δὲ τὸ προσφυὲς ἡ φύσις ἀξίωμα, συληθεῖσα τὴν χάριν τῷ τῆς παρακοῆς ὀλισθήματι, δι' ἧς ἐξεῤῥίφημεν τοῦ ζωηροῦ χωρίου καὶ τῆς ἐν παραδείσῳ τρυφῆς, ἡ φύσις τὴν ἐπίκηρον ζωὴν ἀντηλλάξατο, κλῆρον ὥσπερ τινὰ πατρῷον εἰς ἡμᾶς καταντήσασαν, ἐξ ἧς ὁ θάνατος καὶ ἡ ἐντεῦθεν τοῦ γένους καταφθορά· εἶτα τὴν κάτω χώραν τῆς ἄνω πάντων ἀνθελομένων, πᾶσα μὲν ἀφῄρητο σωτηρίας ἐλπίς, ἐδεῖτο δὲ βοηθείας ἡ φύσις τῆς ἀνωτάτω*[8]. Κατὰ ταῦτα ἡ παρακοὴ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πτῶσιν εἰς τὸν χρόνον, ἡ δὲ ἀνάστασις ἐπαναφέρει εἰς τὸ αἰώνιον, καὶ ἐπειδὴ ἡ παρακοὴ ὠφείλετο εἰς τὴν κακὴν χρῆσιν τοῦ αὐτεξουσίου, συνάγεται καὶ ἡ δια-

1. Νικολάου Καβάσιλα Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, PG 150, 372B (= Sources Chrétiennes 4, σ. 62).
2. Μάρκου Σιώτου, Ἡ ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 2.
3. Πβ. *εἰκονίζοντες, προσᾴδοντες.*
4. *σήμερον, παράλαβε, ὁμολογῶ.*
5. *Σιγησάτω, στήτω, μηδὲν λογιζέσθω, προσέρχεται, προηγοῦνται καλύπτοντα, βοῶντα...*
6. *Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν· ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης· ἰδοὺ θυσία μυστικὴ τετελειωμένη δορυφορεῖται...*
7. *Ἐπεὶ καὶ πρὸς γένεσιν ἀχθεὶς εἰς φθορὰν μετελεύσῃ* (sc. ἄνθρωπε). Λόγος ΚΑ', PG 97, 1281D.
8. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Α', PG 97, 812C - 813A.

φορὰ τοῦ ἐλλόγου ἀπὸ τοῦ ἀλόγου. Τὰ ζῶα στερούμενα τοῦ αὐτεξουσίου ἐνεργοῦν κατὰ φύσιν ἢ καθ' ὁρμὴν καὶ ἡ ἐνέργειά των εἶναι ὀρθή. Ἀντιθέτως ὁ ἄνθρωπος ἐνεργῶν καθ' ὁρμήν, ἐπειδὴ ὁ παρὼν κόσμος καὶ ἡ παροῦσα βιοτὴ ἔχει τραπῆ πρὸς τὸ παρὰ φύσιν, ἤτοι τὸν χρόνον καὶ τὴν φθοράν, αὐτομάτως ταυτίζεται πρὸς τὸ ἐξαλλάσσον καὶ ὄχι πρὸς τὸ μονίμως μένον, ἐξ οὗ καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος ἀποτρέπει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ βιοτῆς ὑπαγορευομένης ὑπὸ τῶν ἐμπαθῶν καὶ φιληδόνων ὁρμῶν (Ζ 8), προκειμένου νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸ *αἰώνιον* καὶ ἀποκτήση τὴν ταυτοκινησίαν. Ἐφ' ὅσον δὲ γράφει περὶ *πατρῴου κλήρου*, κατ' ἀνάγκην γίνεται δεκτὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ μέσου τῶν διαφόρων ἐποχῶν παραμένει ὁ αὐτὸς καὶ θὰ παραμείνη ἐπίσης, ἐξ οὗ καὶ ἡ χρησιμότης τῶν παραδειγμάτων τὰ ὁποῖα μεταχειρίζεται ὁ ποιητὴς εἴτε πρὸς μίμησιν εἴτε πρὸς ἀποφυγὴν ἔκ τε τῆς Παλαιᾶς ἀλλὰ καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὰ παραδείγματα συνιστοῦν καταστάσεις αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν ἐσαεὶ καὶ θὰ «ἐπανέλθουν» εἰς τὸν ἐν χρόνῳ βιοῦντα ἄνθρωπον. Τὸ γεγονὸς δὲ αὐτὸ δὲν εἶναι μόνον ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῶν εἰδῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τοῦ ὑπερχρονικοῦ τῶν ἀληθειῶν.

Ὁ ποιητὴς κατὰ ταῦτα φέρων παραδείγματα «παρῳχηκότα» ὄντως μεταχειρίζεται καταστάσεις παρούσας, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἤλλαξεν, οὔτε εἰς τὸ μέλλον θὰ ἀλλάξη, ὁ δὲ χρόνος ἀφορᾷ εἰς ἐπείσακτα γνωρίσματα, ἀντιθέτως τὸ αἰώνιον[1] εἰς τὰ κατὰ φύσιν. Ἀλλὰ τοιοῦτος ἄνθρωπος εἶναι «ἄγνωστος» εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς σημερινῆς πραγματικότητος, ἡ δὲ ἐπιστήμη εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν γνωρίση, ἐφ' ὅσον ὅ τι γνωρίζει εἶναι προϊὸν μετρήσεων τοπικῶν καὶ χρονικῶν.

1ε'. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Μ. Κανόνος.

Καταγράφων τὰς ἀπόψεις του περὶ τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, φαίνεται τοὐλάχιστον κατ' ἀρχὴν ὅτι ὑποστηρίζει ἀντίληψιν ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εὐθέως εἰς συμπέρασμα ἀποκλῖνον τῆς ὀρθῆς περὶ τοῦ θέματος ἀπόψεως τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως αὐτόθι γράφεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος σύγκειται ἐκ τεσσάρων στοιχείων — ὄχι τῶν γνωστῶν[2], ἤτοι τοῦ ὕδατος, τῆς γῆς, τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ ἀέρος καὶ τὰ ὁποῖα συναποτελοῦν κατὰ τοὺς φιλοσόφους τὴν σωματικὴν - ὑλικὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ ἐξ ἄλλων. Διότι ὁ

1. Περὶ τοῦ αἰῶνος καὶ τοῦ χρόνου πβ. Λ. Μπενάκη, Χρόνος καὶ αἰών, ἀντιπαράθεση Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Φιλοσοφία 10 - 11, 1980 - 81, σσ. 398 - 421. Ἐπίσης ὁ Π. Νέλλας γράφει περὶ τοῦ διαχρονικοῦ βάθους τοῦ περιεχομένου τοῦ Κανόνος, τὸ ὁποῖον «ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸν μονοδιάστατο χρόνο», ἔνθ' ἀνωτ., σ. 189.

2. περὶ ὧν βλ.: Ἡ σύστασις τῶν σωμάτων κατὰ τοὺς Πατέρας τῶν Μέσων χρόνων, ἐν Ν. Γ. Πολίτου, Ψυχὴ καὶ σῶμα κατ' Ἀλέξανδρον Ἀφροδισιέα, ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 84 - 88.

Ἀνδρέας Κρήτης ἔχει γράψει: *Ὁ νοῦς τετραυμάτισται, τὸ σῶμα μεμαλάκισται νοσεῖ τὸ πνεῦμα, ὁ λόγος ἠσθένησεν ὁ βίος νενέκρωται* (Θ 1). Καὶ εἶναι ἐφικτὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ ποιητὴς θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ἄθροισμα τεσσάρων στοιχείων, ἤτοι τοῦ νοῦ, τοῦ σώματος, τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ λόγου. Ἂν δὲ θεωρηθῇ ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἔκφρασις τοῦ πνεύματος, τότε εὐκόλως εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐν τέλει ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος ἐκλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον συγκείμενον ἐκ τριῶν, ἤτοι τοῦ νοῦ, τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τοιαύτας ἀπόψεις εἶχεν ὑποστηρίξει ὁ Ὠριγένης[1] καὶ ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος[2], ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ παρετηρήθη εὐστόχως ὅτι εἶναι πλωτινική. Σχετικῶς ὁ Νεμέσιος εἶχε γράψει: *τινές, ὧν ἐστι καὶ Πλωτῖνος, ἄλλην εἶναι τὴν ψυχὴν καὶ ἄλλον τὸν νοῦν δογματίσαντες, ἐκ τριῶν τὸν ἄνθρωπον συνεστάναι βούλονται, σώματος καὶ ψυχῆς καὶ νοῦ, οἷς ἠκολούθησε καὶ Ἀπολλινάριος ὁ τῆς Λαοδικείας γενόμενος ἐπίσκοπος*[3]. Αὐτὴν δὲ τὴν ἀντίληψιν κατεδίκασεν ὡς αἱρετικὴν ἡ ἐν ΚΠόλει συνελθοῦσα Β' Οἰκ. Σύνοδος, ἥτις εἰς τὸν α' αὐτῆς κανόνα ἀναθεματίζει τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν τῶν ἀπολλιναριστῶν ὡς δεχομένων ὕπαρξιν ἐπεισάκτου μορίου εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νοῦ[4], ἐφ' ὅσον οὕτως ἡ ἄποψις αὐτὴ ὁδηγεῖ εὐθέως εἰς ἐθνικοὺς συγγραφεῖς[5], ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη[6], δέχεται δέ, ἡ Σύνοδος, τὴν διφυῆ τοῦ ἀνθρώπου ὑπόστασιν, ἤτοι τὴν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος σύστασιν.

Ὡς γνωστὸν ἤδη ἐξ ἀρχῆς τῆς συστάσεώς της ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν Πατέρων ὑπεστήριζε τὸ διφυὲς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἰουστῖνος ἔχει γράψει: *τί γάρ ἐστιν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἢ τὸ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συνεστὸς ζῷον λογικόν*[7]; Ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος φέρεται ὅτι ἔχει συγγράψει μελέτην περὶ τοῦ ἀνωτέρω[8], ὁ δὲ πρῶτος χριστιανὸς συγγραφεὺς ἀνθρωπολογικῆς μελέτης παρατηρεῖ: *τὸν ἄνθρωπον ἐκ ψυχῆς νοερᾶς καὶ σώματος ἄριστα κατε-*

1. *Ὁ ἄνθρωπος συνέστηκεν ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ πνεύματος*, Ὠριγένους Περὶ ἀρχῶν Δ', 2, 4, PG 11, 365A.

2. Προκοπίου Γαζαίου Ὑπόμνημα εἰς τὴν Γένεσιν, PG 87, 117D.

3. Νεμεσίου Περὶ φύσεως ἀνθρώπου α', Morani, $1,_{9-12}$ (= PG 40, 504A). Πβ. καὶ Χρυσοστόμου, ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἡ τριχοτομικὴ περὶ ἀνθρώπου θεωρία, Ἐκκλησία 17, σσ. 4 - 6, 19 - 25. Γερ. Δανιὴλ Κατουνακιώτου, Κατὰ αἱρετικῶν δοξαδοξασιῶν Ἀπ. Μακράκη, Ἅγιον Ὅρος - Θεσσαλονίκη 1984.

4. Πηδάλιον, σ. 156. Ἐπίσης, Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα..., τ. Β', σ. 165.

5. Π. Κ. Χρήστου, Τὸ μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 15.

6. Ἀριστοτέλους Περὶ ψυχῆς Γ 5, 403a,23. Πβ. καὶ Θ. Βορέα, Ψυχολογία, ἐν Ἀθήναις 1949[2], σ. 541, καὶ Α. Κουλουμπαρίτση, Τὸ πρόβλημα «νοῦς θύραθεν» στὸν Ἀριστοτέλη, Μελετήματα γιὰ τὸν Παπανοῦτσο, Ἀθῆναι 1981, σσ. 196 - 197.

7. Ἰουστίνου Ἀμφιβαλλόμενον Περὶ Ἀναστάσεως η', PG 6, 1585B.

8. *Ὅτι σύνθετος ὁ ἄνθρωπος καὶ οὐχ ἁπλοῦς οὐδὲ ἐξ ὁμοειδῶν μερῶν, ἀλλ' ἐξ ἀσωμάτου νοῦ, καὶ σώματος τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ἤτοι ἐμψύχου*, Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, PG 28, 77 - 81. Πβ. καὶ Ι. Κ. Κορναράκη, Στοιχεῖα Νηπτ. Ψυχολογίας, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 11.

σκευάσθαι καὶ οὕτω καλῶς, ὡς οὐκ ἐνεδέχετο ἄλλως γενέσθαι καὶ συνεστάναι, πολλοῖς καὶ ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἔδοξε[1]. Ὁ σύγχρονός του Γρηγόριος Νύσσης ἐν τῷ *Περὶ ψυχῆς*[2] ἔργῳ του διεξερχόμενος μετὰ πλείστης προσοχῆς ὅλα τὰ προβλήματα τὰ ἁπτόμενα τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀναλόγου ἑνώσεώς της μετὰ τοῦ σώματος, ἂν καὶ δὲν ὑπεισέρχεται εἰς τὸν τρόπον τῆς ἑνώσεως αὐτῆς, διότι θεωρεῖ ὅτι τοῦτο εἶναι *ἄπορον*[3], προσθέτει ὅτι, *εἰ δὲ μὴ μόνον ἐκ τούτων* (sc. τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος), *ἀλλὰ καὶ τοῦ νοῦ συνέστηκεν ὁ ἄνθρωπος, ὡς εἶπόν τινες, ἔτι πλέον ἀπορώτερον*[4]. Ἀλλαχοῦ δὲ ἐναργέστερον διδάσκει ὅτι σύγκειται ὁ ἄνθρωπος ἀσυγχύτως ἐκ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος[5]. Τὰ αὐτὰ ἐγράφοντο καὶ ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Κυρίλλου[6], τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου[7], ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρων τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μ. Κανόνος, ἐν οἷς ὁ Ψελλὸς ὁ ὁποῖος ἐδίδασκεν ὅτι ὁ νοῦς δὲν εἶναι διάφορος *ἀλλ' ἕξις τῆς ψυχῆς τελειοτάτη*[8], ὁ δὲ Σχολάριος θὰ ἐπαναλάβη ὅτι *ὁ ἄνθρωπος ἐκ ψυχῆς ἐστι λογικῆς καὶ σώματος*[9].

Ἡ μεγάλη σημασία τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ βυζαντινὴ διανόησις εἰς τὴν διφυῆ τοῦ ἀνθρώπου ἀσύγχυτον ἕνωσιν ἔγκειται εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπολογικὸν πρόβλημα, ἤτοι εἰς τὸ τῆς σωτηρίας ἢ ὄχι τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς εἶναι ἀποδεκτόν, ὁ Χριστὸς ἔγινεν ἄνθρωπος καὶ ἐθέωσε τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἂν λοιπὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον εἰσέρχεται ἀργότερον ἔξωθεν νοῦς τότε ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι πλήρης, δεδομένου ὅτι τὸ μὴ προσληφθὲν δὲν θὰ θεωθῇ. Παραλλήλως ἀποδοχὴ τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Ἀπολλιναρίου ὁδηγεῖ εἰς τὸ νὰ ἀποδέχεταί τις, ὥσπερ ἐκεῖνος, *ἄλογον τὴν ψυχὴν τοῦ Κυρίου*, δεδομένου ὅτι *οὐδὲ τέλειον ἄνθρωπον αὐτὸν ἔλεγε, καὶ μίαν φύσιν ἐπὶ τοῦ Σωτῆρος ἐδίδασκεν*[10]. Ἄρα οἱ ἀποδεχόμενοι τὰ τοῦ Ἀπολλιναρίου φρονοῦν ὅτι ὁ Χριστὸς ἔλαβεν ἀρχικῶς εἴτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς εἴτε ψυχὴν ἄνευ νοῦ[11]! Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀναίρεσιν ὁλοκλήρου τῆς

1. Νεμεσίου Περὶ φύσεως ἀνθρώπου α', Morani, $1,_{3-5}$ (= PG 40, 504A).
2. Γρηγορίου Νύσσης Περὶ Ψυχῆς, PG 45, 183A - 221A.
3. Αὐτόθι, 213D.
4. Αὐτόθι, 213D.
5. *Ἡ ψυχὴ ἑνουμένη τῷ σώματι μένει ἀσύγχυτος*, αὐτόθι, 217A.
6. *διπλοῦς ὁ ἄνθρωπος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συγκείμενος*, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων Κατηχήσεις, 3, 4 (Lampe, σ. 141).
7. *Οὐ τριχῇ διαιρεῖ τὸν ἄνθρωπον ἡ θεία γραφή, ἀλλ' ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος τόδε τὸ ζῷον συνεστάναι φησίν*. Θεοδωρήτου Κύρου Αἱρετικὴ κακομυθία Ε', ι', PG 83, 484.
8. Μιχ. Ψελλοῦ Δόξαι περὶ Ψυχῆς, PG 122, 1032B.
9. Γεωργίου Σχολαρίου Ἅπαντα... (Petit - Siderides - Jugie) τ. I, σ. $466,_{9}$.
10. Κατὰ σχόλιον τοῦ Ζωναρᾶ εἰς τὸν α' κανόνα τῆς Β' Οἰκ. Συνόδου, ἐν Ῥάλλη - Ποτλῇ, Σύνταγμα..., τ. Β', σ. 167. Τὰ αὐτὰ ὑποστηρίζονται καὶ ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος, αὐτόθι, σ. 169.
11. Πηδάλιον..., σ. 136, σημ. 3. Πβ. καὶ Γρηγορίου Θεολόγου ἐπιστ. 101 Πρὸς

περὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι διφυὴς καὶ δὲν μένει διφυής, ἀλλὰ προσλαμβάνει ἕτερόν τι τὸν νοῦν, δὲν θὰ σωθῇ ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, διότι ὁ Χριστὸς ἐθέωσεν ὅ τι παρέλαβεν. Ὀρθότατα ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος παρατηρεῖ: *εἴ τις εἰς ἄνουν ἄνθρωπον ἤλπικεν, ἀνόητος ὄντως ἐστὶ καὶ οὐκ ἄξιος ὅλως σώζεσθαι. Τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον ἀθεράπευτον· ὃ δὲ ἥνωται τῷ Θεῷ, τοῦτο καὶ σῴζεται*[1]. Διὰ νὰ κλείσῃ δὲ ἡ παρένθεσις περὶ τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς προσλήψεως ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, θὰ προστεθῇ ὅτι ἡ θέωσις ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ὑπονοεῖ καὶ πρόσληψιν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τῆς ὁλότητος τῆς ἀνθρωπότητος, διότι ἑκόντες ἄκοντες θὰ ἐσῴζοντο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ τὴν πρόσληψιν ὁλότητος τοῦ ἀνθρώπου τοῦ σαρκωθέντος, ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου. Κατὰ ταῦτα καὶ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος ἔχων ὡς ὑπόδειγμα τὸν Χριστὸν εἶναι ἀπολύτως ἐλεύθερος νὰ ζητήσῃ ἢ ὄχι τὴν θείαν βοήθειαν διὰ νὰ σωθῇ[2].

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἡ παράθεσις τριῶν στοιχείων διὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως κατ' ἀρχὰς φαίνεται ὅτι εἰσηγεῖται ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, δημιουργεῖ δυνατότητα ἀμφισβητήσεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν του ἔναντι τοῦ προβλήματος τῆς σωτηρίας, ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἅγ. Ἀνδρέας ἔζησε τέσσαρας αἰῶνας βραδύτερον τῆς Β' Οἰκ. Συνόδου, ἡ ὁποία, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, εἶχε καταδικάσει αὐτὰς τὰς μονοφυσιτικὰς ἀπόψεις. Ἀλλαχοῦ ὅμως περιγράφων ὁ ποιητὴς καὶ αὖθις τὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου γράφει: *τὸ σῶμα κατερρύπώθην, τὸ πνεῦμα κατεσπιλώθην, ὅλος ἡλκώθην* (Δ 17). Ἐνταῦθα ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀπουσιάζει ὁ νοῦς παρουσιάζεται ὁ ὅλος ἄνθρωπος ἀποτελούμενος ἐκ σώματος καὶ πνεύματος. Ἂν μάλιστα προστεθῇ, ὅτι εἰς τὴν ἀρχὴν σχεδὸν τοῦ ποιήματος ἀπευθυνόμενος καὶ πάλιν πρὸς τὸν ἄνθρωπον γράφει *δεῦρο, τάλαινα ψυχή, σὺν τῇ σαρκί σου* (Α 2), τότε εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῇ ὅτι οἱ ὅροι πνεῦμα, νοῦς καὶ ψυχὴ ἐναλλάσσονται, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι συμπίπτουν. Ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου ὁ ποιητὴς ἐκφράζεται ἀπεριφράστως ὑπὲρ τοῦ διφυοῦς τῆς ἀνθρωπίνης ὑποστάσεως εἶναι τὸ πεζόν του ἔργον, ὅπου δὲν χρησιμοποιοῦνται μεταφοραὶ καὶ παρομοιώσεις, ἀλλ' ἡ ἀκριβὴς πεζὴ διατύπωσις. Γράφων λοιπὸν περὶ τῆς διπλῆς φροντίδος τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ ἀφορώσης εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα προσ-

Κληδόνιον πρεσβύτερον, PG 37, 177B (Paul Gallay, Grégoire de Nazianze, Lettres théologiques, Sources Chrétiennes 208, Paris 1974, σ. 40) ἔνθα γράφεται: *Μὴ ἀπατάτωσαν οἱ ἄνθρωποι μηδὲ ἀπατάσθωσαν ἄνθρωπον ἄνουν δεχόμενοι τὸν Κυριακόν, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, μᾶλλον δὲ τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεόν.*

1. Γρηγορίου Θεολόγου ἐπιστολὴ 101, ἔνθ' ἀνωτ., PG 37, 181C (Gallay, σ. 50).
2. Πβ. Π. Κ. Χρήστου, Τὸ μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 43 - 47.

θέτει: *καὶ γὰρ διπλῶν ὄντων ἡμῶν, ἐκ ψυχῆς τε καὶ σώματος, διπλοῦν καὶ τὸ τῆς ἐπιμελείας εἶδος*[1]. Εἶναι κατάδηλος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἀποδοχὴ ὑπὸ τοῦ Κρήτης τῆς διφυοῦς συστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἂς ὑπομνησθῇ δὲ ὅτι καὶ ἀλλαχοῦ, ὁμιλῶν περὶ τῆς σαρκώσεως, παρατηρεῖ ὅτι *ἐκ τῆς ἀνθρώπων οὐσίας οὐσιωθεὶς ὁ ὑπερούσιος καὶ ὅλον ἡμῶν ἐν ἑαυτῷ θεώσας τὸ πρόσλημμα* ἔμεινεν ἀλώβητος *πάσης ἐκστατικῆς ἀλλοιώσεως*[2], διὰ νὰ συμπεράνῃ μετ' οὐ πολὺ ὅτι τοῦτο, ἤτοι ἡ πρόσληψις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐγένετο *ἵνα ὅλος ὁ ἄνθρωπος θεωθῇ*[3]... Ὁ Χριστὸς ἄρα προσέλαβε, κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ κανόνος, ὅ τι εἶχεν ἡ Θεοτόκος, ἄνθρωπος οὖσα, ἤτοι ψυχὴν καὶ σῶμα, τὰ δύο δὲ στοιχεῖα ταῦτα συνιστοῦν *ὅλον* τὸν ἄνθρωπον, καὶ μορφωθεὶς οὕτω παρουσιάσθη εἰς τὸν κόσμον, καὶ ἐφεξῆς *εἷς Κύριος ἐν δύο φύσεσι γνωρίζεται, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Θείῳ Πνεύματι συμπροσκυνούμενος*[4].

Ἐφ' ὅσον λοιπόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ σύνολον τοῦ Μ. Κανόνος ἀλλὰ καὶ τὸ πεζόν του ἔργον δὲν περιέχει στοιχεῖα μονοφυσιτισμοῦ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ ποιητὴς ἠκολούθησεν, ὅπως γράφει ὁ Θεοφάνης[5], τὸν μονοθελητισμόν, δεδομένου ὅτι ὁ μονοθελητισμὸς εἶναι ἀπότοκος τοῦ μονοφυσιτισμοῦ[6]. Ἀλλ' ὡς ἐγράφη ἀνωτέρω ὁ ποιητὴς ὁμιλεῖ περὶ διπλῆς ἐπιμελείας τοῦ Χριστοῦ[7], ἡ ὁποία ἄποψις δὲν δικαιολογεῖ μονοθελητισμόν. Ἄλλως τε ἂν γίνῃ δεκτὴ ἡ πληροφορία τοῦ Θεοφάνους, θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸν ὅτι ἡ προσχώρησίς του θὰ ἦτο πρόσκαιρος καὶ μάλιστα ὅτε ἦτο «νεώτερος»[8], ἔνθεν καὶ «ἀπεσπάσθη μετ' ὀλίγον»[9], εἰς ἀπόδειξιν δὲ τῆς μετανοίας του ὑπεστηρίχθη ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ὅτι συνέθεσεν ἰαμβικὸν ποίημα ἔνθα ὑποστηρίζονται ὀρθόδοξοι ἀπόψεις[10] Πρὸς τούτοις, ἔχει παρατηρηθῇ εὐστόχως ὅτι ἡ εἴδησις περὶ τῆς προσχωρήσεως τοῦ ποιητοῦ εἰς τὸν μονοθελητισμὸν ἢ «παρασιωπᾶται ὑπὸ τῶν βιογράφων του,

1. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ', PG 97, 944C.
2. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ε', PG 97, 888C.
3. Αὐτόθι, 892B.
4. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ϛ', PG 97, 929D.
5. Ὁ Βαρδάνης *Φιλιππικὸς οὐκ ᾐσχύνθη ἐκμανῶς κινηθῆναι κατὰ τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἕκτης Συνόδου... εὗρε δὲ ὁμόφρονας... καὶ Ἀνδρέαν καὶ αὐτὸν ἐπίσκοπον Κρήτης ὄντα... καὶ ἑτέρους, οἵτινες καὶ ἐγγράφως ἀνεθεμάτισαν τὴν ἁγίαν ἕκτην Σύνοδον.* (De Boor, I, σ. $382_{,10-11}$). Πβ. καὶ Θ. Ε. Δετοράκη, Οἱ ἅγιοι..., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 166 - 169, ἔνθα ἀνασκευάζονται τὰ περὶ μονοθελητισμοῦ τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μ. Κανόνος.
6. Πβ. Ἰω. Ν. Καρμίρη, Μονοθελητισμός, ΘΗΕ 9, σσ. 67 - 68.
7. *διπλῶν ὄντων ἡμῶν..., διπλοῦν καὶ τὸ τῆς ἐπιμελείας εἶδος,* Λόγος Ζ', PG 97, 944C.
8. Ν. Β. Τωμαδάκη, ΘΗΕ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 681.
9. Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 234, 270.
10. A. Heisenberg, Ein jambisches Gedicht des Andreas von Kreta, BZ 10, 1901, σσ. 505 - 514.

μὴ δυναμένων νὰ ἐξηγήσουν τὸ πρᾶγμα, εἴτε γίνεται παραδεκτή, προστιθεμένου ὅτι ὁ Ἅγιος μετὰ ταῦτα μετέγνω»[1].

Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ θέμα τῆς ἐγκυρότητος ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου τῶν γνωμῶν τοῦ ποιητοῦ δὲν ἀμφισβητεῖται, ὁ δὲ λόγος ἀναφέρεται εἰσέτι εἰς τὰς προϋποθέσεις κατανοήσεως τοῦ Κανόνος, ὑπενθυμίζονται περαιτέρω διδασκόμεναι σήμερον ἀπόψεις περὶ τοῦ ἀνθρώπου διάφοροι τῶν τοῦ ποιητοῦ. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ψυχῆς ὑποστηρίζεται ὅτι «πιθανωτέρα ὑπολαμβάνεται ἡ τῆς μεταδόσεως θεωρία, καθ' ἣν μετὰ τοῦ σώματος ἑκάστοτε μεταδίδεται ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου»[2]. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀντίληψις εἶναι ὑλιστική, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ θὰ εἶναι μέρος τοῦ σώματος[3], ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει δὲν θὰ ἔχωμεν διφυῆ ὕπαρξιν ἀλλ' ἑνιστικὴν ἀντίληψιν. Διάφορος τῆς ἀπόψεως τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι καὶ ἡ διδασκομένη γνώμη περὶ διακρίσεως τῆς συνειδήσεως εἰς ἀντιλαμβανομένην, συγκινουμένην καὶ θέλουσαν[4], διότι ἡ ἀποδοχή της ὁδηγεῖ εἰς ἐπαναβίωσιν τοῦ πλατωνισμοῦ, τοῦ διδάσκοντος περὶ τριῶν ἀπηρτισμένων μερῶν τῆς ψυχῆς[5]. Ἂς προστεθῇ ὅτι ἑρμηνεύων νεώτερος συγγραφεὺς τὴν συνείδησιν γράφει ὅτι «ὁ κοινὸς ἄνθρωπος λέγει ἡ ψυχή μου», ἐνῷ «ὁ ἐπιστήμονας ἡ συνείδησή μου»[6]. Κατὰ ταῦτα εἶναι φανερὸν ὅτι εἰσάγεται μὲν ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία, ἀλλ' ἀποχρωματίζεται τελείως αὕτη, ἐφ' ὅσον ἡ πλατωνικὴ ψυχὴ ὀνομάζεται συνείδησις. Παραλλήλως ὁ Πλάτων τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν κοινῶν (= ἁπλοϊκῶν, ἀδαῶν κ.ἄ.ὁ.) ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον ὡμίλει περὶ ψυχῆς, ὁ δὲ σύγχρονος συγγραφεὺς ὑψοῦται εἰς σφαίρας ὑψηλάς, δεδομένης πλέον τῆς καταβαραθρώσεως τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Ἀκαδημίας. Ἂς προστεθῇ ἀκόμη ὅτι ἕτερον ἔργον ὀνομάζεται ψυχολογία ἐπίσης, ἐνῷ ἔδει νὰ ἔφερεν ἐπιγραφὴν «ἐγκεφαλολογία» ἴσως, ἐφ' ὅσον ἀπαντᾶται ἐν αὐτῷ ὅτι ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἐγκατέστησε τὴν ψυχολογίαν «σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν περιοχὴ τῆς φυσιολογίας τοῦ ἐγκεφάλου»[7]. Ἐπ' αὐτοῦ ἂς λεχθῇ τοῦτο μόνον ὅτι δὲν εἶναι ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἡ ὁποία ἐγκατέστησε τὴν

1. Ν. Β. Τωμαδάκης, ΘΗΕ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 677. Ἐπίσης Ν. Β. Τωμαδάκη, Ποίησις..., σσ. 187 - 188. Ἐπίσης Θ. Ε. Δετοράκη, αὐτόθι, σ. 168.
2. Θ. Βορέα, Ψυχολογία, ἐν Ἀθήναις 1949^2, σ. 556.
3. Ἄλλως τε, κατὰ τὸν Σχολάριον εὑρισκόμενον ἀπὸ χρονολογικῆς ἀπόψεως εἰς τὸ τέρμα μιᾶς λαμπρᾶς περιόδου τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, *οἱ τοίνυν τῷ σπέρματι τὴν λογικὴν μιγνύντες ψυχήν... ἔξω λόγου καὶ τῆς περὶ αὐτὴν ἀληθείας καὶ πάσης ἄλλης φιλοσοφίας τε καὶ θεολογίας οὕτω λέγουσι...* Ἅπαντα, τ. Ι, σ. $485_{,12-14}$. Ἐπίσης: *μηδένα τῶν ἀνθρώπων ἔχειν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἀπ' ἀρχῆς συνοῦσάν τε καὶ συμπροϊοῦσαν τῷ σπέρματι καὶ συγγεννωμένην,* αὐτόθι, σ. $485_{,25-26}$.
4. Ε. Π. Παπανούτσου, Ψυχολογία, Ἀθῆναι 1970, σσ. 21, 119, 149.
5. Πλάτωνος Πολιτεία Δ', $439d_{,5}$, Ι', $606d_{,2}$.
6. Ε. Π. Παπανοῦτσος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 13.
7. Ἰω. Σ. Πατρικίου, Ψυχολογία, Ἀθῆναι 1971, σ. 9.

ψυχὴν εἰς τὸν ἐγκέφαλον, ἀλλ' ἡ ἀρχαία ὑλιστικὴ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀντίληψις ὡς καὶ ἡ μεσαιωνική, ἥτις βεβαίως ἀφορμᾶται ἐκ τῆς ἀρχαίας[1].

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἷς ἐπὶ πλέον λόγος ὁ ὁποῖος παρέχει πράγματα διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τοῦ ποιήματος εἶναι αἱ σύγχρονοι περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ὀνομαζόμεναι ἀφ' ἑαυτῶν ἐπιστημονικαὶ δημιουργοῦν τὴν ἔννοιαν τῆς αὐθεντίας εἰς ὅσους ἐκστασιάζονται ὑπὸ τῶν ὀνομάτων καὶ ἀπημπόλησαν τὴν δυνατότητα τῆς κρίσεως τοῦ περιεχομένου.

Περαίνοντες τὸ παρὸν ὑπενθυμίζομεν ὅτι εἰς τὸν Μ. Κανόνα δὲν ὑπάρχουν μονοθελητικαὶ ἀπόψεις, ἀλλ' οὐδὲ κἂν στοιχεῖα ἐπιστροφῆς ἐκ τοῦ μονοθελητισμοῦ[2]. Ἡ μελέτη δὲ τοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ συγγραφέως ἀπέδειξεν ἐπίσης τὴν ἐμμονήν του εἰς τὸ διφυὲς τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον ποιητικόν του ἔργον[3], ἔνθα ὁμιλεῖ ἐπίσης[4] περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ προσλήψεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀπαραιτήτου ἄλλως τε διὰ τὴν δυνατότητα τῆς σωτηρίας.

1ς'. Τὸ ἀντικείμενον τοῦ Μ. Κανόνος.

Πολλάκις εἰς διάφορα τροπάρια ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος χρησιμοποιεῖ α' πρόσωπον κατὰ τὴν ὁμολογίαν τῶν παραπτωμάτων. Οὕτω μεταξὺ ἄλλων γράφει: *οὐ γέγονεν ἐν βίῳ ἁμάρτημα οὐδὲ πρᾶξις οὐδὲ κακία, ἣν ἐγώ, Σωτήρ, οὐκ ἐπλημμέλησα κατὰ νοῦν καὶ λόγον καὶ προαίρεσιν καὶ θέσει καὶ γνώμῃ καὶ πράξει ἐξαμαρτήσας, ὡς ἄλλος οὐδεὶς πώποτε* (Δ 4). Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀδύνατον ἓν καὶ μόνον ἄτομον νὰ διαπράξῃ ἁπάσας τὰς ἁμαρτίας, πολὺ δὲ περισσότερον νὰ θεωρηθῇ ὅτι ὁ ἁμαρτωλὸς οὗτος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, ἔστω καὶ ἂν μεταχειρίζεται τὸ α' πρόσωπον.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἁμαρτήσῃ, διὸ καὶ εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν γράφεται ὅτι *οὐκ ἔστιν*

1. Ν. Γ. Πολίτου, Ψυχὴ καὶ σῶμα κατ' Ἀλέξανδρον Ἀφροδισιέα, ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 143 - 147, 166 - 177.

2. Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 234.

3. Πβ. Τροπάρια β' καὶ γ' ᾠδῆς τοῦ Κανόνος τοῦ Ἀποδείπνου τῆς Παρασκευῆς πρὸ τῶν Βαΐων.

4. Πβ. προχείρως: ... *καὶ ἐκ παρθένου προελθὼν σεσαρκωμένος, μείνας εἷς Υἱὸς ἐκ Πατρὸς καὶ μητρός.* Θεοτοκ. δ' ᾠδῆς κ' Δεκεμβρίου. *Ὦ καινότατον ἄκουσμα! Θεὸς Υἱὸς γυναικός, καὶ ἀσπόρου τόκου ἄνανδρος Μήτηρ, καὶ Θεὸς τὸ τεχθέν... ὄντως ὑπὲρ νοῦν τὰ πάντα καὶ θεωρίαν.* Θεοτοκ. η' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τῆς η' Σεπτεμβρίου. *Σκήνωμα ἅγιον ὤφθης Παρθένε τοῦ Θεοῦ· ἐν σοὶ γὰρ τῶν οὐρανῶν ὁ Βασιλεύς, οἰκήσας σωματικῶς προῆλθεν ὡραῖος, τὸν ἄνθρωπον ἐν ἑαυτῷ ἀναμορφώσας θεϊκῶς.* Θεοτοκίον β' ᾠδῆς τριῳδίου τοῦ Ἀποδείπνου τῆς Μ. Δευτέρας. *Ἐδάκρυσας ἐπὶ φίλῳ Σωτήρ μου, πιστούμενος τὴν ἡμῶν, ὡς ἐφόρεσας φύσιν...* τροπ. β' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Ἀποδείπνου τῆς Παρασκ. πρὸ τῶν Βαΐων.

ἄνθρωπος, ὃς ζήσεται καὶ οὐχ ἁμαρτήσει[1], ἐκ τούτου καὶ ἐξ ἄλλων βεβαίως συνάγεται ὅτι ἡ συνείδησις τῆς ἁμαρτωλότητος ὑπὸ τοῦ χριστιανοῦ φανερώνει ὑψηλὸν βαθμὸν εὐθύνης καὶ ὀξεῖαν διάκρισιν. Ὁ συνειδητὸς πιστὸς ἔχει ἐπίγνωσιν ὅτι ἀποτελεῖ μέλος τῆς Ἐκκλησίας[2] καὶ μάλιστα ζῶν, μετὰ τῶν ἄλλων μελῶν, ὅτι συναποτελεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὑποχρέωσις ἑνὸς ἑκάστου εἰς τὴν διαφύλαξιν τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας. Παραλλήλως ὁ ἔχων ἐπίγνωσιν τῆς ὑπάρξεώς του κατατάσσει τὸν ἑαυτόν του ὡς εἶδος ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ γένους, ἐξ οὗ, ἐφ' ὅσον συναποτελεῖ τὸ γένος, ἔχει συγγένειαν μεθ' ὅλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἐπίσης μετέχει τῶν αὐτῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων καὶ φέρει ὅσα ἔχει τὸ γένος, καλὰ ἢ ὄχι, ἐπαινετὰ ἢ ὄχι, ταῦτα πάντα ὡς πατρικὴν κληρονομίαν. Ἐκεῖ ἀκριβῶς δέον νὰ ἀναζητηθῇ ἡ αἰτία ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος γράφει *ἐπλημμέλησα*, οἱονεὶ ἀπολογούμενος δι' ὅσα τὸ ἀνθρώπινον γένος ἥμαρτεν. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, ἂν δηλαδὴ ὁ ποιητὴς ἐξωτερίκευεν πραγματικὰς ἰδίας αὐτοῦ καταστάσεις δὲν θὰ ἠδύνατο ὁ ἴδιος νὰ γράφῃ κανόνα εἰς ψυχορραγοῦντα ἔνθα πληροφορεῖ ὅτι *τανῦν ὁ χρόνος μου ἅπας ὁ τῆς ζωῆς, ὡς καπνὸς παρέδραμε*[3] ἢ *ἀθλίως γάρ μου ἡ ψυχὴ ἐκ τοῦ σώματος χωρίζεται*[4], δεδομένου ὅτι, ἂν μή τι ἄλλο, δὲν θὰ ἠδύνατο οὗτος νὰ γράφῃ κατὰ τὴν διάρκειαν ἢ μετὰ τὸ πέρας τοιούτων καταστάσεων. Ἡ συνείδησις λοιπὸν τῆς ἁμαρτωλότητος καὶ τρεπτότητος[5] ὡδήγησεν τὸν Ἀνδρέαν εἰς τὴν φραστικὴν ταύτην διατύπωσιν, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ποιητὰς γράφοντας ἐπίσης εἰς α' πρόσωπον, ἔνθα, ἐξωτερικεύουν τὴν ἐξομολόγησιν ἢ δοξολόγησιν ἤ τι ἕτερον ὄχι μόνον ἢ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τοῦ ἑαυτοῦ των, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς. Οὕτως ἄλλος τῶν ποιητῶν γράφει, *φρίττω καὶ πτοοῦμαι κατανοούμενος ὅσα ἥμαρτον· πῶς σοι ὑπαντήσω; πῶς ὀφθῶ σοι φοβερέ;*[6], ἕτερος προσομοιάζει τὸν ἑαυτόν του πρὸς τὸν Ἄσωτον τῆς παραβολῆς καὶ ἀντιλαμβανόμενος τὴν φρικτὴν τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου κατάστασιν γράφει: *Ἀσώτως διασπείρας τὸν πατρικόν μου πλοῦτον, ἔρημος γέγονα ἐν τῇ χώρᾳ οἰκήσας τῶν πονηρῶν πολιτῶν· καὶ τῇ ἀλογίᾳ ὡμοιώθην ἀνοήτοις κτήνεσι*[7]... Ἕτερος ἀφορῶν εἰς τὴν παραβολὴν τῶν δέκα παρθένων ὁμιλῶν δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους παρατηρεῖ: *ὁ τῆς ψυχῆς ῥᾳθυμίᾳ νυστάξας οὐ κέκτημαι, νυμφίε Χριστέ, καιομένην λαμπάδα τὴν ἐξ ἀρετῶν*[8]. Ἄλλως τε εὐστόχως ἔχει

1. Μέγα Εὐχολόγιον, ἔκδ. Ἀστέρος Ἀθῆναι 1970, σ. 395.

2. *Οὐκ οἴδατε ὅτι τὰ σώματα ὑμῶν μέλη Χριστοῦ ἐστιν;* Α' Κορ. ς', 15.

3. Μέγα Εὐχολόγιον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 389.

4. Αὐτόθι, σ. 390.

5. *Ἄνθρωπος εἶναι ὁμολογῶ, ζῷον τρεπτὸν καὶ ῥευστῆς φύσεως,* Γρηγ. Θεολόγου, Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα ιη', PG 36, 356B.

6. Θεοδώρου α' ᾠδὴ κανόνος τῆς Τρίτης τῆς β' ἑβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.

7. Στιχ. ἑσπ. τῆς Τετάρτης τῆς γ' ἑβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς.

8. Ἰδιόμ. τῶν αἴνων τῆς Μ. Τρίτης.

διαπιστωθῇ ὅτι ἡ Κασία ἡ μελῳδήσασα τὸ δοξαστικὸν τῆς Μ. Τετάρτης εἶναι «τυπικῶς ἐκπρόσωπος ἡμῶν, ἀδιακρίτως φύλου»[1]. Ἅπαντες οὗτοι καὶ πλεῖστοι ἄλλοι μελῳδοὶ καὶ ὑμνογράφοι ἐκφράζονται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, θεωροῦν δὲ τὸν ἑαυτόν των ἁμαρτωλόν, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶναι μέλη τοῦ ἑνὸς ἀνθρωπίνου γένους, τὸ ὁποῖον ὡς σύνολον ἔχει διαπράξει ἅπαντα τὰ ἁμαρτήματα, διὸ καὶ θεωροῦμεν ὅτι δὲν εὐσταθεῖ ἡ γνώμη, διαπρεποῦς βεβαίως, μελετητοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ὡς ἄνω διατύπωσιν τοῦ ποιητοῦ τοῦ Κανόνος, περὶ ἧς ὁ λόγος, διακρίνει ὑπερβολὴν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἁμαρτήσαντος ἀνθρώπου[2], ἄλλως τε δὲν εἶναι μόνος ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι οὐδεὶς ἄλλος ἡμάρτησεν ὡς αὐτός. Ὁ Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος, ἐκφράζων καθ' ἡμᾶς τὰ αὐτὰ πρὸς τὸν Ἀνδρέαν συναισθήματα, ἔχει γράψει: *ταῖς ἡδοναῖς τοῦ σώματος, ὑπέκυψα παναθλίως καὶ ἐδουλώθην ὅλως, τοῖς τῶν παθῶν ἐφευρεταῖς*[3].

Συνάγεται ὅθεν ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν περιγράφει ἴδια ἁμαρτήματα, ἀλλὰ τὰ τοῦ ἀνθρώπου[4]. Οὕτως ὅταν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐννοεῖ τὸν ἄνθρωπον ὡς γένος καὶ ὄχι ὡς ἄτομον. Ἐξ αἰτίας δὲ τῆς συνυπευθυνότητος τῶν ἀνθρώπων οὐδεὶς ποιητὴς δύναται νὰ θέσῃ τὸν ἑαυτόν του ὡς μέτρον κρίσεως τῶν ἄλλων ἢ ὡς ὑπόδειγμα πρὸς μίμησιν, διότι οὐδεὶς ἀφ' ἑαυτοῦ δύναται νὰ σωθῇ, εἰ μὴ τῇ βοηθείᾳ καὶ χάριτι τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴν τὴν χάριν δύναται ὅμως ὁ ἄνθρωπος, ἡ κορωνὶς κατὰ τὸν ποιητὴν τῆς δημιουργίας[5], νὰ τὴν ἐφελκύσῃ διὰ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τοῦ λόγου συνισταμένης, ὡς θὰ δειχθῇ ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὴν ὁμολογίαν τῆς ἀδυναμίας. Τότε ὁ ἄνθρωπος αἴρεται ἐκτὸς χρόνου καὶ φθορᾶς, ἐφ' ὅσον αἱ καταστάσεις αὗται δὲν εἶναι φυσικὰ ἰδιώματα, ἀλλὰ μαρτυροῦν τὴν παρὰ φύσιν κατάστασιν.

Ἐν συμπεράσματι τὸ «περιέχον» τὸν κανόνα εἶναι αἱ διδασκαλίαι τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ τέλους, τοῦ χρόνου, τῆς κτίσεως ὁλοκλήρου ὁδευούσης πρὸς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐφετόν, κύριον δὲ πρόσωπον εἶναι ὁ ἄνθρωπος[6], ὁ πίπτων

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ποίησις..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 67.
2. Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 263.
3. Ζ' ᾠδὴ τοῦ κανόνος τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀσώτου.
4. Κατὰ ταῦτα θεωροῦμεν ἄστοχον τὴν ὀνομασίαν τοῦ Μ. Κανόνος ὡς θρήνου τοῦ Ἀδὰμ (πβ. Ἀρχιμ. Συμεὼν Π. Κούτσα, Ἀδαμιαῖος θρῆνος, ὁ Μέγας Κανὼν Ἀνδρέου Κρήτης, 1981, ἰδίᾳ ἐν σ. 12), ἐφ' ὅσον ἡ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρίζει δύο Ἀδάμ, τὸν τῆς παρακοῆς καὶ τὸν τῆς λυτρώσεως. Σύμπαντες οἱ ἄνθρωποι φέρουν τὸ στίγμα τοῦ πρώτου, ἀπαξάπαντας ὅμως καὶ τὸν παλαιὸν Ἀδὰμ ἀφθαρτοποιεῖ ὁ νέος. Ὁ Μ. Κανὼν θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὀνομασθῇ «ἀνθρώπειος», ὄχι ὅμως ἀδαμιαῖος, δεδομένου ὅτι ἡ ὀνομασία τότε ἀφορᾷ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὸν γενάρχην, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν διέπραξεν ὅσα ἁμαρτήματα περιγράφονται ἐν τῷ Μ. Κανόνι.
5. *Βασιλεὺς* ὀνομάζεται ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγος ΚΑ', PG 97, 1269D, 1272A.
6. Πβ. Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 253, Ν. Β. Τωμαδάκην, ΘΗΕ, σσ. 688 - 689, Ν. Β. Τωμαδάκη, Ποίησις..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 203, Π. Νέλλαν,

καὶ ἐγειρόμενος, ὁ παρακούων καὶ μεταμελούμενος, ἀλλὰ καὶ ὁ γνωρίζων καὶ μὴ συνιῶν.

2. Τὸ περιεχόμενον

2α'. Τὸ σῶμα

Ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος πλεῖστοι ὅσοι ἔχοντες ἀσχοληθῇ περὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ διακρίναντες τὴν διφυῆ του ὑπόστασιν ἔχουν γράψει περὶ τοῦ σώματος[1], μεταγενεστέρως δέ, ἐξ ἄλλης ἀφετηρίας δογματικῆς ὡμίλησαν περὶ τοῦ ἰδίου θέματος καὶ χριστιανοὶ Πατέρες[2]. Τὸ σῶμα πάντως ἀπὸ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως ἔχει ὁρισθῇ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, γράψαντος ὅτι προκειμένου νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι κάτι εἶναι σῶμα κατ' ἀνάγκην αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον πρέπει νὰ ἔχῃ τὰς διαφορὰς τὰς ὁποίας, κατ' αὐτόν, ἔχουν τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἤτοι δέον νὰ εἶναι, *θερμόν*, *ψυχρόν*, *ξηρόν*, *ὑγρόν*[3], ἤτοι σῶμα κατ' ἀνάγκην εἶναι ὅ τι διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος. Ἀπὸ πλευρᾶς ὅμως ὀντολογικῆς καὶ ἐσχατολογικῆς τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ σὰρξ κατὰ τοὺς Πατέρας, ἐξετάζεται ἂν ἔχει ἢ ὄχι εὐθύνην διὰ τὴν διάπραξιν ἁμαρτιῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ εὐθύνη προϋποθέτει τὴν ἀπόφασιν, τὸ σῶμα δὲ στερεῖται σωματικῆς βουλήσεως, ἐθεωρήθη ὡς ἀνεύθυνον, ὁ δὲ ἅγ. Μάξιμος ἔγραφεν σχετικῶς ὅτι *οὐδεὶς ἁμαρτάνων δύναται τῆς ἁμαρτίας συνήγορον ἔχειν τῆς σαρκὸς τὴν ἀσθένειαν*[4]. Ἀλλ' ἤδη τοποθετεῖται ἕτερος παράγων, ἡ ἀσθένεια τῆς σαρκός, διαδραματίζων ρόλον. Ἂν εἶναι ὁ ρόλος σημαντικὸς ἢ ὄχι ἐξεταστέον. Πρέπει πάντως νὰ ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ὁ διφυὴς τοῦ ἀνθρώπου σχηματισμὸς εἶναι ἄρρηκτος, ὅσον ὁ ἄνθρωπος εὑρίσκεται ἐν ζωῇ, ἐξ οὗ καὶ ὅταν

ἔνθ' ἀνωτ., σ. 198. Περὶ τῆς μετὰ τὴν πτῶσιν καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, πβ. Ἀχ. Β. Πιτσίλκα, Γένεσις καὶ θεραπεία τῶν παθῶν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἁγ. Ἰω. τῆς Κλίμακος, Λάρισα 1984 (διδακτορικὴ διατριβή), σσ. 17 - 20.

1. Πβ. Ζήνωνος Κιτιέως Περὶ σωμάτων, SVF I, 24, τοῦ αὐτοῦ Περὶ τῆς ὕλης τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος, SVF I, 35, Χρυσίππου Περὶ σώματος, SVF, II, 123, 151, Πλουτάρχου Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις βιβλ. I, ιβ', Περὶ σωμάτων, Ἠθικῶν 883B.
2. Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας Λόγος περὶ... καὶ σώματος, PG 18, 585 - 609, Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας(;) Περὶ σώματος καὶ ψυχῆς, PG 28, 1432 - 1439, Νεμεσίου Ἐμέσης περὶ φύσεως ἀνθρώπου δ', Morani, σσ. 44 - 47 (= PG 40, 608B - 612C), Αἰνείου Γαζαίου Θεόφραστος, ἤτοι περὶ ἀθανασίας ψυχῶν καὶ ἀναστάσεως σωμάτων διάλογος, PG 85, 865 - 1004. Πβ. ἐπίσης: Κ. Δ. Μουρατίδου, Ἡ ἰατρικὴ τοῦ σώματος τύπος τῆς κατὰ ψυχὴν θεραπείας κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, Θεολογία 39, 1968, σσ. 33 - 50. Π. Φούγια, Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος διδασκαλία τῶν ὀρθοδόξων χριστιανικῶν πηγῶν, Ἐκκλ. Φάρος 60, Ἀθῆναι 1978, σσ. 105 - 258. Δημ. Γ. Τσάμη, Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν τὸν Στηθᾶτον, Θεσσαλονίκη, ΠΙΠΜ, 1971, Ἀχ. Β. Πιτσίλκα, Γένεσις καὶ θεραπεία, ἔνθ' ἀνωτ.
3. Ἀριστοτέλους Περὶ Ψυχῆς Β, 11, 423b$_{27-29}$.
4. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ θεολογίας ἑκατοντὰς ε', μς' (Φιλοκαλία, Β', σ. 135).

ἡ ψυχὴ διαπράττῃ τὰς ἁμαρτίας τὸ σῶμα, γράφει ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, συμπάσχει μετ' αὐτῆς (Α 11). Διὰ νὰ δείξῃ δὲ αὐτὴν τὴν κατάστασιν ὁ ποιητὴς προσθέτει τὰ ἑξῆς: *τὸ σῶμα κατερρυπώθην, τὸ πνεῦμα κατεσπιλώθην, ὅλος ἡλκώθην* (Δ 17). Ἀλλαχοῦ δὲ θὰ προσθέσῃ ὅτι ἡ τετραυματισμένη ψυχὴ (Θ 3) καίπερ ἄϋλος — ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σῶμα — βλάπτεται ὑπὸ τῶν παθῶν τοῦ σώματος (Δ 26), διότι τὰ ἀποτελέσματα τῆς παρακοῆς ἀφοροῦν εἰς τὸ συναμφότερον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὸν ποιητήν, ἀντελήφθη ὅτι ἔκειτο γυμνὸς (= σαρκικὸν πάθος) καὶ κατῃσχύνθη (Β 9) (= ψυχικὸν πάθος). Ἀναγνωρίζεται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ὅτι τὰ πάθη τραυματίζουν τόσον τὸ σῶμα ὅσον καὶ τὴν ψυχὴν (2Β 8), οὕτω δέ, καὶ ἐξ αὐτοῦ, συνάγεται ἡ δυνατότης ἀλληλοπαθείας. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ρόλον ἀμφοτέρων διὰ τὴν πτῶσιν των εἰς ἐμπαθῆ κατάστασιν πρέπει νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι οἱ Πατέρες δὲν ἐδέχοντο τὸ σῶμα ὡς αἴτιον τοῦ ἁμαρτάνειν[1]. Ὁ ἐν τοῖς ὑστέροις χρόνοις διαπρέψας νικητὴς τοῦ Βαρλαάμ, ἔγραψε τὰ ἑξῆς: *ἡμεῖς δὲ ἐν τοῖς σωματικοῖς φρονήμασιν εἶναι τὸν νοῦν οἰόμεθα κακόν, ἐν τῷ σώματι δὲ οὐχὶ κακόν, ἐπεὶ μηδὲ τὸ σῶμα πονηρόν*[2]. Σχετικῶς ὁ Ἀνδρέας Κρήτης παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἁμαρτωλὸς *ἐνύβρισε* διὰ τῶν ἁμαρτιῶν του *τὸ σκεῦος τῆς σαρκὸς* (Δ 25). Προσθέτει δὲ ὅτι ὁ ἐν ἁμαρτίαις ζῶν ἄνθρωπος κοσμεῖ (= τραγ. εἰρωνεία) τὸν ἀνδριάντα τῆς σαρκὸς *τῇ περιβολῇ τῶν αἰσχρῶν λογισμῶν* (Β 18). Ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων, συνάγεται ὅτι ἡ ψυχὴ ἀσκεῖ ἡγεμονικὴν ἐπὶ τοῦ σώματος ἐξουσίαν, μαρτυρεῖται δὲ ἡ ἄποψις αὕτη ὡς ὀρθὴ ὑπὸ πλείστων ὅσων τῆς θύραθεν σοφίας ἀντιπροσώπων, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἐντὸς τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας γραψάντων[3]. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας κρίνεται ἡ σχετικὴ γνώμη τοῦ Νεμεσίου. Γράφει οὗτος ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κυριωτέρα τοῦ σώματος, *ἀπὸ ταύτης γάρ, ὡς ὄργανον, κινεῖται τὸ σῶμα, δηλοῖ δὲ ὁ θάνατος· χωρισθείσης γὰρ τῆς ψυχῆς ἀκίνητον μένει τὸ σῶμα παντελῶς καὶ ἀνενέργητον*[4]. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ζωήν, παρατηρεῖ ἄλλος συγγραφεύς, ἡ εὐστάθεια τῶν μελῶν προϋποθέτει εἰρηναίαν ψυχήν[5].

Ἄρα ἐφ' ὅσον ὄχι μόνον δὲν εἶναι τὸ σῶμα αἴτιον ἢ ἔστω συναίτιον τῶν παθῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ ψυχὴ μόνη, συνάγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ὑποτάσσῃ, εἰς ὅσα βεβαίως ἀνήκουν ἐν τοῖς ἐφ' ἡμῖν, τὸ σῶμα. Ὡς ἀπόδειξιν

1. Πβ. Ἰω. Χρυσοστόμου Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιον τοῦ ἁμαρτάνειν τὸ σῶμα, PG 61, 139 - 145.
2. Γρηγ. Παλαμᾶ Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Α', 2. Π. Κ. Χρήστου, Συγγράμματα, τ. Α', σ. 393_{10-12}.
3. Νικ. Γ. Πολίτου, Ψυχὴ καὶ σῶμα κατ' Ἀλέξανδρον Ἀφροδισιέα, ἐν Ἀθήναις 1984, σσ. 157 - 165.
4. Νεμεσίου περὶ φύσεως ἀνθρώπου α', Morani, σ. 2_{10-12} (= PG 40, 505Β).
5. Ἠλία Ἐκδίκου Ἀνθολόγιον μζ' ἐν Νικ. Γ. Πολίτου, Ἡ πρὸς τὴν θεωρίαν ὁδὸς Ἠλία τοῦ Ἐκδίκου, ΕΕΒΣ ΜΓ', 1978 - 79, σσ. 345 - 364, ἰδίᾳ ἐν σσ. 348 - 350.

τούτου ὁ ποιητὴς ὑπενθυμίζει τὴν ἐπὶ γῆς σωματικὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, καθ' ἣν τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς Ἁγ. Τριάδος *διεσκέδασεν* (sc. τὰς βουλὰς τοῦ σώματος), *ἵνα σὺ* (sc. ψυχὴ) *πάντως σωθῇς* (ζ 9), δείξας οὕτως ὅτι ἡ σὰρξ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτάσσεται, καὶ νὰ ἀλλοιοῦται ἐπὶ τὰ κρείττω. Εἰς πεζὸν λόγον του θὰ προσθέσῃ ὁ ποιητὴς ὅτι *τοῦτο ἑορτάζομεν . . . τὴν τῆς φύσεως θέωσιν, τὴν εἰς τὸ κρεῖττον ἀλλοίωσιν, τὴν ἐπὶ τὰ ὑπὲρ φύσιν τῶν κατὰ φύσιν ἔκστασιν καὶ ἀνάβασιν*[1]. Ἐξεταστέον ὅμως ποίας θεωρεῖ ὁ ποιητὴς βουλὰς τοῦ σώματος, τὰς ὁποίας διασκορπίζων ὁ Χριστὸς ὑπέδειξεν ὄχι μόνον τὴν δυνατότητα τῆς ὑποταγῆς αὐτῶν, ἀλλὰ παραλλήλως καὶ τὴν ὁδὸν τῆς θεώσεως, καθὼς ἐπίσης πόθεν αἱ βουλαὶ αὗται ἔλαβον ἀρχήν.

2β'. Αἱ ὁρμαί.

Κατὰ τὴν μ.Χ. πραγματικότητα εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εὑρίσκεται εἰς τὰ ὅρια τῆς νοητῆς καὶ τῆς αἰσθητῆς οὐσίας, εἰδοποιὸς δὲ διαφορά, ἐξ ἧς κρίνεται ὡς αἰσθητὸς ἢ νοητός, εἶναι ἡ σκέψις. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει πρὸς τὰ ἄλογα καὶ ἄψυχα ὅταν σκέπτεται συμφώνως πρὸς τὰς σωματικὰς δυνάμεις, πρὸς τὰς ἀσωμάτους δὲ οὐσίας, ὅταν σκέπτεται συμφώνως πρὸς τὸ λογικόν, κατὰ τὸν πρῶτον συγγράψαντα ἐπιστημονικὸν ἐγχειρίδιον περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπίσκοπον Ἐμέσης Νεμέσιον[2]. Ἐκ τούτου συνάγεται, ἐκτὸς τῆς ὑπάρξεως σωματικῶν δυνάμεων, καὶ ἡ ὕπαρξις δύο διαφόρου εἴδους σκέψεων ἐξ ὧν ἡ μία ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἀλογίαν, ἡ ἑτέρα πρὸς τοὺς ἀγγέλους. Συναφῶς ὁ Κασσιανὸς ὁ Ρωμαῖος ἔχει παρατηρήσει: *οὐδεμιᾷ γὰρ ἄλλῃ ἀρετῇ μᾶλλον οἱ σαρκὶ συνδεδεμένοι ἄνθρωποι τοῖς πνευματικοῖς ἀγγέλοις ἐξομοιοῦνται, ὡς τῇ τῆς σωφροσύνης*[3]. Ἡ ψυχολογία δέχεται ὅτι δυνάμεις σχετιζόμεναι πρὸς τὸ σῶμα εἶναι αἱ ὁρμαί, αὐτῶν δὲ ἡ ἐνέργεια συνδέεται ἐπίσης μὲ καταστάσεις σωματικάς[4]. Ὁ ἄνθρωπος δὲ ἂν καὶ ἔχει τὴν ψυχὴν ἡγεμονεύουσαν τοῦ σώματος, ἐν τούτοις μεταπτωτικῶς δύναται νὰ δεχθῇ καὶ τὸ ἀντίθετον, δηλαδὴ νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸ σῶμα καὶ τὰς σωματικὰς δυνάμεις· ἐνίοτε μάλιστα, ὅπως γράφει ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος, ὁ ἁμαρτάνων ἀποκτείνει τὴν ψυχήν, τὸν νοῦν, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα, *ταῖς φιληδόνοις ὁρμαῖς* (2β 6)[5]. Ἄρα ὁ εἰς τὰς

1. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ', PG 97, 933Α.
2. *δι' ὃ καὶ ὥσπερ ἐν μεθορίοις ἐστὶ νοητῆς καὶ αἰσθητῆς οὐσίας, συναπτόμενος κατὰ μὲν τὸ σῶμα καὶ τὰς σωματικὰς δυνάμεις τοῖς ἀλόγοις ζῴοις τε καὶ τοῖς ἀψύχοις, κατὰ δὲ τὸ λογικὸν ταῖς ἀσωμάτοις οὐσίαις, ὡς εἴρηται πρότερον.* Νεμεσίου Ἐμέσης Περὶ φύσεως ἀνθρώπου α', Morani, σσ. 2 - 3 (= PG 40, 508Α).
3. Κασσιανοῦ Ρωμαίου Πρὸς Κάστορα ἐπίσκοπον, περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς κακίας λογισμῶν, Φιλοκαλία, τ. Α', σ. 64.
4. Σπ. Καλλιάφα, Ἁρμονικὴ ἀνάπτυξις ὁρμῶν καὶ πνεύματος..., ΕΕΦΣΠΑ Γ', 1959 - 60, σσ. 301 - 321, ἐν σ. 304.
5. Θὰ παρατηρήσῃ ἀλλαχοῦ ὅτι τὸ πάθος δύναται νὰ ἀμαυρώσῃ τὸ πρὶν κάλλος

ὁρμὰς ρέπων ὁδηγεῖται εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Οὕτως ὅμως προσδιορίζεται ἡ κεφαλαιώδης διαφορὰ τῆς μεσαιωνικῆς ἀπὸ τῆς συγχρόνου σκέψεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὁρμήν. Ἐνῷ τότε ἐπιστεύετο ὅτι αὐτοπροαιρέτως ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται κατὰ τὰς σωματικὰς ἢ μὴ δυνάμεις, ἢ κατὰ τὸν Δαμασκηνὸν Ἰωάννην ὁ ἄνθρωπος *ὀρεγόμενος λογίζεται καὶ λογιζόμενος κρίνει, αὕτη δὲ ἡ ὄρεξις αὐτεξούσιος ἐστιν· αὐτεξουσίως γὰρ ὀρεγόμενος, νοεῖ καὶ λογίζεται καὶ κρίνει* [1], ἡ σύγχρονος ψυχολογία δέχεται ὁρμὴν σχεδὸν ἀνεξέλεγκτον, ἐπαναφέρουσα εἰς τὴν σημερινὴν πραγματικότητα στωϊκὰ διδάγματα [2]. Ἡ ὁρμὴ ὁρίζεται σήμερον ὡς «τάσις πρὸς ἐνέργειαν ἄνευ σαφοῦς συνειδήσεως καὶ ἐπιγνώσεως», ἡ ὁποία «λειτουργεῖται πρὸς πλήρωσιν σκοπῶν» [3]. Βεβαίως προστίθεται ὅτι ἡ ὁρμὴ «ὑποχωρεῖ προϊούσης τῆς ἡλικίας καὶ ἐπικρατοῦντος τοῦ λόγου, ἀλλὰ δὲν ἐκλείπει τέλεον» [4]. Κατὰ ταῦτα εἰς κάθε ἡλικίαν ὑπάρχει εἰς τοὺς ἀνθρώπους «τάσις» πρὸς ἐπίτευξιν σκοπῶν, ἄνευ σαφοῦς συνειδήσεως καὶ ἐπιγνώσεως, τοῦ σκοποῦ ἆρά γε ἢ τῆς τάσεως; Ἂν δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ τάσις, τότε ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνεύθυνος, ἂν δὲν εἶναι ὁ σκοπός, τότε βαδίζει εἰς τυχαίαν κατεύθυνσιν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν πῶς δύναται νὰ θεωρηθῇ σκοπὸς ἢ μᾶλλον κίνησις πρὸς σκοπόν, ὅταν δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ σκοπός, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν προσδιορίζεται ποῖος εἶναι ὁ τάξας τὸν σκοπόν; Ἀλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰς ὁρμάς. Ἀναγνωρίζονται ὡς κυριαρχοῦσαι ἡ πρὸς συντήρησιν, ἡ πρὸς ἀνεύρεσιν τροφῆς, ἡ πρὸς ἀπόκτησιν, ἡ γενετήσιος, ἡ πρὸς κοινωνίαν κ.ἄ. [5]. Ἀλλ' ἂν αἱ τάσεις αὗται εἶναι ἄνευ ἐπιγνώσεως σαφοῦς καὶ συνειδήσεως, τότε διατί κολάζονται πράξεις ἀφορμώμεναι ἐξ αὐτῶν; Ἂν δηλαδὴ αἱ ὁρμαὶ εἶναι «φυσικαὶ» καταστάσεις [6] ὠθοῦσαι ἀσυνειδήτως τὸν ἄνθρωπον πρὸς πλήρωσίν των, δεκτοῦ ὄντος ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἐνεργοῦν κρατοῦντος ἢ ὄχι τοῦ λόγου, διατί δικάζονται οἱ βιασταὶ ἢ οἱ κλέπται, οὔσης τῆς πράξεώς των ἀνεπιγνώστου; Ὑπενθυμίζομεν ὅτι οἱ Στωϊκοὶ οἱ καὶ εἰσηγηθέντες τὴν φυσικὴν ὁρμήν, εὑρεθέντες πρὸ ἀδιεξόδου, εἰσήγαγον ταυτοχρόνως καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν, πλὴν ὅμως ἠλέγχθησαν διότι ἐθεωρήθη ὅτι εἰσηγήθησαν δυνατότητα συναληθείας ἀντιφατικῶν ἀπόψεων [7], οἱ σήμερον

(Β 21), ὁ δὲ Ἠσαῦ παρουσιάζεται κατασπιλωθεὶς ταῖς ἡδοναῖς (Δ 12), ὁ δουλούμενος δὲ εἰς τὰ πάθη ὁδηγεῖται εἰς σύγχυσιν (2Β 7) ἢ εἰς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ (Ζ 11).

1. Ἰω. Δαμασκηνοῦ Περὶ δύο θελημάτων 15, PG 94, 144.

2. SVF I, 50, 71, 138, 139, III 40, 43, 98, 108. Πβ. ἐπίσης Διογ. Λαέρτ. VII, 85.

3. Θ. Βορέας, Ψυχολογία..., σ. 441. Ὁ Σπ. Καλλιάφας, Ἁρμονική..., ἔνθ' ἀνωτ., ὀνομάζει τὸν στόχον «διάχυτον», σ. 304.

4. Θ. Βορέα, ἔνθ' ἀνωτ.

5. Αὐτόθι, σσ. 444 - 445.

6. Ὡς πιθανωτέρα ἐξήγησις τῆς ὑπάρξεως τῶν ὁρμῶν προεβλήθη τὸ μὲν ἡ κληρονομικότης τὸ δὲ ἡ ἐμπειρία. Αὐτόθι, σ. 442.

7. Ἀλεξ. Ἀφροδισιέως Περὶ Ψυχῆς Α (Bruns, σ. 73)· τοῦ αὐτοῦ Περὶ Εἱμαρμένης, 24 - 27 (Bruns, σσ. 193 - 199).

ὅμως ὑποστηρίζοντες τὴν φυσικὴν ὁρμὴν δὲν ὑπεισέρχονται εἰς τὰ ἐξ αὐτῆς ἐκπηγάζοντα ἄπορα.

Εἰς τὸν Χριστιανικὸν κόσμον, ἀντιθέτως, ἀνεγνωρίσθη ὅτι οὐδὲ ἡ ὁρμὴ εἶναι ἀδέσποτος [1], ἀλλ' ὅτι *εὑρίσκεται... μετά τινα συγκατάθεσιν κίνησις οὖσα· ὁ γὰρ ὁρμήσας εἴς τινα πρᾶξιν πρότερον τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως λαμβάνει, δεύτερον δὲ τὴν ὁρμήν* [2]. Στοιχῶν πρὸς τὴν ὡς ἄνω διδασκαλίαν ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος θεωρεῖ ὅτι ἡ ὁρμὴ δὲν φέρεται ἄνευ ὁδηγοῦ τῇδε κἀκεῖσε, ἀλλ' εἶναι ὑποτεταγμένη εἰς τὸν λόγον· ἄλλως τε, ἂν δηλαδὴ ἐθεωρεῖτο ἡ ὁρμὴ ὡς τάσις ἐξαναγκάζουσα ἀφ' ἑνὸς τὸν λόγον ἢ εὑρισκομένη ἐν τοῖς οὐκ ἐφ' ἡμῖν, οἷαι εἶναι αἱ «φυσικαὶ» τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγκαι, τότε δὲν θὰ παρίστατο χρεία νὰ ἱκετεύῃ ὁ ποιητὴς τὸν Θεὸν νὰ μὴ τοῦ ζητήσῃ *εὐθύνας ὁρμῶν* (Α 23). Ἂς προστεθῇ ὅτι ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπάρξεως παραλόγων ὁρμῶν [3] εἶναι ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν μετὰ λόγου, ὅμως ὁρμὴ μετὰ λόγου δὲν εἶναι τυφλὴ οὔτε ἀσυνείδητος. Παράλογος ὁρμὴ εἶναι ἡ τάσις θεραπείας τοῦ ἐγὼ [4] ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἁρμόζουσαν ὑποταγὴν εἰς τὸν Θεόν, διὸ καὶ ὁ ποιητὴς θεωρεῖ ὅτι ἡ θεραπεία τῶν κτηνωδῶν (= παραλόγων) ὁρμῶν ὁδηγεῖ μακρὰν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ [5]. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγωνται ἐπίσης αἱ θεραπεύουσαι τὸ σῶμα καὶ ὄχι τὴν ψυχήν, ἐν γένει δὲ ὅσαι ὁδηγοῦν εἰς ἀκολασίαν [6]. Αὗται αἱ παράλογοι ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εἶναι ἀδέσποτοι δὲν εἶναι οὔτε φυσικαί, δεδομένου ὅτι ὁ ἐνανθρωπήσας Χριστός [7] δὲ τὰς προσέλαβεν, ἐνῷ

1. *Καὶ τὰ πλοῖα, τηλικαῦτα ὄντα καὶ ὑπὸ σκληρῶν ἀνέμων ἐλαυνόμενα, μετάγεται ὑπὸ ἐλαχίστου πηδαλίου ὅπου ἂν ἡ ὁρμὴ τοῦ εὐθύνοντος βούληται.* Ἰακ. γ', 4. *Ἀλλὰ καὶ οἱ δαίμονες μὴ ὄντες ἀδέσποτοι παρεκάλουν αὐτὸν ἵνα ἐπιτρέψῃ αὐτοῖς εἰς ἐκείνους* (sc. τοὺς χοίρους) *εἰσελθεῖν*, Λουκ. η' 33.

2. Κλήμεντος Ἀλεξ. Στρωμ. Ϛ', η', Stählin, II, σ. 466_{14-16}.

3. *φεῦγε φλόγα πάσης παραλόγου ὀρέξεως* (2Γ 15).

4. Κατὰ τὸν Καλλιάφαν «ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρησίας... πέρα τῶν ὁρίων καλεῖται ἐγωϊσμός», ἔνθ' ἀνωτ., σ. 305.

5. *Ὅρα μὴ λάθῃς* (sc. ψυχὴ) *σαυτήν, τὰς κτηνώδεις ὀρέξεις σου προκρίνουσα τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ* (Ζ 3).

6. Ἐπίσης κατὰ Καλλιάφαν «εἶναι ἀπαραίτητον νὰ διατηρῆται ὁμαλὴ σχέσις τοῦ πνεύματος πρὸς τὰς ὁρμάς... καὶ ἀναγκαῖον νὰ διατηρῆται ἄγρυπνος ὁ ἀγὼν πρὸς περιστολὴν αὐτῶν εἰς τὰ ἀναγκαῖα ὅρια, διότι ἄλλως αὗται προβαίνουν εἰς ἀκολασίαν», ἔνθ' ἀνωτ., σ. 306. Ἀλλ' ὅμως ποῦ εὑρίσκονται τὰ ὅρια; Φοβοῦμαι ὅτι ὁ σοφὸς κατὰ τὰ ἄλλα καθηγητὴς ἐπηρεασμένος ἴσως ἐκ τῆς ψυχολογίας ἢ μὴ ἐγκύψας εἰς τοὺς Πατέρας παρενόει ὡρισμένας χριστιανικὰς ἐκδηλώσεις, ὡς εἶναι ὁ μοναχισμός, ἐξ οὗ καὶ ἔγραφεν ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας «ἔξαρσις τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν πολλάκις ἔφθασεν ἐκ παρανοήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρις ἀρνήσεως τῶν βιολογικῶν ὁρμῶν. Ὑπῆρξαν χριστιανοὶ οἵτινες παρενόουν τοιουτοτρόπως τὸν Χριστιανισμόν», αὐτ., σ. 308. Προσθέτει δὲ ὅτι «ὁ ἀτόπως ἀσκητεύων...δὲν δύναται νὰ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον του εἰλικρινῶς»[!!], αὐτ., σ. 311.

7. *Εἰ καὶ τὰ τῆς φύσεως ἅπαντα τῆς ἡμετέρας ἐφ' ἑαυτὸν ἐνεδείξατο πάθη, ὅσα προδήλως τῆς ἁμαρτίας τὸν μῶμον ἐκπέφευγεν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὰς ἐκ παραλόγου ὁρμῆς,*

ἔπρεπεν ἂν ὄντως εἶναι φυσικαί, ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι (αἱ παράλογοι βεβαίως), ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν ἐξασκοῦν καταναγκασμόν, ἀφ' ἑτέρου καὶ ἐκ τοῦ ἀντιθέτου, δύναται ὁ οἱοσδήποτε νὰ τὰς ὑποτάξῃ. Παράδειγμα τοιαύτης δυνατότητος προσάγεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν Ἰωσὴφ ἱστορία, καθ' ἣν οὗτος διὰ τοῦ λόγου ἐνίκησε τὴν ὁρμὴν (Ε 5) βεβαιώσας οὕτως ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ εἶναι ἐλεύθερος ἐξ αὐτῶν, ὅπως ἄλλως τε ἐδιδάσκετο ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου[1], καὶ νὰ πράττῃ ἀντιθέτως πρὸς ὅ τι ἐπιβάλλουν ἢ ὑποβάλλουν αἱ ὁρμαί. Ἐξ αἰτίας τῆς ἀπόψεως αὐτῆς διδάσκεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ὅτι ἡ ὑποδούλωσις εἰς τὰς ὁρμὰς πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ πρέπει νὰ θεωρῆται μικρότερον παράπτωμα πρὸς τὴν ὑποδούλωσιν[2] μετὰ Χριστὸν (Ζ 4), ὅταν μάλιστα δὲν ἀκολουθῇ μετάνοια (Ζ 5). Ἀλλὰ καὶ ἡ μετάνοια καὶ ὁ λόγος δι' οὗ ἐνίκησεν ὁ Ἰωσὴφ προϋποθέτουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀρθῶς προαιρούμενος εὑρίσκεται ὑπεράνω αἰσθήσεως καὶ ἡδονῶν καὶ διὰ τοῦ νοῦ[3] ἐξουσιάζει τῶν ὁρμῶν καὶ ὄχι, ὅπως ἐδιδάσκετο πρὸ Χριστοῦ ἢ ὅπως πρεσβεύει σήμερον ἡ ἐπιστήμη(;)[4], αἱ ὁρμαὶ ἄγουν τὸν ἄνθρωπον, δρῶντα ἀσυνειδήτως, εἰς σκοπόν, ἀσυνείδητον καὶ αὐτόν;

2γ'. Ἡ προαίρεσις.

Παλαιόθεν ὡς προαίρεσις ἐξελαμβάνετο ἡ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου ἥτις δὲν ὑπόκειται εἰς περιορισμούς. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρθότατα ὁρίζει ὅτι *ὅλως ἔοικεν ἡ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι*[5]. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης θὰ ὑποστηρίξῃ ἐπίσης τὸ ἐλεύθερον τῆς προαιρέσεως διὰ τῶν ἑξῆς: *τοῦτο ἐστιν*

ἤτοι παρατροπῆς, ἐπεισαχθείσας αὐτῇ κηλῖδας προσήκατο, ἄπαγε, ὁ ἀκηλίδωτος καὶ ἀνάλωτος πάθεσιν· ὁ μὴ κατ' ἔκστασιν τῆς ἀτρέπτου θεότητος ὅλην ἡμῶν τὴν φύσιν ἀναλαβών. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Η', PG 97, 976B.

1. *Ἐὰν αὐτὴ* (sc. ἡ ψυχὴ) *τὰς τοῦ σώματος ὁρμὰς δεόντως οἰκονομῇ αὐτό τε* (sc. τὸ σῶμα) *περιεσώσατο καὶ αὔτη ἔξω κινδύνων διατελεῖ,* Μ. Βασιλείου Ἀσκητ. διατάξεις Β', γ', PG 31, 1341C.

2. Ἡ ψυχολογία εἰς τὴν γενίκευσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ παρουσιάζει τὰς ἐξαιρέσεις, ἐφ' ὅσον δέχεται ὅτι «ὀλίγιστοι (sc. ἄνθρωποι) εἶναι δυνατὸν εὐκόλως νὰ ἀπαλλάσσωνται ἀπὸ τοὺς ἐκ τῶν ὁρμῶν ἐρεθισμούς», Σπ. Καλλιάφα, Ἁρμονική..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 310.

3. Ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ἐξαίρων τὸν νοῦν γράφει τὰ ἑξῆς: *τῆς λογικῆς ψυχῆς αὐλὴ μὲν αἴσθησις· ναὸς δὲ ἡ διάνοια· ἀρχιερεὺς δὲ ὁ νοῦς,* Κεφ. ἠθικὰ καὶ ψυχωφελῆ σμγ', ἐν ρνη', PG 90, 1437B.

4. Ἂς ὑπενθυμίσωμεν ὅτι «δύο θεωρίαι... συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐν τῇ συνειδήσει ἐπικράτησιν τῶν ὁρμῶν. Ἡ μία... εἶναι ἡ κληθεῖσα δαρβίνειος... ἡ ἑτέρα ἡ φροϋντική...», Σπ. Καλλιάφα, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 308 - 309.

5. Ἀριστοτέλους Ἠθ. Νικ. Γ4, 1111b. Πβ. καὶ Μυρτοῦς Δραγώνα-Μονάχου, Ἡ προαίρεσις στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκουρο, Φιλοσοφία 8 - 9, σσ. 265 - 310.

ἡ προαίρεσις, ἀδούλωτόν τι χρῆμα καὶ αὐτεξούσιον, ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τῆς διανοίας κείμενον[1]. Ἀλλαχοῦ πάντως, ἔχων κατὰ νοῦν ὅτι ὁ μεταπτωτικὸς ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ μὴ ἁμαρτήσῃ, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ προαίρεσις εἶναι ὁρμητικὴ εἴτε πρὸς τὸ ἀγαθὸν εἴτε πρὸς τὸ κακόν, προσθέτει δὲ ὅτι τὸ νὰ μὴ ρέπῃ κανεὶς εἴτε πρὸς τὸ ἓν εἴτε πρὸς τὸ ἕτερον εἶναι γνώρισμα τῶν ἀψύχων ἢ τῶν ἀναισθήτων[2], ἐξ αὐτοῦ δὲ συνάγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐλευθέρως ρέπει εἴτε πρὸς τὸ ἀγαθὸν εἴτε πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ. Οὕτως ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μέχρι τῶν τελευταίων ὑποστηρίζεται ὅτι δὲν εἶναι ἡ φύσις, ἀλλ' ἡ προαίρεσις αἰτία τῆς ἁμαρτίας[3]. Ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποστῇ τῆς παραδόσεως ταύτης, θὰ προσθέσῃ ὅμως ὅτι ἂν καὶ ἔχομεν οἱ ἄνθρωποι τιμηθῆ διὰ τῆς προαιρέσεως, ἐν τούτοις χωρὶς τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐπιτελέσωμεν κάποιο ἔργον, καὶ ἐπὶ λέξει: *εἰ καὶ τῷ αὐτεξουσίῳ τετιμήμεθα τῆς προαιρέσεως, ἀλλ' ὅμως, ἐκτὸς τῆς ἄνωθεν συμμαχίας οὐδὲν τῶν ἀνδραγαθημάτων ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ βίου ἐπιτελέσαι δυνάμεθα*[4]. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀντιμετώπισις ὑπ' αὐτοῦ διαφόρων καταστάσεων καὶ γεγονότων τῆς ΠΔ, τὰς ὁποίας ἄλλας μὲν δέχεται καὶ ἄλλας ἀπορρίπτει. Ἐξαίρει ὁ ποιητὴς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀβραὰμ ἐγκατάλειψιν τῆς πατρῴας γῆς (2 Γ 7), ἀλλὰ καὶ τὴν προσφορὰν τοῦ Ἰσαὰκ πρὸς θυσίαν (2Γ 9), ἀντιθέτως ψέγεται ἡ Ἄγαρ ἐπειδὴ ἐχρησιμοποίησε τὴν προαίρεσίν της πρὸς τὸ κακὸν (2Γ 11). Ὑποστηρίζει ἐπιπροσθέτως καὶ συναφῶς πρὸς τὰ ἀνωτέρω ὅτι δὲν ὑπάρχει τάσις πρὸς ἡδονὴν φυσική, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἀγνώμονος προαιρέσεως ἀποτέλεσμα[5], διὰ νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὄχι μόνον τὸ πάθος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπισώρευσις τῶν παθῶν γίνεται *τῇ προαιρέσει τοῦ πράττοντος* (Ζ 16). Ὁ ὄφις, θὰ προσθέσῃ ἀλλαχοῦ, συνεβούλευεν, ἀλλ' ἡ ἀποδοχὴ ἢ ἡ ἀπόρριψις τῆς συμβουλῆς ἦτο δυνατότης τοῦ ἀνθρώπου, ἐξ αὐτοῦ μάλιστα τοῦ γεγονότος συναισθήματα αἰσχύνης πληροῦν τὸν ἐν ἁμαρτίαις ζῶντα ἄνθρωπον (Β 8). Ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτο ἐλεύθερος, δὲν θὰ ᾐσθάνετο τύψεις. Ἡ χρῆσις λοιπὸν τῆς προ-

1. Γρηγορίου Νύσσης Λόγος Κατηχητικὸς 30, PG 45, 77A.

2. *Πᾶσα προαίρεσις ὁρμητική, ἤτοι κατὰ τὸ ἀγαθὸν ἐνεργεῖται πάντως, ἢ πρὸς τὸ ἀντικείμενον φέρεται. Τὸ γὰρ πρὸς οὐδέτερον ἐπιρρεπῶς ἔχειν ἢ τῶν ἀψύχων ἴδιον ἢ τῶν ἀναισθήτων ἐστίν,* Γρηγορίου Νύσσης Κατὰ Εὐνομίου ΙΑ', PG 45, 857C.

3. Ὁ Ὠριγένης ἔγραφεν ὅτι δὲν εἶναι ἡ φύσις *ἐν ἡμῖν αἰτία τῆς πονηρίας, ἀλλὰ προαίρεσις ἑκούσιος οὖσα κακοποιητική.* Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικῶν τ. Ι', ια' (Klostermann, Origenes, τ. 10, Leipzig 1935, σ. 12, 23-25. Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος θὰ γράψῃ ἀργότερον ὅτι εἶναι *αἴτιον τοῦ ἁμαρτάνειν... ἡ κακὴ προαίρεσις,* PG 61, 139 - 145. Εἰς τοὺς τελευταίους δὲ χρόνους τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι *οὐκ ἐκ φύσεως, οὐδὲ ἔξωθεν ὁ κακός, ἀλλ' αὐτὸς ἑαυτῷ αἴτιος γίνεται,* PG 156, 420 - 441.

4. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Κ', PG 97, 1261B.

5. *Ἀγνώμονα, ψυχή, τὴν προαίρεσιν ἔσχες* (ϛ 6)· *τὴν Αἰγύπτιον τροφήν, τῆς ἐπουρανίου, προέκρινας ψυχή μου* (ϛ 7)· *τὰ φρέατα, ψυχή, προετίμησας* (ϛ 8).

αιρέσεως ἔχει ἀξίαν[1] καὶ εἰς τὴν χρῆσιν προσδιορίζεται καὶ ἡ εὐθύνη. Ὁ Σχολάριος ὀρθότατα ἔγραψεν ὅτι ἡ προαίρεσις εἶναι δῶρον, *καὶ ὁ δεδωκὼς τοῦ μὲν καλῶς πράττειν αἴτιος τοῖς καλῶς τῷ δώρῳ χρωμένοις, ὡς ἄνευ αὐτοῦ μηδ' ἂν δυνηθεῖσι μετ' ἐλευθερίας πράττειν τὰ δέοντα, οἱ δ' ἐπὶ τὸ χεῖρον σφίσιν αὐτοῖς κεχρημένοι σφίσιν αὐτοῖς καὶ τοῦ κακῶς πράττειν αἴτιοι*[2]. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος προαιρούμενος ὀρθῶς, ἄρα χρησιμοποιῶν ὀρθῶς τὸν νοῦν[3] του, γίνεται αἴτιος ἀγαθῶν πράξεων καὶ ἐλευθεροῦται ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, πρέπει νὰ ἐξετασθῇ τί κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ κανόνος συμβαίνει καὶ ὁ νοῦς κατάγεται ἢ μᾶλλον ἀφίσταται τῆς κυρίας του ἐνασχολήσεως, τῆς παρατηρήσεως δηλαδὴ *τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν*[4] καὶ συμφύρεται μετὰ τῶν ἐξαλλασσομένων αἰσθητῶν καὶ ἀπὸ κυρίου μεταβάλλεται εἰς δοῦλον.

2δ'. Οἱ λογισμοί.

Ὡς γνωστὸν ὁ νοῦς λογίζεται, αὐτὴ δ' αὔτη ἡ προαίρεσις ἀποδεικνύει τὴν προϋπαρξιν τῆς σκέψεως ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἑκάστοτε ἀποτέλεσμά της. Ἀναλόγως δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἂν ἡ ἁμαρτία ἦτο σύμφυτος πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τότε θὰ τοῦ ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἁμαρτήσῃ, ἐφ' ὅσον φυσικῶς φερόμενος θὰ διέπραττε ἁμαρτήματα. Ὅμως ἡ φυσικὴ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι εἰ μὴ ἡ κατὰ τὴν πλάσιν του δεδομένη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἂν δὲ ὁ ἄνθρωπος εἶχεν ἐκ φύσεως τὴν πρὸς τὸ ἁμαρτάνειν ῥοπήν, τότε ὁ Θεὸς θὰ ἦτο αἴτιος τῆς τοιαύτης συμπεριφορᾶς, ἀλλ' ὅμως, κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον, *ὅτε τὸν Ἀδὰμ ἀρχῆθεν ἔπλασσεν ὁ Θεός, μήτιγε σύμφυτον αὐτῷ δέδωκε τὴν ἁμαρτίαν*[5]; Τὸ πάθος λοιπὸν εἶναι μεταπτωτικὸν φαινόμενον, ἂν δὲ ὑπολογισθῇ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ αὐτοπροαιρέτως, τότε συνάγεται ὅτι ἐφεξῆς ἔχει, ὅπως γράφει ὁ ποιητής, ψυχὴν *φιλαμαρτήμονα* (Δ 16), διὰ νὰ προσθέσῃ ἀλλαχοῦ, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν ψυχήν, τὰ ἑξῆς: *ψυχὴ ἐπράθης τοῖς κακοῖς σου* (Ε 4). Βεβαίως ἡ γενικὴ *σου* οὐδὲν ἕτερον σημαίνει ἢ ὅτι αἱ κακίαι τῆς ψυχῆς ἐφ' ὅσον εἶναι κτῆμα της δὲν ἀφοροῦν εἰς τὴν οὐσίαν της (ἄλλως τε ὡς ἐλέχθη ὁ Θεὸς θὰ ἦτο αἴτιος τοῦ κακοῦ[6]), ἀλλ' ὅτι ἔκ τινος χρονικοῦ σημείου καὶ ἐντεῦθεν

---

1. Ἐκεῖ ὅπου ὁ ἀρχαῖος ὑπεστήριζεν ὅτι κάθε τι κρίνεται ἀναλόγως τοῦ ἀποτελέσματός του (Δημοσθ.), ὁ Χριστιανὸς θὰ διδάξῃ ὅτι *ἐκ τῆς προαιρέσεως, ἀλλὰ μὴ ἐκ τῆς ἐκβάσεως κρίνειν τὰ πράγματα,* Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG 78, 1373 - 1376.

2. Γ. Σχολαρίου, Ἅπαντα, τ. I, σ. 476, $_{31-36}$.

3. Ὁ Ἀββᾶς Ἡσαΐας προτρέπει: *πάντα οὖν ποιήσωμεν, νήφοντες τῷ νοῒ ἀπὸ τῶν ἔργων τῶν νεκρῶν, προσέχοντες τῇ ψυχῇ πᾶσαν ὥραν μηδὲν ἐκτὸς τῶν κατὰ φύσιν πρᾶξαι...* Λόγος ΚΕ', ι' (Ἁγιορ. Βιβλιοθ., σ. 152).

4. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ, PG 97, 936C.

5. Μ. Ἀθανασίου Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου κατὰ Ἀπολλιναρίου Α', 15, PG 26, 1120B.

6. Ὁ Ἰω. Σιναΐτης εἶχε γράψει: *Κακὸν μὲν ὁ Θεὸς οὔτε πεποίηκεν οὔτε δεδη-*

20 - 5 - 1989

ὁ ἄνθρωπος ἀπέκτησε τὰ πάθη. Ἀπόδειξις ὅτι ἡ πρὸς τὸ πάθος ῥοπὴ δὲν φανερώνει τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ γνώρισμα κατὰ συμβεβηκός, εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς βαπτίσεως καθ' ὃ ὁ βαπτιζόμενος ἐνδύεται *χιτῶνα φωτεινόν*[1], συμβολίζοντα τὴν ἀποκατάστασιν καὶ κάθαρσιν τῆς ψυχῆς, πλὴν ὅμως ἐφ' ὅσον τὸ βάπτισμα δὲν ἀλλάσσει τὴν πρὸς τὸ πάθος ῥοπήν, ὁ ἄνθρωπος ἐν συνεχείᾳ ἢ εἶναι ἔρημος ἀρετῶν (Α 21) ἢ παρουσιάζει πενιχρὰν εἰκόνα ἀρετῶν (2Β 3). Ἀποτέλεσμα ἥκιστα κολακευτικόν, ἢ μᾶλλον τραγικόν, ὅταν μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτῃ ὅτι δὲν φέρει πλέον τὸν φωτεινὸν χιτῶνα[2], ἀλλ' ὅτι εἶναι ἐστολισμένος — πικρὰ εἰρωνεία — μὲ χιτῶνα *κατεστιγμένον... καὶ ᾑμαγμένον,* λόγῳ τῆς αὐτοπροαιρέτου ἐμπαθοῦς καὶ φιληδόνου ζωῆς του (Β 14). Ἀλλαχοῦ θὰ προσθέσῃ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φορεῖ *διερρηγμένον χιτῶνα* (Β 8) ἢ *δερμάτινον* (Β 12) καὶ ὄχι πλέον τὴν *θεοΰφαντον στολὴν* (Β 12), τὴν ὁποίαν *ἐξυφάνατο... ὁ Πλαστουργὸς* (Β 7, Β 11), διὸ καὶ λόγῳ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὴν προηγουμένην κατάστασίν του αἰσθάνεται αἰσχύνην (Β 8). Εἶναι γνωστὸν ὅτι συνεβούλευσε μὲν ὁ ὄφις, ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἀπεφάσισεν. Ὁ ἅγ. Μάξιμος παρατηρεῖ σχετικῶς ὅτι *ἐκ τῶν ὑποκειμένων ἐν τῇ ψυχῇ παθῶν λαμβάνουσιν οἱ δαίμονες τὰς ἀφορμὰς τοῦ κινεῖν ἐν ἡμῖν τοὺς ἐμπαθεῖς λογισμούς*[3]. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἂς παρατηρηθῇ ὅτι ναὶ μὲν κινοῦν τοὺς λογισμοὺς[4] οἱ δαίμονες, ἀλλ' οἱ λογισμοὶ εἶναι ἡμέτεροι. Ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος γράφει ὅτι εἴμεθα οἱ ἄνθρωποι κεκοσμημένοι *τῇ τῶν αἰσχρῶν λογισμῶν ποικίλῃ περιβολῇ* (Β 18), διὰ νὰ τοὺς χαρακτηρίσῃ ἀλλαχοῦ *μιαιφόνους* (Α 11). Ἄρα ὁ

μιούργηκεν· ἠπατήθησαν δέ τινες φήσαντες φυσικὰ εἶναί τινα τῶν παθῶν ἐν τῇ ψυχῇ, ἀγνοήσαντες ὅτι τὰ συστατικὰ τῆς φύσεως ἰδιώματα ἡμεῖς εἰς πάθη μετηνέγκαμεν, Λόγος ΚϚ', μα'.

1. Πβ. τὸ κατὰ τὴν βάπτισιν ᾀδόμενον: *χιτῶνά μοι παράσχου φωτεινόν, ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον, πολυέλεε Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν,* Μέγα Εὐχολόγιον, ἐκδ. Ἀστέρος, σ. 142.

2. Ὁ Ἰω. Νηστευτὴς τὸν ὀνομάζει *χιτῶνα ἀφθαρσίας.* Λόγος περὶ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως, PG 88, 1921A.

3. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ ἀγάπης Β', λα', PG 90, 993C. Πβ. Π. Κ. Χ ρ ή σ τ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 254. Πβ. Ἰ. Κ. Κ ο ρ ν α ρ ά κ η, Στοιχεῖα νηπτικῆς ψυχολογίας, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 19 - 24.

4. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον· λογισμὸς < λόγος + οἶμος (Φιλοκαλία Α', σ. 164). Πολλοὶ τῶν Πατέρων ἔχουν γράψει περὶ τῶν ὀκτὼ κυρίως λογισμῶν. Ὁ Κασσιανὸς ὁ Ῥωμαῖος σημειοῖ: *ἐπεχειρήσαμεν γράψαι περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς κακίας λογισμῶν· γαστριμαργίας φημί, καὶ πορνείας, φιλαργυρίας, ὀργῆς, λύπης, ἀκηδίας, κενοδοξίας καὶ ὑπερηφανίας.* Πρὸς Κάστορα ἐπίσκοπον... (Φιλοκαλία Α', σ.61). Πρβλ. αὐτόθι Εὐαγρίου Περὶ λογισμῶν (Φιλοκαλία Α', σ. 44), Πέτρου Δαμασκηνοῦ Περὶ διαφορᾶς λογισμῶν καὶ προσβολῶν (Φιλοκαλία Γ', σσ, 109 - 111, 152). Γρηγορίου Σιναΐτου... ἔτι δὲ Περὶ λογισμῶν... (Φιλοκαλία Δ', σσ. 31 - 62). Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀββᾶς Νεῖλος, γράφει Περὶ τῶν ὀκτὼ λογισμῶν, PG 79, 1145, ἐπίσης Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς Περὶ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας πνευμάτων, PG 95, 80A. Πρβλ. ἐπίσης, Ἰω. Σιναΐτου Κλίμακα, ΚΖ', θ', καὶ Εὐεργετηνὸν II, κη', καὶ IV, ς'. Ἐπίσης, Ἀ χ. Β. Π ι τ σ ί λ κ α, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 25 κἑξ.

ἄνθρωπος ἔχει νὰ ἀντιπαλαίσῃ πρὸς τοὺς λογισμοὺς τοὺς κακούς. Ἂν τὰ πράγματα ἔμενον μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου, θὰ ἦτο δύσκολον τὸ ἔργον βεβαίως, ἀλλὰ ὁ ἐχθρὸς θὰ ἐκινεῖτο ἐκ μιᾶς κατευθύνσεως. Ὡς πολυμήχανος ὅμως ἔρχεται καὶ ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου κατευθύνσεως καί, κατὰ τὸν ποιητήν, διὰ τῶν λογισμῶν λῃστεύει τὸν ἄνθρωπον (Α 11), ἐφ' ὅσον τὸν παρασύρει πρὸς τὰ κατὰ τὸ φαινόμενον ἡδέα, ὄντως ὅμως ἰοβόλα (Α 5). Πρόκειται περὶ τῶν ἄλλως λεγομένων δεξιῶν λογισμῶν περὶ ὧν ἔγραψεν ὁ Μ. Βασίλειος τὰ ἑξῆς: *ἐρώτησον τὸν λογισμόν σου τὸν λῃστεύοντά σε διὰ τῶν δεξιῶν μηχανώμενον· διὰ γὰρ τῶν ἀγαθῶν δῆθεν παρακουσμάτων τὰς ἀριστεράς σοι πράξεις παρασκευάζει*[1]. Τὰ κατὰ τὸ φαινόμενον ἡδέα τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τὰ ἀγαθὰ δῆθεν παρακούσματα τοῦ Μ. Βασιλείου, εἶναι ὅσα ὁδηγοῦν εἰς ὑπερηφανίαν ἐκπηγάζουσαν ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἀνθρώπου ὅτι πράττει τὸ ἀγαθόν. Προκειμένου νὰ διασαφηνίσῃ τὴν ποιότητα τῶν δεξιῶν λογισμῶν ὁ ἀσκητὴς Νεῖλος ἔγραφεν ὅτι *οἱ δαίμονες ὑποβάλλουσί σοι λογισμοὺς καὶ πάλιν ἐρεθίζουσί σε δῆθεν προσεύξασθαι κατ' αὐτῶν ἢ ἀντιλέξαι αὐτοῖς . . ., ἵνα ἀπατηθῇς οἰηθεὶς περὶ σεαυτοῦ ὅτι ἤρξω νικᾶν τοὺς λογισμοὺς καὶ φοβεῖν τοὺς δαίμονας*[2]. Βεβαίως ἡ διάκρισις τῶν ἐμπαθῶν λογισμῶν εἰς ἀριστεροὺς καὶ δεξιοὺς εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ δὲν παρέχει τὴν δυνατότητα προσδιορισμοῦ τῆς ποικιλίας αὐτῶν, διὰ τῶν ὁποίων φροντίζει ὁ ἀντικείμενος νὰ ὠθήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἁμαρτίαν. Τὸ πλῆθος δὲ τῶν ἁμαρτιῶν ἀπὸ πλευρᾶς ποσότητος, ἀλλὰ καὶ ποιότητος περιγράφων ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος ὁμολογεῖ ὅτι ἐπλημμέλησε *κατὰ νοῦν καὶ λόγον καὶ προαίρεσιν καὶ θέσει καὶ γνώμῃ καὶ πράξει* (Δ 4). Ὡς κοινὸς τόπος τῶν αἰτίων τῆς συντελέσεως τῆς ἁμαρτίας εἶναι τὸ αὐτεξούσιον διὸ καὶ αἱ τύψεις τῆς συνειδήσεως εἶναι δυναταί. Παρατηρεῖ ἐπ' αὐτοῦ ὁ ποιητὴς τὰ ἑξῆς: *ἐντεῦθεν καὶ κατεκρίθην ἐντεῦθεν κατεδικάσθην ἐγὼ ὁ τάλας ὑπὸ τῆς οἰκείας συνειδήσεως, ἧς οὐδὲν ἐν κόσμῳ βιαιότερον* . . . (Δ 5).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπακούων εἰς τοὺς ἐμπαθεῖς λογισμοὺς ἁμαρτάνει κατὰ νοῦν κατὰ γνώμην κατὰ λόγον κλπ., χωρὶς ὅμως νὰ θεωροῦνται ὡς αἴτια τῆς ἁμαρτίας οὔτε ὁ νοῦς οὔτε ὁ λόγος οὔτε ἡ γνώμη, διότι ὁ νοῦς, ὁ λόγος καὶ ἡ γνώμη ἔχουν δοθῆ διὰ νὰ ὁδηγοῦν εἰς τὸ ὀρθόν, ἡ ἀντίθετος φορὰ ἐκπορεύεται ἐκ τῆς θεραπείας τοῦ ἰδίου θελήματος. Ὁ ἁμαρτάνων λοιπὸν πράττει τὸ μὴ ὀρθὸν ἐπειδὴ στηρίζεται εἰς τὴν ἰδίαν κρίσιν, ἤτοι εἰς τὸν λόγον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν λογισμόν του καὶ ὄχι εἰς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Ὁ δεύτερος τῶν θεολόγων ἔχει γράψει ὅτι *ἡ ἁμαρτί' ἐστι τοῦ καλοῦ παρεκτροπή,| ὁ μὴ φύσις τε καὶ νόμος χαρίζεται*[3]. Ἕτερος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὑπεστήριζεν ὅτι *οὐχ ἡ πρᾶξις ἁμάρτημα ἁπλῶς, ἀλλὰ τὸ εἰδότα*

1. Μ. Βασιλείου Λόγος . . . περὶ ἀποταγῆς . . ., PG 31, 633B.
2. Νείλου ἀσκητοῦ Περὶ προσευχῆς ρλδ' (Φιλοκαλία, τ. Α', σ. 188).
3. Γρηγορίου Θεολόγου Ἔπη ἠθικὰ λδ', PG 37, 958A.

ὧν ἀπέχεσθαι προσήκει, ποιεῖν τι παρὰ τὰ ἐγνωσμένα καλῶς ἔχειν[1]. Τὸ βάρος λοιπὸν εὑρίσκεται κυρίως εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ λογισμοῦ καὶ ὄχι εἰς τὴν πρᾶξιν. Ἤδη ὁ Τίτος Βόστρων ἔγραφεν ὅτι *οὐδὲ ἡ πρᾶξις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καθ' ἑαυτὴν δοκιμάζεται, ἀλλ' ἡ διάνοια καὶ ὁ λογισμὸς τοῦ μετιόντος*[2]. Κατὰ ταῦτα ὅταν ὁ ποιητὴς ὁμολογῇ τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρτημάτων οὐδὲν ἕτερον δηλοῖ εἰ μὴ τὸ πλῆθος τῆς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἀποδοχῆς τῶν ἐμπαθῶν λογισμῶν τῶν ὁδηγούντων εἰς τὴν ἐκ τοῦ καλοῦ παρεκτροπήν. Ἄρα δὲν ὑπάρχει ὑποστασιακὸν κακὸν[3] τὸ ὁποῖον νὰ ὁδηγῇ εἰς παρεκτροπήν, ἀλλὰ ἡ διάθεσις[4] τοῦ ἀνθρώπου, ἔναντι τοῦ καλοῦ, τὴν ὁποίαν θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς διακειμένην ὑποδεικνύει, ὡς θὰ δειχθῇ ἐν συνεχείᾳ, ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεθεὶς ἐν ἡμῖν φυσικὸς νόμος, ὁ ἄλλως ὑπὸ ἄλλων ὀνομαζόμενος συνείδησις. Ὁ νόμος οὗτος διαδραματίζει τὸν ρόλον τοῦ μέτρου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἢ διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος, συνεχῶς μετρεῖ τὸν ἑαυτόν του.

2ε'. Ὁ θεῖος τῆς συνειδήσεως νόμος.

Ἡ Ἐκκλησία ὑπεστήριξεν ἐξ ἀρχῆς ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀφ' ἧς ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπλουτίσθη διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τοποθετηθέντος ἐν αὐτῷ φυσικοῦ νόμου[5], ὁ ὁποῖος ὑποδεικνύει εἰς τὸν ἄνθρωπον τί πρέπει νὰ πράττῃ. Οὕτως, μεταξὺ ἄλλων Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει ὅτι *ὁ πλάσας . . . τὸν ἄνθρωπον, ἐλεύθερον ἀφῆκε καὶ αὐτεξούσιον, νόμῳ τῷ τῆς ἐντολῆς μόνῳ κρατούμενον*[6]. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ κρατῶ δὲν ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἐξουσιάζω, θὰ ἦτο τότε ἀντιφατικὸν πρὸς τὸ ἐλεύθερον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὡς σημαῖνον ὑποδεικνύω. Αὐτὴν τὴν ὑποδειγματικὴν ἰδιότητα τῆς συνειδήσεως ἀναγνωρίζουν πολλοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Παλλάδιος τὴν ὀνομάζει διδάσκαλον[7], καὶ οὕτως ὑπογραμμίζει ἐμμέσως τὸν ἀντιεξουσιαστικόν της χαρακτῆρα, ὁ δὲ Δωρόθεος ἀρχιμανδρίτης γράφει τὰ ἑξῆς: *Ὅτε ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἐνέσπειρεν αὐτῷ τί ποτε θεῖον, ὥσπερ λογισμόν τινα θερμότερον . . . φωτίζοντα τὸν νοῦν καὶ δεικνύοντα αὐτῷ τὸ κα-*

1. Θεοδώρου Μοψουεστίας Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν Ζ', η', PG 66, 812B.
2. Τίτου Βόστρων Κατὰ Μανιχαίων Α', κη', PG 18, 1108D.
3. *Οὐδαμῶς ὕλης τινος ἢ κακίας ἐστὶν ἔργον τὰ ἡμέτερα πλημμελήματα, τοὐναντίον δὲ μόνου λογισμοῦ*, αὐτόθι, PG 18, 1108B.
4. *Ἡ ὄντως ταραχὴ καὶ ἀταξία οὐχὶ τῶν πραγμάτων ἐστὶ φορά, ἀλλ' ὁ οὕτω διακείμενος λογισμός*, Ἰω. Χρυσοστόμου Περὶ Προνοίας καὶ Εἱμαρμ. Α', PG 50B, 751A.
5. Πβ. Γρηγορίου Θεολόγου Λόγος ΙΣΤ', ε', PG 35, 941, Ἰω. Χρυσοστόμου Εἰς τοὺς ἀνδριάντας ΙΒ', PG 49, 131. Πβ· καὶ Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 259, ὅπου ὁμιλεῖ περὶ συνειδήσεως.
6. Γρηγορίου Θεολόγου Λόγος ΙΔ', κε', PG 35, 892A.
7. *Εἶχεν* (sc. ὁ ἄνθρωπος) *τὸν κατὰ φύσιν διδάσκαλον ἐρρωμένον, τὸ ἴδιον συνειδός*, Παλλαδίου Ἡ πρὸς Λαῦσον ἱστορία, ε', PG 34, 1017A.

λὸν ἀπὸ τοῦ κακοῦ, τοῦτο κατακαλεῖται συνείδησις ὅς ἐστιν ὁ φυσικὸς νόμος[1]. Καὶ ἐδῶ διακρίνεται εὐχερῶς ὅτι ὁ θεῖος νόμος δὲν ἐξαναγκάζει ἀλλὰ ὑποδεικνύει. Μὲ τὸ ἴδιον πνεῦμα ὡμίλει παλαιότερος τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλος ὁ ὁποῖος ἔγραφεν ὅτι *ἡ συνείδησις οὐ συγκρίνει τοὺς... λογισμοὺς τοὺς ὑπακούοντας τῇ ἁμαρτίᾳ, ἀλλ' εὐθὺς ἐλέγχει*[2], ὅπου τὸ ἐλέγχει σημαίνει ἀποδεικνύει σφαλερούς ἢ ὅτι τοὺς ἀνασκευάζει ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὀρθοῦ, ὅμως καὶ ἡ ἀνασκευὴ ἀλλὰ καὶ ὁ ἔλεγχος εὑρίσκονται μακρὰν τοῦ καταναγκασμοῦ. Τέλος, διὰ νὰ μὴ γίνεται παράθεσις γνωμῶν, εἶναι ἄξιον προσοχῆς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου λεχθὲν κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ συνείδησις διακρίνεται ὡς πρὸς τὴν αὐστηρότητα καὶ εἶναι ἐλαστικὴ κάπως εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν γνωρίσει τὴν Ἀλήθειαν καὶ αὐστηρὰ εἰς τοὺς ἄλλους, *διόπερ*, γράφει, *οὐδὲ τοσοῦτον τοὺς ἀφωτίστους*[3] *εὑρίσκομεν τυπτομένους ἐπὶ ταῖς κακαῖς πράξεσι τὰς ψυχάς, ἀλλὰ πολλῷ ἀμυδρότερον*[4]. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς ὅσα ἐξετέθησαν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀναμενομένη ἡ περὶ τῆς συνειδήσεως ἀντίληψις τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μ. Κανόνος καὶ δὲν πρέπει νὰ ξενίζῃ τὸ ὅτι μόνον ἅπαξ ἐν αὐτῷ ὡμίλησε περὶ τῆς συνειδήσεως, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ποίημα δὲν εἶναι συστηματικὴ ἀνάπτυξις φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν. Ἀρκεῖται λοιπὸν ὁ ποιητὴς νὰ προσδιορίσῃ ἁπλῶς τὴν ποιότητα ἀπὸ πλευρᾶς δυνάμεως τῆς συνειδήσεως γράφων ὅτι δὲν ὑπάρχει τῆς συνειδήσεως *ἐν κόσμῳ βιαιότερον* (Δ 5). Ἂν συνδυασθῇ τὸ βίαιον αὐτῆς πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰω. Σιναΐτου ἐκτεθὲν ἀνωτέρω, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ χριστιανοὶ τύπτονται ἐντονώτερον τῶν ἀφωτίστων, τότε ἐξηγεῖται ἡ συναίσθησις τῆς ἁμαρτωλότητος τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ὁ ποιητής, ὁ ὁποῖος ὁμιλῶν διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, γράφει ὅτι ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτόν του ὡς τὸν ἁμαρτωλότερον πάντων (Ϛ' 31). Ἡ συναίσθησις τῆς ἁμαρτωλότητος ἀφαιρεῖ τὴν διάθεσιν τῆς κρίσεως καὶ ἐγκαθιδρύει τὴν αὐτοκατάκρισιν ἡ ὁποία δὲν εἶναι εὐκόλως κατορθωτή, ἐξ οὗ καὶ παρατηρεῖ ὁ ποιητὴς ὅτι *ὄντως μέγα ἐστὶ τὸ μὴ κατακρίνειν ἑτέρους, ἀλλ' ἑαυτούς, ἀδελφοί*[5]. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς αὐτοκατακρίσεως εἶναι ἀξιοσημείωτα, διότι, ὅπως γράφει, *ὁ Λὼτ ἐκεῖνος ἐν Σοδόμοις οἰκῶν οὐδένα κατέκρινεν, οὐδενὸς κατηγόρησε, διὰ τοῦτο δεδικαίωται καὶ ἀπὸ τοῦ πυρὸς διεσώθη καὶ τῆς πανωλεθρίας, ἧς οἱ Σοδομῖται κατεδικάσθησαν*[6]. Ἄρα λοιπὸν ἡ αὐστηρὰ κατάγνωσις δηλοῖ καὶ ὑψηλὸν βαθμὸν

1. Δωροθέου ἀρχιμ. Περὶ συνειδήσεως, PG 88, 1652D.
2. Μακαρίου Αἰγυπτίου Ὁμιλίαι πνευματικαί, ΙϚ', PG 34, 597D.
3. Ὀλίγον ἀνωτέρω ἔχει γράψει ὅτι *ἡ συνείδησίς ἐστι λόγος καὶ ἔλεγχος τοῦ ἡμετέρου φύλακος τοῦ ἐκ τοῦ βαπτίσματος παραδοθέντος ἡμῖν*, Ἰω. Σιναΐτου Κλῖμαξ κϛ', μέρος γ', νε'.
4. Αὐτόθι.
5. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Κ', PG 97, 1264C.
6. Αὐτόθι, 1265A.

αὐτοσυνειδησίας ἢ ὅσον περισσότερον ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιεῖ τὴν ἁμαρτωλότητά του τόσον ὀλιγώτερον κατακρίνει τοὺς ἄλλους.

Ἡ συνείδησις τῆς ἁμαρτωλότητος ταυτοχρόνως δηλοῖ, ἀφ' ἑνὸς μὲν συνειδητοποίησιν τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ πράττῃ τὸ ὀρθόν, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἁμαρτία ἀναφέρεται εἰς τὸν Θεόν, διὸ καὶ ἀπὸ τὸν Θεὸν πρέπει οὗτος νὰ ζητῇ ἔλεος. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν ποιητὴν πρέπει νὰ ὁμολογῇ αὐτὴν τὴν κατάστασίν του λέγων *ἥμαρτον σοὶ μόνῳ ἠνόμησα ἐλέησόν με* (Η 8), *ἐξάρπασον τοῦ λύκου, ποιησόν με θρέμμα ἐν τῇ νομῇ τῶν σῶν προβάτων* (Η 19). Ἡ ἀδυναμία τῆς δι' ἰδίων δυνάμεων σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου συνάγεται καὶ ἐκ σειρᾶς ὅλης αἰτήσεων, δι' ὧν ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν ποιητὴν λέγει: *μὴ ἀποκλείσῃς* τὴν θύραν, *ἀλλ' ἄνοιξον αὐτὴν* (Β 26), *ἀνακάλεσαί με καὶ δέξαι* (Β 27)· *ἐνώτισαι τοὺς στεναγμοὺς τῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἐμῶν ὀφθαλμῶν προσδέχου τοὺς σταλαγμοὺς* (Β 28). Αὐτὸ δὲ ποὺ ἐμμέσως προβάλλεται εἰς τὸ ποιητικόν του ἔργον παρουσιάζεται εὐθέως εἰς τὸ πεζόν, ὅπου ὁ Ἀνδρέας Κρήτης λέγει τὰ ἑξῆς: *πᾶς ἄνθρωπος ἐχέτω πληροφορίαν, ὅτι χωρὶς τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας οὐ δύναται οὐδὲ ἰσχύει κατορθῶσαί τι ἀγαθόν*[1]. Ἡ διαπίστωσις τῆς ἀδυναμίας, κυρίως ὅμως ἡ διδασκαλία ἡ συνεχὴς τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτελέσεως ἔργου ἀγαθοῦ, ἀποσκοπεῖ καὶ εἰς τὴν προφύλαξιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς φυσιώσεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα αὐτὴ αὕτη ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς πτώσεώς του. Ἐξ οὗ καὶ ὁ ποιητὴς ἱκετεύει τὸν Σωτῆρα νὰ ἀναζητήσῃ τὸν πλανηθέντα (Γ 6), ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν εὕρῃ (Β 21). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐπίγνωσιν ὄχι μόνον τῆς ἀδυναμίας νὰ σώσῃ τὸν ἑαυτόν του, ἀλλὰ ὅτι ἀδυνατεῖ ἔστω καὶ νὰ ἀρχίσῃ, ἀφοῦ ἡ ἔμπρακτος μετάνοια εἶναι ὁπωσδήποτε ἔργον ἀγαθόν. Συναφῶς παρακαλεῖ ἀλλαχοῦ ὁ ποιητὴς τὸν Χριστὸν νὰ τὸν ἀναζητήσῃ διὰ νὰ μὴ γίνῃ *κτῆμα καὶ βρῶμα τοῦ ἀλλοτρίου* (Δ 25), διὰ νὰ προσθέσῃ *φώτισον... ὁδήγησον... καὶ δίδαξόν με Σωτήρ, ποιεῖν τὸ θέλημά σου*(Ε), *ἡμέρας υἱὸν... ἀνάδειξόν με* (Ϛ 1). Διὰ νὰ τονίσῃ αὐτὴν τὴν θέσιν ὁ ποιητὴς ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ Ἀπ. Πέτρος ἐπειδὴ ἐγνώριζεν ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ σωθῇ μόνος ἐκ τοῦ σάλου ἐζήτησε τὴν θείαν βοήθειαν (Ϛ 13 - 15, 18). Ἀλλαχοῦ ὁ ποιητὴς θὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν ἁγ. Τριάδα προκειμένου νὰ ἀπαλλαγῇ *τοῦ πυρὸς τῆς καταδίκης* (2Β 11), ἀλλὰ καὶ τὴν Θεοτόκον[2] ὡς μεσίτριαν πρὸς τὸν ἐλεήμονα καὶ κτίστην καὶ υἱόν της (Β 29, 2Β 12), ὡς καὶ τὸν τίμιον σταυρὸν[3] (Ε 11).

Ἀλλ' ἡ συνείδησις δὲν πληροφορεῖ τὸν ἄνθρωπον μόνον διὰ τὴν κατάστασίν του καὶ εἰδικώτερον κατὰ πόσον πλησιάζει ἢ ὄχι πρὸς τὸν Θεόν, παραλ-

1. Αὐτόθι, 1261A.
2. Ἐφ' ὅσον μάλιστα *ἧς ἐκ νηδύος ὑπεραῤῥήτως ἐμορφώθη Θεὸς ὢν τὸ ἡμέτερον...*, Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος ΙΓ', PG 97, 1080B.
3. Πβ. καὶ Ματθ. ις', 24, Μάρκ. η', 34, Λουκ. θ', 23.

λήλως τοῦ ὑπενθυμίζει ἄλλων πράξεις καὶ γεγονότα περὶ τῶν ὁποίων ἔχει γνωστὴν καὶ τὴν ἔκτασιν εἴτε ἀμέσως, εἰς τὰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστὸς ἐπήνεσε μίαν πρᾶξιν, εἴτε ἐμμέσως, ὅπου ἡ ἀξία ἢ ἡ ἀπαξία τῆς συμπεριφορᾶς ἑνὸς ἀτόμου κρίνεται ἀπὸ τὴν συνείδησιν τῆς Ἐκκλησίας[1]. Ὀρθῶς λοιπὸν ὁ ποιητὴς ἐπικαλεῖται, προκειμένου νὰ τὰς προβάλῃ πρὸς μίμησιν, πράξεις δικαίων, ὡς καὶ ἀντιθέτως πράξεις ἄλλων προκειμένου νὰ μὴ ἐπαναληφθοῦν (Η 12). Παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν θεωρεῖ τὴν διατάραξιν τῆς σχέσεως υἱοῦ πρὸς πατέρα (2Γ 4), τὴν λαγνείαν (Ϛ 3, 2Γ 10), τὴν χαύνωσιν (Ϛ 21), τὴν φιληδονίαν (Ϛ 20) καὶ τὴν αὐθάδειαν (2Γ 11), καθ' ὅσον πάντα ταῦτα ὁδηγοῦν μακρὰν τοῦ Θεοῦ. Ἀντιθέτως προβάλλεται πρὸς μίμησιν ἡ συμπεριφορὰ τῆς αἱμόρρου (Ε 17), τοῦ Ἰὼβ (Δ 3), τῶν υἱῶν τοῦ Νῶε (2Γ 5), τοῦ Ἀβραὰμ (2Γ 6), ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ ὁ ὁποῖος ἀπέρριψε τὸ ἴδιόν του θέλημα διὰ νὰ γίνῃ μυστικὴ ὁλοκάρπωσις *τῷ Κυρίῳ* (2Γ 9). Ἐξαίρεται ἐπίσης ἡ φιλοξενία γενικῶς (Η 5), ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ Ἀβραὰμ εἰδικώτερον, δι' ἧς οὗτος *ἐκληρώσατο... τῆς ἐπαγγελίας τὸ θήραμα* (2Γ 8).

Ἀλλὰ τὸ κάλλιστον καὶ μοναδικὸν πρὸς μίμησιν παράδειγμα εἶναι ὁ Χριστός. Οὕτως ὑπενθυμίζει ὅτι μετὰ τὴν τεσσαρακονθήμερον νηστείαν του ἐπείνασε (Θ 8), γεγονὸς μάλιστα τὸ ὁποῖον πιστοποιεῖ τὴν τελείαν πρόσληψιν[2] τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν Χριστόν, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ ἀθυμῇ ὅταν προσβάλλεται ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς ἀπέδειξεν ὅτι ἡ σὰρξ ὑποτάσσεται. Ἂν τοῦτο συνδυασθῇ πρὸς τὸ ὅτι ὁ Θεὸς δύναται νὰ καθαρίσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, τότε ἡ ἀπόγνωσις δὲν ἔχει ἢ μᾶλλον δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ θέσιν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ὀρθῶς βιοῦντος ἀνθρώπου[3]. Οὕτως ὁ ποιητὴς τοῦ Κανόνος εἰς ἕνα λόγον του γράφει τὰ ἑξῆς: *οὐ δυσφορεῖν δέον, ἀλλ' εὐχαριστεῖν καὶ... μὴ δυσανασχετεῖν ἀκούοντας τῆς εἰς ᾅδου σκοτοδινίας τὴν οἴκησιν*[4].

Ἄρα ὁ θεῖος νόμος, ἡ συνείδησις, πάντοτε παρὼν εἰς ὅλην του τὴν ἔκ-

1. Διὰ τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸ παράδειγμα πβ. Ν ι κ. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, Ἡ κατὰ Θεόδωρον Μελιτηνιώτην ἀγωγή, ΕΕΒΣ ΜΕ', 1981 - 82, σσ. 365 - 378, ἰδίᾳ ἐν σσ. 366 - 67.

2. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τελείαν συνύπαρξιν τῶν δύο φύσεων, γράφων ὁ ποιητὴς τὸν περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου λόγον του, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: *κατὰ τὸ φαινόμενον, οὐ παρῆν* (sc. ὁ Χριστὸς εἰς Βηθανίαν). *Σῶμα γὰρ τὸ τριχῇ διαστατόν, ἐν περιγραφῇ πέφυκε καὶ τὴν εἰς τόπον ἐκ τόπου μετάβασιν δέχεται. Τοῦτο γὰρ φύσις αὐτῷ· κἂν ὅτι τῇ πρὸς τὸ θεῖον ἑνώσει τὸ ὑπερφυὲς κατεπλούτησε, τῆς φυσικῆς ἀπώλεσεν οὐδὲν ἰδιότητος. Κατὰ δὲ τὸ νοούμενον, τίς αὐτοῦ παντελῶς ἀπολέλειπται τόπος; ἢ ποῖος οὐκ ἔχει τόπος αὐτόν, ἢ τίνι χωρητικός ἐστι τόπῳ;* Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Η', PG 97, 965D - 968A.

3. Ἀντιθέτως εἰς τοὺς μὴ ὀρθοδόξους ἡ ἔννοια τῆς ἀγωνίας εἶναι παροῦσα. Πβ. S. K i e r k e g a a r d, Ἡ ἔννοια τῆς ἀγωνίας (μτφ. Γ. Τζαβάρα), Ἀθήνα 1971.

4. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος ΚΑ', PG 97, 1288A.

τασιν καὶ τὸ βάθος ὑπενθυμίζει ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καὶ μάλιστα ἐντόνως, τὸ ὀρθόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, λόγῳ τῆς μεταπτωτικῆς φυσικῆς σχεδὸν πλέον ῥοπῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἁμαρτάνειν, συντελεῖ ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ γνωρίσῃ τὴν κατάστασίν του ἐκ τῆς ὁποίας γνώσεως ὀφείλει νὰ ζητῇ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι νὰ βυθίζεται εἰς τὸ τέλμα τῆς ἀπογνώσεως.

2ϛ'. Ν ο ῦ ς μ ε τ ὰ λ ό γ ο υ.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παραγωγῆς πολλοὶ συγγραφεῖς - παλαιότεροι τοῦ συγγραφέως τοῦ Μ. Κανόνος ὑπεστήριξαν ἀπόψεις περὶ ψυχῆς καὶ νοῦ αἱ ὁποῖαι φαινομενικῶς παρουσιάζουν ἀποκλίσεις, ἡ οὐσία ὅμως τῆς διδασκαλίας των καθιστᾷ φανερὸν ὅτι ὅσοι ἔμειναν ἐντὸς τῆς ὀρθοδοξίας ἐδίδασκον ὅτι ὁ νοῦς εἶναι δύναμις[1] καὶ ὄχι μόριον τῆς ψυχῆς, ὡς ἐδέχετο ἡ θύραθεν φιλοσοφία[2], εἰσάγουσα οὕτω διακρίσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐφ' ὅσον, ὡς ἐδίδασκεν, *ὀλίγους τῶν ἀνθρώπων καὶ μόνους τοὺς φιλοσοφήσαντας τὸν ἐνεργείᾳ νοῦν* (sc. τὸν θύραθεν) *ἔχειν διαβεβαιοῦται*[3]. Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος δὲν διακρίνει τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον γράφει ὅτι *ὅρασις τῆς ψυχῆς ὁ συμφυὴς αὐτῇ, νοῦς· ἀλλ' οὐχ ὡς ἕτερον ἐν ἑτέρῳ, ἀλλὰ ταὐτὸν ψυχή τε καὶ νοῦς*[4]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐν οἷς ὁ Νύσσης Γρηγόριος ὑποστηρίζουν ὅτι δὲν διακρίνονται τρεῖς μοῖραι εἰς τὴν ψυχήν[5], ἢ ὅτι ὁ νοῦς ὡς κυρία δύναμις τῆς ψυχῆς ἔχει τὴν δυνατότητα τὸν θυμόν, ἤτοι τὸ θυμικὸν εἰς ἀγάπην νὰ τὸν μεταβάλλῃ ἢ τὴν ἐπιθυμίαν εἰς χαρὰν πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως, ἂν δηλαδὴ εἴχομεν ἀπηκριβωμένας μοίρας, θὰ ἦτο ἀδύνατον. Ἄλλως τε ἡ ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμὸς ὀνομάζονται ἐνταῦθα δυνάμεις

1. Γρηγορίου Νύσσης Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, PG 44, 152 - 153, 193, Μ. Ἀθανασίου Περὶ ψυχῆς καὶ νοός, PG 28, 545 - 556, Διον. Ἀρεοπαγίτου Περὶ θείων ὀνομάτων ζ', PG 3, 865 - 889, Μακαρίου Αἰγυπτίου Περὶ ὑψώσεως καὶ περὶ ἐλευθερίας τοῦ νοός, PG 34, 889 - 967, Ἡσαΐου ἀναχωρητοῦ Περὶ τηρήσεως τοῦ νοός, Φιλοκαλίας τ. Α', 30. Πβ. καὶ Ἰ. Κ. Κ ο ρ ν α ρ ά κ η, Στοιχ. Νηπτ. Ψυχ., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 12 - 19.

2. Ὡς γνωστὸν ὁ Πλάτων διέκρινε τρεῖς μοίρας τῆς ψυχῆς. Πβ. Φαῖδρ., 253cd κέξ., Τίμ. 69cd καὶ Πολιτείαν Δ', 436ad. Ὁμοίως ὁ Ἀριστοτέλης ἐδέχετο τὴν ὕπαρξιν τοῦ θύραθεν ποιητικοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος αὐτὸς μόνος ἦτο ἀΐδιος, Περὶ Ψυχῆς Β' 2, $413b,_{24-29}$, ὡς καὶ χωριστός, αὐτόθι Γ' 5, $430a,_{14-18}$. Τὰ αὐτὰ ἐδέχετο καὶ ὁ Ἀλ. Ἀφροδισιεύς, ὁ ὁποῖος ἔγραφεν ὅτι *ἔστιν οὗτος ὁ νοῦς ὁ θύραθέν τε ἐν ἡμῖν γινόμενος ἄφθαρτος. θύραθεν μὲν γὰρ καὶ τὰ ἄλλα νοήματα, ἀλλ' οὐ νοῦς ὄντα, ἀλλ' ἐν τῷ νοεῖσθαι γενόμενα νοῦς*, Περὶ Ψυχῆς Α' (Bruns $90,_{29-30}$). Πβ. καὶ Κ. Δ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Ἀριστοτέλης ..., σσ. 330 - 335, καὶ Α. Κ ο υ λ ο υ μ π α ρ ί τ σ η, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐννοίας «νοῦς θύραθεν» στὸν Ἀριστοτέλη, Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Παπανοῦτσο, σσ. 196 - 197.

3. Νεμεσίου περὶ φύσεως ἀνθρώπου α', Morani $2,_1$ (= PG 40 405A).

4. Μ. Βασιλείου Ἀσκητικαὶ διατάξεις Β', α', PG 31, 1340A.

5. Γρηγ. Νύσσης Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου ΙΔ', PG 44, 176AB.

καὶ ὄχι μοῖραι τῆς ψυχῆς[1]. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὀρθότατα ὑπεστηρίχθη ὅτι δὲν διακρίνεται εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ὁ νοῦς ὡς διακεκριμένον στοιχεῖον, ἀλλ' ὅτι εἶναι δυνατὸν οἱ ὅροι ψυχὴ καὶ νοῦς νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐναλλάξ, ἀφοῦ πολλάκις ὁ νοῦς ταυτίζεται μετὰ τῆς ψυχῆς ἢ θεωρεῖται τὸ ἀνώτερον τῆς ψυχῆς ἰδίωμα[2]. Ταῦτα φρονῶν ἄλλος τῶν Πατέρων ἐξελάμβανε τὸν νοῦν ὡς ἡνιοχοῦντα τοὺς λογισμούς[3], ἤτοι αὐτὴν ταύτην τὴν λειτουργίαν τοῦ νοεῖν, διὸ καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος θεωρεῖ τὸν νοῦν ὡς κριτὴν τῶν αἰσθήσεων *καὶ ὧν ἐκεῖναι* (sc. αἱ αἰσθήσεις) *ἀντιλαμβάνονται, ταῦτα οὗτος διακρίνει... καὶ δείκνυσιν αὐταῖς τὸ κρεῖττον*[4]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ αἰσθήσεις προσάγουν τὰ πάντα, ἀλλὰ τὴν κρίσιν σχηματίζει ὁ νοῦς. Εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν θὰ στηριχθῇ καὶ ἡ ἄποψις τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης ἐν συνεχείᾳ περὶ τῆς εὐθύνης τοῦ νοῦ. Πρὸ ὅμως τῆς ἐκθέσεως τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μ. Κανόνος θὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας εἰς αὐτὴν τὴν ἱκανότητα τοῦ νοῦ νὰ δεικνύῃ τὸ κρεῖττον διδάσκει ὅτι δὲν εἶναι ἄτρεπτος, δεδομένου ὅτι ὁ νοῦς *σαλεύεται*[5] καὶ οὕτως ἀπὸ κυρίου καθίσταται *δοῦλος... τῶν τοῦ σώματος ἡδονῶν*[6] ἢ ἀποκτᾷ ῥύπους εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς συγκαταθέσεώς του εἰς τὴν ἁμαρτίαν[7]. Κατὰ ταῦτα τὸ *δείκνυσιν τὸ κρεῖττον* ἰσχύει ὅσον ὁ νοῦς εἶναι καθαρὸς καὶ ὄχι εἰς κάθε περίστασιν.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Μ. Κανόνος δὲν ἐπιχειρεῖ εἰς τὸ ποίημά του νὰ ἀντιδιαστείλῃ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς ψυχῆς μὲ τὴν βοήθειαν λογικῶν ἢ ἄλλων ἀναπτύξεων, ἄλλως τε τροπάρια γράφει, ἀλλαχοῦ ὅμως ἐκφράζει ἀδυναμίαν ἀποφάνσεως περὶ τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον γράφει τὰ ἑξῆς: *εἰ ψυχῆς οὐσίαν οὐκ ἔστιν ἡμῖν εἰδέναι, πῶς ἂν εἰδείημεν τὴν ἐκείνης κατάπαυσιν, ἧς εἶδος καὶ σχῆμα καὶ μέγεθος ἀγνοοῦμεν*[8]; Ἀλλὰ ἔστω καὶ ἂν ἀγνοῇ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς, ἔχει ὅμως τὴν δυνατότητα τῆς συγκρίσεώς της ἢ τῆς διακρίσεώς της ἀπὸ τοῦ νοῦ. Ἄλλως τε πολλῶν πραγμάτων ἢ φαινομένων ἰδίᾳ φυσικῶν ἀγνοοῦμεν τὴν οὐσίαν, πλὴν ὅμως ἀποφαινόμεθα περὶ ἰδιοτήτων των. Οὕτως ὁ ποιητὴς ὡς ποιητής, διὰ νὰ δείξῃ τὸ διάφορον τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ, μεταχειρί-

---

1. *...τῷ τὰς ἀλόγους δυνάμεις τῆς ψυχῆς λογίσαι τε πρεπόντως καὶ νῷ διὰ λόγου προσαγαγεῖν καὶ οἰκειώσασθαι, θυμὸν λέγω καὶ ἐπιθυμίαν, τὸν μὲν εἰς ἀγάπην, τὴν δὲ εἰς χαρὰν μεταβαλών...*, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Ἀποριῶν βίβλος, PG 91, 1068A.

2. Π. Χρήστου, Τὸ μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου..., σ. 15. Ἐπίσης Π. Νέλλα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 206.

3. *Ὁ νοῦς ἡνίοχός ἐστι καὶ ζεύγνυσι τὸ ἅρμα τῆς ψυχῆς κατέχων ἡνίας τῶν λογισμῶν*. Μακαρίου Αἰγυπτίου Ὁμιλία 40, PG 34, 765B.

4. Μ. Ἀθανασίου Λόγος κατὰ Ἑλλήνων PG 25, 61C.

5. Ἀββᾶ Θαλασσίου Κεφαλαίων ἑκατοντὰς Β', νς', PG 91, 1444A.

6. Αὐτόθι.

7. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Κεφάλαια περὶ ἀγάπης, ἑκατοντὰς Γ', λδ', PG 90, 1028B.

8. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος ΚΑ', PG 97, 1289C.

ζεται τὴν παρομοίωσιν καὶ προτρέπει τὴν ψυχὴν νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς τὸν Ἰωσήφ, τὸν πάγκαλον, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ὡς σώφρονα νοῦν (Ε 5). Τὸ ὅτι ἡ ψυχὴ καλεῖται πρὸς ὁμοίωσιν σημαίνει ὅτι εἶναι διάφορος καὶ ὅτι δύναται νὰ ὁμοιωθῇ. Ἀφοῦ λοιπὸν δύο πράγματα, ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς, ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ὁμοιωθοῦν ὄντως διαφέρουν. Ἂν μάλιστα ὑπολογισθῇ ὅτι ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὴν σωφροσύνην, ἐξυπονοεῖται ὅτι ὑπάρχει περίπτωσις νὰ στερῆται ἡ ψυχὴ σωφροσύνης· ἐφ' ὅσον δὲ ἀπευθύνεται πρὸς τὴν ἁμαρτάνουσαν ἢ τὴν ἐν ἁμαρτίαις οὖσαν ψυχὴν ὅπως ἀλλάξῃ στάσιν διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν σωφροσύνην, συνάγεται ὅτι ἡ μὲν ἁμαρτάνουσα ψυχὴ δὲν ζῇ κατὰ λόγον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δικαίαν ψυχὴν ἡ ὁποία ζῇ κατὰ λόγον. Ἐπὶ πλέον ὅμως συνάγεται ὅτι ὁ νοῦς δυνατὸν νὰ εἶναι, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ εἶναι σώφρων, διότι ἄλλως δὲν θὰ ὡμίλει περὶ ὁμοιώσεως πρὸς τὸν σώφρονα νοῦν, ἄρα ὁ νοῦς εἶναι τρεπτός. Ὁ Ὠριγένης διὰ νὰ δείξῃ τὴν τρεπτότητα τοῦ νοῦ ἐπικαλεῖται τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς ὠνόμασε τοὺς μαθητὰς πονηρούς, *εἰ γὰρ καὶ ἠκολούθησαν*, λέγει, *ἐκ προαιρέσεως, ἀλλ' εἶχον τὸ τρεπτὸν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ*[1]. Ἀναλυτικώτερον εἶχεν ἐκφρασθῆ ὁ Ὁμολογητὴς Μάξιμος ὁ ὁποῖος εἶχε διακρίνει τέσσαρας λόγους μαρτυροῦντας τὴν ἀκαθαρσίαν τοῦ νοῦ[2], παρεδέχετο δὲ καθαρὸν νοῦν μόνον ἐπὶ τῶν ἀγγέλων[3]. Ἂς προστεθῇ ὅτι ἀλλαχοῦ ὁ ποιητὴς στιγματίζων τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς σωφροσύνης (Ε 8) παρομοιάζει αὐτὴν πρὸς τὴν διαταγὴν τῆς θανατώσεως τῶν ἀρρένων ὑπὸ τῶν μαιῶν ἐν Αἰγύπτῳ[4]. Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ἂν μάλιστα ὑπολογισθῇ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ αὐτεξούσιον, ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς σωφροσύνης δὲν εἶναι παθητικὴ ἀλλ' ἐνεργητική, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀναμενομένη τιμωρία, ἡ ὁποία εἶναι δικαία ὄχι μόνον διότι θὰ προέρχεται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ προαίρεσις[5] ἤνοιξεν ἐπ' αὐτῆς *τοὺς καταρράκτας τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ* (2Β 4). Τέλος ὁ νοῦς παρομοιάζεται καὶ πρὸς νεανίσκον ἐνῷ

---

1. Ὠριγένους Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν σειρῶν, E. Klostermann, Origenes, τ. 12, Leipzig 1941, σ. 72_{15-16}.

2. *Νοός ἐστι ἀκαθαρσία, πρῶτον μέν, τὸ γνῶσιν ἔχειν ψευδῆ· δεύτερον δὲ τὸ ἀγνοεῖν τι τῶν καθόλου... τρίτον δὲ τὸ ἐμπαθεῖς ἔχειν λογισμούς· τέταρτον δὲ τὸ συγκατατίθεσθαι τῇ ἁμαρτίᾳ*, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Κεφάλαια περὶ ἀγάπης, Γ, λδ', PG 90, 1028B.

3. *ἀγγέλου ἐστὶ* (sc. ἴδιον) *τὸ μηδὲν τῶν ἐπὶ μέρους ἀγνοεῖν*. Αὐτόθι. Ἐνταῦθα ἐνυπάρχει ἡ περὶ ἀγγέλων διδασκαλία καθ' ἣν οἱ ἄγγελοι, ὅπως γράφει ὁ Γ. Παχυμέρης σχολιάζων σχετικὸν χωρίον Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (PG 3, 868B), *αἱ νοεραὶ φύσεις ἀκοινωνήτως πρὸς τὰ τοιαῦτα πάντα ἔχουσαι, ἑνιαίᾳ καὶ ἁπλῇ νοήσει τῆς ἀληθείας τὴν γνῶσιν ἐπιλαμβάνονται*, PG 3, 880C.

4. Ἔξ. Α', 16.

5. Ὁ Νεμέσιος ἔγραφε σχετικῶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι *ἔχομεν ἐξουσίαν... τῶν κατ' ἀρετὴν καὶ κακίαν πράξεων καὶ προαιρέσεων καὶ κινήσεων, καὶ ὧν ἐξίσης καὶ τὰ ἀντικείμενα πρᾶξαι δυνάμεθα, ἐπειδὴ πάσης πράξεως προαίρεσις ἡγεῖται, καὶ οὐ μόνον ἡ πρᾶξις, ἀλλὰ καὶ ἡ προαίρεσις ὑπόδικός ἐστι*, Περὶ φύσεως ἀνθρώπου μ', Morani, 115_{25-28} (= PG 40, 769B).

ἡ ψυχὴ πρὸς ἄνδρα (2B 3), ἀλλαχοῦ δὲ ἡ ψυχὴ καλεῖται νὰ συμπορεύεται μετὰ τοῦ νεανίσκου (= ἀκαταπονήτου) εἰς τὴν πρὸς τὸν τριαδικὸν Θεὸν πορείαν της (E 8). Ἡ ψυχὴ λοιπὸν πρέπει ἀκαταπονήτως νὰ ὁδεύῃ πρὸς τὸν Θεόν, ὡπλισμένη μετὰ τῆς σωφροσύνης, δεδομένου ὅτι τότε μόνον ὁ νοῦς θὰ δεικνύῃ εἰς αὐτὴν νὰ πράττῃ τὸ ἀγαθόν.

2ζ'. Νοῦς παρὰ λόγον.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται εὐθέως μὲν ἡ σημασία τῆς μετὰ λόγου βιοτῆς, ἐξ ἀντιδιαστολῆς δὲ ἡ ἀντίθετος. Εἰδικώτερον ὁ ποιητὴς λέγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ ἐμμονὴ τοῦ νοῦ εἰς τὴν «ἀλήθειαν» τῶν αἰσθητῶν σκοτίζει τὸν νοῦν. Ὁ ἄνθρωπος, γράφει, προσβλέψας τὸ ὡραῖον τοῦ φυτοῦ, ἠπατήθη μὴ νοήσας τὰς καταστροφικὰς τῆς παρακοῆς συνεπείας καὶ ὁμολογεῖ ὅτι *κεῖμαι γυμνὸς καὶ καταισχύνομαι* (B 9).

Ἡ σημασία τῶν αἰσθήσεων διὰ τὴν αὐτοπροαίρετον κατάφασιν εἰς τὴν παρακοὴν παρουσιάζεται ἐναργέστερον εἰς μίαν παρομοίωσιν, ἔνθα ἡ ψυχὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν Εὔαν, ἡ ὁποία *εἶδεν, ἐτρώθη, ἥψατο καὶ ἐγεύσατο τῆς παραλόγου γεύσεως* (A 4). Ἡ συγκατάθεσις παρουσιάζεται νὰ ἔχῃ ἐξωτερικὴν αἰτίαν τὴν αἴσθησιν τῆς ὁράσεως ἀρχικῶς, τῆς ἀφῆς ἐν συνεχείᾳ καὶ τέλος τῆς γεύσεως. Κατ' αὐτὴν ἐνῷ θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ ὀνομάσῃ τὴν γεῦσιν, πικρὰν ἢ γλυκεῖαν ἢ δι' ἄλλου χαρακτηρισμοῦ προσιδιάζοντος πρὸς τὴν γεῦσιν, τὴν ὀνομάζει παράλογον. Τοῦτο ἔγκειται νομίζομεν εἰς τὸ ὅτι ὁ ποιητὴς θεωρεῖ τὴν παρακοὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν ἀχρησίαν τοῦ νοῦ. Πρέπει δὲ νὰ προστεθῇ ὅτι, κατ' αὐτόν, ὁ Κάϊν *ζωώσας τὴν σάρκα* ἔγινε φονεὺς (A 7), ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἡ συγκατάθεσις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς ἁμαρτίας προϋποθέτει τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἀπὸ τοῦ λόγου, ἄλλως τε ὀλίγον ἐνωρίτερον ἡ ἁμαρτία ἐχαρακτηρίζετο ὡς *ἀλογία* (A 2), διὸ καὶ ἡ σωτηρία παρουσιάζεται ὡς ἀπελευθέρωσις ἐκ τῆς ἀλογίας· *ἔμελλε*, γράφει ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, *τὴν ἡμῶν ἀλογίαν περιελεῖν, ὁ τοῦ κόσμου τὴν ἁμαρτίαν ἄρας* (πβ. Ἰω. α', 29)· *ὁ μηδὲ φάτνης ἀλόγων τὴν ἐν σπαργάνοις ἀπαξιώσας κατάκλισιν*[1]. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἁμαρτία εἶναι ἀλογία, ἤτοι βίος ἄνευ λόγου, τότε ὡς ὀρθὴ διαβίωσις θὰ χαρακτηρίζεται ἐκ τῆς ἀποστάσεώς της ἐκ τοῦ λόγου ἢ ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ νοῦ. Εἰς αὐτὴν δὲ τὴν περίπτωσιν ὁ ἄνθρωπος θὰ πλησιάζῃ πρὸς τὸν Θεόν. Τὸ ὅτι διὰ τοῦ νοῦ ὁ ἄνθρωπος πορεύεται πρὸς τὸν Θεὸν συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι *δι' αὐτοῦ* (sc. τοῦ νοῦ) *μόνου δύναται Θεὸς θεωρεῖσθαι καὶ νοεῖσθαι*[2]. Ἀναλυτικώτερον τὰ κατὰ τὸν νοῦν καὶ τὴν αἴσθησιν ἔχουν ὡς ἑξῆς: *ὁ μὲν νοῦς ἔχει δύναμιν διακριτικὴν νοητῶν καὶ αἰσθητῶν, προσκαίρων*

---

1. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Θ', PG 97, 992A-B.
2. Μ. Ἀθανασίου Λόγος κατὰ Ἑλλήνων, PG 25, 61A.

καὶ αἰωνίων... ἡ δὲ αἴσθησις ἔχει δύναμιν διακριτικὴν ἡδονῆς σωμάτων καὶ ὀδύνης[1]. Ἐνῷ λοιπὸν ὑπάρχουν σαφῶς διακεκριμέναι δυνατότητες τοῦ νοῦ καὶ τῆς αἰσθήσεως, ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ὡς χρησιμοποιήσας τὴν αἴσθησιν ὡς νοῦν, ἀφοῦ *ἐλυμήνατο τοῦ νοῦ τὴν ὡραιότητα ταῖς φιληδόνοις ὁρμαῖς* (B 20). Ἡ ταύτισις τοῦ νοῦ πρὸς τὴν ἡδονήν, ἢ μᾶλλον ἡ συγκατάθεσίς του πρὸς τὰ πάθη, ἀφαιρεῖ ἐξ αὐτοῦ τὴν ὡραιότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ κρίνειν ἱκανότητα[2] καὶ οὕτως καθίσταται πλέον χοῦς (B 6) καὶ παρουσιάζεται κατεσπιλωμένος (2B 5)[3].

Δὲν εἶναι ὅμως τραῦμα θανάσιμον τὸ ὅτι ὁ νοῦς χάνει τὴν δυνατότητα τοῦ κρίνειν, ἀλλ' ὅτι ἡ παχύτης[4] αὐτὴ τοῦ νοῦ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὴν δυνατότητα τῆς σωτηρίας, διὸ καὶ τὸ κοντάκιον (Ρωμανοῦ) λέγει *ψυχή μου ψυχή μου ἀνάστα τί καθεύδεις*. Τὸ καθεύδω εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀνίσταμαι δηλοῖ πτῶσιν, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ κατάστασις τῆς ἁμαρτίας χαρακτηρίζεται ὡς ἀλογία, ἡ ὁποία ἤρξατο ἀφ' ἧς τὸ πνεῦμα ὑπετάγη εἰς τὴν αἴσθησιν, ἥτις ὑποταγὴ ὡδήγησεν εἰς τὴν ἀποκτήνωσιν[5]. Προκειμένου λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν ὀρθὸν βίον, εἰς τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν[6], ἔχει ἀνάγκην ὁ νοῦς του νὰ εἶναι καθαρὸς διὰ νὰ προκρίνῃ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν φέρουσαν ὁδόν. Κατὰ ταῦτα ὁ νοῦς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι, καὶ κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ κανόνος, εἶναι ἡ κορυφαία τῆς ψυχῆς ἐκδήλωσις, δεδομένου ὅτι ὁ Χριστὸς ὄχι διὰ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ *διὰ μέσου νοὸς ἡμῖν καὶ σαρκὸς προσωμίλησεν, ἵν' ὅλος ὅλῳ ἐγκρατὴς τῷ ἡμετέρῳ φυράματι, ὅλον ἡμῶν ἀνανεώσῃ τὸ πρόσλημμα*[7]. Ὁ νοῦς πάντως δὲν εἶναι ἄτρεπτος, ἀντιθέτως μάλιστα ἡ πρὸς τὰ πάθη ῥοπή του ἢ ἡ ὑπὸ παθῶν δηλαδὴ τῆς αἰσθήσεως[8] ὑποδούλωσίς του, τοῦ ἀφαιρεῖ τὴν ἱκα-

---

1. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Κεφάλαια θεολογικά τε καὶ οἰκονομικὰ καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, ἑκατοντὰς B', λγ', PG 90, 1237A.
2. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ὁμιλεῖ περὶ αἰσθήσεως νοερᾶς ἡ ὁποία εἶναι καὶ δὲν εἶναι ἐν ἡμῖν (KZ', ιζ'), ὁ δὲ σχολιαστὴς γράφει τὰ ἑξῆς κατατοπιστικά: *ἐν ἡμῖν μέν ἐστιν ἡ νοερὰ αἴσθησις, ὡς τῷ νοΐ συνημμένη ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ· οὐκ ἐν ἡμῖν δέ, ὡς ὑπὸ τῶν παθῶν καλυπτομένη ἐν τοῖς ἐμπαθέσι, καὶ ἄπρακτος οὖσα, καὶ ἀδιάγνωστος.*
3. Πβ. καὶ τὸ ἑξῆς: *Κατέχρωσα τὴν εἰκόνα σου, καὶ παρέφθειρα τὴν ἐντολήν σου· ὅλον ἀπημαυρώθη τὸ κάλλος καὶ τοῖς πάθεσιν ἐσβέσθη Σωτὴρ ἡ λαμπὰς* (Z 18).
4. *Παχυνθεὶς ὁ νοῦς... μὴ δυνηθῇ ὡς δεῖ προσεύξασθαι.* Νείλου Ἀββᾶ (= Εὐαγρίου Ποντικοῦ) Λόγος ν', PG 79, 1177B.
5. *Ὁ καθάπαξ ὅλον αὐτοῦ τὸ τῆς ψυχῆς ἀδούλωτον φρόνημα, τῷ τῆς σαρκὸς δουλωσάμενος ἀλήτης δέ οἴμοι! καὶ τῆς ἀθλίας τῶν κτηνῶν ὁμογενείας κοινωνὸς οἰκτιζόμενος, οὐ βασιλεὺς εὐφημούμενος*, Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος KA', PG 97, 1272A.
6. *Δέδωκεν ὁ Θεὸς καὶ τῷ ἀνθρώπῳ τῷ ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντι ἐν τῷ νοερῷ ταμείῳ τῆς ψυχῆς, τοῦτ' ἔστι τῷ νῷ, ἔχειν διὰ τῶν ἀρετῶν τὸ «κατ' εἰκόνα αὐτοῦ καὶ ὁμοίωσιν»*, Γελασίου Κυζικηνοῦ Σύνταγμα τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον πραχθέντων βιβλία B', ἐν B', 15, PG 85, 1260B.
7. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος ΙΓ', PG 97, 1085B.
8. Πβ. ἀνωτ., σημ. 2.

νότητα τῆς κρίσεως διὸ καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἀδυνατεῖ πλέον νὰ ἐπιστρέψῃ, ἀφοῦ ἀγνοεῖ τὸ ἀγαθὸν ὡς πράττων τὸ κακόν.

2η'. Ὅριον τῆς ἁμαρτίας.

'Εφ' ὅσον ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τοῦ νοῦ εἶναι ἀντιστρόφως
ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἑνώσεως,
συνάγεται εὐθέως ὅτι ἡ ἁμαρτία δὲν εἶναι ἀναγκαῖον τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου
ἐπακολούθημα, ἀλλὰ πρᾶξις συμβαίνουσα, πρᾶξις κατὰ συμβεβηκός [1]. Ἂν
προστεθῇ ὅτι ὁ Χριστὸς διὰ τοῦ νοῦ ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἡ
αὐτοπροαίρετος παραίτησις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς χρήσεως τοῦ νοῦ του θὰ
ἐπιφέρῃ ἀφεύκτως τὴν ἀπομάκρυνσίν του ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Προκειμένου ὁ ποιη-
τὴς τοῦ κανόνος νὰ τονίσῃ ὅτι ἡ διάπραξις τῆς ἁμαρτίας ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα
τὴν φυγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, παραλληλίζει τὸν ἁμαρτωλὸν ἄνθρω-
πον πρὸς τὸν κατὰ τὰ ἄλλα σοφὸν Σολομῶντα, ὁ ὁποῖος ὅμως τὸ *πονηρὸν
ἐναντίον τοῦ Θεοῦ ποτε ποιήσας* [2] *ἀπέστη αὐτοῦ* (Ζ 10). Ὁμοίως λοιπὸν ὡς
ἀπέστη ὁ Σολομῶν ἀφίσταται καὶ ἡ ἁμαρτάνουσα ψυχὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ
ἡ ἀποστροφή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ψυχὴ ἀναποδίζει [3] ὡς ἄλογος κίνησις, ἔχει
καθαρῶς ἀντιπνευματικὸν χαρακτῆρα, διὸ καὶ εὐστόχως ἡ ἁμαρτία ἐκλαμβά-
νεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ ὡς ζώωσις τῆς σαρκὸς (Α 7). Πρέπει νὰ ὑπομνησθῇ
ὅτι ὁ ἐφάμαρτος βίος δὲν εἶναι ὁ φυσικός, ἀλλ' ὁ παρὰ φύσιν, δεδομένου ὅτι
τὸ ἁμαρτάνειν δὲν εἶναι ἰδίωμα, ἀλλὰ ἀποτυχία, *ἀπότευγμα* τῆς φύσεως·
συνάγεται λοιπὸν εὐθέως ὅτι ἡ ἁμαρτία θὰ ὁδηγῇ εἰς καθοδικὴν πορείαν, διὸ
καὶ ὀρθῶς ὁ ποιητὴς διακρίνει ὅτι εἰς τὴν τοιαύτην κίνησιν εἶναι αἰσθητὴ μία
πίεσις, ἂν ὄχι καταπίεσις, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁ ἁμαρτωλῶς βιῶν καὶ ὑποπίπτων
εἰς τὴν ἀχθηδόνα τῶν κακῶν αἰσθάνεται νὰ καταπιέζεται ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ
(Β 16). Διασαφῶν τὸ βάρος θὰ προσθέσῃ ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ φροντὶς διὰ τὴν
ἀπόκτησιν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος ὁ προκρίνας τὸν *φιλόϋ-
λον καὶ φιλοκτήμονα βίον*, ἀντιλαμβάνεται ὅτι εὑρίσκεται ἐγκλωβισμένος εἰς
βαρὺν κλοιὸν (Β 17), διὸ καὶ ἱκετεύων ἀλλαχοῦ, εἰς σειρὰν ὅλην τροπαρίων,
τὸν Θεὸν λέγει: *ἆρον τὸν κλοιὸν ἀπ' ἐμοῦ τὸν βαρὺν* (Α 16, 17, 18, 22) [4].

1. Καιρίως ὁ Γρηγόριος Νύσσης γράφει ὅτι ἡ *ἁμαρτία ἀπότευγμα φύσεώς ἐστιν, οὐκ ἰδίωμα,* 'Επιστ. πρὸς μοναζούσας PG 46, 1020D.

2. Βασ. ΙΑ', 9.

3. *Ὁ ἁμαρτάνων εἰς τὸ κατόπιν ἀναποδίζει μακρύνων ἑαυτὸν τοῦ Κυρίου.* Μ. Βασιλείου Ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἡσαΐαν ιζ', PG 30, 144D - 145A.

4. Ὁ Ἅγ. Νικόδημος γράφει «ὅτι ὁ μὴ φυλάσσων ὅλας τὰς ἐντολὰς κατεγνωσμένην συνείδησιν κτᾶται· αὕτη δὲ εἶνε ἡ ὀδύνη τῶν ὀδυνῶν». Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον, 'Αθῆναι ἄ.ἔ, σσ. 137 - 138.

Ἡ φυγὴ ἐκ τοῦ κλοιοῦ δὲν εἶναι ἐφικτή, ἀφοῦ ἡ πτῶσις εἰς αὐτὸν [1] ἐπιφέρει καὶ σκοτισμόν, δεδομένου ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ Θεοῦ εἶναι φυγὴ ἀπὸ τοῦ φωτός [2]. Συναφῶς λοιπὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἰσχυρᾶς αὐτογνωσίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως γράφει ὁ ποιητὴς ὅτι διῆλθε τὸν βίον του *ἐν νυκτί*, διότι, *σκότος γέγονε καὶ βαθεῖα ἀχλὺς ἡ νὺξ τῆς ἁμαρτίας* (Ε 1). 'Αλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως πρέπει ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ προσεχθῇ εἶναι ὅτι τὸ σκότος καὶ ἡ νὺξ δὲν εἶναι περιβάλλον, ἀλλ' αὐτὴ αὕτη ἡ ὕπαρξις τοῦ ἁμαρτάνοντος ἀλλάσσει καὶ ὁ ἄνθρωπος καταρρυποῦται (Ζ 11) καὶ ὁσημέραι, ἵνα μὴ «ὁσαινύκτες» γράψω, τὸ κάλλος καὶ ἡ λαμπρότης, τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ δηλ. εἶδος τοῦ ἀνθρώπου ἀμαυροῦται (Ζ 18) ἐξ αἰτίας τῶν παθῶν. Τέλος, τὸ καὶ μέγιστον, ὁ ἁμαρτωλὸς ἄνθρωπος γυμνοῦται τοῦ Θεοῦ [3] καὶ τῆς ἀϊδίου τρυφῆς (Α 3), μεταπίπτων οὕτως ἀπὸ τῆς ἀφθαρσίας εἰς τὴν φθοράν, δεδομένου ὅτι ἀφήνει τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ὤν, καὶ ἀγκαλίζεται τὸ κακὸν τὸ ὁποῖον εἶναι μὴ ὄν. Σχετικῶς ὁ Μ. Βασίλειος εἰς ὁμιλίαν του παρατηρεῖ ὅτι *στέρησις ἀγαθοῦ ἐστι τὸ κακόν* [4]. 'Εφ' ὅσον λοιπὸν ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀϊδίως μένον [5], ὁ ζῶν κατὰ Θεὸν δέχεται κατὰ χάριν τὴν ἀφθαρσίαν, ἐνῷ ὁ ζῶν ἁμαρτωλῶς, ὡς ἀπεκδυόμενος τὸ εἶναι καὶ δεχόμενος τὸ κακὸν (= τὸ μὴ ὄν), γίνεται ὑποχείριος οὐχὶ τοῦ αἰωνίου, ἀλλὰ τοῦ χρόνου. Ὁ ἀπομακρυνόμενος λοιπὸν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ αἰωνίως μένον, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἐν χρόνῳ ἐξαλλάσσον ἄρα καὶ ἀδιαλείπτως φθειρόμενον.

Μακρὰ σειρὰ μεγάλων μορφῶν τῆς 'Εκκλησίας ὑπεγράμμισε τὴν φθοροποιὸν ἐπίδρασιν τῆς ἁμαρτίας συνισταμένης εἰς τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν διάβολον. 'Ενδεικτικῶς προσθέτομεν ὅτι κατὰ τὸν Ὠριγένη *ὁ καταtυραννούμενος ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος τούτου τοῦ αἰῶνος... βασιλεύεται ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας* [6]. Ὁ Μ. 'Αντώνιος μεταξὺ ἄλλων ῥήσεων φέρεται καταλιπὼν καὶ

1. Κατὰ τὸν Νύσσης Γρηγόριον *πτῶσίς ἐστιν ἡ ἁμαρτία,* 'Επιστ. πρὸς... Λητόϊον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς, PG 45, 221B.

2. Πβ. *φῶς ὁ Πατήρ φῶς ὁ Λόγος, φῶς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.* 'Εξαποστειλάριον Ὄρθρου Πεντηκοστῆς. Ὁ Π. Κ. Χρήστου, Ὁ μέγας κανών..., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 251 κἑξ. γράφει περὶ τῆς κατὰ τὸν Μ. Κανόνα ἁμαρτωλοῦ καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

3. Προσφυῶς ἡ τοιαύτη γύμνωσις θὰ παρομοιασθῇ ἀλλαχοῦ πρὸς δουλείαν. *Ὁ τῇ ἡδονῇ τὸν ἑαυτοῦ λογισμὸν ὑποζεύξας, δοῦλος μὲν ἀφανῶς γίνεται τῶν παθῶν.* 'Ανδρέου Κρήτης Λόγος ΙΕ', PG 97, 1124C. Ὁ Π. Νέλλας, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 198, ὁμιλεῖ περὶ τῆς τραγικότητος τοῦ ἐν ἁμαρτίαις εὑρισκομένου ἀνθρώπου.

4. Μ. Βασιλείου Ὁμιλία Θ', Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, δ', PG 31, 341B. Πλεῖστοι ὅσοι τῶν Πατέρων ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι αὐθύπαρκτον, διότι τότε θὰ ὑπῆρχον δύο ἀρχαί, ἀλλ' οὔτε ἔλαβε ἀρχήν, διότι ἔπρεπε νὰ τὴν εἶχε παρὰ τοῦ Θεοῦ.

5. Πβ. *σὺ γὰρ εἶ Θεὸς ἀνέκφραστος... ἀεὶ ὤν, ὡσαύτως ὤν· σὺ καὶ ὁ μονογενής σου Υἱός, καὶ τὸ Πνεῦμά σου τὸ Ἅγιον.* Εὐχὴ θ. λειτουργ. 'Ιω. τοῦ Χρυσοστόμου, Εὐχολόγιον Μέγα, 'Αθῆναι 1970, σ. 62.

6. 'Ωριγένους Περὶ εὐχῆς, PG 11, 497.

τὴν ἑξῆς περὶ τῆς ἁμαρτίας: *ὁ νοῦς πάντα ὁρᾷ καὶ τὰ ἐν οὐρανοῖς· καὶ οὐδὲν αὐτῷ ἐπισκοτεῖ, εἰ μὴ μόνον ἡ ἁμαρτία*[1]. Διαγράφων ἐπίσης τὴν φθοροποιὸν τῆς ἁμαρτίας ἐνέργειαν ὁ ὅσιος Θαλάσσιος ἔλεγεν ὅτι νόσος ἐστὶ ψυχῆς ἡ τῆς κακίας ἕξις· θάνατος δέ, ἡ κατ' ἐνέργειαν ἁμαρτία[2]. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκ τῆς ἁμαρτίας πτῶσιν εἰς τὸ γίγνεσθαι καὶ τὸν χρόνον ὑποστηρίζει καὶ ἕτερος ποιητής, ὁ Ἰωσὴφ ὁ ὑμνογράφος, ὁ ὁποῖος βλέπων τὸν Χριστὸν κατὰ τὴν Ἀνάληψιν, ὁμολογῶν τὴν φθορὰν τοῦ κόσμου, τὸ γῆρας[3], ἀναγνωρίζει τὴν καινοποιὸν τοῦ Κυριακοῦ πάθους δύναμιν, ἄρα τὴν ἀνανέωσιν, ἢ ἐν ἄλλοις λόγοις τὴν ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς φθορᾶς τὴν ὁποίαν συνεπάγεται ἡ κατὰ Χριστὸν ζωή.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, γνωρίσματα τῆς ἁμαρτίας, κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ Μ. Κανόνος, εἶναι ὁ σκοτισμὸς τοῦ νοῦ, τὸ πιέζον βάρος ὡς καὶ ἡ συμπόρευσις μετὰ τῆς φθορᾶς.

2θ'. Ἡ μετάνοια.

Ἡ ἐκτεθεῖσα κατάστασις κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ταλαιπωρεῖται ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας δὲν εἶναι, ὡς ἐλέχθη, φυσικὴ τοῦ ἀνθρώπου κατάστασις ἀλλὰ τὸ ἀντίθετον. Ὡπλισμένος βεβαίως διὰ τῆς συνειδήσεως ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος ὅτι δὲν διάγει ὅπως θὰ ἔπρεπε, ἢ ὅπως διαβιοῦν ἄλλοι ἄνθρωποι. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ θὰ τὸν ὁδηγήσουν εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἡ ἐλευθέρα χρῆσις τῆς βουλήσεώς του εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διάπραξιν τῆς ἁμαρτίας, ἡ ὁποία μετὰ ταῦτα τὸν ἔφερε ἐκεῖ ὅπου εὑρίσκεται. Παρ' ὅλον ὅτι φαινομενικῶς ἡ ἁμαρτία παρουσιάζεται νὰ ἀφορᾷ εἰς τὸν ἁμαρτάνοντα, ἐν τούτοις ἀναφέρεται εἰς τὸν Θεόν, δεδομένου ὅτι ἡ ὀρθὴ διαβίωσις ἢ μᾶλλον ἡ ὀρθὴ βιοτὴ δὲν ἐναπόκειται εἰς ἕνα ἕκαστον, ἀλλ' εἶναι καθῆκον ἑνὸς ἑκάστου τὸ ὁποῖον ἐκπηγάζει ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ζωή, ἡ ἐλευθερία, ἡ νόησις, ἑνὶ λόγῳ ἡ ἀτομικὴ ὕπαρξις ἑνὸς ἑκάστου, εἶναι δωρεὰ καὶ ὄχι κατάκτησις. Ἐπίσης ἡ ὕπαρξις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει φυσικὸν προσανατολισμόν, πρὸς τὸν ὁποῖον βαδίζει ὅταν ἡνιοχῆται ὑπὸ τοῦ λόγου ἐπὶ τῷ τέλει τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἑνώσεως καὶ τῆς εἰς τὸν Θεὸν ἐπιστροφῆς. Ὅταν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ἁμαρτάνῃ, ἀποστρεφόμενος καὶ ἀπομακρυνόμενος ἐμπράκτως ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὄντως διαπράττει πρᾶξιν ἀγνωμοσύνης, ἀντιθέτως ὁ ἀναγνωρίζων ὡς κύριον μέλημά του τὴν εἰς τὸν Θεὸν ἐπιστροφήν του, αἰσθάνεται εὐγνωμοσύνην ἅμα δὲ καὶ ἐντροπήν, ἐξ

1. Μ. Ἀντωνίου Παραινέσεις περὶ ἤθους ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας ρς' (Φιλοκαλία Α', σ. 19).

2. Ἀββᾶ Θαλασσίου Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας καὶ τῆς κατὰ νοῦν πολιτείας, ἑκατοντὰς Α', πθ' (Φιλοκαλία Β', σ. 215).

3. *Γηράσαντα, Κύριε, κόσμον πολλοῖς ἁμαρτήμασι, καινίσας τῷ πάθει σου καὶ τῇ ἐγέρσει σου, ἀνελήλυθας ὀχούμενος νεφέλῃ πρὸς τὰ ἐπουράνια.* Τροπ. α' ᾠδῆς τοῦ β' κανόνος τῆς Ἀναλήψεως.

ὧν πηγάζει ἡ ὁμολογία ὅτι δὲν ἡμάρτησεν εἰς ἑαυτόν, ἀλλὰ τῷ Θεῷ. Οὕτως ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος, ὡς ὁ ψαλμῳδὸς[1] γράφει: *ἥμαρτον σοὶ μόνῳ... ἐλέησόν με* (Η 1)[2]. Ἡ ὁμολογία τῆς ἁμαρτίας συνιστᾷ κίνησιν ἀντίθετον ἐκείνης ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει κατὰ τὴν πρώτην διάπραξιν τῆς ἁμαρτίας. Ἐκεῖ ὑπῆρχεν ἄρνησις τῆς ἁμαρτίας, ὡς καὶ μεταβίβασις εὐθυνῶν, ἐνῷ ἐδῶ ὑπάρχει κατάφασις τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀποδοχὴ εὐθυνῶν. Ὁ ἄνθρωπος ἁμαρτάνει ὅταν ὁ νοῦς του ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἐγωπαθείας καὶ τῆς προβολῆς τῆς ἀτομικότητος προβάλλῃ ἀπαλλακτικοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι δικαιολογοῦν τὴν ἁμαρτίαν. Εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ὑπάρχει μία κατάφασις τοῦ λογικοῦ, τοῦ παρὰ φύσιν, λογικοῦ, ἀντιθέτως ἡ ἐξομολόγησις καὶ ἀποδοχὴ τοῦ σφάλματος ὡς καὶ ἡ παραίτησις ἀπὸ τῆς ἀναζητήσεως δικαιολογιῶν εἶναι ἄρνησις αὐτοῦ τοῦ παρὰ φύσιν λογικοῦ. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀναζητῇ δικαιολογίας, ἀλλὰ ὁμολογεῖ τὰ σφάλματά του, τότε φαινομενικῶς ἀρνεῖται τὸν νοῦν του, οὐσιαστικῶς ὅμως συμπεριφέρεται μὲ τὸν κατὰ φύσιν νοῦν του. Εἶναι ἡ κατάστασις τῆς μετανοίας ἡ ὁποία χαρακτηρίζει αὐτὴν τὴν στροφὴν ἀπὸ τοῦ παρὰ φύσιν (= ἀναζήτησις δικαιολογιῶν καὶ μετατόπισις εὐθυνῶν) εἰς τὸ κατὰ φύσιν (= ὁμολογία σφαλμάτων καὶ ἀποδοχὴ εὐθυνῶν), ἡ δὲ ἐμμονὴ εἰς τὴν μετάνοιαν σημαίνει ἀντίθετον πορείαν ἀπὸ τὴν τῆς πτώσεως τῆς ἁμαρτίας.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐφ' ὅσον ἡ χρῆσις τοῦ λογικοῦ ἐπέφερε τὴν πτῶσιν, ἡ ἄρνησίς του, διὰ τῆς παραιτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς προσπαθείας ἐξευρέσεως δικαιολογιῶν[3], ὁδηγεῖ εἰς τὴν Ἀνάστασιν.

Ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων ἐπεσημάνθη καὶ[4] ὑπὸ τῶν Πατέρων ἡ σημασία τῆς ἁμαρτίας. Οὕτως ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, γράφων κατὰ Βασιλείδου παρατηρεῖ ὅτι ἡ μετάνοια ἀποφέρει καὶ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν[5]. Ἀλλ' ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, προσδιορίζων σαφέστερον τὴν μετάνοιαν, προσθέτει ὅτι οὔτε αὐτὴ εἶναι τῆς ἡμετέρας βουλήσεως ἀποτέλεσμα, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ βούλησις καὶ ἡ νόησις καὶ ὅλα εἶναι τοῦ Θεοῦ δωρήματα. Γράφει λοιπὸν ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τὰ ἑξῆς: *Προσάγωμεν... ἑαυτοῖς φάρμακον εἰς σωτηρίαν τὴν μετάνοιαν· μᾶλλον δὲ δεξώμεθα παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν μετάνοιαν ἰατρεύουσαν ἡμᾶς. Οὐ γὰρ ἡμεῖς αὐτῷ ταύτην προσάγομεν, ἀλλ' αὐτὸς ἡμῖν ταύτην ἐχορήγησεν*[6].

1. Ψαλμ. ν'.

2. Πβ. καὶ Γ 4, 5. Πβ. καὶ Ἀχ. Β. Πιτσίλκαν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 68 - 72, ἔνθα ὁμιλεῖ περὶ τῆς εἰλικρινοῦς ἐξομολογήσεως.

3. Κατὰ τὸν Ἀπόστολον, *τὰ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος* (Ρωμ. ς', 23).

4. Εἰς τὴν ΚΔ. *ἡ μετάνοια καὶ τὸ μετανοεῖν* ἀπαντοῦν πολλάκις.

5. *Ποῦ ἔτι ἡ τοῦ ποτε ἀπίστου μετάνοια, δι' ἣν ἄφεσις ἁμαρτιῶν;* Κλημ. Ἀλεξ. Στρωμ. Β', γ', PG 8, 941C.

6. Ἰω. Χρυσοστόμου Περὶ μετανοίας καὶ κατανύξεως..., PG 49, 327D. Πβ. καὶ Ἰω. Σιναΐτου Κλίμακα, ε', σσ. 51 - 59.

Ἔχων κατὰ νοῦν ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος[1] τὰ ἀποτελέσματα τῆς μετανοίας ἀναγνωρίζει, προτρέπων ἅμα εἰς μετάνοιαν, ὅτι αὕτη τοὺς Φαρισαίους καθιστᾷ κληρονόμους τῆς βασιλείας (Θ 6). Προσθέτει ἐπίσης ὁ Ἀνδρέας Κρήτης παραδείγματα σωθέντων διὰ τῆς μετανοίας ἐν οἷς οἱ Νινευῖται (Η 8), ὁ λῃστής, ὁ Ἀπ. Πέτρος, ἡ πόρνη, καὶ ἡ Χαναναία (Η 14), ὡς καὶ αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου (Η 16) καὶ πλεῖστοι ὅσοι ἔτυχον τοῦ ἐφετοῦ καὶ ἐσώθησαν (Θ 11 - 22). Ἀναγνωρίζει βεβαίως ὁ ποιητὴς ὅτι ἡ μετάνοια φέρει εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν θέωσιν, πλὴν ὅμως παραλλήλως ὅτι ἡ ὁδὸς αὕτη δὲν εἶναι ἀνεμπόδιστος, δεδομένου ὅτι ὁ τὸ ἀνθρώπινον γένος μισῶν ἁπλώνει εἰς αὐτὴν τὴν ὁδὸν τῆς ἐπιστροφῆς τὰς παγίδας του, διὸ καὶ συνιστᾷ ὁ ποιητὴς προσοχήν: *Βλέπε*, γράφει, *ψυχή μου μὴ παγῇς τῶν ἀνόμων ταῖς παγίσιν, ἀλλ' ἀσπάζου τὴν μετάνοιαν* (Θ 10). Ἡ κυριωτέρα τῶν παγίδων φαίνεται ὅτι εἶναι, κατὰ τὸν ποιητήν, ἡ τάσις πρὸς ἐπιστροφήν, ἤτοι ἡ ἐπιστροφὴ εἰς τὴν προηγουμένην βιοτήν, ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὰ γήϊνα καὶ τῶν οὐρανίων ἡ παραίτησις. Παράδειγμα τάσεως πρὸς τὰ γήϊνα ἡ περιέργεια τῆς γυναικὸς τοῦ Λώτ, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ὄχι μόνον δὲν ἐσώθη, ἀλλ' ἔγινε στήλη ἅλατος[2]. Σχετικῶς λοιπὸν ὁ ποιητὴς γράφει, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ μετανοήσαντος καὶ φεύγοντος τὴν ἁμαρτίαν ἀνθρώπου: *τὸ ὑπόδειγμα φοβείτω σε... ἄνω εἰς Σηγὼρ διασώθητι* (2Γ 14). Ἡ πρὸς τὰ ἄνω λοιπὸν πορεία τὴν ὁποίαν ὑπαγορεύει ἡ μετάνοια ὁδηγεῖ εἰς τὴν σωτηρίαν.

Ἀλλ' ὡς ἐξετέθησαν τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν μετάνοιαν παρουσιάζουν ποιάν τινα ἁπλοποίησιν διὸ καὶ δυνατότητα εἰς παρερμηνείαν. Πρέπει λοιπὸν νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ἐμμονὴ εἰς αὐτήν, ὅπως βεβαίως ἤδη ἐτονίσθη, δὲν εἶναι εὔκολον ἐγχείρημα. Ὁ Ἰω. Δαμασκηνὸς θέλων νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸ δύσκολον ἔργον της γράφει τὰ ἑξῆς: *μετάνοιά ἐστιν ἐκ τοῦ παρὰ φύσιν εἰς τὸ κατὰ φύσιν καὶ ἐκ τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν Θεὸν ἐπάνοδος δι' ἀσκήσεως καὶ πόνων*[3]. Ὁ κόπος καὶ ἡ ἄσκησις δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Μ. Κανόνα καὶ ἐκδηλοῦται εἰς τὴν προσευχήν, τὰς ἀγρυπνίας τὰ δάκρυα κ.ἄ., τὰ ὁποῖα, θείᾳ βεβαίως βοηθείᾳ, ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν μετάνοιαν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς σωτηρίας.

2ι'. Οἱ τῆς μετανοίας συμπράκτορες.

Εἶναι ἀναμενόμενον ὅτι ἡ ἐνσυνείδητος πορεία προϋποθέτει γνῶσιν. Ἴδωμεν δι' ὀλίγων ποία γνῶσις εἶναι ἀποδεκτὴ ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκ-

---

1. Ὁ Μ. Κανὼν ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν συνείδησιν τῆς ἁμαρτωλότητος, ὡς ἐκ τούτου εἰς τὴν πρὸς σωτηρίαν ὁδόν· βλ. Π. Νέλλαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 211.
2. Γεν. ιθ', 26.
3. Ἰω. Δαμασκηνοῦ Ἔκδοσις ἀκριβής..., μδ' (Kotter, σ. $104_{,19-20}$) περὶ μετανοίας. Πβ. καὶ Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 255.

κλησίας[1]. Ὁ ἅγιος Μάξιμος γράφει ὅτι εἶναι *ἡ γνῶσις διττή, ἡ μὲν ἐπιστημονική, καθ' ἕξιν μόνην τοὺς λόγους ἀναλεγομένη τῶν ὄντων, ἧς οὐδὲν ὄφελος μὴ πρὸς τὴν τῶν ἐντολῶν ἐνέργειαν ἐκτεινομένης· ἡ δὲ κατ' ἐνέργειαν πρακτική, αὐτὴν ἀληθῆ διὰ τῆς πείρας τῶν ὄντων νομίζουσα τὴν κατάληψιν*[2]. Ὑπάρχει λοιπὸν ἀληθὴς καὶ ψευδὴς γνῶσις, διακρινόμεναι κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς μετοχῆς των ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μὲν ἀναλέγεται (= ἐξετάζει) τοὺς λόγους τῶν πραγμάτων, ἡ ἄλλη ὅμως φθάνει εἰς τὴν πεῖραν τῶν ὄντων. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ψιλὴ γνῶσις, ἡ ὁποία δὲν ἑνώνει τὸν ἄνθρωπον μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἀντιθέτως τὸν ἀπομακρύνει διότι γίνεται φυσίωσις. Ἔχει γραφῇ ὅτι *οὔπω δοῦλός ἐστι πιστὸς ὁ ψιλῇ τῇ γνώσει ἐπερειδόμενος... ἡ γὰρ ψιλὴ γνῶσις φυσιοῖ τὸν ἄνθρωπον*[3]. Δύο εἶναι οἱ σπουδαιότεροι παράγοντες ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἡ ψιλὴ γνῶσις φυσιοῖ τὸν ἄνθρωπον. Ὁ πρῶτος ἡ ἀργία, κατὰ τὸν Μᾶρκον τὸν Ἀσκητήν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀγάπην, ἡ ὁποία εἶναι ἐνέργεια καὶ ἡ ὁποία ὑπομένει τὰ πάντα. Ἐπὶ λέξει γράφει οὗτος τὰ ἑξῆς: *ἡ γνῶσις φυσιοῖ διὰ τὴν ἀργίαν, ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ διὰ τὸ τὰ πάντα ὑπομένειν*[4]. Ὁ ἄλλος λόγος εἶναι ἡ οἴησις. Ὁ ἅγ. Μάξιμος γνωρίζων τὴν παγίδα τῆς γνώσεως παραγγέλλει τὰ ἑξῆς: *σύζευξον τῇ γνώσει τὴν ἀγάπην, καὶ ἔσῃ ἄτυφος καὶ πνευματικὸς οἰκοδόμος*[5]. Ἄρα λοιπὸν πρὸς ἀποφυγὴν τῆς φυσιώσεως[6] εἶναι ἀνάγκη ἡ γνῶσις νὰ μὴ εἶναι ἁπλῆ ψιλὴ γνῶσις, ἀλλὰ νὰ συνοδεύεται ὑπὸ πράξεως ἐχούσης ὡς γνώρισμα τὴν ἀγάπην. Ἐναργέστερον ὁ ἅγιος Μάξιμος διαγράφει τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεων τῆς πράξεως εἰς τὴν γνῶσιν διὰ τῶν ἑξῆς: *Ὁ ἄνθρωπος* ὁ ὁποῖος *ὁποτέραν τούτων τῆς ἑτέρας ἔχων διαζευγμένην, ἢ τὴν γνῶσιν ἀνυπόστατον ἐποίησε φαντασίαν ἢ τὴν πρᾶξιν κατέστησε εἴδωλον. Γνῶσις γὰρ ἄπρακτος φαντασίας οὐδὲν διενήνοχεν, ὑφι-*

---

1. Κεῖται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἐργασίας ἡ διασαφήνισις τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῆς θύραθεν καὶ τῆς χριστιανικῆς γνώσεως, ἐφ' ὅσον ἡ μὲν θύραθεν ἐξετάζει τὴν γνῶσιν ἀπὸ πλευρᾶς λογικῆς ἢ ψυχολογικῆς (πβ. Θ. Βορέα, Ἀκαδημεικά, τ. Γ', Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, ἐν Ἀθήναις 1972^2, σ. 54), ἤτοι τὴν γνῶσιν ὡς ἀντικειμένην, ἀντιθέτως ἡ χριστιανικὴ ὡς ἐνυπόστατος δὲν εἶναι ἐκτός, ἀλλ' ἐνσωματοῦται καὶ ἀλλοιοῖ τὸν γνωρίσαντα ἄνθρωπον, διὸ καὶ εἰς τὸ τέλος ἑκάστης θ. λειτουργίας οἱ πιστοὶ γνωρίσαντες ὁμολογοῦν: *Εἴδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν πνεῦμα ἐπουράνιον, εὕρομεν πίστιν ἀληθῆ, ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες· αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἔσωσεν.*
2. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ Θεολογίας κεφαλ. ἑκατοντὰς Α', κβ', PG 90, 1092B.
3. Ἡσυχίου πρεσβυτέρου Πρὸς Θεόδουλον, π'-πα' (Φιλοκαλία, τ. Α', σ. 153).
4. Μάρκου Ἀσκητοῦ Περὶ νόμου πνευματικοῦ, πδ' (Φιλοκαλία, τ. Α', σ. 101).
5. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ ἀγάπης, Δ', νθ' (Φιλοκαλία, τ. Β', σ. 46).
6. Ὁ Φιλόθεος ὁ Σιναΐτης θὰ γράψῃ ὅτι *πέφυκεν ἡ γνῶσις φυσιοῦσθαι, οἰομένη ὡς ὑπὲρ πολλοὺς εἶναι, εἴπερ στερηθῇ τῆς αὐτομεμψίας καὶ ταπεινώσεως*, Νηπτικῶν λβ' (Φιλοκαλία, τ. Β', σ. 284).

στῶσαν αὐτὴν τὴν πρᾶξιν οὐκ ἔχουσα· καὶ πρᾶξις ἀλόγιστος ταὐτὸν εἰδώλῳ καθέστηκε, ψυχοῦσαν τὴν γνῶσιν οὐκ ἔχουσα[1].

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ ἀπόφασις περὶ μετανοίας διὰ νὰ μὴ μείνῃ ἀνενέργητος καὶ ὁδηγήσῃ εἰς φυσίωσιν, πρέπει νὰ συνοδευθῇ ὑπὸ ἔργων, ὥστε νὰ μεταποιηθῇ ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς ψιλῆς εἰς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν. Ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, συμφώνως πρὸς ὅσα ἀνωτέρω ἐξετέθησαν γράφει ὅτι ὁ μετανοήσας πρέπει νὰ διάγῃ ἐν *προσευχαῖς τε καὶ νηστείαις καὶ ἀγρυπνίᾳ καὶ σεμνότητι* (Θ 4, 8). Πολλοὶ τῶν πατέρων ἔχουν γράψει περὶ τῆς προσευχῆς καὶ τῆς νηστείας[2], ἀλλὰ καὶ τῆς σεμνότητος. Θὰ προσθέσω ἐνταῦθα δύο ἀπόψεις περὶ τῆς ἀγρυπνίας. Κατὰ τὸν Ἀντίοχον τὸν μοναχόν, ἡ *ἀγρυπνία μέγα ὅπλον καὶ καλὸν ἡμῖν παρὰ Θεοῦ δεδώρηται κατὰ διαβόλου*[3]. Παραπλησίως ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος λέγει ὅτι εἶναι ἡ *ἀγρυπνία, πυρώσεως παῦσις*[4]. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ πρᾶξις τῆς ἀγρυπνίας[5] εἶναι ὅπλον κατὰ τοῦ διαβόλου καὶ παύει τὰς πυρώσεις συνάγεται ὅτι βοηθεῖ ὁπωσδήποτε εἰς τὴν ἐπιστροφήν.

Πρὶν ἐξετάσωμεν, ἐπίσης δι' ὀλίγον, τὴν σημασίαν τῶν δακρύων, θὰ προσθέσω τι περὶ τῆς προσευχῆς. Ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος μεταχειρίζεται τὸ ρῆμα *βοῶ*, ὅπως ἀκριβῶς χρησιμοποιεῖται τοῦτο καὶ ὑπὸ ἄλλων ποιητῶν καὶ πεζογράφων πρὸς δήλωσιν δηλαδὴ τῆς ἐσωτερικῆς προσευχῆς[6]. Εἶναι λοιπὸν ἐπιτρεπτὸν νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει ἐν νῷ τὴν ἀργότερον λαβοῦσαν μεγάλην ἐπίδοσιν καρδιακὴν συνεχῆ προσευχὴν (Θ 9). Οὕτω γράφει ὅτι ἡ *Ἄννα προσευχομένη, τὰ χείλη μὲν ἐκίνει πρὸς αἴνεσιν, φωνὴ δὲ ταύτης οὐκ ἐξηχεῖτο* (Ϛ 28), ὅπου βεβαίως δὲν γράφει τὸ ρῆμα βοῶ ἀλλὰ τὸ ἐννοεῖ. Πολλάκις πάντως τὸ ἐχρησιμοποίησεν ὁ ποιητὴς εἰς τὸν Μ. Κανόνα[7], γράφων περὶ ἐσωτερικῆς προσευχῆς. Θὰ προσθέσω ὅτι κατὰ τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητήν, *πᾶς φιλόσοφος, δηλονότι καὶ εὐσεβής... μίαν ἔχει πρὸς τὴν τῶν κακῶν λύσιν βοήθειαν τὸν Θεόν, ὃν ἱλεοῦται βοῶν ἀλαλήτως διὰ τῆς κατὰ τὴν ἀρετὴν καὶ γνῶσιν πλείονος ἐπιτάσεως*[8]. Ἀλλ' ἔλθωμεν νῦν εἰς τὰ δάκρυα, τὰ ὁποῖα,

1. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ Θεολογίας Ϛ', πη' (Φιλοκαλία, τ. Β', σ. 164).
2. Πβ. καὶ Νικ. Γ. Πολίτου, Ἡ πρὸς τὴν θεωρίαν ὁδὸς Ἠλία τοῦ Ἐκδίκου, ΕΕΒΣ ΜΓ', 1977 - 1978, σσ. 345 - 364, ἐν 358 - 361 καὶ 353 - 356 ἀντιστοίχως.
3. Ἀντιόχου μοναχοῦ Ὁμιλία 104, PG 89, 1748Β.
4. Ἰω. Σιναΐτου Κλῖμαξ, ΙΘ', γ'.
5. Πβ. καὶ «Εὐεργετηνόν», Β' ιγ', ἔνθα καταγράφονται σχετικαὶ γνῶμαι διαφόρων Πατέρων.
6. Πβ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 151, σημ. 1.
7. Β 22, 24, 2Β 1, 2Γ 1, 16, Ϛ 1, 13, 18, Ζ 13, Η 1, 9, 16, Θ 20.
8. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ Θεολογίας Ϛ', πη' (Φιλοκαλία Β', σ. 164). Ἂς προστεθῇ ὅτι ὁ αὐτὸς διασαφῶν τὴν βοὴν γράφει ὅτι *βοή ἐστιν ἡ κατὰ τὴν πρᾶξιν ἐναρέτων τρόπων καὶ τῶν κατὰ τὴν θεωρίαν γνωστικῶν θεωρημάτων, ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν πονηρῶν δαιμόνων ἐπαναστάσεως, ἐπίδοσίς τε καὶ ἐπαύξησις*, Περὶ Θεολογίας Δ', 94 (Φιλοκαλία Β', σ. 125).

κατὰ τοὺς νηπτικοὺς πατέρας, ἀλλὰ καὶ τὸν ποιητὴν τοῦ Μ. Κανόνος βοηθοῦν πολὺ εἰς τὴν ἐμμονὴν εἰς μετάνοιαν.

Ἡ σημασία τῶν διακρύων διὰ τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν μετάνοιαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἔμπρακτον ἐκδήλωσίν της καταλαμβάνει ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸν Μ. Κανόνα, συνδυάζεται δὲ καὶ μὲ τὴν ἀναμενομένην δωρεὰν τῆς σωτηρίας. Οὕτως ὁ ποιητής, προκειμένου νὰ ἐθίσῃ τοὺς μετανοοῦντας εἰς τὰ δάκρυα, ὑπογραμμίζων τὴν σημασίαν των, ὑπενθυμίζει τὴν σωτηρίαν τῶν Νινευϊτῶν (Η 8, 10), ἀλλὰ καὶ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰωνᾶ ζητοῦντος διὰ τὴν σωτηρίαν του δάκρυα (Η 9). Ἤδη μὲ τὸ τελευταῖον παράδειγμα, τοῦ ζητοῦντος δηλ. δάκρυα Ἰωνᾶ, τοποθετεῖται ἡ ὑπόθεσίς των εἰς τὴν ὀρθόδοξον θέσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ δάκρυα δὲν ἀναβλύζουν ὅταν ὁ ἄνθρωπος τὸ ἐπιθυμεῖ, ἀλλ' ὅταν καὶ ὁσάκις ὁ Θεὸς τὰ παραχωρεῖ. Γνωρίζων ταῦτα ὁ Ἀνδρέας Κρήτης καὶ ἐπειδὴ θεωρεῖ ὅτι ὅσοι δὲν ἔχουν τὴν χάριν τῶν δακρύων θὰ λυποῦνται διὰ τὴν ἔλλειψίν των, ὑποδεικνύει ὡς ἰσόρροπον τῶν δακρύων τὴν ὁμολογίαν τῶν ἁμαρτιῶν. Γράφει λοιπὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου: *προσάξω σοι, ὥσπερ δάκρυα τὰ ῥήματά μου· ἥμαρτον... ἠνόμησα... οἰκτείρησον... ἀνακάλεσαί με* (Ζ 17)[1]. Ἡ χρησιμοποίησις τῆς προσευχῆς - ἐξομολογήσεως[2] ἀντὶ τῶν δακρύων δὲν πρέπει νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ἑνὸς διὰ τοῦ ἄλλου μέσου πρὸς τὴν ἔμπρακτον ἐκδήλωσιν τοῦ πορευομένου πρὸς τὸν Θεὸν ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπιτρέπεται ὡς λύσις ἀνάγκης, δεδομένου ὅτι τὸ ταυτόχρονον ἀμφοτέρων εἶναι τὸ ζητούμενον (Ϛ 1). Ἀλλαχοῦ θὰ τονίσῃ εἰδικώτερον ὅτι *μέγα ἀγαθόν ἐστιν ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἐξομολόγησις καὶ ἡ συντριβὴ καὶ τὰ δάκρυα καὶ οἱ ἐκ βάθους στεναγμοὶ καὶ ἡ κατάνυξις*[3], ἔνθα βεβαίως ἐξαίρεται ἡ συνύπαρξις ὅλων τῶν συναφῶν ἐκδηλώσεων τῆς μετανοίας. Πάντως καὶ ἡ ἐξομολόγησις μόνη, ἐφ' ὅσον μάλιστα συνιστᾷ ἐξωτερίκευσιν τοῦ συνειδητοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς πτώσεώς του, πρέπει, κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ κανόνος, νὰ συνοδεύεται ὑπὸ δακρύων. *Ἀνάνηψον*, γράφει, *ὦ ψυχή μου, τὰς πράξεις σου... ἀναλογίζου... καὶ σταγόνας στάλαξον δακρύων σου...* (Δ 3). Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἀλλαχοῦ ἡ δύναμις τῶν δακρύων παραβάλλεται πρὸς τὴν ἰαματικὴν δύναμιν τῶν ὑδάτων τῆς κολυμβήθρας τοῦ Σιλωὰμ καὶ μάλιστα ἐπὶ τὸ πνευματικώτερον, δεδομένου ὅτι ὁ δακρύων φαινομενικῶς νίπτει τὰς κόρας τῶν ὀφθαλμῶν του ὄντως ὅμως τῆς ψυχῆς του, διὸ καὶ ἐν συνεχείᾳ δὲν βλέπει τὸ αἰσθητὸν φῶς, ἀλλὰ *νοερῶς τὸ φῶς τὸ πρὸ τῶν αἰώνων* (Ε 20).

1. Πβ. ἐπίσης: *Εἴπωμεν τοίνυν τὰ ἡμῶν ἁμαρτήματα, ἀδελφοί, καὶ ἐξομολογησώμεθα καθαρῶς τῷ Κυρίῳ, ἵνα κερδαίνωμεν τὴν τούτου συμπάθειαν*, Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Κ', PG 97, 1268Α.
2. Περὶ τῆς ἐξομολογήσεως πβ. καὶ Π. Κ. Χρήστου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 261.
3. PG 97, 1265D.

Θὰ ὑπομνησθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ μετάνοια δὲν εἶναι ὡς ἐλέχθη κατόρθωμα ἀνθρώπινον, ἀλλὰ δωρεά, ἐπίσης δὲν εἶναι καὶ τὰ δάκρυα, ἐξ οὗ καὶ ὁ ποιητὴς προκειμένου περὶ τῶν δακρύων τῆς μετανοίας (Β 22, 23) ζητεῖ τὴν παραχώρησίν των (Β 25), διὰ νὰ δύναται πλέον νὰ προσφέρῃ *ἐν μετανοίᾳ δάκρυα* (Α 2) καὶ μάλιστα ἓν εἶδος δακρύων ἁρμόζον εἰς τὴν περίστασιν. Οὕτως ζητεῖ ὁ ποιητὴς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὴν παραχώρησιν δακρύων *κατανύξεως* (Α 22).

Προκειμένου νὰ δειχθῇ ἀφ' ἑνὸς ἡ σημασία τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ Πατέρες εἰς τὰ δάκρυα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Κανόνος, δι' ὅσων γράφει περὶ δακρύων ὄντως ἐπαναλαμβάνει τὰς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, παραθέτω μερικὰς γνώμας παλαιοτέρων τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος παρατηρεῖ ὅτι δὲν ἔχουν *οἱ πολλοὶ τὸ χάρισμα τῶν δακρύων*[1], ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι τὰ δάκρυα εἶναι δωρεὰ καὶ δωροῦνται εἰς ὀλίγους, οἱ ὁποῖοι, προσθέτω, μένουν σταθεροὶ εἰς τὴν ἐπιζήτησιν τῆς θείας βοηθείας ἀρωγοῦ εἰς τὴν δύσκολον ὁδὸν τῆς μετανοίας. Αὐτοὶ κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον διακρίνονται τῶν πολλῶν καὶ εἶναι *ὅσοι τὸν νοῦν ἔχουσιν ἄνω, ὅσοι τῶν γηΐνων ἐπιλαμβάνονται, ὅσοι τῆς σαρκὸς πρόνοιαν οὐ ποιοῦσιν, οἵτινες οὐκ ἐπίστανται ὅλως εἰ ἔνι κόσμος, οἵτινες ἐνέκρωσαν τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς· τούτοις μόνοις δίδοται τὸ πένθος τῶν δακρύων*[2]. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος θὰ διακρίνῃ διάφορα εἴδη δακρύων, ἀπαραίτητα ὅμως εἰς τοὺς πιστοὺς καὶ ἁρμόζοντα θεωρεῖ τὰ δάκρυα τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὰ τὰ δάκρυα, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, παρουσιάζονται *ὅταν ἀδελφὸν παρακαλοῦμεν ἁμαρτάνοντα... ὅταν παραινῶμέν τινι, ὁ δὲ μὴ προσέχῃ, ἀλλὰ ἀπολλύεται*, τότε λέγει, *κλαίειν δεῖ*, τὰ δάκρυα δὲ αὐτὰ εἶναι *τῆς φιλοσοφίας τὰ δάκρυα*, ἀντιθέτως δὲν εἶναι δάκρυα τῆς φιλοσοφίας τὸ νὰ δακρύῃ τις βλέπων τὸν ἄλλον νὰ καθίσταται πένης, *ἢ ὅταν ἐν νόσῳ ᾖ σωματικῇ ἢ ὅταν ἀποθάνῃ*[3]. Τὰ δάκρυα, λοιπὸν τῆς φιλοσοφίας προκαλοῦνται ἐκ τῆς θέας τῆς διαπραττομένης ἁμαρτίας καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς βεβαίας, ἂν δὲν παρουσιασθῇ μετάνοια, τοῦ ἁμαρτάνοντος ἀπωλείας. Ὁ φιλοσοφικῶς δακρύων, δακρύει, διότι γνωρίζει ὅτι ὁ ἁμαρτάνων ἀγνοεῖ, γνωρίζει δηλ. ὅτι ὁ ἄλλος δὲν ἔχει καταστῇ, ὅπως ἔπρεπε, δοχεῖον τῆς χάριτος τοῦ Ἁγ. Πνεύματος. Ἀλλὰ διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν δακρύοντα περὶ τῶν ἰδικῶν του ἁμαρτιῶν ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ὁμιλεῖ διὰ τὸ ἁγνὸν δάκρυον τὸ ὁποῖον εἶναι *ἀναιρετικὸν... παντὸς φαινομένου καὶ νοουμένου ῥύπου*[4]. Οὕτως παρουσιάζεται ἡ δυνατότης τῶν δακρύων ὑπὸ τὴν διττήν των μορφήν, τῆς καθαρτικῆς δυνάμεώς των ἀπὸ τῶν σωματικῶν, τῶν φαινομένων, ἀλλὰ καὶ τῶν νοητῶν ῥύπων.

1. Μ. Ἀθανασίου Περὶ παρθενίας, ἤτοι περὶ ἀσκήσεως, PG 28, 272C.
2. Αὐτόθι.
3. Ἰω. Χρυσοστόμου Ὁμιλία 12, 4, εἰς Κολασσαεῖς, PG 62, 417C.
4. Ἰω. Σιναΐτου Κλῖμαξ, Ζ', λγ'.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ ποιητὴς τοῦ Κανόνος γράφων περὶ τῶν δακρύων (Η 14, 16, 17) καὶ ζητῶν τὴν κατάνυξιν μετὰ δακρύων (Η 15), προκειμένου ὁ Χριστὸς νὰ τὸν πλύνῃ καὶ τὸν καθαρίσῃ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν του ἐντὸς τοῦ λουτῆρος τῶν δακρύων του (Ε 14), εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς ποιήσεώς του διδάσκει τὰς διδασκαλίας της.

2ια'. Ἀπὸ τῆς πράξεως εἰς τὴν θεωρίαν.

Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἠλλαγμένης πλέον συμπεριφορᾶς του, διὰ τῆς συχνῆς προσευχῆς καὶ τῶν δακρύων, τῆς μετανοίας καὶ τῶν μετανοιῶν, τῶν ὀρθοστασιῶν καὶ γονυκλισιῶν, ὑφίσταται καὶ ἀσκεῖται εἰς σωματικοὺς καὶ ψυχικοὺς πόνους, ἔχων δὲ ὡς μοναδικὸν ὑπόδειγμα πρὸς μίμησιν τὸν Χριστὸν εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς *πράξεως* καὶ ἐλπίζει τῇ βοηθείᾳ καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Θεοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν *θεωρίαν*. Ἄλλως τε ἡ θεωρία εἶναι ἡ κατάληξις τῆς ἀπροσπαθείας, ἡ ἐντελέχεια τοῦ θείου ἔρωτος, ἡ *ἐν ἀρραβῶνος μέρει*[1] μετοχὴ τοῦ θείου φωτὸς ἐν τῇ παρούσῃ ἐπικήρῳ ζωῇ, διὸ καὶ ἀλλαχοῦ ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος γράφει τὰ ἑξῆς: *Ἀλλὰ ῥαθυμίαν ἅπασαν τῆς ψυχῆς παρωσάμενος καὶ τὴν πρὸς τὰ ὑλικὰ προσπάθειαν ἀποτιναξάμενος, γενοῦ* (sc. ἄνθρωπε) *καθαρὸς ὅλος δι' ὅλου τῶν κρειττόνων καὶ οὐρανίων· καὶ τὴν ἐν πνεύματι πρὸς τὸν Λόγον δέχου συμβίωσιν τὴν καθαρὰν καὶ μακαρίαν, καὶ ἧς ἔργον ἡ θέωσις καὶ τῶν ἀρρήτων ἀγαθῶν ἀπόλαυσις*[2]. Ἄρα κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς θεώσεως ἡ πρᾶξις, συνίσταται δὲ εἰς τὴν ἐν πνεύματι πρὸς τὸν Λόγον συμβίωσιν, διὰ νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν θεωρίαν καὶ σωτηρίαν. Θὰ γράψῃ ὁ ποιητὴς ὅτι ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς πράξεως καὶ θεωρίας δύναται νὰ ἀποδεσμευθῇ τῶν *βρόχων* (Ϛ 3) τῆς ἁμαρτίας. Κρίνεται πρόσφορον νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ ποιητὴς διακρίνων πρᾶξιν καὶ θεωρίαν γράφει καὶ περὶ γνώσεως καὶ γνώσεως. Ὑπάρχει, γράφει, ἡ ἀθλία πρᾶξις καὶ ἡ ἀθλία γνῶσις αἵτινες συνίστανται εἰς τὴν ἑκούσιον ὑποδούλωσιν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸν πτερνιστὴν (Δ 11). Οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην ὑφίστανται, ὁμοίως πρὸς τοὺς ἄλλους, πόνους. Οἱ μὲν πόνοι τῆς μετανοίας ὁδηγοῦν εἰς τὸν Θεὸν καὶ προέρχονται ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως, ἀντιθέτως οἱ πόνοι τῆς ἁμαρτίας προέρχονται ἐκ τῆς ἐκπτώσεως ἀπὸ τῆς πατρικῆς κληρονομίας. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ πρᾶξις πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ καὶ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀναλάβῃ νὰ ζήσῃ μὲ συνει-

1. Ὁ Ἅγ. Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς γράφων περὶ τῶν ἁγίων λέγει τὰ ἑξῆς: *ἅπαντες οὗτοι* (sc. οἱ κατὰ Χριστὸν ζῶντες καὶ ζήσαντες) *χρησταῖς ἐλπίσι τρεφόμενοι τῶν μελλόντων, ἐξ ὧν ἤδη τῶν παρόντων ἀπέλαυσαν διὰ τῆς σῆς χάριτος ἀγαθῶν ὡς ἐν ἀρραβῶνος μέρει*. Νικ. Γ. Πολίτου, Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ Εὐχὴ περιεκτικὴ εἰς τὴν ζωοποιὸν Τριάδα, ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966, σσ. 223 - 226, ἐν σσ. 225 - 226. Περὶ Θεωρίας πβ. καὶ Ἰ. Κ. Κορναράκη, Στοιχ. Νηπτ. Ψυχ., ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 54 - 58.
2. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ', PG 97, 956CD.

δητοὺς πόνους (sc. τῆς μετανοίας) διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ὄντως γνῶσιν τὴν φέρουσαν πρὸς καὶ εἰς τὸν Θεὸν (Δ 6,7,8,9), δεδομένου μάλιστα ὅτι ἐνῷ ἡ μετάνοια ὁδηγεῖ εἰς τὴν γνῶσιν, ὁ ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας ἐπιβαλλόμενος πόνος ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀπόγνωσιν. Ὁ πόνος πάντως τῆς πράξεως εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τῆς μετανοίας, διότι ἄνευ πόνων *οὐ πρᾶξις οὐ θεωρία, ψυχή, κατορθωθήσεται* (Δ 8) γράφει ὁ Ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος. Ἡ ἀξία τῆς πράξεως καὶ τῆς θεωρίας συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι, κατὰ τὸν ποιητήν, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστροφὴ κατορθοῦται διὰ τῆς *πρακτικῆς... ἐπιβάσεως* καὶ τῆς *γνωστικῆς ἀναβάσεως* τῆς κλίμακος *ἣν εἶδε πάλαι* [Γενέσ. κη', 12] ὁ Ἰακὼβ (Δ 6)[1]. Ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν ἀπολαυόμενα ἐκ τῆς πράξεως καὶ θεωρίας προσθέτομεν ὅτι ἡ ἐπίτευξίς των γίνεται κατὰ τὸ μέτρον τοῦ δυνατοῦ καὶ εἶναι σημεῖα τῆς τρυφῆς ἐξ ἧς ὁ ἄνθρωπος ἐξεβλήθη[2], ἀλλὰ καὶ φανερώνουν τὴν κατάστασιν τῆς ἀτελευτήτου ὀγδόης ἡμέρας, ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος *δι' ἀμφοτέρων, πράξεως δὴ λέγω καὶ θεωρίας, μετὰ τὴν ἐν ἀμφοῖν τελειότητα,... δυνήσεται καθαρῶς συνιέναι, τί τὸ τῆς ὀγδόης μυστήριον*[3]. Τὸ ὅτι θὰ δυνηθῇ καὶ μάλιστα καθαρῶς νὰ ἀντιληφθῇ καὶ κατανοήσῃ τὸ μυστήριον τῆς ὀγδόης ἡμέρας ὁ οὕτως βιῶν εἶναι βέβαιον, ἀφοῦ ἡ θεωρία εἶναι θεοπτία[4], πλὴν ὅμως τὸ τοιοῦτον ἐπίτευγμα δὲν εἶναι τοῖς πᾶσι κατορθωτόν. Θὰ γράψῃ ἀλλαχοῦ τὰ ἑξῆς: *μὴ πᾶσιν ἐπίσης εἰσιτητὸς ἢ βατὸς ὁ τῶν ἁγίων χῶρος, πλὴν τοῖς διὰ καθαρότητα νοῦ τῶν ὑλικῶν πάντων ὑπεραναβᾶσι, καὶ πάντα περάσασιν ὅσα ὑπὸ τὴν αἴσθησιν*[5]. Ἐμπόδιον εἶναι ὁ κόσμος, ἐφ' ὅσον δὲ πρέπει νὰ εὑρεθῇ ὁ ἄνθρωπος *ἔξω κόσμου*[6] ὡς προϋπόθεσις τῆς θεωρίας προβάλλεται ἡ φυγὴ πρὸς τὴν ἔρημον[7], ἄλλως τε ὁ Μωϋσῆς μόνον ἀφοῦ ἔφυγε ἐκ τοῦ κόσμου τῆς Αἰγύπτου εἶδε τὴν ἐν βάτῳ (Ε 10) θεοφανίαν. Οὕτως ὁ Ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος, στοιχῶν πρὸς τὴν πατερικὴν παράδοσιν, καθ' ἣν εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους, κατὰ τὸ μέτρον ἑκάστου, προσφέρεται ποιά τις πρόγευσις τῶν μεγαλείων τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ παραδείσου προθέασις παραγγέλλει

1. Ἀλλαχοῦ, ἐντὸς τοῦ κανόνος, μεταχειρίζεται ἄλλην εἰκόνα περὶ τῆς πράξεως καὶ τῆς θεωρίας, παρομοιάζει δὲ τὴν μὲν πρώτην πρὸς τὴν *πολύτεκνον* Λείαν, τὴν δὲ θεωρίαν πρὸς τὴν *πολύπονον* Ραχὴλ (Δ 8). Συναφῶς ὡς μυστικὴν κλίμακα ἐννοεῖ τὴν παιδοποιΐαν τοῦ Ἰακώβ, ὁ ὁποῖος *τοὺς παῖδας ὡς βάθρα, τὰς βάσεις ὡς ἀναβάσεις ὑπέθετο* (Δ 10).

2. Πβ. *τὸ δὲ λεγόμενον καὶ γνώσεως ἀληθοῦς, ἔξω σαρκὸς καὶ κόσμου γενόμενοι, καθ' ὅσον ἐφικτὸν ἐνταῦθα, τὰ τῆς μελλούσης καταστάσεως εἴδη, ἐξ ὧν ἐπειράσθησαν διδαχθήσονται*, Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ', PG 97, 944C.

3. Αὐτόθι, 945B. Πβ. καὶ Π. Νέλλαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 215 ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς πράξεως.

4. *Τὸν Μανωὲ ἀκούεις πάλαι ψυχή μου, Θεοῦ ἐν φαντασίᾳ γενόμενον*... (ϛ 19).

5. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος ΙΓ', PG 97, 1077A.

6. Πβ. ἀνωτ., σημ. 2.

7. Δὲν διασαφηνίζεται ἂν ὡς φυγὴ θεωρεῖται ἡ σωματικὴ (= ἀναχωρητισμὸς) ἢ ἡ πνευματικὴ ἐκ τοῦ κόσμου ἀποξένωσις.

εἰς τὴν ψυχήν του νὰ κατοπτεύσῃ τὴν γῆν τῆς κληροδοσίας, ὥστε νὰ κατοικήσῃ *ἐν αὐτῇ δι' εὐνομίας* (ϛ 10). Βιῶν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὰ μέτρα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, θὰ εὑρίσκεται εἰς ἄλλον κόσμον, ὅπου ὅμως δι' αὐτὸν δὲν θὰ ὑπάρχῃ ἡ διάκρισις μεταξὺ ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ, καθ' ὅσον δὲν θὰ ὑπάρχῃ ἡ διάσπασις τοῦ μεταπτωτικοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἑνότης ἡ ὁποία ἐπετεύχθη μετὰ τὴν Ἀνάστασιν, ὁπότε ὁλόκληρος ἡ κοινωνία διαδραματίζει ἄλλον ρόλον, τὸν φυσικόν της ρόλον καὶ καθίσταται *κρουνὸς τῆς ἀφέσεως καὶ γνώσεως* (Δ 22).

Ἀλλ' ἂν ἡ θεωρία, ὡς θέα τοῦ Θεοῦ[1], εἶναι ὅ τι ἕκαστος θεᾶται, τότε ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ τὸν Θεὸν θεωρῶν θὰ φυσιοῦται, ὁ δὲ οὕτως ὁρώμενος Θεὸς θὰ εἶναι ὅ τι ὁ νοῦς θὰ ἀντιλαμβάνεται, θὰ εἶναι δηλαδὴ ἓν νοητικὸν κατασκεύασμα. Ἀλλ' οὕτως ὁ Θεὸς δὲν θὰ εἶναι ὁ Θεὸς ἀλλ' ὅ τι φαντάζεται, ὅπως φαντάζεται καὶ ὅσον δύναται νὰ φαντάζεται ὁ ἄνθρωπος, θὰ εἶναι δηλ. εἴδωλον λογικόν. Πολλοὶ Πατέρες ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς δυνατότητος, ἔγραφον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῇ εἰς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν οὔτε μορφὴν οὔτε σχῆμα, διότι τότε θὰ καταστῇ *φρενιτικός*, διότι τοῦτο εἶναι *ἀρχὴ πλάνης, νοῦ κενοδοξία, ἐφ' ἧς κινούμενος ὁ νοῦς, ἐν σχήματι καὶ μορφαῖς περιγράφειν πειρᾶται τὸν Θεόν*[2]. Ἡ προσπάθεια λοιπὸν ὁρισμοῦ τοῦ Θεοῦ εἶναι κυριολεκτικῶς προσπάθεια. Ὁ Γ. Παχυμέρης σχολιάζων σχετικὸν χωρίον τῆς μυστικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἔγραφε: *τοῦτό ἐστιν ἡ μυστικὴ θεολογία, οὐκ αἴσθησις, οὐ λόγος, οὐ νοὸς κίνησις, οὐκ ἐνέργεια, οὐχ ἕξις, οὐκ ἄλλο τι τῶν ἡμετέρων παραστήσει ταύτην*[3]. Προκειμένου μάλιστα νὰ δείξῃ ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς θεώσεως ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου ἀναιρεῖται προσέθετεν ὅτι εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν περὶ τῆς θεώσεως καὶ θεωρίας δὲν ἔχει δυνατότητα ὑπάρξεως τὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως *ἐνταῦθα γὰρ ἐπὶ παντὸς ἢ κατάφασις ἢ ἡ ἀπόφασις, καὶ εἰ ἡ κατάφασις ἀληθής, ψευδὴς ἡ ἀπόφασις, ἢ τὸ ἀνάπαλιν· ἐκεῖσε δὲ καὶ ἡ κατάφασις καὶ ἡ ἀπόφασις ἀληθεῖς πρὸς τὰς προειρημένας ἐννοίας*[4]. Παρομοίως ἄλλως τε ὁ Ἀπ. Παῦλος περιέγραψε τὴν γνωστήν, τρόπος τοῦ λέγειν, «ἐμπειρίαν» του: *Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων· εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν· ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ*...[5]. Ἀλλὰ τὸ ἐν σώματι καὶ τὸ ἐκτὸς σώματος ἀντιφάσκουν μεταξύ των, ἡ ἀντίφασις ὅμως αὐτὴ ἀφορᾷ εἰς τὸν παρόντα κόσμον. Ἡ λογικὴ ἀντιλαμβάνεται τὰ τοῦ διχασμένου κόσμου, ἡ δὲ θεωρία κεῖται ἐκτὸς τῶν χρονικῶν, τῶν χωρικῶν

1. Πβ. Βλ. Λόσκι, Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ (μτφ. Ἀρχιμ. Μελετίου Καλαμαρᾶ), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 21.

2. Ἀββᾶ Νείλου Λόγος περὶ προσευχῆς, PG 79, 1192 - 1193.

3. Γ. Παχυμέρης Παράφρασις..., PG 3, 1016A.

4. Αὐτόθι, 1020B.

5. Β' Κορινθ. ιβ', 4.

τῶν νοητικῶν ἢ ἄλλων κατηγοριῶν τοῦ νοῦ. Προσφυῶς ὁ Ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς γράφει τὰ ἑξῆς: *τὴν ἄμεσον λαβὼν ἕνωσιν πρὸς τὸν Θεὸν ὁ νοῦς, τὴν τοῦ νοεῖν καὶ νοεῖσθαι παντελῶς δύναμιν ἔχει σχολάζουσαν· ὁπηνίκα γοῦν ταύτην λύσῃ, νοήσας τι τῶν μετὰ Θεόν, διεκρίθη, τεμὼν τὴν ὑπὲρ φύσιν ἕνωσιν, καθ' ἣν ἕως ἔστι τῷ Θεῷ συνημμένος, ὡς ὑπὲρ φύσιν, καὶ τῇ μεθέξει Θεὸς γεγενημένος, καθάπερ ὅρος ἀκίνητον, ἑαυτοῦ τὸν τῆς φύσεως μετατίθησι νόμον*[1]. Αὐτὴ ἡ ὑπὲρ φύσιν ἕνωσις εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος θέτει εἰς ἀχρηστίαν τὴν νοητικήν του δύναμιν εἶναι ὁ γνόφος τῆς ἀγνωσίας.

Ὁ Ἅγ. Ἀνδρέας στοιχῶν εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, καλῶν εἰς αὐτὴν τὴν ἄνοδον τὴν πεπτωκυῖαν ψυχήν, ὅπου ἀπηλλαγμένη τῆς οἰήσεως καὶ φυσιώσεως, καὶ τῶν ὁδηγούντων εἰς αὐτάς, ἤτοι τῆς τάσεως τοῦ ἐρωτᾶν καὶ ἐρευνᾶν, τῆς ἀναζητήσεως καὶ (περὶ) παραπλανήσεων, ἀπηλλαγμένη δηλ. τῶν μεταπτωτικῶν παρὰ φύσιν ἰδιωμάτων, γράφει καὶ παρακαλεῖ, ποιητικῇ ἀδείᾳ τὴν ἰδικήν του ψυχήν, νὰ γρηγορήσῃ *ἵνα κτήσῃ πρᾶξιν μετὰ γνώσεως... καὶ φθάσῃς* (sc. ψυχή μου) *τὸν ἄδυτον γνόφον ἐν θεωρίᾳ* (Δ 9). Παράδειγμα πρὸς μίμησιν ὁ ποιητὴς τοῦ Μ. Κανόνος εὑρίσκει αὐτοὺς τούτους τοὺς Ἀποστόλους, οἱ ὁποῖοι *πᾶσαν νοερὰν κίνησιν καὶ ἀντίληψιν παντελῶς ἑαυτῶν ἀποπαύσαντες, οὕτω κατὰ τὸν θεῖον ἐκεῖνον καὶ ὑπέρφωτον καὶ ἀόρατον γνόφον τῷ Θεῷ συνεγένοντο*[2].

Ἡ ἔμπρακτος λοιπὸν μετάνοια θὰ ὁδηγήσῃ, κατὰ τὸ μέτρον ἑκάστου εἰς τὴν θεωρίαν, ἤτοι εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν, διὰ νὰ εὑρεθῇ δηλ. ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖ ἔνθεν ἐξέπεσε.

2ιβ'. Ἐ π ί λ ο γ ο ς.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Μ. Κανών, παρουσιάζει τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ ὑποστάσεως, περιλαμβάνει δὲ εἰς τὰ τροπάριά του τὴν ὀρθὴν τῆς Ἐκκλησίας διδασκαλίαν, ἰδίᾳ τὰ περὶ τῆς ὀρθῆς βιοτῆς, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος δύναται ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀποκοπῆς τοῦ θελήματός του, νὰ ἀποδεσμευθῇ τῶν φθαρτικῶν τάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐνυπάρχουν εἰς τὸν κόσμον, οἷαι εἶναι ὁ χῶρος, ὁ χρόνος, ἡ ὕλη, ὁ κόσμος, ἡ κίνησις εἰς τὴν παρὰ φύσιν μορφήν των, προκειμένου, ζῶν πλέον κατὰ φύσιν, νὰ γευθῇ εἰς τὴν παροῦσαν ζωήν, δίκην ἀρραβῶνος, τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν τῆς ἐσχάτης ἡμέρας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

1. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Περὶ Θεολογίας ἑκατοντὰς Δ', ιγ' (Φιλοκαλία, τ. Β', σσ. 111 - 112).

2. Ἀνδρέου Κρήτης Λόγος Ζ', PG 97, 949C.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟ «ΠΕΡΙ ΘΑΒΩΡΙΟΥ ΦΩΤΟΣ» ΕΡΓΟΝ ΑΥΤΟΥ*

Α' Βιογραφικά

Περὶ τοῦ βίου τοῦ μητροπολίτου Νικαίας Θεοφάνους ὀλίγα εἶναι γνωστά. Ὡς μητροπολίτης Νικαίας ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1364[1], φαίνεται δὲ ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὸ στενὸν περιβάλλον τοῦ πρώην αὐτοκράτορος Ἰωάννου ϛ' τοῦ Καντακουζηνοῦ. Τὸ 1369 ὁ Καντακουζηνὸς ἀνέθεσεν εἰς αὐτὸν τὴν σύνταξιν ἐπιστολιμαίου λόγου διαλαμβάνοντος περὶ θεμάτων σχετιζομένων πρὸς τὰς περὶ ἀκτίστου φωτὸς ἔριδας, ὁ ὁποῖος ἐστάλη *ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως* εἰς τὸν ἐπισκεφθέντα τὴν Κωνσταντινούπολιν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Παῦλον, ἐπιζητοῦντα κατὰ τὴν διεξαγωγὴν συζητήσεων περὶ ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν νὰ ἐνημερωθῇ καὶ περὶ τῶν ἡσυχαστικῶν διενέξεων[2].

Πιθανώτατα ὁ Θεοφάνης οὐδέποτε ἠδυνήθη νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν ἕδραν του, ἐφ' ὅσον ἡ περιοχὴ τῆς Νικαίας κατείχετο ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1330[3]. Ἡ τελευταία μνεία τοῦ ὀνόματός του ἀπαντᾷ εἰς ἔγγραφον τῆς 21ης Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1380, ἔνθα ὑπογράφεται οὗτος ὡς *μητροπολίτης Νικαίας καὶ ἔξαρχος πάσης Βιθυνίας*[4]. Μεταξὺ τῶν μηνῶν Ἰανουαρίου τοῦ 1380 καὶ Μαΐου τοῦ 1381 ὁ Θεοφάνης ἀπεβίωσεν ἢ παρῃτήθη τοῦ θρόνου του, διότι τὸν Μάιον τοῦ 1381 ὡς μητροπολίτης Νικαίας ἐμφανίζεται Ἀλέξιός τις[5]. Προηγουμένως κατὰ τὰ ἔτη 1367/1368 μαρτυρεῖται ὅτι ἀνέλαβεν ἀποστολὴν πρὸς ἐπάνοδον τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

* Ἡ παροῦσα δημοσίευσις ἀποτελεῖ μέρος εὐρυτέρας ἐργασίας περὶ τοῦ Θεοφάνους Νικαίας.

1. H.-G. B e c k, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 746. Προσφατώτερον τὰ βιογραφικὰ αὐτοῦ συνοψίζονται ἐν PLP 7615.

2. J. M e y e n d o r f f, Projets de concile œcuménique en 1367 : un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14, 1980, σ. 160.

3. M. J u g i e, Théophane III de Nicée, Dictionnaire de Théologie Catholique (=DTC) XV (1), 1946, στ. 513. Γενικώτερον περὶ τῆς μητροπόλεως Νικαίας κατὰ τὴν περίοδον τῶν Παλαιολόγων καὶ περὶ Θεοφάνους βλ. E. T r a p p, Die Metropoliten von Nikaia und Nikomedia in der Palaiologenzeit, OCP 35, 1969, σσ. 183 - 192.

4. J u g i e, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 514.

5. Αὐτόθι.

Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Θεοφάνους ἐλάχιστα ἔχουν ἐκδοθῆ. Εἰς τὴν Patrologia Graeca τοῦ Migne εὑρηνται ἐκδεδομέναι τρεῖς ποιμαντορικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφάνους ἀπευθυνόμεναι εἰς τὸν λαὸν καὶ τὸν κλῆρον τῆς μητροπόλεως Νικαίας, ὡς ἐπίσης καὶ μία *«Εὐχὴ ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς λοιμοῦ καὶ θάνατου»*[1]. Ὑπὸ δὲ τοῦ M. Jugie ἐξεδόθη ὁ λόγος αὐτοῦ εἰς Θεοτόκον[2]. Τὰ γνωστὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Θεοφάνους εἶναι τὰ ἀκόλουθα : α΄) Λόγοι πέντε περὶ Θαβωρίου φωτός, τῶν ὁποίων ἐκτενὴς ἀνάλυσις θὰ ἐπιχειρηθῆ κατωτέρω, β΄) Κατὰ Λατίνων λόγοι τέσσαρες, γ΄) Κατὰ Ἰουδαίων[3], δ΄) Πραγματεία περὶ ἀιδιότητος τῶν ὄντων[4], ε΄) Τέσσαρες ἀνέκδοτοι λειτουργικοὶ κανόνες σῳζόμενοι εἰς τὸν κώδικα Barb. gr. 351, ἔνθα ἀποδίδονται εἰς τὸν ἡμέτερον Θεοφάνη.

Β΄. Χρονολόγησις τῶν λόγων «Περὶ Θαβωρίου φωτὸς»

Πρὸς ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφησαν οἱ πέντε λόγοι περὶ Θαβωρίου φωτός, ὁ συγγραφεὺς δὲν παρέχει σαφεῖς μαρτυρίας. Ἀρχομένου τοῦ πρώτου λόγου, λέγει ὅτι σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι νὰ ἀντικρούσῃ κατηγορίας διατυπωθείσας ἐναντίον πραγματείας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου περὶ τοῦ φωτὸς τῆς Μεταμορφώσεως. Ὁμιλεῖ δὲ λίαν ἐπαινετικῶς διὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ *θεολογοῦντος καὶ διδάσκοντος κάλλιστά τε καὶ ὑψηλότατα θαυμαστοῦ πατριάρχου, τοῦ φιλοσόφου μηδὲν ἧττον ἢ Φιλοθέου*[5], τὸν ὁποῖον ὀνομάζει διδάσκαλόν του[6]. Εἰδικῶς ἡ πραγματεία τοῦ Θεοφάνους θὰ ἀποσκοπήσῃ νὰ ἐπιλύσῃ πρόβλημα ἀνακύψαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔργου τοῦ Φιλοθέου : *ἐπειδὴ ἐπῆλθέ τισιν ἐκεῖνα διαπορῆσαι, εἰ τὸ ζωοποιὸν καὶ τεθεωμένον τοῦ Θεοῦ Λόγου σῶμα ἴσον ἢ μεῖζον ἢ ἔλαττον εἴη τῆς ἐν τῷ Θαβωρίῳ φανείσης θείας φωτοχυσίας καὶ θεοποιοῦ δόξης καὶ χάριτος*[7].

Ἐκ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸν Φιλόθεον ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτος ἦτο ἐν ζωῇ, καθ' ὃν χρόνον ἐγράφετο τὸ ἔργον τοῦ Θεοφάνους, καὶ κατεῖχε καὶ τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα. Ὡς γνωστὸν δὲ ὁ Φιλόθεος ἀνῆλθε δὶς εἰς τὸν

1. PG 150, 288A - 356C.
2. Βλ. κατωτ., σ. 206, σημ. 6.
3. Γενικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ ἔργου δίδει ὁ S. Bowman, The Jews of Byzantium (1204 - 1453), Alabama 1985, σσ. 34, 290.
4. Ὁ Jugie, ἔνθ' ἀνωτ., στ. 516, ὑποθέτει ὅτι διὰ τοῦ ἔργου τούτου ὁ Θεοφάνης ἀντικρούει τὸ μεταφρασθὲν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Προχόρου τοῦ Κυδώνη σύγγραμμα τοῦ Ἀκινάτου «De aeternitate mundi contra murmurantes».
5. Ὡς ἐν τῷ περιέχοντι τὸ ἔργον τοῦ Θεοφάνους κώδ. Barocc. gr. 193, φφ. 2v-3.
6. Αὐτόθι, φ. 3v.
7. Αὐτόθι, φ. 3.

οἰκουμενικὸν θρόνον, τὸ πρῶτον κατὰ τὰ ἔτη 1353 - 1354, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ τὰ ἔτη 1364 - 1376[1]. Δυστυχῶς ἐξ ὅσων λέγει ὁ Θεοφάνης εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου, δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἂν τὸ ἔργον ἐγράφη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρώτης ἢ τῆς δευτέρας πατριαρχίας τοῦ Φιλοθέου. Δὲν εἶναι εὔκολον ἐπίσης νὰ προσδιορισθῆ ἡ ταυτότης τοῦ κειμένου τοῦ Φιλοθέου, τοῦ ὁποίου τὰς θέσεις ὑπερασπίζει ὁ Θεοφάνης. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ Θεοφάνους ἐγίνετο ἀπόπειρα νὰ δοθῆ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, διατί ὁ Ἰησοῦς δὲν μετεμορφώθη ἐνώπιον ὅλων τῶν μαθητῶν εἰς τὸ Θαβώρ. Εἰς δὲ τὰ ἐκδεδομένα τοῦ πατριάρχου οὐδεμία εὑρίσκεται ἀναφορὰ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο. Προφανῶς τὸ ἔργον ἀνήκει εἰς τὰ ἀνέκδοτα[2] ἢ τὰ ἀπολεσθέντα πονήματα αὐτοῦ.

Ἐξ ἄλλου εἰς ἔνδειξιν διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔργου δὲν δύναται νὰ ὁδηγήσῃ οὐδὲ ἡ διαβεβαίωσις τοῦ Θεοφάνους, ὅτι σκοπὸν ἔχει *τὸν ἀγῶνα πρὸς περιφανεστέραν ἀνατροπὴν τῆς αἱρέσεως Βαρλαὰμ τε καὶ Ἀκινδύνου*[3], διότι οἱ ἡσυχασταὶ θεολόγοι, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς αἱρέσεως Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου, δὲν ἀπευθύνονται πάντοτε ὡς πρὸς συγχρόνους εἰς τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα, ἀλλὰ ἀναφέρονται τοιουτοτρόπως καὶ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς τελοῦντας ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βαρλαὰμ καὶ τοῦ Ἀκινδύνου.

Ἐν τούτοις προσφέρεται μία μαρτυρία δυναμένη νὰ διευκολύνῃ τὴν χρονολόγησιν. Εἰς τὸν πέμπτον λόγον τοῦ κειμένου τούτου ὁ Θεοφάνης ἀποπειρᾶται νὰ ἀντικρούσῃ ἀντίρρησιν περὶ τοῦ ἀκτίστου τοῦ Θαβωρίου φωτὸς ἐκφερομένην ὡς ἑξῆς : *φαίη γὰρ ἄν τις, εἰ τὸ ἐν τῷ Θαβωρίῳ φῶς ἄκτιστόν ἐστι ὡς θεία καὶ φυσικὴ τῆς θεότητος δόξα καὶ διὰ τοῦτο μόνοις τοῖς καθαροῖς τὴν διάνοιαν χωρητή..., πῶς Ναβουχοδονόσορ ὁ τύραννος... τὸν Κύριον τῆς δόξης ἰδεῖν μέσον οὐ κεκώλυται τῆς καμίνου, τῆς βλάβης τοὺς νεανίας ἐξαιρούμενον τοῦ πυρὸς καὶ οὐχ ὡς ἕνα τῶν παίδων ἐκείνων, ἀλλ' ἐν τοσαύτῃ θεοπρεπεῖ δόξῃ τε καὶ λαμπρότητι, ὡς υἱὸν ἐπιγνῶναι τοῦτον καὶ ὀνομάσαι Θεόν, οὐκ ἄνευ θειοτέρας ἐπιπνοίας οἶμαι καὶ τοῦτο*[4]; Εἰς τὸ αὐτὸ κείμενον διατυποῦται περαιτέρω καὶ ἡ ἀπορία, πῶς οἱ ἁμαρτωλοὶ θὰ δυνηθοῦν νὰ ἴδουν τὸ φῶς τῆς δόξης τοῦ Κυρίου εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν, ἐὰν τοῦτο εἶναι ἄκτιστον[5].

Ἐξ ὅσων δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, τοιαῦται ἀπόψεις δὲν εἶχον διατυ-

1. D. M. Nicol, Church and Society in the last centuries of Byzantium, Cambridge 1979, σ. 133.
2. Περὶ τῶν ἀνεκδότων ἔργων χρήσιμος ὁ παλαιὸς παρὰ V. Laurent, DTC XII/2, 1935, σσ. 1503 - 1508 πίναξ· βλ. καὶ ΘΗΕ ΙΑ΄, 1967, στ. 1123 - 1126.
3. Κώδ. Barocc. gr. 193, φ. 36v.
4. Αὐτόθι, φ. 73r-v.
5. Αὐτόθι, φ. 73v : *ἀλλὰ καὶ τὸν Κύριον ἐρχόμενον ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς ὄψονται καὶ οἱ τοῦτον σταυρώσαντες.*

πωθῆ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. 'Ο ἴδιος δὲ ὁ Παλαμᾶς μόνον εἰς ἓν σημεῖον ἅπτεται ὑπαινικτικῶς τοῦ θέματος τῆς θέας τοῦ ἀκτίστου φωτὸς ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν ἐν τῷ μέλλοντι βίῳ[1]. 'Η ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους ἀντικρουομένη ἄποψις ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἀναλυτικῶς τεκμηριουμένη εἰς ἔργον τοῦ Προχόρου Κυδώνη, ἐν μέρει ἐκδεδομένον[2], ἐναντίον τοῦ ὁποίου συνέγραψεν ὁ Καντακουζηνὸς δύο πραγματείας πρό τινος ἐκδοθείσας. 'Εκ τῶν κειμένων δὲ τούτων δυνάμεθα νὰ ἀνασυγκροτήσωμεν τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ Κυδώνη, ὅστις πειρώμενος νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ φῶς τῆς δόξης τοῦ Κυρίου εἶναι κτιστόν, ἐφ' ὅσον θὰ εἶναι ὁρατὸν καὶ ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν κατὰ τὴν μέλλουσαν ζωήν, ἠρείδετο κυρίως ἐπί τινων χωρίων τοῦ Αὐγουστίνου. Λέγει ὁ Καντακουζηνὸς παραθέτων χωρία τοῦ Κυδώνη: *῎Ετι φὴς λέγειν τὸν αὐτὸν Αὐγουστῖνον ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ: «'Εντεῦθεν δὲ μεταβαίνει πρὸς τὴν ὄψιν τῆς δόξης αὐτοῦ, ἥτις ἐστὶ κοινὴ καὶ τοῖς ἀσεβέσι καὶ τοῖς δικαίοις». Οὐκ ἄρα ἔστι τι τοῦτο τὸ φῶς ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ Θεοῦ. Εἰ γάρ ἐστι, καὶ οἱ ἀσεβεῖς τὸν Θεὸν ὄψονται. Οὐκ ἄρα ἄκτιστον*[3]. Εἶναι κατὰ συνέπειαν λίαν πιθανὸν νὰ ἐγράφη τὸ ἔργον τοῦ Θεοφάνους εἰς ἀπάντησιν τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Προχόρου.

Αἱ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους διατυπούμεναι αἰτιάσεις γίνονται περισσότερον κατανοηταί, συγκρινόμεναι πρὸς τὸ κείμενον τοῦ συνοδικοῦ τόμου τοῦ ἔτους 1368, διὰ τοῦ ὁποίου κατεδικάσθη ὁ Πρόχορος. Εἰς τὸ κείμενον τοῦτο διατυποῦται κατὰ τοῦ Κυδώνη κατηγορία ὁμοία πρὸς τὰς τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Θεοφάνους: *καὶ τὸν Αὐγουστῖνον φέρει μάρτυρα δῆθεν, παρεξηγούμενος τὸ ἐκείνου ῥητὸν τὸ λέγον ὅτι, ἐπεὶ καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ οἱ πονηροὶ ὄψονται τὸν κριτὴν ζώντων καὶ νεκρῶν πόρρω πάσης ἀμφιβολίας, οὐκ ἂν ἄλλως αὐτὸν οἱ πονηροὶ ἰδεῖν δυνηθεῖεν ὅτι μὴ κατὰ τὴν μορφήν, καθ' ἣν υἱὸς ἀνθρώπου ἐστίν· ὅμως μέντοιγε ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ, καθ' ἣν κρινεῖ, καὶ οὐκ ἐν*

1. Γρηγορίου Παλαμᾶ, 'Αντιρρητικὸς πρὸς 'Ακίνδυνον 2, 25· ἔκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 102: *τὸ ἐπ' ὄρους τοῖς τῶν ἀποστόλων ἀπολέκτοις ἐπιλάμψαν φῶς ἐξώρισαν τῆς ἀκτίστου θεότητος, ἵνα καὶ Θεοῦ λαμπρότης αὐτοῖς σβεσθείη, κἂν εἴ τις αὐτοῖς πεισθείη, πυρποληθείη, γνοὺς τῇ πείρᾳ πῦρ κατὰ τὴν ἀποκειμένην ἄφραστον ἔκφανσιν, ὃν ὡς φῶς οὐκ ἐγνώρισεν ἢ γοῦν ἐπίστευσεν*. Τὸ παλαμικὸν χωρίον, ὅπερ ἐρείδεται ἐπὶ ἐδαφίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (PG 35, 1084D), μὴ ἐπισημαινομένου ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, δεικνύει ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε σαφῆ ἰδέαν περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πρόκειται νὰ ἴδουν οὐχὶ ὡς φῶς τὸν Θεὸν οἱ ἁμαρτωλοὶ εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν. 'Ο Γ. Μαντζαρίδης, Παλαμικά, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 257, ἰσχυρίζεται ἐν τούτοις ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν δίδει ἀπάντησιν εἰς τὸ πρόβλημα.

2. «Περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας», βλ. PLP 13882.

3. 'Ιωάννου Καντακουζηνοῦ, 'Αντιρρητικὸς κατὰ Προχόρου τοῦ Κυδώνη I, 31· ἔκδ. E. Voordeckers - F. Tinnefeld, Ioannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et Disputatio cum Paulo patriarcha Latino epistulis septem tradita, Leuven 1987, σ. 44.

τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ, καθ' ἣν κέκριται, καὶ ἐρωτηθεὶς πῶς νοεῖ τὸ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ, τὴν δόξαν εἶπε τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἣν μετὰ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος ἔχει κτιστὴν πεφυκυῖαν, ἥτις καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ ἐφάνη ἐν τῷ ὄρει, καθ' ἣν ὄψονται αὐτὸν οἱ πονηροί. 'Αλλ' ἡ μετριότης ἡμῶν οὐχ οὕτως εἴρηκεν ἔχειν ταῦτα, ἀλλὰ τοῦτό ἐστιν, ὅπερ ὁ θεῖος Αὐγουστῖνός φησιν, ὅτι οὐκ ὄψονται τὸν Κύριον οἱ πονηροὶ ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ ὡς κατάκριτον, ἐν ὕβρει καὶ χλεύῃ καὶ ἀτιμίᾳ καὶ ἀδοξίᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ δόξῃ καὶ τιμῇ αὐτοῦ, τουτέστιν ὡς κριτὴν τῶν ἁπάντων[1].

Εἴς τι χωρίον τοῦ τετάρτου λόγου τῆς πραγματείας του ὁ Θεοφάνης ἀποκρούει ἓν ἐπιχείρημα: *ὅπερ τις τῆς ἐναντίας, μᾶλλον δ' ἀριστερᾶς μερίδος ὡς ἰσχυρὸν καθ' ἡμῶν ὅπλον προτείνειν οὐ παρῃτήσατο λέγων· εἴπερ τὸ τί καὶ πῶς καὶ τὸ ὁποῖον καὶ ποῦ καὶ πότε ἡ ὑπὲρ λόγον καὶ νοῦν ἀλήθεια οὐ προσίεται τὸ παράπαν, τὸ δ' ὁραθὲν φῶς τὶ ἦν καὶ οἷον λαμπρότατον ὡς τὸν ἥλιον καὶ λευκὸν καὶ ἐν τῷ Θαβωρίῳ καὶ πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάθους, οὐκ ἦν ἄκτιστον διὰ τὸ μὴ τὴν ὑπὲρ λόγον καὶ νοῦν ἀλήθειαν εἶναι*[2]. Ὅτι γράφων τὰ ἀνωτέρω εἶχε κατὰ νοῦν τὰς ἀπόψεις τοῦ Προχόρου, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ἀκολούθου χωρίου τοῦ αὐτοῦ συνοδικοῦ τόμου: *λέγει γὰρ* (sc. ὁ Πρόχορος), *Εἰ μὲν οὖν τὸ φῶς ἐκεῖνο σύμβολον ἦν τῆς ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον ἀληθείας, οὔτε ἐστὶν ἀλήθεια ἡ πρώτη οὔτε ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον, ἀλλὰ μόνον ὑπὲρ αἴσθησιν. Ὃ δὲ μή ἐστιν ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον, οὐκ ἀλήθεια οὐδ' ἄκτιστον· διὸ καὶ τὸ φῶς ἐκεῖνο κτιστόν· εἰ ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον ἦν ἀλήθεια, πῶς ἴσμεν τί ἐστιν; Οἷον φῶς καὶ ὁποῖον φῶς; Ὥσπερ λευκόν. Καὶ ποῦ; Οἷον ἐν τῷ Θαβωρίῳ. Καὶ πότε; Πρὸ τοῦ πάθους δηλονότι ἓξ ἡμέρας. Τὴν γὰρ ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον ἀλήθειαν εἶναι μόνον πιστεύομεν, περὶ τοῦ τί καὶ πῶς καὶ ὁποῖον καὶ πότε μηδόλως τολμῶντες σκοπεῖν ἢ ἐννοεῖν ἀνεχόμενοι, τὸ ἀσεβὲς παραιτούμενοι*[3]. Αἱ λεκτικαὶ ὁμοιότητες αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται μεταξὺ τῶν δύο παρατεθέντων χωρίων, καθιστοῦν λίαν πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Θεοφάνης εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του τὸν τόμον τοῦ 1368.

Βεβαίως ἡ μελέτη τοῦ ἀνεκδότου κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἔργου τοῦ Προχόρου θὰ διαφωτίσῃ περισσότερον περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνους καὶ θὰ βοηθήσῃ νὰ ἑρμηνευθοῦν ὀρθότερον ὡρισμένα χωρία τῆς πραγματείας, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα πραγματεύονται τὸ θέμα τῶν σχέσεων ἀκτίστου φωτὸς καὶ θείας εὐχαριστίας. 'Εξ ἀρχῆς δηλαδὴ ὁ Θεο-

1. Τόμος συνοδικὸς κατὰ Προχόρου ἱερομονάχου τοῦ Κυδώνη τοῦ φρονήσαντος τὰ Βαρλαὰμ καὶ 'Ακινδύνου, PG 151, 707B-C.

2. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 71.

3. Τόμος συνοδικός..., PG 151, 699C-D.

φάνης ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς τῶν ἀντιρρήσεων τῶν ἀντιπάλων του ὡς ἑξῆς : *εἰ μὲν*
γὰρ ἔλαττον (sc. εἴη τὸ τοῦ Θεοῦ Λόγου σῶμα) *τῆς θειοτάτης δόξης καὶ χά-*
ριτος, θαῦμα δήπουθεν εἶναι, εἴ τι τῆς καθ' ὑπόστασιν ἡνωμένης τῷ Θεῷ Λό-
γῳ σαρκός, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν αὐτοῦ τοῦ θεανθρώπου λόγου μεῖζον ἂν εὑρε-
θείη[1]. Ἔνδειξιν ὅτι πιθανῶς ὁ Κυδώνης ὑπεστήριζε τὴν ἄποψιν, παρέχει χω-
ρίον τοῦ δευτέρου ἀντιρρητικοῦ λόγου τοῦ Καντακουζηνοῦ : *εἰ τοίνυν τὸ*
αὐτό ἐστιν οὐσία καὶ θεότης, ταὐτὸ δ' εἰπεῖν οὐσία καὶ ἐνέργεια κατὰ σέ,
τὸ τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ τίμιον σῶμα πλουτῆσαν τὰ τῆς θεότητος πάντα αὐχή-
ματα, τήν τε μεγαλωσύνην καὶ τὰ ἕτερα καὶ διὰ τοῦτο ὑψωθέν, ἐκάθισεν ἐν
τῷ βασιλικῷ θρόνῳ καὶ συμπροσκυνεῖται τῷ πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι
μιᾷ προσκυνήσει παρά τε ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων καὶ ἔστιν ὁμόθεον λοιπὸν
καὶ ὁμοούσιον· καὶ τὸ ἀσεβὲς πρόδηλον[2]. Ἐὰν πράγματι ὁ Πρόχορος ἐξύ-
ψωνε τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ μέχρι ταυτίσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν,
ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ συνέκρινε τοῦτο πρὸς τὸ κτιστὸν κατὰ τὴν ἄποψίν του
φῶς τῆς Μεταμορφώσεως, ὥστε νὰ μειώσῃ τὸ τελευταῖον. Ὁμοίας ἀπόψεις
πάντως περὶ τοῦ κυριακοῦ σώματος εἶχε διατυπώσει παλαιότερον ὁ Γρηγό-
ριος Ἀκίνδυνος[3].

Ἔχοντες ἑπομένως ὑπ' ὄψει τὸν σκοπόν, χάριν τοῦ ὁποίου ἐγράφη τὸ
ἔργον τοῦ Θεοφάνους, δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἀκριβέστερον τὸν χρόνον
συγγραφῆς του. Τὸ ἐν λόγῳ ἔργον τοῦ Κυδώνη ἐγράφη περὶ τὸ ἔτος 1367,
ὡς ὀρθῶς ὑποστηρίζουν οἱ ἐκδόται τῶν ἀντιρρητικῶν λόγων τοῦ Καντακου-
ζηνοῦ Voordeckers καὶ Tinnefeld[4]. Ἐὰν ὄντως ὁ Θεοφάνης εἶχε πρὸ ὀφθαλ-
μῶν τὸν τόμον τοῦ 1368 κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου, τότε ἡ συγγραφή του
πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ὀλίγον μετὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1368, ὁπότε ἐξεδόθη
ὁ τόμος, καὶ ὁπωσδήποτε πρὸ τοῦ ἔτους 1376, ὁπότε ὁ Φιλόθεος ἔπαυσε νὰ
εἶναι πατριάρχης καὶ μετ' οὐ πολὺ ἐκοιμήθη.

Κατόπιν τῆς προηγηθείσης διερευνήσεως τοῦ θέματος, ἀποδεικνύεται μὴ
ἀνταποκρινομένη ἀπολύτως πρὸς τὰ πράγματα ἡ ἐπαναλαμβανομένη καὶ ὑπὸ
τῶν Voordeckers καὶ Tinnefeld[5] ἄποψις τοῦ M. Jugie[6], ὅτι οἱ λόγοι περὶ
Θαβωρίου φωτὸς ἀποτελοῦν ἁπλῶς ἐπέκτασιν τῶν διατυπωθεισῶν ὑπὸ τοῦ

1. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 3.

2. Καντακουζηνοῦ, Ἀντιρρητικὸς κατὰ Προχόρου τοῦ Κυδώνη II, 14· ἔκδ. Voordeckers-Tinnefeld, σ. 132.

3. J. Meyendorff, Le dogme eucharistique dans les controverses théologiques du XIVe siècle, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 42, 1959, σσ. 94 - 97· πρβλ. καὶ Γ. Μαντζαρίδην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 192.

4. Voordeckers-Tinnefeld, ἔνθ' ἀνωτ., σ. XV.

5. Αὐτόθι, σ. XXIII.

6. M. Jugie, Theophanes Nicaenus († 1381) : Sermo in sanctissimam Deiparam, Romae 1935 [Lateranum, Nova Series An. I, N. 1], σ. XV.

Θεοφάνους ἀπόψεων εἰς τὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Παῦλον. Τὸ ἔργον εἰς οὐδὲν σημεῖον δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τὰς διεξαχθείσας κατὰ τὰ ἔτη 1368 - 1369 συζητήσεις ὀρθοδόξων - λατίνων. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Θεοφάνης προσεπάθησε διὰ τῆς συγγραφῆς τούτου νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν Φιλόθεον, ὅστις προΐστατο τῆς ἡσυχαστικῆς παρατάξεως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Θεοφάνης δὲν παρέστη εἰς τὴν καταδικάσασαν τὸν Πρόχορον σύνοδον τὸ 1368, ἐφ' ᾧ καὶ ἐπαινεῖται ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη εἴς τινα ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς Φιλόθεον[1]. Καὶ ἴσως ἕνεκα τούτου διὰ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἐπεθύμει νὰ διασκεδάσῃ ὑπονοίας περὶ σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Φιλοθέου.

Γ'. Πιθαναὶ ἐπιδράσεις τῆς σχολαστικῆς θεολογίας

Εἶναι φανερὸν ὅτι εἴς τινα σημεῖα τῆς ἐν τῷ «περὶ Θαβωρίου φωτὸς» ἔργῳ διδασκαλίας τοῦ Θεοφάνους παρατηροῦνται ἀποκλίσεις ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἄλλων ἡσυχαστῶν συγγραφέων τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ἔνια δὲ τῶν ἰδιαζόντων στοιχείων τῆς διδασκαλίας τοῦ Θεοφάνους δύνανται ἐνδεχομένως νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς ἐπιδράσεις ἐκ τῆς μελέτης τῶν θεωριῶν τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, οὗτινος τὰ βασικὰ ἔργα ἤρχισαν νὰ μεταφράζωνται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Κυδώνη, ἀρχῆς γενομένης κατὰ τὸ ἔτος 1354[2]. Ἀρχικῶς ἡ μεταφραστικὴ αὕτη προσπάθεια ἔτυχε τῆς ὑποστηρίξεως καὶ ἐνθαρρύνσεως τοῦ Καντακουζηνοῦ[3], εἰς τὸν κύκλον τοῦ ὁποίου ἀνῆκεν, ὡς εἴδομεν, καὶ ὁ Θεοφάνης. Κατωτέρω θὰ ἀποπειραθῶμεν νὰ διερευνήσωμεν τὰ κύρια σημεῖα πιθανῆς ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν θεωριῶν τοῦ Ἀκινάτου καὶ τοῦ Θεοφάνους. Τὰ παρατιθέμενα χωρία ἔχουν βεβαίως περισσότερον τὸν χαρακτῆρα ἐνδείξεων παρὰ ἀποδείξεων. Μὴ ὁλοκληρωθείσης δὲ τῆς ἐκδόσεως τῆς μεταφράσεως τοῦ Κυδώνη, παραθέτομεν τὰ χωρία τοῦ Ἀκινάτου ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου.

Ὁ Θεοφάνης εἰς τὸ ἔργον του ἐκφράζει τὴν ἄποψιν ὅτι *τὸ τὴν θείαν*

1. Δημητρίου Κυδώνη, Λόγος ἕτερος ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν αὐτὸν πατριάρχην κυρὸν Φιλόθεον περὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ κυροῦ Προχόρου· ἔκδ. G. Mercati, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV, Città del Vaticano MCMXXXI [Studi e Testi 56], σ. 329· πρβλ. αὐτόθι, σ. 46 καὶ σημ. 2, σ. 487.

2. Σ. Γ. Παπαδοπούλου, Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις Θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθῆναι 1967 [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας 27], σσ. 25 - 32.

3. J. Meyendorff, Projets..., σ. 163· τοῦ αὐτοῦ, Byzantine Theology, historical trends and doctrinal themes, London - Oxford 1974, σσ. 105 - 106.

ἰδεῖν δόξαν τινὰ τούτων νῦν καὶ τότε (sc. κατὰ τὴν μέλλουσαν κρίσιν) *πάντας καὶ τοιαύτην οὐκ ἄνευ θείας δυνάμεως ἀλλοίωσιν ὑποστῆναι οὐκ ἔστι μισθὸς ἀρετῆς, ἀλλὰ φυσικῆς ἕξεώς τινος, ἣν ἔχει δυνάμει καὶ ταύτην ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ, ἥτις ἐστὶ τῆς αἰσθήσεώς τε καὶ φαντασίας· ⟨ὁ⟩ μὲν γὰρ νοῦς, αὐτεξούσιος ὤν, ἔχει μὲν καὶ ἐκτικὴν ἐπιτηδειότητα πρὸς τὴν τοῦ θείου φωτὸς θεωρίαν ἀλλοιοῦντος αὐτόν, ἑκόντα μέντοι καὶ κινούμενον πρὸς αὐτὸ γνωμικῶς, μὴ βουλόμενον δὲ ἀδυνάτως ἔχοντα μετασχεῖν*...[1].

'Η ἄποψις τοῦ Θεοφάνους περὶ ὑπάρξεως φυσικῆς τινος ἕξεως εἰς τὸν ἄνθρωπον, βοηθούσης αὐτὸν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς θείας δόξης, δὲν γίνεται δεκτὴ ὑπὸ τῶν ἡσυχαστῶν συγγραφέων τοῦ ΙΔ' αἰ., οἵτινες, στηριζόμενοι ἐπὶ χωρίου τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ 'Ομολογητοῦ, ἔνθα λέγεται ὅτι *ἡ χάρις τῆς θεώσεως ἄσχετός ἐστι παντάπασιν, οὐκ ἔχουσα τὴν οἱανοῦν δεκτικὴν ἑαυτῆς ἐν τῇ φύσει δύναμιν*[2], ἀρνοῦνται παντελῶς τὴν ὕπαρξιν τοιαύτης ἕξεως. 'Ο Παλαμᾶς εἰς τὸ ἔργον του «'Υπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων», ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Βαρλαὰμ γράφει: *πρὸς δὲ τούτοις καὶ φυσικὴν ἕξιν λέγεις τὴν χάριν τῆς θεώσεως, τουτέστι δυνάμεως φυσικῆς ἐντελέχειάν τε καὶ φανέρωσιν, ἀφ' οὗ τῇ τῶν Μασσαλιανῶν ὄντως, ὡς οὐκ οἶσθα, περιπέπτωκας αἱρέσει· φύσει γάρ ἔσται κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην θεὸς ὁ θεούμενος, εἰ κατὰ φυσικὴν δύναμιν ἡ θέωσις ἔσται καὶ τοῖς ὅροις τῆς φύσεως ἐμπεριλαμβάνεσθαι πέφυκε*[3]. Τὴν αὐτὴν ἄποψιν ὑποστηρίζει καὶ ὁ Φιλόθεος ὁ Κόκκινος: *οἱ δὲ θεολόγοι πατέρες οὗτοι, καθάπερ ἀκούομεν, οὐ μόνον ἀγέννητον καὶ ἄπειρον καὶ ἀκατάληπτον ταύτην φασὶν* (sc. τὴν θεοποιὸν δωρεὰν τοῦ πνεύματος), *καὶ Θεοῦ δηλονότι φυσικὸν ἰδίωμα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν σχέσιν καὶ τὴν φυσικὴν ἕξιν καὶ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ἰσχυρῶς ἐνίστανται*[4].

Ἄποψιν παραπλησίαν πρὸς τὴν τοῦ Θεοφάνους ἐκφράζει ὁ 'Ακινάτης, ὅστις δέχεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος βοηθεῖται ὑπὸ φυσικῆς τινος δυνάμεως εἰς τὴν προσέγγισιν τοῦ θείου. Λέγει εἰς τὴν Summa contra Gentiles: *οὕτω γὰρ καὶ μόνως ἀποπληροῦται τὸ κατὰ φύσιν τοῦ νοῦ δεκτικόν, μᾶλλον δὲ ἡ θεία θεωρία τὸ κατὰ φύσιν αὐτοῦ τοῦ νοῦ δεκτικὸν ὑπερβαίνει, ὃ φύσει πρὸς τὰ προειρημένα πάντα ἐκτείνεται*[5]. Τὴν προσέγγισιν 'Ακινάτου - Θεοφάνους

1. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 78.
2. Μαξίμου 'Ομολογητοῦ Περὶ ἀποριῶν, PG 91, 1237A.
3. Γρηγορίου Παλαμᾶ 'Υπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Γ', I, 26· ἔκδ. Χρήστου, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 638.
4. Φιλοθέου Κοκκίνου Λόγος ἀντιρρητικὸς κατὰ Γρηγορᾶ Γ'· ἔκδ. Δ. Καϊμάκη, Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικὰ ἔργα, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1983 [Θεσσαλονικεῖς βυζαντινοὶ συγγραφεῖς 3], σ. 372.
5. L. Petit - X. A. Siderides - M. Jugie, Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, τ. V, Paris 1931, σ. 151 (Summa contra Gentiles III, LIX).

20 - 5 - 1989

δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν καὶ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν εἰς τὴν φυσικὴν ἕξιν ἀποδιδομένων χαρακτηριστικῶν ὑπὸ τῶν δύο συγγραφέων. Κατὰ τὸν Θεοφάνη ἡ φυσικὴ ἕξις ἐντοπίζεται εἰς τὴν φαντασίαν καὶ τὴν αἴσθησιν καὶ δὲν ἀποτελεῖ μισθὸν ἀρετῆς ἀλλὰ δῶρον τοῦ δημιουργοῦ, ἐξακολουθοῦσα νὰ ὑπάρχῃ ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς ἁμαρτωλοὺς κατὰ τὴν μέλλουσαν ζωήν, μὴ ἐξαρτωμένη ἐκ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου. 'Αντιθέτως ὁ νοῦς ὑφίσταται ἀλλοίωσιν ὑπὸ τοῦ θείου φωτός, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος τὸ ἐπιθυμεῖ, ἄλλως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχῃ ἐμπειρίαν τῆς θείας δόξης. 'Η ἰδέα αὕτη τοῦ Θεοφάνους καθίσταται περισσότερον κατανοητή, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ θεωρία τοῦ 'Ακινάτου περὶ διακρίσεως τῆς χάριτος εἰς ἐνεργοῦσαν καὶ συνεργοῦσαν[1]. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ἡ ἐνεργοῦσα χάρις παρέχεται εἰς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους οὐχὶ ὡς «μισθός»[2], ἀλλ' ὡς θεία δωρεὰ ἀνεξαρτήτως τῆς βουλήσεως αὐτῶν, ἵν' ἀποκατασταθῇ ἡ πρὸ τῆς πτώσεως ἐνυπάρχουσα εἰς αὐτοὺς φυσικὴ ἕξις πρὸς τὴν θείαν γνῶσιν[3]. 'Αντιθέτως ἡ συνεργοῦσα χάρις ἔρχεται ἵνα βοηθήσῃ τὴν ἤδη ἀποκατασταθεῖσαν ἕξιν τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος τὸ ἐπιθυμεῖ, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ αὐτεξουσίου αὐτοῦ. 'Ενδέχεται ἑπομένως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Θεοφάνης νὰ ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ 'Ακινάτου, τοῦ ὁποίου κυριαρχοῦσα θέσις κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Copleston εἶναι ὅτι ἡ χάρις συνεργάζεται μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἥτις οὐδόλως καθίσταται ἀνενεργός[4].

Εἰς ἕτερον σημεῖον τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνους ἐκφράζεται ἡ ἀκόλουθος ἀντίληψις: *ταὐτὸν ἐπὶ Θεοῦ νοητέον τό τε κατ' οὐσίαν ὑπάρχειν καὶ τὸ γινώσκειν ἑαυτὸν κατ' οὐσίαν· ἐπεὶ γὰρ τὸ γινώσκειν τὸ γίνεσθαί ἐστι τὸ γνωστικὸν τοῦ γινώσκοντος μέρος κατὰ τὸ γινωσκόμενον, ἔστι δὲ ἡ θεία οὐσία μία καὶ ἁπλῆ μὴ ἔχουσα τὴν οἱανοῦν ἑτερότητα, ἔστι δὲ καὶ ὅλη νοῦς καὶ αὐτοσοφία ταὐτὸν ἔχουσα τῷ εἶναι τὸ νοῦν καὶ αὐτοσοφίαν εἶναι — φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Μάξιμος ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τῶν θεολογικῶν ὅτι «αὐτὸ κατ' οὐσίαν νόησίς ἐστιν ὁ Θεὸς καὶ ὅλος νόησις καὶ μόνος καὶ αὐτὸ κατὰ τὴν νόησιν οὐσία καὶ ὅλον οὐσία καὶ μόνον»* (PG 90, 1116C - 1117A) —, *ταὐτὸν ἔσται ταύτῃ τὸ νοεῖν καὶ τὸ εἶναι· ἀλλ' ἐπεὶ τὸ γινώσκειν, ὡς εἴρηται, τὸ γίνεσθαί ἐστι τὸ γνωστικὸν τοῦ γινώσκοντος μέρος καθὼς ἔστι τὸ γινωσκόμενον, ἡ δὲ θεία οὐσία ὅλη νοῦς ἐστι καὶ αὐτοσοφία καὶ οὐ μέρος αὐτῆς*...[5].

'Η ἰδέα αὕτη τοῦ Θεοφάνους, καίτοι ἐρείδεται ἐπὶ χωρίου τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ 'Ομολογητοῦ, δὲν γίνεται δεκτὴ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τοῦ

1. Ἔνθ' ἀνωτ., τ. VI, Paris 1933, σσ. 137 - 138 (Summa Theologica II[1], CXI 2).
2. Αὐτόθι, σ. 150 (Summa Theologica II[1], CXI 5).
3. Αὐτόθι, σ. 133 (Summa Theologica II[1], CIX 9).
4. F. Copleston, Thomas Aquinas, London 1955, σ. 205.
5. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 34[r-v].

ΙΔ' αἰῶνος. Ὁ γνωστὸς παλαμικὸς συγγραφεὺς τῶν χρόνων τούτων Ἰωσὴφ ὁ Καλόθετος ἀπορρίπτει σαφῶς τοιαύτην ἑρμηνείαν τοῦ Μαξίμου, ἀναφερόμενος εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον, θεωρῶν ὅτι ἡ νόησις εἶναι ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἀναποσπάστως συνδεδεμένη πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ : *οὐ γὰρ κατακερματίζομεν θεότητα, ὡς ὑμεῖς φατε, οὐδὲ διαιροῦμεν τὴν οὐσίαν ἀπὸ τῆς ἐνεργείας, οὐδ' αὖ πάλιν τὴν ἐνέργειαν ἀπὸ τῆς οὐσίας, ὥστε καθ' αὑτὰς ἄμφω ὑποστήσασθαι, οὐδὲ τὴν μὲν πρότερον, τὴν δ' ὕστερον ἐπιγινομένην τῇ οὐσίᾳ, ἀλλ' ἅμα καὶ συναϊδίως συνεῖναί φαμεν τὰς φυσικὰς ἐνεργείας τῇ τοῦ Θεοῦ οὐσίᾳ κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον. Φησὶ γὰρ ὅλον τὸν Θεὸν ὁλικῶς συνεῖναι ταῖς ἑαυτοῦ ἐνεργείαις καὶ ὅλον ἐν ὅλοις ἀμερῶς καὶ ἀμεταβάτως*[1]. Ὁ αὐτὸς Καλόθετος ἀλλαχοῦ ἀρνεῖται νὰ ταυτίσῃ τὴν αὐτοσοφίαν πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ὡς πράττει ὁ Θεοφάνης : *φασὶν οἱ τῶν θείων χρησμῳδοί, οἱ ἡμέτεροι θεολόγοι, ἐνεῖναι τῇ θείᾳ καὶ ζωαρχικῇ τριάδι καὶ συνεῖναι ἐξ ἀιδίου δυνάμεις ἐμφύτους καὶ συναϊδίους αὐτῇ, αἱ δ' εἰσὶν αἱ θεῖαι καὶ κοιναὶ αὐτῶν ἐνέργειαι,... ἡ αὐτοσοφία, ἡ αὐτοδύναμις*[2]. Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ Καλοθέτου διατυποῦται πρὸς ἀναίρεσιν χωρίου τῆς «Ῥωμαϊκῆς Ἱστορίας» τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, ὅπερ ἔχει ὡς ἑξῆς : *ὁρᾷς πῶς ἐνέργειαν καὶ νοῦν καὶ νοεῖν καὶ φρονεῖν, ἤτουν νόησιν καὶ φρόνησιν ταὐτὸν τῇ οὐσίᾳ δείκνυσιν*[3] (sc. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής) ;

Παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς σκέψεως τοῦ Γρηγορᾶ καὶ τοῦ Θεοφάνους, δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς νὰ ἀντλῇ τὰς ἰδέας ταύτας ἐκ τοῦ Γρηγορᾶ, ἐφ' ὅσον οὗτος ἦτο σφοδρὸς ἀντίπαλος τῆς παλαμικῆς παρατάξεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκεν ὁ Θεοφάνης. Πιθανῶς ἡ πηγὴ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοφάνους πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀκινάτου, τοῦ ὁποίου καίριον δόγμα εἶναι ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται πρὸς τὴν νόησιν αὐτοῦ. Παρατίθενται χαρακτηριστικαὶ φράσεις τοῦ Ἀκινάτου ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Σχολαρίου : *τὸ νοεῖν τοῦ Θεοῦ ἡ οὐσία αὐτοῦ ἐστιν*[4]... *Ἐντεῦθέν ἐστι καὶ τὸ τῷ Θεῷ ταὐτὸν εἶναι τὸ εἶναι καὶ τὸ νοεῖν*[5].

Παρέκκλισις τοῦ Θεοφάνους ἐκ τῆς θεολογίας τοῦ Παλαμᾶ καὶ γενικώτερον ἐκ τῆς ὀρθοδόξου μυστικῆς παραδόσεως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ λεγόμενον θέμα τῆς «ἐπεκτάσεως». Ἡ θεωρία τῆς ἐπεκτάσεως ἀνεπτύχθη διὰ πρώτην φορὰν ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης ὡς προσπάθεια ἀντιδράσεως εἰς

---

1. Ἰωσὴφ Καλοθέτου Λόγος Ε', 28· ἔκδ. Δ. Γ. Τ σ ά μ η, Ἰωσὴφ Καλοθέτου Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1980 [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], σ. 222.
2. Ἰωσὴφ Καλοθέτου Λόγος Θ'· ἔκδ. Τ σ ά μ η, σ. 334.
3. Νικηφόρου Γρηγορᾶ Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία 30, 13, PG 149, 260A.
4. P e t i t - S i d e r i d è s - J u g i e, ἔνθ' ἀνωτ., τ. V, σ. 32 (Summa contra Gentiles I, XLV).
5. Αὐτόθι, σ. 147 (Summa contra Gentiles III, LIII).

νεοπλατωνικὰς δοξασίας περὶ φυσικῆς συγγενείας τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ θείου[1]. Κατὰ τὸν Γρηγόριον ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ τελικὸν στάδιον τῆς θείας θεωρίας ὁ ἄνθρωπος οὐδέποτε ἐπιτυγχάνει τελείαν ἱκανοποίησιν τῆς ἐφέσεώς του πρὸς θέαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ οὔτε δύναται ποτὲ νὰ ἀποκτήσῃ τελείαν γνῶσιν τῆς δόξης ταύτης. Ὁ ἄνθρωπος συνεχῶς προοδεύει ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ὑπὲρ φύσιν, οὐδέποτε ὅμως φθάνει εἰς καθωρισμένον τέρμα, μὴ δυνάμενος νὰ ὑπερβῇ τὸ χάσμα, ὅπερ χωρίζει τὸ κτιστὸν ἀπὸ τοῦ ἀκτίστου. Ἡ ἄποψις τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὑπάρχει καὶ εἰς τὸν Παλαμᾶν, κατὰ τὸν ὁποῖον : *εἰ τοίνυν ἡ μὲν ἔφεσις τῶν ἐπιτυγχανόντων οὐχ ἵσταται, ἡ δὲ προλαβοῦσα χάρις δυναμοποιός ἐστιν αὐτοῖς πρὸς τὴν τῶν μειζόνων μετάληψιν, ὁ δ' ἐπιδιδοὺς ἑαυτὸν ἄπειρός ἐστι καὶ δαψιλῶς καὶ ἀφθόνως χορηγεῖ, τίς ὑπολέλειπται τρόπος μὴ οὐχὶ προκόπτειν τοὺς υἱοὺς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος κατ' αὐτὴν ἐπ' ἄπειρον, χάριν ἐκ χάριτος κομιζομένους καὶ τὴν ἀκάματον ἐπιτερπῶς ἀνιόντας ἄνοδον ; Οὐκοῦν «πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν», ἀλλ' οὐ τελεώτατον· τὸ γὰρ τελεώτατον προσθήκην οὐκ ἐπιδέχεται*[2]. Ὁ Θεοφάνης, ἐρχόμενος εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ἀπόψεις, λέγει : *καὶ τοῦτό ἐστι* (sc. ἡ θέωσις) *τὸ τέλος πάσης τῆς κατὰ λόγον τῶν λογικῶν κινήσεως, ἐν ᾧ πᾶσα ἔφεσις ἵσταται καὶ οὗ γενομένοις πάσης θεωρίας ἀνάπαυσις*[3]. Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἀπαντᾷ καὶ παρὰ Θωμᾷ τῷ Ἀκινάτῃ, ὅστις πρεσβεύει : *δῆλον οὖν οὕτως ὅτι διὰ τῆς θείας θεωρίας αἱ νοεραὶ οὐσίαι τῆς ἀληθοῦς μακαριότητος τεύξονται, ἐν ᾗ πᾶσα αὐτῶν ἔφεσις ἠρεμήσει παντάπασιν*[4]. Σημειωτέον ὅτι τὴν θέσιν ταύτην τοῦ Ἀκινάτου ἀντικρούει, φθίνοντος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὁ ἡσυχαστὴς συγγραφεὺς Κάλλιστος Ἀγγελικούδης[5].

Ἐκ τῆς πίστεως ταύτης τοῦ Θεοφάνους προέρχεται προφανῶς καὶ ἡ ἄποψίς του ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι θὰ ἐπιτύχῃ τελείαν γνῶσιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ : *κατὰ τὴν φύσει προσοῦσαν αὐτῷ δύναμιν καὶ ἐνέργειαν τελείως γνωσθήσεσθαι* (sc. τὸν Θεόν)[6]. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην διατυπώνουν ἰσχυρὰς διαφωνίας τόσον οἱ παλαιότεροι πατέρες, ὅσον καὶ ὁ Παλαμᾶς. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς λέγει ἐπ' αὐτοῦ : *ἐνεργείας μὲν Θεοῦ ἴδιον*

---

1. A. L o u t h, The Origins of the Christian Mystical Tradition from Plato to Denys, Oxford 1983, σσ. 89 - 90.
2. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Β', 2,11· ἔκδ. Χ ρ ή σ τ ο υ, σ. 517· πρβλ. αὐτόθι Β', 3,31· ἔκδ. Χ ρ ή σ τ ο υ, σ. 566. Ἀνάλυσιν τῆς σκέψεως τοῦ Παλαμᾶ βλ. παρὰ Γ. Μ α ν τ ζ α ρ ί δ η, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 263 - 264.
3. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φφ. 27v-28.
4. P e t i t - S i d e r i d è s - J u g i e, ἔνθ' ἀνωτ., τ. V, σ. 155 (Summa contra Gentiles III, LXIII).
5. Σ τ. Π α π α δ ό π ο υ λ ο ς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 171.
6. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 33v.

ἐστι τὸ μὴ μόνον ἐπ' ἄπειρον καὶ αἰσθήσεως ἐπέκεινα πάσης εἶναι νοῦ τε καὶ παντὸς αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ πάσης οὐσίας καὶ κλήσεως[1]. Κατὰ δὲ τὸν Παλαμᾶν *οὐκ ἄρα γνῶσίς ἐστιν ἡ θεωρία αὕτη, μὴ ὅτι δὲ γνῶσιν ἡγεῖσθαί τε καὶ λέγειν ταύτην οὐ χρεών, ἀλλ' οὐδὲ γνωστήν, εἰ μὴ ἄρα καταχρηστικῶς καὶ ὁμωνύμως*[2].

Βασικὸν σημεῖον, ὡς φαίνεται, ἔνθα ὁ Θεοφάνης δείκνυται προσεγγίζων τὰς ἰδέας τοῦ Ἀκινάτου, εἶναι ἡ ἄποψις του ὅτι ὁ νοῦς διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλον κατὰ τὴν θείαν θεωρίαν. Τονίζων τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νοῦ διὰ τὴν ἐπίτευξιν αὐτῆς λέγει : *ἡ μὲν οὖν τάξις τῆς μετουσίας τῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ νοῦ εἰς τὴν αἴσθησιν πρόεισι διὰ τὸ τὸν νοῦν οἰκειότερον εἶναι τῇ φύσει τῆς αἰσθήσεως τῷ Θεῷ, ὅταν δ' ὁ νοῦς ἑκὼν σκοτεινὸν ἑαυτὸν καὶ ἀνεπιτήδειον πάντῃ κατασκευάσῃ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν θείων ἐλλάμψεων, καὶ ἡ φαντασία καὶ αἴσθησις ἐστερημένη οὖσα τυγχάνει τῶν ἀγαθῶν*[3].

Παρομοίως ἐκφράζεται καὶ ὁ Ἀκινάτης εἰς τὴν Summa Theologica : *ἔτι μὲν οὐσιωδῶς οὐ προσήκει τῇ μακαριότητι ἡ αἰσθητικὴ ἐνέργεια· διὰ γὰρ ταύτης ἀδύνατον τὸν ἄνθρωπον συναφθῆναι τῷ ἀκτίστῳ ἀγαθῷ, ὅ ἐστι τὸ ἔσχατον τέλος· προηγουμένως μέντοι καὶ ἑπομένως προσήκει· προηγουμένως μὲν κατὰ τὴν ἀτελῆ ἐν τῷδε τῷ βίῳ μακαριότητα, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ νοῦ ἐνέργεια ἀπαιτεῖ πρότερον τὴν τῆς αἰσθήσεως, ἑπομένως δὲ κατὰ τὴν ἐν οὐρανοῖς προσδοκωμένην τελείαν, ἐφ' ὅσον ἐκ τῆς μακαριότητος τῆς ψυχῆς γενήσεσθαί τινα ἀπόρροιαν εἰς τὸ σῶμα καὶ τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ πιστεύομεν, ὥστε κατὰ τὰς ἰδίας ἐνεργείας τελειωθῆναι*[4].

Αἱ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους διαμορφωθεῖσαι ἰδέαι τοῦ Θωμᾶ, πρὸς τὰς ὁποίας προσεγγίζουν αἱ ἀπόψεις τοῦ Θεοφάνους, ἔχουν ἐπικριθῆ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τῆς ἐποχῆς καὶ κυρίως ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος Καλλίστου Ἀγγελικούδη, ὅστις ἀρνεῖται τὴν πρωτεύουσαν θέσιν τοῦ νοῦ κατὰ τὴν θείαν θεωρίαν, μὴ ὑποτιμῶν τὰς ἄλλας δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ πρεσβεύων ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἵνα ἐπιτύχῃ θέαν ἀκτίστου φωτός, δέον ὅπως συγκεντρώσῃ πάσας τὰς δυνάμεις του, νοητικὰς καὶ σωματικάς, εἰς τὴν καρδίαν, ἔνθα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνεργήσῃ τὸ ἄκτιστον φῶς[5].

Βεβαίως καὶ ὁ Παλαμᾶς, ὡς καὶ ὁ Θεοφάνης, δέχεται ὅτι πρῶτος ὁ νοῦς

1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων 34, PG 94, 1057A.
2. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Β', 2, 17· ἔκδ. Χρήστου, σσ. 553 - 554.
3. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 78v.
4. Petit - Siderides - Jugie, ἔνθ' ἀνωτ., τ. VI, σσ. 5 - 6 (Summa Theologica II_1, III_3). Πρβλ. καὶ Σ. Γ. Παπαδοπούλου, Συνάντησις ὀρθοδόξου καὶ σχολαστικῆς θεολογίας (ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου), Θεσσαλονίκη 1970 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 4], σσ. 124 καὶ 144.
5. Αὐτόθι, σσ. 138 - 145.

καὶ ὕστερον τὸ σῶμα θὰ ἔχῃ ἐμπειρίαν τοῦ ἀκτίστου φωτός[1], ἡ θέσις ὅμως αὕτη δὲν δηλοῖ οὔτε παραγνώρισιν τῶν μὴ νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου οὔτε ἔξαρσιν τῆς συμβολῆς τοῦ νοῦ[2]. Ὁ Θεοφάνης ἀντιθέτως φθάνει εἰς τὸ σημεῖον νὰ πρεσβεύῃ ὅτι ἡ αἴσθησις καὶ ἡ φαντασία ἀκόμη καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν θὰ ἔχουν ἐμπειρίαν τοῦ ἀκτίστου φωτὸς ὡς πυρός, ἑπομένως ἡ συμμετοχὴ ἢ μὴ τοῦ νοῦ καὶ μόνον θὰ προσδιορίσῃ τὸ ἂν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔχῃ θείαν ἐμπειρίαν[3].

Κατωτέρω θὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ ἄλλης παρεκκλίσεως τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοφάνους ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Παλαμᾶ. Κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα ἀκολουθοῦντα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀρχαίαν παράδοσιν, αἱ ἀρχαὶ τῆς ὁποίας δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Εὐαγρίου, ὑπάρχουν τρία στάδια εἰς τὴν προσέγγισιν τοῦ Θεοῦ. Τὸ πρῶτον συνίσταται εἰς τὴν συνειδητοποίησιν τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μελέτης τῶν κτιστῶν δημιουργημάτων. Περὶ τῶν δύο ἄλλων σταδίων ὁ Θεοφάνης ὁμιλεῖ ὡς ἑξῆς : *οὗτος μὲν οὖν ἐστιν ὁ μέσος τῆς θείας ἑνώσεως τρόπος, μικτός τις καὶ οἷον ἐξ ἀμφοῖν συγκροτούμενος, ἤγουν τῆς χάριτος καὶ τῆς ἡμετέρας δυνάμεως, τῆς μὲν ἐνεργούσης, τῆς δὲ πασχούσης τὰ εἰρημένα, ὁ δὲ τελευταῖος καὶ πρῶτος, ἡνίκα μόνος ὁ παράκλητος ἐνεργεῖ, παυσαμένης πάσης φυσικῆς ἐνεργείας, ὅτε καὶ οὐκέτι ὡς φῶς ἢ νόησιν ὁρᾷ ἢ νοεῖ τὸν Θεόν, ἀλλὰ καθώς ἐστιν*[4]. Τὸ ἐνδιαφέρον ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ὁ Θεοφάνης ἐντάσσει εἰς τὸ δεύτερον στάδιον καὶ τὴν θέαν τοῦ ἀκτίστου φωτὸς κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν : *ἐπεὶ οὖν οἱ ἀπόστολοι τῆς ὑπὲρ νοῦν ἑνώσεως ἠξιώθησαν ἐν τῷ Θαβωρίῳ, καθὼς δέδεικται, περιόντες ἐν τῷ βίῳ τούτῳ καὶ τῷ σαρκίῳ, καὶ τῆς δευτέρας καὶ μέσης ἑνώσεως οὐ γεγόνασιν ἄγευστοι, ἀλλ' ἐπεὶ καὶ νοῦν καὶ αἴσθησιν εἶχον κεκαθαρμένα, ἠλλοιώθησαν καὶ ταῦτα ὑπερφυῶς καὶ ὁ μὲν νοῦς νοερῶς ἐμυεῖτο ἐξ ἀποκαλύψεως πατρικῆς τὸν μεταμορφούμενον υἱὸν εἶναι μονογενῆ τοῦ πατρός..., ἡ δ' ἀκοὴ πάλιν ᾔσθετο τῆς τοιαύτης μυήσεως καταλλήλως, εἰ καὶ ὑπερφυῶς*[5].

Ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων, ὁ Θεοφάνης πιστεύει ὅτι αἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, νοητικαὶ καὶ αἰσθητικαί, παύουν ἐντελῶς νὰ ἐνεργοῦν μόνον κατὰ τὴν μέλλουσαν ζωήν, συνεπῶς κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν, ἥτις ἐντάσσεται εἰς τὸ δεύτερον στάδιον, ἐξηκολούθουν νὰ ἐνεργοῦν, ἔστω καὶ ἀλλοιούμεναι ὑπερφυῶς ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς θείας χάριτος.

Αἱ ἀπόψεις αὗται ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν θεολογίαν τοῦ Γρη-

1. Μαντζαρίδης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 240.
2. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Α', 3, 33· ἔκδ. Χρήστου, σ. 568.
3. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 81.
4. Αὐτόθι, φ. 32.
5. Αὐτόθι, φ. 35r–v.

γορίου Παλαμᾶ, ὅστις ἐπίστευεν ὅτι ἤδη κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν αἱ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου εἶχον νεκρωθῆ, τοῦ ἀκτίστου φωτὸς ὁρωμένου μόνον διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Λέγει ἐπ' αὐτοῦ: *ἡ ὁρῶσα δύναμις τὸ πνευματικὸν ἐκεῖνο φῶς οὔτ' αἴσθησίς ἐστιν οὔτε νόησις, ἀλλὰ πνευματική τις δύναμις τῶν κτιστῶν ἁπασῶν γνωστικῶν δυνάμεων ὑπεροχικῶς ἐξῃρημένη καὶ ταῖς λογικαῖς καθαραῖς φύσεσιν ἐγγινομένη χάριτι*[1]. Ἑρμηνεύων δὲ τὸν τρόπον, καθ' ὃν Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς εἶδεν ὀλίγον πρὸ τοῦ λιθοβολισμοῦ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, γράφει: *πῶς οὖν ἑώρακε ταῦτα ὁ πρωτομάρτυς ἐκεῖνος, εἰ μήτε νοητῶς εἶδε, μήτ' ἐξ ἀποφάσεως, μήτε κατ' αἰτίαν ἢ ἀναλογίαν διανοούμενος τὰ θεῖα; Ἐγώ σοι παρρησίᾳ ἐρῶ· πνευματικῶς, ὡς καὶ τοὺς τὸ ἀκήρατον φῶς δι' ἀποκαλύψεως ὁρῶντας εἶπον, ὃ καὶ πολλοὶ τῶν πατέρων πρότερον ἐξεῖπον*[2].

Ἡ ἀντίθεσις Θεοφάνους - Παλαμᾶ θὰ γίνῃ ἐμφανεστέρα ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς δύο ἀκόμη χωρίων τῶν ἔργων των. Ὁ πρῶτος λέγει: *ὅτε δὲ τοῖς ἀθεάτοις προσβάλλουσιν διὰ προσευχῆς, μύσαντες παντάπασι τὰς αἰσθήσεις καὶ πᾶσαν πρὸς πάντα τὰ αἰσθητὰ δύναμιν τῇ πρὸς τὰ ὑπὲρ νοῦν ἐγρηγόρσει, τότε καὶ φαντάζονται καὶ αἰσθάνονται τῶν ὑπὲρ φαντασίαν καὶ αἴσθησιν, ἀναλόγως μέντοι κατὰ τὴν οἰκείαν ἕκαστον τούτων ἕξιν καὶ δύναμιν, ἤγουν ὁ μὲν νοῦς νοερῶς, ἡ δὲ φαντασία φανταστῶς, ἡ δ' αἴσθησις αἰσθητῶς, εἰ καὶ ὑπὲρ ταὐτά ἐστι τὰ νοούμενα καὶ φανταζόμενα καὶ τῇ αἰσθήσει ὑποπίπτειν δοκοῦντα*[3]. Ὁ δὲ Παλαμᾶς, ὁμιλῶν περὶ τῆς θείας θεωρίας ἐν τῷ Θαβώρ, ὑποστηρίζει: *νῦν δ' ἄρα συνορᾷς ὅτι τὸ ἀκατάληπτον ἀντὶ νοῦ καὶ ὀφθαλμῶν καὶ ὤτων εὐμοιροῦσι πνεῦμα, δι' οὗ ὁρῶσι καὶ ἀκούουσι καὶ συνιᾶσι; Νοερᾶς γὰρ πάσης καταπαυσαμένης ἐνεργείας, τίνι ὁρῶσιν ἄγγελοί τε καὶ ἄνθρωποι ἰσάγγελοι Θεόν, εἰ μὴ τῇ τοῦ πνεύματος δυνάμει; Διὸ καὶ ἡ ὅρασις αὐτοῖς αὕτη αἴσθησις μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μὴ διὰ λογισμῶν ἢ τῆς δι' αὐτῶν γνώσεως, ἀλλὰ κατ' ἀπόπαυσιν πάσης νοερᾶς ἐνεργείας εὑρίσκουσιν αὐτήν· οὔκουν οὐδὲ φαντασία ἐστίν, οὐδὲ διάνοια, οὐδὲ δόξα, οὔθ' οἷον συμπέρασμα συλλογισμῶν*[4].

Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ὁ Θεοφάνης ὁμιλεῖ περὶ αἰσθήσεως ὑπερφυῶς ἀλλοιωθείσης διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἥτις ὅμως δὲν ἀποβάλλει ἐντελῶς τὰς δυνάμεις της, εἰ μὴ μόνον μετὰ θάνατον. Ὁ Θεοφάνης φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νὰ πρεσβεύῃ ὅτι τὸ ἄκτιστον φῶς θὰ γίνῃ αἰσθη-

1. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Γ', 2,14· ἔκδ. Χρήστου, σ. 668. Ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης τοῦ Παλαμᾶ, βλ. J. Meyendorff, A study of Gregory Palamas, London 1964, σσ. 172 - 173.

2. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Α', 3, 30· ἔκδ. Χρήστου, σ. 441.

3. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 32.

4. Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἔνθ' ἀνωτ. Α', 3, 18· ἔκδ. Χρήστου, σσ. 428 - 429.

τὸν ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν ὡς πῦρ. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ φῶς τῆς δόξης τοῦ Κυρίου θὰ εἶναι πῦρ διὰ τοὺς ἁμαρτωλοὺς εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ὀρθόδοξος ἄποψις[1], ἡ θεωρία ὅμως τοῦ Θεοφάνους φαίνεται ἀποκλίνουσα κατά τι, ὡς θὰ φανῇ ἐκ τῆς παραθέσεως δύο χωρίων τοῦ Θεοφάνους καὶ τοῦ Παλαμᾶ. Λέγει ὁ πρῶτος: *οἱ δ' ἁμαρτωλοὶ τῆς κατ' αἴσθησιν μόνον θεωρίας καὶ φαντασίας ἐν πείρᾳ γενήσονται καὶ ταύτης συμβολικῆς ἄγαν καὶ αἰσθητῆς καὶ κολάσεως ἀφορήτου παρεκτικῆς· αἴσθησιν γὰρ μόνην δίδωσιν αὐτοῖς τῶν ἰδίων κακῶν· ἐν γὰρ πυρὶ τὰ ἐκείνων ἀποκαλύπτεται, διὸ καὶ ὡς πῦρ τὸν Θεὸν ὄψονται, ὃν ὡς φῶς οὐκ ἐγνώρισαν, τουτέστι συμβολικῶς ἄγαν καὶ αἰσθητῶς*[2]. Ἡ ἄποψις ὅτι τὸ πῦρ τῆς κολάσεως εἶναι αἰσθητὸν ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὅστις λέγει: *ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸ πῦρ ἐκεῖνο σκοτεινόν, μᾶλλον δὲ τῷ ἠπειλημένῳ σκότει ταὐτόν. Ταῦτα δὲ «τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ προητοίμασται» κατὰ τὸν τοῦ Κυρίου λόγον. Οὔκουν οὔτε αἰσθητὸν ἁπλῶς — ἀμοιροῦσι γὰρ αἰσθήσεως — προητοίμασται τοῖς πονηροῖς ἀγγέλοις*...[3]. Πρὸς τὰς θέσεις τοῦ Θεοφάνους προσεγγίζουν περισσότερον αἱ δυτικαὶ ἀπόψεις περὶ τοῦ κτιστοῦ καὶ αἰσθητοῦ πυρὸς τῆς κολάσεως, διατυπωθεῖσαι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Δὲν εἶναι εὔκολον πρὸς τὸ παρὸν νὰ προσδιορίσωμεν τὴν πηγὴν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν ἰδεῶν τοῦ Θεοφάνους. Ὡς γνωστόν, λειτουργίαν τῶν αἰσθήσεων κατὰ τὴν θείαν θεωρίαν ἐδέχοντο οἱ Μασσαλιανοί, ἐκ τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα σοβαρῶς νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι ὑπέστη ἐπίδρασιν ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς. Ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος ἐπρέσβευεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἔχῃ αἰσθητὴν ἐμπειρίαν τοῦ ἀκτίστου φωτὸς καὶ διεβλήθη ὡς ἐκ τούτου ὡς μασσαλιανίζων, μᾶλλον ὅμως ἡ ἄποψίς του ἔχει διαφορετικὸν χαρακτῆρα[4]. Δὲν ἀποκλείεται ἡ διάκρισις τῶν τριῶν τρόπων προσεγγίσεως τοῦ θείου

1. Παρομοία εἶναι καὶ ἡ ἄποψις Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, Ἠθικὸς Ι'· ἔκδ. J. Darrouzès, Syméon le Nouveau Théologien Traités Théologiques et Éthiques, τ. I, Paris 1966 (SC 122), σ. 264: *ἡ γὰρ θεότης ἤγουν ἡ χάρις τοῦ παναγίου πνεύματος, οὐδενὶ οὐδέποτε δίχα πίστεως πεφανέρωται· εἰ δὲ ἐφάνη, εἴτε πάλιν ἐκ παραδόξου φανείη τινὶ τῶν ἀνθρώπων, φοβερὰ καὶ φρικτὴ δείκνυται οὐ φωτίζουσα, ἀλλὰ φλέγουσα, οὐ ζωοποιοῦσα, ἀλλὰ τιμωροῦσα δεινῶς*. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σ. 204, σημ. 1.

2. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 81.

3. Γρηγορίου Παλαμᾶ Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Α', 3,10· ἔκδ. Χρήστου, σσ. 102 - 103.

4. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. J. Meyendorff, Byzantine Theology..., σσ. 73 - 75· Kallistos Ware, Symeon the New Theologian, The Study of Spirituality. Edited by C. Jones - G. Wainwright - E. Yarnold, London 1986, σ. 238. Διὰ τὴν παρεξήγησιν τοῦ ὅρου *αἰσθητῶς* παρὰ Συμεὼν βλ. V. Krivocheine - J. Paramelle, Syméon le Nouveau Théologien, Catéchèses 1 - 5, (SC 96), Paris 1963, σσ. 151 - 154 καὶ 277, σημ. 2. Ἐπίσης Δ. Γ. Τσάμη, Ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Νικήταν τὸν Στηθᾶτον, Θεσσαλονίκη 1971 [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 11], σσ. 127 -

νὰ διεμορφώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ 'Ακινάτου, τοῦ ὁποίου ἡ διάκρισις τῶν τριῶν σταδίων τῆς προφητείας ὁμοιάζει πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Θεοφάνους. Παραθέτομεν χαρακτηριστικὸν χωρίον ἐκ τῆς Summa Theologica λατινιστί : *ad primum ergo dicendum quod quando aliqua supernaturalis veritas relevanda est per similitudines corporales, tunc magis est propheta qui utrumque habet, scilicet lumen intellectuale et imaginariam visionem, quam ille qui habet alterum tantum : quia perfectior est prophetia. Et quantum ad hoc loquitur Augustinus. Sed illa prophetia in qua relevatur nude intelligibilis veritas, est omnibus potior*[1].

'Ο J. Meyendorff εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του περὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ποιεῖται σύντομον ἀναφορὰν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοφάνους[2], ἀλλαχοῦ δὲ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἐνστερνίζεται δυαλιστικήν τινα θεώρησιν τῶν πραγμάτων εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις ψυχῆς καὶ σώ-

128. Σημειωτέον ὅτι κατὰ Συμεὼν αἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν λειτουργοῦν κατὰ τὴν θείαν θεωρίαν, διδομένης πρὸς τοῦτο ἑτέρας αἰσθήσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ· βλ. Κεφαλαίων ἑκατοντάδα II, 3· ἔκδ. D a r r o u z è s, Paris 1957 (SC 51), σ. 72 : *ὁ τὰ ὑπὲρ αἴσθησιν ἡμῖν χαριζόμενος Κύριος δίδωσιν ἡμῖν καὶ ὑπὲρ αἴσθησιν αἴσθησιν ἄλλην διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, ὅπως τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν αὐτοῦ δωρεῶν καὶ χαρισμάτων ὑπερφυῶς διὰ πασῶν τῶν αἰσθήσεων τρανῶς καὶ καθαρῶς αἰσθανώμεθα.*

1. Thomas Aquinas, Summa Theologiae II_1, CLXXIV, 2· πρβλ. καὶ Summa contra Gentiles IV, I. 'Ομοίως τῷ Θεοφάνει ἐκφράζεται καὶ ὁ Κάλλιστος Καταφυγιώτης, ὅστις πρεσβεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἔχῃ θείαν ἐμπειρίαν εἴτε χρησιμοποιῶν μόνον τὰς ἰδίας δυνάμεις, εἴτε μόνον διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ εἴτε διὰ τῆς συνεργείας τῶν ἰδίων δυνάμεων καὶ τῆς θείας χάριτος. Βλ. Καλλίστου Καταφυγιώτου 'Εκ τῶν συλλογιστικῶν κεφαλαίων τὰ σῳζόμενα περὶ θείας ἑνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ, PG 147, 840C - D· πρβλ. καὶ Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, Θεολογικὴ γνωσιολογία κατὰ τοὺς νηπτικοὺς πατέρας, Θεσσαλονίκη 1977 ['Ανάλεκτα Βλατάδων 25], σσ. 44 - 45. Μελετητέα ἡ σχέσις τοῦ Καλλίστου πρὸς τὸν Θωμᾶν τὸν 'Ακινάτην καὶ τὸν Θεοφάνην.

2. 'Ο J. M e y e n d o r f f, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959 [Patristica Sorbonensia 3], σ. 261, σημ. 21, χαρακτηρίζει τὸν Θεοφάνη κατ' ὄνομα παλαμικόν, θεωρῶν ὅτι ἐνστερνίζεται καθαρῶς συμβολικὴν θεώρησιν τῆς θείας εὐχαριστίας. 'Η ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. 'Ο Θεοφάνης δέχεται ὅτι *ὁ παρὰ τῆς ἱεραρχικῆς καὶ ἱερατικῆς τάξεως ἱερουργούμενος ἑκάστοτε θειότατος ἄρτος αὐτό ἐστι τὸ καθ' ὑπόστασιν γινόμενον τῇ θεότητι τοῦ μονογενοῦς σῶμα* (κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 40v), χαρακτηρίζει ὅμως αὐτὸ φυσικὸν σύμβολον, οὐχὶ ὡς κάτι ψευδές, ἀλλ' ἐπειδὴ εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν ἡ ἕνωσις μετὰ τοῦ θείου σώματος θὰ γίνῃ ἀμέσως καὶ οὐχὶ *διὰ αἰσθητῆς βρώσεως καὶ πόσεως* (αὐτόθι, φ. 41^{r-v}). Παρομοίας ἀπόψεις ἔχουν ἐκφράσει ὁ 'Ιωάννης Δασμακηνὸς ("Εκδοσις 'Ορθοδόξου πίστεως IV, PG 94, 1137B), Συμεὼν ὁ ὁ Νέος Θεολόγος ('Ηθικὸς ΙΔ', ἔκδ. Darrouzès, τ. 2, σσ. 440 καὶ 442) καὶ Νικόλαος ὁ Καβάσιλας (Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150, 625A καὶ 621D - 624A), ὅστις θεωρεῖται κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τοῦ εὐχαριστηριακοῦ ρεαλισμοῦ. 'Ο Θεοφάνης (φ. 41^v) εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἀπόψεών του ἐπικαλεῖται καὶ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, ὅστις λέγει : *μεταληψόμεθα τοῦ Πάσχα, νῦν μὲν τυπικῶς, ἔτι καὶ εἰ τοῦ παλαιοῦ γυμνότερον . . ., μικρὸν δὲ ὕστερον τελεώτερον καὶ καθαρώτερον* (PG 36, 656A).

ματος, καταλήγων εἰς τὸν παραμερισμὸν τοῦ σώματος κατὰ τὴν θείαν θεωρίαν[1]. Οὕτως ὁ Θεοφάνης ἐντάσσεται κατὰ τὸν Meyendorff εἰς τὰ πλαίσια ἑνὸς ρεύματος τῆς ἀνατολικῆς θεολογίας, τὸ ὁποῖον, ἐκκινοῦν ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ 'Ωριγένους καὶ τοῦ Εὐαγρίου, θεωρεῖ τὸν νοῦν ὡς τὸ μόνον ἱκανὸν τμῆμα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς γνῶσιν τοῦ θείου. 'Η ἄποψις τοῦ Meyendorff ἔχει ἀσφαλῶς τὴν βαρύτητά της, ἐν τούτοις ἡ ἐπίδρασις τοῦ 'Ακινάτου ἐπὶ τοῦ Θεοφάνους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ περίπτωσις τοῦ παλαμικοῦ Θεοφάνους, ὅστις ἐδέχθη δυτικὰς θεωρίας, δὲν εἶναι μοναδική. 'Ο σύγχρονος τοῦ Θεοφάνους Νεῖλος Καβάσιλας ἐπεχείρησε κατὰ τὸν Meyendorff σύζευξίν τινα θωμισμοῦ καὶ παλαμισμοῦ[2], τὴν ὁποίαν ἐπραγμάτωσε συστηματικώτερον τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, ὅστις, σημειωθήτω, ἐκφράζεται ἐπαινετικῶς τόσον διὰ τὸν Νεῖλον, ὅσον καὶ διὰ τὸν ἡμέτερον Θεοφάνη[3]. Βεβαίως ἡ ἐπίδρασις τοῦ σχολαστικισμοῦ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐξικνεῖται εἰς ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνους, ὅστις πιστὸς εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ, ἀρνεῖται τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ τὴν θείαν οὐσίαν[4], ἐνῷ εἰς τὸ ἔργον του κατὰ Λατίνων πιθανῶς κατὰ τὴν γνώμην μου ἀντικρούει τὰς ἰδέας τοῦ 'Ακινάτου περὶ τοῦ Filioque[5].

1. M e y e n d o r f f, Le dogme eucharistique..., σσ. 99 - 100. Περὶ τοῦ δυαλισμοῦ ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα βλ. τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, A Study..., σσ. 137 - 138.

2. M e y e n d o r f f, Byzantine Theology..., σ. 107.

3. P e t i t - S i d e r i d è s - J u g i e, ἔνθ' ἀνωτ., τ. II, σ. 3, καὶ τ. III, σ. 127.

4. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 34^v.

5. Εἰς τὸν κώδ. Barocc. gr. 193, φ. 101^v - 102, ἔνθα παραδίδεται τὸ «Κατὰ Λατίνων» σύγγραμμα τοῦ Θεοφάνους ἀπαντᾷ τὸ ἀκόλουθον χωρίον : *ὥσπερ οὖν καὶ ἐνταῦθα τὴν τοῦ πνεύματος κλῆσιν ἐπὶ μιᾶς μόνης πάντοτε καὶ πανταχοῦ σημασίας ἐκδεχόμενος ὁ τῆς λατινικῆς προϊστάμενος δόξης τὴν ἐκ τοῦ υἱοῦ τοῦ θείου πνεύματος ὑποστατικὴν συνήγαγε πρόοδον· προκατασκευάσας γὰρ ἀναφορικὴν μόνως ταύτην ὑπάρχειν τὴν κλῆσιν καὶ τῆς ὑποστάσεως τοῦ πνεύματος μόνον σημαντικὴν ἀναφερομένην ὡς εἰς αἴτιον τὸν οὗ ἐστι καὶ λέγεται πνεῦμα καὶ ὡς ἰσχυρὸν τοῦτο βάθρον προϋποθέμενος, εἶτα παρὰ τῆς θείας λαβὼν γραφῆς ὅτι καὶ τοῦ υἱοῦ ἐστι πνεῦμα, ὥσπερ ἄρα καὶ τοῦ πατρός, συνεπέρανεν ἐξ ἀνάγκης, ὡς ᾤετο, κἀκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τὴν ὕπαρξιν ἔχειν.* Νομίζω ὅτι ἡ ταυτότης τοῦ προϊσταμένου τῆς λατινικῆς δόξης ἀποκαλύπτεται ἐκ τοῦ ἀκολούθου χωρίου Νείλου τοῦ Καβάσιλα : *Θωμᾶς γὰρ ἐν μὲν τῷ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ· «'Αδύνατον — φησὶ — καθ' ἑτέραν τινὰ σχέσιν τὸ Πνεῦμα τὸ "Αγιον Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ λέγεσθαι, εἰ μὴ κατά τινα αἰτίαν, αὕτη γὰρ μόνη ἡ διάκρισις ἐν τοῖς θείοις εὑρίσκεται». 'Εν δὲ τῷ παρόντι ἑαυτοῦ· «Λείπεται τοίνυν — φησὶ — τὰ θεῖα πρόσωπα μὴ δύνασθαι διακρίνεσθαι, εἰ μὴ τῇ κατ' αἰτίαν ἀναφορικῇ ἀντιθέσει.* (E. C a n d a l, Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae de processione Spiritus Sancti, Città del Vaticano MDCCCCXLV [Studi e Testi 116], σ. 266).

Δ΄. Οἱ λόγοι τῶν ὄντων

Τὸ θέμα τῶν λόγων τῶν ὄντων ἔχει συζητηθῇ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν θεολόγων διεξοδικῶς[1]. Κατωτέρω θὰ ἐξετασθοῦν συντόμως αἱ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις τοῦ Θεοφάνους ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν ἄλλων θεολόγων τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος.

Εἰς τὸν δεύτερον λόγον τῆς πραγματείας του ὁ Θεοφάνης διατυποῖ τὴν ἄποψιν ὅτι διὰ τῆς μελέτης τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀπεικάσματα τῶν εἰς τὸν νοῦν τοῦ Θεοῦ ὑπαρχόντων λόγων δύναται ὁ ἀνθρώπινος νοῦς νὰ ἐπιτύχῃ ἔν τινι μέτρῳ ὁμοίωσιν πρὸς τὸ θεῖον : *ἀλλοιούμενος τοίνυν ὁ νοῦς οὐκ ἀπὸ τῆς θεωρίας τέως τοῦ πρωτοτύπου ἀγαθοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν εἰκόνων ἐκείνου, ἤγουν τῶν ἐν τοῖς οὖσι λόγων, τῆς θείας ὁμοιότητος ἀπολαύει*...[2].

Οἱ Πατέρες δέχονται ὅτι ἡ φυσικὴ γνῶσις δύναται νὰ ἔχῃ θετικὰ ἀποτελέσματα εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς θείαν γνῶσιν, κατ' οὐδένα τρόπον ὅμως δύναται νὰ ἔχῃ σωτηριολογικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀντικρούει ἰδέας τοῦ Βαρλαάμ, αἱ ὁποῖαι προσεγγίζουν τὰς ἀπόψεις τοῦ Θεοφάνους, εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς πρώτης Τριάδος ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, ἔνθα αἱ ἀπόψεις τοῦ Βαρλαὰμ ἀποδίδονται συνοπτικῶς διὰ τοῦ ἀκολούθου χωρίου, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει καὶ λεκτικήν τινα ὁμοιότητα πρὸς τὸ χωρίον τοῦ Θεοφάνους : ...*ἀλλ' ἐπεὶ τούτων μὲν οἱ λόγοι ἐν τῷ θείῳ καὶ πρώτῳ καὶ δημιουργικῷ νῷ, τῶν δ' ἐν ἐκείνῳ λόγων αἱ εἰκόνες ἔνεισι τῇ καθ' ἡμᾶς ψυχῇ, τούτων οὖν ἐν ἐπιγνώσει σπεύδομεν γενέσθαι καὶ διαιρετικαῖς καὶ συλλογιστικαῖς καὶ ἀναλυτικαῖς μεθόδοις τῶν τῆς ἀγνοίας ἑαυτοὺς τύπων ἀπαλλάξαι καὶ οὕτω καθ' ὁμοίωσιν, ζῶντές τε καὶ μετὰ θάνατον, εἶναι τοῦ ποιήσαντος*[3]. Εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Βαρλαὰμ ὁ Παλαμᾶς δίδει τὴν ἀκόλουθον ἀπάντησιν : *καθάπερ οἱ τῆς παρ' ἀνθρώπων ἐφιέμενοι δόξης καὶ πάνθ' ὑπὲρ αὐτῆς πράττοντες ἀδοξίας μᾶλλον ἢ δόξης ἐπιτυγχάνουσιν, ἐπείπερ ἄλλοις ἄλλα ἀρέσκει, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οἱ παρὰ τῶν ἔξω σοφῶν τὴν γνῶσιν θηρώμενοι, μᾶλλον ἀγνωσίαν κατ' αὐτοὺς ἐκείνους ἢ γνῶσιν καρποῦνται... τὸ δὲ πιστεύειν εὑρηκέναι τινὰ τούτων δυνηθῆναι τοὺς ἐν τῷ δημιουργικῷ νῷ λόγους, μὴ καὶ λίαν πλημμελὲς ᾖ· «τίς γὰρ ἔγνω νοῦν Κυρίου ;» φησὶν ὁ Ἀπόστολος· εἰ δὲ μὴ τούτους, οὐδὲ τὰς ἐν τῇ ψυχῇ τούτων εἰκόνας ἐκ τῆς ἔξω σοφίας συνιδεῖν ἐστι. ψευδογνωσία τοίνυν ἐστὶν ἡ ἐκ ταύτης τῆς σοφίας τὸ κατ' εἰκόνα θείαν θηρωμένη γνῶσις. οὔκουν οὐκ ἔσται δι' αὐτὴν τῇ αὐτοαληθείᾳ ἐμφερὴς ἡ ταύτην ἔχουσα ψυχή*...[1].

1. Γενικῶς ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Σ. Ι. Κουρούση, Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299 - 1315ca.) καὶ ὁ ἰατρὸς - ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca. - 1328/;). Μελέτη φιλολογική, ἐν Ἀθήναις 1984 - 1988, σσ. 476 - 488.
2. Κῶδ. Barocc. gr. 193, φ. 21ᵛ.
3. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων Α΄,1,22· ἔκδ. Χρήστου, σσ. 359 - 360.

Παραπλησίους θέσεις πρὸς τὰς τοῦ Θεοφάνους εἶχον διατυπώσει ἄλλοι λόγιοι προγενέστεροι αὐτοῦ κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα, εἷς τῶν ὁποίων εἶναι ὁ Ἰωάννης Ζαχαρίας ὁ ἀκτουάριος, ἐκφράζοντες τάσιν ἀποδεσμεύσεως ἀπὸ τῶν κρατούντων δογμάτων τῆς ἐκκλησίας[2]. Τὸ θέμα εἶναι ἂν δύναται ὁ Θεοφάνης νὰ θεωρηθῇ ἐπίγονος τῶν λογίων τούτων καὶ ἂν εἶχεν ἀναγνώσει τὰ ἔργα τοῦ Βαρλαάμ.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 361 - 362.
2. Κουρούση, Τὸ ἐπιστολάριον..., σσ. 218 - 242.

Ὁ Ἔλεος, τὸν -εον, οὐχὶ τὸ ἔλαιον (αἰτ.)

Εἰς τὸν τόμον IX, 1973 (Κ. Νίκας) τῶν AHG τοῦ G. Schirò, καὶ εἰς τὸν κανόνα XVIII εἰς τὸν ἅγιον Ἀχίλλιον τοῦ ὑμνογράφου Ἀρσενίου, ἐκδί-δονται ἐν στ. 6 : *παθῶν μοι ῥ ῖ ψ ι ν δοῦναι* ἀντὶ *ῥ ύ ψ ι ν* (ῥύπος). Ὁμοίως ἐν στ. 92 : *ἔ λ α ι ο ν αὐτοῖς παρεχόμενον* ἀντὶ *ἔ λ ε ο ν αὐτοῖς π.*

Ὁμοίως καὶ εἰς τὸ κάθισμα (σελ. 182, στ. 1 - 2) : *Ἐν ἐλαίῳ ἔ λ α ι ο ν καὶ εὐσπλαγχνίαν* ἀντὶ *ἐν ἐλαίῳ ἔ λ ε ο ν . . .* (πρβλ. τοὺς στίχους 282 - 283, ὅπου : *ἐν ἐλαίῳ ἔ λ ε ο ν δωρούμενον*, ὀρθῶς).

Ὁ ἐκδότης παρεῖδεν οὐ μόνον τὸν *ἔλεον* (ὁ ἔλεος), ἀλλὰ καὶ τὰ *ἐλέη τοῦ Θεοῦ, τὸ ἔλεός σου καταδιώξει με πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου, ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν* καὶ τὸ τοῦ Ν' ψαλμοῦ : *Ἐλεῆμον, ἐλέησόν με ὁ Θεός, ἐν ἐλεέῳ τὸν Θεὸν θεραπεύσωμεν* (προϋποθέτει ἀρσ. *ὁ ἔλεος*· πρβλ. τὸ Ἀριστοτελικὸν *δι' ἐλέου καὶ φόβου*) καὶ πλεῖστα ὅσα Γραφικὰ καὶ ἀκουόμενα ἢ ψαλλόμενα ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν.

Τὸ ἔλεος, τὰ ἐλέη (νῦν καὶ ἐπὶ κληροδοτημάτων), ῥῆμα *ἐλεέω - ῶ*, ὁ *ἐλεῶν ἐλεήμων* ποιεῖ *ἐλεημοσύνην* καὶ εἶναι *ἐλεητικὸς* (φερόμενος *ἐλεητικῶς*) καὶ *ἐλεημονικὸς* ἢ *ἐλεημονητικός*. Ὁ δὲ Θεὸς εἶναι ὁ *παντελεήμων*, ἐξ οὗ καὶ κύ-ριον ὄνομα ἁγίου κλπ. *Παντελήμων* (ὁ καθ' ἡμᾶς *Παντελῆς*) καὶ *πολυέλεος*.

Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ψαλμὸς μὲν *πολυέλεος*, πολυκάνδηλον δὲ δι' ἐλαίου, ὁ *πολυέλαιος*, ἁπλῶς ὁμοηχεῖ νῦν.

Κατὰ ταῦτα τὸ ὡς ἄνω κείμενον τοῦ Ἀρσενίου ὑφίσταται μὲν *ῥύψιν* ἀπὸ τῶν γραμματικῶν ῥύπων του, ἀπὸ δὲ κριτὴν *πολυέλεον* καθαίρεται ἀπὸ τὰς αὐτοῦ ἁμαρτάδας, συγχωρητικῶς.

N. B. T.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΜΕΓΑΛΥΝΑΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ

Ἰδιαιτέρως συγκινητικὰ εἶναι τὰ λεγόμενα μεγαλυνάρια ἢ μακαριστάρια ἢ ἐγκώμια τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, γνωστὰ καὶ ὡς Ἐπιτάφιος Θρῆνος[1]. Πρόκειται περὶ σειρᾶς συντόμων λίαν μελῳδικῶν τροπαρίων διατεταγμένων εἰς τρεῖς στάσεις καὶ ψαλλομένων κατὰ τὸν Ὄρθρον τοῦ Μ. Σαββάτου, εὐθὺς μετὰ τὴν θ' ᾠδὴν τοῦ κανόνος καὶ πρὸ τῶν εὐλογηταρίων. Τὰ τροπάρια αὐτὰ εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολίαν, μαζὶ μὲ τὸν Ἀκάθιστον Ὕμνον, τὰ δημοφιλέστερα μέλη τῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας, εὑρισκόμενα εἰς τὰ χείλη ὅλων τῶν πιστῶν, ποὺ συρρέουν εἰς τοὺς ναοὺς διὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴν ἐξόδιον ἀκολουθίαν τοῦ Κυρίου.

Θεματικὸν ἀντικείμενον τῶν τροπαρίων αὐτῶν εἶναι, βεβαίως, τὸ πάθος καὶ ἡ ταφὴ τοῦ Θεανθρώπου. Κατάπληκτος ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ μεγάλου μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας ἐκφράζει τὴν ὀδύνην του διὰ τὸ ἑκούσιον πάθος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν βεβαιότητα διὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἀναστάσεώς του. Οὕτω, τὰ τροπάρια αὐτὰ εἶναι ἡ ὡραιοτέρα ἔκφρασις τῆς χριστιανικῆς χαρμολύπης. Πλήρη ἀναφορῶν εἰς βιβλικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, μὲ λαμπρὰς εἰκόνας ἀπὸ τὰ φυσικὰ στοιχεῖα, ποὺ συμμετέχουν εἰς τὸ θεῖον δρᾶμα καὶ συμπάσχουν μὲ τὸν Θεὸν καὶ συνοδύρονται μὲ τὴν σπαραττομένην μητέρα του, παρακινοῦν ὅσον ὀλίγοι ὕμνοι εἰς τὴν ψυχικὴν μετοχὴν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος εἰς τὰ δρώμενα τῆς ἡμέρας ἐκείνης.

Πόσα εἶναι ἀκριβῶς τὰ τροπάρια αὐτὰ ἢ εἰς πόσας συλλογὰς σῴζονται δὲν εἶναι ἀπολύτως γνωστόν. Ἅπαξ καὶ ἐδημιουργήθησαν καὶ εἰσήχθησαν εἰς τὴν λατρευτικὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, κατέστησαν ἀμέσως δημοφιλῆ καὶ πολλοὶ παρεκινήθησαν εἰς σύνθεσιν ἄλλων προσομοίων. Διὰ τοῦτο, ἐκτὸς τῶν εὑρισκομένων εἰς τὰ ἔντυπα Τριῴδια (συνήθως 176, ὅσοι καὶ οἱ συμψαλλόμενοι κατὰ τὴν ἀρχαίαν τυπικὴν τάξιν στίχοι τοῦ Ἀμώμου), γνωρίζομεν

---

1. Πρβλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, ἤτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τ. Β', Ἀθῆναι 1965[3], σσ. 76 - 79. Τ ὸ ν α ὐ τ ό ν, ΘΗΕ 5, 1964, στ. 764 - 765. Βλ. ἐπίσης, Θ ε ο δ. Ξ ύ δ η, Ἐγκώμια, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Γ', 1958, σσ. 277 - 288 (ἐπανεκδίδεται εἰς τὸν τόμον τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Ἀθῆναι 1978, σσ. 331 - 339). Σ ω φ ρ. Ε ὐ σ τ ρ α τ ι ά δ ο υ, Ἡ ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, «Νέα Σιών» 32, 1937, σσ. 16 κἑξ., εἰς συνεχείας, καὶ 33, 1938, σσ. 19 - 28, 370 - 377.

σήμερον καὶ ἄλλας συλλογὰς εἰς διάφορα χειρόγραφα καὶ ἀσφαλῶς λανθάνουν ἀκόμη πολλαί. Ἔχει μάλιστα λεχθῆ, μετὰ πολλῆς βεβαίως ὑπερβολῆς, ὅτι «ὅσα Τριῴδια χειρόγραφα, τόσοι καὶ ποιηταὶ ἐγκωμίων». Τὰ περιληφθέντα διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Τριῳδίου ἐν Βενετίᾳ (1522) ἐπαναλαμβάνονται μὲ μικρὰς διαφορὰς εἰς ὅλας τὰς μετέπειτα ἐκδόσεις καὶ εἶναι βασικῶς τὰ καὶ σήμερον γνωστὰ καὶ ψαλλόμενα εἰς τὰς ἐκκλησίας. Συλλογὴν ἄλλων ἐγκωμίων, πολὺ διαφόρων, ἐξέδωσεν ἐξ ἁγιορειτικῶν χειρογράφων ὁ Βατοπεδινὸς μοναχὸς Παγκράτιος[1]. Ἄλλην συλλογὴν ἐξέδωσεν ἐξ ἁγιορειτικῶν ἐπίσης χειρογράφων ὁ Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτης[2], ἐνῷ ἄλλην, πολὺ διάφορον, ὁ Ἐμμ. Παντελάκης, ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 746 σιναϊτικοῦ χειρογράφου[3]. Προσφατωτέρα, τέλος, εἶναι ἡ ὑπόδειξις τῶν (πρὸ τοῦ 1330) συντεθέντων ὀλιγαρίθμων (μόνον διὰ τὰς στάσεις β' καὶ γ') ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ-Ματθαίου Γαβαλᾶ, μητροπολίτου Ἐφέσου (ἀπὸ τοῦ 1329)[4].

Μεταξὺ τῶν μελετητῶν τῆς ὑμνογραφίας συζητεῖται ἀκόμη ἡ ὀνομασία τῶν τροπαρίων αὐτῶν. Συνήθως ὀνομάζονται ἐγκώμια, ἀλλ' ὁ ὅρος δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὰς ἐνδείξεις τῶν χειρογράφων. Ἐκτὸς τούτου, τὰ ἐγκώμια ἀναφέρονται, ὅπως ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Σωφρ. Εὐστρατιάδης, εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι εἰς τὸν θεόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀναπέμπονται ὕμνοι[5]. Ὀρθότερος εἶναι ὁ ὅρος μεγαλυνάρια, ὅπως παραδίδουν πολλοὶ κώδικες (Μαρκιανὸς II, 123, Βατοπεδινὸς 1198, Σιναϊτικὸς 1392 κ.ἄ.)[6]. Ἀλλ' εἰς τὰ χειρόγραφα ἀπαντᾶται καὶ ὁ ὅρος μακαριστάρια (Ἀθηναϊκὸς 837 (83) κ.ἄ.)[7], ὅπως καὶ ὁ συνώνυμος μακαρώνεια (Ἀθηναϊκὸς 533)[8]. Οἱ δύο

1. Παγκρατίου Ἰβηρίτου, Ἀκολουθία Μεγάλου Σαββάτου, Κωνσταντινούπολις 1920².
2. Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου, Ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Τὸ δρᾶμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» Ζ', 128 - 134, ὅπου ἡ συλλογὴ ὡς ποίημα Νείλου Διασωρινοῦ.
3. Ἐμμ. Παντελάκη, Νέα ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου, «Θεολογία» ΙΔ', 1936, σσ. 225 - 250, 310 - 329. Ἀπαραλλάκτως ὅμοια μὲ τὰ ἐνταῦθα ἐκδιδόμενα εἶναι καὶ τὰ ἐν κώδ. 430 τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους.
4. Βλ. D. Reinsch, Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174, Berlin 1974, σ. 53, καὶ τὸν Στ. Ἰω. Κουρούσην ἐν Gnomon 51, 1979, σ. 121, ὅστις μὲ πληροφορεῖ ὅτι δὲν θὰ βραδύνῃ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσις αὐτῶν ὁμοῦ μετὰ τοῦ λοιποῦ ἔργου τοῦ Γαβαλᾶ.
5. Πρβλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 20.
6. Οὕτω καὶ εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος Τυπικά. Πρβλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 148.
7. Πρβλ. Θεοχ. Δετοράκη, Ἀνέκδοτα μακαριστάρια εἰς τοὺς ἁγίους Δέκα μάρτυρας τῆς Κρήτης, Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', 1974, σσ. 49 - 63.
8. Ὁ κῶδιξ χρονολογεῖται εἰς τὸ ἔτος 1343. Πρβλ. Ἰω. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 109.

τελευταῖοι ὅροι ὀφείλονται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τῶν τροπαρίων αὐτῶν συμψάλλονται καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἀμώμου, ἤτοι τοῦ ψαλμοῦ ριη', ἀρχομένου διὰ τοῦ *Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, οἱ πορευόμενοι ἐν νόμῳ Κυρίου.* Ἂς σημειωθῇ, τέλος, ὅτι τὰ τροπάρια αὐτὰ θεωροῦνται «εἶδός τι ποιητικῶν ἀντιφώνων» καὶ σήμερον προσδιορίζονται γενικῶς ὡς Ἐπιτάφιος Θρῆνος[1].

Τὰ τροπάρια αὐτὰ εἶναι τὸ χρονικῶς τελευταῖον εἶδος τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, ἀλλὰ πότε τὸ πρῶτον συνετέθησαν καὶ πότε εἰσῆλθον εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθῆ[2]. Τὸ θέμα τοῦ χρόνου καὶ τῆς πατρότητος θὰ λυθῇ πιθανῶς μὲ τὴν συναγωγὴν καὶ τὴν ἔκδοσιν ὅλων τῶν εἰς τὰ χειρόγραφα συλλογῶν, μὲ τὴν παράλληλον μελέτην τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἐν χρήσει λειτουργικοῦ Τριῳδίου μετὰ τῶν συναφῶν τυπικῶν διατάξεων. Εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι τὰ τροπάρια αὐτὰ δὲν εὑρίσκονται εἰς τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα τριῴδια. Προσωπικῶς ἤλεγξα δεκάδα σιναϊτικῶν καὶ ἁγιορειτικῶν χειρογράφων τριῳδίων τοῦ 10ου - 12ου αἰ., καὶ δὲν διεπίστωσα οὐδὲ νύξιν περὶ ὑπάρξεως τοιούτων τροπαρίων εἰς τὴν ὑμνολογίαν τοῦ Μ. Σαββάτου.

Οἱ μελετηταὶ τοποθετοῦν τὴν σύνθεσίν των εἰς τοὺς πρωΐμους παλαιολογείους χρόνους, στηριζόμενοι εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε τὰ χειρόγραφα τριῴδια οὔτε τὰ τυπικὰ μεγάλων ἐκκλησιῶν καὶ μοναστικῶν κέντρων τῆς προπαλαιολογείου ἐποχῆς περιέχουν τὸ νέον τοῦτο ὑμνογραφικὸν στοιχεῖον. Σαφὴς μαρτυρία, καὶ αὐτὴ ἀρχαιολογική, εἶναι ἡ παρουσία τεσσάρων τροπαρίων εἰς κεντητὸν ἐπιτάφιον τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, τοῦ ἔτους 1347[3].

Νομίζω, ἐν τούτοις, ὅτι ὑπάρχει παλαιογραφικὴ μαρτυρία πολὺ ἀρχαιοτέρα. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Ἰάκωβος (μέσα τοῦ 13ου αἰ.) συνέθεσε προσόμοια «*Μακαρώνεια, ἤτοι ψαλλόμενα εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου*», σωζόμενα εἰς τὸν ἀθηναϊκὸν κώδικα 533, f. 185ᵛ, εἰς ἦχον πλ. α', πρὸς τό·

Μακαρίζομέν σε, θεοτόκε παρθένε,
καὶ τιμῶμεν τὴν ἁγίαν εἰκόνα σου,
ὡς ἀντίτυπον τῆς θείας σου μορφῆς[4].

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, μνημ. ἔργ., σ. 76.
2. Εἶναι περίεργος καὶ ἀτεκμηρίωτος ἡ ἄποψις τοῦ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 148, ὅτι «Τὰ μεγαλυνάρια τοῦ Ἐπιταφίου ἦσαν προϊόντα τοῦ Βυζαντίου, κατὰ τὸν ὄγδοον μὲν αἰῶνα ἰδόντα τὸ φῶς, κατὰ δὲ τὸν ιδ' μόλις αἰῶνα εἰσχωρήσαντα εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία». Θὰ ἦτο ἀληθῶς παράδοξον νὰ μὴ ὑπάρχουν τὰ μεγαλυνάρια ταῦτα εἰς τὰ πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος χειρόγραφα.
3. Πρβλ. Gabriel Millet, L'Epitaphios: L'image, «Comptes rendus des séances de l'Académie des Incriptions et Belles Lettres» Paris 1942, σσ. 418 - 419. Ὑπάρχει καὶ δεύτερος κεντητὸς Ἐπιτάφιος τῆς αὐτῆς μονῆς, τοῦ ἔτους 1397. Αὐτόθι.
4. Πρβλ. S. G. Mercati, Collectanea Byzantina, I, Rome 1970, σ. 98.

Σώζονται ἕξ μόνον τροπάρια, ἀλλὰ εἶναι ἱκανὸν δεῖγμα τοῦ μετρικοῦ καὶ μουσικοῦ προτύπου τῶν ἀναλόγων τροπαρίων τοῦ Μ. Σαββάτου. Ὡρισμένα μάλιστα εἶναι πλήρως διαμορφωμένα, ὅπως τὸ

Ἀρχαγγέλων ἅμα καὶ ἀνθρώπων χοροὶ
ἀθροισθέντες τῇ κοιμήσει σου, πάναγνε,
καταπλήττονται καὶ μέλπουσιν αὐτῇ[1].

Μετρικῶς καὶ μουσικῶς τὸ τροπάριον εἶναι ἀπολύτως ὅμοιον πρὸς τὸ γνωστότατον τοῦ Μ. Σαββάρου

Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθης, Χριστέ,
καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξεπλήττοντο,
συγκατάβασιν δοξάζουσαι τὴν σήν.

Ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ἄλλη παλαιογραφικὴ μαρτυρία. Ἡ συλλογὴ μεγαλυναρίων, ποὺ ἐκδίδεται ἐνταῦθα, εὑρίσκεται εἰς τὸν Cod. Marcianus Gr. II, 123 (= coll. 567), olim Nanianus CLXXIX, ff. 206ᵛ - 218ᵛ. Ὁ κῶδιξ χρονολογεῖται εἰς τὸ ἔτος 1353[2], ἀλλὰ τὸ κείμενον τῶν μεγαλυναρίων εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερον. Ὁπωσδήποτε, πρόκειται περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας μέχρι τοῦδε μείζονος γνωστῆς συλλογῆς μεγαλυναρίων τοῦ Μ. Σαββάτου.

Ἡ συλλογὴ αὕτη, ἡ ὁποία παραδίδεται ἀνωνύμως, περιέχει συνολικῶς 187 τροπάρια: 84 τῆς α' στάσεως, 63 τῆς β' καὶ 40 τῆς γ'. Τὰ τροπάρια τῆς α' στάσεως ἀνήκουν εἰς δύο ἐπὶ μέρους συλλογάς. Ἀναγράφονται ἐν ἀρχῇ 32 (ff. 206ᵛ - 208ᵛ), ἀκολουθεῖ ἡ β' στάσις καὶ μετ' ἐκείνην ὑπάρχει δευτέρα συλλογὴ τροπαρίων τῆς α' στάσεως (ff. 213ʳ - 217ʳ), μὲ τὴν ἔνδειξιν εἰς τὴν ᾤαν τοῦ f. 213ʳ: *τροπάρια ἀπὸ μέρος τὸ α'ον ἕτερα.*

Ἡ παροῦσα συλλογή, τὴν ὁποίαν ἐκδίδομεν κριτικῶς ἐν συνεχείᾳ, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ὄχι μόνον διὰ τὴν παλαιότητα τοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀκολούθους λόγους:

α') Δὲν περιλαμβάνει τοὺς στίχους τοῦ Ἀμώμου, οἱ ὁποῖοι συνοδεύουν σταθερῶς ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος τὰ τροπάρια τῶν μεγαλυναρίων τοῦ Μ. Σαββάτου. Τὸ τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας (ἔτους 1431), εὑρισκόμενον εἰς τὸν Cod. Paris. Coisl. 38, ἀναγράφει εἰς τὴν τυπικὴν διάταξιν τοῦ Μ. Σαββάτου: ...*στιχολογοῦμεν τὸν Ἄμωμον, συνήθως ψάλλοντες ὁμοῦ τὰ μεγαλυνάρια*[3]. Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ ἀπηχεῖ ἀσφαλῶς παλαιοτέραν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἐστιχολογεῖτο ὁ Ἄμωμος.

1. Εἶναι τὸ δεύτερον τῆς σειρᾶς (S. G. Mercati, αὐτόθι).
2. Ὁ κῶδιξ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Elpidio Mioni, Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices manuscripti, Vol. I_2, Roma 1972, σσ. 8 - 12.
3. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, μνημ. ἔργ., σσ. 77 - 78.

30 - 11 - 1989

β') Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου *Μεγαλυνάρια* δικαιολογεῖται πράγματι ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ τροπάρια τῆς α' στάσεως: *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ...* καὶ *Μεγαλύνομέν σου τὰ παθήματα, Λόγε...*, καθὼς καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ἐσωτερικά, ὁμοίως ἀρχόμενα, ὅπως λ.χ. ἐννέα συνεχόμενα τῆς α' στάσεως (ἀρ. 33 (1) - 41(9) τῆς παρούσης ἐκδόσεως). Εἶναι σαφὴς ἔνδειξις, ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῶν τροπαρίων αὐτῶν ἦτο *μεγαλυνάρια*, καθὼς πράγματι μεγαλυνάρια ἦσαν.

γ') Εἶναι πρὸς τούτοις χαρακτηριστικὸν ὅτι αἱ δύο πρῶται στάσεις δὲν ἀρχίζουν μὲ τὰ σήμερον γνωστὰ *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ...* καὶ *Ἄξιον ἐστί...*[1]. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἔχει εἰς τὴν παροῦσαν συλλογὴν τὸν ἀριθμὸν 42 (10) τῆς α' στάσεως, τὸ δὲ δεύτερον, τὸν ἀρ. 26 τῆς β' στάσεως.

δ') Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ ὅτι πολλὰ τροπάρια τῆς παρούσης συλλογῆς, καὶ μάλιστα τῆς β' στάσεως, φαίνονται ἀκόμη ἀδιαμόρφωτα, μὴ ὑπακούοντα εἰς τὸ μετρικὸν καὶ μουσικὸν πρότυπον, ὅπως λ.χ. τὰ ὑπ' ἀρ. 55 - 58, τὰ ὁποῖα καὶ παραδίδονται ἐλλιπῶς.

ε') Εἶναι, τέλος, σημαντικὸν ὅτι πολλὰ τροπάρια, ἰδιαιτέρως τῶν στάσεων α' καὶ β', συγκροτοῦν ἑνότητας, μὲ διάλογον μεταξὺ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ (α' 23 - 30 καὶ β' 11 - 20)[2]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὰ τροπάρια δὲν εἶναι ἁπλῆ συλλογή, ἀλλὰ προσπάθεια ἑνιαίας ποιητικῆς δημιουργίας.

Ἔπειτα ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις, ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ μέγα ζήτημα τοῦ χρόνου συνθέσεως καὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ εἴδους. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι εὑρετὴς τοῦ εἴδους ὁ μητροπολίτης Ῥόδου Νεῖλος Διασωρινὸς (μέσα 14ου αἰ.)[3], ὅπως ὑπεστήριξεν ὁ Σωφρ. Εὐστρατιάδης. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς μιμητάς, ὅπως εἶναι καὶ ὁ μοναχὸς Ἰγνάτιος τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικος 746, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξέδωσεν ὁ Ἐμμ. Παντελάκης[4], καὶ ὁ Μανουὴλ Γαβαλᾶς.

Μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχει ἡ καταγωγὴ τοῦ εἴδους καὶ ἡ σχέσις του μὲ ἄλλα ἀνάλογα, καὶ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀξιολογηθῇ ἡ μαρτυρία τοῦ ἀθηναϊκοῦ κώδικος 533, τοῦ περιέχοντος τὰ *μακαρώνεια* τῆς Θεοτόκου. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ τροπάριον, ποὺ ὁ Ἰάκωβος Βουλγαρίας χρησιμοποιεῖ ὡς πρότυπον, δὲν εἶναι τὸ *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ...* ἢ ἄλλο ὅμοιον ἐκ τῆς ὑμνολογίας τοῦ Μ. Σαββάτου, ἀλλ' ὁ θεομητορικὸς ὕμνος *Μακαρίζομέν σε...* Τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ σημαίνῃ πολλά. Ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ πρῶτον δεῖγμα τοῦ εἴδους δὲν ἐποιήθη διὰ τὴν ταφὴν τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ διὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Ἀναλογικῶς πρὸς ταῦτα συνετέθησαν ἀργότερα μεγαλυνάρια διὰ τὴν ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ εἰσῆλθον εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μ.

1. Καὶ τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας ἡ συλλογὴ ἄρχεται δι' ἄλλων τροπαρίων.
2. Βλ. τὰς ἐν τέλει φιλολογικὰς παρατηρήσεις.
3. Πρβλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 147, 351.
4. Βλ. ἀνωτ., σ. 222, σημ. 3.

Σαββάτου, ὅπως, πάλιν, ἀργότερον συνετέθησαν ἀνάλογα μεγαλυνάρια (ἢ μακαριστάρια) προσόμοια εἰς ἑορτὰς καὶ μνήμας ἁγίων. Ἂν λοιπὸν μεσοῦντος τοῦ 13ου αἰῶνος ὁ Ἰάκωβος Βουλγαρίας δὲν ἐγνώριζε τὰ μεγαλυνάρια τοῦ Μ. Σαββάτου (διότι, ἂν τὰ ἐγνώριζεν, αὐτὰ ἀσφαλῶς θὰ ἐχρησιμοποίει ὡς πρότυπα), πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ εἰς τὴν ταφὴν τοῦ Κυρίου εἶναι μεταγενέστερα καὶ συνετέθησαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐντὸς τοῦ 13ου αἰῶνος. Εἶναι μία ὑπόθεσις, εἰς τὴν ὁποίαν, ἐν τούτοις, δὲν θὰ ἠμποροῦσα νὰ ἐπιμείνω μὲ τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῆς ἐρεύνης.

Ἐρίζουν συνήθως οἱ ἐκδόται περὶ τὴν μετρικὴν καὶ τὴν ἐκδοτικὴν μορφὴν τῶν μεγαλυναρίων, καὶ κυρίως τῶν δύο πρώτων στάσεων. Οὕτως ὁ Παγκράτιος, ἀκολουθῶν τὰς μουσικάς, πρὸς χάριν τῶν ψαλτῶν, στίξεις τῶν χειρογράφων, δημιουργεῖ τετράστιχα, ὅπως:

Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ
κατετέθης, Χριστέ,
καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξεπλήττοντο,
συγκατάβασιν δοξάζουσαι τὴν σήν.

Ὁ Ἐμμ. Παντελάκης ἐξέδωσε τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς τριστίχους μορφάς, ὅπως:

Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθης, Χριστέ,
καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξεπλήττοντο,
συγκατάβασιν δοξάζουσαι τὴν σήν.

Ἀντιθέτως, ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης ἀσκεῖ δριμεῖαν κριτικὴν κατὰ τῶν προηγουμένων ἐκδοτῶν, καὶ κυρίως κατὰ τοῦ Ἐμμ. Παντελάκη[1], καί, στηριζόμενος εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὰ τροπάρια ταῦτα εἶναι ἐξέλιξις τῶν ἀρχαίων ἀνακρεοντείων μέτρων, τὰ δὲ ἀνακρεόντεια εἶναι, ὡς γνωστόν, σύντομα καὶ «δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτείνωνται πέραν τοῦ ὀκτασυλλάβου», προτείνει τὴν ἔκδοσιν εἰς ἓξ στίχους, κατὰ τὸ ἀκόλουθον σχῆμα:

1 *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*
2 *κατετέθης, Χριστέ,*
3 *καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ*
4 *ἐξεπλήττοντο,*
5 *συγκατάβασιν*
6 *δοξάζουσαι τὴν σήν*[2].

Μὲ τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς οἱ ἐκδόται ἐχρησιμοποίησαν προκρούστειον μέθοδον καὶ «ἐπέθηκαν βέβηλον χεῖρα διορθώσεως τῶν κειμένων ἢ διὰ νὰ συμμορφώσουν αὐτὰ πρὸς ἀρχαῖα μέτρα, εἰς ἃ ἐφαντάζοντο ὅτι ἐγράφησαν, ἢ νὰ ὁμαλίσουν τὴν ρυθμοτονικὴν αὐτῶν ποικιλίαν, πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ψαλτῶν!», ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Ν. Β. Τωμαδάκης[1].

1. Πρβλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 215.
2. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 281.

Δὲν ἠκολούθησα τὰς ἀντιλήψεις ταύτας εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν. Ἐσεβάσθην ἀπολύτως τὸ κείμενον καὶ διώρθωσα μόνον τὰ προφανῆ σφάλματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐδήλωσα εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Σιωπηρῶς ἐπίσης ἀποκατέστησα τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν στίξιν καὶ ἐπέταξα βραχείας φιλολογικὰς παρατηρήσεις.

1. Μνημ. ἔργ., σ. 77.

Cod. Marc. gr. II, 123 (=coll. 567)
Olim Nanianus CLXXIX

Ἕτερα μεγαλυνάρια
Στάσις α´

f. 206v 1. *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ,*
καὶ τιμῶμέν σου τὰ πάθη τὰ τίμια
καὶ τὴν ἔνδοξον δοξάζομεν ταφήν.
2. *Μεγαλύνομέν σου τὰ παθήματα, Λόγε,*
καὶ τιμῶμεν τὴν ἐν τάφῳ σου ὕπνωσιν,
ἣν ὑπέστης δι' ἡμᾶς ὥσπερ θνητός.
3. *Προσκυνῶ σου, Λόγε, τὴν ἁγίαν ταφήν·*
δι' ἡμᾶς γὰρ ὥσπερ ἄνθρωπος τέθυσαι
καὶ θεὸς δὲ τὸν νεκροῦντά με νεκροῖς.
f. 207r 4. *Ὥσπερ λέων, σῶτερ, ἀναπίπτων ὕπνοις,*
ὡς θεὸς δὲ συνεγείρεις τοὺς κάτωθεν
κρατουμένους ἐν τοῖς Ἅδου πυλωροῖς.
5. *Ἐν νεκροῖς λογίζει ὁ ἐγείρων νεκρούς·*
νῦν τῷ θάμβει καὶ φωσφόρος συνθνήσκει σοι·
ἀλλὰ λύεις πάντων θρῆνον ἀναστάς.
6. *Σοῦ θανόντος, Λόγε, Ἅδης κάτω θρηνεῖ*
καὶ ὁ δῆμος τῶν δικαίων ἐκόμπαζε,
προσδεχόμενοι τὴν λύτρωσιν αὐτῶν.
7. *Ἀνυμνοῦμεν, σῶτερ, εὐλογοῦμεν πιστοί,*
προσκυνοῦμέν σου τὰ θεῖα παθήματα
καὶ τιμῶμεν τὴν ἁγίαν σου ταφήν.
8. *Ἔθεντό σε ἄπνουν ἐν σορῷ ὡς νεκρὸν*
τὸν πνοὴν τοῖς πᾶσι πηγάζοντα
Ἰουδαῖοι οἱ παράνομοι, σωτήρ.

4. Γέν. 49,9.

3. *νεκρεῖς* cod. 5. *φοσφῶρος* cod.

9. *Ἤσθετό σε, σῶτερ, ποιητὴν ἑαυτῆς*
ἅπασα ἡ κτίσις καὶ ἔφριξε
καὶ Ἑβραῖοι οὐ συνῆκαν οἱ δεινοί.
10. *Καταβὰς εἰς Ἅδου τὸν σατὰν ἐμπεδοῖς,*
τὸν Ἀδὰμ δὲ λύσεις, σωτὴρ ἡμῶν,
ἀντεισάγων εἰς παράδεισον αὐτόν.
f. 207v 11. *Ἀκηδίας ὕπνον πόρρω πάντες, πιστοί,*
τῶν βλεφάρων νῦν ἐκτινάξωμεν,
ἀφυπνοῦντος δι' ἡμᾶς τοῦ πλαστουργοῦ.
12. *Ὁ πνοὴν βραβεύων πάσῃ φύσει θεός,*
ἄπνους καθορᾶται δι' ἔλεον
καὶ ἡμῖν ἀθανασίας πνοὴν δός.
13. *Ὁ νεκρῶν καὶ ζώντων κυριεύων θεὸς*
νέκρωσιν σαρκὸς κατεδέξατο,
νεκρωθέντας ὡς ἐγείρῃ τοὺς βροτούς.
14. *Βροτοκτόνος φθόνῳ πεπτωκότα τὸ πρὶν*
νῦν ἐξανιστᾷς τὸν προπάτορα,
ὡς θεός τε καὶ τῶν ὅλων ποιητής.
15. *Βασιλεύων πάλαι γένους Ἅδης βροτῶν*
τὸν τῆς δόξης βασιλέα δεξάμενος
κατεπόθη ἀπολέσας τὴν ἰσχύν.
16. *Θεωροῦσα κτίσις, Λόγε, πᾶσα νεκρόν,*
φέρουσα μηδόλως τὸ πάθος σου
ἐδονεῖτο τῇ νεκρώσει σου δεινῶς.
17. *Γῆν ὁ πήξας Λόγος τῶν θεμέθλων χωρὶς*
γῆς τεθῆναι τάφῳ εὐδόκησε,
γηγενεῖς τοῦ Ἅδου ἐκλυτρῶν.
18. *Γένος ἅπαν, σῶτερ, σῶσαι θέλων βροτῶν,*
ἑκὼν πάθος καταδέχῃ μακάριον,
γένος ὅθεν ἀναπλάττεις τῶν βροτῶν.
f. 208r 19. *Ἀσεβὴς Ἰούδας ὡς ἐχίδνης υἱός,*
φέρων ἐν χερσὶ τὸν ἄρτον ἐπτέρνισε
κατὰ σοῦ τοῦ θείου ἄρτου τῆς ζωῆς.
20. *Ὑπὲρ τίνος, Λόγε, κατεδέξω θανεῖν,*
ἐν σαρκὶ τῇ προσληφθείσῃ σε ἔκραζεν
ἡ Παρθένος θρηνῳδοῦσα μητρικῶς.

19. Ps. 40(41),9

10. *ἐμπεδεῖς* cod. 12. *δῶς* cod. 14. *ὅλον* cod. 18. *τῶν τῶν* bis cod. 20. *πρωληφθήσει* cod.

21. *Ἡ ἁγνὴ παρθένος, εἰ καὶ ἔδυς, φησίν,*
ἐξ ἐμοῦ ὑπνῶν, ἀλλ' ἀνίσχεις νῦν
τοὺς ἐν Ἅδῃ· δόξα σοι, Χριστέ.

22. *Παραπεπτωκότα τὸν Ἀδὰμ ἐν Ἐδὲμ*
καὶ φθορᾷ τῇ παραβάσει γενόμενον
ἐνεκρώθης ἀφθαρτίζειν βουληθείς.

23. *Νεκρωθέντα βλέπειν οὐκ ἰσχύω σε νῦν,*
ὃν ὁ ἥλιος ἐν ξύλῳ κρεμάμενον
μὴ ἰσχύων ἐσκοτίσθη καθορᾶν.

24. *Ὀλοφύρου, μῆτερ, θρηνωδῶς· ἀλλ' ἐγὼ*
εἰς χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν τρέψω σου
τὴν κατήφειαν ἐκ τάφου ἀναστάς.

25. *Ὑπὲρ φύσιν τοῦτο τὴν ἐμήν, ὦ Υἱέ,*
τὸ τραπῆναι εἰς χαράν μου τὰ δάκρυα,
σὲ βλεπούσης ἐν τῷ τάφῳ ὡς νεκρόν.

26. *Νεκρωθέντα βλέπεις καὶ παραφόρως θρηνεῖς,*
ἀλλ' ἀπαναστὰς ἐκ τοῦ μνήματος
μετατρέψω σου τὸν θρῆνον εἰς χαράν.

27. *Τί μοι ταῦτα, τάφῳ πρὸ ἐμῶν ὀφθαλμῶν*
σοῦ κειμένου πῶς τὸν θρῆνον ἀλλάξομαι;
τῆς ἀνθρώπων ξένως φύσεως λαλεῖς.

f. 208v 28. *Ἰδοὺ τρίτον τοῦτο προσφωνήσας, Ἁγνή,*
ἀναστήσομαι τοῦ τάφου τριήμερος
ἀναστήσας ἐκ φθορᾶς τοὺς γηγενεῖς.

29. *Χαρμονῆς μου λόγους μυριάκις εἰπὼν*
οὐ δυνήσεταί τις θρῆνον ἐξᾶραί μου
σὲ βλεπούσης ἐν τῷ τάφῳ ὡς νεκρόν.

30. *Ῥαντισμοῖς δακρύων σοῖς τὸν Εὔας κλαυθμὸν*
ἐξιάσει καθ' ὃν τρόπον ἰάσομαι
καὶ ἐγὼ θανὼν φθορὰν τὴν τοῦ Ἀδάμ.

31. *Ὦ Τριάς, δοξάζω σὲ τὸν ἕνα θεόν,*
πάτερ παντοκράτορ καὶ πνεῦμα ἅγιον,
σὲ τὸν μόνον καὶ ἀληθινὸν θεόν.

32. *Ἡ ἁγνὴ Παρθένος θρηνωδοῦσα ἀνεβόα·*
ποῦ τὸ κάλλος, ὦ Υἱέ μου παμφίλτατε,
ἐμπτυσμοὺς καὶ ῥαπισμοὺς ὑποδέχει, σωτήρ.

---

23. *καθ' ὁρᾶν* cod. 26. *παρφόρως* cod. 29. *νεκρὸν* cod. 30. *κλαυθμῶν* cod. 32. *ὦ* cod.

f. 213r (in marg.) **Τροπάρια ἀπὸ μέρος τὸ πρῶτον ἕτερα**

33(1). *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ,*
ὁ ζωώσας τὸ ἀνθρώπινον πλάσμα σου
τῇ νεκρώσει σου τῇ θείᾳ καὶ φρικτῇ.

34(2). *Μεγαλύνομέν σε, παντοκράτορ θεέ,*
καὶ ὑμνοῦμέν σου τὴν ἄφατον κάθοδον
δι' οὗ ἔσωσας τὸν κόσμον ἐκ φθορᾶς.

35(3). *Μεγαλύνομέν σε, παντεπόπτα σωτήρ,*
τὸν κατάκριτον ὀφθέντα ⟨καὶ⟩ σώσαντα
κατακρίσεως τοῦ πλάνου τοῦ ἐχθροῦ.

36(4). *Μεγαλύνομέν σε, παντεπτόπτα σωτήρ,*
ὁ θανάτῳ σου νεκρώσας τὸν θάνατον
καὶ σκυλεύσας καὶ συντρίψας ὡς θεός.

f. 213v 37(5). *Μεγαλύνομέν σε, εὐεργέτα Χριστέ,*
καὶ τὰ ἔργα σου τὰ θεῖα δοξάζομεν,
δι' ὧν ἔσωσας ἡμᾶς τοὺς γηγενεῖς.

38(6). *Μεγαλύνομέν σε τὸν ὀφθέντα νεκρὸν*
καὶ νεκρώσαντα τὸν ὄφιν τὸν δόλιον
τὸν νεκρώσαντα τὸ γένος τῶν βροτῶν.

39(7). *Μεγαλύνομέν σε, κοσμοκτίτορ σωτήρ,*
καὶ δοξάζομεν τὴν θείαν σου σταύρωσιν,
δι' ἧς ὕψωσας ἡμᾶς εἰς οὐρανούς.

40(8). *Μεγαλύνομέν σου τὰ παθήματα, σῶτερ,*
προσκυνοῦμέν σου τοὺς ἥλους, τὸν κάλαμον,
καὶ τὴν λόγχην καὶ τὴν νέκρωσιν τὴν σήν.

41(9). *Μεγαλύνομέν σου τῶν ἀχράντων μελῶν*
ἐμπαιγμούς, τοὺς ἐμπτυσμοὺς καὶ τὰς μάστιγας,
τὰ σωτήρια ῥαπίσματα, Χριστέ.

42(10). *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθης, Χριστέ,*
καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξεπλήττοντο,
συγκατάβασιν δοξάζουσαι τὴν σήν.

f. 214r 43(11). *Ὥσπερ Ἰακὼβ καὶ ἡ μήτηρ Χριστοῦ*
καθορῶσα ἡμαγμένον ὠδύρετο
τὸν χιτῶνα τοῦ ὡραίου ἐν βροτοῖς.

43(11). Ge. 37, 31 - 33.

38(6). *νεκρῶν* cod. 39(7). *κοσμοκτήτωρ* cod.

44(12). *Φθονερέ, φθονουργὲ καὶ ἀλάστορ λαέ,*
κἂν σινδόνας καὶ αὐτὸ τὸ σουδάριον
αἰσχυνέσθω ἀναστάντος τοῦ Χριστοῦ.

45(13). *Προσκυνῶ τὸ πάθος, ἀνυμνῶ τὸν σταυρόν,*
μεγαλύνω τὴν ταφήν σου, φιλάνθρωπε,
δι' ὧν λέλυμαι παθῶν φθοροποιῶν.

46(14). *Συνελθόντες πάντες ἀνυμνοῦμεν, πιστοί,*
τὴν Τριάδα τρισαυγῆ, ὁμοούσιον,
τὴν ψυχὴν ὡς φωτισθῶμεν τριμερῶς.

47(15). *Κατελθὼν εἰς ᾍδου τοὺς κευθμῶνας νεκροὺς*
τοὺς ἐκεῖ πεπεδημένους ἐζώωσας
τῇ ἰσχύι σου, παντάρχα βασιλεῦ.

48(16). *Ὡς ἐκ ῥίζης πικρᾶς τῆς Ἰούδα φυλῆς*
οἱ ἀπόγονοι ἐν λάκκῳ κατέθεντο
τὸν τροφέα μανναδότην Ἰησοῦν.

f. 214ᵛ 49(17). *Γραμματέων δῆμος τῷ σταυρῷ σε κρεμᾷ*
τὸν ἐν ὕδασι τὴν γῆν πρὶν κρεμάσαντα
καὶ συνέχοντα τὸ πᾶν ἐν τῇ χειρί.

50(18). *Ὁ κριτὴς ὡς κριτὸς πρὸς Πιλάτον κριτὴν*
καὶ παρίσταται καὶ θάνατον ἄδικον
κατεκρίθη διὰ ξύλου σταυρικοῦ.

51(19). *Ἰουδαίων φθόνος θανατοῖ σε, Χριστέ,*
τὸν ῥυσάμενον αὐτῶν τοὺς προπάτορας
ἐκ θανάτου καὶ δουλείας τῆς πικρᾶς.

52(20). *Ἀλαζὼν Ἰσραήλ, μιαιφόνε ψυχῶν,*
τί παθὼν τὸν Βαραββᾶν μὲν ἀπέλυσας,
τὸν σωτῆρα δὲ παρέδωκας σταυρῷ.

53(21). *Ψυχοφθόρου βλάβης καὶ ἐκ ζάλης δεινῆς,*
ποιμνιάρχα Ἰωσήφ, τοῦτον φύλαττε
ὡς φιλάνθρωπον θεὸν καὶ λυτρωτήν.

54(22). *Δεῦρο δή, μιαρέ, φονευτὰ μαθητά,*
καὶ τὸν τρόπον τῆς κακίας σου δεῖξόν μοι,
δι' οὗ γέγονας προδότης τοῦ Χριστοῦ.

f. 215ʳ 55(23). *Ὡς φιλάνθρωπός τις ὑποκρίνει, μωρὲ*
καὶ τυφλέ, πανωλεθρότατε, ἄσπονδε,
ὁ τὸ μύρον πεπραχὼς διὰ τιμῆς.

47(15). *῞Αδην* cod. 48(16). *τροφαία* cod. 49(17). *Γραμματαίων* cod. 51(19). *θανατεῖ* cod. *αὐτὸν* cod. 55(23) *ὡς τὸ μ.* cod.

56(24). *Οὐρανίου μύρου ποίαν ἔσχες τιμήν;*
τοῦ τιμίου τί ἐδέξω ἀντάξιον,
ὃς καὶ ἔλυσε κατάραν τοῦ σατάν;

57(25). *Εἰ φιλόπτωχος εἶ καὶ τὸ μύρον πωλεῖς*
κενούμενον εἰς ψυχῶν ἱλαστήριον,
πῶς χρυσοῦ ἀπεμπολεῖς τὸν φεραυγῆ;

58(26). *Κἂν ὡς πέτρα, σῶτερ, ἡ ἀκρότομος εἶ,*
κατεδέξω τὴν τομήν, ἀλλ' ἐπήγασας
ζῶντα ῥεῖθρα, ὡς πηγὴ ὢν τῆς ζωῆς.

59(27). *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ,*
καὶ τιμῶμέν σου τὰ πάθη τὰ τίμια
καὶ τὴν ἔγερσιν δοξάζομεν σεπτῶς.

60(28). *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ,*
καὶ τιμῶμέν σου τὸν σπόγγον καὶ κάλαμον
καὶ τὰ πάντα προσκυνοῦμέν σου, Χριστέ.

61(29). *Μεγαλύνομέν σε, ζωοδότα Χριστέ,*
τὸν παθόντα καὶ ταφέντα θελήματι
καὶ ἐγείραντα ἐξ ᾍδου τοὺς νεκρούς.

f. 215ᵛ 62(30). *Κἂν ἐγεύσω χολῆς ὁ γλυκὺς Ἰησοῦς*
καὶ τὰ πάθη γὰρ ἑκὼν σὺ ὑπέμεινας,
ἀλλ' ἀνέστης καὶ διέσωσας ἡμᾶς.

63(31). *Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθης, Χριστέ,*
καὶ ἀγγέλων στρατιαὶ ἐξανίσταντο,
συγκατάβασιν ὁρῶσαι θεϊκήν.

64(32). *Ἡ ζωὴ πῶς θνήσκεις; πῶς ἐν τάφῳ καινῷ*
κατετέθης ὡς βροτὸς ὢν ἀθάνατος,
ἵνα λύσῃς τοὺς δεσμίους τῆς φρουρᾶς.

65(33). *Ἰωσὴφ εὐσχήμων καθελών, Ἰησοῦ,*
τὸ ἀκήρατον καὶ ἄχραντον σῶμά σου
ἐνετύλιξεν σινδόνι καθαρᾷ.

66(34). *Τοὺς μοχλοὺς τοῦ ᾍδου σὺ συντρίψας, Χριστέ,*
καὶ ἀνέστης ὡς θεὸς ὢν ἀθάνατος
καὶ ἐξήγειρας τοὺς πάντας ὡς θεός.

67(35). *Ἀναβὰς εἰς ὕψος, Ἰησοῦ, σταυρικῶς*
τὸν αἰχμάλωτον Ἀδὰμ ἠλευθέρωσας
καὶ τοῖς ἄνω συνηρίθμησας χοροῖς.

68(36). *Γυναιξὶ παρθένοις διελθόντες σπουδῇ*

56(24). *ὡς καὶ* cod. 57(25). *καινούμενον* cod. 58(26). *οἱ ἀκρότομος* cod.

τοῦ ἰδεῖν σου τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἔγερσιν
ἀπαγγέλλοντες οἱ θεῖοι μαθηταί.

f. 216r 69(37). Ὡς βροτὸς ἐν τάφῳ κατετέθης, Χριστέ,
ὡς θεὸς καὶ ἐξανέστης τοῦ μνήματος
καὶ ἐρρύσω ἐκ φθορᾶς τοὺς γηγενεῖς.

70(38). Ἐπὶ ξύλου, σῶτερ, ἀνηρτήθης ἑκὼν
καὶ ἡ κτίσις θεωροῦσα ἐσείετο
καὶ ἡλίου ἐμελαίνετο τὸ φῶς.

71(39). Σὲ τὸν πάντων κτίστην καὶ θεὸν ἀληθῶς
θεωροῦσα ἡ παρθένος κρεμάμενον
ἐπωδύρετο καὶ ἔκλαιε πικρῶς.

72(40). Ἑκουσίως, σῶτερ, ἐν τῷ τάφῳ τεθεὶς
συνεγείρεις τοὺς δεσμίους, οὓς εἵλκυσεν
ὁ παμπόνηρος καὶ δόλιος ἐχθρός.

73(41). Ἐν τῷ τάφῳ, σῶτερ, σὲ ὁρῶσα νεκρὸν
πᾶσα κτίσις ἠλλοιοῦτο καὶ ἔτρεμε,
καινισθεῖσα τὴν ἀνάστασιν τὴν σήν.

74(42). Ὁ νεκροὺς ἐγείρας καὶ σημεῖα ποιῶν
καὶ θαυμάσιά τε μέγα ἐξαίσια,
πῶς εἰσέδυς ἐν τῷ τάφῳ ὡς βροτός.

75(43). Μεγαλύνομέν σε, εὐεργέτα Χριστέ,
ὁ ἐκ γῆς δημιουργήσας τὸν ἄνθρωπον
καὶ φθαρέντα αὖ διέσωσας αὐτόν.

f. 216v 76(44). Ἰουδαίοις ῥάβδος ὁ σταυρὸς πληκτική,
εὐσεβέσι βακτηρία δὲ δείκνυται,
δι᾽ ὃν ἔφη ὁ Δαβὶδ ὁ προορῶν.

77(45). Κατὰ σοῦ ῥομφαία ἐστιλβοῦτο, Χριστέ,
καὶ ῥομφαία ἰσχυροῦ μὲν ἀμβλύνεται
καὶ ῥομφαία δὲ τροποῦται τῆς Ἐδέμ.

78(46). Προσκυνῶ τὰ πάθη, ἀνυμνῶ τὸν σταυρὸν
μεγαλύνω τὴν ταφήν σου, φιλάνθρωπε,
δι᾽ ὧν λέλυμαι παθῶν φθοροποιῶν.

79(47). Ἡ ἀμνὰς τὸν ἄρνα βλέπουσα ἐν σταυρῷ
ταῖς αἰκίαις βαλλομένη ἠλάλαζε
συγκινοῦσα καὶ τὸ ποίμνιον βοᾶν.

80(48). Μυροφόροι κόραι μετὰ μύρων προσῆλθον
τοῦ μυρίσαι σου τὸ σῶμα τὸ ἄχραντον

72(40). *τάφῳ τῷ σῷ τ. συνεγείρας* cod. 73(41). *καὶ νισθήσα* cod. 76(44). *Ἰουδαῖοι ῥάβδον* cod. *Ἰουδαίοις ῥάβδος* scripsi. 79(47). *ἐκεῖθεν* cod. *αἰκίαις* scripsi *βοᾶ* cod. 80(48). *καινὸν* cod.

καὶ τὸν τάφον ἐθεάσαντο κενόν.

81(49). Μεγαλύνομέν σε, ὦ ἁγία Τριάς,
τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν σὺν τῷ Πνεύματι,
τὴν θεότητα ἀτμήτως προορῶν (sic).

82(50). Τῆς Τριάδος ὁ εἷς ἐν σαρκὶ δι᾽ ἡμᾶς
ἐπονείδιστον ὑπέμεινε θάνατον·
φρῖξον, ἥλιε, καὶ τρέμε καὶ ἡ γῆ.

f. 217r 83(51). Μακαρίζομέν σε, Θεοτόκε ἁγνή,
ἡ ἰδοῦσα τὸν υἱόν σου σταυρούμενον
καὶ τὰ σπλάγχνα ὀδύνουσα μητρικῶς.

84(52). Ἡ παρθένος κόρη θρηνωδοῦσα βοᾷ·
Ἥλιε τῆς δόξης ἀθάνατε,
μὴ βραδύνῃς ἀναστῆναι ἐκ νεκρῶν.

Σ τ ά σ ι ς β′

1. Ἄσωμεν, Χριστέ, ἐπιτάφιον καὶ θεῖον ᾆσμα,
ἵνα ἀναστάσει τῇ ἐκ νεκρῶν
ἀγαλλιασώμεθα σὺν αὐτῷ.

2. Ἔφριξεν ἡ γῆ καὶ ὁ ἥλιος, σῶτερ, ἐκρύβη,
πέτραι δὲ ὡς εἶδον κρεμάμενον
ἐπὶ τοῦ σταυροῦ σε ἐρρήγνυντο τῷ φόβῳ.

f. 209r 3. Πίπτεις πρὸς τὴν γῆν ψυχοτρέφουσαν καὶ θνήσκεις,
κόκκε, φέρεις δὲ πολύχουν τὸν ἄσταχυν
πλήσαντα τοῦ πόλου καὶ γῆς τὰς ἀποθήκας.

4. Θνήσκεις ὁ ποιμὴν σκορπισθέντων σῶν προβάτων,
πάλιν ἀναστάντος σου δὲ πιστοῖς
εἰς τὸ ὄρος ὤφθης τῶν Ἐλαιῶν.

5. Ἔφριξαν ὁμοῦ τῶν ἀγγέλων στρατιαί σου κατιδοῦσαι
τὸ καινὸν τοῦ πάθους μυστήριον
πῶς ἐν ξύλῳ θνήσκειν ἑκὼν ἐπέσχες, σῶτερ;

6. Ζάλη χαλεπή, σῶτερ, εἴληφε τὴν κτίσιν πᾶσαν
βλέπουσαν τῆς δόξης τὸν κύριον
ἄπνουν, κεκρυμμένον ἐν πενιχρῷ μνημείῳ.

7. Ζῆλον ἀληθῆ Ἰωσὴφ ἐζήλωσε χερσὶ τολμήσας
καθελεῖν τοῦ ξύλου τὸ ἄχραντον
σῶμά σου καὶ θάψαι νεκροπρεπῶς ἐν τάφῳ.

8. Ἥλιος ἰδὼν σὲ τὸ ἄδυτον φῶς παρεισδῦναι

83(51). *ὀδυνοῦσα* cod. 3 *ἀπὸ θήκας* cod.

αἴφνης τὰς ἀκτῖνας ἠμαύρωσε
σκοτισθεὶς τῷ δέει τοῦ σωτηρίου πάθους.

9. Θάμβει καὶ χαρᾷ συνεχόμενοι προφῆται πάντων
τῶν δεσμῶν τοῦ Ἅδου λυτρούμενοι
αἶνον ἐπεκρότουν τῇ θεϊκῇ ταφῇ σου.

f. 209v 10. Ἠχόν σου ποδῶν οἱ προπάτορες ἐνωτισθέντες
ἐν τῷ Ἅδῃ χαίροντες ἔκραζον
τῇ συγκαταβάσει τῇ σῇ δόξα, Χριστέ μου.

11. Ἴδοιμι κἀγὼ τὴν ἀνάστασίν σου, ζωοδότα,
δεῖξαί μοι χαρᾶς εὐαγγέλια
ἐν δευτέρῳ παρ᾽ ἀγγέλου φωτεινοῦ.

12. Στόμασι πολλῶν παρηγγέλθη προφητῶν, Παρθένε,
νέκρωσις ἐμοῦ καὶ ἀνάστασις,
ἃ συνεῖσα μὴ ἀθύμει τοῦ λοιποῦ.

13. Τί μοι προφητῶν λόγοι τάφον σου βλεπούσῃ, σῶτερ·
πλέον ἀνιᾷ με τὸ ὁραθὲν
ἢ θαρρύνει ἀγαθῶν τὸ ἐλπισθέν.

14. Ὥσπερ ἐν γαστρὶ τῆς σπορᾶς συνείληφάς με δίχα,
οὕτω καὶ τοῦ τάφου προειμένον
βλέψεις ἀναστάντα θεοπρεπῶς.

15. Θρύπτει μου τὸν νοῦν τὸ πολὺ τῆς ἀθυμίας, Λόγε·
ὅθεν οὐδὲ λόγοις τῶν προφητῶν
στέγω παραμύθιον προσλαβεῖν.

16. Ἔχεις τοιγαροῦν πρὸς τοῖς λόγοις τὰς αὐτῶν ἐκβάσεις
τελεσθείσας, πάναγνε, ἐν ἐμοί
μὴ οὖν καὶ τὴν ἔγερσιν ἀπιστῇς.

f. 210r 17. Ἵνα τὸν κλαυθμὸν ὑπαλλάξαί μοι πολλαὶ προρρήσεις
ἔργα τε δηλοῦντα τὴν ἔγερσιν
φύσις δὲ μὴ φέρει τὸν κοπετόν.

18. Ὄρους Ἰσαὰκ Ἀβραὰμ ζῶντα λαβὼν ἐδίδου
κήτους Ἰωνᾶς τε ὑπεξελθὼν
πάλαι τὴν ἀνάστασιν τὴν ἐμήν.

19. Νέφος τὴν ἐμὴν ἀμφεκάλυψε καρδίαν λύπης,
σὺ δ᾽ ἐξανατείλας τοῦ μνήματος
σκέδασον αὐτὸ θείῳ σου φωτί.

20. Ἔλαβες χαρὰν τῇ συλλήψει μου τῆς ἀγγελίας,
δεύτερα δὲ νῦν τῇ ἐγέρσει μου
λήψει εὐαγγέλια χαρμονῆς.

18. Ὄρους cod.

21. Ἔφριξεν ἡ γῆ καὶ ὁ ἥλιος, σῶτερ, ἐκρύβη
ἐπὶ σταυροῦ σε θεωροῦσα κρεμάμενον,
δύναντα ἐν τάφῳ σωματικῶς.

22. Ὃν οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ ἄγγελοι ἐξεθαμβοῦντο,
τάγματα ἀγγέλων ἐξέστησαν
θεωροῦντά σου τὴν σταύρωσιν, σωτήρ.

23. Σταύρωσιν, σωτήρ, ἀνυμνοῦμεν καὶ δοξολογοῦμεν
τίμια τὰ πάθη, Χριστέ, σεπτῶς,
f. 210v τὴν ταφήν τε καὶ ἀνάστασιν σαφῶς.

24. Ὦ Τριὰς ἁγία, σὲ ὑμνοῦμεν πάντες
τὴν ὑπεράρχιον καὶ φύσιν θεαρχικήν,
Πατέρα Υἱὸν καὶ Πνεῦμα εὐλογητόν.

25. Σὲ τὴν Θεοτόκον τὴν μητέρα καὶ παρθένον,
πόκε ἀκατάφλεκτε μείνασα,
σῶζε πάντας τοὺς προστρέχοντας εἰς σέ.

26. Ἄξιον ἐστὶ μεγαλύνειν σε τὸν ζωοδότην,
τὸν μοχλοὺς καὶ πύλας συντρίψαντα
καὶ τοῦ Ἅδου καθελόντα τὴν ἰσχύν.

27. Ἄξιον ἐστὶ μεγαλύνειν σε τὸν ζωοδότην,
τὸν ἐπὶ τοῦ ξύλου ὑπνώσαντα
καὶ τριήμερος ἀνέστη ὡς θεός.

28. Ἄξιον ἐστὶ μεγαλύνειν σε τὸν εὐεργέτην,
ὃς τὰ πάθη καθυπέστης, ἀθάνατε,
δι᾽ ἡμᾶς οὓς ἠγάπησας ὡς πατήρ.

29. Στέφανον, Χριστέ, τὸν ἀκάνθινον περιπλεχθέντα
σῇ τῇ κεφαλῇ ἐναπέθηκαν
Ἰουδαίας ὁ παράνομος λαός.

30. Χθὲς ἐπὶ σταυροῦ ἀναρτώμενος, ἄναρχε Λόγε,
ἔσεισας τῆς γῆς τὰ θεμέλια
καὶ διεδονήθησαν τὰ πέρατα τῆς γῆς.

f. 211r 31. Ἥλιος ἰδών σου τὸ ἄχραντον καὶ θεῖον πνεῦμα
ἐπὶ ξύλου, σῶτερ, κρεμάμενον
ἐσκοτίζετο μὴ φέρων καθορᾶν.

32. Βλέπουσα, Χριστέ, ἡ ὑπέραγνος παρθενομήτωρ
τὴν σφαγήν σου, σῶτερ, τὴν ἄδικον
ἀνεβόα τί τὸ ξένον ὃ ὁρῶ.

21. δύναντος cod. 22. θεωρῶντα cod. 23. σεπτὸς cod. 24. εὐλογητὸς cod.
30. ἀναρτούμενος cod. 31. καθ᾽ ὁρᾶν cod.

33. Τέκνον ποθεινόν, ὁ τοῖς ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας,
πῶς ἐν ξύλῳ νῦν κρέμασαι,
ἀνεβόα σοι ἡ μήτηρ θρηνωδῶς.

34. Σῶτερ καὶ Υἱέ, ἡ ἀπείρανδρος ἁγνὴ Παρθένος
ἔκλαιεν ὁρῶσα τὸ κάλλος σου
καὶ τὸ εἶδος τῆς μορφῆς σου σκυθρωπόν.

35. Θέαμα φρικτὸν θεωρήσασα ἡ κτίσις, Λόγε,
ὀλοφυρομένη ἐσείετο
καὶ αἱ πέτραι διερρήγνυντο διχῶς.

36. Θρῆνον ἱερὸν ἀναλάβωμεν σὺν Νικοδήμῳ,
ὡς αἱ μυροφόροι γυναῖκες πρίν,
ἵνα καὶ τὸ χαῖρε ἀκούσωμεν σὺν αὐταῖς.

37. Ὕπνωσας, Χριστέ, ἀφυπνίζων τοὺς ἐν τοῖς μνημείοις
καὶ νεκρὸν τὴν ὄψιν ἀπέδειξας
τὸν φθοράν μοι προξενήσαντα τὸ πρίν.

f. 211v 38. Κάλαμον, Χριστέ, σοῦ τῇ δεξιᾷ δέδωκαν, νῶτα (sic)
τοῦ συντρίψαι τούτους, παγκράτιστε,
ὡς τοὺς πάλαι Σοδομίτας τῷ πυρί.

39. Λόγχην καὶ ταφήν σήν, τὸν σπόγγον τε τὰς φραγγελώσεις,
σὴν τὴν σταύρωσιν ὑμνῶ καὶ δοξάζω σου
τὴν τριήμερον ἀνάστασιν, Χριστέ.

40. Δράμετε σπουδῇ γυναιξὶ γὰρ μυροφόροις κόραις
σὺν τοῖς θείοις ἀποστόλοις τὴν ἀνάστασιν εἴπατε,
ἔφη ἄγγελος ταῖς θείαις γυναιξί.

41. Λάζαρον νεκρὸν ἐξανέστησας τῷ ῥήματί σου
τετραήμερον ἐκ τάφου, ἀθάνατε,
ἵνα ἴδωσι τὴν δύναμιν τὴν σήν.

42. Ὦ Χριστὲ σωτήρ μου, ὁ θαυμάσια ποιῶν μεγάλα,
πῶς ἑκὼν εἰσῆλθες ἐν μνήματι, ἀθάνατε,
πῶς δὲ ἐλογίσθης ἐν τοῖς νεκροῖς;

43. Ὦ Χριστὲ σωτήρ μου, μεγαλύνω σου τὰ θεῖα πάθη,
ἅπερ ἑκουσίως ὑπέμεινας
δι' ἡμᾶς τοὺς ὑπαχθέντας τῇ φθορᾷ.

44. Ὄξος καὶ χολήν σε πεπότικεν ἀγνώμων δῆμος,
τὴν γλυκεῖαν [...] καὶ ποτίσαντα
τούτους ἐν ἐρήμῳ τερατουργῷ δυνάμει.

38. τὸ πυρὶ cod. 44. ἀγνώμον cod.

f. 212r 45. Ἥλιος ὁρῶν σε ἀθάνατον σαρκὶ παθόντα
καὶ ἀκτῖνας φόβῳ συνέστειλε
καὶ ἡ γῆ ἐσείσθη τρόμῳ πολλῷ.

46. Ἥλιε παντάρχα, εἰ καὶ θάνατος ἐκάλυψε νῦν
. . . .
ἀλλὰ σῴζεις με καὶ γῆθεν ἀνιστᾷς.

47. Δόξα σοι, Χριστέ, τῷ παθόντι καὶ ταφέντι
καὶ τοῖς αἰχμαλώτοις κηρύξαντι
τοῦ Ἀδὰμ τὴν ἐπανόρθωσιν, Χριστέ.

48. Δόξα, βασιλεῦ, τῷ σταυρῷ καὶ τῇ ταφῇ σου,
δι' ὧν τὸν ἐχθρὸν ἀπενέκρωσας
τῶν ἀνθρώπων τὸν πολέμιον, σωτήρ.

49. Δόξα, Ἰησοῦ, ἐμπτυσμοῖς τοῖς τῶν παθῶν σου,
δόξα σοι τοῖς θείοις ῥαπίσμασι,
δι' ὧν σῴζεις τὸ ἀνθρώπινον, Χριστέ.

50. Δόξα τῷ σταυρῷ, δόξα σου τοῖς ἥλοις, Λόγε,
δόξα τῷ καλάμῳ, τῇ λόγχῃ σου,
δι' ὧν ἀθανατίζεις με, σωτήρ.

51. Ἥλιος ἰδὼν ἐπὶ ξύλου σε ἀναρτηθέντα,
τὰς ἀκτῖνας, Λόγε, συνέστειλε
καὶ ἡ γῆ τῷ τρόμῳ συνείχετο.

52. Τέκνον μου ὡραῖον παγγλυκύτατον, Υἱέ μου,
τέκνον, πῶς ὑπέμεινας τοὺς ἐμπτυσμούς,
λόγχην τε καὶ σταύρωσιν, Ἰησοῦ.

f. 212v 53. Ἄρνα σε σφαγέντα ὡς ἑώρακεν ἡ τέξασα Χριστὸν
κατετρύχετο τοῖς πόνοις ἡ ἄχραντος
ὡς ἀμίαντος ἀμνὰς τοῦ Ἰησοῦ.

54. Ὕδωρ ἐν τῷ γάμῳ πρὶν μετέβαλες εἰς οἶνον, σῶτερ,
νῦν δὲ πῶς ὁ θάνατος κατέσχεν
ὁ παμφάγος καὶ πικρὸς τὸν Ἰησοῦν.

55. Ὄμματα πολλάκις τυφλῶν ἤνοιξας ὁ πλάστης καὶ θεὸς
. . . .
καὶ πῶς ὄμματα ἐκλείσθησαν τὰ σά;

56. Ῥοῦν αἱμάτων στήσας ἀνεζώωσας αἱμόρρουν τὴν νεκρὰν
. . . .
καὶ πῶς αἵματά σου ῥέουσιν αἱ πληγαί;

45. πολλῶν cod. 46. versus secundus abest. 47. τὸν Ἀδὰμ cod. 52. παγγλυκύτατον cod. ἐμπισμοὺς cod. 54. κάτεσχεν cod. 55. versus secundus abest. 56. versus secundus abest.

57. *Λάζαρον ἐκ τάφου ἐξανέστησας*
προστάγματι τῷ σῷ καὶ πῶς τάφῳ σε
συγκλείω, ὦ ἀθάνατε βασιλεῦ.
58. *Ἤγειρας ἐκ τάφου τῇ σταυρώσει σου*
νεκροὺς τοὺς ὑπὸ γῆν τεθνηκότας
καὶ τοῦ Ἅδου καταλύσας τὴν ἰσχύν.
59. *Ὅρα μιαρόν, σκολιώτατον γένος Ἑβραίων,*
ἔγνως τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Χριστοῦ,
διατί κατέκρινας τὸν Χριστόν;
60. *Χλαῖναν ἐμπαιγμοῦ τὸν κοσμήτορα πάντων ἐνδύσεις,*
ὃς τὸν οὐρανὸν κατεσκεύασε
καὶ τὴν γῆν ἐκόσμησε θαυμαστῶς.
f. 213r 61. *Ῥάπισμα χειρὸς Χριστοῦ δέδωκας τῇ σιαγόνι,*
τὸν χειρὶ τὸν ἄνθρωπον πλάσαντα
καὶ τὰς πύλας θλάσαντα τοῦ θηρός.
62. *Ἄξιον ἐστὶ μεγαλύνειν σε, ἄναρχον κράτος,*
Πάτερ, Λόγε, Πνεῦμα τὸ ἅγιον,
διατήρησον ἡμᾶς τοὺς εὐσεβεῖς.
63. *Ἄξιον ἐστὶ μακαρίζειν σε τὴν Θεοτόκον,*
ἡ ἰδοῦσα τὸν υἱόν σου κρεμάμενον
καὶ τὰ σπλάγχνα διετέτρωτο πικρῶς.

f. 217r

Σ τ ά σ ι ς γ΄

1. *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι | σὲ δοξολογοῦμεν*
Χριστὸν τὸν ζωοδότην.
2. *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι | ὑμνοῦμεν τὴν ταφήν σου,*
Χριστὲ παμβασιλεῦ μου.
3. *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι | σὲ δοξολογοῦμεν*
Χριστὸν τὸν βασιλέα.
4. *Λόγχην τε καὶ σπόγγον, | τοὺς ἥλους, ἐμπτυσμούς τε*
τὸν κάλαμον τιμῶμεν.
5. *Ὕβρεις, πορφυροῦν τε | ἱμάτιον φορέσας,*
μακρόθυμε παντάναξ.
6. *Μυροφόροι κόραι | κηρύξατε συμφώνως*
ἀνάστασιν τὴν θείαν.
7. *Ἰωσὴφ εὐσχήμων, | ἐντύλιξον σινδόνι*
τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου.
8. *Ἰωσὴφ εὐσχῆμον, | κήδευσον τὸ σῶμα*
Χριστοῦ τοῦ ζωοδότου.

f. 217v 9. *Μύρα γὰρ προχέει | Ἰωσὴφ εὐσχήμων*
τῷ σώματι Κυρίου.
10. *Μυροφόροι κόραι | ἦλθον τοῦ μυρίσαι*
τὸ ἄχραντόν σου σῶμα.
11. *Μυροφόροι κόραι | μύρα τῇ ταφῇ σου*
προσέφερον, οἰκτίρμον.
12. *Σμύρνη καὶ ἀλόη | ἤλειψαν τὸ σῶμα*
τὸ ἄχραντόν σου, σῶτερ.
13. *Ὁ νεκροὺς ἐγείρας, | Χριστέ μου ζωοδότα,*
καὶ τοὺς τυφλοὺς φωτίσας.
14. *Ὁ νεκροὺς ἐγείρας, | Χριστέ μου, ἐκ τοῦ τάφου*
καὶ τοὺς πιστοὺς χορτάσας.
15. *Ὁ νεκρὸν ἐγείρας | ἐκ τάφου τεταρταῖον*
πῶς ἔδυσεν ἐν τάφῳ;
16. *Ὁ τὴν γῆν κρεμάσας | τοῖς ὕδασί σου, σῶτερ,*
κρέμασαι ἐπὶ ξύλου.
17. *Ἑκουσίως ἔδυς | ἐν καινῷ μνημείῳ*
λύσαι τοὺς πεπτωκότας.
18. *Ὦ Χριστὲ σωτήρ μου, | ῥῦσαι καὶ θανάτου*
πικροῦ τῆς ἁμαρτίας.
19. *Δός μοι λόγον, Λόγε | μὴ σιγῶν παρέλθῃς,*
ἐβόα ἡ Παρθένος.
f. 218r 20. *Ὁ εὐσχήμων, σῶτερ, | σὺν τῷ Νικοδήμῳ*
τὸ σῶμά σου κηδεύει.
21. *Ἀποστόλων δῆμος | μετὰ τῆς Θεοτόκου*
θρῆνον πρὸς σὲ ποιοῦσιν.
22. *Σὲ περιχυθεῖσα | δάκρυα προχέει*
ἡ πάναγνός σου μήτηρ.
23. *Ὕμνον τῇ ταφῇ σου | προσφέρομεν, οἰκτίρμον,*
τὸν μόνον ζωοδότην.
24. *Τὴν ἄβυσσον σοφίας | φροντίδος ἠξιοῦτο*
. . . .
25. *Ἑβραίων παρανόμων | αἱ σκολιαὶ πορεῖαι*
τρίβολοι καὶ παγίδες.
26. *Παράφρονος Ἰούδα | ὁ δόλος ἐν καρδίᾳ*
κακὰ τεκταινομένου.
27. *Πέτρος γὰρ ἠρνεῖτο | κατὰ τοῦ διδασκάλου*
οὐκ οἶδα τὸν σωτῆρα.
28. *Οὐκ οἶδα τὸν σωτῆρα· | τί γὰρ με τυρανεῖτε,*
ὦ ἄνομοι Ἰουδαῖοι ;

29. *Τοὺς ἐκτελοῦντας σῶζε | τὰ τίμιά σου πάθη,*
υἱὲ θεοῦ τοῦ ζῶντος.

f. 218v 30. *Καθελὼν τοῦ ξύλου | ὁ Ἀριμαθαίας*
σινδόνι ἐνειλήσας | ἐν μνήματι κηδεύει.

31. *Ὦ Χριστὲ σωτήρ μου, | ἔλαβες τὰ πάθη*
εἰς σωτηρίαν πάντων.

32. *Ὦ Χριστὲ σωτήρ μου, | πῶς σε Ἰουδαῖοι*
ἀπέκτειναν ἀδίκως.

33. *Αἱ γενεαὶ πᾶσαι | ὑμνοῦμέν σου τὰ πάθη*
καὶ τὴν ταφήν σου, Λόγε.

34. *Τέτρωται τὰ σπλάγχνα, | Χριστέ, ἡ σὲ τεκοῦσα*
νεκρούμενον ὁρῶσα.

35. *Σταυρῷ νῦν προσηλοῦσιν | τὸν μάννα ἐν ἐρήμῳ*
ὀμβρήσαντα τοῖς πᾶσιν.

36. *Τὴν θάλασσαν ξηράνας | καὶ ἥλιον ὀμβρήσας*
καὶ Ἰσραὴλ ὁ λύσας | νῦν ἄμορφος ὁρᾶται.

37. *Τὸν Ἰσραὴλ χορτάσας | καὶ τυφλὸν ὀμματώσας*
νῦν ἄπνους καθορᾶται.

38. *Νῦν ἄπνους καθορᾶται | ὁ Λάζαρον ζωώσας*
καὶ παραλύτους σφίγξας.

39. *Ὁ Λάζαρον ζωώσας | καὶ γῆν θεμελιώσας*
νῦν νέκυς καθορᾶται.

40. *Πρεσβεύεις τὸν υἱόν σου | εἰς σωτηρίαν πάντων,*
Παρθένε θεομῆτορ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στάσις α´

4. *Ὥσπερ λέων, σῶτερ, ἀναπίπτων ὕπνοῖς*: Ἡ εἰκὼν τοῦ κοιμωμένου λέοντος ἐλήφθη ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Γένεσις 49,9): *ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων καὶ ὡς σκύμνος· τίς ἐγερεῖ αὐτόν;* Ἡ βιβλικὴ φράσις καὶ εἰς στιχηρὸν τοῦ β´ ἦχου τῶν αἴνων τοῦ Μ. Σαββάτου: *Ἀναπεσὼν κεκοίμησαι ὡς λέων· τίς ἐγερεῖ σε, βασιλεῦ; ἀλλ' ἀνάστηθι αὐτεξουσίως.* Πβ. τὸ ἐν χρήσει ἔντυπον Τριῴδιον. Ὁ συνθέτης τοῦ μεγαλυναρίου ἐπηρεάσθη πιθανώτατα ἐκ τοῦ στιχηροῦ αὐτοῦ.

11. Πβ. Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, Τριῴδιον τῆς Μ. Παρασκευῆς, ᾠδὴ η´, 3: *Ἀπὸ βλεφάρων, μαθηταί, νῦν ὕπνον, ἔφης, Χριστέ, τινάξατε*... (ἔντυπον Τριῴδιον).

19. Ἡ παρομοίωσις τοῦ προδότου Ἰούδα μὲ γέννημα ἐχίδνης ὑπάρχει εἰς τὸ δοξαστικὸν τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Μ. Πέμπτης, ἦχος πλ. β´: *Γέννημα ἐχιδνῶν, ἀληθῶς ὁ Ἰούδας*... (ἔντυπον Τριῴδιον). Ἡ σκληρὰ φράσις εἶναι βιβλική: *Ὄφεις, γεννήματα ἐχιδνῶν*... (Ματθ. 23, 33). Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τοῦ μεγαλυναρίου αὐτοῦ στηρίζονται εἰς τὸν στίχον: *Ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ' ἐμὲ πτερνισμὸν* τοῦ Ψαλμοῦ 40 (41),10, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἰσάγει τὸ β´ ἰδιόμελον τῶν ἀποστίχων τοῦ Ὄρθρου τῆς Μ. Πέμπτης καὶ ἀκούεται ψαλλόμενος. Τοῦτο εἶναι μία ἐπὶ πλέον ἀπόδειξις ὅτι οἱ ποιηταὶ τῶν μεγαλυναρίων στηρίζονται εἰς ψαλμικὰς καὶ ὑμνογραφικὰς φράσεις τῶν ἐν χρήσει ἀκολουθιῶν καὶ ὀλιγώτερον εἰς ἄλλα κείμενα.

22. Πβ. Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, Κανὼν εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν, ᾠδὴ α´,1: *Ῥεύσαντα ἐκ παραβάσεως | θεοῦ τὸν κατ' εἰκόνα γενόμενον, | ὅλον τῆς φθορᾶς ὑπάρξαντα... αὖθις ἀναπλάττει | ὁ σοφὸς δημιουργὸς* (ἔντυπον Μηναῖον Δεκεμβρίου 25).

23 - 30. Τὰ ὀκτὼ αὐτὰ τροπάρια ἀποτελοῦν διάλογον μεταξὺ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο τοῦ διαλόγου δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ ἐν χρήσει σήμερον ἐγκώμια τοῦ Μ. Σαββάτου, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐλεύθερα καὶ δὲν ἔχουν καμμίαν νοηματικὴν ἢ ἄλλην σύνδεσιν μεταξύ των. Ἀντιθέτως, ἡ ὕπαρξις διαλόγου εἰς τὰ παρόντα μεγαλυνάρια ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ ἄγνωστος ποιητὴς ἐπεχείρησε νὰ συνθέσῃ μίαν ἑνότητα. Τὸ στοιχεῖον τοῦ διαλόγου, ποὺ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν β´ στάσιν (τροπάρια 11-20), πάλιν μεταξὺ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ, εἶναι, ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὰ ὡραιότερα εὑρήματα τῆς παρούσης

συλλογῆς μεγαλυναρίων, ἀλλὰ δὲν εἶναι πρωτότυπον. Τὴν ἔμπνευσίν του ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς ὀφείλει εἰς τὸ μεγαλειῶδες, πράγματι, τετραῴδιον τοῦ Μ. Σαββάτου τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, ἡ θ' ᾠδὴ τοῦ ὁποίου εἶναι μία δραματικὴ συνομιλία τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν Μητέρα του. Πβ. Θεοχ. Δετοράκη, Κοσμᾶς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο, Θεσσαλονίκη 1979 (= Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν - Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 28), σσ. 152 - 154.

39. Ὁ κῶδιξ παρέχει τὴν γραφὴν *κοσμοκτήτωρ*. Προέκρινα τὴν γραφὴν *κοσμοκτίτωρ*, διότι ἡ φράσις *κτίστης τοῦ κόσμου* ἀπαντᾶται συχνὰ εἰς τὴν ὑμνολογίαν τῶν θείων παθῶν. Βλ. προχείρως τὰ ἰδιόμελα τῶν ἀποστίχων τῆς Μ. Παρασκευῆς, ὅπου κατὰ πλησμονὴν ἀπαντῶνται φράσεις, ὅπως *κτίστης τοῦ κόσμου* ἢ *πᾶσα ἡ κτίσις* κ.τ.ὅ.

42(10): Τοῦτο αὐτούσιον καὶ εἰς τὰ ἔντυπα, τὸ πρῶτον τῆς α' στάσεως.

43(11): Τὸ πάθος τοῦ παγκάλου Ἰωσὴφ εἶναι ἡ βιβλικὴ ὑποτύπωσις τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Εἰς τὸ συναξάριον τῆς Μ. Δευτέρας, τῆς ὁποίας ἡ ἀκολουθία εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἀφιερωμένη εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσήφ, ἀναγινώσκομεν: *Εἰκὼν δὲ οὗτος* (ὁ Ἰωσὴφ) *Χριστοῦ, ὅτι καὶ ὁ Χριστὸς παρὰ τῶν ὁμοφύλων Ἰουδαίων φθονεῖται, καὶ παρὰ τοῦ μαθητοῦ τριάκοντα ἀργυρίοις πιπράσκεται, καὶ εἰς τὸν ζοφώδη καὶ σκοτεινὸν λάκκον, τὸν τάφον ἐγκλείεται*. Ἐνταῦθα ἡ Θεοτόκος, βλέπουσα τὸν καθημαγμένον χιτῶνα τοῦ Ἰησοῦ, θρηνεῖ, ὅπως ἄλλοτε ὁ Ἰακώβ, ὅταν ἐπληροφορήθη τὴν ἀπώλειαν τοῦ ἠγαπημένου Ἰωσήφ. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀφήγησις τῆς Βίβλου: *Λαβόντες δὲ τὸν χιτῶνα τοῦ Ἰωσὴφ ἔσφαξαν ἔριφον αἰγῶν καὶ ἐμόλυναν τὸν χιτῶνα αἵματι. Καὶ ἀπέστειλαν τὸν χιτῶνα τὸν ποικίλον καὶ εἰσήνεγκαν τῷ πατρὶ αὐτῶν*... (Γένεσις 37, 31 - 33).

— *τὸν χιτῶνα τοῦ ὡραίου ἐν βροτοῖς*: Εἰς τὰ μεγαλυνάρια τοῦ Μ. Σαββάτου ὁ Χριστὸς προσδιορίζεται ὡς *ὡραῖος κάλλει παρὰ πάντας βροτούς*, κατὰ τὸν Ψαλμὸν 44(45),3: *ὡραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων*.

44(12). Τοῦτο καὶ ἐν τοῖς ἐντύποις, ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον.

45(13). Καὶ τοῦτο εἰς τὰ ἔντυπα.

48(16). Καὶ τοῦτο εἰς τὰ ἔντυπα, ἔνθα ἡ ἀρχὴ *Ὡς πικρᾶς ἐκ κρήνης*...

50(18). Ὁμοίως εἰς τὰ ἔντυπα.

52(20). Ὁμοίως εἰς τὰ ἔντυπα.

53(21). Ἀκατανόητον τὸ παρὸν τροπάριον. Ὁ εὐσχήμων Ἰωσὴφ καλεῖται νὰ φυλάττῃ τὸν Ἰησοῦν *ψυχοφθόρου βλάβης καὶ ἐκ ζάλης δεινῆς*(!), ἐνῷ λογικῶς ἔπρεπε ὁ Ἰωσὴφ νὰ παρακαλῇ τὸν Ἰησοῦν διὰ τὴν ἀποτροπὴν τῶν δεινῶν τούτων. Ἴσως τὸ ῥῆμα ἐγράφη ἐκ παραδρομῆς ἢ παρανοήσεως: *φύλαττε*, ἀντὶ *ἱκέτευε* ἤ τι ἄλλο.

54(22). Τοῦτο ἐπίσης εἰς τὰ ἔντυπα.

55(23) - 58(26). Ταῦτα καὶ εἰς τὰ ἔντυπα.

63(31). Ἐλαφρὰ παραλλαγὴ τοῦ ὑπ' ἀρ. 42(10).

65(33). Πβ. τὸ ἀπολυτίκιον τοῦ Μ. Σαββάτου: *Ὁ εὐσχήμων Ἰωσὴφ | ἀπὸ τοῦ ξύλου καθελὼν | τὸ ἄχραντόν σου σῶμα, | σινδόνῃ καθαρᾷ εἱλήσας καὶ ἀρώμασιν | ἐν μνήματι καινῷ κηδεύσας ἀπέθετο*.

66(34). Καὶ τοῦτο συντίθεται ἀπὸ γνωστὰ ὑμνολογικὰ στοιχεῖα. Πβ. τὸ τροπάριον τῶν αἴνων πλ. α' ἤχου: *Κύριε, τοὺς μοχλοὺς τοὺς αἰωνίους συντρίψας καὶ δεσμὰ διαρρήξας τοῦ μνήματος ἀνέστης*...

71(39). Πβ. τὸ ἰδιόμελον β' ἤχου τῶν ἀποστίχων τῆς Μ. Παρασκευῆς: *Σήμερον σὲ θεωροῦσα ἡ ἄμεμπτος Παρθένος | ἐν σταυρῷ, Λόγε, ἀναρτώμενον | ὀδυρομένη μητρῷα σπλάγχνα | ἐτέτρωτο τὴν καρδίαν πικρῶς*...

73(41). Πβ. τὸ ἰδιόμελον α' ἤχου τῶν ἀποστίχων τῆς Μ. Παρασκευῆς: *Πᾶσα ἡ κτίσις ἠλλοιοῦτο φόβῳ | θεωροῦσά σε ἐν σταυρῷ κρεμάμενον, Χριστέ*...

77(45) - 79(47): Ταῦτα καὶ ἐν τοῖς ἐντύποις, μέ τινας παραλλαγάς.

Στάσις β'

3. Ἡ εἰκὼν τοῦ κόκκου τοῦ σίτου, ποὺ ἀποθνήσκει εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς γῆς διὰ νὰ καρποφορήσῃ ἀπαντᾶται εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην: *ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει* (Ἰωάνν. 12, 24). Τὸ αὐτὸ θέμα καὶ εἰς τὸ ἀκόλουθον τροπάριον τῆς α' στάσεως, ἐκ τῶν ἐντύπων: *Ὥσπερ σίτου κόκκος ὑποδὺς κόλπους γῆς | τὸν πολύχουν ἀποδέδωκας ἄσταχυν, | ἀναστήσας τοὺς βροτοὺς τοὺς ἐξ Ἀδάμ*. Εἶναι ἡ ὑποτύπωσις τοῦ θανάτου καὶ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστοῦ.

11 - 20. Διάλογος μεταξὺ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ. Βλ. ἀνωτέρω, **23 - 30** τῆς α' στάσεως.

19. *Νέφος τὴν ἐμὴν ἀμφεκάλυψε καρδίαν λύπης*. Ὁ λόγιος συνθέτης τῶν μεγαλυναρίων ἐνθυμεῖται ἐνταῦθα τὴν γνωστὴν ὁμηρικὴν φράσιν *θανάτου δὲ μέλαν νέφος ἀμφεκάλυψεν* (Ἰλ. Π 350).

25. Ἀκατάφλεκτος εἶναι ἡ βάτος, ὄχι ὁ πόκος, ποὺ εἶναι ἔνδροσος!

32. Πβ. τὸ γνωστότατον τροπάριον τοῦ Μεγάλου Ἀποδείπνου (ἦχος α'): *Σφαγήν σου τὴν ἄδικον, Χριστέ, ἡ Παρθένος βλέπουσα, | ὀδυρομένη ἐβόα σοι· Τέκνον γλυκύτατον, πῶς ἀδίκως θνήσκεις*...

52. Τὰ τροπάρια 52 - 58 δὲν ὑπακούουν εἰς τὸ μετρικὸν σχῆμα τοῦ εἱρμοῦ τῆς β' στάσεως. Φαίνονται ἀδιαμόρφωτα, τοὐλάχιστον κατὰ τὸν πρῶτον στίχον των, ὁ ὁποῖος εἶναι συνήθως ὑπέρμετρος.

60. Τοῦτο καὶ ἐν τοῖς ἐντύποις.

Στάσις γ'

19. Πρβλ. τὸ κοντάκιον τοῦ Ρωμανοῦ. Εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν θρῆνον τῆς Θεοτόκου (Ν. Β. Τωμαδάκη, Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι, τ. Β', σσ. 141 - 172, ἐκδίδει Ν. Λιβαδάρας), α' οἶκος. Ἡ γνῶσις ἐν τούτοις τοῦ ρωμανικοῦ κοντακίου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἄμεσος. Τὸ κοντάκιον καὶ ὁ α' οἶκος σῴζονται εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ ἀναγινώσονται εἰς τὸν Ὄρθρον τῆς Μ. Παρασκευῆς, δηλ. εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῶν Παθῶν: *Τὸν ἴδιον ἄρνα ἡ ἀμνὰς θεωροῦσα....* Βλ. ἔντυπον Τριῴδιον. Ἡ φράσις *δός μοι λόγον, Λόγε, | μὴ σιγῶν παρέλθῃς με | ὁ ἁγνὴν τηρήσας με* περιέχεται εἰς τὸν οἶκον τοῦτον καὶ συνεπῶς ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν ἀνώνυμον συνθέτην τῶν ἐγκωμίων ἐξ ἀναγνωστικῆς καὶ ἀκουστικῆς ἐμπειρίας.

25. Τοῦτο καὶ εἰς τὰ ἔντυπα.

30. Περιέργως, τὸ τροπάριον τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρα κῶλα, ἀντὶ τῶν τριῶν, ποὺ συνήθως ἔχει ἡ γ' στάσις. Τὸ φαινόμενον θὰ ἠδύνατο νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς κακὴ παράδοσις τοῦ κειμένου ἐξ ἀπροσεξίας τοῦ κωδικογράφου. Ἀλλ' ἡ παρουσία τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 36, δημιουργεῖ πρόβλημα, καθὼς τὸ φαινόμενον, ἐξ ὅσων γνωρίζω, ἀπαντᾷ διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὰ τροπάρια τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Εἶναι, ἄραγε, κατάλοιπα ἀδιαμορφώτων εἰσέτι μεγαλυναρίων παλαιοτέρου τύπου, πρὶν ἢ τυποποιηθοῦν εἰς τροπάρια τριῶν κώλων; Δὲν εἶναι εὔκολος ἡ ἀπάντησις.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΓ' ΦΘΙΝΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΙΔ' ΑΡΧΟΜΕΝΟΝ ΑΙΩΝΑ

ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΥΠΡΙΟΥ ΚΑΙ ΜΑΞΙΜΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ

Διὰ τῆς παρούσης μελέτης συμπληροῦται ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος τῆς νήσου Ρόδου, καὶ δὴ καὶ καθ' ὃ χρονικὸν διάστημα οὐδεὶς μητροπολίτης ἐν αὐτῇ ἀναφέρεται[1], διὰ δύο ἀνωνύμων ἀρχιερέων, συμφώνως πρὸς τὰς μαρτυρίας ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου (1283 - 1289) καὶ τοῦ λογίου Μαξίμου τοῦ Πλανούδη (1255/60 - 1305).

Ἐν τῇ ρξγ' (= 117 κατὰ Lameere) ἐπιστολῇ αὐτοῦ, ἀπευθυνομένῃ πρὸς τὸν μέγαν λογοθέτην Θεόδωρον τὸν Μουζάλωνα[2], ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Κύπριος ἀναφέρει ὅτι παρεχώρησε μοναστήριον ἐν Ρόδῳ, Ροδίνην καλούμενον, ὡς μετόχιον εἰς τοὺς ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἐλθόντας. Οἱ Ρόδιοι ὅμως ἐπληροφόρησαν τὸν πατριάρχην ὅτι τὸ μοναστήριον δὲν ἦτο πατριαρχικόν, ἀλλ' ἀνῆκεν εἰς τὸν μητροπολίτην Ρόδου. Ἦτο δὲ ἐξ ἀρχῆς βασιλικόν, δι' ὃ καὶ ἔπρεπε νὰ ἐκδοθοῦν βασιλικὰ προστάγματα, τὸ ἓν πρὸς τοὺς Ἱεροσολυμίτας, τὸ δ' ἕτερον πρὸς τὸν μητροπολίτην Ρόδου, ὥστε οὗτος «ἱλαρῶς καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐπὶ τὸ παραμικρὸν ἄοικον βασιλικὸν μοναστήριον ἥκοντας ἰδεῖν, ἱλαρῶς καὶ τὴν δεσποτικὴν βασιλικὴν δέξασθαι προσταγήν», ὡς ἀναγράφεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ.

Πότε χρονολογεῖται ἡ ὡς ἄνω ἐπιστολὴ δὲν εἶναι γνωστόν. Ὡς ἐκ τούτου ἀδυνατοῦμεν νὰ προσδιορίσωμεν ἐπακριβῶς ἔστω καὶ ἓν ἔτος τῆς ἀρχιερατείας τοῦ μητροπολίτου τούτου τῆς Ρόδου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ κείμενον ἦτο ἤδη ἐγκατεστημένος ἐν τῇ νήσῳ. Ἡ χειροτονία του ἑπομένως πιθανῶς

---

1. Ἤτοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1274 ἕως τοῦ ἔτους 1350· βλ. Ἐμμ. Ι. Κωνσταντινίδου, Ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ ἐκκλησία, Α' Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις (ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον). Β' Αἱ μητροπόλεις καὶ οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι, Ἀθῆναι 1970, σ. 51· πρβλ. καὶ Ἠ. Κόλια, Τὰ Δωδεκάνησα, 1204 - 1522, ΙΕΕ 9, 1979, σ. 291.

2. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν ὑπὸ Σ. Εὐστρατιάδου, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Δ', 1909, σ. 123. Πρβλ. καὶ V. Laurent, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I (iv), 1971, ἀρ. 1539. Βλ. καὶ W. Lameere, La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283 - 1289), Bruxelles - Rome 1937, σσ. 7 - 8, 201.

νὰ ἐγένετο καὶ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου, νὰ ἐξετάθη δὲ καὶ μετ' αὐτήν. Βέβαιον παραμένει ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1283 καὶ 1289 ὑπῆρχε μητροπολίτης Ρόδου καὶ ὡς πρὸς τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα συμπληρωτέος ὁ ἐπισκοπικὸς τῆς νήσου κατάλογος δι' ἀνωνύμου μητροπολίτου.

Πρός τινα μητροπολίτην Ρόδου ἐσχετίζετο διὰ στενῆς φιλίας καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ἤδη προτοῦ χειροτονηθῇ ἐκεῖνος ἀρχιερεὺς τῆς ἐν λόγῳ μητροπόλεως. Φίλος κοινὸς ἀμφοτέρων ἦτό τις Μακρὸς (ἢ Μακρῆς ;), διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ρόδου *ἦν τὰ πάντα τῷ ἀνδρὶ — τά τ' ἄλλα καὶ τὰ εἰς τὸν δεσπότην τὸν πατριάρχην ἀναφερόμενα*, ὡς πληροφορεῖ ὁ Πλανούδης ἐν τῇ κε' ἐπιστολῇ αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν πέμπει «Γρηγορίῳ πρεσβυτέρῳ μονάζοντι τῷ αὐτοῦ ὁμιλητῇ»[1].

Διὰ τῆς ἐπιστολῆς παρακαλεῖ ἐπὶ πλέον τὸν Γρηγόριον, ὅπως γίνῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει κηδεμὼν καὶ φίλος τοῦ Μακροῦ, μιμούμενος τὸν Ρόδου, ἀπουσιάζοντα προφανῶς τῆς βασιλευούσης, καὶ τὸν ἴδιον, εὑρισκόμενον ἴσως μακρὰν αὐτῆς. Ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς Γρηγόριος ἦτο ἱερομόναχος, καὶ οὐχὶ «natu major monachus» ὡς ἑρμηνεύει ὁ Treu[2], καὶ μαθητὴς τοῦ Πλανούδη[3].

Ποῖος ὅμως ἦτο ὁ συνιστώμενος Μακρὸς δὲν γνωρίζομεν. Ἄλλωστε ἡ διὰ μικροῦ «μ» ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος ὑπὸ τοῦ Treu ἐν τῇ ἐπιστολῇ παρωδήγησε τοὺς μελετητὰς ἐκλαβόντας τὴν φράσιν: *ὑπὲρ μακροῦ μακρὰ γράφειν οὐ δεῖ· τὸ γὰρ τούτου μῆκος ἀρκεῖ* μόνον ὡς λογοπαίγνιον, ἐνῷ ἡ γενικὴ μακροῦ ἀναφέρεται εἰς ἐπώνυμον[4]. Ἀλλὰ καὶ πότε ἐπέμφθη ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἄγνωστον. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἴς τινα χρονικὸν προσδιορισμόν. Ὁ παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς Γρηγόριος εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ἱερομόναχος. Ἔχει ἄρα ὑπερβῇ τὸ τριακοστὸν

---

1. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν M. T r e u, Maximi monachi Planudis epistulae, Vratislaviae 1890, σ. 42. Περὶ τῆς καταρτίσεως καὶ δημοσιεύσεως τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ Πλανούδη, ὡς καὶ περὶ τῆς ἑτοιμαζομένης ὑπὸ P. L. M. Leone νέας, κριτικῆς, ἐκδόσεως αὐτοῦ βλ. τοῦ αὐτοῦ L e o n e, Per una nuova edizione critica delle epistole di Massimo Planude (I), Byzantion LIV, 1984, σσ. 193 - 219 (ἐν σσ. 193 - 195) [καὶ (II), Orpheus N. S. IX, 1988, σσ. 102 - 108]. Παλαιότερον περὶ τῶν ἐπιστολῶν ὁ C. W e n d e l, RE XX/2, 1950, στ. 2213 - 2215.

2. M. T r e u, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 215.

3. Ὁ Γρηγόριος οὗτος εἶναι ὁ ἀναδειχθεὶς τὸ 1312 εἰς ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας. Ἀνῆκεν εἰς τὸν περὶ τὸν Ἀνδρόνικον Β' καὶ τὸν πατριάρχην Ἰωάννην ΙΒ' Κοσμᾶν (1294 - 1303) κύκλον τῶν λογίων ἀνδρῶν καὶ ἴσως συγκατελέγετο εἰς τοὺς λεγομένους «πνευματικοὺς» τοῦ βασιλέως. Τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ Γρηγορίου τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1260 - 1270. Βλ. Σ τ α ύ ρ ο υ 'Ι. Κ ο υ ρ ο ύ σ η, Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (ιγ'/ιδ' αἰ.) ἐπιστολαὶ μετά τινων βιογραφικῶν ἐξακριβώσεων, ΕΕΒΣ ΜΕ', 1981 - 1982, σσ. 516 - 558.

4. Ὁ Μακρὸς οὗτος δὲν λημματογραφεῖται ὡσαύτως καὶ ἐν PLP (= Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit).

ἔτος τῆς ἡλικίας του, ἀφοῦ ἡ εἰς πρεσβύτερον χειροτονία ἐπετρέπετο μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο[1]. Ἐὰν δὲ δεχθῶμεν τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ Γρηγορίου ἐντὸς τοῦ προταθέντος διαστήματος τῶν ἐτῶν 1260 - 1270[2], τότε ἀβιάστως δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐπιστολῆς εἰς τὰ μετὰ τὸ 1290 ἔτη, πιθανώτερον δὲ μετὰ τὸ 1295. Ὁ Γρηγόριος εἰσέτι διὰ νὰ θεωρῆται κατάλληλος ὅπως ἀναλάβῃ τὴν κηδεμονίαν τοῦ Μακροῦ, ὑποκαθιστῶν μάλιστα ἄνδρας τῆς ἀξίας τοῦ Ρόδου καὶ τοῦ Πλανούδη, ἔπρεπε νὰ ἦτο ἤδη ἀνεγνωρισμένου κύρους, νὰ διέθετεν ἐπιρροὴν καὶ νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν περὶ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Β' καὶ τὸν πατριάρχην γνωστὸν κύκλον λογίων ἀνδρῶν. Τὰ ἀπαιτούμενα ὅμως πρὸς τοῦτο προσόντα ἦτο δύσκολον νὰ εἶχεν ἀποκτήσει εἰς ἡλικίαν κατωτέραν τῶν 30 ἐτῶν.

Πόθεν ἐστάλη ἡ κε' ἐπιστολὴ ὁμοίως ἀγνοεῖται. Ἐφ' ὅσον τὴν ἀποστολὴν αὐτῆς ἐτοποθετήσαμεν εἰς τὰ μετὰ τὸ 1295 ἔτη, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὕτη ἐστάλη ἐκ τοῦ ὄρους τοῦ Ἁγίου Αὐξεντίου τῆς Βιθυνίας, ὅπου πρέπει νὰ διέτριβε τότε ὁ Πλανούδης, ὡς μᾶς πληροφορεῖ οὗτος ἐν τῇ ἐπιστολῇ κδ' αὐτοῦ ἐπιγραφομένῃ «τῷ μεγάλῳ Παπίᾳ»[3]. Πρέπει δὲ νὰ εἶχεν ἀπέλθει ἐκεῖ τότε τὸ πρῶτον ὁ Πλανούδης, διότι ὁμιλεῖ ἐν αὐτῇ περὶ ἀναγκαιουσῶν ἐπισκευῶν εἰς τὴν ἐρειπουμένην μονὴν τῶν Ἁγίων Πέντε καὶ τοῦ τρόπου διὰ τοῦ ὁποίου ἦλθεν ἐκεῖ, κατόπιν προσφορᾶς τῆς μονῆς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Χαλκηδόνος. Κατὰ τὸν R. Janin[4] ὁ Πλανούδης ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1295 ἐπισκεπτόμενος περιοδικῶς τὴν ἐν λόγῳ μονήν. Καὶ ἀπέθανε μὲν τὸ 1305[5], ἀλλ' εἰς τὴν μονὴν τῶν Ἁγίων Πέντε δὲν πρέπει νὰ μετέβαινε πλέον μετὰ τὸ 1300/1 λόγῳ τοῦ Τουρκικοῦ κινδύνου. Οὕτως καὶ ἐκ τῆς ὑποθέσεως ταύτης προκύπτει ὅτι ἐντὸς τῆς πενταετίας 1295 - 1300 πρέπει νὰ ἐπέμφθη ἡ ἐπιστολὴ κε' καθ' ἣν ὁ Ρόδου εὑρίσκετο ἤδη ἐν Ρόδῳ.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἑτέρα ἐπιστολὴ τοῦ Μαξίμου Πλανούδη ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται λόγος περὶ μητροπολίτου Ρόδου. Ἡ ἐπιστολὴ ἐπιγράφεται «τῷ Ρόδου» καὶ ἔχει ἐκδοθῇ ἀναρίθμητος ὑπὸ τοῦ Treu[6] ἐκ τοῦ κώδικος Laur. S.

---

1. Κατὰ τὸν ιδ' κανόνα τῆς ἕκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Βλ. Κ. Ρ ά λ λ η - Μ. Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων Β', 1852, σ. 337.

2. Σ τ α ύ ρ ο υ 'Ι. Κ ο υ ρ ο ύ σ η, Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου..., ἀνωτ., σ. 248, σημ. 3.

3. M. T r e u, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 40 - 42.

4. R. J a n i n, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, σ. 42.

5. A n t o i n e D o n d a i n e, «Contra Graecos», Premiers écrits polémiques de Dominicains d'Orient, Archivum Fratrum Praedicatorum XXI, 1951, σ. 422, σημ. 75.

6. M. T r e u, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 215 - 216. Τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος ἐξέδωκε καὶ ὁ L. G. W e s t e r i n k, Some unpublished letters of Blemmydes, Byzantinoslavica XII, 1951, σσ. 50 - 51 (= τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Texts and Studies in

Marci 303 (τοῦ τέλους τοῦ ιγ' αἰ.) περιέχοντος κυρίως τὸ Ἐτυμολογικὸν τοῦ Συμεὼν καὶ φέροντος τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἐν τῷ προστειθειμένῳ φύλλῳ 209ʳ διὰ χειρὸς τοῦ ιδ' αἰ.[1].

Κατὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὁ Ρόδου ἔχει ἀπέλθει προσφάτως εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ μητρόπολιν, ἀλλ' ὁ Πλανούδης δὲν εἶχεν εἰδήσεις ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τοῦ ταξιδίου καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτόθι τοῦ μητροπολίτου καὶ τῆς συνοδίας αὐτοῦ καὶ ἠρώτα τοὺς δυναμένους νὰ γνωρίζουν τι σχετικὸν (*καὶ εἴ που τινὶ τῶν ὑμᾶς ἢ τήν γε Ῥόδον εἰδότων περιετύγχανον, οὐδὲν ἦν ἕτερον εὐθὺς ἐπὶ στόματος ἢ περὶ ὑμῶν ἐρωτήσεις, εἰ καλῶς εἰς τὴν νῆσον ἀφίκεσθε, εἰ κάλλιον ἐν αὐτῇ διαγίγνεσθε, τίς ἡ παρὰ τῶν ἐγχωρίων ὑπάντησις, τίς ἡ μετ' αὐτὴν ὑποδοχὴ καὶ εὐπείθεια*). Ἐκ τῶν ἐρωτωμένων ὅμως οὐδεὶς ἠδύνατό τι σαφὲς νὰ εἴπῃ, *τῶν πειρατῶν, ὡς ἔφασκον, τὴν δεῦρο ἀποκλεισάντων ὁδόν*. Τελικῶς ὁ Πλανούδης ἔλαβε ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου ἐκ τῆς ὁποίας καὶ ἔμαθε τὰ κατ' αὐτόν.

Καὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀγνοοῦμεν τὸν χρόνον συντάξεως. Ὡσαύτως δὲν εἶναι γνωστὸς καὶ ὁ μητροπολίτης, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται. Γίνεται ὅμως σαφὲς ἐκ τῶν προαναφερθέντων χωρίων ὅτι πρόκειται περὶ ἐγκαταστάσεως νῦν τὸ πρῶτον τοῦ μητροπολίτου ἐν Ρόδῳ, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη προηγουμένως ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐχειροτονήθη ἐκεῖ.

Ἡ μνεία περὶ παρουσίας πειρατῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς νήσου, οἱ ὁποῖοι μάλιστα εἶχον ἀποκλείσει τὴν πρὸς αὐτὴν ὁδόν, βοηθεῖ εἰς τὸν ὑπολογισμὸν κατὰ προσέγγισιν τοῦ ἔτους ἀποστολῆς τῆς ἐπιστολῆς. Οἱ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἀναφερόμενοι πειραταὶ ἀνήκουν — ὡς ἐπιτυχῶς ὑπεστηρίχθη προσφάτως — εἰς τοὺς Τουρκομάνους τοῦ ἐμιράτου Μανταχίου (Mendesche), Μεντεσέ, οἱ ὁποῖοι ἀφορμώμενοι ἐκ τῆς Μιλήτου ἐληίζοντο τὴν περὶ τὴν Ρόδον περιοχὴν ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Β'. Ἐπιδρομαὶ Τουρκομάνων πειρατῶν ἀναφέρονται καὶ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἐμιράτου τούτου, ὀλίγον πρὸ τοῦ 1290, συστηματικαὶ ὅμως καὶ συχναὶ λεηλασίαι τῆς Ρόδου ὡς καὶ καταλήψεις περιοχῶν αὐτῆς πραγματοποιοῦνται ἀπὸ τοῦ 1300 καὶ ἑξῆς[2].

Neoplatonism and Byzantine Literature, Amsterdam 1980, σσ. 14 - 15). Ἡ ἐπιστολὴ ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ ἐπιγράφεται «Ἐπιστολὴ τοῦ Πλανούδη πρὸς τὸν Ρόδου».

1. Βλ. R. Reitzenstein, Geschichte der griechischen Etymologica, Lipsiae 1897, σσ. 259 - 260, καὶ Fr. Lasserre - Nic. Livadaras, Etymologicum Magnum Genuinum, τόμ. I, Roma 1976, σσ. XV - XVI.

2. Περὶ τοῦ θέματος τῆς πειρατείας εἰς τὴν νῆσον καὶ τὴν περιοχὴν τῆς Ρόδου ὡς καὶ τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ πειραταὶ εἶναι Τουρκομάνοι τοῦ ἐμιράτου τοῦ Μανταχίου καὶ οὐχὶ τοῦ Ἀϊδινίου βλ. Alexis G. C. Savvides, Rhodes from the end of the Gabalas rule to the conquest by the Hospitallers, A.D.C. 1250 - 1309, Βυζαντινὸς Δόμος 2, 1988, σσ. 199 - 231, ἰδίᾳ ἐν σ. 209 καὶ ἑξῆς, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, εἰς ἣν προστεθήτωσαν αἱ περὶ πειρατῶν ἀνωτέρω εἰδήσεις, ὡς καὶ ἡ ἐν τῇ ἀνωτέρω σ. 247, σημ. 1, μελέτη τοῦ Ἐμμ. Κωνσταντινίδου.

Ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ εἴδησις περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς ὁδοῦ ὑπὸ τῶν πειρατῶν μαρτυρεῖ τὴν ἰσχυρὰν παρουσίαν αὐτῶν περὶ τὴν Ρόδον (καὶ οὐχὶ εὐκαιριακὰς ἐπιδρομὰς κατ' αὐτῆς), ὅπερ ἤρχισε νὰ συμβαίνῃ περὶ τὸ 1300 καὶ ἐξηκολούθησεν ἕως τῆς καταλήψεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (1309). Συνεπῶς δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι αὕτη πρέπει νὰ ἐγράφη περὶ τὸ 1300.

Ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ὡς ἄνω δύο ἐπιστολῶν τοῦ Πλανούδη, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ χρόνου ἀποστολῆς αὐτῶν, συνάγεται ὅτι ὁ ἐν αὐταῖς ἀναφερόμενος μητροπολίτης εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Χρονικῶς ἴσως προηγεῖται ἡ δευτέρα, ἡ καὶ ἀναρίθμητος ἐπιστολή, δεδομένου ὅτι αὕτη ἦτο ἡ πρώτη ὑπὸ τοῦ Πλανούδη σταλεῖσα τῷ Ρόδου, παρὰ τοῦ ὁποίου ἔλαβε καὶ ἀπάντησιν. Ἡ ἐπιστολὴ κε' («Γρηγορίῳ πρεσβυτέρῳ μονάζοντι...») ἐστάλη ἐνῷ ὁ Ρόδου εὑρίσκετο ἤδη μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προφανῶς ἐν Ρόδῳ. Πιθανώτατα ὁ Πλανούδης, ὑπείκων εἰς παράκλησιν τοῦ μητροπολίτου, ἡ ὁποία περιείχετο ἐν τῇ ἀπαντητικῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ, ἔγραψεν εἰς τὸν Γρηγόριον *δεῖ δή σε τῆς μὲν ἐκείνου* (sc. τοῦ Ρόδου) *πρὸς τὸν ἄνδρα κηδεμονίας γενέσθαι διάδοχον*...

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω συμπληρωτέος ὡσαύτως ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος Ρόδου καὶ δι' ἑτέρου μαρτυρουμένου ἀνωνύμου μητροπολίτου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1295 - 1305 περίπου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ - ΟΡΘΟΔΟΞΑΣΤΙΚΟΣ

παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς

Εἶναι κοινῶς γνωσταὶ εἰς τὸ Χριστεπώνυμον πλήρωμα αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἔννοιαι *ὀρθόδοξος, ὀρθοδοξία, ὀρθοδοξῶ, ὀρθοδόξως* ἢ τοὐναντίον *ἀνορθόδοξος, -ως (κακόδοξος, -ως, κακοδοξῶ)* ἢ ἄλλως *διορθόδοξος*. Ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ὀνομάζεται *Ὀρθόδοξος*, διότι διατηρεῖ τὴν διδασκαλίαν τῶν *ὀρθοδόξων* Πατέρων, τὸ δὲ περιεχόμενον τῆς πίστεως *ὀρθοδοξία* καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς ἀναμνήσεως τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἁγίων Εἰκόνων καὶ τῆς συναφοῦς πατάξεως πάσης αἱρέσεως ἄγεται κατὰ τὴν *Κυριακὴν τῆς Ὀρθοδοξίας*. Τέλος ὡς *ὀρθοδοξίας ὁδηγοὶ* ἢ *φωστῆρες* τιμῶνται μεγάλοι ἀσκηταὶ διδάσκαλοι ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ (ἅγ. Μάξιμος Ὁμολογητής, Γρηγόριος Παλαμᾶς)[1]. Τὸ δὲ *Ὀρθοδοξία* καὶ ὡς γυναικεῖον βαπτιστικὸν ὄνομα (Κύπρος).

Ἐνταῦθα θὰ σημειωθῇ ἡ χρῆσις τῶν λέξεων *ὀρθοδοξία* καὶ *ὀρθοδοξαστικός, -ῶς* εἰδικῶς παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς, ἐφ' ὅσον ἡ οἰκογένεια τῶν λέξεων τούτων σπανίζει παρ' Ἀρχαίοις (πβ. τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους : *ὀρθοδοξεῖν περὶ τὴν ἀρχήν*, Ἠθ. Νικομ. 1151 a 19)[2]. Οἱ τελευταῖοι Νεοπλατωνικοὶ εἰς ἀντίβαρον τῆς χριστιανικῆς χρήσεως παρέχουν τοὺς ἀνωτέρω ὅρους, οἷον : ὀρθοδοξία παρὰ τῷ Δαμασκίῳ εἰς Φαίδωνα Ι, $139_{,1}$ (*...αἱ ἠθικαὶ* [sc. ἀρεταὶ] *ὑπὲρ ταύτας* [sc. τὰς φυσικὰς ἀρ.], *ἐθισμῷ καὶ ὀρθοδοξίᾳ τινὶ ἐγγινόμεναι...*, Westerink, τ. Ι), ἢ παρὰ τῷ Ἱεροκλεῖ εἰς Πυθ. χρ. ἔπη, 10, σ. $37_{,10\text{-}11}$, Kœhler[3], ὀρθοδοξαστικὸς (παρὰ τῷ Ὀλυμπιοδώρῳ, Εἰς Πλάτ. Γοργίαν, Προοίμ. 8, σ. $7_{,2\text{-}4}$, Westerink : *ἀναλογεῖ ὁ μὲν Σωκράτης τῷ νοερῷ καὶ ἐπιστημονικῷ, ὁ δὲ Χαιρεφῶν τῷ ὀρθοδοξαστικῷ*, καὶ Εἰς Πλάτ. Ἀλκ. Α', 135, $_{8\text{-}14}$, σ. 89, Westerink, τὰ ἑξῆς διευκρινητικά : *ὁ μὲν οὖν φιλόσοφος Πρόκλος φησίν· ἐλέγχει* (sc. Πλάτων) *αὐτὸν* (sc. τὸν Περικλέα) *ὡς μὴ ὄντα ἐπιστήμονα, ἀποδέχεται δὲ αὐτὸν ὡς ὀρθοδοξαστικόν, ὁ δέ γε φιλόσοφος Δαμάσκιος οὐκ ἀποδέχεται τοῦτο, οὐδὲ γὰρ διαφέρει ὁ ὀρθοδοξαστικὸς τοῦ ἐπιστήμονος εἰ μὴ τῷ εἰδέναι τὴν αἰτίαν... εἰ οὖν ἦν ὀρθοδοξαστικός, οὐκ ἂν ἡμάρτανεν...*

Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ ὀρθοδοξαστικὸς δὲν προέρχεται ἐξ ἀνυπάρκτου ἀδοκίμου «ὀρθοδοξάζω», ἀλλ' ἐκ τοῦ *δοξαστικός*, καὶ οὕτω σχετίζεται πρὸς τὴν γνωστικὴν δύναμιν τῆς δόξης καὶ οὐχὶ τῆς διανοίας· διὸ καὶ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐπιστήμονος. Ἄλλως δὲ ἡ ὀρθοδοξία συνεδέθη πρὸς τὴν κτῆσιν τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς[4].

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

---

1. Πλῆθος χωρίων βλ. παρὰ G. W. Lampe, A Patr. Gr. Lex., σσ. 970 - 972.

2. Βλ. LSJ[9] ἐν λ.

3. *...οὐκ ἂν ἀρετὴ φυλαχθείη, ἂν μὴ ὀρθοδοξία τις ἐνυπάρχῃ τῇ λογικῇ οὐσίᾳ...* Εἰς τοῦτο πβ. τὸ τοῦ ἀνωνύμου Ὑπομνηματιστοῦ : ... *ἡ ἠθικὴ* (sc. ἀρετὴ) *ὀρθοδοξεῖ, ἤτοι ὀρθῶς ἐφευρίσκει τὴν ἀρχήν, ἤτοι τὸ τέλος καὶ οὐ πλανᾶται* CAG XX, σ. 440, 2-3.

4. Περὶ τῶν Νεοπλ. χωρίων βλ. καὶ O. Schissel von Fleschenberg, Marinos von Neapolis und die neuplatonischen Tugendgrade, Athen 1928, σ. 103, σημ. 66, ἔνθα καὶ χωρία τοῦ Σιμπλικίου καὶ τὸ παρὰ τούτῳ ἀντίθετον *ψευδοδοξεῖν* (παρὰ Ἱεροκλεῖ, ἀνωτ., σ. $37_{,18}$ ἡ *ψευδοδοξία*).

IL COMMENTARIO A ERMOGENE ATTRIBUITO A S. NILO DI ROSSANO

(Par. suppl. gr. 670, ff. 1 - 179v)

Ἑρμογένης ... γράφει ταῦτα τὰ βιβλία τὰ γέμοντα θαυμάτων, Τέχνην ῥητορικήν, ἣν μετὰ χεῖρας ἔχουσιν ἅπαντες.

Suid. Lex. s.v. *Ἑρμογένης*, 3046 = II $415_{,10-12}$ Adler.

0. Prima di affrontare il problema dell'attribuzione a S. Nilo di Rossano di un inedito commentario di teoria della retorica, occorre fare una breve premessa sul testo in questione e sul codice che lo contiene, allo scopo di introdurre il tèma dando tutta una serie di indicazioni necessarie perché sia chiara la successiva verifica dell'attribuzione.

1. I trattati di teoria della retorica di Ermogene di Tarso, noti ed apprezzati nel Medioevo quali *standard texts* per l'insegnamento, assieme ai *Progimnasmi* di Aftonio[1], hanno avuto, all'inizio di questo secolo, con il volume di Hugo Rabe pubblicato nel 1913 per la «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana»[2], una edizione, pur se invecchiata, ancòra non completamente sostituita.

1.1. Per la pubblicazione dell'intero *Corpus* — *Προγυμνάσματα* (= Π), *Περὶ στάσεων* (= Σ), *Περὶ εὑρέσεως* (= Ε), *Περὶ ἰδεῶν* (= Ι),

---

1. Ved. H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner («Handbuch der Altertumswissenschaft», XII 5/1 = «Byzantinisches Handbuch», V 1), I, München 1978, pp. 76 ss., con l' amplissima bibliografia ivi citata.

2. Hermogenes. Edidit H. Rabe («Bibl. Script. Graec. et Rom. Teubn. Rhetores Graeci», VI), Stuttgartiae 1913 (fotorist. 1969). Ved. anche H. Rabe, Rhetoren - Corpora, in Rhein. Mus. LXVII, 1912, pp. 321 - 357. — Per l'attività editoriale della «Bibliotheca Teubneriana» fra la fine dell' '800 e gli inizî del '900 ved. A. Garzya, Il contributo della Casa Editrice Teubner alla scienza dell'antichità, in «Omaggio a B. G. Teubner» («Radici», I), Napoli 1983, pp. 32 ss.

Περὶ μεθόδου δεινότητος (= M) — il Rabe esaminò e collazionò circa centotrenta manoscritti sparsi un po' in tutte le biblioteche europee[1], individuando infine, ai fini della costituzione del testo di ΣΕΙ, due famiglie di codici risalienti ad un archetipo databile con ragionevole certezza al VI secolo[2]: la famiglia V, comprendente il Vat. Urb. 130, l'Ambr. 523, il Basileensis 70, tutti e tre assegnati all'XI secolo, e la famiglia P comprendente i Par. gr. 1983 e 2977, anch'essi assegnati all'XI secolo[3].

1.2. Oltre a pubblicare il testo degli opuscoli ermogeniani, il Rabe provvide a un censimento dei manoscritti dei commentatori di Ermogene, riuscendo a identificare — anche sulla scorta di uno studio di St. Gloeckner[4]— varî esegeti, quali Cristoforo Retore ([scolî a] Σ), Giovanni Diacono Logoteta (M), Giovanni Doxapatri (ΣΕΙ), Giorgio Mono (Σ), Marcellino (Σ), Massimo Planude (ΣΕΙΜ), Nilo (Σ), Giovanni Siculo (I), Sopatro (Σ), Siriano (ΣΙ), oltre ad alcuni anonimi (famiglia P [ΣΕΙΜ]; Marc. gr. 433, Messan. S. Salv. 118, Par. suppl. gr. 670, «Codex Societatis Literariae Bulgaricae» [E]; Par. gr. 3032 [Σ]; Messan. S. Salv. 118 [Σ]; Vat. gr. 103, Vindob. philos. gr. 130 [Σ]).

1.2.1. Ma veniamo al Nilo commentatore di Σ citato dal Rabe, contenuto nel Par. suppl. gr. 670[5], secolo XI per l'Omont[6], il cui nome, dato che il codice è mutilo della parte iniziale, si evince da un luogo in cui il commentatore, citando se stesso, afferma (f. 32ᵛ) : ... *περιττὸν γάρ τοῦτό φησι καὶ μάταιον· ὅμως ἐγὼ Νεῖλος μονάζων πειράσομαι ὡς οἷόν τε δεῖξαι αὐτά*... («dice tutto questo superfluo ed inutile : tuttavia io, Nilo monaco, proverò, come è possibile, a mostrare queste cose» [comm. a Hermog., *de st.* = p. $59,_{6-7}$ Rabe]).

---

1. Ved. Hermogenes, op. cit., pp. XV - XIX.
2. Ibid., p. XIII.
3. Ibid., l.l. e pp. XVI-XVIII.XXVIII. Per la tradizione di ΠΜ ved. p. XXVIII.
4. Quaestiones rhetoricae. Historiae artis rhetoricae qualis fuerit aevo imperatorio capita selecta («Bresl. philol. Abhandl.», Achter Band. Zweites Heft), Vratislaviae 1901.
5. Hermogenes, op. cit., l.l.; Gloeckner, Quaestiones rhetoricae..., p. 10 (il codice fu probabilmente collazionato da Giano Lascaris nella Biblioteca del Monastero di Vatopedi); H. Rabe, Aus Rhetoren-Handschriften, 10, in Rhein. Mus. LXIV, 1909, pp. 589 s. (il séguito del Par. suppl. gr. 670 è l'attuale «Codex Societatis Literariae Bulgaricae», nel quale all'inizio continua il commentario a Ε interrotto a f. 192ᵛ nel Parigino mutilo).
6. Ved. H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, III, Paris 1888, p. 294 («Scholia in Hermogenis rhetoricam, initio mutila; inter quae fragmentum Lacharae sophistae»).

Il Gloeckner aveva scritto a proposito del passo in questione : «Temporum ratione computata concludimus hoc loco verba facere S. Nilum Rossanensem, fundatorem et abbatem monasterii Cryptoferratensis, qui vixit ab a. 910 usque ad a. 1005; nam cum in contextu saepius Sopater, quem circa a. 500 floruisse constat citetur, et codex ipse saec. XI scriptus sit, neque de Nilo asceta neque de posterioris aevi Nilo quodam cogitandum esse apparet. Codicem Parisinum a Nili ipsius manu exaratum esse verisimile non est. Nam litterarum ductus accuratus et elegans non quadrat ad Nilum, quem charactere minuto et denso usum esse constat... Sed discipulos suos scripturae operam dare iussit Nilus et calligraphiae *veluti scholam in monasteriis suis — omni tempore esse voluit* (Rocchi l.c. p. 10, cf. 245). Unde codicem post Nili mortem a discipulis scriptum esse probabile est...

Christophorum in conscribendo commentario ex iisdem atque Nilum hausisse fontibus, ita tamen ut haud pauca omitteret, nonnulla aliis in locis poneret, perlectis eis quae e Nili commentario publici iuris faciam fragmentis intelleges. Christophorus quis fuerit, plane incertum est; moneo tamen sub Nicolao II abbate (a. 1131 - 1140) Cryptae Ferratae in monachorum numero fuisse Christophorum quendam»[1].

1.2.1.1. Dopo gli studî del Rabe[2], una memoria sulla struttura e sulle fonti del commentario venne pubblicata dallo stesso Gloeckner nel 1921[3] (ved. anche infra p. 256, n. 1).

1.2.1.2. Un contributo decisivo venne dato successivamente da G. Kowalsky, professore della Università di Wratislavia, la cui edizione critica di Σ apparve nel 1947[4], edizione comprendente anche un confronto accurato fra le citazioni dei commentatori e il testo dei codici ermogeniani[5]. Parallelamente, il Kowalsky affidò a due sue

---

1. Quaestiones rhetoricae..., pp. 4 s.
2. Rabe, Rhetoren - Corpora...; Aus Rhetoren - Handschriften, 10...; Prolegomenon Sylloge. Edidit H. Rabe. Accedit Maximi libellus de obiectionibus insolubilibus («Rhetores Graeci», XIV), Lipsiae 1931.
3. Zur Komposition der P-Scholien zu Hermogenes Περὶ τῶν στάσεων, in «Satura Viadrina altera. Festschr. zum 50jähr. Bestehen d. Philol. Vereins zu Breslau», Breslau 1921, pp. 1 - 11 (ved. praes. pp. 3 s., 7). — Prescindiamo qui dal problema dell'identificazione di Cristoforo retore con Cristoforo Monaco di Grottaferrata, ipotizzata dal Gloeckner, rinviandolo ad altro studio successivo.
4. Hermogenes De Statibus. Edidit G. Kowalski («Prace Wroclawskiego Towarzystwa Naukowego/Travaux de la Société des Sciences et des Lettres de Wroclaw», Seria A. Nr 1), Wratislaviae 1947.
5. Ibid., pp. IX - XXXVIII.

allieve, Ludovica Rychlewska e Venceslaa Borzemska-Leśnikovska, il cómpito di collazionare il commentario inedito di Nilo con l'altro commentario anonimo edito nel VII volume dei Rhetores Graeci di Ch. Walz (= W.VII = Anonimo della famiglia P [ved. supra a 1.2][1]. Gli studî, ritardati dalle vicende della Seconda Guerra Mondiale, apparvero in Eos, annate 1940/46[2] e 1947[3], e nel volume Analecta Hermogeniana del 1951[4], limitati tuttavia ai ff. 1 - 65 del codice di Nilo Monaco. L'esplorazione del manoscritto permise alle studiose di accertare la massiccia utilizzazione del testo dell'Anonimo da parte di Nilo Monaco, e di segnalare inoltre omissioni nel testo edito da Walz e varie lezioni poziori di Nilo.

1.2.1.3. L'identificazione di Nilo Monaco con S. Nilo di Rossano trovasi inoltre nella Geschichte der griechischen Literatur di Christ-Schmid-Stählin[5], ed è stata recentemente ripresa nella Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner di H. Hunger[6].

2. Partendo dagli elementi fin qui acquisiti, col presente lavoro mi propongo di verificare la possibilità dell' attribuzione dello scritto, sottoponendola ad un'indagine che investa la personalità storica e culturale di S. Nilo di Rossano in relazione allo scritto in questione. Le domande a cui occorre rispondere per poter ammettere la paternità di S. Nilo sono oggettivamente le seguenti: 1) qual è l'esatta provenienza e datazione del codice che ci ha tramandato il commentario, dato che non è certo prudente fidarsi della datazione proposta dall'Omont (il secolo XI)[1] alla fine del secolo scorso?; 2) qual è l'esatta datazione dello scritto, quale si evince dagli elementi interni?; 3) ebbe il testo di Ermogene una diffusione in Italia meridionale, sí che S. Nilo possa averlo letto e commentato? ; 4) ebbe S. Nilo 'sufficiente' cultura greca profana, sí da poterne affrontare lo studio? ; 5) in che periodo della sua vita potrebbe S. Nilo aver composto lo scritto? ; 6) con qual fine l'avrebbe composto, o, meglio, per chi? ; 7) come mai l'agiografo non ne parla, né ce ne è giunta notizia da altra fonte?; 8) attraverso quali vicende il testo potrebbe essere giunto fino a noi?; 9) esistono — infine — altri monaci dal nome Nilo cui attribuire con maggiore verisimiglianza lo scritto?

1. Rhetores Graeci... Edidit Ch. Walz, VII/1, Stuttgartiae 1836 (fotorist. 1968), pp. 397 - 442. Tale Anonimo si identificherebbe con Giovanni di Cesarea, fiorito attorno al 450, allievo di un altro esegeta di Ermogene, Paolo di Cesarea; cfr. Gloeckner, Zur Komposition..., pp. 3 s.; W. von Christs Geschichte der griechischen Litteratur. Umgearbeitet von W. Schmid - O. Stählin («Handbuch der Altertumswissenschaft», VII 2/2), II/2, München 1924 (1961²), p. 936; Hunger, op. cit., I, p. 82.

2. Ludovica Rychlewska, In Anonymum Hermogenis *Statuum* Interpretem (Rh. Gr. VII 397 - 442 W.) cum Nilo (Par. gr. suppl. 670 ff. 36ᵛ - 65ʳ) collatum observationes criticae», in Eos XLI, 1940/46, pp. 173 - 184.

3. Ead., In Anonymum..., in Eos XLII, 1947, pp. 195 - 211.

4. Venceslaa Borzemska-Leśnikowska, De Anonymo Hermogenis Statuum interprete (Rh. Gr. VII 320 - 397 W.) cum Nilo (Par. gr. suppl. 670 ff. 1ʳ - 36ᵛ) comparato», in G. Kovalski-Venceslaa Borzemska-Leśnikowska, Analecta Hermogeniana, Wroclaw 1951, pp. 19 - 43.

5. op. cit., l.l.

6. op. cit., I, p. 83. Ved. anche G. Cavallo, La trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV. Consistenza, tipologia, fruizione, in Scrittura e civiltà IV, 1980, p. 177 («s. Nilo mostra una sicura utilizzazione di Ermogene»).

30 - 11 - 1989

3. Veniamo súbito alla trattazione dei singoli punti.

3.1.1. Il codice Par. suppl. gr. 670, assegnato, come si è accennato, all'XI secolo dall'Omont, proviene, come mi è stato cortesemente comunicato dal prof. Ch. Astruc, già direttore del «Département des Manuscrits» della Biblioteca Nazionale di Parigi[2], dal Monte Athos, dove fu acquistato, come altri del fondo Supplemento greco, dal viaggiatore e bibliofilo greco Minoide Mynàs. Dopo la morte di Mynàs (avvenuta il 30.XII.1859), assieme ad altri settantanove manoscritti, passò agli eredi, che lo cedettero all'allora Biblioteca Imperiale il 5.IV. 1864[3].

3.1.2. All'inizio del codice troviamo appunto, su fogli aggiunti, l'indice compilato e firmato da Minoide Mynàs. Segue il commentario in questione, mutilo dell'inizio. Ecco la corrispondenza del commento coi capitoli del testo di Ermogene:

1. Ved. supra p. 254, n. 6.

2. Lettera allo scrivente del 9.IV.1984.

3. Lett. cit.: «C'est dans un couvent de l'Athos que le volume fut trouvé par Minoïde Mynas, en 1841 : si l'on peut faire confiance à ses lettres au Ministre de l'Instruction publique, c'est au supérieur de Vatopédi, en septembre-octobre 1841, que Mynas demanda le «prêt», pour publication, de plusieurs manuscrits, dont ce codex d'Hermogène; voir H. Omont, Minoïde Mynas et ses missions en Orient (1840 - 1855), Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XL, 1916, pp. 368,377,403. Mynas conserva le manuscrit par devers lui jusqu'à sa mort (30. XII.1859). Il faisait partie d'un lot de 80 mss qui furent achetés en 1864 aux héritiers du voyageur, et qui furent enregistrés au Département des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale (auj. Nationale) le 5 avril 1864». Ved. anche, per la storia del fondo Supplemento greco, Marie-Louise Concasty, Le fonds «supplément grec» du Département des manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Paris, in Byzantion XX, 1950, pp. 21 - 26 (praes. pp. 22 s.).

f. 1 : *Περὶ στοχασμοῦ* (= pp. 43 ss. Rabe).
f. 34^{v} : *Περὶ ὅρου* (= pp. 59 ss. Rabe).
f. 87 : *Περὶ ἀντιλήψεως* (= pp. 65 ss. Rabe).
f. 112^{v} : *Περὶ τῶν ἀντιθετικῶν* (= pp. 72 ss. Rabe).
f. 136^{v} : *Περὶ πραγματικῆς* (= pp. 76 ss. Rabe).
f. 160 : *Περὶ μεταλήψεως* (= pp. 79 ss. Rabe).
f. 172^{v} : *Περὶ ῥητοῦ καὶ διανοίας* (= pp. 82 s. Rabe).
f. 174^{v} : *Περὶ ἀντινομίας* (= pp. 83 ss. Rabe).
f. 177 : *Περὶ συλλογισμοῦ* (= pp. 88 ss. Rabe).
f. 178^{v} : *Περὶ ἀμφιβολίας* (= pp. 90 ss. Rabe).

Segue a f. 180 ⟨Ciro Retore, *Περὶ διαφορᾶς στάσεως*⟩ (= W. VIII, pp. 387 - 399), poi un frammento di Lacare Sofista (ff. 186 - 189^{v} = H. Graeven, «Ein Fragment des Lachares», in Hermes XXX, 1895, pp. 291 - 298), poi ancòra il commentario a E (f. 190), tràdito anche da altri codici già citati (ved. supra 1.2)[1], commentario che però s'interrompe in pratica all'inizio, col f. 192, essendo il codice mutilo anche della parte finale.

3.1.3. Nella grafia del codice[2] predomina senz'altro l'elemento Perlschrift[3]. La scrittura è sospesa o a cavaliere del rigo, senza 'poggiare', con l'asse piú o meno dritto o leggermente inclinato a destra. La mano dello scriba è molto 'calligrafica'; le parole presentano numerose abbreviazioni che però non turbano l'armoniosità del *ductus*. Molte le lettere maiuscole (Δ, Ν, Κ, Ε, Λ, Γ); il ι è sempre ascritto; il punto in alto ben visibile e marcato. Le citazioni da Ermogene sono spesso in tutta maiuscola. La legatura del ϱ con la lettera successiva, quale si osserva nel nostro codice, è rara fino al 950 circa[4]. La rigatura è sul lato pelo, e interessa un rigo di scrittura su due. Altre caratteristiche grafiche : σ + vocale reso con sigma lunato con la vocale incorporata, *μέν* con l' ε spezzata.

1. Ved. Hermogenes, op. cit., p. XX.
2. Ringrazio il prof. S. Lucà per indicazioni nell' esame paleografico.
3. Ved. H. Hunger, Studien zur griechischen Paläographie («Biblos-Schriften», V), Wien 1954 (fotorist. 1973), pp. 22 - 32; Enrica Follieri, La minuscola libraria dei secoli IX e X, in «La paléographie grecque et byzantine» (Colloques Internationaux du C.N.R.S., n° 559), Paris 1977, p. 147 e nota 42. Tav. 9 b (esempio analogo il Pal. gr. 318). — Per la *Perlschrift* italogreca ved. Ead., Attività scrittoria calabrese nei secoli X-XI, in «Calabria bizantina. Tradizione di pietà e tradizione scrittoria nella Calabria greca medievale», Reggio Calabria - Roma 1983, pp. 118 s.
4. Ved. Ead., La minuscola libraria..., p. 143.

3.1.4. Tutte queste caratteristiche grafiche e codicologiche permettono di spostare la datazione dall'XI secolo alla seconda metà del X, come mi è stato anche confermato dal prof. Astruc[1]. Non vi sono elementi per stabilire un'eventuale provenienza italogreca.

3.2. Se è stato possibile accertare l'epoca della trascrizione del codice, occorre ora stabilire la datazione dello scritto in questione. In mancanza di una *inscriptio*, dato che, come si è accennato, il codice è mutilo dell'inizio, occorrerà ricorrere ad elementi interni.

3.2.1. Il commentatore cita altri commentatori di Ermogene[2], retori e lessicografi precedenti, quali Metrofane di Eucarpia, III secolo (f. 13, al.), Arpocrazione, II secolo (f. 13, al.), Giuliano retore, IV secolo (f. 14^{v}), Tiranno retore, IV o V secolo (f. 3, al.), Menandro retore, III secolo (f. 21^{v}, al.), Giorgio Mono, IV/V secolo (f. 30, al.), Aquila, III secolo (f. 35, al.), Sopatro, IV/V secolo (f. 38, al.), Minuciano, II secolo (f. 39^{v}, al.), Eustazio retore, IV/V secolo (f. 41, al.), Febammone, V/VI secolo (f. 53, al.), Atanasio retore, IV/V secolo (f. 57, al.), Siriano, V secolo (f. 87, al.), Aba semeiografo, incerta dataz. (f. 139, al.), Ermagora di Temno, II secolo a.C. (f. 142^{v}, al.), Epifanio, IV secolo (f. 155, al.), Porfirio di Gaza, V/VI secolo (f. 170^{v}), Siricio, IV secolo (f. 182^{v}). Naturalmente non tutti questi autori saranno stati citati 'di prima mano', stante la massiccia utilizzazione, da parte di Nilo Monaco, del commentario anonimo di W. VII (probabilmente scritto verso la metà del V secolo [ved. supra p. 256, n. 1]). Per alcuni di questi autori le datazioni sono alquanto incerte, ma particolarmente importante e pressoché sicura ai fini della cronologia appare la menzione di Atanasio retore, i cui prolegomeni a Σ furono pubblicati dal retore Zosimo di Ascalona, che insegnò a Gaza sotto Anastasio I (491 - 518)[3].

3.2.2. Tutti questi elementi consentono di fissare il *terminus a quo* per la composizione del commentario fra la fine del V secolo e gl'inizî del VI, il *terminus ad quem* restando quello della datazione del codice, la seconda metà del X secolo.

1. Lett. cit. : «Selon moi, l'écriture du Parisinus Suppl. gr. 670 doit être datée de la seconde moitié du Xe siècle. On ignore où il fut copié, et je n'ai pas relevé d'indices qui autorisent à lui attribuer une origine italiote».
2. Sugli esegeti di Ermogene e la loro cronologia ved. diffusamente Christ-Schmid-Stählin, op. cit., II/2, pp. 935 s.; G. L. Kustas, Studies in Byzantine Rhetoric («Ἀνάλεκτα Βλατάδων», XVII), Tessalonica 1973, pp. 5 - 26; Hunger, op. cit., I, pp. 34, 40, 43, 80-82, 86, 90.
3. Ved. Rabe, Aus Rhetoren - Handschriften, 10..., p. 548; Id., Prolegomenon Sylloge..., p. 171; Hunger, op. cit., I, p. 80. — Ved. anche p. 255, n. 5.

3.3. La possibilità di una lettura diretta del testo di Σ da parte di S. Nilo di Rossano non credo possa essere messa in dubbio.

3.3.1. Le ricerche specifiche sulla produzione e diffusione libraria italogreca di opere profane a carattere retorico o grammaticale, dal libro di G. Mercati sulle badie greche meridionali [1] agli studî di A. Pertusi [2], J. Irigoin [3], A. Jacob [4], P. Canart [5] e G. Cavallo [6], permettono di individuare e classificare come certamente italogreci almeno quattro manoscritti che contengono Ermogene e/o commentarî ad Ermogene; trattasi dei codici Par. gr. 3032, saec. X^e-XI^i (ΠΣΜ + commentario di Febammone [= Anonimo del Par. gr. 3032 per Rabe]) [7], manoscritto in scrittura ad asso di picche [8] di probabile provenienza siciliana [9]; Messan. S. Salv. 118, saec. XIe (commentario di

1. G. Mercati, Per la storia dei manoscritti greci di Genova, di varie badie basiliane d' Italia e di Patmo («Studi e Testi», LXVIII), Città del Vaticano 1935.

2. A. Pertusi, Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo umanesimo («Civiltà veneziana», Studi, XVI), Venezia - Roma 1964.

3. J. Irigoin, L' Italie méridionale et la tradition des textes antiques, in Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik XVIII, 1969, pp. 37 - 55; Id., La tradition manuscrite des tragiques grecs dans l'Italie méridionale au XIIIe siècle et dans les premières années du XIVe siècle, in «Bisanzio e l'Italia, Raccolta di studi in memoria di A. Pertusi», Milano 1982, pp. 132 - 143.

4. A. Jacob, Les écritures de Terre d'Otrante, in «La paléographie grecque et byzantine...», pp. 269 - 281.

5. P. Canart, Aspetti materiali e sociali della produzione libraria italo - greca tra Normanni e Svevi, in «Libri e lettori nel mondo bizantino...» a cura di G. Cavallo («Universale Laterza», 612), Bari 1982, pp. 105 - 153; 206 - 223; Id., Gli scriptoria calabresi dalla conquista normanna alla fine del secolo XIV, in «Calabria bizantina...», pp. 143 - 160.

6. G. Cavallo, La trasmissione scritta...; Id., Libri greci e resistenza etnica in Terra d'Otranto, in «Libri e lettori...», pp. 157 - 178; 223 - 227; Id., Scritture italo - greche librarie e documentarie, in «Bisanzio e l'Italia...», pp. 29 - 38; Id., La cultura italo - greca nella produzione libraria, in «I Bizantini in Italia», Milano 1982, pp. 497 - 612; Id., Monachesimo italo - greco e trasmissione scritta della cultura profana nella Sicilia normanna, in «Basilio di Cesarea. La sua età, la sua opera e il Basilianesimo in Sicilia...», II, Messina 1983, pp. 751 - 776.

7. Ved. Rabe, Aus Rhetoren - Handschriften, 10..., p. 539; Hermogenes, op. cit., p. XVII; Mercati, Per la storia..., p. 328; Cavallo, La trasmissione scritta..., pp. 166, 169 - 171, 177, 186 s.; Id., La cultura italo - greca..., pp. 537, 540.

8. Ved. Cavallo, La trasmissione scritta..., p. 170.

9. Ibid., p. 171.

Siriano a ΣΙ) [1], dalla scrittura piuttosto rozza e provinciale [2] con fogli di guardia in stile di Reggio [3]; Messan. S. Salv. 119, da assegnare alla metà del XII secolo (commentario di Cristoforo Retore a Σ) [4], la cui scrittura è da confrontare con quella analoga di una sentenza di Ruggiero II del 1123 [5], Vat. gr. 107, saec. XIII^i (ΣΕΙΜ + prolegomeni di Trofonio e di Giovanni Doxapatri) [6].

3.3.1.1. Accanto a questi testimoni ben individuati, si può citare almeno un altro codice probabilmente italogreco, un «Hermogenes alius, sine principio et fine, cum commentariis. In 4», che fu segnalato ancòra presente a Messina prima del 1563, secondo l'inventario di F. A. Napoli [7], mentre risulta sparito dall' inventario latino anonimo redatto in epoca successiva [8].

3.3.2. Si può aggiungere ancòra che la fortuna di Ermogene in Italia meridionale, oltre che dalla testimonianza manoscritta, è attestata anche dal fatto che, fra i commentatori, se ne può annoverare almeno uno certamente italogreco, Giovanni Doxapatri, vissuto nel secolo XI, autore di commenti a ΣΕΙ [9]. La provenienza italogreca è incerta per un secondo esegeta, Giovanni Siculo, d' incerta datazione (forse XI secolo), autore di un commentario a Ι [10]. Che i due esegeti

1. Ved. Hermogenes, op. cit., p. XX; Pertusi, Leonzio Pilato..., p. 488; Cavallo, La trasmissione scritta..., pp. 191,194; Id., La cultura italo - greca..., p. 558; Id., Monachesimo italo - greco..., p. 755.

2. Cfr. Cavallo, La trasmissione scritta..., p. 194.

3. Cfr. P. Canart - J. Leroy, Les manuscrits en style de Réggio. Étude paléographique et codicologique, in «La paléographie grecque et byzantine ...», p. 259.

4. Ved. Hermogenes, op. cit., p. XX; Pertusi, Leonzio Pilato..., p. 490; Cavallo, La trasmissione scritta..., pp. 191, 194 s.; Id., La cultura italo - greca..., p. 558; Id., Monachesimo italo - greco..., p. 755.

5. Cfr. Cavallo, Scritture italo - greche..., pp. 33 s.

6. Ved. Hermogenes, op. cit., p. XVIII; Cavallo, La trasmissione scritta..., pp. 191. 214. 217; Id., La cultura italo - greca..., p. 583; Id., Monachesimo italo-greco..., p. 756.

7. Cfr. Mercati, Per la storia..., p. 246 (n° 115); Pertusi, Leonzio Pilato..., pp. 488, nota 3. 492, nota 1.

8. Cfr. Mercati, Per la storia..., pp. 231, nota 5. 269. 276; Pertusi, Leonzio Pilato..., p. 488, nota 3. Ved. anche infra p. 267, n. 2.

9. Ved. Hermogenes, op. cit., p. XX; Rabe, Prolegomenon Sylloge..., testi n° 20. 27. 33; Kustas, op. cit., p. 23 e nota 3; M. Gigante, La civiltà letteraria, in «I Bizantini in Italia...», p. 625.

10. Ved. Hermogenes, op. cit., l.l.; Rabe, Prolegomenon Sylloge..., testo n° 32; Kustas, op. cit., p. 21; Gigante, La civiltà letteraria..., p. 647.

non si identifichino è testimoniato dal fatto che Giovanni Doxapatri cita e confuta Giovanni Siculo[1].

3.4. Se appare dunque provato che S. Nilo di Rossano potrebbe aver avuto fra le mani qualche codice di Ermogene e dei suoi commentatori, ebbe la cultura 'sufficiente' per poterne affrontare la lettura, non solo, ma approntarne anche un'esegesi? Per questo punto occorre verificare sia la testimonianza della *Vita di S. Nilo di Rossano* (= *VN*), sia le opinioni degli studiosi moderni.

3.4.1.1. Nella *VN*[2] si riscontrano varie allusioni alla vasta cultura religiosa del Santo, il quale mostra di conoscere a fondo i grandi Padri della Chiesa, Atanasio, Basilio, Gregorio Nazianzeno, Giovanni Crisostomo, Efrem Siro, Giovanni Damasceno, Teodoro Studita, nonché altri scritti a carattere religioso quali la *Religiosa historia* di Teodoreto e il *Prato* di Giovanni Mosco, le *Vite* dei Santi Antonio, Saba, Ilarione, Arsenio, Giovanni Calibita, la traduzione greca dei *Dialoghi* di papa Gregorio Magno, scritta da papa Zacaria[3].

Trascegliamo, fra i tanti, un luogo della *VN* che meglio può illustrare il suo grado di preparazione culturale. Cosí l'agiografo descrive una questione d'interpretazione d'un testo di Gregorio Nazianzeno sorta fra Nilo e l'egumeno Giovanni (§ 11) : «Ora accadde un giorno, che leggendo il nostro santo Padre Nilo nello stesso libro (scil. di Gregorio Nazianzeno), e volendo il Vegliardo (scil. l'egumeno Giovanni) dilucidare una delle difficili sentenze del Santo Dottore, al padre Nilo non piacesse la interpretazione datane dal Vecchio, come quella che non riportava il senso genuino del S. Dottore. E volendo rendere più chiaro il senso della spiegazione da lui data con un altro passo della stessa opera (del Nazianzeno)... egli ne fu fortemente redarguito dal Grande (Giovanni)...».

Il passo dimostra l'elevato livello di conoscenza dell'opera del Nazianzeno da parte di S. Nilo, superiore a quello 'medio' dei monaci

1. Cfr., per tutti, Christ-Schmid-Stählin, op. cit., II/2, p. 936; Hunger, op. cit., I, p. 83.

2. Si citano i paragrafi della *VN* dall' ed. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου τοῦ Νέου. Testo originale greco e studio introduttivo del P. G. Giovanelli, Grottaferrata 1972 (trad. it. Eiusd., Vita di S. Nilo, Grottaferrata 1966). Una riedizione è in preparazione a cura di Enrica Follieri per la serie «Scrittori greci e latini» della Fondazione Lorenzo Valla, Milano, Mondadori.

3. Ved. *VN*, §§ 2.11.16.23.31.44.47.49.77; ved. anche S. Borsari, Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne, Napoli 1963, p. 81, su cui si tornerà infra.

d' una certa cultura, come peraltro lo stesso egumeno Giovanni ammetterà in séguito (*VN*, § 13), dandogli come pienamente corretta l'interpretazione.

La cultura religiosa del Santo è d'altronde anche testimoniata dalle brevi composizioni innografiche e giambiche, che ci sono pervenute, oltre che dai codici da lui trascritti, contenenti opere di Doroteo di Gaza, Marco Monaco, Diadoco di Fotica, Palladio, Basilio di Seleucia, Teodosio di Durazzo[1].

3.4.1.2. Accanto a questi dati circa la cultura nel campo delle scienze sacre, la *VN* è ricca anche di allusioni alla cultura profana di S. Nilo[2], alla sua padronanza delle lingue greca e latina[3], allusioni che permettono di definire il Santo di Rossano, prendendo in prestito una frase tratta dal *Βίος* di S. Fantino il Giovane, *τῶν μοναχῶν κατ' ἄμφω φιλοσοφίᾳ ἐξαίρων* («insigne fra i monaci per ascesi e per dottrina profana»)[4].

Pur se mancano cenni specifici alla formazione culturale di base del Santo[5], è possibile tuttavia rinvenire qualche elemento orientativo.

All'inizio del *Βίος*[6], dopo aver citato i testi «assiduamente» letti da Nilo ancor giovanetto (*Vite* dei SS. Padri del deserto, Antonio, Saba, Ilarione e altri), l'agiografo informa che egli si faceva beffe «dei così detti amuleti e scongiuri; quantunque, per l'acutezza del suo ingegno e l'avidità di tutto sapere anche di cotali libri egli si provvedesse[7] (...*καὶ ἐξουθενεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτὰ καὶ τοὺς λεγομένους ἐξορκισμούς· καίτοι γε οὐδὲ τῶν τοιούτων ἀπορήσας βιβλίων διὰ νοὸς ὀξύτητα καὶ σπουδὴν τὴν ἐν ἅπασι*). La frase è ambigua ma il senso piú ve-

1. Ved. S. Gassisi, Poesie di San Nilo Iuniore e di Paolo Monaco («Innografi Italo-greci», I), Grottaferrata 1906; Giovanelli, Vita di S. Nilo..., p. 146. Per i codici vergati da S. Nilo ved. infra p. 263, n. 4.

2. Ved. spec. *VN*, § 2, commentato infra.

3. Ved. *VN*, §§ 19 (peccato che l'agiografo non dia precisazioni sui libri consultati da S. Nilo a Roma !), 74.

4. *vit. S. Fant. Iun.* 52 ap. Enrica Follieri, Quando visse Simeone monaco e filosofo, autore del panegirico per S. Demetrio BHG 547e ?, in Δώρημα στὸν 'Ι. Καραγιαννόπουλο (= Βυζαντινὰ XIII, 1985), pp. 110 s. Per l'abilità di S. Nilo quale calligrafo ved. *VN*, §§ 9,15,18,20,22, e ved. diffusamente Giovanelli, Vita di S. Nilo..., pp. 141 s., 144, e recentemente Enrica Follieri, Attività scrittoria calabrese..., pp. 125 s.

5. Giovanni di Rossano, autore dell' *Encomio* di S. Bartolomeo il Giovane, parla invece chiaramente della formazione culturale classica del Santo nel monastero di Orito, facendo allusione agli studî di grammatica e retorica; ved. infra 3.7.2.

6. *VN*, § 2.

7. Ibid., l.l.

risimile è che Nilo, nei suoi contatti di gioventú con Shabettai Domnolo, medico ebreo e autore di opere d'astronomia e matematica[1], avesse letto anche libri riguardanti tali discipline, oltre, evidentemente, quelli riguardanti le scienze dell' *ἐγκύκλιος παίδευσις, τὰ ἐγκύκλια μαθήματα*, le scienze le quali erano impartite in età giovanile e comprendevano generalmente studî di grammatica, poetica, retorica e primi elementi d'aritmetica[2].

3.4.2. Dalla testimonianza del *Βίος* alle interpretazioni degli studiosi moderni, nessuno ha messo in dubbio che la cultura profana di S. Nilo sia stata certamente di alto — e forse di 'altissimo' — livello, anche superiore a quanto si possa ricavare dalla stessa testimonianza dell'agiografo. Gli studiosi, da Germaine Da Costa-Louillet[3] a A. Pertusi[4], da B. Cappelli[5] a S. Borsari[6] a G. Giovanelli[7], hanno concordemente evidenziato la vasta base culturale profana del Santo. Il Pertusi, in particolare[8], ha avanzato addirittura l'ipotesi — respingendo la tesi della Da Costa-Louillet secondo la quale S. Nilo aveva avuto una completa educazione classica e l'aveva poi rifiutata — che egli avesse avuto addirittura nozioni di medicina, oltre che ovviamente un' «educazione completa», stanti le descrizioni del *Βίος* relative alle guarigioni operate dal Santo. Anche il semplice fatto che S. Nilo abbia scritto delle epistole, come ci vien narrato[9], può provare una conoscenza, anche se sommaria, dei cànoni epistolografici.

3.5. Se appare certa l'ampia cultura profana, acquisita in gio-

1. Ved. Giovanelli, Vita di S. Nilo..., pp. 122 s.

2. Ved. Georgina Buckler, Byzantine Education, in «*Byzantium*», An Introduction... by N. H. Baynes - H. St. L. B. Moss, Oxford 1969, pp. 203 ss. Bibl. citata ap. C. N. Constantinides, Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 - ca. 1310) («Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus», XI), Nicosia 1982, p. 1, note 1 - 2.

3. Saints de Sicile et d'Italie méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles, in Byzantion XXIX-XXX, 1959/60, p. 157.

4. Aspetti organizzativi e culturali dell' ambiente monacale greco nell' Italia meridionale, in «L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII...», Milano 1962, p. 410.

5. Il monachesimo basiliano ai confini calabro - lucani, Napoli s.d. (1963), pp. 120 - 143.

6. Op. cit., pp. 81 s.

7. Vita di S. Nilo..., pp. 122 s. 164 s.

8. Aspetti organizzativi..., p. 410, nota 116.

9. Ved. il commento ai brani del *Βίος* ap. Gassisi, op. cit., pp. 7 s; Giovanelli, Vita di S. Nilo..., pp. 153 s.

ventú, da S. Nilo, occorrerebbe a questo punto cercare d' individuare il periodo storico in cui il Santo potrebbe aver composto l'opera. Dato il *terminus ad quem* della datazione del codice Parigino, si può ipotizzare una stesura attorno alla metà del X secolo, o, forse meglio, nel sesto decennio di esso (950 - 960)[1], quando S. Nilo, continuando la sua opera di trascrizione di testi, che gli aveva dato modo di avere fra le mani numerose opere letterarie, iniziò la sua opera di formazione culturale e scrittoria, oltre che religiosa, dei primi discepoli.

3.6. Questo mi sembra essere stato il fine dell'opera — sempre che sia stata scritta da S. Nilo di Rossano — : offrire ai primi monaci, ai primi discepoli, un commento a un'opera di retorica per la loro formazione nel campo delle scienze profane al fine specifico della loro preparazione all'omiletica dotta, curando nel contempo la loro edificazione spirituale.

La *VN* ci parla a piú riprese dei primi discepoli di S. Nilo: un ieromonaco «che non perseverò», cui S. Nilo diede rudimenti di attività scrittoria[2], cedette il posto a discepoli di piú sicuro impegno, quali Stefano[3] e poi Giorgio[4] e specialmente Proclo da Bisignano[5], discepolo già fornito di una salda base culturale («aveva fatto della sua mente un'arca di opere tanto profane che sacre, sia divulgate, che di quelle che poi vennero pubblicate»[6] [*βίβλων τε τῶν ἔξωθεν καὶ τῶν ἡμετέρων ἐνδιαθέτων τε καὶ τῶν ὕστερον ἐκτεθέντων κιβώτιον τὴν οἰκείαν καρδίαν ἀποτελέσας*]), e perfettamente in grado di affrontare la lettura di un commento a Ermogene.

3.7. Ma il *Βίος* — si potrebbe obiettare — non parla affatto di un S. Nilo maestro di retorica o di scienze profane. A parte il fatto che nel *Βίος* non troviamo menzione di altri avvenimenti o episodî della vita di S. Nilo[7], non si può negare come l'attenzione dell'agiografo sia polarizzata dalla figura di S. Nilo quale santo e maestro d'ascesi.

1. Ved. la cronologia provvisoriamente ap. Giovanelli, Vita di S. Nilo..., pp. 247 s. — Che S. Nilo possa aver insegnato ai suoi monaci anche discipline profane è già supposizione del Cappelli, op. cit., p. 126.

2. Ved. *VN*, § 20.

3. Ibid., §§ 27 ss.

4. Ibid., §§ 32 ss.

5. Ibid., § 40.

6. Ibid., l.l.

7. Ad esempio circa la produzione letteraria; per l'epistolario non è citata dalla *VN* l' epistola in favore di S. Adalberto di Praga a Leone abate (notizia che si desume dalla *Vita* dello stesso S. Adalberto [AA.SS. Ord. S. Bened. VII, 831];

3.7.1. Per i primi anni fonte dell'agiografo dové essere lo stesso S. Nilo, come si evince dal § 14 della *VN*, in cui l'autore peraltro precisa il fine della sua opera. «Ma poiché delle molte e grandi gesta da lui compiute è pur necessario ricordare le poche, *che quella lingua incapace di mentire riferì a noi*, — che contro nostro merito egli amava di cuore —, e questo allo scopo di animarci al fervore nel bene... queste gesta, dunque, noi appunto ci proponiamo di narrare a coloro che vogliono trar profitto da tutto. E non già presenteremo la narrazione di grandissimi miracoli, la cui fama colpisce gli spiriti poco elevati e gli stessi infedeli; ma gli innumerevoli stenti e travagli, dei quali, so bene, si gloriava l'Apostolo, quantunque queste medesime cose a chi non le abbia sperimentate sembreranno incredibili; mentre chi le abbia provate, al loro ricordo, si sentirà stimolato da un acceso desiderio di imitarle».

Tale il fine dichiarato dell'agiografo, che ammette di trascurare fatti non strettamente attinenti al suo proposito.

3.7.2. Non è comunque inverosimile che S. Nilo possa aver pensato ad una formazione nel campo dello scibile *thyrathen*. Nell'Italia bizantina troviamo sicure tracce di un'edificazione profana dei monaci, come ad esempio nel *typikòn* che Luca archimandrita compose nel 1133 per il S. Salvatore di Messina, dove era prescritto che i monaci attendessero allo studio di *ἱστορικά τε καὶ ἕτερα τῆς θύραθεν καὶ ἀλλοτρίας αὐλῆς ὁπόσα πρὸς τὴν θείαν γνῶσιν συντείνοιεν* [1]. Sicuramente significativo è anche il fatto che nella redazione italogreca della *Passio* di S. Caterina d'Alessandria si prescrivessero testi classici pagani per la formazione del credente [2]. Per il X secolo si può citare il caso di Bartolomeo di Rossano, che compí il suo *curriculum* di studî di grammatica e retorica, secondo la testimonianza di Giovanni di Rossano [3], nel monastero di S. Giovanni Calibita di Orito, al quale era stato affidato

---

ved. G a s s i s i, op. cit., p. 9, nota 3); per la produzione poetica non è citata che l' 'ufficiatura' in onore di S. Benedetto (*VN*, § 74), mentre non sono menzionate le altre composizioni. Perduti appaiono codici ed altre epistole scritte dal Santo, come anche le sue catechesi ai discepoli (ved. ibid., pp. 8 s.). — Ved. anche recentemente E n r i c a F o l l i e r i, Niceforo «il nudo» e una nota del codice niliano Crypt. B. β. I, in BollGrott XXXIX, 1985, pp. 3-13.

1. Ap. G. C o z z a - L u z i, De typico sacro Monasterii Messanensis, in Nova Patrum Bibliotheca, X/2, Romae 1905, p. 125; B o r s a r i, op. cit., p. 80.

2. Ved., da ultimo, A. G a r z y a, Echi di cultura antica nell' Italia bizantina, in «Studi in memoria di F. Arnaldi», I (= Vichiana n.s. XI, 1982), p. 147.

3. enc. S. Barth. Iun. = G. G i o v a n e l l i, L' encomio in onore di S. Bartolomeo il Giovane..., in BollGrott IV, 1950, pp. 168, 170.

dai suoi genitori all'età di sette / otto anni uscendone verso il dodicesimo anno. Non v'è dunque prova che anche S. Nilo, stante la sua elevata cultura, non abbia potuto o voluto indirizzare i suoi discepoli alla retorica, in vista — come si è accennato — della preparazione all'omiletica dotta. Il buon numero di codici italogreci contenenti manuali di retorica testimonia tale fine di preparazione dei religiosi [1].

3.8. Se cosí fosse, se cioè S. Nilo avesse steso il suo commentario a Σ verso il 950/960, una copia dello scritto potrebbe essere stata portata oltre lo Ionio e trascritta sull'attuale Par. suppl. gr. 670 [2] a pochi anni dalla sua composizione ? È certamente possibile, dati gli stretti rapporti fra i monaci italogreci e i confratelli ellenici, specie quelli del monte Athos. Non pare fuor di luogo addurre l'episodio del § 45 della *VN* in cui si narra della 'prova d'ubbidienza' del taglio delle viti, cui S. Nilo sottopose i discepoli, súbito divulgata in Sicilia e all'Athos. L'Athos fu peraltro rifugio per due fra i piú cari confratelli di S. Nilo, Fantino e Niceforo Gimno [3].

3.8.1. È d'altro canto acclarata la rapidità con cui i testi venivano esportati o importati dalla Grecia. Tralasciando il caso dell'omiliario di Filagato da Cerami, dal cui archetipo X, databile fra il 1170 e il 1180 [4], derivò un esemplare K, che fu importato dalla Sicilia a Bisanzio intorno alla metà del XIII secolo [5], esemplare che fu 'fonte' della nutritissima recensione bizantina dell'opera (Θ + Φ) [6], numerosi esempi possono esser fatti per opere scritte a Bisanzio e immediata-

---

1. Ved. C a v a l l o, La trasmissione scritta..., p. 205; I d., La cultura italo-greca..., p. 579; I d., Monachesimo italo-greco..., p. 770. — Per l''uso' cristiano dei manuali di retorica d'autori pagani ved. anche K u s t a s, op. cit., pp. 12 ss.

2. Data la provenienza non italogreca del manoscritto, escluderei che esso possa identificarsi con quel «Hermogenes alius, sine principio et fine, cum commentariis. In 4» (ved. supra 3.3.1.1) di cui parla l' inventario messinese del Napoli. È peraltro in linea di principio assai improbabile che un codice presente a Messina nel 1563 sia poi emigrato in Oriente; piú probabile un'esportazione in Occidente, specialmente verso Italia o Spagna : potrebbe identificarsi con l' attuale Scorial. T.III.10, come ipotizza S. L u c à, Il Vaticano greco 1926 e altri codici della Biblioteca dell' Archimandritato di Messina, in Schede Medievali VIII, 1985, p. 52 e nota 11.

3. Ved., in ultimo, F o l l i e r i, Niceforo «il nudo» ..., pp. 6 s.

4. Ved. Filagato da Cerami, Omelie per i Vangeli domenicali... a cura di G. R o s s i T a i b b i, I («Ist. Sic. di St. Biz. e Neoell.», Testi, XI), Palermo 1969, p. LVI.

5. Ved. ibid., pp. XXIV, XXVIII.

6. Ved. ibid., pp. XXIII-XXXII.

mente diffuse in Italia meridionale. Ad esempio il commento di Teofilatto di Bulgaria ai Vangeli, redatto nella seconda metà dell'XI secolo e súbito attestato in Italia meridionale (Vat. gr. 642, saec. XI/XII)[1]; un commento a canoni liturgici di Gregorio di Corinto, scritto verso la fine dell'XI secolo e trascritto a Traina nel 1124/5 (Vat. gr. 1226)[2]; la catena sui Vangeli di Niceta di Eraclea (1030 - 1100), copiata a Rossano nel 1116/7 (Vat. gr. 1611)[3]; il commento a Giovanni Climaco scritto da Elia di Creta fra il 1120/30 e nello stesso secolo XII trascritto in Sicilia (Vat. gr. 1635)[4]. Per i commentarî ermogeniani si può citare il commentario di Cristoforo Retore, scritto verisimilmente a Bisanzio nel secolo XII, súbito pervenuto in Italia meridionale e copiato sull'attuale Messan. S. Salv. 119 nello stesso XII secolo[5]. Altri esempî ancòra potrebbero essere addotti per la Terra d'Otranto[6].

3.9. Resta da dire se esiste qualche altro monaco Nilo a cui attribuire lo scritto con maggior verisimiglianza. Dati gli estremi cronologici — *terminus a quo*, come si è detto, fine V - inizî VI secolo; *terminus ad quem* la seconda metà del X secolo — è possibile escludere la paternità di S. Nilo Sinaita, morto verso il 430 o poco dopo, il quale fu peraltro un *mare magnum* cui vennero attribuite opere certamente non sue. È possibile escludere altresí la paternità di Nilo II, uno dei successori di S. Nilo a Grottaferrata, di quel Nilo Monaco autore delle *Vite* di S. Nicodemo di Kellerana e di S. Filareto (XI o anche XII secolo)[7], e di quell'altro Nilo Monaco al secolo Nicola Doxapatri (XII secolo)[8]. Altri omonimi[9] vissero ancòra piú tardi, né

1. Cfr. Canart, Aspetti materiali e sociali..., p. 133.
2. Ved. ibid., l.l.
3. Ved. ibid., l.l.
4. Ved. ibid., l.l.
5. Ved. Cavallo, La trasmissione scritta..., p. 191; Id., La cultura italo - greca..., p. 558; Id., Monachesimo italo - greco..., pp. 755 s.
6. Cfr. R. Maisano, In margine al codice Vaticano di Giorgio Cedreno, in Rdc. Accad. Arch. Lett. Belle Arti di Napoli LVII, 1982, pp. 67 - 90; Id., Per la fortuna di Giorgio Cedreno nell'Italia meridionale, Comunicazione presentata al Convegno «Cento anni d'insegnamento di Lingua e Letteratura greca moderna all'I.U.O.» (Napoli, novembre 1984).
7. Ved. il recente S. Caruso, Sull'autore del Βίος di S. Filareto il Giovane: Nilo Doxapatres? in ΕΕΒΣ XLIV, 1979/80, pp. 293 - 304, in cui il monaco in questione è identificato con l'altro di cui infra.
8. Ved. Gigante, La civiltà letteraria..., pp. 625 s. Ved. anche la nota precedente.
9. Per l' indagine occorre partire da L. Allatii De Nilis, et eorum scriptis, diatriba = Nili Ascetae Epistolarum Libri, IV, Romae 1668, pp. 1 - 63; J. A. Fabricius, Bibliotheca Graeca, X, Hamburgi 1807 (fotorist. 1970), pp. 1 - 31 (ambedue invecchiati e pieni di dati erronei). Ved. i più recenti Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία IX, 1966, coll. 337 - 342; H. - G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich («Handbuch der Altertumswissenschaft», XII 2/1 = «Byzantinisches Handbuch», II 1), München 1959, pp. 227, 695, 704, 776, 788.

mi è riuscito di trovare un monaco Nilo nel periodo storico suddetto, salvo S. Nilo di Rossano.

4. In conclusione, prove oggettive contro l'attribuzione a S. Nilo di Rossano non credo ve ne siano. Vi sono viceversa alcuni indizî a favore. La storia del testo qui ipotizzata — stesura attorno al 950/60, rapido passaggio di un esemplare oltre lo Ionio, trascrizione (all' Athos stesso ?) sull'attuale Par. suppl. gr. 670 — e le motivazioni culturali fanno considerare la paternità di S. Nilo come senz'altro possibile.

5. Ho iniziato la trascrizione del testo in vista dell'*editio princeps* che servirà da base per un'analisi delle fonti, della lingua e dello stile, analisi che consentirà forse di acquisire nuovi elementi che potranno confermare o smentire l'attribuzione proposta.

ROBERTO ROMANO

APPENDICE

Si pubblica qui, quale *specimen* della futura edizione, l'inizio del commentario al *De statibus* di Nilo Monaco (= Par. suppl. gr. 670, ff. 1 - 2ᵛ), con duplice apparato delle fonti — autori antichi (Ermogene, Demostene, ecc.) e commentarî precedenti utilizzati[1] — e con apparato critico.

In questa prima parte dell'opera l'autore ha tratto gran parte del materiale offerto dall'Anonimo del vol. VII del Walz (= Giovanni di Cesarea ?[2]) e da Sopatro (V 138 W[alz])[3]; le semiparentesi quadre evidenziano i brani riprodotti*.

(r.r.)

1. Fra parentesi, in apparato, sono evidenziate le differenze fra il commentario e le sue fonti.
2. Ved. supra p. 255, n. 5.
3. Ved. supra 3.2.1.

* Sigla : P = Par. suppl. gr. 670, ff. 1 - 179ᵛ ; Anonym. = Anonymi σχόλια εἰς στάσεις (= VII 320 ss. W.); Sopatr. = Sopatri εἰς τὴν Ἑρμογένους τέχνην (= V 135 ss. W.).

Nili Monachi

Commentarium in Hermogenis Status

⟨*Περὶ στοχασμοῦ*⟩

P, f. 1 …⟩ *ἐκέκτηντο, ἀλλ' ⸢οὐκ ἐπ' ὀλέθρῳ τῆς πόλεως τοῦτο ἐγίνετο οὐδ' ἐτυράννησαν, ἀλλ' ἐπιόντος βαρβάρου⸣ καὶ ἀνάγκης, διακοσίας ἀσπίδας τυχὸν ἢ καὶ πλείους τῇ πόλει δέδωκαν καὶ ⸢ῥᾳδίως ἀντεπεξῆλθον⸣· καὶ γὰρ κατασκευαζομένη ἀπὸ παραδειγμάτων καλλίστη καὶ ὑψηλοτάτη φαίνεται. καὶ πά-* (5) *λιν ὁ ἀνδροφόνος οὐ φέρων ᾑμαγμένον τὸ ξίφος περιέρχεται· ὁ φαρμακὸς οὐ φανερῶς ἔχων τὸ δηλητήριον. καὶ ἀπὸ τῶν ὁμοίων παραδειγμάτων κατὰ ἀκολουθίαν τὰ αὐτά. εἶτα τῷ ὑποκειμένῳ συνάψεις τὰ παραδείγματα οὕτως· «πῶς τοίνυν ἐγὼ τυραννῆσαι βουλόμενος ταύτην ἂν ᾔτησα τὴν δωρεάν, φανερὸν ἐμαυτὸν κατασκευάζων διὰ τῆς δωρεᾶς ;» καὶ ⸢τοσαῦτα μὲν περὶ τοῦ ἐμπίπτειν* (10) *καὶ ἐλλεῖπον ἀναπληροῦν τὸ κεφάλαιον⸣. ⸢λεκτέον δὲ καὶ περὶ τῆς ἐργασίας αὐτῆς· κατασκευάζει τοίνυν ὁ φεύγων διὰ τῶνδε τῶν ἐπιχειρημάτων τὸ κεφάλαιον· πρῶτον ἐκ τοῦ ἀνωφελοῦς, ἐκ τοῦ ἐπιβλαβοῦς καὶ ἐξ ἀντεισαγωγῆς ἑτέρου ἀνευθύνου. καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ μηδὲν ὠφελεῖσθαι μηδὲ πλέον τι ἔχειν ἐντεῦθεν, ὡς ἐπὶ τοῦ δακρύοντος. λέγοι γὰρ ἄν· «τί γὰρ ἤμελλον ἐκ τοῦ δα-* (15) *κρύειν πρὸς τὴν ἐπίθεσιν τῆς τυραννίδος ὠφεληθήσεσθαι ;» ἔπειτα ἐκ τοῦ καὶ βλάπτεσθαι, ὡς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ παραδείγματος, ὅτι οὐ μόνον οὐ περιεγένετό μοί τις ἀπὸ τοῦ δακρύειν ὄνησις, ἀλλ' ἔτι καὶ μέγιστον ἐντεῦθεν ἐλάμβανον βλάβος, φανερὰν καθιστὰς τὴν ἐμαυτοῦ γνώμην, ὅπερ νῦν πέπονθα τυραννῆσαι ὑποπτευθείς⸣, καὶ ἐπὶ τοῦ κράξαντος ἐπὶ τὸ δεσμωτήριον νυκτός· οὐ μό-* (20) *νον γὰρ οὐκ ὠφελεῖ, ἀλλὰ καὶ βλάπτει· καταφανῆ γὰρ αὐτὸν ἐποίει. ⸢τρίτον· ἐξ ἀντεισαγωγῆς ἑτέρου ἀνευθύνου, ὃ καὶ μάλιστα γίνεται ἐναργέστατον· οἷον*

1 - 2 Anonym. VII 324,13 - 15 W. (*ἐγίνετο*] *ἐγένετο* | *βαρβάρου*] *τοῦ βαρβάρου*) 3 Anonym. VII 324,15 W. 9 - 10 Anonym. VII 324, 15 - 16 W. (*ἀναπληροῦν*] *ἀπαπληροῦν* [*ἀναπληροῖ* app]) 10 - 19 Anonym. VII 320,20 - 321,2 W. (*λεκτέον*] *ἰτέον* | *δὲ* ∽ *αὐτῆς*] *ἐπὶ τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ* | *κατασκευάζει*] *-άσει* | *ἐκ τοῦ ἀνωφελοῦς* ∽ *τοῦ μηδὲν ὠφελεῖσθαι*] *ἐκ τοῦ μηδὲν ὠφελεῖσθαι* | *ὡς ἐπὶ τοῦ δακρύοντος* ∽ *ἤμελλον*] *οἷον ὁ εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀπιδὼν καὶ δακρύσας λέγοι ἄν* [*λέγει* sine *ἄν* app], *ὡς οὐδὲν ἔμελλον* | *καὶ βλάπτεσθαι*] *βλάπτεσθαι* | *ἐλάμβανον βλάβος*] inv. ord. | *φανερὰν καθιστὰς*] inv. ord.) 20 - 26 Anonym. VII 321,2 - 10 W. (*ἑτέρου*] *-έρας* | *ἐναργέστατον*] *-έστερον* | *ἔπραττον μᾶλλον*] inv. ord. | *γινέσθω*] *γενέσθω* | *ὃ λέγω*] *τοῦτο* | *παραδείγματος*] *-είγματι* | *ὁ δῆμος*] *ὁ Δημοσθένης*)

Tit. ⟨*Περὶ στοχασμοῦ*⟩ inserui Hermogene conlato (43,16 Rabe) 2 *βαρβάρου* correxi Anonymo conlato : *βαρβάρων* P

ὅτι τόδε ἂν ἔπραττον μᾶλλον, εἴπερ ἐπὶ τοῦτο ἐλθεῖν ἐγλιχόμην, δι' οὗ
f. 1v | συνέβαινεν ἄμφω, τό τε κατορθοῦν καὶ τὸ κινῆσαι μηδ' ἡντινοῦν ὑπόνοιαν·
γινέσθω δὲ ὃ λέγω σαφέστερον ἐπὶ παραδείγματος· κάθοδον ὁ δῆμος ἐψηφί-
25 σατο· φεύγοντι πένητι ἀντεῖπεν ὁ πλούσιος καὶ ἡττήθη, κατιὼν ὁ πένης ἀνη-
ρέθη καὶ κρίνεται ὁ πλούσιος φόνου⌝. ἐρεῖ γὰρ ὡς οὐδὲν τὸ ἀντειπεῖν συνε-
τέλει πρὸς τὴν ἀναίρεσιν· τοὐναντίον μὲν οὖν καὶ ἔβλαπτεν ὑπόνοιαν παρέ-
χον ἐπὶ τῷ φόνῳ. ⌜εἶτα ἐκ τῆς τοῦ ἀνευθύνου ἀντεισαγωγῆς, ᾗ καὶ μάλιστα
διαφανέστερον χρήσεται, ὡς εἴπερ ἠβουλόμην ἀποκτιννῦναι τὸν πένητα, αὐτὸς
30 μὲν τὴν ἡσυχίαν ἦγον, ἕτερον δὲ τῶν μετριωτέρων ἐπὶ τὴν ἀντίρρησιν παρε-
κάλουν· καὶ συνέβαινεν οὕτω μοι τοῦ ἐχθροῦ κεκρατηκέναι καὶ πάντα ἐκπε-
φευγέναι κίνδυνον⌝. ⌜καὶ οὐκ ἂν οὕτως ἐποίησα, ἀλλ' ἄλλως· καὶ οὐκ ἂν ἐδά-
κρυσα, ἀλλ' ἐστέναξα. οὐκ ἂν ἐβόησα, ἀλλὰ διὰ φίλου ἐμήνυσα. οὕτως ἐκ
τρόπου· χρώμεθα καὶ προσώπῳ ἀντὶ πρόσωπον, οἷον οὐκ ἂν ἐχρησάμην
35 τούτοις συνεργοῖς, ἀλλὰ τοῖς ἧττον ὑποπτευθησομένοις, οἷον οἰκέταις, ἢ ξε-
νικῇ δυνάμει, ἢ τόπον ἀντὶ τόπου, ὡς ὁ τοὺς ἀποκηρύκτους τρέφων ἐπὶ τοῖς
ὁρίοις τῆς χώρας οὐκ ἂν ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ· ἀλλ' ἑτέροις ἔθρεψα ἧττον ὑπο-
πτευθήσεσθαι δυναμένοις, οἷον οὐκ ἐπὶ τοῖς ὅροις, ἀλλὰ πόρρωθεν, οὐκ ἐπὶ
τῆς πόλεως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐρημίας, ἢ ἀπὸ χρόνου, οἷον οὐ νύκτωρ, ἀλλὰ μεθ'
40 ἡμέραν, ἢ οὐ νῦν, ἀλλ' ὕστερον⌝. δυνατὸν δὲ καὶ ἓν καὶ δύο καὶ ὅλα ἐμπε-
σεῖν ἐν ἑνὶ ζητήματι ἅμα.

⌜Περὶ μὲν οὖν τῆς ἐργασίας τοσαῦτα ἔχομεν λέγειν⌝. ⌜λεκτέον δὲ ἤδη καὶ
τὴν ἐκβολὴν καὶ λύσιν τῆς πιθανῆς ἀπολογίας κατὰ τὸν διώκοντα⌝· ἀνα-
σκευὰς θήσεται οὖν καὶ ἐκβληθήσεται ταῦτα πάντα ὑπὸ τοῦ κατηγόρου
f. 2 |⌜ἢ κατὰ ἄγνοιαν φάσκοντος γενήσεσθαι τὸ συμβὰν ἢ κατὰ μέθην ἢ κατά
46 τινα ἁρμονίαν τύχην, μᾶλλον δὲ καθολικῶς εἰπεῖν, ἑνὶ τρόπῳ τῷ κατὰ
ἄγνοιαν, ὃς διαιρεῖται εἴς τε τὸ μὴ ὀρθῶς, ἀλλ' ἐκ τοῦ παρατυχόντος λογί-
σασθαι, καὶ εἰς μέθην ἢ εἴς τινα ἁρμονίαν τύχην. ἔστω δὲ αὐτῶν παρα-
δείγματα· 'νέος πλούσιος κωμάζων εἰς τὸ δεσμωτήριον νύκτωρ ἐβόησε· «θαρ-
50 ρεῖτε, ὦ δεσμῶται, οὐκ εἰς μακρὰν λυθήσεσθε», καὶ κρίνεται τυραννίδος

---

49 - 51 Hermog. de st. = 49, 11 - 13 Rabe (κωμάζων εἰς τὸ δεσμωτήριον νύκτωρ]

---

28 - 32 Anonym. VII 321,10-15 W. (ἠβουλόμην] ἐ- | μὲν] μὲν ἂν | ἀντίρρησιν] ἀναίρεσιν | τοῦ] τοῦ τε) 32 - 40 Sopatr. V 138, 9 - 20 W. (καὶ] om. | οὕτως] om. | ἀλλ'] ἀλλὰ | καὶ] om. | οὐκ ἂν ἐβόησα] ἀφανὲς ἦν οὐκ ἂν ἐνόησα | οὕτως ∽ συνεργοῖς] ἢ πρόσωπον ἀντὶ προσώπου, οὐκ ἂν ἐχρησάμην τούτοις συνεργοῖς | ἧττον] ἔλαττον [om. app] | ἑτέροις] ἐν ἑτέροις | ὅροις] ὁρίοις | ἐπὶ τῆς] ἐπ') 42 Anonym. VII 321,15 - 17 W. (τοσαῦτα] καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τοσαῦτα) 42 - 43 Anonym. VII 324,17 W. (κατὰ τὸν διώκοντα] om.) 45 - 82 Anonym. VII 324,20 - 326,9 W. (φάσκοντος γενήσεσθαι] φάσκων γεγενῆσθαι | ἁρμονίαν] δαιμονίαν | δὲ καθολικῶς ∽

---

23 ἡντινοῦν correxi Anonymo conlato : ἡντιναοῦν P 39 οὐ P^sl

ἐπιθέσεως'. χρωμένου γὰρ τῇ πιθανῇ ἀπολογίᾳ τοῦ φεύγοντος, ὅτι οὐκ
ἄν, εἴπερ ἠβουλόμην τυραννεῖν· διεκελευόμην τοιαῦτα τοῖς δεσμώταις,
ὥσπερ τις φανερὸν ἑαυτὸν ἐπὶ τῇ τυραννίδι καταστῆσαι βουλόμενος· ἐκβαλεῖ
τοῦτο τοῖς προοιμίοις ὁ διώκων, ὡς μάλιστα μὲν οὐκ ᾤετό τινας ἐπακού-
55 εσθαι αὐτοῦ νυκτὸς οὔσης, ὅπερ ἐστὶ κατὰ ἄγνοιαν· ἔπειτα εἰκὸς καὶ ὑπὸ
μέθης αὐτὸν προαχθέντα ἐκφῆναι τὸ βούλευμα οἷα κωμάζοντα. τρίτον, ὅτι καὶ
κατά τινα δαιμονίαν ἴσως τύχην ἀνέκραγεν, ἵνα φυλαξώμεθα τὴν ἐπιβουλὴν
καὶ λαβόντες αὐτὸν ἀνέλωμεν. περιφανέστατα δὲ ὁ Δημοσθένης ἐχρήσατο τῷ
κατὰ ἄγνοιαν τρόπῳ ἐν τῷ ⟨περὶ⟩ παραπρεσβείας· κρίνων γὰρ τὸν Αἰσχίνην
60 ὡς δῶρα λαβόντα ἐπὶ διαφθορᾷ τῆς πόλεως, διὸ ἐπὶ τῇ Φωκέων ἀπωλείᾳ
καὶ τῇ πάντων καταστροφῇ καὶ τῷ προσδοκωμένῳ κινδύνῳ τῆς πόλεως
αὐτὸς ἐθάρρει πρὸς Φίλιππον διὰ μέσου πορεύεσθαι τοῦ τῶν Θηβαίων στρα-
τεύματος, ἣν ἂν παρέλαβεν ἐκεῖνος πιθανὴν ἀπολογίαν ἀναστρεφομένην πρὸς
τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους, ὡς εἴπερ δῶρα εἰλήφειν καὶ ἐπεπράκειν Φιλίππῳ
65 τὰ πράγματα, οὐκ ἂν φανερῶς παρ' αὐτὸν ᾠχόμην, ἵνα μὴ καταστήσω πε-
f. 2v ριφανῆ τὴν δωροδοκίαν ταύτην· ὁ ῥήτωρ προανεῖλεν εἰπών· | 'ἐπειδὴ ταῦτα
ἦν καὶ τοιαύτη ταραχὴ καὶ τοιοῦτος θόρυβος περιειστήκει τὴν πόλιν, τηνι-
καῦτα ὁ σοφὸς καὶ δεινὸς οὗτος καὶ εὔφωνος, οὔτε βουλῆς οὔτε δήμου χει-
ροτονήσαντος αὐτόν, ᾤχετο πρεσβεύων ὡς τὸν ταῦτα πεποιηκότα· οὔτε τὴν
70 ἀρρωστίαν, ἐφ' ᾗ τότε ἐξωμόσατο λογισάμενος, οὔτε ὅτι πρεσβευτὴς ἄλλος
ᾕρετο ἀντ' αὐτοῦ, οὔτε ὅτι τῶν τοιούτων ὁ νόμος θάνατον τὴν ζημίαν εἶναι
κελεύει, οὔθ' ὅτι πάνδεινόν ἐστιν ἀπηγγελκότα ὡς ἐπικεκήρυκται χρήματα

νύκτωρ κωμάσας ἐπὶ τὸ δεσμωτήριον | κρίνεται] φεύγει) 59 Vid. ad 66 - 77
66 - 77 Dem. or. 19 (de fals. leg.), 126s. (ταῦτα] ταῦτ' | τηνικαῦτα] -αῦθ' | τότε] τότ' | ἐξωμόσατο λογισάμενος] ἐξωμόσαθ' ὑπολογ- | οὔτε] οὔθ' | ᾕρετο ἀντ' αὐτοῦ] ᾕρετ' ἀνθ' αὐτοῦ | οὔτε] οὔθ' | ἀπηγγελκότα] -όθ' | χρήματα] -ατ' | τῶν Φωκέων] τῆς Φωκέων χώρας | τηνικαῦτα] -αῦθ' | ὅλως] -ος | ἅπαντα ταῦτα] πάντα ταῦτ' | ἀφε-λὼν] ἀνελών).

ἄγνοιαν] δὲ ἐπὶ τῷ [om. app] τρόπῳ τῷ κατ' ἄγνοιαν | εἴς τε τὸ] εἰς τὸ | μὴ] μήτε | ἢ] καὶ | ἁρμονίαν] δαιμονίαν | εἰς] ἐπὶ | νύκτωρ ἐβόησε] ἀνεβόησε | θαρρεῖτε] θαρσεῖτε | οὐκ εἰς μακρὰν] αὖθις | ἠβουλόμην] ἐ- | τοῖς] ταῖς | ἐκβαλεῖ] ἐκβάλλει | προοιμίοις] προκειμένοις | ἐπακούεσθαι] ἐπακούσεσθαι [ἐπανύσεσθαι app] | κατὰ] κατ' | προαχθέντα] ἐξαχθέντα | οἷα] οἷον | καὶ κατὰ] κατὰ | τὴν] om. | κατὰ] κατ' | διαφθορᾷ] φθορᾷ | διὸ] δι' ὧν | ἣν ἂν] ἣν | ἀναστρεφομένην] -εφόμενος | παρ'] πρὸς | εὔφωνος] ἄφωνος | πρε-σβευτὴς ἄλλος] inv. ord. | ᾕρετο] εὕρηται | ἀντ' αὐτοῦ] ἀντὶ τούτου | οὔθ'] οὔτε | ἀπηγγελκότα] -ότων | γεγόνασιν] -ι | τηνικαῦτα] τὸ τηνικαῦτα | ὅλως] -ος | ἀνεῖλεν] ἀφεῖλεν | αὐτῷ] -οῦ | ἐλογίζετο] -ίσατο | ἐπεδείξαμεν] ἀπε- | ταῦτα] ταῦτ' | οὕτως] οὐ)
51 - 52 cf. etiam Anonym. VII 322,3-4 W.

---

59 ⟨περὶ⟩ inserui Anonymo conlato : om. P.

αὐτῷ ἐν Θήβαις, ἐπειδὴ Θηβαῖοι πρὸς τῷ τὴν Βοιωτίαν ἅπασαν ἔχειν καὶ τῶν Φωκέων ἐγκρατεῖς γεγόνασιν, τηνικαῦτα εἰς μέσας τὰς Θήβας καὶ τὸ
75 τῶν Θηβαίων στρατόπεδον βαδίζειν, ἀλλ' οὕτως ἔκφρων ἦν καὶ ὅλως πρὸς τῷ λήμματι καὶ τῷ δωροδοκήματι, ὥστε ἅπαντα ταῦτα ἀφελὼν καὶ παριδὼν ᾤχετο'. ἀπὸ γὰρ τῆς ἀγνοίας ἀνεῖλεν αὐτῷ τὴν πιθανὴν ἀπολογίαν, ὅτι ἀγνοῶν καὶ νενευκὼς ὅλως πρὸς τὴν δωροδοκίαν, καὶ ὥσπερ ἐκστὰς τῶν φρενῶν οὐκ ἐλογίζετο τὰ δέοντα, οὐδὲ ὅ,τι δεῖ πράττειν· χρήσαιτο δ' ἄν τις
80 καὶ τῷ κατὰ τύχην, ὡς ἐπεδείξαμεν, ὅτι θεῶν προνοίᾳ ταῦτα ἐπράττετο, καὶ τῷ κατὰ μέθην ἐνταῦθα μὲν οὕτως, ἐν ἑτέροις δέ, ἐν οἷς ἂν ἡ ὑποκειμένη διδοίη τοιοῦτόν τι λέγειν ὑπόθεσις⌉· ⌈καὶ ἐπιχειρήματά τινα ἐρεῖς καὶ παραδείγματα, ἐν οἷς καὶ ἄκοντες πράττουσι καθ' ἑαυτῶν⌉.

Sequitur cap. *Περὶ τῆς κοινῆς ποιότητος.*

---

82 - 83 Sopatr. V 138,28 - 30 W. (πράττουσι] -ιν).

ROBERTO ROMANO *

---

* Un breve riassunto del presente lavoro è stato letto al «Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano» (28 settembre - 1° ottobre 1986), nei cui «Atti» è stato pubblicato (Rossano-Grottaferrata 1989, pp. 329-339). Nelle note del riassunto trovasi anche qualche aggiunta e aggiornamento bibliografico.

LA 'PASSIO SANCTI CODRATI' DI NICEFORO GREGORA

INTRODUZIONE

1. La data di composizione della *Passio Sancti Codrati* di Niceforo Gregora[1] non è determinabile con assoluta precisione. Possiamo tuttavia affermare con sicurezza che l'opuscolo è anteriore alla *Vita Theophanus,* composta durante la seconda guerra civile (1341 - 1347. II), verosimilmente tra la fine del 1346 e l'inizio del 1347[2], e alla *Vita Antonii Cauleae,* di poco posteriore al *bios* dell'imperatrice[3]. Sia nell'una[4] che nell'altra biografia[5] lo scrittore accenna alla sua precedente produzione agiografica; in particolare nella *Vita* del patriarca Gregora dichiara di aver celebrato fra i Santi *ὁπόσοι μαρτυρικοῖς αἵμασιν ἔβαψαν τοὺς τῆς ἑαυτῶν ἀθλήσεως στεφάνους,* e non v'ha dubbio che uno di essi sia appunto S. Codrato, che subì, com'è noto, il martirio sotto l'imperatore Valeriano (253 - 259)[6].

Poiché nella *Passio* non è fatta la benché minima allusione ai drammatici avvenimenti della guerra civile, che sconvolse l'Impero dal 1326 al 1328 (terza fase della guerra fra Andronico II e il nipote, il

---

1. Sulla produzione agiografica di Niceforo Gregora cfr. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897[2] («Handbuch der Altertumswiss.», IX 1), p. 204; R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'œuvre, Paris 1926, pp. 172 - 192; van Dieten (= Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte — Historia Rhomaike — übersetzt und erläutert von J. L. van Dieten, I, Stuttgart 1973 [«Bibliothek der griechischen Literatur», 4]), p. 55, nrr. 51 - 54; pp. 56 - 58, nrr. 60 - 66. Ved. anche P. L. M. Leone, La Vita Antonii Cauleae di Niceforo Gregora, in Nicolaus XI, 1983, p. 3, n. 2.
2. Cfr. Leone, La Vita cit., p. 4.
3. Cfr. Leone, ibid.
4. Cfr. Greg. Vita Theoph. 2, p. $26_{,7-11}$, Kurtz.
5. Cfr. Greg. Vita Antonii Cauleae 10, p. $37_{,423}$ss., Leone.
6. Cfr. Guilland, op. cit., pp. 183 - 184.

futuro Andronico III)[1] e dalla fine del 1341 al febbraio del 1347 (guerra fra Anna di Savoia e Giovanni Cantacuzeno)[2], è lecito supporre che essa sia stata composta quando regnava la pace interna: quindi o anteriormente al 1326 o tra il 1328 e il 1341. Quest' ultima datazione è senza dubbio la più probabile, e direi quasi certa, giacché da una lettera indirizzata dall'autore a Demetrio Cabasilas[3] non risulta affatto che negli anni antecedenti al 1326 egli si sia occupato di agiografia. È del resto opinione di chi scrive che il grosso della produzione agiografica di Gregora sia da collocare nel periodo 1328 - 1341[4].

2. I codici che trasmettono la *Passio Sancti Codrati* sono i seguenti:

B = cod. Vat. gr. 1085, saec. XIV, chart., mm. 290 × 205, ff. 237[5]. Copiato da quattro mani diverse (*a*: ff. 1 - 56ᵛ; *b*: ff. 57-72ᵛ; *c*: ff. 73-96ᵛ, 119 - 237[6]; *d*: ff. 97 - 118ᵛ [7], il manoscritto contiene nei ff. 1 - 140ᵛ alcune opere di Gregora e una lettera di Andronico Zaridas diretta a lui (ff. 59-60ᵛ). La *Passio* è contenuta nei ff. 93-97.

G = cod. Angel. gr. 82, saec. XVI in., chart., mm. 320×210, ff. 227[8]. Come risulta dalla nota che si legge nel f. 1, il manoscritto

1. Cfr. U. V. Bosch, Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321 - 1341, Amsterdam 1965, p. 42. La terza fase della guerra civile fu la più lunga e rovinosa per l'impero.

2. Cfr. D. M. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100 - 1460, Washington 1968, pp. 44 ss; G. Weiss, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, pp. 32 ss.

3. Cfr. Greg. ep. 7 p. 19ss. Guilland = 65 p. 191 ss. Leone.

4. Sulla cronologia degli scritti agiografici di Gregora cfr. anche Leone, La Vita cit., p. 4 e n. 4.

5. Cfr. Leone, Per l'edizione critica dell'epistolario di Niceforo Gregora, in Byzantion XLVI, 1976, pp. 29 - 30; J. L. van Dieten, Entstehung und Überlieferung der Historia Rhomaike des Nikephoros Gregoras. Insbesondere des ersten Teiles: Lib. I - XI. Inaugural - Dissertation, Köln 1975, pp. 112 - 113; Leone (= Nicephori Gregorae Epistulae ed. P. A. M. Leone, I, Matino 1983), pp. 21 - 22. Ved. anche Guilland, Essai cit., p. XXI.

6. Non è improbabile che il f. 131 sia almeno in parte di altra mano, come di altra mano è forse il f. 180.

7. Erroneamente il Lameere (cfr. W. Lameere, La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarque de Constantinople (1282 - 1289), Bruxelles - Rome 1937, p. 35) assegna i ff. 97 - 118ᵛ al sec. XV.

8. Cfr. P. Franchi de' Cavalieri - G. Muccio, Index codicum Graecorum Bibliothecae Angelicae, in Studi Ital. di Filol. Class. IV, 1896, p. 130 (= Ch. Samberger, Catalogi codicum Graecorum qui in minoribus bibliothecis Italicis asservantur II, Lipsiae 1968, p. 144). Ved. anche Guilland, Essai cit., pp. XXV-XXVI; St. Binon, Documents grecs relatifs à S. Mercure de Césarée, Louvain 1937, pp. 54 - 55; Leone, Per l'edizione critica cit., pp. 33 - 34; van Dieten, Entstehung cit., pp. 118 - 119; Leone, pp. 27 - 28.

appartenne ad Arsenio, metropolita di Monemvasia, alla cui morte (1535)[1] — il codice è quindi anteriore a questa data — passò in eredità al nipote e discepolo Giorgio di Corinto, il quale, in séguito alla caduta di Monemvasia in potere dei Turchi (1540), si trasferì coi suoi libri a Venezia[2]. A parte un *decastichon iambicum* d'incerta paternità acindiniana[3] e una lettera di Andronico Zaridas a Gregora, il codice trasmette solo scritti del Nostro, fra cui la *Passio Sancti Codrati*, contenuta nei ff. 95ᵛ - 101. Il manoscritto presenta parecchie correzioni interlineari e marginali (nessuna delle quali tuttavia riguarda il nostro opuscolo), dovute a una seconda mano, la stessa che corresse il cod. Monac. gr. 10 (= K), apografo diretto di G[4].

K = cod. Monac. gr. 10, saec. XVI, chart., mm. 355×320, ff. 496 (= pp. 1-519 + ff. 520 - 755)[5]. Consta di tre sezioni: *a*) pp. 1-519; *b*) ff. 520-692ᵛ; *c*) ff. 693-736 + 737-755. Le prime due furono copiate da Emanuele Eubene di Monemvasia[6], come s'apprende dalla nota autografa apposta in calce al f. 692ᵛ. La sezione *a* contiene le stesse opere di Gregora trasmesse dal cod. G, di cui è copia diretta; la *Passio Sancti Codrati* è contenuta nelle pp. 221 - 233. Secondo il Binon [7] il codice sarebbe stato copiato a Monemvasia probabilmente per ordine di Giorgio di Corinto (in tal caso esso sarebbe anteriore al 1540,

1. Su Arsenio, arcivescovo di Monemvasia (1465 - 1535), figlio di Michele Apostolio, cfr. Krumbacher, op. cit., p. 603; M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, pp. 42 - 43.

2. Cfr. E. Legrand, Bibliographie hellénique des XVᵉ et XVIᵉ siècles I, Paris 1885, pp. CLXXII n. 2, 252.

3. Cfr. Leone, La Vita cit., p. 10, n. 40.

4. Cfr. Binon, op. cit., p. 55.

5. Cfr. I. Hardt, Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum Bibliothecae Bavaricae, I, München 1806, pp. 48 - 85; C. van de Vorst - H. Delehaye, Catalogus codicum hagiographicorum Graecorum Germaniae Belgii Angliae, Bruxellis 1913 («Subsidia hagiographica», XIII), p. 94. Ved. anche Guilland, Essai cit., p. XXVI; Binon, op. cit., pp. 55 - 56; Leone, Per l'edizione critica cit., pp. 35 - 36; van Dieten, Entstehung cit., pp. 128 - 129; Leone, pp. 31 - 32.

6. Su Emanuele Eubene, *scriptor* della Biblioteca Vaticana, cfr. Vogel - Gardthausen, op. cit., p. 117.

7. Cfr. Binon, op. cit., pp. 55 - 56.

perché in quell'anno Giorgio si trasferì, come s'è detto, a Venezia); il dotto [1] tuttavia non esclude che la trascrizione possa essere stata eseguita a Venezia dopo il 1540.

Le opere di Gregora presentano nel testo, nell'interlinea e in margine molte correzioni, apportate da una seconda mano, la stessa, s'è detto innanzi, che corresse qua e là il cod. G. Una nota apposta dalla stessa mano corretrice in calce alla p. 519 avverte che il codice fu collazionato col suo *πρωτότυπον* (*ἐξισώθη καὶ τοῦτο κατὰ τὸ ἑαυτοῦ πρωτότυπον*).

Passando ad esaminare i rapporti fra i manoscritti, rileviamo innanzi tutto che K è apografo diretto di G. I due codici presentano errori (o varianti grafiche) comuni; *e.g.*:

29 *ἀφοῦ* GK : *ἀφ' οὗ* B
44 *πᾶσι* GK : *πάσῃ* B
49 *κηδεμόνῃ* GK^{ac} : *κηδεμόνι* B (et K^{pc})
ἐτελιοῦτο GK^{ac} : *ἐτελειοῦτο* B (et K^{pc})
59 *ἡλικίωτιν* GK : *ἡλικιῶτιν* B
60 *οἷον* GK : *οἵων* B
70 *ὡμίλλει* GK : *ὡμίλει* B
83 *ἰάσωνος* GK : *ἰάσονος* B
141 *συνάψει* GK : *συνθάψει* B
225 *ἀμίλικτον* GK : *ἀμείλικτον* B
235 *ἐστολισμένοις* GK : *ἐστολισμένος* B
291 *προσάγοντας* GK : *προσάγων τὰς* B.

K presenta alcuni errori particolari :

22 *εἰς* K : *ἐς* GB
54 *καὶ* om. K
66 *ἀπέλαβε* K : *ἀπέλαυε* GB
97 *σοφὸς* K : *σὸς* GB
111 *ὀξέως* K : *ὀξέος* GB
136 *τοῦτο* om. K
156 *αὐτοὶ* om. K
176 *ἄστεως* K : *ἄστεος* GB
200 *κύματι* K : *κύμασι* GB
222 *ἐς* K : *εἰς* GB
252 *ἀναδυσάμεναι* K : *ἀναδησάμεναι* GB
259 *τῶν* om. K.

1. Cfr. B i n o n, op. cit., p. 64.

È opportuno tuttavia osservare che Emanuele Eubene, uno scriba non certo digiuno di greco, eliminò nel corso della trascrizione alcuni degli errori esibiti dal modello G :

82 *δυσσεβῆ* G (lectio det.) *δυσσεβεῖ* KB
87 *πρεσβιτικὸν* G (lectio det.) : *πρεσβυτικὸν* KB
98 *θαλάσια* G perperam : *θαλάσσια* K *θαλάττια* B
119 *ἀγώνας* G (lectio det.) : *ἀγῶνας* KB
157 *ἐνεβεργέτου* G (lectio det.) : *ἐν εὐεργέτου* KB
235 *ἱματιματίοις* G (lectio det.) : *ἱματίοις* KB
256 *ἐπισταδίους* G (lectio det.) : *ἐπὶ σταδίους* KB
266 *τοιαύτα* G (lectio det.) : *τοιαῦτα* KB
288 *τῷ* bis perperam G.

Si tratta, com'è evidente, di correzioni abbastanza ovvie.

Il cod. K, tuttavia, presenta molte correzioni dovute a una seconda mano, la stessa, ripetiamo, che corresse qua e là il cod. G; queste le correzioni relative al nostro opuscolo :

25 *παρόντως* GK^{ac}: *παρόντος* K^2B
49 *κηδεμόνῃ* GK^{ac}: *κηδεμόνι* K^2B
ἐτελιοῦτο GK^{ac} : *ἐτελειοῦτο* K^2B
73 *κατιόντες* GK : *-ος* suprascr. K^2 *κατιόντος* B
101-102 *χαλκωτύπων* GK^{ac} : *χαλκοτύπων* K^2B
129 *ἀλγιδόνας* GK : *η* supra *ι* K^2 *ἀλγηδόνας* B
158 *ἰσομετρίτους* GK : *η* supra *ί* K^2 *ἰσομετρήτους* B
209 *κατεγίζοντες* GK : *αι* supra *ε* K^2 *καταιγίζοντες* B
216-217 *ἀδιάδοχον* ～ *πονηρὸς* omissa add. K^{2m}
223-224 *πρῶτον* ～ *καταξαίνεται* omissa add. K^{2m}
229 *ἀλγιδόνας* GK^{ac} : *ἀλγηδόνας* K^2B
233 *ἐχαλέπενεν* GK^{ac} : *ἐχαλέπαινεν* K^2 *ἐχαλέπηνεν* B
238 *ἐκείνου* omissum add. K^{2m}
275-276 *ἕκαστοι* ～ *μέρος* omissa add. K^{2m}
305 *ἀπολάβεις* GK^{ac} : *ἀπολαύεις* K^2B

Secondo il Binon [1], le correzioni di seconda mano esibite da K (e da G) sarebbero state ricavate per collazione da un codice non identificabile : opinione, codesta, fondamentalmente errata, della quale abbiamo fatto abbondante giustizia in altra sede [2]. Ci limitiamo

1. Cfr. B i n o n, op. cit., p. 61.
2. Cfr. L e o n e, pp. 40 - 48.

pertanto a ribadire qui che il cod. K fu bensì collazionato (come del resto c'informa la nota sopra citata apposta in calce alla p. 519), ma il πρωτότυπον su cui la collazione fu eseguita è G e non un altro manoscritto. Uno scriba non affatto indotto, probabilmente al servizio di Giorgio di Corinto, collazionò K col suo modello G, eliminò per collazione alcuni errori (colmò nel nostro caso alcune lacune), altri errori (e sono i più) corresse per congettura (aggiungiamo che le sue emendazioni congetturali, che egli spesso contrassegnò con ἴσως, non furono sempre felici)[1]. Alcune delle sue congetture l'ignoto correttore riportò anche in G, che aveva sott'occhio: ciò spiega perché G^2 e K^2 sono la stessa persona.

Considerata la natura e la qualità delle correzioni esibite da K, è evidente che questo manoscritto è da eliminare. Per la *constitutio textus* si dovrano quindi adibire, come vedremo subito, i codd. BG.

Esaminiamo intanto i rapporti fra questi due codici.

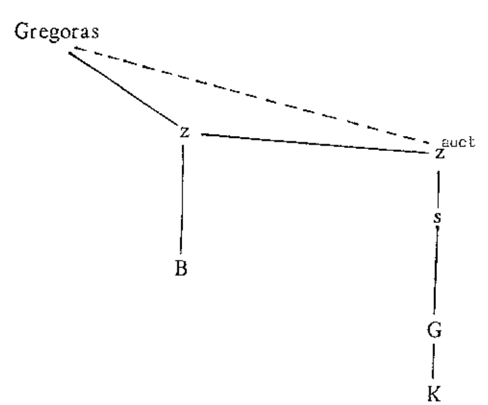
Si notano fra B e G non poche divergenze:

19 *τέλεον* B : *τέλειον* G
28 *τῇ στοργῇ* B : *στοργῇ* G
29 *ἀφ' οὗ* B : *ἀφοῦ* G
39 *τῆς* B : om. G
40 *τοὺς* B : om. G
44 *πάσῃ* B : *πᾶσι* G
50 *τῶν* B : om. G
52 *ὅσων* B : *ὅσον* G
56-57 *ἐφειστήκει* B : *ἐφεστήκει* G
59 *ἡλικιῶτιν* B : *ἡλικίωτιν* G
60 *οἵων* B : *οἷον* G
70 *ὡμίλει* B : *ὡμίλλει* G
83 *ἰάσονος* B : *ἰάσωνος* G
86 *τῶν* G : om. B
88 *γήρει* B : *γήρᾳ* G
89 *γοῦν* B : *οὖν* G
98 *θαλάττια* B : *θαλάσ(σ)ια* G
107 *καὶ* alt. B : om. G
132 *φησὶν* B : *φησὶ* G
137 *γήρει* B : *γήρᾳ* G

1. Cfr. Leone, p. 40 ss.; Id., La Vita cit., p. 11 ss.

139 *ἐπιᾶσι* B : *ἐπίασι* G
αἰρώμεθα B : *αἰρούμεθα* G
141 *συνθάψει* B : *συνάψει* G
144 *ἀθανάτων* B : *ἀθάνατον* G
151 *φησὶν* B : *φησὶ* G
ἡμῖν B : *ἡμῶν* G
155-156 *ἀντὶ τεταγμένως* B : *ἀντιτεταγμένως* G
158 *τὰς* B : om. G
ἰσομετρήτους B : *ἰσομετρίτους* G
178 *καὶ* B : om. G
194 *ἐκπυρσεύσας* B : *ἐκπυρώσας* G
195 *μέσην* B : *μέσον* G
197 *θείῳ* B : *θεῷ* G
198 *σεραπίων* B : *σεραπίον* G
202 *μαρμαρυγὰς* B : om. G
213 *γεγενημένος* B : *γενόμενος* G
222 *κοδράτος* B : *κοδράτου* G
225 *ἀμείλικτον* B : *ἀμίλικτον* G
226 *ἑτέραις* B : *ἑτέρας* G
232 *ὢ* B : *ὦ* G
233 *ἐχαλέπηνεν* B : *ἐχαλήπε(παι)νεν* G
234 *αἵμασιν* B : *αἵμασι* G
235 *ἐστολισμένος* B : *ἐστολισμένοις* G
239 *ἐσαεὶ* B : *ἐς ἀεὶ* G
240 *οἷα* B : *οἷον* G
243 post *ἀλλὰ*] *καὶ* G : om. B
245 *καὶ* G : om. B
250 *τῆς* G : om. B
262 *τῶν τραχήλων* B : *τοῦ τραχήλου* G
266 *διδασκαλίας* B : *διδασκαλείας* G
268 *τοῖς διδασκαλείοις* B : *τῆς διδασκαλίας* G
285 *ἐκείνων* B : *ἐκείνου* G
288 *καὶ ἀγνώμονι* B : om. G
291 *προσάγων τὰς* B : *προσάγοντας* G
291-292 *διαθέσεις* G : om. B
300 *κήρυξ* B : *κῆρυξ* G
301 *πλὴν* B : om. G
306 *καὶ* B : om. G
313 *πᾶσα* B : om. G.

Eliminati i palesi errori dell'uno o dell'altro manoscritto (le corruzioni di G sono evidentemente assai più numerose di quelle di B, il quale appunto perché esibisce errori non può essere l'esemplare dell'altro) resta un cospicuo gruppo di varianti (39, 40, 56-57, 88, 98, 137, 158, 194, 213, 233, 245, 250, 262 e fors'anche 19, 178, 288, 313), che non possono a parer nostro non risalire all'autore. Riassumendo i risultati dell'indagine da noi condotta sulla tradizione manoscritta di altri testi di Gregora trasmessi dagli stessi codici, e in special modo delle lettere, possiamo affermare che B discende *recta via* da un esemplare (= z), che Gregora ampliò successivamente con quaterni e *folia* di diversa provenienza. Da questa nuova più ampia raccolta (= z^{auct}) deriva G, certamente attraverso una copia intermedia (=s). I testi di z^{auct} erano stati dall'autore qua e là ritoccati; le divergenze fra B e G sono di conseguenza divergenze redazionali, e non v'ha dubbio che la redazione di G sia posteriore a quella di B. È opportuno aggiungere che la revisione effettuata dall'autore non fu né sistematica né integrale, e ciò spiega la presenza di errori comuni a entrambi i manoscritti. Quanto agli errori esibiti da B, è incerto se essi risalgano a z (poi corretti da Gregora in z^{auct}) o se siano errori propri del codice. Lo *stemma* che si può tracciare è dunque il seguente:

La presente edizione riproduce fondamentalmente il testo di G (*recensio posterior*), opportunamente emendato con l'ausilio di B. In apparato sono relegate le varianti d'autore (*recensio prior*), che uno speciale segno discrittico distingue da quelle dei manoscritti (v. *conspectus siglorum*). La raccolta di *fontes* e *testimonia* è limitata a quelli indispensabili.

L' *editio princeps* dell'opuscolo si deve a P. Reinold Dehnius, che utilizzò il solo codice K.[1] Il dotto riprodusse il testo di quel manoscritto non senza qualche imprecisione; non sempre opportune e necessarie si rivelano le sue correzioni.

1. Cfr. Acta SS., Mart. II, Antverpiae 1668, 696 - 700; trad. lat. ibid., 8-12. Testo e trad. latina sono riprodotti in Migne, PG CXLIX 503 - 520.

NICEPHORI GREGORAE
PASSIO SANCTI CODRATI

CONSPECTUS SIGLORUM

B = Vat. gr. 1085, saec. XIV
G = Angel. gr. 82, saec. XVI in.
l(iber)ac = liber ante correctionem
lsl = liber supra lineam
lm = liber in margine
l+ = ipsius auctoris lectio
*G codicis G lectio corrupta, quae in Monac. gr. 10 (= K), codicis G apographo, a librario (Emmanuele Eubene) correcta est
G* = codicis G lectio corrupta, quae in Monac. gr. 10 (= K), codicis G apographo, ab ignoto lectore correcta est
⟨ααα⟩ = addenda videntur
d = Dehnius

Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ
Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Κοδράτου τοῦ ἐν Κορίνθῳ τῆς Πελοποννήσου

1. Ἐμοὶ δὲ τὸν τοῦ μεγάλου μάρτυρος Κοδράτου βίον διηγεῖσθαι προελομένῳ, εἴ τις μὴ ἀπιστεῖν ἐθέλοι, ἀκούων καινότερ' ἄττα καὶ θειότητος γέμοντα, ἐπ' αὐτῷ πεπραγμένα ἄρτι κομιδῇ τυγχάνοντι νηπίῳ, χρεὼν μὴ τοῖς ἀνθρωπίνοις τὸ ὅλον ἐμμένειν, ἀλλά τινων καὶ θειοτέρων μεμνῆσθαι τοῦ (5) θεοῦ τεραστίων, ὧν παλαιά τε καὶ νέα βρίθουσι γράμματα. οἱ μὲν γὰρ τῆς κοσμικῆς τε καὶ ἀνθρωποπαθοῦς ὕλης πνέοντες καὶ τῇ φύσει τὰ λεγόμενα σταθμώμενοι, σχολῇ γ' ἂν πρὸς ὑψηλοτέραν ἀναχθεῖεν ἔννοιαν, ὡσπερεί τισι δεσμοῖς οὐδαμῶς φορητοῖς τυραννούμενοι καὶ τῇ γῇ προσκεκυφότες καὶ μόνον οὐ λῆρον ἡγούμενοι, ὅσα δὴ τὴν ἀνθρωπίνην στάθμην ὑπερβέβληκε, κἂν (10) αὐτῶν ψαύῃ δακτύλων θεοῦ. οἷς δ' εὐσεβὴς συντέθραπται λογισμὸς καὶ ἀσχολία τὰ περὶ θεοῦ φαντάζεσθαι, τούτοις οὐ πολλὴ δυσχέρεια θεοπρεπῶς ἑαυτοὺς διατιθέναι πρός γε δὴ τὰ τοῦ θεοῦ θαυμάσια, ἃ πολλὰ καθ' οὓς αὐτὸς ἐθέλει χρόνους καὶ καιροὺς καὶ αἷστισιν ἀνθρώπων καὶ ὁπώσποτε ἐνδείκνυταί τε καὶ διενεργεῖ.

(15) *2.* Ἀρχὴ δέ μοι τοῦ λόγου ἡ τοῦ μεγάλου προκείσθω πατρίς. Ἰσθμός τίς ἐστι πρὸς ἑσπέραν κείμενος, εὖρος μὲν οὐ πολύς, μῆκος δ' ἐπιπολὺ παρατείνων· φαίη δ' ἄν τις ἰδών, ὡς ἑκατέροις τοῖς ἄκροις, ὡσπερεί τισι χερσί, βορέᾳ μὲν καὶ νότῳ προσυπαντᾷ, τὴν δὲ τοῦ Πέλοπος Ἑλλάδι τῇ λοιπῇ προσμίγνυσιν, οὔτε ταύτην ἐκείνης ἀφίστασθαι τέλεον παραχωροῦσα καὶ τὴν τοῦ (20) Πέλοπος παρὰ τοσοῦτον τὸ παντάπαν νῆσον εἶναι κωλύουσα, παρ' ὅσον ἀμφοτέροις τοῖς ἑκατέρωθεν ὕδασιν ἀντιφράττει μεσιτεύουσα. ὅσης μὲν οὖν ἔλαχε τῆς τῶν ὡρῶν εὐκρασίας καὶ τῆς τῶν ἄλλων χάριτος, ὁπόσα ἐς ἀκοὰς ἀνθρώπων ἰόντα οὐ βραχείας ἐμπιπλᾷ τῆς ἡδονῆς, καὶ ὡς ἐνιαυσιαίων κύκλων τακταῖς περιόδοις ἐνταῦθα συνέρρεον Ἑλλήνων παῖδες, ἄθλων ἅμα καὶ ἐπά- (25) θλων ἕνεκα, οὐ τοῦ παρόντος ἴσως διεξιέναι καιροῦ· ἴσασι γὰρ ἅπαντες, ὅσοι τῶν τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας κρατήρων καὶ ὁπωσοῦν ἀπεγεύσαντο. ταύτης τοιγαροῦν παρὰ τὴν πρὸς νότον λῆξίν ἐστι πόλις ἡ Κόρινθος, περιφανὴς ἄνωθεν καὶ πολυάνθρωπος καὶ θεοῖς μὲν πρότερον ἐμπύρῳ τινὶ στοργῇ προσ-

---

Inscr. *τοῦ ἐν* K. codd.: *καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐν* K. *d* 2 *καινότερ' ἄττα* scripsi : *καινοτεράττα* codd. *καινότερά τινα d* *καὶ* codd. : om. *d* *θειότητος* codd. : *θεό- d* 5 *γὰρ* omissum add. G[m] 10 *ψαύῃ* codd.: *φανῇ d* 13 *ὁπώσποτε* codd. : *ὅπως ποτὲ d* 16 *εὖρος d* : *εὗ-* codd. 19 *ἐκείνοις* B[ac] *τέλεον* B : *τέλειον* G(G[+]?) 20 *παντάπαν* codd. : *παντάπασιν d* 25 *παρόντως* G* 28 ante *στοργῇ*] *τῇ* add. B

ἀνέχουσα καὶ δεισιδαιμονίᾳ κάτοχος ἁπάσῃ· ἀφ' οὗ δ' οἱ τοῦ εὐαγγελικοῦ
30 κηρύγματος ἁλιεῖς τὴν τῆς ἡμῶν σωτηρίας σαγήνην τῇ οἰκουμένῃ καθῆκαν,
αὐτίκα δὴ καὶ αὕτη πάντα βυθὸν ἁλμυρὸν ἀποσεισαμένη πρὸς τὰ τοῦ Παύ-
λου μεταχωρεῖ καὶ μετατίθεται νάματα. γεννήτορες δὲ εὐσεβείᾳ καὶ ἐναρέτῳ
διαγωγῇ διαπρέποντες καὶ προσέτι γε εὐγενείᾳ καὶ πλούτῳ βαθεῖ περιβρί-
θοντες. ἀλλὰ γὰρ τοιαύτης μὲν τῆς πατρίδος, τοιούτων δὲ τῶν γονέων γε-
35 νόμενος, οὐκ ἐπιπολὺ τούτων ἀπώνατο, ἀλλὰ πρὶν ἢ τὴν βρεφικὴν παρελ-
θεῖν ἡλικίαν οἴχεται μὲν ἡ μήτηρ, οἴχεται δ' ὁ πατήρ, ἐν βραχεῖ τὸ χρεὼν
ἐπιτεμόντες ἑκάτεροι, ὥσπερ ἂν εἰ δι' οὐδὲν ἕτερον εἰς τὸν βίον παρήχθησαν
ἢ τῆς τούτου γενέσεως ἕνεκα. καὶ δι' αὐτό γέ τοι τοῦτο τῷ βίῳ τοῦτον
προσενεγκόντες, εἶτα ἀπῆλθον, μηδὲν πλέον γενέσεως συγχωρηθέντες συνεισ-
40 ενεγκεῖν τῶν ὅσα φύσις καὶ φίλτρα γονέας ἀφοσιοῦσθαι καταναγκάζουσι
τοῖς ἑαυτῶν βρέφεσιν, ἀλλὰ πᾶσαν ὡς εἰπεῖν κηδεμονίας ἐλπίδα πρὸς θεὸν
ἀναρρίψαντες. προσελάβετο μὲν οὖν ὁ κύριος αὐτὸν πάσης ἔρημον ἀνθρωπί-
νης ὄντα ἐπικουρίας (οὐ γὰρ ἂν εἴη τοῦτο νόμος θεοῦ εἰς φῶς ἅπαξ προ-
εληλυθότα ἄνθρωπον παριδεῖν, ὃς δίδωσι τροφὴν πάσῃ σαρκὶ καὶ τοῖς κτή-
45 νεσιν ἐξανατέλλει χόρτον καὶ πᾶσιν εἰς εὔκαιρον τὴν τροφὴν πρυτανεύει) καὶ
μικρὸν τῆς τῶν πολλῶν ἐπιμιξίας ἀπαγαγὼν καὶ εἰς ἀγρόν τινα ἀγαγὼν προὐ-
νοεῖτο τούτου παραδόξως καὶ ἀπορρήτοις τρόποις διέτρεφε, καθάπερ πρό-
τερον τὸν τῆς ἐρήμου τρόφιμον καὶ τοῦ σωτῆρος πρόδρομον. ὁ δ' ὑπὸ θεῷ
κηδεμόνι καὶ προμηθεῖ ηὔξανε καὶ ἐτελειοῦτο σοφίᾳ καὶ χάριτι, ποικίλων
50 ἐν αὐτῷ παραδόξων ὁσημέραι τελουμένων.

3. Ἀλλὰ γὰρ ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος, ἐνθύμιον ἐποιησάμην τὸν
ἐκλεκτὸν τὸν τοῦ θεοῦ Ἰσραὴλ καὶ ὅσων θεόθεν πεπείραται τῶν καλῶν, ἄρτι
τῆς ἐρημίας μετὰ τὴν ἐξ Αἰγύπτου φυγὴν ἐπιβὰς καὶ οὐδὲν ἀνόμοια τὰ τότε
τοῖς νῦν παρατιθεὶς ἐφευρίσκω. νέφος γὰρ καὶ νῦν μεθ' ἡμέραν μὲν ὑποτρέ-
55 χον τὸν ἥλιον καὶ ἀπομαχόμενον ταῖς τοῦ ἡλίου φλογώσεσιν ἐαρινὴν παρεῖχε
τῷ ἁγίῳ τὴν τῆς μεσημβρίας ὥραν· νύκτωρ δ' αὖ οἱονεί τις λαμπὰς ἐφεστή-
κει, τὴν νυκτερινὴν ζόφωσιν εἰς μεσημβρίαν ἀμεῖβον, καὶ τότε μέν, φησίν,
'οὐκ ἦν ἐν ταῖς φυλαῖς αὐτῶν ὁ ἀσθενῶν'. καὶ οὗτος δὲ ταῖς ἐρημίαις καὶ
μηδὲν ἐχούσαις ὑγιὲς παραμύθιον ἐνδιαιτώμενος ἡλικιῶτιν ἀεὶ τὴν ὑγείαν
60 εἶχε καὶ σύντροφον. ἐσθῆτός γε μὴν καὶ χιτῶνος καὶ ἄλλων ὁπόσων καὶ οἵων
πρὸς περιβολὴν σώματος ἐν χρείᾳ καθίστανται ἄνθρωποι, οὐδενὸς τὸ παρά-

47 - 48 καθάπερ ∽ πρόδρομον : cf. Matth. 3,1 ss.; Marc. 1,4 ss. 53 s. cf. Exod. 13, 16 ss. 58 Ps. 104,37 (ὁ om.)

38 τοῦτον codd.: τούτῳ *d* 39 μηδὲν codd. : μηδὲ *d* ante γενέσεως] τῆς add. B+ 40 ante γονέας] τοὺς add. B+ 44 πάσῃ B (coniec. *d*.): πᾶσι G 49 κηδεμόνῃ G* ἐτελιοῦτο G* 50 ante παραδόξων] τῶν add. B+ 52 ὅσον *Gd* 56-57 ἐφεστήκει G : ἐφει- B+ 59 ἡλικίωτιν G -ώτην *d* 60 post χιτῶνος] καὶ ὑποδήματος

παν ἐδεῖτο παρ' ὅλην τὴν ὀρεινὴν ἐκείνην καὶ ἄγροικον δίαιταν, ἀλλὰ μόνην
ἐκείνην ἀποχρῶσαν εἶχε περιβολὴν καὶ ἀκμάζουσαν ἀεὶ καὶ συναυξοῦσαν ἀπορ-
ρήτως τῇ τῆς ἡλικίας αὐξήσει καὶ ἀναδρομῇ, ἣν αὐτῷ πρὶν ἢ τὸν βίον ἀπο-
65 λιπεῖν οἱ γονεῖς περιεποιήσαντο. καὶ τί δεῖ τὰ πολλὰ καταλέγειν ; τοσαύτης
ἀπέλαυε τῆς ἀπείρου καὶ παραδόξου κηδεμονίας, ὅσην εἰκὸς θεῷ καθάπαξ
ἀνατιθέντα καὶ πρὸς τῆς ἐκείνου χειραγωγούμενον δεξιᾶς.

4. Ἤδη δὲ καὶ τελεωτέρας ἥπτετο τῆς ἡλικίας καὶ συχνή τις τρίχωσις
περιέθει τὰς παρειὰς καὶ ὑπήνῃ τὸν πώγωνα συνεκάλυπτεν, ὁπότε δὴ καὶ ἐς
70 πόλιν ἤδη κατῄει καὶ ἀνθρώποις ὡμίλει καὶ τράπεζαν οἱονεί τινα παρετίθει
τὰ τοῦ θεοῦ λόγια, 'ἀγροῦ' μέν τινος τῷ ὄντι 'ἀπόζουσαν', ἀλλὰ 'πλήρους'
καὶ 'ὃν εὐλόγησε κύριος', ὅ φησι Σολομῶν ὁ θαυμάσιος. καὶ ὥσπερ ἀπὸ θεω-
ρίας τινὸς ἄρτι κατιόντος θεϊκῆς, οὕτως ἐξήρτηντο τῆς αὐτοῦ γλώττης καὶ
οὕτω προσεῖχον αὐτῷ, οἷά τινες Ἰσραηλῖται μεγάλῳ καὶ θεόπτῃ Μωσεῖ.
75 τούτων οὕτω γιγνομένων, συνήθεις αὐτῷ καὶ ὁμότροποι καί, ἵν' εἴπω, τὸ
αὐτὸ πνέοντες καὶ τὸν ἴσον δρόμον ἐκείνῳ μεταδιώκοντες γίνονται ὁ δεῖνα
καὶ ὁ δεῖνα· μεθ' ὧν νῦν μὲν ἐξεδήμει, νῦν δ' ἐπεδήμει, νῦν μὲν τῷ ἀγρῷ,
νῦν δὲ τῇ πόλει, πλὴν ἥκιστά γε μὴν ἰσομετρήτοις καιροῖς· ἀλλὰ συχνὰ μὲν
τῷ ἀγρῷ, σπάνιον δὲ τῇ πόλει, τὸν πολὺν ὄχλον σοφῶς παρεκκλίνων καὶ
80 τὸν δημώδη τάραχον ἀποπεμπόμενος, κἀντεῦθεν καὶ τῷ θεῷ σχολαιότερον
καὶ καθαρώτερον προσομιλῶν, τὸν ἐφεξῆς οὕτω παρήμειβε βίον.

5. Ἄρτι δὲ τῶν Ῥωμαϊκῶν σκήπτρων ὑπὸ τῷ δυσσεβεῖ Δεκίῳ ἠγμένων
καὶ Ἰάσονος τῆς Ἑλλάδος ἡγεμονεύοντος καὶ τοῦ ἐναντίου τῇ εὐσεβείᾳ δό-
γματος τὸ ἰσχυρὸν ἔχοντος, πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι τῆς τοῦ Χριστοῦ μαθη-
85 τείας ἐπαξίως ἠνδρίζοντο καὶ οὐκ ἄκοντες τὸν κίνδυνον ὑπῄεσαν. προθυμό-
τερον δὲ τῶν ἄλλων ὁ θεῖος Κοδράτος σύν γε τοῖς φίλοις καὶ ὁμοτρόποις
καὶ σφόδρα ἐθελοντὴς ἀθλητὴς καθίστατο, καὶ ταῦτα πρεσβυτικὸν ἐπαγό-
μενος σῶμα καὶ γήρᾳ προσπαλαίων καὶ κόπῳ τῷ τῆς ἀσκήσεως, ᾗ τὸ πλεῖ-
στον αὐτῷ τοῦ βίου συμπεπόρευται. παρίσταται οὖν τῷ Ἰάσονος βήματι
90 δέσμιος ὁ μακάριος καὶ τοιαῦτά φησιν· «τί ταῦτα, ὦ μιαρὰ κεφαλή, κατὰ
τοῦ ἐμοῦ μαίνῃ Χριστοῦ καὶ ἡμῶν τῶν αὐτοῦ ; τί δὲ καὶ πρὸς βῆμα καθέλ-
κεις καὶ τυραννίδα προσάγεις καὶ ὑπὸ χεῖρα ποιεῖσθαι ἐπιχειρεῖς ἐλεύθερον

71 Gen. 27, 27 (ὡς ὀσμὴ ἀγροῦ πλήρους) 72 Σολομῶν] immo Isaac 74 οἷα ∽ Μωσεῖ : cf. Exod. 13 ss. passim

add. *d* οἵων B (coniec. *d*): οἷον G 69 περιέθει codd. : περιτίθει *d* ἐς codd. : εἰς *d* 70 ὡμίλει B (coniec. *d*): -ίλλει G 73 κατιόντες G* 75 ante γιγνομένων] θεοπρεπῶς add. *d*. 79 παρεκκλίνων codd. : παρακλίνων *d* 82 δυσσεβῆ G* 83 ἰάσωνος G 86 τῶν om. B 87 ἀθλητὴς codd. : om. *d* πρεσβιτικὸν *G 88 γήρᾳ G : -ρει B+ (cf. infra 137) τῷ codd.: om. *d* 89 γοῦν B 91 post

φρόνημα καὶ ὑπεῖξον οὐδενὶ τὸ παράπαν οὐδέποτε ; εἰδέναι καὶ γάρ σου τὴν
δυσμένειαν βούλομαι σφόδρα τοι ἐναργέστατα, ὡς θᾶττον μέντ' ἂν αὐτοί σε
95 μεταπείσαιμεν, ἢ σύ γε ἡμᾶς ; εἰ δὲ δυσχερὲς εἴη τὸ πρῶτον, θάτερον πάν-
τως ἔσται ἀδύνατον. μελλήσας τοίνυν μηδέν, ἀφίστασο τῶν πάντων μηδενὸς
κολαστηρίου, ὧν ὁ σὸς ὑφηγεῖταί σοι δαίμων, κἄν τε σίδηρος κἄν τε φλὸξ
κἂν θαλάσσια ῥεύματα κἂν ἕτερ' ἄττα τῆς αὐτῆς ἰταμότητος εἴη τυγχά-
νοντα· ἀλλὰ πάντ' ἔπαγε καθ' ἡμῶν τῷ σῷ λαμπρῶς ἐξυπηρετούμενος πα-
100 τρί τε καὶ ὑφηγητῇ μιαρῷ. ἐπὶ τοσοῦτον καὶ γὰρ ὑπομενοῦμεν ἅπαντα μη-
δὲν ὁπωσοῦν ἀντιφάσκοντες, ἐφ' ὅσον δὴ καὶ σίδηρος τὰ βριαρὰ τῶν χαλκο-
τύπων κρούματα».

6. Τούτων οὕτω λεγομένων, ἔχαιρον μὲν ἄνωθεν ἄγγελοι, καθάπερ τι-
νὲς ἀθλοθέται ἀφ' ὑψηλοῦ τοῦ θεάτρου προκύπτοντες· ἐπλήττετο δὲ ὁ πικρὸς
105 ἡγεμών, καθάπερ συχνῶν τινων ἀμφ' αὐτῷ πρηστήρων κατενηνεγμένων, καὶ
τῆς πείρας πάντα προαπελέγετο, χλεύην οὕτω γενησόμενα πάντ' ἐννοῶν ἤδη,
ἃ τῷ τέως κατ' αὐτῶν ἐπενόει, καὶ πολλαῖς καὶ ἀλλεπαλλήλοις ταῖς ἐννοίαις
τὸ λογιζόμενον τῆς ψυχῆς διεσάλευε καὶ ἐτάραττεν, ὑπὸ σφοδρᾶς οἱονεί τι-
νος ἀντικρουόμενος ἀντιπνοίας τοῦ γενναίου ἐκείνου δηλαδὴ καὶ θάρσους γέ-
110 μοντος πνεύματος. καὶ διὰ πάντων βουλευμάτων ἀπὸ συχνοῦ τοῦ διαστήμα-
τος ἤρχετο μετά τινος ὀξέος τοῦ νοῦ καὶ ἀνεπόλει, τίνων μὲν ἂν ἀποσχό-
μενος, τίνων δὲ πειραθεὶς εὐτυχοίη, καὶ μὴ χλεύη σαφὴς φανείη προκείμε-
νος, ὥσπερ ὑπὸ βελτίονος ἀντιπάλου καταρραγείς. καὶ νῦν μὲν ὥρμα μιᾷ
πληγῇ τοὺς μάρτυρας μὲν τοῦ βίου, πραγμάτων δ' ἑαυτὸν ἀπαλλάξαι· νῦν
115 δ' ἐπεῖχε καὶ ὡς ἐν μεταιχμίῳ τῇ πείρᾳ τὸ πᾶν ἀνερρίπτει, καθάπερ ἐν κύ-
βοις, ἐν οἷς τοσούτῳ θάτερον ἥκιστα ἀπροσδόκητον, ὅσῳ θάτερον προσδο-
κήσιμον.

7. Ἀλλὰ γὰρ ἴωμεν ἐπὶ τὸ μαρτυρικὸν γυμνάσιον, ἀριθμήσοντες τοὺς
γενναίους ἐκείνων ἀγῶνας. τύπτουσι μὲν τὴν ἀρχὴν σὺν τοῖς εἰρημένοις ἁγίοις
120 Κοδράτον ἐφ' ὅσον ἦν δυναμένοις τοῖς δημίοις· ἔπειτα πρὸς ὕψος ἐκ τῶν πο-
δῶν αἴρουσι καὶ σιδηραῖς ἀκμαῖς τὴν τῶν σαρκῶν ἁρμονίαν κατατέμνουσι.
μετὰ δὲ πῦρ ὑφάπτουσι, τοῦτο μὲν ὥσπερ ἕψοντες τὰ ἐκείνων σώματα, τοῦτο
δὲ καὶ δριμεῖαν ὀδύνην τοῖς ἀναπνευστικοῖς πόροις αὐτῶν ἐμποιοῦντες. ὁ
δὲ μάρτυς τοῦ σώματος καθάπαξ τὸν νοῦν ἀποστήσας ἀπόδημον ἔστελλε πρὸς

Χριστοῦ] τοῦ σωτῆρος ἁπάντων add. *d* καὶ alt. G[sl] 93 οὐδέποτε codd.: om. *d* καὶ codd.: om. *d* 96 μελλήσας *d* : μελή- codd. 97 σὸς codd.: σοφὸς *d* (ex K) 98 θαλάσσια (-άσια *G) G : -άττια B⁺ ἕτερ' ἄττα scripsi : ἑτεράττα codd. ἕτερά τινα *d* 100-101 μηδὲν ὁπωσοῦν ἀντιφάσκοντες codd.: om. *d* δὴ codd.: τε *d* 101-102 χαλκωτύπων G* 104 δὲ codd.: δ' *d* 106 ἤδη codd.: om. *d* 107 καὶ alt. om. G*d* 108 ante ὑπὸ] καὶ add. G*d* 110 ante διὰ] ὡς ἐν βουλευτηρίῳ add. *d* 111 ὀξέος τοῦ νοῦ] ὀξύτητος τοῦ νοῦ Migne ὀξέος τόνου coni. *d* 115 [καὶ] ὡς... ἀναρρίπτει⟨ν⟩ coni. *d* 119 γεναίους G ἀγώνας *G ἁγίοις codd.: om. *d*

125 Χριστόν, δι' ὃν ἐκαρτέρει πάσχων κἀντεῦθεν τῶν τοῦ σώματος ἀλγεινῶν
ὑπερεφρόνει ῥᾳδίως καὶ πρὸς μόνον ἔβλεπε τὸν ἀθλοθέτην καὶ ἐνεκαλλωπί-
ζετο τοῦ σώματος ὑπορρέοντος καὶ μόνην ταύτην ἡγεῖτο νίκην εἶναι σαφῆ,
τὴν ὑπεροψίαν τῆς σαρκὸς πληττομένης ὑπὲρ τοῦ παθόντος πρότερον δι'
ἡμᾶς. καὶ πρὸς μὲν τὰς τοῦ σώματος ἀλγηδόνας τοιοῦτος ἦν ὁ Κοδράτος·
130 πρὸς δὲ τοὺς συνάθλους ὁπότε ἐπιστραφείη, τοιαῦτα ἄττα εἰσηγεῖτο, οἱονεί
τις γυμναστὴς ἄρτι προσβιβάζων πρὸς ἀήθεις ἄθλους καὶ σφοδρόν τι ζώ-
πυρον ἐντιθεὶς ταῖς ἐκείνων ψυχαῖς. «ἄνδρες», φησίν, «οἱ τὸν αὐτὸν ἐμοὶ
τρέχοντες δίαυλον καὶ πρὸς ἓν ἀφορῶντες βραβεῖον, εἰ τὸ τῆς φύσεως ἡμᾶς
ἐπίκηρον ἐλάνθανε καὶ ἀθάνατα βιώσεσθαι προσεδοκῶμεν, εἰκὸς μὲν ἴσως
135 ἦν φιλοψυχεῖν καὶ μὴ οὕτω τῆς σαρκὸς ἀφειδεῖν καὶ πρὸς τοσοῦτον
ἀποδειλιᾶν κίνδυνον. ἐπεὶ δὲ νόμος τοῦτο φύσεως ἀπαραίτητα ἐγκείμενος
καὶ εἰ μὴ νῦν, ἀλλ' οὖν ἐς τὴν ὑστεραίαν ἢ γήρᾳ τὸν βίον τελευτήσομεν, ἢ
νόσος τις ἐπεισπεσοῦσα (αἳ πολλαί τε καὶ ποικίλαι δι' ἀταξίαν τῆς ὕλης
ἐπίασι τῇ ταλαίνῃ σαρκί) ἀπαλλάξει τοῦ ζῆν· διατί μὴ τὸ βέλτιον αἱρούμεθα
140 πρὸ τοῦ χείρονος; εἰ μὲν γὰρ τὸν τῆς φύσεως οἰκεῖον περιμενοῦμεν, ἀκλεὴς
τὸ παντάπαν ἐσεῖται καὶ συνθάψει τοῖς σώμασι τὴν μνήμην ἡμῶν, καὶ ἄδη-
λον εἰ καὶ τῆς τύχης ἵλεω τύχοιμεν· εἰ δ' ὁ μετὰ κινδύνων αἱρετὸς ἡμῖν κα-
τασταίη νῦν, ἀθάνατον μὲν ἡμῖν τὸ κλέος διαμενεῖ τῷ βίῳ καὶ ζῆν τοῦτ' ἔσται
μᾶλλον ἢ θανεῖν, ἀθανάτων δὲ καὶ τῶν βραβείων παρὰ θεοῦ ἀντιληψόμεθα».

145 8. Τούτοις τοῖς λόγοις οἷά τις στρατηγὸς τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ὑπαλείφων
καὶ παραθαρρύνων, πρὸς τοὺς ἑξῆς ἀγῶνας ἀνδρικωτέρους καθίστα. ἀλλ' ὁ
τύραννος οὐκ ἔληγεν οὐδέπω τῆς σφοδρᾶς ἐκείνης ὠμότητος, ἀλλ' ἦν ταῦτα
ἐκείνῳ μικρά τις παρασκευὴ κατὰ τῶν ἁγίων, ὡς ἔφασκεν. ἠπείλει γὰρ ἑτέ-
ρους οὐ μετρίους καὶ πικροὺς θανάτους, καὶ οἵους οὐκ ἂν ἀνθρώπου σῶμα
150 φέρειν δύναιτο. πρὸς ὃν ὁ Κοδράτος (ὢ γενναίας ἐνστάσεως καὶ φρονήματος
φλέγοντος) «περὶ μὲν θανάτου οὐδὲν ἡμῖν μέλει», φησί· «πῶς γάρ; ὃν ἡμῶν
ἡ φύσις πρό γε σοῦ κατεψηφίσατο, καὶ οὐκ ἔνεστιν οὐδενὶ τῶν ἁπάντων γε-
νέσει χρησαμένῳ μὴ καὶ φθορᾷ καθυπαχθῆναι· τοῦτο δ' ἡμῖν ἐν τοῖς μάλι-
στα μέλει, μὴ σὺν ἀδοξίᾳ τοῦ ζῆν ἀπαλλαγῶμεν. τοῦ μὲν οὖν πολλάς τε καὶ
155 ποικίλας ἐφευρίσκειν καθ' ἡμῶν βασάνους σὺ κύριος· τοῦ δὲ πρὸς πάσας ἀντι-
τεταγμένως ἔχειν καὶ τῆς σαρκὸς ἀφειδεῖν, τούτου δ' ἡμεῖς αὐτοὶ κύριοι,
καὶ ἴδοις ἂν παντὸς ἀδάμαντος ἀκμαιοτέρους. ἡμῖν δὲ καὶ ἐν εὐεργέτου μοί-

---

127 ὑπορέοντος, ρ quidem altero suprascripto, G 129 ἀλγιδόνας G* 132 φησί G 137 γήρᾳ G: -ρει B⁺ (cf. supra 88) 139 ἐπιᾶσι B διὰ τὶ *d* αἱρώμεθα B 140 post περιμενοῦμεν] θάνατον, quod quidem subaudiendum, add. *d* 141 συνθάψει B (coniec. *d*) : συνάψει G 144 ἀθανάτων B (coniec. *d*) : ἀθάνατον G 149 ἂν codd.: om. *d* 151 φησὶν B ἡμῖν B 155-156 ἀντὶ τεταγμένως B 157 ἐν εὐεργ-] ἐνεβεργ- *G

*ρᾳ λογίζῃ, πλείους ἐπιφέρων κολάσεις· ἰσομετρήτους γὰρ καὶ τοὺς στεφά-
νους ἐκδεχόμεθα παρὰ τοῦ ἀθλοθέτου θεοῦ».*

160 **9**. *Ταῦτα τὸν τύραννον ἐμαλάκιζεν οὐδαμῶς, ἀλλ᾽ἀνέφλεγε μᾶλλον
τὸν ἐκείνου θυμόν, ὡσπερεί τις εὔπρηστος ὕλη φλόγα πυρός. καὶ ὁ μὲν ἐφοι-
νίσσετο τὸ πρόσωπον ὑπ᾽ ὀργῆς, οἱ δὲ μάρτυρες ἐμειδίων· καὶ ὁ μὲν ὕβριζεν,
οἱ δ᾽οὐκ ἀνθύβριζον· καὶ ὁ μὲν τοὺς δημίους ἐκέλευεν ἐμφορεῖν τὰς κολά-
σεις, οἱ δ᾽ ἀλλεπαλλήλους τε καὶ συνεχεῖς ἐμφορούμενοι ἔχαιρον τὸ τοῦ σώ-*
165 *ματος ἀσθενὲς τῆς τῆς ψυχῆς ὑπερειδούσης καὶ ἀνεγειρούσης ἐλπίδος καὶ γυμνά-
σιον ὡς ἀληθῶς ἀρετῆς τὰς βασάνους ἡγεῖσθαι πειθούσης. ἤδη δὲ καὶ θη-
ρίοις ἠγριωμένοις βορὰ παρατίθενται· ἀλλ᾽ἀπήλλαξαν κἀκεῖθεν ἀπαθεῖς,
ἀγγέλου θεόθεν ἐπιστάντος βοηθοῦ καὶ τὰ τῶν θηρῶν ἀποφράττοντος στό-
ματα. ἐπεὶ δέ, μικροῦ δέω λέγειν, διὰ πάσης ἐπινοίας ἐλθὼν ὁ κολάζων, ἐκεί-*
170 *νους μὲν νικητάς, ἑαυτὸν δὲ τῆς ἥττης καὶ ἄκων κληροῦχον ἐποίει, διὰ πά-
σης προστάττει συρῆναι τῆς πόλεως, ὑπτίους ἐκ ποδῶν δεσμηθέντας. καὶ
εἵλκοντο μὲν ἀφειδῶς οἱ Χριστοῦ ἀθληταί· ἐβάλλοντο δ᾽ὑπὸ πάντων ὡς
εἰπεῖν συγκλύδων τινῶν καὶ ἀγοραίων μειρακίων λίθοις τε καὶ ξύλοις, καὶ
ὅτῳ δύναιτο ἕκαστος τρόπῳ, ἕως τῆς πόλεως ἀπηνέχθησαν ἔξω, ὅπῃ καὶ*
175 *τὴν τελευτὴν εὗρον τοῦ βίου, ξίφει τὰς κεφαλὰς ἀποβεβληκότες. ἀλλὰ γὰρ
ὁ θεῖος Κοδράτος σὺν τοῖς ἀμφ᾽ αὐτὸν οὕτω πρὸ τοῦ ἄστεος ἐξελαθέντες,
ἐκεῖ που τοῦ τείχους ἔγγιστα δίκην ἀσταχύων τὰς κεφαλὰς ἀφήρηνται, Μαρ-
τίου δεκάτην ἄγοντος τότε, τοῦ ἔαρος νέον ἤδη τὴν γῆν ἐπιόντος. ἡ δὲ τὸ
καταρρεῦσαν ἐκεῖθεν αἷμα δεξαμένη πέτρα, πηγὴν ὕδατος ἐκ τοῦ παραχρῆ-*
180 *μα ἀντιδοῦσα, διατελεῖ καὶ ἐς δεῦρο νοσημάτων παντοίων ἰάσεις συναπορ-
ρέουσα. τὰ δὲ τίμια αὐτῶν λείψανα θεοφιλεῖς ἀνελόμενοι ἄνδρες, καὶ τέμενος
θεῖον δειμάμενοι πρὸ τοῦ ἄστεος τούτῳ ταῦτ᾽ ἐγκατέθεντο, ἀσφάλειαν μεγί-
στην τῇ πόλει καὶ θησαυρὸν ἄσυλον ἰαμάτων.*

10. *᾽Αλλὰ τὰ μὲν ἀμφὶ Κοδράτον καὶ τοὺς ἀμφ᾽ αὐτὸν τοιαῦτα· ὑπό-*
185 *λοιπον δ᾽ ἂν εἴη διαλαβεῖν ἐν βραχεῖ καὶ τὴν τῶν ἄλλων ἄθλησιν, οἳ διδα-
σκάλῳ Κοδράτῳ χρησάμενοι καὶ χρηστῷ παραδείγματι πρὸς τοὺς διὰ Χρι-
στὸν ἀγῶνας ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐρρώσθησαν, ζήλῳ τῷ πρὸς αὐτὸν τὰς
ψυχὰς ἐκπυρώσαντες. ἑνὶ μὲν οὖν ἅπαντες δικαστῇ παρέστησαν, Τερτίῳ ἀνθυ-
πάτῳ ῾Ελλάδος, διαφόρους δὲ τὰς κολάσεις ὑποστάντες ἐξῆλθον τὸν βίον·*
190 *πρῶτα μὲν οὖν Οὐϊκτορῖνος, Οὐΐκτωρ τε καὶ Νικηφόρος, μυρίαις πρότερον κα-
ταξανθέντες βασάνοις, ἔπειτα ἐν ὅλμῳ βιαίῳ τὰ σώματα συντριβέντες, σώας
καὶ ἀλωβήτους τὰς ψυχὰς τῷ θεῷ παρέπεμπον. δεύτερος δὲ Κλαύδιος τὰς
χεῖρας καὶ τοὺς πόδας ἀκρωτηριασθεὶς χαίρειν ἀπεῖπε τὸ ζῆν, δραμὼν πρὸς*

---

158 ante *κολάσεις*] *τὰς* add. B^+ *ἰσομετρίτους* G* 174 *ὅπῃ* codd.: *ὅ-
που* *d* 177 *τείχους* codd.: *-ου* *d* 178 ante *τοῦ*] *καὶ* add. B(B^+?) 182 *ἄστεος*
codd.: *-ως* *d* 191 *βιαίῳ* codd.: *βιαίως* *d* fort recte *σῶας* G 193 *χαίρειν* codd.:

θεὸν ὃν ἐζήτει. τρίτος δὲ ὁ Διόδωρος, θείῳ ἔρωτι ἐκπυρώσας τὴν ψυχήν, ἐς
195 *μέσην τὴν κατ᾽ αὐτοῦ παρασκευασθεῖσαν πυρὰν ἅλλεται, πυρὶ πῦρ ὡς εἰπεῖν
ἀντιτάξας, τῷ ἐνύλῳ τὸ ἄϋλον· καὶ μικρὸν ἐπιβιούς, ἑκατέρῳ πυρὶ διεμερί-
σατο ἑαυτόν, ἀποδοὺς τὸν μὲν χοῦν τῷ γηΐνῳ, τὸ δὲ πνεῦμα τῷ θείῳ, καὶ
δι᾽ αὐτοῦ τῷ θεῷ· τέταρτος δὲ Σεραπίων κεφαλικὴν ὑπομείνας τιμωρίαν,
πρὸς Χριστὸν διαβαίνει, τὴν ὡς ἀληθῶς αὐτοῦ κεφαλήν. πέμπτος δὲ Παπίας*
200 *πόντῳ καὶ κύμασι καταβαπτισθείς, τοῖς θείοις καὶ ἀκηράτοις ἐνορμίζεται
λιμέσι. καὶ συγκατατίθενται καὶ οὗτοι τῷ θείῳ διδασκάλῳ Κοδράτῳ, πλοῦ-
τος ὑπέρτιμος τῇ Κορίνθῳ, τὰς μαρτυρικὰς μαρμαρυγὰς ἐκεῖθεν ἐφαπλοῦντες
πάσῃ τῇ περιγείῳ.*

11. *Τοῦ δ᾽ αὐτοῦ τούτου θιάσου καὶ τῆς αὐτῆς πανηγύρεως καὶ πλείους*
205 *ἕτεροι κατεφάνησαν, ὧν ἡ Κόρινθος τοῖς μαρτυρικοῖς ἐνεκαλλωπίσατο ἄθλοις.
καθαρὰ γὰρ ἄνωθεν καὶ ἀκίβδηλα παρὰ Παύλου τὰ τῆς εὐσεβείας ὑποδε-
ξαμένη σπέρματα, ἐς κόρον δὲ καὶ τῶν τοῦ Κοδράτου ναμάτων ἐκροφήσασα,
κλάδους εὐκλεεῖς ἀνήνεγκε τῇ καθολικῇ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ, οὓς οὔτ᾽
ἀπιστίας ἔτι χειμῶνες, οὔτ᾽ ἄγριοι καὶ καταιγίζοντες ἄνεμοι, ὁποίους ὁ τῆς*
210 *ἱερᾶς στρατιᾶς ἀντίπαλος ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις βαρύς τις καὶ βίαιος ἐν-
σκήψας ἐνέπνευσε, παρατρέψαι τὸ παράπαν ὤφθη δυνηθείς, ἀλλὰ φανερᾶς
τῆς ἥττης αὐτῷ περιτραπείσης ἀπῄει, κληρονόμος τῆς αἰσχύνης καταστὰς
καὶ κατηφείας ἀθλητὴς αὐτὸς αὐτῷ γενόμενος. Τέρτιος μὲν οὖν ἐκεῖνος, μαρ-
τυρικοῦ φόνου τὴν δεξιὰν πληρώσας, ὡς ἐνῆν, ὑπερόριος τοῦ παρόντος βίου*
215 *καθίσταται, φυγαδείαν ἀΐδιον τοῦ θανάτου καταδιαιτήσαντος αὐτῷ, καὶ πρὸς
κόλασιν ἀδιάδοχον παραπέμψαντος.*

12. *Βενοῦστος δέ τις ὄνομα, πονηροῦ πονηρὸς διάδοχος, ἡγεμὼν γίνε-
ται, ὃς μιαιφόνους ἐντολὰς παρὰ τοῦ βασιλέως ἀναδεδεγμένος κατὰ τῶν εὐ-
σεβῶν πλήρεσιν ἱστίοις, ὡς εἰπεῖν, ἐς Κόρινθον ἔρχεται, καὶ πολὺν ἀναφλέ-*
220 *ξας ἐκεῖ πυρσὸν ἀσεβείας, καὶ πολλοὺς τῷ Χριστῷ παραστησάμενος μάρτυ-
ρας, συλλαμβάνει σὺν πᾶσι τούτοις καὶ ἑτέρους οὐκ ὀλίγους θιασώτας τῆς
ἱερᾶς τοῦ Κοδράτου σχολῆς. ὧν Λεωνίδης πρῶτος εἰς τὸ μαρτυρικὸν ἀπαν-
τήσας στάδιον, μετεωρίζεται πρῶτον ἐφ᾽ ὑψηλοῦ τινος ξύλου, καὶ ἀπηνῶς
καταξαίνεται κα ἰ πυρὸς λαμπάσι περικαίεται. εἶτα κατενεχθείς, οὐκ ἐδυσώ-*
225 *πησεν οὐδέπω τὸ τοῦ ἡγεμόνος ἀμείλικτον, τοσαύτας ὑποστὰς κακώσεις·
ἀλλ᾽ ὥσπερ ἐξ ὑπαρχῆς ἑτέραις μείζοσιν αὖθις παλαίειν παρασκευάζεται. καὶ
δὴ τῶν ἱματίων γυμνωθεὶς ἐπὶ σιδηρῶν τριβόλων τείνεται, ἄνωθεν δὲ ῥά-
βδοις ἀπηνῶς τύπτεται, ὡς μηδ᾽ ἔχειν μηδ᾽ ἐφ᾽ ἑνός τινος μέρους ἀνώδυνος*

-ων *d* *τὸ* codd.: *τῷ* *d* 194 *ἐκπυρώσας* G*d*: *ἐκπυρσεύσας* B^+ 195 *μέσην* B (co-
niec. *d*): *-ον* G 197 *θείῳ* B (coniec. *d*): *θεῷ* 198 *σεραπίων* B (coniec. *d*): *-ίον* G
202 *μαρμαρυγὰς* om. G (et *d*, qui vero *εὐεργεσίας* post *περιγείῳ* addit) 204 *τούτου*
του *G 209 *κατεγίζοντες* G* 213 *γενόμενος* G*d*: *γεγενημένος* B^+ 222 *κοδράτος* B
225 *ἀμείλικτον* B (coniec. *d*): *ἀμιλ-* G 226 *ἑτέραις* B (coniec. *d*): *ἑτέρας* G 228 *μὴ*

μένειν. ἀλλὰ κάτωθεν μὲν δριμείας ὑπομένειν τὰς ἀλγηδόνας ἄχρις ὀστέων
230 *αὐτῶν συγκαθιεμένης τῆς τῶν τριβόλων ἀκμῆς, ἄνωθεν δὲ τῇ συνεχεῖ καὶ*
ἀλλεπαλλήλῳ καταφορᾷ τῶν ῥάβδων κοπτομένης οἰκτρῶς τῆς σαρκὸς καὶ
(ὢ ψυχῆς εὐγενοῦς καὶ καρτερίας γενικωτάτης, ἢ πᾶσαν ἐξέπληξε φύσιν ἐπί-
γειόν τε καὶ οὐράνιον) οὐδ' ἄχρι σχήματος ἐχαλέπαινεν, ἀλλ' ἔχαιρε τὴν
σάρκα βλέπων περιρρεομένην τοῖς πλουσίοις ἐκείνοις αἵμασιν, ὥσπερ νυμ-
235 *φίος εὐπάρυφος, χρυσοϋφέσιν ἐστολισμένος τοῖς ἱματίοις. ἀλλὰ γὰρ ἔδει*
συντηρηθῆναί πως τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο καὶ ἀθλητικὸν σῶμα καὶ πρὸς ἑτέρας βα-
σάνους, καὶ μὴ πρότερον διαρρεῦσαι πρὶν κορεσθῆναι τὸν δήμιον ἐκεῖνον καὶ
ἀπηνῆ τύραννον, καὶ ἐκπλῆσαι τὸ θυμούμενον τῆς ἀθέου ἐκείνου καὶ θηριώ-
δους ψυχῆς, καὶ πρὸς τὰ χείρω γυμναζούσης ἐς ἀεὶ τὴν πρόθεσιν. καὶ σκό-
240 *πει δή μοι οἷόν νεανιεύονται καὶ οἷα κατὰ τοῦ μάρτυρος παίζουσι παίγνια.*
ἐπειδὴ γὰρ τοσαύτην ἐνειργάσαντο τὴν βάσανον κατὰ τοῦ μαρτυρικοῦ σώ-
ματος, ἐπ' ἐσχάραις ἀμέλει πυρὸς ἐφαπλοῦσιν, ἵνα μὴ ῥυῇ δῆθεν ἐς τὸ παν-
τελὲς καὶ ἀποψύξαν ἀπείπῃ, ἀλλὰ μαρανθῶσι μὲν οἱ τοῦ αἵματος ῥύακες,
ἐκτηγανισθῇ δὲ πᾶν, εἴ τι φλεγμαῖνον εἴη καὶ σεσηπός. ἐπεὶ δὲ οὐδὲν ὁ τύ-
245 *ραννος ἤνυεν, ἀλλὰ διὰ πάντων ἰὼν καὶ διὰ πάντων ἡττᾶτο, ῥεύμασι θα-*
λαττίοις προστάττει ῥιφῆναι σὺν γυναιξὶν ὁσίαις οὐκ ὀλίγαις, αἳ τὸν αὐτὸν
τότε διήνυον ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἆθλον, καὶ τὸ μαρτυρικὸν ἐκεῖνο καὶ αὐταὶ
συνεκρότουν θέατρον, ἀρρενώσασαι τὴν φύσιν ταῖς ἀρρενικαῖς ἀρδείαις τοῦ
Κοδράτου, ὧν τὰ ὀνόματα διὰ τὸ ἀξιομνημόνευτον ἐνταῦθα ἐκθήσομαι.
250 *Χαρίεσσα μὲν ἦσαν καὶ Νουνεχία, αἱ τῆς χάριτος καὶ νοῦ σώφρονος πεπλη-*
ρωμέναι· Βασίλισσά τε καὶ Νίκη, αἱ βασιλικῶς κατὰ τῆς ἀσεβείας ἀνδρι-
σάμεναι, καὶ νίκης ἀναδησάμεναι στέμματα· Καλή τε καὶ Γαλήνη, αἱ καλῶς
μὲν παρελθοῦσαι τὴν ἅλμην τοῦ βίου, καὶ πρὸς ἀπαθείας ἐληλυθυῖαι γαλήνην·
καὶ πρός γε ἔτι Θεοδώρα, ἡ θεῖον τῇ Κορίνθῳ γενομένη σὺν ταῖς ἄλλαις
255 *δώρημα. τότε δὴ τότε λέγεται καὶ τὴν θάλατταν αἰδεσθῆναι τὰ μαρτυρικὰ*
ἐκεῖνα σώματα, καὶ μὴ ἐθελῆσαι ἐκπεπωκέναι, ἀλλ' ἐπὶ σταδίους ὑπηρετή-
σασθαι τριάκοντα, ὅσα καὶ ἤπειρος. λέγεται δ' οὖν καὶ τὴν Χαρίεσσαν κατὰ
τῶν κυμάτων πεζεύουσαν, ᾠδὴν τῷ κυρίῳ τοιαύτην ἀναβοῆσαι, ἐπακολου-
θούντων τῶν ἄλλων καὶ συνᾳδόντων· «ἓν μίλιον ἔδραμον, κύριε» καὶ «στρά-
260 *τευμα ἐδίωξας, κύριε» καὶ «οὐκ ἠρνησάμην σε, κύριε, σῶσόν μου τὸ πνεῦμα».*
ταῦτα δὴ τὰ τοῖς τῆς Μωσέως καὶ Ἀαρὼν ἀδελφῆς ῥήμασι παραπλήσια.

δ' ubique codd. *μηδ' ἔχειν* codd.: om. *d* 229 *ἀλγιδόνας* G* 231 *καὶ* codd.: om. *d* 232 *ὢ* B (coniec. *d*) : *ὦ* G *εὐγενοῦς* codd. : *εὐμε-* *d* 233 *ἐχαλέπαινεν* (*-ενεν* G*) G: *ἐχαλέπηνεν* B+ 234 *ἐκείνοις* codd.: *-ης* *d* *αἵμασι* G 235 *ἐστολισμένος* B (coniec. *d*): *-οις* G *ἱματιματίοις* *G 239 *ἐσαεὶ* B 240 *οἷον*] *οἷα* B 243 post *ἀλλὰ*] *καὶ* add. G 245 *καὶ* om. B 248 *ἀρρενώσασαι* codd.: *ἀρδεύσασαι* *d* 250 *ἦσαν* codd.: *ἦν οὖν* *d* *τῆς* om. B *τῶν* *d* 256 *ἐπισταδίους* *G 261 *τοῖς* codd.: om. *d*

εἶτα λίθους κατὰ τοῦ τραχήλου ἐξάψαντες, βίᾳ κατὰ τοῦ πυθμένος ὠθοῦσιν,
ὡς ἀπειπεῖν τε τοὺς μάρτυρας δεσμοῖς καὶ κύμασι μαχομένους καὶ οὕτω τοῦ
ζῆν ἐξεληλυθέναι καὶ θεῷ προσαχθῆναι θύματα τέλεια.
265 **13.** *Τοιαῦτα τοῦ θείου Κοδράτου τὰ γεώργια καὶ οἱ καρποὶ τῶν πόνων*
καὶ τοιαῦτα τὰ τῆς διδασκαλίας ἐκείνου βλαστήματα καὶ ἐς τοσοῦτον ηὔξησε
τὸ τοῦ χαρίσματος τάλαντον. Παῦλος μὲν γὰρ ἐκ τῆς ὄντως σοφίας ἀντλεῖ
τὰς πηγὰς τῆς διδασκαλίας· οὗτος δ' ἐξ ἐκείνου μετειληφὼς τοῖς ἄλλοις μετ-
έδωκε, καὶ οὐκ εἰς τριάκοντα καὶ ἑξήκοντα μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς ἑκατον-
270 *ταπλάσιον τὸ τοῦ χαρίσματος ηὔξησε τάλαντον· ὥστε καὶ πεπείσμεθα πάν-*
των ἀπολαύειν ἐξεῖναι νῦν αὐτῷ παρὰ θεοῦ τῶν καλῶν, καὶ μὴ τὰς μὲν τῶν
μονῶν εἰς κατοικίαν ἀπολαμβάνειν, τὰς δὲ μή· ἀλλ' ἑνί γέ τῳ τρόπῳ τῶν
ὅλων ἐπίσης κληρονομεῖν, ὡς υἱὸς εὐάρεστος ἀναφανεὶς τῷ θεῷ καὶ πατρὶ
καὶ διὰ πασῶν ὁδεύσας τῶν αὐτοῦ ἐντολῶν, καὶ πάντα κατωρθωκὼς ἄριστα
275 *πάντων, ἃ παρὰ μέρος ἕκαστοι. ταύτῃ τοι καὶ ἀπολαύειν φαμὲν καὶ παρὰ*
μέρος ἅπερ οὐχ ἅπαντες καὶ σύν γε τοῖς ἄλλοις ἅπερ ἕκαστοι· καὶ γνωρί-
ζουσιν ἅπαντες τὰ τῆς συνήθους ἀρετῆς ἐπ' αὐτῷ σύμβολα. καὶ προσδέχον-
ται μὲν συγχορευτὴν ἀσκηταὶ καὶ κοινωνὸν ποιοῦνται τῆς σφῶν εὐφροσύνης,
ὥσπερ ὀφειλήν τινα ταύτην ἀπαραίτητόν τε καὶ ἀξιόχρεων ἐκτιννύντες αὐτῷ·
280 *ἐπεί τοί γε καὶ αὐτὸς πολλῆς αἴτιος τῆς εὐφροσύνης αὐτοῖς καθίστατο πρό-*
τερον, ὁπότε τὸν αὐτὸν αὐτοῖς ἔτρεχε δίαυλον; πρὸς τὰς ἐξουσίας παραταττό-
μενος τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, καὶ ἀναίμακτα καθ' ὥραν ἀνεγείρων
τρόπαια. Ἀπόστολοι δέ, καὶ πρό γε πάντων ὁ μέγας κῆρυξ καὶ κορυφαῖος
Παῦλος, πάρεδρον ποιοῦνται καὶ συνεστιάτορα τῆς κοινῆς εὐωχίας τοῦ και-
285 *νοῦ καὶ μεγάλου θύματος, ὡς δεύτερον καὶ θερμότερον κήρυκα τοῦ ἐκείνων*
Εὐαγγελίου ἐπ' ἐκείνους ἀναφανέντα, καὶ διατρανώσαντα τὴν ἐκείνου φω-
νήν, καὶ μὴ τὸ καθ' αὐτὸν μόνον προμηθευσάμενον, καταχώσαντα δὲ τὸ τοῦ
δεσπότου τάλαντον, παραπλησίως ἐκείνῳ τῷ πονηρῷ καὶ ἀγνώμονι δούλῳ·
ἢ σπείραντα μέν, οὐκ ἐπ' εὐλογίαις δέ, ἀλλὰ κακοτρόπως ἐφ' ὑδάτων καὶ
290 *πετρῶν καὶ βάτων, ὅπῃ καὶ τὸ τῆς σπουδῆς ἀνόνητον, καὶ τὸ τέλος ἀτελεσφό-*
ρητον· ἀλλ' ὡσπερεί τινι βασάνῳ τῷ λόγῳ προσάγων τὰς τῶν πολλῶν δια-
θέσεις καὶ κρίνων ἕκαστα καὶ τῇ μαχαίρᾳ τοῦ πνεύματος διαιρῶν τὸ κρεῖτ-
τον ἀπὸ τοῦ χείρονος, εἶτα τὸ Εὐαγγέλιον παρεγύμνου καὶ παρετίθει τὴν
ἀλήθειαν, ὥσπερ ἥλιον ἀποπεμπομένην ἐκ μέσου κακίας ἁπάσης σκοτόμαι-
295 *ναν καὶ οὕτω προσῆγε δῆμον ὅλον θεῷ, τοὺς μὲν ἄνευ αἵματος ἀθλητικοῦ,*
τοὺς δ' οὐκ ἄνευ τούτου· καὶ ἀμφοτέρων καθηγούμενος, οὐ λόγῳ μόνον ἀλλὰ

---

262 *τοῦ τραχήλου* G*d*: *τῶν τραχήλων* B+ *ἐξάψαντες* codd.: *-άπτοντες* *d* 265 *τοιαῦτα* *G 266 *διδασκαλίας* B (coniec. *d*): *-είας* G 268 *τοῖς διδασκαλίοις* B 272 *τῳ* codd.: *τῷ* *d* 283 *πρό* codd.: *πρός* *d* 284 *κοινῆς* *d*: *και-* codd. 286 *ἐκείνου* G*d*: *-ων* B+ 288 *τῷ* bis *G *καὶ ἀγνώμονι* om. G (G+?) *d* 291 *προσάγων τὰς* B: *προσάγοντας* G *προσάγοντα τὰς* *d* 291-292 *διαθέσεις* om. B 294-295 *σκοτόμαιναν*

καὶ ἔργοις αὐτοῖς, τῶν μὲν τῆς κατὰ θεὸν ἀσκήσεως, τῶν δὲ τῆς διὰ Χριστὸν ἀθλήσεως· ἵνα 'μή', ὅ φησι Παῦλος, 'τοῖς ἄλλοις κηρύττων, αὐτὸς ἀδόκιμος φαίνηται', κἀντεῦθεν καὶ χαλκὸς καὶ κύμβαλον ἄντικρυς ἀκούῃ· ἀλλὰ τὰ
300 *στίγματα τοῦ κυρίου καὶ αὐτὸς ἐν τῇ σαρκὶ βαστάζων, κῆρυξ ἦν ὡς εἰπεῖν ἀνεκλάλητος καὶ διδάσκαλος ἔμπρακτος, λόγου μὲν ἧττον δεόμενος πλὴν ἢ ὅσον σκιαγραφῆσαι καὶ προϋπογράψαι ταῖς τῶν ἀκουόντων ψυχαῖς τὴν ἀλήθειαν· τὰ δὲ πολλὰ τῇ πρακτικῇ χρώμενος ἐπὶ τῶν λόγων, ὅσα κἀπὶ τῶν σκιῶν οἱ ζωγράφοι τοῖς χρώμασι, πρὸς δήλωσιν ἐντελῆ καὶ λαμπρὰν τῆς*
305 *ἀληθείας ἐνάργειαν. καὶ νῦν ἀπολαύεις, ὁ εὐλογημένος τοῦ οὐρανίου πατρός, τῶν ἡτοιμασμένων σοι αἰωνίων καὶ ἀκηράτων ἀγαθῶν, ἃ μήτε εἰς ὄψιν ἐλθεῖν ἀνθρωπίνην μεμαθήκαμεν, μήτ' ἐπὶ καρδίαν χαμαὶ ἐρχομένην καὶ χαίρεις ἐντυγχάνων ἀμέσως τῷ ἀθλοθέτῃ Χριστῷ. μέμνησο δὲ καὶ ἡμῶν ἑορτὴν ποιουμένων τὰ σά, καὶ πᾶσαν ἔφοδον ἐχθρῶν, τῶν τ' ἐξ ἀφανοῦς βαλ-*
310 *λόντων τῶν τ' ἐκ τοῦ φαινομένου, βυθοῖς ἀπωλείας παράπεμπε, καὶ πᾶσαν ἐξομάλισον βιωτικὴν δυσχέρειαν, ὡς ἂν ἀκινδύνως τὴν ἅλμην τοῦ βίου παραδραμόντες τοῖς θείοις καταλύσωμεν λιμέσι, τῇ σῇ δεξιᾷ κυβερνώμενοι, καὶ διὰ σοῦ τῇ τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ καὶ θεοῦ ἡμῶν, ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας ⟨τῶν αἰώνων⟩. ἀμήν.*

---

298 s. I Cor. 9, 27 (*κηρύξας / γένωμαι*) 310 *βυθοῖς ἀπωλείας* : cf. Gregor. Naz. or. 4 (c. Iul.1), 56 = PG XXXV 579b (*ἐπὶ τὸ τῆς ἀπωλείας βάραθρον*) ; cf. et Greg. Vita Basilissae = p. 48 Bezdechi (*πρὸς βυθοὺς ἀπωλείας*); laus Mercurii 3,3 = $73,_{13-14}$ Binon (*πρὸς ἀπωλείας... βάραθρά τε καὶ κρημνούς*) 313-314 *ᾧ ∽ ἀμὴν* : cf. I Tim. 1,17; Gal. 1,5; Phil. 4,20; cf. et Greg. Vita Theoph. 27 = $45,_{10-13}$ Kurtz; laus Mercurii 7 = $91,_{3-5}$ Binon; antirrh. pr. 3,5,13 = $431,_{18-19}$ Beyer

---

codd.: *-μηνον d* 300 *κήρυξ* B 301 *πλὴν* om. G*d* 304 *ἐντελῆ* codd.: *εὐ- d* 305 *ἐνάργειαν* codd.: *ἐνέρ- d* *ἀπολάβεις* G* 306 *καὶ* om. G*d* 313 *πᾶσα* om. G (num G+?) *d* 314 inserui: om. codd. an Gregoras?

PIETRO LUIGI M. LEONE

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΓΧΡΕΩΝ*

Ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος τῶν Κεγχρεῶν, τοῦ ἀνατολικοῦ λιμένος τῆς Κορίνθου, ἐπὶ τοῦ Σαρωνικοῦ, ὅπου εἶχε διατρίψει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ἡ δὲ πρωτοχριστιανικὴ κοινότης εἶχεν ἐπιδείξει θερμὴν ἀδελφοσύνην (Ρωμ. 16,2), ἦτο ἑπόμενον νὰ προσελκύσῃ ἐνωρὶς τὴν περιέργειαν τοῦ παλαιοτέρου τῶν ἐρευνητῶν τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ἐννοῶ τὸν Γεώργιον Λαμπάκην, τῆς ρωμαντικῆς περιόδου τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας· εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας ἐπεσήμανεν οὗτος εἰς τὰς Κεγχρεάς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, περὶ τῆς ὁποίας ἔγραψεν ὅτι τὸ ἱερὸν βῆμα καὶ ἱκανὸν μέρος τοῦ ναοῦ κατακλύζεται ὑπὸ τῆς θαλάσσης[1]. Ὁ Α. Κ. Ὀρλάνδος, τῆς θετικιστικῆς ἤδη περιόδου ἀλλὰ μὴ ὑπολειπόμενος εἰς ζῆλον, ἐπεχείρησε νὰ μελετήσῃ μὲ σχετικὴν ἀκρίβειαν τὴν βασιλικὴν ἐκείνην τοῦ Λαμπάκη καὶ τὰ ἄλλα γύρω της λείψανα, κατέληξεν ὅμως εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ ἐρείπια ἐκεῖνα δὲν ἀνήκουν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν ἀλλ' εἰς πολύπλοκον ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα, «μία τῶν αἰθουσῶν τοῦ ὁποίου... ἔτυχε νὰ ἔχῃ τὸ σχῆμα μονοκλίτου βασιλικῆς», ἡ ὁποία ἐν τούτοις «δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐχρησιμοποιήθη ἀργότερον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν διὰ τὴν λατρείαν των». Καὶ ἐπιλέγει : «Ποῦ δὲ ἔκειτο καὶ ποῖον σχῆμα καὶ μέγεθος εἶχεν ἡ παλαιὰ βασιλικὴ — ὁ Ὀρλάνδος προϋποθέτει ὕπαρξιν βασιλικῆς — θὰ ἀποδείξωσιν ἀνασκαφαὶ ἐνεργούμεναι παρὰ τὸν λιμένα»[2]. Αἱ ἀνασκαφαὶ διεξήχθησαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν ἀπὸ μέρους τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Σικάγου καὶ τῆς Ἰνδιάνας ὑπὸ τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Ρόμπερτ Σκράντον. Τὰ ἐν λόγῳ ἐρείπια κεῖνται ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς προβλῆτος τοῦ ἀρχαίου λιμένος. Αἱ ἀνασκαφαί, πολὺ ἀποδοτικαὶ εἰς σπάνια εὑρήματα ἄλλα, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικῶς δύσκολοι λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων οἰκοδομικῶν ἐπεμβάσεων — ὁ κ. Σκράντον διακρίνει ἕνδεκα οἰκοδομικὰς περιόδους — καὶ ἐπειδὴ

---

* Τὰ σχέδια εἰκ. 5, 9, 10 καὶ 11 ἐξεπονήθησαν προθύμως ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος Κας Καλλισθένης Ἀβδελίδη. Τὴν εὐχαριστῶ θερμότατα.

1. Γεωργίου Λαμπάκη, Χριστιανικαὶ Κεγχρεαί, Miscellanea di Archeologia, Storia e Filologia dedicata al prof. A. Salinas, Palermo 1907, σ. 76.

2. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ βασιλικὴ τῶν Κεγχρεῶν, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 10, 1935, σσ. 55 - 57.

μέρος τοῦ ἐδῶ ἀρχαιολογικοῦ χώρου εὑρίσκεται ἤδη ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ἐπεβεβαίωσαν μὲν τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὴν ὅμως ζητήματα ἀπεδείχθησαν καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν περίπλοκα. Γενικῶς περὶ τῶν ἐρειπίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς δὲν προῆλθον ἀσφαλῆ τεκμήρια ἐγγυώμενα τὴν ἄμεσον κατανόησιν καὶ ἀποκατάστασιν τῆς κατόψεώς της.

Ἔχω ἤδη ἐπὶ τοῦ προκειμένου διατυπώσει συγκεκριμένην ἄποψιν[1]. Ἐπανέρχομαι εἰς τὸ θέμα μετὰ τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῶν πορισμάτων περὶ τῶν ἐν Κεγχρεαῖς ἀνασκαφῶν[2].

Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐδῶ χριστιανικὴ βασιλικὴ διεδέχθη τὸ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου μαρτυρούμενον ἱερὸν τῆς Ἴσιδος (Παυσαν. II 2, 3), τοῦτο ἐκτισμένον ἐπὶ τῆς θέσεως αὐλῆς, ἡ ὁποία περιέκλειε προηγουμένως μικρὸν τετράπλευρον οἰκοδόμημα, πιθανῶς μικρὸν ναὸν ἢ ᾠρεῖον. Ἡ αὐλὴ ἐξετείνετο πρὸς Β.[3] «δρόμου» ἀρχομένου ἀπὸ Δ., ἀπὸ στενοῦ διαδρόμου — ἐκτεινομένου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. — καὶ φέροντος πρὸς Α., εἰς ἀψιδωτὴν ἄλλην αὐλὴν περικλείουσαν κρήνην μὲ πίδακα, ἀναγομένην δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Ρ. Σκράντον εἰς τὴν πέμπτην περίοδον οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, τὴν ὁποίαν καὶ χρονολογεῖ εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὸ 100 μ.Χ.[4] Ὁ «δρόμος» θεωρεῖται ἀρχαιότερος τῆς αὐλῆς μὲ τὴν κρήνην, ὑποτίθεται δὲ ὅτι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς του εἶχε στοὰν μὲ κιονοστοιχίαν[5]. Ἡ πρώτη αὐλὴ — μὲ τὸν πιθανῶς ναΐσκον — θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἕκτην οἰκοδομικὴν περίοδον, ἀναγομένην εἰς τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. Κατὰ ἑβδόμην καὶ ὀγδόην τινὰ περίοδον, περὶ τὸ 375 μ.Χ., ἡ μὲν αὐλὴ αὕτη διεμορφώθη, ὡς ὑποστηρίζεται, εἰς αἴθουσαν μὲ δάπεδον ἐστρωμένον πιθανῶς τότε διὰ ψηφιδωτοῦ, ἀμφικλινῆ στέγην, νάρθηκα καὶ πρὸς Α. ἀψῖδα, παραλλήλως δὲ ὁ «δρόμος» — ὁ ὁδηγῶν πρὸς τὴν αὐλὴν μὲ τὴν κρήνην — ἔγινε μνημειωδέστερος δεχθεὶς καὶ δευτέραν στοάν, αὐτὴν κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς του. Πρὸς Β. καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἀψιδωτὴν αἴθουσαν προσετέθησαν τότε καὶ δύο διαδοχικοὶ ἐπιμήκεις χῶροι ἴσοι πρὸς τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τῶν στοῶν τοῦ «δρόμου» (εἰκ. 1). Ἀποκαθίστανται οὕτω

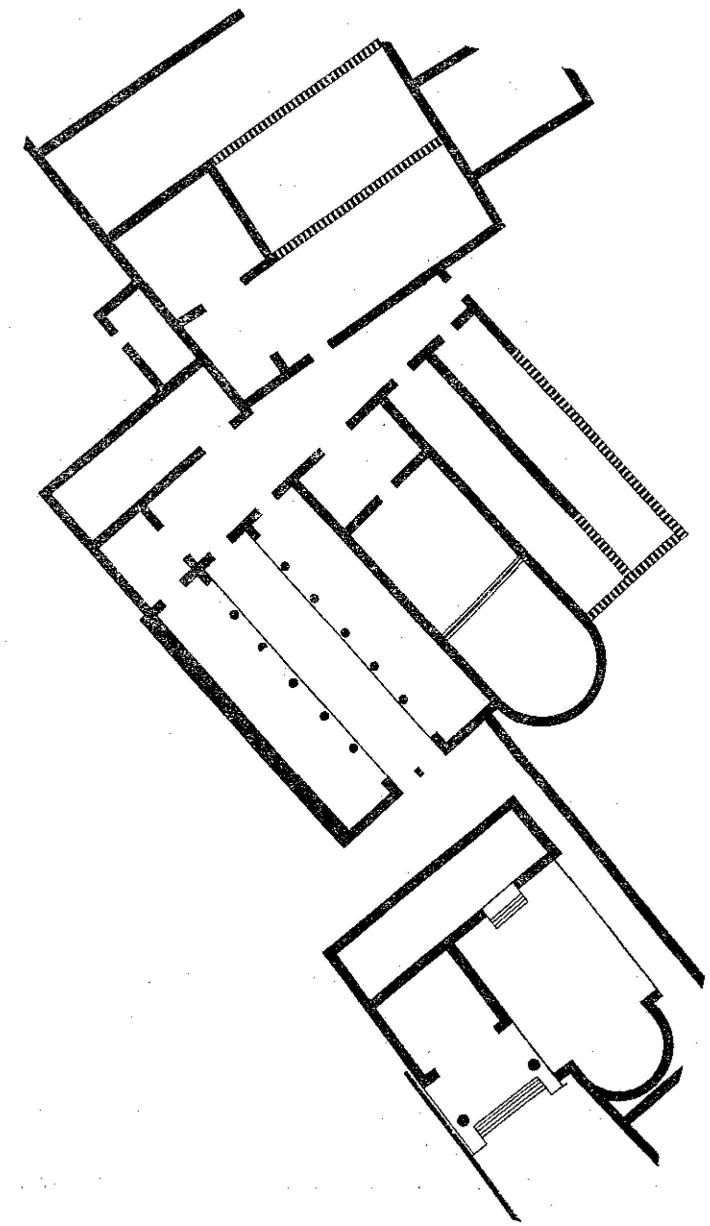
1. D. I. Pallas, Les monuments paléochrétiens en Grèce découverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977, σσ. 171 - 172, εἰκ. 116.

2. Robert Scranton-Joseph W. Shaw-Leila Ibrahim, Kenchreai, Eastern Port of Corinth, I, Topography and Architecture, Leiden 1978.

3. Οἱ ἀκολουθοῦντες προσδιορισμοὶ τῶν ἀξόνων τῶν περιγραφομένων οἰκοδομημάτων, κατὰ τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, χρησιμοποιοῦνται συμβατικῶς, ἁπλῶς δ' ἐν σχέσει πρὸς αὐτά, μετὰ τῶν ὁποίων οἱ πρῶτοι συνάπτονται διὰ γωνίας μικροτέρας τῆς ὀρθῆς.

4. Scranton et all., σσ. 55 κἑξ., 60 καὶ 70, εἰκ. 28.

5. Αὐτόθι, σσ. 61 κἑξ.

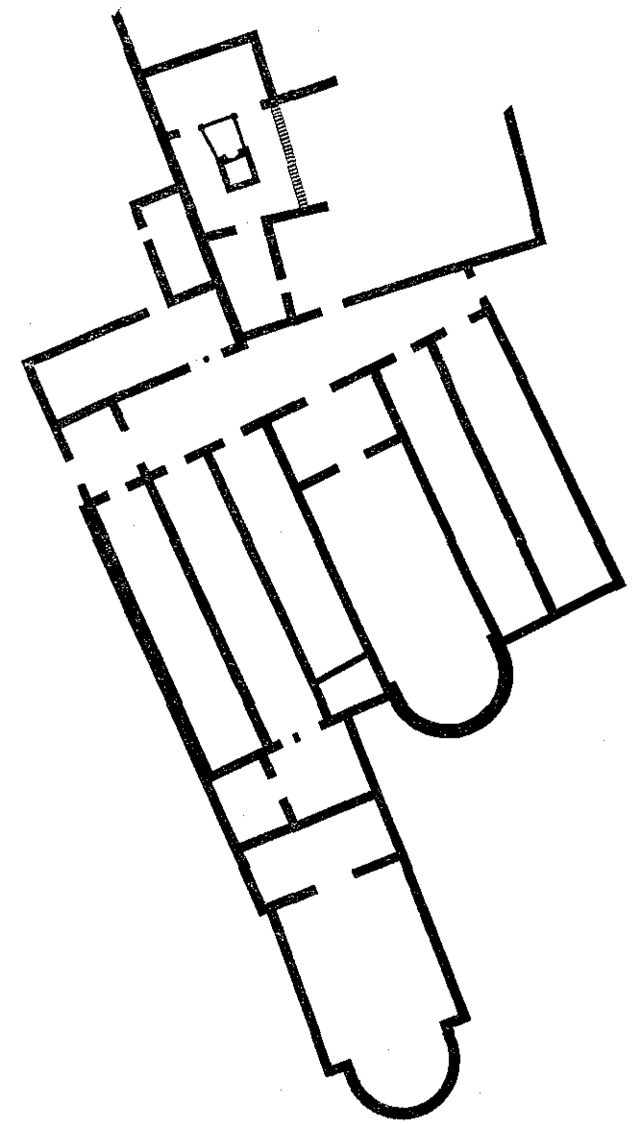

1. Κεγχρεαί. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος μὲ τὸ θεωρούμενον Ἰσεῖον (Ρ. Σκράντον).

ὑπὸ τοῦ κ. Ρ. Σκράντον ἓξ ἐν ὅλῳ — μετὰ τοῦ «δρόμου» — διαδοχικῶς παράλληλοι καὶ ἰσομήκεις χῶροι, προσιτοὶ ἰδιαιτέρως ἕκαστος ἀπὸ Δ., ἐκ τοῦ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἐκτεινομένου στενοῦ διαδρόμου, θεωρεῖται δὲ ὅτι συνιστοῦν τὸ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου μνημονευόμενον Ἰσεῖον[1], μὴ ταυτιζόμενον βεβαίως πρὸς τὸ οἰκοδόμημα τὸ μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου περιηγητοῦ. Ὁ βίος τοῦ νεωτέρου τούτου Ἰσείου φέρεται βραχύτατος· θεωρεῖται ὅτι τοῦτο κατεστράφη κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ ἔτους 375 μ.Χ.[2] καὶ ὅτι μετὰ τὴν οὕτως ἐρήμωσιν τοῦ χώρου ἐδημιουργήθησαν εὐνοϊκαὶ συνθῆκαι διὰ τὴν ἐκχριστιάνισίν του.

Ἡ χριστιανικὴ — ἐνάτη καὶ δεκάτη — περίοδος τοῦ ἐν Κεγχρεαῖς ἀνασκαφέντος χώρου συμπίπτει κατὰ τὸν κ. Ρ. Σκράντον πρὸς τὴν περίοδον στερεώσεως τῶν ἐρειπίων καὶ τὴν μετατροπὴν τοῦ ἄλλοτε Ἰσείου εἰς χριστιανικὴν βασιλικήν. Τὴν ἀποκαθιστᾷ μονόκλιτον, μὲ νάρθηκα καὶ ἔχουσαν ἑκατέρωθεν τῶν μακρῶν πλευρῶν της — κατὰ μῆκος καὶ ἐν ἐπαφῇ — ἐπιμήκεις χώρους, ἀλλ' ἄνευ ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῆς βασιλικῆς καὶ μεταξύ των. Τὸν πρὸς Δ. — ἀπὸ Β. πρὸς Ν. — στενὸν διάδρομον θεωρεῖ ἐστεγασμένον πλέον καὶ λειτουργοῦντα ὡς ἐξωνάρθηκα. Δυτικῶς τοῦ ἐξωνάρθηκος τούτου ὡρισμέναι ἐκ τῶν ἄλλοτε λιμενικῶν ἀποθηκῶν διεσκευάσθησαν εἰς βαπτιστήριον, ἡ κολυμβήθρα τοῦ ὁποίου, τετράπλευρος, ἐστεγάσθη ὑπὸ κιβωτίου. Τέλος ἡ ἀψιδωτὴ αὐλὴ μὲ τὴν κρήνην, ἡ προσιτὴ ἐκ τοῦ «δρόμου», μετετράπη εἰς ἀψιδωτὸν παρεκκλήσιον (εἰκ. 2). Κατὰ τὸν κ. Ρ. Σκράντον ὁ «δρόμος» διετήρησε καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον τοῦ προκειμένου χώρου τὴν ἀρχικὴν λειτουργίαν του, ὡς διαδρόμου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ βορεία στοά του ἀφ' ἑνὸς ἐδέχθη εἰς τὰ μετακιόνιά της τοιχοποιίαν καὶ ἀφ' ἑτέρου περιωρίσθη εἰς μῆκος κατ' Α. καὶ εἰς ἀπόστασιν 2,00 μ. ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ πρὸς Α. πέρατός της διὰ τοίχου ἐγκαρσίου πρὸς τὴν κιονοστοιχίαν· ἐστρώθη ὅμως τώρα ὁ ἀρχαῖος διάδρομος διὰ μαρμαροθετήματος ἐκ πολυχρώμων πλακῶν, διὰ νὰ ὁδηγῇ εἰς τὸ παρεκκλήσιον, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ περιώρισαν τότε τὸ πλάτος του μὲ τὸ νὰ κατασκευάσουν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν νοτίαν στοάν του καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος του ἕδρανον πλάτους 0,50 μ. Παραλλήλως ὁ πρὸς Δ. ἐπιμήκης διάδρομος — ὁ «ἐξωνάρθηξ» — ἐκ τοῦ ὁποίου ἐγίνοντο προσιτοὶ οἱ ἀνωτέρω χῶροι, τὸ βαπτιστήριον καὶ οἱ χῶροι τῆς, ὡς εἴπομεν, μονοκλίτου βασιλικῆς ἐστρώθησαν διὰ ψηφιδωτῶν[3]. Ὡς χρονικὸν ὅριον τῆς κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τοῦ μαρμαροθετήματος προτείνονται οἱ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. χρόνοι — τὸ ἐνωρίτερον — μὲ γενικῶς ὅριον συμπληρώσεως τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἐργασιῶν τὸν 5ον αἰ.[4] Κατὰ τὸν κ. Ρ. Σκράντον κατε-

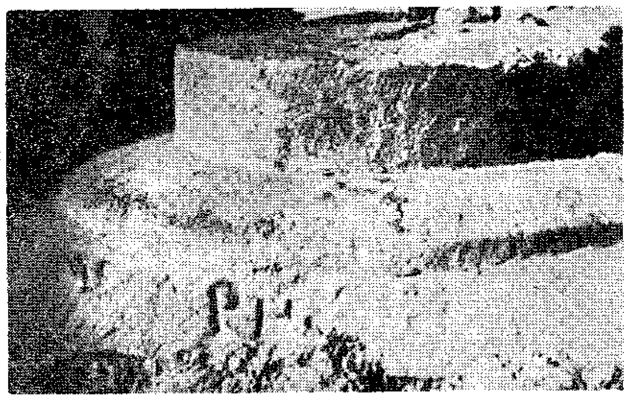
1. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 63 - 64, 70 - 71, 76 καὶ 147.
2. Αὐτόθι, σσ. 65 καὶ 75 - 76.
3. Αὐτόθι, σσ. 65 κἑξ., 71 καὶ 77 - 78.
4. Αὐτόθι, σσ. 107 - 114, 115 καὶ 116 - 120.

2. Κεγχρεαί. Ἡ χριστιανικὴ περίοδος μὲ τὴν θεωρουμένην ὡς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν (Ρ. Σκράντον).

στράφη τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοῦτο συγκρότημα περὶ τὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ., ὅτε καὶ ἠκολούθησε περίοδος — ἐνδεκάτη — πτωχικῆς ἀνοικοδομήσεως καὶ ἀργῆς καὶ χρονιζούσης παρακμῆς, μὲ λείψανα πυρᾶς καὶ ταφὰς μέχρι τῆς τελείας ἐγκαταλείψεως τοῦ χώρου[1].

Διὰ τὴν κατανόησιν τῆς κτιριακῆς ἀνελίξεως τοῦ περιγραφέντος ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀπὸ τῆς κατὰ τὸν κ. Ρ. Σκράντον ἑβδόμης οἰκοδομικῆς περιόδου (εἰκ. 1) τὸ κρισιμώτερον καί, ὡς πιστεύω, πλέον βέβαιον ἀρχαιολογικὸν τεκμήριον συνιστᾷ ἡ βορεία κιονοστοιχία τοῦ «δρόμου», μὲ τὰς κατὰ χώραν σῳζομένας πέντε ἰωνιζούσας βάσεις[2]. Αὕτη βαίνει ἐπὶ στυλοβάτου τοποθετημένου ἐπὶ τοῦ θεμελίου παλαιοτέρου διαλυθέντος τοίχου καὶ εἰς ὕψος κατὰ 0,25 μ. ὑπὲρ τὴν στάθμην τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ «δρόμου»[3]. Αἱ βάσεις ἀνήκουν εἰς ἁπλουστευμένον τύπον ἰωνικῆς βάσεως, τὸν ἐκ πλίνθου, καὶ μιᾶς σπείρας τεταρτοκυλινδρικῆς διατομῆς καὶ μὲ ἐπιφάνειαν ἁδρῶς

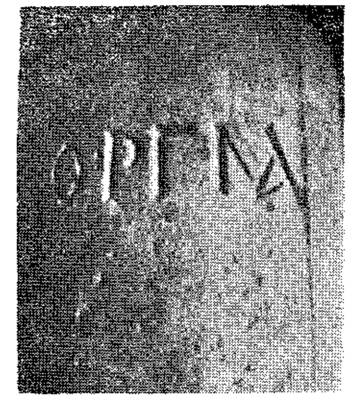
3. Κεγχρεαί. Ἰωνίζουσα βάσις κατὰ χώραν (Ρ. Σκράντον).

κατειργασμένην, οὕτως ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἡμιτελοῦς· μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὰς ἐδῶ βάσεις ἡ τεταρτοκυλινδρικὴ ἐπιφάνεια τείνει νὰ γίνῃ πρισματική, ἐπὶ πλέον δ' αἱ πλίνθοι χαρακτηρίζονται διὰ τῶν γραμμάτων ΡΗ, λιθοξοϊκῶν σημάτων ἐπιμελῶς χαραγμένων (εἰκ. 3)[4].

Ὑπέδειξα ἤδη ὅτι ὁ ἀνωτέρω τύπος βάσεων χρησιμοποιεῖται ἰδίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.[5], ἀλλ' ὁ κ. Ρ. Σκράντον, μολονότι χρονολογεῖ

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 67.
2. Βλ. ἀνωτ., σ. 296.
3. Scranton, et all., σ. 64.
4. Αὐτόθι, σσ. 64 καὶ 77, πίν. XXVIII B.
5. D. Pallas, Monuments découverts, σ. 172. Περὶ τοῦ τύπου τούτου βά-

καὶ αὐτὸς ἐκ πρώτης ὄψεως τὰς βάσεις εἰς τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐπίσης ἐκ πρώτης ὄψεως θεωρεῖ καὶ αὐτὸς τὰ γράμματα ΡΗ ὡς λιθοξοϊκὰ σήματα, ἀποκλίνει ἐν τούτοις εἰς τὸ νὰ τὰ ἑρμηνεύσῃ ὡς χρονίαν — ὡς ἔτος ἀπὸ τῆς βασιλείας Διοκλητιανοῦ — νὰ χρονολογήσῃ δὲ τὰς βάσεις, συνεπῶς τὴν κιονοστοιχίαν καὶ τὴν κατ' αὐτὸν βορείαν στοὰν τοῦ «δρόμου», εἰς τὸ ἔτος 392 μ.Χ.[1] Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ ἀποτμήματος κίονος ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου, προφανῶς δ' ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ προκειμένου οἰκοδομήματος, ἀπαντοῦν τὰ γράμματα ΟΡΓΙΛΑ (εἰκ. 4)[2], λιθοξοϊκὰ ἐπίσης σημεῖα, ὁ κ. Ρ. Σκράντον θεωρεῖ τὴν μεταξὺ τοῦ

4. Κεγχρεαί. Ἀπότμημα κίονος (Ρ. Σκράντον).

Ι καὶ τοῦ Α μικρὰν ἀμβλεῖαν χαραγὴν ὡς πιθανὸν δεύτερον σκέλος τοῦ γράμματος Λ (ΟΡΓΛΑ), τείνει ὅμως ν' ἀναγνωρίσῃ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ὁμάδα γραμμάτων τὴν λ. ΟΡΓΙΑ, τὴν ὁποίαν καὶ ἐξηγεῖ ὡς ἐπίθετον προσγραφόμενον εἰς τὴν Ἶσιδα : «[Ἶσις] ὀργία»[3].

Νομίζω ὅτι, ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ἱστορίας τῆς μορφῆς τῆς ἰωνικῆς βάσεως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὀψίμου ἀρχαιότητος, δὲν ὑπάρχει ἀποχρῶν λόγος, ὁ ὁποῖος νὰ ὑποχρεώνῃ εἰς τὸ νὰ χρονολογηθοῦν αἱ βάσεις τοῦ οἰκοδομήματος τῶν Κεγχρεῶν, μὲ τὴν τεταρτοκυλινδρικὴν μάλιστα σπεῖραν των νὰ τείνῃ πρὸς τὸ ν' ἀποκτήσῃ κατατομὴν διέδρου γωνίας, εἰς χρόνους πρὸ τοῦ τέλους

σεων : Δ. Ἰ. Πάλλας, «Ἰουστινιάνεια» γλυπτὰ αἰσθητικῶς ἀνεπέργαστα, ἐν Εἰς μνήμην Παναγιώτου Ἀ. Μιχελῆ, Ἀθῆναι 1971, σσ. 420 κἑξ., ὅπου καὶ παραδείγματα ἐκ τῆς Κορίνθου καὶ τῆς περιοχῆς της. Πρβλ. J.-P. Sodini-K. Kolokotsas, Aliki, II : La basilique double (= Études Thasiennes X), Paris (1984), σσ. 32 - 35.

1. Scranton, et all, σσ. 73 - 77, Robert Scranton, De PH apud Cenchreas, Classical Philol. LXXI, 1976, σσ. 107 - 108.
2. Scranton et all., σ. 73, πίν. XXVIIIC.
3. Αὐτόθι.

τοῦ 5ου αἰ. Ἀλλὰ καὶ ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων δὲν ἐντάσσεται εἰς τὸν 4ον αἰ. Τὰ γράμματα ΡΗ μὲ τὸ ν' ἀπαντοῦν εἰς ὅλας τὰς βάσεις ὑποσημαίνουν ἀσφαλῶς σήματα ἐργαστηρίου ἢ ἁπλῶς τεχνίτου[1]. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ λειτουργία τῶν γραμμάτων ΟΡΓΙΛΑ εἰς τὸ ἀπότμημα κίονος· πιθανῶς, ὅμως ὑποσημαίνεται διὰ τούτων καὶ ἡ θέσις τοῦ κίονος (ἀτυχῶς διεσώθη ἓν μόνον παράδειγμα καὶ εἶναι παρακινδυνευμένον οἱονδήποτε συμπέρασμα)· ἀλλὰ παραδίδεται καὶ ἡ παρουσία μικρᾶς ἀμβλείας γραμμῆς μεταξὺ διαφόρων ὁμάδων γραμμάτων εἰς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διὰ πολλῶν παραδειγμάτων[2].

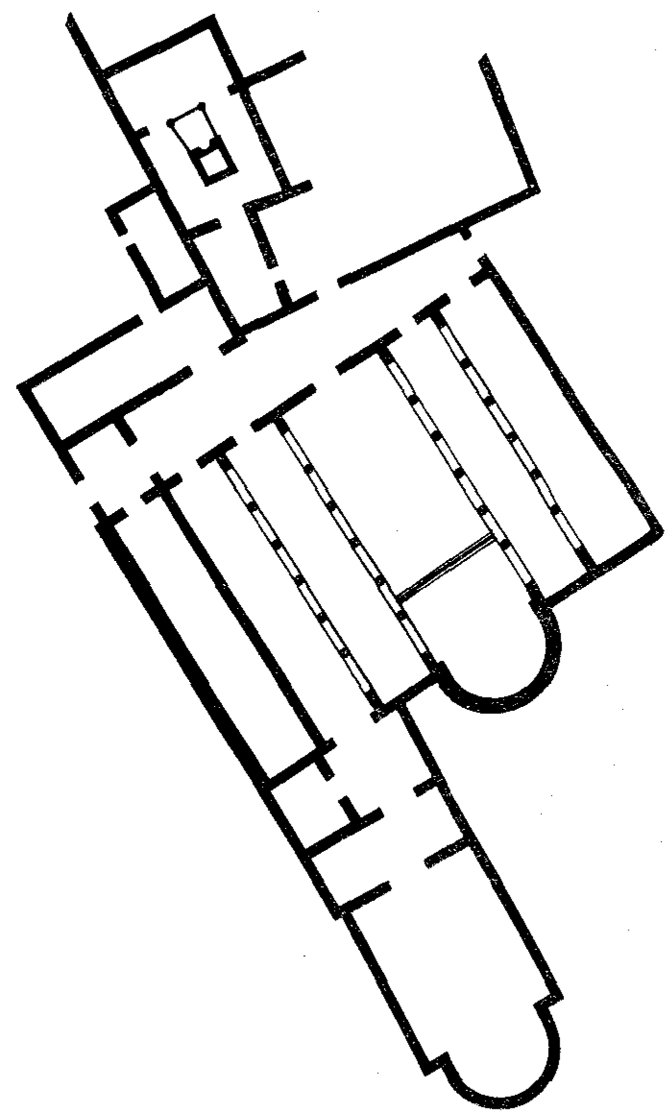
Εἶναι, συνεπῶς, κατάδηλον, οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας ἐπιτρεπομένης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ὅτι ἡ ἐπὶ τῶν ἰωνιζουσῶν βάσεων κιονοστοιχία, χρονολογουμένη ὡς ἀνωτέρω ἀνελύθη τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ., συνιστᾷ ὄχι τὴν ὄψιν στοᾶς ἐντὸς συγκροτήματος ἀρχαίων οἰκοδομημάτων — ἰσείου ἢ ἄλλου — τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ἀλλὰ τὴν πρὸς Ν. ἀκραίαν κιονοστοιχίαν ὀψιμωτέρας τοὐλάχιστον κατὰ ἕνα αἰῶνα πεντακλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὁ θεωρηθεὶς ὡς «δρόμος» συνιστᾷ τὸ ἀκραῖον νότιον κλίτος (εἰκ. 5). Ἐκ τῆς βασιλικῆς ἐκείνης ἀπέμειναν, ἀτυχῶς, μόνον ὁ στυλοβάτης τῆς ἀνωτέρω κιονοστοιχίας μὲ τὰς βάσεις κατὰ χώραν, τὸ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὴν ἀκραῖον νότιον κλίτος, ὡς ἤδη εἴπομεν, καὶ — προσθέτομεν — ὁ στυλοβάτης ὁ μεταξὺ τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τοῦ πρὸς Ν. διαμέσου πλαγίου κλίτους. Τῶν ἄλλων μερῶν τῆς βασιλικῆς δὲν διακρίνονται εἰ μὴ θεμέλια κατὰ τὸ πλεῖστον δ' ὑπὸ τὴν θάλασσαν. Ἀλλ' ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους διασώζονται κατὰ χώραν, ἂν καὶ διαταραγμένοι, οἱ βατῆρες τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εἰς ἀπόστασιν 4,50 μ. ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς ἀψῖδος, μὲ τὴν ἄνω δ' ἐπιφάνειάν των εἰς στάθμην κατὰ 0,40 μ. ὑψηλοτέραν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ[3].

Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τοῦ μεταξὺ τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τοῦ πρὸς Ν. ἑπομένου διασώζονται κατὰ χώραν πώρινοι δόμοι ἢ λείψανά των (εἰκ. 6, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν χαμηλὰ δύο παρενθέτων καὶ ἀμελῶς τοποθετημένων

1. Παραδείγματα: K. Wulzinger, Die Steinmetzzeichen der Bin-bir-Direk, BZ 22, 1913, σσ. 459-473, Friedr. Wilh. Deichmann, Ravenna, Haupstdadt des antiken Abendlands, Kommentar, II, Wiesbaden 1976, σσ. 206-230, ἰδίως σσ. 219 καὶ 224, Jean-Pierre Sodini, Marques de tâcherons inédites à Istanbul et en Grèce, ἐν (Xavier Barral Altet), Artistes, artisans et production artistique au moyen âge, II, Paris 1987, σσ. 503-518. Ἐκ τῶν ἐκεῖ παρατιθεμένων παραδειγμάτων πλησιεστέρα πρὸς τὴν ἐδῶ ἐκ τῶν δύο γραμμάτων ΡΗ ὁμάδα εἶναι ἡ ΡΕ (ἀπαντᾷ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ραβένναν).

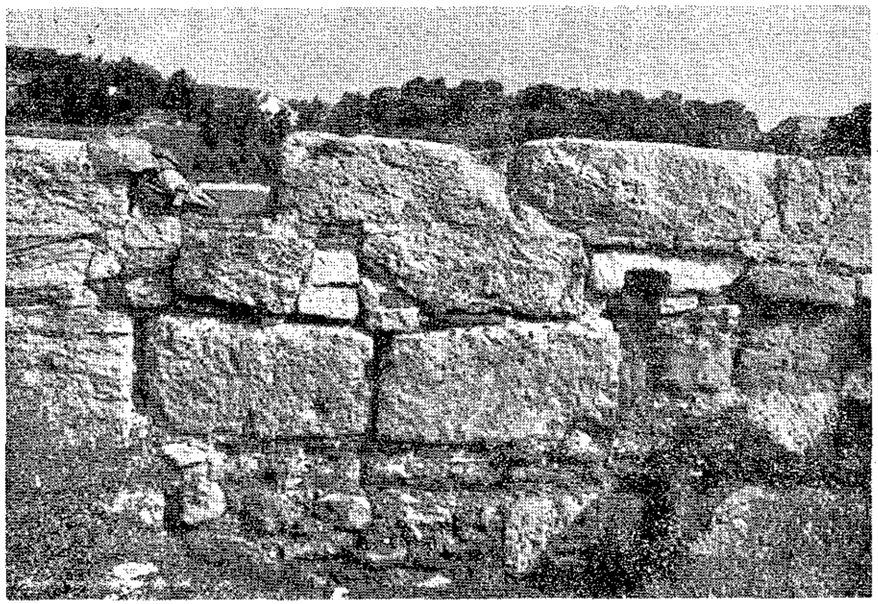
2. Εὐκρινέστερον παρὰ Wulzinger ἔνθ' ἀνωτ.

3. Robert Scranton-Edwin Ramage, Investigations at Corinthian Kenchreai, Hesperia 36, 1967, σ. 153, Scranton et all., σ. 63, πίν. XXVII A.

5. Κεγχρεαί. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (ἀποκατάστασις τῆς Κατόψεως). Πρώτη φάσις.

δόμων) δυνάμενοι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ὑπόβαθρα τῶν ἐλλειπουσῶν βάσεων τῆς κιονοστοιχίας. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὡρίζετο τὸ μεσαῖον κλίτος ἑκατέρωθεν ὑπὸ πεσσοστοιχιῶν. Πάντως νομίζω ὅτι δὲν εἶναι παρακινδυνευμένον ν' ἀποκατασταθοῦν αἱ ἐλλείπουσαι εἴτε κιονοστοιχίαι εἴτε πεσσοστοιχίαι διὰ στοιχείων ἰσαρίθμων πρὸς τὰ τῆς βεβαίας κιονοστοιχίας καὶ κατὰ τὴν πρὸς Β. προέκτασιν τῶν εὐθειῶν ἀπὸ τῶν κέντρων τῶν κατὰ χώραν βάσεών της. Πεσσοστοιχίαι ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου κλίτους δὲν εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὴν Κόρινθον[1]· ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ πεντάκλιτον τῆς βασιλικῆς τῶν Κεγχρεῶν

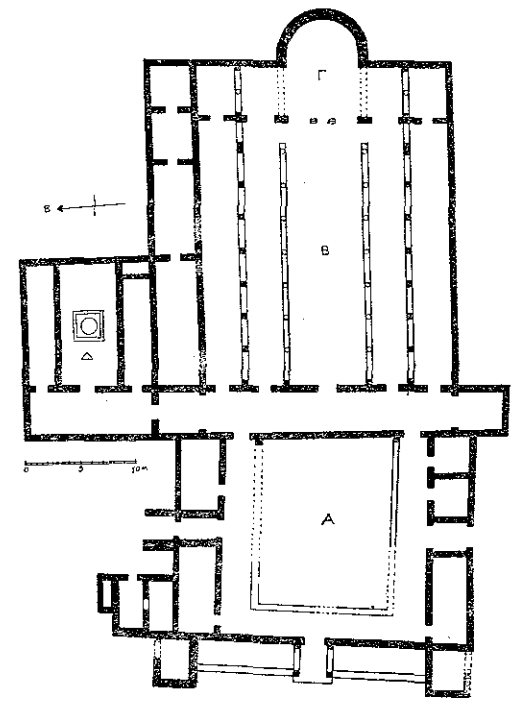

6. Κεγχρεαί. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Ὁ στυλοβάτης τῆς κιονο- (ἢ πεσσο)στοιχίας μεταξὺ τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τοῦ πρὸς Ν. πλαγίου (ἀπὸ Ν.). (Φωτογρ. κ. Ἰσιδώρου Κακούρη).

γειτονικὸν παράλληλον προσφέρει ἡ τοὐλάχιστον κατὰ ἥμισυν αἰῶνα ἀρχαιοτέρα βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, μὲ τὸν ἐπίσης στενομήκη νάρθηκα καὶ τὸ ἐν ἐπαφῇ, κατὰ τὸ μᾶλλον δ' ἢ ἧττον ἰσοπλατὲς πρὸς τὰ πλάγια κλίτη καὶ ἴσου μήκους πρὸς αὐτὰ διαμέρισμα, ἀλλὰ τοῦτο πρὸς Β. καὶ ἐκ περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς χώρων· ἡ βασιλικὴ ὅμως ἐκείνη — τῆς Ἐπιδαύρου — εἶναι μὲ ἐγκάρσιον

1. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Κρανείου : D. I. Pallas, Corinthe et Nikopolis pendant le haut moyen âge, Felix Ravenna CXVIII, 1979, σσ. 101 κἑξ., εἰκ. 4.

κλίτος (εἰκ. 7)[1]. Τὰ κλίτη ἦσαν προσιτὰ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος. Ὑπὲρ τῆς ἐδῶ διατυπουμένης ἑρμηνείας συνηγορεῖ καὶ ἡ παρουσία ἑδράνων, μάλιστα τοῦ ἐν ἐπαφῇ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου, ἐντὸς τοῦ κατὰ τὸν κ. Ρ. Σκράντον «δρόμου»[2], συμφώνως σχεδὸν πρὸς κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς[3]· εἶναι δὲ ἐπὶ τοῦ προκειμένου χαρακτηριστικὸν ὅτι τοῦτο κα-

7. Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος).

1. Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 4, 1929, σσ. 174 κἑξ., τοῦ αὐτοῦ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, σ. 200, εἰκ. 32, Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1952, σ. 50, εἰκ. 26, Rich. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, σσ. 91 κἑξ., εἰκ. 34 (= 2α ἔκδ. σ. 25, εἰκ. 72).

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 296.

3. D. I. Pallas, L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental, Πρακτικὰ τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 1980), Α' Εἰσηγήσεις, Θεσσαλονίκη 1984 (= Actes du Xe Congr. Intern. d'Arch. Chrét. κλπ., Città del Vaticano 1984, I), σσ. 115 - 116.

τεσκευάσθη, λογικῶς, πρὸ τῆς στρώσεως μαρμαροθετημάτων, ὅτι, δηλαδή, ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀρχιτέκτονος, ὡς σύλληψις, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ οἰκοδομήματός του.

Τὸ βαπτιστήριον — εἰς τοὺς δυτικῶς τοῦ νάρθηκος χώρους — δὲν θέτει ζητήματα ἑρμηνείας. Ὡς πρὸς τὸ μικρὸν ὅμως ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα, τὸ ἐκ διασκευῆς τῆς ἄλλοτε αὐλῆς μὲ τὴν κρήνην, κατὰ τὴν πρὸς Α. προέκτασιν, τοῦ ἀκραίου νοτίου κλίτους, τὸ ὁποῖον δ' ὁ κ. Ρ. Σκράντον θεωρεῖ ἁπλῶς παρεκκλήσιον, εἶναι εὔκολον ν' ἀναγνωρίσωμεν εἰς τοῦτο τὸ διακονικὸν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς[1], ὁ τύπος τοῦ ὁποίου καὶ ἡ θέσις ὁδηγοῦν ἐπίσης εἰς σχετικῶς ὀψίμους χρόνους.

Προβλήματα θέτουν ἡ ἐντοίχισις τῆς κιονοστοιχίας μὲ τὰς κατὰ χώραν βάσεις καὶ ἡ κατ' Α. βράχυνσις τοῦ πρώτου πρὸς Ν. πλαγίου κλίτους, τῆς κατὰ τὸν κ. Ρ. Σκράντον στοᾶς βορείως τοῦ «δρόμου»[2]. Παρατηροῦντες τὰ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος διατηρούμενα μέρη τοῦ καθέτου πρὸς τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς διαχωριστικοῦ τοίχου, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεκόπη πρὸς Α. μέρος τοῦ πλαγίου κλίτους, εὐκόλως ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἡ κατασκευή του εἶναι καλυτέρα τοῦ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. τοίχου (εἰκ. 8) τοῦ βαίνοντος ἐπὶ τῆς ἄλλοτε νοτίας κιονοστοιχίας ἢ πεσσοστοιχίας[3]. Ὁ μικρὸς οὗτος ἐγκάρσιος τοῖχος φαίνεται σαφῶς παλαιότερος τοῦ κατὰ μῆκος. Δὲν γνωρίζομεν, βεβαίως, τὴν ἐνδεχομένως σχέσιν του πρὸς τὴν βασιλικήν, ὡς ἤδη ἀποκατεστήσαμεν αὐτὴν (εἰκ. 5). Νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι προτιμότερον — λογικῶς — νὰ συνδυάσωμεν τὴν παρουσίαν του πρὸς τὰς ἐργασίας ἐντοιχίσεως τῆς κιονοστοιχίας, μὲ τὰς κατὰ χώραν βάσεις, ἐνέργειαν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκοπὴν τοῦ ἄλλοτε νοτίου ἀκραίου κλίτους καὶ τοῦ ἄλλοτε διακονικοῦ ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς βασιλικῆς. Ὁδηγοῦν, δηλαδή, τὰ πράγματα εἰς τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατὰ δευτέραν τινὰ περίοδον ἡ ἀρχικῶς πεντάκλιτος βασιλικὴ τῶν Κεγχρεῶν μετετράπη εἰς τρίκλιτον (εἰκ. 9). Διὰ τοῦ ἐγκαρσίου τοιχαρίου φαίνεται, συνεπῶς, ν' ἀπεκόπη πρὸς Α. τμῆμα τοῦ ἤδη μοναδικοῦ νοτίου κλίτους, ν' ἀποτελῇ δὲ τὸ μικρὸν τοῦτο ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ διαμέρισμα παστοφόριον ἑλλαδικοῦ τύπου, γνωστοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐκ παραδειγμάτων τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου[4].

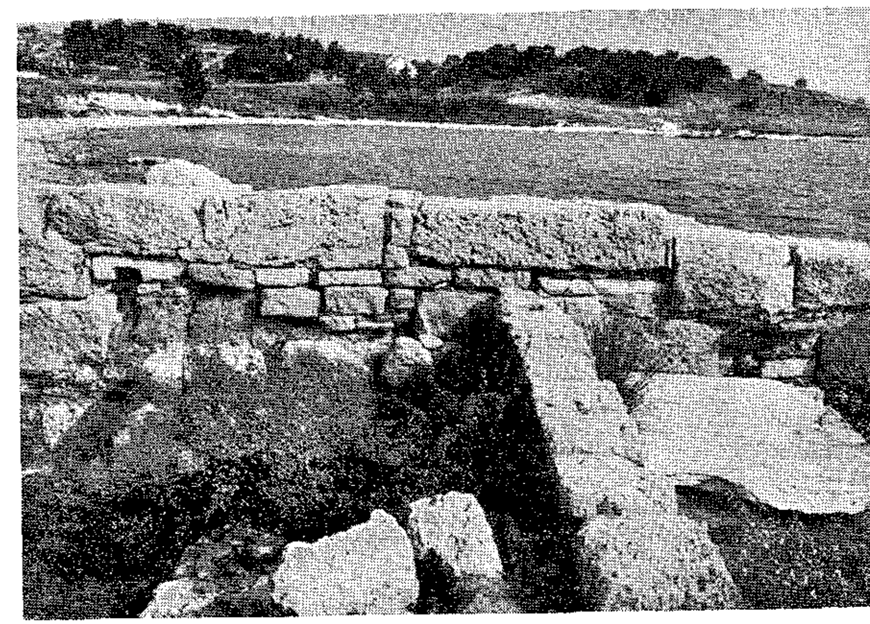
1. Παραδείγματα: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικάς, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. IV 4, 1964 - 1965, σσ. 366 κἑξ. Βλ. καὶ D. Pallas, Monuments découverts, σ. 220 (Βασιλικὴ Ἁγίου Ἀνδρέου Ἐρεσοῦ Λέσβου) καὶ σ. 257 (βασιλικὴ Α Χερσονήσου Κρήτης).

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 298.

3. Βλ. ἀνωτ., σσ. 302 - 304.

4. Βλ. Pallas, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 157, τοῦ αὐτοῦ, Monuments et textes, remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν 44, 1979 - 1980, σ. 78.

Ἀνακύπτουν ἤδη ζητήματα χρονολογίας, συγκεκριμένως περὶ τῶν χρόνων ἀφ' ἑνὸς ἐγέρσεως τῆς βασιλικῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰσόδου εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας της. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου βέβαιος εἶναι μόνον ὁ χρόνος τῆς καταστροφῆς της, τὸν ὁποῖον ὁ κ. Ρ. Σκράντον τοποθετεῖ περὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ.[1] Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν ἄλλων βασιλικῶν τῆς Κορίνθου νομίζω ὅτι ὡς χρόνος τῆς ὁριστικῆς καταστροφῆς καὶ τῆς βασιλικῆς τῶν Κεγχρεῶν πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ ἔτος 550/551, ὅτε κατεστράφη

8. Κεγχρεαί. Τὸ ἐγκάρσιον διατοίχισμα κατὰ τὸ ἀνατολικὸν πέρας τοῦ πρώτου πρὸς Ν. πλαγίου κλίτους (ἀπὸ Ν.). (Φωτογρ. κ. Ἰσιδώρου Κακούρη).

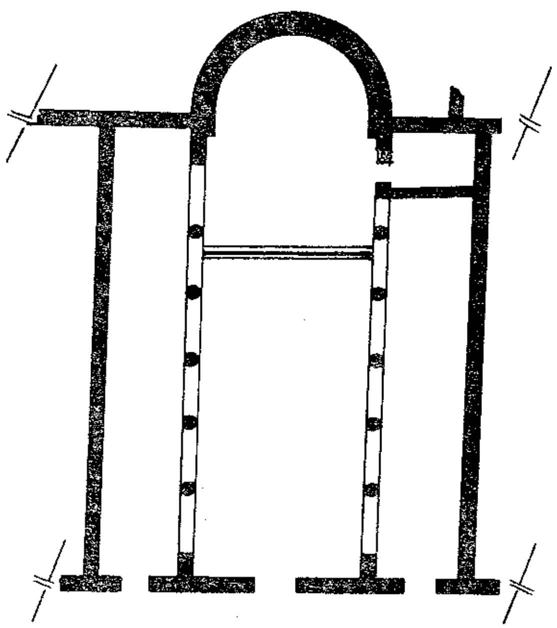
ὁλοσχερῶς καὶ ὅλη ἡ πόλις τῆς Κορίνθου ἐκ τοῦ μεγάλου τότε σεισμοῦ[2]. Ἂν δ' ἐννοήσωμεν, ὡς πιστεύω, ὡς τελειωτικὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς τὸ οἰκοδόμημα τῆς δευτέρας χριστιανικῆς φάσεως, ἀνακύπτει ὡς κύριον πλέον ζήτημα ὁ καθορισμὸς τοῦ χρόνου εἰσόδου εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τῆς βασιλικῆς. Ἡ μετατροπή της εἰς ἁπλῆν τρίκλιτον ἐπεβλήθη πιθανώτατα κατόπιν μερικῆς καταστροφῆς τῆς πεντακλίτου φάσεως ἐξ αἰτίας

1. Βλ. ἀνωτ., σσ. 298 - 300.

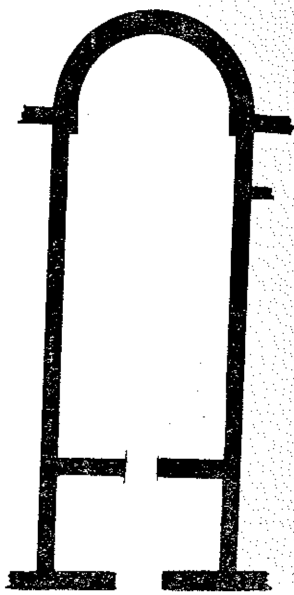
2. Βλ. D. Pallas, Felix Ravenna CXVIII, 1979, σσ. 95, 99, 109.

τῶν σεισμῶν τοῦ ἔτους 522, ἂν κρίνωμεν κατ' ἀναλογίαν πρὸς δευτέραν οἰκοδομικὴν φάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσῆλθε τότε καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Σκουτέλας[1]. Ὡς τελικὸν δὲ συμπέρασμα συνάγεται ὅτι ἡ πρώτη φάσις τῆς βασιλικῆς τῶν Κεγχρεῶν πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς χρόνους πρὸ τοῦ 522, πάντως ὄχι ἐνωρίτερον τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ.

Κατόπιν ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω ἕπεται ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Ρ. Σκράντον συναγομένη μονόκλιτος ἐκκλησία μὲ νάρθηκα (εἰκ. 10), ἡ θεωρουμένη ὑπὸ τούτου παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἀναγομένη εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ.,[2] συνιστᾷ τρίτην φάσιν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου. Περὶ τῆς χρονολογίας της δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἄλλαι πλὴν τοῦ ὅτι ὁ μακρὸς νότιος τοῖχος της ἐκτίσθη μετὰ τὴν σύλησιν καὶ προχωρημένην καταστροφὴν τοῦ στυλοβάτου τῆς πρώτης πρὸς δεξιὰ — μεταξὺ τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ τοῦ πρὸς Ν. πρώτου

9. Κεγχρεαί. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Δευτέρα φάσις.

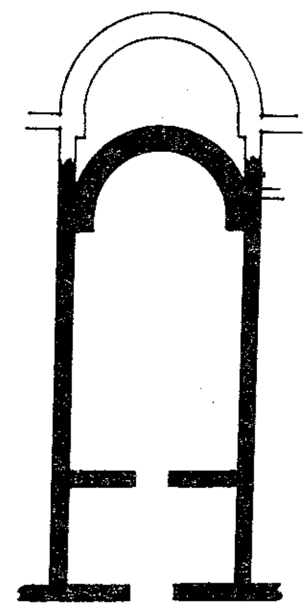

10. Κεγχρεαί. Ἡ ἄλλοτε παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Τρίτη φάσις.

1. Βλ. Δ. Ι. Πάλλα, Ἀνασκαφὴ ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1954, σσ. 211 κέξ. καὶ 218.

2. Βλ. ἀνωτ., σσ. 298 - 300, εἰκ. 2.

πλαγίου κλίτους — κινοστοιχίας (εἰκ. 8)· καὶ ὅτι εἰς τὸν τοῖχον τοῦτον ἐχρησιμοποιήθη ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν καὶ μάρμαρον ἐκ τοῦ βατῆρος τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου (εἰκ. 6 καὶ 8). Ἡ περιγραφεῖσα κατάστασις δὲν εὐνοεῖ, κατὰ τὴν γνώμην μου, χρονολόγησιν εὐθὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἔτους 550/551, ἀλλὰ προχωρημένην, πιθανῶς εἰς τοὺς χρόνους τοὺς ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ. Τετάρτην τέλος φάσιν συνιστᾷ, πάλιν κατὰ τὴν γνώμην μου,

11. Κεγχρεαί. Ἡ ἄλλοτε παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Τετάρτη φάσις.

βράχυνσις τῆς μονοκλίτου ἐκκλησίας ἀπὸ Α., ὅτε, δηλαδή, μετὰ τὴν καθίζησιν τῶν ἀνατολικῶν μερῶν τοῦ ἐδῶ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τὴν κατάκλυσιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀψῖδος ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ἔκτισαν δυτικώτερον τῆς πρώτης νέαν ἀψῖδα (εἰκ. 11).

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Ἐπιστέλλων τῷ Ἰωάννῃ Σκληρῷ ὁ Μιχαὴλ Γαβρᾶς[1], καὶ ἐν εἴδει παρηγορίας διὰ τὴν μετοίκησιν τοῦ πρώτου εἰς Κωνσταντινούπολιν, γράφει: *ἄλλως τε καὶ Εὐριπίδης ἐπιχορηγεῖ τῷ λόγῳ, πατρὶς ἔσθ' ἵν' ἂν πράττῃ τις εὖ λέγων*... Ὁ στίχος βεβαίως δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Εὐριπίδην, ἀλλ' ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, Πλοῦτος 1151: *πατρὶς γάρ ἐστι πᾶσ' ἵν' ἂν πράττῃ τις εὖ*. Προφανῶς ὁ Γαβρᾶς παρέπεμπεν ἀπὸ μνήμης καὶ δὲν ἐνεθυμεῖτο τὴν ἀκριβῆ πηγὴν τοῦ ἐν λόγῳ στίχου. Ἐνθυμεῖται ὅμως τὸ ἀκριβὲς περιβάλλον τοῦ χωρίου, ἀφοῦ κατωτέρω εἰς τὴν ἐπιστολὴν σπεύδει νὰ διευκρινήσῃ ὅτι εἰς τὸ ἀρχαῖον κείμενον ὁ λόγος θέλει τοὺς *ἐπὶ τῆς ἑαυτῶν διάγοντας ἀθλίως... πατρίδα τίθεσθαι ἣν δευτέραν στέρξαντες εὐτυχίας ἀφορμὴν εὑρίσκουσιν*, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης Σκληρὸς ἠτύχησε εἰς τὴν πατρίδα του. Ὅτι δὲ ὁ Γαβρᾶς ἐγνώριζε τὴν κωμῳδίαν *Πλοῦτος* προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων δύο παραθεμάτων τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἐπ. 94, *Τῷ Ξανθοπούλῳ κυρῷ Θεοδώρῳ*[2].

1. Ἐκδ. G. Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras. II. Teil. Text. Wien 1973, σσ. 81 - 82.

2. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 153-4, ὅπου τὰ ἀριστοφανικὰ χωρία σημειοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου εἰς τὸ ὑπόμνημα.

ΛΕΞΙΚΑ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΜΕΤΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α' ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΕΝ ΟΨΕΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

An. Boll.: Analecta Bollandiana, Bruxelles 1882 κἑξ.

Bollet. Grott.: Bollettino della Badia greca di Grottaferrata, Grottaferrata 1947 κἑξ.

Βυζαντινά: Βυζαντινά. Ἐπιστημονικὸν ὄργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, Θεσσαλονίκη 1969 κἑξ.

Byzantion: Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines, Bruxelles 1924 κἑξ.

BZ: Byzantinische Zeitschrift, München 1892 κἑξ.

Classica et Mediaevalia: Classica et Mediaevalia. Revue danoise de philologie et d'histoire, Copenhague 1938 κἑξ.

Class. Quart.: The Classical Quarterly, Oxford 1907 κἑξ.

ΕΕΒΣ: Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1924 κἑξ.

Emerita: Emerita. Boletín de lingüística y filología clásica, Madrid 1933 κἑξ.

EO: Echos d'Orient, Paris - Constantinople - Bucarest 1887 - 1940.

Eos: Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum, Lwów 1894 κἑξ.

JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien 1969 κἑξ.

Muséon: Le Muséon. Revue d'études orientales, Louvain 1882 κἑξ.

ΝΕ: Νέος Ἑλληνομνήμων. Τριμηνιαῖον περιοδικὸν σύγγραμμα συντασσόμενον καὶ ἐκδιδόμενον ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Ἀθήνησιν 1904 - 1927.

REA: Revue des études anciennes, Bordeaux 1899 κἑξ.

REB: Revue des études byzantines, Paris 1943 κἑξ.

RHE: Revue d'histoire ecclésiastique, Louvain 1943 κἑξ.

SBN: Studi bizantini e neoellenici, Roma 1925 κἑξ.

Scriptorium: Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits, Bruxelles 1946 κἑξ.

Siculorum Gymnasium: Siculorum Gymnasium, Calabria 1948 κἑξ.

SIFC: Studi Italiani di filologia classica, Firenze 1893 κἑξ.

Β'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΑΙ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Additions V: List of Additions to the Mss in the British Museum in the Years 1836 - 1840, V, London 1843.

Additions XIV: Catalogue of Additions to the Mss in the British Museum in the Years 1900 - 1905, XIV, London 1907.

Bandini I-III: A. M. Bandini, Catalogus codicum mss Bibliothecae Mediceae Laurentianae..., I-III, Florentiae 1764 - 1770.

Barbour: Ruth Barbour, Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holkham Hall, The Bodleian Library Record 6, No 5 (August 1960), σσ. 591 - 613.

B a t i f f o l : P. B a t i f f o l, L'abbaye de Rossano. Contribution à l'histoire de la Vaticane, Paris 1891.

C a n a r t - P e r i, Sussidi : P. C a n a r t - V. P e r i, Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana (Studi e Testi, 261), Città del Vaticano 1970.

C a p o c c i, Cod. Barb. gr. : V. C a p o c c i, Codices Barberiniani graeci. I. Codices 1 - 163 (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti jussu Johannis XXIII Pont. Max.), In Bybliotheca Vaticana 1958.

Catalogus cod. Vratisl. : Catalogus codicum graecorum qui in Bibliotheca urbica Vratislaviensi adservantur a philologis Vratislaviensibus compositus civitatis Vratislaviensis sumptibus impressus..., Vratislaviae 1889.

C e r u t i 1 : Inventario C e r u t i dei manoscritti della Biblioteca Ambrosiana, 1. A inf - E inf. (Fontes Ambrosiani in lucem editi cura et studio Bibliothecae Ambrosianae, 50), s.l. (= Milano) 1973.

C o n c a s t y : M a r i e - L o u i s e C o n c a s t y, Manuscrits grecs originaires de l'Italie méridionale conservés à Paris (Bibliothèque Nationale. Fonds Supplément grec), ἐν Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, I, Roma 1953 [= SBN 7, 1953], σσ. 22 - 34.

C o x e I : H. O. C o x e, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae t.I, recensionem codicum graecorum continens, Oxford 1853.

C y r i l l u s I : S. C y r i l l u s, Codices graeci manuscripti Regiae Bibliothecae Borbonicae descripti atque illustrati, I, Neapoli 1826.

D e A n d r é s II, III : G r. d e A n d r é s, o.s.a., Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de el Escorial, II : Códices 179 - 420, Madrid 1965. III: Códices 421 - 649, Madrid 1967.

D e A n d r é s, Cod. gr. desaparacidos : G r. d e A n d r é s, o.s.a., Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de el Escorial, el Escorial 1968.

D e v r e e s s e, Cod. Vat. gr., II : R. D e v r e e s s e, Codices Vaticani graeci. II. Codices 330 - 603 (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti jussu Pii XI Pont. Max.), In Bibliotheca Vaticana 1937.

D e v r e e s s e, Coislin : R. D e v r e e s s e, Catalogue des manuscrits grecs. II. Le fonds Coislin (Bibliothèque Nationale. Département des manuscrits), Paris 1945.

D e v r e e e s s e, Fonds grec de la Vaticane : R. D e v r e e s s e, Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V (Studi e Testi, 244), Città del Vaticano 1965.

D e v r e e s s e, Mss de l'Italie méridionale : R. D e v r e e s s e, Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (Studi e Testi, 183), Città del Vaticano 1955.

F r a n c h i d e' C a v a l i e r i. Cod. Chis. et Borg. : P. F r a n c h i d e' C a v a l i e r i, Codices graeci Chisiani et Borgiani (Bybliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti jussu Pii X Pont. Max.), Romae 1927.

G a i s f o r d, Catalogus : T. G a i s f o r d, Catalogus sive notitia manuscriptorum qui a Cel. E. D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana adservantur, I, Oxonii 1812.

G a m i l l s c h e g - H a r l f i n g e r : E. G a m i l l s c h e g - D. H a r l f i n g e r, Repertorium der griechischen Kopisten. 800 - 1600. 1. Teil. Handschriften aus Bibliotheken grossbritanniens. A. Verzeichnis der Kopisten (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik. III/1 A), Wien 1981.

G a r d t h a u s e n, Cod. gr. Sinai. : V. G a r d t h a u s e n, Catalogus codicum graecorum Sinaiticorum, Oxford 1886.

G r a u x : C h. G r a u x, Notices sommaires des manuscrits grecs de la grande Bibliothèque Royale de Copenhague, Paris 1879.

G r a u x - M a r t i n : C h. G r a u x - A. M a r t i n, Notices sommaires des manuscrits grecs de Suède, Paris 1889. (Extrait des Archives des Missions, 3e série, tome XV).

H a l k i n, Auctarium : F. H a l k i n, Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae (Subsidia Hagiographica, 47), Bruxelles 1969. Novum Auctarium: 1984.

H a l k i n, BHG, I-III : F. H a l k i n, Bibliotheca Hagiographica Graeca, I-III (Subsidia Hagiographica, 8a), Bruxelles 1957³.

H a l k i n, Paris. Inv. hagiogr. : F. H a l k i n, Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique (Subsidia Hagiographica, 4), Bruxelles 1968.

H a r d t V : I. H a r d t, Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae..., V, München 1812.

H u n g e r, Katalog 1 : H. H u n g e r, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Teil 1. Codices Historici, Codices Philosophici et Philolologici (Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek N. F. hrsg. von der Generaldirektion 4, R. Veröffentlichungen der Handschriften. 1. Band), Wien 1961.

H u n g e r, Katalog 3/2 : H. H u n g e r - O. K r e s t e n - C h r. H a n n i c k, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek 3/2. Codices Theologici 101 - 200 (Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek N.F. hrsg. von der Generaldirektion 4. R. Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. 1. Band), Wien 1984.

H u t t e r I: Irmgard H u t t e r, Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften. 1. Oxford. Bodleian Library. I, Stuttgart 1977.

H u t t e r, Corrigenda et Addenda : Irmgard H u t t e r, Corrigenda et Addenda zu CBM I und II, ἐν Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften. 3,1. Oxford, Bodleian Library III. Stuttgart 1982, σσ. 315 - 352.

Index BL, IV : Index of Manuscripts in the British Library, IV, Cambridge 1984.

I n g u a n e z : D. M a u r u s I n g u a n e z, Codicum Casinensium manuscriptorum catalogus cura et studio monachorum S. Benedicti Archicoenobii Montis Casini, III. Pars I et II (Codd. 401 - 600), Montis Casini 1940 - 41.

Inventari XXX : A. S o r b e l l i, Inventari dei manoscritti delle biblioteche d' Italia, XXX, Firenze 1924.

J a m e s : M. R h. J a m e s, The Western Mss in the Library of Trinity College, Cambridge. A Descriptive Catalogue I-IV, Cambridge 1900 - 1904.

Κ ο μ ί ν η, Πίνακες : Ἀ θ. Κ ο μ ί ν η, Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων (ΒΙΕ. Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν), ἐν Ἀθήναις 1968.

Λ ά μ π ρ ο ς I,II : Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Κατάλογοι τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, Cambridge I : 1895, II : 1900.

Λ ά μ π ρ ο υ, Κώδικες Κασίνου Ὄρους : Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Σύμμικτα. Τέσσαρες ἑλληνικοὶ κώδικες ἐν τῇ μονῇ τοῦ Κασίνου ὄρους, ἐν ΝΕ 10, 1913, σσ. 343 - 344.

Leroy: J. Leroy, Les manuscrits grecs d'Italie, Codicologica 2, 1978, σσ. 52 - 71.
Lucchesi: C. Lucchesi, La prima descrizione dei codici greci dell' Archiginnasio, Archiginnasio 22, 1927, σσ. 166 - 179.
Madan IV, V: F. Madan κ.ἄ., A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, Oxford IV : 1897, V : 1905.
Martini I.1, I.2, II: E. Martini, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, Milano I.1 :1893, I.2 : 1896, II : 1902.
Martini-Bassi: Aem. Martini-D. Bassi, Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae, I-II, Mediolani 1906.
Marx: J. Marx, Verzeichnis der Handschriften-Sammlung des Hospitals zu Cues bei Bernkastel a./Mosel., Trier 1905.
Mercati-De' Cavalieri, Cod. Vat. gr., I: I. Mercati-P. Franchi de' Cavalieri, Codices Vaticani graeci, I. Codices 1-329 (Bybliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti jussu Pii XI Pont. Max.), Roma 1923.
Meyier: K.A. de Meyier, Codices Bibliothecae Publicae Graeci (Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti-VIII), Lugduni Batavorum 1965.
Μικροφωτογραφήσεις Γ': Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων, Γ' 1981 - 1983 (Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ἱστορικὸ καὶ παλαιογραφικὸ ἀρχεῖο), Ἀθήνα 1985.
Mioni I: E. Mioni, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane, I (Indici e Cataloghi, 20), Roma ἄ.χ. (= 1964).
Molhuysen: P. C. Molhuysen, Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti, I. Codices Vulcaniani, Lugduni Batavorum 1910.
Montfaucon, Bibl. Bibl. : B. de Montfaucon, Bibliotheca Bibliothecarum manuscriptorum nova, I, Parisiis 1739.
Montfaucon, Bibl. Coislin. : B. de Montfaucon, Bibliotheca Coisliniana, olim Segueriana..., Parisiis 1715.
Nares I-IV: R. Nares, A Catalogue of the Harleian Mss in the British Museum, I-IV, London 1808 - 1812.
Notices et extraits, I (= Account and Extracts, I) : Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi, I, A Paris 1787 (= Accounts and Extracts of the Manuscripts in the Library of the King of France. Transl. from the French, I, London 1789).
Olivieri-Festa: A. Olivieri-N. Festa, Indice dei codici greci delle Biblioteche Universitaria e Comunale di Bologna, SIFC 3, 1895, σσ. 385 - 495.
Omont 1, 2, 3: H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres Bibliothèques de Paris et des Départements. 1. Ancien fonds grec. Théologie, Paris 1886. 2. Ancien fonds grec. Droit, histoire, sciences, Paris 1888. 3. Ancien fonds grec. Belles-lettres. Coislin. Supplément. Paris et Départements, Paris 1888.
Omont, Mss Miller: H. Omont, Bibliothèque Nationale. Catalogue des manuscrits grecs, français et espagnoles et des portulans recueillis par feu Emm. Miller, Paris 1897.
Omont, Mss Ridolfi: H. Omont, Un premier catalogue des manuscrits grecs du cardinal Ridolfi, Paris 1888. (Extrait de la Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 1888, σσ. 309 - 324).

Omont, Pays-Bas: H. Omont, Catalogue des manuscrits grecs des Bibliothèques des Pays-Bas (Leyde exceptée), Leipzig 1887.
Πάλλας: Δ. Πάλλα, Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Μέρος τρίτον μετὰ γενικῶν εὑρετηρίων, Ἀθῆναι 1955.
Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, I-V: Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιωτάτου Ἀποστολικοῦ τε καὶ Καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, I-V, Πετρούπολις 1891 - 1915.
Πολίτη, Ἑλλην. συλλ. : Λ. Πολίτη, Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν (Ἑλληνικά, Περιοδικὸν σύγγραμμα Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Παράρτημα 25), Θεσσαλονίκη 1976.
Politis, Zavorda: L. Politis, Die Handschriftensammlung des Klosters Zavorda und die neuaufgefundene Photios-Handschrift, Philologus 105, 1961, σσ. 136 - 144 (Ἡ μελέτη ἀναδημοσιεύεται ἐν Kodikologie, σσ. 645 - 656).
Puntoni: V. Puntoni, Indice dei codici greci della Biblioteca Estense di Modena, SIFC 4, 1896, σσ. 379 - 536.
Richard, British Museum: M. Richard, Inventaire des manuscrits grecs du British Museum. I. Fonds Sloane, Additional, Egerton, Cottonian et Stowe (CNRS. Publications de l'IRHT, 3), Paris 1952.
Richard, Répertoire-Supplément: M. Richard, Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs (Publications de l'Institut de recherche et d'histoire des textes, 1. CNRS) Paris ²1958. Supplément, I (1958 - 1963) : 1964.
Rostagno-Festa: E. Rostagno-N. Festa, Indice dei Codici greci Laurenziani non compresi nel catalogo del Bandini, SIFC 1, 1893, σσ. 129-323.
Sajdak, De codd. Cas. : I. Sajdak, De codicibus graecis in Monte Casino, W Krakowie 1912.
Σακκελίωνος, Ἐθν. Βιβλ. : Ἰ. Σακκελίωνος-Ἀ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892.
Σακκελίωνος, Πατμ. Βιβλ. : Ἰ. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Ἀθήναις 1890.
Schnorr von Carolsfeld: Fr. Schnorr von Carolsfeld, Katalog der Handschriften der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden, I, Leipzig 1882.
Seymour de Ricci: Seymour de Ricci, A Handlist of Mss in the Library of the Earl of Leicester at Holkham Hall Abstracted from the Catalogue of William Roscoe and Frederic Madden and Annotated (Supplement to the Bibliographical Society's Transactions, 7), Oxford 1932.
Σπυρίδων-Εὐστρατιάδης: Σπυρίδωνος Λαυριώτου-Σ. Εὐστρατιάδου, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει) (Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. II, III), Paris 1925.
Stevenson, Cod. Pal. : H. Stevenson Senior, Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae descripti (Bibliotheca Apostolica Vaticana Codicibus manuscriptis recensita jubente Leone XIII Pont. Max. edita), Romae 1885.
Stornajolo: C. Stornajolo, Codices Urbinates graeci Bibliothecae Va-

ticanae (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manuscripti recensiti jubente Leone XIII Pont. Max.), Romae 1895.

Turyn, Cod. gr. Vat. : A. Turyn, Codices graeci Vaticani Saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi (Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi jussu Pauli PP. VI consilio et opera curatorum Byblilothecae Apostolicae Vaticanae, 28), In civitate Vaticana 1964.

Van de Vorst-Delehaye: C. van de Vorst-H. Delehaye, Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgii, Angliae (Subsidia Hagiographica, 13), Bruxelles 1913.

Vladimir: Archim. Vladimir, Sistematičeskoe opisanie rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj (Patriaršej) Biblioteki. I. Rukopisi grečeskija, Μόσχα 1894.

Vogel-Gardthausen: Marie Vogel-V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909 (= Hildesheim 1966).

Von Gebhardt: O. von Gebhardt, Christian Friedrich Matthaei und seine Sammlung griechischer Handschriften, Leipzig 1898. (Aus dem XV Jahrgange des Centralblatts für Bibliothekswesen besonders abgedruckt).

Γ'. ΛΟΙΠΑ ΕΡΓΑ

(Αἱ δι' ἀστερίσκου σημειούμεναι συντμήσεις χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰ ὑπομνήματα τῆς ἐκδόσεως τῶν λεξικῶν).

Ackermann: W. Ackermann, Die didaktische Poesie des Gregorius von Nazianz, Diss., Leipzig 1903.

Adler, Suid., I-V (*Sud) : Ada Adler, Suidae lexicon (Lexicographi Graeci, I), 5 τόμ., Lipsiae 1928 - 1938 (= Stutgardiae 1971).

Albertus, Hes., I-II : J. Alberti, Hesychii Alexandrini Lexicon, Lugduni Batavorum I: 1746, II: 1766.

Alpers, EGen. : Kl. Alpers, Bericht über Stand und Methode der Ausgabe des Etymologicum Genuinum (Mit einer Ausgabe des Buchstaben Λ) (Det Kongelige Danske Videskabernes Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 44,3), København 1969.

Anastasijevič: D. Anastasijevič, Die paränetischen Alphabete n der gierchischen Literatur, Diss., München 1905.

Autenrieth: A. Autenrieth, Griechische Lexikographie, ἐν Hdb. der classischen Altertumswissenschaft von I. Müller, 2. Band, σσ. 587 - 605 (='Ιστορία καὶ βιβλιολογία τῆς Ἑλληνικῆς λεξικογραφίας, μετ. ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου, ἐν LSK Α', σσ. I-XIV).

Bachmann I (*Ba.) : L. Bachmann, Anecdota graeca, I, Leipzig 1828 (=Hildesheim 1965). ['Η παρὰ Bachmann I, σσ. 1 - 422, *Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καὶ ῥητόρων πολλῶν* δηλοῦται διὰ τοῦ *Σ*].

Βασιλικοπούλου: Ἁγνῆς Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ' αἰ. εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος (Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Φιλοσοφικὴ Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 14), διδ. διατρ., ἐν Ἀθήναις 1971.

Bekker, Apoll. lexicon : I. Bekker, Apollonii Sophistae Lexicon Homericum, Berolini 1833.

Berger, EGen. : G. Berger, Etymologicum Genuinum et Etymologicum Symeonis (β) (Beiträge zur klassischen Philologie, 45), Meisenheim am Glan 1972.

Benediktsson: J. Benediktsson, Ein frühbyzantinisches Bibellexicon. *Λέξεις τῆς Ὀκτατεύχου,* Classica et Mediaevalia 1, 1938, σσ. 243 - 280.

Bisanzio e l'Italia : Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi (Vita e Pensiero), Milano 1982.

Browning: R. Browning, An Unpublished Corpus of Byzantine Poems, Byzantion 33, 1963, σσ. 289 - 316. Ἀνατ. παρὰ R. Browning, Studies on Byzantine History, Literature and Education (Variorum Reprints), London 1977, VIII.

Bruckmayr: P. A. Bruckmayr, Untersuchungen über die Rand-scholien der 28 Reden des hl. Gregorios von Nazianz im cod. Theol. gr. 74 der Wiener Nationalbibliothek, Diss. (δακτυλογρ.), Wien 1940.

Burguière I, II, III : P. Burguière, Cyrilliana, REA 63, Juillet - Décembre 1961, σσ. 345 - 361. Cyrilliana (II), REA 64, 1962, σσ. 95 - 108. Cyrilliana (III), REA 72, 1970, σσ. 364 - 384.

Calabria Bizantina : Calabria Bizantina. Vita religiosa e strutture amministrative. Atti del primo e secondo incontro di Studi Bizantini (Ediz. Parallelo, 38), Reggio Calabria 1984.

Cavallo: G. Cavallo, La trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV. Consistenza, Tipologia, Fruizione, Scrittura e Civiltà 4, 1980, σσ. 157 - 245.

Cave: G. Cave, Scriptorum ecclesiasticorum Historia Literaria a Christo nato usque ad saeculum XIV facili methodo digesta..., Londini 1688.

Cohn: L. Cohn, Griechische Lexikographie, ἐν K. Brugmann, Griechische Grammatik. 4. Auflage bearbeitet von A. Thumb (Hdb. der Klassischen Altertumswissenschaft, 2.1), München 1913, σσ. 679 - 730.

Colonna, EGen. : A. Colonna, Etymologicum Genuinum, Littera A, (Quaderni Athena N.4), Roma 1967.

Corderius, Onomasticon : B. Corderius, Onomasticon Dionysiacum in quo verba et nomina, singularem aliquam formationem ac significationem, habentia, explicantur, ἐν PG 3, 1133 - 1176.

Cosmas, Commentarii (*Cosm. 38...) : Cosmae Hierosolymitani Commentarii in Sancti Gregorii Nazianreni Carmina, ἐν PG 38, 339 - 680. (Ἀναδημοσιεύεται τὸ κείμενον ἐκ τοῦ A. Mai, Spicilegium Romanum, II, Romae 1839, σσ. 8 - 360).

CPG II,III : M. Geerard, Clavis Patrum Graecorum qua optimae quaeque scriptorum patrum graecorum recensiones a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur (Corpus Christianorum), Turnhout II : 1974, III : 1979.

Cramer, Oxon., II : J. A. Cramer, Anecdota graeca e codd. manuscriptis Bibliothecarum Oxoniensium, II, Oxford 1835 (= Amsterdam 1963).

Cramer, Paris., IV : J. A. Cramer, Anecdota graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis, IV, Oxford 1841 (= Hildesheim 1967).

Darrouzès: J. Darrouzès, Notes de littérature et de critique I. Nicétas d'Héraclée ὁ τοῦ Σεῤῥῶν, REB 18, 1960, σσ. 179 - 184.

Davids: H. L. Davids, De Gnomologieën van sint Gregorius van Nazianze, Nijmegen-Utrecht 1940.

De Andrés, Carta de Teodosio el Grammático: G. de Andrés, Carta de Teodosio el Grammático (s. IX) sobre el léxico de los Cánones de San Juan Damasceno segun el codice complutense Villaamil n. 30, Emerita 41, 1973, σσ. 377 - 395.

De Billy-Morel: J. de Billy-F. Morel, Gregorii Nazianzeni Theologi Opera..., I, Coloniae 1690.

Declerk: J. Declerk, Pseudo-Nonni Historiae Mythologicae. Tekstkritische uitgave met inleiding et index nominum, Gent 1974.

Degani: E. Degani, Hesychiana, ἐν Università di Cagliari. Quaderni dell' Istituto di filologia greca a cura di Benedetto Marzullo, I, σσ. 42 - 47.

DGE, I: Fr. Adrados κ.ἄ., Diccionario griego-español, vol. I (Consejo Superior de investigaciones cientificas. Instituto «Antonio de Nebrija»), Madrid 1980. II: 1986.

De Stefani, EGud. (*EGud...Stef.): Ed. Aloysius de Stefani, Etymologicum Gudianum quod vocatur, 2 vol. (A-Z), Lipsiae 1909 - 1920 (= Amsterdam 1965).

De Stefani, Lessico: Ed. L. de Stefani, Il lessico ai Canoni giambici di Giovanni Damasceno secondo un ms. romano, BZ 21, 1908, σσ. 431 - 435.

Δετοράκη, Κοσμᾶς: Θ. Δετοράκη, Κοσμᾶς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο ('Ανάλεκτα Βλατάδων, 28), Θεσσαλονίκη 1979.

Δετοράκη, Προσθ. εἰς Lampe: Θ. Δετοράκη, Προσθῆκαι εἰς τὸ Πατερικὸν Λεξικὸν τοῦ Lampe ἐκ τῶν ἔργων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ΕΕΒΣ 45, 1981 - 1982, σσ. 133 - 156.

Dewing: H. Br. Dewing, The Accentual Cursus in the Byzantine Greek Prose, New Haven, Connecticut 1960 (= Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 14).

Devreesse, Chaînes: R. Devreesse. Chaînes exégétiques grecques, ἐν Dictionnaire de la Bible, Suppl. I, Paris 1928, στ. 1084 - 1233.

Devreesse, Introduction: R. Devreesse, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Paris 1954.

Dindorf: G. Dindorf, Scholia in Aristophanem (ἐκδ. F. Didot), Paris 1855.

Disdier: M. Th. Disdier, Nouvelles études sur saint Grégoire de Nazianze, EO 30, 1931, σσ. 485 - 497.

Δωροθέου, Κλείς: Δωροθέου τοῦ Σχολαρίου, Κλεὶς Πατρολογίας καὶ Βυζαντινῶν Συγγραφέων, 'Αθῆναι 1879 (= 'Αθῆναι 1980).

Δωροθέου, Ταμεῖον: Δωροθέου τοῦ Σχολαρίου, Ταμεῖον τῆς Πατρολογίας, ἤτοι Συλλογὴ τῶν ἐν τῇ Πατρολογίᾳ τῇ ὑπὸ τοῦ Μιγνίου (Migne) ἐν Παρισίοις ἐκδοθείσῃ περιεχομένων κυριωτέρων ἐννοιῶν, φράσεων καὶ ὑποθέσεων..., ἐν 'Αθήναις, τόμος Α' (Α-Β): 1883, τόμος Β' (Γ-Θ): 1887. ('Εξεδόθη μόνον τὸ Γ).

Drachmann: A. B. Drachmann, Die Überlieferung des Cyrilglossars («Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab., Hist. - filol. Meddelelser», XXI, 5), Copenhagen 1936.

Dronke: E. Dronke, De Niceta Davide et Zonara interpretibus carminum S. Gregorii Nazianzeni, Confluentibus 1839.

Du Cange, Gloss. Graecit.: Ch. du Frense, D. du Cange, Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688 (= Graz 1958).

Du Cange, Gloss. Latinit.: Ch. du Frense, D. du Cange, Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Latinitatis, Parisiis 1883 - 1887 (= Graz 1954). (α' ἐκδ.: Parisiis 1678).

Dujčev: I. Dujčev, La letteratura greca patristica nella Bulgaria medioevale, Παρνασσὸς 25, 1983 [= Τιμητικὸς τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Ζώρα], σσ. 173 - 178.

Egenolff: P. Egenolff, Die orthographischen Stücke der byzantinischen Litteratur, Leipzig 1888.

'Ελεοπούλος: Ν. 'Ελεοπούλου, 'Η βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου, 'Αθῆναι 1967.

Ensslin: W. Ennslin, Nonnos, ἄρθρον ἐν RE 33, 1936, στ. 904.

Fabricius-Harles: J. A. Fabricius-G. Chr. Harles, Bibliotheca Graeca, XII vol., Hamburg-Leipzig 1790 - 1809.

Follieri, Il culto dei santi: Enrica Follieri, Il culto dei santi nell'Italia greca, ἐν La chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo, τόμ. II (Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica, 21), Padova 1972, σσ. 553 - 577.

Follieri, Santi della Calabria: Enrica Follieri, I santi della Calabria Bizantina, ἐν Calabria Bizantina, σσ. 71 - 93.

Froger: Dom. J. Froger, La critique des textes et son automatisation (Initiation aux nouveautés de la science, 7), Paris 1968.

Gaisford, EM (*EM): Th. Gaisford, Etymologicum Magnum seu verius Lexicon saepissime vocabulorum origines indagans..., Oxonii 1848 (= Amsterdam 1967).

Goodspeed, Index Apolog.: E. J. Goodspeed, Index Apologeticus sive Clavis Justini Martyris operum aliorumque Apologetarum pristinorum, Lipsiae 1912.

Goodspeed, Index Apost.: E. J. Goodspeed, Index patristicus sive Clavis Patrum Apostolicorum operum, Lipsiae 1907.

Grég. de Naz., éd. Bernardi-Mossay-Gallay: Grégoire de Nazianze. Discours 1-3, éd. J. Bernardi (Sources Chrétiennes, 247), Paris 1978. Discours 4-5, éd. J. Bernardi (SC, 309), Paris 1983. Discours 20-23, éd. J. Mossay (SC, 270), Paris 1980. Discours 24-26, éd. J. Mossay (SC, 284), Paris 1981. Discours 27-31, éd. P. Gallay (SC, 250), Paris 1978. Discours 32-37, éd. Cl. Moreschini et P. Gallay (SC, 318), Paris 1985.

Greg. Naz. op. omn. I,II (*ed.): Gregorii Nazianzeni Opera omnia, opera et studio monachorum Ordinis Sancti Benedicti e Congregatione Sancti Mauri, I, Parisiis 1778. II (post operam et studium monachorum O.S.B. edente et accurante D. A. B. Caillau), Parisiis - Lugduni 1840 (= Parisiis 1842) [= P.G. 35-38. Τὰ ἔπη ἐν PG 37].

Höllger-Werhahn: W. Höllger, Die handschriftliche Überlieferung der Gedichte Gregors von Nazianz. 1. Die Gedicht-gruppen XX und XI. Mit Vorwort und Beiträgen von M. Sicherl und den Übersichtstabellen zur handschriftlichen Überlieferung der Gedichte Gregors von Nazianz von H.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἡ πατερικὴ λεξικογραφία ἐντάσσεται εἰς τὴν καθόλου βυζαντινὴν λεξικογραφίαν, ἥτις ἀποτελεῖ συνέχειαν καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἀλεξανδρινῆς λεξικογραφικῆς παραδόσεως[1]. Τὰ πατερικὰ λεξικὰ διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας, ἤτοι εἰς τὰ περιέχοντα λήμματα ἐξ ἑνὸς συγγραφέως καὶ εἰς τὰ συμπεριλαμβάνοντα λήμματα ἐκ πλειόνων συγγραφέων. Τὰ πρότυπα τῆς συμπιλήσεως τῶν λεξικῶν τούτων ἀνευρίσκονται εἰς τὰς προηγηθείσας περιόδους. Τὴν ἰδέαν τῆς συνθέσεως λεξικοῦ περιλαμβάνοντος λήμματα ἐκ τοῦ ἔργου συγκεκριμένου συγγραφέως συνέλαβε πρῶτος Φιλητᾶς ὁ Κῷος (περὶ τὸ 300 π.Χ.)[2], ὅστις συνέγραψε *γλώσσας ἀτάκτους*, ἤτοι εἶδος Ὁμηρικοῦ λεξικοῦ. Κατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴν περίοδον ἀνθεῖ τὸ εἶδος τῶν Ὁμηρικῶν γλωσσῶν· κύριος ἐκπρόσωπος τούτου ὑπῆρξεν Ἀπολλώνιος ὁ Σοφιστὴς (β' αἰ. μ.Χ.), ὅστις συνεχίζει καὶ προωθεῖ τὴν λεξικογραφικὴν ἐργασίαν καταρτίζων *Λεξικὸν κατὰ στοιχεῖον τῆς τε Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας*[3]. Ἡ μορφὴ τῶν πατερι-

---

1. Εἰς τὰς ἐκτεταμένας μελέτας τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας δὲν γίνεται εἰδικὴ μνεία περὶ τῶν πατερικῶν λεξικῶν. Ἡ βυζαντινὴ λεξικογραφία ἐμελετήθη τὸ πρῶτον συστηματικῶς ὑπὸ τοῦ Κ ρ ο υ μ β ά χ ε ρ Β', σσ. 309 - 345 [= σσ. 561 - 579 τοῦ 1ου τόμου τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως K. K r u m b a c h e r, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527 - 1453), I, München 1897]. Εἰς τὸ ἄρθρον τῆς RE (T o l k i e h n) ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν λεξικῶν καλύπτει τὰς στ. 2469 - 2479, ἀλλ' ἄνευ ἰδιαιτέρας ἀναφορᾶς εἰς τὴν πατερικὴν λεξικογραφίαν. Εἰς τὴν σειρὰν Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας συνέγραψεν ὁ A u t e n r i e t h. Ὅσα γράφονται ἐκεῖ περὶ βυζαντινῶν λεξικῶν εἶναι ἄκρως ἐλλιπῆ (βλ. σσ. V-VII). Ἡ ὡς ἄνω μελέτη ἀντικατεστάθη διὰ τῆς συνθέσεως τοῦ C o h n, ὅστις ἐν σσ. 698 - 705 τῆς μελέτης αὐτοῦ ἐρευνᾷ λεπτομερῶς τὴν βυζαντινὴν λεξικογραφίαν. Τὰ νεώτερα πορίσματα τῆς ἐρεύνης τῆς βυζαντινῆς λεξικογραφίας ἐκτίθενται εἰς τὸ συνοπτικὸν διάγραμμα τοῦ S e r r a n o A y b a r, σσ. 100 - 105. Τὸ ἄρθρον Lexikographie. I. Griechisch., ἐν Der Kleine Pauly, 3. Band, Stuttgart 1969, στ. 611 - 612, περιορίζεται εἰς ἀναγραφὴν ὀνομάτων καὶ τίτλων τῶν βυζαντινῶν λεξικογράφων καὶ λεξικῶν ἀντιστοίχως. Ἐξαντλητικὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. παρὰ H u n g e r, Prof. Lit., II, σσ. 78 - 83. Λίαν κατατοπιστικὴ ἡ ἐργασία τοῦ Ἀ. Π α ν α γ ο π ο ύ λ ο υ, Βασικὴ βιβλιογραφία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λεξικογραφίας, Πλάτων 32, 1980, σσ. 196 - 225.

2. Βλ. C o h n, σ. 682 καὶ S e r r a n o A y b a r, σσ. 77, 78, 88 - 89.

3. Τὸ λεξικὸν ἐξεδόθη τῷ 1773 ὑπὸ τοῦ V i l l o i s o n, Apoll. lexicon. Τῷ 1788

κῶν λεξικῶν ἀκολουθεῖ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου καθιερωθέντα πρότυπα· τὰ λήμματα διατάσσονται *κατὰ στοιχεῖον* (δηλ. ἀλφαβητικῶς) ἢ *κατὰ στίχον* (δηλ. κατὰ τὴν σειρὰν τοῦ κειμένου), παρενείρονται ἐξηγήσεις κατὰ τὴν μέθοδον τῶν Ἀλεξανδρινῶν γραμματικῶν, παρατίθενται παλαιότερα σχόλια καὶ σημειοῦνται παράλληλοι χρήσεις μετὰ παραδειγμάτων ἐξ ἄλλων συγγραφέων. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον τὰ πατερικὰ λεξικὰ καὶ τὰ λεξικὰ τῶν θύραθεν συγγραφέων ἀντιγράφονται ἀπὸ κοινοῦ καὶ παραδίδονται συχνάκις εἰς τὰ χειρόγραφα ὡς ἓν corpus. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ κῶδιξ Paris. Coisl. 345 (ι' αἰ.)[1], δι' οὗ παραδίδεται τὸ λεξικὸν Ἀπολλωνίου τοῦ Σοφιστοῦ (φ. 1r - 46v) ὁμοῦ μετὰ λεξικῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης (φ. 214r - 223r).

Ἡ λεξικογράφησις τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ δύο μορφάς : ἀφ' ἑνὸς μὲν παρεδόθησαν λεξικὰ περιλαμβάνοντα λέξεις ἐκ τοῦ ἔργου ἑνὸς ἢ πλειόνων συγγραφέων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ μεγάλα βυζαντινὰ λεξικὰ περιλαμβάνουν σχεδὸν πάντοτε λέξεις ἐκ τῶν ἔργων τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἡ αὐτόνομος πατερικὴ λεξικογραφία ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον διὰ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου (ε' αἰ.), τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ εἰς πολλὰς τῶν παραλλαγῶν αὐτοῦ παρέχει λήμματα ἐκ θύραθεν συγγραφέων, κυρίως ἑρμηνεύει λέξεις τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ λεξικογράφησις τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μεμονωμένως ἐξηκολούθησε θεραπευομένη καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Τὰ λεξικὰ τῶν ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀποτελοῦν τὰ πλέον ἀξιόλογα δείγματα τῆς ἐργασίας ταύτης. Μέγαν ἀριθμὸν πατερικῶν λημμάτων προερχομένων ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου περιλαμβάνει τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου (ε' αἰ.)[2], ἐνῷ τὸ Etymologicum genuinum (θ' αἰ.)[3], τὸ Γουδιανὸν (ια' αἰ.)[4], τὸ Μέγα Ἐτυ-

---

ὁ Tollius ἐπανέλαβε τὴν ἔκδοσιν προσθέτων σχόλια καὶ Indices. (Βλ. T o l l i u s, Apoll. lexicon, σσ. V-VII). Νεωτέρα ἡ ἔκδοσις τοῦ B e k k e r, Apoll. lexicon.

1. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. ἐν D e v r e e s s e, Coislin, σσ. 329 - 330 καὶ V i l l o i s o n, Apoll. lexicon, σ. xlii. Ὁ R o c h e f o r t, σσ. 153 - 154, παρατηρεῖ ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὴν τοῦ Paris. gr. 2408 (ιγ' αἰ.) καὶ ἐκφράζει τὴν λύπην αὐτοῦ, διότι ὁ Villoison δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἐν φ. 5r-199r τοῦ Paris. gr. 2408 παραδιδόμενον λεξικὸν κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἀπολλωνίου. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Rochefort ὅπως συνδέσῃ τοὺς δύο κώδικας στερεῖται βάσεως, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν οὗτος ἀγνοεῖ τὴν ἀπόστασιν τριῶν περίπου αἰώνων ἥτις χωρίζει τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν κωδίκων Paris. Coisl. 345 καὶ Paris. gr. 2408, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκλαμβάνει τὸ λεξικὸν τοῦ δευτέρου κώδικος ὡς ἔχον σχέσιν πρὸς τὸ τοῦ Ἀπολλωνίου, ἐνῷ ὁ κῶδιξ οὗτος παρέχει τῷ ὄντι παραλλαγὴν τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ. (Περὶ τοῦ Paris. gr. 2408 διαλαμβάνομεν κατωτέρω, σσ. 375 - 377).

2. A l b e r t u s, Hes., I-II. S c h m i d t, Hes., I-II· L a t t e Hes., I-II (: *Α - Ω*).

3. R e i t z e n s t e i n (: *ἅμα - ἄμωμος*)· C o l o n n a, EGen, (: *λ*)· A l p e r s, EGen.(: *λ*)· B e r g e r EGen. (: *β*)· L a s s e r r e - L i v a d a r a s (: *α-ἀμωσγέπως*).

4. S t u r z i u s, EGud. D e S t e f a n i, EGud. (: *Α-Ζ*).

μολογικὸν (ιβ' αἰ.)[1] καὶ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ζωναρᾶν λεξικὸν (ιβ' αἰ.)[2] περιέχουν περιωρισμένον ἀριθμὸν πατερικῶν λημμάτων. Ἐξετάζοντες τὰ πράγματα ἀπὸ χρονολογικῆς ἀπόψεως παρατηροῦμεν ὅτι δύο εἶναι αἱ γεννῶσαι καὶ συντηροῦσαι τὴν πατερικὴν λεξικογραφίαν ἑστίαι. Εἰς τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον ὁ κύκλος τῆς Ἀλεξανδρείας καταρτίζει τὸ Κυρίλλειον λεξικὸν καὶ χρησιμοποιεῖ τοῦτο κατὰ τὴν μελέτην τῶν ἔργων τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων[3]. Κατὰ τὸν θ' αἰ. ὁ λεξικογραφικὸς κύκλος τοῦ Φωτίου ἀναζωογονεῖ τὴν ἐργασίαν τῆς λεξικογραφήσεως τῶν ἔργων τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ῥητόρων καὶ δίδει νέαν πνοὴν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν[4]. Ἐκ τοῦ κύκλου τοῦ Φωτίου προῆλθον πιθανώτατα τὰ γνωστὰ Ἐτυμολογικὰ λεξικὰ[5] καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ κύκλου προῆλθον πιθανῶς τὰ λεξικὰ τῶν Ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου[6]. Ἡ ἐπισήμανσις δύο κύκλων λεξικογραφικῆς παραγωγῆς — τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Φωτίου — δὲν σημαίνει ὅτι πρὸ τούτων καὶ μετὰ τούτους ἡ σχετικὴ ἐργασία μένει ἄνευ θεραπόντων. Ἡ μελέτη τῆς παραδόσεως τῶν πατερικῶν λεξικῶν θὰ δείξῃ ἐν συνεχείᾳ ὅτι ἡ λεξικογράφησις τῶν πατερικῶν ἔργων κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλολόγων ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως.

Ἡ πλέον παραγωγικὴ ἐποχὴ διὰ τὴν βυζαντινὴν λεξικογραφίαν εἶναι ὁ ι' αἰών. Τὸ προηγηθὲν λεξικὸν τοῦ Φωτίου[7] ἀπετέλεσε τὸ ἔναυσμα διὰ τὴν

---

1. G a i s f o r d, EM.

2. T i t t m a n n, Zon., I-II. Περὶ τῆς χφου παραδόσεως τοῦ λεξικοῦ τούτου βλ. Kl. A l p e r s, Das attizistische Lexicon des Oros. Untersuchung und kritische Ausgabe des Fragments (Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, 4), Berlin - New York 1981, σσ. 11 - 42.

3. Βλ. σχετικῶς τὴν παράγραφον La lexicografía en la alta edad media, παρὰ S e r r a n o A y b a r, σσ. 100 - 102, καὶ L a t t e, Hes., I, σσ. XLIV-XLV.

4. Βλ. σχετικῶς τὴν παράγραφον El renacimiento de Focio y la baja edad media, παρὰ S e r r a n o A y b a r, σσ. 102 - 105.

5. Περὶ αὐτῶν βλ. L a s s e r r e - L i v a d a r a s, σσ. V-XXX καὶ S e r r a n o A y b a r, σσ. 103 - 104, ἔνθα καὶ χαρακτηριστικὸν σχῆμα ἐμφαῖνον τὰς μεταξὺ τῶν λεξικῶν σχέσεις. Ἐπίσης βλ. L e m e r l e, σσ. 189 καὶ 297 - 299, ἔνθα καὶ εἰδικὴ διαπραγμάτευσις περὶ τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Σοῦδα* φερομένου λεξικοῦ (β' ἥμισυ ι' αἰ.).

6. Βλ. κατωτέρω, σσ. 398, 415.

7. Βλ. L e m e r l e, σσ. 185 - 189. Παλαιότεραι ἐκδόσεις τοῦ λεξικοῦ αἱ τῶν P o r s o n καὶ N a b e r. Νεωτέρα ἡ τοῦ T h e o d o r i d i s, Phot. Περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ λεξικοῦ βλ. τὴν μελέτην τοῦ Κ. Τ σ α ν τ σ ά ν ο γ λ ο υ, Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση, χειρόγραφη παράδοση (Ἑλληνικά, Παράρτημα 17), Θεσσαλονίκη 1967. Κριτικὴν διαπραγμάτευσιν τῆς περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου συνθέσεως τοῦ *Λεξικοῦ* καὶ τῆς *Βιβλιοθήκης* τοῦ Φωτίου συγχρόνου βιβλιογραφίας, βλ. παρὰ Μ α ν ά φ η, σσ. 119 - 120, σημ. 5. Εἰδικῶς περὶ τῆς *Βιβλιοθήκης* βλ. J. S c h a m p, Photios - Historien des lettres. La Bibliothèque et ses notices biographiques (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. Fasc. 248), (Paris) - Liège 1987, passim.

μεταγενεστέραν παραγωγήν, ἐνῷ ταυτοχρόνως ἐξησφάλισε τὴν συνέχειαν τῆς παραδόσεως, ἐφ' ὅσον πηγαὶ τούτου εἶναι τὰ προγενέστερα λεξικὰ καὶ μάλιστα τὸ τοῦ Κυρίλλου. Ὁ Φώτιος χρησιμοποιεῖ ὡς πηγὴν τὴν διασκευὴν Σ τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ[1], ἥτις καὶ παρέχει πολυάριθμα πατερικὰ λήμματα. Παρὰ τοῦτο, τὰ λήμματα ταῦτα δὲν ἀνευρίσκονται εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Φωτίου, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι ὁ πατριάρχης ἐνδιεφέρθη περισσότερον ὅπως συμπεριλάβῃ εἰς τὸ λεξικὸν λέξεις ἐκ τῶν κλασσικῶν συγγραφέων. Ἡ διασκευὴ Σ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου[2] παραδίδεται εἰς τὰ φ. 64ᵛ - 149ʳ τοῦ κώδικος Paris. Coisl. 345, παρέχοντος ἓν τῶν πληρεστέρων corpus τῶν *ἱερῶν λεξικῶν*[3]. Εἰς τὸ corpus τοῦτο συμπεριλαμβάνονται λεξικὰ τῆς Ἁγ. Γραφῆς — Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης —, ἤτοι λεξικὰ τῆς Ὀκτατεύχου, τῶν Βασιλειῶν, τῶν Ψαλμῶν, τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων, τοῦ Ἰώβ, τῶν Παροιμιῶν, τῆς Σοφίας Σολομῶντος, τῆς Σοφίας Σειράχ, τῶν Προφητῶν, τοῦ Ἰεζεκιήλ, τοῦ Ἱερεμίου, τῶν Παραλειπομένων, τῶν Εὐαγγελίων, τῶν Πράξεων καὶ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Ὁ R. Devreesse ἐθεώρησε τὸ ἐν λόγῳ corpus ὡς ἓν τῶν πληρεστέρων τῶν λεξικῶν μεμονωμένων συγγραφέων («lexiques d'auteurs»), ἅτινα παραδίδονται εἰς χειρόγραφα τοῦ ι' αἰῶνος[4]. Τὸ ὑπὸ τοῦ κώδικος Paris. Coisl. 394 (τῶν ἀρχῶν τοῦ ια' αἰ.)[5] παραδιδόμενον corpus εἶναι πληρέστερον τοῦ προμνημονευθέντος, δεδομένου ὅτι περιλαμβάνει ἐπὶ πλέον τὸ *κατὰ στοιχεῖον* λεξικὸν τῶν ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Τὸ corpus τῶν *ἱερῶν λεξικῶν* δὲν ἐμφανίζεται ὑπὸ σταθερὰν μορφήν· τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ κυμαίνεται ἀπὸ κώδικος εἰς κώδικα. Εἰς τὸν Paris. Coisl. 345 δὲν παραδίδεται πατερικὸν λεξικόν, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ, εἰς τὰ φ. 256ʳ - 257ʳ, παρέχεται λεξικὸν εἰς τοὺς ἰαμβικοὺς κανόνας Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ[6]. Εἰς τὸ corpus τῶν *ἱερῶν λεξικῶν* τὰ λεξικὰ τῶν βιβλικῶν, τῶν πατερικῶν καὶ τῶν ὑμνολογικῶν κειμένων παραδίδονται ἀπὸ κοινοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον μαρτυρίαν τοῦ ὑπομνηματιστικοῦ χαρακτῆρος τῶν

---

1. Βλ. Theodoridis, Phot., σσ. LXXII-LXXIII.
2. Ἐξεδόθη ὑπὸ Bachmann, I, σσ. 1 - 422.
3. Τὰ λεξικὰ ταῦτα εἶναι γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα Lexica Segueriana (βλ. Κρουμβάχερ Β', σ. 330 καὶ Lemerle, σσ. 228 - 229).
4. Devreesse, Introduction, σ. 219 καὶ σημ. 10.
5. Περὶ τοῦ κώδικος βλ. κατωτέρω, σσ. 399 - 402.
6. Βλ. Devreesse, Coislin, σ. 329. Τὸ λεξικὸν ἐξεδόθη ὑπὸ Bachmann, I, σσ. 450 - 459 καὶ ἐπανεξεδόθη ἐκ πλειόνων κωδίκων ὑπὸ τοῦ De Stefani (βλ. De Stefani, Lessico). Τὴν ἔρευναν τῆς χειρογράφου παραδόσεως συμπληροῖ ἡ μελέτη τοῦ De Andrés, Carta de Teodosio el Grammático. Οἱ κώδικες Laur. gr. 57,42 (ca 1123), φ. 169ᵛ, καὶ Vallicell. E 37 (ἔτους 1317), φ. 66ʳ, ἀποδίδουν τὸ λεξικὸν εἰς τὸν Θεοδόσιον τὸν γραμματικὸν (θ'- ι' αἰ.), λόγιον ἐκ τῶν πρώτων οἵτινες συνέγραψαν ἐξηγήσεις τῶν ὑμνολογικῶν κειμένων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν κανόνων. (Περὶ τῶν ἀνωτέρω κωδίκων βλ. De Stefani, σ. 435 καὶ Δετοράκη, Κοσμᾶς, σ. 27 καὶ σημ. 35. Περὶ

15 - 2 - 1990

πατερικῶν καὶ ὑμνολογικῶν κειμένων, δι' ὧν ἀνεπτύσσοντο τὰ νοήματα τῶν Γραφῶν.

Ἡ λεξικογράφησις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν πατερικῶν κειμένων κατέστη ἀναγκαία ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ἐξελίξεως τῆς σημασίας πολλῶν λέξεων, τῆς ἀντικαταστάσεως ὑπὸ ἄλλων ἢ τῆς παντελοῦς ἀχρηστίας τούτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς σχολικῆς χρήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων. Λόγοι, συνεπῶς, πρακτικοὶ[1] καὶ διδακτικοὶ ἐπέβαλον τὴν λεξικογραφικὴν ἐργασίαν καὶ κατέστησαν τὰ λεξικὰ ἀπαραίτητα οὐχὶ μόνον διὰ τοὺς μαθητὰς καὶ διδασκάλους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν βουλόμενον νὰ ἐντρυφήσῃ εἰς τὰ ἱερὰ κείμενα. Ἡ ἀντιγραφὴ τῶν λεξικῶν γίνεται συστηματικῶς εἰς τὰς μονάς[2], ἔνθα τὰ πατερικὰ κείμενα ἐμελετῶντο καθημερινῶς ἐπ' ἐκκλησίας, ἐν τοῖς κελλίοις καὶ κατὰ τὴν τράπεζαν. Ἡ εὐρεῖα διάδοσις τῶν λεξικῶν, εἰδικῶς κατὰ τὴν μετὰ τὸν Φώτιον ἐποχήν, συνέτεινεν εἰς τὴν αὔξησιν τῶν κυκλοφορουμένων ἤδη παραλλαγῶν, καταστήσασα δύσκολον τὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν καὶ τὴν κάθαρσιν τῶν πρωτογενῶν μορφῶν τῶν λεξικῶν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων προσθαφαιρέσεων. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις ἔχει ὑποστῆ πολλὰς ἐπεμβάσεις, ἀποτέλεσμα δὲ τούτων ὑπῆρξεν ἡ κυκλοφορία ποικίλων λεξικῶν ὑφ' ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ὄνομα ἢ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λεξικοῦ ὑπὸ ποικίλα ὀνόματα[3].

Τὰ χειρόγραφα δι' ὧν παρεδόθησαν αἱ συλλογαὶ τῶν βυζαντινῶν λεξικῶν προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν περιοχῶν τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ τῆς

τοῦ Θεοδοσίου τοῦ γραμματικοῦ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, βλ. Κομίνη, Πάρδος, σσ. 100 - 103). Ἡ παράδοσις τοῦ λεξικοῦ τοῦ Θεοδοσίου εἰς τὸν Paris. Coisl. 345 ὁμοῦ μετὰ τῶν βιβλικῶν λεξικῶν μαρτυρεῖ ὅτι ἤδη κατὰ τὸν ι' αἰῶνα ἡ λεξικογράφησις τῶν ὑμνολογικῶν κειμένων ἐθεραπεύετο. Λεπτομερῆ μελέτην περὶ τῶν ἐξηγητῶν τῶν κανόνων καὶ ἀναγραφὴν τῶν παραδιδόντων τὰ ἔργα αὐτῶν κωδίκων βλ. παρὰ Κομίνῃ, Πάρδος, σσ. 100 - 123.

1. Τὸ πλῆθος τῶν ἑβραϊκῶν ὀνομάτων τῶν ἀπαντώντων εἰς τὸ κείμενον τῆς Ἁγ. Γραφῆς ἐπέβαλε τὴν σύνταξιν λεξικῶν *τῶν ἐν τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ ἐμφερομένων ἑβραϊκῶν ὀνομάτων* (Paris.Coisl. 394, φ. 2ʳ). Ἐξεδόθησαν μερικῶς ὑπὸ Lagarde, σσ. 194-230.
2. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης (759 - 826) ὁρίζει αὐστηροὺς κανόνας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς πιστότητος τῆς ἀντιγραφῆς : *Οὗ τινος εὑρεθείη ἐν τῷ ἰδίῳ πίνακι διαγεγραμμένον ἕτερόν τι ἢ Γραφικὸν ἢ λεξικὸν ἢ πρὸς ἀδελφὸν ἐπισταλτικόν, πλὴν οὗπερ ἐκμανθάνοι στιχηροῦ ἢ καθίσματος, ἀφοριζέσθω ἡμέραν μίαν*. (Theodori Studitae poenae monasteriales, PG 99, 1737B4-7). Ἑτέρους κανόνας ἀναφερομένους εἰς τοὺς βιβλιοφύλακας καὶ καλλιγράφους τῆς μονῆς τῶν Στουδίου βλ. αὐτόθι, 1740A5-B2 καὶ B12-C13. Σχετικῶς ὁ Yannopoulos, σ. 168 καὶ σημ. 278, 279 καὶ ὁ Ἐλεόπουλος, σσ. 16 - 18.
3. Τὰ πατερικὰ λήμματα τὰ περιεχόμενα εἰς τὰ βυζαντινὰ λεξικὰ πιθανῶς ἀνάγονται εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Κυρίλλου, ἀλλ' ἡ contaminatio ἥτις παρατηρεῖται κατὰ τὰς παρεμβολὰς Κυριλλείων λημμάτων εἰς τὰ μεταγενέστερα λεξικὰ ἐμποδίζει τὴν ἀνασύνθεσιν τοῦ Κυριλλείου ἀρχετύπου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ λεξικοῦ τοῦ κώδικος Paris. Suppl. gr. 1195 (βλ. Omont, Mss Miller, σσ. 115 - 123), ἔνθα πολλὰ λήμματα προερχόμενα ἐκ Κυριλλείων λημμάτων τοῦ Ἡσυχίου ἔχουν ὑποστῆ σημαντικὰς

Σικελίας[1]. Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἀπὸ τοῦ ι' αἰῶνος παρατηρεῖται μεγάλη λεξικογραφικὴ παραγωγή. Ὁ A. Pertusi ἐπεσήμανεν εἴκοσι-πέντε κώδικας χρονολογουμένους ἀπὸ τοῦ ι' μέχρι τοῦ ιδ' αἰῶνος καὶ προερχομένους ἐκ τῶν περιοχῶν τούτων. Τὸ περιεχόμενον τῶν κωδίκων τούτων ἀποτελεῖται ἐκ λεξικῶν καὶ γραμματικῶν πονημάτων[2]. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐν λόγῳ χειρογράφων ὁ Μ. Ναουμίδης προσέθηκε δώδεκα κώδικας παρέχοντας, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὸ Κυρίλλειον λεξικόν[3]. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν κωδίκων τούτων ἓξ περιέχουν πατερικὰ λεξικά : Holkhamensis gr. 112 (olim 289) (ἀρχῶν ιβ' αἰ.), Laur. gr. 57, 42 (ca. 1123), Vat. gr. 2130 (ἀρχῶν ιβ' αἰ.), Vallicell. E 37 (ἔτους 1317), Paris. Coisl. 394 (ἀρχῶν ια' αἰ.) καὶ Casinensis gr. Arch. Abbatiae T 550 (ιγ' αἰ.). Ἀσφαλῶς ἡ μεμαρτυρημένη Κατωϊταλικὴ παραγωγὴ χειρογράφων περιεχόντων λεξικὰ δὲν ἀποκλείει τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει[4] καὶ ἐν τῇ λοιπῇ χώρᾳ ἀντίστοιχον παραγωγήν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος αἱ πλεῖσται μαρτυρίαι λεξικῶν προέρχονται ἐκ χειρογράφων γραφέντων ἢ εὑρεθέντων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

Ἡ ἀντιγραφικὴ δραστηριότης τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων παραχωρεῖ τὴν θέσιν αὐτῆς εἰς τὴν ἀντίστοιχον τυπογραφικήν. Μεταξὺ τῶν πρώτων ἐντύπων βιβλίων περιλαμβάνονται λεξικὰ καὶ γραμματικαί[5], τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν πρώτων ἐκδοτῶν δὲν ἦσαν διάφορα τῶν διαφερόντων τῶν τελευταίων ἀντιγραφέων. Τῷ 1523 ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης τυπώνει εἰς Ρώμην τὸ λεξικὸν τοῦ Φαβωρίνου, συμπίλημα ἐκ λημμάτων τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ, τῆς Σούδας, τοῦ Εὐσταθίου καὶ ἄλλων λεξικῶν[6]. Τὰ πατερικὰ λήμματα τῶν λεξικῶν τούτων παραλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ Φαβωρίνου, ὁ ὁποῖος οὐδαμοῦ ἐπισημαίνει τὴν προέλευσιν τῶν λημμάτων ἢ

ἀλλοιώσεις (βλ. π.χ. O m o n t, Mss Miller, σ. 118, σημ. 11· σ. 119, σημ. 14· σ. 120, σημ. 4· σ. 122, σημ. 7 κ.ο.κ.).

1. Ἐξαντλητικὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἰταλιωτικῶν χειρογράφων βλ. εἰς τὴν εἰδικὴν βιβλιογραφικὴν σημείωσιν τοῦ ἄρθρου τοῦ καθ. G. C a v a l l o, La cultura Italogreca nella produzione libraria, ἐν I Bizantini in Italia, σσ. 609 - 610.

2. Βλ. P e r t u s i, σσ. 482 - 485. Λεπτομερῆ ἔρευναν τῆς γραμματικῆς καὶ λεξικογραφικῆς παραγωγῆς τῆς Κ. Ἰταλίας βλ. ἐν σσ. 475 - 520.

3. Βλ. Ν α ο υ μ ί δ ο υ, Σύμμεικτα, σσ. 373 - 376.

4. Ὁ B a t i f f o l, σ. 90, καθώρισε συγκεκριμένα στοιχεῖα διαφοροποιοῦντα τὰ Ἰταλιωτικὰ χειρόγραφα τῶν Κωνσταντινουπολιτικῶν. Ἐν τούτοις, ἡ C o n c a s t y, σ. 28, ἐντοπίζει Ἰταλιωτικὰ χειρόγραφα προερχόμενα ἢ ὑποστάντα σαφῆ ἐπίδρασιν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπολιτικῆς Σχολῆς.

5. Τὸ πρῶτον ἔντυπον ἑλληνικὸν βιβλίον ὑπῆρξεν ἡ ἐκδοθεῖσα ἐν Ἑνετίᾳ τῷ 1471 γραμματικὴ τοῦ Μ α ν ο υ ὴ λ Χ ρ υ σ ο λ ω ρ ᾶ : Ἐρωτήματα τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης.

6. Βλ. C o h n, σ. 705. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς συμπιλήσεως βλ. P h a v o r i n u s, προσφωνητικὴ ἐπιστολὴ *«Ἰουλίῳ καρδιναλίῳ τῷ τῶν μεδίκων»*. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ζαχαρία

τὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἀντλεῖ τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν. Τὴν προσπάθειαν λεξικογραφήσεως τῶν ἔργων τῶν Πατέρων ἐπανέλαβεν ὁ Suicer, ὅστις τῷ 1682 ἐξέδωκε θεματικὸν θησαυρὸν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων[1]. Τῷ 1688 ὁ Du Cange συμπεριλαμβάνει λέξεις ἐκ τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ λεξικὸν αὐτοῦ[2], ἀλλ' ἡ πατερικὴ γραμματεία δὲν ἀποτελεῖ τὸ κύριον μέρος τοῦ λεξικογραφουμένου ὑλικοῦ. Εἰς τὴν ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὰ ἔτη 1857 - 1866 Ἑλληνικὴν Πατρολογίαν τοῦ J. P. Migne περιελήφθησαν γλωσσάρια, ἤτοι πίνακες λέξεων καταρτισθέντες ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων καὶ περιέχοντες λέξεις ἀπαντώσας εἰς τὰ ἐκδιδόμενα ἔργα[3]. Τὰ ἐν λόγῳ γλωσσάρια, ἂν καὶ οὐχὶ ἐξαντλητικά, ἀποτελοῦν τὴν πρώτην προσπάθειαν καταρτίσεως συγχρόνων λεξικῶν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Συγκεκριμένως κατηρτίσθησαν οἱ ἑξῆς πίνακες ἐκ τῶν ἔργων : Κλήμεντος πάπα Ρώμης († 100) (PG 2, 1249 - 1274), Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου († 96) (PG 4,23 - 28), Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος († 165) (PG 6, 1605 - 1610), Εἰρηναίου Λουγδούνων (114 - 202) (PG 7, 1877 - 2005), Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως († 220) (PG 9, 1495 - 1550), Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας (296 - 373) (PG 26, 1451 - 1462, 27, 1409 - 1410, 28, 1617 - 1622), Νόννου τοῦ Πανοπολίτου (331 - 400) (PG 43, 921 - 942), Θεοδωρήτου Κύρου (386 - 458) (PG 84, 865 - 1173), Ἀνδρέου Καισαρείας Καππαδοκίας (τέλη ε' αἰ.) (PG 106, 1387 - 1394) καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (1357) (PG 151, 1365 - 1372). Συνέχειαν τῆς προσπαθείας ταύτης ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ Δωροθέου τοῦ Σχολαρίου ἐν ἔτει 1883 ἐκπόνησις «Ταμείου τῆς Πατρολογίας», ὅπερ ἀποτελεῖ οὐχὶ ἀκριβῶς λεξικὸν ἀλλ' «οἱονεὶ ἐπιτομὴν τῶν σπουδαιοτέρων θεμάτων τε καὶ ἐννοιῶν»[4]. Τοῦτον ἠκολούθησαν οἱ Θεόκλητος Μηνόπουλος, Cavallera καὶ Hopfner, οἵτινες κατήρτισαν τοὺς γενικοὺς Indices τῆς Πατρολογίας τοῦ Migne[5]. Διὰ νὰ συναντήσωμεν λεξικογραφικοὺς καταλόγους

Καλλιέργη περὶ τὰ λεξικὰ φαίνεται καὶ ἐκ τῆς editio princeps τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ, ὅπερ ἐξέδωκε τῷ 1499 εἰς Ἑνετίαν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου.

1. Βλ. S u i c e r u s, I-XI.

2. Βλ. D u C a n g e, Gloss. Graecit. Ὁ αὐτὸς δέκα ἔτη ἐνωρίτερον (τῷ 1678) ἐξέδωκε τὸ λεξικὸν τῆς μεσαιωνικῆς λατινικῆς γραμματείας (βλ. D u C a n g e, Gloss. Latinit.), ἔνθα συμπεριέλαβε καὶ τὴν λατινικὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν. Περὶ τῶν λεξικογράφων τῶν Λατίνων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων βλ. C a v e, σσ. XXIX-XXX.

3. Βλ. Δ ω ρ ο θ έ ο υ, Κλείς, σ. 595.

4. Βλ. Δ ω ρ ο θ έ ο υ, Ταμεῖον, σ. ιδ'. Ἐξεδόθησαν τὰ στοιχεῖα Α - Γ. Τὰ κατάλοιπα τοῦ Δωροθέου εὑρίσκονται κατατεθειμένα εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἑλλάδος (βλ. Φ. Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ύ λ ο υ, Δωρόθεος Σχολάριος (1812 - 1888). Ἕνας ἀπὸ τοὺς εὐεργέτες τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, Παρνασσὸς 31, 1989, σσ. 55 - 56).

5. Θ ε ο κ λ ή τ ο υ, Ἀ ρ χ ι ε π ι σ κ ό π ο υ Μ ο ν ε μ β α σ ί α ς κ α ὶ Σ π ά ρ τ η ς, Εὑρετήριον Ἐκκλησιαστικῶν Διδαχῶν, Ἐν Ἀθήναις 1896. Τὸ ἔργον ἀνετυπώθη ὡς Θ ε ο κ λ ή τ ο υ Β ί μ π ο υ (γρ. Μ η ν ο π ο ύ λ ο υ), Συνοπτικὸ θεματολογικὸ εὑρε-

τῶν ὁποίων τὸ ὑλικὸν ἀντλεῖται συστηματικῶς καὶ διατάσσεται μετὰ τῶν ἀντιστοίχων παραπομπῶν, δέον ὅπως προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κ' αἰῶνος, ὅτε ὁ Goodspeed κατήρτισε δύο καταλόγους περιέχοντας λήμματα ἐκ τῶν ἔργων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ τῶν Ἀπολογητῶν ἀντιστοίχως[1]. Τὸ μεγαλύτερον ταμεῖον τοῦ ἑλληνικοῦ πατερικοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ παραμένει μέχρι σήμερον τὸ ἔργον τοῦ Lampe, ὅπερ ἐξεδόθη ὑπερμεσοῦντος τοῦ αἰῶνος (1961 - 1968). Ἔκτοτε πολλοὶ ἐπεσήμαναν τὰς ἐλλείψεις, οὐδόλως, ὅμως, ἀμφισβητήσαντες τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ[2]. Ἡ παράθεσις λημμάτων ἐκ τῆς πατερικῆς παραγωγῆς εἰς τὰ γενικὰ λεξικὰ τῆς βυζαντινῆς γραμματείας δὲν καλύπτει τὸ ὑπάρχον κενὸν εἰς τὸν χῶρον τῆς συγχρόνου πατερικῆς λεξικογραφίας. Ὁ TLG[3] τοῦ Πανεπιστημίου Irvine τῆς Καλιφορνίας καὶ τὸ DGE[4] τοῦ Ἰνστιτούτου «Antonio de Nebrija» τῆς Μαδρίτης ἀποτελοῦν δύο φιλόδοξα σχέδια ἀποθησαυρίσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης· εἰς τὰ λεξικὰ ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὰς ἀναγγελίας, θὰ συμπεριληφθῇ καὶ ὁ πατερικὸς γλωσσικὸς θησαυρός. Ἡ προσπάθεια τοῦ TLG ἀνελήφθη ἐν ἔτει 1971, ἐνῷ τὸ σχέδιον τοῦ DGE ἀνεκοινώθη ἐν ἔτει 1962· ἡ ἐκτέλεσις ἀμφοτέρων τῶν προγραμμάτων πολλὰ ὀφείλει εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν[1]. Τὸ κόστος τῶν ἔργων τούτων καὶ ἡ πληρότης ἣν ἐπιδιώκουν οἱ ἐκδοτικοὶ ὀργανισμοὶ ἐπιβραδύνουν τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας. Εἰδικῶς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν λεξικογράφησιν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων, σημειωτέον ὅτι ἡ συνεξέτασις τῆς πατερικῆς γραμματείας μετὰ τῆς κλασσικῆς ἐνέχει πάντοτε τὸν κίνδυνον σφαλμάτων εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν σημασιῶν τῶν λέξεων καὶ ἐν γένει ὑποτιμήσεως τῆς πατερικῆς παραγωγῆς ἔναντι τῆς κλασσικῆς[2]. Ἡ σύγχρονος μελέτη τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπαιτεῖ τὴν σύνταξιν εἰδικοῦ Θησαυροῦ[3] τοῦ συνόλου τῆς πατερικῆς παραγω-

---

τήριο Ἑλλήνων Πατέρων, Ἀθήνα (ἄ.χ.), ἔκδ. Γρηγόρη, πρόλ. Ν. Θ. Μπουγάτσου. F. Cavallera, Migne Patrologiae cursus completus, series graeca, Indices, Paris 1912. Th. Hopfner, Patrologiae cursus completus series graeca, Index locupletissimus, Paris 1928 κέξ. Καὶ τὰ τρία ταῦτα ἔργα ἀποτελοῦν θεματολογικὰ εὑρετήρια καὶ οὐχί, ἀκριβῶς εἰπεῖν, λεξικά.

1. Goodspeed, Index Apost. καὶ Goodspeed, Index Apolog.

2. Περὶ τῆς χρησιμότητος καὶ τῶν μειονεκτημάτων τοῦ λεξικοῦ τοῦ Lampe βλ. Lopez Facal, Lexicografía moderna, σ. 135. Τὰς ἐλλείψεις τοῦ λεξικοῦ ἐπεσήμανε προσφάτως ὁ καθ. Θ. Δετοράκης (Δετοράκη, Προσθ. εἰς Lampe, σ. 133), ὅστις καὶ ἐνετόπισε διακοσίας ἑβδομήκοντα μίαν λέξεις ἐκ τῶν ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μὴ περιλαμβανομένας εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Lampe.

3. Thesaurus Linguae Graecae. Τὸ ἔργον ἀνελήφθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθ. F. Brunner, τοῦ Πανεπιστημίου Irvine τῆς California. Πρόκειται νὰ λεξικογραφηθοῦν οἱ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τοῦ 700 μ.Χ. Καὶ μόνον ἐκ τοῦ χρονολογικοῦ ὁρίου (ζ' αἰ.) καθίσταται φανερὸν ὅτι μένει ἐκτὸς τοῦ θησαυροῦ μέγα μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Περὶ τοῦ TLG καὶ τῆς πορείας ἐκτελέσεως τοῦ προγράμματος βλ. Lopez Facal, Lexicografía moderna, σσ. 140 - 142.

4. Diccionario Griego-Español. Τὸ ἔργον ἀνελήφθη τῷ 1962 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθ. F. Adrados, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μαδρίτης. Λεξικογραφοῦνται οἱ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τοῦ 600 μ.Χ. (βλ. DGE, I, σ. X), συμφώνως πρὸς παγίαν τακτικὴν τῶν δυτικῶν νὰ παραθεωροῦν τὴν πέρα τοῦ ζ' αἰῶνος ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν. Φιλοδοξία τῶν ἐκδοτῶν τοῦ DGE εἶναι ἡ δημιουργία ἑνὸς λεξικοῦ χρησίμου οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς ἱσπανοφώνους ἑλληνιστάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν λοιπῶν χωρῶν. «Actualmente ya no es nuestro propósito el hacer un diccionario más, pensado sólo para los helenistas de lengua española, sino el dar un paso adelante en la lexicografía griega y hacer una obra destinada también al público de otros paises».

(DGE, I, σ. IX). Περὶ τῆς πορείας τοῦ σχεδίου βλ. Lopez Facal, Lexicografía moderna, σσ. 138 - 140.

1. Περὶ τῶν ἐφαρμογῶν τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν λεξικογραφίαν βλ. τὴν μελέτην τοῦ Lopez Facal, Ordenadores. Τὴν μέχρι τοῦ 1968 σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. ἐν Froger, σσ. 279 - 280, ὑπὸ τὸν τίτλον : Les travaux littéraires et philologiques par ordinateur. Περὶ τῶν νεωτέρων ἐξελίξεων βλ. A. Zampolli - A. Cappelli, The Possibilities and Limits of the Computer in Producing and Publishing Dictionaries. Proceedings of the European Foundation Workshop, Pisa 1981 [= Linguistica Computazionale 3, 1983] καὶ Computers in Literary and Linguistic Research. A.L.L.C. Eleventh International Conference. 2 - 6 April 1984. Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve). Τὰ δύο ἔργα παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι δίδουν σαφῶς τὴν εἰκόνα τῶν νεωτέρων ἐξελίξεων, ὡς διαμορφοῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κατευθύνσεων τῆς A.L.L.C. (= Association for Literary and Linguistic Computing).

2. Ἡ ἀνάγκη συντάξεως θησαυροῦ τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσης, καὶ εἰδικῶς τῆς πατερικῆς, ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ ὑπὸ πολλῶν (βλ. σχετικῶς Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συντάξεως θησαυροῦ τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσης, ΕΕΒΣ 33, 1964, σσ. 1 - 16 καὶ Δετοράκη, Προσθ. εἰς Lampe, σ. 134 καὶ σημ. 1, 2). Τὸ χρήσιμον λεξικὸν τοῦ Sophocles δὲν καλύπτει τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας (Βλ. Lopez Facal, Lexicografía moderna, σ. 127). Εὐκταία θὰ ἦτο ἡ ἀνάληψις καταρτίσεως λεξικοῦ τῆς πατερικῆς ὁρολογίας κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ ὑπὸ τοῦ καθ. Ἰ. Καραγιαννοπούλου συντασσομένου Lexicon of Byzantine Terminology. (Βλ. Karayannopoulos, σσ. 229 - 236). Τὸ ὑπάρχον λεξικογραφικὸν κενὸν εἰς τὸν τομέα τῆς λογίας βυζαντινῆς παραγωγῆς (καί, ἄρα, καὶ τῆς πατερικῆς) ἐπισημαίνει καὶ ὁ W. Hörandner κατὰ τὴν μελέτην τῶν λογίων ποιητῶν τοῦ ια' αἰῶνος. (Βλ. Hörandner, σ. 251 καὶ σημ. 39). Ὁμὰς ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ E. Trapp καταρτίζει νῦν ἐν Βιέννῃ τὸ Lexikon zur byzantinischen Literatur, besonders des 9 - 12. Jahrhunderts, περὶ οὗ βλ. E. Trapp - J. Diethart - G. Fatouros - Astrid Steiner - W. Hörandner, Studien zur byzantinischen Lexikographie (Byzantina Vindobonensia, XVIII), Wien 1988, σ. 7.

3. Πρῶτος ὁ E. Renauld ἐπεσήμανε τὴν σημασίαν τοῦ καταρτισμοῦ λεξικῶν κατὰ συγγραφέα διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ θησαυροῦ τῆς βυζαντινῆς γλώσσης καὶ τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ (βλ. Renauld, σ. 111). Ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν σύνταξιν λεξικοῦ τῶν ἔργων τοῦ Ψελλοῦ καταρτίζει λεπτομερεῖς indices graecitatis (σσ. VI-XIV) καὶ σημειοῖ διὰ σταυροῦ (†) τὰς ἐξ ἔργων τῶν Πατέρων προερχομένας λέξεις. (Βλ. Renauld, σσ. VIII-IX, σημ. 5· σ. X, σημ. 2 καὶ σ. XVI). Εἰδικοὶ λεξικογραφικοὶ κατάλογοι (concordances) ἐμφαίνοντες τὰ χωρία ἔνθ' ἀπαντοῦν οἱ διάφοροι τύποι ἑκάστης

γῆς συμφώνως πρὸς τὰς ἐφαρμογὰς τῆς «πληροφορικῆς». Οἱ ἐπὶ μέρους λεξικογραφικοὶ κατάλογοι συγγραφέων ἀποτελοῦν τὸ πρῶτον βῆμα εἰς τὴν πορείαν τοῦ ἔργου.

λέξεως ἔχουν ἤδη ἐκπονηθῆ δι' ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου [A. Smets - E. van Esbroeck, Basile de Césarée. Sur l'origine de l'homme (Sources Chrétiennes, 160), Paris 1970. Index des mots grecs: σσ. 280 - 336], τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [Gregorii Nazianzeni Theologi Operum Omnium Concordantia. I-II. U.C.L., Louvain-la-Neuve, εἰσέτι ἀνέκδοτον] καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου [Anne-Marie Malingrey, Indices Chrysostomici. Ad Olympiadem, Ab exilio epistula, De Providentia Dei (ALPHA-OMEGA, Lexica-Indices-Konkordanzen. R.A.XXXI), Hildesheim - New York 1978]. Ἀξιόλογος ἐργασία εἰς τὸν χῶρον τῶν λεξικογραφικῶν καταλόγων ἐπιτελεῖται εἰς τὴν σχολὴν τῆς Νεαπόλεως ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθ. M. Gigante. Ἐκ τῶν συγγραφέων τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ λεξικογράφησις τοῦ Θεμιστίου [A. Garzya, In Themistii Orationes Index Auctus, I (*Ἀάω-αὐτός*). II (*αὐτός-εἰκών*). III (*εἰλαπίνη-ἡττάομαι*). IV (*ἥττων-μέγας*) (Hellenica et Byzantina Neapolitana. Collana di studi e testi diretta da Antonio Garzya, XI), Napoli 1983 - 1984]. Περὶ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν βλ. Lopez Facal, Ordenadores, σ. 214. Τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς λεξικογραφικοὺς καταλόγους (concordances) ἄρθρον εἰς τὴν Encyclopédie Internationale de lexicographie θὰ συνταχθῆ ὑπὸ τῆς Suzanne Hanon (Δανία). (Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν καθ. F. J. Hausmann, τοῦ Πανεπιστημίου Erlangen-Nürnberg). Ἐπὶ τοῦ παρόντος, χρήσιμος παραμένει ὁ κατάλογος τῶν H. and Blenda Riesenfeld, Repertorium Lexicographicum Graecum. A. Catalogue of Indexes and Dictionaries to Greek Authors, Uppsala 1954, ἔνθα παρατίθενται παραπομπαὶ εἰς στοιχειώδεις λεξικογραφικοὺς καταλόγους ἔργων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐμπεριεχομένους εἰς τὰς ἀντιστοίχους ἐκδόσεις τῶν ἔργων τούτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β′

Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΛΕΞΙΚΩΝ

Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν λεξικῶν τῶν πατερικῶν ἔργων βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν τῶν λεξικῶν τῆς θύραθεν γραμματείας, ὧν τὸ ὑλικὸν ἀντλεῖται κυρίως ἐκ τῶν ἔργων τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ρητόρων. Τὰ πατερικὰ λεξικά, ὡς ἴδιον φιλολογικὸν εἶδος ὑπηρετῆσαν τὴν μελέτην καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸν τῶν πατερικῶν κειμένων, δὲν χρονολογοῦνται εἰς συγκεκριμένην ἐποχήν. Ἕκαστον λεξικὸν δέον ὅπως ἀποτελῆ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης, καθ' ὅσον οἱ λεξικογραφούμενοι συγγραφεῖς καλύπτουν διαφόρους περιόδους τῆς βυζαντινῆς πνευματικῆς δημιουργίας καὶ ἡ λεξικογραφικὴ ἐργασία διαθέτει ἐκπροσώπους εἰς ἁπάσας τὰς φάσεις τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἀσφαλέστερος τρόπος προσεγγίσεως τῶν πατερικῶν λεξικῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτὰ σχετιζομένων χρονολογικῶν καὶ φιλολογικῶν προβλημάτων εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς χειρογράφου παραδόσεως τούτων. Τῆς ἐρεύνης ταύτης τὰ ἀποτελέσματα ἐκτίθενται ἐν συνεχείᾳ.

Ἐπὶ παπύρων δὲν ἐσώθησαν πλήρη λεξικὰ πατερικῶν ἔργων[1]. Μικρὸν ἀπόσπασμα ἐξ ἑκατὸν-ἕνδεκα λημμάτων τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου ἐνετόπισεν ὁ Maas ἐπὶ παπύρου τοῦ ζ′ αἰῶνος[2]. Τὸ πρῶτον πλῆρες «πατερικὸν» λεξικὸν εἶναι τὸ τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, σῳζόμενον εἰς κώδικας τοῦ θ′ αἰ., ἤτοι τῆς περιόδου καθ' ἣν κατίσχυσεν ἡ μικρογράμματος γραφὴ καὶ μετεγράφησαν εἰς αὐτὴν τὰ προγενέστερα κείμενα. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ ἐν λόγῳ λεξικοῦ, λόγῳ τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς, μελετᾶται εἰς ἰδιαιτέραν παράγραφον. Τὰ λεξικὰ τῶν λοιπῶν Πατέρων δὲν παρουσιάζουν ἐκτεταμένην χειρόγραφον παράδοσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ οἱ περιέχοντες αὐτὰ κώδικες εἶναι μοναδικοί. Εἰς τὸν ἀπολεσθέντα κώδικα Scorialensis A.III.1 (antiquus), φ. 180ᵛ-183ʳ, παρεδίδετο τὸ λεξικὸν τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων· εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα, φ. 185ʳ «usque ad f. 204 et finem codicis», παρεδίδετο «explicatio vocum quibus usus est Chrysostomus ordine alphabetico»,

1. Περὶ τῆς λεξικογραφήσεως τῶν κλασσικῶν κειμένων ἐπὶ παπύρων βασικὴ εἶναι ἡ διατριβὴ τοῦ Naoumides, Lexicography. Τοὺς λεξικογραφουμένους συγγραφεῖς βλ. ἐν σ. iv. Εἰδικῶς περὶ τῶν ἐπὶ παπύρων Ὁμηρικῶν λεξικῶν βλ. Βασιλικοπούλου, σ. 36, ἔνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία.

2. Βλ. Maas καὶ Hunger, Prof. Lit. II, σ. 38.

ἥτις δὲν εἶναι γνωστὴ ἐξ ἄλλου χειρογράφου[1]. Διὰ νὰ συναντήσωμεν ἄλλο *εὑρετήριον λέξεων καὶ φράσεων τῶν Χρυσοστομικῶν Λόγων*, δέον ὅπως ἀνέλθωμεν εἰς τὸν ιη' αἰ., εἰς ὃν χρονολογεῖται ὁ κῶδιξ τῆς Σύμης, *Ἀναγνωστηρίου «Ἡ Αἴγλη»*, 25 (ἔτους 1732), φ. 266[2]. Ὁ κῶδιξ ἔχει μορφὴν χρηστικοῦ βοηθήματος διὰ τὴν μελέτην τῶν Λόγων τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπερ καὶ ἀποτελεῖ πρόδρομον προσπάθειαν διὰ τὸν καταρτισμὸν τῶν συγχρόνων λεξικῶν.

Λεξικὸν τῶν ἔργων τοῦ Μ. Βασιλείου εὕρηται εἰς τὸν κώδικα Scorialensis X.III.4 (τῶν ἀρχῶν τοῦ ιδ' αἰ.)[3], εἰς τὰ φ. 264ᵛ-266ᵛ τοῦ ὁποίου παραδίδονται λέξεις τῶν Ψαλμῶν, τῶν Πράξεων καὶ τῶν Ἠθικῶν τοῦ ἱεροῦ Πατρός.

Εἰς τὸν κώδικα Vindobonensis Philol. gr. 330 (τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ιδ' αἰ.), φ. 39ʳ-40ᵛ[4], παραδίδεται *τῆς Κλίμακος ἑρμηνεία*, ἤτοι ἑρμηνεία λέξεων ἐκ τοῦ ἔργου Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου (525 - 606).

Ὁ κῶδιξ Paris. gr. 2617 (ιδ' αἰ.)[5] εἰς τὰ φ. 1ʳ-69ʳ παρέχει λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, λέξεις ἑρμηνευμέναι*. Ἐκ πρώτης ὄψεως δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι πρόκειται περὶ λέξεων ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (295 - 373). Ὁ Cramer, ἐκδότης μικροῦ μέρους τοῦ λεξικοῦ[6], ἐπεσήμανε πρῶτος ὅτι εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦτο παρενείρονται λέξεις καὶ ἐκ τῶν ἔργων ἄλλων συγγραφέων[7]. Τὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐν λόγῳ λεξικοῦ ἔθεσεν ἐπὶ νέας βάσεως ὁ Μ. Ναουμίδης[8] διαπιστώσας ὅτι εἰς τὸν τίτλον ἔχομεν ὑποκατάστασιν τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίλλου διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀθανασίου, δεδομένου ὅτι τὸ λεξικὸν ἀποτελεῖ γνωστὴν διασκευὴν τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου. Ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ἐπεσήμανεν ὅτι ἡ περίπτωσις τῆς ὑποκαταστάσεως τοῦ ὀνόματος εἰς τὸν Paris. gr. 2617 εἶναι μοναδικὴ καὶ ἐξήγησε ταύτην ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ κώδικος εἶχεν ἀντιγράψει κατὰ τὸ ἔτος 1320/1 ἔργα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου εἰς τὸν κώδικα Londiniensis, B.L. (olim B.M.), Harleianus 5.579 καί, κατὰ συνέπειαν, προσέγραψε τὸ λεξικὸν εἰς τὸν Ἀθανάσιον ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς προηγηθείσης ἀντιγραφικῆς ἐργασίας αὐτοῦ.

---

1. Βλ. De Andrés, Cod. gr. desaparecidos, σ. 20.
2. Βλ. Μικροφωτογραφήσεις, Γ', σ. 42.
3. De Andrés, II, σ. 303.
4. Hunger, Katalog. 1, σσ. 423 - 425.
5. Omont 3, σ. 14· Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σσ. 380 - 383.
6. Βλ. Cramer, Paris., IV, σσ. 201 - 215. Ἡ δημοσίευσις αὕτη ἐπανελήφθη ἐν PG 28, 1609 - 1618.
7. Prius dicitur esse interpretatio vocum ex Athanasio depromptarum, sed multae sunt quae proculdubio aliunde insertae sunt, sicut in omnibus his glossariis evenit (Cramer, Paris., IV, σ. 201).
8. Βλ. Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 381.

Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ὁ Παρισινὸς κῶδιξ δὲν εἶναι κεχρονισμένος, εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποστηριχθῇ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος ὅτι οὗτος ἐγράφη μετὰ τὸν Harleianus. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος εἰς τὸν τίτλον τοῦ λεξικοῦ δύναται ἴσως νὰ ἐξηγηθῇ, ἂν ἀποδοθῇ εἰς σύγχυσιν προελθοῦσαν ἐκ τῆς καθιερωμένης μνημονεύσεως τῶν δύο πατριαρχῶν κατὰ τὰς ἀπολύσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν· ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ κώδικος, ὅστις ἐτύγχανε καὶ ἀναγνώστης[1], ἠδύνατο νὰ παροδογηθῇ ἀντικαθιστῶν τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου δι' ἐκείνου τοῦ πρώτου πάντοτε μνημονευομένου Ἀθανασίου[2]. Τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας (ca. 375 - 444) λεξικὸν σῴζεται εἰς πλῆθος διασκευῶν[3], πολλαὶ δὲ καὶ διαφορετικαὶ ἀπόψεις ἔχουν ὑποστηριχθῇ κατὰ καιροὺς σχετικῶς πρὸς τὴν προέλευσιν καὶ τὴν διαμόρφωσιν αὐτοῦ. Ὁ Wentzel[4] καὶ ὁ

---

1. *Ῥωμανὸς ἀναγνώστης (ὁ) Χαρτοφύλαξ*. Βλ. Vogel-Gardthausen, σ. 141.
2. Παρομοία σύγχυσις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν τίτλον τῶν ὑπὸ τῶν κωδίκων Patmiacus 320 (ιε' αἰ.) καὶ Vindobonensis Suppl. gr. 147 (ca. 1400) παραδιδομένων λεξικῶν, ἔνθα τὰ ὀνόματα Κυρίλλου καὶ Ἀθανασίου μνημονεύονται ἀπὸ κοινοῦ (βλ. Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 377).
3. Πρῶτος ὁ Cramer, Paris., IV, σ. 163, ἐπεσήμανε τὴν ποικιλίαν τῶν διασκευῶν : INFINITA pene est varietas illorum Lexicorum quae vulgo sub Cyrilli nomine circumferuntur. Ἡ μόνη ἐκδεδομένη διασκευὴ εἶναι ἡ τοῦ κώδικος Paris. Coisl. 345 (ι' αἰ.), φ. 64ᵛ-149ʳ, ὑπὸ τὸν τίτλον : *Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καὶ ῥητόρων πολλῶν* (=Σ). Ἐξεδόθη ὑπὸ Bachmann I, σσ. 1-422. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. παρὰ Bachmann, σσ. V-XII· Omont 3, σσ. 186 - 187 καὶ Devreesse, Coislin, σσ. 329 - 330. Τὰ ὑπὸ τοῦ Cramer, Paris., IV, σσ. 163 - 201, ὑπὸ τὸν τίτλον Lexicon Cyrilli ἐκδοθέντα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν κωδίκων i. Paris. Coisl. 347 (θ' - ι' αἰ.), ii. Oxoniensis Bodleianus Auct. T.2.11 (ιδ' - ιε' αἰ.), iii. Oxoniensis Baroccianus 95 (ιε' αἰ.) δὲν ἐντάσσονται εἰς τὰς διασκευὰς τὰς ἀντιπροσωπευομένας ὑπὸ τῶν ὑπὸ τοῦ Drachmann καθορισθεισῶν οἰκογενειῶν χειρογράφων. Περὶ τῶν τριῶν ὡς ἄνω κωδίκων βλ. i : Cramer, Paris., IV, σσ. 163 - 164· Omont, 3, σ. 187· Devreesse, Coislin, σ. 332. ii : Cramer, Paris., IV, σ. 177· Latte, Hes., I, σ. XLVIII· Cavallo, σσ. 165, 229, 241. iii : Cramer, Paris., IV, σ. 201. Τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ λεξικοῦ ἐμελέτησεν ὁ Drachmann. (Συνοπτικὸν πίνακα τῶν οἰκογενειῶν τῶν χειρογράφων παρέχει οὗτος ἐν σ. 59). Ὁ Latte, Hes., I, σσ. XLIV-LI, προώθησε τὴν ἔρευναν τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ κατέστρωσε τὸ στέμμα τῶν κωδίκων (σ. LI). Ἡ συμβολὴ τοῦ Latte ἔγκειται εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῶν παρεμβολῶν (interpolationes) Κυριλλείων λημμάτων εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου (βλ. Latte, Hes., I, σσ. XII-XIV). Ἑτέρα διασκευὴ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Tittmann, Zon. I, σσ. XCVII-CXIV, ἐκ τοῦ κώδικος Dresdensis Da 39 (ιη' αἰ.). Ὁ κῶδιξ οὗτος ἐγράφη manu Ch. F. Matthaei, εἶναι δὲ ἀπόγραφον τοῦ Mosquensis Synodalis, Typogr., f 21 (ιε' αἰ.). Βλ. σχετικῶς Schnorr von Carolsfeld, σ. 293 καὶ Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 377, σημ. 2.
4. Βλ. Wentzel, σ. 478.

Burguière[1] θεωροῦν ὅτι τὸ λεξικὸν ἀποτελεῖται ἐκ λέξεων ἀπαντωσῶν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Κυρίλλου. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν ἔχει σήμερον πολλοὺς ὑποστηρικτάς, καθ' ὅσον πολλαὶ τῶν λέξεων τοῦ λεξικοῦ ἐντοπίζονται εἰς τὰ ἔργα ἄλλων, χριστιανῶν καὶ μή, συγγραφέων[2], ἤτοι Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως (25 π.Χ. - 50 μ.Χ.), Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως († 220), Μεγάλου Βασιλείου (329/331 - 379), Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (329/330 - 390) καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (344/354 - 407). Ἐπίσης λήμματα τοῦ λεξικοῦ προέρχονται ἐκ τῶν λεγομένων Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων. Ὁ Latte ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ λεξικὸν κατηρτίσθη κατ' ἐντολὴν τοῦ Κυρίλλου πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας[3]. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν ἑρμηνεύει τὴν παρουσίαν λέξεων ἐκ τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Κυρίλλου, δεδομένου ὅτι αἱ πρῶται μαρτυρίαι τῶν ἔργων τούτων ἐντοπίζονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ς' αἰῶνος. Ἐπειδὴ ἡ ἀναγωγὴ τοῦ terminus post quem τῆς συντάξεως τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ς' αἰῶνος δὲν ἐπιβεβαιοῦται ὑφ' ἑτέρων μαρτυριῶν[4], κρίνομεν ἀσφαλέστερον νὰ θεωρήσωμεν τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ λήμματα τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ ὡς προϊὸν μεταγενεστέρων παρεμβολῶν.

Προκειμένου ὅπως διαπιστωθῇ κατὰ πόσον περιέχονται εἰς τὸ λεξικὸν λέξεις ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ἰδίου τοῦ Κυρίλλου, ἀπαιτεῖται εἰδικὸς λεξικογραφικὸς κατάλογος τοῦ ὅλου ἔργου αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἔλλειψις τοῦ καταλόγου τούτου[5], ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀναβολὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ λεξικοῦ[6] δὲν ἐπιτρέπουν τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων σχετικῶς

---

1. Τὴν ἄποψιν τοῦ Wentzel ἀνενέωσεν ὁ Burguière (βλ. Burguière III, σσ. 364 - 384).

2. Βλ. Latte, Hes., I, σσ. XLV-XLVI.

3. Βλ. Latte, Hes., I, σσ. XLIV-XLV.

4. Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς συνθέσεως τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων βλ. εἰδικῶς τὸ ἄρθρον τοῦ R. Roques, ἐν Dictionnaire de Spiritualité, III, 1957, σσ. 244 - 286. Νεωτέρα βιβλιογραφία ἐν J. M. Hornus, Les recherches dionysiennes de 1955 à 1960, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 41, 1961, σσ. 22 - 81. Πλήρη Ἀρεοπαγιτικὴν βιβλιογραφίαν μέχρι τοῦ ἔτους 1988 ἐδημοσίευσεν ὁ G. Dragas, Towards a Bibliography on Pseudo-Dionysius the Areopagite in Chronological Progression, ἐν J.P. Migne, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Δ', ἐπιμέλεια... Ἱερ. Ἰ. Διώτη, Ἀθῆναι 1988, σσ. ιδ' - ρζ'.

5. Μόνον τὰ ἔργα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἔχουν λεξικογραφηθῆ στοιχειωδῶς εἰς τοὺς τόμους 26 - 28 τῆς PG καὶ συγκεκριμένως· PG 26, 1451 - 1462 : Onomasticon vocum vel insolentium, vel quarum significationes peculiares aut inobservatae sunt, quae in duobus prioribus tomis occurrunt (μετὰ παραπομπῶν). PG 27, 1409 - 1410 : Index graecitatis (ἑρμηνεύονται λατινιστὶ λέξεις ἐκ τῶν περιεχομένων εἰς τὸν ἐν λόγῳ τόμον ἔργων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου). PG 28, 1617 - 1622 : Onomasticon vocum vel insolentium, vel quarum significationes peculiares aut inobservatae sunt, quae in hoc tomo occurrunt (μετὰ παραπομπῶν). Πλῆρες δὲ Ἀθανασιανὸν λεξικὸν ἐξεπόνησεν ὁ G. Müller, Lexicon Athanasianum, Berlin 1944 - 1952.

6. Ἡ πρώτη προσπάθεια ἐκδόσεως τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ

πρὸς τὰ προβλήματα συντάξεως, πατρότητος καὶ χρονολογήσεως αὐτοῦ. Μόνον βέβαιον τυγχάνει ὅτι τὸ λεξικὸν τοῦ Κυρίλλου ἐχρησιμοποιήθη κατὰ κόρον ὡς πηγὴ τῶν μεταγενεστέρων λεξικογράφων. Τὸ λεξικὸν Ἡσυχίου τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἰωάννην Ζωναρᾶν[1] ἐμφανίζουν σημαντικὰς παρεμβολὰς Κυριλλείων λημμάτων, κυρίως ἐκ τῶν εἰλημμένων ἐκ πατερικῶν κειμένων. Ἡ ἔλλειψις πλήρων καὶ κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν λεξικῶν τούτων[2] δυσχεραίνει ἔτι μᾶλλον τὴν ἔρευναν τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου φερομένου λεξικοῦ. Ἐὰν συνδυάσωμεν τὴν θέσιν τοῦ Latte περὶ καταρτίσεως τοῦ λεξικοῦ κατὰ τὸν ε' αἰῶνα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Κυρίλλου — ἡ ἄποψις αὕτη δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἀντικρουσθῆ — πρὸς τὴν ὕπαρξιν, μέχρις ὡρισμένου βαθμοῦ, λέξεων προερχομένων ἐκ τῶν Κυριλλείων ἔργων

Drachmann εἰς τὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τῆς Κοπεγχάγης διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Corpus Lexicographorum Graecorum, ἀλλὰ μέχρι σήμερον δὲν ἔχει ὁλοκληρωθῆ. Τὴν προώθησιν τῆς μελέτης τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἀνέλαβεν ὁ καθ. P. Burguière, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Bordeaux, ἀκολουθῶν νέαν μέθοδον ἐρεύνης· συγκεκριμένως, ὁ Γάλλος ἐρευνητής, λόγῳ τῆς πολυπλόκου χειρογράφου παραδόσεως τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου, προτείνει τὴν μελέτην ἑκάστου χειρογράφου κεχωρισμένως καὶ τὴν διερεύνησιν τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὰ γνωστὰ λεξικὰ οὕτως, ὥστε οἱ ἐπιθυμοῦντες ὅπως συνεχίσουν τὴν ἔρευναν ἔχουν σημεῖον ἀναφορᾶς καὶ χωροῦν εἰς συσχετισμούς, συγκρίσεις καὶ κατατάξεις τῶν χειρογράφων. Ὁ αὐτός, ἐξετάζων τοὺς κώδικας Paris.gr.2.655 (ιγ' αἰ.) καὶ Paris.Suppl.gr. 1195 (ιε' αἰ.), οὐχὶ ἐκ τῶν πλέον βασικῶν τῆς χειρογράφου παραδόσεως, γράφει χαρακτηριστικῶς : «Si l'on veut arriver à se faire une idée précise sur le contenu d'un fonds ancien abondamment surchargé d'interpolations au cours des siècles, il faut pouvoir disposer au moins des recensions principales, accessibles dans leur ensemble sous une forme commode,... Puissent ces notes - répétons-le en terminant - susciter des travaux analogues : on peut être assuré à l'avance qu'aucun ne sera sans fruit» (Burguière I, σσ. 345 - 346 καὶ II, σ. 108). Ἡ ἔκδοσις τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου ὑπῆρξε πρόθεσις καὶ τοῦ καθ. M. Ναουμίδου, τοῦ Πανεπιστημίου Illinois· ἡ μελέτη τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἶχεν ἤδη ἀποδώσει τοὺς πρώτους καρποὺς (βλ. Ναουμίδου, Σύμμεικτα, τοῦ αὐτοῦ, Ῥητορικαὶ λέξεις, σ. 7 καὶ τοῦ αὐτοῦ v-Recension, σσ. 121 - 135), ὅτε διεκόπη ἕνεκα τοῦ αἰφνιδίου θανάτου τοῦ ἐρευνητοῦ. Τὰ μέχρι τοῦδε ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας καθιστοῦν πλέον φανερὰν τὴν ἀνάγκην εὐρείας συνεργασίας μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, προκειμένου ὅπως καταστῇ δυνατὴ ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ λεξικοῦ (βλ. Naoumides, v-Recension, σ. 94).

1. Ὁ κῶδιξ Paris. gr. 2655 (p) παρέχει διασκευὴν προερχομένην ἐκ συμπιλήσεως τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου μετὰ τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν Ἰωάννην Ζωναρᾶν (βλ. Burguière I, σ. 347 καὶ II, πίνακα παρὰ τὴν σ. 100). Βραχεῖα διασκευὴ τοῦ ἀποδιδομένου εἰς τὸν Ζωναρᾶν λεξικοῦ φέρεται εἰς τὸν κώδικα Dresdensis Da 41 (ις' αἰ.) φ. 1^r-103^v, ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀντωνίου μοναχοῦ (βλ. Schnorr von Carolsfeld σσ. 293 - 294).

2. Τὸ λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου ἔχει ἐκδοθῆ κριτικῶς μέχρι τοῦ στοιχείου Ο (Latte, Hes., I-II). Πλήρης ἡ ἔκδοσις τοῦ Schmidt, Hes., I-IV. Ἡ ἔκδοσις τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ζωναρᾶ (Tittmann, Zon., I-II) θεωρεῖται πεπαλαιωμένη (βλ. σχετικῶς Burguière, I, σσ. 346 - 347).

εἰς τὸ λεξικόν, δέον ὅπως δεχθῶμεν ὅτι ὁ Κύριλλος λεξικογραφεῖ ἑαυτὸν ἤ, εἰς ἣν περίπτωσιν ἄλλος ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον τοῦτο, ὁ λεξικογράφος ἐνεργεῖ κατόπιν ῥητῆς παραγγελίας τοῦ ἰδίου τοῦ Κυρίλλου. Φαινόμενον «αὐτολεξικογραφήσεως» παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ ἔργον Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅστις καταρτίζει *Λύσιν λέξεων*[1] ἁπαντωσῶν εἰς τὰ *Κεφάλαια Φιλοσοφικά*. Εἰς τὸν κώδικα Mediolanensis, Bibl. Naz. di Brera, AG.IX.37 (ιε' αἰ.)[2], φ. 380r-382r, παραδίδονται ἑρμηνεῖαι λέξεων καὶ φιλοσοφικῶν ὅρων ἀπαντώντων εἰς τὸ ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ. Inc. *Τὸ γένος διαιρεῖται εἰς εἴδη*. Αἱ ἑρμηνεῖαι αὗται ἔχουν ἐκπονηθῆ κατὰ τὸ πρότυπον τῶν *Λύσεων*, συχνάκις δὲ ἀπηχοῦν ἀριστοτελικὰς ἐπιδράσεις. Παρόμοια φαινόμενα δεικνύουν ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀνεγνώριζον τὰς ἃς ἐνεφάνιζον τμήματα τῶν ἔργων αὐτῶν δυσκολίας καὶ ἐπεδίωκον ὅπως καταστήσουν αὐτὰ εὐληπτότερα ὑπομνηματίζοντες ἑαυτούς.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως οἱ λόγιοι τῆς Δύσεως μελετοῦν τὰ πατερικὰ κείμενα κινούμενοι ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπως γνωρίσουν τὴν θεολογίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς διαλευκάνσεως προβλημάτων ἀναφυομένων ἐκ τῆς δογματικῆς διαμάχης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ Gerardus Falckenburgius[3] ἀντιγράφει εἰς τὸν κώδικα Leidensis, B.P.G. 67 (ις' αἰ.)[4] τὰς δέκα ὁμιλίας *περὶ Προνοίας* τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου (386 - 458) καὶ προτάσσει εἰς τὰ φ. 2r-3v κατάλογον λέξεων μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως. Δεδομένου ὅτι εἰς τὸ κείμενον τοῦ Θεοδωρήτου ἀναγινώσκεται διάστιχος λατινικὴ ἑρμηνεία γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Falckenburgius, εἶναι πιθανὸν καὶ ὁ κατάλογος τῶν λέξεων νὰ εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοῦ. Τὰ τοιαῦτα λεξικὰ ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ὑπὸ τῶν ἀνθρωπιστῶν, μαρτυροῦν δὲ τὴν συστηματικὴν μέθοδον δι' ἧς ἐμελετῶντο τὰ κείμενα ταῦτα κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν.

Εἰς τὸν κώδικα Athous, Μεγίστης Λαύρας, 673 (Η 18) (ιζ' αἰ.), φ. 1r-57r [5], παραδίδεται λεξικὸν περιέχον λήμματα ἐκ τῶν ἔργων διαφόρων πατέρων. Τὰ λήμματα διατάσσονται *κατὰ στοιχεῖον*, ἀνεξαρτήτως τοῦ συγγραφέως εἰς ὃν ἀνήκουν. Εἶναι ἐνδεχόμενον ὁ νεώτατος οὗτος κῶδιξ νὰ ἀπηχῇ παλαιὰν παράδοσιν, καθ' ὅσον τὸ ἐν λόγῳ λεξικὸν παραδίδεται ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐκ παλαιῶν κωδίκων γνωστῶν λεξικῶν (: Πράξεων, Ψαλμῶν, Π. Διαθήκης, Εὐαγγελίων, ἰαμβικῶν κανόνων).

Εἰς τὸν χῶρον τῆς λεξικογραφήσεως τῶν ἔργων τῆς ἐκκλησιαστικῆς

1. Βλ. Kotter, σ. 24. Ἡ ἔκδοσις παρὰ PG 94, 673A9-676B7.
2. Martini I, 1, σσ. 31 - 37.
3. Βλ. Vogel - Gardthausen, σ. 442.
4. Meyier, σσ. 104 - 105.
5. Σπυρίδων - Εὐστρατιάδης, σ. 105.

γραμματείας ἐντάσσονται καὶ μικρὰ λεξικὰ τῶν συναξαρίων συγκεκριμένων ἁγίων. Ἰδιομορφίαν παρουσιάζει ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ λεξικοῦ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἠλία τοῦ Νέου, ἥτις μελετᾶται ἰδιαιτέρως. Λεξικὸν τοῦ συναξαρίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν σῴζεται εἰς τὸν κώδικα Leidensis, B.P.G. 67C, II (τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ιε' αἰ.), φ. 43v [1]. Inc. *Ἐπίρριν· ὁ μακρομήτης*. Τοῦ εἴδους τούτου τὰ λεξικὰ δὲν ἔτυχον εὐρείας διαδόσεως. Τὸ ὡς ἄνω λεξικὸν τοῦ συναξαρίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ δυτικῶν λογίων, πιθανώτατα δὲ μοναχῶν[2].

I. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΛΕΞΕΩΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἑρμηνεία λέξεων κατὰ στοιχεῖον ἐμφερομένων τῇδε τῇ βίβλῳ* παραδίδεται λεξικὸν τῶν λεγομένων Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων (πρῶται μαρτυρίαι αὐτῶν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ς' αἰ.)[3]. Τὸ λεξικὸν παραδίδεται εἰς κώδικας περιέχοντας τὰ Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ καὶ ἄλλους περιέχοντας ἀποκλειστικῶς λεξικά. Αἱ πρῶται μαρτυρίαι τοῦ λεξικοῦ προέρχονται ἐκ κωδίκων τοῦ θ' καὶ τοῦ ι' αἰ., στοιχεῖον ἐπιτρέπον νὰ θεωρήσωμεν τὸν θ' αἰῶνα ὡς terminus ante quem διὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ. Ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἔργα ἤδη ἀρχομένου τοῦ ζ' αἰῶνος σχολιάζονται ὑπὸ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ († 662)[4], ἡ σύνταξις τοῦ λεξικοῦ δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς καθόλου ἑρμηνευτικῆς ἐργασίας, ἥτις ἐπηκολούθησε τῆς διαδόσεως τῶν ψευδεπιγράφων τούτων ἔργων, ἤτοι κατὰ τοὺς αἰῶνας ζ' καὶ η'. Τὰ ὡς ἄνω στοιχεῖα ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λεξικογραφικὴ παραγωγὴ τῶν αἰώνων τούτων ἔχει πλέον ἐπιβεβαιωθῆ, καὶ τῆς *Ἐπιτομῆς* τοῦ *Ὀνοματολόγου* Ἡσυχίου τοῦ Μιλησίου (ς' αἰ.) τοποθετουμένης μετὰ βεβαιότητος εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον[5], ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἐν λόγῳ λεξικὸν ὡς

1. Meyier, σσ. 109 - 111. Τὸ λεξικογραφούμενον συναξάριον εἶναι τὸ τῶν ἐκδεδομένων Μηναίων. (Βλ. Μηναῖα... διορθωθέντα ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου, Ἰανουάριος, Ἐνετίησιν, 61895, *τῇ λ' τοῦ αὐτοῦ μηνός*).
2. Βλ. σημ. περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῶν κατόχων τοῦ κώδικος ἐν Meyier, σ. 111.
3. Ἐξεδόθη ἐν PG 4, 23-28. Ὁ B. Cordier ἐξεπόνησεν ἐν ἔτει 1634 λεξικὸν τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἔργων (: Corderius, Onomasticon). Κατὰ τὸ 1941 ὁ A. van den Daele κατήρτισεν indices, ἤτοι λεξικογραφικὸν κατάλογον τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, κινηθεὶς ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι εἰς τὰ γνωστὰ λεξικὰ δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς συμπεριληφθῆ τὰ λήμματα τοῦ δυσκόλου κειμένου τοῦ Ψευδο-Διονυσίου. (Βλ. Van den Daele, σ. 3). Παραλλήλως, εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον Dionysiaca, Recueil donnant l'ensemble des traductions latines..., Bruges (1937), σσ. 1585-1656, περιελήφθη πλήρης λεξικογραφικὸς κατάλογος τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων.
4. Βλ. CPG III, σ. 274, 6625(1).
5. Βλ. Παπαδόπουλος, σ. 8· Τωμαδάκη, Σύλλαβος, σ. 396· Adler, Suid., I, σ. XXI καὶ η 611· Hunger, Prof. Lit., I, σ. 250.

προϊὸν τῶν χρόνων τῆς καλουμένης «μεγάλης σιγῆς»[1]. Ὁ σχολιασμὸς τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων ἐμφανίζει ἔκτασιν καὶ ποικιλίαν ἀναλόγους πρὸς τὰς τοῦ σχολιασμοῦ τῶν ἔργων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου[2]. Ὁ συσχετισμὸς οὗτος ἐπισημαίνεται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ μελετωμένου λεξικοῦ, ἐμφανίζοντος τὴν αὐτὴν καὶ τὸ *κατὰ στοιχεῖον* λεξικὸν τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου μορφὴν καὶ κατὰ τὴν διάταξιν τῶν λημμάτων καὶ κατὰ τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῶν ἑρμηνειῶν.

Κατωτέρω παρατίθεται κατάλογος τῶν παραδιδόντων τὸ λεξικὸν κωδίκων. Ὁ κατάλογος οὗτος καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἐπισήμανσις τῶν παλαιοτέρων ἐξ αὐτῶν θέτουν ἐπὶ νέας βάσεως μελλοντικὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ[3].

Inc. *ἀγάμενος· θαυμάσας, ἐκπλαγείς.*
Des. *ὠλέναι· χεῖρες, πήχεις, βραχίονες.*

1. Paris. Coisl. 253 (θ' - ι' αἰ.), φ. 5^v-10^r[4].
2. Paris. Coisl. 347 (θ' - ι' αἰ.), φ. 1^r-4^r[5].
3. Vat. gr. 370 (θ' - ι' αἰ.), φ. 146^v-148^v[6].
4. Laur. gr., San Marco, 686 (ι' αἰ.), φ. 6^r-9^r[7].
5. Paris. gr. 933 (ι' αἰ.), φ. 216^r-219^v[8].

1. Σχετικῶς βλ. Τωμαδάκη, Ἡ δῆθεν «Μεγάλη σιγή», σ. 13, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Σύλλαβος, σσ. 301 - 306.

2. Τοῦτο ἐπεσήμανε πρῶτος ὁ Κρουμβάχερ Α', σ. 270 : «Μετὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον πλειότερον τῶν ἄλλων ἡρμηνεύθη Διονύσιος ὁ Ψευδοαεροπαγίτης» (βλ. καὶ Κρουμβάχερ Α', σ. 245). Πολλάκις ἐν μέσῳ ἔργων τοῦ Διονυσίου παρεμβάλλονται ἔργα τοῦ Γρηγορίου, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι οἱ δύο συγγραφεῖς ἐμελετῶντο καὶ ἐσχολιάζοντο ἀπὸ κοινοῦ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν κωδίκων Londiniensis gr. B.L. (olim B.M.) Addit. 18231 (ἔτους 972) καὶ Vat.Pal.gr.39 (ιγ' - ιδ' αἰ.), εἰς τῶν ὁποίων τὰ φ. 86^v-309^v καὶ 138^v-139^r ἀντιστοίχως παραδίδονται ἔργα τοῦ Γρηγορίου μεταξὺ ἔργων ἀποδιδομένων εἰς τὸν Διονύσιον. (Περιγραφὴν τοῦ Londiniensis βλ. παρὰ Richard, British Museum, σ. 30, καὶ Van de Vorst - Delehaye, σ. 266. Οἱ Van de Vorst καὶ Delehaye παρατηροῦν ὅτι ὁ κῶδιξ «saec. XII exaratus», ἀλλ' ὁ Richard ἐπεσήμανεν ὅτι οὗτος ἦτο κεχρονισμένος. Περιγραφὴν τοῦ Vat. Pal. βλ. παρὰ Stevenson, Cod. Pal., σ. 21). Ἡ ἀπὸ κοινοῦ μελέτη τῶν δύο συγγραφέων μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ ἔργου Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ *περὶ διαφόρων ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου* (βλ. σχετικῶς Sinko, σ. 20 καὶ σημ. 3).

3. Εὐκταῖον θὰ ἦτο τὸ ἐν λόγῳ λεξικὸν νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γοττίγγης ἀναληφθεῖσαν νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων (βλ. CPG, III, σ. 270).

4. Omont 3, σ. 163 καὶ Devreesse, Coislin, σσ. 231 - 232.

5. Omont 3, σ. 187 (τὸ λεξικὸν χαρακτηρίζεται ὡς anonymum)· Devreesse, Coislin, σ. 332.

6. Devreesse, Cod. Vat. gr., II, σσ. 59 - 60.

7. Rostagno - Festa, σ. 190.

8. Omont 1, σ. 179.

6. Patmiacus 52 (ι' αἰ.), φ. 152^v-155^r[1].
7. Vallicellianus E 29 (ι' αἰ.), φ. 167^v-170^r[2].
8. Londiniensis gr. B.L. (olim B.M.) Addit. 36821 (ι' - ια' αἰ.), φ. 200^v-204^v[3].
9. Oxoniensis Clarkianus 37 (ια' αἰ.), φ. 165^v-168^v[4].
10. Vallicellianus B 55 (ια' αἰ.), φ. 6^r-12^v[5].
11. Vat. gr. 1787 (ια' αἰ.), φ. 1^r-4^v[6].
12. Vat. Urbinas gr. 157 (ια' - ιβ' αἰ.), φ. 269^v-270^v[7].
13. Vat. gr. 371 (ια' - ιβ' αἰ.), φ. 11^r-11^v[8].
14. Vat. gr. 373 (ια' - ιβ' αἰ.), φ. 404^v-410^v[9].
15. Vat. gr. 504 (ἔτους 1105), φ. 12^v-13^r[10].
16. Paris. Coisl. 86 (ιβ' αἰ.), φ. 2^r-8^v[11].
17. Leowardensis gr. 38 (ιβ' αἰ.), φ. 83^r-85^r[12].
18. Patmiacus 46 (ι' - ια' αἰ.), φ. 372^r. (Κόλλημα γεγραμμένον διὰ χειρὸς τοῦ ιβ' αἰ)[13].
19. Atheniensis, Βυζ. Μουσ., 186 (ιγ' αἰ.), φ. 108^v-109^v[14].
20. Athous, Διονυσίου, 3889 (355) (ιγ' αἰ.)[15].
21. Vallicellianus E 61 (ιγ' αἰ.), φ. 6^r-9^v. (Τὸ φ. 8 κενόν)[16].
22. Vat. gr. 443 (ιγ' αἰ.), φ. 238^v-239^v[17].

1. Σακκελίωνος, Πατμ. Βιβλ., σσ. 41.

2. Martini II, σ. 111 - 113.

3. Richard, British Museum, σσ. 66 - 67· Additions, XIV, σσ. 234 - 236· Van de Vorst - Delehaye, σ. 277.

4. Madan IV, σσ. 307 - 308· Gaisford, Catalogus, σσ. 67 - 68.

5. Martini II, σσ. 26 - 27.

6. Canart, Cod. Vat. gr., I, σσ. 133 - 136.

7. Stornajolo, σσ. 302 - 304.

8. Devreesse, Cod. Vat. gr., II, σσ. 61 - 62.

9. Devreesse, Cod. Vat. gr., II, σ. 65.

10. Devreesse, Cod. Vat. gr. II, σσ. 338 - 349.

11. Omont, 3, σ. 129· Devreesse, Coislin, σσ. 75 - 76.

12. Omont, Pays-Bas, σσ. 19 - 20. Latte, Hes., I, σ. XXXIV.

13. Τὴν ὑπόδειξιν τῆς παραδόσεως τοῦ λεξικοῦ εἰς τὸν παρόντα κώδικα ὀφείλω εἰς τὸν καθ. κ. Ἀθ. Κομίνην, ὃν καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ. Τὸ λεξικὸν ἐκρύπτετο ὑπὸ τὸν τίτλον *ἑρμηνεία λέξεων* καὶ ὡς ἐκ τούτου διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ Σακκελίωνος. (βλ. Ἀθ. Κομίνη, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι νέος κατάλογος τῶν χφων κωδίκων τῆς Ἱ. Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1988, σσ. 118 - 120).

14. Πάλλας, σσ. 77 - 79.

15. Λάμπρος I, σ. 417.

16. Martini II, σσ. 125 - 126.

17. Devreesse, Cod. Vat. gr, II, σσ. 181 - 191. Εἰς τὸν παρόντα κώδικα τὸ λεξικὸν φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον *Λεξικὸν σὺν Θεῷ τοῦ ἁγίου Διονυσίου ἀναγκαῖον πρὸς πάσης θείας γραφῆς παραδήλωσιν.*

23. Vat. Barberinianus gr. 39 (ἔτους 1294 - 1295), φ. 98^{v}-101^{r}[1].
24. Zavordensis 95 (ιγ' αἰ.), φ. 206^{v}-208^{v}[2].
25. Hierosolymitanus, Σταυροῦ, 23 (θ' αἰ.), φ. 397^{r}-402^{v}. (Τὰ περιέχοντα τὸ λεξικὸν φύλλα διὰ χειρὸς τοῦ ιδ' αἰ.)[3].
26. Neapolitanus gr. II B 5 (ιδ' αἰ.), φ. 1^{r}-4^{v}[4].
27. Paris. gr. 2619 (ιδ' αἰ.), φ. 219^{rv}[5].
28. Sinaiticus gr. 1205 (ιδ' αἰ.)[6].
29. Vindobonensis Philol. gr. 154 (ιδ' αἰ.), φ. 334^{v}-352^{v}, μεταξὺ ἡσσόνων ἱερῶν καὶ θύραθεν λεξικῶν[7].
30. Vat. gr. 372 (ιδ' αἰ.), φ. 3^{r}-4^{r}[8].
31. Paris. Suppl. gr. 659 (ιγ' - ιε' αἰ.), φ. 132^{v}-135^{r}[9].
32. Havniensis, Anc. Fonds, 1978 (ιδ' - ιε' αἰ.), φ. 92^{v}-94^{r}. (Τὰ φύλλα 93 καὶ 94 μετετέθησαν καὶ φέρονται ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 82 καὶ 83)[10].
33. Mutinensis Estensis gr. 45 (II B 8) (ιδ' - ιε' αἰ.), φ. 151^{r}-154^{r}[11].
34. Vat. gr. 376 (ιδ' - ιε' αἰ.), φ. 1^{r}-3^{v}[12].
35. Cantabrigensis, Trinity College, 1090 (ἔτους 1460)[13].

---

1. Capocci, Cod. Barb. gr., σσ. 39 - 42.
2. Πολίτη, Ἑλλην. συλλ., σ. 20· Politis, Zavorda, σ. 142· Theodoridis, Phot., σσ. XXVII-XXIX, XXXII.
3. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, III, σσ. 52 - 54.
4. Cyrillus, I, σσ. 114 - 118.
5. Omont 3, σ. 14.
6. Gardthausen, Cod. gr. Sinai., σσ. 249 - 250.
7. Hunger, Katalog 1, σσ. 257 - 259. Μεταξὺ τῶν ἡσσόνων λεξικῶν τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος περιλαμβάνονται καὶ ἡ *Λέξεων ἑρμηνεία τῶν ἐν τῷ Ἀποστόλῳ Παύλῳ ἐμφερομένων* καθὼς καὶ λεξικὰ τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Τὰ λεξικὰ τούτων, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ μελετώμενον, ἐξεδόθησαν ὑπὸ Matthaei, σσ. 59 - 85. Τὸ λεξικὸν τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου παραδίδεται καὶ ὑπὸ τοῦ κώδικος Mosquensis Synodalis 487 $\left(\frac{504}{\text{t.II, XXVIII, qu}}\right)$, φ. 33^{r} - 42^{r} (βλ. Vladimir, σ. 715), ὅστις πιθανῶς ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Matthaei, δεδομένου ὅτι ἡ ὑπὸ τούτου γενομένη ἔκδοσις περιέχει τὰ ὑπὸ τοῦ κώδικος παραδιδόμενα λεξικά. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν λεξικῶν ὁ Matthaei ἐχρησιμοποίησε καὶ τὸν κώδικα Dresdensis Da 37 (ιδ' αἰ.). (Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. παρὰ Schnorr von Carolsfeld, σσ. 292 - 293 καὶ Tittmann, Zon., I, σ. XIII). Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Matthaei βλ. Von Gebhardt, σσ. 92 - 94, σημ. 5. Ὁ κῶδιξ τῆς Δρέσδης σήμερον εὑρίσκεται εἰς Ε.Σ.Σ.Δ (βλ. Richard, Répertoire, σσ. 88, 329).
8. Devreesse, Cod. Vat. gr., II, σσ. 62 - 65.
9. Omont 3, σσ. 291 - 292.
10. Graux, σσ. 62 - 64.
11. Puntoni, σσ. 411 - 412.
12. Devreesse, Cod. Vat. gr., II, σσ. 69 - 71.
13. James, σσ. 68 - 69.

15 - 2 - 1990

36. Laur. gr., Conv. soppr., 202 (θ' αἰ.), φ. 194^{r}-198^{r}. (Τὰ περιέχοντα τὸ λεξικὸν φύλλα διὰ χειρὸς τοῦ ιε' αἰ.)[1].
37. Leidensis Vulcanianus gr. 52 (ιε' αἰ.), φ. 4^{r}-8^{r}[2].
38. Londiniensis, B.L. (olim B.M.) Harleianus 5.678 (ιε' αἰ.)[3].
39. Atheniensis, Ἐθν. Βιβλ., 1080 (ἔτους 1590), φ. 30^{r}-34^{r}[4].
40. Constantinopolitanus, Μετοχ. Παν. Τάφου, 339 (ιϛ' αἰ.), φ. 48^{v}-51^{v}[5].

II. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΛΕΞΕΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΗΛΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ

Τέσσαρες κώδικες παραδίδουν λεξικὸν τοῦ ἀνωνύμου βίου τοῦ ἁγίου Ἠλία τοῦ Νέου, μοναχοῦ ἐκ Σικελίας († 903, Θεσσαλονίκη)[6]. Ἡ παράδοσις τοῦ λεξικοῦ ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ Ναουμίδου ὡς στοιχεῖον ἐνισχυτικὸν τῆς ἀπόψεως καθ' ἣν οἱ κώδικες ἀντεγράφησαν εἰς Κ. Ἰταλίαν, ἐφ' ὅσον ὁ Ἠλίας ἦτο τοπικὸς ἅγιος καὶ τὸ περὶ αὐτὸν ἐνδιαφέρον δὲν ἦτο εὔκολον νὰ ὑπερβῇ τὰ ὅρια τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος[7]. Τὸ λεξικὸν συνετάχθη πρὸ τοῦ ιβ' αἰῶνος, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἐγράφησαν οἱ τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων κωδίκων, ἀποτελεῖ δὲ σημαντικὴν μαρτυρίαν τῆς Ἰταλιωτικῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τοῦ ι' αἰῶνος καὶ ἑξῆς[8]. Ὁ Rossi Taibbi ἐπεσήμανεν ὅτι τὰ

---

1. Rostagno-Festa, σ. 171.
2. Molhuysen, σ. 22.
3. Nares, III, σ. 287.
4. Σακκελίωνος, Ἐθν. Βιβλ., σσ. 192 - 193.
5. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, IV, σσ. 319 - 320.
6. Βλ. Halkin, BHG, I, σ. 178 [580 καὶ Halkin, Auctarium, σ. 62 [580. Ὁ βίος ἐξεδόθη ὑπὸ Rossi Taibbi. Τὸ ἐν λόγῳ λεξικὸν συμπεριελήφθη εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, καθ' ὅσον καὶ τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα ἐξετάζονται ὑπὸ τῆς Πατρολογίας ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ νοουμένης. Περὶ τῶν διαστάσεων τῶν ὅρων *Πατὴρ* καὶ *Πατρολογία* βλ. Σ. Παπαδοπούλου, Πατρολογία, Α', Β' καὶ Γ' αἰ., Ἀθήνα ²1982, σσ. 17 - 20, 80 - 81, 83 - 86. Περὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ διαδόσεως τῆς «λατρείας» τῶν τοπικῶν ἁγίων ἐν Κ. Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ βλ. τὴν μελέτην τῆς Follieri, Il culto dei santi. Εἰδικῶς περὶ τοῦ ἁγίου Ἠλία τοῦ Νέου βλ. τῆς αὐτῆς, Santi della Calabria, σσ. 79 - 80. Ὑμνογραφικὰ τοῦ ἁγίου ἐδημοσίευσεν ἡ αὐτὴ Enrica Follieri, Un canone inedito per S. Elia Siculo, Bollet. Grott. 15, 1961, σσ. 15 - 29. Παλαιοτέραν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ ἁγίου βλ. παρὰ G. da Costa Louillet, Saints de Sicile et d'Italie méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles, Byzantion 29 - 30, 1959 - 1960, σ. 95.
7. Βλ. Naoumides, Holkham gr. 112, σ. 68. (Εἰς τὸν τίτλον τοῦ ἄρθρου ὁ κῶδιξ σημειοῦται ἐκ τυπογραφικοῦ σφάλματος ὡς olim 298 ἀντὶ 289)· Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 394· Cavallo, σσ. 190, 195, 197.
8. Περὶ τῆς ἐν γένει πνευματικῆς παραγωγῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Ἰταλίᾳ, βλ. τὰ σύγχρονα συλλογικὰ ἔργα Bisanzio e l'Italia καὶ I Bizantini in Italia. Ἐξαντλητικὴν βιβλιογραφίαν, παλαιὰν καὶ νεωτέραν, βλ. ἐν I Bizantini in Italia, σσ. 127 - 136, 491 - 494, 608 - 612, 638 - 651, 668 - 669. Εἰδικῶς περὶ τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς βλ. Studi Bizantini e Neogreci, σσ. 277 - 429.

λήμματα τοῦ λεξικοῦ δὲν ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸν ἐκδεδομένον βίον[1]. Τοῦ λεξικοῦ ὄντος ἀνεκδότου, εἶναι δύσκολον νὰ ἐντοπισθῇ ἀκριβῶς τὸ λεξικογραφούμενον κείμενον.

Οἱ παρέχοντες τὸ λεξικὸν κώδικες εἶναι οἱ ἑξῆς :

1. Laur. gr. 57, 42 (ca. 1123), φ. 168ᵛ. Inc. *ἔγληχεν· ἐπεθύμει. ἐνδημεῖ· ἔρχεται*. Des. *οὐκ ἀμυδρῶς· οὐκ ἀμελῶς*. Τὸ λεξικὸν παραδίδεται κολοβόν[2].
2. Holkhamensis gr. 112 (olim 289) (τῶν ἀρχῶν τοῦ ιβ′ αἰ.), φ. 190ʳ-191ʳ. Inc. *ἔγλιχεν· ἐπεθύμει. ἐνδημεῖ· ἔρχεται*. Des. *μετ' ἐραστοῦ· μετὰ μοιχοῦ*[3].
3. Vat. gr. 2130 (τῶν ἀρχῶν τοῦ ιβ′ αἰ.), φ. 246ᵛ-247ᵛ. Inc. *ἔγλιχεν· ἐπεθύμει. ἐνδημεῖ· ἔρχεται*. Des. *μετ' ἐραστοῦ. μετὰ μοιχοῦ*[4].
4. Vallicellianus E 37 (ἔτους 1317), φ. 89ʳ-89ᵛ. Inc. *ἐνδημεῖ· ἔρχεται. ἔγλιχεν· ἐπεθύμει*. Des. *μετ' ἐραστοῦ· μετὰ μοιχοῦ*[5].

---

1. Βλ. Rossi Taibbi, σ. XXXII.
2. Bandini II, col. 418-421· Drachmann, σ. 10· Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 374· Naoumides, Ῥητορικαὶ λέξεις, σσ. 12 - 13. Naoumides, v-Recension, σ. 97.
3. Seymour de Ricci, σ. 23· Barbour, σσ. 612 - 613· Drachmann, σ. 8· Benedikttson, σ. 247· Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 374· Naoumides, Ῥητορικαὶ λέξεις, σσ. 12 - 13· Naoumides, v-Recension, σσ. 97 - 98.
4. Drachmann, σ. 8· Benedikttson, σ. 247· Canart-Peri, Sussidi, σ. 687· Κομίνη, Πάρδος, σ. 101, σημ. 4· Naoumides, Ῥητορικαὶ λέξεις, σσ. 9 - 10· Naoumides, v-Recension, σσ. 95 - 96.
5. Martini, II, σσ. 113 - 116· Drachmann, σ. 13· Benedikttson, σ. 247· Naoumides, Ῥητορικαὶ λέξεις, σσ. 13 - 14· Cavallo, σσ. 220, 229· Naoumides, v-Recension, σ. 98.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ′

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΟΥΜΕΝΟΣ

Ἐκ τῶν σχολιαζομένων καὶ λεξικογραφουμένων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας Γρηγόριος ὁ Θεολόγος[1] κατέχει πρωτεύουσαν θέσιν[2]. Σχολιασταὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἐμφανίζονται καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ὅπερ ἑρμηνεύεται ἐκ τῆς δυσκολίας ἣν τὰ ἔργα ταῦτα ἐμφανίζουν.

Τὰ σχόλια τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου παραδίδονται εἴτε ὁμοῦ μετὰ τοῦ σχολιαζομένου κειμένου, ὡς συμβαίνει εἰς τὸν κώδικα Vindobonensis Theol. gr. 74 (ι′ αἰ.), τοῦ ὁποίου αἱ ᾤαι καλύπτονται διὰ σχολίων ἀναφερομένων εἰς τὸ παραπλεύρως κείμενον τῶν Λόγων[3], εἴτε ἀνεξαρτήτως τοῦ σχολιαζομένου κειμένου, ὡς συμβαίνει εἰς τὸν κώδικα Vat. gr. 1260 (ιβ′ αἰ.), δι' οὗ παραδίδονται τὰ σχόλια Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου (τέλη ζ′ - α′ ἥμισυ η′ αἰ.) εἰς τὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου[4]. Τὰ κείμενα τῶν σχολίων δὲν ἔχουν μέχρι τοῦ νῦν μελετηθῇ ἐπαρκῶς καί, κατὰ συνέπειαν, δὲν ἔχει καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀξιολόγησις αὐτῶν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Προϋπόθεσις τῆς μελέτης τῶν σχολίων εἶναι ἡ κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν, ἧς τὴν ἔλλειψιν πρὸ πολλοῦ ἐπεσήμανεν ὁ Ehrhard[5]. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουν πολλαπλασιασθῇ αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν προέλευσιν τῶν σχολίων καὶ τὴν μέθοδον ἣν ἀκολουθοῦν οἱ σχολιασταὶ κατὰ τὸν ὑπομνηματισμὸν τοῦ κειμένου τοῦ Γρηγορίου μελέται[6], ἡ ἔρευνα τῶν παραδιδόντων τὰ σχόλια χειρογράφων

---

1. Ἐξαντλητικὴν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ Γρηγορίου, θεολογικὴν καὶ φιλολογικήν, βλ. παρὰ Μπόνη, σσ. 17 - 21, 168 - 174 καὶ Mossay, Gregor von Nazianz, σσ. 170 - 173.
2. Ὁ Noret, σ. 259, χαρακτηρίζει τὸν Γρηγόριον ὡς τὸν «περισσότερον εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν μνημονευόμενον, μετὰ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, συγγραφέα». Προκειμένου ὅπως ἐπαληθευθῇ ἡ ἀπόφανσις αὕτη, ἀπαιτεῖται ἐκτεταμένη καὶ οὐχὶ ἀποσπασματικὴ ἔρευνα τῶν παραθεμάτων τοῦ Γρηγορίου εἰς τὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Πάντως, χωρία τοῦ Γρηγορίου ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ κόρον διὰ τὴν διασφάφησιν ὅρων τῆς πίστεως κυρίως εἰς τὰς *Σειράς*. Τὰ χωρία ταῦτα παραδίδονται ὁμοῦ μετὰ τῶν κειμένων ἄλλων Πατέρων, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς κώδικας Scorialensis Ψ.III.8, φ. 248ᵛ-264ᵛ (De Andrés III, σ. 66) καὶ Paris. Coisl. 374, φ. 256ᵛ-304ᵛ (Devreesse, Coislin, σ. 359).
3. Βλ. Bruckmayr, σ. 5.
4. Βλ. Cosmas, Commentarii, PG 38, 339 - 340 καὶ CPG II, σ. 194, 3043.
5. Κρουμβάχερ Α′, σ. 271.
6. Βλ. Trisoglio, Scoliasti καὶ Latteur, σσ. 236 - 247.

παραμένει εἰς ὃ σημεῖον ἤγαγε ταύτην ὁ I. Sajdak τῷ 1914[1]. Εἰς τὴν καθυστέρησιν τῆς μελέτης καὶ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν σχολίων συνετέλεσε καὶ ἡ προκατάληψις τῶν κλασσικῶν φιλολόγων, προσεγγιζόντων τὰ κείμενα ταῦτα ὡς πηγὰς πληροφοριῶν χρησίμων εἰς τὸν χῶρον τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ οὐχὶ ὡς αὐτόνομα φιλολογικὰ μνημεῖα, ἄξια ἰδιαιτέρας μελέτης[2]. Σημειοῖ χαρακτηριστικῶς ὁ Ehrhard : «Ὡς ἔχουσι νῦν τὰ κατὰ τὴν περὶ αὐτὰ (δηλ. τὰ σχόλια) ζήτησιν, ἀδύνατον εἶναι νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀπεράντου ταύτης ἐξηγητικῆς ἐργασίας καὶ νὰ γνωρίσωμεν τὴν ἀμοιβαίαν αὐτῆς ἐξάρτησιν. Ὁ πλοῦτος τῶν μυθολογικῶν πραγμάτων ὁ ἀποταμιευθεὶς ὑπὸ τῶν ἐξηγητῶν τούτων ἐχρησιμοποιήθη ἤδη ἐπανειλημμένως ὑπὲρ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἀλλὰ τὰ ἔργα αὐτῶν εἶναι ἄξια μελέτης καὶ ὡς ἀνήκοντα εἰς ἰδιαίτερον λογοτεχνικὸν εἶδος»[3]. Τὸ ἰδιαίτερον φιλολογικὸν εἶδος τῶν σχολίων ἐμφανίζει χαρακτῆρα ἀνομοιογενῆ : οἱ σχολιασταὶ κατὰ τὴν ἑρμηνείαν λέξεων ἢ φράσεων τοῦ κειμένου δράττονται τῆς εὐκαιρίας ὅπως ἐπιδείξουν τὴν παιδείαν, τὴν ὀρθοδοξίαν ἢ τὸν φιλολογικὸν ὁπλισμὸν ὧν ἦσαν κάτοχοι, ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ὑπῆρξεν ἡ συνάντησις τῆς θεολογίας, τῆς φιλολογίας, τῆς μυθολογίας, τῆς ἱστορίας, τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς κατὰ τὸν σχολιασμὸν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου. Χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ μικτοῦ εἴδους τῶν σχολίων παρέχει ὁ κῶδιξ Vindobonensis Theol. gr. 74 (ι' αἰ.)[4]. Ὁ P. A. Bruckmayr ἐπεχείρησεν ὅπως ταξινομήσῃ τὰ σχόλια τοῦ κώδικος εἰς ἕνδεκα κατηγορίας (: θεολογικά, φιλοσοφικά, μυθολογικά, ἀρχαῖα, λειτουργικά, ἱστορικά, γεωγραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, φιλολογικά, γραμματικά, διασαφήσεις λέξεων, ρητορικά)[5]. Ὁ μελετητὴς ἠναγκάσθη ὅπως ὁρίσῃ καὶ δωδεκάτην κατηγορίαν ὑπὸ τὸν τίτλον Diverses, ἐφ' ὅσον ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σχόλιον δυνατὸν νὰ ἐμπεριέχῃ πολλὰς κατηγορίας πληροφοριῶν, καὶ ὡς ἐκ τούτου καθίσταται ἀδύνατος ὁ ἀποκλειστικὸς χαρακτηρισμὸς αὐτοῦ.

Οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταὶ δὲν εἶναι συστηματικοί, ὡς ἐμφανίζονται εἰς τὴν αὐστηρὰν ταξινόμησιν τοῦ Bruckmayr. Τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ αἱ ἐπὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ γνώσεις αὐτῶν ἀντικατοπτρίζονται εἰς τὰ σχόλια, ἐκκινοῦντα, ἐπὶ παραδείγματι, ἔκ τινος γεωγραφικῆς διευκρινήσεως καὶ καταλήγοντα εἰς τὸν Γρηγόριον διὰ μέσου τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὰ σχόλια τοῦ Νόννου (ς' αἰ.)[6] εἰς τοὺς Λόγους τοῦ Γρηγορίου καὶ τὰ σχόλια

1. Ὁ S a j d a k ἐμελέτησε τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν σχολίων εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Historia critica.

2. Περὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν βυζαντινῶν κειμένων ὑπὸ τῶν κλασσικῶν φιλολόγων βλ. Κ ο μ ί ν η, Προβλήματα, σσ. 101 - 102 καὶ 107 - 109.

3. Κ ρ ο υ μ β ά χ ε ρ Α', σ. 271.

4. B r u c k m a y r, σ. 3.

5. B r u c k m a y r, σ. III.

6. Περὶ τοῦ Νόννου βλ. Κ ρ ο υ μ β ά χ ε ρ Α', σ. 270, καὶ τὰς εἰδικὰς μελέτας τῶν D e c l e r c k καὶ E n s s l i n.

τοῦ Κοσμᾶ (τέλη ζ' - α' ἥμισυ η' αἰ.)[1] εἰς τὰ Ἔπη ἀποτελοῦν τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς ἐν λόγῳ ὑπομνηματιστικῆς ἐργασίας. Ἀμφότεροι οἱ σχολιασταὶ ὑπομνηματίζουν τὸ κείμενον τοῦ Γρηγορίου ἀντλοῦντες ἐκ τῶν πηγῶν τῆς θύραθεν γραμματείας. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν σχολιαστῶν διὰ τὰς μυθολογικὰς κυρίως ἀναφορὰς τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἔκδηλον εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἔργου αὐτῶν. Χαρακτηριστικὸν τυγχάνει τὸ κατωτέρω σχόλιον τοῦ Κοσμᾶ (Schol. Cosmae Hierosol. in Greg. Naz. Carm. I.II, 9, στ. 22-23) :

Πυνθάνομ' Ἀλφειοῖο καλὸν ῥόον, ὡς διὰ πικρῆς
Ἔρχεθ' ἁλός, μέγα θαῦμα, γλυκὺς πόρος, οὐδ' ἐπίμικτος.

Ἀλφειὸς ποταμός ἐστιν τῆς Ἀρκαδίας· Ἀρκαδία δὲ πόλις (χώρα) Πελοποννήσου· ἔστι δὲ πηγὴ ἐν Σικελίᾳ τῇ νήσῳ Ἀρέθουσα τοὔνομα. Λέγεται οὖν, ὅτι ὁ ποταμὸς ἠράσθη τῆς πηγῆς τῆς Ἀρεθούσης... Ἐπειδὴ δὲ τῆς Ἀρκαδίας ἐμνήσθημεν, καλὸν καὶ τὸ κατὰ τὸν Ὅμηρον παραθέσθαι Ἀρκαδικὸν ζήτημα· ...Φασὶ δὲ καὶ περὶ Ἀριστοτέλους, ὅτι μαθητὴς γέγονεν Πλάτωνος... Οὗτος οὖν τὴν πάντων διερευνησάμενος φύσιν, ἐβουλήθη καὶ τὴν τοῦ Εὐρίπου φυσιολῆγαι φύσιν·... Ὁ δὲ Εὔριπος τόπος ἐστὶ τῆς θαλάσσης... Φησὶν οὖν ὁ θεῖος Γρηγόριος· ἐν τοῖς Στηλιτευτικοῖς, ὡς ἄμφω τεθνήκασιν ἀπὸ κοινοῦ Ὅμηρος καὶ Ἀριστοτέλης· ὁ μὲν γὰρ Ὅμηρος διὰ τὸ Ἀρκαδικὸν τέθνηκεν ζήτημα, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης διὰ τὸ τοῦ Εὐρίπου ἀπόρημα[2].

Παρὰ τὰς μεγάλας παρεκβάσεις ἃς παρουσιάζουν καὶ τὸ πολυδύναμον περιεχόμενον αὐτῶν, τὰ σχόλια σχεδὸν πάντοτε ἐκκινοῦν ἐκ τῆς *ἐπισκέψεως τῶν ὀνομάτων*[3], ἤτοι ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἑρμηνευομένης λέξεως ἢ τῶν λέξεων τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὸ ἑρμηνευόμενον χωρίον. Ἡ κατηγορία Worterklärungen[4], δεκάτη εἰς τὴν κατάταξιν τοῦ Bruckmayr, καλύπτει τὰ σχόλια ὧν τὸ περιεχόμενον ἔχει τὴν μορφὴν διασαφητικῶν παρατηρήσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἑρμηνείαν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν λέξεων. Π.χ. Or. 1,5,18. PG 35, 88 A15 : ***τάφος ἐξάγιστος***· *τὸ ἄγος ἐπὶ κακοῦ λαμβάνεται, τουτέστι τοῦ μύσους· ἁγιστεία δὲ καὶ ἁγιστεύειν ἐπὶ τοῦ καθαροῦ καὶ ἁγίου*[5]. Or. 3,4, 89. PG 35, 620 A14 : ***τῇ αἰκίᾳ***· *καὶ αἰκία καὶ αἰκισμός· αἰκίζειν δὲ τὸ ῥῆμα*[6]. Or. 5,4,66. PG 35, 588 B8 : ***ἐπ' ἄκρων δοράτων***· *ἀντὶ τοῦ ἐπ' ἄκρων κοντῶν (·καμάκων) καὶ καλάμων· αὐτὸ γὰρ τὸ δόρυ τὸ βαστάζον ἢ τὸν σταυρὸν ἢ βασιλέως πρόσωπον ἢ χάσμα δράκοντος κάμαξ λέγεται οἱονεί τις κάλαμος*[7].

1. Βλ. Δ ε τ ο ρ ά κ η, Κοσμᾶς, σσ. 226 - 227.
2. C o s m a s, Commentarii, PG 38, 525 - 527.
3. Βλ. Ξενοφ. *Οἰκονομ.* 2,17 καὶ Ἀρριαν. *Ἐπικτ. Διατρ.* I, ιζ', 12.
4. B r u c k m a y r, σσ. 129 - 165.
5. Cod. Vind. Theol. gr. φ. 314ʳ. (B r u c k m a y r, σ. 130).
6. Cod. Vind. Theol. gr. 74, φ. 289ᵛ. (B r u c k m a y r, σ. 130).
7. Cod. Vind. Theol. gr. 74, φ. 278ᵛ. (B r u c k m a y r, σ. 130).

Ὁ καθορισμὸς τῆς ὡς ἄνω κατηγορίας σχολίων δὲν ἀποκλείει τὸν διασαφητικὸν χαρακτῆρα τῶν σχολίων τῶν λοιπῶν κατηγοριῶν. Τὸ κατωτέρω μυθολογικὸν σχόλιον τοῦ Κοσμᾶ ἐκκινεῖ ἐκ τῆς ἑρμηνείας τῶν λέξεων καὶ χωρεῖ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς *ἱστορίας*. (Schol. Cosmae Hierosol. in Greg. Naz. Carm. II.II.,7 στ. 277 - 278).

. . .μάχλη[1] τε Κύπριν τίουσα ἑορτὴ
Κερδαλέη, καὶ Λίνδος ἐφυβρίζουσ᾽ ἱεροῖσι·

Κερδὼ καλεῖται ἡ ἀλώπηξ, ἔνθεν καὶ κερδαλὴ ἡ πονηρία καὶ ἡ δολιότης· δόλιον γὰρ καὶ πονηρὸν τὸ ζῶον τοῦτο ἡ ἀλώπηξ . . .[2].

Αἱ ἑρμηνεῖαι τῶν λέξεων εἰς τὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου ἐμφανίζουν τὴν μορφὴν *γλωσσῶν* αἵτινες σημειοῦνται εἴτε μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ κειμένου εἴτε εἰς τὰς ᾤας (: glossae interlineares - marginales). Διορθώσεις καὶ ἑρμηνεῖαι εἰς τὸν μεταξὺ τῶν στίχων χῶρον ἢ εἰς τὰς ᾤας ἐμφανίζονται σποραδικῶς ἤδη ἐπὶ παπύρων τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων[3]. Χρῆσις *γλωσσῶν* μαρτυρεῖται ἀδιακόπως εἰς τὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα ἀπὸ τοῦ θ' μέχρι τοῦ ιε' αἰῶνος, ἐνῷ αἱ μεταγενέστεραι *ψυχαγωγικαὶ ἑρμηνεῖαι* τῶν μαθηματαρίων (ιε' - ιη' αἰ.)[4] ἀποτελοῦν ἐξέλιξιν τοῦ φαινομένου. Ἐκ διαστίχων γλωσσῶν κυρίως φαίνεται ὅτι προῆλθον καὶ τὰ λεξικὰ τῶν Ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου, δεδομένου ὅτι εἰς τὰ λεξικὰ ταῦτα δὲν ἐμφανίζονται σχόλια ἐκτεταμένης μορφῆς. Ἡ χρῆσις *γλωσσῶν* εἰς τοὺς κώδικας ἔργων τοῦ Γρηγορίου ὑπῆρξε τόσον ἐκτεταμένη, ὥστε νὰ μὴ θεωρῆται ἀπίθανος ἡ ἔνταξις αὐτῶν ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ κειμένου καὶ ἡ ὑπὸ τούτου ἀφομοίωσις αὐτῶν. Εἰς τὸν Λόγον 38, 3 (PG 36, 313 C4 - 6), τοῦ ὁποίου δὲν διαθέτομεν κριτικὴν ἔκδοσιν, τὸ κείμενον παραδίδεται ὡς ἑξῆς : *Ταῦτα μὲν ὕστερον. Τὰ δὲ νῦν Θεοφάνια, ἡ πανήγυρις, εἴτουν Γενέθλια· λέγεται γὰρ ἀμφότερα, δύο κειμένων προσηγοριῶν ἑνὶ πράγματι. Ἐφάνη γὰρ Θεός . . .* Ἡ φράσις *εἴτουν Γενέθλια* παρουσιάζει τὴν μορφὴν *γλώσσης*, τὸ δὲ τμῆμα τοῦ

1. Τὸ ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ ἑρμηνευόμενον κείμενον παρέχει *μάχλην*, ὅπερ ἀποτελεῖ καὶ ἑτέραν γραφὴν τοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως (βλ. PG 37, 1573, σημ. 277).

2. C o s m a s, Commentarii, PG 38, 511.

3. P. Oxy. 2442. Βλ. σχετικῶς R. P f e i f f e r, Ἱστορία τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ τέλους τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων. Σειρὰ βοηθητικῶν ἔργων, 1), Ἀθῆναι 1972, σ. 140 καὶ Β. Μ α ν δ η λ α ρ ᾶ, Πάπυροι καὶ Παπυρολογία, Ἀθήνα 1980, σσ. 53, 65.

4. Περὶ τῶν ἑρμηνειῶν τῶν μαθηματαρίων ὁ καθ. Ἀθ. Κομίνης παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς : «Τῶν τελευταίων τούτων ἀνωφελῶν ἐγχειριδίων δέον νὰ γίνεται διαχωρισμὸς ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων, ἅτινα ἀποτελοῦν ἀξιόλογον συνέχειαν τῆς μεταφραστικῆς προσπαθείας τῶν προγενεστέρων αἰώνων, καὶ ὡς τοιαῦτα παρουσιάζουν γλωσσικὸν καὶ φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον» (Κ ο μ ί ν η, Πάρδος, σ. 122).

κειμένου *εἴτουν . . . πράγματι* παραλείπεται εἰς τὴν ἀρμενικὴν μετάφρασιν, σωζομένην εἰς χειρόγραφα ἀρχαιότερα τῶν ἑλληνικῶν[1]. Ἀνεξαρτήτως τῆς παραδόσεως τῆς ἐν λόγῳ φράσεως ὑφ' ἁπάσης ἢ ὑπὸ τμήματος τῆς χειρογράφου παραδόσεως — τοῦθ' ὅπερ θὰ διαλευκανθῇ διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου —, φαίνεται ὅτι τὸ τμῆμα τοῦτο ἦτο ἑλληνικὴ *γλῶσσα* παρεμβληθεῖσα καὶ τελικῶς συσσωματωθεῖσα εἰς τὸ κείμενον. Αἱ παρεμβολαὶ *γλωσσῶν* ἢ σχολίων εἰς τὸ κείμενν δέον ὅπως μὴ θεωρῶνται πάντοτε προϊόντα τυχαίων ἐξελίξεων ὀφειλομένων εἰς σφάλματα τῶν ἀντιγραφέων. Ὑπὸ παρενειρόμενα σχόλια δυνατὸν νὰ κρύπτωνται πολιτικαὶ ἢ δογματικαὶ σκοπιμότητες διαφόρων κύκλων[2]. Προκειμένου δὲ περὶ διασαφητικῶν παρατηρήσεων ἀναφερομένων εἰς λέξεις τοῦ κειμένου, ἡ κάθαρσις ἐκ τῶν μεταγενεστέρων παρεμβολῶν τυγχάνει ἓν τῶν δυσκολωτέρων ἔργων τῆς κριτικῆς, προϋποθέ-

1. Cod. Hierosolymitanus arm. Μονῆς Ἁγ. Ἰακώβου 1268 (ἔτους 1167) σ. 2, l.15. Διὰ τὴν πληροφορίαν εὐχαριστῶ τὸν καθ. J. Mossay. (Περὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀνατολικῶν μεταφράσεων τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου, βλ. S i c h e r l - M o s s a y - L a f o n t a i n e, Travaux). Ἐκτενέστερον σχόλιον περὶ τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Φώτων σῴζεται εἰς τὸν κώδικα Atheniensis, Ἐθν. Βιβλ., 1077, φ. 180ʳ-190ᵛ, ἀμέσως μετὰ ἀνάλογον ἀπόσπασμα τοῦ Λόγου 39 (PG 36, 337 A12 - 341 A1. Τὸ σχόλιον δημοσιεύεται ἐν PG 1, 861-862. (Βλ. καὶ H a l k i n, BHG, III, σ. 117, 809a). Ἡ ὑπόδειξις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν εὐγένειαν τῆς κας Gilberte Astruc-Morize τοῦ I.R.H.T.

2. Εἰς τὸν Λόγον 5, 16 - 18, ὁ Γρηγόριος ἐκθέτει τὰ τῆς κηδείας καὶ τῆς ταφῆς τοῦ Κωνσταντίου Β' (317 - 361) ἐκθειάζων τὸ ἦθος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀντιπαραθέτων αὐτὸν πρὸς τὸν Ἰουλιανόν. Μετὰ τὴν περιγραφὴν τῆς μεταφορᾶς τῆς σοροῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀκολουθοῦν τὰ ἑξῆς : *Ἀλλ' οὖν ἡμεῖς, τὸ κοινότερον, τόν τε πατέρα ἐννοοῦντες τὸν βαλόμενον τὴν κρηπῖδα τῆς βασιλικῆς τῷ Χριστιανισμῷ δυναστείας καὶ πίστεως, καὶ τὸν εἰς αὐτὸν κατελθόντα κλῆρον τοῦ δόγματος, ἐγεραίρομεν τὰ εἰκότα τὸ σκῆνος τοῦ δικαίᾳ βασιλείᾳ συζήσαντος, καὶ τὸν βίον καταλύσαντος τῷ ὁσίῳ τέλει, καὶ τὸ κράτος ἡμῖν καταλείψαντος* (Λόγος 5, 17. PG 35, 685A9-B1). Πρῶτος ὁ J. de Billy ἐθεώρησε τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ κειμένου ὡς ἐμβόλιμον, δεδομένου ὅτι εἰς μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως παρουσιάζεται τοῦτο ὑπὸ μορφὴν σχολίου εἰς τὸ περιθώριον (βλ. D e B i l l y - M o r e l, σ. 99, § 30). Γράφουν χαρακτηριστικῶς οἱ ἐπιμεληταὶ τῆς Παρισινῆς ἐκδόσεως τῶν Ἁπάντων τοῦ Γρηγορίου (G r e g. N a z. op. omn., I, σ. 158 = PG 35, 685, σημ. 17) : Billius putat glossema esse, quod temporis tractu in textum irrepsit. Τὸ σχόλιον παρενεβλήθη εἰς τὸ κείμενον, προφανῶς ὅπως τονισθῇ ἡ ὀρθοδοξία τοῦ Κωνσταντίου καὶ ἐπιτευχθῇ σαφὴς ἀντιδιαστολὴ τοῦ εὐσεβοῦς νεκροῦ βασιλέως πρὸς τὸν Ἀποστάτην. Ἡ ἀθέτησις τοῦ ἐν λόγῳ τμήματος τοῦ κειμένου καθίσταται περισσότερον ἀσφαλής, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ χωρίου δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ὁρολογίαν τοῦ Γρηγορίου καὶ ὅτι τὰ σχόλια συχνάκις προήρχοντο ἐκ χειρῶν μοναχῶν, ἐχόντων, ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἧτταν τοῦ Ἀρειανισμοῦ, πλείστους ὅσους λόγους ὅπως διεκδικήσουν τὸν Κωνστάντιον δι' ἑαυτούς. Ἐν M o s s a y, Intervention «angélique», σσ. 383 - 384, βλ. κριτικὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ ἐν λόγῳ σχολίου. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν χρησιμοποιουμένην εἰς τὸ χωρίον ὁρολογίαν, σημειωτέον ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου *Χριστιανισμὸς* ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰ κείμενα Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος καὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ἀλλ' οὐδαμοῦ εἰς τὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου (βλ. LSK, s.v.).

τουσα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν μελέτην τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ κειμένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔρευναν τῆς προελεύσεως τῶν σχολίων καὶ τῶν πηγῶν αὐτῶν.

Ἡ μελέτη τῆς προελεύσεως τῶν σχολίων τῶν κειμένων τῆς πατερικῆς γραμματείας συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὴν μελέτην τῆς προελεύσεως τῶν σχολίων τῶν κλασσικῶν κειμένων, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπομνηματιστικὴ ἐργασία οὐδόλως διακόπτεται ἀπὸ τῆς ὑστέρας ἀρχαιότητος μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ ἀνομοιογένεια τοῦ περιεχομένου τῶν σχολίων, τόσον τῶν εἰς κλασσικὰ ὅσον καὶ τῶν εἰς κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀναφερομένων, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Dindorf - White[1] νὰ διατυπώσουν τὴν ἄποψιν ὅτι οἱ ἀρχέτυποι κώδικες τῶν σχολίων ἦσαν περγαμηνοὶ τοῦ δ' ἢ τοῦ ε' αἰ., εἰς τῶν ὁποίων τὰς ᾤας συνεπιλήφθησαν σχόλια ἐκ διαφόρων πηγῶν. Προκειμένου περὶ τῶν σχολίων καὶ ἰδιαιτέρως τῶν λεξικῶν τῶν ἔργων τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, ἡ χειρόγραφος παράδοσις δὲν ἐπιτρέπει νὰ κατέλθωμεν πέρα τοῦ θ' αἰ. (Λεξικὸν Ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων). Ὁ Zuntz[2] προέτεινε τὸν θ' αἰ. ὡς χρόνον διαμορφώσεως τῶν σχολίων καὶ ἐπεσήμανεν ὅτι πρότυπον τῆς ἐργασίας ταύτης ὑπῆρξαν αἱ *Σειραὶ* (catenae)[3]. Δεδομένης τῆς ἐμφανίσεως τῶν *Σειρῶν* εἰς τὰ μέσα τοῦ ε' αἰ. ὡς ἀποτελέσματος τῆς τάσεως ἀποθησαυρίσεως τῶν παραδοθέντων ὑπομνημάτων, τὰ σχόλια εἰς τὰ ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν καρπὸς τῆς ἑρμηνευτικῆς ἐργασίας, στόχος τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἐξήγησις καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν νοημάτων τῶν Γραφῶν. Οἱ συσχετισμοὶ μεταξὺ *Σειρῶν* καὶ σχολίων εἰς οὓς προέβη ὁ Zuntz δὲν ἱκανοποίησαν τὸν Wilson, ὅστις κατὰ τὸ 1967 προέτεινεν ἰδίαν θεωρίαν[4]. Κατ' αὐτόν, τὰ σχόλια ἦσαν ἰδιαίτερα κείμενα ἀπολέσαντα τὴν πατρότητα καὶ τὴν αὐτονομίαν αὐτῶν ἀφ' ἧς ἤρχισαν ἀντιγραφόμενα εἰς τὰς ᾤας τῶν κωδίκων πρὸς σχολικὴν πιθανῶς χρῆσιν. Ἡ διεργασία αὐτή, κατὰ τὸν μελετητήν, ἔλαβε χώραν εἰς πρώϊμον ἐποχήν, καθ' ὅσον εἰς παπύρους χρονολογουμένους ἀπὸ τοῦ δ' μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος ἀναγινώσκονται σχόλια μεταγραφέντα βραδύτερον εἰς περγαμηνοὺς καὶ χαρτώους κώδικας[5]. Αἱ ὡς ἄνω χρονολογικαὶ διαπιστώσεις καλύπτουν τὴν ἐργασίαν ὑπομνηματισμοῦ τῶν κλασσικῶν κειμένων, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν ἀκμὴν τῆς συγγραφῆς σχολίων (ς' - ια' αἰ.) ἢ λεξικῶν (θ' - ι' αἰ.) τῶν ἔργων τῶν Πατέρων καὶ δὴ καὶ τοῦ Γρη-

1. D i n d o r f, σ. 6, στ. 2. W h i t e, σ. lxii κέξ.
2. Z u n t z, Aristophanes-Scholien, σσ. 547 - 594 καὶ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Inquiry, σ. 273 - 275.
3. Βλ. εἰδικῶς περὶ τῶν Σειρῶν τὰς μελέτας τοῦ D e v r e e s s e, Chaînes καὶ τῆς P e t i t. Συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τῆς ἑρμηνευτικῆς γραμματείας βλ. ἐν Π. Χ ρ ή σ τ ο υ, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, Α'. Εἰσαγωγὴ (Χριστιανικὴ Γραμματολογία, 2), Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 156 - 162.
4. W i l s o n, σσ. 255 - 256.
5. W i l s o n, σσ. 248 - 249.

γορίου τοῦ Θεολόγου. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν ἡ προταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Zuntz ἀνταποκρίνεται περισσότερον εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν προέλευσιν, τὴν πηγὴν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐξεταζομένων σχολίων προβλήματα. Διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῶν σχολίων εἰς τὰ πρότυπα τῶν *Σειρῶν* ἐξηγεῖται ἡ ποικιλία τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἀνομοιογένεια τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, ἐνῷ παραλλήλως ἡ ἐμφάνισις τῶν δύο εἰδῶν παρουσιάζεται συνεχὴς καὶ εὐεξήγητος. Ἡ ἐν λόγῳ θεωρία πλεονεκτεῖ τῶν ἄλλων κατὰ τὸ ὅτι ἐξετάζει τὰς ἐκ τοῦ εἴδους τῶν σχολιαζομένων κειμένων προκυπτούσας ἰδιομορφίας καὶ προσδιορίζει τὴν θέσιν τῆς βυζαντινῆς ἑρμηνευτικῆς παραγωγῆς εἰς τὸν χῶρον τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων.

Προκειμένου εἰδικῶς περὶ σχολίων διασαφούντων λέξεις καὶ λεξικῶν, ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος προσεγγίσεως αὐτῶν τυγχάνει ἡ μελέτη τῶν ἰδιαιτέρων μορφῶν ὑφ' ἃς ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν. Ἔχοντες ὡς γνώμονα τὰς ὡς ἄνω γενικὰς διαπιστώσεις μελετῶμεν ἐν συνεχείᾳ τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν λεξικογράφησιν τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου πληροφορίας κατὰ χρονολογικὴν σειράν. Πηγὴ τῶν πληροφοριῶν εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν κώδικες δι' ὧν παραδίδεται αὐτονόμως τὸ κείμενον τῶν λεξικῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κώδικες εἰς οὓς παρέχεται τὸ κείμενον τῶν Λόγων ἢ τῶν Ἐπῶν μετὰ διαστίχων ἢ παρασελιδίων σχολίων.

I. ΛΟΓΟΙ

Τὸ παλαιότερον λεξικὸν τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου σῴζεται εἰς τὸν κώδικα Oxoniensis Baroccianus 50 (τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ι' αἰ.), φ. 274^r-282^v[1]. Κατὰ τὸν Browning[2], τὸ γραμματικὸν καὶ λεξικογραφικὸν τμῆμα τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος προῆλθεν ἐκ συλλογῆς διαμορφωθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ θ' αἰῶνος. Εἰς τὴν ἄποψιν ταύτην ἀντετάχθη ἡ πιθανότης προελεύσεως τοῦ κώδικος καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ ἐκ τῆς Κ. Ἰταλίας[3]. Ὁ ἐκδότης I. Sajdak[4] ἐνετόπισε τὸν terminus post quem

1. C o x e I, στ. 74· ἡ περιγραφὴ τοῦ κώδικος ἐν στ. 70 - 78. Οἱ Coxe I, στ. 70, καὶ S a j d a k, Lexicon Oxoniense, σ. 155, χρονολογοῦν τὸν κώδικα εἰς τὸν ια' αἰ. Οἱ R e i t z e n s t e i n, σ. 166, καὶ B r o w n i n g, σ. 290, χρονολογοῦν τοῦτον εἰς τὸν ι' αἰ. Περὶ τοῦ κώδικος βλ. ἐπίσης P i c c o l o m i n i, σ. xxii, σημ. 1, S a j d a k, Historia critica, σσ. 218 - 219 καὶ T r i s o g l i o, Studi, σσ. 150 - 151. Ἀναλυτικὴν βιβλιογραφίαν, βλ. ἐν H u t t e r I, σ. 16 καὶ H u t t e r, Corrigenda et Addenda, σ. 320.
2. B r o w n i n g, σ. 290.
3. C a v a l l o, σσ. 168 - 170. Οὗτος τοποθετεῖ τὸν κώδικα εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ ια' αἰ. (βλ. σσ. 168 καὶ 169, σημ. 24). Παρατηρήσεις περὶ τῆς χρονολογήσεως καὶ τῆς προελεύσεως τοῦ κώδικος βλ. ἐν H u t t e r, Corrigenda et Addenda, σσ. 319 - 320.
4. Τὸ λεξικὸν ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ C r a m e r, Oxon. II, σσ. 475 - 486 καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ S a j d a k, Lexicon Oxoniense.

τῆς συντάξεως τοῦ λεξικοῦ εἰς τὰς πηγὰς αὐτοῦ, ἤτοι εἰς τὰ ἀρχαῖα σχόλια τὰ παραδιδόμενα ὑπὸ τῶν κωδίκων Paris. gr. 510 (θ′ αἰ.), Paris. Coisl. 576 (ι′ αἰ.) καὶ Laur. gr. 7, 8 (ια′ αἰ.)[1]. Ἡ παράδοσις τοῦ λεξικοῦ δι' ἑνὸς καὶ μοναδικοῦ κώδικος τυγχάνει ἀνάλογος πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στοιχεῖον* εἰς τὸν χῶρον τῶν ποιημάτων. Ἡ κατὰ τὰ φαινόμενα περιωρισμένη διάδοσις τούτου, ἂν δὲν εἶναι προϊὸν τῆς τύχης, ὀφείλεται ἴσως εἰς τὸν μικρὸν ἀριθμὸν λημμάτων τὰ ὁποῖα περιέχει (241) ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου. Τὰ λήμματα εἶναι διατεταγμένα *κατὰ στοιχεῖον*[2] καὶ αἱ ἐξηγήσεις δίδονται ὑπὸ μορφὴν γλωσσημάτων καὶ ἑρμηνευμάτων. Ἰδιομορφίαν τοῦ λεξικοῦ τούτου ἀποτελεῖ τὸ ὅτι, ὁσάκις τὰ λήμματα ἀναφέρονται εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ὁ λεξικογράφος καταγράφει ἐκτενῆ παλαιὰ σχόλια[3]. Εἰς τὰ φ. 282v-283r τοῦ κώδικος ἀναγινώσκονται ἐξηγήσεις μικρῶν φράσεων εἰλημμένων ἐκ τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου καὶ ἀναφερομένων εἰς θέματα ποικίλα[4]. Αἱ ἐξηγήσεις αὗται, ἐκδεδομέναι ὑπὸ τοῦ Cramer[5], δὲν ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Sajdak[6], ὀρθῶς θεωρήσαντος τὸ μέρος τοῦτο ὡς μὴ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστον τμῆμα τοῦ λεξικοῦ καὶ ἀναγγείλαντος ἰδιαιτέραν ἔκδοσιν τούτου, μηδέποτε πραγματοποιηθεῖσαν[7].

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (ι′ αἰ.) τοποθετεῖται καὶ ὁ κῶδιξ Vindobonensis Theol. gr. 28, ὅστις περιέχει σχόλια εἰς τοὺς 28 Λόγους τοῦ Γρηγορίου, τοὺς *μὴ ἀναγινωσκομένους*[8]. Ὅσα ἐξ αὐτῶν ἐμφανίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κατηγορίας Worterklärungen ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Bruckmayr[9].

1. Sajdak, Lexicon Oxoniense, σ. 176. Βλ. καὶ Lefherz, σσ. 132 - 133.

2. Περὶ τοῦ συστήματος τῆς διατάξεως τῶν λημμάτων εἰς τὰ βυζαντινὰ λεξικὰ βλ. Κρουμβάχερ Β′, σσ. 313 - 314.

3. Τὰ σχόλια ταῦτα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἑξῆς λήμματα : *Ἀκαδήμεια καὶ τὸ Λύκειον* (Λόγος 25,6. PG 35, 1295A), *Αἰτναῖον πῦρ* (Λόγος 4,85. PG 35, 613A), *Ἑκαντοτάχειρες* (Λόγος 5,19. PG 35, 688B), *Κολοφῶνα* (Λόγος 2,9. PG 35, 417A), *Ὀλυμπία* (Λόγος 25,2. PG 35, 1200). Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν σχολίων παρὰ Sajdak, Lexicon Oxoniense, σσ. 159, 159 - 160, 164 - 165, 166 καὶ 169 ἀντιστοίχως. Τὰ ἐν λόγῳ σχόλια ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Kertsch κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ ὕδωρ εἰκόνων εἰς τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου. (Βλ. Kertsch, σ. 15, σημ. 5 καὶ σ. 28, σημ. 1).

4. Ὁ Coxe I, στ. 74, ἐχαρακτήρισεν ἐκ παραδρομῆς ὡς δογματικὸν τὸ κείμενον τῶν μικρῶν φράσεων. Ἀλλὰ μόνη ἡ πρώτη τούτων ἀναφέρεται εἰς τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ· τὸ περιεχόμενον τῶν ὑπολοίπων φράσεων εἶναι ποικίλον.

5. Cramer, Oxon. II, σσ. 486 - 487.

6. Sajdak, Lexicon Oxoniense, σ. 175, σημ. 1.

7. Ἡ παρατήρησις τοῦ Geerard ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ Sajdak εἶναι ἀποσπασματικὴ (partim) δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα (βλ. CPG II, σ. 183, 3015).

8. Περὶ τῆς συλλογῆς τῶν Λόγων τούτων, οἵτινες δὲν ἀνεγινώσκοντο ἐπ' ἐκκλησίας, βλ. R. Anastasi, Λόγοι μὴ ἀναγινωσκόμενοι, Siculorum Gymnasium 23, 1970, σσ. 202 - 204.

9. Bruckmayr, σσ. 129 - 165.

Σχόλια λεξικογραφικοῦ περιεχομένου συντεθειμένα ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Δωροθέου (ϛ′ αἰ.) σῴζονται εἰς τὸν κώδικα Paris. Coisl. 123 (ια′ αἰ.)[1]. Εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα παραδίδονται *τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δωροθέου διδασκαλίαι ψυχωφελεῖς διάφοροι* (φ. 87v-98v), μεταξὺ τῶν ὁποίων *ἑρμηνεία τινῶν ῥητῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, ψαλλομένων μετὰ τροπαρίων εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα καὶ ἑρμηνεία τῶν ῥητῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ψαλλομένων εἰς τοὺς ἁγίους μάρτυρας*[2]. Ὁ Δωρόθεος παραθέτει ἀποσπάσματα ἐκ τῶν Λόγων 1, 6, 24 καὶ 33 τοῦ Γρηγορίου, ἅτινα καὶ ἐψάλλοντο λόγῳ τοῦ ἐμμέτρου χαρακτῆρος ὑφ' ὃν ἐμφανίζονται[3]· ἐν συνεχείᾳ χωρεῖ εἰς «ψυχωφέλιμον» ἑρμηνείαν τῶν ἀποσπασμάτων τούτων ἀναλύων τὴν σημασίαν τῶν λέξεων καὶ πλουτίζων τὴν διδασκαλίαν διὰ παραδειγμάτων ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης : ***Ἀναστάσεως ἡμέρα· καρποφορήσωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς*** (Or. 1,1 καὶ 4. PG 88, 1821 B14-15)· *ἀντί, τῆς ἁγίας ἑορτῆς ἡμέρα, θείας πανηγύρεως ἡμέρα, τοῦ Πάσχα τοῦ Χριστοῦ ἡμέρα*[4] ...*Καρποφορήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς, τοῦτ' ἔστι, θυσιάσωμεν ἡμᾶς ἑαυτούς, θανατώσωμεν ἡμᾶς ἑαυτοὺς ὅλην τὴν ἡμέραν*[5]... ***Ἱερεῖα ἔμψυχα, ὁλοκαυτώματα λογικά, μάρτυρες Κυρίου, θύματα τέλεια Θεοῦ, Θεὸν γινώσκοντα καὶ Θεῷ γινωσκόμενα πρόβατα, ὧν ἡ μάνδρα λύκοις ἀνεπίβατος*** (Or. 6,9. 24,4 καὶ 19. 33,15 καὶ 16. PG 88, 1829 C4 - 5, 1833 C1 - 2, 1833 D12 - 1836 A1). *Τί ἐστιν, ἱερεῖα ἔμψυχα ; Ἱερεῖόν ἐστιν πᾶν τὸ ἀφιερωμένον εἰς θυσίαν Θεῷ· ὑπόθου πρόβατον, ἢ βοῦς, ἤ τι τῶν τοιούτων*[6]... *Ὁλοκαυτώματα δέ ἐστιν ὅτε ὅλον τὸ πρόβατον ἢ τὸν βοῦν, ἢ εἴ τί ἐστι τὸ προσφερόμενον, καίουσιν ὅλον*[7],... *Λογικὰ δέ, ἐπειδὴ λογικὸν*

1. Omont 3, σ. 140 καὶ Devreesse, Coislin, σσ. 117 - 118. Πρῶτος περιέγραψε τὸν κώδικα ὁ Montfaucon, Bibl. Coislin., σ. 199.

2. Εἰς τὸν κώδικα παραδίδονται αἱ *διδασκαλίαι* ὑπ' ἀριθμ. 16, 17, 22 καὶ 23. Αἱ ἑρμηνεῖαι τῶν *ῥητῶν* τοῦ Γρηγορίου ἀπαρτίζουν τὰς *διδασκαλίας* 22 καὶ 23. Τὸ πλῆρες κείμενον ἁπασῶν τῶν *διδασκαλιῶν* τοῦ Δωροθέου παρέχεται εἰς τὸν κώδικα Vat. gr. 335, φ. 122r-260v.

3. Αἱ *διδασκαλίαι* τοῦ Δωροθέου ἐπιτρέπουν τὴν ἀνασύνθεσιν δύο τροπαρίων, ἑνὸς ἀναστασίμου καὶ ἑνὸς μαρτυρικοῦ, ἀποτελούντων βασικὰς μαρτυρίας τῆς πρωΐμου ὑμνογραφικῆς παραδόσεως. Ἡ πρώϊμος ὑμνογραφικὴ παραγωγὴ ἔχει ὡς πηγὴν τοὺς λόγους τῶν Πατέρων καὶ δὴ καὶ τοῦ Γρηγορίου. Σχετικῶς βλ. Petrides, σσ. 424 - 425, 427· Sajdak, De Gregorio poetarum fonte, σσ. 17 - 27· τοῦ αὐτοῦ, Historia critica, σ. 30· Sinko, σσ. 17 - 19· Μητσάκης, σσ. 434 - 435 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, Ἀθῆναι .[2]1978, σ. 183. Περὶ τοῦ ρυθμοῦ ὃν παρουσιάζουν τμήματα τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου βλ. Norden, II, σ. 922, σημ. 3. Περὶ τῆς ἐμμέτρου πεζογραφίας τῶν Βυζαντινῶν γενικῶς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ δ′ αἰ. εἰδικῶς βλ. Meyer, σ. 202 κἑξ., Dewing, σ. 415 κἑξ. καὶ προσφάτως W. Hörandner, Der Prosarythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner (Wiener byzantinische Studien, 16), Wien 1981, passim.

4. Δωροθέου *Διδασκαλία* 22, PG 88, 1821 C5-7.

5. Δωροθέου *Διδασκαλία* 22, PG 88, 1824 C1-3.

6. Δωροθέου *Διδασκαλία* 23, PG 88, 1829 C5-7.

7. Δωροθέου *Διδασκαλία* 23, PG 88, 1832 C1-3.

ζῶον ὁ ἄνθρωπος[1],... *γινώσκουσιν αὐτὸν καὶ γινώσκονται ὑπ' αὐτοῦ. Ὅταν γὰρ ἀποστρέφεταί τις καὶ μακρύνει ἑαυτὸν ἀπό τινος, τοσοῦτον λέγεται ἀγνοεῖν ἐγγίζων· ὁμοίως λέγεται γινώσκειν καὶ γινώσκεσθαι*[2] ...*Ὧν ἡ μάνδρα λύκοις ἀνεπίβατος. Μάνδρα λέγεται τόπος περιπεφραγμένος, ἔνθα συνάγει ὁ ποιμὴν τὰ πρόβατα καὶ φυλάσσει, ἵνα μὴ διαρπασθῶσιν ὑπὸ λύκων ἢ ἀπὸ λῃστῶν συληθῶσιν*[3]. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Δωροθέου παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κατὰ τὴν λεξικογράφησιν τῶν κειμένων χρησιμοποιουμένης μεθόδου. Ἡ χρῆσις τῶν *ἀντί, τοῦτ' ἔστι, ἐστιν, ὑπόθου, λέγεται, ὁμοίως λέγεται,* ὡς προεξαγγελτικῶν φράσεων τῆς παρεχομένης ἑρμηνείας, ἀπαντᾷ ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰ παραδιδόμενα εἰς τὰς ᾤας τῶν κωδίκων ἀνώνυμα σχόλια, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς ὑπὸ τῶν λεξικῶν παρεχομένας ἑρμηνείας λέξεων ἢ χωρίων.

Εἰς τὸ φ. 231ʳ τοῦ κώδικος Havniensis, Anc. fonds, 1968 (ιβ' αἰ.)[4] παραδίδεται ἡ ἀρχαιοτέρα μαρτυρία λεξικοῦ μεμονωμένου Λόγου. Πρόκειται περὶ δύο στηλῶν κολοβοῦ λεξικοῦ συγκειμένου ἐκ λημμάτων τοῦ Λόγου 43· τὸ ἐν λόγῳ λεξικὸν παραδίδεται ὑπὸ τὸν τίτλον *Αἰτέραι λέξεις* (sic), μεταξὺ δύο ἄλλων ἀταυτίστων λεξικῶν.

Μεταξὺ διαφόρων θεολογικῶν ἔργων παραδίδονται εἰς τὸν κώδικα Vindobonensis Theol. gr. 182 (ιδ' αἰ.), φ. 136ʳ-137ᵛ [5], σύντομα σχόλια λεξικογραφικοῦ περιεχομένου ἀναφερόμενα εἰς τὸν Λόγον 21. Γραμματικαὶ καὶ σημασιολογικαὶ διευκρινήσεις πλουτίζουν τὰς παρεχομένας ἑρμηνείας. Π.χ. ***ἐν πλάσματι διηγήσεως*** (PG 35, 1088 A2 - 3). *Ἡ τοῦ πλάσματος λέξις ὁμώνυμός ἐστιν· σημαίνει γὰρ ἔργον τύπου καὶ εἴδους· σημαίνει δὲ καὶ τὸ ψεῦδος· λέγει οὖν ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, ὅτι ἐν τύπῳ καὶ εἴδει καὶ διαμορφώσει διηγήσεως ἐξέδωκεν ὁ μέγας Ἀθανάσιος τὸν τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου βίον* (cod. Vind. Theol. gr. 182, φ. 137ᵛ).

Σύντομα σχόλια εἰς τὸν αὐτὸν Λόγον 21 παραδίδονται καὶ ὑπὸ τοῦ κώδικος Ambrosianus D 146 inf. (ιε' αἰ.), φ. 11ʳ-12ᵛ [6]. Ὁ Martini καὶ ὁ Bassi ἐχαρακτήρισαν τὰ σχόλια ὡς glossarium in ejusdem Gregorii or. in Athanasium Magnum, cum lemmatis et notulis margin., ἀλλὰ τῷ ὄντι πρόκειται περὶ σχολιασμοῦ ἀναφερομένου κυρίως εἰς τὰ ἀπαντῶντα εἰς τὸ κείμενον τοῦ Λόγου ρητορικὰ σχήματα.

---

1. Δωροθέου *Διδασκαλία* 23, PG 88, 1833 B15-1.
2. Δωροθέου *Διδασκαλία* 23, PG 88, 1833 D1-5.
3. Δωροθέου *Διδασκαλία* 23, PG 88, 1833 D12-1836A4.
4. Graux, σσ. 58 - 60. Εἰς τὰ φ. 1ʳ-219ʳ τοῦ κώδικος παραδίδεται λεξικὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου, περὶ τοῦ τύπου τοῦ ὁποίου βλ. Fabricius-Harles VI, σ. 631.
5. Hunger, Katalog 3/2, σσ. 348 - 362.
6. Martini-Bassi, σ. 1038· Sajdak, Historia critica, σ. 201· Ceruti 1, σ. 460.

Glossae, quarum nonnullae graece παρέχονται ὑπὸ τοῦ κώδικος Ambrosianus D 138. 2 inf. (ις' αἰ.) εἰς τοὺς Λόγους 4 καὶ 43, εἰς τὰ φ. 1ʳ-8ʳ καὶ 8ʳ-9ᵛ ἀντιστοίχως[1]. Μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν παρεμβάλλονται καὶ λατινικαὶ ἑρμηνεῖαι.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως ἐμφανίζονται ἑλληνολατινικὰ γλωσσάρια χρησιμοποιούμενα κατὰ τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ὑπὸ τῶν λογίων τῆς Δύσεως. Ἑλληνολατινικὸν γλωσσάριον εἰς τοὺς Λόγους 2, 3 καὶ 4 τοῦ Γρηγορίου παραδίδεται εἰς τὸν κώδικα Messanensis, Bibl. Universitatis, F.V.20 (ις' αἰ.), φ. 395ᵛ-396ʳ [2].

Εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἐπιδίδουν αἱ ψυχαγωγικαὶ ἑρμηνεῖαι, διάστιχοι ἢ παρασελίδιοι. Τὰ μαθηματάρια τῆς Πατμιάδος ὑπ' ἀριθμ. 161 (ἔτους 1722) καὶ 178 (ἔτους 1765) καὶ ὁ κῶδιξ Patmiacus 583 (ἔτους 1750 - 1753) παρέχουν ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἐξηγήσεων τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου[3]. Ἡ ἐν λόγῳ νεωτέρα ἐξηγητικὴ ἐργασία συνιστᾷ τὴν ἀναμενομένην ἐξέλιξιν τοῦ φιλολογικοῦ εἴδους τῶν ἑρμηνειῶν, ὧν αἱ πρῶται μαρτυρίαι ἀνάγονται εἰς τὸν ι' αἰῶνα[4].

II. ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Τὰ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου, λόγῳ τῆς ἣν παρέχουν γλωσσικῆς δυσκολίας, ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἰδίου σχολιασμοῦ. Σχόλια, παραφράσεις καὶ λεξικὰ μαρτυροῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν περὶ τὴν ποίησιν τοῦ Γρηγορίου, ἥτις δὲν ἔπαυσε διδασκομένη, ὑπομνηματιζομένη καὶ χρησιμοποιουμένη ὡς πηγὴ ἐξ ἧς ρήτορες, γραμματικοὶ καὶ λεξικογράφοι ἠρύοντο παραδείγματα διὰ τὴν κατάρτισιν γραμματικῶν καὶ ρητορικῶν ἐγχειριδίων[5].

Ὁ Νικήτας Δαβὶδ (θ' αἰ.)[6] συνέγραψεν ἐκτεταμένας ἐξηγήσεις ὑπὸ τὸν

---

1. Martini-Bassi, σ. 1037· Ceruti 1, σσ. 455 - 456.
2. Mioni, I, σ. 144.
3. Βλ. Κομίνη, Πίνακες, σσ. 58, 70 καὶ 66 - 67 ἀντιστοίχως.
4. Βλ. Κομίνη, Πάρδος, σ. 103.
5. Περὶ τοῦ Γρηγορίου ὡς ποιητοῦ βλ. Hunger, Prof. Lit. II, σσ. 159 κέξ., 161, 165 κέξ. Ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία ἐν Ἀ. Φυτράκη, Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἐν Ἀθήναις 1968, passim. Ὁ Sajdak ἐμελέτησε διεξοδικῶς τὴν χρῆσιν χωρίων τοῦ Γρηγορίου ὡς χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων εἰς τὰ ἔργα τῶν μεταγενεστέρων ρητόρων, γραμματικῶν καὶ λεξικογράφων. Βλ. σχετικῶς Sajdak, De Gregorio lexicographorum fonte. Γρηγοριαναὶ ἐπιδράσεις εἰς τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ Πλανούδη καὶ εἰς τὴν Παλατίνην Ἀνθολογίαν ἐνετοπίσθησαν ὑπὸ Sajdak, ἐν Nazianzenica I, σσ. 123 - 126 καὶ II, σσ. 91 - 92.
6. Πράγματα παρέχει ἡ ταυτότης τοῦ συγγραφέως τούτου· βλ. σχετικῶς Dronke, σ. 3 καὶ Trisoglio, Scoliasti, σσ. 220 - 224.

τίτλον : *Ἐξήγησις τῶν ἀποῤῥήτων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐπῶν*. Πρόκειται περὶ παραφράσεως 16 ποιημάτων (I.I,1 I.I,2 I.I,3 I.I,4 I.I,5 I.I,7 I.I,8 I.I,9 I.II,9 I.II,14 I.II,15 I.II,16 I.II,17 I.II,31 I.II,33 II.I,2)[1] μετὰ πολλῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν παρεκβάσεων. Αἱ ἐξηγήσεις αὗται ἐξεδόθησαν μερικῶς ὑπὸ τοῦ Dronke ἐκ τοῦ κώδικος Cusanus gr. 48 (ι' αἰ.)[2], ἀποτελοῦντος τὴν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν τοῦ κειμένου τῶν ἐξηγήσεων. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις δὲν εἶναι ὁμόφωνος ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν ἁπασῶν τῶν παραφράσεων εἰς τὸν Νικήταν Δαβίδ, στοιχεῖον μαρτυροῦν τὴν εὐρεῖαν τοῦ ἔργου διάδοσιν. Εἰς τὸν κώδικα Oxoniensis Bodleianus Auct. T.6.5 (ca 1500), φ. 192ʳ-219ʳ [3], μέρος τῶν παραφράσεων ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἰωάννην Ζωναρᾶν (φ. 199ᵛ)[4]. Πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς πατρότητος τῶν παραφράσεων ἀπαιτεῖται ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ corpus paraphrasium[5], αἵτινες παραδίδονται ἐπωνύμως καὶ ἀνωνύμως μεταξὺ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν σχολίων τῶν Ἐπῶν.

Εἰς τὰ φ. 1ᵛ-201ᵛ τοῦ κώδικος Oxoniensis Clarkianus 12 (ι' αἰ.)[6]

---

1. Τῷ 1591 ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον παραφράσεις τοῦ Νικήτα Δαβίδ (;) εἰς τὰ ποιήματα I.I,1-I.I,2-I.I,3-I.I,4-I.I,5 καὶ I.I,7 ὑπὸ τοῦ H o e s c h e l, Arcana, σ. 9 κἑξ. Ὁ Hoeschel δὲν κατονομάζει τὸν ἀφ' οὗ ἐκδίδει κώδικα. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν παραφράσεων εἰς τὸν Νικήταν, γράφει χαρακτηριστικῶς (σ. 7) : Hunc tractatum cum perspicua paraphrasi, quam Nicetae arbitror esse, juris publici ut facerem... Τῷ 1839 ὁ D r o n k e, σσ. 14 - 16, ἐκδίδει τὴν παράφρασιν τοῦ ποιήματος I.II,14,1-28 καὶ ἓν ἔτος βραδύτερον τὰς παραφράσεις τῶν ποιημάτων I.I,8-I.I,9-I.II,9-I.II,14-I.II,15-I.II,16-I.II,17-I.II,31-I.II,33-II.I-2 (= N i c e t a s, Paraphrasis). (Περὶ τῶν ἐν λόγῳ ἐκδόσεων βλ. Μ π ό ν η ς, σ. 168). Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν παραφράσεων τοῦ Νικήτα Δαβὶδ βλ. ἐν Cl. M o r e s c h i n i, La paraphrasi di Niceta David ai *Carmina Arcana* di Gregorio Nazianzeno, *Κοινωνία* (Organo del Associazione di Studi Tardoantichi) 9, 1985, σσ. 101 - 114.
2. M a r x, σσ. 43 - 44.
3. M a d a n, V, σσ. 519 - 520.
4. Βλ. L e f h e r z, σσ. 191 - 193· D r o n k e, σ. 3· N i c e t a s, Paraphrasis, PG 38, 685 - 686.
5. Βλ. CPG II, σ. 195, 3046(1). Τὰ χειρόγραφα τῶν παραφράσεων θὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ποιημάτων ὑπὸ τῆς ὁμάδος τοῦ Münster, ὡς ἀποτελοῦντα τμῆμα τῶν χειρογράφων τοῦ τύπου (Gedichtgruppe) XX (βλ. σχετικῶς H ö l l g e r - W e r h a h n, σ. 34). Ἀνώνυμος παράφρασις τοῦ ποιήματος II.I,1 ἐξεδόθη ὑπὸ M u r a t o r i, σσ. 208 - 210, ἥτις ὅμως δὲν συμπεριλαμβάνεται εἰς τὸ corpus τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Νικήταν παραφράσεων. Ἡ σημασία τῶν χειρογράφων τῶν παραφράσεων ὡς ἐμμέσων μαρτυριῶν τῆς παραδόσεως τῶν ποιήσεων τοῦ Γρηγορίου ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ ὑπὸ τῆς συγχρόνου ἐκδοτικῆς (βλ. σχετικῶς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ποιήματος I.II,9 ὑπὸ P a l l a - K e r t s c h, De virtute, σ. 14, σημ. 11 καὶ σσ. 24 - 25, σημ. 22 καὶ G e r t z - S i c h e r l, σσ. 122 - 128, 148 - 157).
6. G a i s f o r d, Catalogus, σσ. 23 - 56· M a d a n IV, σ. 301· J u n g c k, De vita sua, σ. 41· CPG II, σ. 194, 3044· H ö l l g e r - W e r h a h n, σσ. 110 - 115.

παραδίδονται σχόλια εἰς τὰς ᾠάς, μυθολογικοῦ κυρίως περιεχομένου, τοῦ σχολιασμοῦ συγκεκριμένων λέξεων οὐδόλως παραθεωρουμένου. Εἰς τὸ φ. 1ᵛ καὶ παραπλεύρως τοῦ τίτλου τοῦ ποιήματος I.II,34 (*Ὅροι παχυμερεῖς*)[1] ἀναγινώσκεται : ...*ἡ μὲν γὰρ παχυμερὴς διδασκαλία ἐπὶ ψιλῶν τῶν παραδειγμάτων πρόκειται μόνον· ἡ δὲ λεπτομερὴς τά τε ἴδια καταλέγει ἑκάστου πράγματος καὶ τὴν διαίρεσιν*... Ἡ ἑρμηνεία ἐκκινεῖ ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου τίτλου τοῦ ποιήματος, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως διευκρινηθῇ ὁ ὅρος *παχυμερεῖς*. Ὁ σχολιασμὸς τῶν τίτλων τυγχάνει σπάνιον φαινόμενον, ἀποτελεῖ δὲ στοιχεῖον ἴδιον τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος. Τὰ σχόλια τοῦ κώδικος ἐμφανίζουν τὴν μορφὴν τῶν κατωτέρω δειγμάτων : i. (I.II,10, στίχος 836 : ***νέκταρ***)· *νέκταρ δὲ πόμα τῶν κατ' Ὄλυμπον ὑπάρχει θεῶν, ἡδύ τι καὶ ἐξαίρετον ὡς Ὅμηρος φληναφεῖ*[2]. ii. (I.II,10, στίχος 851 : ***Ἑρμαφρόδιτοι***)· *οὗτοί εἰσιν οἱ λεγόμενοι διφυεῖς, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν φύσιν ἔχοντες· μυθίζονται δὲ ὡς ἀπὸ Ἑρμοῦ καὶ Ἀφροδίτης τὴν ἀρχὴν ἐσχηκότες*[3]. iii. (II.II, 2, στίχος 1 : ***διψάδα***)· *διψὰς δέ ἐστιν γένος ἐχίδνης ὅπερ ἡ κατ' Αἴγυπτον ἔρημος τρέφει· αὕτη τοῖς ἀθλίοις οἷς ἂν περιτύχοι ἐγχρίμπτουσα καὶ τὸν ἰὸν ἐντιθεμένη δίψαν τοσαύτην ἐμποιεῖ ὡς μηδέποτε κορέννυσθαι τὸν δηχθέντα, ἀλλὰ σχεδὸν εἰς ῥεῖθρον ἑαυτὸν ἐμβάλλοντα τοσοῦτον ἐκπίνειν ἕως τὴν γαστέρα φορτωθεῖσαν διαῤῥαγῆναι. Μέμνηται δὲ Μωϋσῆς τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ νομοθετῶν τάδε· καὶ μνησθήσει Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ὡς διήγαγέν σε τὴν ἔρημον οὗ ὄφις δάκνων καὶ σκορπίος καὶ δίψα* (Δετερονόμιον 8,15)[4]. Τὸ κείμενον τῶν σχολίων i καὶ ii διεπιστώσαμεν ὅτι ταυτίζεται πρὸς τὸ κείμενον τῶν ἀντιστοίχων σχολίων τοῦ Κοσμᾶ (Cosmas, Commentarii, 38, 580 καὶ 582). Ἡ διαπίστωσις αὕτη θέτει ἐπὶ νέας βάσεως τὴν μελέτην τῶν σχολίων τοῦ κώδικος, θεωρουμένων μέχρι τοῦ νῦν ὡς μὴ μαρτυρουμένων ὑφ' ἑτέρων πηγῶν[5]. Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν iii σχόλιον ἐπιτρέπει τὴν σύγκρισιν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ λήμματος δ 87 τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στοιχεῖον* τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου (*διψάδα· ξηραίνουσαν, διψῶσαν*). Ἡ ἀπουσία οἱασδήποτε σχέσεως μεταξὺ τῶν δύο ἑρμηνειῶν εἶναι προφανής. Φαίνεται ὅτι ἐν προκειμένῳ αἱ πηγαὶ τοῦ σχολιαστοῦ καὶ τοῦ λεξικογράφου ἦσαν διάφοροι.

Παράφρασιν τοῦ ποιήματος II.I,1 (PG 37, 969-1017) παρέχει ὁ κῶδιξ

---

1. Τὸ ποίημα *Ὅροι παχυμερεῖς* (I.II,34. PG 37, 945-964) ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Hoeschel ἐξ ἀβεβαίου χειρογράφου (Leidensis incertus). Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον συνοδεύεται ὑπὸ λατινικῆς μεταφράσεως ἐκπονηθείσης ὑπὸ τοῦ I. Leunclavius. (Βλ. H o e s c h e l, Definitiones, σ. 6 κἑξ.). Ὁ τίτλος λατινιστὶ ἀπεδόθη Definitiones rerum simplices. Εἰς τὸ ποίημα τοῦτο ὁ Γρηγόριος δίδει συντόμους ὁρισμοὺς φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ὅρων, ἀναδεικνυόμενος πρόδρομος τῶν μεταγενεστέρων λεξικογράφων.
2. Cod. Oxon. Clark. 12, φ. 62ᵛ (G a i s f o r d, Catalogus, σ. 35).
3. Cod. Oxon. Clark. 12, φ. 62ᵛ (G a i s f o r d, Catalogus, σ. 35).
4. Cod. Oxon. Clark. 12, φ. 101ʳ (G a i s f o r d, Catalogus, σ. 39).
5. Βλ. CPG II, σ. 194, 3044.

Vat. Urbinas gr. 157 (ια' - ιβ' αἰ.), εἰς τὰ φ. 278^r-302^r[1]. Κείμενον καὶ παράφρασις διατάσσονται κατὰ τέσσαρας στήλας, ἐξ ὧν δύο ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ κείμενον καὶ δύο εἰς τὴν παράφρασιν. Τὸ σύνολον φέρει τὸν τίτλον : *Ἔμμετροι στίχοι διαφόρων μέτρων περὶ τῶν ὑποτεταγμένων ὑποθέσεων, ἐν οἷς ἔπη καὶ ἴαμβοι καὶ ἐλεγεῖα, βιβλίον πρῶτον.*

Ὁ κῶδιξ Vat. gr. 1260 (ιβ' αἰ.) εἶναι ὁ μόνος δι' οὗ παρεδόθη τὸ σύνολον τῶν σχολίων τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου (τέλη ζ' - α' ἥμισυ η' αἰ.) εἰς τὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου[2]. Ἂν καὶ βασικὸς στόχος τοῦ Κοσμᾶ τυγχάνει ἡ *Συναγωγὴ καὶ ἐξήγησις ὧν ἐμνήσθη ἱστοριῶν ὁ θεῖος Γρηγόριος*, ἤτοι ὁ ὑπομνηματισμὸς τῶν μυθολογικῶν καὶ βιβλικῶν ἀναφορῶν τοῦ Γρηγορίου, τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκπονούμενα σχόλια λαμβάνουν πολλάκις τὴν μορφὴν παραφράσεως : (I.II,2,534-535). ***Ὦ φύσι παμμήτειρα, σὰ δ', οὐκ ἐμὰ θαύματα λέξω,***
Ὅσσα καὶ ἐν χέρσοισι καὶ ἐν πελάγεσσιν ἔθηκας.

Τὴν φύσιν ὁ θεολόγος Γρηγόριος πάντων μητέρα φησί, καὶ γὰρ ἐστίν, ὃ δὲ μὴ φύσις, ἀνύπαρκτον δηλονότι· τὰ σὰ δὲ θαύματα, φησίν, ὦ φύσι μῆτερ ἁπάντων, διηγήσομαι, ὅσα καὶ ἐν θαλάσσῃ ἐποίησας καὶ ἐν τῇ γῇ (Cosmas, Commentarii, 38,642).

Καταλογάδην μετάφρασις τοῦ ποιήματος I.II,14 (PG 37, 755-765) παραδίδεται εἰς τὸν κώδικα Vat. Chis. gr. 27 (ιγ' αἰ.), φ. 290^r-291^r[3]. Εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα (ἀνθολόγιον πατερικῶν κειμένων ἀναφερομένων εἰς τὸν μοναχικὸν βίον) ἡ μετάφρασις παραδίδεται ἄνευ πρωτοτύπου.

Εἰς τὰ φ. 125^r-190^v τοῦ κώδικος Bononiensis gr. Bibl. Com. Archigymnasii N [A 13] (ιε' αἰ.)[4] παραδίδονται τὰ ποιήματα II.I,1 (PG 37, 969-1017), I.II,1 (PG 37, 521-578), I.II,2 (PG 37, 578-632), I.II,5 (PG 37, 642-643) καὶ II.I,45 (PG 37, 1353-1378). Τὰ περιεχόμενα διατάσσονται κατὰ δύο στήλας, ὧν τὴν δευτέραν καλύπτει *μετάφρασις ἀρίστη εἰς τὰ ἔπη αὐτοῦ* (δηλ. τοῦ Γρηγορίου).

Τὰ ποιήματα I.II,30 (PG 37, 908-910), I.II,31 (PG 37, 910-916), I.II,32 (PG 37, 916-927) καὶ I.II,33 (PG 37, 927-945) παραδίδονται εἰς τὸν κώδικα Londiniensis gr. B.L. (olim B.M.) Eg. 622 (ιϛ' αἰ.) cum glossa graeca interlineari[5]. *Ὁ ἀλφάβητος τοῦ Θεολόγου* (I.II,30) καὶ τὰ *γνωμικὰ δίστιχα* (I.II,32) ἔσχον μεγάλην ἀπήχησιν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἔτυχον εὐρείας

1. Stornajolo, σσ. 302 - 304.
2. Βλ. CPG II, σ. 194, 3043.
3. Franchi de' Cavalieri, Cod. Chis. et Borg., σσ. 44 - 65.
4. Olivieri-Festa, σσ. 475 - 476· Inventari, XXX, σ. 18· Lucchesi, σ. 10.
5. Additions, V, σ. 56· Richard, British Museum, σ. 84· Index BL, IV, σ. 546.

διαδόσεως. Ἡ παράδοσις τῶν ἐν λόγῳ ποιημάτων καὶ αὐτοτελῶς[1] ὑπὸ τὸν τίτλον *Χρηστοήθεια* ἐπιβεβαιοῖ τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμόν. Αἱ διάστιχοι ἑρμηνεῖαι τῆς *Χρηστοηθείας* μαρτυροῦν τὴν παιδαγωγικὴν ἀξίαν ἣν εἶχον τὰ ποιήματα ταῦτα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ἐνῷ αἱ μεταφράσεις καὶ μιμήσεις τῶν γνωμικῶν ποιήσεων τοῦ Γρηγορίου εἰς τὸν χῶρον τῆς σλαβονικῆς φιλολογίας[2] μαρτυροῦν τὴν ἐπίδοσιν καὶ διάδοσιν τοῦ ποιητικοῦ τούτου εἴδους οὐχὶ μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς παρυφὰς τῆς αὐτοκρατορίας.

1. Βλ. τὴν παράδοσιν τοῦ *ἀλφαβήτου*, μετὰ λεξικὸν ἀταύτιστον, εἰς τὸν κώδικα Upsaliensis gr. 17 (ιγ' - ιδ' αἰ.) (Graux-Martin, σ. 48). Ἡ εὐρεῖα διάδοσις τῶν ποιημάτων τούτων συνετέλεσεν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ψευδεπιγράφων ἀλφαβήτων, περὶ ὧν βλ. CPG II, σσ. 207 - 298, 3098-3100 καὶ Anastasijewič, σσ. 44, σημ. 14, 54, σημ. 18 καὶ 66, σημ. 26. Περὶ τῶν γνησίων διδακτικῶν ποιήσεων τοῦ Γρηγορίου πρῶτος διέλαβεν ὁ Ackermann, σσ. 84 - 86· ἐντοπισμὸς τῶν κλασσικῶν ἐπιδράσεων εἰς τὰ ἐν λόγῳ ποιήματα παρὰ Davids, σσ. 1 - 17. (Γενικῶς περὶ τῶν *ἀλφαβήτων* βλ. Κρουμβάχερ Β', σσ. 636 - 643).
2. Εἰς τὸν κώδικα Mosquensis Synodalis sl. 262/163 (ιβ' - ιγ' αἰ.), φ. 2^r-3^r, ἀναγινώσκεται ποίημα φέρον ἀλφαβητικὴν ἀκροστιχίδα, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἀλφαβήτου (I.II,30) τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Τὸ ποίημα χρονολογεῖται εἰς τὸν θ' αἰ. (894), προηγεῖται δὲ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ ἱερέως Κωνσταντίνου εἰς τὰ Εὐαγγέλια (βλ. Vaillant, Manuel, II, σσ. 70 - 73) καὶ τοῦ Λόγου *κατὰ Ἀρειανῶν* τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου (βλ. Vaillant, Discours, σ. 9 καὶ Dujčev, σ. 177). Ἔκδοσιν μετὰ σχολίων τοῦ ποιήματος τούτου βλ. ἐν Vaillant, Manuel, II, σσ. 76 - 79. Τὸ Alphabeticum paraeneticum ii (CPG II, σ. 193, 3041) παραδίδεται εἰς τὸ σλαβονικὸν χειρόγραφον Trinity Sergius Collection 136 (ιε' αἰ.), φ. 539^r-541^r, ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ Speransky, σσ. 407 - 410 (βλ. καὶ Thomson, σ. 125 καὶ σημ. 30). Ἡ ἐν λόγῳ σλαβονικὴ μετάφρασις ἀκολουθεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ Meineke, IV, σσ. 356 - 357, στ. 565 - 593, δημοσιευθὲν κείμενον. Τὸ γνωμικὸν τοῦτο ποίημα, ὡς καὶ τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ Σακκελίωνος, Πατμ. Βιβλ., σ. 18, ἐκ τοῦ Πατμιακοῦ κώδικος 33 Alphabeticum paraeneticum i (CPG II, σ. 293, 3040), ἀποδίδονται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸν Γρηγόριον.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΛΕΞΙΚΑ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Τὸ σχέδιον τῆς ἐκδόσεως τῶν λεξικῶν τῶν Ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου συνελήφθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ L. Sternbach, ὅστις τὴν 8ην Φεβρουαρίου τοῦ 1909 ἀνήγγειλεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Κρακοβίας τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ ὅπως ἐκδώσῃ τὸ διὰ τοῦ κώδικος Paris. Coisl. 394 παραδιδόμενον Glossarium Parisinum in Gregorii Nazianzeni carmina[1]. Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ Sternbach δὲν ἦλθεν εἰς τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος· ἴσως ἠκολούθησε τὴν τύχην τοῦ συγγραφέως[2]. Τρία ἔτη βραδύτερον, κατὰ τὸ 1912, ὁ I. Sajdak ἐπεσήμανε τὴν ὕπαρξιν καὶ ἄλλων κωδίκων παρεχόντων λεξικὰ τῶν ποιήσεων τοῦ Γρηγορίου[3]. Ὁ πόλεμος ἐματαίωσε τὰ εὐγενῆ σχέδια τῶν Πολωνῶν φιλολόγων καὶ πιθανώτατα συμπαρέσυρεν εἰς τὰς φλόγας τὸν ἐπιστημονικὸν μόχθον αὐτῶν καταλιπὼν ἄνευ μαρτυριῶν τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν λόγῳ ἐκδοτικῆς προσπαθείας.

Τὸ ἔργον ἀνελήφθη ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς μελέτης τῆς πατερικῆς λεξικογραφίας, δεδομένου ὅτι τὰ ὑπὸ δημοσίευσιν λεξικὰ ἀποτελοῦν τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ εἴδους[4]. Τὸ πρῶτον τούτων εἶναι συντεταγμένον *κατὰ στίχον* (ordine versuum) καὶ περιλαμβάνει λήμματα προερχόμενα ἐκ συγκεκριμένων ποιημάτων, ἐνῷ τὸ δεύτερον εἶναι συντεταγμένον *κατὰ στοιχεῖον* (ordine alphabetico) καὶ περιλαμβάνει λήμματα ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ποιημάτων. Τὸ ἀκολουθοῦν μέρος τῆς παρούσης ἐργασίας ἀναφέρεται εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν λεξικῶν, τὴν δομὴν αὐτῶν ὡς καὶ εἰς τὴν ἐνδεχομένην ὕπαρξιν τῶν μεταξὺ τῶν λεξικῶν σχέσεων.

---

1. Βλ. Lefherz, σσ. 161, 259 σημ. 22. CPG II, σ. 194, 3045.
2. Βλ. J. Mossay, Le Professeur L. Sternbach byzantiniste et patriote, RHE 65, 1970, σσ. 820 - 835.
3. Βλ. Sajdak, De codd. Cas., σσ. 64 - 69.
4. Ἕτερον λεξικὸν παραδιδόμενον διὰ τοῦ κώδικος Casinensis gr. Arch. Abbatiae θὰ ἀποτελέσῃ προσεχῶς ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης (βλ. κατωτέρω. σ. 417).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΛΕΞΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΣΤΙΧΟΝ

Ι. ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

Τὸ *κατὰ στίχον* λεξικὸν τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου παραδίδεται εἰς ὀκτὼ κώδικας. Κατωτέρω παραθέτομεν σύντομον περιγραφὴν τούτων[1].

B = codex Vratislaviensis Rhedigeranus 28 (ιε' αἰ.), διαστάσεων 262×196 ἑκ., φ. 221. Ὁ κῶδιξ εἶναι γεγραμμένος διὰ τριῶν διαφορετικῶν χειρῶν, ὧν ἡ πρώτη εἶναι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη. (Δι' αὐτῆς ἔχουν γραφῆ τὰ φ. 25^r-73^v, 75^r-106^v, 108^r-113^v, 116^r-122^v, 125^r-140^v, 143^r-146^v, 193^r-221^v. Εἰς τὸ φ. 221^v ἀναγινώσκομεν τὸ ἑξῆς σημείωμα: *μιχαῆλος ἀποστόλης βυζάντιος, μετὰ τὴν τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἅλωσιν, πενίᾳ συζῶν, καὶ τόδε τὸ βιβλίον ἐν κρήτῃ ἐξέγραψεν*). Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος ἔχει ὡς ἑξῆς: φ. 1^r-8^v, *Ὁμήρου Ὀδυσσείας* τ 192 - υ 62· φ. 9^r-13^v, ἀπόσπασμα ἐκ τῆς *χρονογραφίας τοῦ Μαλάλα*· φ. 14^r-16^v, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *λέξεις ἐκ τῆς ὁμήρου βίβλου*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. βασιλήϊον εὖχος ἐχούσης : βασιλικὴν δόξαν ἐχούσης*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 17^r-221^v, *Ὁμήρου Ὀδύσσεια* (πλήρης). Εἰς τὸν κώδικα τοῦτον τὸ λεξικὸν ἐξελήφθη ὡς ὁμηρικόν, πιθανῶς κατ' ἐπίδρασιν τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος[2]. Οἱ συντάκται τοῦ καταλόγου ἐσφαλμένως ἔγραψαν ὅτι τὸ λεξικὸν περατοῦται εἰς τὸ λῆμμα *ἀερσιπότητος*, ὅπερ εἶναι τὸ τελευταῖον μικροῦ λεξικοῦ παραδιδομένου ἄνευ τίτλου εἰς τὸ φ. 16^v. Inc. *ἄφατοι : ἄδοξοι*. Des. *ἀερσιπότητος ἀρά-*

1. Κωδικολογικὰς πληροφορίας καὶ λεπτομερῆ ἀναγραφὴν τῶν περιεχομένων βλ. εἰς τὴν παρατιθεμένην βιβλιογραφίαν. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν κωδίκων ἐξετάζεται λεπτομερῶς μόνον τὸ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου λεξικοῦ παρεχόμενον τμῆμα. Οἱ τίτλοι τῶν περιεχομένων ἔργων μεταγράφονται ὡς παραδίδονται εἰς τοὺς κώδικας.

2. Ὁ τίτλος τοῦ λεξικοῦ παρωδήγησε καὶ τὸν Sajdak· ἀποτέλεσμα τούτου ὑπῆρξε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κῶδιξ, ἂν καὶ ἀπέκειτο εἰς βιβλιοθήκην τῆς Πολωνίας, διέφυγε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ (βλ. Sajdak, De codd. Cas., σ. 67, ἔνθα ὁ κῶδιξ δὲν συμπεριλαμβάνεται μεταξὺ τῶν παραδιδόντων λεξικὰ τοῦ Γρηγορίου). Ἐν τούτοις, ἤδη ἐν ἔτει 1889 οἱ συντάκται τοῦ καταλόγου τῆς Βρατισλάβας ἐπεσήμαναν ὅτι τὸ λεξικὸν τοῦ κώδικος δὲν περιέχει λέξεις τοῦ Ὁμήρου, ἀλλὰ τοῦ Γρηγορίου: «Sunt glossae in Gregorii Nazianzeni Arcana, ordinem versuum non sequentes». (Βλ. Catalogus cod. Vratisl., σ. 30).

χνης. (: Λεξικὸν τοῦ Ἡσιόδου). (Βιβλιογραφία: Catalogus cod. Vratisl. σσ. 29 - 33· Vogel - Gardthausen, σ. 305· Gamillscheg - Harlfinger, σ. 150).

C = codex Parisinus Coislinianus 346 (ιγ' αἰ.), διαστάσεων 255×165 ἑκ., φ. 306. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος: φ. 1^r-287^r, Λεξικὸν τοῦ Ζωναρᾶ (κολοβόν)· φ. 287^r-290^r, *Ἑρμηνεία λέξεων τῶν ἐν τῷ Ἀποστόλῳ Παύλῳ ἐμφερομένων*· φ. 290^{rv}, *Λέξεις ἐκ τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 290^v-292^v, *Λέξεις τῶν ιβ' προφητῶν καὶ τῶν βασιλειῶν* (πρώτης, δευτέρας, τρίτης, τετάρτης καὶ πάλιν πρώτης)· φ. 293^{rv}, *Λέξις ἰατρικοῦ βιβλίου - Ἑρμηνεία βοτανῶν*· φ. 294^r-298^v, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δόξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 298^v, *ποίοις καὶ πόσοις ὀνόμασι παρ' Ἑβραίοις ὀνομάζεται ὁ Θεός*· φ. 299^r-305^v, τάξεις πατριαρχῶν, μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων - ὅρκος ἐπισκόπων· φ. 306^{rv}, ἀπόσπασμα ἐκ τῆς διαθήκης Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Οἱ τίτλοι τῶν λεξικῶν καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν λέξεων γράφονται δι' ἐρυθρᾶς μελάνης. Εἰς τὴν δεξιὰν καὶ ἀριστερὰν ᾤαν τῶν φύλλων τοῦ κώδικος σημειοῦνται γράμματα - ὁδηγοὶ πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ χρήστου. (π.χ. φ. 4^r lin. 20 .... *ἀδρός, ὁ πλούσιος, ἅδης, χωρίον ἀφεγγές* .... Εἰς τὴν δεξιὰν ᾤαν: ρ η). (Βιβλιογραφία: Omont 3, σ. 187· Devreesse, Coislin, σσ. 330 - 331).

M = codex Monacensis gr. 510 (ιδ' αἰ.), διαστάσεων 270×185 ἑκ., φ. 387. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος: φ. 1^r-344^v, *Συναγωγὴ λέξεων συλλεγεῖσα ἐκ διαφόρων βιβλίων παλαιᾶς τε φημι γραφῆς, καὶ τῆς νέας καὶ αὐτῆς δήπου τῆς θύραθεν*· φ. 345^r-394^r, *Ἑρμηνεία λέξεων τῶν ἐν τῷ Ἀποστόλῳ Παύλῳ ἐμφερομένων*· φ. 394^{rv}, *Λέξεις ἐκ τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 350^r-351^r, *Λέξεις τῶν ιβ' προφητῶν καὶ τῶν βασιλειῶν*· φ. 351^r-353^r, *Λέξεις βασιλειῶν δ'*· φ. 353^r-354^v, *Λέξεις ἰατρικοῦ βιβλίου - Ἑρμηνεῖαι βοτανῶν*· φ. 354^v-359^v, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δόξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 359^v-387^v, τάξεις πατριαρχῶν, μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων, ὅρκος ἐπισκόπων, πίνακες ἐπαρχιῶν, πατριαρχῶν καὶ βασιλέων. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τοῦ C, τῇ ἐξαιρέσει μικρῶν πινάκων προστεθειμένων εἰς τὰ τελευταῖα φύλλα τοῦ M. (Βιβλιογραφία: Hardt V, σσ. 247 - 257· Tittmann, Zon. I, σσ. X-XI).

P¹ = codex Parisinus gr. 2408 (ιγ' αἰ.), διαστάσεων 270×180 ἑκ., φ. 229. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος: φ. 1^r-3^r, μέθοδος εὑρέσεως τοῦ Πάσχα· φ. 3^v, λευκόν· φ. 4^r, *πασχάλιον* 1383-1395· φ. 4^v, *ἑρμηνεία τοῦ λυχνικοῦ ὕμνου*·

φ. 5^{r}-199^{r}, *Συναγωγὴ λέξεων συλλεγεῖσα ἐκ διαφόρων βίβλων τῆς παλαιᾶς τέ φημι γραφῆς καὶ τῆς νέας καὶ αὐτῆς δήπου τῆς θύραθεν*[1]· φ. 199^{v}-207^{v}, *Νικήτα τοῦ τοῦ Σερρῶν* ἐπίθετα τῶν δώδεκα θεῶν καὶ γραμματικοὶ κανόνες ρυθμοτονικῶς συντεθειμένοι[2]· φ. 207^{v}-210^{r}, στίχοι *Μιχαὴλ Ψελλοῦ περὶ γραμματικῆς*· φ. 210^{r}-212^{v}, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δόξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 212^{v}-213^{r}, *Λέξεις ἐκ τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 213^{r}-227^{r}, ποικίλα γραμματικά, μετρικά, μυθολογικὰ καὶ ἁγιολογικά. φ. 227^{r}, πίνακες χριστιανῶν καὶ αἱρετικῶν βασιλέων· φ. 227^{v}, ποικίλα μετρικά· φ. 228^{r}, ἰατρικά. Εἰς τὸ φ. 229^{r} ἀναγράφεται, προφανῶς διὰ χειρὸς δυτικοῦ λογίου : scriptus hic cod. circa ann. Christi 1270. Codex scriptus manu Athanasii hamartoli ejusdem sc(ilic)et qui scripsit codicem 2753 (= Paris. gr. 2654). Εἰς τὸν κώδικα Paris. gr. 2654 ἀναγινώσκεται σημείωμα τοῦ γραφέως Ἀθανασίου ἁμαρτωλοῦ φέρον ἡμερομηνίαν 8 Αὐγούστου 1273[3], ἐνῷ εἰς τὸν Paris. gr. 2408 χρονολογικὸν σημείωμα δὲν ἀνευρίσκεται. Κατὰ ταῦτα, οὔτε τὸν ἀντιγραφέα οὔτε τὸν χρόνον τῆς ἀντιγραφῆς εἶναι δυνατὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ γνωρίσωμεν[4]. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ κώδικος παρεχόμενα λεξικὰ τὰ ἀρχικὰ τῶν λέξεων γράφονται διὰ κινναβάρεως.

---

1. Τὸ λεξικὸν τοῦτο ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον εἰδικῆς μελέτης τοῦ Rochefort. Ὁ Γάλλος ἐρευνητὴς ἐπεσήμανε τὰς σχέσεις τοῦ λεξικοῦ μετὰ τῆς Σούδας (βλ. Rochefort, σσ. 135 - 141), τοῦ Ἡσυχίου (σσ. 142 - 148) καὶ τῶν Ἐτυμολογικῶν (σσ. 149 - 151). Κατ' αὐτόν, αἱ ἑρμηνευόμεναι λέξεις δὲν ἀνήκουν εἰς τὰ κείμενα τῆς Γραφῆς, ἀλλὰ κυρίως εἰς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς. Τὴν ἄποψιν ταύτην στηρίζει οὗτος εἰς τὸν τίτλον τοῦ λεξικοῦ, ἔνθα ἀναγινώσκει τὴν φράσιν *φημι γραφῆς* ὡς *φημιγραφῆς* καὶ σχηματίζει τὴν λέξιν ἐκ συνθέσεως τῶν λέξεων *φῆμις* καὶ *γραφή* (!) (σσ. 133 - 134). Προφανῶς διέφυγε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἡ φράσις *καὶ αὐτῆς δήπου τῆς θύραθεν*, ὑπονοοῦσα λεξικογράφησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κυρίως κειμένων καὶ δευτερευόντως τῶν θύραθεν. Αἱ ἐσφαλμέναι ἀπόψεις τοῦ Rochefort ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ ἠγνόησε τὴν λοιπὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ λεξικοῦ καὶ οὕτω δὲν ἐπεσήμανεν ὅτι τοῦτο ἀπετέλει παραλλαγὴν τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ. Σκληρὸν ἔλεγχον τῶν ἀπόψεων τούτων βλ. παρὰ Hardt V, σσ. 248 - 251.

2. Ὁ Omont 2, σ. 254, ἐξέλαβε τὰ ἐν λόγῳ ποιήματα ὡς explicatio hymnorum ecclesiasticorum, παρασυρθεὶς ἐκ τοῦ τίτλου *Ἦχος α'. Τὸν τάφον σου Σωτὴρ...*, ὅστις προηγεῖτο τοῦ προσομοίου *Ἐπίθετα Διὸς Δωδωναῖος Ἰδαῖος...*, εἰς τὸ φ. 199^{v}.

3. Β. Vogel-Gardthausen, σ. 10.

4. Ὁ Rochefort, σ. 155, σημειοῖ ὅτι ὁ κῶδιξ ἐγράφη τῷ 1270 διὰ χειρὸς Ἀθανασίου τοῦ ἁμαρτωλοῦ. Τὴν ἄποψιν τοῦ Rochefort ἐπεδοκίμασαν καὶ οἱ Vogel-Gardthausen, σ. 10, προσγράφοντες καὶ τὸν Paris. gr. 2408 εἰς τὸν Ἀθανάσιον. Ὁ Omont 2, σ. 255, χρονολογεῖ τὸν κώδικα εἰς τὸν ιγ' αἰ., ἀλλὰ δὲν σημειοῖ ὄνομα ἀντιγραφέως· παραδόξως, ὅμως, προσγράφει τὸν κώδικα εἰς τὸν Ἀθανάσιον εἰς τοὺς πίνακας (Omont 1, σ. XXXV). Ὁ κῶδιξ οὐδαμοῦ φέρει σημείωμα τοῦ ἀντιγραφέως. Συνεπῶς, ἡ ἀπόδοσις τούτου εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Ἀθανασίου ἐκ μόνης τῆς ὁμοιότητος τῆς γραφῆς πρὸς τὴν τοῦ Paris. gr. 2654 εἶναι ἐπισφαλής.

Ἐν ταῖς ᾤαις ἀκολουθεῖται σύστημα εὑρετηριάσεως συμφώνως πρὸς τὴν ἀκόλουθον σειράν : *ἀρσ. θηλ. οὐδέτ. ἐπίρ. ῥῆμα*. (Βιβλιογραφία : Rochefort, σ. 153, 155· Omont 2, σσ. 254 - 255· Omont, Mss Ridolfi, σ. 15· Halkin, Paris. Inv. hagiogr., σ. 233· Darrouzès, σσ. 181 - 182· Κομίνη, Πάρδος, σ. 105).

P² = codex Parisinus gr. 2619 (ιδ' αἰ.), διαστάσεων 310×200 ἐκ., φ. 221. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος : φ. 1^{r}-216^{v}, *Τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, συναγωγὴ λέξεων συλλεγεῖσα ἐκ διαφόρων βιβλίων παλαιᾶς τέ φημι γραφῆς καὶ τῆς νέας καὶ αὐτῆς δήπου τῆς θύραθεν*. φ. 217^{r}-219^{r}, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *ΕΚ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δόξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 219^{rv}, *Ἐκ τῆς βίβλου τοῦ ἁγίου Διονυσίου*. φ. 219^{v}-220^{r}, *Λέγξεις ὁμηρικαὶ ἐκ τῆς Ὀδυσσείας βίβλου*· φ. 220^{r}, *Λέγξεις τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 220^{r}-221^{v}, *Ἑρμηνεία λέγξεων τῶν ἐν τῷ Ἀποστόλῳ Παύλῳ ἐκφερομένων*. Οἱ τίτλοι κοσμοῦνται δι' ἐπιτίτλων καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν ἑρμηνευομένων λέξεων γράφονται διὰ κινναβάρεως. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ στοιχείου α, εἰς τὸ φ. 40^{v}, γράφεται διὰ κινναβάρεως τὸ ἑξῆς ἐπίγραμμα : *Στοιχείου πρώτου τὴν ἔκβασιν περάνας, | Χριστὲ βασιλεῦ δίδου μοι ῥῶσιν ἕως | ὀρεκτῶς τελέσαιμοι πυκτὴν σοῦ θυηπόλου*. (Βιβλιογραφία : Omont, 3, σ. 14).

S = codex Paris. Suppl. gr. 662 (ιδ' αἰ.), διαστάσεων 255×170 ἐκ., φ. 275. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος : φ. 1^{r}-2^{v}, Τριῴδιον καὶ αἶνοι τῆς Μ. Τετάρτης. (Τὰ φύλλα ταῦτα ἐγράφησαν δι' ἄλλης χειρός)· φ. 3^{r}-251^{r}, *Συναγωγὴ λέξεων ἐκ διαφόρων βιβλίων τῆς τε παλαιᾶς καὶ νέας γραφῆς καὶ αὐτῆς δὲ τῆς θύραθεν*. (Τὰ φ. 3^{r}-4^{v} διὰ χειρὸς τοῦ ιθ' αἰ. Εἰς τὴν κάτω ᾤαν τοῦ φ. 4^{v} ἀναγράφεται : *ἀνεπληρώθη ἐξ ἀντιγράφου τῆς ἐν Λαύρᾳ βιβλιοθήκης κατὰ μῆνα Μάρτιον ϛωμβ^{ω}*.)· φ. 251^{r}-254^{r}, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου* Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δόξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 254^{r}, *Λέξεις ἐκ τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 254^{r}-262^{v}, ποικίλα γραμματικὰ καὶ μετρικά· φ. 263^{r}-265^{r}, *Ἑρμηνεία λέξεων ἐν τῷ Ἀποστόλῳ ἐμφερομένων*· φ. 265^{r}-266^{r}, *Νικήτα τοῦ τοῦ Σερρῶν* ἐπίθετα τῶν δώδεκα θεῶν· φ. 266^{r}-267^{r}, ἀταύτιστον λεξικόν. (Inc. *ἀρρητοποιός : κίναιδος*. Γράφεται δι' ἄλλης χειρός)· φ. 267^{r}-271^{r}, *Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως χρονογραφία*· φ. 271^{r}-275^{v}, *τάξις προκαθέδρας μητροπολιτῶν*. Οἱ τίτλοι καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν λημμάτων τῶν λεξικῶν γράφονται δι' ἐρυθρᾶς μελάνης. Ἐν ταῖς ᾤαις ἀκολουθεῖται σύστημα εὑρετηριάσεως διὰ δηλώσεως τοῦ γένους τῶν ὀνομάτων. (Βιβλιογραφία : Omont 3, σσ. 292 - 293).

V^1 = codex Vaticanus gr. 10 (ἔτους 1253), διαστάσεων 244×162 ἑκ., φ. 301. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος : φ. 1^r-5^v, *Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ στίχοι περὶ γραμματικῆς*· φ. 5^v-9^r, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δόξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 9^r, *λέξεις ἐκ τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 9^v-10^v, *πῶς καὶ πόθεν συνέστηκεν ὁ ἀλφάβητος*· φ. 11^r-301^r, *λεξικὸν τοῦ Ζωναρᾶ*. (Βιβλιογραφία : Mercati-Franchi de' Cavalieri, Cod. Vat. gr., I, σσ. 6 - 7· Turyn, Cod. gr. Vat., σσ. 41 - 42· Canart-Peri, Sussidi, σ. 354).

V^2 = codex Vaticanus gr. 875 (ιε' αἰ.)[1], διαστάσεων 255×185 ἑκ., φ. 334. Περιεχόμενον τοῦ κώδικος (p. II) : φ. 286^r-289^r, *Λέξεις ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*· φ. 289^v-293^v, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον *ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου*. Δι' ἄλλης χειρὸς ἐσβέσθησαν αἱ λέξεις τοῦ Θεολόγου καὶ ὑπεράνω τοῦ τίτλου ἐγράφη ἄλλος : *λέξεις ἐκ τῶν ἐμμέτρων πονημάτων τοῦ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἶτουν*. Inc. *ὀπάζειν : παρέχειν. κύδεος ἱμείρουσα : δοξης ἰσοθέου ἐπιθυμοῦσα*. Des. *ἀλείας : φιλοκαλείας*· φ. 293^v-294^r, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου σύνοψις ἀκριβεστάτη τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως*[2]· φ. 294^r-296^r, *ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπα*· φ. 296^r-322^r, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου περὶ γενεαλογίας Χριστοῦ λόγος β'*, ποικίλα γραμματικὰ καὶ μετρικά, πίνακες βασιλέων, *λέξεις ἐκ τῆς Ἡσιόδου βίβλου*· φ. 322^r-334^v, *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου περὶ γενεαλογίας Χριστοῦ λόγος α'* (ἀποσπάσματα) καὶ *Θεοφυλάκτου Σιμοκάτου ἐπιστολαί* (Βιβλιογραφία : Studemund, σ. 290· Egenolff, σ. 28. Sajdak, Historia critica, σσ. 176, 237, 304. Sinko, De traditione indirecta, σσ. 39 - 40. Disdier, σ. 491. Staab, σ. 172. Lefherz, σ. 79. Devreesse, Fonds grec de la Vaticane, σσ. 155, 315, 415. Canart-Peri, Sussidi, σσ. 505 - 506).

II. Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Κατωτέρω μελετῶνται τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ συμβολὴ ἑκάστου κώδικος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ λεξικοῦ, κατὰ χρονολογικὴν σειράν, ἐξαιρουμένων τῶν στενῶς συγγενῶν κωδίκων οἵτινες συνεξετάζονται.

1. Αἱ ἀπόψεις περὶ τοῦ χρόνου ἀντιγραφῆς τοῦ κώδικος διίστανται. Κατὰ τοὺς Egenolff, σ. 28, καὶ Sajdak, De Codd. Cas. σ. 67, ὁ κῶδιξ ἐγράφη κατὰ τὸν ιγ' αἰ. Ὁ Sinko, De traditione indirecta, σ. 39, σημ. 2, καὶ ὁ Lefherz, σ. 79, τοποθετοῦν τοῦτον εἰς τὸν ιδ' αἰ., ἐνῷ ὁ Staab, σ. 172, ἐπισημαίνει ὅτι ὁ χάρτης τοῦ κώδικος εἶναι τοῦ ιε' αἰ.

2. Παρὰ Sinko, De traditione indirecta, σ. 39, σημ. 2, τὸ φ. 293^v, ἀφ' οὗ ἄρχεται τὸ ἐν λόγῳ κείμενον, μετετράπη ἐκ τυπογραφικοῦ σφάλματος εἰς 239^v.

Ὁ C τυγχάνει ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ πληρεστέρων κωδίκων ἐξ ἐπόψεως ἀριθμοῦ λημμάτων (677). Τὰ ἐν αὐτῷ παρατηρούμενα σφάλματα, ὡς 31 *χαλαιπὸς* (ἀντὶ *χαλεπός*), 38 *ἕης* (ἀντὶ *αἴης*), 647 *ἡδυβόριο* (ἀντὶ *ἡδυβόροιο*), μαρτυροῦν μᾶλλον ἀπροσεξίαν καὶ κόπωσιν ἢ ἀπαιδευσίαν τοῦ ἀντιγραφέως. Ὁ M εἶναι κατ' εὐθεῖαν ἀπόγονος τοῦ C, μεθ' οὗ καὶ συνεξετάζεται. Ἡ τοιαύτη σχέσις ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἑξῆς στοιχείων :

1. Τὸ περιεχόμενον τῶν δύο κωδίκων εἶναι τὸ αὐτό.

2. Παρατηροῦνται κοιναὶ παραλείψεις καὶ προσθῆκαι εἰς τὸ κείμενον τοῦ λεξικοῦ. Ἀμφότεροι οἱ κώδικες παραλείπουν τὰς λέξεις 17 *ταχέως*, 39 *ἀήρ*, 459 *τροχάων*, ἐνῷ προσθέτουν τὸ ἄρθρον *ὁ* πρὸ τοῦ 74 *ἀναρίθμητος*.

3. Κοινὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα : 119 *ἔμπαιδον* (ἀντὶ *ἔμπεδον*), 216 *ἐνδικαίως* (ἀντὶ *ἐνδυκέως*), 221 *μέρμηρε* (ἀντὶ *μέρμηραι*), 353 *ἔεικα* (ἀντὶ *ἔοικα*), 392 *ἀγαθὸν δώτειρα* (ἀντὶ *ἀγαθῶν δώτειρα*), 396 *ἀπέσσητο* (ἀντὶ *ἀπέσσυτο*), 455 *ἀσυνδιάστου* (ἀντὶ *ἀσυνδυάστου*), 493 *σκωμάτων* (ἀντὶ *σκωμμάτων*), 542 *παγοῖσιν* (ἀντὶ *παγίσιν*), 543 *ἐπαρτέει* (ἀντὶ *ἐπαρτέϊ*).

4. Ἰδιαίτεραι κοιναὶ γραφαί : 40 *ἔκτοθε* (ὑπεράνω τοῦ *θ* ὁ C παρέχει *τ*, ἤτοι *ἔκτοθε* καὶ *ἔκτοτε*· εἰς τὸν M ἀναγινώσκομεν *ἔκτοτεθε*), 274 *ἐπέλαβον* (ἀντὶ *κατέλαβον*) κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς προθέσεως τῆς λέξεως *ἐπέσπον* τοῦ λήμματος, 344 *οἶμοι* (ἀντὶ *ὤμοι*).

5. Παρανοήσεις, παραναγνώσεις, παραφθοραὶ καὶ λοιπὰ σφάλματα : 85 *πελήσας* (ἀντὶ *πελήσαο* τῶν ἄλλων κωδίκων), 219 *ἀποέρχα* (ἀντὶ *ἀποέργα* ἢ *ἀπὸ ἔργα* τῶν ἄλλων κωδίκων καὶ *ἀποέργαθε* τῆς ἐκδόσεως[1]), 237 *μάρπτοτα* (ἀντὶ *μάρπτοντα*), 239 *ψηλαφεῖν* (ἀντὶ *ψηλαφᾶν*), 300 *φλεβάρου* (ἀντὶ *βλεφάρου*), 322 *ἀτρέμοντα* (ἀντὶ *ἀτρεμέοντα*), 323 *ἐρύκοιο* (ἀντὶ *ἐρύκοις*), 348 *μαρτοσύνην* (ἀντὶ *μαργοσύνην*), 422 *ἔπλετο* (ἀντὶ *ἐγένετο*), 480 *πόσεις* (ἀντὶ *πόσις*), 485 *αἰκοίτη* (ἀντὶ *ἀκοίτῃ*), 511 *προθέοιτο* (ἀντὶ *ποθέοιτο*), 558 *δομαζομένου* (ἀντὶ *δαμαζομένου*), 581 *ὑποδάμνασθαι* (ἀντὶ *ὑποδάμνασθε* καὶ *ὑποδάμναθε* τῶν ἄλλων κωδίκων καὶ *ὑποδάμναθ'* τῆς ἐκδόσεως), 627 *φράγμονος* (ἀντὶ *φράδμονος*), 632 *παράσχεις* (ἀντὶ *παράσχῃς*).

Τὰ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντα κοινὰ χαρακτηριστικὰ μεταξὺ C καὶ M ὁδηγοῦν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ὁ M τυγχάνει ἀπ' εὐθείας ἀπόγονος τοῦ C. Κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν ὀρθογραφικὰ σφάλματα τοῦ C διωρθώθησαν εἰς τὸν M, ὅστις, ὡς εἶναι φυσικόν, παρουσιάζει καὶ ἴδιά τινα σφάλματα : 19 *ἀκινήτοις* (ἀντὶ *ἀκίνητοι*)· ἴσως ὁ γραφεὺς τοῦ M ἐξέλαβε τὴν προηγουμένην λέξιν *ἀτειρέες* ὡς δοτικὴν πληθ. καὶ ἀπέδωκε ταύτην διὰ δοτικῆς. 39 *σελεγίζεται* (ἀντὶ *σελαγίζεται*). 41 *κτεάση* (ἀντὶ *κτεάσσῃ* τῶν $CSP^1V^{1,2}B$). 97 *καὶ* (ἀντὶ

1. Ὡς ἔκδοσις νοεῖται πάντοτε ἡ τῆς Πατρολογίας τοῦ J. P. Migne (τόμ. 37).

δέ). 119 *ἄφαρτον* (ἀντὶ *ἄφθαρτον*). 167 *ὀργιζόμενος ἦν διά*... (*ὀργιζόμενος διά*... λοιποὶ κώδικες). 175 *φθαρτικῷ* (ἀντὶ *φθαρτικοῦ*). 257 *ἀλίσσειν* (ἀντὶ *ἀλίσκειν* τῶν λοιπῶν κωδίκων). 409 *ἔσχεν* (ἀντὶ *ἔσκεν* τῶν λοιπῶν κωδίκων). 531 *ἐναΐδας* (ἀντὶ *ἐν ἀΐδαο* τῶν λοιπῶν κωδίκων). 606 *προέχει* (ἀντὶ *προέσχει* τῶν λοιπῶν κωδίκων). 638 *καί*: παραλείπεται. 654 *Λαίκαινα* (ἀντὶ *Λάκαινα*). 667 *θέμιθος· δικαιοσύνη* (ἀντὶ *θέμιδος· δικαιοσύνης*). Παραθεωρουμένων τῶν ὡς ἄνω διαπιστώσεων, ἡ εἰς τὸν M ἀπουσία χαρακτηριστικῶν ἰδιαιτέρων τοῦ C δὲν εἶναι εὐεξήγητος: π.χ. 153 *ὁμὰ* C (*ὁμὴ* M μετὰ τῶν λοιπῶν κωδίκων καὶ τῆς ἐκδόσεως), 282 *ἐρωή· ὁρμὴ* CP^1V^1B (*ἐρωῇ· ὁρμῇ* MSP^1V^1 ed.), 440 *ἀκρο*[...] C (*ἄκρον* M μετὰ τῶν λοιπῶν κωδίκων), 518 *ἀμέρσει* C μετὰ τῶν λοιπῶν κωδίκων (*ἀμέρσῃ* M μετὰ τῆς ἐκδόσεως), 565 [...] *λεμμεαίνειν* CV^1 (*φλεμμεαίνειν* M, *βλεμμεαίνειν* οἱ λοιποὶ κώδικες, *βλεμεαίνειν* ed.), 668 *τιμωρίες* CSP^1 (*τιμωρίαις* $MP^2V^{1,2}$), 670 *μακαρίαν* $CSP^1V^{1,2}$ (*μακαρία* MP^2B). Αἱ ἐν λόγῳ ἰδιομορφίαι ὁδηγοῦν εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα ὅτι μεταξὺ τοῦ C καὶ τοῦ M ἐμεσολάβησε χειρόγραφον ἐφ' οὗ ἐπηνέχθησαν διορθώσεις ὀρθογραφικῶν καὶ ἄλλων σφαλμάτων καὶ παρήχθησαν αἱ προαναφερθεῖσαι εὐάριθμοι μεταξὺ τῶν δύο κωδίκων διαφοραί.

Ὁ P^1 παρέχει ἐνδιαφερούσας διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου γραφάς. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἔλλειψις σφαλμάτων, ἐκτὸς τῶν μετὰ τῶν ἄλλων κωδίκων κοινῶν, ὑποδηλοῦν ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο προῆλθεν ἐκ λογίου περιβάλλοντος. Τὰ ἐλάχιστα σφάλματα, ἤτοι 55 *θεότητι* (ἀντὶ *θεότητα*), 89 *κέασε* (ἀντὶ *κέασσε*), 199 *ἑαυτῷ* (ἀντὶ *ἑαυτοῦ*), 308 *μεμᾶτος* (ἀντὶ *μεμαῶτος*), 466 *προέοικε* (ἀντὶ *προέηκε*), 491 *ἐλιτόμηνα* (ἀντὶ *ἠλιτόμηνα*), εἶναι συνήθεις παραναγνώσεις. Ἄξιον μνείας τυγχάνει τὸ γεγονὸς ὅτι μόνος ὁ P^1 παρέχει ὀρθῶς γεγραμμένον τὸ λῆμμα 46 *κιννύμενον*. Ὁμοίως εἰς τὸ λῆμμα 219 *ἀποέργα* τὸ α σημειοῦται ἐπὶ τοῦ γ, συνδυασμὸς μὴ μαρτυρούμενος εἰς τὰ ἄλλα χειρόγραφα· τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ λέξις βραχυγραφεῖται καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ὀρθοῦ *ἀποέργαθε*. Ἐπίσης μόνος ὁ P^1 ἔδωκεν εἰς τὴν ᾤαν τὴν γλῶσσαν 112, ἥτις, ὅμως, ἐκληπτέα μᾶλλον ὡς ἐμβόλιμος. Ἡ γλῶσσα προφανῶς ἐγράφη κατόπιν πρωτοβουλίας αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀντιγραφέως, ὅστις ἐν προκειμένῳ συνεβουλεύθη ἴσως καὶ κώδικα ἄλλης οἰκογενείας, ἧς οἱ ἐκπρόσωποι ἀπωλέσθησαν. Σειρὰ ὀρθῶν γραφῶν παραδιδομένων καὶ ὑπ' ἄλλων κωδίκων καθορίζει τὴν στενοτέραν συγγένειαν τοῦ P^1 μετὰ τῶν κωδίκων τούτων. Π.χ. 294 *ἀφρίζον* $P^1V^{1,2}$, 315 *ὑπερφιάλους* $P^1V^{1,2}$, 93 *τυρβάσματα* $P^1V^{1,2}$, 662 *θεραπεῦον* P^1V^2.

Ὁ κῶδιξ V^1, παρὰ τὰ ἃ ἐμφανίζει σφάλματα, πολλὰ τῶν ὁποίων εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὸν V^2 καὶ σημειοῦνται κατωτέρω, εἰς πολλὰς γλώσσας παρέσχεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἄλλων μαρτύρων τῆς παραδόσεως ὀρθὰς γραφάς: 55 *θεότητα*, 67 *ἔμπεδον*, 87 *ἔμπεδος*, 206, 527 *φηγοῦ*, 315 *ὑπερφιάλους*, 393 *τυρβάσματα*, 516 *ἔκκλινε*, 535 *δώματ(α)* ἔναντι *δόματ(α)* τῶν ἄλλων κωδίκων[1]. Εἰς τὴν γλῶσσαν 607 παραλείπεται, ὡς καὶ εἰς τὸν V^2, ἡ λέξις *μονούμενος*, ἣν θεωροῦμεν ὀβελιστέαν. Ἐξ ἄλλου, μόνος ὁ V^1 παρέχει τὰς ὀρθὰς γραφὰς εἰς τὰς περιπτώσεις 514 *κινύμενοι* ἔναντι *κιννύμενοι* τῶν ἄλλων κωδίκων καὶ 545 *πίειραν* ἔναντι τοῦ παραδεδομένου ὑπὸ τῆς λοιπῆς παραδόσεως *πίειρε*, ὅπερ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέκυψεν ἐκ συγχύσεως τῆς βραχυγραφίας (*αν*) πρὸς τὴν βραχυγραφίαν (*εν*)[2], συνεπείᾳ τῆς ὁποίας τὸ *πίειραν* ἀνεγνώσθη ὡς *πίειρεν* καὶ τοῦτο ὡς *πίειρε*, λόγῳ τοῦ ἀκολουθοῦντος γλωσσήματος *λιπαρὰν* ἀπὸ συμφώνου ἀρχομένου. Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος εἶναι καὶ ἡ προσθήκη μικρῶν λέξεων ἢ φράσεων εἰς τὰ γλωσσήματα 54 *ἀντὶ τοῦ ὀλίγον*, ***μικρόν***, 320 *ἱερᾶς*, ***τιμίας***, 664 ***τὸ*** *γόνυ*, 675 *βλάψας* (*βλάψεις* οἱ πλείονες τῶν κωδίκων)· ***ἄτη γὰρ ἡ βλάβη***, ἐνῷ δὲν λείπουν αἱ παραλείψεις, ἰδίᾳ στίχων: 328, 442, 647, 660, 661.

Ὁ V^2 δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἀπὸ πλευρᾶς κριτικῆς τοῦ κειμένου. Ἐκτός τινων ἰδίων σφαλμάτων (113 *ἔχεν*, 493 *σκομμάτων*, 516 *ἀλέειναι*), παραλείψεων στίχων: 641, 506 (μετὰ τῶν P^2B), 549, 643, 645 (καὶ τῶν τριῶν μετὰ τοῦ B)[3] καὶ συμφωνιῶν πρὸς ἄλλους κώδικας, ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας τὸν V^1, τῆς συμφωνίας ταύτης μὴ συνεπαγομένης ἀντιγραφήν, δεδομένου ὅτι σφάλματα τοῦ V^1 δὲν ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὸν ὑπὸ συζήτησιν. Δείγματα τῆς στενῆς συγγενείας τῶν κωδίκων V^1 καὶ V^2 εἶναι τὰ ἑξῆς μεταξὺ τούτων κοινά: 42 *ὕπερ* (ἀντὶ *εἴπερ*), 91 *ὀλαίδωρον* (ἀντὶ *ὀλβιόδωρον*), 106 *καρδίῃ* (ἀντὶ *κραδίῃ*), 107 *ἐδέχετο* (ἀντὶ *ἐνεδέχετο*), 122 *ἀείσαμεν* (ἀντὶ *ἀείσωμεν*), 125 *ἀρχαιότερ(ος)* (ἀντὶ *ἀρχαιότερον*), 146 *κτέοντες* (ἀντὶ *κ⟨ο⟩τέοντος*), 169 *πλάκται* (ἀντὶ *πλάγκται*), 224 *τά*: παραλείπεται, 325 *ἐπεσβολίων* (ἀντὶ *ἐπεσβολέων*), 355 *δόχμ(εν)α* (ἀντὶ *δόχμια*), 402 *δίζετον* (ἀντὶ *δίζετο*), 444 *ἀὲν* (ἀντὶ *αἰέν*), 462 *ἀριτρὴρ* (ἀντὶ *ἀρητήρ*), 471 *κατέρμαψεν*

---

1. Ἡ ἔκδοσις παρέχει *δώμαθ'*· ὁ λεξικογράφος καταγράφει ὡς λῆμμα ὁλόκληρον τὴν λέξιν.

2. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν V^1 πολλὰ σφάλματα προῆλθον ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως τῶν βραχυγραφιῶν: 86 *αἰνεῖν* (ἀντὶ *αἰνόν*)· ἡ βραχυγραφία (*ον*), παρ' ἣν ἐσημειοῦτο ὁ τόνος, ἐξελήφθη ὡς ἡ βραχυγραφία (*ειν*) καί, κατὰ συνέπειαν, ἐκ τοῦ *αἰν(ὸν)* προέκυψε τὸ ἐσφαλμένον *αἰν(εῖν)*. Εἰς τὴν γλῶσσαν 493 ὁ κῶδιξ ἀντὶ *ἀλεείνειν* παρέχει *ἀλέειν*, προφανῶς ἐπειδὴ δὲν μετεγράφη ἡ βραχυγραφία (*ειν*) τῆς καταλήξεως. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα συγχύσεως τῶν βραχυγραφιῶν ἀποτελοῦν αἱ ἑξῆς περιπτώσεις: 146 *κ⟨ο⟩τέοντ(ες)* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *κ⟨ο⟩τέοντ(ος)*· τὸ ὑπεράνω τοῦ τ^2 τῆς λέξεως ἀνοικτὸν *ο* (= *ος*) ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν τῆς βραχυγραφίας (*ες*). Ἀντιθέτως, ἡ αὐτὴ βραχυγραφία (*ες*) ὑπεράνω τοῦ *ε* τοῦ λήμματος 635 *ἀτειρέες* ἐξελήφθη ὡς *ο*, ἤτοι *ἀτειρέος*. Ἐπίσης ἡ αὐτὴ βραχυγραφία εἰς τὸ λῆμμα 637 *ἱερῆες* ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν τῆς βραχυγραφίας (*οις*) καί, κατὰ συνέπειαν, ἐκ τοῦ *ἱερῆ(ες)* προέκυψε τὸ ἐσφαλμένον *ἱερῆ(οις)*, ἐνισχυομένης τῆς παραναγνώσεως καὶ ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ *η* ἀναπαυομένης περισπωμένης.

3. Ἡ κοινὴ παράλειψις τῶν στίχων εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας εἶναι μᾶλλον συμπτωματική, καθ' ὅσον ὁ B παραλείπει τὸ τρίτον σχεδὸν τῶν γλωσσῶν.

(ἀντὶ *κατέμαρψεν*), 481 *βεβαιὼς* (ἀντὶ *βεβαώς*), 511 *ἐπεσχέσθω* (ἀντὶ *ἐπεχέσθω*), 519 *χρήζοντες* (ἀντὶ *χρήζοντα*), 538 *συνδάμνεται* (ἀντὶ *συνδάμναται*), 572 *μεθέπαν* (ἀντὶ *μεθέπων*), τὴν γλῶσσαν 595 ἀκολουθοῦν αἱ γλῶσσαι 623 - 626 διασαλευομένης τῆς κανονικῆς σειρᾶς, 607 *μονούμενος* : παραλείπεται, 628 *ἀμφραδίην* (ἀντὶ *ἀμφαδίην*).

Ὁ S εἶναι ὠρθογραφημένος κῶδιξ ἄνευ παραφθορῶν. Αἱ ἐλάχισται διαφοροποιήσεις τούτου ἀπὸ τῶν λοιπῶν κωδίκων, ὡς 19 *ἀκόνητοι* (ἀντὶ *ἀκίνητοι*), 181 *ἐσπόρε* (ἀντὶ *οὐ πόρε*), 597 *θρηνεῖτ*(*αι*;) ὀφείλονται μᾶλλον εἰς παραναγνώσεις. Κατὰ τὰ ἄλλα συμφωνεῖ μετὰ τῶν ἄλλων κωδίκων εἴτε καθ' ὅλα εἴτε κατὰ μέρος. Κατωτέρω παραθέτομεν δύο ἐνδεικτικοὺς πίνακας συμφωνίας τοῦ S πρὸς ἑτέρους κώδικας, σκοποῦντες εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῶν στενοτέρων συγγενειῶν. Ὡς θὰ δειχθῇ περαιτέρω, εἶναι ἀδύνατος ἡ κατάταξις τοῦ κώδικος ἐντὸς συγκεκριμένης ὁμάδος.

67 *ἔμποδον* SCMP^2
174 *ἀφραδέεσιν* SCMP^2
215 παρέχουν οἱ SP^{1}V^{2}B
288 *ἄελπτον* SCMP^2
294 *ἀφρίζων* SCMP^2
315 *ὑπερφυάλους*(-*ος* B) SCMP^{2}B
350 *λίθου* CMS
436 *ἀζύγαις* SCMP^1
497 *μηρύσμασι* SCMP^1
581 *ὑποδάμναθε* SP^{1,2}V^{2}B
662 *θρωπεῦον* SCMB (*θρωπεύει* P^2)

81 *τοῦ*^{1} om. SP^{1}V^{1,2}
131 *κακοαισχαία* SP^{1,2}V^{1,2}
205 *ἀείμοιον* SP^{1,2}V^{1,2}
483 *σιγαλόωντα* SP^{1,2}V^{1,2}
516 *ἔκκλινε* SP^{1}V^{1,2}

Ἐκ τῶν πινάκων τούτων φαίνεται ὅτι ὁ S συμφωνεῖ πρὸς τοὺς CMP^2 εἰς ἃ σημεῖα διαφωνεῖ πρὸς τοὺς ἄλλους (P^{1}V^{1,2}). Ὁσάκις, ὅμως, οὗτος διαφωνεῖ πρὸς τὸν B ἢ τοὺς CM, ἀκολουθεῖ τοὺς P^1 καὶ V^{1,2}.

Ὁ P^2 εἶναι ὁ παρουσιάζων τὰ πλεῖστα ὀρθογραφικὰ σφάλματα, π.χ. 57 *ὑπήρχων*, 201, 360 *παραιφασίεισιν*, 225 *μέμηλαι*, 336 *ἐπεπήδον*, 492 *πρέπων*, 517 *ἐνήσασα*, 553 *ῥιφῆσα*, καὶ παραφθοράς, π.χ. 33 *θηάμενοι* (ἀντὶ *θηεύμενοι*), 111 *ἀλήθειαν* (ἀντὶ *ἀληθείας*), 178 *μόχθον* (ἀντὶ *μόθον*), 270 *ἐπερχομένοις* (ἀντὶ *ἐπεχομένοις*), 284 *ὀρυμινδὸς* (ἀντὶ *ὀρυμαγδός*), 300 *ἀλεφάρου* (ἀντὶ *βλεφάρου*), 341 *ἐπιθυμῶ* (ἀντὶ *ἐπιθυμία*), 535 *ἤλθωσαν* (ἀντὶ *ἤλθασιν*), 591 *μελωδήματα* (ἀντὶ *μελεδήματα*). Ἐν τούτοις μόνος αὐτὸς παρέχει δύο ὀρθὰς γραφάς : 177 *ψυχὴν* (ἔναντι *ψυχὴ* τῶν λοιπῶν κωδίκων), 546 *δευομένοις* (ἔναντι *δεομένης* τῶν λοιπῶν κωδίκων). Εἰς τὴν τελευταίαν τοὐλάχιστον περίπτωσιν εἶναι ἐνδεχομένη ἡ συμπτωματικὴ ὀρθότης τῆς γραφῆς, καθ' ὅσον τὸ γλώσσημα εἰς τὸν P^2 οὐδόλως διαφέρει τοῦ γλωσσήματος τῶν ἄλλων κωδίκων, δι' οὗ ἑρμηνεύεται τὸ κοινῶς παραδεδομένον λῆμμα *δεομένης*. Κατὰ ταῦτα, φαίνεται ὅτι ἡ ὀρθὴ γραφὴ εἰσῆλθεν ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὸ κείμενον τοῦ P^2 ὡς διόρθωσις. Ἀξιοσημείωτοι εἶναι αἱ παραλείψεις εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα α) λεξιδίων, ὡς 76 *δέ*^{1} (μετὰ τοῦ B), 332 *ἀντὶ τοῦ* (μετὰ τοῦ B), β) στίχων : 173 (μετὰ τοῦ B), 191 (μετὰ τοῦ B), 505, 506 (μετὰ τῶν BV^2). Αἱ κοιναὶ παραλείψεις εἰς τοὺς κώδικας P^2 καὶ B μαρτυροῦν τὴν μεταξὺ τούτων συγγένειαν, μὴ ἀποκλειομένης τῆς πιθανότητος συμπτώσεως, δεδομένου ὅτι ὁ B, ὡς θὰ σημειωθῇ κατωτέρω, παρέχει μόνον τὰ 2/3 τοῦ συνόλου τῶν γλωσσῶν τοῦ λεξικοῦ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ἐπηυξημένα γλωσσήματα καὶ ἑρμηνεύματα τοῦ κώδικος, ὡς : 136 ***ἡ*** *ἡμέρα*, 284 ***ὁ*** *θόρυβος*, 571 ***ἡ*** *ζημία* (προσθήκη ἄρθρου)· 85 ***μαχουμένων*** *τὸ κράτος τοῦ κρείττονος*, 382 *οὐ σύζυγος* ***κομέουσα τουτέστιν*** *ἐπιμελουμένη* (προσθήκη λέξεων). Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ γραφὴ 146 *φωνὴ* (ἀντὶ *κραυγὴ* τῶν λοιπῶν κωδίκων). Αἱ ὡς ἄνω προσθῆκαι καὶ ἀποκλίσεις φαίνεται ὅτι ἐπηνέχθησαν εἴς τινα πρόγονον τοῦ P^2, ὅστις ἠκολούθησε παράδοσιν διάφορον ἐκείνης τῶν λοιπῶν κωδίκων.

Ὁ B τυγχάνει ὁ συνοπτικώτερος ἁπάντων τῶν κωδίκων, καθ' ὅσον παραλείπει τὸ τρίτον περίπου τῶν λημμάτων. Ἡ παράλειψις γίνεται σποραδικῶς καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ λεξικοῦ. Μόνη δυνατὴ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου τούτου εἶναι, νομίζομεν, ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ B ἤ τινος προγόνου αὐτοῦ ἤντλησε μόνον τὰ πλέον δυσνόητα κατ' αὐτὸν λήμματα ἢ παρέλειψε τὰς ἐξιτήλους γλώσσας τοῦ ἀφ' οὗ ἀντέγραφε κώδικος. Ἀνευρίσκονται τρία λήμματα ἐκτὸς κανονικῆς σειρᾶς, ἤτοι τὸ 85 μετὰ τὸ 79, τὸ 87a μετὰ τὸ 90 καὶ τὰ 598 - 599 μετὰ τὸ 620. Εἰς τὸν ἐν λόγῳ κώδικα παραλείπονται οὐχὶ μόνον λήμματα ἀλλὰ καὶ τμήματα τῶν ἑρμηνευμάτων θεωρούμενα ἐσφαλμένα ἢ συζητήσιμα (55, 297, 477, 480, 595, 635), πρὸς δὲ καὶ ἀκέραια ἑρμηνεύματα (646, 663). Ἰδιάζουσα εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ λήμματος 82 *νώσατο*. Ὁ λεξικογράφος παρέλαβεν ἐκ τοῦ Γρηγοριανοῦ κειμένου τὸ ὑποκείμενον τοῦ ῥήματος (*ἡ θεία νόησις*) καὶ συμπεριέλαβε τοῦτο εἰς τὸ ἑρμήνευμα, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως καταστῇ σαφὴς ἡ ἐλευθέρα ἀπόδοσις τοῦ ἰωνικοῦ *νώσατο* (ἀντὶ *νοήσατο*) διὰ τοῦ *ἐκινήθη*. Εἰς τὸν B κώδικα ἐλλείπει τὸ ὑποκείμενον, σημειουμένης μόνης τῆς ἀποδόσεως τοῦ *νώσατο*.

Ὁ ἐν λόγῳ κῶδιξ παρουσιάζει πλείονας ἰδιομορφίας ἔναντι τῶν λοιπῶν κωδίκων. Κοινὰ σφάλματα, παραφθοραί, παραναγνώσεις καὶ ἐνίοτε ἀτυχεῖς ἐπεμβάσεις εἶναι τὰ συνηθέστερα χαρακτηριστικά, τὰ μαρτυροῦντα τὴν ἀπόστασιν τοῦ κώδικος τούτου ἀπὸ τῆς λοιπῆς χειρογράφου παραδόσεως, τοῦ γεγονότος τούτου μὴ συνεπαγομένου ὅτι ὁ B ἐκπροσωπεῖ ἴδιον κλάδον τῆς μείζονος οἰκογενείας τῶν σῳζομένων κωδίκων. Ὁ πίναξ τῶν χαρακτηριστικῶν τούτων εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς θέσεως τοῦ B εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου καὶ τῆς συνεισφορᾶς αὐτοῦ εἰς τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ : 26 *χάσατο* (ἀντὶ *χάσσατο*), 29 *ὥσφ' ὅτε* (ἀντὶ *ἔσφ' ὅτε* τῶν ἄλλων κωδίκων καὶ *μέσφ' ὅτε* τῆς

ἐκδόσεως). 35 *κατέλαβον* (ἀντὶ *κατέλαβεν* τῶν ἄλλων κωδίκων, γλωσσήματος ἀποτελοῦντος ἑρμηνείαν τῆς παραφθορᾶς *κατῆρε*[[ος]] ἀντὶ *κατ' ἠέρος*.). Ἡ γραφὴ τοῦ Β *κατέλαβον* ἀποτελεῖ διόρθωσιν τοῦ *κατέλαβεν* στηριζομένην, ἴσως, εἰς τὰ συμφραζόμενα τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν, δεδομένου ὅτι εἰς τὸ χωρίον I.I,5,60-62 ἐπικρατοῦν οἱ πληθυντικοὶ *θηεύμενοι* καὶ *ἐτεκμήραντο*. 38 *τέλαον* (ἀντὶ *δέσμιον*), 49 *κόρυθαν* (ἀντὶ *κόρυθα*), 52 *ἔταξεν* (ἀντὶ *ἔτευξεν*), 58 *δὲ* (ἀντὶ *οὖν*, ὅπερ τυγχάνει μᾶλλον ἡ ὀρθὴ γραφή, καθ' ὅσον ἀναφέρεται συμπερασματικῶς εἰς τὰ προηγούμενα, ἵνα συνθέσῃ τὰ ἑπόμενα). 87a *αἰνὴ* (ἀντὶ *αἰνός*). Ἡ λέξις *αἰνὸς* ἀναφέρεται εἰς τὸ λῆμμα *μόθος*, ἀρσ. γένους. Τὸ *αἰνὴ* προῆλθεν ἐκ συγχύσεως πρὸς τὴν ἑπομένην λέξιν *μάχη*[1]. 89 *ὧδ' ἐσκέδασε* (ἀντὶ *ὧδε κέασσε*), σαφὴς παρανάγνωσις τῆς ὀρθῆς γραφῆς. 107 *ἐνδέχετο* (ἀντὶ *ἐνεδέχετο*). 194 *μελιδωνῶν* (ἀντὶ *μελεδωνῶν*). 203 *ἀνήσειας* (ἀντὶ *αἰνήσειας*). 235 *ἐφεδριζόμενον* (ἀντὶ *ἐφεδραζόμενος*), ἴσως ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸ ὁμόηχον τοῦ ἐσφαλμένου λήμματος *ἐφεδρίσεων* (ἀντὶ *ἐφεδρήσεων* τῶν λοιπῶν κωδίκων καὶ *ἐφεδρήσσων* τῆς ἐκδόσεως). 237 *μάρποτα* (ἀντὶ *μάρπτοντα*). 238 *περιτρέχοντα* (ἀντὶ *παρατρέχοντα*), προφανῶς ἐκ συγχύσεως τῆς συντομογραφίας (*παρὰ*) πρὸς τὴν συντομογραφίαν (*περί*). Τὸ ὅλως ἀντίθετον συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν 281 *παραβλεπόμενον* (ἀντὶ *περιβλεπόμενον*). 265 *δοριὸν* (ἀντὶ *δορί*), ἐκ συγχύσεως τῆς βαρείας πρὸς τὴν βραχυγραφίαν τοῦ -*ον*. 286 *ἐμφανόωσα* (ἀντὶ *παμφανόωσα*). Τὸ γλώσσημα *ὑπέρλαμπρος* μαρτυρεῖ κατὰ τῆς γραφῆς τοῦ Β. 296 *ἀλύξαι· διαφυγεῖν* (ἀντὶ *ἄλυξα· διέφυγον*). Τὸ γλώσσημα *διαφυγεῖν* προσηρμόσθη εἰς τὸ ἐσφαλμένον λῆμμα *ἀλύξαι*. Ὁμοία εἶναι ἡ περίπτωσις 305 *ἀντεβόλησαν· ὡμίλησαν* (ἀντὶ *ἀντεβόλησα· ὡμίλησα*), ἔνθα ἐπίσης προσαρμόζεται τὸ γλώσσημα εἰς τὸ ἐσφαλμένον λῆμμα. 341 *ἐπιθύμημα* (ἀντὶ *ἐπιθυμία* τῶν κωδίκων ἐκτὸς τοῦ P² παρέχοντος ἀδοκήτως *ἐπιθυμῶ*). Ἡ γραφὴ τοῦ Β ἀπορριπτέα, καθ' ὅσον ἐπιθύμημα εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιθυμίας καὶ οὐχὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπιθυμία, ἥτις σημαίνεται διὰ τοῦ *ἐέλδωρ* τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν. 389 *πεπλομένοις* (ἀντὶ *πιπλομένοις* τῶν λοιπῶν κωδίκων[2] καὶ *ἐπιπλομένοις* τῆς ἐκδόσεως). 405 *γαίης* (ἀντὶ *αἴης*), γραφὴ ἀπᾴδουσα πρὸς τὸ μέτρον. 428 : ὁ Β παρέχει *ἐπιτρέχουσι* καὶ ὑπεράνω τῆς καταλήξεως -*ουσι* σημειώνεται -*οντι*, ἤτοι *ἐπιτρέχοντι*, ὅπερ τυγχάνει καὶ ἡ γραφὴ τῶν ἄλλων κωδίκων. Τὸ *ἐπιτρέχουσι* εἶναι προφανῶς παρανάγνωσις τοῦ *ἐπιτρέχοντι* καὶ τοῦτο παρανάγνωσις τοῦ ὀρθοῦ *ἐπιτρέχοντα*. 517 *αἴνησας* (ἀντὶ *αἰνήσασα*). Μόνος ὁ Β προσαρμόζει τὸ λῆμμα

1. Παρομοία εἶναι ἡ περίπτωσις 254 *μογερόν· πικρὸν* (ἀντὶ *μογερῶν· πικρῶν*). Τὸ κείμενον τοῦ Γρηγορίου ἔχει *μογερῶν ἄκος νούσων*. Τὸ *μογερῶν* προσδιώρισε τὸ *ἄκος*, ἐνῷ κανονικῶς διὰ τοῦ ἐπιθέτου προσδιορίζεται ἡ λέξις *νούσων*. Κατὰ ταῦτα, εἰς τὸν Β ἔχομεν μεταβολὴν οὐχὶ μόνον τοῦ λήμματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑρμηνεύματος.

2. Τοῦτο προέκυψεν ἐκ τῆς μὴ ἀναγνώσεως τῆς ἐπὶ τοῦ π ἀναπαυομένης ἄνω καμπύλης τοῦ ε.

εἰς τὸν τύπον τοῦ γλωσσήματος *ἐπήνεσας*, κοινοῦ ὄντος εἰς ἅπαντας τοὺς κώδικας καὶ ἀποτελοῦντος προφανῶς ἑρμηνείαν τοῦ *αἰνήσασα* κατὰ τὸ νοούμενον, στηριζομένην ἐπὶ τῶν παρακειμένων εἰς τὸ κείμενον τύπων β' ἑν. προσώπου. 547 *σάνβαλα* (ἀντὶ *σάμβαλα* τῶν λοιπῶν κωδίκων καὶ *σάνδαλα* τῆς ἐκδόσεως). 557 *ὡμάρτησεν· ἐπηκολούθησεν* (ἀντὶ -*αν·* -*αν*). Τὸ σφάλμα εἰς τὸν Β ἴσως ὀφείλεται εἰς σύγχυσιν τῆς βραχυγραφίας (*αν*) πρὸς τὴν βραχυγραφίαν (*εν*). 629 *σώζω* (ἀντὶ *σῷζε*). Ἡ γραφὴ τοῦ Β προφανῶς ἐκ παρεξηγήσεως τοῦ τύπου *σάω* τοῦ λήμματος. 668 *τίσειας· τιμωρήσειας* (ἀντὶ *τίσιες* τῶν CMSP¹,²V², *τίσιαις* τοῦ V¹, *τιμωρίες* τῶν CSP¹ καὶ *τιμωρίαις* τῶν MP²V¹,²). Ἡ γραφὴ τοῦ Β ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀπορριπτέα. Προφανῶς ἔχομεν ἐπέμβασιν ἐπὶ τοῦ *τίσιες· τιμωρίαι*(ε)*ς* τῆς παραδόσεως, ἐπενεχθεῖσαν ἐρήμην τοῦ κειμένου τοῦ Γρηγορίου : *ἄλλαι τε φθιμένων τίσιες εἰν ἀΐδι*.

Κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ Β εἶναι ὅτι εἰς τὸ κείμενον αὐτοῦ ἀφθονοῦν αἱ περιπτώσεις καθ' ἃς ὁ γραμματικὸς τύπος τοῦ λήμματος καταγράφεται εἰς τὸ α' ἑν. πρόσωπον τῆς ὁριστικῆς τοῦ ἐνεστῶτος, προκειμένου περὶ ῥήματος, καὶ εἰς τὴν ὀνομαστικὴν ἑν., προκειμένου περὶ ὀνόματος. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας συμπαρασύρεται καὶ τὸ γλώσσημα ἀκολουθοῦν τὸν τύπον τοῦ λήμματος. Κατὰ ταῦτα, ἐπισημαίνομεν : 110 *ἦτορ· ἡ ψυχὴ* (ἀντὶ *ἦτορ· τὴν ψυχήν*). 183 *εἶδαρ· τροφὴ* (ἀντὶ *εἶδαρ· τὴν τροφήν*). 315 *ὑπερφύαλος· ὑπερήφανος* (ἀντὶ *ὑπερφιάλους· ὑπερηφάνους*). 348 *μαργοσύνη· ἀσέλγεια* (ἀντὶ *μαργοσύνην· ἀσέλγειαν*). 356 *ἑρπυσθῆρος· δράκων* (ἀντὶ *ἑρπηστῆρος· δράκοντος*). Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν μόνον τὸ γλώσσημα ἐγράφη κατ' ὀνομαστικήν. 395 *κυρόεσσαν· λαμπροτάτην* (ἀντὶ *κυρόεσσα· λαμπροτάτη*). Εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἐμφανίζεται ἡ μοναδικὴ ἀντίθετος περίπτωσις τῆς κατ' αἰτιατικὴν ἐσφαλμένης παραθέσεως λήμματος καὶ γλωσσήματος. 499 *κολούω· ταράττω* (ἀντὶ *κολούειν· ἀντιτάσσεσθαι*). Παρατηρητέα ἡ νέα ἑρμηνεία. Τὸ *κολούειν* ἔχει, ἐν τούτοις, τὴν ἔννοιαν τοῦ *ταπεινοῦν*[1], ἡ δὲ λέξις κεῖται κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ *εὐμενέειν* τοῦ ἔπους τοῦ Γρηγορίου (I.II,2,8-9) : *Θεῷ τάδε τέθμια κεῖται* | *εὐμενέειν γοεροῖσιν, ὑπερφιάλους δὲ κολούειν*. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ *ταπεινοῦν* ἁρμόζει πλήρως εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν. Αἱ ὑπὸ τοῦ Β καὶ τῶν ἄλλων κωδίκων παρεχόμεναι δύο ἑρμηνεῖαι τοῦ *κολούειν* τυγχάνουν παραπλήσιοι τῆς ἀκριβοῦς ἑρμηνείας, μαρτυροῦν δὲ διπλῆν προέλευσιν ἐκ δύο διαφορετικῶν πηγῶν. 500 *δίω· ὑπολαμβάνω* (ἀντὶ *δῖε*[[τ]]*ο· ὑπολάμβανε*), 583 *ἄλκαρ, δύναμις* (ἀντὶ *ἄλκαρ· δυνάμει*). Ἕτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος εἶναι ἡ ἁπλούστευσις τῶν γλωσσημάτων. Σημειοῦμεν σχετικῶς : 196 *δεξιτεροῖς· δεξιοῖς* (ἀντὶ *τερπνοῖς*). Τὸ γλώσσημα εἰς τὸν Β ἀποτελεῖ κατὰ λέξιν ἀπόδοσιν τοῦ λήμματος, ἐνῷ τὸ *τερπνοῖς* τῶν λοιπῶν κωδίκων στηρίζεται ἐπὶ τῶν συμφραζομένων καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῆς

1. Βλ. Θουκ. 7,66. *ἐπειδὰν ᾧ ἀξιῶσι προύχειν κολουθῶσι.*

ἀντιθέσεως (I.II,2,207 - 208) : *λυπροῖσιν - δεξιτεροῖς*. 245 *ἀργαλέαι· δύσκολαι* (ἀντὶ *χαλεπαί*), 364 *δείδια· φοβοῦμαι* (ἀντὶ *δέδοικα*), 577 *καλῶς κατεσκευασμένης* (ἀντὶ *εὐκατασκευάστου*).

Ἄξιαι μνείας, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ ἕτεραί τινες ἰδιομορφίαι τοῦ Β, δεικνύουσαι τὴν σπουδαιότητα τοῦ κώδικος τούτου, ὡς : 85 *ἐπελήσαο*. Μόνος ὁ Β παρέχει τὴν ὀρθὴν γραφὴν μετὰ τῆς ἐκδόσεως. Οἱ λοιποὶ κώδικες παρέχουν *πελήσαο*, ὅπερ προῆλθεν ἐκ τῆς παραναγνώσεως τοῦ *ἐπελήσαο*, ὡς συνέβη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ λήμματος 389. 142 *κρύπτοντες* (ἀντὶ ἢ *κρυπτῶς* τῶν ἄλλων κωδίκων). Ἡ μετοχὴ *λοχόωντες* τοῦ λήμματος ἀποδίδεται ἐπίσης διὰ μετοχῆς. 188 : Μόνος ὁ Β ὀρθογραφεῖ τὸ *ἢ* ἔναντι τῶν ἄλλων κωδίκων παρεχόντων τὸ διαζευκτικὸν *ἤ*. 205 *οὐδ'* (ἔναντι *οὐδὲ* τῶν ἄλλων κωδίκων). Ὁ Β ἀναπαράγει εἰς τὸ ἑρμήνευμα τὴν λέξιν τοῦ λήμματος. 231 *ἐμήσατο· ἐμεσήσατο ἢ ἐμηχανήσατο* (ἀντὶ *ἐμήσατο· ἐμηχανήσατο* τῶν ἄλλων κωδίκων). Τὸ γλώσσημα *ἐμεσήσατο* ἀντιστοιχεῖ προφανῶς εἰς τὸ *ἐμήσατο*. Ὁ τύπος *ἐμεσήσατο* θεραπεύεται δι' ἀντικαταστάσεως τοῦ σ^1 ὑπὸ τοῦ *δ*, ὁπότε προκύπτει ὁ τύπος *ἐμεδήσατο* τοῦ *μέδομαι*, μία τῶν σημασιῶν τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ τοῦ *μήδομαι*. Ἡ διόρθωσις τυγχάνει παρακεκινδυνευμένη, ἀλλ' ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ *ἢ* διαζευγνύοντος ἐν προκειμένῳ ὁμοίας κατ' ἀνάγκην σημασίας. 266 *ἐπ' ἀνθρώπου*[1] (ἔναντι *ἀνθρώπου σαρκὶ* τῶν ἄλλων κωδίκων). Ἂν καὶ ἡ τελευταία γραφὴ τυγχάνει νοηματικῶς πληρεστέρα, ἡ παρεχομένη ὑπὸ τοῦ Β πρόθεσις *ἐπ'* εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοσιν τοῦ νοήματος. 458 *κραιπνοῖς· πομπαῖς ταχέσι*. Οἱ λοιποὶ κώδικες παραλείπουν τὸ *ταχέσι*. Ἡ λέξις *κραιπνὸς* σημαίνει τὸν ταχὺν καὶ ὁρμητικόν. Τὸ *πομπαῖς* δὲν ἀποδίδει εἰς τὸ λῆμμα τὸν πραγματικὸν αὐτοῦ χρωματισμόν, ἐκφραζόμενον ἐπαρκῶς διὰ τοῦ *ταχέσι : κραιπνοῖς (ὑπ' ἀήταις)· πομπαῖς ταχέσι*, ἤτοι : ὑπὸ τῶν ταχειῶν πομπῶν τῶν ἀνέμων. 466 *ἀφῆκεν*. Τὸ *ἀφῆκεν* ἀποδίδει τὴν λέξιν *προέηκε* τοῦ λήμματος. Τὸ *ἀφιᾶσιν* τῶν λοιπῶν κωδίκων εἶναι γ' πληθ. πρόσ. τῆς ὁριστικῆς τοῦ ἐνεστῶτος, τύπος ἀσύμφορος, προκύψας πιθανῶς ἐκ παραναγνώσεως. 479 *ἀναχλοάζουσιν* ὀρθῶς ὁ Β (ἔναντι *ἀναχλοάσουσιν* τῶν λοιπῶν κωδίκων). 508 *καταλάβοι*. Τὸ γλώσσημα *καταλάβοι* τῶν κωδίκων CMB ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ *καταψύξοι*,[1] ὅπερ μόνος παρέχει ὁ Β. Ἀναμφιβόλως ἡ φράσις *καταψύξοι· καταλάβοι* εἶναι συζητήσιμος ἑτέρα γραφή. Τὸ γλώσσημα *καταλάβοι* ἀποδίδει τὸ νόημα τοῦ *καταψύξοι*. Ἂν καὶ διὰ τῆς υἱοθετουμένης ὁριστικῆς τοῦ λήμματος φαίνεται βεβαία ἡ ἄποψις τοῦ ὁμιλοῦντος, ἐν τούτοις, τὸ ὅλον νόημα τοῦ κειμένου δὲν ἀποκλείει τὴν ἀπόδοσιν δι' εὐκτικῆς : (I.II,2,67) *ὄμβρος ἄνωθεν καταψύξοι φλόγα πολλήν·* ὁ

1. Πρβλ. Hes. ε 4187 : *ἐπ' ἀνθρώπῳ*.

2. Ὁ κῶδιξ παρέχει *καταφύξοι* (οἱ λοιποὶ *καταφύξει*) ἀντὶ *καταψύξοι*, ἐκ συγχύσεως τοῦ φ πρὸς τὸ ψ. Τὸ σφάλμα ἀνακτέον εἰς τὸν ὑπαρχέτυπον τῶν κωδίκων.

ἄνωθεν ὄμβρος θὰ παγώσῃ (ὡς εἶναι βέβαιος ἢ ὡς πιστεύει καὶ εὔχεται ὁ ὁμιλῶν) τὴν ὑψηλὴν θερμότητα τῆς φλογός. 551 *ὑπαλύξοι*. Τὸ *ὑπαλύξοι* ὅπερ παρέχει μόνος ὁ Β (ἔναντι τοῦ *ὑπαλύξει*, *-η* τῶν λοιπῶν κωδίκων) πλησιάζει πρὸς τὴν γραφὴν *ὑπαλύξαι* τῆς ἐκδόσεως. Σημειωτέον ὅτι ἡ εὐκτικὴ ἀποδίδεται ἐπίσης διὰ τῆς εὐκτικῆς *ὑπεκφύγοι*, μαρτυρουμένης γενικῶς ὑπὸ τῆς παραδόσεως (τῇ ἐξαιρέσει τοῦ P^2 παρέχοντος *ὑπαλύξει· ...ὑπεκφύγει*). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἑρμηνευτὴς εἶχεν ἐνώπιον αὐτοῦ εὐκτικὴν (*ὑπαλύξαι* ἢ *ὑπαλύξοι*) οὐχὶ δ' ὁριστικὴν ἢ ὑποτακτικήν, ὡς παρέχουν οἱ λοιποί, πλὴν τοῦ Β, κώδικες. Εἰς τὴν ἔκδοσιν υἱοθετήσαμεν τὴν γραφὴν τῆς ἐκδόσεως (*ἄν... ὑπαλύξαι*) ἔναντι τῆς τοῦ Β (*ἄν... ὑπαλύξοι*), καθ' ὅσον τύπος δυνητικῆς εὐκτικῆς μέλλοντος τυγχάνει ἀδόκιμος. 590 *ὀφθαλμοὺς* (ἔναντι *ὀφθαλμὸν* τῶν λοιπῶν κωδίκων). Ἀναμφιβόλως ὁ Β διὰ τοῦ πληθυντικοῦ ἀποδίδει ἀκριβέστερον τὸν δυϊκὸν *ὄσσε* τοῦ κειμένου. 652 *κάσις· ἀδελφὸς* (ἔναντι *κάσις· Παῦλος ἀδελφὸς* τῶν λοιπῶν κωδίκων). Ὁ Β ἀποδίδει ὀρθῶς τὴν λέξιν *κάσις* τοῦ ἔπους : (II.II,3,79) *Πέτρος ἐγώ, Φωκᾶς δὲ κάσις*. Τὸ *Παῦλος* παρεισέφρησεν εἰς τὸ κείμενον κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ ὀνόματος *Πέτρος*[1], ὑποκαταστῆσαν τὸ *Φωκᾶς*.

Ἐν κατακλεῖδι σημειωτέον ὅτι ὁ Β δὲν εἶναι ὁ μόνος κῶδιξ ὅστις παρέχει ὀρθὰς ἢ συζητησίμους γραφάς. Πολλάκις οὗτος συμφωνεῖ μετὰ τῶν λοιπῶν κωδίκων ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴν γραφήν, π.χ. 131 *κακοαισχέα* (μετὰ τῶν CM), 206 *φηγοῦ* (μετὰ τοῦ V^1), 288 *ἄελπτον* (μετὰ τῶν CMS), 483 *σιγαλόεντα* (μετὰ τῶν CM). Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπιβάλλει νὰ θεωρήσωμεν τὸν ἐν λόγῳ κώδικα, παρὰ τὰ σφάλματα καὶ τὸν μειωμένον ἀριθμὸν λημμάτων αὐτοῦ, ὡς ἕνα τῶν ἀξιολογωτέρων διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου.

III. ΑΙ ΠΡΟΣ ΑΛΛΗΛΟΥΣ ΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΙΣ

Πολλὰ εἶναι τὰ κοινὰ εἰς ἅπαντας τοὺς κώδικας σφάλματα, ἀναφερόμενα εἰς λήμματα, γλωσσήματα καὶ ἑρμηνεύματα. Τὰ σφάλματα ταῦτα ὁδηγοῦν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον εἰς τὸν πλησιέστερον χρονολογικῶς κοινὸν πρόγονον τῶν κωδίκων. Τοιαῦτα σφάλματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα : 41 *κτεάσ(σ)η* (ἀντὶ *κτεατίσσῃ*), 91 *ὀλαι(ό)δωρον* (ἀντὶ *ὀλβιόδωρον*), 146 *κτέοντος (-ες)* (ἀντὶ *κοτέοντος*), 150 *νωμὲς* (ἀντὶ *νωμεύς*), 207+527 *κρεμμῶνα* (ἀντὶ *κευθμῶνα*), 219 *ἀποέργα* (ἢ *ἀπὸ ἔργα*) (ἀντὶ *ἀποέργαθε*), 223 *ἕρμασι* (ἀντὶ *ἕργμασι*), 228 *ὀπαπαῖς* (ἀντὶ *ὀπωπαῖς*), 235 *ἐφεδρήσεων (-ίσεων)* (ἀντὶ *ἐφεδρήσσων*), 246 *ὀμακλὴν* (ἀντὶ *ὀμοκλήν*), 247 *ῥόον* (ἀντὶ *θρόον*), 264 *ὕβρεος* (ἀντὶ *ὕβρεως*), 272 *ἓ* (ἢ *ἑ*), 278 *γερέθουσι* (ἀντὶ *γ' ἐρέθουσι*), 313 *ἀέζων* (ἀντὶ *ἀέξων*), *ἔεξα*

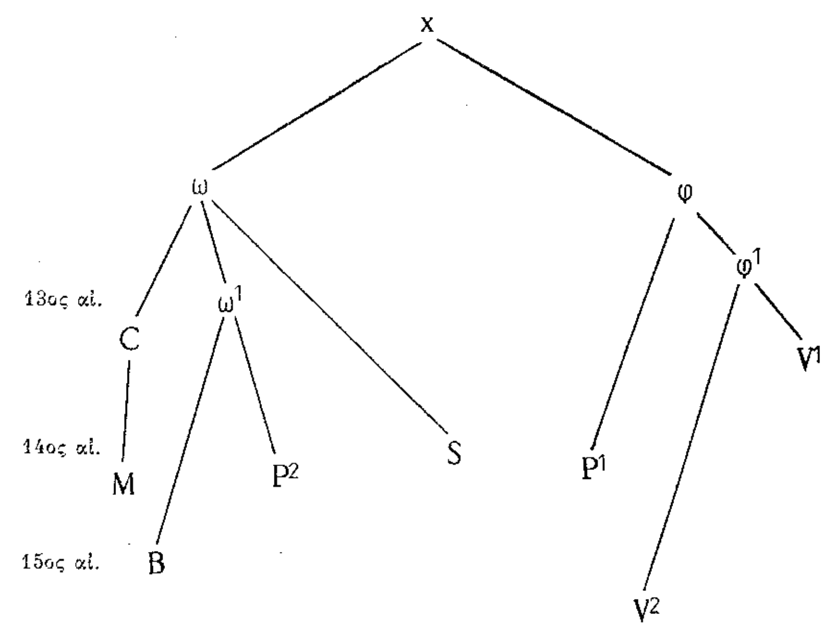
1. Τὸ σφάλμα δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ γεγονὸς τῆς συνδέσεως τῶν ὀνομάτων τῶν δύο πρωτοκορυφαίων Ἀποστόλων, ἥτις δημιουργεῖται λόγῳ τοῦ συνεορτασμοῦ αὐτῶν.

(ἀντὶ *ἔρεξα*), 365 *ἔαινον* (ἀντὶ *μενέαινον*), 389 *πιπλομένοις* (ἀντὶ *ἐπιπλομένοις*), 433 *ἐτμοῖς* (ἀντὶ *ἐρετμοῖς*), 441 *παρπεπυθοίμην* (ἀντὶ *παρπεπύθοιμι*), 454 *περέπουσα* (ἀντὶ *πατέρ' ἀμφιέπουσα*), 459 *τροχάων* (ἀντὶ *παρατροχάων*), 472 *ἀγανθὲν* (ἀντὶ *ἄγερθεν*), 564 *φέρναι* (ἀντὶ *φέρηαι*), 607 *ξοινούμενος* (ἀντὶ *ξυνούμενος*), 611 *φάντερον* (ἀντὶ *φέρτερον*), 615 *σκανπαστηρίων* (ἀντὶ *σκεπαστηρίων*), 649 *μάστα* (ἀντὶ *μάστακ'*).

Εἰς τὰ κοινὰ ταῦτα χαρακτηριστικὰ προσθετέα καὶ τὰ κάτωθι : 1. α) Ἡ σημείωσις τῶν λέξεων *τῆλε βάλε* (4) ὑπεράνω τῶν λέξεων *πόρρω* (κώδικες CMP^{1}V^1) καὶ *ἔστησε* (κώδικες MP^{1}V^{1,2}) τοῦ ἑρμηνεύματος ἀντιστοίχως. β) Ἡ σημείωσις τῆς λέξεως *ὄπισθεν* εἴτε ὑπεράνω τοῦ *ἴδνωθεν* (556) κατὰ παρερμηνείαν τούτου εἰς τοὺς κώδικας CMSP^{1}V^{1,2} εἴτε ἐντὸς τοῦ ἑρμηνεύματος εἰς τοὺς κώδικας P^{2}B. 2. Ἡ ὑφισταμένη διάταξις τῶν γλωσσῶν.

Ἐκτὸς τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν τῶν διαπιστωθέντων ἤδη μεταξὺ τῶν κωδίκων C καὶ M καὶ μεταξὺ τῶν V^1 καὶ V^2, κοινά τινα χαρακτηριστικὰ (ὀρθὰ ἢ μὴ) εἰς τοὺς κώδικας CMSP^{2}B μαρτυροῦν στενοτέραν συγγένειαν ὅλων ἢ μέρους τῶν κωδίκων τούτων. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται δείγματα τῆς ἐν λόγῳ συγγενείας : 67 *ἔμποδον* CMSP^2, 76 *δέ*^{2} : παραλείπεται εἰς τοὺς P^{2}B, 131 *κακοαισχέα* CMB, 288 *ἄελπτον* CMSP^2 B (ἔναντι τοῦ ἐσφαλμένου *ἄελπον* παραδιδομένου ὑπὸ τῶν P^{1}V^{1,2}), 294 *ἀφρίζων* CMSP^2, 315 *ὑπερφυάλους*(-*ος* B) CMP^{2}B, 338 *ἄτισφε* CMB, 332 *ἀντὶ τοῦ*: παραλείπεται εἰς τοὺς P^{2}B, 350 *λίθου* CMS, 393 *τριβάσματα* CMP^{2}B, 398 *πεπλάνητον* SB, 483 *σιγαλόεντα* CMB, 503 *καταλάβοι* CMB, 511 *προθέοιτο* CM καὶ *πριθέοιτο* (σημειουμένου ε ὑπεράνω τοῦ *π*) P^2, 556 *ἴδνωθεν ὄπισθεν* P^{2}B, 662 *θρωπεῦον* CMSB καὶ *θρωπεύει* P^2, 670 *μακαρία* MP^{2}B.

Πάντα τὰ ἀναφερθέντα χαρακτηριστικὰ δίδουν τὴν εἰκόνα τοῦ πλησιεστέρου κοινοῦ προγόνου x τῶν κωδίκων δεικνύοντα συγχρόνως ὅτι οἱ σῳζόμενοι κώδικες ἀπαρτίζουν μίαν οἰκογένειαν, δεδομένου ὅτι αἱ ἐλάχισται μεταξὺ τούτων διαφοραὶ ἢ τὰ μερικῶς κοινὰ δὲν ἐπιτρέπουν τὸν σαφῆ διαχωρισμὸν τούτων εἰς ὁμάδας. Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ διαμορφώσεως στέμματος. Ἐν τούτοις, στοιχοῦντες εἰς τὴν παράδοσιν, κατωτέρω παρουσιάζομεν ἐνδεικτικὸν σχῆμα ἐμφαῖνον τὰς μεταξὺ τῶν κωδίκων σχέσεις ὡς καὶ τὴν χρονολογικὴν ἀλληλουχίαν τούτων. Οἱ κώδικες CMP^{2}SB ἀπαρτίζουν τὸν πρῶτον κλάδον, οἱ δὲ P^{1}V^{1}V^2 τὸν δεύτερον μιᾶς καὶ μόνης, ὡς ἐδηλώθη, οἰκογενείας. Ἐκ τούτων, οἱ V^1 καὶ V^2 πιθανῶς προῆλθον ἐκ κοινοῦ προγόνου, τοῦ φ^1. Ἁπάντων τῶν κωδίκων πρόκειται κοινὸς πρόγονος ὁ x, θεωρούμενος ὡς ὑπαρχέτυπος αὐτῶν.

x : κοινὸς πρόγονος ἁπάντων τῶν κωδίκων

ω : α' κλάδος (CMP^{2}SB)

φ : β' κλάδος (P^1 + φ^1)

ω^1 : κοινὸς πρόγονος τῶν κωδίκων BP^2

φ^1 : κοινὸς πρόγονος τῶν κωδίκων V^{1}V^2

IV. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

Τὸ λεξικὸν *κατὰ στίχον* περιλαμβάνει 677 γλώσσας, ὧν τὰ λήμματα δὲν διατάσσονται ἀλφαβητικῶς ἀλλὰ κατὰ ποίημα καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν σειρὰν τῶν στίχων.

Ἐκ τῶν *Θεολογικῶν Ἐπῶν (Βίβλος Α΄)* λεξικογραφοῦνται : α΄) Τὰ ὀκτὼ πρῶτα *δογματικὰ (τομὴ Α΄)*, ἤτοι τά : 1. *Περὶ τοῦ Πατρός*, 2. *Περὶ τοῦ Υἱοῦ*, 3. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 4. *Περὶ κόσμου*, 5. *Περὶ Προνοίας*[1], 7. *Περὶ νοερῶν οὐσιῶν*, 8. *Περὶ ψυχῆς*. β΄) Τὰ δύο πρῶτα *ἠθικὰ (τομὴ Β΄)*, ἤτοι τά : 1. *Παρθενίης ἔπαινος*. 2. *Ὑποθῆκαι παρθένοις*. Ἐκ τῶν *Ἱστορικῶν Ἐπῶν (Βίβλος Β΄)* λεξικογραφοῦνται : α΄) Δύο ποιήματα ἐκ τῶν *Περὶ ἑαυτοῦ (τομὴ Α΄)*, ἤτοι τά : 1. *Περὶ τῶν καθ᾽ ἑαυτὸν* καὶ 45. *Θρῆνος περὶ τῶν τῆς αὐτοῦ ψυχῆς παθῶν*. β΄) Πέντε ποιήματα ἐκ τῶν *Περὶ τῶν ἑτέρων (τομὴ Β΄)*, ἤτοι τὰ ὑπ᾽ ἀριθμ. 1. *Πρὸς Ἑλλήνιον περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικόν*. 3. *Πρὸς Βιταλιανὸν παρὰ τῶν υἱῶν*, 4. *Παρὰ Νικοβούλου πρὸς τὸν πατέρα*, 6. *Παραινετικὸν πρὸς Ὀλυμπιάδα*, 7. *Πρὸς Νεμέσιον*. γ΄) Ἰδίᾳ περὶ τὸ τέλος τοῦ λεξικοῦ, τὰ ὑπ᾽ ἀριθμ. 26, 104, 106, 118, 208, 214, 216 καὶ 230 *Ἐπιγράμματα*.

Κατὰ κανόνα τὰ λήμματα παρατίθενται κατὰ τὴν αὔξουσαν σειρὰν τῶν στίχων. Ἡ σειρὰ αὕτη παρουσιάζει ρυθμὸν συνεχῆ καὶ κανονικὸν ἰδίᾳ εἰς τὰ ἔπη II.I,1, I.II,1, I.II,2, ἐνῷ τὰ ἔπη II.I,1 καὶ I.II,2 ἐμφανίζουν καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ λεξικοῦ διασπάρτους γλώσσας. Αἱ γλῶσσαι 590-601 καὶ 609-630 τοῦ ἔπους II.I,45 διακόπτονται ὑπὸ τῶν γλωσσῶν 602-608 ἀντιστοιχουσῶν εἰς τὰ ἔπη I.II,2 καὶ I.II,5. Ἐξ ἄλλου τὰ λήμματα τῶν γλωσσῶν 1-11 προέρχονται ἐκ τῶν στίχων 93-97 τοῦ ἔπους I.I,4, ἐνῷ οἱ προηγούμενοι τούτων στίχοι 6-82 τοῦ αὐτοῦ ἔπους παρέχουν τὰ λήμματα τῶν γλωσσῶν 79-91. Σημειωτέον ὅτι ἡ γλῶσσα 31 προέρχεται ἐκ τοῦ στίχου I.I,4,35 καὶ ἡ γλῶσσα 95 ἐκ τοῦ στίχου I.I,4,43. Οἱ στίχοι τοῦ ἔπους I.I,7 λημματίζονται κατὰ τὴν ἑξῆς εἰκόνα :

I.I,7, 6-42 = γλῶσσαι 14-30
I.I,7, 4.5 = γλῶσσαι 39-40
I.I,7,81-94 = γλῶσσαι 141-148
I.I.7,49-77 = γλῶσσαι 164-176
I.I,7,43.88 = γλῶσσα 178

Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς διατάξεως τῶν λημμάτων τοῦ λεξικοῦ[2] ὡδήγησεν εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῶν ἑξῆς κατηγοριῶν :

1. Τὸ 6ον ἔπος δὲν λεξικογραφεῖται, προφανῶς ἐπειδὴ ὁ τίτλος αὐτοῦ *Περὶ τῆς αὐτῆς* παραπέμπει εἰς τὸ *Περὶ Προνοίας* προηγούμενον ἔπος.

2. Κατωτέρω παραθέτομεν ἐνδεικτικὸν πίνακα τῆς σειρᾶς τῶν λημμάτων εἰς τὰς 150 πρώτας γλώσσας :

1. λήμματα διατεταγμένα κατὰ τὴν αὔξουσαν σειρὰν τῶν στίχων (περίπτωσις I.II,1).

2. λήμματα διατεταγμένα κατὰ τὴν αὔξουσαν σειρὰν τῶν στίχων, ἥτις ὅμως, διακόπτεται παρεμβαλλομένων λημμάτων ἐξ ἄλλων ἐπῶν (περίπτωσις II.I,45).

3. λήμματα διατεταγμένα κατὰ τὴν αὔξουσαν σειρὰν τῶν στίχων, ἥτις, διακοπτομένη προσωρινῶς ὑπὸ λημμάτων ἐξ ἄλλων ἐπῶν, ἐπανεμφανίζεται διασαλευομένης παραλλήλως τῆς συνεχείας τοῦ ἑρμηνευομένου ἀποσπάσματος (περίπτωσις I.I,7).

4. λήμματα διεσπαρμένα, ἀνήκοντα εἰς λεξικογραφούμενα ἔπη (περίπτωσις I.I,4,35).

5. Μεμονωμένα λήμματα ἐξ ἐπῶν μὴ συστηματικῶς λεξικογραφουμένων (περιπτώσεις II.II,1. A,26). Ἡ κατηγορία αὕτη ἐμφανίζεται ἰδίᾳ περὶ τὸ τέλος τοῦ λεξικοῦ.

Αἱ ὡς ἄνω παρατηρήσεις ὁδηγοῦν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα :

1. Ὁ λεξικογράφος συγκροτεῖ τὸ λεξικὸν χρησιμοποιῶν χειρόγραφον φέ-

I.I	4	83, 85, 87, 88, 89-90, 92, 93, 94, 96, 97
	8	6 (ἢ I.II,2,195)
	7	6, 7, 16, 15, 16, 20, 21, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 42
	4	35
	5	56, 60, 65, 66, 71
	7	4, 5
	2	53, 55, 57, 3, 6
II.II	1	117
II.I	11	280
I.I	5	11, 12, 15
	3	26, 29, 27-28, 34, 39, 40, 45, 49, 50, 53, 56, 59, 68, 69, 61, 62, 64, 70, 71, 72, 83, 82, 85
	4	6, 11, 15, 20, 25-26, 28, 11, 4, 31, 30, 35-36, 35, 64, 71, 79, 82, 43
II.I	1	374
I.I	2	66, 68, 74, 77, 79, 83, 82
	3	4, 9, 5, 14, 16
	1	2, 13, 15, 23
	(2	51) ?
	1	27, 31, 32, 35
	2	41, 44, 46, 40
πεπνυμένος		nusquam
I.I	2	1, 52, 3, 5
I.II	2	627
I.I	2	12, 11, 12, 14, 24, 25, 26, 18, 19, 33, 29, 31, 32
	7	81, 83, 85, 94
	8	1
	7	88
	1	34

ρον τὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου. Ὑπεράνω τῶν δυσκόλων λέξεων τοῦ κειμένου ἐσημειώθησαν γλωσσήματα καὶ ἑρμηνεύματα, ἐνῷ ἐν ταῖς ᾤαις κατεγράφησαν σχόλια κυρίως θεολογικά, ἐξ ὧν πιθανῶς προέκυψαν τὰ ἀνεπτυγμένα ἑρμηνεύματα τοῦ λεξικοῦ (π.χ. 2, 40, 41, 87, 97 κ.ο.κ.).

2. Ἐκτὸς τῆς κυρίας πηγῆς, ὁ λεξικογράφος πλουτίζει τὸ λεξικὸν ἀντλῶν καὶ ἐξ ἄλλων χειρογράφων τῶν ἐπῶν ἢ καὶ ἐξ ἀνθολογίων. Ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ κατωτέρω πίναξ εἰς ὃν ἐμφαίνεται ὅτι τὰ αὐτὰ λήμματα, πολλάκις μετὰ τῶν αὐτῶν γλωσσημάτων ἢ ἑρμηνευμάτων, ἐπαναλαμβάνονται εἰς διαφορετικὰς θέσεις τοῦ λεξικοῦ.

31 *αἰνὸς* (I.I,4,35)· *χαλεπός, φοβερός*	87a *μόθος αἰνὸς* (I.I,4,35)· *μάχη ἀκατάλλακτος, χαλεπή*
181 *οὐ πόρε* (I.II,2,155)· *οὐδέποτε*	= 553
184 *ἐχάσατο* (I.II,2,168)· *ἀνεκόπη*	534 *ἐχάσατο* (I.II,2,168)· *ὑπεχώρησεν*
189 *ἐτάλασαν* (I.II,2,192)· *ἐτόλμησαν*	539 *ἐτάλασαν* (I.II,2,192)· *ὑπέμειναν*
193 *ἄντιτα* (I.II,2,141)· *ἀντίθετα*	= 530
195 *ὁππόσον οὔ τις* (I.II,2,207)· *ὡς οὐδεὶς ἕτερος*	540 *ὁππόσον οὔ τις | δεξιτεροῖς* (I.II,2,207-208)· *ὡς οὐδεὶς ἕτερος τοῖς τερπνοῖς*
196 *δεξιτεροῖς* (I.II,2,208)· *τερπνοῖς*	βλ. ὡς ἄνω.
200 *ἐπαρτέϊ* (I.II,2,224)· *εὐκράτῳ*	= 543
206 *φηγοῦ* (I.II,2,136)· *δρυός*	527 *φηγοῦ † κρεμμῶνα* (I.II,2, 136-137)· *δρυὸς κοίλωμα*
207 *†κρεμμῶνα* (I.II,2,137)· *κοίλωμα*	βλ. ὡς ἄνω.
504 *ἀλλ' ἴθι πρόφρων* (I.II,2,48)· *ἀλλὰ πρόβαινε προθύμως*	506 *πρόφρων* (I.II,2,48)· *προθύμως*

3. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ ἀκανόνιστος εἰς πολλὰς περιπτώσεις διάταξις τῶν γλωσσῶν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ὀφείλεται ἴσως εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ λεξικογράφου χρησιμοποίησιν δελτίων, ἐφ' ὧν κατέγραφε γλώσσας ἐκ τῶν πηγῶν, μὴ φροντίσαντος ἐν συνεχείᾳ ὅπως κατατάξῃ ὡς ἔδει τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ.

4. Πιθανῶς ἡ ὑπὸ τῶν κωδίκων παρεχομένη μορφὴ τοῦ λεξικοῦ εἶναι μέχρι τινὸς ἐπηυξημένη ἔναντι τῆς ἀρχικῆς. Κατὰ ταῦτα, αἱ γλῶσσαι 112, 121 δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς παρεμβληθεῖσαι κατὰ καιροὺς εἰς τὰ ἀπόγραφα τοῦ ἀρχετύπου κώδικος.

5. Τὰ μὴ συμφωνοῦντα πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου λήμματα τοῦ λεξικοῦ ἀσφαλῶς ἀπηχοῦν τὴν παράδοσιν τοῦ κώδικος ἢ τῶν

κωδίκων οὓς εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ συμπιλητὴς τοῦ λεξικοῦ. Αἱ γραφαὶ τῶν κωδίκων τοῦ λεξικοῦ ἀνάγονται εἰς τὸν ὑπαρχέτυπον (x), ὅστις κατ' ἀνάγκην ἀπηχεῖ τὴν παράδοσιν τοῦ κώδικος τῶν ἐπῶν (X), ἀφ' οὗ ὁ συμπιλητὴς ἤντλησε τὰ λήμματα. Θεωροῦμεν σκόπιμον τὴν μελέτην τῶν ἀφισταμένων τῆς παραδόσεως τῶν ἐπῶν γραφῶν, λόγῳ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπερ ἐμφανίζει αὕτη διὰ τὴν κριτικὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν. 35 *† κατήρεος* (*κατ' ἠέρος* I.I,5,61)· *κατέλαβεν*. Τὸ παραναγνωσθὲν *κατ' ἠέρος* μετεγράφη ὡς *κατήρεος* καὶ τοῦτο ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν τοῦ *κατῆρε*[[ος]] καὶ ἀπεδόθη διὰ τοῦ *κατέλαβεν*[1]. 93 *ἤλιτεν ὅς σ' ἐλέηρεν* (II.I,1,374)· *ἥμαρτεν ὅστις σε ἠλέησεν*. Ἡ ἔκδοσις παρέχει *ἐπήλυθεν* ἀντὶ τοῦ μετρικῶς ἐσφαλμένου *ἤλιτεν* τῶν κωδίκων τοῦ λεξικοῦ. Εἰς τὸ λεξικὸν τὸ *ἤλιτεν* ἀπεδόθη ὀρθῶς διὰ τοῦ ἀντιστοίχου *ἥμαρτεν*. 146 *κοτέοντος †ὤλυξις* (I.I,7,85)· *ὀργιζομένου κραυγή*. Ἡ ὀρθὴ γραφὴ εἶναι *ἄλυξις*. Τὸ *ὤλυξις* προῆλθεν ἴσως ἐκ παλαιογραφικοῦ σφάλματος καὶ ἐν συνεχείᾳ, συνεπείᾳ συγχύσεως πρὸς ὁμοήχου ῥίζης λέξεις ὡς *ὀλολυγὴ* κ.τ.ὅ, ἀπεδόθη διὰ τῆς λέξεως *κραυγή*. 232 *ἀϋτμῇσιν* (II.I,1,70)· *ὀδμαῖς*. Ὁ στίχος ἔχει ὡς ἑξῆς : *οὐδὲ μύρων μαλακή με διέδραμε θῆλυς ἀϋτμή*. Ὁ ἐπιθετικὸς διορισμὸς *θῆλυς* τοῦ *ἀϋτμὴ* ἐξελήφθη ὡς οὐσιαστικὸν καί, ἄρα, ὑποκείμενον τοῦ ῥήματος, συνεπείᾳ δὲ τούτου τὸ κανονικὸν ὑποκείμενον *ἀϋτμὴ* μετεβλήθη, εἰς βάρος καὶ τοῦ μέτρου, εἰς δοτικὴν ὀργανικὴν πληθ. ἀριθμοῦ (*ἀϋτμῇσιν*), ἥτις ἀπεδόθη ὀρθῶς διὰ τῆς δοτικῆς *ὀδμαῖς*.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀφισταμένων τῆς παραδόσεως γραφῶν, ὑπὸ συγκεκριμένων λημμάτων παρέχονται μεμαρτυρημέναι ἢ πιθαναὶ γραφαὶ τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν. Αἱ γραφαὶ αὗται ἀνακτέαι ὁμοίως εἰς τὸν κώδικα X τῶν ἐπῶν, ὃν εἶχεν ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ συνεβουλεύετο ὁ συμπιλητής[2]. 50 *†ἄνχος* (I.I,5,12)· *ἄναρχος*. Τὸ γλώσσημα *ἄναρχος* ἀπετέλει διόρθωσιν ὑπεράνω τοῦ ἐσφαλμένου *ἄνχος*, ἥτις καὶ παρελήφθη ὑπὸ τοῦ λεξικογράφου. 56 *ἰῆς* (I.I,3, 34) (ἀντὶ *μιᾶς* τῆς ἐκδόσεως). 366 *ὑπέργματα* (II.I,1,532) (ἀντὶ *ὑπέχματα* τῆς ἐκδόσεως). 370 *†ἐπαΐσας* (II.I,540) (ἀντὶ *ἐπαΐσσων* τῆς ἐκδόσεως). 416 *μεμηλὸς* (I.II,1,136)· *μεμηνός*. Λῆμμα καὶ γλώσσημα ἀποτελοῦν διαφορετικὰς γραφὰς (variae lectiones). 515 *ἁγνὲ καὶ ἁγνή· ἁγνὰ καὶ ἁγνοῖς* (I.II,2, 93). Ὁμοίως λῆμμα καὶ ἑρμήνευμα ἀποτελοῦν διαφορετικὰς γραφάς. 519 *ἐπικούρων* (I.II,2,109) (ἀντὶ *ἐπικούρου* τῆς ἐκδόσεως). 536 *ἠερίην* (I.II,2, 183) (ἀντὶ *ἀερίην* τῆς ἐκδόσεως). 554 *διέχευε* (I.II,2,284)· *συνετάραξεν*. Τὸ

---

1. Ὁ λεξικογράφος ἀνέγνωσεν ὡς ἑξῆς τοὺς στ. I.I, 5, 61 - 62: ...*ἀρτιφαῆ τροχάοντα, κατῆρε ὅς* (ἀντὶ *κατ' ἠέρος*) *ἀνατολίηθεν Ἑβραίων ἐπὶ γαῖαν...*· τὸ *κατέλαβεν* ἐτέθη πιθανῶς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ *ἀφικνεῖσθαι*.

2. Βλ. Gertz-Sicherl, σ. 34, σημ. 11. Πρὸ τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς μελέτης τῆς χφου παραδόσεως τῶν Ἐπῶν δὲν εἶναι δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς τῆς οἰκογενείας εἰν ἣν ἀνῆκεν ὁ X.

γλώσσημα ἀποδίδει τὴν γραφὴν *συνέχευεν*, ἥτις καὶ προετιμήθη κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπῶν. Συνεπῶς τὸ *διέχευε* εἶναι varia lectio. Προφανῶς εἰς τὸν Χ ἡ γραφὴ *συνέχευεν*, ἥτις ἔδωκε τὸ γλώσσημα *συνετάραξεν*, εἶχεν ὑποκατασταθῆ διὰ τῆς ἑτέρας γραφῆς *διέχευε*. 677 *ἀλείας* (I.II,10,556) (ἀντὶ *ἀλείαν* τῆς ἐκδόσεως).

6. Ἡ παράδοσις τῶν λημμάτων τοῦ λεξικοῦ ἐμφανίζει τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν εἰκόνα. Ἡ παράδοσις τῶν γλωσσημάτων καὶ ἑρμηνευμάτων ἀνάγεται εἰς τὰς διαστίχους ἑρμηνείας τοῦ Χ κώδικος τῶν ἐπῶν, εἰς τὰ σχόλια ἐν ταῖς ᾤαις τοῦ ἰδίου κώδικος ἢ καὶ ἄλλων κωδίκων καὶ εἰς τὴν γλωσσικήν, φιλολογικὴν καὶ θεολογικὴν κατάρτισιν τοῦ συμπιλητοῦ, ἀποδίδοντος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀρθῶς τὰ λήμματα. Ἥκιστα πιθανὴ φαίνεται ἡ ὑπὸ τοῦ συμπιλητοῦ χρησιμοποίησις τῶν μεγάλων βυζαντινῶν λεξικῶν. Ἡ ἐξέτασις τῶν τριῶν περιπτώσεων ἔνθα ὁ ἐρανισμὸς τυγχάνει πιθανὸς μᾶλλον ἐπιβεβαιοῖ ἢ ἀναιρεῖ τὴν ἐν λόγῳ ἄποψιν. Τὸ ἑρμήνευμα τῆς ὑπ' ἀριθμ. 121 γλώσσης *πεπνυμένος· συνετός, φρόνιμος· παρὰ τὸ πνέω πνεύσω πεπνυμένος* ἐπαναλαμβάνει μερικῶς τὰ παρὰ ΕΜ 122,40 ἀναγινωσκόμενα : *καὶ ἡ μετοχὴ πεπνυμένος, ὁ συνετὸς καὶ σώφρων.* (ad not.), *σώφρων . . . παρὰ τὸ πνέω.* Ἀλλὰ λῆμμα *πεπνυμένος* δὲν ἀπαντᾷ οὔτε εἰς τὸ πεζὸν οὔτε εἰς τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἡ γλῶσσα τυγχάνει ἐμβόλιμος, παρέχεται δὲ ὑπὸ μόνου τοῦ Β κώδικος· ἄρα εἶναι ἥκιστα κατάλληλος διὰ τὴν συναγωγὴν γενικῶν συμπερασμάτων. Εἰς τὴν γλῶσσαν 366 *ὑπέργματα* (II.I,1,532)· *στηρίγματα* τὸ λῆμμα ἀποτελεῖ ἑτέραν γραφὴν τοῦ ὑπὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπῶν υἱοθετηθέντος *ὑπέχματα*. Δεδομένου ὅτι καὶ αἱ δύο λέξεις εἶναι σπανιώταται[1], μόνος ὁδηγὸς διὰ τὴν σημασίαν τούτων ἀναδεικνύεται ὁ Ἡσύχιος, ὅστις εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμ. ε 5665 γλῶσσαν παρέχει : *ἔργμασι· κωλύμασι.* Εἶναι προφανὲς ὅτι παρομοία εἶναι καὶ ἡ σημασία τοῦ συνθέτου *ὑπέργματα*, καθὼς καὶ τῆς ἑτέρας γραφῆς *ὑπέχματα*. Παρὰ ταῦτα, ὁ συμπιλητὴς ἀγνοεῖ ἢ παρακάμπτει τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Ἡσυχίου[2], ἀρκούμενος εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσαν, ὀρθὴν ὁπωσδήποτε, ἑρμηνείαν (: *στηρίγματα*). Εἰς τὴν γλῶσσαν 486 *τυκτὸν* (I.II, 1,627)· *αὐτοσκεύαστον, αὐτομαθὲς* διωρθώσαμεν τὴν γραφὴν *αὐτοσκέδαστον* τοῦ κώδικος συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς Συναγωγῆς (*Σ*) (Βα. 391,20) καὶ τῆς Σούδας (Sud. τ 1149) παρεχομένην γλῶσσαν *τυκτόν· χειροποίητον*, ἐφ' ὅσον αἱ σημασίαι τῶν δύο λέξεων (*αὐτοσκεύαστον - χειροποίητον*) ἐντοπίζονται ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ σημασιολογικοῦ πεδίου. Ὁ συμπιλητὴς ἑρμηνεύει ὀρθῶς διὰ

1. Μόνη ἡ λέξις *ὕπεχμα* θησαυρίζεται παρὰ Lampe, s.v., ὡς ἅπαξ λεγόμενον ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

2. Τὴν ἑρμηνείαν ταύτην ἀκολουθεῖ καὶ ὁ De Billy εἰς τὴν ἔμμετρον λατινικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ποιήματος, ἔνθα χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις retinacula (βλ. PG 37, 1009 B15). Ἡ αὐτὴ λέξις χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὴν πεζὴν λατινικὴν μετάφρασιν (αὐτόθι, Α, στ. 532).

τῆς λέξεως *αὐτοσκεύαστον*, ἀγνοεῖ ὅμως ἐπιδεικτικῶς τὴν ὁμόφωνον ἐν προκειμένῳ παλαιοτέραν[1] λεξικογραφικὴν παράδοσιν.

V. Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

Τὰ λήμματα τοῦ λεξικοῦ διατάσσονται, ὡς ἐλέχθη, κατὰ στίχον, οὐχὶ ἀλφαβητικῶς. Ἀποτελοῦνται ἐκ μιᾶς ἢ πλειόνων λέξεων, παραπλεύρως τῶν ὁποίων παρατίθεται γλώσσημα ἢ ἑρμήνευμα. Ἐνίοτε τὸ λῆμμα εἶναι ἐκτενέστερον τοῦ ἑρμηνεύματος : 84 *μαρναμένων δέ, τὸ κράτος ἀρείονος* (I.I,4,28)· *ἀντὶ τοῦ τὸ κράτος τοῦ κρείττονος.* 87 *ἐπεὶ μόθον αἰνὸν ἐγείρας* (I.I,4,30)· *ἐπεὶ μάχην.* 533 *οὐ πόρε* (I.II,2,155)· *οὐδέποτε.* Τὸ γλώσσημα ἀποδίδει τὴν ἄρνησιν τοῦ λήμματος. Ἀλλὰ δὲν εἶναι σπανία καὶ ἡ ἀντίθετος περίπτωσις, καθ' ἣν εἰς τὸ ἑρμήνευμα περιλαμβάνονται λέξεις τοῦ κειμένου μὴ συμπεριλαμβανόμεναι εἰς τὸ λῆμμα : 82 *νώσατο* (I.I,4,20)· *ἐκινήθη ἡ θεία νόησις.* 571 *θωὴ* (I.II,2,426)· *ζημία μόνον.* Ἐξ ἄλλου, πολλὰ ἐκτεταμένα ἑρμηνεύματα ἐμφανίζουν μορφὴν σχολίων : 120 *ἐπίηρα* (I.I,2,40)· *ἡ μετ' ἐπικουρίας χάρις.* 171 *ἐγρεσίκωμοι* (I.I,7,77)· *μέθας καὶ ἀκρασίας ἐπινοούμενοι.* 275 *ἀγανώτατος* (II.I,1,270)· *ἐπιῤῥεπέστατος εἰς συμπάθειαν.* 493 *ἐπεσβολίας ἀλεείνειν* (I.II,1,655)· *λοιδορίας καὶ σκωμμάτων ἀπέχεσθαι.* 520 *ψῆλες* (I.II, 2,111)· *ψᾶρες· πτηνὰ δέ εἰσι ταῦτα.* 544 *λείμακος* (I.II,2,239)· *λειμῶνος οὐκ εὐθαλοῦς.* 577 *ἀπ' εὐτύκτοιο καλιῆς* (I.II,2,461)· *ἀπὸ εὐπαγοῦς καὶ εὐκατασκευάστου καλιᾶς.* 607 *ξυνούμενος* (I.II,5,13)· *συνομούμενος . . . τὸ γὰρ ξὺν ὡς σύνδεσμος κεῖται.* 620 *περὶ κῆρι* (II.I,45,281)· *ἐκ ψυχῆς· κῆρ γὰρ ἡ ψυχή.* 625 *ἀτειρέες* (II.I,13,14)· *ἀκαταπόνητοι· τείρω γὰρ τὸ καταπονῶ.* Ὀλίγαι εἶναι αἱ περιπτώσεις καθ' ἃς τὸ λῆμμα γράφεται εἰς τὴν ὀνομαστικὴν ἑν. προκειμένου περὶ ὀνομάτων ἢ εἰς τὴν ὀνομαστικὴν ἑν. τῆς μετοχῆς ἀρσ. γένους προκειμένου περὶ ρημάτων : 77 *μαρνάμενος* (*-ον* I.I,3,82)· *μαχόμενος.* 126 *ἀπήορος* (*-οι* I.II,2,627)· *ἀπηρτημένος.* 210 *ἐξερεείνων* (ex *ἐξερέεινε* I.I, 9, 1 ?)· *ἐξερευνῶν.* 240 *ἀφαυρὸς* (*ἀφαυροτάτοισιν* II.I,1,94)· *ἀσθενής.* 454 *π(ατ)ὲρ' ⟨ἀμφι⟩ έπουσα* (*-σαν* I.II,1,407)· *πρεσβεύουσα.* 560 *αἱ ἀπὸ τοῦ τέγους* (*ὅσαις τέγος* I.II,2,302)· *αἱ ἀπὸ τοῦ δώματος τοῦ πορνικοῦ.* Τὰ λήμματα τῶν ἐν λόγῳ περιπτώσεων δυνατὸν νὰ ἀποτελοῦν ἐσφαλμένην ἑτέραν γραφὴν τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν ὅπερ ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν κατάστρωσιν τοῦ λεξικοῦ. Ὑπάρχουν, πάντως, περιπτώσεις καθ' ἃς τὸ γλώσσημα ἢ ἑρμήνευμα ἀποτελεῖ σαφῶς καὶ ἀναμφιβόλως διόρθωσιν ἢ ἑτέραν γραφὴν τοῦ λήμματος : 50 *†ἄνχος* (I.I,5,12)· *ἄναρχος.* Τὸ *ἄναρχος* δὲν ἀποτελεῖ γλώσσημα, ἀλλὰ διόρθωσιν τῆς λέξεως. 290 *ῥικνὰ* (II.I,1,305)· *ῥυσά.* 416 *μεμηλὸς* (I.II,1,136)· *μεμηνός.* 515 *ἁγνὲ καὶ ἁγνὴ* (I.II,2,93)· *ἁγνὰ καὶ ἁγνοῖς.*

1. Ἡ παράδοσις ἀνάγεται ἐν προκειμένῳ εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Ἀπολλωνίου (βλ. Bekker, Apoll. lexicon, 156,4).

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπόδοσις τῶν λημμάτων εἶναι συνήθως ἀκριβής, ἀνευρίσκονται γλωσσήματα καὶ ἑρμηνεύματα ἀποδίδοντα τὸ κείμενον κατὰ τὸ νόημα. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ὁ χρήστης τοῦ λεξικοῦ θὰ ἔδει ὅπως ἔχῃ ὑπ' ὄψει τὰ συμφραζόμενα τοῦ κειμένου : 142 *ἢ λοχόωντες* (I.I,7,81)· *ἢ κρυπτῶς*. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ λήμματος ἠκολούθησε τὸ σχῆμα τῆς προηγουμένης φράσεως τοῦ κειμένου *ἢ ἀμφαδόν*. 265 *δορὶ* (II.I,1,232)· *δορυάλωτον*. Τὸ γλώσσημα προῆλθεν ἐκ τῆς φράσεως *ἣν δορὶ*. . . *ἕλον* τοῦ στίχου. 328 *ὑπερμενέοντα δ' ἄτισσεν* (II.I,1,410)· *τὸν ὑπερήφανον ἄτιμον ἀπεπέμψατο*. Τὸ πρὸ τοῦ λήμματος κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς : (στ. 409-410) *ἀμφοτέρων δὲ Θεὸς κλύε, καί ῥ' ἐλέηρεν | ὃν μογέοντ' ἐνόησεν, ὑπερμενέοντα δ' ἄτισεν*. Πρόκειται περὶ τῆς παραβολῆς τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου. Εἰς τὸ ὑπὸ συζήτησιν λῆμμα ἀντιστοιχεῖ τὸ πρῶτον σκέλος τῆς ἀντιθέσεως : *ἐλέηρεν ὃν μογέοντ' ἐνόησεν*. Ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τοῦ *ἄτισσεν*, κειμένου ἀντιθετικῶς πρὸς τὸ *ἐλέηρεν*, θὰ ἔδει ὅπως ἀποδοθῇ διὰ τοῦ *ἐτιμώρησεν* (= συνήθως τιμωρεῖ)· ἐν τούτοις, ὁ λεξικογράφος προτιμᾷ τὴν ἐλευθέραν ἀπόδοσιν διὰ τῆς περιφράσεως *ἄτιμον ἀπεπέμψατο*. 353 *οἷα* (II.I,1,490)· *ἔοικα*. Τὸ *ἔοικα* ἐξάγεται ἐκ τῶν συμφραζομένων τοῦ στίχου : *οἷα μεθυπλανέεσσι τάλας ποσὶ δόχμια βαίνω* καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀκριβῆ ἀπόδοσιν τοῦ λήμματος. 427 *περιῤῥεθέεσσι* (I.II,1,218)· *περικείμεναι*. Εἰς τὸν στίχον *καὶ μαλακοὺς ἁπαλοῖσι περιῤῥεθέεσσι χιτῶνας* ἐξυπακούεται ἡ μετοχὴ *φέρουσαι* (στ. 216). Τὸ λῆμμα σημαίνει *περὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος, περὶ τὸ σῶμα*[1]. Συνεπῶς διὰ τοῦ γλωσσήματος δὲν ἀποδίδεται τὸ λῆμμα, ἀλλ' ἡ ἔννοια τῆς φράσεως *φέρουσαι περιῤῥεθέεσσι*· (*περικείμεναι* = *ἐνδεδυμέναι*). Ὁμοία εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τῆς γλώσσης 613 *περιῤῥεθέεσσι* (II.I,45,237)· *περιεβέβληντο*, ἔνθα διὰ τοῦ γλωσσήματος ἀποδίδεται οὐχὶ ἀκριβῶς τὸ λῆμμα, ἀλλ' ἡ ρηματικὴ ἔννοια τῆς φράσεως *εἶχον* (στ. 236) *περιῤῥεθέεσσι*. 448 *ἐπέοικε* (I.II,1,382)· *τὰ εἰκότα*. Τὸ γλώσσημα ἀποδίδει τὸ *ὅσσ' ἐπέοικε* τοῦ κειμένου. 508 *καταψύξει* (I.II,2,67)· *καταλάβοι*. Τὸ γλώσσημα προῆλθεν ἐκ τῆς παραφραστικῆς ἀποδόσεως τοῦ στίχου *ὄμβρος ἄνωθεν καταψύξει φλόγα πολλὴν* καί, κατὰ συνέπειαν, δὲν ἀποδίδει τὸν χρωματισμὸν καὶ τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τοῦ λήμματος. 517 *αἰνήσασα* (I.II,2,104)· *ἐπῄνεσας*. Τὸ γλώσσημα ἐκφέρεται διὰ β' ἑν. προσώπου ἀορίστου χρόνου, καθ' ὅσον ὁ Γρηγόριος ἀπευθύνεται πρὸς παρθένον. Οὕτω ἡ μετοχὴ - λῆμμα ἀποσπᾶται τοῦ ἀφ' οὗ ἐξαρτᾶται ῥήματος *αἰσχύνεις* (στ. 106) καὶ ἀποδίδεται διὰ ῥήματος, νοουμένου πάντοτε τοῦ αὐτοῦ ὑποκειμένου *σύ*. 561 *ἀλείας* (*-αν* I.II,10, 556)· *φιλοκαλίας*. Τὸ γλώσσημα δὲν ἀποδίδει κατὰ λέξιν τὸ λῆμμα, ἀλλὰ συμφωνεῖ πρὸς τὸν νοῦν τοῦ κειμένου (: *πρὸς ἀλείαν κρείττονα*).

1. Βλ. Λυκόφρ. *Ἀλεξάνδρα*, 73 καὶ Ἀπολλων. Ροδ. *Ἀργοναυτικά*, 2,68. Παρὰ Lampe, s.v., θησαυρίζεται ἡ λέξις *περίῤῥεθος*, ἀλλ' ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ὀρθὴ γραφὴ τοῦ λήμματος εἶναι *περὶ ῥεθέεσσι*.

Ἐνίοτε ἀνευρίσκονται γλωσσήματα ἀναφερόμενα οὐχὶ εἰς τὸ παραπλεύρως εὑρισκόμενον λῆμμα, ἀλλ' εἰς ἑτέραν λέξιν τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν ὕπαρξιν διαστίχων ἑρμηνειῶν εἰς τὸν κώδικα X τῶν ἐπῶν ἀφ' οὗ συνεκροτήθη τὸ λεξικόν, δεδομένου ὅτι εἰς τὰς διαστίχους ἑρμηνείας ἐνδέχεται ὑπεράνω μιᾶς λέξεως τοῦ κειμένου νὰ εὑρεθῇ ἀναγραφομένη ἡ ἑρμηνεία ἑτέρας λέξεως προηγουμένης ἢ ἑπομένης. Ἡ μετάθεσις τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων ἐπιβάλλεται ἐκ τῆς διαφορετικῆς ἔναντι τοῦ πρωτοτύπου συντακτικῆς δομῆς τῆς νεωτέρας ἑρμηνείας. Κατωτέρω παραθέτομεν παραδείγματα διασαλεύσεως τῆς ἀντιστοιχίας μεταξὺ λημμάτων καὶ γλωσσημάτων : 279 *γηρύοντες* (II.I,1,282)· † *ὑφαίνουσαι*. Τὸ λῆμμα ἀναφέρεται εἰς τὸ ὑποκείμενον *ἀγγελικοί*. . . *χοροὶ* (στ. 280). Ἡ συνιστῶσα τὸ γλώσσημα θηλυκοῦ γένους μετοχὴ ἐνδεχομένως ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν ἐκ τῆς φράσεως *εὐχαί τε στοναχαί τε*. . . (στ. 279). 433 *ἐ⟨ρε⟩τμοῖς* (I.II,1,280)· † *ἀνέμοις*. Τὸ γλώσσημα ἴσως εἶναι προϊὸν τῶν συμφραζομένων (στ. 278 : . . .*νῆα μικρὸς προΐησιν ἀήτης*), συνεπικουρούσης καὶ τῆς πιθανῆς συγχύσεως τοῦ *ἐτμοῖς* πρὸς τὸ παλαιογραφικῶς καὶ ἠχητικῶς συγγενὲς *ἀτμοῖς*. 524 *εὐρέα* (I.II,2,130)· *πολυθρέμμονα*. Τὸ *εὐρέα* εἰς τὸν στίχον *καὶ πεδία χλοάοντα καὶ εὐρέα πώεα* προσδιορίζει τὰ *πώεα*, οὐχὶ δὲ *τὰ πεδία*, ἅτινα θὰ ἥρμοζε νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς *πολυθρέμμονα*. 561 *ἴλαος* (I.II,2,303)· *ἠρέμα*. Διὰ τοῦ ἐπιρρήματος *ἠρέμα* ἀποδίδεται τὸ ἐπίρρημα *ἦκα* τοῦ στίχου 303 : *σοὶ δ' ἴλαος ἦκα παρειὴ | λυέσθω*. . . 615 *εὐννήτων* (II.I,45,248)· *σκεπαστηρίων*. Τὸ γλώσημα ἀποδίδει τὸ οὐσιαστικὸν *φαρέων* τοῦ στίχου *ὅσον εὐννήτων φαίνεθ' ὑπ' ἐκ φαρέων*, οὐχὶ δὲ τὸ προσδιορίζον ἐπίθετον *εὐννήτων*.

Ὀλίγα εἶναι τὰ ἐντελῶς ἐσφαλμένα ἢ ἐκ συγχύσεως προελθόντα γλωσσήματα. Ὁ δημιουργὸς τῶν γλωσσημάτων τούτων προδίδει ἄγνοιαν τοῦ νοὸς τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν, φαίνεται δὲ ὅτι ἀπέδιδε λέξεις μεμονωμένως, ἤτοι ἀνεξαρτήτως τῶν συμφραζομένων. Παραθέτομεν σχετικὰ δείγματα : 136 *ἦμος* (I.I,2,19)· † *ἡμέρα*. 302 *φονῆος* (II.I,1,331)· *ἀνδρός*. Πρόκειται περὶ ἐπεξηγήσεως τοῦ λήμματος, οὐχὶ δὲ περὶ γλωσσήματος καθ' αὑτό. 336 *ἐπέχραον* (II.I,1,434)· *ἐπεπήδων*. Τὸ γλώσσημα δὲν ἀποδίδει τὴν ἀκριβῆ σημασίαν τοῦ *ἐπέχραον* (= *ἐφώρμων*). Εἰς τὴν ἐν λόγῳ γλῶσσαν ἐμφανίζεται ἀθησαύριστος σημασία τοῦ λήμματος. 664 *γνὺξ* (II.I,50,4)· *γόνυ*. Τὸ λῆμμα *γνύξ*, ἐνῷ εἶναι ἐπίρρημα, ἀποδίδεται ἐσφαλμένως διὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ *γόνυ*. 666 *δηναιὰ* (e *δηναιὸν* II.I,38,2?)· † *δεινά*. Ἡ ἐν λόγῳ παραφθορὰ δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἑξῆς : Τὸ *δηναιὸν* τοῦ κειμένου παρανεγνώσθη καὶ μετεγράφη ὡς *δηναιά*. Τὸ ὁμόηχον τῆς λέξεως πρὸς τὸ ἐπίθετον *δεινὸς* ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ *δηναιὰ* ἦτο ἀσυναίρετος τύπος τοῦ ἐπιθέτου καί, κατὰ συνέπειαν, ἀπεδόθη διὰ τοῦ *δεινά*. Τὰ ὡς ἄνω σφάλματα ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις καὶ δὲν θεωροῦνται ἱκανὰ ὅπως ἀμαυρώσουν τὴν ὑπὸ τοῦ συνόλου τοῦ λεξικοῦ παρεχομένην περὶ λογιότητος τοῦ συμπιλητοῦ εἰκόνα.

VI. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Πρὸς χρονολόγησιν τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στίχον* δὲν διαθέτομεν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα καὶ μόνον εἰς εἰκασίας δυνάμεθα νὰ προβῶμεν. Terminus ante quem τῆς συμπιλήσεως τοῦ λεξικοῦ εἶναι ὁ ιγ' αἰ., εἰς ὃν τοποθετοῦνται οἱ παλαιότεροι κώδικες. Ἐὰν χρονολογήσωμεν τὸν πλησιέστερον κοινὸν πρόγονον τῶν κωδίκων τούτων κατὰ ἕνα αἰῶνα ἐνωρίτερον, δηλ. κατὰ τὸν ιβ' αἰ., μετατίθεται ἀναλόγως καὶ ὁ terminus ante quem. Ἡ συμπίλησις τοῦ λεξικοῦ προϋποθέτει τὴν μελέτην τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου ἥτις, λόγῳ τοῦ γλωσσικοῦ ἐνδύματος αὐτῶν, ὑπῆρξε παράλληλος πρὸς τὴν μελέτην τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ χρονολογούμενος εἰς τὸν ια' αἰ. κῶδιξ Paris. Coisl. 394, ὁ καὶ παραδίδων τὸ λεξικὸν *κατὰ στοιχεῖον*, προϋποθέτει ἐπίσης συστηματικὴν μελέτην τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου πρὸ τοῦ αἰῶνος τούτου, ἐνδέχεται τὸ *κατὰ στίχον* λεξικὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν αὐτὴν περίπου καὶ τὸ λεξικὸν *κατὰ στοιχεῖον* περίοδον. Ἡ περίοδος αὐτὴ συμπίπτει πρὸς τὸν ι' αἰ. καί, κατὰ ταῦτα, τὸ ἡμέτερον λεξικὸν δυνατόν, μετὰ πάσης ἐπιφυλάξεως, νὰ θεωρηθῇ ὡς ὄψιμον προϊὸν τοῦ εὐρυτέρου λεξικογραφικοῦ κύκλου τοῦ Φωτίου[1], ἡ προσωπικότης τοῦ ὁποίου ἔδωκεν ἰσχυρὰν ὤθησιν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν κλασσικῶν γραμμάτων. Ἂν ληφθῇ ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸν η' καὶ τὸν θ' αἰ. τὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου σχολιάζονται ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου καὶ τοῦ Νικήτα Δαβὶδ ἀντιστοίχως, ἐνισχύεται ἡ ἄποψις συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν τὰ λεξικὰ κατηρτίσθησαν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ σχολιασμοῦ τῶν ἐπῶν ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω μεγάλων θεολόγων, ἤτοι περὶ τὸν ι' αἰ.

1. Βλ. ἀνωτέρω, σσ. 395 - 396.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΛΕΞΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ

I. Ο ΚΩΔΙΞ PARIS. COISL. 394

Τὸ *κατὰ στοιχεῖον* λεξικὸν τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου παραδίδεται ὑπὸ μόνου τοῦ κώδικος Parisinus Coislinianus 394 (ια' αἰ.), φ. 214^{r}-271^{v}. Κατωτέρω παρατίθεται λεπτομερὴς περιγραφὴ τοῦ κώδικος καὶ ἐπισημαίνονται τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν προέλευσιν καὶ τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ προβλήματα.

Ὁ κῶδιξ[1] εἶναι περγαμηνός, διαστάσεων 190×145 ἑκ., (γεγραμμένη ἐπιφάνεια 130×110 ἑκ.), φ. 279. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος ἔχει ὡς ἑξῆς : φ. 1^{rv}, περιεχόμενα τοῦ κώδικος διῃρημένα εἰς 28 κεφάλαια· φ. 1^{v}-2, ἐπίγραμμα τοῦ ἀντιγραφέως *Κωνσταντίνου* συντεθειμένον εἰς βυζαντινὸν δωδεκασύλλαβον καὶ συγκείμενον ἐξ εἰκοσιενὸς στίχων. Inc. *Τὸ πᾶσιν οὐκ εὔληπτον ἐκ πάσης βίβλου*. Des. *Κωνσταντῖνος δ' ἐγὼ γὰρ καὶ τάδε δράσας*[2]. φ. 2^{r}-5^{v}, *Λέξεις τῶν ἐν τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ ἐμφερομένων ἑβραϊκῶν ὀνομάτων. Κατὰ στοιχεῖον*. Inc. *Ἀδάμ· μαρτυρία ἢ γηγενὴς ἢ ἄνθρωπος ἢ χοῦς*. Des. *Ὡσαννά· σῶσον δὴ ἢ σώσαντος*[3]. φ. 5^{v}-50^{v}, *Λέξεις τῶν ἐντηδιαθέτων γραφῶν ἐκτεθέντων παρὰ Στεφάνου καὶ ἑτέρον λεξιγραφ(ων)*. Inc. *ἅβραι· θεράπαιναι, δουλίδες*. Des. *ᾠμην· ἐνόμιζον*. (Εἰς τὰ ὡς ἄνω φύλλα παραδίδονται τὰ ἑξῆς κατὰ σειρὰν λεξικά : φ. 5^{v}-12^{r}, *Λέξεις τῆς ὀκτατεύχου*[4]. φ. 12^{r}-14^{v}, *Λέξεις βασιλειῶν*. φ. 14^{v}-15^{r}, *Λέξεις παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἔσδρα* φ. 15^{r}-17^{v}, *Λέξεις Ἰώβ*. φ. 17^{v}-23^{r}, *Λέξεις Δαβίδ*. φ. 23^{r}-25^{r}, *Λέξεις τῶν ᾠδῶν*. φ. 25^{r}, *Λέξεις Ἐκκλησιαστοῦ*. φ. 25^{r}-27^{v}, *Λέξεις τῆς παναρέτου*. φ. 27^{v}-31^{r}, *Λέξεις παροιμιῶν*. φ. 31^{r}-34^{r}, *Λέξεις σοφίας Ἰησοῦ τοῦ Σιράχ*.

1. Ὑπὸ τοῦ Drachmann ὁ κῶδιξ δηλοῦται διὰ τοῦ γράμματος P, ἐντάσσεται δὲ εἰς τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα recensio Vallicelliana φερομένην οἰκογένειαν κωδίκων τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ. (Βλ. Drachmann, σσ. 24, 59). Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἔκδοσιν ὁ κῶδιξ δηλοῦται διὰ τῆς συντμήσεως cod.

2. Τὸ ἐπίγραμμα ἐκδίδεται παρὰ Montfaucon, Bibl. Coislin., σ. 602, προτασσομένης χαρακτηριστικῆς διευκρινίσεως : ...sequuntur haec Graeco-barbara carmina...(!). Περὶ τοῦ ἀντιγραφέως Κωνσταντίνου βλ. Vogel-Gardthausen, σ. 254.

3. Βλ. Lagarde, σ. 172,44 - 174,2.

4. Βλ. Benedikttson, σσ. 261 - 280.

φ. 34^{r}-37^{v}, *Λέξεις τῶν ιβ' προφητῶν*. φ. 37^{v}-38^{r}, *Λέξεις Ἡσαΐου τε καὶ Ἱερεμίου*. φ. 38^{r}-39^{r}, *Λέξεις Ἰεζεκιήλ*. φ. 39^{rv}, *Λέξεις Δανιήλ*. φ. 39^{v}-41^{v}, *Λέξεις τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν*[1], ἤτοι : φ. 39^{v}-40^{r}, *Λέξεις ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον*. φ. 40^{rv}, *Λέξεις ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον*. φ. 40^{v}-41^{r}, *Λέξεις ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν*. φ. 41^{rv}, *Λέξεις ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην*. φ. 41^{v}-43^{r}, *Λέξεις πράξεων*. φ. 43^{r}-50^{v}, *Λέξεις ἀποστολικαί*). φ. 51^{r}-214^{r}, *Λέξεις Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας*. Inc. *ἄασας· ἔβλαψας*. Des. *ὤψ· ὀφθαλμός*. φ. 214^{r}-271^{v}, *Λέξεις ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κατὰ στοιχεῖον*. Inc. *ἀβάτοιο· τῆς ἀβάτου*. Des. *ὠψί· ὀφθαλμοῖς*. φ. 271^{v}-278^{r}, ἀταύτιστον λεξικόν. Inc. *αἴνιγμα· παραβολή, ὁμοίωμα*. Des. *ὠποπός· ὀφθαλμός*. φ. 278^{rv}, ἀταύτιστον λεξικόν. Inc. *Κομειδί· πάνυ σφοδρός*. Des. *διαύλους· διπλοῦς δρόμ(ους)*[2].

Πρὸ τῶν τίτλων τῶν λεξικῶν ἀναγράφονται αἱ φράσεις *Χριστὸς ὁ Θεός μου δύναμίς μου* (φ. 5^{v}, 23^{r}, 31^{r}, 34^{r}, 37^{v}, 38^{r}, 39^{r}, 40^{r}, 40^{v}, 41^{r}, 41^{v}, 43^{r}, 51^{r}) καὶ *Χριστός μου δύναμίς μου* (φ. 12^{r}, 14^{v}, 15^{r}, 17^{v}, 25^{r} bis, 27^{v}, 39^{v})· ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἐμφανίζεται καὶ πρὸ τῆς ἀρχῆς τῶν στοιχείων *α, β, γ, δ, ε, μ, ν, ξ, π, ρ, σ, τ, υ, φ, χ, ψ* καὶ *ω* τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ. Πρὸ τῶν ὡς ἄνω φράσεων σημειοῦνται τὰ σύμβολα [illegible] (φ. 12^{r}, 14^{v}, 25^{r}...) καὶ [illegible] (φ. 12^{v}, 17^{v}, 17^{v}, 23^{r}...), ἅτινα ἐνθυμίζουν ἀνάλογα ἀπαντῶντα εἰς τὰ χειρόγραφα τῶν Λόγων Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ[3]. Μεταξὺ τῶν λημμάτων καὶ τῶν γλωσσημάτων τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ, καθὼς καὶ ἐν ταῖς ᾤαις, προστίθενται ἕτεραι ἑρμηνεῖαι διὰ μεταταγενεστέρας χειρός. Εἰς τὸ φ. 125^{r} γράφεται γλώσσημα δι' ἐρυθρᾶς μελάνης. Ὁμοίως δι' ἐρυθρᾶς μελάνης καὶ

1. Βλ. L a g a r d e, 174 - 177.

2. Κατὰ τὴν ὑπὸ D e v r e e s s e, Coislin, σσ. 372 - 373, παρεχομένην περιγραφὴν τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος παρατηροῦνται μικρὰ ἀβλεπτήματα ὀφειλόμενα, πιθανῶς, εἰς τὸ τυπογραφεῖον, ἤτοι : αἱ *λέξεις παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἔσδρα* φέρονται παραδιδόμεναι εἰς τὰ φ. 14^{v}-17^{v} ἔναντι τοῦ ὀρθοῦ 14^{v}-15^{r}· πρὸ τῶν λέξεων τῶν Ψαλμῶν καὶ συγκεκριμένως εἰς τὰ φ. 15^{r}-17^{v} παραδίδονται *Λέξεις Ἰώβ*, ἐνῷ μετὰ τὰς *λέξεις παροιμιῶν* καὶ συγκεκριμένως εἰς τὰ φ. 31^{r}-34^{r} παραδίδονται *Λέξεις σοφίας Ἰησοῦ τοῦ Σιράχ*. Ἀμφότερα τὰ τμήματα παρελείφθησαν εἰς τὴν περιγραφήν. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν περιεχομένων τῶν κωδίκων τῶν παραδιδόντων τὸ Κυρίλλειον λεξικὸν ὁ D r a c h m a n n, σσ. 54 - 55, παραλείπει τὸ ἡμέτερον λεξικόν, καθ' ὅσον τοῦτο δὲν ἐμπεριέχεται εἰς τὸν κώδικα Vat. gr. 2130 (ἀρχ. ιβ' αἰ.)· τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος τούτου ἀπετέλεσε τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς (Ausgangspunkt) ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου κατήρτισεν ὁ Drachmann τοὺς συγκριτικοὺς πίνακας τῶν περιεχομένων τῶν παρεχόντων τὸ Κυρίλλειον λεξικὸν κωδίκων. (Βλ. D r a c h m a n n, σ. 53).

3. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ συμβόλων βλ. C h. A s t r u c, Remarques sur les signes marginaux de certains manuscrits de S. Grégoire de Nazianze, An. Boll. 92, 1974, σσ. 289 - 295 καὶ J. M o s s a y, Le signe héliaque. Notes sur quelques manuscrits de S. Grégoire de Nazianze, ἐν Rayonnement grec. Hommage offert à Charles Delvoye, Bruxelles 1982, σσ. 273 - 284.

διὰ τῆς μεταγενεστέρας χειρὸς σημειοῦται *ἀρχὴ τοῦ ζ,...η,...θ,...ι* πρὸ τῶν ἀντιστοίχων εἰσαγωγικῶν λημμάτων τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ, ἐνῷ πρὸ τῶν λοιπῶν στοιχείων ἡ ἐν λόγῳ σημείωσις παραλείπεται. Εἰς τὸ κείμενον τοῦ ἡμετέρου λεξικοῦ σπανίως ἐπιφέρονται διορθώσεις ἢ προσθῆκαι τῶν γλωσσῶν[1]. Εἰς τὸ φ. 1^{r} καὶ εἰς τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω ᾤαν σημειοῦνται ἀντιστοίχως αἱ ἐνδείξεις *γρόσα β'* καὶ *βιβλίον τῆς ἑβδόμης*. Ἐπὶ τοῦ φ. 278^{v} ἀναγινώσκομεν τὰ ἀκόλουθα ψυχωφέλιμα, γεγραμμένα διὰ τῆς β' (μεταγενεστέρας) χειρός : *ὁ πάντα περιέπων δρακὶ καὶ ἐν σπαργάνοις εἱλυθεὶς Κύριε δόξα σοι : παντοκράτορ δόξα σοι : πολυεύσπλαγχνε δόξα σοι : Κύριε δόξα σοι, ὅσον γὰρ ὑπερέχει τὸ ἐν πολυτελῆ καὶ ἁπλῆ στρωμνῇ ἀναπαύεσθαι· ὑπὲρ τῶν ἐν ἐσχάρα πεπυρακτωμένην' ἀνακεῖσθαι, κατὰ τοσοῦτον ὑπερφέρει πάσης τῆς τοῦ βίου ἀπολαύσεως καί, εὐφροσύνης, ἡ ἐκ τῆς τοῦ Θ(εο)ῦ συνουσίας καὶ ὁμιλίας ἐγγινομένη τῇ ψυχῇ χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις*[2]. Τὸ ὡς ἄνω ἀπόσπασμα ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ συντάκτης αὐτοῦ ἐτύγχανεν ἴσως μοναχός, ὑπῆρξε χρήστης τοῦ λεξικοῦ, εἰς αὐτὸν δ' ἀνήκουν αἱ παρεμβληθεῖσαι πρόσθετοι ἑρμηνεῖαι (: *ε* 460, *η* 98, 99, *ο* 142, *ρ* 20, *ω* 38).

Ἡ περγαμηνὴ τοῦ κώδικος εἶναι χρώματος βαθέος κιτρίνου, ἡ δὲ γραφὴ εἶναι ἐλαφρῶς κεκλιμένη πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ σχετικῶς στρογγυλόσχημος. Ὁ κῶδιξ στερεῖται διακοσμήσεως. Ὁ Pertusi κατέταξε τὸν κώδικα μεταξὺ τῶν προερχομένων ἐκ τῆς Κ. Ἰταλίας, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ ὅτι τὸ ὑπ' αὐτοῦ παραδιδόμενον κείμενον τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ εἶναι συγγενὲς πρὸς τὸ παραδιδόμενον ὑπ' ἄλλων ἰταλιωτικῶν κωδίκων[3]. Τὴν ἰταλιωτικὴν προέλευσιν τοῦ κώδικος θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον καὶ ὁ καθ. G. Cavallo[4]. Παρὰ ταῦτα, τὸ χειρόγραφον δὲν ἐξετάζεται εἰς τὴν περὶ τῶν ἰταλιωτικῶν χειρογράφων εἰδικὴν μελέτην τοῦ Devreesse[5]. Δέον ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ κωδικοποιηθέντα χαρακτηριστικὰ[6] τῶν χειρογράφων ἰταλιωτικῆς προελεύσεως δὲν ἐντοπίζονται ἐπαρκῶς εἰς τὸν Paris. Coisl. 394. Ἐξ ἄλλου τὸ κριτήριον ἐφ' οὗ ἐβασίσθη ἡ γνώμη τοῦ Pertusi τυγχάνει ἐλάχιστα ἰσχυρόν[7].

1. Ὁσάκις ἐπιφέρονται, σημειοῦνται εἰς τὸ οἰκεῖον κριτικὸν ὑπόμνημα.

2. Ἡ πρώτη φράσις *ὁ πάντα περιέχων... εἱλυθεὶς Κύριε δόξα σοι* ἀποτελεῖ ἐπίκλησιν τοῦ β' στιχηροῦ ἰδιομέλου τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τῆς Περιτομῆς. (Βλ. Μηναῖα... διορθωθέντα ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου, Ἰανουάριος, Ἐνετίῃσιν ^{6}1895, *τῇ α' τοῦ αὐτοῦ μηνός*).

3. Βλ. P e r t u s i, σσ. 483, 482 - 483, σημ. 3 καὶ D r a c h m a n n, σ. 59.

4. Βλ. C a v a l l o, σσ. 165, 171.

5. D e v r e e s s e, Mss de l'Italie méridionale.

6. Βλ. B a t i f f o l, σσ. 78 - 105. D e v r e e s s e, Mss de l'Italie méridionale, σσ. 27 - 43. C o n c a s t y, σσ. 33 - 34. Νεωτέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ C a v a l l o, σ. 159, σημ. 3, 4, 6, 7.

7. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι τόσον ὁ πρῶτος περιγράψας τὸν κώδικα (M o n t f a u c o n, Bibl. Coislin., σ. 602) ὅσον καὶ ὁ τελευταῖος (D e v r e e s s e, Coislin, σ.

Οἱ παλαιότεροι ἐταλαντεύθησαν ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ κώδικος μεταξὺ τοῦ ι' καὶ τοῦ ια' αἰῶνος[1], τῇ ἐξαιρέσει τοῦ Reitzenstein ὅστις ἄνευ ἐπιφυλάξεως ἐχαρακτήρισε τοῦτον τοῦ ι' αἰ.[2]. Οἱ νεώτεροι χρονολογοῦν τὸν κώδικα εἰς τὸν ια' αἰ.[3]. Οἱ καθ. G. Cavallo καὶ J. Irigoin προσδιορίζουν ὅτι ἡ γραφὴ εἶναι σαφῶς τοῦ ια' αἰ. καὶ μάλιστα ἀρχομένου[4]. Τὸ παλαιογραφικὸν σφάλμα τῆς μεταγραφῆς τοῦ ο εἰς σ (O-C)[5], ὀφειλόμενον ἐνδεχομένως εἰς ἀντιγραφὴν προγενεστέρου κώδικος ἐξ ἑτέρου μεγαλογραμμάτου γραφῆς[6], πρὸς δὲ καὶ τὰ γωνιώδη πνεύματα πιστεύομεν ὅτι δύνανται νὰ ἀποτελέσουν μίαν πρόσθετον μαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ κώδικος (codex vetustus). (Βιβλιογραφία: Montfaucon, Bibl. Coislin., σσ. 602 - 603· Omont 3, σ. 196· Reitzenstein, σ. 85. Vogel - Gardthausen, σ. 254· Drachmann, σσ. 24, 54 - 56, 59· Sajdak, Codd. Cas., σ. 65· Benedikttson, σ. 245· Devreesse, Coislin, σσ. 372 - 373. Latte, Hes., I, σ. XLVII· Pertusi, σσ. 482 - 483).

II. Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Τὸ κείμενον τοῦ λεξικοῦ παραδίδεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὠρθογραφημένον. Ἡ μορφὴ τῶν γλωσσῶν εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στίχον*, τῇ ἐξαιρέσει τῶν ἑρμηνειῶν αἵτινες εἰς τὸ λεξικὸν *κατὰ στοιχεῖον* δίδονται κυρίως διὰ γλωσσημάτων. Ἡ ἀλφαβητικὴ διάταξις τῶν λημμάτων τηρεῖται,

373) οὐδὲν ἀναφέρουν περὶ Ἰταλιωτικῆς προελεύσεως. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι κατὰ τὸν Montfaucon ὁ κῶδιξ «fuit olim Laurae S. Athanasii in monte Atho» (βλ. Montfaucon, ἔνθ' ἀνωτ.). Πάντως οὐδαμοῦ τοῦ κώδικος ὑπάρχει σημείωσις ἀναφέρουσα ῥητῶς ὅτι οὗτος ἀνῆκεν εἰς τὴν μονὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας.

1. Montfaucon, Bibl. Coislin., σ. 602· Omont 3, σ. 196· Vogel-Gardthausen, σ. 254· Sajdak, De Codd. Cas., σ. 65.

2. Reitzenstein, σ. 85. Ὁ Reitzenstein ἀντέγραψεν ὁλόκληρον τὸν κώδικα (βλ. ἀνωτ.). Τὸ ἀπόγραφον τοῦ Reitzenstein, ἀποκείμενον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Κοπεγχάγης, ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Drachmann κατὰ τὴν μελέτην τῆς παραδόσεως τοῦ Κυριλλείου λεξικοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ Benedikttson κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ τῆς Ὀκτατεύχου (βλ. Drachmann, σ. 24 καὶ Benedikttson, σ. 245 ἀντιστοίχως). Ὁ Drachmann, ἔνθ' ἀνωτ., ἐχρονολόγησε τὸν κώδικα εἰς τὸν ια' αἰ.

3. Devreesse, Coislin, σ. 372. Pertusi, σ. 483.

4. Ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τοὺς καθ. J. Irigoin καὶ G. Cavallo διὰ τὴν βοήθειαν ἥν μοι παρέσχον κατὰ τὴν ἐπισήμανσιν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν προέλευσιν καὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος προβλημάτων.

5. π.χ. γλῶσσα *α* 32 (*ἀγροῖς ἀντὶ ἀγροῖο*), *α* 166 (*ἀλήκτοις· ἀκαταπαύστοις* cod. ἀντὶ *ἀλήκτοιο· ἀκαταπαύστοιο*), *α* 317 (*κόροις* cod. ἀντὶ *κόροιο*) κ.ο.κ.

6. Τὸ ἐνδεχόμενον μεταγραμματισμοῦ τοῦ λεξικοῦ ἐκ κωδίκων μεγαλογραμμάτου γραφῆς θεωρεῖται πιθανὸν ὑπὸ τοῦ καθ. M. Sicherl, τοῦ ὁποίου ἡ βοήθεια κατὰ τὴν μελέτην τῶν προβληματικῶν γλωσσῶν τοῦ λεξικοῦ ὑπῆρξε πολύτιμος πρὸς τὸν γράφοντα.

ἀλλ' οὐχὶ μετ' ἀπολύτου αὐστηρότητος. Κατωτέρω ἐπισημαίνονται αἱ ἰδιομορφίαι τοῦ παραδιδομένου κειμένου καὶ συζητοῦνται αἱ ἰδιαίτερα προβλήματα ἐμφανίζουσαι γλῶσσαι.

Πολλὰ σφάλματα εἶναι παλαιογραφικά, ὀφειλόμενα εἰς παραναγνώσεις: *α* 6 *ἄγεσι δ'· σκεύεσι δέ*. Ἡ ἔκδοσις παρέχει *ἄγεσι τειρόμενον*. Τὸ *δ'* προῆλθε πιθανῶς ἐκ παρεξηγήσεως τοῦ ἀκολουθοῦντος *τ* τῆς ἑπομένης λέξεως, ὅπερ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἄνω καμπύλης τοῦ *ε* ἐξελήφθη ὡς *δ* μετ' ἀποστρόφου καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπεδόθη ὡς *δέ*. Παρομοία εἶναι ἡ περίπτωσις *β* 26 ἔνθα ὁ κῶδιξ παραδίδει *βασιλῆϊ δ'* (ἔναντι *βασιλῆϊ* τῆς ἐκδόσεως). Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ *δ'* εἶναι δυσεξήγητος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεταγραφὴ τοῦ *ο* εἰς *σ*, ἀποτελοῦσα σφάλμα ὀφειλόμενον πιθανῶς εἰς τὸν μεταγραμματισμὸν ἐκ τῆς μεγαλογραμμάτου. *α* 32 *ἀγροῖς* cod. (ἀντὶ *ἀγροῖο*). Εἰς τὴν ἀμέσως ἑπομένην γλῶσσαν *α* 33 παρέχεται τὸ λῆμμα *ἀγροῖο* μετὰ τοῦ αὐτοῦ ἑρμηνεύματος *τοῦ ἀγροῦ*. Τὸ ἐσφαλμένον *ἀγροῖς* (*α* 32) ἐκρίθη ἐξοβελιστέον λόγῳ τῆς ἐπαναλήψεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ὀρθὴν γλῶσσαν *α* 33. *α* 39 *ἀδέτοις* cod. (ἀντὶ *ἀδέτοιο*). *α* 166 *ἀλήκτοις· ἀκαταπαύστοις* cod. (ἀντὶ *-οιο· -οιο*). *α* 288 *ἀντιθεοῖς* cod. (ἀντὶ *ἀντιθέοιο*). *α* 315 *ἀντ' ἄρτοις* cod. (ἀντὶ *ἀντ' ἄρτοιο*). *α* 317 *ἀντὶ κόροις* cod. (ἀντὶ *ἀντὶ κόροιο*). *ν* 28 *νιφετοῖς* cod. (ἀντὶ *νιφετοῖο*). Εἰς τὸ λῆμμα *ἀειφλεγέα* τῆς γλώσσης *α* 57 παρέχεται τὸ γλώσσημα *ἀείκαστον*, ὅπερ θεωροῦμεν ὡς παρανάγνωσιν τοῦ ὀρθοῦ *ἀείκαυστον*[1]. *α* 78 *ἀλευτῆρσι* cod. (ἀντὶ *ἀθλευτῆρσι*). Ἡ ἔκδοσις παρέχει *ἀεθλευτῆρσι*. Τὸ *ἀθλευτῆρσι* εὐσταθεῖ ὡς varia lectio, δεδομένου ὅτι τὸ *ἀθλητῆρος* τοῦ χωρίου II.I,19,33 παραδίδεται ὡς *ἀθλευτῆρος* εἰς τοὺς κώδικας Paris. gr. 990, Oxon. Barocc. 96, Laur. gr. 7,18, Riccard. gr. 64 (K.I.5) καὶ Vat. Chis. gr. 16 (Hyparchetypus α_2)[2]. *α* 196 *ἀλλοτρίην τ'* (ἀντὶ *ἀλλοτρίων τε*). Τὸ *ω* ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ *ν* ἔδωκε τὴν ἐντύπωσιν τοῦ συμπλέγματος *ην*. Τὸ *ε* τοῦ *τε* κακῶς ἐκθλίβεται, τῆς ἑπομένης λέξεως ἀπὸ συμφώνου ἀρχομένης: *ἀλλοτρίων τε πόθον*. Πιθανῶς ἡ ἐπὶ τοῦ *τ* ἀναπαυομένη ἄνω καμπύλη τοῦ *ε* ἐξελήφθη ὡς ἀπόστροφος. *α* 224 *φανεροῖς* cod. (ἀντὶ *φανερῶς*). Τὸ σφάλμα προῆλθεν ἐκ συγχύσεως τῆς βραχυγραφίας (*οις*) πρὸς τὴν βραχυγραφίαν (*ως*). *α* 238 *σκληροῖν* cod. (ἀντὶ *σκληράν*). Πιθανῶς προέκυψε σύγχυσις τῶν βραχυγραφιῶν (*αν*) καὶ (*ην*) καὶ ἐπηκολούθησεν ὀρθογραφικὸν σφάλμα (*σκληρήν*, *-οῖν*). *α* 264 *ἀνερέσθου* cod. (ἀντὶ *ἀνερεύθου*). *α* 290 *ἀντηνολήσεις* (ἀντὶ *ἀντιβολήσεις*). Εὐεξήγητον σφάλμα ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἐν προκειμένῳ ἐσφαλμένην ἀνάγνωσιν τοῦ συμπλέγματος *ιβο*. *α* 302 *ἀνάγνους· τοὺς ἀκαθάρτους*

1. Ἡ λέξις δὲν θησκυρίζεται εἰς τὰ γνωστὰ λεξικά, ἐνδεχομένως, ὅμως, ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ ἑρμηνευτοῦ, δεδομένης τῆς προτιμήσεως αὐτοῦ διὰ τὰ σύνθετα *ἅπαξ λεγόμενα* γλωσσήματα.

2. Βλ. Höllger - Werhahn, σσ. 21 - 23.

cod. Ἡ ἔκδοσις παρέχει *ἀνάγνοις*. Δεδομένου ὅτι ἑτέρα γραφὴ κατ' αἰτιατικὴν ἀποκλείεται (*βλακεύμασιν ἀνάγνοις, ἀνάγνοις χείλεσιν*), τὸ σφάλμα φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐκ παραναγνώσεως τοῦ συμπλέγματος *οις*. Τὸ ἑρμήνευμα ἀπέδωκεν ἐν συνεχείᾳ ὀρθῶς τὸ ἐσφαλμένον λῆμμα. α 306 *ἀδρανέου* cod. (ἀντὶ *ἀδρανέος*). α 419 *ἀρχίθυροι* cod. (ἀντὶ *ἀγχίθυροι*). β 24 *βασιλήων* cod. (ἀντὶ *βασιλήϊον*), γ 3 *γαῖάν τ'* cod. (ἀντὶ *γαῖά τε*). Τύπος *γαῖάν τ'* δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου, ἐνῷ ἑτέρα γραφὴ κατ' αἰτιατικὴν εἰς τὸν στίχον I.I.9,60 ἀποκλείεται (*γαῖά τε καὶ οὐρανός*). Ἡ ἀπόστροφος πιθανῶς προῆλθεν ἐκ παρεξηγήσεως τῆς συντομογραφίας τοῦ *καί*. γ 44 *γλυκέη* cod. (ἀντὶ *γλυκείη*). Ἡ ἔκδοσις παρέχει *γλυκείᾳ*. Ἡ προτεινομένη διόρθωσις τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος (*γλυκείη*) θεραπεύει τὴν συνήθη παρανάγνωσιν τοῦ *ει* καὶ τὴν ἐσφαλμένην μεταγραφὴν τούτου ὡς *ε*. δ 77 *διλαμπέα* cod. (ἀντὶ *διαλαμπέα*). Πιθανῶς δὲν ἀνεγνώσθη πλήρως ἡ συντομογραφία τοῦ *διά*. δ 85 *διφρήσαντες* cod. (ἀντὶ *διφήσαντες*). ε 314 *πρὸ τούτοις* cod. (ἀντὶ *πρὸς τούτοις*). Πιθανῶς δὲν ἀνεγνώσθη ὀρθῶς ἡ συντομογραφία *πρός*. Διωρθώσαμεν τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος *πρὸ* εἰς *πρός*, λόγῳ τῆς συντακτικῆς ἀνακολουθίας καὶ τοῦ σαφῶς προσθετικοῦ νοήματος τῆς φράσεως εἰς τὸν στίχον II.II,1,198 (: *Μακροβίου δ', ἐπὶ τοῖς, θρέμματος ἡμετέρου*). κ 59 *κεδνά*· † *εὐμενοῦς*, † *τιμίους*. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δέον ὅπως ὑποθέσωμεν δύο ἐσφαλμένας ἀναγνώσεις, δεῖγμα τῆς παρὰ τοῦ λεξικογράφου χρησιμοποιήσεως περισσοτέρων τῆς μιᾶς πηγῶν. Τὸ λῆμμα *κεδνὰ* ἀνεγνώσθη ὡς *κεδνοῦ* καὶ ἀπεδόθη διὰ τῆς γενικῆς *εὐμενοῦς*. Εἰς ἕτερον κώδικα τῶν ἐπῶν ἢ κατὰ μεταγενεστέραν ἀνάγνωσιν τοῦ αὐτοῦ κώδικος τοῦτο ἐξελήφθη ὡς *κεδνοὺς* καὶ ἀπεδόθη διὰ τῆς αἰτιατικῆς *τιμίους*[1]. κ 118-120 *κοίη, κοῖον, κοῖος* cod. Πρόκειται περὶ τῶν λέξεων *οἴη, οἶον, οἶος*, τῶν ὁποίων προηγεῖται ἡ ἄρνησις *οὐκ*. ο 131 *οὖθατ'· τοὺς μάγους* cod. (ἀντὶ *τοὺς μαζούς*). Πρόκειται περὶ οἰκτρᾶς παραφθορᾶς. φ 64 *φηενύπληξ* cod. (ἀντὶ *φρενοπλήξ*).

Ἐκτὸς τῶν παλαιογραφικῶν σφαλμάτων ἀνευρίσκονται καὶ ποικίλα ἄλλα, κυρίως ὀρθογραφικὰ καὶ γραμματικά. Τὰ σφάλματα ταῦτα εἶναι ἀποτελέσματα συμπτώσεων μᾶλλον ἢ δείγματα ἀμαθείας. α 144 *ὑψηλὸν* cod. (ἀντὶ *ὑψηλῶν*). Τὸ διωρθωμένον γλώσσημα ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ λῆμμα *ἄκρων*. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς γραφῆς *ἄκρον* θὰ ἀντέκειτο εἰς τὸ γλώσσημα, δεδομένου ὅτι εἰς ἅπαντα τὰ Γρηγοριανὰ χωρία τὸ *ἄκρον* ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ *ὑψίστου* καὶ οὐχὶ τοῦ *ὑψηλοῦ*. α 171 *ἅλις· ἱκανὸς* cod. (ἀντὶ *ἱκανῶς*). α 290 *μεταλήψεις* (ἀντὶ *μεταλήψει* ἢ -*η*). Ἂν τὸ σφάλμα δὲν θεωρηθῇ ὡς ἀβλέπτημα, δέον ὅπως ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ λήμματος *ἀντιβολήσεις*. α 380 *ἀποψύχοντος· ἀποθανόντος*. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν τύπων θὰ ἀπήτει *ἀποθνήσκοντος* (ἀντὶ *ἀποθανόντος*. Ἡ ἔκδοσις παρέχει ...

1. Αἱ συνεχεῖς παραναγνώσεις μετέβαλον εἰς τὸ ἑρμήνευμα καὶ τὸ γένος καὶ τὴν πτῶσιν τοῦ λήμματος.

νόντος). α 422 *ασαδ'* cod. (ἀντὶ *ἅσσα δ'*). Ἡ ἔκδοσις παρέχει *ὅσσα δ'*. α 424 *ασάτε* cod. (ἀντὶ *ἅσσα τε*). Ἡ ἔκδοσις παρέχει *ὅσσα τε*[1]. α 497 † *ἀφεσάμενοι* cod. (ἀντὶ *ἐφεσσάμενοι*, ὅπερ παρέχεται καὶ ὑπὸ τῆς ἐκδόσεως). β 50 *βομβεύουσιν· βομβοῦσιν, ἠχοῦσιν*. Ἡ ὀρθὴ γραφὴ τοῦ λήμματος εἶναι *βομβεῦσιν*. Τὸ *βομβεύουσιν*[2] δίδει τὴν ἐντύπωσιν γλωσσήματος. δ 88 *δμωαί· αἱ δούλαις* cod. Ἡ κατάληξις -*αις* εἰς τὴν ὀνομαστικὴν πληθ. δὲν ἀποτελεῖ ἰδιομορφίαν τοῦ ἡμετέρου λεξικοῦ, ἅτε ἀπαντῶσα εἰς κείμενα τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος[3]. Παρόμοιον φαινόμενον ἀπαντᾷ εἰς τὴν γλῶσσαν κ 22 : *κακότητες· κακίες* cod. ε 114 *ἐκγ Χριστοῖο* cod. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο οὐρανικῶν κ καὶ χ ἐμφανιζόμενον γ ὑποδηλοῖ πιθανῶς ἀνάλογον ἀνάπτυξιν κατὰ τὴν προφοράν : [ekγχristio]. ε 209 *ἐν πλεόνεσσι· ἐν τοῖς τάχυσι* cod. (ἀντὶ *ταχέσι*). ε 248 *ἔοιμι· γένοιμι* (ἀντὶ *γενοίμην*). Τὸ ἐσφαλμένον γλώσσημα προέκυψεν ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ τύπου τοῦ λήμματος. μ 94 *μνηστῶν· μνηστευμένων* cod. καὶ τ 31 *τετυγμένα· κατασκευασμένα* cod. Αἱ μετοχαὶ τοῦ παρακειμένου σχηματίζονται ἄνευ ἀναδιπλασιασμοῦ καὶ αὐξήσεως ἀντιστοίχως. Τὸ φαινόμενον ἀπαντᾷ ἤδη εἰς κείμενα τοῦ Πολυβίου[4]. τ 94 *τρίτον θεστι* cod. (ἀντὶ *δ' ἐστι*). Τὸ δ ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ θ, σφάλμα ὀφειλόμενον πιθανῶς εἰς παρανάγνωσιν τοῦ δ ἐκληφθέντος ὡς θ.

Τὰ γλωσσήματα καὶ ἑρμηνεύματα τοῦ λεξικοῦ ἐμφανίζουν τὴν αὐτὴν μορφὴν καὶ τὰ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στίχον*. Ἰδιομορφίαι παρουσιάζονται εἰς τὰς ἑξῆς περιπτώσεις : α 175-180, ἔνθα τὰ λήμματα εἶναι φράσεις ἀρχόμεναι διὰ τοῦ συνδέσμου *ἀλλά*, ὅστις διατηρεῖται καὶ εἰς τὸ ἑρμήνευμα ἢ ἀποδίδεται διὰ τοῦ *δέ*. (α 175 : *ἀλλὰ καὶ ὥς· ἀλλὰ καὶ ὅμως*. α 178 : *ἀλλὰ σύ μοι· σὺ δέ μοι*). δ 85 *διφήσαντες· ζητήσαντες φίλα*. Τὸ *φίλα* ἀποτελεῖ προτεινομένην διόρθωσιν τοῦ *φήλα* τοῦ κώδικος. Ἡ λέξις προσδιορίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ *ζητήσαντες* (: διερευνήσαντες μετὰ φιλικῆς διαθέσεως). ε 127 *ἐλευθερίην· ἀπαλλαγὴν τῆς ἀπογραφῆς*. Τὸ ἑρμήνευμα ἔχει τὴν μορφὴν σχολίου. θ 16 *θεοῖο* (I.II,1,527)· *τῷ Θεῷ*. Ἡ γενικὴ ἀπεδόθη διὰ δοτικῆς συμφώνως πρὸς τὸ νόημα τοῦ χωρίου : *ἀνάθημα Θεοῖο*. μ 27 *μέγιστον* (II.II,1,167)· *μεγίστη· ἦν γὰρ παιδαγωγὸς τοῦ ἁγίου*. Ὁ στίχος ἔχει ὡς ἑξῆς : *καὶ πενίην ἱερὴν κλῆρον πόρσυνε μέγιστον*. Τὸ *μεγίστη* τοῦ ἑρμηνεύματος ἀναφέρεται κατὰ τὸ νοούμενον εἰς τὸ *πενίη*, ὅπερ τυγχάνει καὶ ὑποκείμενον τῆς ἀκολουθούσης προτάσεως. μ 46 *Μελχὶ* (I.I,18,27)· *ἠγάγετο ἀπὸ κοινοῦ τὴν Ἐσθάν*. Δὲν

1. Ἡ σύγχυσις τοῦ ἐν λόγῳ λήμματος πρὸς τὸ *Ἀσά τε* (I.I,18,94) φαίνεται ἀπίθανος.

2. Ρῆμα *βομβεύω* εἶναι ἀθησαύριστον.

3. Ὁ ἐν λόγῳ τύπος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον εἰς τὸ κείμενον τῆς *Λαυσαϊκῆς Ἱστορίας* τοῦ Παλλαδίου (ca. 420) (βλ. Jannaris, 267).

4. Βλ. Jannaris, 736.

πρόκειται περὶ ἑρμηνεύματος[1], ἀλλὰ περὶ συμπληρώσεως τῆς προτάσεως βάσει τοῦ προηγουμένου στίχου I.I,18,26 : *Ματθὰν ἐκ Σολομῶντος ἄγων γένος, ἠγάγετ' 'Εσθάν*[2]. 'Ερμηνεύματα προκύψαντα ἐκ παρανοήσεων τῶν λημμάτων ἀνευρίσκονται ὀλίγα. α 17 *ἄγερθεν· συνηθροίσθη* cod. (ἀντὶ *συνηθροίσθησαν*). 'Η κατάληξις *-εν* τοῦ ἐπικοῦ τύπου τοῦ γ' πληθ. προσώπου συνεχύθη πρὸς τὴν τοῦ γ' ἑν. προσώπου. α 247 *'Αμφίλοχος· ἀμφίλογος*. Τὸ λῆμμα ἀποτελεῖ κύριον ὄνομα. Τὸ γλώσσημα ἐμφανίζεται ὡς προϊὸν παρετυμολογίας. α 361 *ἀπ' οὔατος· μακρὰν ἀκοῆς*. 'Η ἔκφρασις *ἀπ' οὔατος ἡμετέροιο* (II.II, 5,77) ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτηκοΐας. 'Ο ἑρμηνευτὴς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὸ νόημα τοῦ χωρίου. α 373 *ἄπο τὰς γραμμάς· πόῤῥω τῆς γραμμῆς*. 'Ο κῶδιξ παρέχει *απο τας γραμμᾶς*. 'Ο ἑρμηνευτὴς προφανῶς ἐξέλαβε τὸ *τας γραμμᾶς* ὡς γενικὴν ἑν. (: δωρικὸς τύπος). 'Αλλ' ὁ Γρηγόριος δὲν ἀρέσκεται εἰς τοὺς δωρισμούς, ἡ δὲ πρόθεσις ὑπέστη ἀναστροφὴν τοῦ τόνου (*ἄπο*) ὡς ἀκολουθοῦσα τὸ ῥῆμα εἰς ὃ ἀνήκει : *Φεῦγ' ἄπο τὰς γραμμάς, ὦ βάρβαρε, μή με διόχλει* (II.I,57,1). α 412 *ἀρτεμέων τε· †ἀρπαλέαις*. Τὸ γλώσσημα εἶναι ἀθεράπευτον. Μεταγενεστέρα χεὶρ ἐπιχειρήσασα ὅπως διορθώσῃ τὸ κείμενον (*τοῖς ἄρτι παλέαις*) μᾶλλον ἐπεδείνωσε τὴν κατάστασιν. ε 4 *†ἔυαδεν· †ἤρησεν, εἶπεν*. Τὸ λῆμμα ὀρθῶς ἔχει *ἕαδεν* (II.I,19,57). Τὸ *εὔαδεν* προῆλθεν ἐκ παραναγνώσεως. 'Εν συνεχείᾳ προέκυψε σύγχυσις τοῦ ἐσφαλμένου *εὔαδεν* πρὸς τὸ ῥῆμα *αὐδῶ*, συνεπείᾳ δὲ ταύτης ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἑρμήνευμα τύπος τοῦ συγγενοῦς σημασίας ῥήματος *λέγω*. Τὸ ἐσφαλμένον *ἤρησεν* τοῦ ἑρμηνεύματος (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ἤρεσεν*) προέκυψεν εἴτε ἐκ παραναγνώσεως εἴτε ἐξ ἐπιδράσεως τῶν τύπων *ἐρῶ, εἴρηκα* κ.τ.ὅ. τοῦ *λέγω*. κ 131 *κοσμοβίων· †τῶν τῷ βίῳ κεκοσμημένων*. Εὐεξήγητος παρερμηνεία. π 35 *παρθενίην· τὴν παρθενικήν*. 'Ο τύπος *παρθενίην* οὐδαμοῦ τοῦ Γρηγορίου χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπίθετον. π 137 *πολλῶν τοι· πολλῶν † σοι*. Τὸ βεβαιωτικὸν *τοι* ἐξελήφθη ὡς ἐπικὸς τύπος τοῦ *σοι* καὶ ἀπεδόθη ἀναλόγως. Αἱ ἐπισημανθεῖσαι παρανοήσεις κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν λημμάτων δὲν ἐμποδίζουν τὸν λεξικογράφον νὰ διακρίνῃ τὰς διαφορετικὰς ἑρμηνείας ἰδίων λημμάτων, ἀπαντώντων εἰς τὰ ἔπη πλέον ἢ ἅπαξ. α 150-151 *ἄκοσμον· ἀκαλλές, ἀειδὲς* (150) καὶ *ἄτακτον* (151). α 153, 187 *ἄλκαρ· βοήθημα* (153) καὶ *ἀποσόβημα, βοήθειαν* (187). α 299-300 *ἄνακτα· δεσπότην* (299) καὶ *βασιλέα* (300). Τὸ λῆμμα *ἄνακτα* ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὰ ἔπη, ἀλλὰ διὰ τοῦ γλωσσήματος *δεσπότην* μόνον εἰς τὸ χωρίον I.I, 30,3 εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ (: *Σὲ τὸν ἄφθιτον μονάρχην|δὸς ἀνυμνεῖν, δὸς ἀείδειν, | τὸν ἄνακτα τὸν δεσπότην*). β 38-39 *βήμασι· δικαστηρίοις* (38) καὶ

1. Τὸ ὄνομα *Μελχὶ* ἀποδίδεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὡς *βασιλεὺς* (βλ. Lagarde, 183,39, 194,69 καὶ 203,12).

2. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συμπληροῦται ἡ πρότασις καὶ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν : Nathides nomine Melchi (eam duxit). (PG 37, 483 - 484A15).

θρόνοις ὑψηλοῖς (39). δ 113-114 *δύην· τὴν δυστυχίαν* (113), *δύης· τῆς κακοπαθείας* (114). ε 123-124 *ἔλεξας· εἶπας* (123), *ἔφησας* (124). Τὸ ἀντίθετον φαινόμενον, ἤτοι διαφορετικὰ λήμματα μετὰ τῆς αὐτῆς ἑρμηνείας, ἀπαντᾷ εἰς τὰς γλώσσας γ 24-25 : *γενεὴν* (24) καὶ *γενέθλην* (25)· *γενεάν*.

'Η παίδευσις καὶ ἡ λογιότης τοῦ ἑρμηνευτοῦ καθίστανται σαφεῖς καθ' ἅπασαν τὴν ἔκτασιν τοῦ λεξικοῦ. Κατωτέρω διαπραγματευόμεθα γλώσσας ὧν τὰ γλωσσήματα ἢ ἑρμηνεύματα μαρτυροῦν φιλολογικὴν δεινότητα, ὑψηλὴν ἑρμηνευτικὴν ἱκανότητα ἢ καὶ ἐκζήτησιν τοῦ λεξικογράφου. α 34 *ἀγὼν* (II.I,73,1)· *τέλος*. Τὸ λῆμμα ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὰ ἔπη. Διὰ τοῦ γλωσσήματος *τέλος* ἀποδίδεται μόνον τὸ λῆμμα τοῦ χωρίου II.I,73,1 : *ἐγγὺς ἀγὼν βιότοιο*. α 62 *ἀεργόν· ἀργόν*. Δὲν πρόκειται περὶ γλωσσήματος, ἀλλὰ περὶ τοῦ συνῃρημένου τύπου τοῦ λήμματος. α 77 *ἀθερίζων· ἀποφαυλίζων*. 'Ως γλώσσημα ἐχρησιμοποιήθη ὁ σπανιώτερος τύπος τοῦ ῥήματος ἔναντι τοῦ ἀττικοῦ *ἀποφλαυρίζων*[1]. α 81 *ἀθρήσειας· θεωρήσειας*. Τὸ γλώσσημα τίθεται εἰς τὸν αὐτὸν καὶ τὸ λῆμμα γραμματικὸν τύπον. α 128 *αἰτέομεν· αἰτοῦμεν*. Σημειοῦται ὁ συνῃρημένος τύπος τοῦ λήμματος. α 163 *ἀλγεινὴ* cod. (ἔναντι *ἀλεγεινὴ* τῆς ἐκδόσεως). 'Εξαττικισμὸς τοῦ λήμματος. α 230 *ἀμφίθετος· ἑκατέρωθεν δυναμένη τίθεσθαι*. Τὸ ἐκτεταμένον ἑρμήνευμα παρουσιάζει μορφὴν γραμματικοῦ σχολίου. α 254 *ἀμφὶ* (I.II,29,96)· *ἐπὶ τοῖς*. 'Η πρόθεσις *ἀμφὶ* ἀπαντᾷ πολλάκις εἰς τὰ ἔπη (I.II,1,39. I.II,2,69...). Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὸ ἑρμήνευμα ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν φράσιν *ἀμφὶ νέοις* τοῦ στίχου I.II,29,96, ἥτις ἑρμηνεύεται εἰς τὴν γλῶσσαν α 256. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐν λόγῳ φράσις ἀποδίδεται διὰ δύο γλωσσῶν, ὧν ἡ πρώτη ἔχει ὡς λῆμμα τὴν πρόθεσιν, ἐνῷ ἡ δευτέρα τὸ σύνολον τῆς φράσεως. α 259 *ἀναιδέα· ἀναιδῆ*. Εἰς τὴν θέσιν τοῦ γλωσσήματος σημειοῦται ὁ συνῃρημένος τύπος. α 263 *ἀντιάαν* (I.II, 29,320)· *ἀπαντήσῃς*. 'Η ἑρμηνεία ἀποδίδεται ὀρθῶς, διότι τὸ ἀπαρέμφατον ἐπέχει θέσιν προστακτικῆς συνοδευομένης ὑπ' ἀρνήσεως (*τοῖς δ' ἄλλοις πάθεσιν, μηδ' ὄναρ ἀντιάαν*)[2]. α 297 *ἀναιδέας· τοὺς ἀναιδεῖς*. Σημειοῦται ὁ συνῃρημένος τύπος. α 318 *ἀντιθέτους* (I.I,12,29)· *ἀντίθετον· τὸ τοῦ λόγου σχῆμα ὃ ἐπετήδευον οἱ Γοργίαν μιμούμενοι*. 'Ακαίρως καὶ παρὰ προσδοκίαν παρουσιάζεται ῥητορικὸν σχόλιον ἐξ ἀφορμῆς κοινοχρήστου λέξεως. α 343 *ἄπα[[υ]]στοι· ἄγευστοι, νήστιες*. Χρησιμοποιεῖται ὁ ἐπικὸς τύπος *νήστιες* ἀντὶ τοῦ ἀττικοῦ *νήστεις*. α 368 *ἀπὸ νύσσης· ἀπὸ ἀφετηρίας, καμπτοῦ θυρῶν*. 'Η φράσις *ἀπὸ νύσσης* σημαίνουσα συνήθως *ἀπὸ τοῦ καμπτῆρος τοῦ ἱπποδρομίου* εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν (II.II,1,106) προσλαμβάνει εἰδικὴν σημασίαν μὴ μαρτυρουμένην εἰς ἕτερα λεξικά. α 392 *ἀριστήων· ἀρι-*

1. Βλ. LSJ s.v., Sophocles, s.v., EM 789,51.

2. Εἰς τὴν ἔκδοσιν γράφεται ἐσφαλμένως *ἀντιάᾳν*. Τὸ ὀρθὸν *ἀντιάαν* παρέχεται ὑπὸ Knecht, Gegen die Putzsucht der Frauen, σ. 34.

στέων. Ἐξαττικισμὸς τοῦ ἐπικοῦ τύπου. *α* 478 *ἀφραδέοντες· μωραίνοντες*. Διὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ γλωσσήματος ἐχρησιμοποιήθη τύπος τοῦ σπανίως ἀμεταβάτως χρησιμοποιουμένου ρήματος *μωραίνω* (= φέρομαι ὡς μωρός). *α* 491 *ἀφορμηθείς· ὁρμώμενος*. Ὁ ἀόριστος ἀποδίδεται δι' ἐνεστῶτος, στοιχεῖον καθιστῶν ζωηροτέρας τὰς περιγραφὰς τοῦ κειμένου (: II.II,1,65-66 . . . *ποίμνης τις ἐμῆς ὄϊς ἦεν ἐκείνων,|ἔνθεν ἀφορμηθεὶς ἄστεος ἐξ ὀλίγου*. II.I,10,26 *ἔνθεν ἀφορμηθείς, τέρψομαι ἀτρεμίῃ*). *γ* 33 *γένοιτο* (II.II,4,31)· *γένοιτο βρῶσις δηλονότι*. Ὁ στίχος ἔχει ὡς ἑξῆς : *λάπτων ὥς τιν' ἐδητύν, ὅπως μὴ θηρσὶ γένοιτο*. Τὸ λῆμμα τῆς γλώσσης εἶναι τὸ ρῆμα τῆς ἐλλειπτικῆς προτάσεως *ὅπως μὴ θηρσὶ γένοιτο*, ἧς οἱ ὅροι συμπληροῦνται δίκην ἑρμηνεύματος. *δ* 33 *δεῖγμα* (II.II,5,176)· *ἄριστα*. Ἐλευθέρα ἀπόδοσις στοιχοῦσα εἰς τὸ νόημα τοῦ χωρίου : *δεῖγμα φέρων, γραπτὸν κλέος* (= *δεῖγμα ἄριστον φέρων* . . .). *ε* 31 *ἐδωδὴν* (II.I,45,109)· *τροφήν· τὴν μαστίχην λέγει*. Διὰ τοῦ ὡς ἄνω σχολίου γίνεται ἀναφορὰ εἰς τὸ *ἀνδροφόνον φυτὸν* (στίχος 108), ἤτοι εἰς τὸ δένδρον τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. *ε* 197 *ἐν λάεσσι· ἐν τοῖς νεκροῖς*. Τὸ ἑρμήνευμα πιθανῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν στίχον II.I,32,42 *οὔνομά τ' ἐν λάεσσι λιπεῖν ἐπικήδειον οἰκτροῖς*, ἂν θεωρηθῇ ὅτι διὰ τῶν ἐπιτυμβίων λίθων νοοῦνται καὶ οἱ νεκροί. Πιθανωτέρα τυγχάνει ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἑρμηνεύματος εἰς τὴν φράσιν *ἐν λεχέεσσι* τοῦ χωρίου II.I,51,19, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον τὸ ἑρμήνευμα *ἐν τοῖς νεκροῖς* παραδίδεται ὡς διάστιχος ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τούτου[1]. *ε* 206 *ἐνόσφισαν* (II.II,3,29)· *ἐχώρισαν*. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν τὸ λῆμμα σημαίνει *ἐσκύλευσαν*. Ἐν τούτοις, ὁ λεξικογράφος παρέχει τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ὡς ἐὰν δὲν εἶχεν ἐνώπιον αὐτοῦ τὸ κείμενον: *Ἄλλον δ' αὖ βασιλῆες ἐνόσφισαν, ὧνπερ ἔχεσκον*. *ε* 209 *ἐν πλεόνεσσι* (I.II, 2,28)· *ἐν τοῖς ταχέσι*. Ἡ ἑρμηνεία ἀποδίδει ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν τῶν στίχων 27-28 (. . .*τοῦδ' ἐπίβαινε | βαθμοῖς ἐν πλεόνεσσιν, ἀεὶ τὸ πρόσθε δεδορκώς*), ἔνθα ἡ φράσις *βαθμοῖς ἐν πλεόνεσσι* ἐκφράζει τὴν ταχύτητα τῆς ἀναβάσεως. *ε* 279 *ἐπέχραε* (II.I,13,128. I.I,14,7 . . .)· *ἐφώρμησεν, ἐβάρησεν*. Τὸ ρῆμα *βαρέω* ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὸ ἑρμήνευμα ὡς μεταβατικὸν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ *βαρέως ἐπέρριψε*. Ἡ μεταβατικὴ χρῆσις τοῦ ρήματος εἶναι σπανία, οὐδέποτε δ' ἀπαντᾷ ἐν τῇ ὡς ἄνω ἐννοίᾳ[2]. *ε* 331 *ἐρρέτω* (I.II,8,60. II.II,4,53 . . .)· *οἰμωζέτω*. Συνήθης παρ' ἀττικοῖς ἐτύγχανεν ἡ προστακτικὴ *οἴμωζε*[3]. Ἐνταῦθα χρησιμοποιεῖται τὸ πρῶτον τὸ γ' πρόσωπον τῆς προστακτικῆς. *ε* 394 *ἑταῖρος· ἑταῖρος φίλος ἑρμηνεύεται*. Εἰς τὸ ἑρμήνευμα ἐπαναλαμβάνεται τὸ λῆμμα. Ἡ χρῆσις τοῦ *ἑρμηνεύεται* συνήθης κατὰ τὸν ὑπομνηματισμὸν τῶν

1. Βλ. PG 37, 1395, σημ. 19.
2. Παρὰ Sophocles s.v. ἀναφέρονται μεταβατικαὶ χρήσεις τοῦ ρήματος, ἀλλ' οὐχὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ.
3. Βλ. LSK s.v.

κειμένων. *ε* 397 *ἔτικτες* (II.I,87,13. II.I,87,1 . . .)· *ἐγέννησας*. Ἡ ποιητικὴ χρῆσις τοῦ παρατατικοῦ ἀποδίδεται ὀρθῶς δι' ἀορίστου (: *μῆτερ ἐμή, τί μ' ἔτικτες* . . .). *ζ* 7, 8, 10, 11, 13, 14 *ζωόν· ζῶντα, ζώοντες· ζῶντες, ζώει· ζῇ* . . ., *ζώει⟨ν⟩· ζῆν, ζώουσιν· ζῶσιν, ζῶε· ζῆθι*. Τὰ λήμματα μεταφέρονται εἰς τὴν ἀττικὴν διάλεκτον. *η* 21 *ἡδυεπής· ἡδύλαλος*. Τὸ γλώσσημα εἶναι σπανιώτατον, ἀπαντῶν ἅπαξ εἰς κείμενον τοῦ δ' αἰῶνος[1]. *κ* 68 *κεῖνον* (I.II,1,158. I.I,18, 65)· *ἐκεῖνον· κατὰ τιμὴν τὸ ἐκεῖνον*. Τὸ παρὸν γραμματικὸν σχόλιον δὲν παραδίδεται ὑφ' ἑτέρας πηγῆς. Πιθανῶς διὰ τοῦ σχολίου ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ τύποι *κεῖνος, κεῖνον* κ.ο.κ. χρησιμοποιούμενοι ἐπὶ σπουδαίων προσώπων ἀποδίδουν ἀκριβέστερον τὴν ἔννοιαν τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς τιμῆς. *π* 34 *παρήϊα· τὰ παρεῖα*. Ὡς γλώσσημα χρησιμοποιεῖται ἡ ὀνομαστικὴ πληθ. τοῦ ἀδοκίμου ἀττικοῦ τύπου *παρεῖον*[2]. *π* 63 *πεδίοισιν· γηδίοισιν*. Εἰς τὸ γλώσσημα διατηρεῖται ἡ ἐπικὴ κατάληξις. *π* 155 *πόσιος· ὁ ἀνήρ*. Τὸ λῆμμα ἀπεδόθη, παρὰ τὴν συνήθειαν, κατ' ὀνομαστικὴν τοῦ ἑν. (ὁ *πόσις*). *σ* 52 *στιβάδεσσι· χαμαιστρωσίαις*. Τὸ γλώσσημα εἶναι σπάνιον, ἀπαντᾷ δὲ τὸ πρῶτον παρὰ *Χριστῷ πάσχοντι*, στ. 1832[3]. *ω* 23, 27 *ὡς· αἴθε, ὡς ὄφελον· αἴθε ὄφελον*. Ἡ χρῆσις τοῦ *αἴθε*, ἀρχαιοτέρα τῆς τοῦ *ὡς*, εἶναι μοναδικὴ εἰς τὰς ἐν λόγῳ γλώσσας καὶ μαρτυρεῖ τάσιν ἐπιδείξεως γνώσεων ἐκ μέρους τοῦ λεξικογράφου.

Ἀξιοσημείωτον τυγχάνει τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν λημμάτων ὁ λεξικογράφος δημιουργεῖ νέας λέξεις, κυρίως ἵνα ἀποδώσῃ συνθέτους λέξεις τοῦ κειμένου τοῦ Γρηγορίου. Κατωτέρω παρουσιάζονται αἱ λέξεις (: γλωσσήματα), αἵτινες μέχρι σήμερον παραμένουν ἀθησαύριστοι. *β* 13 ***βαρυθάνατος*** (λῆμμα : *βαρύποτμος*). *δ* 95 ***δολιογνῶμον*** (λῆμμα : *δολομήχανε*)[4]. *δ* 121 ***κακόμαχε*** (λῆμμα : *δύσμαχε*)[5]. *ε* 415 ***εὐπεριφερέσι*** (λῆμμα : *εὐκύκλοισι*). *η* 14 ***ἡδυφάγου*** (λῆμμα : *ἡδυβόροιο*)[6]. *θ* 61 ***θηριοποιοῖς*** (λῆμμα : *θηροτόκοις*)[7]. *ι* 11 ***ἐμπειρογνώσιῃ*** (λῆμμα : *ἴδμονι*). *ι* 60 ***ἰσομέριστον*** (λῆμμα: *ἰσονέμητον*). *κ* 86 ***κρυπτῆρος*** (λῆμμα: *κευθμῶνος*). *μ* 40 ***μελανοσώμοις*** (λῆμμα : *μελαγχρώτεσσιν*). *μ* 84 ***κολακόλαλον*** (λῆμμα : *μειλιχόμυθον*)[8]. *τ* 48

1. Παρ' Ἐφρ. Σύρῳ PG 3, 262A. Ἡ λέξις θησαυρίζεται παρὰ Lampe s.v. Παρὰ LSK s.v. θησαυρίζεται ὡς *ἡδυλάλος*.
2. Βλ. LSJ s.v. *παρήϊον*.
3. Βλ. Lampe s.v.
4. Μαρτυρεῖται λέξις *δολιόγνωμος* (βλ. LSJ s.v.), ἀλλ' οὐχὶ *δολιογνώμων*.
5. Μαρτυρεῖται ρῆμα *κακομαχέω* (βλ. LSK s.v. καὶ Sophocles s.v.), ἀλλὰ τὸ ἐπίθετον εἶναι ἀμάρτυρον.
6. Μαρτυρεῖται ρῆμα *ἡδυφαγέω* (βλ. LSK s.v. καὶ Lampe s.v.), ἀλλ' οὐχὶ τὸ ἐπίθετον.
7. Μαρτυρεῖται ρῆμα *θηριοποιέω* (βλ. LSK s.v.), ἀλλ' οὐχὶ τὸ ἐπίθετον. Ἐξ ἄλλου, τὸ ὡς ἄνω ρῆμα ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ *μεταβάλλειν εἰς ἄγρια ζῷα* καὶ οὐχὶ τοῦ *γεννᾶν θῆρας*.
8. Καὶ ἡ λέξις *μειλιχόμυθον* εἶναι *ἅπαξ λεγόμενον* τοῦ Γρηγορίου (βλ. LSK s.v. καὶ Lampe s.v.).

μακροφανεὶς (λῆμμα: *τηλεφανής*). υ 25 ***ὑποσκαρίζοντες*** (λῆμμα: *ὑποσκαίροντες*). Ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω δεκατριῶν ἅπαξ χρησιμοποιοῦνται καὶ δύο λατινικαὶ λέξεις, εἰσαχθεῖσαι ἐνωρὶς εἰς τὸ βυζαντινὸν λεξιλόγιον: κ 149 *κρήδεμνον· τὸ* ***σουδάριον*** καὶ ο 46 *οἰνοχόοι δ'·* ***οἱ πιγκέρναι***[1].

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ προέλευσις τριάκοντα ἑνὸς λημμάτων μὴ ἀνευρισκομένων εἰς τὰ ποιητικὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου. Τὰ παρεισφρήσαντα λήμματα εἶναι τὰ ἑξῆς: α 108, 109, 293, 294, 354, 505, β 64, δ 3, ε 312, 319, 437, 458, 464, η 107, θ 74, 75, ι 47, 70, κ 27, λ 81, μ 59, 119, π 39, σ 4, τ 99, υ 43, χ 33, 37, ω 36, 41, 42. Ἡ προέλευσις πέντε ἐξ αὐτῶν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐντοπισθῇ: α 109 *αἰνιττόμενος* (Γρηγ. Ναζ. Λόγ. 40, 373, 110). α 453 *ἀπαιτητὴς* (Γρηγ. Νύσ., *κατὰ τοκιζ.*, 46, 437Β). ε 464 *ἐφώρμησεν*. Πιθανῶς τὸ λῆμμα ἐπαναλαμβάνει τὸ γλώσσημα τῆς γλώσσης ε 279. π 39 *πάσματα*. Τὸ λῆμμα προῆλθε πιθανῶς ἐκ παραναγνώσεως τῆς λέξεως *φάσματα* (I.II,15,126, II.I,1,291...). υ 43 *ὑψιφόρους τ'* (τὸ λῆμμα ἀπαντᾷ παρὰ Διον. Ἀρεοπ., *περὶ οὐρ. ἱερ.* 15,8).

Τὰ λήμματα τοῦ λεξικοῦ ὧν ἡ μορφὴ διαφέρει τῆς τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν ἀπηχοῦν τὴν παράδοσιν τοῦ κώδικος Χ ὃν ἐχρησιμοποίησεν ὁ λεξικογράφος. Αἱ ἀφιστάμεναι τῆς παραδόσεως τῶν ἐπῶν γραφαὶ τῶν λημμάτων σημειοῦνται ἑκάστοτε εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Ἐν τούτοις κρίνεται σκόπιμος ἡ μελέτη τῶν κάτωθι χαρακτηριστικῶν περιπτώσεων, λόγῳ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπερ παρουσιάζουν διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν. α 25 *ἁγνίσας* cod. (*ἁγνίσσας* ed.). Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος καταστρέφει τὸ μέτρον εἰς τὸν στίχον II.II,1,146 (: *Ἀβραὰμ | ἁγνίσας || ὧν τεκέων δυάδα* : - υ υ | - υ - || - υ υ - υ υ υ). α 40 *ἀδέτοις· πεζοῖς*. Ὁ στίχος II.II,4,116 ἔχει ὡς ἑξῆς: *ἐν πάντεσσι νόμοισιν ὁμῶς, ἀδέτοις τε δετοῖς τε*. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ *ἀδέτοις* διὰ τοῦ *πεζοῖς* ὁδηγεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς ὑποθέσεως ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Χ παρεῖχε *λόγοισιν* ἀντὶ *νόμοισιν*, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως καταστῇ σαφὴς ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ ποιητικοῦ καὶ πεζοῦ λόγου (*λόγοισιν ἀδέτοις - λόγοισι δετοῖς*). Κατὰ ταῦτα, ἐπαληθεύεται καὶ ἡ σχετικὴ ὑποψία τῶν ἐκδοτῶν, οἵτινες προέτειναν τὴν γραφὴν *λόγοισιν* ὡς ὀρθοτέραν[2]. α 104 *ἀϊδρίησιν* cod. (*ἀϊδρείησιν* ed.). Ἀμφότεραι αἱ γραφαὶ ὀρθαί. Διετηρήσαμεν τὴν γραφὴν τοῦ ἡμετέρου κώδικος, καθ' ὅσον ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ Paris. Coisl. 56 καὶ ὑπ' ἄλλων δύο Regg.[3]. α 133 *αἷς* cod. (*αἳ* ed.). Ἡ γραφὴ

1. Ἡ χρῆσις τῶν ἐν λόγῳ λέξεων οὐδεμίαν ἔνδειξιν χρονολογήσεως τοῦ λεξικοῦ παρέχει, καθ' ὅσον ἡ μὲν πρώτη ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰ κείμενα τοῦ Εὐαγγελίου (Λουκ. 19,20. Ἰω. 11,44 καὶ 20,7. Πράξ. Ἀπ. 19,12), ἡ δὲ δευτέρα εἰς πάπυρον τοῦ δ' αἰ. μ.Χ. (PLond. 5.1656.3). (Βλ. LSJ s.v.).
2. Βλ. PG 37, 1513, σημ. 116.
3. Βλ. PG 37, 1459, σημ. 99.

τοῦ ἡμετέρου κώδικος ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ Vat. Chis. gr. 16[1]. α 231 *ἀμφιχορεύοι* cod. (*ἀμφιχορεύει* ed.). Ἡ γραφὴ τοῦ λήμματος ἀποτελεῖ variam lectionem, ἥτις καὶ νοηματικῶς εὐσταθεῖ. α 377 *ἀπό, Χριστέ, πόληος* cod. (*ἀπὸ Χριστοπόληος* ed.). Διετηρήθη ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος ὡς ἐπιβεβαιουμένη καὶ ὑπὸ τοῦ Paris. gr. 990[2]. α 439 *ἀσώμενος* cod. (*ἀτώμενος* ed.). Ἀμφότεραι αἱ γραφαὶ ὀρθαί, θεραπεύουσαι ἐξ ἴσου τὸ μέτρον. α 492 *ἀφραδεούσαις* cod. (*ἀφραδέουσιν* ed.). Ἡ γραφὴ τοῦ ἡμετέρου κώδικος παραδίδεται καὶ ὑπὸ τοῦ Vat. Chis. gr. 16[3]. ε 157 *ἔμπαλί τε* cod. (*ἔμπαλιν αὖ* ed.). Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος παραδίδεται καὶ ὑπὸ τοῦ Vat. Chis. gr. 16 καὶ ὑφ' ἑτέρου Βατικανοῦ. Ἐμμέσως ὑπὲρ τῆς γραφῆς ταύτης συνηγορεῖ καὶ τὸ διάστιχον ἑρμήνευμα τοῦ Paris. gr. 991: *καὶ τὸ ἀνάπαλιν*[4]. ε 318 *ἑρπιστὰς* cod. (*ἑρπυστὰς* ed. *ἑρπηστὰς* Knecht). Ἡ ἐσφαλμένη γραφὴ τοῦ ἡμετέρου κώδικος παραδίδεται καὶ ὑπὸ τοῦ Vat. gr. 497[5].

Ἀνεφέρθη ἤδη ὅτι τὰ λήμματα τοῦ λεξικοῦ ἀντλοῦνται ἀδιακρίτως ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ποιήσεων τοῦ Γρηγορίου. Τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικὸν τοῦ περιεχομένου τοῦ κώδικος Χ ἀφ' οὗ ἤντλησεν ὁ λεξικογράφος τὰ λήμματα τοῦ λεξικοῦ. Ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι λήμματα ἐκ τοῦ *Χριστοῦ Πάσχοντος* εἶναι ἀνύπαρκτα εἰς τὸ λεξικόν, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ποίημα δὲν συμπεριελαμβάνετο εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Χ παρεχόμενον corpus. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσῃ ἓν ἐπὶ πλέον δεδομένον κατὰ τὴν μακρὰν συζήτησιν περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ ποιήματος.

III. ΑΙ ΠΗΓΑΙ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

Ὡς καὶ τὸ λεξικὸν *κατὰ στίχον*, οὕτω καὶ τὸ λεξικὸν *κατὰ στοιχεῖον* φαίνεται ὅτι προῆλθε κυρίως ἐκ διαστίχων ἑρμηνειῶν τοῦ κώδικος Χ τῶν ἐπῶν. Ἀλλ' εἰς τὸ λεξικὸν τοῦτο ἐντοπίζονται καὶ ἐπιδράσεις ἐκ τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν λεξικῶν, αἵτινες πρέπει νὰ τύχουν ἰδιαιτέρας μελέτης, ὅπως διακριβωθῇ μέχρι ποίου βαθμοῦ ὁ ἡμέτερος λεξικογράφος ἀνέτρεξεν εἰς τὰ πρὸ αὐτοῦ γνωστὰ βυζαντινὰ λεξικά.

Ἡ προέλευσις πολλῶν γλωσσημάτων καὶ ἑρμηνευμάτων ἐκ διαστίχων ἑρμηνειῶν φαίνεται σαφῶς εἰς τὰς περιπτώσεις μερικῆς ἢ ὁλικῆς ἀνακολουθίας τῶν λημμάτων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα γλωσσήματα καὶ ἑρμηνεύματα[6]. Χα-

1. Βλ. PG 37, 481, σημ. 3.
2. Βλ. PG 37, 504, σημ. 76.
3. Βλ. PG 37, 1460, σημ. 105.
4. Βλ. PG 37, 495, σημ. 18.
5. Βλ. Knecht, Gegen die Putzsucht der Frauen, σσ. 14, 34.
6. Συνηθεστέρα ἀνακολουθία εἶναι ἡ παρατηρουμένη κατὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν γενῶν τῶν ὀνομάτων.

ρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς γλώσσης α 193 : *ἄλλον· ἄλλην*. Προφανῶς ὁ λεξικογράφος ἀνέγνωσεν ὑπεράνω τῆς φράσεως *ἄλλον βίον* (I.II,2, 132. II.I,87,22...) τὴν διάστιχον ἑρμηνείαν *ἄλλην ζωήν*. Κατὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ λεξικοῦ μεταφέρει τὸ λῆμμα *ἄλλον* μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου γλωσσήματος *ἄλλην*, ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἀνακολουθίαν τοῦ γένους, ἥτις θεραπεύεται μόνον ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ συμφραζόμενα. Παρόμοια παραδείγματα ἀνευρίσκονται πολλά : α 272 *ἄνα, δελφὶς* (II.II,5,90)· *βασιλεῦ, δελφίς*. Ὁ στίχος ἔχει ὡς ἑξῆς : *οὐκ ἐρέει, «Τί μ' ἔτευξας ἁλὸς τέκος, ὦ Ἄνα ;» δελφίς.* Τὸ λῆμμα ἀπετελέσθη ἐκ δύο λέξεων οὐδεμίαν συντακτικὴν σχέσιν ἐχουσῶν, ἀλλ' ἁπλῶς παρακειμένων καὶ εἰς τὸν στίχον καὶ εἰς τὴν διάστιχον ἑρμηνείαν. α 310 *ἀνεῦρον* (II.I,88,172. II.II,3,84)· *ἀνεῦρον*. Δὲν πρόκειται περὶ ἐπαναλήψεως τοῦ λήμματος. Κατὰ τὴν διάστιχον ἑρμηνείαν ἡ συγκεκριμένη λέξις δὲν ἡρμηνεύθη, ὡς μὴ ἐμποδίζουσα τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου. α 338 *ἅπαν· ἅπας*. Πιθανῶς ἐκ τοῦ στίχου II.I,11,205 : *τὸ γὰρ πλήρωμα τῆς νεὼς ἅπαν* (*ἅπας ὁ λαός ;*). α 345 *ἀπείρονα* (I.I,18,7)· *πολλὴν* (*ἀπείρονα πόντον - πολλὴν θάλασσαν*). α 360 *ἀπὸ κηρία* (II.II,5,243)· *κηρία*. Ὁ στίχος ἔχει ὡς ἑξῆς : ...*στάζοι δ' ἀπὸ κηρία βίβλου*. Κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ἡ πρόθεσις συνήφθη μετὰ τοῦ ῥήματος. Ὁ λεξικογράφος ἐπιθυμεῖ ἴσως νὰ ἐπισημάνῃ ὅτι ἡ πρόθεσις *ἀπὸ* οὐδόλως συσχετίζεται πρὸς τὰ *κηρία*, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀκολουθοῦν *στάζοι ἀφ'* οὗ ἀπεμακρύνθη διὰ τμήσεως. α 387 *ἀργυρέοις* (II.II,4,179)· *ἀργυραῖς* (*ἀργυρέοις κολεοῖς - ἀργυραῖς ξιφοθήκαις*). α 413 *ἄῤῥενι* (II.II,1,233. A,29,4)· *τῇ ἀνδρείᾳ*. Τὸ ἑρμήνευμα ἀποδίδει τὴν ἔκφρασιν *ἄῤῥενι θυμῷ*. Τὸ διάστιχον ἑρμήνευμα εὑρίσκετο ὑπεράνω τῆς λέξεως *ἄῤῥενι*, ἂν καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὴν περίφρασιν· ὑπεράνω τῆς λέξεως *θυμῷ* ἐγράφετο ἡ συνέχεια τῆς παραφράσεως. α 447 *ἀτμὸς* (II.II,4,19)· *τρισμός*. Τὸ γλώσσημα ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν περίφρασιν *ἀτμὸς ὀδόντων*. α 510 *ἄχολον* (II.II,5,202)· *καταπαῦον*. Ἀνεμένετο *καταπαῦον τὴν ὀργήν*. Ἀλλ' ὑπεράνω τοῦ *ἄχολον* ὑπῆρχε τὸ διάστιχον γλώσσημα *καταπαῦον*, ἐνῷ ἡ συνέχεια τῆς παραφράσεως ἐγράφετο ὑπεράνω τῶν ἑπομένων λέξεων (*τε, κακῶν ἐπίληθον ἁπάντων*). ε 36 *ἔηκας* (II.I,55,5)· *φθορὰν* καὶ ε 307 *ἐπὶ λοιγὸν* (II.I,55,5)· *ἐπαφῆκας*. Ἐνταῦθα ἐμφανίζεται ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ περίπτωσις λημμάτων προερχομένων ἐξ ἑρμηνειῶν διαστίχων. Ὑπεράνω τῆς φράσεως *ἐπὶ λοιγὸν ἔηκας* ἐγράφη ἡ ἑρμηνεία *ἐπαφῆκας φθορὰν* κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον:

ἐπαφῆκας φθορὰν
ἐπὶ λοιγὸν ἔηκας·

συνέπεια τῆς ἀλλαγῆς τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων ὑπῆρξεν ἡ ἀλλαγὴ τῆς θέσεως τῶν γλωσσημάτων, ἣν καὶ ἀποκαθιστῶμεν εἰς τὴν ἔκδοσιν. ε 149 *ἐμεῖο* (II.I,1, 142. I.II,29,47)· *ἐμὴν* (*μητέρ' ἐμεῖο - μητέρα ἐμήν. εἰκόν' ἐμεῖο - εἰκόνα ἐμήν*). ε 161 *ἔμπλεον* (II.II,1,318)· *πεπληρωμένην* (*ἔμπλεον ἱστορίην - πεπληρωμένην ἱστορίαν*). ε 205 *ἓν οἶον* (II.II,5,149)· *μίαν μόνην* (*κῦδος ἓν οἶον - μίαν μόνην δόξαν*). ε 211 *ἐν σφετέροις* (I.II,29,104)· *ἐν ταῖς ἰδίαις* (*ἐν σφετέροις αἴσχεσιν - ἐν ταῖς ἰδίαις ἐντροπαῖς ;*). ε 215 *ἐν τριτάτῳ* (II.II,1,252)· *ἐν τῇ τρίτῃ* (*ἤματι ἐν τριτάτῳ - ἐν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ*). ε 430 *εὐρυχόρῳ δὲ* (I.I,25,5)· *ἐν τῇ πλατείᾳ δὲ* (*εὐρυχόρῳ δὲ | Ἑλλάδι - ἐν τῇ πλατείᾳ δὲ Ἑλλάδι*). κ 156 *κρυόεντι* (II.I,22,14)· *φρικτῇ* (*κρυόεντι βίῳ - φρικτῇ ζωῇ*). ο 67 *ὀλλυμένοιο* (II.II,5,181. II.I,1,84)· *παυομένης, πληρουμένης* (*ἤματος ὀλλυμένοιο - ἡμέρας παυομένης... κύδεος ὀλλυμένοιο - δόξης παυομένης...*) ο 138 ...*ὀπὶ* (I.II,29,238)·... *φωνήν*. Κατὰ τὴν ἑρμηνείαν προέκυψεν ἀλλαγὴ τῆς πτώσεως λόγῳ διαφόρου συντακτικῆς δομῆς τῆς παραφράσεως. π 30 *πανδήμοις* (I.II,29,24)· *ταῖς δημώδεσιν* (*γυναιξὶ πανδήμοις - γυναιξὶ ταῖς δημώδεσιν*). π 81 *πηρὰ* (II.II,6,79. I.II,29,148)· *τυφλοὺς* (*πηρὰ ὄμματα - τυφλοὺς ὀφθαλμούς*). τ 93 *τριτά⟨τ⟩ῳ* (I.I,20,37. II.II,1,252)· *τρίτῃ* (*τριτάτῳ... ἤματι - τρίτῃ ἡμέρᾳ*). υ 9 *ὑπερζείοντα* (I.I,23,7)· *τὴν πάνυ ταρασσομένην* (*ὑπερζείοντα πόντον - τὴν πάνυ ταρασσομένην θάλασσαν*). χ 23 *χεῦσε* (*χεῦε* II.II,3,110)· *† εὐωχίας*. Τὸ γλώσσημα ἀναφέρεται εἰς τὴν ἑπομένην λέξιν *εἰλαπίνῃσι*.

Ἡ χρησιμοποίησις διαστίχων ἑρμηνειῶν κατὰ τὴν συμπίλησιν τοῦ λεξικοῦ φαίνεται καὶ ἐκ τῆς συμπτώσεως παρεχομένων ὑπὸ τοῦ λεξικοῦ ἑρμηνειῶν μετὰ τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῶν ἑρμηνευτῶν ἄλλων κωδίκων : α 102 *αἷμ'* (II.II,1,190)· *γένος*. Ὁ ἀνώνυμος ἑρμηνευτὴς ἀποδίδει : *γένος προσάγει*[1]. α 215 *ἄμικτος* (I.I,14,9. I.I,10,56)· *ἀκατάμικτος*. Ὁ ἀνώνυμος ἑρμηνευτὴς παρέχει τὸ αὐτὸ γλώσσημα εἰς τὸν στίχον I.I,14,9[2]. α 419 *ἀγχίθυροι* (I.I,27,14)· *γείτονες*. Ὑπ' ἀνωνύμου ἑρμηνευτοῦ παρέχεται τὸ αὐτὸ διάστιχον γλώσσημα εἰς τὸν κώδικα Paris. Coisl. 56[3]. ε 157 *ἔμπαλί τε* (I.I, 24,18)· *καὶ τὸ ἀνάπαλιν*. Ὁ ἑρμηνευτὴς τοῦ Paris. Coisl. 56 παρέχει τὸ αὐτὸ διάστιχον ἑρμήνευμα[4]. η 80 *ἠντίασαν* (II.II,1,62)· *ἤκουσαν*. Τὸ *ἤκουσαν* παρέχεται καὶ ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου ἑρμηνευτοῦ τοῦ Paris. gr. 991[5]. κ 45 *κασιγνήτῃσι* (II.II,3,165)· *ἀδελφαῖς*. Τὸ *ἀδελφαῖς* παρέχεται καὶ ὡς διάστιχον γλώσσημα εἰς τὸν Paris. gr. 990[6].

Ὡς πηγαὶ τοῦ λεξικογράφου ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ τὰ γνωστὰ βυζαντινὰ λεξικά, ἀλλ' εἰς περιωρισμένον, ὡς θὰ δειχθῇ, βαθμόν. Ἐκ τῶν 2.799 γλωσσῶν τοῦ λεξικοῦ, ἐλάχισται παραδίδονται καὶ ὑπὸ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἡσυχίου : α 37, 51, 77, 164, 213, 226, 248, 390, 405, 453, β 18, 34, 46, 49, 52, 62, γ 1, 17, 20, 29, 39, δ 13, 26, 29, 73, 104, 106, ε 57, 159, 168, 203, 284, 322, η 44, 54, 97, θ 14, 27, 84, κ 2, 56, μ 12, 19, 62, 119, σ 23. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω γλωσσῶν, παρατίθενται ἀπαράλλακτοι εἰς τὸ ἡμέτερον

1. Βλ. PG 37, 1465, σημ. 190.
2. Βλ. PG 37, 476, σημ. 9.
3. Βλ. PG 37, 499, σημ. 14.
4. Βλ. PG 37, 495, σημ. 18.
5. Βλ. PG 37, 1455, σημ. 62.
6. Βλ. PG 37, 1491, σημ. 165.

λεξικὸν αἱ ἑξῆς : α 37, 51, 164, 453, β 46, 62, γ 17, 20, 34, δ 29, ε 203, η 54, μ 19, σ 23. Αἱ λοιπαὶ παρατίθενται ἐλαφρῶς παρηλλαγμέναι ἢ κατὰ τὸν τύπον τοῦ λήμματος ἢ κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἑρμηνεύματος. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου παραδιδομένων λημμάτων τὰ ἑξῆς τριάκοντα-δύο προέρχονται ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Κυρίλλου : α 37, 51, 77, 164, 213, 226, 248, 390, 405, 453, β 34, 46, 49, 52, 62, γ 1, 17, 20, 29, δ 13, 26, 104, 106, ε 57, 168, 322, η 44, θ 27, 84, κ 56, μ 12, 19. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς Κυριλλείων καὶ Ἡσυχιανῶν λημμάτων τῶν ποιήσεων τοῦ Γρηγορίου, παραδιδομένων καὶ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου λεξικοῦ, δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ Κυριλλείου ἢ Ἡσυχιανῆς ἐπιδράσεως. Ἐπ' αὐτοῦ κατηγορηματικὸς ὑπῆρξεν ὁ ἐκδότης τοῦ Ἡσυχίου K. Latte : «...glossarium cod. Coisl. in Gregorii Nazianzeni carmina (gl. Greg.), cujus n u l l a f e r e e s t a f f i n i t a s cum glossis Gregorianis Hesychii et Cyrilli»[1]. Τὴν ἄποψιν τοῦ Latte περὶ μὴ ὑπάρξεως συγγενείας μεταξὺ τῶν Γρηγοριανῶν γλωσσῶν τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Ἡσυχίου καὶ τῶν γλωσσῶν τοῦ ἡμετέρου λεξικοῦ ἐπιβεβαιοῦν αἱ ἑξῆς παρατηρήσεις : α 390 *ἀρήσαιο* (II.II,3,295)· *εὔξαιο*. Παρ' Ἡσυχίῳ α 7171 τὸ αὐτὸ λῆμμα ἀποδίδεται δι' ὑποτακτικῆς : *εὔξῃ*[2]. α 405 *ἁρμονίη* (I.I,8,15)· *ἁρμονία, ἁρμογή*. Παρ' Ἡσυχίῳ α 7324 παραδίδεται ἡ γλῶσσα *ἁρμονίης· συζεύξεως*. α 408 *ἀρνευτῆρες* (I.II,29,277)· *κυβιστῆρες, ὀρχησταί*. Παρ' Ἡσυχίῳ α 7342 καὶ 7343 παραδίδονται ἀντιστοίχως αἱ γλῶσσαι *ἀρνευτῆρες· δύται, οἱ δύνοντες* καὶ *ἀρνευτῆρι* (π 742)· *κυβιστῆρι*[3]. ε 228 *ἐξ ἄντυγος* (I.I,7,67. II.II,5,4)· *ἀπὸ τῆς περιφερείας*. Παρ' Ἡσυχίῳ α 5545 καὶ 5549 παρέχεται *ἄντυγος* (ε 262)· *περιφερείας τοῦ ἅρματος*. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων γλωσσῶν καθίσταται σαφὲς ὅτι ὁ λεξικογράφος δὲν συμβουλεύεται συστηματικῶς τὸν Ἡσύχιον. Ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις, εἰς τὴν γλῶσσαν σ 23 ὁ λεξικογράφος ἀντιγράφει κατὰ λέξιν τὸν Ἡσύχιον (s.v. *σκνίψ· ζῷον χλωρὸν καὶ τετράπτερον*), ἐνῷ ἀγνοεῖ τὴν παράδοσιν τῆς Συναγωγῆς (Σ) τοῦ Κυρίλλου (Βα. 366,17), ἣν ἀκολουθοῦν ἡ Σοῦδα (Sud. σ 640) καὶ τὸ Μέγα Ἐτυμολογικὸν (EM 718,17)· ἡ παράδοσις αὕτη παρέχει τὴν ἑρμηνείαν : *ζῷον κωνωπῶδες*. Ἡ ὡς ἄνω περίπτωσις ἐνισχύει μᾶλλον ἢ ἀναιρεῖ τὴν ἄποψιν περὶ τῆς ἄνευ συστήματος καὶ οἱονεὶ συμπτωματικῆς παρουσίας τοῦ Ἡσυχίου εἰς τὸ ἡμέτερον λεξικόν. Ὁμοίως προϊὸν συμπτώσεως ἐμφανίζεται ἡ σχέσις τοῦ λεξικοῦ πρὸς τὰ ἄλλα γνωστὰ βυζαντινὰ λεξικά. Εἰς τὴν γλῶσσαν κ 66 *κειμήλια* (II.II,1,191. II.I,1,294)· *ἀπόθετα χρήματα* παρατηροῦνται τὰ ἀκόλουθα : Παρ' Ἡσυχίῳ κ 1998 καὶ Μεγάλῳ Ἐτυμολογικῷ 508,7 ἔχομεν *κειμήλια· τὰ ἀπόθετα χρήματα*..., ἐνῷ ἡ Συναγωγὴ (Σ) τοῦ Κυρίλλου (Βα. 274,19) καὶ ἡ Σοῦδα (κ 1475) παρέχουν *κειμήλια· κτήματα, ἢ ἀποκείμενα χρήματα*. Τὸ Κοϊσλινιανὸν λεξικὸν ἀκολουθεῖ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὴν παράδοσιν τοῦ Ἡσυχίου καὶ τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ. Κοινὴ παράδοσις τοῦ ἡμετέρου καὶ τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ (360, 26) ἐμφανίζεται εἰς τὴν γλῶσσαν ε 294 : *ἐπίκλοπον* (I.II,29,119. II.I,13,51)· *παραλογιστικόν*. Εἰς τὴν γλῶσσαν λ 73 *λαγόνων* (A,188,4)· *γλωσσοκόμων* ὑποπτεύομεν ὅτι ὁ λεξικογράφος ἐχρησιμοποίησε τὸν Ἡσύχιον (γ 691) καὶ τὴν Συναγωγὴν (Σ) τοῦ Κυρίλλου (Βα. 186,5), λόγῳ τῆς σπανίας χρήσεως τοῦ γλωσσήματος ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ φερέτρου[1]. Εἰς τὴν γλῶσσαν φ 49 *φλυκτίδες* (I.I,14,8)· *φυσαλλίδες, φλύκταιναι ⟨ἀνθρώ⟩πων* ἡ παράδοσις τοῦ ἑρμηνεύματος ἀντίκειται πρὸς τὴν ὁμόφωνον παράδοσιν τῆς Συναγωγῆς (Σ) τοῦ Κυρίλλου (Βα. 407,10), τοῦ Ἡσυχίου (s.v. *φλύκταινα*) καὶ τῆς Σούδας (φ 553), παρέχουσαν : *φλυκτίδες· τὸ ἀπὸ πυρὸς φύσημα· ἢ ὁ καλούμενος ἄνθραξ*.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι δὲν ὑπάρχουν σταθεραὶ σχέσεις συγγενείας μεταξὺ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στοιχεῖον* καὶ τῶν ἄλλων γνωστῶν βυζαντινῶν λεξικῶν. Ἡ ἐμφανιζομένη κοινὴ παράδοσις μετὰ περιωρισμένου ἀριθμοῦ Γρηγοριανῶν λημμάτων τοῦ Ἡσυχίου δὲν ἀναιρεῖ τὴν προεκτεθεῖσαν ἄποψιν[2].

IV. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Οὐδὲν βέβαιον εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στοιχεῖον* ἀναφορικῶς πρὸς τὸν χρόνον συμπιλήσεως τούτου. Terminus ante quem εἶναι ὁ ια' αἰ., εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἐγράφη ὁ παραδίδων τὸ λεξικὸν κῶδιξ Paris. Coisl. 394. Συμπίλησις λεξικῶν σχολικῆς μορφῆς τοποθετεῖται μετὰ βεβαιότητος καὶ πρὸ τοῦ ζ' αἰ., ἀλλὰ τὰ περιλαμβανόμενα λήμματα προέρχονται κυρίως ἐκ τῶν κλασσικῶν συγγραφέων[3]. Τὸ ἡμέτερον λεξικόν, συγκείμενον ἀποκλειστικῶς ἐκ λημμάτων τῶν ἐπῶν τοῦ Γρηγορίου, τοποθετεῖται μᾶλλον μετὰ τὴν μεγάλην διάδοσιν τῶν σχολίων τῶν ἐπῶν, ἤτοι περὶ τὸν θ' αἰ., ἐποχὴν χαρακτηριζομένην ἐκ τῆς δραστηριότητος τοῦ λεξικογραφικοῦ κύκλου τοῦ Φωτίου, καὶ πάντως πρὸ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στίχον*. Λάθη προερχόμενα ἐκ τῆς μεγαλογραμμάτου γραφῆς δὲν θεωροῦνται ἐπαρκῆ πρὸς τεκμηρίωσιν τῆς ἀναγωγῆς τῆς συνθέσεως τοῦ λεξικοῦ εἰς προγενεστέραν ἐποχήν,

---

1. Βλ. L a t t e, Hes., I, σ. XXXVII. Ἡ ἀραίωσις ἡμετέρα.
2. Βλ. D e g a n i, σ. 45.
3. Βλ. Δ ε τ ο ρ ά κ η, Προσθ. εἰς L a m p e, σ. 140.

1. Βλ. LSK s.v. *γλωσσόκομον*.
2. Τὸ τυχαῖον τῆς μερικῶς διαπιστουμένης κοινῆς παραδόσεως ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι παρ' Ἡσυχίῳ ἀνευρίσκονται πλῆθος Γρηγοριανῶν γλωσσῶν αἵτινες δὲν ἀπαντοῦν εἰς τὸ ἡμέτερον λεξικὸν (π.χ. Hes. ε 243, 458, 1203, 1514, 1952, 4187, ζ 19, η 61, 418, ι 986, κ 361, 916, λ 173, μ 1326, ν 357, ο 356...).
3. Βλ. N a o u m i d e s, Ῥητορικαὶ λέξεις, σσ. 39-40 καὶ 33, σημ. 3.

δεδομένου ὅτι ἐμφανίζονται εἰς μικρὸν ἀριθμὸν καὶ οὐχὶ σταθερῶς καθ' ἅπασαν τὴν ἔκτασιν τοῦ λεξικοῦ.

Ἐν εἴδει ὑποθέσεως προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: Ἂν ἡ Κατωϊταλικὴ προέλευσις τοῦ κώδικος γίνῃ δεκτὴ καὶ συνδυασθῇ πρὸς τὸ ὅτι τὸ κείμενον τοῦ λεξικοῦ ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου κώδικος παραδίδεται[1], ἡ σύνθεσις τοῦ λεξικοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς προϊὸν τῆς μεγάλης λεξικογραφικῆς παραγωγῆς τῆς Κ. Ἰταλίας κατὰ τὸν ι' αἰῶνα.

1. Περὶ τοῦ στοιχείου τούτου ὡς κριτηρίου προελεύσεως τῶν κωδίκων βλ. Irigoin, Culture grecque, σ. 435 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Italie méridionale, σσ. 37 - 55.

15 - 2 - 1990

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΑΙ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΛΕΞΙΚΩΝ ΤΩΝ ΕΠΩΝ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ὁ I. Sajdak ἐπεχείρησεν ὅπως μελετήσῃ τὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στοιχεῖον* καὶ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στίχον*[1]. Ἡ συμπτωματικὴ ὁμοιότης ἐλαχίστων λημμάτων καὶ τῶν ἀντιστοίχων γλωσσημάτων ἢ ἑρμηνευμάτων εἰς τὰ δύο λεξικὰ ὡδήγησε τὸν Πολωνὸν σοφὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὰ δύο προῆλθον ἐξ ἑνὸς κοινοῦ ἀρχετύπου[2]. Ὁ Sajdak μεταξὺ τῶν ἀπογόνων τοῦ ὑποτιθεμένου κοινοῦ ἀρχετύπου συμπεριέλαβε καὶ τὸ διὰ τοῦ κώδικος Casinensis gr. Arch. Abbatiae 550 (ιγ' αἰ.) παραδιδόμενον κολοβὸν λεξικὸν τῶν ἐπῶν τοῦ Θεολόγου[3]. Τὸ ἐν λόγῳ λεξικὸν παραδίδεται εἰς τὰ φ. 68ᵛ-75ᵛ τοῦ κώδικος. Inc. *ἀβροχίτης*. Des. *πυμάτων· ἐσχάτων πυραῖον... ρομ..ν· πυρ...ηχ...* Ὁ κῶδιξ εἶναι ἐφθαρμένος καὶ τὸ κείμενον τοῦ λεξικοῦ παραδίδεται πλῆρες λαθῶν. Ἐκ τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ Sajdak δείγματος οὐδεμία σχέσις διαπιστοῦται μεταξὺ τοῦ λεξικοῦ τούτου καὶ τῶν ὑφ' ἡμῶν ἐρευνηθέντων. Ἡ τελικὴ ἀποτίμησις τῆς σημασίας τοῦ ἐν λόγῳ λεξικοῦ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τῶν Ἐπῶν καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ χειρογράφῳ παραδόσει τῶν λεξικῶν θὰ καταστῇ δυνατὴ μόνον μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν σπαραγμάτων αὐτοῦ.

Κατωτέρω παρέχεται χαρακτηριστικὸς πίναξ ἐμφαίνων σαφῶς τὴν ἀπουσίαν οἱασδήποτε σχέσεως μεταξὺ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στίχον* καὶ τοῦ λεξικοῦ *κατὰ στοιχεῖον*. Αἱ ἑρμηνεῖαι τῶν κοινῶν λημμάτων συμπίπτουν σπανίως καί, ὁσάκις συμπίπτουν, ἡ σύμπτωσις μαρτυρεῖ μᾶλλον ὑπὲρ τῆς κοινοτυπίας τῶν ἑρμηνειῶν ἢ ὑπὲρ τῆς ὑπὸ τοῦ Sajdak ὑποτεθείσης μεταξὺ τῶν λεξικῶν συγγενείας.

1. Βλ. Sajdak, De codd. Cas., σσ. 67 - 68.
2. Βλ. Sajdak, De codd. Cas., σ. 69.
3. Βλ. Sajdak, De codd. Cas., σσ. 64 - 65. Περὶ τοῦ κώδικος βλ. Montfaucon, Bibl. Bibl., σ. 220· Λάμπρου, Κώδικες Κασίνου ὄρους σσ. 343 - 344· Inguanez, σ. 212· Mioni I, σσ. 209 - 210· Ναουμίδου, Σύμμεικτα, σ. 375· Leroy, σ. 57. Ὁ Sajdak, ἔνθ' ἀνωτ., καὶ ὁ Mioni, ἔνθ' ἀνωτ., χρονολογοῦν τὸν κώδικα μεταξὺ τοῦ ιβ' καὶ τοῦ ιγ' αἰ. Ὁ Λάμπρος, ἔνθ' ἀνωτ., τοποθετεῖ τοῦτον εἰς τὸν ιβ' αἰ., ὁ δὲ Leroy, ἔνθ' ἀνωτ., μεταξὺ τοῦ ιγ' καὶ τοῦ ιδ' αἰ. Ὑπὸ τοῦ Cavallo, σ. 214, τεκμηριοῦται ἡ ἰταλιωτικὴ προέλευσις τοῦ κώδικος καὶ τοποθετεῖται ἡ ἀντιγραφὴ τούτου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ιγ' αἰ.

Λεξικὸν κατὰ στίχον		Λεξικὸν κατὰ στοιχεῖον
13. τοίη· οὕτως	≠ τ	74. τοίη· τοιαύτη
18. ἐφετμαῖς· ἐντολαῖς	≠ ε	452. ἐφετμαῖς· ταῖς ἐντολαῖς
29. ⟨μ⟩έσφ' ὅτε· ἕως ὅτε	= μ	62. μέσφ' ὅτε· ἕως ὅτε
31. αἰνός· χαλεπός, φοβερὸς	≠ α	110. αἰνός· ὁ δεινὸς
36. ἑήν· ἰδίαν	= ε	37. ἑήν· τὴν ἰδίαν
37. ἀστυφέλικτον· ἀτίνακτον	≠ α	435. ἀστυφέλικτον· ἀμετακίνητον
53. παύροισιν· ὀλίγοις	= π	61. παύροισιν· ὀλίγοις
58. ἀτίζειν· ἀτίμαζε	≠ α	441. ἀτίζειν· ἀτιμάζειν
72. ῥέζοις· εἰσφέροις	≠ ρ	7. ῥέζοις· πράττοις
108. τυθαῖς· ἀσθενέσιν	≠ τ	106. τυτθαῖς· μικραῖς
150. νωμεύς· προνοητὴς	≠ ν	42. νωμεύς· διοικητὴς
201. παραιφασίῃσι· παραινέσεσι	≠ π	43. παραιφασίῃσι· παραμυθίαις
202. αἱμυλίοισι· μειλιχίοις	≠ α	105. αἱμυλίοισι· κολακικοῖς
222. δάπτων· τρώγων	≠ δ	26. δάπτων· σπαράσσων
225. μέμηλε· περὶ πολλοῦ φροντίζει	≠ μ	55. μέμηλε· μέλει
242. ὀϊζύν· ταλαιπωρίαν	= τ	29. ὀϊζύν· ταλαιπωρίαν
263. μογέουσαν· μοχθοῦσαν	= μ	106. μογέουσαν· μοχθοῦσαν
306. ἦμαρ· φῶς	≠ η	46. ἦμαρ· ἡμέρα
313. ἀέξων· αὔξων	≠ α	60. ἀέξων· αὐξάνων
314. ἀζόμενος· αἰσχυνόμενος	≠ α	70. ἀζόμενος· ἐντρεπόμενος
330. ὀπάζων· παρασκευάζων	≠ ο	100. ὀπάζων· παρέχων
333. κτεάνων· κτημάτων	≠ κ	160. κτεάνων· τῶν χρημάτων
341. ἐέλδωρ· ἐπιθυμία	≠ ε	34. ἐέλδωρ· τὴν ἐπιθυμίαν
404. εὔαδε· δέδοκται	≠ ε	403. εὔαδε· ἤρεσε
425. ἀδέτοιο· ἀσυνδυάστου	≠ α	39. ἀδέτοιο· τοῦ ἀδέσμου, τοῦ ἀστάτου.
477. ἔμπεδος· ἐπίμονος καὶ βεβαιότατος	≠ ε	160. ἔμπεδος· βέβαιος
490. ἐνηέος· πραέος	≠ ε	181. ἐνηέος· τοῦ προσηνοῦς
494. ὑπάλυξεν· διέδρασεν	≠ υ	7. ὑπάλυξεν· ὑπεξέφυγεν
497. μηρύμασι· σύρμασι	≠ μ	80. μηρύμασι· κυλίσμασιν, ὅλμοις
536. δαῖτα· τροφὴν	≠ δ	7. δαῖτα· εὐωχίαν
553. ἀΐσσουσα· ῥιφεῖσα	≠ α	126. ἀΐσσουσα· ὁρμῶσα
604. αἰπήεντα· ὑψηλὸν	≠ α	117. αἰπήεντα· ὑψηλόεντα
648. σπήλυγξι· σπηλαίοις	≠ σ	34. σπήλυγξιν· σπηλαίοις, τραχείαις πέτραις

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ

ΤΟ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΟΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Δεύτεραι Σκέψεις

Ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰωάννου Ν. Τραυλοῦ πρώτη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ τετρακόγχου, τοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ, εἶχεν ὁδηγήσει τοῦτον εἰς τὸ συμπέρασμα, ἐπὶ τῇ βάσει ἀνασκαφικῶν τεκμηρίων — κεραμικῶν εὑρημάτων χρονολογουμένων κατὰ τὸν ἴδιον ἐρευνητὴν τὸ ἀργότερον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.—, ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 5ου αἰ., ὡς ἀναγνωστήριον τῆς Βιβλιοθήκης, ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ Ἑρκουλίου (408 - 412), τοῦ ὁποίου, εἰς ἀναγνώρισιν τῆς εὐεργεσίας του ἐκείνης πρὸς τὴν πόλιν, ἐστήθη ἀνδριὰς εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Βιβλιοθήκης ὑπὸ τοῦ σοφιστοῦ Λεοντίου· καὶ ὅτι τὸ ἀναγνωστήριον τοῦτο μετετράπη εἰς ἐκκλησίαν ἀργότερον[1]. Παρεμπιπτόντως ὑπενθυμίζω ὅτι οἱ σοφισταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἀπετέλουν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους συσπείρωσιν ἐμμόνων ὑπερασπιστῶν τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, ὁ ἀνδριὰς δὲ τοῦ Ἑρκουλίου εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν συνιστᾷ ἰσχυροτάτην ἔνδειξιν τόσον περὶ τῆς θρησκείας τοῦ Ἑρκουλίου ὅσον καὶ περὶ ἀρχικοῦ μὴ χριστιανικοῦ προορισμοῦ τοῦ οἰκοδομήματος[2]. Ὁ προώρως ἐκλιπὼν φίλος καὶ ἐπίμονος ἐρευνητὴς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς ἐπανῆλθεν ὅμως εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ τετρακόγχου διὰ συμπληρωματικῆς ἀνασκαφῆς καὶ κατέληξεν εἰς τὸ — καὶ ἄλλως ἐξόφθαλμον — ὁριστικὸν πλέον συμπέρασμα, ὅτι τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦτο διὰ τὰς τότε Ἀθήνας οἰκοδόμημα ἐκτίσθη ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐκκλησία, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὴν ἀνέγερσιν — ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδίων ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων — μετέθεσεν εἰς χρόνους περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος[3].

Ἡ ἀρχικὴ χρονολόγησις τοῦ τετρακόγχου εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 5ου αἰῶνος — ἀκριβέστερον ἴσως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 408 - 412 — καὶ ὁ διστα-

1. Ι. Ν. Τραυλοῦ, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀδριανοῦ, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1950, σσ. 41 - 63.

2. Βλ. καὶ Alison Frantz, From Paganism to Christianity in Athens, Dumb. Oaks Pap. 19, 1965, σ. 192, τῆς αὐτῆς, Herculius in Athens: Pagan or Christian?, Akten d. VII. Intern. Kongr. f. Christl. Archaeologie, Trier 1965, σσ. 527 - 530 καὶ Honors in a Librarian, Hesperia 35, 1966, σσ. 377 - 380.

3. Ι. Ν. Τραυλοῦ, Τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν, Α', Ἀθῆναι 1986, σσ. 343 - 347.

γμὸς εἰς τὸ νὰ θεωρηθῇ τοῦτο ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐκκλησία καί, ἔπειτα — μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ καθαρῶς χριστιανικοῦ χαρακτῆρος τοῦ κτίσματος — ἡ μετάθεσις τῆς χρονολογίας του κατὰ περίπου ἥμισυν αἰῶνα ἀργότερον, μὲ τόσον σοβαρὸν τὸν κλονισμὸν τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων (κεραμικῶν εὑρημάτων) ὡς χρονολογικῶν ἐνδείξεων, ὠφείλετο βεβαίως εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ ν' ἀποφευχθῇ ἡ ἀντιφατικότης τῶν οὕτω συναγομένων ἱστορικῶν γεγονότων· ἐννοῶ ἀφ' ἑνὸς τὴν διὰ πρώτην φορὰν ἐγκατάστασιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐντὸς τοῦ κέντρου τῆς πόλεως (ἐπὶ τῇ βάσει τοὐλάχιστον ὅσων μέχρι τοῦδε γνωρίζομεν περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν Ἀθηνῶν), ἐκδήλως δὲ προνομιακῶς ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς Βιβλιοθήκης, τὴν οὕτως ἐγκαινιαζομένην διὰ τοῦ τετρακόγχου, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς προφανῶς παροχὴν προνομίων πρὸς τοὺς ὑπερμάχους τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ σοφιστοῦ Λεοντίου ἱδρύσεως ἀνδριάντος εἰς τὸν Ἑρκούλιον. Πρὸς ἄρσιν τῆς προκειμένης ἀντιφάσεως, χωρὶς δὲ ν' ἀπορρίπτω τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν ἀνασκαφικῶν εὑρημάτων ὡς χρονολογικῶν ἐνδείξεων, διετύπωσα εἰς πρόσφατον δημοσίευμά μου περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν Ἀθηνῶν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Ἑρκούλιος, ἐνεργήσας κατὰ τὸν τρόπον, τὸν ὡς ἀνωτέρω ἀρχαιολογικῶς συναγόμενον, ἐφήρμοσε κρατικὴν πολιτικήν, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεβάλλετο τρόπον τινὰ εἰρηνικὴ συμβίωσις μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων ἀθηναϊκῶν θρησκευτικῶν παρατάξεων[1]. Προετίμησα δηλαδὴ τὴν πρώιμον χρονολόγησιν τοῦ μνημείου, ὡς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Πρὸς τὴν πρώιμον αὐτὴν χρονολόγησιν εἶχον προσανατολισθῇ καὶ ἐπειδὴ εἶχον συνδέσει πρὸς κάποιαν σχετικῶς πρώιμον — ἐννοῶ περὶ τὸ 400 ἢ τὸ ἀργότερον περὶ τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 5ου αἰῶνος — ἐγκατάστασιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐντὸς τοῦ κέντρου τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἄστεως, σιωπηρῶς δὲ καὶ ὡς εὐσεβῆ πόθον πρὸς τὸ τετράκογχον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ, δύο ἀποτμήματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων, τὰ ὁποῖα, καταλεγόμενα μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων — ἐξ ὅσων ἀναγνωρίζονται ὡς χριστιανικὰ — παραδειγμάτων ἀθηναϊκῆς χριστιανικῆς γλυπτικῆς[2], προέρχονται καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις ἐκ παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας λανθανούσης ἐκεῖ που· καὶ συνιστοῦν ἀφετηριακὸν χρονολογικὸν σημεῖον, ὡς νομίζω, διὰ τὴν σύνθεσιν ἱστορίας τῆς πολὺ ἀξιολόγου ἀλλ' οὐσιαστικῶς ἀγνώστου εἰσέτι ἀττικῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὐτή, τὴν ὁποίαν διετύπωσα πρὸς ἄρσιν τῆς ἀντιφάσεως — ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι ἀνάγονται εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους τόσον

1. Δ. Ι. Πάλλα, Ἡ Ἀθήνα στὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ Χριστιανική, Ἐπιστημ. Ἐπετ. Θεολογ. Σχολ. Πανεπιστ. Ἀθηνῶν 28, 1989, σσ. 867 - 870 (ἀνατύπου σσ. 23 - 26).

2. Αὐτόθι, σσ. 892 κέξ. (= σσ. 48 κέξ.).

τὸ τετράκογχον, ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία, ὅσον καὶ ἡ ἐκ μέρους τῶν ἐθνικῶν Ἀθηναίων ἐκδήλωσις εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Ἑρκούλιον δι' ἀνδριάντος του εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν — λογικὴ μέν, δὲν εἶναι ἐν τούτοις πέρα ἀμφιβολιῶν. Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐνδείξεις — τὰ κεραμικὰ εὑρήματα, ἀναγόμενα εἰς χρόνους ἐντὸς τοῦ 4ου αἰ. — προσφέρουν ἀσφαλὲς ὅριον μόνον ὡς ante quem non, ὄχι δὲ καὶ ad hoc, εἰμὴ μόνον ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις, ὡς πρὸς δὲ τὸ post quem ἀφήνουν ἀνοικτὸν τὸ χρονικὸν ὅριον· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἰω. Τραυλὸς δὲν ἐδίστασε νὰ τὸ ἀγνοήσῃ μεταθέτων τὴν χρονολογίαν τοῦ τετρακόγχου εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος[1]. Ἀλλὰ πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀφασία — ἡ ἀπουσία ἐνδείξεων ζωῆς — ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος, κατοχῆς τῆς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, ἐπὶ σχεδὸν ἥμισυν αἰῶνα, μέχρις ὅτου ἐκτίσθη ἐκεῖ ἡ ἐκκλησία ;

Ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω ὅτι ἡ ἐγκατάστασις τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐντὸς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ, διὰ τοῦ ἐπιβλητικοῦ τετρακόγχου, ὑποδηλοῖ μὲν παρουσίαν ἰσχύος τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὅμως φαίνεται ἀντιφατική, ἀλλὰ τώρα πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ συμπεριφορᾶς τῶν Ἀθηναίων χριστιανῶν πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς συμπολίτας των, ὡς τοὐλάχιστον συνάγεται ἐκ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων· διότι δὲν ἦσαν ἐπιθετικοὶ πρὸς τοὺς ἀρχαίους τόπους λατρείας, οὔτε δ' ἔσπευδον νὰ ὑπαγάγουν τὰ ἀρχαῖα ἱερὰ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των[2]. Αὗται δ' ἀκριβῶς εἶναι αἱ δεύτεραι σκέψεις, αἱ ὁποῖαι μὲ παρακινοῦν εἰς τὴν περαιτέρω λογικωτέραν, φρονῶ, ὑπόθεσιν — ἐφ' ὅσον στερούμεθα ἀποδεικτικῶν μέσων — ὅτι ἡ ὡς ἀνωτέρω ὑποδηλουμένη ἰσχὺς πρέπει νὰ ἐνοηθῇ μὲν πάλιν ὡς ἀποτέλεσμα κρατικῆς πολιτικῆς· ἀλλ' ἐννοῶ τώρα εὔνοιαν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῶν Ἀθηνῶν ἐκ μέρους τῆς ἀθηναίας αὐγούστης Εὐδοκίας, τῆς ἄλλοτε Ἀθηναΐδος θυγατρὸς τοῦ σοφιστοῦ Λεοντίου. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ Ἀθηναΐς, προσελθοῦσα εἰς τὸν χριστιανισμόν, ὑπανδρεύθη τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β' (421), ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἀνεκηρύχθη καὶ αὐγούστα (423). Ἡ ἀναγωγὴ τοῦ τετρακόγχου εἰς τοὺς χρόνους τῆς Εὐδοκίας, ὡς ἀπὸ μέρους της ἐκδήλωσις εὐνοίας πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἰδιαιτέρας της πατρίδος, εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸν τρόπον ἐξωτερικεύσεως τῆς εὐσεβείας της, ὡς αὐγούστης, μὲ τὸ νὰ ἐπιδοθῇ δηλαδὴ εἰς ἀνεγέρσεις ἐκκλησιῶν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ὅπου ἔδρασε μετὰ τὴν ἐκδίωξίν της ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (441/442)[3]. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν δὲ αὐτὴν εἶναι ἤδη εὔκολον νὰ χρονολογηθῇ τὸ τετράκογχον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ εἰς τοὺς χρόνους τοὺς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 423 καὶ 441/442, πιθανῶς ὅμως ἀμέσως μετὰ τὸ 423.

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 419.

2. Πάλλας, σσ. 887 - 888 (= σσ. 43 - 44).

3. O. Seeck - J. Lohn, Real. - Enz. VI, 1, 1909, σσ. 906 - 901 (λ. Eudokia).

Νομίζω ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ διατυπωθοῦν ἀντιρρήσεις κατὰ τῆς ἤδη προτεινομένης χρονολογήσεως τοῦ τετρακόγχου, μὲ τὴν μετάθεσιν δηλαδὴ τῆς κτίσεώς του μόνον κατὰ δεκαπέντε ἔτη τὸ πολὺ ἀπὸ τῆς χρονολογήσεώς του περὶ τὸ 410, εἰς τὴν ὁποίαν κατέληξεν ὁ Ἰω. Τραυλός, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνασκαφικῶν εὑρημάτων, κατὰ τὴν ὑπὸ τούτου πρώτην ἐνασχόλησιν μὲ τὸ μνημεῖον. Ἡ νέα αὐτὴ χρονολόγησις αἴρει καὶ τὴν ἀντίφασιν καὶ τὴν ἀφασίαν, περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε λόγος ἀνωτέρω· καὶ δὲν ἀντιβαίνει μέχρι σημείου ἀπαγορευτικοῦ πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀποτμημάτων ἀθηναϊκῶν παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 5ου αἰῶνος, περὶ τῶν ὁποίων ὑπεθέσαμεν ὅτι προέρχονται ἐξ ἐκκλησίας λανθανούσης ἐκεῖ που, σιωπηρῶς δ' ἐδέχθημεν ὅτι ταυτίζεται αὐτὴ πρὸς τὸ τετράκογχον[1], ἂν ἐνδεχομένως ἐπαληθευθῇ ἡ ταύτισις αὐτή. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ὅσων μέχρι τοῦδε γνωρίζομεν περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀττικῆς γλυπτικῆς δὲν ὑπάρχει πρὸς τὸ παρὸν δυσκολία διὰ τὴν μετάθεσιν τῆς ἤδη προταθείσης χρονολογίας των κατὰ τὸ πολὺ δύο δεκαετίας πρὸς τὰ ἐμπρός.

Ἡ ἀπόκτησις βεβαιότητος περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ τετρακόγχου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ εἶναι ἰδιαιτέρως χρήσιμος διὰ τὸν καθορισμὸν σταθεροῦ σημείου χρονικῆς ἀναφορᾶς κατὰ τὴν κατάρτισιν σειρῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, ἀφθόνως ἄλλων κατεσπαρμένων ἀκόμη καὶ ἄλλων συγκεντρωμένων εἰς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ συλλογάς, μὲ ἀπωτέραν δ' ἐπιδίωξιν τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀττικῆς ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τῆς ἑλλαδικῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς, ἡ γνῶσις τῆς ὁποίας εἶναι ἐλλιπὴς ἀκόμη, ψηλαφητὴ μόνον. Θὰ συνίστα δὲ πραγματικὴν ἐπιστημονικὴν προσφορὰν ἐνδεχομένη ἔρευνα καὶ παρουσίασις τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ τοῦ προερχομένου ἐκ τοῦ τετρακόγχου, ὡς ἀφετηριακοῦ ὑλικοῦ. Πρὸς κατατόπισιν πληροφορῶ ὅτι μέρος τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ἁδριανείου Βιβλιοθήκης — καὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως — μετεκομίσθη πρὸ δεκαετιῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον χωρὶς νὰ ἔχῃ σημειωθῇ ἡ προέλευσίς του· καὶ ὅτι τεμάχια ἐκ τῶν μαρμαρίνων μελῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ τετράκογχον εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἔχουν διασπαρῇ εἰς τοὺς γύρω ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ἀκόμη καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 420.

ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΣΕΡΡΑΙΣ

Ὁ νεομάρτυς Ἰωάννης, «ὁ ἐν Σέρραις μαρτυρήσας», παντελῶς ἀγνοούμενος ἐξ ἑτέρας πηγῆς, καθίσταται γνωστὸς μόνον διὰ τῆς παρούσης ἀκολουθίας. Τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξον, ἀφοῦ πλῆθος νεομαρτύρων, οἵτινες ἐμαρτύρησαν κυρίως κατὰ τοὺς ιδ' καὶ ιε' αἰῶνας (χρόνους χαλεποὺς διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν) παραμένουν ὅλως ἄγνωστοι[1]. Παρὰ τὴν γενομένην ἔρευναν, δὲν ἀνευρέθησαν ἄλλα στοιχεῖα περὶ τοῦ νεομάρτυρος πέρα τῶν ὅσων ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ καὶ τῷ βραχεῖ συναξαρίῳ παραδίδονται ὑπὸ τοῦ συνθέσαντος αὐτὴν Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου.

Περὶ τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ νεομάρτυρος δὲν παρέχει πληροφορίας τὸ κείμενον. Διὰ τοῦτο τίθεται ὡς terminus post quem τοῦ μαρτυρίου του τὸ ἔτος 1383, ὅτε αἱ Σέρραι[2] κατελήφθησαν ὑπὸ Μουρὰτ Α' καὶ terminus ante quem τὸ 1530 ἢ 1531, ἔτος καθ' ὃ ἀπέθανεν ὁ Μανουὴλ ὁ ῥήτωρ. Εἶναι εὔλογον νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ νεομάρτυς δὲν ἀπέχει τῶν χρόνων τοῦ Μανουήλ, ὅπερ παρέσχε τὴν δυνατότητα εἰς τὸν ῥήτορα νὰ συνθέσῃ μεθ' ἱκανῶν λεπτομερειῶν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ νεοφανοῦς τούτου ἁγίου.

1. Περὶ τῶν νεομαρτύρων βλ. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον (α' ἔκδ., Βενετία 1799, β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1856, γ' ἔκδ., Ἀθῆναι 1961). Ἰ. Μ. Περαντώνη, Λεξικὸν τῶν νεομαρτύρων. Οἱ νεομάρτυρες ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ δούλου Ἔθνους, τόμ. Α' - Γ', ἐν Ἀθήναις 1972 (Εἰς τὸν Α' τόμον, σσ. 21 - 36, ὑπάρχουν γενικαὶ παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφία). Ἀρχιεπ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Οἱ Νεομάρτυρες, ἔκδ. γ', Ἀθῆναι 1970. Γενικῶς διὰ τοὺς νεομάρτυρας βλ. καὶ H. Delehaye, Mélanges d'Hagiographie grecque et latine, Bruxelles 1966. S. Salaville, Pour un Repértoire des Néo-Saints de l'Église Orientale, Byzantion 20, 1950, σσ. 223 - 237. Περὶ τῶν παλαιῶν, πρὸ τῆς Ἁλώσεως μαρτύρων καὶ νεομαρτύρων βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ νεομάρτυρες τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ ὁσιομάρτυς Φιλοθέη Μπενιζέλου ἡ Ἀθηναία, Ἐπιστημ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν 21, 1970 - 71, σσ. 12 - 17. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 171 - 176.

2. Περὶ τῶν Σερρῶν (— Φερρῶν) βλ. συνοπτικῶς: Ἀ. Θ. Σαμοθράκη, Λεξικὸν γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν τῆς Θρᾴκης, Ἀθῆναι ²1963, σσ. 483 - 487, καὶ εἰδικώτερον περὶ τῶν Σερρῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας: Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας 1354 - 1833, Θεσσαλονίκη 1969, passim.

Οὗτος, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀκολουθίας καὶ ἐκ τοῦ συναξαρίου, ἐγεννήθη ἀλλὰ καὶ ἐμαρτύρησεν εἰς τὴν πόλιν τῶν Σερρῶν, ὑπῆρξε δὲ γόνος εὐπόρου οἰκογενείας. Οἱ Τοῦρκοι κατηγόρησαν αὐτὸν ὡς ἐνυβρίσαντα εἰς τὴν μωαμεθανικὴν θρησκείαν (ἀβανία)[1]. Συλληφθεὶς καὶ μὴ πεισθεὶς νὰ ἀρνηθῇ τὴν πίστιν του ρίπτεται εἰς τὴν φυλακήν. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ὁδηγεῖται ἐκ νέου εἰς τὸ δικαστήριον, ἔνθα ὁ δικαστὴς τὸ μὲν διὰ θωπειῶν τὸ δὲ διὰ ἀπειλῶν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸν μεταπείσῃ, πλὴν ματαίως. Σύρεται λοιπὸν ὁ ἅγιος εἰς φρικτὰς βασάνους καὶ θανατοῦται τὴν ιβ' Μαΐου. Κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαρτυρίου ὁ ἅγιος Θεόδωρος ἐνισχύει αὐτόν, ὥστε νὰ ὑπομείνῃ στερρῶς.

Ὡς δηλοῦται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, ἡ ἀκολουθία συνετέθη ὑπὸ Μανουὴλ τοῦ μεγάλου ρήτορος καὶ κεῖται εἰς τὸν κώδικα 512 (= Ἀθων. 4632) τῆς Μονῆς Ἰβήρων (φφ. 202r - 212v, τὸ συναξάριον εἰς τὰ φφ. 207r - 209v). Ὁ κῶδιξ οὗτος[2] περιέχει ἀκολουθίας, κανόνας καὶ λόγους ἐγκωμιαστικοὺς εἰς ἁγίους, λόγους πανηγυρικοὺς κ.ἄ. καὶ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτόγραφος τοῦ μεγάλου ρήτορος, ὅστις καὶ συνέγραψεν ὅλον τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος. Οὗτος ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ ἐξομοιωθῇ πρὸς τοὺς μεγάλους τῶν προγενεστέρων λογίων, ἐν τούτοις θεωρεῖται ὡς ὁ σημαντικώτερος λόγιος τοῦ τέλους τοῦ ιε' καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ις' αἰῶνος[3].

---

1. Περὶ τῆς *ἀβανίας* βλ. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 168. Βλ. ἐπίσης Γ. Μαγουλᾶ, Ἐτυμολογικά, ΕΕΦΣΠΑ Κ', 1969 - 1970, σσ. 336 - 341.

2. Χρ. Πατρινέλη, Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου, Πελοποννησιακὰ Η', 1971, σ. 137, σημ. 2. L. Vranoussis, Les "Conseils" attribués au prince Neagoe (1512 - 1521) et le manuscript autographe de leur auteur grec, Actes du IIe Congrès Internationale des Études du Sud - Est - Européen (Athènes, 7 - 13 Mai 1970), τ. 4, Athènes 1978, σ. 380, πίν. I, IV. Ὁ Σπ. Λάμπρος μὴ γνωρίζων ὅτι ὁ κῶδιξ εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου, τὸν χρονολογεῖ ἐσφαλμένως εἰς τὸν ιζ' αἰῶνα, Δ. Σοφιανοῦ, Ὁ Νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπολίτης († ca. 1490, Ἀδριανούπολη). Ἀνέκδοτα Ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Ρήτορος Μανουὴλ Κορινθίου κ.ἄ., Θεολογία ΝΔ', 1983, σσ. 779 - 816, καὶ ΝΕ', 1984, σσ. 237 - 256, 435 - 458, 739 - 771. [Τὸν κ. Δ. Σοφιανὸν εὐχαριστῶ ἰδιαιτέρως, διότι, ἀσχολούμενος αὐτὸς περὶ τὸν μ. ρήτορα Μανουήλ, ἐπέτρεψεν εἰς ἐμὲ νὰ ἐκδώσω τὴν ἀκολουθίαν ταύτην].

3. Χρ. Πατρινέλη, Οἱ Μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των, Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας ΙϚ', 1962, σσ. 17 - 25, ἔνθα καὶ ὅλη ἡ παλαιοτέρα σχετικὴ βιβλιογραφία· εἰδικῶς διὰ τὴν χρονολογίαν θανάτου τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου βλ. αὐτόθι, σ. 25. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 77 - 80· τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Πελοποννησιακὴ παιδεία μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. Α', Ἀθῆναι 1981 - 1982, σσ. 234 - 235, καὶ Χρ. Πατρινέλη, Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου, Πελοποννησιακὰ Η', 1971, σσ. 137 - 138, καὶ Δ. Σοφιανόν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 792.

Ἡ ἀκολουθία ἐγράφη εἰς λόγιον ὕφος καὶ γλῶσσαν μαρτυροῦσαν τὴν παιδείαν τοῦ ποιητοῦ. Ἔχει ἐλάχιστα ὀρθογραφικὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐσημειώθησαν εἰς τὸ ὑπόμνημα, διότι εἰδικῶς τὸ κείμενον τοῦτο δὲν εἶναι αὐτόγραφον. Ἡ γραφή του εἶναι στρογγυλόσχημος καὶ εὐανάγνωστος ἔχουσα ὀλίγας μόνον συντομογραφίας καὶ ἐπιτμήσεις. Παρατηρητέον ἀκόμη ὅτι ὁ Μανουὴλ ἔχει ὄντως δεξιότητα καὶ εἰς τὴν ρυθμοτονικὴν ποίησιν, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ὑμνογραφικῶν του ἔργων, ἂν καὶ ἐνίοτε παρατηροῦνται μετρικαὶ ἀνωμαλίαι.

Ἡ ἀκολουθία παρουσιάζεται σχεδὸν πλήρης περιλαμβάνουσα ἑσπερινὸν ἐκ τριῶν στιχηρῶν καὶ δοξαστικοῦ καὶ ἐκ τριῶν ἀποστίχων καὶ δοξαστικοῦ (δὲν ὑπάρχει «λιτή») καὶ ὄρθρον συγκείμενον ἐκ κανόνος ἐννέα ᾠδῶν (ἄνευ δευτέρας), ἐξ ἑνὸς ἐξαποστειλαρίου, ἐκ τριῶν στιχηρῶν προσομοίων τῶν αἴνων καὶ ἐκ δοξαστικοῦ. Ὁ κανὼν ἐμφανίζει τὴν ἰδιομορφίαν ὅτι ἔχει κατὰ ᾠδὴν καὶ τὸ πρῶτον, ἐκτὸς τοῦ τελευταίου, τροπάριον ὡς Θεοτοκίον, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν κανόνα τοῦ αὐτοῦ πρὸς τιμὴν ἑτέρου νεομάρτυρος, τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Μαυροειδῆ. Μετὰ τὴν τρίτην ᾠδὴν ὑπάρχει κάθισμα, μετὰ δὲ τὴν ἕκτην κοντάκιον, συναξαριακὴ μνεία καὶ στίχοι εἰς τὸν μάρτυρα.

SIGLA

cod. = codex Athous monasterii Iviron, saec. XVI.
CPC = W. Christ - M. Paranikas, Anthologia Graeca Carminum Christianorum, Lipsiae 1871.
EE = Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Εἱρμολόγιον, Chennevières - sur - Marne 1932.
ER = Εὐχολόγιον τὸ μέγα, ἐν Ρώμῃ 1876.
MR = Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, τ. I - VI, ἐν Ρώμῃ 1888 - 1901.
PeR = Πεντηκοστάριον, ἐν Ρώμῃ.

Ἀκολουθία εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Ἰωάννην ποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου μεγάλου ῥήτορος τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας.

⟨Εἰς τὸν ἑσπερινὸν⟩

Προσόμοια ἦχος δ' Ὡς γενναῖον ⟨ἐν μάρτυσιν⟩

Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσιν,
ἀθλητὰ χαριτώνυμε,
τῶν πιστῶν ὁ σύλλογος
ἀνυμνοῦμέν σε·
5 *καὶ γὰρ Χριστὸν ἀνεκήρυξας*
τυράννων ἐνώπιον
Θεὸν ὄντα ἀληθῆ
τῷ πατρὶ ὁμοούσιον,
ὃν ἱκέτευε
10 *ἐκ φθορᾶς καὶ κινδύνων*
λυτρωθῆναι
τοὺς ἐν πίστει ἐκτελοῦντας
τὴν ἀεισέβαστον μνήμην σου.

Ὁλικῶς ἐπεπόθησας
15 *ἀρετῶν τὸ ἀκρότατον·*
ὅθεν ἀοράτως σοι
ἐπεφοίτησεν
χάρις τὸν νοῦν σου λαμπρύνουσα
καὶ πρὸς αὐτὸν ἕλκουσα
20 *ὃν ἠγάπησας Χριστόν,*
Ἰωάννη πανεύφημε,
ὃν ἱκέτευε
ἐκ φθορᾶς καὶ κινδύνων
λυτρωθῆναι
25 *τοὺς ἐν πίστει ἐκτελοῦντας*
τὴν ἀεισέβαστον μνήμην σου.

---

heirm. προσομ. CPC 70

Τῇ πολλῇ καρτερίᾳ σου
διὰ πλείστων κολάσεων
προσβαλὼν ὁ ὄφις σοι
30 *ὁ παμπόνηρος*
ὥσπερ καπνὸς διαλέλυται,
Ἰωάννη πάντιμε,
καὶ δεδόξασται Χριστὸς
ὁ τῇ φύσει ἀΐδιος,
35 *ὃς χορείας σε*
τῶν ἁγίων μαρτύρων
νῦν εἰκότως
κατηξίωσε τῆς θείας
καὶ ἀπεράντου λαμπρότητος.

Δόξα. Ἦχος πλ. δ'

40 *Θυσία αἰνέσεως*
τὸ ὑπὲρ ἀληθείας ὁλοκαυτωθὲν
γεγονὸς σῶμά σου τὸ ἀθλητικώτατον
τὸν τῶν ὅλων Θεὸν ἐδόξασε
κατὰ τὸν ψαλμῳδόν,
45 *Ἰωάννη πανεύφημε·*
διὸ καὶ αὐτός σε εἰκότως ἀντεδόξασε
σὺν τῇ χορείᾳ τῶν ἁγίων μαρτύρων
τῆς αὐτοῦ διηνεκῶς ἀπολαύειν λαμπρότητος
καὶ πρεσβεύειν ἀπαύστως
50 *ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.*

Εἰς τὸν στίχον προσόμοια. Ἦχος β' Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου

Ὅτε τῶν τυράννων ὁ ἑσμός,
σὲ περικυκλώσαντες ἄφνω
δεινῶς ᾐκίζοντο
καὶ κατετραυμάτιζον
55 *ἐπὶ γῆς ἕλκοντες*
ὥσπερ θῆρες ἀνήμεροι,
μάρτυς Ἰωάννη,

---

heirm. προσομ. CPC 67, PeR 136

---

40 Ψαλμ. μθ' 23, ριε' 8

σὺ δὲ στερρῶς ἔφερες
διὰ Χριστὸν τὸν Θεόν,
60 *τότε ἡ πληθὺς τῶν ἀγγέλων*
τῷ Θεῷ ἀνέπεμπον δόξαν
τῷ σὲ ἀοράτως ἐνισχύσαντι.

Στίχος *Θαυμαστὸς ὁ θεὸς ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ.*

Ὅτε σοι ἐφάνη ὁ κλεινὸς
Θεόδωρος ὕπαρ οὐκ ὄναρ,
65 *ὁ μέγας μάρτυς Χριστοῦ,*
ἔφιππος ἀστράπτων τε
ὡς τὰς ἡλίου αὐγὰς
καὶ χειρὶ ἐπεδείκνυεν
γενναίως ἑστάναι
70 *ἐπὶ τῇ τῆς πίστεως*
πέτρᾳ, πανόλβιε,
τότε ἐπληρώθη ἀνδρίας
ἡ στερρὰ καρδία σου ὅθεν
τοὺς ἐχθρούς σου τέλεον κατήσχυνας.

Στίχος *Τοῖς ἁγίοις τοῖς ἐν τῇ ⟨γῇ⟩*

75 *Ὅτε σε ἐν μέσῳ τοῦ πυρὸς*
πασσάλοις οἱ δήμιοι, μάκαρ,
δεινῶς προσέδησαν
καὶ τὸ πῦρ ἐνέμετο
τοὺς σεπτοὺς πόδας σου,
80 *σὺ δὲ οὕτω διέκεισο*
ὡς πάσχοντος ἄλλου,
θείας ἐνεχθείσης σοι
χάριτος ἄνωθεν,
τότε τῶν πιστῶν αἱ χορεῖαι
85 *σὺν χαρᾷ καὶ δάκρυσιν ὕμνον*
Χριστῷ ἐπινίκιον ἀνέπεμπον.

---

69 - 71 Πβ Ἀμβ. β′ 1, καὶ τριῴδιον Κοσμᾶ Μελῳδοῦ εἰς τὴν Μ. Τρίτην, ᾠδὴ γ′, α′ τροπ. (*τῆς πίστεως ἐν πέτρᾳ με στερεώσας...*).

80 - 83 Πβ. τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πολυκάρπου, § 2 (*ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ βασανιζόμενοι τῆς σαρκὸς ἀπεδήμουν οἱ μάρτυρες τοῦ Χριστοῦ*).

Δόξα. Ἦχος πλ. β′

Ἐξέλαμψε σήμερον
ἡ σεβάσμιος μνήμη σου, Ἰωάννη
πολύαθλε, τὰς τῶν πιστῶν κατευφραίνουσα καρδίας·
90 *διὸ καὶ κοινὴν χορείαν συστησάμενοι*
ἐν εὐφροσύνῃ ἀναβοῶμέν σοι·
χαίροις ὁ τὸν ὑπερήφανον ὄφιν
τῷ ἀθλητικῷ σου καταφλέξας πυρί,
χαίροις ὁ τοὺς ἀνθισταμένους σοι
95 *ἐχθροὺς καὶ συνηγόρους τοῦ ψεύδους*
τοῖς καρτερικοῖς καὶ γενναίοις σου
ἀγῶσι καταισχύνας, χαίροις
τῶν Φερρῶν καύχημά τε καὶ ἐγκαλλώπισμα.
Μὴ διαλείπῃς δυσωπῶν τὸν ἐλεήμονα Θεὸν
100 *ὑπὲρ τῆς σῆς τε πατρίδος καὶ πάντων*
τῶν πιστῶς ἐκτελούντων τὴν μνήμην σου.

Τροπάριον: *Ὁ μάρτυς σου Κύριε*

⟨Εἰς τὸν ὄρθρον⟩

Ὁ κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: *Ἆθλα λιγαίνω λαμπρὰ τοῦ Ἰωάννου Μανουὴλ ὁ μέγας ῥήτωρ.*

Ὠδὴ α′. Ἦχος δ′ *Ἀνοίξω τὸ στόμα μου*

⟨Θεοτοκίον⟩

Ἀΐδιον ἔξαλμα
νοῦ τοῦ μεγάλου γεγέννηκας
λόγον τὸν πανάγαθον
105 *τὸν τῆς σοφίας βυθόν·*
διὸ λόγου μοι
ἰσχὺν ἔμπνευσον, κόρη,
τόκον ἀνυμνῆσαί σου
τὸν ἀνερμήνευτον.

---

heirm. δοξ. MR VI 235
heirm. α′ EE 99, n. 141, Joannis

---

92 - 93 Περὶ τῆς κατακαύσεως τῶν δαιμόνων ὑπὸ τῶν ἁγίων πβ. ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων κειμένων τὸ μαρτύριον τοῦ ἀπ. Βαρθολομαίου, § 3, Lipsius - Bonnet, Acta Apost. apocr., τ. II/1, Lipsiae 1898, σσ. 132_{31} - 133_{13}.

102 - 103 Πβ. Γρηγ. Θεολ. λόγ. μ′, 5, PG 36, 364 B.

105 Πβ. τὸ παρ' Εὐσεβίῳ *βυθὸς γνώσεως* (Lampe, Lexicon, σ. 306).

110 *Θεία κατεπέμφθη σοι*
θεόθεν χάρις, πανένδοξε,
τὴν ψυχὴν ῥωννύουσα
τὴν σὴν πρὸς πάλην
ἐχθρῶν τῶν τῆς πίστεως·
115 *ὅθεν κατετροπώσω*
αὐτῶν τὰ φρυάγματα
νίκην ἀράμενος.

Λουτῆρι λουσάμενος
τοῦ μαρτυρίου ἀνέδραμες
120 *πρὸς φῶς τὸ ἀκρότατον,*
ἔνθα μαρτύρων χοροί,
οἷς γηθόμενος
συμπαρίστασαι, μάρτυς,
αὐτῷ τοῖς ὑμνοῦσί σε
125 *χάριν αἰτούμενος.*

Ἀνῆλθες γηθόμενος
ὥσπερ θυμίαμα εὔοσμον,
καὶ ἀγγέλων τάγμασι
συμπαριστάμενος
130 *τῷ παντάνακτι*
Χριστῷ ἀεὶ συμμέλπεις
ὕμνον αὐτῷ πάντοτε
τὸν ἐπινίκιον.

Λαμπρῶς ἀμπεχόμενος
135 *πορφύραν μάρτυς ἐξ αἵματος,*
Ἰωάννη ἔνδοξε,
Χριστοῦ τὸν ἄφθαρτον
νῦν εἰσελήλυθας
νυμφῶνα συμμετέχων
140 *δόξης ἀπεράντου τε*
καὶ τῆς ἀλήκτου χαρᾶς.

---

118 - 119 Πβ. Γρηγ. Θεολ. λόγ. λθ', 17, PG 36, 356A (*βάπτισμα τὸ διὰ μαρτυρίου καὶ αἵματος*).
137 - 139 Πβ. Ματθ. κε' 10.

⟨Θεοτοκίον⟩

Ἰὸν ὃν ἐξήμεσε
καθ' ἡμῶν ὄφις ὁ δόλιος
ὁ πατρὶ συνάναρχος
145 *Λόγος οἰκήσας ἐν σοὶ*
ἀνεκάθηρε
καὶ τῆς αὐτοῦ γλυκείας
ἡμᾶς κατηξίωσε,
κόρη, μεθέξεως.

Ὠδὴ γ' *Τοὺς σοὺς ὑμνολόγους*

⟨Θεοτοκίον⟩

150 *Γένος τῶν βροτῶν ἀνεκαινίσθη*
τῷ τόκῳ σου, δέσποινα ἁγνή·
καὶ γὰρ Θεὸν ἐκύησας
τὸν ποιητὴν τοῦ σύμπαντος·
διόπερ κατὰ χρέος σε
155 *διηνεκῶς μεγαλύνομεν.*

Ἀΰλῳ πυρὶ τοῦ παρακλήτου
ψυχὴν ἐπυρώθης, ἀθλητά·
διὸ ὡς λέων ἔδραμες
ἀνδρείως πρὸς τὸ στάδιον
160 *ἐχθροὺς τε τροπωσάμενος*
τῆς νίκης στέφος ἀπείληφας.

Ἵλεων εὐχαῖς σου, Ἰωάννη,
Χριστὸν ἐναπέργασαι ἡμῖν
τοῖς πόθῳ εὐφημοῦσί σου
165 *τὸ ἱερὸν μαρτύριον,*
δι' οὗ δόξης ἐπέτυχες
καὶ ζωῆς θείας, πανόλβιε.

---

heirm. γ' EE 100, n. 141, Joannis

---

144 - 145 Πβ. τὸ ἀπολυτίκιον τοῦ πλ. α' ἤχου : *Τὸν συνάναρχον Λόγον Πατρὶ καὶ Πνεύματι...* ὡς καὶ χωρία πατέρων παρὰ L a m p e, Lexicon, σσ. 1300 - 1301.
156 Πβ. Πράξ. β' 3 - 4.

Νεκρὸν τῇ γενναίᾳ σου ἐνστάσει
ἀπέδειξας, μάρτυς, τὸν ἐχθρὸν
170 *καὶ τοὺς αὐτῷ ὁμόφρονας,*
Ἰωάννη, κατῄσχυνας·
ὅθεν ὁ ἀθλοθέτης σε
Χριστὸς εἰκότως ἐστεφάνωσεν.

⟨Θεοτοκίον⟩

Ὤφθη ὁ ἀόρατος ἐν κόσμῳ
175 *ἐκ σοῦ ὁρατὸς καὶ καθ' ἡμᾶς*
γενόμενος, πανύμνητε,
δι' οἶκτον καὶ ἐλάμπρυνε
μορφὴν ἡμῶν τὴν βρότειον
ἀμαυρωθεῖσαν τὸ πρότερον.

Κάθισμα. Ἦχος πλάγιος δ' *Τὴν σοφίαν τοῦ ⟨Λόγου⟩*

180 *Τῇ πολλῇ καρτερίᾳ*
τῶν αἰκισμῶν
καὶ ἀγγέλους ἐξέπληξας
καὶ βροτοὺς
ἐν σώματι, ἔνδοξε,
185 *ἁπαλῷ τε καὶ νέῳ·*
τοῖς γὰρ φθαρτοῖς ἠλλάξω
τὰ φύσει ἀΐδια
ὡς φρονήσει τῇ θείᾳ
ἐπήβολος ἄριστος.
190 *Ὅθεν ἠξιώθης*
τοῖς χοροῖς τῶν μαρτύρων
ἀεὶ συναγάλλεσθαι,
Ἰωάννη πανεύφημε.
Πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ
195 *τῶν πταισμάτων ἄφεσιν δωρήσασθαι*
τοῖς ἑορτάζουσι πόθῳ
τὴν ἁγίαν μνήμην σου.

---

heirm. καθίσμ. CPC 62, MR, I 68

Ὠδὴ δ' *Ὁ καθήμενος ἐν δόξῃ*

⟨Θεοτοκίον⟩

Λύτρωσιν εὐμοιρηκότες
διὰ σοῦ, παντευλόγητε,
200 *τῆς πρώην κατάρας,*
ἥνπερ ὁ Ἀδὰμ ἐφειλκύσατο,
καὶ εὐλογίας τυχόντες
εὐχαρίστως σοι
ἀναμέλπομεν·
205 *δόξα, Παρθένε, τῇ δόξῃ σου.*

Ἄνω ἔχων, Ἰωάννη,
τῆς ψυχῆς σου τὰ ὄμματα
πρὸς Χριστὸν τὸν σῴζειν
εἰς ἀεὶ δυνάμενον νεύματι
210 *ἐχθροῖς τὰ νῶτα διδόναι*
ἀπηγόρευσας,
ἀλλ' ἐκραύγαζες·
δόξα, Χριστέ, τῇ δυνάμει σου.

Μαστιζόμενος τὸν νῶτον
215 *καὶ βιαίως συρόμενος*
καὶ ἅπαν τὸ σῶμα,
μάρτυς, ἀπηνῶς αἰκιζόμενος
προσεκαρτέρεις γενναίως
ὥς τις ἄσαρκος
220 *καὶ ἀνέμελπες·*
δόξα, Χριστέ, τῇ δυνάμει σου.

Πατρικῆς χθονὸς καὶ γένους
ἐγκαλλώπισμα γέγονας,
μάκαρ Ἰωάννη,
225 *καὶ Φερρῶν ἡ πόλις ἀγάλλεται*
τοῖς ἐπιπόνοις ἀγῶσί
σου, πολύαθλε,
καὶ Χριστὸν

---

heirm. δ' ΕΕ 95, n. 135, Joannis

---

200 - 201 Πβ. Γέν. γ' 17.

μεγαλύνει
230 *τὸν σὲ ἐνισχύσαντα.*

Ῥήξας ῥάκος τὸ τῆς πλάνης
τὴν αὐτῆς ἀπεγύμνωσας
ψευδομυθουργίαν
καὶ τοὺς ταύτῃ νῦν προσανέχοντας
235 *αἰσχύνης ἔπλησας, μάρτυς,*
καὶ ἐδόξασας
Χριστὸν ἄνακτα
ἐν τοῖς ἁγίοις σου μέλεσιν.

⟨Θεοτοκίον⟩

Ἀιδίου πατρὸς γόνον
240 *συνεργίᾳ τοῦ πνεύματος*
ἀπορρήτῳ λόγῳ
ἐν γαστρί σου, κόρη, βαστάσασα
τῆς ὑπερθέου οὐσίας
ὤφθης οἴκημα·
245 *ὅθεν ἅπαντες*
δόξα βοῶμεν τῇ δόξῃ σου.

Ὠδὴ ε' *Ἐξέστη τὰ σύμπαντα*

⟨Θεοτοκίον⟩

Τοῖς βροτοῖς ἐνέθηκας
τὸ εὖ εἶναι, πανύμνητε,
τῇ γνώσει τῆς θείας ἀληθείας·
250 *ἡμῖν γὰρ αὕτη*
προσεπεγένετο
ὑπὸ τοῦ ἐκ σοῦ ὑπερφυῶς
Κυρίου ἐκλάμψαντος
καὶ τὸν κόσμον φωτίσαντος.

255 *Οὐ πῦρ οὐδὲ μάστιγες*
οὐ ξίφος οὐδὲ βάσανος

heirm. ε' EE 100, n. 141, Joannis

240 Πβ. Λουκ. α' 35.
255 - 256 Ῥωμ. η' 35.

ἄλλη τις δεδύνηται χωρίσαι
τοῦ πρὸς Χριστόν σε,
παμμάκαρ, ἔρωτος·
260 *ὅθεν ἠξιώθης τῆς αὐτοῦ*
γλυκείας μεθέξεως
ἀπολαύειν αἰώνια.

Ὑπῆλθες τὸ στάδιον
τῆς μαρτυρίας, ἔνδοξε,
265 *ψυχῆς παραστήματι γενναίῳ*
καὶ κατηδάφισας
τὴν ὀφρὺν τῶν ἐχθρῶν
καὶ πιστῶν ἁπάντων τὴν πληθὺν
τοῖς στερροῖς ἀγῶσί σου
270 *ἐπαγάλλεσθαι ἔπεισας.*

Ἰσχύν σοι ἐνέθηκεν
ἐπιφανεὶς Θεόδωρος
ὁ μέγας Κυρίου ἀθλοφόρος,
ὕπαρ οὐκ ὄναρ,
275 *καὶ ἐν τῇ πίστει στερρῶς*
ἑστάναι ἐδήλου τῇ χειρὶ
δυσμενῶν τε φόβητρα
ἀνθ' ἑνὸς οὐ λογίζεσθαι.

Ὡς δόξαν ἀμάραντον
280 *ἡ τῶν Φερρῶν μητρόπολις*
κατέχει τοὺς θείους σου ἀγῶνας,
οὓς ἐνεδείξω
ὑπὲρ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ,
καὶ φαιδρυνομένη ἐν αὐτοῖς
285 *γεραίρει ἐν ᾄσμασι*
σοῦ τὴν μνήμην ἑκάστοτε.

⟨Θεοτοκίον⟩

Ἀΰλων ταγμάτων σε
ἀσύγκριτον ἀξίωμα
ἔχουσαν γινώσκομεν, Παρθένε·

290 *διὸ ἰλύος με*
τῆς τοῦ κόσμου τὸν σὸν
ἀπάλλαξον δοῦλον ἀγαθὴ
καὶ τὸν νοῦν μου λάμπρυνον,
ἵνα πόθῳ δοξάζω σε.

'Ωδὴ ϛ' *Τὴν θείαν ταύτην*

⟨Θεοτοκίον⟩

295 *Νοῦν μου καὶ λόγον καὶ θέλησιν,*
ἐν οἷς τὸν θεῖον νοῦν εἰκονίζομεν,
ταῦτα, πανύμνητε,
τῷ σῷ ἐλέει χαρίτωσον
καὶ ἐντρυφᾶν τῷ κάλλει
300 *Θεοῦ ἐνίσχυσον.*

Νίκης τὸν στέφανον εἴληφας,
μαρτύρων 'Ιωάννη τὸ καύχημα·
ἐν ἁπαλῷ καὶ γὰρ
σώματι πλεῖστα ὑπέμεινας
305 *κολαστηρίων εἴδη*
Χριστῷ νευρούμενος.

'Ο νοῦς σου Θεοῦ τῷ ἔρωτι
φλεγόμενος πυρὸς κατεφρόνησε
ἐνύλου, πάντιμε·
310 *ὅθεν καμίνου ἱστάμενος*
ἐν μέσῳ οὐκ ᾐσθάνου
ὡς ἄλλου πάσχοντος.

'Υλώδους μάρτυς συγχύσεως
καὶ τύρβης κοσμικῆς καὶ κακώσεως
315 *σαῖς πρὸς Χριστὸν εὐχαῖς*
ἀπάλλαξόν με τὸν δοῦλόν σου,

---

heirm. ϛ' EE 100, n. 141, Joannis

---

295 - 296 Περὶ τῆς διὰ τοῦ τριμεροῦς ἐξεικονίσεως ἐν ἡμῖν τῆς 'Αγίας Τριάδος βλ. π.χ. Μαξίμου 'Ομολ. Περὶ διαφ. ἀπορ., PG 91, 1088A (νοῦς, λόγος, πνεῦμα).
308 *κατεφρόνησας* cod.

ὅπως ἐν ἡσυχίᾳ
ἀεὶ γεραίρω σε.

Μαρτύρων θείων τὰ πνεύματα
320 *τὴν σὴν ὑποδεχόμενα ἔχαιρον*
ψυχήν, πανόλβιε,
καὶ σὺν ἀγγέλων στρατεύμασι
Κυρίῳ ἐπεκρότουν
τὸν ἐπινίκιον.

⟨Θεοτοκίον⟩

325 *'Απόρρητον τὸ μυστήριον,*
Παρθένε, τὸ ἐν σοὶ καὶ ἀνέκφραστον·
τὴν ὑπεράυλον
φύσιν καὶ γὰρ γαστρὶ ἤνεγκας
ἐν ὑλικῇ εἰς πάντων
330 *βροτῶν ἀνάπλασιν.*

Κοντάκιον. Ἦχος δ' *'Επεφάνης*

Οἱ πιστοὶ ἐν ᾄσμασι
νῦν συνελθόντες,
'Ιωάννη ἔνδοξε,
ἀνευφημοῦμεν τοὺς σεπτοὺς
335 *καὶ ἐπιπόνους ἀγῶνάς σου,*
δι' ὧν συνήφθης
Θεῷ τῷ παντάνακτι.

Μαΐῳ ιβ' ἄθλησις τοῦ ἁγίου μάρτυρος 'Ιωάννου τοῦ ἐν Σέρραις μαρτυρήσαντος

Στίχοι

Ἔχαιρεν ὑμνῶν 'Ιωάννης ἐν μέσῳ
Θεὸν καμίνου ὡς πάλαι νεανίαι.
340 *'Εν δυοκαιδεκάτῃ θάνεν 'Ιωάννης πυρὶ λαύρῳ.*

---

heirm. κοντ. ER 187

Οὗτος ἐκ πόλεως ἦν Φερρῶν, ἥτις καὶ Βέργα παρὰ Κλαυδίῳ Πτολεμαίῳ ὠνόμαστο, ἐπισήμων καὶ εὐγενῶν γονέων υἱός. Ἐν κομιδῇ δὲ πάνυ ⟨νέᾳ⟩ τῇ ἡλικίᾳ ἱματίοις εἴθιστο κοσμεῖσθαι λαμπροῖς καὶ ἵπποις ἀγαθοῖς τε καὶ καλοῖς χρῆσθαι καὶ τῇ ὁμοίᾳ παραπλησίως περιαυγάζεσθαι πολυτελείᾳ.
5 Ὅθεν διὰ φθόνον ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ διεβλήθη ὡς εἰς τὴν σφῶν αὐτῶν θρησκείαν ἐξυβρικώς. Ἀμέλει καὶ πρὸς τὸν δικαστὴν οἱ διαβολεῖς ἕλκουσι καὶ «ὦ δικαστὰ» ἔφασαν «οὗτος συγκατανεύσας ὅμοιος κατὰ τὴν θρησκείαν ἡμῖν γενέσθαι, νῦν ἀπαναινόμενος καὶ τὴν ὑπόσχεσιν παντάπασιν ἀθετῶν χριστιανὸν ἑαυτὸν εἶναι βούλεται». Ἐπεὶ δὲ ὁ δικαστὴς αὐτὸν ἐρωτήσας οὐδὲν
10 ἄλλο παρ' αὐτοῦ ἠκηκόει εἰ μὴ τὸ χριστιανὸν εἶναι καὶ Χριστοῦ δοῦλον καὶ τοὺς ἀνθεστηκότας αὐτῷ υἱοὺς διαβόλου καὶ τοῦ ψεύδους δημιουργούς, εἰς φυλακὴν ἐμβληθῆναι κελεύει, ὃ καὶ γέγονεν. Ἔχαιρεν οὖν ὁ ἅγιος διὰ Χριστὸν οἰκῶν τὴν εἱρκτήν.

Καιροῦ δέ τινος παρῳχηκότος ἐξάγεται ὑπ' αὐτῶν, καὶ τοῦτο μὲν θω-
15 πείαις τε καὶ δώροις καὶ ὑποσχέσεσιν ἀξιωμάτων, τοῦτο δὲ ἀπειλαῖς μεθελκόμενος ὑπ' αὐτῶν οὐδ' ἄκροις ὠσὶν τοὺς αὐτῶν ἐδέχετο λόγους· διὸ καὶ τὴν ἀλωπεκῆν ἀποθέμενοι σφόδρα μαστίζουσι καὶ κατὰ γῆς σύρουσι καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ἐκτίλλουσι καὶ ἀναρτήσαντες ῥάβδοις ἅπαν τὸ σῶμα κατέξαινον καὶ ἀνηλεῶς συνέτριβον. Ἐκεῖθεν δὲ ὡς ἄγριοι θῆρες βίᾳ καθέλ-
20 κοντες ἀπῆγον εἰς τὴν εἱρκτήν. Ὁ δὲ ἅγιος δεινῶς ἑλκόμενος καὶ μαστιζόμενος ὑπό τε τῶν προαγόντων καὶ ἑλκόντων καὶ τῶν ἐφεπομένων καὶ τὸ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ», καθ' ἑαυτὸν λέγων «βοήθει μοι», ὁρᾷ πρὸς τὸ δεξιὸν αὐτοῦ μέρος συνοδεύοντα αὐτῷ ἄνδρα φοβερώτατον ἔφιππον καὶ ὡς τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἀστράπτοντα καὶ νεύοντα αὐτῷ τῇ χειρὶ ἰσχύειν τε καὶ ἀνδρίζεσθαι
25 καὶ μηδὲν δεδιέναι.

Ὥρα δὲ ἦν ὡς ἑβδόμη τῆς ἡμέρας. Συνοδεύσας δ' αὐτῷ ὁ τοιοῦτος ἐφ' ἱκανὸν ἐξ ὀφθαλμῶν αὖθις γέγονε. Καὶ ἡ μὲν εἱρκτὴ πάλιν τὸν ἅγιον διεδέξατο ἡμίθνητον ὡς εἰπεῖν ἔκ τε τῶν μαστίγων καὶ πληγῶν τῶν ἀφορήτων ἐκείνων πλὴν νοερῶς ἀγαλλόμενον ἄγαν ἐπὶ τῇ τοῦ φανέντος θαρσοποιή-
30 σει. Τὸ δὲ ἀνήμερον πλῆθος ἐκεῖνο οὐδόλως ἐφησυχάζον ἦν ἀλλὰ τῷ κρατοῦντι διὰ γραφῆς τὰ κατὰ τὸν ἅγιον δηλοποιοῦσιν κατὰ τὸν ἑαυτῶν δήπου σκοπόν. Ὁ δὲ εἰς τοιαῦτα ταχὺς ὢν ἀπεφήνατο ἢ τὴν εὐσέβειαν μεταβαλεῖν ἢ ξίφει ἀναιρεθῆναι καὶ τὸ σῶμά οἱ πυρὶ παραδοθῆναι.

Τὴν ἀπόφασιν οὖν τὴν τοιαύτην δεξάμενοι τῆς φυλακῆς τὸν ἅγιον ἐξά-
35 γουσι καὶ πρὸς τὸν δικαστὴν ἀπάγουσιν. Ὁ δὲ πάλιν σαίνειν ἀπήρξατο τιμῶν καὶ δωρεῶν ὑποσχέσεσι, καὶ μυρίαις χρησάμενος θωπείαις πρὸς αὐτόν, ὁμοῦ δὲ σὺν αὐτῷ καὶ τὸ περιεστὼς ἅπαν πλῆθος, καὶ πολλὰ τεχνευσάμενοι

---

1 - 2 Εἰς τὴν Πτολεμαίου Γεωγραφίας ὑφήγησιν (ἔκδ. Müller - Fischer [1883]) τὸ τοιοῦτον εἶναι ἀνεύρετον.

καὶ μηδὲν ἀνύσαντες τὴν ἀπόφασιν τοῦ κρατοῦντος αὐτῷ ἐμφανίζουσιν. Ὁ δὲ ἅγιος μετὰ χαρᾶς ὅτι πολλῆς δεξάμενος τὴν ἀπόφασιν καὶ τῷ δικαστῇ
40 προσηκόντως εὐχαριστήσας ἠκολούθει τοῖς ἕλκουσιν ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγήν. Οἱ οὖν δήμιοι, ἵνα τὸ τοῦ θανάτου τέλος αὐτῷ δριμύτερόν τε καὶ ἀλγεινότερον προξενήσωσι, τὴν τάξιν ἐνήλλαξαν τῆς ἀποφάσεως καὶ δὴ κάμινον πεποιηκότες μεγάλην ἐν μέσῳ ταύτης δεσμοῦσιν αὐτὸν ἐν πασσάλοις τέσσαρ-
45 σι τοῖς ποσὶν αὐτοῦ πρῶτον τὸ πῦρ παραθέντες. Νεμόμενον δὲ τοὺς πόδας κατ' ὀλίγον τὸ πῦρ μέχρι τῶν γονάτων ἀνῆλθεν. Ὁ δὲ ὡς ἄλλου πάσχοντος δήπου διακείμενος, «ἆρά γε» πρὸς τοὺς παρεστηκότας δημίους εἶπε «παραδεδώκατέ με πυρί;» Τῶν δὲ χλεύην τὸν λόγον ὑπολαβόντων εἷς ἐξ αὐτῶν πάσσαλον κατὰ τὸ στόμα τῷ ἁγίῳ ἐπέρριψεν, ὃς πρὸς τὸ ἕτερον διελάσας μέ-
50 ρος τὸ μαρτυρικὸν καὶ μακάριον αὐτῷ τέλος ἐπήγαγε.

Ταῖς αὐτοῦ πρεσβείαις ὁ Θεὸς ἐλεῆσαι καὶ σῶσαι ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος.

Ὠδὴ ζ' Οὐκ ἐλάτρευσαν

⟨Θεοτοκίον⟩

Νέος γέγονεν
ἐκ σοῦ Ἀδὰμ ὁ Κύριος
ἐπανορθούμενος
τὸν πρὶν φθαρέντα Ἀδὰμ
345 τὸν γενάρχην, πάναγνε·
διὸ βοῶμέν σοι,
ὑπερύμνητε,
χαῖρε ἀρᾶς ἡ λύτρωσις
καὶ πηγὴ τῆς εὐλογίας.

350 Ὁ λαὸς ὁ σός,
πανόλβιε, οἱ σύγχωροι,
Φερρῶν ὁ σύλλογος
καὶ κλῆρος ὁ ἱερὸς
συνελθόντες ἅπαντες
355 ὑμνολογοῦσί σου
τὸ μαρτύριον
καὶ τὰ στερρὰ παλαίσματα
χαρμοσύνως, Ἰωάννη.

---

heirm. ζ' EE 100, n. 141, Joannis

---

39 - 41 Πβ. Ἡσ. νγ' 7.
340 - 341 Α' Κορ. ιε' 45 - 49.

'Υμνῳδίαις σου
360 τὴν πάντιμον γεραίρουσι
καὶ ἀεισέβαστον
μνήμην, Χριστοῦ ἀθλητά,
χάριν ἐπιβράβευσον
καὶ τὰ αἰτήματα
365 ἀποπλήρωσον·
πολλὴν γὰρ ἔχεις ἔνδοξε
πρὸς Θεὸν τὴν παρρησίαν.

'Η καρδία σου
χάριτος οἰκητήριον
370 τῆς θείας γέγονε,
γενναῖε μάρτυς Χριστοῦ.
Ὅθεν συναφθῆναί σου
τὸν νοῦν ἐπόθησας
τῷ παντάνακτι
375 διὰ πυρὸς καὶ αἵματος
μαρτυρίου, 'Ιωάννη.

⟨Θεοτοκίον⟩

Λύτρον βράβευσον
ψυχῇ τῇ παναθλίᾳ μου,
κόρη παντάνασσα,
380 ἐκ τῶν τοῦ κόσμου δεσμῶν
καὶ ἐν ἡσυχίᾳ σε
ὑμνεῖν ἀξίωσον·
σὺ γὰρ ἔτεκες
τὸν τῆς εἰρήνης πρύτανιν
385 καὶ τῆς δόξης βασιλέα.

'Ωδὴ η' Παῖδας εὐαγεῖς ⟨ἐν τῇ καμίνῳ⟩

⟨Θεοτοκίον⟩

Ὄχημα λαμπρὸν χαῖρε ἡλίου
τῆς θείας δικαιοσύνης, παντευλόγητε,
χαῖρε ἡ τὸ βρότειον
γένος ἀναπλάσασα

heirm. η' ΕΕ 100, n. 141, Joannis

390 ὑπεραγίῳ τόκῳ σου,
χαῖρε, πανόλβιε
ναὲ τῆς παναλκοῦς θεαρχίας,
χαῖρε τῆς ψυχῆς μου
ἐλπὶς καὶ προστασία.

395 Μαρτύρων χοροὶ προσυπαντῶντες
τὴν θείαν ψυχὴν ἀνερχομένην σου
φαιδρῶς κατησπάζοντο,
'Ιωάννη ἔνδοξε,
καὶ ὕμνον τὸν τρισάγιον
400 Θεῷ ἀνέμελπον
σὺν πᾶσι τοῖς ἁγίοις ἀγγέλοις
τῷ δοξάσαντί σε
διὰ τοῦ μαρτυρίου.

'Επλήγη ὁ πλήξας τοὺς γενάρχας
405 καὶ θάνατον ἐπεισάξας αὐτοῖς, ἔνδοξε,
τοῖς γενναίοις ἄθλοις σου
οὕσπερ καθυπέμεινας
ὑπὲρ Χριστοῦ στερρότατα
καὶ κατηδάφισας
410 ὀφρὺν τὴν ὑπερήφανον τούτου,
εὐσεβῶν δὲ πάντων
τὸ κέρας ἀνυψώθη.

Γέγονας στερρὸς ὥσπερ ἀδάμας
τοὺς πόδας ἐπὶ τῇ πέτρᾳ τῇ τῆς πίστεως
415 στηρίξας, ἀοίδιμε,
καὶ ἐχθρῶν τὰ βέλεμνα
νηπίων ὡς τοξεύματα
ἕωλα ἔδειξας,
«Χριστὸν» πᾶσι βοῶν «εὐλογεῖτε
420 καὶ ὑπερ⟨υψοῦτε
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας».⟩

'Απέραντον εὔκλειαν ἐκτήσω
τὴν ἐπιχθόνιον δόξαν παρωσάμενος,

398 - 399 Πβ. 'Ησ. ϛ' 3.

μάρτυς, καὶ ἐπίκληρον
425 *ὡς ἔμπορος ἄριστος.*
Καὶ γὰρ τὸν ἐφεπόμενον
τῇ φύσει θάνατον
ὑπέταξας τῇ σῇ προαιρέσει
διὰ τὸν τῶν ὅλων
430 *Θεὸν καὶ βασιλέα.*

⟨Θεοτοκίον⟩

Σύμβολα καὶ τύποι οἱ σκιώδεις
τοῦ νόμου σε προεδήλωσαν, πανύμνητε,
μητέρα τοῦ κτίσαντος
παναληθῆ ἔσεσθαι
435 *καὶ διὰ σοῦ σωτήριος*
χάρις δοθήσεται
τοῖς πίστει Θεοτόκον κυρίως
σὲ ὑμνολογοῦσιν
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Ὠδὴ θ' *Ἅπας γηγενὴς*

⟨Θεοτοκίον⟩

440 *Ῥοαῖς ἐκ πλευρᾶς*
τοῦ ἐκ σοῦ ἐκλάμψαντος
ἀνεζωώθημεν,
ἁγνὴ πανευλόγητε,
τῇ παραβάσει πάλαι τεθνήξαντες·
445 *διό σε ὡς γεννήτριαν*
τοῦ ζωοδότου Χριστοῦ
τοῦ τὰ πάντα
σοφῶς οὐσιώσαντος
ἀνυμνοῦμεν ἀεὶ καὶ δοξάζομεν.

450 *Ἡ πανευκλεὴς*
ἐπιστᾶσα, ἔνδοξε,

---

heirm. θ' EE 100, n. 141, Joannis

καὶ θεία μνήμη σου
τὰς ψυχὰς ἐπεύφρανε
πιστῶν ἁπάντων καὶ κατηγλάϊσε
455 *πρὸς δόξαν τε καὶ αἴνεσιν*
Θεοῦ κεκίνηκε,
Ἰωάννη,
τοῦ σε χαριτώσαντος
καὶ πρὸς πάλην ἐχθρῶν ἐνισχύσαντος.

460 *Τὸ τῶν πειρασμῶν*
καὶ μαστίγων, ἔνδοξε,
μάρτυς ἐπίπονον
καὶ φλογὸς ἡ βάσανος
καὶ ὁ ἑπόμενος τούτοις θάνατος
465 *πρὸς Θεόν σοι ἐγένετο*
διαβατήριον,
ἐν ᾧ ἔχεις
τὴν θείαν λαμπρότητα
καὶ ζωὴν κληρουχίαν τὴν ἄληκτον.

470 *Ὥσπερ ἀριστεὺς*
κατ' ἐχθρῶν ἐξώρμησας
καὶ ῥύμην τὴν θολερὰν
κατ' αὐτῶν ἀπεξήρανας
ἀπειλουμένην κατακλυσμὸν τοῖς πιστοῖς
475 *καὶ πλάνην ἀπετέφρωσας*
τὴν δεισιδαίμονα·
ὅθεν νίκης
τὸν στέφανον εἴληφας,
Ἰωάννη τρισόλβιε.

480 *Ῥῆξον τὰς σειρὰς*
τῶν παραπτωμάτων μου,
κόρη θεόνυμφε,
ἡ τοὺς σιδηροῦς μοχλοὺς
καὶ κλεῖθρα ᾅδου καὶ πύλας ῥήξασα
485 *καὶ τέλεον συντρίψασα*
τῷ θείῳ τόκῳ σου
καὶ δικαίων
ψυχὰς ἀνελκύσασα
ἐκ τοῦ σκότους πρὸς φῶς τὸ ἀνέσπερον.

Ἐξαποστειλάριον *Φῶς ἀναλλοίωτον*

490 *Ἔσβεσας πῦρ ἀθείας*
τῇ σῇ γενναίᾳ ἀθλήσει
ἐμπρησμὸν τοῖς εὐσεβέσιν
ἐπαπειλούμενον, Ἰωάννη,
ὅθεν ὡς στερρὸν ἀριστέα
495 *ᾠδαῖς ἐνθέοις*
σε συνελθόντες ὑμνοῦμεν.

Εἰς τοὺς αἴνους προσόμοια. Ἦχος α' *Τῶν οὐρανίων ταγμάτων*

Τὸν εὐκλεῆ στρατιώτην
τοῦ βασιλέως Χριστοῦ,
τὸν στερρὸν Ἰωάννην,
500 *τὸν τὴν πλάνην τεμόντα*
τῆς πίστεως τῷ ξίφει
καὶ τῷ πυρὶ
τῆς γενναίας ἀθλήσεως
ἀποτεφρώσαντα ταύτην νῦν ἐν ᾠδαῖς
505 *οἱ πιστοὶ ἀνευφημήσωμεν.*

Δεῦτε ὁ πάντιμος κλῆρος
τῆς ἐκκλησίας Σερρῶν
καὶ ἐπίλεκτοι πάντες
καὶ χριστώνυμος δῆμος
510 *ὡς ἄνθεσι τοῖς ὕμνοις*
τὸν τοῦ Χριστοῦ
ἀθλητὴν καταστέψωμεν·
θείῳ γὰρ ἄνωθεν σθένει περιφραχθεὶς
τὸν ἐχθρὸν κατετροπώσατο.

515 *Νῦν ἐν Θεῷ ἐπαξίως*
ζωὴν τὴν ἄπονον
κληρωσάμενος, μάρτυς
Ἰωάννη, καὶ θείας
ἀεὶ φωτοχυσίας
520 *καὶ τῆς σεπτῆς*
ἀπολαύων μεθέξεως

---

heirm. ἐξ. MR I, 122
heirm. προσομ. CPC 64, MR II, 54

ὑπὲρ ἡμῶν ἐκδυσώπει τὸν λυτρωτὴν
τῶν ὑμνούντων σου τὴν ἄθλησιν.

Δόξα. Ἦχος β'

Θαυμαστὸς ὁ Θεὸς ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ
525 *φησὶν ὁ θεῖος Δαυΐδ·*
ἡ γὰρ ἀόρατος αὐτοῦ
χάρις καὶ δύναμις
ἐν αὐτοῖς ἐνεργείᾳ καθέστηκεν
ὁρατή τε καὶ γνώριμος·
530 *ὅθεν καὶ διὰ σοῦ, ἀθλητὰ*
παμμάκαρ Ἰωάννη,
ἡ κραταιὰ ἐθαυμαστώθη δύναμις αὐτοῦ
τὴν νίκην σοι κατ' ἐχθρῶν
τῶν τῆς πίστεως χορηγήσαντος·
535 *ὃν καθικέτευε*
ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

---

522 - 523 Ψαλμ. ξη' 36.

ΟΜΗΡΙΚΟΝ ΧΩΡΙΟΝ ΕΝ Τῌ ΙΣΤΟΡΙᾼ ΤΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ

Κρείσσων γὰρ βασιλεύς, ὅτ' ὀργίζοιτο χείρονι ἀναγινώσκομεν εἰς Παχυμέρη Ἱστορίαν I. 16 (= $67_{,24-25}$, Failler). Τὸ χωρίον ἀποτελεῖ ἀνάμνησιν καὶ ἐλαφρὰν τροποποιημένην μορφὴν τοῦ ὁμηρικοῦ *κρείσσων γὰρ βασιλεὺς ὅτε χώσεται ἀνδρὶ χέρηι* (Ἰλιάδος Α', στ. 80). Καὶ εἰς μὲν τὸν Ὅμηρον τὸ χωρίον χρησιμοποιεῖ ὁ Κάλχας ἵνα προδιαθέσῃ εὐμενῶς ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν Ἀχιλλέα, εἰς δὲ τὸν Παχυμέρην τὸ ρητὸν παρεμβάλλεται εἰς τὴν γνωστὴν δημηγορίαν τοῦ Γεωργίου Μουζάλωνος, ὅτε ἀνέλαβεν ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννου Δ' Λασκάρεως[1], καὶ εἶναι ἓν ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἀνδρός, ὥστε νὰ πεισθοῦν οἱ λοιποὶ εὐγενεῖς ὅτι, δεχθεὶς τὴν ἐπιτροπείαν, οὐδὲν ἄλλο ἔπραξεν ἢ νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοδώρου Β'.

ΣΤΥΛ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

1. Περὶ τῶν λεπτομερειῶν βλ. Ἀ. Μ η λ ι α ρ ά κ η, Ἱστορίαν τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204 - 1261), ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 491-8. Συντομώτερον βλ. καὶ A. G a r d n e r, The Lascarids of Nicaea, London 1912, σ. 233. M. A n g o l d, A Byzantine Government in Exile. Goverment and Society under the Laskarids of Nicaea (1204 - 1261), Oxford 1974, σ. 80.

ΕΙΣ ΧΩΡΙΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΥ

Ὁ καθηγητὴς J. Monfasani, συνεχίζων τὰς ἐρεύνας του περὶ τὸν Γεώργιον τὸν Τραπεζούντιον, παρουσίασε προσφάτως λίαν ἐνδιαφέρουσαν συναγωγὴν κειμένων τοῦ λογίου, ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον Collectanea Trapezuntiana[1]. Δυστυχῶς, ὡς ἤδη παρετηρήθη καὶ ἀλλαχοῦ[2], τὰ ἑλληνικὰ κείμενα δὲν ἔτυχον τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ ἔχουν παραμείνει ἱκανὰ ἀβλεπτήματα. Ἓν τῶν κυριωτέρων ἀνευρίσκεται εἰς τὸ ἀκόλουθον χωρίον (σελ. 536 τῆς ἐκδόσεως) : *Σίδηρον πεπυρακτωμένον ὑποθώμεθα. Οὗτος εἷς μέν ἐστι τῷ ὑποκειμένῳ, ἐκ δύο δὲ φύσεων. Ἐκ σιδήρου γὰρ σύγκειται καὶ πυρός. Καὶ ὁ μὲν σίδηρος πάσχει, τυπτόμενος μὴ (κίνεται γὰρ καὶ πλατύνεται), τὸ δὲ ἐν αὐτῷ πῦρ οὐ πάσχει.* Εὐνόητον ὅτι πρέπει νὰ γραφῇ «*μηκύνεται* γὰρ καὶ πλατύνεται», καί, κατ' ἐπέκτασιν, νὰ τροποποιηθῇ καὶ ἡ ἀγγλικὴ μετάφρασις (ἐν σελ. 502) : «and while the iron, when struck, is acted upon (for it is moved and is widened)» : ἀντὶ is moved πρέπει νὰ γραφῇ «is lengthened».

ΣΤΥΛ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

1. J. M o n f a s a n i, Collectanea Trapezuntiana, Texts, Documents and Bibliographies of George of Tribizond (Medieval and Renaissance Texts and Studies 25), Binghamton, New York 1984.

2. Βλ. σύντομον παρουσίασιν ὑπ' ἐμοῦ εἰς Βυζαντινὸν Δόμον 3, 1989, σ. 169.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Irfan Shahîd, Byzantium and the Arabs in the Fifth Century. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington 1989, 8°, pp. 593.

The study of Byzantium's relations with the Oriental world, both with Arabic and Turcophone dynasties as well as the Oriental Christians, has been progressing by leaps and bounds in recent years. Specialized monographs, articles, collective works and encyclopedic entries — not to mention several popularized accounts — in several languages have appeared, examining, analyzing and clarifying important aspects and topics concerning the Eastern Empire's political-military and socio-economic relations with the Moslems, but also their cultural interchange and mutual influences. It is true that Byzantinists and other medievalists, who have published general historical manuals on Byzantium (covering either the entire period until the 15th cent. or special periods), like J. B. Bury, E. Stein, J. Kulakovsky, F. Uspensky, A. Vasiliev, C. Diehl, N. Iorga, G. Ostrogorsky, C. Amantos, A. Jones, R. Jenkins, D. Zakythenos, Aik. Christophilopoulou, J. Karayannopoulos, W. Treadgold, T. Lounghis *et al.*, have dealt in their accounts with the Empire's relations with Oriental peoples, Moslems or else, sometimes in considerable detail but, of course, in varying weight. There exists, however, a field in this framework of relations with the Arabic peoples prior to the advent of Islam, and more particularly before the Justinianic age, which has — as a rule — been neglected and overlooked by Byzantinists, authors of either general manuals or specialized studies. «Byzantium and the Arabs in the Fifth Century» (hereafter BAFIC) by Irfan Shahîd, Associate Fellow and Project Director at Dumbarton Oaks, Professor of Arabic Studies at Georgetown University, Washington, where since 1981 he has been the Sultanate of Oman Professor of Arabic and Islamic Literature, and author of several contributions in the realms of Byzantino-Arabica, Koranic studies and Arabic literature since the mid-fifties[1], comes in to fill this unjustified gap, and does

1. A wide range of 13 of his articles, published between 1957 - 82, were recently reprinted in the Variorum series, London 1988, as "Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam", pp. xiv+318; cf. discussion by V. Poggi in OCP 55/1, 1989,

so authoritatively and on a vary grand scale indeed. In fact, BAFIC is the second volume of part II of his trilogy, published by D.O.R.L. & C. and intended to cover Roman-Arab and Byzantine-Arab relations from the 1st cent. A.D. to the celebrated Yarmuk battle of A.D. 636. This trilogy is devised and ramified as follows:

Part I: «Rome and the Arabs. A Prolegomenon to the Study of Byzantium and the Arabs» (abbreviated RA), published in 1984, pp. 193.

Part II: 1. «Byzantium and the Arabs in the Fourth Century» (abbreviated BAFOC), published in 1984, pp. 628[1].

2. «Byzantium and the Arabs in the Firth Century» (BAFIC), the present volume under review.

3. «Byzantium and the Arabs in the Sixth Century» (BASIC), forthcoming[2].

Part III: «Byzantium and Islam in the Seventh Century», forthcoming (evidently it will be abbreviated BISEC)[3].

---

pp. 223 - 224. Professor Shahîd has also authored "The Martyrs of Najran: New Documents". Subsidia Hagiographica, 49, Brussels 1971, and has edited the Arabic version of one of Themistius' orations in the ser. "Bibliotheca Scriptorum et Romanorum Teubneriana". See also his contribution "Pre-Islamic Arabia", pp. 3 - 29 in vol. I.A of Cambridge History of Islam, 1970, repr. 1980, his A. Mellon Lecture "Muhammed and Alexander", Georgetown U.P. 1978 and the following articles not included in his aforementioned Variorum vol.: "Arethas, son of Jabalah", Journal of the American Oriental Society 75, 1955, pp. 205 - 216; "The last days of Salih", Arabica 5, 1958, pp. 145 - 58; "Ghassan and Byzantium: A new terminus a quo", Der Islam 33, 1959, pp. 232 - 55; "The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius", DOP 26, 1972, pp. 293 - 320; "On the Titulature of the Emperor Heraclius", Byzantion 51, 1981, pp. 288 - 96; "Heraclius and the Theme System: new light from the Arabic", Byzantion 57, 1987, pp. 391 - 403 (where the author enters a tormenting byzantinological issue arguing in favour of the creation of the military theme system by Heraclius). Finally, see also his scholarly entries in the "Encyclopedia of Islam"[2]: Ghassan, al-Hira, Kinda, Lakhmids and (in the suppl. vols) Djabal b. al-Harith.

1. RA and BAFOC were reviewed by the following, to my knowledge: A. Lewis, American Historical Review 90, 1985, pp. 912 - 913; E. Kettenhofen, Histor. Zeitschrift 243, 1986, pp. 403 - 404; G. Bowersock, Classical Review 37, 1986, pp. 111 - 117; Françoise Thélamon, Revue d'Histoire des Religions 204, 1987, pp. 180 - 184; H. - G. Gundel, Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft 137, 1987, pp. 132 - 133.

2. In BASIC Prof. Shahîd will no doubt utilize the vast Justinianic literature, pinpointing and commenting on cases of scanty references in the Empire's relations with the Arabs before Islam (see also below). As a general rule, however, the Ghassanids and Lakhmids feature quite significantly in works by byzantinists as opposed to the Tanukhids of the 4th and the Salihids of the 5th cent.

3. Another comparatively recent book which has touched on early Byzantine-

BAFIC examines in meticulous detail the Empire's relations with its Arab federate allies (*foederati*) in the reigns of Arcadius (395 - 408), Theodosius II Minor (408 - 50), Marcian (450 - 7), Leo I the Thracian (457 - 74), Zeno (474 - 5 and 476 - 91) and Anastasius I Dicorus (491 - 518), mainly within the framework of the Empire's relations with the neo-Iranian dynasty of the Sassanians; Shahîd explains from the very beginning why this is necessary, for the Greek sources begin to mention the Arab *foederati* only in connection with the outbreaks of war between Byzantium and the Persians, and there were not many such confrontations in the 5th cent. For the federates' internal affairs we have to rely on the Oriental sources (mainly Arabic, but also Syriac, Sabaic and Ethiopic), which — as Shadîd states — «give flesh and blood to the skeletal structure of federate history furnished by the Greek sources" (introd., p. xxiii). The Arab *foederati* dealt with here are basically the Salihids and the Udrites of the Hidjaz, who, like the Tanukhids of the 4th cent. (examined by Shahîd in BAFOC), were Orthodox Christians, as opposed to the 6th-cent. Monophysite Ghassanids, client mercenaries of Byzantium against the Persians' mercenaries, the Nestorian Lakhmids. Important Salihid personalities like the religious king Dawud (David), Petrus, bishop of Parembole (Palestine), Elias, "Rhomaic Arab" and Archbishop of Jerusalem (late 5th-early 6th cent.), and Dawud'sc ourt poet, ʿAbd al-ʿAs, come to the forefront in Shahîd's account. Following an informative introduction, part one (The Greek and the Latin Sources) provides an analytical scrutiny on the existing pieces of information concerning political, military and ecclesiastical history (sub-headings I-XI, 2 appendices), part two (The Arabic Sources) admirably complements part one (sub-headings XII-XIV) in such areas as Arab internal history, topography, etymology and culture history; part three examines 'Front and Federate Studies' with emphasis on archaeology and toponymy and part four (Synthesis and Exposition)[1] concludes this monumental book by providing a synoptic bird's-eye-view of the image of 5th-cent. Arabs. Shahîd's Addenda et Corrigenda section consists of much more

---

Moslem relations was Fred McGraw Donner, The Early Islamic Conquests, Princeton U.P., New Jersey 1981, pp. 489; cf. review by A. Savvides in Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν (Κύπρου), vol. 13/16, 1, 1984 - 7 (publ. 1988), pp. 681 - 687.

1. This method, beginning with a systematic analysis of data provided by the sources and culminating in a 'synthesis and exposition', has been employed by the author in RA and BAFOC, too, and is naturally expected to appear also in BASIC and BISEC.

than a mere correction list, since here he inserts short essays on various points concerning not only this book (p. 547 f.), but also RA and BAFOC (pp. 540 ff., 543 ff.)[1]. The 'Stemmata of the Rulers of the Near East in the 5th Cent.', both secular and ecclesiastical (pp. 549 ff., 553 ff.) are authoritative and informative; there are also seven maps, particularly good as far as Byzantine-Arab toponymical influence goes, a frontispiece (Plan of Dayr Dawud = David's Monastery), a finispiece ('Ayn al-Salihi = Salih's Fountain) and an index.

Concerning Shahîd's bibliography of primary sources (thematic) and secondary works, which as a whole is rich and quite representative, a few observations are in place here: in the Greek secular and ecclesiastical sources section (pp. 556 - 7) it would be useful to have lists of new editions or trustworthy translations. Thus Agathias, ed. R. Keydell, Berlin 1969 (*CFHB*) and Engl. tr. J. Frendo, Berlin 1975 (Averil Cameron's contribution to DOP 23/24 is not an edition but a thorough study); Malalas has been recently translated into English by Elizabeth and Michael Jeffreys, R. Scot *et al.* in the ser. "Byzantina Australensia", 4, Melbourne 1986; the Strategicon of (Pseudo-) Maurice was ed. by G. Dennis with a German translat. by E. Gamillscheg, Vienna 1981 (*CFHB*), while Theophanes' Chronicle has been transl. into English by H. Turtledove, Philadelphia 1982 (though the period 602-813 is here translated, which will apparently be dealt with by Shahîd in his BASEC); and Averil Cameron's Eng. tr. of Procopius, Washington 1967, is always useful. The ecclesiastical history of Theodoret (cited in the GCS 1911 ed. by Parmentier in Shahîd's work) was reedited by Parmentier and F. Scheidweiler, Berlin 1954, while Theodoret's History of the Syrian monks was ed. & transl. into Italian by S. di Meglio, Padova 1984, and transl. into English by R. Price, Michigan 1985, in the "Cistercian Studies Series", 88. The J. Bidez-G. Hansen GCS 1960 ed. of Sozomen, has now been enriched by a French tr. by J. Festugière and introd.-comm. by B. Grillet and G. Sabbah, Paris 1983, in the ser. "Sources chrétiennes", 306, and, finally, the Bidez-Fr. Winkelmann 1972 ed. of Philostorgius in the GCS ser. has been reedited with emendations in 1981 (Berlin). In Shahîd's bibliographies of grammatological manuals on Byzantine sources (see e.g. introd., p. xxii, note 6 and p. 556, 1st par.), curiously no mention is made to J. Karayannopulos - G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz, Wiesbaden 1982. Among recent contributions, to which the author apparently had no access (since he signs his preface September 1986) and which he will undoubtedly utilize in his BASIC and BISEC, we note the following: Catherine Synelli, Οἱ διπλωματικὲς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Περσίας ἕως τὸν ἕκτο αἰώνα, diss., Athens 1986; A. Crown, The Samaritans in the Byzantine Orbit, Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester, vol. 69/1, Autumn 1986, 96 - 138; D. Letsios, Βυζάντιο καὶ Ἐρυθρὰ Θάλασσα. Σχέσεις μὲ τὴ Νουβία, Αἰθιοπία καὶ Ν. Ἀραβία ὡς τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση, diss., Athens 1988 (a book making ample use of Shahîd's works). In his eagerly awaited BASIC Prof. Shahîd will also undoubtedly ascertain the contribution of P. Goubert's Byzance avant l'Islam, I: Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice, Paris 1951, as well as A. Stratos' Byzantium in the Seventh Century in his future BISEC. Of particular interest to me will be his treatment of Abraha, whom I ventured to include in an appendix of my account of Byzantine history for the years 518 - 717[1] and on whom we now have a detailed contribution by L. Conrad, Abraha and Muhammad; Some Observations a propos of Chronology and Literary Topoi in the Early Arabic Historical Tradition, Bulletin / School of Oriental and African Studies 50/2, Univ. of London 1987, 225 - 40.

The remainder of Shahîd's *opus magnum* is eagerly awaited; as a Byzantinist I feel that I echo several among my colleagues by stating that Professor Shahîd has put me in his debt.

Centre for Byzantine Research, Athens
September 1989

ALEXIS G. C. SAVVIDES

1. Particularly informative and instructive are the author's etymological examination of crucial items of nomenclature, such as the term *Saracens* (Greek *Sarakenoi*) (BAFIC, appendix, p. 543 and index), discussed in detail in his RA, pp. 123 ff.

1. A. Savvides, Τὸ οἰκουμενικὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἰσλάμ, Athens 1985, pp. 206 - 8, appendix iii: Ὁ Ἄβραμος (Abraha) καὶ ἡ προσπάθεια ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Ἀραβικῆς Χερσονήσου κατὰ τὸν 6ο αἰώνα μ.Χ.

B e r n a r d C o u l i e, Les richesses dans l'œuvre de Saint Grégoire de Nazianze. Étude littéraire et historique (Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain, 32), Louvain-la-Neuve 1985, 8ον, σσ. 252.

Τὸ βιβλίον τοῦ δρος Β. Coulie εἶναι δεῖγμα τῆς σοβαρᾶς ἐργασίας ἥτις ἐπιτελεῖται εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Louvain ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθ. J. Mossay, εἰδικῶς ἀσχολουμένου περὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν Λόγων τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἡ ἐν λόγῳ πραγματεία ἀποτελεῖ τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν τοῦ συγγραφέως, ἐγκαινιάζει δὲ σειρὰν εἰδικῶν μελετῶν ἐχουσῶν ὡς ἀντικείμενον τὴν ἔρευναν ἐπὶ μέρους θεμάτων ἀντλουμένων πάντοτε ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ναζιανζηνοῦ.

Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν (σσ. 1 - 6) ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει σύντομον διάγραμμα τῆς πορείας τῶν Ναζιανζηνικῶν μελετῶν γενικώτερον καὶ εἰδικώτερον ἐκείνων αἵτινες ἀφοροῦν εἰς τὰς περὶ πλούτου καὶ ὑλικῶν ἀγαθῶν ἀντιλήψεις τοῦ ἱεροῦ πατρός. Ἡ διατριβὴ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου τῶν κειμένων τοῦ Θεολόγου τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις αὐτοῦ. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος (σσ. 7 - 91) ἐξετάζονται αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν κατοχὴν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν θέσεις τοῦ Γρηγορίου. Μετὰ λεπτομερῆ μελέτην τῆς γνησιότητος τῆς «Διαθήκης» γίνεται ἀνάλυσις αὐτῆς, ἐξ ἧς προκύπτει ὅτι ὁ Γρηγόριος διέθετεν ἱκανὴν περιουσίαν συγκειμένην ἐκ γαιῶν, ἐνδυμάτων καὶ χρημάτων. Εἰδικῶς μελετῶνται αἱ εἰς τὴν Διαθήκην μνημονευόμεναι τοποθεσίαι (σσ. 14 - 16), ἐπιχειρεῖται δὲ προσπάθεια, ὅπως ταυτισθοῦν αὗται ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ χάρτου. Ὁ συγγραφεὺς ἀντικρούει τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ P. Gallay (La vie de saint Grégoire de Nazianze, διατρ., Lyon et Paris 1943, σσ. 16 - 17) περὶ ἐντοπισμοῦ τῆς Καρβάλης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀριανζοῦ, γεγονὸς ὅπερ δεικνύει ὅτι εἰς παρόμοια προβλήματα ἱστορικῆς γεωγραφίας πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ γλωσσολογικαὶ ἐξελίξεις τῆς μετονομασίας τῶν τοπωνυμίων. Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται αἱ ἀπόψεις τοῦ Γρηγορίου σχετικῶς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν· βάσιν διὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτὴν ἀποτελοῦν οἱ Λόγοι 26 καὶ 32, ἐκ τῶν ὁποίων καταφαίνεται ἡ — ἐν Κωνσταντινουπόλει τοὐλάχιστον — ὑλικὴ ὑπεροχὴ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀρειανισμοῦ ἔναντι τῶν Ὀρθοδόξων, τῶν ὁμολογούντων πίστιν εἰς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας. Τονίζεται ἡ πολεμικὴ χροιὰ ἣν προσδίδει ὁ Ναζιανζηνὸς εἴς τε τοὺς ὡς ἄνω Λόγους καὶ εἰς τὸ ποίημα De vita sua, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ψέξῃ τοὺς ἀνόμως πλουτοῦντας ἱερεῖς, ἐπισημαίνονται δὲ τὰ ρητορικὰ σχήματα τῶν ἀντιθέσεων δι' ὧν ὁ πτωχὸς ἐπίσκοπος Γρηγόριος διαχωρίζει ἑαυτὸν τοῦ πλουσίου Ἥρωνος - Μαξίμου τοῦ φιλοσόφου. Ἡ μελέτη τοῦ Λόγου 19 (*Εἰς τοὺς λόγους καὶ εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανὸν*) καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς κληρονομίας τοῦ Καισαρίου κειμένων καταδεικνύει ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐγνώριζε καλῶς τὰ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῆς ἐποχῆς του, ὑπερήσπιζε δὲ σθεναρῶς τὴν ὑπόθεσιν τῆς κληρονομίας τοῦ ἀδελφοῦ του. Ὁ ζῆλος οὗτος τοῦ Ναζιανζηνοῦ, παρατηρούμενος ὁσάκις πρόκειται περὶ ὑποθέσεων ἐκκλησιαστικῶν ἢ τοῦ στενοῦ περιβάλλοντός του, δεικνύει — κατὰ τὸν συγγραφέα (σσ. 62, 91) — ἀντίθεσίν τινα πρὸς τὴν πανταχοῦ κηρυσσομένην ὑπ' αὐτοῦ περιφρόνησιν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ Γρηγορίου θὰ ἔπρεπε καθ' ἡμᾶς νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπαγορευομένη ἐκ τῆς εὐθύνης ἣν εἶχεν ὡς ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ προστάτης τῆς οἰκογενείας του καὶ οὐχὶ ὡς ἀντιτιθεμένη εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐπ' ἐκκλησίας κηρυσσόμενα.

Τὸ δεύτερον μέρος τῆς διατριβῆς (σσ. 93 - 150) ἀφιεροῦται εἰς τὴν μελέτην τῶν περὶ ἀποκτήσεως τοῦ πλούτου ἀντιλήψεων τοῦ Θεολόγου. Ἐξετάζονται τὸ ποίημα I,II,28 καὶ ὁ Λόγος 16, ἐπισημαίνεται τὸ κοινωνικὸν περιεχόμενον τῶν κειμένων, ὁ δ' ὡς ἄνω Λόγος χαρακτηρίζεται, διὰ τῆς χρήσεως συγχρόνου ὁρολογίας, ὡς «discours politique» (σ. 103). Περαιτέρω ἀναπτύσσονται αἱ θέσεις τοῦ Γρηγορίου σχετικῶς πρὸς τὰ κέρδη τῶν ἐμπόρων, τῶν ρητόρων καὶ τῶν ἰατρῶν. Καὶ τοὺς μὲν ἐμπόρους τὰ κείμενα συνδέουν σχεδὸν πάντοτε πρὸς τοὺς ἐν θαλάσσῃ κινδύνους, τοὺς (χριστιανοὺς) ρήτορας διακρίνουν τῶν (ἐθνικῶν) σοφιστῶν, τῶν δὲ ἰατρῶν πρότυπον παρουσιάζουν τὸν Καισάριον. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν κειμένων προκύπτει (σσ. 118, 150) ὅτι ὁ Θεολόγος οὐδαμοῦ καταδικάζει τὸν πλοῦτον συλλήβδην καὶ a priori· ἡ ἀπόκτησις τοῦ πλούτου καταδικάζεται μόνον ὁσάκις ἐπιτυγχάνεται δι' ἀδίκων μέσων καὶ εἰς βάρος ἄλλων.

Ἐν σσ. 151 - 201 μελετᾶται ἡ χρῆσις τῶν ἀγαθῶν κατὰ Γρηγόριον. Τὰ κείμενα παρουσιάζουν συχνάκις τὴν ἀντίθεσιν πτωχῶν - πλουσίων, τονίζοντα οὐχ ἧττον τὴν ἐν τῷ οὐρανῷ ἰσότητα ἀμφοτέρων. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἰδίαν τοῦ Γρηγορίου θέσιν· στοιχεῖ εἰς γενικωτέρας ἁγιογραφικὰς καὶ ἁγιοπατερικὰς θέσεις. Εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον τοῦ τρίτου μέρους (σσ. 171 - 189) ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὸ φιλανθρωπικὸν ἔργον τοῦ Γρηγορίου, ἀξιοποιῶν καὶ συμπληρῶν τὰς ὑπὸ Δ. Κωνσταντέλου [Βυζαντινὴ φιλανθρωπία καὶ κοινωνικὴ πρόνοια (Σύλλογος «Κοινωνικὴ Προσπάθεια»), μετ. ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ, Ἀθῆναι 1986] παρεχομένας πληροφορίας (βλ. σσ. 176, 185). Ἡ ἔρευνα συμπληροῦται διὰ τῆς μελέτης τῶν εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Γρηγόριον, τὸν Βασίλειον καὶ τὴν Γοργονίαν ἐπαίνων, εἰς οὓς κοινὸς τόπος τυγχάνει ἡ περὶ τὰ γήϊνα ἀδιαφορία τῶν ἐπαινουμένων. Εἰς τὴν ἀνακεφαλαίωσιν (σσ. 203 - 207) ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἔναντι τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τοῦ πλούτου

στάσις τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι ἑνιαία, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Καθ' ἡμᾶς ἡ διαφοροποίησις αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰς τὰς ἑκάστοτε ὑποθέσεις προσωπικὴν ἀνάμειξιν τοῦ Γρηγορίου καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀναμφισβήτητον καταδίκην τῆς φιλαργυρίας καὶ ἀπληστίας, ἥτις μαρτυρεῖται εἰς πάντα τὰ ἐν τῇ διατριβῇ μελετώμενα κείμενα.

Χρησιμώτατοι κατάλογοι, βιβλιογραφικοί, ἁγιογραφικοί, χωρίων τοῦ Γρηγορίου, τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καθιστοῦν ἀρτίαν τὴν παρουσίασιν τῆς διατριβῆς.

Ἡ πρωτοτυπία τῆς ἐργασίας τοῦ B. Coulie ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι συνδυάζει τὴν φιλολογικὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν μέθοδον. Μελετᾷ τὰ κείμενα ἐντάσσων αὐτὰ εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ἐποχῆς των, προχωρεῖ εἰς συγχρονικὴν ἔρευναν τῶν πηγῶν, ἑρμηνεύει τὰ χωρία ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων παραλλήλων, παρουσιάζει πιστὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τῶν κειμένων. Αἱ λεπτομερεῖς λεξιλογικαὶ ἀναλύσεις (π.χ. βλ. σσ. 9 σημ. 1, σ. 12 σημ. 10...) καὶ αἱ τεκμηριωμέναι ἐπισημάνσεις τῶν εἰς ἕκαστον κείμενον χρησιμοποιουμένων ῥητορικῶν σχημάτων (π.χ. βλ. σσ. 10, 23, 24, 31, 32, 47, 53, 98, 107, 115, 127, 130, 148, 157, 168, 174, 195...) προσδίδουν εἰς τὴν ἑρμηνευτικὴν ταύτην μελέτην καὶ ηὐξημένον φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ

T u r g u t Ö z a l, La Turquie en Europe, Paris 1988. Éd. PLON, préface de Francis Lamand, pp. 276.

Se trouvera-t-il des scientifiques qui auront le courage de lire le livre récent du Premier Ministre (actuellement Président) de la Turquie? Voilà qui est pour le moins douteux car, du début à la fin, les faits et la science historiques y font l'objet d'une falsification confinant à l'escroquerie. L'intention ressort clairement : il s'agit de donner à la Turquie un visage européen afin de faire en sorte que sa demande d'adhésion au Marché Commun reçoive un accueil bienveillant.

Pareils produits de propagande violent la vérité historique dont les droits ne peuvent être méconnus. Cependant nous n'attirerons l'attention que sur un nombre très restreint de sujets abordés dans l'ouvarge pour faire ressortir la méthode de l'auteur et sa conception de l'histoire.

A la p. 241, nous apprenons que, selon l'auteur, l'histoire est un *choix de données* et que lui, il a fait son propre choix. Or l'histoire repose avant tout sur l'enregistrement de *toutes* les données (c'est nous qui soulignons). Toute conception différente est en contradiction avec la méthodologie de la recherche scientifique. Ce qui en découle relève de la propagande. Il faudrait ajouter ici que dans tout l'ouvrage il n'y a que très-peu de références au grand historien turc Köprülü et à D. Kitsikis.

Le titre même du livre est tout à fait trompeur. Là où l'on attendait un traité politico-économique sur l'adhésion de la Turquie au Marché Commun, on découvre une histoire de la nation turque qui, commençant par l'État des Hittites, continuant à travers les Crétois, Phrygiens, Lydiens, Chinois, Ioniens, Byzantins et combien d'autres peuples, passant par l'apparition des Turcs d'Oghouz (1225 après J.C., selon M. Özal), s'achève avec la période de Kémal Ataturc et surtout celle du parti de la «Mère - Patrie» avec son fondateur, Turgut Özal. Selon le concept «özalien» de l'histoire, le seul critère de continuité d'une nation est le lieu où elle est installée et où vivent les peuples qui la constituent. C'est ainsi seulement qu'on pourrait expliquer l'effort de M. Özal pour considérer comme ancêtres des Turcs les Hittites, Lydiens, Phrygiens,

Ioniens, Byzantins et tous les autres peuples qui ont vecu dans les régions constituant aujourd'hui le territoire turc.

L'auteur écrit (p. 109) que la tribu d'Oghouz vint en Asie Mineure en 1225 ; pourtant, tous les historiens situent les Oghouz, ainsi que la dynastie des Seldjucides, au 10e siècle[1]. Comment un peuple apparru sur l'avant-scène de l'histoire au milieu du 10e siècle[2], provenant d'Asie - Centrale, parlant une langue agglutinante, complètement islamisé[3] de surcroît pourrait-il être considéré comme le parent et le successeur des Hittites, Lydiens, Phrygiens, Ioniens, Byzantins etc. ? Autant de peuples dont l'origine, la langue et la religion n'ont rien de commun avec la sienne. Comment pourrait-on rapprohder les Asiatiques des Européens, les langues ouralo-altaïques des langues indo-européennes, l'Islam du Christianisme ? Il est généralement admis que chaque peuple reçoit de ses prédécesseurs qui ont habité les mêmes lieux des éléments qui font partie de son substrat culturel et historique; ce n'est point sérieux de rapprocher des peuples à ce point différents que, du reste, séparent des millénaires. Dira-t-on que nous exagérons ? Qu'il suffise de signaler que, selon l'auteur (p. 28), le fait que Hittites et Turcs traitaient leurs prisonniers de guerre avec une indulgence admirable témoigne de leur parenté entre eux (!).

L'effort de T. Özal pour découvrir ses racines devient tout à fait comique quand il étudie la civilisation ionienne. Il dresse une liste (p. 46) des poètes et philosophes ioniens en vantant leur contribution au progrès culturel de la société universelle. Il est sûrement superflu d'ajouter qu'il n'indique nullepart en quelle langue ces Ioniens ont écrit. Il vaudrait mieux, croyons-nous, que l'auteur s'occupe des monuments écrits de ses propres ancêtres au lieu de s'efforcer d'inscrire au bénéfice de l'histoire turque la contribution d'autres peuples. Pour que le lecteur comprenne jusqu'à quel point l'auteur pousse l'usage de sa méthode trompeuse, nous nous contenterons de signaler qu'aux pp. 37 - 38 il écrit que l'Iliade s'est créée en *Anatolie,* dans la patrie des Turcs, qui n'ont cessé de *revivre cette épopée* pendant toute la période de leur histoire.

Procédant à l'exposé de l'histoire de la Turquie Özal nous enseigne (p. 40) que les Phrygiens de Phocée ont fondé Marseille au début de la Ière millénaire avant J.-C. Il serait intéressant de savoir quels historiens il a consulté. Dès l'école primaire les élèves apprennent en Occident que Marseille a été fondé aux environs de 600 avant J.-C. durant la 2e colonisation grecque par des colons phocéens[1]. Les Français doivent être très contents de la connaissance historique dont fait preuve T. Özal. De quelle manière les Phocéens ont-ils été transformés en Phrygiens et l'an 600 en 1000, cela ne peut être élucidé que par la méthode «historique» de l'auteur. Par la suite (p. 43) il attribue à la 1ère colonisation grecque le terme d'«immigration» et considère les «immigrés» comme ses ancêtres. On se demande : comment s'approprie-t-il tous ceux qui ont gagné l'Asie Mineure comme conquérants - envahisseurs et comment les range-t-il parmi ses ancêtres ? Probablement il y a une confusion énorme entre *conquérants* et *conquis,* ce qui est une thèse favorite de T. Özal, puisqu'à la p. 141 il prétend tout de même qu'il y eut une collaboration entre chrétiens et musulmans pour repousser les ennemis communs, sans donner, bien entendu, des éléments concrets.

A la p. 45, afin de déceler le substrat anatolien dans les poésies homériques, il prétend qu'Homère a été influencé par Gilgamêsh. Qu'il regarde les sujets de deux poèmes : Homère écrit une épopée, Gilgamêsh compose une théogonie. Les dieux chez Homère sont ceux d'Olympe, les dieux du Giglamêsh sont ceux des Babyloniens. A la p. suivante (p. 46) nous apprenons que des scientifiques soutiennent l'hypothèse que les Ioniens se sont rendus d'Anatolie en Attique comme colons. Nous regrettons l'absence de toute bibliographie en la matière.

---

1. Voir J. Laurent, Byzance et les Turcs Seljoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081, Nancy 1913, pp. 15 - 26; W. Barthold, Histoire des Turcs d'Asie Centrale (Initiation à l'Islam, III), Paris 1945, pp. 79 - 93, situe les Oghouz même avant le 10e s.; Cl. Cahen, La première pénétration turque en Asie - Mineure, dans Byzantion 18, 1946 - 1948, pp. 5 - 67 [= Cl. Cahen, Turcobyzantina et Oriens Christianus (Variorum Reprints), Londres 1974, étude n° I]; Cl. Cahen, The Turkish Invasion : The Selchükids, dans The History of the Crusades, A', Philadelphia 1958, pp. 135 ss.; G. Moravcsik, Byzantinoturcica, B'. Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen, Berlin 1958, pp. 94 - 100; Cl. Cahen, *Ghuzz,* art. dans The Encyclopaedia of Islam, New Edition... Edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht, [= EI], vol. II, Leyde - Londres 1965, pp. 1100 - 1110.

2. Voir G. Leiser, A History of the Seljuks. Ibrahim Kafesoglu's Interpretation and the Resulting Controversy Translated, Edited and with an Introduction..., Cardondale - Edwardsville, Illinois 1988, pp. 23 ss.

3. Voir Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071 - 1330, Londres 1968, pp. 19 - 32. Dans la nouvelle édition française [La Turquie préottomane (Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul. Varia Turcica, VII), Istanbul - Paris 1988] les parties concernant les Seldjoucides ne sont pas reprises (voir p. 1).

1. Voir U. Wilcken, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, trad. par J. Touloumakos, Athènes [2]1976, pp. 74 - 125.

L'altération des données historiques apparaît avec toute sa magnificence à la p. 55 : selon l'auteur, les *ἀοιδοὶ* ont paru en Anatolie (= Asie Mineure) et leur tradition est suivie même par les Turcs contemporains dans cette région. Cependant, les *ἀοιδοὶ* chantaient déjà dans les palais des Mycéniens : telle est l'origine de cette tradition qui se transplanta en Ionie[1]. En plus, plusieurs peuples ont de pareilles traditions et partout dans le monde.

Ayant épuisé l'ancienne période de l'histoire turque, Özal procède, à partir de la p. 63, à l'analyse et à l'herméneutique des grands moments de l'histoire byzantine, pour en conclure (pp. 76 - 77) que Byzance prépare et préfigure l'empire Ottoman. Essayant de démontrer la, soit-disant, bonne intélligence et l'accord parfait entre Chrétiens et Musulmans (conquits et conquérants) il écrit (p. 72) que les Ottomans admettaient, contrairement à Byzance, un système social qui tolérait les religions différentes. Il est clair qu'ici l'auteur parle de *dhimma*[2], c'est-à-dire de la tolérance religieuse imposée aux Musulmans par le Coran envers les peuples de la Bible, Juifs et Chrétiens. Il est vrai que cette doctrine fut observée plus ou moins jusqu'au moment où les peuples balkaniques, poussés par leurs voisins d'Europe Occidentale, se sont soulevés pour réclamer l'application des droits de l'homme; c'est alors que des milliers des chrétiens ont subi la férocité de l'administration turque.

Ce qui est écrit dans les p. 86, 88 et 236 au sujet de la prise de Constantinople en 1204 par les Croisés et en 1453 par les Ottomans restera un monument d'impartialité et d'objectivité historique. Dans le 1er cas l'auteur signale que la Ville a été brûlée, pillée, mise à sac et qu'elle a subi une catastrophe totale. Dans le 2e cas il se contente d'écrire que Mahomed le Conquérant entra dans la Ville et revêtit tous les titres de l'Empereur Byzantin. Nous devons admettre que l'auteur suit fidèlement ses principes, d'après lesquels l'histoire est un «choix de données».

Par la suite (pp. 89 et 134 - 137) nous apprenons que les Grecs - Ortdodoxes doivent leur survie aux Ottomans, qui les ont sauvés des mains des Latins. Dans les pp. 138 - 139 nous lisons encore que pour le recrutement de garçons dans le corps des janissaires (*devshirme*)[3] la responsabilité n'incombait pas aux Ottomans, mais aux familles grecques qui offraient volontiers leurs enfants aux Turcs, afin qu'ils puissent faire une bonne carrière dans l'armée ou dans l'administration. Nous nous contenterons de rappeler à l'auteur ce que Mustafâ 'Âlî écrivait au Sultan en 1581 au sujet du système de *devshirme* : «...il n'y a pas de fin ni de limite à la tyrannie et à l'oppression de ces gens (c'est-à-dire de l'oppression exercée sur les chrétiens par les officiers turcs chargés du recrutement de garçons) — J'invoque la miséricorde de Dieu»[1]. A la p. 158 nous découvrons que les *armatoles* et les *klephtes* qui ont pris l'initiative pour la révolution de 1821 n'étaient que les

1. Voir M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, t. I (Hdb. der Altertumswissenschaft, 5.2.1), ³1967, p. 357.

2. Voir Cl. Cahen, *dhimma,* art. dans EI, vol. II, pp. 227 - 231.

3. Sur le *devshirme* voir les articles de P. Wittek, De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople (Un demi-siècle d'histoire Ottomane), dans Revue des Études Islamiques 12, 1938, pp. 1 - 34 [= P. Wittek, La formation de l'Empire Ottomane (Variorum Reprints), Londres 1982, étude no II] et Devshirme und Shari'a, dans Bulletin of the School of Oriental and African Studies 22, 1955, pp. 271 - 278. Sur l'opinion de Wittek selon laquelle les Grecs n'ont pas subi le devshirme constamment comme faisant partie des peuples traités dans le système de *dhimma,* voir les objections de S. Vryonis qui constate que le recruntement de garçons était déjà connu chez les Seldjucides sous la forme de *gulam* : S. Vryonis, Isidore Glabas and the Turkish Devshirme, dans Speculum 31 n. 3, 1951, pp. 433 - 443, note 4 [= S. Vryonis, Byzantium : its Internal History and Relations with the Muslim World. Collected Studies (Variorum Reprints), Londres 1971, étude n° XIII] et du même auteur, Seljuk Gulams and the Ottoman Devshirmes, dans Der Islam 41, 1965, pp. 224 - 252 [= S. Vryonis, o.l., étude n° XII]. Sur la datation du devshirme voir G. Georgiadis-Arnakis, Οἱ πρῶτοι 'Οθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς 'Ασίας (1282 - 1337) (Texte und Forschungen zur Byzantinish-Neugriechischen Philologie... hrsgb. von Prof. Dr. Nikos A. Bees, Nr 41), Athènes 1947, pp. 107 - 108 et 172; A. Vakalopoulos, Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, dans Ἑλληνικὰ 13, 1954, pp. 273 - 293; Basilike D. Papoulia, Ursprung und Wesen der «Knabenlese» im Osmanischen Reich (Südosteuropäische Arbeiten... hrsgb. von Mathias Bernath), Munich 1963. Voir un compte rendu de cet ouvrage dans Balkan Studies 5, 1964, pp. 145 - 153, par S. Vryonis [= o.l., étude n° XIV]. Plusieures opinions aberrantes sur le système du devshirme ainsi que des hypothèses totalement fautives et identiques à celles de T. Özal sont exposées dans l'ouvrage Le S. J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. I: Empire of the Gazis : The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280 - 1808, Cambridge - London - New York - Melbourne 1976; une réfutation critique de celles - ci voir dans le compte - rendu détaillé publié par S. Vryonis, dans Balkan Studies 24/1, 1983, pp. 163 - 286.

1. A. Tietze, Mustafâ 'Âlî's Councel for Sultans of 1581. Edition, Translation, Notes (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften, 158. Band. Forschungen zur Islamischen Philologie und Kulturgeschichte, Band VII), Vienne, I : 1979, II : 1982. Le texte (*Nasîhatü s-selâtîn*) est édité aux pp. 19 - 30 du vol. II.

avant-coureurs des terroristes de nos jours. Selon l'auteur, le terrorisme politique et la lutte pour l'indépendance nationale sont des choses identiques.

Dans les pages suivantes le lecteur apprendra à connaître l'histoire contemporaine de la Turquie et à envisager ses problèmes peut-être avec davantage de sympathie. On s'éttonera tout de même en lisant que parler aujourd'hui de violation des droits de l'homme en Turquie présuppose beacoup d'imagination (p. 144). Pourtant, se fondant sur des éléments concrets, *Amnesty International* émet un avis tout différent.

Avant de fermer le livre nous écouterons le Premier Ministre (actuellemenent Président) de la Turquie s'adresser aux Européens et leur dire que la civilisation, la religion, les institutions, le régime et l'économie de son pays sont très proches des leurs (p. 251). T. Özal attend leur réponse. Il serait, sûrement, très heureux si tous les Européens lui repondaient sur le ton que F. Lamand donne à la préface de son livre. L'avenir montrera si ses espoires se vérifieront. Les Grecs n'ont aucun raison de ne pas désirer le progrès de leur voisins. Or, notre attitude libérale ne donne point pour autant à l'autre partie toute licence pour falsifier l'histoire à ce point.

D. KALAMAKIS

Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, Στρατολογία καὶ ἔγγεια στρατιωτικὴ ἰδιοκτησία στὸ Βυζάντιο. Thessalonique (*Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν*, 4) *1989*, 8°, pp. 100.

Mme Martha Grigoriou-Ioannidou, du Centre de Recherches byzantines de Thessalonique, a réexaminé un sujet qui a déjà reçu beacoup d'attention.

Au premier chapitre de son livre, l'auteur pose le problème du recrutement militaire à partir des *Taktika* de Léon VI (pp. 13-30). Elle examine les qualités des conscrits, leur âge et la solde qu'ils reçoivent. Ainsi elle pose le problème (p. 22) du recrutement de soldats pauvres et donc incapables à payer leur propre armement. D'après elle l'état recrutait maintes fois des pauvres, dont les dépenses devaient être payées par les miliciens riches qui étaient exemptés, de même que par les συνδόται. Ces derniers étaient — d'après l'auteur — des candidats au service militaire (p. 27) qui n'étaient pas recrutés pour une levée spécifique. Ainsi, elle conclut aussi que les miliciens appartiennent à une «maison militaire» (στρατιωτικὸς οἶκος), sauf quand ils sont exemptés de service militaire actif; dans ce cas ils deviennent «πολιτικὸς οἶκος» jusqu'au moment où ils entrent en service actif.

La deuxième partie de l'étude de Mme Grigoriou-Ioannidou concerne les «terres militaires» (στρατιωτικὰ κτήματα) (pp. 30-54). Elle y examine les théories sur l'origine de ces terres (A. Rambaud, H. Ahrweiler) et les théories chronologiques (F. Uspenskij, E. Stein, G. Ostrogorsky, J. F. Haldon, R. J. Lilie e.a.). En s'appuyant strictement sur les sources existantes et en faisant usage des recherches de I. Karayannopoulos, elle rejette catégoriquement la théorie que des soldats furent installés sur des terres qu'ils recevaient en échange de service militaire. Elle remarque aussi que les «pronoiai» du Bas-Empire byzantin n'avaient aucun rapport avec les «stratiotika ktemeta» du 10e siècle. Haldon et Lilie situent l'origine de cette institution de terres militaires autour de 650 et au moins partiellement comme résultat du principe déjà existant de service militaire héréditaire. Cette institution — d'après eux — est à l'origine des «stratiotika ktemata» du 10e siecle. L'examen de Mme Grigoriou-Ioannidou cepenant aboutit aux conclusions sui-

vantes : (i) les «stratiotika ktemata» ne sont pas des terres données aux soldats par un seul empereur avec le but précis du service militaire héréditaire; (ii) en revanche, un moment donné, des terres *privées* déjà en possession de militaires ont été proclamées *stratiotika ktemata;* (iii) ainsi on ne peut point parler d'un début d'institutionalisation de tels *ktemata,* puisque de telles terres (privées) existaient déjà depuis le début de l'empire byzantin (et même avant-comp. les *limitane*); (iv) ces terres (privées) furent achetées par les soldats avec leur solde ou par les vétérans avec leurs épargnes; ces nouveaux propriétaires donnèrent ces terres à leurs héritiers *avec le droit ou le devoir de service militaire.*

La troisième partie de cette étude examine le rapport entre service militaire et «stratiotika ktemata» (pp. 55-81). Tout en critiquant les théories de H. Köpstein, J. F. Haldon et R. J. Lilie, et une fois de plus en s'appuyant strictement sur les sources, l'auteur aboutit à la conclusion que le service militaire n'était pas lié à la terre, mais à la personne du soldat (et de ses héritiers).

Les termes *stratiotes* et *strateuomenos* sont définis dans la 4e partie (pp. 82 - 89), respectivement comme «soldat déjà en service» et «conscrit qui sera mobilisé» (ceci en opposition avec les définitions de P. Lemerle et J. F. Haldon).

Enfin, le livre contient une bibliographie (pp. 5 - 12) et en appendice une analyse des facteurs intérieurs et extérieurs qui expliquent la fin des «stratiotika ktemata» (pp. 91 - 93).

Les conclusions de Mme Grigoriou-Ioannidou sont assez importantes et aboutisseront sans doute à des nouvelles discussions; en même temps il ne semble bien que la question de l'origine des «stratiotika ktemata» a été résolue par l'auteur — sauf si de nouvelles sources seront révélées.

Cependant, certains problèmes restent actuels, et certaines théories de l'auteur sont discutables :

(i) Les raisons pour lesquelles l'état a fait appel aux conscrits pauvres (pp. 22 - 25) ne sont pas claires. Pourquoi remplacer un soldat avec fortune par un qui n'en a pas, surtout puisque le nombre des soldats restera le même ? Quoique la question s'il y avait assez de soldats «riches», est posée par l'auteur (p. 22), elle n'y repond pas par la suite.

(ii) L'auteur s'est limitée chronologiquement dans son examen de l'origine des *stratiotika ktemata* aux débuts de l'empire byzantin. Pourquoi ne pas examiner le passé romain (l'empire, et même le premier siècle av. J.C. avec la naissance de l'armée «professionnelle») ?

(iii) L'interprétation de *bona* comme des terres agricoles (p. 49) et non pas comme des possessions diverses que pouvaient acheter les soldats (Lilie) reste douteuse. L'auteur dit que la distinction dans les διατάξεις entre «bona paganica» et «bona quae in castris sunt» montre qu'il s'agit de terres, sauf s'il s'agit de maisons dans une place fortifiée — ce que l'auteur semble rejeter. Cependant, elle ne donne aucune raison pour ce rejet et il n'y a pas de raison logique (ou économique) pour accepter qu'un soldat ou ex-soldat n'achêterait pas de maison dans un bourg ou une petite ville.

(iv) Comme nous avons vu, l'auteur conclut (p. 54) que des terres furent achetées par des soldats ou vétérans et qu'elles furent transmises à leurs héritiers avec l'obligation du service militaire. Pourquoi ce service militaire, puisque — d'après l'auteur — celui-ci n'est pas lié à la terre, mais toujours à la personne ? Comment alors expliquer l'héritage de terre *et* de service militaire ? L'auteur n'est pas claire : veut-elle dire que ces soldats donnent à leurs héritiers d'une part la terre, et d'autre part (sans rapport avec le précédent) le droit ou devoir de service militaire ? Ou y voit-elle quand même un rapport ?

(v) On peut se demander quel le sens d'une distinction entre «maison militaire» et «maison civile» comme la définit l'auteur, puisqu'il s'agit du même *oikos* qui change de nom — peut-être plusieurs fois — sans changer d'essence ou de statut.

Enfin, l'auteur a soigneusement évité chaque renvoi aux termes «féodal» ou «féodalité». C'était sans doute son bon droit, puisque son étude ne traite point ce sujet dangeureux. Neanmoins, ses explications et critiques posent — implicitement mais constamment — le problème de la définition des liens entre soldats et état, soldats et empereurs, soldats et société, de même que celui de la question sur *l'état* du *stratiotes* et sa position socio-militaire (= ces questions peuvent être posées surtout en rapport avec les pp. 22, 24, 26 - 28, 31, 35, 41, 46, 56 - 58, 65, 67, 70). L'étude de Mme Grigoriou-Ioannidou invite en effet le chercheur à comparer le statut du *stratiotes* byzantin avec celui du *miles* occidental et la *taxis* du premier avec l'ordre privilégié du second (ce sont des questions que nous avons exminées ailleurs; voir «La féodalité en Grèce médiévale», *Ekklesiastikos Pharos* 70 - 71, 1988/89, p.14 sq.).

En somme, l'étude sous discussion est une contribution valable qui suscite des nouvelles recherches et discussions.

B. HENDRICKX

Χαραλ. Γ. Σωτηροπούλου, Θέματα Θεολογίας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, Ἀθῆναι 1987, 8ον, σσ. 214.

Τὸ ὡς ἄνω περιεκτικὸν βιβλίον τοῦ ἐπικούρου καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Χ. Σωτηροπούλου σκοπὸν ἔχει νὰ ἐκθέση τὴν περὶ Θαβωρίου φωτὸς καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ὡς αὕτη ἀναπτύσσεται ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀκμάσαντος μητροπολίτου Νικαίας Θεοφάνους. Εἶναι προϊὸν ἐμπειρίας καὶ ἱκανῆς ἀναστροφῆς περὶ τὸ ἡσυχαστικόν, γνώσεως τῶν πηγῶν καὶ τῆς διὰ τῶν αἰώνων πορείας τῶν μνημονευομένων θεολογικῶν θεμάτων.

Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς τέσσαρα κεφάλαια. Τὸ πρῶτον πραγματεύεται τὰ τῆς διαμάχης Παλαμᾶ - Βαρλαὰμ περὶ τοῦ τρόπου προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ τῆς χρησιμότητος τῆς θύραθεν παιδείας. Ἐν τῷ δευτέρῳ καὶ τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ ἀναλύεται ἡ περὶ ἀκτίστου φωτὸς καὶ διακρίσεως θείας οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ὀρθόδοξος διδασκαλία, ἐν δὲ τῷ τετάρτῳ ἐκτίθενται συνοπτικῶς αἱ ὀρθόδοξοι θέσεις περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Τὸ πόνημα κινεῖ ἔτι πλέον τὸ διαφέρον, ἐπειδὴ τὸ πρῶτον ἐπιχειρεῖται ἐν αὐτῷ ἀνάλυσις τῶν «Περὶ Θαβωρίου φωτὸς» καὶ «Κατὰ Λατίνων» ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ Θεοφάνους Νικαίας. Ὁ γράφων ὡς ἐκπονῶν διδακτορικὴν διατριβὴν περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Θεοφάνους θὰ ἤθελε νὰ ἐπιμείνη ἰδιαιτέρως εἰς παρατηρήσεις ἐπὶ τούτου τοῦ θέματος, αἵτινες ἐνδεχομένως θὰ συμβάλουν εἰς τὴν πληρεστέραν παρουσίασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ λογίου ἱεράρχου.

Ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ προλόγῳ (σ. 7) ὅτι ὁ Θεοφάνης ἠκολούθησε τὴν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίαν τοῦ Παλαμᾶ, ἐπαναλαμβάνων οὕτω ἄποψιν διατυπωθεῖσαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ M. Jugie[1]. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, διότι προσεκτικὴ μελέτη τῶν ἀνεκδότων πραγματειῶν τοῦ Θεοφάνους ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνος πρὸς τὸν Παλαμᾶν, ἀποκλίνει δ' αὐτοῦ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς τάξεως τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἑρμηνείας τῆς φράσεως «τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ».

1. M. Jugie, Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium ab Ecclesia Catholica dissidentium, τ. II, Parisiis 1933, σ. 389.

Ὡς ὀρθῶς ἐπισημαίνει ὁ Σωτηρόπουλος, κατὰ τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους «ἡ λεγομένη τάξις ἐν τῇ Τριάδι ἀναφέρεται εἰς τὴν οἰκονομικὴν φανέρωσιν τῶν προσώπων... αὐτὴ ἡ τάξις δὲν εἶναι τάξις κατὰ τὸ αἴτιον, ἀλλ' εἶναι τάξις κατὰ τὴν φανέρωσιν αὐτῶν, καθότι μετὰ τὸν Πατέρα γνωρίζεται ὁ Υἱὸς (= ὁ ὁποῖος φανερώνεται σαρκικῶς ἐν χρόνῳ) καὶ μετ' αὐτὸν τὸ ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐπεδήμησεν εἰς τὸν κόσμον» (σ. 206). Τὴν θέσιν ταύτην ἐνστερνίζεται καὶ ὁ Παλαμᾶς. Ἀλλ' ἐκ τῆς μελέτης τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου τῆς ἐργασίας ὁ ἀναγνώστης ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καὶ ὁ Θεοφάνης ὁμιλεῖ περὶ οἰκονομικῆς τάξεως διεπούσης τὰς σχέσεις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Τὸ κατωτέρω ὅμως παρατιθέμενον χωρίον αὐτοῦ, ἀποδεικνύει τὸ ἀντίθετον: *ἀλλ' ἵνα μή τις οἰκονομικήν τινα τὴν τοιαύτην τάξιν εἶναι νομίσῃ καὶ δι' ἡμᾶς οὕτως ἐνεργουμένην, ἐπεὶ μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν ἢ ἀποκατάστασιν τοῦ σωτῆρος τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἰς ἡμᾶς ἀπεστάλη παρὰ σωτῆρος καὶ Υἱοῦ ὁδηγοῦν εἰς ἐπίγνωσιν τῇ ἑαυτοῦ ἐπιλάμψει καὶ παρουσίᾳ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ τοὺς πιστεύοντας — καίτοι διὰ πολλῶν ἄνωθεν καθαρῶς οἱ πατέρες ἀπεφήναντο τὴν προσωπικὴν ἰδιότητα εἶναι τὴν ἑκάστου τῶν θείων προσώπων διάφορον τάξιν ἀκίνητον καὶ ἀΐδιον — ἀλλ' οὖν ἀναγκαῖον ἡμῖν ἔδοξε καὶ τοῦτο σαφέστερον ἀνακαλύψαι διὰ τῶν θεολόγων πατέρων*[1].

Ὁ Θεοφάνης ἀντικρούει ἐξ ἄλλου καὶ τὴν ἄποψιν ὅτι τάξις ὑφίσταται μόνον μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οὐχὶ ὅμως καὶ μεταξὺ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, διὰ τοῦ ἀκολούθου χωρίου: *εἰ δὲ φαίη τις τάξιν μὲν ἐν τοῖς θείοις εἶναι προσώποις, πλὴν πρώτην μόνην καὶ δευτέραν, ὁμοίως ἔν τε Πατρὶ καὶ Υἱῷ... ἐν δὲ τῷ Υἱῷ καὶ Πνεύματι τάξιν μὴ δεῖν οἴεσθαι εἶναι διὰ τὸ μὴ ὑπάρχειν θάτερον θατέρου αἴτιον, πρῶτον μὲν οὖν οὐκ ἀνάγκη κατὰ τὸ αἴτιον μόνον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ τὴν τάξιν ἐν τοῖς θείοις νομίζειν, ἀλλὰ καὶ καθ' ἕτερον λόγον*[2]. Ὁ Σωτηρόπουλος ποιούμενος λόγον περὶ τοῦ χωρίου τούτου (σ. 207) παραλείπει ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους ἀναιρούμεναι ἀπόψεις ὑποστηρίζονται ἐνθέρμως ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος λέγει χαρακτηριστικῶς: *ὁ δέ φησιν* (sc. Βασίλειος) *ἐν τῷ πρώτῳ τῶν πρὸς Εὐνόμιον, ὡς «ἔστι τάξεως εἶδος οὐ κατὰ τὴν ἡμετέραν θέσιν, ἀλλ' ἐκ τῆς κατὰ φύσιν αὐτοῖς ἐνυπαρχούσης ἀκολουθίας», οὐ περὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος ἀλλὰ περὶ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ ποιούμενος τὴν διάλεξίν φησιν...*[3].

Ὁ Θεοφάνης ὡς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς (σ. 207) ἰσχυρῶς ἐνίσταται καὶ πρὸς ἑτέραν θεώρησιν τῆς ἐν τῇ Τριάδι τάξεως, λέγων: *Εἰ δὲ φαίη τις, ὅταν*

1. Κῶδ. Vat. gr. 2242, φ. 240^{r-v}.
2. Αὐτόθι, φφ. 235^{v} - 236.
3. Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 63.

μὲν καλῶμεν τὸ πρῶτον πρόσωπον Πατέρα, ἐπεὶ τὸ Πατὴρ ὄνομα προσεχῶς τὸν Υἱὸν ἀπαιτεῖ, τότε τὸν Υἱὸν δεύτερον τῇ τάξει νομίζειν, τὸ δὲ Πνεῦμα τρίτον, ἐπεὶ μετὰ τὸν Υἱὸν ὁ νοῦς εἰς τὸ Πνεῦμα προβαίνει, ὅταν δὲ πάλιν προβολέα τὸ αἴτιον ὀνομάζωμεν, ἐπεὶ ἡ φωνὴ αὕτη πρὸς τὸ πρόβλημα προσεχῶς ἀποδίδοται, τότε πάλιν ἐναλλὰξ τῷ μὲν Πνεύματι τὴν δευτέραν τάξιν ἀποδίδοσθαι χρή, τῷ δὲ Υἱῷ τὴν τρίτην, ἐπεὶ μετὰ τὸ πρόβλημα ὁ νοῦς ἐπὶ τὸν Υἱὸν ἔρχεται, εἰ οὖν ταῦτά τις ἀξιοίη, ἄστατον καὶ μὴ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχουσαν τὴν τάξιν ἐν τοῖς θείοις ἔσται σωφρονῶν (an *κακῶς φρονῶν* legendum?) *καὶ λέγων, ὅπερ κομιδῇ βλάσφημον* [1]. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους ἀνασκευαζομένη θεωρία υἱοθετεῖται ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ ἐν τῷ ἀκολούθῳ χωρίῳ: *διὰ τοῦτο μετὰ τὸν τοῦ πατρὸς υἱὸν λέγεται τὸ πνεῦμα — μὴ δυναμένων γὰρ ἡμῶν ἄμφω προφέρειν διὰ γλώττης ἅμα, ὥσπερ ἄρα καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς προῆλθον, εἰ πρὸ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τῷ πατρὶ συνημμένον θείημεν, δόξαι ἂν υἱὸς τὸ πνεῦμα — τὸ γὰρ «πατὴρ» ὄνομα συνεισάγει τῇ διανοίᾳ τὸν υἱόν· προϊόντες δ' αὖθις καὶ μετὰ τὸ πνεῦμα προσεχῶς εὐθὺς τιθέντες τὸν υἱὸν πατέρα τὸ πνεῦμα ποιήσομεν νοεῖσθαι* [2]. Ὁμοίας περὶ τάξεως ἀπόψεις ἔχουν ἐκφράσει οἱ Γρηγόριος ὁ Κύπριος, Νεῖλος Καβάσιλας καὶ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος. Ἀντιθέτως διδασκαλίαν περὶ τάξεως ὁμοίαν τῇ τοῦ Θεοφάνους εἶχε διατυπώσει τὸν ΙΓ' αἰῶνα Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης.

Ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἐνίοτε ἀπαντώσης ἐν τοῖς συγγράμμασι παλαιοτέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων φράσεως «Τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται» ὁ Παλαμᾶς, ἀξιοποιῶν ἐν προκειμένῳ τὴν περὶ θείων ἐνεργειῶν διδασκαλίαν, πρεσβεύει τὰ ἀκόλουθα: *πρὸς δὲ τούτοις οὐδ' ἄνευ χρονικῆς προσθήκης ἢ αἰτίας εἴρηκέ τις δι' υἱοῦ ἢ καὶ ἐξ υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀποστελλόμενον, π ρ ο σ σ η μ α ί ν ω ν δ ὲ ἀ ε ὶ ἐ ν έ ρ γ ε ι α ν, καθ' ἣν ἐφ' ἡμᾶς ἐλθεῖν πρὸ ἡμῶν τῶν ἀδυνάτων ἦν* [3] καὶ *ὅταν οὖν ἀκούσῃς ἐκ τοῦ υἱοῦ ἢ καὶ δι' υἱοῦ ἢ ἐξ ἀμφοῖν πρός τινας πεμπόμενον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὴν ὑ π ὸ χ ρ ό ν ο ν καὶ δι' αἰτίαν ἐπὶ νοῦν λάμβανέ μοι πρόοδον, ἀλλὰ μὴ τὴν ἐκ πατρὸς ἄσχετον ἐκείνην καὶ ὑπὲρ αἰτίαν καὶ προαιώνιον* [4].

Ὁ Θεοφάνης, διαφωνῶν πρὸς τὰς θέσεις ταύτας τοῦ Παλαμᾶ, ἐκφράζεται τοιουτοτρόπως: *οὕτω γὰρ καὶ ὁ Νύσσης θεῖος Γρηγόριος, ὡς ἐμνήσθημεν πρὸ μικροῦ, ἐν τοῖς «Πρὸς Εὐνόμιον» εἴρηκεν ὅτι «ὁ μονογενὴς Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὸ προσεχὲς ἀδιαστάτως αὐτῷ συνεπινοεῖται, δι' αὐτοῦ δὲ καὶ μετ' αὐτοῦ, πρίν τι κενόν τε καὶ ἀνυπόστατον νόημα διὰ μέσου παρεμπεσεῖν, εὐθὺς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον συνημμένως καταλαμβάνεται, οὐχ ὑστε-*

1. Κῶδ. Vat. gr. 2242, φ. 236^{v}.
2. Χ ρ ή σ τ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 64.
3. Αὐτόθι, σ. 147.
4. Αὐτόθι, σ. 93.

ρίζον κατὰ τὴν ὕπαρξιν μετὰ τὸν Υἱόν, ὥστε τὸν μονογενῆ δίχα τοῦ Πνεύματος νοηθῆναι, ἀλλ' ἐκ μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων καὶ αὐτὸ τὴν αἰτίαν ἔχει τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενές ἐστι φῶς, διὰ δὲ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἐκλάμπει ἀ ϊ δ ί ω ς φανερούμενον εἰς τὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναί τε καὶ γινώσκεσθαι» (PG 45, 359A). *Ο ὐ δ ὲ γ ὰ ρ π ε ρ ὶ τ ῆ ς κ α τ' ἐ ν έ ρ γ ε ι α ν κ α ὶ χ ά ρ ι ν μ ε τ α δ ο τ ι κ ῆ ς π ρ ο ό δ ο υ καὶ φανερώσεως τοῦ Πνεύματος ἐνταῦθα σκοπὸς τοῖς ἁγίοις, ἐπεὶ τὰς ὑποστατικὰς τῶν θείων προσώπων ἰδιότητας αὐτοῖς ὁ λόγος σκοπούμενος ἐναργῶς δείκνυται* [1].

Ὁ συγγραφεὺς ἐνταῦθα δὲν πειρᾶται νὰ διερευνήσῃ τὸ θέμα τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνους, οὕτως ὥστε νὰ διαφωτισθοῦν πληρέστερον τὰ κύρια σημεῖα τῆς διδασκαλίας του. Κατ' ἐμέ, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ τρίτου «Κατὰ Λατίνων» λόγου ὁ Θεοφάνης εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπιγραφαί» φιλολατινικὸν ἀνθολόγιον, ὅπερ εἶχε συμπιληθῇ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου, ἔνθεν ἤντλησε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν θεμελιούντων τὰς ἀπόψεις του πατερικῶν χωρίων. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεῖ νὰ δοθῇ ἓν παράδειγμα τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ Θεοφάνους. Οὗτος προκειμένου νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι τὸ δεύτερον τῇ τάξει πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος, λέγει τὰ ἀκόλουθα: *ὅμως καὶ ἔτι δειχθήσεται καὶ ἀπὸ τῆς ἀμέσου καὶ προσεχοῦς τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα συναφείας ἣν οἱ θεολόγοι πατέρες καθαρῶς τὴν Ἐκκλησίαν μυσταγωγοῦσι. Φησὶ γὰρ ὁ θεῖος Κύριλλος ἐν ἑνὶ τῶν κεφαλαίων τοῦ πρώτου τῶν Θησαυρῶν· «γεννᾷ ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν ἀμεσιτεύτως». Ὁ αὐτὸς ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εἰς τὸ ῥητὸν «οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν»· «ἀμέσως καὶ προσεχῶς ἐστιν ὁ Υἱὸς ἐν τῷ Θεῷ καὶ Πατρί». Ὁ αὐτὸς εἰς τὸ ῥητὸν τὸ «Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο» πάλιν φησί· «συνεῖναι δὲ τῷ Υἱῷ τὸν Πατέρα νοοῦμεν διὰ τὸ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας καὶ τὸ ἄκρως προσεχές τε καὶ ἄμεσον αὐτοῦ πρὸς τὸ ἐξ αὐτοῦ φυσικῶς προελθόν». Ἔτι ὁ αὐτὸς ἐν τῷ ϛ' τῶν πρὸς Ἑρμείαν φησίν· «ἑπόμενοι τοίνυν τῇ τῶν ἱερῶν πίστει γραμμάτων καὶ οἱονεὶ τὴν ἀτριβῆ τοῖς σοφοῖς ἀμαξιτὸν διαστείχοντες, δύναμιν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς αὐτὸν εἶναι λέγομεν τὸν Υἱὸν ἀμέσως τε ἅμα καὶ προσεχῶς»* [2]. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους παρατιθέμενα χωρία εὑρίσκονται ἐν τῇ δευτέρᾳ «Ἐπιγραφῇ» τοῦ Βέκκου, ταξινομημένα εἰς τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς σειράν [3]. Ἐπίσης πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους παρατιθέμενα πατερικὰ χωρία [4], τὰ ἀποδεικνύοντα τὸ ὀρθόδοξον τῆς φράσεως διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἐλήφθησαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τῆς τρίτης «Ἐπιγραφῆς» τοῦ Βέκκου [5], ἔνθα παρατίθενται

1. Κῶδ. Vat. gr. 2242, φ. 229^{v}.
2. Αὐτόθι, φ. 241^{v}.
3. Ἰωάννου Βέκκου Ἐπιγραφὴ Β', PG 141, 636C-D.
4. Κῶδ. Vat. gr. 2242, φ. 244^{r-v}.
5. Βέκκου Ἐπιγραφὴ Γ', PG 141, 637B-C.

εἰς τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς σειράν. Σημειωτέον ἐν τούτοις ὅτι ὁ Θεοφάνης ἀλλαχοῦ καταδικάζει ρητῶς τὸν Βέκκον[1].

Τὸ ἔργον τοῦ Θεοφάνους πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου πλαισίου τῶν δογματικῶν ἐρίδων τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Βεβαίως ὁ χῶρος δὲν ἐπιτρέπει τοιοῦτόν τι. Διὰ νὰ καταδειχθῇ ὅμως τὸ εὖρος τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐπιδράσεων ἃς ἐδέχθη οὗτος, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν τῷ «κατὰ Λατίνων» συγγράμματι ἀναιροῦνται πιθανὸν ἰδέαι τοῦ Ἀκινάτου περὶ τοῦ Filioque. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ ἐν λόγῳ συγγράμματος εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῆς ὑπό τινων, μὴ κατονομαζομένων, διατυπωθείσης ἀπόψεως ὅτι ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ὅστις ἀπέκρουε ρητῶς τὴν ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, εἶναι αἱρετικός. Ὡς γνωστόν, οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι, ἀκόμη καὶ οἱ λατινόφρονες, ἐξεφράζοντο μετὰ σεβασμοῦ περὶ τοῦ Θεοδωρήτου, ὅστις ἀντιθέτως χαρακτηρίζεται ὡς Νεστοριανὸς ἐν τῇ «Summa Theologiae» τοῦ Ἀκινάτου[2]. Σημειωτέον ὅτι τὴν ἰδίαν ἄποψιν ἀντικρούει καὶ ὁ Σχολάριος, ὅστις καὶ ἀποδίδει τὴν πατρότητα αὐτῆς εἰς τὸν Ἀκινάτην[3]. Πιθανὸν μάλιστα ὁ Σχολάριος νὰ εἶχεν ἀναγνώσει τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφάνους, ἐφ' ὅσον τὰ περισσότερα πατερικὰ χωρία ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Σχολαρίου, ἀπαντοῦν καὶ παρὰ Θεοφάνει.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

---

1. Κῶδ. Vat. gr. 2242, φ. 230ᵛ.
2. Thomas Aquinas, Summa Theologiae I, q 36, a 2 ad 3.
3. L. Petit - X. A. Siderides - M. Jugie, Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, τ. II, Paris 1929, σ. 18· πρβλ. σσ. 5 - 43.

Elisabeth Revel-Neher, L'arche d'Alliance dans l'art juif et chrétien de second au dixième siècles. Le signe de la rencontre, Préface de Suzy Dufrenne, (Association des Amis des Études Archéologiques Byzantino-Slaves et du Christianisme Oriental), Paris 1984, σσ. 1 - 295, πίνακες ἐκτὸς κειμένου I - XXX.

Εἰς τὸ βιβλίον ὑπὸ τὸν προκείμενον τίτλον, ἀνάπτυξιν διδακτορικῆς διατριβῆς, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν ἡ σ. εἰς τὸ Ἑβραϊκὸν Πανεπιστήμιον τῶν Ἱεροσολύμων, ἐρευνᾶται τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην τόσον τῆς Ἀνατολῆς ὅσον καὶ τῆς Δύσεως ἀπὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μέχρι καὶ τοῦ 10ου, μὲ κύριον δὲ στόχον νὰ προσδιορισθῇ τὸ σημεῖον ἀντιπαραθέσεως τῶν δύο τούτων θρησκευτικῶν παραδόσεων εἰς τὸ πεδίον τῆς εἰκονογραφίας· ὁ χαρακτὴρ δηλαδὴ τῆς εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τῆς μιᾶς ἀπὸ τῆς ἄλλης.

Ἡ σ. διαρθρώνει τὸ θέμα της εἰς τρία μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον (σσ. 17 κἑξ.) διερευνᾷ τὰς βιβλικὰς καὶ τὰς ἑρμηνευτικὰς πηγάς, ἰουδαϊκὰς καὶ χριστιανικάς, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχὴν ἐμπνοῆς κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ θέματος καὶ τὴν περαιτέρω διαμόρφωσίν του· εἰς τὸ δεύτερον (69 κἑξ.) ἐξετάζει τὰ εἰκονογραφικὰ στάδια τοῦ θέματος, ὅσα διέτρεξεν εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν τέχνην ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ κατ' ἰδίαν κείμενα καὶ εἰς τὸ τρίτον (σσ. 193 κἑξ.) ἀναδεικνύει τὸ ἰδιαίτερον περιεχόμενον τῶν σχετικῶν εἰκονογραφικῶν τύπων εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν τέχνην, τοὺς τρόπους ἐκφορᾶς τῶν καθ' ἕκαστον μηνυμάτων. Προηγοῦνται σύντομος πρόλογος τῆς Δος Δουφραίν, προεισαγωγὴ τῆς σ. διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζει εὐχαριστίας (σσ. 9 - 11) καί, εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ὁποίαν προσδιορίζει αὕτη τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιχειρουμένης ἐρεύνης (σσ. 13 - 15). Ἕπονται γλωσσάριον (σσ. 219 - 223), πίναξ βραχυγραφιῶν (σσ. 224 - 226), βιβλιογραφία (σσ. 227 - 243), οἱ ἐκτὸς κειμένου πίνακες εἰκόνων (I - XXX), σχέδια τύπων τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν εἰκονογραφίαν (σσ. 249 - 251 καὶ 252 - 254), κείμενα βιβλικὰ καὶ πατερικὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Κιβωτὸν τῆς Διαθήκης (σσ. 257 - 279), γενικὸν εὑρετήριον (σσ. 281 - 286) καὶ ἄλλα μερικώτερα.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος ἀνάγεται εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης τὴν παρεχομένην ὑπὸ τῶν II Χρον. (= Β' Παραλειπ.) 35, 3, εἰς τὰ συναφῆ πρὸς τὴν καταστροφήν της κατὰ τοὺς πολέμους πρὸς τοὺς Φιλισταίους (Ἱερεμ. 3, 16) καὶ εἰς τὴν συμβολικὴν ὑποκατάστασίν της εἰς

τὰς συναγωγὰς — κατὰ μίμησιν τοῦ Ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων — διὰ τῆς Aron hakodech, λειτουργικῆς κατασκευῆς, ἐντὸς τῆς ὁποίας φυλάσσεται τὸ εἰλητάριον τοῦ Νόμου (Torah) ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιῶν χρόνων, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν. Ὑπὸ τὴν παραλλαγὴν ταύτην ἐμφανίζεται τὸ θέμα τῆς Κιβωτοῦ εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν εἰκονογραφίαν διὰ πρώτην φορὰν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ναοῦ (70 μ.Χ.) ἐπὶ τετραδράχμου τοῦ Σίμωνος Βὰρ Κοχβὰ κατὰ τὴν δευτέραν ἐξέγερσιν ἐναντίον τῆς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας (132 - 135 μ.Χ.), μὲ δεύτερον δὲ παράδειγμα εἰς τὴν συναγωγὴν τῆς Δούρας-Εὐρωποῦ (244 - 245 μ.Χ.), μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν της· καὶ κατόπιν εἰς τὴν ἐπιτάφιον εἰκονογραφίαν, εἰς μικροτεχνήματα, εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν συναγωγῶν δι' ἀναγλύφων καὶ ψηφιδωτῶν καί, τέλος, εἰς μικρογραφίας, αὐτὰς κατὰ πρῶτον μεταξὺ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 9ου αἰ. (σσ. 81 - 138)· εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην ἀπαντᾶται διὰ πρώτην φορὰν μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἁγίας Μαρίας τῆς Μείζονος τῆς Ρώμης (5ου αἰ.).

Εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν εἰκονογραφίαν, μὲ ἀρχήν της τὰ δύο ἀνωτέρω παραδείγματα, τὸ θέμα τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης χρησιμοποιεῖται μὲ μεσσιανικὸν περιεχόμενον, ὡς σύμβολον ἀπολυτρώσεως τοῦ περιουσίου λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποκαταστάσεώς του εἰς τὸ ἀρχαῖον μεγαλεῖον συμφώνως πρὸς τὴν θείαν ὑπόσχεσιν (τὴν Διαθήκην). Τὸ μεσσιανικὸν περιεχόμενον τοῦ θέματος τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης θὰ εἶναι ἔμμονον εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν εἰκονογραφίαν (σσ. 140 - 146). Εἰς τὴν χριστιανικὴν εἰκονογραφίαν (σσ. 146 - 192) τὸ θέμα διακρίνεται διὰ τὴν κινητικότητά του· πλουτίζεται μὲ λεπτομερείας ἐξωβιβλικάς, αἱ ὁποῖαι ἐπινοοῦνται ἐκ συμβολισμῶν εἰσαγομένων ὑπὸ τῶν ἑρμηνευτῶν τῆς Βίβλου. Ἡ σ. σημειώνει σχετικῶς τοὺς συμβολισμοὺς μὲ ἀντιστοίχους εἰκονογραφικὰς παραλλαγάς : τῆς Κιβωτοῦ ὡς πνευματικοῦ ναοῦ κατὰ τὸ Ἑβρ. 9, 1 κέξ., δηλουμένου διὰ τῆς προσθήκης σταυροῦ ὑπεράνω τῆς Κιβωτοῦ, καὶ ὡς τύπου τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸ Ἑβρ. 9, 1 πάλιν ἀλλὰ καὶ τοὺς Πατέρας, τούτου δηλουμένου διὰ τῆς παραστάσεως τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου μετὰ τοῦ Νόμου (σσ. 158 κέξ.)· ὡς παρῳχημένου τύπου τῆς ἀληθείας καὶ προεικονίσεως τῆς θείας εὐχαριστίας, τοῦ συμβολισμοῦ τούτου δηλουμένου διὰ τῆς παραστάσεως ἁγίας τραπέζης ἀντὶ τῆς κιβωτοῦ (σσ. 164 κέξ.), ὡς μυστικῆς ἀλληγορίας τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τὰς δύο αὐτοῦ φύσεις, διὰ τῆς παραστάσεως τῆς Μεταφορᾶς τῆς Κιβωτοῦ κατὰ τὴν μικρογραφίαν τοῦ Vat. Reg. Gr. I (σσ. 170 κέξ.) συμφώνως πρὸς ὑπομνηματικὸν κείμενον συνοδεῦον τὴν μικρογραφίαν, μὲ νόημα δὲ χριστολογικὸν ἐπίσης — νομίζω μᾶλλον λυτρωτικὸν μέσῳ τῆς ἐκκλησίας συμφώνως πρὸς παρατιθέμενον κείμενον τοῦ Ὠριγένους (σσ. 50 κέξ.) — εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Vat. Pal. Gr. 431, φ. 5, ὅπου εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Πτώσεως τῶν Τειχῶν τῆς Ἱεριχοῦς διὰ τῆς περιφορᾶς τῆς Κιβωτοῦ (σσ. 172 κέξ.) παριστάνεται αὕτη ὡς ἀμφικλινὲς οἰκοδόμημα (βασιλική) ἐπὶ ἰσχυρᾶς κρηπῖδος μὲ τὴν πρόσοψίν της διακοσμημένην διὰ παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου ἐν μέσῳ δύο προσώπων — νομίζω ἀγγέλων — εἰς στάσιν προσκυνήσεως. Ἀναλύει περαιτέρω ἡ σ. παραδείγματα ἐκ τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας τοῦ θέματος τῆς Κιβωτοῦ, μεταξὺ δὲ ἄλλων τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ Ψαλμ. 113 (= 114), 12 - 16 τῆς μικρογραφίας τοῦ Ἄθω Παντοκρ. κώδ. 61, φ. 165v, μὲ τὸ γνωστὸν ἀντιεικονομαχικὸν περιεχόμενον, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ σ. ἀναγνωρίζει ἀπήχησιν τῆς παλαιᾶς ἰουδαϊκῆς εἰκονογραφίας μέσῳ παλαιοχριστιανικοῦ προτύπου ἐπηρεασμένου ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς εἰκονογραφίας τοῦ 4ου αἰ. (σσ. 175 κέξ.), τὰ ἀπαντώμενα παραδείγματα εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν κωδίκων Κοσμογραφίας Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου Vat. Gr. 699 καὶ Σιναϊτ. ἑλλην. 1186 (σσ. 178 κέξ.) καὶ τῆς Πεντατεύχου Ashburnham, ὡς καὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Germigny-des-Près ἀναζητοῦσα τὸ συμβολικὸν περιεχόμενόν των (σσ. 178 κέξ.)· καὶ ὡς τελευταῖον παράδειγμα τὴν σκηνὴν τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Μαυσωλείου τῆς Γάλλας Πλακιδίας τῆς Ραβέννης, ὅπου εἰς τὸ σχῆμα τοῦ ἀριστερὰ εἰκονιζομένου ἑρμαρίου τοῦ περικλείοντος τὰ τέσσαρα εὐαγγελικὰ κείμενα ἡ σ. θεωρεῖ ὅτι ἐπαναλαμβάνεται τύπος ἑρμαρίου τῶν συναγωγῶν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐφυλάσσετο ἡ Torah, ὑπὸ τὸ νόημα ἐδῶ, ὅτι ὁ Νόμος ἔχει ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς Κ. Διαθήκης (σσ. 190 κέξ.).

Ἡ μεσσιανικὴ ἰδεολογία, τὴν ὁποίαν ἡ σ. ἀνακαλύπτει εἰς τὸν ἰουδαϊκὸν κλάδον τῆς εἰκονογραφίας τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης, ὡς ἔμμονον στοιχεῖον της, διαπνέει καὶ τὴν ἰδίαν, ὅπως διαφαίνεται διὰ μέσου τοῦ κειμένου τοῦ βιβλίου της. Εἶναι βεβαίως τοῦτο κατανοητὸν ὑπὸ τὰς παρούσας περιστάσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας διατελεῖ ὁ ἁπανταχοῦ «περιούσιος» πληθυσμὸς τῶν πιστῶν τῆς Π. Διαθήκης εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ διαμορφωθῇ εἰς ἔθνος μὲ φυλετικὸν περιεχόμενον, μάλιστα δ' ἐντὸς τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, ὅπου διεδραματίσθη ἡ ἀνέλιξις τῆς Διαθήκης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν λαὸν τοῦ Ἰσραήλ. Κατανοητὸς δ' ἐπίσης εἶναι καὶ ὁ πολιτικὸς σκοπὸς τῆς εὐχῆς, τὴν ὁποίαν διατυπώνει ἡ σ., πρὸς κοινὴν πορείαν τῶν δύο θρησκευτικῶν παραδόσεων — τῆς ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς — πρὸς σύμπραξιν χάριν κοινῶν σκοπῶν, δι' ἐπίτευξιν κοινοῦ ἔργου (σ. 218). Ἀλλ' ἡ εἰρήνη, ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ πεμπτουσία τοῦ κοινοῦ ἔργου, πάντοτε ἦτο, σήμερον δὲ κατ' ἐξοχὴν εἶναι πανανθρώπινον αἴτημα, φορτισμένον ὅμως μὲ ἀποχρώσεις, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ ἐξαλειφθοῦν. Εἰς τοῦτο δ' ἔγκειται τὸ χρέος τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος.

Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου τῆς κας Ραβὲλ-Νεχὲρ ἐχρησιμοποίησα μετ' ἐπιμονῆς τὸν ὅρον ἰουδαϊκὴ «εἰκονογραφία» ἀντὶ τοῦ «τέχνη», διότι ἡ ἰουδαϊκὴ παραστατικὴ ἔκφρασις διετύπωνε τὴν ἰδεολογίαν της μέσῳ τῆς εἰκονογραφίας καὶ ὄχι μέσῳ ἐνδεχομένως ἰδιαιτέρων αἰσθητικῶν μορφῶν, διὰ τῶν ὁποίων ὁρίζεται αἰσθητοποιούμενον τὸ ἔργον τέχνης. Ἡ ἀπουσία τῶν τελευταίων τούτων ἀπὸ τῶν προϊόντων τῆς ἰουδαϊκῆς εἰκονογραφίας ἀναγνωρίζεται καὶ ὑπὸ τῆς σ., δεχομένης ὅτι ἐπραγματοποιήθη

αὕτη «dans le temps et à travers les différentes formes de manifestations artistiques évoquées» (σ. 139). Δὲν πρέπει ὅμως νὰ διαφεύγῃ τὴν περὶ τοῦ προκειμένου θεώρησιν καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ μὴ ἰουδαϊκοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἰουδαϊκῶν ἰδεῶν διὰ τοῦ πλήθους τῶν προσηλύτων, ὡς συνάγεται π.χ. ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ μὴ ἰουδαϊκοῦ τύπου ἐπιταφίας ἐπιγραφικῆς «θάρρει, οὐδεὶς ἀθάνατος» ἐπὶ ἐπιταφίας πλακὸς προφανῶς προσηλύτου (σ. 97, εἰκ. 18). Ἀλλὰ τὸ περιβάλλον τοῦτο εἶναι ἴσως δύσκολον νὰ ἐκταθῇ χρονικῶς πολὺ πρὸς τὰ ὀπίσω, νὰ ὑποστηριχθῇ δηλαδὴ ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ τυπολογία τῆς ἰουδαϊκῆς εἰκονογραφίας τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης ἐντὸς αὐτῆς, συγκεκριμένως ἡ εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τῆς προσόψεως οἰκοδομήματος μὲ τρεῖς εἰσόδους, ἐπηρεάσθη, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκκολάψεως τῆς ἰουδαϊκῆς αὐτῆς εἰκονογραφίας, ἐκ μορφῶν τῆς παλαιᾶς τέχνης τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Αἰγυπτίων, ὅπως προσπαθεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ἡ σ. εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου της ὑπὸ τὸν τίτλον «Image et spiritualité» (σσ. 193 - 216). Ἀλλ' αἱ παρατηρήσεις αὗται δὲν συνιστοῦν ἐπιχειρήματα μειώσεως τῆς ἀξίας τῆς προκειμένης ἐρεύνης.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΑΛΛΑ

Alexandra Sotiroudis, Die handschriftliche Überlieferung des «Georgius Continuatus» (Redaktion A), Θεσσαλονίκη 1989, 8ον, σσ. xvi + 178 [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Παράρτημα ἀρ. 68].

The continuation of the chronographical work of George the Monk, the so-called «Georgius Continuatus», is a highly problematic text, with a lot of variations, which are usually distinguished in two redactions, A and B (see in general H. Hunger, Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner, Bd. I, München 1978, pp. 349 ff.). The manuscript tradition of the first of these redactions (redaction A) is examined in this book, a reworked version of a dissertation submitted to the University of Hamburg, and written under the supervision of Prof. Dr. A. Kambylis. As it is known, the author is currently preparing the new critical edition of «Georgius Continuatus» for the CFHB. This book can then be considered as a kind of introduction to this new edition. The first chapter presents the stand of research till nowadays (pp. 2 - 12) : a lot of scholars have dealt with the problems of the text, proposing various solutions to its complex problems. But either they have not got through the whole manuscript tradition, or they examined only parts of the text; in general, their intentions were not to clarify the complex relations of the manuscripts, which, therefore, is the basic aim of this study. The text of the «Redaction A» is found in twenty manuscripts, which are presented analytically (pp. 15 - 55). Three of them are considered as *codices eliminandi* (pp. 57 - 62). The collation of the rest seventeen manuscripts results to a classification of them in two families, χ and ψ). The author proposes a *stemma* for each family and then proceeds to note some cases of contaminations, either with the Redaction B or with the text of Pseudo-Symeon (pp. 62 - 110 and 110 - 141 respectively). The final *stemma* is to be found in p. 144.

This study is a work of high philological accuracy and illuminates thoroughly the problem of the manuscript tradition of the redaction A; it is the first step for the new critical edition of the text, which we hope will appear soon.

S. LAMBAKIS

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Κ. Α. Τ ρ υ π ά ν η, Ἑλληνικὴ Ποίηση ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Σεφέρη, Ἀθήνα (1987), 8°, σσ. 421.

Πρὸ ἡμίσεος καὶ πλέον αἰῶνος ὁ ἀείμν. διδάσκαλός μας Σῖμος Μενάρδος προανήγγελλεν ὅτι θὰ ἐκδώσῃ Ἑλληνικὴν Γραμματολογίαν πεντάτομον ἀπὸ Ὁμήρου μέχρι Παλαμᾶ. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κ. Α. Τρυπάνης διὰ τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου του ἐξήτασεν ἐν συντόμῳ τοὺς Ἕλληνας ποιητὰς καὶ στιχουργοὺς ἀπὸ Ὁμήρου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Τὸ βιβλίον εἶναι βραχυτέρα μορφὴ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Greek Poetry from Homer to Seferis, Λονδῖνον 1981, μὲ πτωχοτάτην βιβλιογραφίαν καὶ χωρὶς παραπομπάς, ἀλλὰ μὲ πλουσίας ἀποφάνσεις, κρίσεις, ἐπιδοκιμαστικὰς καὶ ἀπορριπτικάς, ἐν ὄψει τῶν σήμερον γινωσκομένων, τῶν παπυρικῶν δεδομένων, καὶ διηνθισμένον δι' εὐστοχωτάτων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ αἰσθητικῶν παρατηρήσεων. Τὸ μέρος Τρίτον τοῦ ἔργου (σσ. 195 - 272) ἀναφέρεται εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ χωρίζεται εἰς τέσσαρα κεφάλαια, ὅπου συμφύρονται δίκαιοι μετ' ἀδίκων, θρησκευτικὴ καὶ λειτουργικὴ ποίησις, δημώδης καὶ λογία κλπ. ἐν ὄψει πάντως τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ κλασσικῆς γραμματολογίας. Ἐν σσ. 216 - 218 εἰς τὰ περὶ Ἀκαθίστου ὁ συγγρ. ἀποκρούει τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν πατρ/χην Σέργιον, ἀποκλείει ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφη πρὸ τοῦ 431 καὶ ἀποκλείει «γιὰ λόγους κριτικούς» ν' ἀποδοθῇ ὁ Ὕμνος εἰς τὸν Ρωμανὸν τὸν Μελῳδόν. Τοῦτο ἤδη, ἡ προσχώρησις εἰς τὴν ἄποψίν μου, εἶναι μία πρόοδος. Τὸν κανόνα εἰς τὸν Ἀκάθιστον Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου «ἐξεχωρίζει» ὁ συγγρ. ἐν σ. 236.

Χρήσιμον ἔργον διὰ τοὺς ὀλίγους καὶ διὰ τοὺς πολλούς.

Ν. Β. Τ.

Σ ά β β α ς Π α ρ. Σ π έ ν τ ζ α ς, Γ. Γεμιστὸς - Πλήθων ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ. Οἱ οἰκονομικές, κοινωνικὲς καὶ δημοσιονομικές του ἀπόψεις. Δεύτερη ἔκδοσι, Ἀθήνα 1987, 8°, σσ. 154 + 4 + εἰκόνες.

Ἐπαύξησις παλαιᾶς διδακτορικῆς διατριβῆς, δι' ἧς ὑπεστηρίχθη ὅτι αἱ κοινωνικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ὡς αἱ σύγχρονοι. Στηρίζεται εἰς δύο Ὑπομνήματα τοῦ Πλήθωνος (1416, 1418), πρὸ πολλοῦ γνωστά, περὶ ἀναδιοργανώσεως τῶν οἰκονομικῶν τῆς Πελοποννήσου, τῶν ὁποίων παρέχονται ἀποσπάσματα (πολλάκις τὰ αὐτὰ δὶς καὶ τρὶς) καὶ μετάφρασις. Ὁ συγγρ. ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Γεμιστὸς «διέβλεψε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν σωτηρίαν ὅλης τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ προσπάθησε νὰ περισώσῃ ἕνα μόνο μέρος, τὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ποὺ ἤδη διαγράφονταν φανερά» (σ. 15). Τοῦτο κατ' ἐμὲ εἶναι ἀμφίβολον. Τὰ κείμενα τῶν Ὑπομνημάτων δὲν παύουν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχουν θεωρητικὸν χαρακτῆρα, οὐδεμία δὲ πρακτικὴ συνέχεια ἐδόθη εἰς αὐτά. Ἀπεναντίας ὁ Πλήθων διὰ τῶν θεωριῶν του περὶ ἀναβιώσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπέκοπτε τὸ μέλλον νὰ δουλεύσῃ Γένος ἀπὸ τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἡ ὁποία συνίστα τὸν ἀσφαλέστερον συνεκτικὸν δεσμὸν τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ὀρθότερον διεῖδεν ὁ Γεννάδιος Σχολάριος.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ τοποθέτησις τοῦ θέματος καὶ αἱ συγκρίσεις εἰς τὰς ὁποίας προέβη ὁ συγγραφεύς.

Ἡ βιβλιογραφία τοῦ βιβλίου μοὶ φαίνεται πεπαλαιωμένη[1].

Ν. Β. Τ.

Ε ὐ τ υ χ ί ο υ Ἰ. Τ ω μ α δ ά κ η, Ἀνδρέου Κρήτης ὁ κανὼν τῆς ἑορτῆς τῶν Βαΐων, «Ἀπόψεις» 3 (Ἀθῆναι Νοέμβριος 1986), σσ. 45 - 93.

Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Πρὸς κριτικὴν ἔκδοσι(ν) τῶν ᾀσμάτων τοῦ Τριῳδίου, αὐτόθι 4 (Μάιος 1988), σσ. 18 - 39.

Σημειῶ ἐδῶ τὰ δύο ταῦτα μελετήματα, καθότι ἡ δημοσίευσις αὐτῶν εἰς τὸ περ. «Ἀπόψεις» τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν δὲν εἶναι εὐπρόσιτος. Ὁ συγγρ. εἶναι ἤδη γνωστὸς οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐκδόσεως δύο ἐκ τῶν δώδεκα τόμων τῶν Analecta Hymnica τῆς Ρώμης ἀλλὰ καὶ ἐκ διεξοδικῆς διδακτ. διατριβῆς του περὶ Ἰωσὴφ Ὑμνογράφου, καὶ ἄλλων ἐργασιῶν του στηριζομένων εἰς τὴν ἔρευναν ὑμνογραφικῶν λειτουργικῶν κωδίκων, ὅπως καὶ αἱ δύο νέαι σημειούμεναι.

Τὸ πρῶτον δημοσίευμα ἔλαβεν ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ R. Maisano πλημμελῆ ἔκδοσιν τοῦ Κανόνος εἰς τὰ Βάια τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, φανεῖσαν εἰς τὴν ὁμοίως δυσπρόσιτον Rivista di Storia e Letteratura Religiosa τῆς Φλωρεντίας (VI, 1970, σσ. 519 - 572). Ὁ Εὐτύχιος Τωμαδάκης ἐπανεκδίδει τὸ κείμενον στηριζόμενος εἰς ὑγιεστέραν παράδοσιν καὶ ἀπηλλαγμένον λαθῶν καὶ παραγνώσεων.

Διὰ τοῦ β' ἀνατύπου προαγγέλλεται ὡς 14ος τόμος τῶν Analecta Hymnica τῆς Ρώμης τὸ Τριῴδιον καὶ καταγράφονται οἱ ἐν κώδιξιν εὑρεθέντες κανόνες κ.ἄ. ᾄσματα οἵ τε ἀνώνυμοι καὶ οἱ ἐπωνύμως παραδοθέντες. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Τριῳδίου ἀναμένεται νὰ γίνῃ πλέον ἐν Ἀθήναις καὶ θὰ παράσχῃ πλούσιον ὑλικὸν ἄγνωστον ἄχρι τοῦδε. Ταύτην εὐχόμεθα προσεχῆ, βασιζομένην εἰς τὴν ἀδιαμφισβήτητον πεῖραν τοῦ μελετητοῦ τῶν Ὑμνογραφικῶν κειμένων τῆς Ὀρθοδοξίας κ. Εὐτυχίου Ἰω. Τωμαδάκη.

Ν. Β. Τ.

Ἰ ω ά ν ν η ς Ε. Σ τ ε φ α ν ῆ ς, Δημώδης μετάφραση τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, «Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ», Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 129 - 142. Τὸ κείμενον σσ. 134 - 141, ἀπὸ τὸ χειρόγραφον 42 τῆς μονῆς Χοζοβιωτίσσης Ἀμοργοῦ).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀκάθιστος μετεφράσθη παλαιότερον εἰς τὴν Λατινικήν, Ἰταλικήν, Ρωσικήν, καὶ ἀπεδόθη δημωδέστερον εἰς τὴν Νεοελληνικὴν (ὑπὸ Μελετίου Καλλονᾶ κ.ἄ.).

---

1. Δὲν δύναμαι νὰ ἐννοήσω εἰς τί ἐχρησίμευσεν εἰς τὸν συγγρ. ἡ προσθήκη εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἐν σ. 150 τοῦ ἔργου τοῦ Ἀνδρ. Στράτου διὰ τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα καὶ δὴ τοῦ πρὸς τιμήν του ἐκδοθέντος τιμητικοῦ τόμου!

Ἡ ἀπόδοσις τοῦ κειμένου εἰς δημωδεστέραν γλῶσσαν, μὲ φανερὰν ἐπίδρασιν τῆς Κρητικῆς διαλέκτου καὶ ἰταλισμοὺς (μόδος, παβιόνι, πόρτο, τριζόρε, δηλονότι tesore κλπ.) ὀφείλεται εἰς τὸν Κρῆτα ἱερομόναχον Γρηγόριον Μελισσηνὸν (β' ἥμισυ 17ου αἰῶνος) καὶ εἶναι μᾶλλον πιστή. Ὁ μεταφραστὴς ἐχρησιμοποίησε σπανίους ἢ νέους ὅρους, ὅπως *ἀκρούσευτος* (= ἀπόρθητος), *αὐτοκάλεστος* (= αὐτόκλητος), *θεοβάστακτος* (= θεοφόρος) καὶ *θεοπορπάτητος* (= θεοδρόμος, ἀστήρ), *κολόνα ἡ πύρινη* (= πύρινος στῦλος), *καλοσκιανόφυλλος* (= ὁ ἔχων καλὸν σκιανό, δηλ. ἤσκιον, ὁ εὐσκιόφυλλος), *χειρόγραμμα* (= χειρόγραφον) κ.ἄ. *σαλιάρης* (ὁ Ἡρώδης, ληρώδης), *διαλαλητάδες* (= κήρυκες, οἱ μάγοι). Τινὰ εἶναι σήμερον ἀνυπόφορα, ὅπως τὸ ρῆμα *γιβεντίζω* (εὐτελίζω, ἐδῶ ἐλέγχω), *γαλιόνι* (galeone ἢ ναῦς), ἡ *καταχάλασις* (= ἡ κατάπτωσις).

Χαρακτηριστικῶς τὸ ἐφύμνιον ἐναλλάσσεται εἰς τοὺς περιττοὺς οἴκους, ἀφοῦ ἅπαξ τεθῇ τὸ «χαῖρε, νύμφη ἀνύμφευτε»:

Χαῖρε, νύμφη χωρὶς γαμβρό.
Χαῖρε, νύμφη δίχως ἄνδρα,
Χαῖρε, πανδρεμένη νύμφη καὶ ἄνυμφος ἀπάνδρευτη.
Χαῖρε σύ, (ἡ) νύμφη ἡ ἄνανδρος.
Χαῖρε, νύμφη, ἄνανδρε κλπ.

Τοῦτ' αὐτὸ καὶ μὲ τὸ ἐφύμνιον τῶν ἀρτίων οἴκων «Ἀλληλούϊα».

N. B. T.

Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ Θ έ μ ε λ η, μητροπολίτου Μεσσηνίας: Λεκτικαὶ ἐπιδράσεις ἀρχαίων τραγῳδιῶν εἰς τροπάρια ἰαμβικῶν Κανόνων ⟨Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ⟩, περ. Πλάτων ΛΘ', 1987, σσ. 3 - 38.

Ἡ ἐργώδης αὕτη προσφορὰ τοῦ λογίου ἱεράρχου καὶ συγγραφέως κ. Χρ. Θέμελη ἦτο ἀναγκαία, πρὸς διαπίστωσιν τῶν ἀναμφισβητήτων ἐπιδράσεων τῶν Τραγικῶν εἰς τὸ ἔργον Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (ἀνάλογος πρὸς τὴν ἰδικήν μου «Ὁ τραγικὸς Ρωμανός»). Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ παράθεσις παντὸς λήμματος ἀπαντῶντος εἴς τε τοὺς Τραγικοὺς καὶ τὸν Δαμασκηνὸν δὲν προάγει τὸ θέμα, διότι μεταξὺ τοῦ Ε' αἱ. π.Χ. καὶ τοῦ Η' μ.Χ. ἐμεσολάβησαν πλῆθος συγγραφέων οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποίησαν τὰ λήμματα τῶν Τραγικῶν, ὥστε ταῦτα νὰ καταστοῦν *κοινοὶ τόποι*. Ἐξ ἄλλου λῆμμα ὡς τὸ *κάρα* ἀπαντώμενον εἰς τὸν Δαμασκηνὸν καὶ πολυαρίθμους ἄλλους ὡς *ἡ κάρα* δὲν συντελεῖ εἰς τὴν ἀπόδειξιν οἱασδήποτε ἐπιδράσεως. Πρέπει νὰ εἴμεθα φειδωλότεροι. Πάντως, ὡς ἀρχή, τὸ μελέτημα τοῦ Σεβ. εἶναι χρήσιμον.

N. B. T.

I. M o s s a y, Repertorium Nazianzenum. Orationes. Textus Graecus. 1. Codices Galliae (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. N.F. 2.R.: Forschungen zu Gregor von Nazianz. 1. Band), Paderborn - München - Wien - Zürich 1981, 8ον, σσ. 133.

I. M o s s a y, adjuvante X. L e q e u x, Repertorium Nazianzenum. Orationes. Textus Graecus. 2. Codices Americae, Angliae, Austriae (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. N.F. 2.R.: Forschungen zu Gregor von Nazianz. 5. Band), Paderborn - München - Wien - Zürich 1987, 8ον, σσ. 152.

Εἰς τοὺς δύο τούτους τόμους ἐκτίθενται τὰ ἀποτελέσματα μακρᾶς ἐρεύνης τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Louvain J. Mossay, ἀναλαβόντος μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὸν ὁμάδος τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν Λόγων τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Εἰς τὸν πρῶτον τούτων περιγράφονται 269 κώδικες ἀποκείμενοι εἰς βιβλιοθήκας τῆς Γαλλίας, περιέχοντες πλήρεις συλλογὰς ἢ τμήματα τῶν Λόγων τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου. Τῆς περιγραφῆς προηγοῦνται κωδικολογικαὶ περὶ ἑκάστου κώδικος πληροφορίαι καὶ ἕπεται βιβλιογραφία. Εἰς τὰς σσ. 12 - 38 καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον Introductio generalis ἀναλύεται ἡ μέθοδος τῆς συντάξεως τοῦ ρεπερτορίου, μνημονεύονται καὶ ἀξιολογοῦνται αἱ προγενέστεραι ἐργασίαι καὶ παρατίθενται αἱ ἀρχοτέλειαι ἁπάντων τῶν ὑπὸ ἔκδοσιν ἔργων τοῦ ἱεροῦ πατρός. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ περιεχομένου τῶν κωδίκων δὲν παραθεωροῦνται τὰ κείμενα τῶν σχολίων καὶ τοῦ βίου τοῦ Θεολόγου. Εἰς τὸν ἕτερον τόμον περιγράφονται 16 κώδικες ἀποκείμενοι εἰς βιβλιοθήκας τῶν Η.Π.Α., 142 τῆς Μ. Βρεταννίας καὶ 70 τῆς Αὐστρίας. Πίνακες κωδίκων, ἔργων, σχολιαστῶν, ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ τοπωνυμίων συμπληροῦν τὸ ἔργον. Ἀναμένεται ἡ ἔκδοσις τῶν εὑρετηρίων τῶν ἐν Ἰταλίᾳ, Ἑλλάδι καὶ Σοβιετικῇ Ἑνώσει ἀποκειμένων κωδίκων.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

περιέχουσα μελέτας δημοσιευθείσας ὑπὸ Ἑλλήνων τὸ γένος ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀλλοδαπῇ κατὰ τὰ ἔτη 1983 - 1988 (1989) καὶ σχετιζομένας πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΕΡΕΥΝΗΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΕΜ = Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘΜ = Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηνᾶ = (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΚ = Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988.
Ἀμάλθεια = (περ.) Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης.
Ἀντίχαρη = Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ, Ἀθήνα 1984.
ΑΠ = Ἀρχεῖον Πόντου (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΣΠ = Ἀναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων. Τεχνικὴ περιοδικὴ ἔκδοση Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, Ἀθῆναι.
Ἀριάδνη = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης (περ.), Ρέθυμνον.
Ἀρχαιολογία = (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΣβ = Ἀφιέρωμα στὸν Νῖκο Σβορῶνο, τόμ. Α'-Β', Ρέθυμνο 1986.
ΑΣτρ = Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, τόμ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1986.
Βαλκ. Σύμ. = Βαλκανικὰ Σύμμεικτα (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΒΔ = Βυζαντινὸς Δόμος (περ.), Ἀθῆναι.
ΒΕ = Βυζάντιον καὶ Εὐρώπη. Α' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοὶ 20 - 24 Ἰουλίου 1985. Πρακτικά, Ἀθῆναι 1987.
ΒΝΕΜ = Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Μυριόβιβλος (περ.), Ἀθῆναι.
Βυζκ = Βυζαντιακὰ (περ.), Θεσσαλονίκη.
Βυζαντινὰ = (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΓΠ = Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΔΕΓΕ = Δελτίον Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΙΑ = Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (περ.), Κέρκυρα.
ΔΙΕΕ = Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος (περ.), Ἀθῆναι.

* Συνετάχθη ὑπὸ Στυλ. Κ. Λαμπάκη, δ.Φ.

20 - 8 - 1990

Δίπτυχα = περ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι.
ΔΚΜΣ = Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΧΑΕ = Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
Δωδώνη = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (περ.), Ἰωάννινα.
Ε'ΔΣΝΕ = Ἑλληνικὲς ἀνακοινώσεις στὸ Ε' Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης Ἀθῆναι 1985.
ΕΕΒΜ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΗΜ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Ἠλειακῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΘΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΘΣΠΘ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕΚΜ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΛΜ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΠΣΘ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕΦΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΦΣΠΘ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΘ = Ἐκκλησία καὶ Θεολογία (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΘΧ = Ἐπιστημονικὴ Παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΚΕΕ = Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν (περ.), Λευκωσία.
ΕΚΕΙΕΔ = Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΜ = Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications XIIIe - XIXe siècles. Actes du IIe colloque international d'Histoire (Athènes, 18 - 25 Septembre 1983), τόμ. Α'-Γ', Athènes 1985.
Ἑλληνικὰ = περ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη.
ΕΦ = Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος (περ.), Ἀλεξάνδρεια.
Ἠπειρ. Χρ. = Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἰωάννινα.
Ἡ Θεσσαλονίκη = περ. ἔκδοσις Κέντρου Ἱστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης.
ΘΕ = Θρακικὴ Ἐπετηρίδα (περ.), Κομοτηνή.
Θεολογία = (περ.), Ἀθῆναι.
Θεσσαλ. Χρ. = Θεσσαλικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀθῆναι.
ΘΗ = Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο (περ.), Λάρισα.

Θρακικά = (περ.), Ἀθῆναι.

Ἱστορ. = Τὰ Ἱστορικὰ (περ.), Ἀθῆναι.

ΙΓ = Ἱστορικογεωγραφικὰ (περ.), Ἰωάννινα - Θεσσαλονίκη.

ΚΕ = Κρητικὴ Ἑστία (περ.), Χανιὰ Κρήτης.

Κερ. Χρ. = Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ (περ.), Κέρκυρα.

Κληρονομία = (περ.), Θεσσαλονίκη.

Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς = Βόρειος Ἤπειρος - Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Πρακτικὰ Α' Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Κόνιτσα 23 - 24 Αὐγούστου 1987), Ἀθῆναι 1988.

ΚΠ = Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχή του. Β' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ συνάντηση, Δελφοί 22 - 26 Ἰουλίου 1987. Πρακτικά, Ἀθήνα 1989.

Κρητολογία = (περ.), Ἡράκλειον Κρήτης.

Κρητ. Χρ. = Κρητικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἡράκλειον.

ΚΣ = Κυπριακαὶ Σπουδαὶ (περ.), Λευκωσία.

ΚΧ = Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀργοστόλιον.

Λαογραφία = Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.

ΛΔ = Λεξικογραφικὸν Δελτίον (περ.), Ἀθῆναι.

ΛΣ = Λακωνικαὶ Σπουδαὶ (περ.), Ἀθῆναι.

Μακεδονικά = (περ.), Θεσσαλονίκη.

Μαντατοφόρος = (περ.), Ἀθῆναι.

Μηλιακά = (περ.), Ἀθῆναι.

ΜΙ = Μνήμη Μητροπ. Ἰκονίου Ἰακώβου, Ἀθῆναι 1984.

Μικρ. Χρ. = Μικρασιατικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀθῆναι.

ΜΝΕ = Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ (περ.), Ἀθῆναι.

Μνημοσύνη = (περ.), Ἀθῆναι.

Μνήμων = (περ.), Ἀθῆναι.

ΜΠ = Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου, τόμ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1984.

ΝΑ = Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον (περ.), Ἀθῆναι.

Ναυπακτιακά = (περ.), Ἀθῆναι.

ΝΕ = Νέα Ἑστία (περ.), Ἀθῆναι.

ΝΣ = Νέα Σιὼν (περ.), Ἱεροσόλυμα.

ΞΙ = Ξενία Ἰακώβῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς, Θεσσαλονίκη 1985.

Ὀνόματα = (περ.), Ἀθῆναι.

ΠΑΑ = Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (περ.), Ἀθῆναι.

Παλίμψηστον = Ἔκδοσις Βικελαίας Βιβλιοθήκης (περ.), Ἡράκλειον Κρήτης.

Παρνασσὸς = (περ.), Ἀθῆναι.

Παρουσία = (περ.), Ἀθῆναι.

ΠΑ'ΣΛΜ = Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι 1982 - 83 [Πελοποννησιακά, παράρτημα 9].

ΠΒ'ΔΚυπρ.Σ. = Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Α'-Γ', Λευκωσία 1985 - 87.

ΠΒ'ΔΣΠΣ = Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι 25 - 31 Μαΐου 1980), τόμ. Α'. Ὁλομέλεια, τόμ. Β', Ἀρχαιότης καὶ Βυζάντιον, Ἀθῆναι 1981 - 82.

ΠΒ'ΣΑΣ = Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1986 [Πελοποννησιακά, παράρτημα 11].

ΠΔΒΣ 17ου = The 17th International Byzantine Congress. Major Papers, New York 1986.

ΠΕΓΣ = Πρακτικὰ Ἑλληνογαλλικοῦ Συνεδρίου Ὁ Ἀγροτικὸς κόσμος στὸν Μεσογειακὸ χῶρο (Ἀθήνα 4 - 7 Δεκ. 1984), Ἀθῆναι 1988.

ΠΕ'ΔΚΣ = Πεπραγμένα Ε' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἅγ. Νικόλαος 25/9 - 1/10 1981), τόμ. Α'-Γ', Ἡράκλειο Κρήτης 1985 - 86.

Πελοποννησιακά = (περ.), Ἀθῆναι.

ΠΘ = Ἡ ἱστορική, ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη. Συμπόσιο. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988.

ΠΙΣ = Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη.

Πλ. = Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελισμὸς κατὰ τὸν Πλήθωνα, Μελέτες ἀπὸ τὸ Διεθνὲς Συμπόσιο Σπάρτης, 26 - 28 Σεπτ. 1985, Ἀθήνα 1987.

ΠΣΑ = Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης» (Θεσσαλονίκη 7 - 14/8 1978), Τόμ. Α'-Δ', Ἀθῆναι 1981 - 83.

ΠΣΓΠ = Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (13 - 14 Νοεμβρίου 1984), Θεσσαλονίκη 1986.

ΠΣΚ = Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετοῦ, Θεσσαλονίκη 1984.

ΠΣΚΛ = Πρακτικὰ Α' Συμποσίου Κυπριακῆς Λαογραφίας (Λεμεσὸς 20 - 25 Μαΐου 1978), Λευκωσία 1985.

ΠΣΣ = Πρακτικὰ Λειτουργικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἁγίου Συμεών, Θεσσαλονίκη 1983.

ΠΣΦ = Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλοθέου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14 - 16 Νοεμβρίου 1983), Θεσσαλονίκη 1986.

ΡΕΠ = Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία (περ.), Ἀθῆναι.

Σίμων Ἀθωνίτης = Ἅγιος Σίμων ὁ Ἀθωνίτης, κτίτωρ τῆς Σιμωνόπετρας, Ἀθῆναι 1987.

Σύμμεικτα = περ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν ΕΙΕ, Ἀθῆναι.

Σύναξις = Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχή του (Καρπενήσι 12 - 14 Ὀκτωβρίου 1984), Πρακτικά, Ἀθῆναι 1986.

Σύνδειπνον = Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Δ. Α. Λουκάτο, Ἰωάννινα 1988.

ΤΕ = Τετράδια Ἐργασίας, Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν ΕΙΕ, Ἀθῆναι.

Τετράμηνα = (περ.), Ἄμφισσα.

Τρικαλινά = (περ.), Τρίκαλα.
Φιλοσοφία = (περ.), Ἀθῆναι.
Χιακὰ Χρονικά = (περ.), Ἀθῆναι.
ΧΓ = Χίος - Γένοβα. Πρακτικὰ Α' διεθνοῦς Συνεδρίου Χίου γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ νησιοῦ, Ἀθῆναι 1988.
AB = Analecta Bollandiana (περ.), Βρυξέλλαι.
AkTh = Aksum - Thyateira. A Festschrift for Archbishop Methodios, London 1985.
Balcanica = (περ.), Βελιγράδιον.
BF = Byzantinische Forschungen (περ.), Amsterdam.
BHR = Bulgarian Historical Review (περ.), Σόφια.
BI = Bisanzio e l' Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi, Milano 1982.
BM = Byzantina kai Metabyzantina. Vol. IV. Byzantine Studies in honor of Milton V. Anastos, Malibu 1985.
BMGS = Byzantine and Modern Greek Studies (περ.), Λονδῖνον.
BNJ = Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher (περ.), Ἀθῆναι.
BollGrott = Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata (περ.), Roma.
BS = Balkan Studies (περ.), Θεσσαλονίκη.
Bsl = Byzantinoslavica (περ.), Praha.
Byzantion = (περ.), Βρυξέλλαι.
Byzantios = Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag, Wien 1984.
BZ = Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
CS = Cretan Studies (περ.), Amsterdam.
Cyrillomethodianum = (περ.), Θεσσαλονίκη.
DOP = Dumbarton Oaks Papers (περ.), Washington.
EB = Études Balkaniques (περ.), Sofia.
FLAEB = «From Late Antiquity to Early Byzantium», Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference, Praha 1985.
FN = Folia Neohellenica (περ.), Amsterdam.
Font. Min. = Fontes Minores I-VI (Frankfurt/M).
GH = Géographie Historique du Monde Méditerranéen (Byzantina Sorbonensia 7), Paris 1988.
GOTR = The Greek Orthodox Theological Review (περ.), U.S.A.
Graeco - Arabica = (περ.), Ἀθῆναι.
GRBS = Greek, Roman and Byzantine Studies (περ.), U.S.A.
IE = Ἰταλοελληνικά (περ.), Νεάπολις Ἰταλίας.
JMH = Journal of Modern Hellenism (περ.), New York.
JÖB = Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik (περ.), Βιέννη.
Maistor = Classical, Byzantine and Renaissance Studies for R. Browning (Byzantina Australiensia 5), Canberra 1984.

NMA = H. Eideneier (Hrsg.) Neograeca Medii Aevi. Text und Ausgabe. Akten zum Symposion Köln 1986, Κολωνία 1987.
OCP = Orientalia Christiana Periodica (περ.), Ρώμη.
Okeanos = Essays presented to I. Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his colleagues and students (Harvard Ukrainian Studies VII), Cambridge, Mass. 1983.
Palaeobulgarica = (περ.), Σόφια.
RÈB = Revue des Études Byzantines (περ.), Paris.
RESEE = Revue des études sud-est européennes (περ.), Βουκουρέστιον.
RSBN = Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici (περ.), Ρώμη.
RSBS = Rivista di Studi Bizantini e Slavi (περ.), Bologna.
Scriptorium = (περ.) Βρυξέλλαι.
SF = Südost-Forschungen (περ.), Μόναχο.
TM = Travaux et Mémoires (περ.), Παρίσι.
TT = Texte und Textkritik. Eine Aufsatzsammlung (Βερολίνο 1987, Texte und Untersuchungen 133).
VVr = Vizantiiski Vremennik (περ.), Μόσχα.
ZB = Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Wiesbaden.
ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (περ.), Βόννη.
ZRVI = Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta (περ.), Βελιγράδιον.

Α'. —ΓΕΝΙΚΑ

Ἀμαργιανάκη Γ., Κρητικὴ Βυζαντινὴ καὶ παραδοσιακὴ Μουσική, ἐν: *Κρήτη, Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, Τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 317 - 332.

Δεληγιαννάκη Ν., Ὁ Σικελιανὸς καὶ ἡ Μεσαιωνικὴ παράδοση («ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ» καὶ τὸ ἀκριτικὸ ἔπος), Παλίμψηστον 8, 1989, σσ. 125 - 149.

Δετοράκη Θ., Ὁ Καζαντζάκης καὶ τὸ Βυζάντιο, Παλίμψηστον 4, 1987, σσ. 181 - 198.

Κατζούρου Φ. Π., Ἡ μεταγραφὴ τοῦ Σιναϊτικοῦ μουσικοῦ χειρογράφου 1477, Θεολογία 55, 1984, σσ. 801 - 810.

Κόλια - Δερμιτζάκη Ἀ., Χιακὰ σημειώματα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κ. Ἀμάντου, Παρουσία 3, 1985, σσ. 61 - 121.

Kotsakis D., Astronomy and mathematical sciences in Byzantium, AkTh, σσ. 227 - 233.

Κρικώνη Χ. Θ., Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» Κωνσταντινουπόλεως 1880 - 1923 καὶ τοῦ παραρτήματος αὐτῆς «ὁ Νέος Ποιμὴν 1919 - 1923», Κληρονομία 16, 1984, σσ. 273 - 342.

Κυρτάτα Δ., Βυζάντιο: ἡ συνέχεια καὶ ἡ τομή. Συζήτηση μὲ τὸν ἱστορικὸ Α. Π. Καζντάν, Ὁ Πολίτης 72, 1986, σσ. 14 - 21.

Παναγιωτάκη Ν. Μ., Ἰάσων Δενόρες: Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου (c. 1510 - 1590), Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 50 - 87 [= ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 467 - 486].

— Μαρτυρίες γιὰ τὸν κρητικὸ Μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη καὶ γιὰ τὴ μου-

σική στὴν Κρήτη τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας. Μέρος Α', Κρητ. Χρ. 26, 1986, σσ. 192 - 245.

Παναγιωτάκη Ν. Μ., Ἡ Μουσικὴ κατὰ τὴ Βενετοκρατία, ἐν: *Κρήτη. Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β' Κρήτη 1988, σσ. 289 - 315.

— Francesco Leontaritis, alias Londariti, musicista cretese del Cinquecento, ΙΕ 1, 1988, σσ. 123 - 130.

Παναρέτου Ἀ., Τὸ Βυζάντιο στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ΒΔ 1, 1987, σσ. 44 - 63.

Παπαδάκη Ν., Ἡ πανίδα καὶ ἡ χλωρίδα τῆς Κρήτης στὴν περιήγηση τοῦ Buondelmonti, Ἀμάλθεια, τεῦχ. 72 - 73, 1987, σσ. 207 - 212.

Παπαδοπούλλου Θ., Ἡ γένεση τῆς κυπριολογικῆς ἔρευνας, ΠΣΚΛ, σσ. 1 - 5.

Παπουλίδη Κ., Ἡ Θράκη στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως (1894 - 1914), ΒF 14, 1989, σσ. 567 - 576.

Στάθη Γ. Θ., Πέτρος Λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος ὁ ἀπὸ Λακεδαίμονος. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του (†1778), ΛΣ 7, 1983, σσ. 108 - 125.

— Βασιλεῦ Οὐράνιε «τὰ μὲν γράμματα Γενναδίου Πατριάρχου τοῦ Σχολαρίου, τὸ δὲ μέλος Χρυσάφου τοῦ Νέου», ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 433 - 447+6 πίν.

Χατζησολωμοῦ Σ., Ὁ ὑπ. ἀρ. 39 βυζαντινὸς μουσικὸς κώδικας τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου σὲ σχέση μὲ τὸ λεγόμενο «Theta Notation», ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 499 - 510.

— Τὸ τροπάρι τῆς Κασσιανῆς (9ος αἰ.) στὴν ἀρχική του μουσικὴ σύνθεση, κατὰ τὸν ὑπ' ἀρ. 99 Βυζαντινὸ Μουσικὸ Κώδικα τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου (13ος αἰ.), ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 479 - 493 + πίν.

Β'. — ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀγαπητοῦ Διακόνου, Ἔκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν. Εἰσαγωγὴ Παρὴ Στιβακτάκη - Λένα Τζεδάκη, Ἡράκλειον 1988, 8ον, σσ. 52.

Ἀγγελάτου Φ., Κανόνες ἀνέκδοτοι εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1371 - 1471+5 πίν. (σσ. 1472 - 1476).

Angelou A., Matthaios Gabalas and his Kephalaia, Maistor, σσ. 259 - 267.

Ἀντωνίου Π., Sur une épigramme Byzantine contenue dans le Marcianus Gr. 507, REB 44, 1986, σσ. 229 - 231.

Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου Ἀ., Εἰσαγωγὴ στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. 110.

— Ἡ Βυζαντινὴ Ἱστοριογραφία (324 - 1204). Σύντομη ἐπισκόπηση, Ἀθήνα ἄ.ἔ., 12ον, σσ. 96.

— Ἀνέκδοτη «Γραφὴ» τοῦ Ἀποκαύκου στὸν Ἐπίσκοπο Κορώνης, ΠΒ'ΔΣΠΣ, Β', σσ. 241 - 248.

Βλαχοπούλου Φ., Βιβλιογραφικὸ δοκίμιο γιὰ τὴν Κασ(σ)ία-Κασ(σ)ιανή. Ὁ θρῦλος γύρω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ποιήτρια καὶ ἡ ἱστορικότητά του, ΒΔ 1, 1987, σσ. 139 - 159.

Georgiopoulou S. - Cunningham M. - Featherstone I., Theodore Metochite's Poem to Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, Okeanos, σσ. 100 - 116.

Γιαννάκη Γ., Ὀρφέως Λιθικὰ κηρύγματα. Σωκράτους καὶ Διονυσίου περὶ Λίθων, Ἰωάννινα 1987, 12ον, σσ. VI+160.

Γρηγορίου Ἀκινδύνου Ἐπιστολαί. Letters of Gregory Akindynos. Greek Text and English Translation by Angela Constantinides Hero (CFHB XXI), Washington D.C. 1983, 8ον, σσ. liv+466.

Δετοράκη Θ., Ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, ΑΣβ 1, 1986, σσ. 299 - 307.

— Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὡς ὑμνογράφος, ΠΣΣ, σσ. 173 - 194.

Δημητρακοπούλου Φ. Α., Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550 - 1626). Βίος καὶ ἔργο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ἀνατολῆς, Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. 238+40 πίν.

Ἐγγλεζάκη Β., Φωτίου, Ἐπ. 1, 1065, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 157 - 158.

Ἐφραὶμ τοῦ Αἰνίου Χρονογραφία. Κείμενο - μετάφραση - σχόλια Ο. Λαμψίδη, 2 τόμ., Ἀθῆναι 1984 - 85, 12ον, σσ. 16*+420.

Ζώρα Γ. Γ., Βασιλείου Κεφάλαια Παραινετικά, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 106 - 124.

Theodoridis C., Textkritische Bemerkungen zu drei Byzantinischen Gedichten, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1273 - 1278.

Ἰακὼβ Δ., Συμπληρωματικὰ γιὰ τὴν «Ἐξήγηση» τοῦ Τζέτζη, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 169 - 170.

— Προκαταρκτικὲς προτάσεις γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς «Ἐξήγησης» τοῦ Τζέτζη, ΕΕΦΣΠΘ 22, 1984, σσ. 143 - 189.

— Προκαταρκτικὲς προτάσεις... Β', Ἑλληνικὰ 36, 1985, σσ. 27 - 77.

— Στὸ περιθώριο ἑλληνικῶν κειμένων Γ', Δ', Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 133 - 141 καὶ 38, 1987, σσ. 373 - 376.

Ἰωαννίδη Ν. Χ., Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος. Βίος - ἔργο - διδασκαλία, Ἀθῆναι 1985, 8ον, σσ. 441.

Καϊμάκη Δ. Β., Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικὰ ἔργα, Θεσσαλονίκη 1983, 8ον, σσ. 624.

Καλαμάκη Δ., Πινδαρικαὶ ἀπηχήσεις παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θεολόγῳ, Ἀθηνᾶ 79, 1983 - 84, σσ. 73 - 79.

Καλλέργη Η. Ε., Δύο ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 213 - 225.

— Φραγκίσκου Πόρτου ὑπόμνημα στὸν Αἰσχύλο, Ἀριάδνη 2, 1984, σσ. 69 - 87.

— Κριτικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ στὸν «Ἀγαμέμνονα» ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ὑπόμνημα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὸν Αἰσχύλο, Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 295 - 307.

Kambylis A., Prodromea. Textkritische Beiträge zu den Historischen Gedichten des Theodoros Prodromos, Wien 1984, 8ον, σσ. 132.

— Ein versteckter Hexameter in Ioannes Georgides, Sentent. 542, JÖB 37, 1987, σσ. 95 - 99.

— Retractationes Prodromeae, JÖB 38, 1988, σσ. 291 - 325.

Karpozelos A., Realia in Byzantine Epistolography X - XII c., BZ 77, 1984, σσ. 20 - 37.

— Varia philologica, JÖB 38, 1988, σσ. 257 - 262.

Catafygiotou - Topping E., St. Joseph the Hymnographer and St. Mariamne Isapostolos, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1033 - 1052.

Κατσαροῦ Β., Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του [Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 8ον, σσ. 450+7 πίν.

Conomis N. C., Parerga, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 273 - 281.

— Parerga II, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 51 - 69.

— Critical Notes II, Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 369 - 373.

Constantinides C. N., George of Cyprus as a Teacher, ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 431 - 439.

Constantinides Hero A., An Unknown Letter to Matthew Kantakouzenos, Okeanos, σσ. 280 - 287 +1 πίν.

— A woman's quest for spiritual guidance: the correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina, Brookline, Ma., 1986, σσ. 168.

— The unpublished letters of Theoleptos Metropolitan of Philadelphia (1283 - 1322), JMH 3, 1986, σσ. 1 - 31 καὶ 4, 1987, σσ. 1 - 17.

Κουρούση Σ. Ι., Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299 - 1315 ca.) καὶ ὁ ἰατρὸς - ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca. - 1328/;). Μελέτη φιλολογική, ἐν Ἀθήναις 1984 - 1988, 8ον, σσ. 600.

Kyriakis M., Trials and Tribulations of a Man of letters in twelfth century Constantinople. Theodoros Prodromos and his adversities, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 58 - 93.

Κωνσταντινόπουλου Β., Σεναχηρείμ, Ὑπόμνημα στὸν Ὅμηρο, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 151 - 156.

Konstantinou E., Die byzantinische Medizin im Lichte der anonymen Satire «Timarion», Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 159 - 181.

Λαμπάκη Σ., Θέματα ἀπὸ τὴν λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ἐπισκόπηση τῆς ἔρευνας, ΒΔ 1, 1987, σσ. 27 - 38.

— Οἱ βυζαντινοὶ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ἡ κατάσταση τῆς ἔρευνας, ΒΝΕΜ 10 - 11, 1987, σσ. 2 - 8.

— Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 77 - 100.

Λαμψίδη Ο., Οἱ χρονολογικοὶ στίχοι τῆς Χρονικῆς Συνόψεως τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ, RSBS 2, 1982, σσ. 25 - 39.

— Ὁ καταληκτήριος ρυθμὸς τῶν προτάσεων εἰς τὸ «Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος» τοῦ Βησσαρίωνος, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 225 - 231.

— Die angeblich von K. Manasses stammenden 78 neuen Chronikverse, BZ 76, 1983, σσ. 10 - 14.

— Collectanea Planudea und die Chronike Synopsis von Konstantinos Manasses BZ 77, 1984, σσ. 1 - 2.

— Ὁ «εἰς Τραπεζοῦντα» λόγος τοῦ Βησσαρίωνος. Κριτικὴ ἔκδοσις, ΑΠ 39, 1984, σσ. 3 - 75.

— Μικρὰ συμβολὴ διὰ τὴν ἔρευναν τῆς «Ἀνωνύμου Βυζαντινῆς Χρονογραφίας», Μνημοσύνη 9, 1982 - 84, σσ. 225 - 254.

— Στίχοι τῆς «Χρονικῆς Συνόψεως» τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ εἰς παραλλαγὴν τῆς «Ἀνωνύμου Βυζαντινῆς Χρονογραφίας», Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 479 - 485.

— Les «Gnomologia» tirés de la chronique de K. Manasses, Byzantion 55, 1985, σσ. 118 - 145.

— Verse des Konstantinos Manasses über Darius I, BZ 80, 1987, σσ. 334 - 335.

— Zur Biographie von K. Manasses und zu seiner Chronike Synopsis, Byzantion 58, 1988, σσ. 97 - 111.

Lappa-Zizicas E., Un éloge anonyme de Manuel I Comnène, TT, σσ. 303 - 310.

Λέτσιου Δ. Γ., Ἡ «Ἔκθεσις Κεφαλαίων Παραινετικῶν» τοῦ Διακόνου Ἀγαπητοῦ. Μιὰ σύνοψη τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἀξίωμα, Δωδώνη 14, 1985, σσ. 175 - 210.

Λώλου Α., Ἡ ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ μεταγενέστερου πεζοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 191 - 202.

— Ἀταύτιστο ἀπόσπασμα τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1487 - 1498+1 πίν.

Μαλιγκούδη Γ., Zur Adaptation der Chronik von Nikephoros in Bulgarien und Russland, Βυζκ 4, 1984, σσ. 61 - 74.

— Τὸ Χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ στὴ μεσαιωνικὴ ρωσικὴ γραμματεία, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1159 - 1172.

Manaphis K., Idéologie chrétienne et tradition classique chez les écrivains du VIe siècle, FLAEB, σσ. 185 - 188.

Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore. Introduction, Text, Translation and Notes by J. Chrysostomides [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXVI], Θεσσαλονίκη 1985, 8ον, σσ. XII+310+8 πίν.+1 χάρτ.

Markopoulos A., A la recherche des textes perdus. L'historiographie Byzantine de la haute epoque jusqu'au VIIIe siècle. Étude preliminaire, FLAEB, σσ. 203 - 207.

— Sur les deux versions de la Chronographie de Symeon Logothete, BZ 76, 1983, σσ. 279 - 284.

— Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας (BHG 1731), Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 249 - 258.

— Kedrenos, Pseudo-Symeon and the Last Oracle of Delphi, GRBS 26, 1985, σσ. 207 - 210.

— Théodore Daphnopatès et la Continuation de Théophane, JÖB 35, 1985, σσ. 171 - 182.

— Συμβολὴ στὴ χρονολόγηση τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 223-231.

— Contribution à l'epistolographie du Xe siècle. Les lettres de Bardas le moine, ΑΣτρ 2, σσ. 565 - 585.

— L'epistolaire du «Professeur Anonyme» de Londres. Contribution prosopographique, ΑΣβ 1, σσ. 134 - 144.

— Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Φωτίου, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 165 - 181.

— Οἱ διανοούμενοι καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ΚΠ, σσ. 155 - 164.

Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου Σ., Ἡ Χρονογραφία τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ καὶ οἱ πηγές της (περίοδος 100 π.Χ. - 1118 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη 1984, 8ον, σσ. 582 [ΕΕΦΣΠΘ, παράρτημα ἀρ. 49].

Μαυρουδῆ Α., Ὁ γιατρὸς Ἀρχιγένης καὶ ἡ 57. ἐπιστολὴ τοῦ Εὐσταθίου, Ἑλληνικὰ 36, 1985, σσ. 278 - 285.

— Ἰωάννης Τζέτζης καὶ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 383 - 388.

Μελιτηνιώτου Κωνσταντίνου, Λόγοι ἀντιρρητικοὶ δύο, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι ὑπὸ Μ. Α. Ὀρφανοῦ, Ἀθήνα 1986, 8ον, σσ. 320.

Moutsoulas E., La tradition manuscrite de l'œuvre d'Epiphane de Salamine *De mensuris et ponderibus,* TT, σσ. 429 - 440.

Νήμα Θ. Α., Ἡ «Ἔκφρασις κυνηγεσίου γεράνων» τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ. Εἰσαγωγὴ - κείμενο - μετάφραση - σχόλια - γλωσσάριο, Θεσσαλονίκη 1984, 12ον, σσ. 56.

Νικήτα Δ. Ζ., Παπ(π)ίας: βυζαντινὸς συγγραφέας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1267 - 1272.

Παπάζογλου Γ. Κ., Ὁ κώδικας Μετοχίου 351 καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 365 - 373+2 πίν. [= Θεολογία 60, 1989, σσ. 176 - 186].
Παπαθωμοπούλου Μ., Pour une nouvelle édition des kerygmes Lithiques, Δωδώνη 16, 1987, σσ. 153 - 191.
— Pour une nouvelle édition de l'Exégèse à l'Iliade de Jean Tzetzès, Δωδώνη 16, 1987, σσ. 193 - 204.
Παρλαμᾶ Μ. Γ., Θεοδώρου Β' Δούκα Λασκάρεως Μέγας Παρακλητικὸς κανὼν (ᾠδὲς ζ' καὶ η'). Εἰσαγωγὴ καὶ ἔμμετρη μεταγραφή, Παλίμψηστον 2, 1986, σσ. 53 - 62.
Παναγιωτάκη Ν., Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα, Ἀντίχαρη, σσ. 335 - 354.
Παπαδημητρίου Ι. Θ., Αἰσωπικοὶ μῦθοι στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Λατινικὴ Δύση. Παράδοση, διάδοση καὶ ἐπιβίωση, ΕΕΦΣΠΑ 28, 1979 - 85, σσ. 431 - 445.
Sideras A., Zwei unbekannte Monodien von Chorikios, JÖB 33, 1983, σσ. 57 - 73.
— Zum Verfasser und Addressaten einer anonymen Monodie, Byzantion 54, 1984, σσ. 300 - 314.
— Textkritisches zur Monodie auf Georgios Kantakuzenos, Byzantion 57, 1987, σσ. 114 - 126.
— Zu den beiden anonymen Prosamonodien des cod. Laur. Acquisti e Doni 341, RSBN 24, 1987, σσ. 201 - 209.
— Eine neue Monodie - von Niketas Eugeneianos?, JÖB 37, 1987, σσ. 181 - 200.
Σολιώτη Χ., Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ χρήση καὶ κατασκευὴ τοῦ ἀστρολάβου, ΠΑΑ 61, 1986, σσ. 423 - 454+6 πίν.
Σωτηρούδη Ἀ., Νέα στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὴ χρονογραφία τοῦ 10. αἰ. μὲ ἔμφαση στὴν περίπτωση τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη, ΚΠ, σσ. 127 - 133.
Sotiroudis P., Unedierte Verse aus dem Codex Vaticanus Graecus 96, JÖB 33, 1983, σσ. 249 - 254+1 πίν.
— Eine unbekannte Monodie. Ein Werk des Johannes Dokeianos, JÖB 35, 1985, σσ. 223 - 230.
Στεφανῆ Ι. Ε., Παρατηρήσεις στὸν Βαγώα τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 147 - 150.
Τυλληρίδη Α., Ἀνέκδοτος Ἀκάθιστος Ὕμνος τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Πατελλάρου, ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 201 - 226.
Tsantsanoglou K., New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 49), Ἀθῆναι 1984, 4ον, σσ. 172.
Τσάρα Γ., Ἡ αὐθεντικότητα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ἰωάννη Καμενιάτη, Βυζκ 8, 1988, σσ. 41 - 58.
Τωμαδάκη Ε., Ἡ ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνα τοῦ Ὁσίου Μαρτινιανοῦ, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 410 - 412.
Τωμαδάκη Ν. Β., Τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου ἀνεξέτασις καὶ ὁ Ρωμανὸς (μετὰ ἐπιμέτρου περὶ τῶν εἰς -ήριον), Ἀθηνᾶ 79, 1983 - 84, σσ. 9 - 70.
— Ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας. Ἰωσὴφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου ἐπιστολαὶ λ' καὶ αἱ πρὸς αὐτὸν γ', ΕΕΒΣ 46, 1983 - 86, σσ. 279 - 364.
Φιλιππίδη Μ., Σύγχρονες ἔρευνες στὰ κείμενα τοῦ Σφραντζῆ, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 94 - 99.
Frangedaki A., On fifteenth-century cryptochristianity : a letter to George Amoiroutzes from Michael Apostolis, BMGS 9, 1984 - 85, σσ. 221 - 224.

Frangeskou V. A., Gregory Nazianzen's usage of the Homeric simile, Ἑλληνικὰ 36, 1985, σσ. 12 - 26.
Χορικίου σοφιστοῦ Γάζης Συνηγορία μίμων. Εἰσαγωγὴ - κείμενο - μετάφραση - σχόλια Ι. Ε. Στεφανῆ, Θεσσαλονίκη 1986, 12ον, σσ. 200.
Χρηστίδη Δ. Α., Ἕνας στίχος τοῦ Μενάνδρου σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ δέκατου αἰώνα, Ἑλληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 481 - 482.
— Ὁ «Κῷος ποιητὴς» τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 70 - 73.
— Ἀναμνήσεις ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα στὸ ἔργο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη «Χρονικὴ Διήγησις», ΕΕΦΣΠΘ 22, 1984, σσ. 687 - 709.
— Μαρκιανὰ Ἀνέκδοτα. 1. Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας. 2. Ἐπιστολὲς - Σιγίλλιο, Θεσσαλονίκη 1984, 8ο, σσ. 378 [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα ἀρ. 45].
— Μιὰ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Καλλίμαχο σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 380 - 382.
— Σαπφικά, Ἑλληνικὰ 36, 1985, σσ. 3 - 11.
— Φιλήμονας, ἀπ. 155 Kock : μιὰ νέα μαρτυρία, Ἑλληνικὰ 36, 1985, σσ. 158 - 160.
— Ποικίλα ἑλληνικὰ Α', Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 283 - 295.
— Ἀναμνήσεις ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα στοὺς Λόγους καὶ στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, Ἑλληνικὰ 39, 1988, σσ. 25 - 44.
— «Ὄνων Δόξαι», Ἑλληνικὰ 39, 1988, σσ. 155 - 156.
Χρυσοχοΐδη Κ., Ἀνέκδοτη μονῳδία στὸν «οἰκεῖον» τοῦ αὐτοκράτορα Γεώργιο Καντακουζηνὸ (15ος αἰ.), Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 361 - 372.

Γ'. — ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀλεξίου Σ., Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας τοῦ Ἐσκοριάλ, ΠΑΑ 58, 1983, σσ. 68 - 83.
— (ἐκδ.), Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης καὶ τὸ Ἆσμα τοῦ Ἀρμούρη. Κριτικὴ ἔκδοση, εἰσαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ἀθήνα 1985, 8ον, σσ. ρμγ'+290.
— Συμπληρωματικὰ σὲ κρητικὰ κείμενα, Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 267 - 282.
— Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχή της. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορική, Ἀθήνα 1985, 12ον, σσ. 92 [ἀναδημοσίευσις ἐκ Κρητ. Χρον. 8, 1954].
— Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἀκρίτη καὶ τοῦ Ἀρμούρη, Μανταττοφόρος 25 - 26, 1987, σσ. 57 - 62.
— Bemerkungen zu den «Ptochoprodromika», NMA, σσ. 19 - 24.
— Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴ Βενετοκρατία, ἐν : *Κρήτη. Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 197 - 229.
Ἀνδρειωμένου Γ., Πτωχοπροδρομικά. Α'. Ἡ γυναίκα τοῦ Πτωχοπρόδρομου (σὲ σχέση μὲ τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ λαϊκόγλωσσα κείμενα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου). Β'. Μιὰ σπάνια καὶ σχεδὸν... ἄγνωστη — κατὰ φαντασίαν — ἀπεικόνιση τοῦ Πτωχοπροδρόμου, Τετράμηνα 28 - 29, 1985, σσ. 1913 - 46.
Argyriou A., Un «Roman de Mahomet» grec inédit, Graeco-Arabica 2, 1983, σσ. 139 - 140.
Βασιλείου Π., Λογικὲς «ἀσυνέπειες» καὶ «χάσματα» στὴν πλοκὴ τῆς *Πανώριας* τοῦ Γ. Χορτάτση, ΑΚ, σσ. 143 - 160.
Galatariotou C., Structural Oppositions in the Grottaferrata Digenes Akrites, BMGS 11, 1987, σσ. 29 - 68.
Γεωργουσοπούλου Κ., «Δαυΐδ», θεατρικὸ ἔργο ἄγνωστου Χίου ποιητοῦ, ΧΓ, σσ. 103 - 107.

Danezis G., Spaneas : Vorlage, Quellen, Versionen [Miscellanea Byzantina Monacensia 31], München 1987, 12ον, σσ. IX+228.
— Ὁ *Σπανέας* καὶ οἱ πολιτικοὶ στίχοι τοῦ Γεωργίου Λαπίθη, Δίπτυχα 4, 1986, σσ. 413 - 425.
— Das Vorbild des Spaneas : ein neuer Vorschlag und die Folgen für die Edition des Textes, NMA, σσ. 89 - 98.
Δετοράκη Θ., Ἕνα ἀνέκδοτο κρητικὸ ἰαμβικὸ μηνολόγιο τοῦ 13. αἰώνα, ΠΕ'ΔΚΣ, Β', σσ. 130 - 136.
— Un alphabet religieux en vers politiques sur la passion du Christ, Byzantion 56, 1986, σσ. 54 - 62.
— Δημώδεις κρητικὲς παραλλαγὲς τῆς «Ἐρωφίλης», Κρητ. Χρ. 26, 1986, σσ. 262 - 278.
Δημητρουλοπούλου Χ., Ἕνα ἀνέκδοτο πρωτονεοελληνικὸ ποίημα γιὰ τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο, Παρνασσὸς 31, 1989, σσ. 130 - 138.
Ἐρωφίλη. Τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση. Ἐπιμέλεια Σ. Ἀλεξίου - Μάρθας Ἀποσκίτη, Ἀθῆναι 1988, 12ον, σσ. 296.
Εὐαγγελάτου Σ., Πρὸς τὴν ἀλήθεια γιὰ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρο : ποιός ἦταν ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτόκριτου», Ἀθῆναι 1985, 8ον, σσ. 183+30 πίν.
Ζαχαριάδου Ἐ., Οἱ χίλιοι στίχοι στὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκο, Ἠπειρ. Χρ. 25, 1983, σσ. 158 - 181.
Theodoridis D., Spitholiontas oder Spatholiontas Karamanites ? Eine onomastische Konjektur im Erotokritos, SF 45, 1986, σσ. 215 - 218.
Ἰωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε καὶ Νέα Διαθήκη. Βενετία 1536. Ἐπιμέλεια κειμένου - εἰσαγωγὴ - σχόλια - γλωσσάριο Ἑλένης Κακουλίδη - Πάνου, Ἀθήνα 1988, 12ον, σσ. 280.
Καραναστάση Τ., Ὁ Κάτων στὴ μεταβυζαντινὴ γραμματεία καὶ ἡ περίπτωση τοῦ παπα-Συναδινοῦ, ΑΚ, σσ. 161 - 179.
Καρποζήλου Α., Δύο στιχουργήματα τοῦ 17ου αἰώνα γιὰ τὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, Ἠπειρ. Χρ. 26, 1984, σσ. 79 - 116.
Καψωμένου Ε., Ἡ δομὴ τῆς ἀφήγησης στὸν «Ἐρωτόκριτο», ΠΕ'ΔΚΣ, Β', σσ. 164 - 181.
Κεχαγιόγλου Γ., Συμπληρωματικὰ γιὰ τὴν *Ἱστορία Πτωχολέοντος*, Ἑλληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 356 - 368.
— Ζητήματα ρητορικῆς, λογικῆς καὶ θεματικῆς δομῆς στὸν *Ἀπόκοπο* τοῦ Μπεργαδῆ, Ἀντίχαρη, σσ. 239 - 256.
— Ἡ πρώτη ἔντυπη ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς διήγησης Alf-Layla Wa-Layla (Χίλιες καὶ μιὰ νύχτες), Graeco-Arabica, 3, 1984, σσ. 213 - 228.
— Τύχες τῆς βυζαντινῆς ἀκριτικῆς ποίησης στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία : σταθμοὶ καὶ χρήσεις. Ἀποτιμήσεις, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 83 - 109.
— Χρονικὸ καὶ λογοτεχνήματα : τύχες τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ στὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ΑΣβ 2, σσ. 405 - 442.
— Γιὰ μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ *Ἀπολλώνιου* : παρατηρήσεις καὶ προτάσεις, NMA, σσ. 179 - 202.
Condylis H., A propos de la traduction grecque de Kalila Wa-Dimna, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 207 - 211.
Κριαρᾶ Ε., Die Κοσμογέννησις des Georgios Choumnos und die Ausgabe von G.A. Megas, ἐν : *Griechenland - Byzanz - Europa*, Berlin 1984, σσ. 153 - 170.
Κωστούλα Δ., Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου του, Ἰωάννινα 1983, 8ον, σσ. 436.

Λαμπάκη Στ., Τὸ «Πένθος Θανάτου», ὁ «Ἀπόκοπος» καὶ οἱ καταβάσεις τῆς δημώδους λογοτεχνίας, Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, παράρτημα σσ. 249 - 254.
Mathiopoulou - Tornaritou E., Lyrik der Spätrenaissance auf Zypern. Beobachtungen und Notizen zum Cod. Marc. Gr. IX. 32, FN 7, 1985 - 86, σσ. 63 - 159.
Manusakas M. I., - Puchner W., Die vergessene Braut. Bruchstücke einer unbekannten kretischen Komödie des 17. Jahrhunderts in den griechischen Märchenvarianten vom Typ AaTh 313c, Wien 1984, 8ον, σσ. 232 [ÖAW, Phil-Hist. Klasse, SB 436. Bd = Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde Nr. 14].
Μανούσακα Μ. Ι., «Τὸ στρατήγημα τῆς Παρθένου» σὲ τρεῖς ἀγνοημένες νεοελληνικὲς παραλλαγές, ΑΣτρ. 2, σσ. 553 - 564.
— Καὶ πάλι γιὰ τὸ πρῶτο δημοσιευμένο (1584) ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 20 - 32.
Μαυρομάτη Ι., Ἕνα ἄγνωστο θεατρικὸ κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα ἀπὸ τὴν Πάρο, Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 179 - 190.
— Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ποιήματα «περὶ ξενιτείας», NMA, σσ. 205 - 216.
Μπεζαντάκου Ν. Π., Βιτσέντζος Κορνάρος καὶ Κόϊντος Σμυρναῖος, Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Παρνασσὸς 31, 1989, σσ. 193 - 209.
Νίκα Κ., Per la storia dei «Fürstenspiegel» nella Grecità medievale e moderna, ἐν : *Studi Bizantini e neoellenici*, Galatina 1983, σσ. 605 - 610.
Οἰκονομίδη Δ. Β., Ὁ Πορφύρης, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 113 - 120.
Ὁ Πουλολόγος. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξιλόγιο Ι. Τσαβαρῆ, Ἀθήνα 1987, 8ον, σσ. 412+7 πίν.
Παναγιωτάκη Ν. Μ., Ἰωσὴφ Βάρτσελης, ἀνύπαρκτος Ζακυθηνὸς στιχουργὸς τοῦ 17ου αἰώνα, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 125 - 145.
— Sachlikisstudien, NMA, σσ. 219 - 227 (πβλ. Κρητ. Χρ. 27, 1987, σσ. 7 - 58).
Παπαθωμοπούλου Μ., Διορθώσεις στὸν «Πόλεμο τῆς Τρωάδος». Συμβολὴ Γ', Δωδώνη 15, 1986, σσ. 131 - 154.
— L'édition critique du Πόλεμος τῆς Τρωάδος. Problèmes méthodologiques, NMA, σσ. 279 - 283.
Παπατριανταφύλλου Θεοδωρίδη Ν., Χρήση ὁμοιοκαταληξίας στὸ 13ο αἰώνα;, ΑΚ, σσ. 63 - 76.
Πηδώνια Κ. Δ, Πίνακας χωρίων μεσαιωνικῶν κειμένων ποὺ διορθώνονται στὸ Λεξικὸ Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας Ε. Κριαρᾶ (τόμοι Δ'-Η'), ΕΕΦΣΠΘ 22, 1984, σσ. 459 - 475.
— Στίχοι τοῦ Φορτουνάτου γνωστοὶ στὸν Ἄνθιμο Διακρούση, Ἑλληνικὰ 39, 1988, σσ. 168 - 169.
Πολίτη Α., Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, Ἀθήνα 1984, 12ον, σσ. 422.
Πολίτη - Σακελλαριάδη Μ., Προβλήματα τῆς ἔκδοσης τοῦ «Λόγου Παρηγορητικοῦ περὶ Δυστυχίας καὶ Εὐτυχίας», NMA, σσ. 285 - 293.
Προμπονᾶ Ἰ., Ἀκριτικὰ Α', Ἀθῆναι 1985, 8ον, σσ. 272.
— (Προ)ομηρικὰ θεματικὰ καὶ γλωσσικὰ στοιχεῖα στὸ νεοελληνικὸ τραγούδι «Πορφύρης», Παρουσία 5, 1987, σσ. 315 - 354.
Ροδολῖνος. Τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωΐλου (17ου αἰώνα). Πρόλογος Σ. Ἀλεξίου. Ἐπιμέλεια : Μάρθας Ἀποσκίτη, Ἀθήνα 1987, 12ον, σσ. 230.

Ρωμαίου Κ., Ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ στὶς παραλλαγὲς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ΑΠ 40, 1985, σσ. 352 - 372.

Σηφάκη Γ., Προβλήματα ἔκδοσης τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ μιὰ ἐκδοτικὴ δοκιμή, Ἀντίχαρη, σσ. 399 - 415.

— Γιὰ μιὰ ποιητικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, Ἡράκλειο 1988, 12ο, σσ. 240.

Στανίτσα Σ., Τὸ «Χρονικὸ τοῦ 1570» καὶ οἱ παραλλαγές του: τὰ χρονικὰ Ψευδο-Δωροθέου καὶ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 593 - 633.

Στεφανῆ Ι. Ε., Δημώδης μετάφραση τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ΑΚ, σσ. 129 - 142.

Τζεδάκη Θ. Β., Τὸ περιεχόμενον τοῦ περὶ Ἁλώσεως τῆς Κύπρου ὑπὸ τῶν Τούρκων (1570 - 1571) ποιήματος ἐκ κώδικος τῆς Σιναϊτικῆς βιβλιοθήκης, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Γ', σσ. 391 - 414.

Tzermias P., Gedanken zur Edition Kretischer und Zypriotischer Texte der Zeit der Frankenherrschaft, NMA, σσ. 357 - 362.

Tomadakis N. B., Un Lando veneto-cretese: il monaco Agapio (secc. XVI-XVII), editore di testi bizantini e innografo, BI, σσ. 379 - 388.

Φιλιππίδου Ν., Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραὰμ στὸν ὑπολογιστή. Λεξιλογικοὶ πίνακες καὶ ὑφολογικὰ σχόλια, Ἀθήνα 1986, 4ον, σσ. XXVI+240.

— Rhyming patterns in the Erotokritos and the Sacrifice of Abraham; a preliminary investigation, CS 1, 1988, σσ. 205 - 216.

Δ'. — ΓΛΩΣΣΑ

Ἀλιπράντη Ν. Χ., Ποικίλα γλωσσικὰ ἐκ Πάρου, ΕΕΚΜ 11, 1979 - 84, σσ. 9 - 151.

Apostolopoulos Ph., La langue du roman byzantin «Callimaque et Chrysorrhoé», Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1984, 4ον, σσ. XXIV+280.

Ἀφρουδάκη Α., Καλυμνιακὰ τοπωνύμια, ΛΔ 15, 1985, σσ. 199 - 214.

Βαγιακάκου Δ., Ἡ ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου Γαργαλιάνοι, Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, σσ. 75 - 100.

— Κυπαρισσίας ὀνοματολογικά, Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, παράρτημα, σσ. 269 - 289.

— Συμβολὴ εἰς τὸ μετρικὸν καὶ νομισματικὸν σύστημα τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Νεωτέρου Πόντου, ΑΠ 38, 1984, σσ. 725 - 772.

— Ἡ τοπωνυμικὴ θεώρησις τοῦ Θεσσαλικοῦ χώρου, Ἀθηνᾶ 79, 1983 - 84, σσ. 253 - 350.

— Γλωσσικὰ στοιχεῖα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ ἀπήχησις θεσμῶν τῆς Φραγκοκρατίας εἰς τὴν διάλεκτον καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Μάνης, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 465 - 512.

— Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ συγχρόνου τοπωνυμικοῦ τῆς Βοιωτίας, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 957 - 1001.

— Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Χιμάρας Βορείου Ἠπείρου, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, σσ. 303 - 337.

Βασιλείου Π., Λεξιλογικὰ παλαιότερων κειμένων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 121 - 128.

Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Ἀ., Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης τὰ Θεσσαλικά, Θεσσαλ. Χρ. 15, 1984, σσ. 135 - 146.

Γεδεὼν Μ. Ι., Μεῖον ἔτους - πλέον ἔτους, ΜΝΕ 2, 1986, σσ. 341 - 356.

Detorakis Th., Le vocabulaire d'André de Crète. Mots non thésaurisés par G.W.H. Lampe, JÖB 36, 1986, σσ. 45 - 60.

Ζάππα Τ., Εὐβοϊκὰ ἀκτωνύμια, ΑΕΜ 26, 1984, σσ. 161 - 181.

Theodoridis C., Die attischen Inschriften IG II[2] 1357, 29. 1150,8 und Photius E 1768, ZPE 63, 1986, σσ. 105 - 106.

Theodoridis D., Griechisch-Türkische Anthroponymische Miszellen, Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 350 - 359.

Kazazis J. N., Φιλιππικῶν Ῥητορικαὶ Λέξεις. Editio princeps, Θεσσαλονίκη 1986, 8ον, σσ. 116 [Ἑλληνικά, Παράρτημα 27].

Καρανάστάση Α., Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας. Τόμ. Α', Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. μβ' + 446. Τόμ. Β', Ἀθήνα 1986, 8ον, σσ. ιε' + 487.

Καραποτόσογλου Κ., Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης *ἀγούδουρας* (Hypericum), Ἑλληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 422 - 435.

— Παρατηρήσεις σὲ ἑλληνικὰ δυσετυμολόγητα, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 357 - 403.

— Κυπριακὰ ἔτυμα: ἐτυμολογικὰ σὲ δημώδη ὀνόματα ἀγγείων καὶ ἄλλα, ΚΣ 48, 1984, σσ. 1 - 46.

— Ἐτυμολογικὲς σημειώσεις, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 229 - 258.

— Διαλεκτικὰ στοιχεῖα στὸν Εὐστάθιο καὶ ἡ ποντιακὴ διάλεκτος, ΑΠ 39, 1984, σσ. 135 - 144.

— Ποντιακὰ ἔτυμα, ΑΠ 40, 1985, σσ. 143 - 180.

Καψωμένου Σ. Γ., Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας: ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ ὡς τὰ νεώτερα χρόνια — ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν Αἴγυπτο, Θεσσαλονίκη 1985, 12ον, σσ. ις'+126 [ἑλληνικὴ μετάφρασις, μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων, τῶν: Die griechische Sprache zwischen koine und neugriechisch (Μόναχο 1958) καὶ Das Griechische in Ägypten, Museum Helveticum 10, 1953, σσ. 248 - 263].

Κίγκα Ε., Τὸ λαλούδι τῆς Μονοβασιᾶς, Δωδώνη 14, 1985, σσ. 103 - 129.

Conomis N., Concerning the new Photius II, III, Ἑλληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 151 - 190 καὶ 287 - 330.

— Lexicographical Notes, BZ 78, 1985, σσ. 344 - 349.

— Lexicographical Notes II, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 330 - 335.

Contossopoulos N., Les noms de l'arc-en-ciel dans les dialectes et patois grecs modernes, ἐν: *Géolinguistique*. Bulletin du Centre de Dialectologie de l'Université de Grenoble 2, 1986, σσ. 33 - 44.

— Γλῶσσα: Κρητικὴ διάλεκτος, ἐν: *Κρήτη. Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β', Κρήτη 1986, σσ. 551 - 562.

Κοπιδάκη Μ., Παροιμιακὰ Ι, ΙΙ, Ἑλληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 482 - 488 καὶ 35, 1984, σσ. 165 - 169.

Κούκουρα Δ., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ οἱ γλωσσικὲς ἐπιλογὲς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ΠΣΓΠ, σσ. 231 - 241.

Κριαρᾶ Ε., Ὀρθογραφικὰ θέματα σὲ παλιότερα νεοελληνικὰ κείμενα, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 197 - 208.

— Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας 1100 - 1669, τόμ. Θ', Θεσσαλονίκη 1985, σσ. ξδ'+416. - Τόμ. Ι', Θεσσαλονίκη 1988, σσ. ξδ'+224+182*.

— Μεσαιωνικὰ Μελετήματα. Γραμματεία καὶ γλῶσσα, τόμ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1988, 8ον, σσ. ιδ'+622+600 [ἀνατύπωσις 81 δημοσιευμάτων τῶν ἐτῶν 1932 - 1988].

Κωστάκη Θ. Π., Λεξικὸ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου. Τόμ. Α' [Α - Ι], 'Αθῆναι 1986, 4ον, σσ. μ'+341. - Τόμ. Β' [Κ-Ο], 'Αθῆναι 1986, 4ον, σσ. ια'+377. - Τόμ. Γ' [Π-Ω], 'Αθῆναι 1987, 4ον, σσ. ις'+432.

Λαζάρου Α. Γ., 'Επίγραμμα Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ λατινοφωνία 'Ελλήνων, Σύναξις, σσ. 222 - 270.

— Περιπέτειες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν Βόρειο Ἤπειρο, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, σσ. 241 - 301.

Malingoudis Ph., Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponnese, Cyrillomethodianum 7, 1983, σσ. 99 - 111.

— Frühe apotropäische Personennamenbildungen im slavischen, ZB 23, 1987, σσ. 27 - 35.

Μάνεση Σ., Ἡ συμβολὴ τῆς βυζαντινῆς κληρονομιᾶς στὴν καλύτερη γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ΑΔ 15, 1985, σσ. 279 - 300.

Μανούσακα Μ. Ι., Μιὰ διαθήκη ἀπὸ τὸ Ναύπλιο (1534) μὲ πλούσιο γλωσσικὸ ὑλικό, 'Αντίχαρη, σσ. 257 - 269.

Μηνᾶ Κ., Συνίζηση τῶν ε', ι' στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνική, Δωδώνη 12, 1983, σσ. 283 - 289.

— Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς κατωιταλικῆς ἑλληνικῆς, 'Ελληνικὰ 35, 1984, σσ. 117 - 132.

— Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὰ «Βραχέα Χρονικά», 'Ελληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 412 - 421.

— Τὸ γλωσσικὸ ἔργο τοῦ Σταμάτη Κ. Καρατζᾶ, Δωδώνη 15, 1986, σσ. ιε' - κστ'.

Moutsos D., Latin casula and Balkan κατσοῦλα, ZB 19, 1983, σσ. 48 - 65.

— Prodromic δρουβανιστὸν ὀξύγαλα, Byzantion 54, 1984, σσ. 586 - 592.

— Middle Greek πατερίτζα and slavic paterica, ZB 21, 1985, σσ. 62 - 79.

— Early Graeco-slavic contacts and the problem of mutual interference, ZB 23, 1987, σσ. 36 - 64.

Οἰκονομάκη Ν. Ε., Οἱ ἀραβικοὶ στίχοι τοῦ ποιήματος τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου «Ἅλωσις τῆς Κρήτης», Κρητολογία 16 - 19, 1983 - 84, σσ. 81 - 97.

Οἰκονόμου Κ., Συμβολὴ στὸ τοπωνυμικὸ Κορινθίας. Τὰ τοπωνύμια τοῦ 'Αγιονορίου, ΙΓ 2, 1988, σσ. 271 - 289.

Panayiotu G., Addenda to the LSJ Greek-English Lexicon: Lexicographical Notes on the Vocabulary of the *Oracula Sibyllina*, 'Ελληνικὰ 38, 1987, σσ. 296 - 317.

Παπαδοπούλου Κ. Ν., Λεξικογραφικὰ καὶ διορθωτικά, Θεολογία 57, 1986, σσ. 577 - 589.

Παπαχρίστου Κ. Α., Παρνασιώτικα. Γλωσσικά, ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά. Λαογραφικά, 'Αθήνα 1984, 12ον, σσ. 234.

Παρλαμᾶ Μ. Γ., 'Απὸ τὴ ζωὴ τῶν λέξεων, 'Αθήνα 1985, 12ον, σσ. 160.

Πλατάκη Ε. Κ., Φοῦρνος, Φουρνάκι, Φουρνί, Φουρναρέ, Κρητολογία 16 - 19, 1983 - 84, σ. 80.

— Τὸ τοπωνύμιο Νίσπιτας στὴν Κρήτη, Κρητολογία 16 - 19, 1983 - 84, σσ. 98 - 102.

— 'Αθησαύριστοι λέξεις ἀπὸ κρητικὰ ἔργα τοῦ Σπ. Ζαμπελίου, 'Αθηνᾶ 79, 1983 - 84, σσ. 137 - 193.

— Πολυσυνώνυμα φυτὰ τῆς Κρήτης, ΚΕ 1, 1987, σσ. 168 - 183.

Πολίτη Λ., «'Απρίλη 'Απριλοφόρητε», Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 7 - 19.

Σαρδελῆ Κ., 'Ο 'Αναστάσιος Γόρδιος καὶ ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα, Σύναξις, σσ. 492 - 496.

Σκούρα Θ., Γυμνό, ἕνα ἀρχαῖο τοπωνύμιο στὴν Εὔβοια, ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 143 - 160+29 πίν.

Σμυρνάκη Ζ. Ε., Βαρνί: ἕνα κρητικὸ δωρικὸ τοπωνύμιο στὸν Κρουσώνα (γλωσσικά, ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικὰ συμπεράσματα), ΠΕ'ΔΚΣ Γ', σσ. 131 - 154.

Stanitsas S., Les Gallicismes et les occitanismes dans les «Assises de Chypre» et les chroniques de L. Machairas et de G. Boustron en comparaison avec les gallicismes de la «Chronique de Morée Grecque», ἐν.: *Contribution de Chypre à la civilisation néohellénique.* Actes du VIIIème Congrès International des néohellénistes des universités francophones, Montpellier 1984, σσ. 80 - 127.

Συμεωνίδη Χ., Παραλειπόμενα στὴν ἑρμηνεία τοῦ βυζαντινοῦ παρωνυμίου «Μούρτζουφλος», Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1619 - 1628.

Τζιτζιλῆ Χ., 'Ανάλεκτα ἐτυμολογικά, 'Ελληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 101 - 118.

— Συμβολὴ στὴν ποντιακὴ ἐτυμολογία, 'Ελληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 436 - 477.

— 'Ανάλεκτα ἐτυμολογικὰ ΙΙ, 'Ελληνικὰ 36, 1985, σσ. 317 - 335.

— Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte), Wien 1987, 8ον, σσ. 200.

Τσιγαρίδα Ε., Σχετικὰ μὲ τὴν ὀνομασία τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως τῆς Ἐδέσσας, Μακεδονικὰ 24, 1984, σσ. 256 - 260+4 πίν.

Τσοπανάκη Α. Γ., Συμβολὲς στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, Τόμ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1983, 8ο, σσ. XXIV+626+VIII+756 [ἀνατύπωσις παλαιοτέρων δημοσιευμάτων τῶν ἐτῶν 1936 - 1983].

— 'Αγκλόπα < Τολύπη, 'Αντίχαρη, σσ. 473 - 477.

Τσουκνίδα Γ. Ι., 'Εντυμβεύω - ἀδελφόφρων, Θεολογία 57, 1986, σσ. 472 - 473.

— 'Αθησαύριστα, ΑΔ 16, 1986, σσ. 251 - 254.

— Βοιωτικὰ ὑδρωνύμια, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 1003 - 1015.

— Οἱ ὅροι 'Ελλάς, Ἕλλην, 'Ελληνιστὴς κλπ. στὶς ἐπιστολὲς τοῦ 'Οσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 286 - 300.

Τωμαδάκη Ν. Β., Κόλπος = ἀγκάλη, οὐχὶ μήτρα, 'Αθηνᾶ 79, 1983 - 84, σ. 194.

— Κρητικά τινα ἐπώνυμα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου (μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα), 'Αθηνᾶ 79, 1983 - 84, σ. 252.

— Κρίσις καὶ κριτήριον ὑμνογραφικῶς, ΜΠ, σσ. 383 - 394.

— Εἰκονογραφικὰ (εἰκονόφιλοι - εἰκονομάχοι - ὁρολογία). Ἡ 'Ανατολικὴ 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία περὶ ἱερῶν εἰκόνων καὶ τῆς προσκυνήσεως αὐτῶν. ΑΣτρ, 2, σσ. 673 - 710.

Fatouros G., Fehlendes in Lampes «Patristik Lexicon». Zum Wortschatz der Studites - Briefe, JÖB 33, 1983, σσ. 109 - 117.

— Die Benediktiner von S. Maur auf der Suche nach exotischen Wortern bei Theodoros Studites, ἐν: *Studien zur Byzantinischen Lexikographie,* Wien 1988, σσ. 71 - 148.

Χαραλαμπάκη Χ. Γ., Μεθοδολογικὰ προβλήματα τῶν ἀρχαϊσμῶν τῆς κρητικῆς διαλέκτου, ΠΕ'ΔΚΣ Γ', σσ. 229 - 246.

— Οἱ ἠλειακὲς «γλῶσσες» τοῦ 'Ησυχίου, ΠΒ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 97 - 112.

Χαραλαμποπούλου Χ. Δ., Κράβαρα. Πῶς ἐτυμολογεῖται ἡ λέξη; Ναυπακτιακὰ 2, 1984 - 85, σσ. 341 - 354+2 πίν.

Χατζηψάλτη Κ. Χ., Λακινία - ἅπαξ λεγόμενον παρὰ Νεοφύτῳ τῷ 'Εγκλείστῳ, ΚΣ 46, 1982, σσ. 85 - 89.

Χρηστίδη Δ. Α., «'Εφύδριον» : νέα άθησαύριστη λέξη ; 'Ελληνικά 36, 1985, σσ. 336 - 337.

— «Τὸν ξύοντα ἀντιξύειν». 'Αντευεργεσία ἢ ἐκδίκηση;, 'Ελληνικὰ 38, 1987, σσ. 17 - 22.

Χριστοδούλου Μ. Ν., Περὶ τῆς συνιζήσεως ἐν τῇ Κυπριακῇ διαλέκτῳ, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Γ', σσ. 285 - 290.

Ε'. — ΘΕΟΛΟΓΙΑ

'Αγγελοπούλου Α., Νικόλαος Καβάσιλας ὁ Χαμαετός, βιογραφικὰ προβλήματα, ΠΣΚ, σσ. 29 - 66.

'Αναγνωστοπούλου Β. Ν., 'Η Νηστεία κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς 'Εκκλησίας, ΕΘΧ 1, 1987, σσ. 167 - 186.

'Αναστασίου Ι., Νικολάου Καβάσιλα δύο ἔργα γιὰ τὸν τόκο, ΠΣΚ, σσ. 87 - 102.

— Οἱ κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τοῦ 'Αγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ΠΣΓΠ, σσ. 195 - 209.

— The social teaching of Saint Gregory Palamas, GOTR 32, 1987, σσ. 179 - 190.

Argyriou A., La litterature grecque de polémique et d'apologétique a l'adresse de l'Islam au XVe siècle, BF 12, 1987, σσ. 253 - 277.

— Macaire Makrès et la polémique contre l'Islam [Studi e Testi 314], Città del Vaticano 1986, 8ον, σσ. X+346.

Argyriou A.-Lagarrigue, G., Georges Amiroutzès et son «Dialogue sur la foi au Christ tenu avec le sultan des turcs», BF 11, 1987, σσ. 29 - 221.

Βάκαρου Δ., 'Η ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων, Θεσσαλονίκη 1988.

— Οἱ εὐχὲς τοῦ 'Αγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ΠΣΓΠ, σσ. 307 - 323.

— 'Ο ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν ὡς ποιμὴν καὶ ἅγιος, ΠΣΣ, σσ. 211 - 226.

— Αἷμα καὶ μῦρο τοῦ 'Αγίου Δημητρίου κατὰ τὸν "Αγιο Εὐστάθιο ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, ΓΠ 71, 1988, σσ. 786 - 799.

Βαρλᾶ Μ., 'Ο "Αγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ προσφορά του εἰς τὰ σημερινὰ κοινωνικὰ δεδομένα, ΓΠ 69, 1986, σσ. 140 - 147.

— 'Η 'Αγία Γραφὴ καὶ ἡ 'Ιερὰ Παράδοση κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο, ΓΠ 69, 1986, σσ. 272 - 287.

Βλάχου Ν. Κ., 'Αναστάσιος ὁ Γόρδιος καὶ ἡ ἰατρική, Σύναξις, σσ. 634 - 643.

Βουρλῆ Α., 'Η ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τοὺς ὕμνους τῆς πρὸ τῶν Χριστουγέννων Τεσσαρακοστῆς, ΕΕΘΣΠΑ 27, 1986, σσ. 633 - 702.

Γαλίτη Γ. Α., 'Η ἀδιάλειπτη προσευχὴ κατὰ τὸν "Αγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, ΠΣΓΠ, σσ. 173 - 191.

Geanakoplos D. J., An Orthodox View of the councils of Basel (1431 - 49) and of Florence (1438 - 39) as Paradigm for the Study of Modern Ecumenical Councils, GOTR 30, 1985, σσ. 311 - 334.

Γιανναροπούλου Ι., Πιθανὰ διδάγματα ἀπὸ τὴν διάσωσιν ἐπιστολῆς τοῦ Γιαννούλη πρὸς Παλλάδιον τὸν Πελοποννήσιον, Σύναξις, σσ. 301 - 306.

Yiannias J. J., A Reexamination of the «Art Statute» in the Acts of Nicaea II, BZ 80, 1987, σσ. 348 - 359.

Γιαννοπούλου Β., Αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν, Θεολογία 55, 1984, σσ. 402 - 434, 705 - 738, 1025 - 1071.

Γιαννοπούλου Β., 'Η ἀποδοχὴ τῶν αἱρετικῶν κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, Θεολογία 59, 1988, σσ. 530 - 579.

Γιέβτιτς Α., 'Ο ὢν (= Γιαχβὲ) ὡς ζῶν καὶ ἀληθινὸς θεός, ὅπως περὶ αὐτοῦ μαρτυρεῖ ὁ "Αγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ΠΣΓΠ, σσ. 109 - 134.

Γλαβίνα Α., Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης ὡς οἰκουμενικὸς διδάσκαλος, ΠΣΣ, σσ. 77-92.

— 'Αναστάσιος ὁ Παντοδύναμος, Σύναξις, σσ. 466 - 491.

Γόνη Δ. Β., Μελέτιος Συρίγος, διδάσκαλος τοῦ 'Οσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 434 - 465.

— A commentary on the Encomium to our Holy Father Euthymius, patriarch of Tirnovo, Cyrillomethodianum 8 - 9, 1984 - 85, σσ. 215 - 225.

Γουναρίδη Π., 'Η «Διήγηση» τοῦ μαρτυρίου τῶν μοναχῶν τῆς Καντάρας καὶ ἡ 'Εκκλησία τῆς Κύπρου, ΠΕ'ΔΚυπρΣ Β', στ. 313 - 332.

Γριτσοπούλου Τ. Α., 'Αναζήτησις τῆς προσωπικότητος Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ ὡς διδασκάλου, Σύναξις, σσ. 75 - 136.

Δημητρακοπούλου Φ. Α., 'Ο Εὐγένιος Γιαννούλης καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὰ Τρίκαλα, Σύναξις, σσ. 271 - 285.

Dragas G., The Church in St. Maximus' Mystagogy, Θεολογία 56, 1985, σσ. 385 - 453.

Δρίτσα Δ., 'Ο εὔρυθμος πατερικὸς λόγος εἰς τὴν ἱστορικήν του ἐξέλιξιν, 'Αθῆναι 1986.

'Ελευθεριάδου Ε., 'Η 'Αγία 'Εβδόμη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἡ ἐν Νικαίᾳ, ΓΠ 70, 1988, σσ. 88 - 93.

Ζήση Θ., Περὶ τοῦ βίου, τῶν συγγραμμάτων καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ΠΣΣ, σσ. 37 - 52.

— 'Ο "Αγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 'Αθῆναι 1985, 12ον, σσ. 130.

— 'Η ἀξιοπιστία τῶν συγγραμμάτων 'Ιωάννου Πλουσιαδηνοῦ ἢ 'Ιωσὴφ Μεθώνης (1429 - 1500), AkTh, σσ. 165 - 168.

— 'Η ἑνότης τῶν 'Εκκλησιῶν 'Ανατολῆς καὶ Δύσεως εἰς τοὺς βίους τῶν 'Αγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, Θεολογία 57, 1986, σσ. 386 - 396.

— 'Ο "Αγιος Φιλόθεος ὡς θεολόγος σὲ σύγκριση μὲ σημερινοὺς «θεολόγους», ΠΣΦ, σσ. 195 - 209.

Θέμελη Χ., (Μητροπ. Μεσσηνίας), 'Η ἐν τῷ Βυζαντίῳ θεολογικὴ κίνησις κατὰ τὸν 12ον αἰ. καὶ ὁ Νικόλαος Μεθώνης, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 1986, σσ. 17 - 26.

Θεοδώρου Α., 'Η περὶ δύο λόγων θεωρία ἐν τῇ θεολογικῇ γραμματείᾳ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 101 - 118.

Θεοδώρου Ε., Διδάγματα ἐκ τοῦ ἔργου Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης διὰ τὴν σύγχρονον λειτουργικὴν ζωήν, ΠΣΣ, σσ. 131 - 149.

— Das Priestertum nach dem Zeugnis der byzantinischen liturgischen Texte, Θεολογία 57, 1986, σσ. 155 - 172.

— Grundprinzipien christlicher Philosophie in Byzanz, Θεολογία 57, 1986, σσ. 712 - 722.

Θεοδώρου Β' Λασκάρεως Περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας λόγοι. Ἔκδοσις Χ. Θ. Κρικώνη ['Ανάλεκτα Βλατάδων 48], Θεσσαλονίκη 1988, 8ον, σσ. 230+πίν.

Θεοδωρούδη Γ., 'Ο Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ὡς ρήτωρ, Κληρονομία 16, 1984, σσ. 131 - 139.

'Ιωαννίδη Ν. Χ., 'Ιωσὴφ Βρυεννίου περὶ μνημοσύνου τοῦ Πάπα, ΕΦ 65 - 66, 1984, σσ. 234 - 239.

— Εὐχαὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ σερβικὴν γλῶσσαν ἀποδιδόμεναι εἰς ἅγιον Γρηγόριον Νεοκαισαρείας τὸν Θαυματουργόν, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 633 - 668.

Καϊμάκη Δ., Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος καὶ τὸ δογματικό του ἔργο, ΠΣΦ, σσ. 115 - 136.

Καλλιακμάνη Β., Τὸ ποιμαντικὸ ἔργο τῶν κληρικῶν κατὰ τὸν Βικέντιο Δαμοδό, ΓΠ 71, 1988, σσ. 800 - 829.

Καλλινίκου Κ. Β., Ἡ δευτέρα οἰκουμενικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος (381). Ἡ κορωνὶς καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν ἀκαμάτων ἐνεργειῶν, προσπαθειῶν, ἀγώνων τοῦ τῆς ζωῆς ἔργου καὶ τῆς θεολογίας τοῦ Μ. Βασιλείου, AkTh, σσ. 591 - 614.

Kallistos, Bishop of Diokleia, The Jesus Prayer in St. Diadochus of Photice, AkTh, σσ. 557 - 568.

Καλογήρου Ι., Ἡ νεωτέρα καὶ ἡ σύγχρονος οἰκουμενικὴ μαρτυρία διὰ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν, ΠΣΚ, σσ. 223 - 229.

Καρμίρη Ι. Ν., Ἡ περὶ σωτηρίας διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Θεολογία 55, 1984, σσ. 873 - 919.

— Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, Θεολογία 56, 1985, σσ. 659 - 693.

Kastanas N. M., St. Symeon of Thessaloniki on Marriage, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 705 - 715.

Καψάνη Γ., Ὁ μοναχισμὸς κατὰ τὸν Ἅγιον Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, ΠΣΣ, σσ. 161 - 172.

Κονιδάρη Γ., Ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (381) θρίαμβος τῆς οἰκουμενικῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (†378), Θεολογία 55, 1984, σσ. 55-81.

Κοντοβᾶ Β. Θ., Ἐκπαιδευτικὰ μηνύματα τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, ΓΠ 70, 1988, σσ. 94 - 111.

Constantelos D. J., Lives of Saints, Ethical Teachings, and Social Realities in tenth-century Byzantine Peloponnesos, GOTR 30, 1985, σσ. 297 - 310.

— Ὁ ἱερὸς Φώτιος, θεολογία καὶ ποιμαντικὴ διακονία, AkTh, σσ. 173 - 179.

— Ἡ ἁγιογραφικὴ δομὴ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 73 - 94.

Κωνσταντινίδη Χ. Σ., «ὁ Σταυρωμένος καὶ ἐγκαταλειμμένος Ἰησοῦς» στὴν Ὀρθόδοξη Παράδοση, AkTh, σσ. 119 - 124.

Κραγιοπούλου Σ., Αἱ περὶ ἱερωσύνης ἀπόψεις τοῦ Ἁγίου Συμεών, ΠΣΣ, σσ. 151 - 159.

Λιάλιου Δέσπως, Ὁ ἐπίλογος τῶν «Λόγων» τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Θεολογία 55, 1984, σσ. 517 - 524.

— Ὁ χαρακτήρας τῶν σπουδῶν τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος, AkTh, σσ. 393 - 400.

Μαμώνη Κυριακῆς, Ἡ ἀντίκρουση τοῦ περὶ εἱμαρμένης λόγου τοῦ Πλήθωνος ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Καμαριώτη, ΠΑ'ΣΑΜ, σσ. 441 - 452.

— Ἀνέκδοτος λόγος Ματθαίου Καμαριώτου περὶ ποιμαντικῆς, Πελοποννησιακὰ 16, 1985, σσ. 261 - 271.

Μαντζαρίδη Γ., Ἡ μεταμόρφωση τοῦ χρόνου κατὰ τὸ Νικόλαο Καβάσιλα, ΠΣΚ, σσ. 103 - 116.

— Οἱ «διὰ Χριστὸν σαλοὶ» στὰ ἁγιολογικὰ ἔργα τοῦ Ἁγίου Φιλοθέου, ΠΣΦ, σσ. 85 - 97.

— Ἡ πνευματικὴ ζωὴ κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, ΠΣΓΠ, σσ. 157 - 170.

Μανούσακα Μ. Ι., Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν πρώτη μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴ δημοτικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸ Μάξιμο Καλλιουπολίτη, ΜΝΕ 2, 1986, σσ. 7 - 70+12 πίν.

Μαξίμου, μητροπ. Σταυρουπόλεως, Ἡ συνείδησις κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, ΜΙ, σσ. 341 - 354.

Μαρτζέλου Γ. Δ., Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ νεότερη δυτικὴ θεολογία, ΠΣΓΠ, σσ. 213 - 227.

Ματσούκα Ν., Ἡ διδασκαλία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα γιὰ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ΠΣΚ, σσ. 117 - 132.

— Ἡ διπλὴ θεολογικὴ μεθοδολογία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ΠΣΓΠ, σσ. 73 - 105.

Μεταλληνοῦ Γ. Δ., Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς - Εὐγένιος Αἰτωλός. Παραδόσεις ἀλληλοσυμπληρούμεναι ἢ ἀλληλοαποκλειόμεναι, Σύναξις, σσ. 422 - 433.

— Ἄγνωστες εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γενναδίου Β' τοῦ Σχολαρίου, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 535 - 548.

Μουτσούλα Η. Δ., Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Βιβλιογραφία, Θεολογία 55, 1984, σσ. 257 - 303.

— Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Θεολογία 55, 1984, σσ. 384 - 401.

— «Essence» et «énergies» de Dieu selon St. Grégoire de Nysse, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 275 - 285.

Bonis K, Ein weiterer Beitrag zur Frage der Abstammung der Slawenapostel Kyrillos and Methodios, ΑΣτρ 1, σσ. 41 - 57.

— Ἰωάννου Η' Ξιφιλίνου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως «Ἑρμηνευτικαὶ Διδασκαλίαι» ἢ «ὁμιλιάριον»; Κληρονομία 17, 1985, σσ. 157 - 163.

Μπουρδάρα Κ. Α., Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 169 - 185.

Νέλλα Π., Εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τοῦ ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα, ΠΣΚ, σσ. 67 - 86.

Nikolaou Th., Zur Identität des ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΓΕΡΩΝ in der Mystagogia von Maximos dem Bekenner, OCP 49, 1983, σσ. 407 - 418.

— Eine Quellenkritische Untersuchung des Traktats (87) de Iconis der Quaestiones Quodlibetales und seine Bedeutung hinsichtlich der Verurteilung von Johannes Italos, ΜΙ, σσ. 279 - 294.

Οἰκονόμου Η. Β., Θεολογικὴ προϋπόθεσις τῆς τεχνολογικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου (ἡ ἑρμηνεία τοῦ «κατ' εἰκόνα» εἰς τὰ «Ἀμφιλόχια» τοῦ Μ. Φωτίου), ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 181 - 194.

Ὀρφανοῦ Μ. Α., Ἡ ὑπὸ τῶν πατέρων ἑρμηνεία τῆς παραδόσεως, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 375 - 416.

Παντελεήμονος (μητροπ. Θεσσαλονίκης). Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὡς διάκονος τοῦ θείου λόγου, ΠΣΓΠ, σσ. 9 - 48.

Papadakis A., Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283 - 1289), New York 1983, σσ. Χ+190.

Παπαδοπούλου Α. Μ., Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία κατὰ τὸν Ἅγιο Φιλόθεο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ ἀρξάμενος ὀρθόδοξο-ρωμαιοκαθολικὸς θεολογικὸς διάλογος, ΠΣΦ, σσ. 157 - 193.

— Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας φιλομόναχος καὶ φιλομάρτυς, ΠΣΚ, σσ. 173 - 188.

— Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ΠΣΣ, σσ. 195 - 209.

Παπαδοπούλου Κ., Ἀπηχήσεις τοῦ Ἐπικτήτου παρὰ τῷ Μεγάλῳ Βασιλείῳ, ΕΕΘΣΠΑ 27, 1986, σσ. 621 - 626.

Παπαδοπούλου Σ., Γρηγόριος Νύσσης (335/40 - 394), ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 195 - 234.

Παπαθανασίου Α., «Πόλις καθαρῶς λατρεύουσα». Ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Ἀρέθα, Θεολογία 59, 1988, σσ. 187 - 192.

Παπαμιχαήλ-Κουτρούμπα Α., Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός: ἡ βιολογική συγγένεια καὶ τὸ κοινωνικό του περίγραμμα, Σύναξις, σσ. 307 - 323.

Παπαχαραλάμπους Ξ., Θεία πρόνοια καὶ ἐν Χριστῷ σωτηρία κατὰ τὰς ἐπιστολὰς Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 186 - 211.

Πάσχου Π. Β., Τὰ Δογματικὰ Θεοτοκία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἑρμηνευτική προσέγγιση, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, 455 - 491.

— Ὁ Μέγας Κανὼν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης. Μικρὴ εἰσαγωγὴ στὴν κατανυκτικὴ ποίησή του, ΡΕΠ 4, 1988, σσ. 317 - 326.

Παύλου, Μητροπολίτου Σουηδίας, Ἡ ἐν Καρθαγένῃ σύνοδος τοῦ 419, AkTh, σσ. 249 - 274.

Πελαγίδη Ε., Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν «ἀποκατάσταση» τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, Μακεδονικὰ 23, 1983, σσ. 134 - 146+1 πίν.

Πεντόγαλου Γ. Η., Μελέτιος Παντόγαλος (συμπληρωματικὰ βιογραφικὰ - ἀνέκδοτο ἔργο), ΠΕ'ΔΚΣ, Β', σσ. 322 - 329.

Polyzogopoulos T., Life and Writings of Diadochus of Photice, Θεολογία 55, 1984, σσ. 772 - 800, 1072 - 1101 καὶ 56, 1985, σσ. 174 - 221.

Προβατάκη Θ. Μ., Τὸ Ἅγιο Ὄρος. Ἱστορία - τέχνη - ζωὴ - παράδοσις τοῦ μοναχισμοῦ, Ἀθήνα 1986.

Ροδοπούλου Π., μητροπ. Τυρολόης, Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ΠΣΣ, σσ. 52 - 61.

Σάκκου Σ., Ὁ βιβλικὸς χαρακτήρας τῶν προφητειῶν τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 625 - 633.

Σιάσιου Λ., Φιλοσοφικὴ ἀποδεικτικὴ καὶ βιβλικὴ πίστη στὴν ἀντιπρόκλεια πραγματεία τοῦ Νικολάου Μεθώνης, ΕΕΘΣΠΘ 28, 1983, σσ. 385 - 415.

Σιμωτᾶ Π. Ν., Νικήτα Σεΐδου Σύνοψις τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Εἰσαγωγὴ - κείμενον - σχόλια [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 42], Θεσσαλονίκη 1984, 8ον, σσ. 328+8 πίν.

Σιώτου Μ. Α., Ἡ ἑρμηνεία τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὁμιλίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Μεσαίωνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιη' αἰῶνος, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 3 - 42.

Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Α., Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐλάχιστος ὁ ἐξ Ἀγράφων, Σύναξις, σσ. 527 - 531.

Σκουτέρη Κ., «Malum Privatio Est». Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὁ Ψευδο-Διονύσιος διὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ κακοῦ (περαιτέρω σχόλια), ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 309 - 319.

Σταμούλη Χ., Σαλοὶ καὶ ψευδοσαλοὶ στὴν ὀρθόδοξη ἁγιολογία, ΓΠ 70, 1988, σσ. 111 - 128.

Σταυρίδη Β., Ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Νίκαια (β'), 787 (787 - 1982. Διὰ τὰ 1200 ἔτη ἀπὸ τὴν σύγκλησίν της), ΞΙ, σσ. 396 - 407.

Στογιάννου Β., Ἡ ἐλευθερία κατὰ τὸ Νικόλαο Καβάσιλα, ΠΣΚ, σσ. 189 - 202.

Σωτηροπούλου Χ. Γ., Ἰωάννου Ϛ' Κανταχουζηνοῦ κατὰ Ἰουδαίων, Λόγοι Ἐννέα, Ἀθῆναι 1983, 8ον, σσ. 284.

— Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ κατὰ τὸν Ἰωάννην Ϛ' Κανταχουζηνὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατὰ Ἰουδαίων πραγματείας του, ΕΦ 65 - 66, 1984, σσ. 84 - 140.

— Ἡ διὰ τῶν ἀρετῶν πνευματικὴ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Γρηγόριον τὸν Σιναΐτην (Συμβολὴ εἰς τὴν μυστικὴν θεολογίαν τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου), ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 549 - 583.

— Τὸ σχῆμα τοῦ κύκλου καὶ ἡ τάξις ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι κατὰ τὸν Θεοφάνη Νικαίας, ΕΕΘΣΠΑ 27, 1986, σσ. 505 - 541.

Tachiaos A. E., Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: preliminary remarks, Cyrillomethodianum, 7, 1983, σσ. 113 - 165+5 πίν.

— The Testament of Photius Monembasiotes, Metropolitan of Russia (1408 - 1431): Byzantine Ideology in XVth-century Muscovy, Cyrillomethodianum 8 - 9, 1984 - 85, σσ. 77 - 109.

Τσάμη Δ. Γ., Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία, Θεσσαλονίκη 1985, 8ο, σσ. 255.

Τσελεγγίδη Δ., Ἡ Θεοτόκος κατὰ τὴν Ὑμνογραφίαν τῶν Θεομητορικῶν ἑορτῶν, ΓΠ 69, 1986, σσ. 22 - 27.

Τσουλκανάκη Ν., Τὰ κοσμολογικὰ στοιχεῖα τῆς θεολογίας Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου ὡς ἀναβαθμοὶ τῆς θείας ζωῆς, Θεολογία 57, 1986, σσ. 590 - 607.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ὁ ἐθναπόστολος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ ὁ ἐπανευαγγελισμὸς τῆς παιδείας, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, σσ. 499 - 503.

Φανουργάκη Β., Αἱ περιπέτειαι καὶ ἡ δραστηριότης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τὸ ἔτος τῆς αἰχμαλωσίας αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀσίαν (1354 - 1355), Κληρονομία 16, 1984, σσ. 249 - 272.

Φουντούλη Ι. Μ., Ἀρχαὶ (initia) τῶν ὕμνων τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου τοῦ Καταφλῶρον Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ΓΠ 71, 1988, σσ. 439 - 454.

— Ἡ «Διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας» τοῦ Ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου, ΠΣΦ, σσ. 99 - 114.

— Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης συγγραφεὺς εὐχῶν, ΠΣΣ, σσ. 121 - 130.

— Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ὁ Μυσταγωγός, ΠΣΚ, σσ. 133 - 154.

— Ἑρμηνεία ἑπτὰ δυσκόλων σημείων τοῦ κειμένου τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπὸ τὸ Νικόλαο Καβάσιλα, ΠΣΚ, σσ. 155 - 172.

Fyrigos A., Una ἀντιστροφή (conversio) nella dialettica scolastica di Barlaam Calabro, ἐν: *Studi bizantini e neogreci,* Galatina 1983, σσ. 433 - 443.

— Per l'identificazione di alcune opere ignoti auctoris contenute nel τόμος ἀγάπης di Dositeo, Patriarca di Gerusalemme (e recupero di un opuscolo antilatino di Barlaam Calabro), RSBN 20 - 21, 1983 - 84, σσ. 171 - 190.

Χαστούπη Α. Π., Ἐπιστολὴ Ἀριστέου, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 45 - 68.

Χρήστου Π. Κ., Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Συμεὼν καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, ΠΣΣ, σσ. 93 - 105.

— Ἡ δραστηριότης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του, Κληρονομία 16, 1984, σσ. 181 - 247.

— Ἑλληνικὴ Πατρολογία. Τόμος Γ'. Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς. Δ' καὶ Ε' αἰῶνες, Θεσσαλονίκη 1987, 8ον, σσ. 560.

— Ἡ Οἰκουμενικὴ Πολιτικὴ τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου Κοκκίνου, ΞΙ, σσ. 249 - 262.

Chrysavgis I., Κατάνυξις: compunction as the context for the theology of tears in St. John Climacus, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 132 - 136.

— Χαρμολύπη: Joyful sorrow in the Ladder of St. John Climacus, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 137 - 142.

— The Monk and the Demon: The Demonology of the Byzantine Fathers. A Study of the Ladder of St. John Climacus, Θεολογία 57, 1986, σσ. 753 - 764.

Ψευτογκᾶ Β., Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἦταν ἡσυχαστὴς ἢ ἀντιησυχαστής, ΠΣΚ, σσ. 203 - 222.

— Τὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας στὴ θεολογία τοῦ Ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ΠΣΦ, σσ. 137 - 156.

ΣΤ'. — ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Dedes D., Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon), Φιλοσοφία 15 - 16, 1985 - 86, σσ. 352 - 375.

Δώδου Αἰ., Οἱ θεολογικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ - Πλήθωνα, Πλ., σσ. 145 - 153.

Εὐαγγελίου Χ., Τὸ πρόβλημα τῆς ὁμωνυμίας τοῦ ὄντος στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλήθωνα, Πλ, σσ. 45 - 56.

— The Aristotelianism of Averroes and the Problem of Porphyry's Isagoge, Φιλοσοφία 15 - 16, 1985 - 86, σσ. 318 - 331.

Καββαδία Γ., Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ ἡ σοσιαλιστικὴ πολιτεία. Κοινωνία καὶ κοινωνικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο, Ἀθήνα 1987, 12ο, σσ. 206.

Cavarnos C., Basic Elements of Aristotle's Philosophy in Byzantine Philosophico - Religious Thought, ΠΣΑ Β', σσ. 11 - 14.

Κελεσίδου - Γαλανοῦ Α., Τὸ «ὡς εὐδαιμόνως βιοῦν» καὶ οἱ «Νόμοι» τοῦ Πλήθωνος, ΠΑ'ΣΑΜ, σσ. 289 - 300.

— «Λόγοι» καὶ «Μαθήσεις» πρὸς ἀρετὴν στοὺς Πληθωνικοὺς Νόμους, ΛΣ 7, 1983, σσ. 45 - 55.

— «Γνῶσις» καὶ «Κτίσις» τῶν μεγίστων στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ξενοφάνη καὶ στοὺς Πληθωνικοὺς «Νόμους», Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 333 - 340.

Κουλουμπαρίτση Λ., Κόσμος καὶ κίνηση στὸ *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* τοῦ Πλήθωνος, Πλ., σσ. 125 - 131.

Koutlouka M., Le Destin chez Plethon, Πλ., σσ. 118 - 124.

Κούτρα Δ., Φύση καὶ τέχνη στὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος *περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται,* Πλ., σσ. 107 - 117.

Μαρκάκη Μ., Τὸ πέμπτο σῶμα, Πλ., σσ. 95 - 100.

Μουκάνου Δ., Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πλήθωνα στὰ τέσσερα σώματα, Πλ., σσ. 101 - 105.

Μουτσοπούλου Ε., Ἡ τεχνικὴ τῆς ἀναδιαρθρώσεως τῶν ἀριστοτελικῶν ἀναφορῶν παρὰ Δημητρίῳ Κυδώνῃ, ΠΣΑ Β', σσ. 162 - 167.

— Εἰκάζειν: du statut ontologique de l'œuvre d'art chez Proclus, FLAEB, σσ. 209 - 212.

Μπαρτζελιώτη Λ. Κ., Ἡ ὑπὸ τοῦ Πλήθωνος κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τῆς θεωρίας τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, ΠΣΑ Β', σσ. 50 - 57.

— Εἰσαγωγὴ στὸ νεοπλατωνισμὸ τοῦ Πλήθωνος, Πλ., σσ. 13 - 30.

— Κριτικὴ καὶ ἀντικριτικὴ τῆς περὶ τῶν ἰδεῶν θεωρίας τῶν Πλατωνικῶν, Πλ., σσ. 133 - 143.

Μπενάκη Λ. Γ., Δαβὶδ ὁ Ἀρμένιος καὶ ἡ παρουσία του στὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, Ἐν: *Ἀρετῆς Μνήμη.* Ἀφιέρωμα «εἰς μνήμην» Κ. Βουρβέρη, Ἀθῆναι 1983, σσ. 279 - 290.

— Ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ βυζαντινοὶ φιλόσοφοι, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο (Ξάνθη 6 - 9 Ὀκτωβρίου 1983), τόμος Β', Ξάνθη 1984, σσ. 267 - 276.

Μπόνη Κ. Γ., Ἑρμείου Φιλοσόφου: «Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων», ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ Σωζομένου (;), ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 375 - 377.

Niarchos G. G., John Patricios: Michael Psellos in Praise of his Student and Friend, Βυζαντινὰ 11, 1982, σσ. 223 - 242.

— Ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴ φύση καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ, ΠΣΑ, Β', σσ. 40 - 49.

Niarchos G. G., Nicolaus of Methone's criticism on Proclus' Theory of «participated» or «unparticipated» intelligence (Nous), Φιλοσοφία 13 - 14, 1983 - 84, σσ. 324 - 345.

— Ἄνθρωπος καὶ πρᾶξις κατὰ τὸν Γεώργιον Γεμιστὸν - Πλήθωνα, Πλ., σσ. 71 - 94.

Νικήτα Δ. Ζ., Ἡ βυζαντινὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Βοηθίου De differentiis topicis ἀπὸ τὸν Πρόχορο Κυδώνη, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 275 - 315.

Νικολάου Θ., Ἡ κριτικὴ τοῦ Πλωτίνου ἐπὶ τῶν περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεων τοῦ Γνωστικισμοῦ, ΕΘΧ 1, 1987, σσ. 417 - 426.

Νικολάου Μεθώνης Ἀνάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου Πλατωνικοῦ Φιλοσόφου. A critical edition with an introduction on Nicholas' Life and Works, by A. D. Angelou, Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. LXXXII+206 [Corpus Philosophorum Medii Aevi. Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι 1].

Παπαδῆ Δ., Ἡ ἑνότητα καὶ ἡ πολλότητα τῆς ψυχῆς κατὰ Ἀριστοτέλη, Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα καὶ Θωμᾶ Ἀκινᾶτο, Φιλοσοφία 15 - 16, 1985 - 86, σσ. 298 - 317.

Παπατριανταφύλλου - Θεοδωρίδη Ν., «Οἱ πέντε φωνὲς - οἱ δέκα κατηγορίες», Βυζαντινὰ 14, 1988, σσ. 303 - 306.

Παπάζογλου Γ., Ἀνέκδοτες ἑρμηνεῖες τοῦ Ἰωσὴφ Φιλάγρη στὶς Κατηγορίες καὶ στὸ Περὶ Ἑρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλη, ΠΣΑ, Β', σσ. 291 - 298.

Φαραντάκι Π., Ὁ δημιουργὸς δημιουργῶν καὶ τὸ πρῶτο κινοῦν ἀκίνητο, Πλ., σσ. 31 - 43.

Χρόνη Ν., Ἡ κριτικὴ τοῦ Πλήθωνος ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ καθόλου, Πλ., σσ. 57 - 63.

Ζ'. — ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀβραμέα Α., Νομισματικοὶ «θησαυροὶ» καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ΣΤ' - Ζ' αἰ.), Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 49 - 90.

— «Ὑδραγωγὸς καὶ ἀρχιτέκτων τῶν ὑδάτων». Ἀπὸ ἀνέκδοτη ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφή, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1093 - 1099.

— Ἀπὸ τὶς κτήσεις τοῦ αὐτοκράτορα: οἱ Θεσσαλικοὶ σάλτοι, ΑΣβ 1, σσ. 1 - 4.

— Ὁ Ἐπίσκοπος καὶ ἡ πόλη: τὰ κοσμικὰ κτίσματα, Βυζκ 7, 1987, σσ. 77 - 89.

— Bornes de proprietés foncières de Constantinople et de Thrace, TM 10, 1987, σσ. 399 - 404.

— La Géographie Historique Byzantine et le Principe de l'interdépendance. Deux Nouveaux exemples, GH, σσ. 17 - 29.

Avramea A.-Kyrkou M., Inventaire Topographique de Corinthe et sa Région à l'époque chrétienne et Byzantine, GH, σσ. 31 - 45.

Ἀβραμέα Α.-Feissel D., Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores), TM 10, 1987, σσ. 357 - 398+9 πίν.

Ἀγγελίδη Χ., Δοῦλοι στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10 αἰ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 33 - 51.

— Ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς φυσιογνωμίας τῆς Κωνσταντινούπολης τὸν 10ο αἰώνα, ΚΠ, σσ. 117 - 125.

Ἀλιπράντη Ν. Χ., Οἰκογένειες καὶ οἰκόσημα τῆς Πάρου, ΔΕΓΕ 5, 1985, σσ. 42 - 119+42 πίν.

Ἀναστασίου Ι. Ε., Ἡ παιδεία στὴ Θεσσαλονίκη τὸν ιδ' αἰ., Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 909 - 921.
— Ὁ ἱστορικὸς Δούκας ἐξιστορεῖ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις στὴν Πόλη πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση, ΠΙΣ Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 7 - 13.
Anastos M. V., The Emperor Justin I's role in the restoration of Chalcedonian doctrine, 518 - 519, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 125 - 139.
Antoniadis-Bibicou H. - Guillou A., Problèmes d'histoire de la communauté villageoise Byzantine et post-Byzantine, ΠΕΓΣ, σσ. 44 - 61.
— Ἡ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἀγροτικὴ κοινότητα (ρωσ.), VVr 49, 1988, σσ. 24 - 39.
Ahrweiler H., Philadelphie et Thessalonique au début du XIVe siècle : à propos de Jean Monomaque, ἐν *Philadelphie et autres études,* Paris 1984, σσ. 9 - 16.
— Bilan et perspectives de recherches en géographie historique du monde méditerranéen, GH, σσ. 5 - 14.
— Βυζάντιο καὶ Μεσογειακὴ Εὐρώπη, ΒΕ, σσ. 1 - 7.
— Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος καὶ ἡ «Κωνσταντίνεια ἰδεολογία», ΚΠ, σσ. 1 - 4.
Ἀντωνακάτου Ν., Ἔρευνες καὶ συμπεράσματα γύρω ἀπὸ τὴ Μεσαιωνικὴ Κεφαλονιὰ μὲ βάση τὸ Πρακτικὸ τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 291 - 352+4 πίν.
Antonopoulos P. T., Petrus Patricius. Some Aspects of his Life and Carrier, FLAEB, σσ. 49 - 53.
Ἀριστείδου Α., Maritime insurance of Ragusan ship routes in the Mediterranean and particularly to Cyprus from the 15th to the 18th century, EM 1, σσ. 401 - 413.
— Οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μεταξὺ Ραγούζας καὶ Βοιωτίας ἀπὸ τὸ 15ο ὡς τὸ 18ο αἰώνα, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 625 - 638.
Ἀσδραχᾶ Σ., Ὁ ἐκχρηματισμὸς στὶς ἀγροτικὲς οἰκονομίες. Τὸ ἑλληνικὸ παράδειγμα, ιε'-ιθ' αἰ., ΠΕΓΣ, σσ. 443 - 454.
Asdracha C., L'image de l'homme occidental à Byzance : la témoignage de Kinnamos et de Choniatés, Bsl 44, 1983, σσ. 31 - 40.
— Μιὰ «περίεργη» βυζαντινὴ σημείωση γιὰ τὴ νῆσο Κύπρο, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 27 - 43 [= Ἱστορ. 5, 1986, σσ. 3 - 18].
— From the Byzantine Paroikoi to the Vassalli Angararii : the case of the fiefs of Corfu, EB, 22/1, 1986, σσ. 114 - 122.
— La Thrace Orientale et la Mer Noire : Géographie ecclésiastique et Prosopographie (VIIIe-XIIe siècles), GH, σσ. 221 - 309.
Ἀσωνίτη Σ. Ν., Προσωπογραφικὲς παρατηρήσεις στὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων, Βυζκ 8, 1988, σσ. 133 - 148.
Βαγιακάκου Δ., Μετακινήσεις Μανιατῶν πρὸς τὴν Γένοβαν κατὰ τὸν 17ον αἰ., ΛΣ 9, 1988, σσ. 504 - 511.
Βακαλόπουλου Α., Δύο Βυζαντινὲς συνονόματες πρωτεξαδέλφες πριγκίπισσες, νύφες σὲ ξένες αὐλές, ἡ Ἑλένη τοῦ Θεοδώρου Β' καὶ ἡ Ἑλένη τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, Α Στρ. 1, σσ. 165 - 184.
Βαρζοῦ Κ., Οἱ τρεῖς γάμοι καὶ τὰ τέκνα τοῦ Μανουὴλ (Α') Μεγάλου Κομνηνοῦ (1238 - 1263) αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας, Βυζαντινὰ 11, 1982, σσ. 55 - 74.

Βαρζοῦ Κ., Ἡ μοῖρα τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 267 - 289.
— Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984, 8ον σσ. 756 + 896.
Βαρναλίδη Σ., Ὁ θεσμὸς τῆς Χαριστικῆς Δωρεᾶς τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινούς, Θεσσαλονίκη 1985, 8ον, σσ. 255.
Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Α., Τὰ Βυζαντινὰ Καλάβρυτα, ΠΒ'ΣΑΣ, σσ. 40 - 48.
— Μοναχισμός : ἡ ἀπόλυτη ἰσοτέλεια τῶν φύλων, Παρουσία 6, 1988, σσ. 467 - 479.
Βελισσαρίου Π., Τοῦ Χελμοῦ τὰ μέρη, Α'. «Παλιόχωρα» Καλτεζῶν, ΠΑ'ΣΑΜ, σσ. 273 - 280+13 πίν.
— Χοιρόλακκοι, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 418 - 422.
Βέλλα Μ. Β., Griechisches aus dem Umkreis Kaiser Friedrichs II, München 1983, 8ον, σσ. XIV+170.
— Ἡ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Β' στὴν Ἀδριατική. Ἡ περίπτωση τῆς Κέρκυρας, Ἠπειρ. Χρ. 27, 1985, σσ. 29 - 103.
— Das westliche Kaiserreich und das lateinische Königreich Thessalonike, Ἀθήνα 1987, 12ον, σσ. 194.
Βλαχάκη Ρένας Ι., Ἡ Διαθήκη τῆς Ἁγνῆς κόρης τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη (1331) καὶ ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Μακάριος, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 56 - 63.
Βλαχοπούλου Φ., Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Ἀθήνα 1986, 16ο, σσ. 86.
— Χρονολόγιο Βυζαντινῆς Ἱστορίας, μέρος α' : 284 - 379 μ.Χ. «Ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη». Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰ πρῶτα βυζαντινὰ χρόνια, ΒΔ 2, 1988, σσ. 131 - 144.
Βλάχου Ἐ., Συγκέντρωση μοναστηριακῶν γαιῶν στὴν Κεφαλονιὰ κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Μονῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στὴν Ἄτρο, ΚΧ 5, 1986, σσ. 219 - 226.
Βλυσίδου Β. Ν., Ἀντιδράσεις στὴ δυτικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α'. Διαμόρφωση νέας στρατιωτικῆς ἡγεσίας, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 127 - 141.
— Ἡ συνωμοσία τοῦ Κουρκούα στὸ «Βίο Βασιλείου», Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 53-58.
— Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκρατορικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρώτη ἐκθρόνιση τοῦ Πατριάρχη Φωτίου, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 33 - 40.
Βλυσίδου Β. - Κουντούρα - Γαλάκη Ἐ., Τὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΒΕ/ΕΙΕ «Τράπεζα Πληροφοριῶν Βυζαντινῆς Ἱστορίας» (Βυζαντινὴ Χρονογραφία). Ἡ κατάσταση τῆς ἔρευνας τὸν Μάϊο τοῦ 1987, ΒΔ 1, 1987, σσ. 83 - 87.
Βλυσίδου Β. - Καραμαλούδη Α. - Κουντούρα - Γαλάκη Ἐ. - Λουγγῆ Τ., Ἰδεολογικοὶ σταθμοὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς (4ος - 9ος αἰῶνες) Γενικὲς κατευθύνσεις τῆς ἔρευνας, ΠΙΣ Δ', Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 187 - 191.
Βλυσίδου Β. - Κουντούρα Ἐ. - Λαμπάκη Σ. - Λουγγῆ Τ. - Σαββίδη Α., «Boeotia Mechanographica Medioevalis», ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 407 - 418+26 πίν. (σσ. 419 - 444).
Βλυσίδου Β. - Κουντούρα Ἐ. - Λαμπάκη Σ. - Λουγγῆ Τ. - Πατούρα Σ. - Σαββίδη Α., Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς Θράκης ἀπὸ μηχανογραφικὸ ὑλικό, BF 14, 1989, σσ. 59 - 157.
Vryonis S., Aspects of Byzantine Society in Syro-Palestine : Transformations in the Late Fourth and Fifth Centuries, BM, σσ. 43 - 63.
— The «Freedom of Expression» in Fifteenth century Byzantium, ἐν : *La no-*

tion de libertè au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident, Paris 1985, σσ. 261 - 273.
Vryonis S., The Byzantine Legacy in Folk Life and Tradition in the Balkans, ἐν: L. Clucas (ed.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe,* New York 1988, σσ. 107 - 145.
Γαβαλᾶ Α., Ἱστορικά τινα περὶ Γαβαλάδων καὶ ἰδίως τῶν τῆς Λευκάδος, ΔΕΓΕ 6, 1986, σσ. 52 - 64.
Galatariotou Catia, Byzantine Ktetorika Typika: a comparative Study, RÉB 45, 1987, σσ. 77 - 138.
— Byzantine Women's monastic communities: the evidence of the Τυπικά, JÖB 38, 1988, σσ. 263 - 290.
Γάσπαρη Χ., Ἡ γῆ καὶ οἱ ἀγρότες στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη, 13ος - 14ος αἰ., 2 τόμοι, Ρέθυμνο 1986 (δακτυλ. διατριβή), σσ. 656.
— Ἡ ναυτιλιακὴ κίνηση ἀπὸ τὴν Κρήτη πρὸς τὴν Πελοπόννησο κατὰ τὸν 14ο αἰώνα, Ἱστορ. 9, 1988, σσ. 287 - 318.
Yannopoulos P. A., Chypre au milieu du VIIe siècle à la lumière de sources numismatiques, ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 69 - 77.
— Les couches populaires de la Société Chypriote au VIIe siècle selon les sources locales et contemporaines, ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 79 - 85.
— Une liste des thèmes dans le «Livre des Cérémonies» de Constantin Porphyrogénète, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 233 - 246.
— Histoire et légende chez Constantin VII, Byzantion 57, 1987, σσ. 158 - 166.
— Vérité et diplomatie chez Constantin Porphyrogénète. A propos d'un passage du De Administrando Imperio, Muséon 100, 1987, σσ. 397 - 406.
Geanakoplos D. J., Βυζάντιο καὶ Δύση. Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ἀμφιθαλῶν πολιτισμῶν στὸν Μεσαίωνα καὶ στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση (330 - 1600), Ἀθῆναι 1985, 12ον, σσ. 564.
— The career of the little-known Renaissance Greek scholar Nicholas Leonicus Tomaeus and the ascendancy of Greco-Byzantine Aristotelianism at Padua University (1497), Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 355 - 372 (βλ. ΠΣΑ Β', σσ. 15-20).
— Italian Renaissance Thought and Learning and the Role of the Byzantine Emigrés Scholars in Florence, Rome and Venice: a Reassessment, RSBS 3, 1983, σσ. 129 - 157.
Γιαννούκα Σ. Α., Ἐνθυμήσεις σὲ Μηναῖο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Δερύνειας, ΚΣ 48, 1984, σσ. 175 - 176.
Γιωτοπούλου - Σισιλιάνου Ε., Ἡ Κέρκυρα στοὺς Βενετοτουρκικοὺς πολέμους. Συμβολὴ καὶ συνέπειες, ἐν: Τὸ Ἰόνιο. Πρακτικὰ Συμποσίου 1984, Ἀθήνα 1984, σσ. 45 - 56.
Γκιόλια Μ., Οἱ λειτουργίες τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ χώρου τῆς Εὐρυτανίας καὶ τῶν Ἀγράφων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, Σύναξις, σσ. 324 - 403.
Γλαβίνα Α., Οἱ Νορμανδοὶ στὴ Θεσσαλία καὶ ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας, 1082 - 3, Βυζκ 4, 1984, σσ. 33 - 45.
— Οἱ Νορμανδοὶ στὴν Καστοριὰ (1082 - 1083), Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1253 - 1265.
Γουναρίδη Π., Οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀντίσταση στοὺς Λατίνους τὸ 1204, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 143 - 160.
— Ἡ χρονολογία τῆς ἀναγόρευσης καὶ τῆς στέψης τοῦ Θεοδώρου Α' τοῦ Λασκάρεως, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 59 - 71.
— «Grecs», «Hellènes» et «Romains» dans l'État de Nicée, ΑΣβ 1, σσ. 248-257.

Γουναρίδη Π., L'Exploitation directe de la terre par l'état de Nicée (1204 - 1261). Le zeugélateion, ΠΕΓΣ, σσ. 619 - 626.
Γουργιώτη Γ. Κ., Ὁ Βυζαντινὸς Τύρναβος, Ἀρχαιολογία 8, 1983, σσ. 64 - 8.
— Ὄψιμη βυζαντινὴ κεραμεική, Ἀρχαιολογία 12, 1984, σσ. 68 - 71.
Γρηγορίου - Ἰωαννίδου Μ., Ἡ βυζαντινοβουλγαρικὴ σύγκρουση στοὺς Κατασύρτες (917), ΕΕΦΣΠΘ 21, 1983, σσ. 123 - 148.
— Μιὰ παρατήρηση στὴ διήγηση τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Βυζκ 3, 1983, σσ. 83 - 90.
— Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 10 αἰ. κ.ἑ., Θεσσαλονίκη 1985, 8ον, σσ. 165 (ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα 58).
— Στρατολογία καὶ ἔγγεια στρατιωτικὴ ἰδιοκτησία στὸ Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1989, 8ον, σσ. 102.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Ἡ Πελοποννησιακὴ παιδεία μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ΠΒ'ΔΣΠΣ, Α', σσ. 303 - 313.
— Ἱστορικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἀναζητήσεις ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῆς Κοίλης Λακεδαίμονος, ΠΑ'ΣΑΜ, σσ. 27 - 48.
Grivaud G. - Papadaki A., L'Institution de la *Mostra Generale* de la Cavalerie Féodale en Crète et en Chypre vénitiennes durant le XVI siècle, ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 505 - 540.
Δελβενακιώτη Β., Ἡ Θήβα κατὰ τὸν ιβ' μ.Χ. αἰώνα καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἰωάννης ὁ Καλοκτένης, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 689 - 705.
Δεριζιώτη Λ., Μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ὄσσα, ΘΗ 12, 1987, σσ. 8 - 10.
Δετοράκη Θ. Ε., Ἡ ἀγγαρεία τῆς θάλασσας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, Κρητολογία 16 - 19, 1983 - 84, σσ. 103 - 139.
— Νικήτας Ταξίαρχος. Ἕνας ἄγνωστος ἀξιωματοῦχος τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης, Κρητολογία 16 - 19, 1983 - 84, σσ. 195 - 196.
— Νοταριακὲς πληροφορίες γιὰ ρεθεμνιώτικα μοναστήρια, Προμηθεὺς ὁ Πυρφόρος 40, 1984, σσ. 325 - 338.
— Ἡ κατηχητικὴ διδασκαλία τοῦ Λατίνου ἐπίσκοπου Σητείας Gaspare Viviani πρὸς τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο τῆς Κρήτης, Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 109 - 141.
— Τὸ μοναστήρι τῆς Ἐλεούσας στὴν Κρήτη. Εἰδήσεις τῶν πηγῶν, ΝΑ 2, 1986, σσ. 305 - 314.
— Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1986, 8ον, σσ. 550+40 πίν.
— Ἡ Τουρκοκρατία στὴν Κρήτη, 1669 - 1898, ἐν: *Κρήτη. Ἱστορία καὶ πολιτισμός,* τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 333 - 436.
Δημητριάδη Β., Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1983, 4ον, σσ. 566.
Δρακοπούλου Ε., Ἡ πόλη τῆς Καστοριᾶς στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 307 - 314+5 πίν.
Ἐτζεόγλου Ρ., Quelques aspects des agglomérations paléochrétiennes au sud-est de la Laconie, GH, σσ. 99 - 107.
— Καρυούπολη, μιὰ ἐρειπωμένη βυζαντινὴ πόλη, ΑΣ 9, 1988, σσ. 3 - 60 [ἑλληνικὴ βελτιωμένη μορφὴ μελέτης δημοσιευθείσης ἐν Byzantion 52, 1982, σσ. 83 - 123].
Εὐαγγελάτου - Νοταρᾶ Φ., «Χώρα Ἀχαΐας», ΠΒ'ΣΑΣ, σσ. 219 - 224.
— Ὁ σεισμὸς τοῦ 1402 στὴν Ἀχαΐα καὶ ἄλλες περιοχές, ΠΒ'ΣΑΣ, σσ. 241 - 251.
— Ἡ Μεθώνη, σταθμὸς στὰ ταξίδια βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων στὴ Δύση, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 97 - 107.

Εὐαγγελάτου - Νοταρᾶ Φ., Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ «σημειώματα» κωδίκων, Ἠπειρ. Χρ. 27, 1985, σσ. 115 - 126.
— Πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴ Θράκη τὸ θέρος τοῦ 1247, BF 14, 1989, σσ. 187-197.
Evgenidou D., Servia and Moglena. Two Byzantine cities of Macedonia, ΙΓ 2, 1988, σσ. 15 - 22.
Ζακυθηνοῦ Δ. Α., Rome dans la pensée politique de Byzance du XIIIe au XVe siècle. La «Théorie Romaine» à l'épreuve des faits, ΑΣτρ 1, σσ. 207 - 221.
Zachariadou E., Ottoman Diplomacy and the Danube Frontier (1420 - 1424), Okeanos, σσ. 680 - 690.
— Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300 - 1415), Venice 1983, 8ον, σσ. XXXVI+270.
— Πολίχνη καὶ Πολίχνιον, ΑΣβ 1, σσ. 242 - 247.
— Notes sur la population de l'Asie Mineure turque au XIVe siècle, BF 12, 1987, σσ. 221 - 231.
— Romania and the Turks, c. 1300 - c. 1500, London, Variorum Reprints 1985, 8ον, σσ. 304 [ἀνατυποῦνται 17 μελέται].
Ζέπου Π. Ι., Καλλιεργηταὶ ξένης γῆς εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 27 - 44.
Ζήση Θ., Ὁ Χριστιανισμὸς στὴ Βόρειο Ἤπειρο κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, σσ. 229 - 240.
Ἡλιοῦ Φ., Συγχωροχάρτια, Ἱστορ. 1, 1983, σσ. 35 - 84.
Theodoridis D., Theognostos Melissenos, Katepan von Mesopotamia, BZ 78, 1985, σσ. 363 - 364+1 πίν.
Theocharides I., The Stand of the Byzantine Emperor on the Battle of Varna (1444) according to Greek Sources, EB 23/1, 1987, σσ. 107 - 119.
— Γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς δραγομανίας στὴν Κύπρο ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Γ', σσ. 65 - 75.
Ἰορδάνογλου Ι., Οἱ Γκαγκαοῦζοι καὶ ἡ καταγωγή τους, ΔΚΜΣ 5, 1984 - 85, σσ. 391 - 409.
Κακλαμάνη Σ. Ε., Τὸ ἐπιστολάριο τοῦ Κρητικοῦ λογίου Ἀντωνίου Καλλέργη (1542 Μαρτ. 25 - 1543 Ἰαν. 10), ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 150 - 163+1 πίν.
— Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου (1511 - 1525), Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 283 - 294.
Καλλίτσα - Ζερβαντωνάκη Α., Προβλήματα συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν ἐνετικῶν τειχῶν Ἡρακλείου, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 144 - 149+3 πίν.
Καλαϊτζάκη Β., Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, 827 - 961 μ.Χ., Ἀθῆναι 1984, 12ο, σσ. 303+2 χάρτ.
Καραγεώργου Β. Σ., Ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, Μεσαιωνικὴ Περίοδος, Ἀθήνα 1987.
Καραγιαννοπούλου Ι., Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς προσδέσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Θεσσαλονίκης 21, 1982, σσ. 961-70.
— Συμβολὴ στὴν ἀγροτικὴ ἱστορία τοῦ μεταγενεστέρου βυζαντινοῦ κράτους, ΕΕΦΣΠΘ 21, 1983, σσ. 165 - 200.
— Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς 7 - 9 αἰ., ΕΕΦ ΣΠΘ 22, 1984, σσ. 211 - 229.
— Die Bindung der Agrarbevölkerung an die Scholle und ihre Ursachen, FLAEB σσ. 93 - 96.

Καραγιαννοπούλου Ι., Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος. Τόμ. Α'. Κρατικὴ Ὀργάνωση - κοινωνικὴ δομή, Ἀθῆναι 1985, 12ον, σσ. 241.
— Τόμ. Β'. Ἱστορικὴ ἐξέλιξη 324 - 1453, Ἀθῆναι 1985, 12ον, σσ. 231.
— Κροῦμος καὶ Φίλιπποι. Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικὲς ἐπιχειρήσεις στὰ 812 - 814, ΑΣτρ 1, σσ. 101 - 109.
— Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικὲς σχέσεις στὰ ἔτη 963 - 969 (χρονολογικὲς παρατηρήσεις), Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 183 - 199.
— Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμος 1 : Γενικὴ εἰσαγωγὴ - Ἱστορία πρώιμου βυζαντινῆς περιόδου (324 - 565 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη 1987 (ἀνατύπ.).
— Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμος 2 : Ἱστορία μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565 - 1081 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη 1987 (ἀνατύπ.).
— (συνεργασία Θ. Κορρέ), Ἡ Βυζαντινὴ Ἱστορία ἀπὸ τὶς πηγές, Θεσσαλονίκη 1987².
— Εἰσαγωγὴ στὴ Μεσαιωνικὴ Ἱστορία καὶ τὴ μελέτη της, Θεσσαλονίκη 1987².
— Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη 1988.
Καραμαλούδη Ἀ., Παρατηρήσεις στὸ θεσμὸ τοῦ Πρωτοπατρικίου στὸ πρώιμο Βυζάντιο, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 161 - 168.
— Οἱ μεταβολὲς στὴν πολιτικὴ τοῦ Ζήνωνος μετὰ τὴν πτώση τοῦ Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ οἱ Ὀστρογότθοι ἡγεμόνες (476 - 481), Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 73-90.
Καρποζήλου Α., Οἱ «Ρῶς - Δρομῖται» καὶ ὁ μῦθος τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ὀλέγ, Δωδώνη 12, 1983, σσ. 329 - 346.
— Οἱ Ρῶς Δρομῖται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ὀλέγ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ρωσ.), VVr 49, 1988, σσ. 112 - 118.
Καρρὲρ Γ. Τ., Τὰ οἰκόσημα τοῦ κάστρου τῆς Κῶ, ΔΕΓΕ 4, 1984, σσ. 70 - 90+25 πίν.
Κάσδαγλη Ἄννας - Μ., Εἰσαγωγὴ στὴν ἐραλδικὴ τῆς Ρόδου, ΔΕΓΕ 7, 1988, σσ. 18 - 48.
Κατσαροῦ Β., Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν, Βυζκ 3, 1983, σσ. 111 - 122.
— Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν προβλημάτων Βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεὰ (12ος - 13ος αἰ.) : πηγὲς καὶ δεδομένα, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1501 - 1539.
— Ἀχελῷος : Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης, ΙΓ 1, 1986, σ. 43 - 52.
— Ἡ θέση τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴ «Βυζαντινὴ πόλη» γύρω ἀπὸ τὸ λόφο «Ἐπισκοπή» κοντὰ στὸ χωριὸ «Μάστρον» τῆς Αἰτωλίας, ΙΓ 2, 1988, σσ. 198 - 201.
— Ἀνέκδοτο «σημείωμα διαζυγίου» τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ τὸν κώδ. Vat. Gr. 1891 καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ συντάκτη ἐπισκόπου Κίτρους Ἰωάννου, ἐν : *Μνήμη Λίνου Πολίτη,* Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 53 - 63+1 πίν.
Κεφαλληνιάδη Ν., Οἱ Κρίσπι τῆς Νάξου καὶ τὰ οἰκόσημά τους. Γενεαλογικὰ καὶ ἐραλδικὰ στοιχεῖα, ΔΕΓΕ 3, 1982, σσ. 92 - 108+15 πίν.
Κίσσα Σ. - Σαββοπούλου Ξ., Τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο τοῦ Μελανθίου Κιλκίς, ΙΓ 1, 1986, σσ. 203 - 204.
Kitromilides P., Law and Humanism in cretan culture. The evidence of an early seventeenth Century library catalogue, ΠΕ'ΔΚΣ, Β', σσ. 183 - 196.
Kolias T. G., Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung, Wien 1988, 8ον, σσ. 285+30 πίν.
— Essgewohnheiten und Verpflegung im Byzantinischen Heer, Byzantios, σσ. 193 - 252.

K o l i a s T. G., The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 129 - 135.

Κ ό λ ι α - Δ ε ρ μ ι τ ζ ά κ η 'Α., 'Η ἰδέα τοῦ «ἱεροῦ πολέμου» στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. 'Η μαρτυρία τῶν Τακτικῶν καὶ τῶν Δημηγοριῶν, ΚΠ, σσ. 39 - 55.

Κ ο λ τ σ ί δ α - Μ α κ ρ ῆ 'Ι., Μολυβδόβουλλο ἀξιωματούχου Μαρωνείας, BF 14, 1989, σσ. 265 - 272.

K o l y v a - K a r a l e k a M., La Penetrazione della repubblica Veneta nella contea Palatina degli Orsini e nel ducato dei di Tocco nelle isole ionie, dalla quarta crociata alla prima guerra veneto-turca, ΙΕ 1, 1988, σσ. 75 - 86.

Κ ο λ υ β ᾶ - Κ α ρ α λ έ κ α Μ., - Μ ο ά τ σ ο υ Ε., 'Αποκατάσταση Ναυπλιωτῶν καὶ Μονεμβασιωτῶν προσφύγων στὴν Κρήτη τὸ 1548, BNJ 22, 1985, σσ. 375 - 452+ 1 πίν.

Κ ο ν ό ρ τ α Π., Les contributions ecclésiastiques «patriarchiké zeteia» et «basilikon charatzion». Contribution à l'histoire économique du Patriarcat Oecuménique aux XVe et XVIe siècles, ΕΜ 3, σσ. 217 - 255.

— 'Η ἐξέλιξη τῶν «ἐκκλησιαστικῶν» βερατίων καὶ τὸ «προνομιακὸν ζήτημα». 'Η περίπτωση τοῦ νόθου βερατίου τοῦ Μητροπολίτη Λαρίσσης Λεοντίου (1604), 'Ιστορ. 9, 1988, σσ. 259 - 286.

Κ ό ν τ η Β., Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ νομοῦ 'Αργολίδας, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 169 - 202.

— Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς 'Αρκαδίας (395 - 1209), Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 91 - 124.

Κ ο ρ δ ώ σ η Μ. Σ., 'Ιστορικὰ - τοπογραφικὰ Μορέως κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β', Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, σσ. 153 - 160.

— 'Η κατάκτηση τῆς Νότιας 'Ελλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. 'Ιστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα, ΙΓ 1, 1985, σσ. 53 - 194 (καὶ αὐτοτελῶς, Θεσσαλονίκη 1986).

— Τὸ βυζαντινὸ Νίκλι, ΙΓ 1, 1986, σσ. 197 - 198.

— 'Η πρώτη μνεία τοῦ 'Εξαμιλίου καὶ ὁ Δίολκος, ΙΓ 1, 1986, σσ. 190.

— Κόρινθος καὶ ῞Αγιος Γεώργιος (Νεμέα). Σχέσεις φρουρίου καὶ κάτω πόλεως (ἀπὸ 14ο - 18ο αἰ.), Πρακτικὰ Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Κορινθιακῶν 'Ερευνῶν, 'Αθῆναι 1986, σσ. 49 - 56.

— 'Η περιγραφὴ τῆς Νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν ῎Αραβα περιηγητὴ Édrisi, ΠΒ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 261 - 268+1 πίν.

— 'Η ἀρχαία ἀρκαδικὴ πόλη Κορώνη καὶ ἡ βυζαντινὴ Σαρσοκορώνη (γ' αἰ. π.Χ. - θ' αἰ. μ.Χ.) Δωδώνη 16, 1987, σσ. 243 - 252.

— Τὸ ἐμπόριο στὴ Βυζαντινὴ Λακωνία (Θ' αἰ. - 1204), ΠΑ'ΣΛΜ, σσ. 107 - 112.

— Σκέψεις γιὰ τὴ σύνθεση μιᾶς ἱστορίας τῆς Γεωγραφίας στὸ Βυζάντιο, ΙΓ 2, 1988, σσ. 131 - 144.

— Τὰ ὅρια τῆς Οἰκουμένης στὸ Νότο κατὰ τὸν Κοσμᾶ 'Ινδικοπλεύστη, ΙΓ 2, 1988, σσ. 155 - 166.

— 'Η «ἄλλη 'Ινδική» καὶ ἡ νῆσος «Διβοῦς» τοῦ Φιλοστόργιου, ΙΓ 2, 1988, σσ. 167 - 178.

— 'Ιστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς 'Αγιονορίου, ΙΓ 2, 1988, σσ. 219 - 226.

— Οἰκιστικὲς φάσεις τοῦ 'Αγιονορίου, ΙΓ 2, 1988, σσ. 263 - 269.

— Πελοποννησιακοὶ θρῦλοι καὶ ἱστορία. Τὸ πάρσιμο τοῦ κάστρου τῆς ῎Αλβενας — ἡ βρύση «στοῦ Φραντζῆ» 'Αγιονορίου — ὁ πύργος τοῦ Λικοβονοῦ καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, Σύνδειπνον, σσ. 101 - 110.

Κ ο ρ ρ ὲ Θ., 'Ο προβληματισμὸς γύρω ἀπὸ τὸ ὑγρὸ πῦρ τῶν Βυζαντινῶν, Βυζκ 3, 1983, σσ. 123 - 134.

— 'Υγρὸν πῦρ : ἕνα ὅπλο τῆς βυζαντινῆς ναυτικῆς τακτικῆς, Θεσσαλονίκη 1985, 8ον, σσ. 95.

Κ ο υ ν τ ο ύ ρ α - Γ α λ ά κ η Ε., 'Η ἐπανάσταση τοῦ Βαρδάνη Τούρκου, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 203 - 215.

— Κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις καὶ στρατὸς στὰ τέλη τοῦ η' αἰώνα, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 125 - 138.

— 'Η 'Αγία Εὐφημία στὶς σχέσεις παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 59 - 75.

Κ ο υ τ α β ᾶ - Δ ε λ η β ο ρ ι ᾶ Β., 'Ο γεωγραφικὸς κόσμος τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου καὶ ἡ χαρτογραφικὴ ἀποτύπωσή του, ΚΠ, σσ. 69 - 78+3 χάρτ.

Κ ο υ τ σ ο ύ κ η Κ., Μερικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς σκέψεις Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ (1597 - 1682), Σύναξις, σσ. 146 - 168.

Κ ρ α β α ρ τ ό γ ι α ν ν ο υ Δ., 'Απόψεις περὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Βουλγάρων στὴν 'Ελλάδα τὸν 10ο αἰ. καὶ τὸ δαλματικὸ τοπωνύμιο Σάλωνας, ΒΔ 1, 1987, σσ. 213 - 220.

— Θησαυροὶ ποὺ χάνονται. Μὲ ἀφορμὴ διασκορπισμένο εὕρημα ἐκ Θηβῶν μεσαιωνικῶν νομισμάτων, Τετράμηνα, τεῦχ. 31/33, 1987, σσ. 2181-2187 [= ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 591 - 597].

Κ ρ α ν τ ο ν έ λ λ η Α., 'Ιστορία τῆς πειρατείας στοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας 1390 - 1538, 'Αθῆναι 1985, 12ον, σσ. 473.

Κ ρ ι ά ρ η Α. Ι., Κρήτη καὶ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ἐπὶ Κομνηνῶν, ΑΠ 38, 1984, σσ. 395 - 407.

Κ ύ ρ ρ η Κ. Π., Cyprus as a Trade Station between East and West in the Middle Ages, ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 1 - 3.

— The Nature of the Arab-Byzantine relations in Cyprus from the middle of the 7th to the middle of the 10th century A.D., Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 149 - 175.

— Χαρακτηριστικὰ τῆς κυπριακῆς ἱστορίας κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο, Πρακτικὰ Συμποσίου Κυπριακῆς 'Ιστορίας, 'Ιωάννινα 1984, σσ. 17 - 40.

— Mercenaires Albanais en Chypre au Moyen Age, RSBS 4, 1986, σσ. 117-134.

— Cypriot Ascetics and the christian Orient, ΒΔ 1, 1987, σσ. 95 - 108.

— Modes de survivance, de transformation et d'adaptation du régime colonial latin de Chypre après la conquête ottomane, ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 255 - 268.

Κ υ ρ τ ά τ α Δ., Στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τοῦ Πόντου, ΔΚΜΣ 5, 1984 - 85, σσ. 45 - 69.

— 'Η παρακμὴ τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος. Νέες προσεγγίσεις σ' ἕνα παλαιότερο θεωρητικὸ σχῆμα, Μνήμων 11, 1987, σσ. 199 - 207.

Κ ω ν σ τ α ν τ α κ ο π ο ύ λ ο υ 'Α γ γ ε λ ι κ ῆ ς, 'Ιστορικὴ γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος - 6ος αἰώνας), 'Ιωάννινα 1984, 8ον, σσ. 457+3 χάρτ.

— L'éparque de Thessalonique : les origines d'une institution administrative (VIIIe - IXe siècles), Ε'ΔΣΝΕ, σσ. 157 - 162.

Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ Ε., Der Beitrag der Byzantinischen Gelehrten zur Abendländischen Renaissance des 15. Jhs., Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1003 - 1017.

— 'Ο ρόλος τοῦ Λατίνου 'Αρχιεπισκόπου τῆς Θήβας Σίμωνα τοῦ 'Ατουμάνου στὶς ἐκκλησιαστικοπολιτικὲς διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 457 - 479.

Λαζάρου Α. Γ., Προσωπογραφία 'Αρβανιτῶν, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 643 - 665.
Λαΐου 'Αγγελικῆς, Quelques observations sur l'économie et la société de Crète vénitienne, BI, σσ. 177 - 198.
— Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle, Font. Min. VI, σσ. 275 - 323.
— In the Medieval Balkans : Economic Pressures and conflicts in the Fourteenth Century, BM, σσ. 137 - 162.
— Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women, BF 9, 1985, σσ. 59 - 102.
— The Festival of «Agathe» : comments on the Life of Constantinopolitan women, ΑΣτρ 1, σσ. 111 - 122.
— 'Ο θεσμὸς τῆς μνηστείας στὸ δέκατο τρίτο αἰώνα, ΑΣβ 1, σσ. 280 - 298.
— Un notaire vénitien a Constantinople : Antonio Bresciano et le commerce international en 1350, ἐν : *Les Italiens a Byzance,* Paris 1987, σσ. 79 - 151.
— 'Η ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχή. Μετάφρασις 'Αγλαΐας Κάσδαγλη, 'Αθήνα 1987, 8ον, σσ. 451.
Λαμπάκη Σ., 'Ο 'Ιωάννης "Αγγελος Δούκας καὶ τὰ τελευταῖα περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 440 - 443.
— 'Ο Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης καὶ ὁ «Σικελὸς ρήξ». Σχόλια σχετικὰ μὲ τὴ στάση τοῦ Εὐσταθίου ἀπέναντι στὸν Νορμανδὸ Γουλιέλμο Β', ΒΔ 2, 1988, σσ. 183 - 186.
Lampakis S. - Savvides A., The contribution of the programme «Byzantine History Data Bank» (CBR/HNRF) to the study of Byzantine and Medieval Balkan prosopography and topography, EB 25/3, 1989, σσ. 111 - 115.
Λαμπροπούλου Α., Χελιδοβοῦνι Λακωνίας, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 101 - 123.
Lampsidis O., Grand Comnène Paléologue, Byzantion 54, 1984, σσ. 225 - 228.
— Zur Sebastokratorissa Eirene, JÖB 34, 1984, σσ. 91 - 105.
— Ansiedlung von Russen im mittelalterlichen Pontos (Kleinasien), ΑΠ 40, 1985, σσ. 3 - 6.
— Kurzer Kommentar zur Kleinchronik 6, JÖB 37, 1987, σσ. 201 - 203.
Λεοντσίνη Γ. Ν., Οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ ἡ ἔκταση τῆς πολιτικῆς ἀρρυθμίας στὰ Κύθηρα κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας, Τὸ 'Ιόνιο. Πρακτικὰ Συμποσίου 1984, 'Αθήνα 1984, σσ. 159 - 177.
Leontsini Stavroula, Die Prostitution im frühen Byzanz, Wien 1989, 12ον, σσ. 202.
Λέτσιου Δ. Γ., Βυζάντιο καὶ 'Ερυθρὰ Θάλασσα. Σχέσεις μὲ τὴ Νουβία, Αἰθιοπία καὶ Νότια 'Αραβία ὡς τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση, 'Αθήνα 1988, 12ον, σσ. 398.
— 'Ηπειρῶτες φιλοχρήματοι καὶ ἡ «φιλοχρημοσύνη» τοῦ 'Αναστασίου Α' κατὰ τὸν 'Ιωάννη Λυδό, 'Ηπειρ. Χρ. 27, 1985, σσ. 15 - 27.
Λινάρδου Γ. Σ., 'Η κερκυραϊκὴ κοινωνία ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μέχρι καὶ τὴ βενετσιάνικη κατοχὴ καὶ ἡ ἐξέγερση τῶν Κερκυραίων χωρικῶν στὰ 1640, Κερ. Χρον. 27, 1983, σσ. 9 - 60.
Λουγγῆ Τ. Κ., 'Ο «πρῶτος αὐτοκράτωρ Ρωμαίων» καὶ «ὁ πρῶτος Ρωμαίων ἁπάντων». 'Η ἀνολοκλήρωτη reconquista, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 217 - 247.
— Le programme politique des «Romains Orientaux» après 476. Une répétition generale ?, ἐν : *La nozione di «Romano» tra cittadinanza e universalità,* Roma 1983, σσ. 369 - 375.
— 'Η προφεουδαρχικὴ περίοδος στὸ Βυζάντιο, 'Επιστημονικὴ Σκέψη 15, 1983, σσ. 23 - 29.

Λουγγῆ Τ. Κ., Σχετικὰ μὲ τὸ ταξικὸ περιεχόμενο τῆς «Στάσης τοῦ Νίκα», 'Επιστημονικὴ Σκέψη 22, 1985, σσ. 17 - 24.
— Δοκίμιο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη στὴ διάρκεια τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων», Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 139 - 222 (καὶ αὐτοτελῶς, 'Αθήνα 1985, 8ον, σσ. 104).
— Τὸ Κεφάλαιο 27 τοῦ «De administrando imperio». Προσπάθεια γιὰ μιὰ ἱστορικὴ ἑρμηνεία, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1069 - 1091.
— Γύρω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τιβέριου Κωνσταντίνου, BNJ 22, 1985, σσ. 115 - 125.
— 'Η μεταστροφὴ στὸ Χριστιανισμὸ τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς 'Ανατολικῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα (ρωσ.), FLAEB, σσ. 69 - 72.
— 'Η Κύπρος στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 23 - 26.
— 'Η πολιτικὴ θεωρία σὰν βάση γιὰ μία νέα χρονολόγηση τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, BNEM 9, 1986, σσ. 2 - 8.
— 'Η βυζαντινὴ ἱστοριογραφία μετὰ τὸ λεγόμενο «μεγάλο χάσμα», Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 125 - 163.
— «Da Roma alla terza Roma». Διεθνῆ σεμινάρια ἱστορικῶν σπουδῶν, ΒΔ 1, 1987, σσ. 13 - 17.
— Medieval Geographical Locations File : Actual Status of Research, ἐν : J. - F. Bergier (ed.), *Montagnes, Fleuves, Forêts dans l'Histoire. Barrières ou lignes de convergence?,* Bern 1988, σσ. 236 - 239.
— 'Η 'Ιουστινιάνεια Μεσόγειος καὶ τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς οἰκουμενικῆς ἰδεολογίας, ΒΔ 2, 1988, σσ. 75 - 88.
— Ambassadors, Embassies and Administrative Changes in the Eastern Roman Empire prior to the Reconquista, ἐν : *Das Reich und die Barbaren,* hrsg. von E. Chrysos und A. Schwarcz, Wien 1989, σσ. 143 - 153.
— 'Επισκόπηση Βυζαντινῆς 'Ιστορίας 324 - 1204, 'Αθήνα 1989, 12ον, σσ. 304.
Μαλάμογλου Εὔης, 'Η πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου ἐν ὄψει τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων στὸν 14ο αἰ. καὶ ἡ ἀπεικόνισή της στὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν ἱστοριογράφων τῆς ἐποχῆς, ΒΔ 1, 1987, σσ. 129 - 138.
— Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι γιὰ τὴ σύνθεση, τὴν τακτικὴ καὶ τὴ στρατηγικὴ τῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων κατὰ τὸν 14ο αἰώνα, ΒΔ 2, 1988, σσ. 49 - 56.
Μαλιγκούδη Φ., Die altbulgarischen Inschriften als Geschichtsquelle, BHR 13/2, 1985, σσ 38 - 42.
— Zur frühslavischen Sozialgeschichte im Spiegel der Toponymie, EB 21/1, 1985, σσ. 87 - 91.
— 'Η σλαβο-ἑλληνικὴ συμβίωσις ἐν Βυζαντίῳ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν τοπωνυμίων (ρωσ.), VVr 48, 1987, σσ. 44 - 52.
— Σλάβοι στὴ μεσαιωνικὴ 'Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1988, 12ον, σσ. 132+1 χάρτ.
Μαλτέζου Χ. Α., 'Η παρουσία τῆς γυναίκας στὶς νοταριακὲς πράξεις τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας, Κρητολογία 16 - 19, 1983 - 84, σσ. 62 - 79.
— Προσωπογραφικὰ Βυζαντινῆς Πελοποννήσου καὶ ξενοκρατούμενου ἑλληνικοῦ χώρου (μὲ ἀφορμὴ τὸν φάκελο Foscari τῆς Βενετίας), Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 1-27.
— Τιμὲς ἀγαθῶν καὶ ἀμοιβὲς ἐργασίας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αἰ.), Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 1 - 32.
— 'Ο ὅρος «metacherissi» στὶς ἀγροτικὲς μισθώσεις τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1135 - 1146+1 πίν.

Μαλτέζου Χ. Α., Ἡ περιπέτεια ἑνὸς ἑλληνόφωνου Βενετοῦ τῆς Κύπρου (1571), ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 215 - 239+3 πίν.
— Ἡ μεταφορὰ τῆς ἕδρας τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Παράδοση καὶ πραγματικότητα, ΒΕ, σσ. 195 - 208.
— L'immagine della provincia bizantina presso gli occidentali dopo il 1204, RSBS 4, 1986, σσ. 205 - 212.
— Ἡ γυναίκα στὴ Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ἀρχαιολογία 21, 1986, σσ. 37 - 40.
— «Ὀσπίτια καὶ ὀσπιτοχαλάσματα» Ἀντωνίου τοῦ Ἐπάρχου καὶ Ἀλεξίου τοῦ Ραρτούρου, ΔΙΑ 2, 1986, σσ. 37 - 53.
— Βενετικὴ μόδα στὴν Κρήτη (τὰ φορέματα μιᾶς Καλλεργοπούλας), ΑΣτρ 1, σσ. 139 - 147.
— Τρία κυπριακὰ ἀφιερωτήρια ἔγγραφα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς λατινοκρατούμενης Κύπρου, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 1 - 17.
— Τὸ παιδὶ στὴν κοινωνία τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης, Κρητ. Χρ. 27, 1987, σσ. 214 - 227.
— Métiers et salaires en Crète vénitienne (XVe siècle), BF 12, 1987, σσ. 321 - 341.
— Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1211 - 1669) ἐν: *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*. Τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 105 - 161.
Μαμώνη Κυριακῆς, Ἡ Βυζαντινὴ Μεσσήνη (Ἀνατολικῆς Θράκης), BF 14, 1989, σσ. 329 - 342.
Μανούσακα Μ. Ι., Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων Λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, ΠΑΑ 59, 1984, σσ. 194 - 249.
— Ἄγνωστα ἀργυρόβουλλα τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου καὶ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα γιὰ τοὺς φεουδαλικοὺς θεσμοὺς στὴ Φραγκοκρατούμενη, Βυζαντινὴ καὶ Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο, ΠΑΑ 59, 1984, σσ. 343 - 357.
— Le recueil de privilèges de la famille juive Mavrogonato de Crète (1461 - 1642), BF 12, 1987, σσ. 342 - 366.
Mantouvalou M., Romaios - Romios - Romiossyni. La Notion de «Romain» avant et après la chute de Constantinople, ΕΕΦΣΠΑ 28, 1979 - '85, σσ. 169 - 198.
Μαρκομιχελάκη Ἀ., Εἰδήσεις τῶν πηγῶν γιὰ τὸ βυζαντινὸ Χάνδακα, Ἀμάλθεια τεῦχ. 66 - 67, 1986, σσ. 77 - 112.
Μαρκοπούλου Α., Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ στὴν Κρήτη (961), Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1059 - 1067.
— Quelques remarques sur la famille des Genesioi aux IXe-Xe siècles, ZRVI 24 - 25, 1986, σσ. 103 - 108.
— Μιὰ μέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ ἑνὸς δασκάλου στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰώνα, Ἀθήνα 1987, 12ον, σσ. 16.
— Zu den Biographien des Nikephoros Phokas, JÖB 38, 1988, σσ. 225 - 233.
Maropoulou M., L'économie : moyen des transgression ou d'adaptation sociale? Le témoignage de Gennadios Scholarios, EM 3, σσ. 257 - 268.
Μαστροδημήτρη Π. Δ., Ἔκθεση ἐρευνῶν γιὰ τὴν Βενετοκρατούμενη Εὔβοια (1215 - 1470), ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 421 - 436.
Μαυροειδῆ Φ., Ζακυθινὰ Συμβόλαια ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κερκύρας, Δωδώνη 15, 1986, σσ. 175 - 184.
Μαυρομάτη Δ. Κ., Δύο προικοσύμφωνα ἀπὸ τὴ Σητεία τοῦ ιζ' αἰώνα, Σύνδειπνον, σσ. 157 - 164.

Mavrommatis L., La notion de liberté à Byzance à l'époque des Paléologues, ἐν: *La notion de libertè au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident*, Paris 1985, σσ. 253 - 260.
— La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins, EB 21/4, 1985, σσ. 30 - 38.
— Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο Μονῆς Ζωγράφου. Ἔγγραφο πρώτου Δωροθέου, ΑΣβ 1, σσ. 308 - 316.
— Ρωμαίϊκη ταυτότητα, ἑλληνικὴ ταυτότητα (13ος - 15ος αἰ.), Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 183 - 191.
— Note sur la grande propriétè en Macédoine 1337/1338, Byzantion 57, 1987, σσ. 74 - 92+1 πίν.
Μεϊμάρη Ι., The Arab(Hijra) era mentioned in Greek inscriptions and papyri from Palestine, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 177 - 189.
Μέξη Β., Οἱ ἕλληνες stradioti τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς τουρκοκρατίας, ΔΕΓΕ 7, 1988, σσ. 176 - 186.
Μέρτζιου Κ., Ὁ Μυστρᾶς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν (1687 - 1715), ΛΣ 9, 1988, σσ. 226 - 276.
Μισίου Δ., Ἡ πολιτικὴ σημασία τῆς ὀνοματοδοσίας τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Βυζκ 3, 1983, σσ. 135 - 159.
— Δῆμοι καὶ Δημοκρατία στὸ Βυζάντιο, ΑΣβ 1, σσ. 59 - 69.
— Who was the Constantine in the inscription no. 8788 CIG IV? A contribution to the study of the Demes in the period of the Herakleids, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1477 - 1486 (πβλ. Βυζκ 4, 1984, σσ. 75 - 84).
Μοσχονᾶ Ν. Γ., Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Καρόλου Α' Tocco στὴν Ἀργολίδα τὸ 1395, Δίπτυχα 3, 1982 - 83, σσ. 242 - 248.
— Πηγὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Τουρίνου, ΠΙΣ Δ', Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 107 - 116.
— Λατινικὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ φρουρίου τῆς Ἄσου, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 233 - 249.
— Θρησκευτικὲς ἀδελφότητες λαϊκῶν στὰ Ἰόνια νησιά, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 193 - 204+1 πίν.+1 εἰκ.
Μοσχονᾶ Π., Χαρτογραφία τοῦ Ἰονίου, Τὸ Ἰόνιο. Πρακτικὰ Συμποσίου 1984, Ἀθήνα 1984, σσ. 179 - 196.
Μοσχοπούλου Γ. Ν., Ἱστορία τῆς Κεφαλονιᾶς, Τόμος πρῶτος. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς τὸ 1797, Ἀθήνα 1985, 8ον, σσ. 263+53 εἰκ.
— Ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῆς Κεφαλονιᾶς (16ος - 17ος αἰ.), ΚΧ 5, 1986, σσ. 1 - 32.
— Εἰδήσεις γιὰ τὸν Ζακύνθιο σοπρακόμιτο Μούκιο Ρώμα (1669), ΚΧ 5, 1986, σσ. 227 - 234+3 πίν.
— Ἡ κυπριακὴ οἰκογένεια Στράμπαλη στὴν Κεφαλονιὰ (16ος - 17ος αἰ.), ΠΒ'Δ ΚυπρΣ., Β', σσ. 249 - 258.
Μπακιρτζῆ Χ., «...Βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων...», Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1053 - 1058.
Μπαλτᾶ Ε., Ἡ Εὔβοια στὰ τέλη τοῦ ιε' αἰώνα σύμφωνα μὲ ἕνα ὀθωμανικὸ κατάστιχο τοῦ 1472, Ἀντίχαρη, σσ. 315 - 326.
— Ἐνδείξεις γιὰ τὴν κίνηση πληθυσμοῦ καὶ εἰσοδήματος. Τὸ παράδειγμα τῆς Εὐβοίας στὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ., ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 291 - 352.

Μπαλτᾶ Ε., L'Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et Population, Les registres de l'année 1474, Athènes 1989, 8ον, σσ. 450+πίν. [ΑΕΜ, Παράρτημα τόμου 26].

Bernicolas-Hatzopoulos D., A. A sixteenth century description of Crete and of the Ionian islands composed by the Venetian traveller Alessandro Magno, BS 24, 1983, σσ. 29 - 36.

Μπόνη Κ. Γ., Συμβολὴ εἰς περαιτέρω ἔρευναν τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῶν ἱεραποστόλων τῶν Σλάβων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 424-451.

Μπούτσικα Α., Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἠλεία 1205 - 1428. Ἡ κυριαρχία τῶν ξένων καὶ ἡ πολιτική τους, Ἀθήνα 1985, 8ον, σσ. 248.

Nastase D., Le Patronage du Mont Athos au XIIIe siècle, Cyrillomethodianum 7, 1983, σσ. 71 - 87.
— Λανθάνουσα ἀθωνιτικὴ μονὴ τοῦ 10ου αἰώνα, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ 287 - 293.
— Les débuts de la communauté oecuménique du Mont Athos, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 251 - 314.
— Les débuts de l'Église Moldave et le siège de Constantinople par Bajazet Ier, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 205 - 213.
— Imperial Claims in the Romanian principalities from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New contributions, ἐν L. Clucas (ed.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, New York 1988, σσ. 185 - 224.

Ναυπλιώτη-Σαραντηνοῦ Ι., Τὸ δουκάτο τῆς Νάξου καὶ ἡ δυναστεία τῶν Σανούδων, ΔΕΓΕ, 6, 1986, σσ. 65 - 127+πίν.
— Σαραντηνοὶ - Βυζάντιο - Νάξος. Ἡ πορεία μιᾶς οἰκογένειας μέσα στοὺς αἰῶνες, ΒΔ 2, 1988, σσ. 57 - 73+12 πίν.
— Ἡ σφραγίδα τῶν Σομμαρίπα τῆς Ἄνδρου (1440 - 1566), ΔΕΓΕ 7, 1988, σσ. 201 - 211.

Νεράντζη-Βαρμάζη Β., Ἕνα συνοδικὸ ἔγγραφο τοῦ Νοεμβρίου 1367, Βυζκ 3, 1983, σσ. 75 - 82.
— Οἱ Βυζαντινοὶ ταβουλλάριοι, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 261 - 267.
— Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ τέλος τοῦ κινήματος τῶν Ζηλωτῶν, 1350 - 1387, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 219 - 229.
— Κωνσταντινούπολη 1360 - 1370. Μιὰ περίοδος ἀποθάρρυνσης, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 923 - 935.
— Ἡ ἐποχὴ τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου, ΠΣΦ, σσ. 37 - 47.

Νιαβῆ Π., The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802 - 811), Athens 1987, 12ον, σσ. 314.
— Ἡ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Α' κατὰ τὶς ἀνατολικὲς πηγὲς (μουσουλμανικὲς καὶ συριακές), ΒΔ 1, 1987, σσ. 161 - 170.
— Οἱ βίοι ἁγίων καὶ οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη ὡς πηγὲς γιὰ τὴ βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α', ΒΔ 2, 1988, σσ. 187 - 197.

Νίκα Κ., Μία προσπάθεια γιὰ ἀπελευθέρωση τῆς Κύπρου στὰ 1606, ΠΒ'ΔΚυπρ Γ', σσ. 23 - 32+2 πίν. (σσ. 33 - 34).

Nicolaou A., Richard Coeur de Lion et Chypre, ἐν: *Contribution de Chypre à la civilisation néohellénique*. Actes du VIIIème Congrès International des néohellénistes des universités francophones, Montpellier 1984, σσ. 35 - 67.

Νικολάου Κ., Ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο, Ἀρχαιολογία, τεῦχ. 21, 1986, σσ. 28 - 31.

Ντούρου-Ἠλιοπούλου Μ., Ἡ Ἀνδεγαβικὴ κυριαρχία στὴν Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266 - 1285) (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 60), Ἀθήνα 1987, 8ον, σσ. 262.

Ντούρου-Ἠλιοπούλου Μ., Πρεσβεία τῶν κατοίκων τοῦ Βενετοκρατούμενου Χάνδακα στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα (1561), Παρουσία 5, 1987, σσ. 355 - 397.
— Τὸ φεουδαρχικὸ ἱππικὸ τῆς Κρήτης στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα, Παρουσία 6, 1988, σσ. 299 - 339.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., Constantinople centre de pouvoir et d'autorité, Βυζκ 5, 1985, σσ. 19 - 32.
— Ἡγεμονικὴ ἰδέα καὶ Βυζαντινὲς ἐπιδράσεις στὴ Βουλγαρία ὡς τὸν ἐκχριστιανισμὸ (681 - 864). Ἡ μαρτυρία τῶν πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1355 - 1370.
— Les slaves dans l'empire byzantin, ΠΔΒΣ 17ου, σσ. 346 - 367.
— Sur la diplomatique byzantine à l'époque de l'Empire de Nicée, Βυζκ 3, 1983, σσ. 161 - 173 (πβλ. VVr 48, 1987, σσ. 64 - 72).

Οἰκονομάκη Ν. Ε., Ἱστορικότητα καὶ γραμματειακὴ ὑπόσταση τοῦ ἐπὶ Ἄμπν-Ἄλ-Μαλὲκ συμβουλίου περὶ Κύπρου, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 11 - 22.
— Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Πελοπόννησος τὸ 10ο αἰ. μ.Χ. κατὰ σύγχρονες εἰδήσεις τῆς ἀραβικῆς γραμματείας, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 119 - 127.

Οἰκονομίδη Ν., Οἱ Βυζαντινοὶ δουλοπάροικοι, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 295 - 302.
— Presthlavitza, the Little Preslav, SF 42, 1983, σσ. 1 - 9.
— The usual Lead Seal, DOP 37, 1983, σσ. 147 - 157.
— Ὁ Μέγας Δρουγγάριος Εὐστάθιος Κυμινειανὸς καὶ ἡ σφραγίδα του (1099), Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 899 - 907.
— La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle, RÉB 43, 1985, σσ. 167 - 195.
— Byzantine Lead Seals, Washington 1985, 8ο, σσ. 28+81 εἰκ.
— A collection of dated byzantine seals, Washington 1986, 8ο, σσ. 175.
— A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, REB 44, 1986, σσ. 263 - 267.
— Silk Trade and Production in Byzantium from the 6th to the 9th century: the seals of kommerkiarioi, DOP 40, 1986, σσ. 33 - 53.
— Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice, SF 45, 1986, σσ. 1-24.
— The Lead Blanks used for Byzantine Seals, ἐν: *Studies in Byzantine Sigillography*, Washington D.C. 1987, σσ. 97 - 103.
— Le Boullotérion du Cesar Constant (336/337), trouve à Beaumont-sur-Oise, ἐν: *Studies in Byzantine Sigillography*, Washington D.C. 1987, σσ. 105 - 115+3 πίν.
— Des Valaques au service de Byzance? A propos de l'utilisation du Mot κομέντον aux 10e et 11e siècles, RESEE 25/2, 1987, σσ. 187 - 190.
— Ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὸ Βυζάντιο, ΒΕ, σσ. 247 - 253.
— Ἡ ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα γύρω στὸ ἔτος 1000, Ἱστορ. 7, 1987, σσ. 15 - 26.
— De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité à propos du premier cadastre byzantin, ZRVI 26, 1987, σσ. 9 - 19.
— Byzantium between East and West (XIII - XV cent.), BF 13, 1988, σσ. 319 - 332.
— Mount Athos: Levels of Literacy, DOP 42, 1988, σσ. 167 - 178.
— Middle Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament, ἐν: *Gonimos*. Neoplatonic and Byzantine Studies presented to L.G. Westerink at 75, Buffalo, N.Y., 1988, σσ. 121 - 136.

Οἰκονομίδου Α., - Τουράτσογλου Ι., - Τσούρτη Κούλη Η., - Κρίκου-

Γαλάνη Μ., Ὁ θησαυρὸς «Κομοτηνῆς»/1979(;) : συμβολὴ στὴν κυκλοφορία τῶν τεταρτηρῶν τοῦ ιβ' αἰ. μ.Χ., BF 14, 1989, σσ. 365 - 428.

Οἰκονομίδου - Καραμεσίνη Μ., Τρεῖς «Θησαυροὶ» τοῦ 13ου αἰώνα τοῦ νομισματικοῦ Μουσείου 'Αθηνῶν, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 981 - 997+5 πίν. (σσ. 998 - 1002).

Οἰκονόμου Ν., Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα ; ΔΕΓΕ 6, 1986, σσ. 9 - 20.

Παλιούρα Θ., Καλυδὼν - Καλυδώνιοι - Λίμνη Καλυδῶνος, ΙΓ 1, 1986, σσ. 195-196.

Πάλλα Δ. Ι., Εὔροια - Γλυκή. Τοπογραφικὰ - ἁγιολογικὰ - ἱστορικά, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 547 - 566.

— Εὐρώπη καὶ Βυζάντιο, ΒΕ, σσ. 9 - 61+23 πίν.

Παναγιωτάκη Ν. Μ., Περιπέτειες τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας, Παλίμψηστον 4, 1987, σσ. 205 - 212.

— Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατία, ἐν : *Κρήτη. Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 163 - 195.

Panayotopoulos V., Artisanat : organisation du travail et marché aux Balkans XVe- XIXe s., EM 2, σσ. 253 - 258.

Pantos P., Ein «Königliches» ostgotisches Grab bei Stabulum Diomedis in Thrakien : erste historische und topographische Gedanken, BF 14, 1989, σσ. 485 - 496.

Παπαγγέλου Ι., Εἰδήσεις γιὰ τὰ ἰβηριτικὰ μετόχια τῆς Ἱερισσοῦ, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1567 - 1618.

Παπαγιάννη Ἐ., Μοναχοὶ καὶ μαύρη ἀγορὰ στὸ 12ο αἰώνα. Παρατηρήσεις σὲ προβλήματα τοῦ 'Επαρχικοῦ Βιβλίου, Βυζκ 8, 1988, σσ. 59 - 76.

Παπαδάκη Α., 'Αξιώματα στὴ Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ 16ο καὶ 17ο αἰώνα, Κρητ. Χρ. 26, 1986, σσ. 99 - 136.

Παπαδία - Λάλα Α., «Cittadini» καὶ κάτοικοι πόλεων. Κοινωνικὴ διαστρωμάτωση στὰ βενετοκρατούμενα Χανιὰ (μέσα 16ου - 17ου αἰώνα), ἐν : *Νεοελληνικὴ Πόλη* Α', 'Αθήνα 1985, σσ. 59 - 66.

— Τὸ Monte di Pietà τοῦ Χάνδακα (1613 - μέσα 17ου αἰώνα). Συμβολὴ στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, 'Αθήνα 1987, 8ον, σσ. 220.

Παπαδοπούλου Ε., Οἱ πρῶτες ἐγκαταστάσεις Βενετῶν στὴν Κύπρο, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 303 - 332.

Παπαδοπούλου Θ., Στοιχεῖα διαγραφῆς τοῦ Βυζαντινοαιθιοπικοῦ πολιτιστικοῦ χώρου, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 673 - 692.

Παπαδόπουλου Σ. Ι., Τὸ Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου (Ι.Μ.Χ.Α.) τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ συμβολή του στὴν ἔρευνα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας, ΠΒ' ΔΚυπρ.Σ, Γ', σσ. 227 - 233.

— Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐξέγερσης τοῦ Βίκτωρα Ζεμπετοῦ (ἀρχὲς 17ου αἰ.), ΠΒ'ΔΚυπρ.Σ', Γ' σσ. 35 - 39.

Papazotos A., Recherches Topographiques au Mont Athos, GH, σσ. 149 - 178+15 σχ.+19 φωτογρ.

— Μεσαιωνικὴ τοπογραφία τοῦ Νομοῦ Πιερίας, ΙΓ 1, 1986, σσ. 29 - 42.

— 'Εν ἔτει 1433 ἐπῆραν τὴν Βέροιαν, ΙΓ 2, 1988, σσ. 151 - 154.

Παπαθωμοπούλου Μ., Greek Sources for the History of the Arabs in the pre-islamic period, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 203 - 205.

Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Καλλιόπης, Συμβολὴ στὴ διερεύνηση τῆς οἰκονομίας τῆς Θράκης κατὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο, BF 14, 1989, σσ. 511 - 526.

Papanikolaou A. D., Church and State Relations in Byzantium from 1043 to 1118, Θεολογία 54, 1983, σσ. 351 - 387.

Papoulia B., Das Ende der Antike und der Beginn des Mittelalters in Südost-Europa, E'ΔΣΝΕ, σσ. 61 - 76.

Παπουλίδη Κ., 'Αρσένιος ὁ Γραικός, Βαλκ. Σύμ. 2, 1983, σσ. 47 - 59.

Παρασκευαΐδη Π., Συμμαχία Πέραν, Λέσβου, Χίου, Ρόδου καὶ Κύπρου τὸ 1388, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 155 - 177.

Πασαδαίου Α., Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Ἱστορία - 'Αρχιτεκτονική, 'Αθῆναι 1987, 8ον, σελ. 180+πίν.

Πατούρα Σ., Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ οἱ λαοὶ τοῦ Κάτω Δούναβη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἐμπορικῶν τους σχέσεων (4ος - 6ος αἰ.). Φιλολογικὲς πηγές, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 333 - 359.

— 'Εμπορικὲς σχέσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν λαῶν τοῦ Κάτω Δούναβη (4ος - 6ος αἰ.). 'Αρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ΠΙΣ Δ', Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 91-105.

— Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν βορείων ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας (4ος - 6ος αἰ.). Φιλολογικὲς πηγές, Σύμμεικτα 6, 1985, σσ. 315 - 351.

— Χριστιανισμὸς καὶ ἱεραποστολικὴ δράση στὰ Βαλκάνια κατὰ τὸν 4ο αἰώνα, ΠΙΣ Ϛ' Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 19 - 32.

— Influences culturelles du Bas-Empire sur les peuples du Bas-Danube aux IVe-Ve siècles, FLAEB, σσ. 149 - 155.

— Les invasions barbares en Illyrie et en Thrace (IVe-VIe s.) : consequences démographiques et économiques, E'ΔΣΝΕ, σσ. 191 - 210.

— Ὁ πρώιμος βυζαντινὸς πολιτισμὸς τῆς ἐπαρχίας Μικρᾶς Σκυθίας (σημ. Δοβρουτζᾶς) (4ος - 6ος αἰ.). ΒΔ 1, 1987, σσ. 185 - 211.

— Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (4ος - 5ος αἰ.), Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 215 - 236.

Πατρινέλη Χ. Γ., Κατανομὴ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν σὲ φῦλα καὶ σὲ ὁμάδες ἡλικιῶν (τέλη 16ου - ἀρχὲς 19ου αἰώνα), 'Ελληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 369 - 411.

Πιτσιλλίδη Α., Heraldry on old maps of Cyprus, ΚΣ 48, 1984, σσ. 87 - 98+ 12 πίν.

— Τυπολογικὴ κατάταξη τῶν ἀσημένιων γρόσων τοῦ Πέτρου Α' Λουζινιάνου, ΠΒ' ΔΚυπρΣ Β', σσ. 281 - 296.

Plioni M., Les notables byzantins pendant la première moitié du XVe siècle d'après les chroniquers byzantins, EM 3, σσ. 269 - 276.

Πλουμίδη Γ., Οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, Δωδώνη 12, 1983, σσ. 263 - 281.

— Ἡ φύλαξη τῆς Λευκάδας στὰ 1502, Δωδώνη 15, 1986, σσ. 97 - 102.

— Πρεσβεῖες Κρητῶν πρὸς τὴ Βενετία (1487 - 1558), 'Ιωάννινα 1986, 8ον, σσ. 176.

Πολυχρονίδου - Λουκοπούλου Α., Τόπειρος, πόλις τῆς Θράκης : Προβλήματα ἱστορικῆς γεωγραφίας καὶ τοπογραφίας, BF 14, 1989, σσ. 577 - 599.

Πρωτονοταρίου Π. - Bendall S., Δύο μοναδικὲς νομισματικὲς μαρτυρίες τοῦ Ματθαίου 'Ασάνη Καντακουζηνοῦ ἀπὸ τὴν Θράκη (1354 - 1365), BF 14, 1989, σσ. 601 - 607.

Rizou-Couroupos S., Un nouveau fragment de la κέλευσις d'Héraclius au pape Jean IV, TT, σσ. 531 - 532.

Σαββίδη Α. Γ. Κ., Τὰ χρόνια σχηματοποίησης τοῦ Βυζαντίου 284 - 518 μ.Χ., 'Αθήνα 1983, 12ον, σσ. 150.

Σ α β β ί δ η Α.Γ.Κ., Ὁ βυζαντινὸς ἱστοριογράφος τοῦ ιε' αἰώνα Γεώργιος Σφραντζῆς (Φραντζῆς), Ἀθήνα 1983, 16ον, σσ. 48.
— Ἡ Βυζαντινὴ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων καὶ ἡ ἑλληνοϊταλικὴ διαμάχη γιὰ τὴ Ρόδο τὸ 13ο αἰώνα, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 405 - 423+5 πίν.
— Byzantium's Oriental Front in the first Part of the Thirteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace, Δίπτυχα 3, 1982 - 83, σσ. 160 - 175+5 πίν.
— Ὁ Σελτζοῦκος Ἐμίρης τῆς Σμύρνης Τζαχᾶς (Çaka) καὶ οἱ ἐπιδρομές του στὰ μικρασιατικὰ παράλια, τὰ νησιὰ τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (c. 1081 - 1106). Μέρος Β', Χιακὰ Χρονικὰ 16, 1984, σσ. 51 - 66.
— Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τοῦ Πόντου καὶ οἱ Σελτζοῦκοι τοῦ Rûm (Ἰκονίου) τὴν περίοδο 1205/6 - 1222. Ἡ διήγηση τοῦ Ibn Bibi γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Σινώπης (1214), ΑΠ 39, 1984, σσ. 169 - 193.
— Βυζαντινοὶ Ἐπαναστάτες 1025 - 1261 μ.Χ., ΝΕ 117, 1985, σσ. 390 - 403.
— A Note on the Terms *Rûm* and *Anatolia* in Seljuk and Early Ottoman Times, ΔΚΜΣ 5, 1984 - 85, σσ. 95 - 102.
— Τὸ οἰκουμενικὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἰσλὰμ 518 - 717 μ.Χ., Ἀθῆναι 1985, 12ον, σσ. 280+6 χάρτ.
— Οἱ Κομάνοι (Κουμάνοι) καὶ τὸ Βυζάντιο 11ος - 13ος αἰ. μ.Χ., Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 937 - 955.
— Βυζαντινὸς καὶ Μεσαιωνικὸς καισαροπαπισμός, ΒΝΕΜ 6, 1985, σσ. 22 - 29.
— Ἡ πρώτη βυζαντινὴ ἅλωση. Ἡ σταυροφορία τῆς προδοσίας 1204, ΒΝΕΜ 8, 1985, σσ. 35 - 42.
— Ἡ τελευταία πατζινακικὴ ἐπιδρομὴ στὸ Βυζάντιο, 1122/23, Παρνασσὸς 27, 1985, σσ. 493 - 507+2 πίν.
— Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the early thirteenth century, ΑΠ 40, 1985, σσ. 44 - 46.
— Ὁ Σελτζοῦκος σουλτάνος Ἄλπ-Ἀρσλὰν καὶ τὸ Βυζάντιο, ΒΝΕΜ 7, 1985, σσ. 18 - 25.
— Τὰ Βυζαντινὰ Ἑπτάνησα 11ος - ἀρχὲς 13ου αἰώνα. Τὸ Ναυτικὸ Θέμα Κεφαλληνίας στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, Ἀθήνα 1986, 16ον, σσ. 96.
— The Byzantine Family of Kekaumenos (Cecaumenus) (late 10th - early 12th century), Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 12 - 27.
— Μελέτες βυζαντινῆς ἱστορίας 11ου - 13ου αἰ. Ἐσωτερικὲς διαμάχες (ἐξεγέρσεις) κοινωνία - οἰκονομία - ἐμπόριο - διοίκηση - στρατὸς - ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ - προσωπογραφία - γενεαλογία, Ἀθήνα 1986, 12ον, σσ. 220.
— Τὸ κίνημα τοῦ Μανουὴλ Καμ(μ)ύτζη - Καμίτση στὴ Β.Δ. Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, ΘΗ 12, 1987, σσ. 145 - 157.
— Βυζαντινὰ στασιαστικὰ καὶ αὐτονομιστικὰ κινήματα στὰ Δωδεκάνησα καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, 1189-c. 1240 μ.Χ. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ὑστεροβυζαντινῆς προσωπογραφίας καὶ τοπογραφίας τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀγγέλων, τῶν Λασκαριδῶν τῆς Νίκαιας καὶ τῶν Μεγαλοκομνηνῶν τοῦ Πόντου, Ἀθήνα 1987, 12ον, σσ. 380.
— Σημείωμα γιὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ γενεαλογία καὶ προσωπογραφία. Ἡ κατάσταση τῆς ἔρευνας, Τετράμηνα, τεύχ. 34 - 35, 1987, σσ. 2289 - 2293.
— Ashik-Pasha-Zade on the Conquest of Trebizond by the Ottoman Turks in A.D. 1461, ΑΠ 41, 1987, σσ. 240 - 248.
— Internal Strife and Unrest in Later Byzantium, XIth - XIIIth centuries (A.D. 1025 - 1261). The case of urban and provincial insurrections (causes and effects), Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 237 - 273.

S a v v i d e s A. C. G., Constantine XI Lascaris, uncrowned and ephemeral «Basileus of the Rhomaioi» after the fall of Constantinople to the Fourth Crusade, Βυζκ 7, 1987, σσ. 141 - 174.
— Γενικὸ καὶ λεπτομερὲς σχέδιο ἔκδοσης ἐγχειριδίου Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, ΒΔ 1, 1987, σσ. 221 - 244.
— The Fate of Constance - Anna of Hohenstaufen, empress of Byzantium-in-exile, Βυζκ 8, 1988, σσ. 97 - 118.
— Rhodes from the End of the Gabalas Rule to the conquest by the Hospitallers, A.D. c. 1250 - 1309, ΒΔ 2, 1988, σσ. 199 - 232.
— Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι τὸν ἑνδέκατο αἰώνα, Ἀθήνα 1988², 12ον, σσ. 106.
— Ἡ Βυζαντινὴ Θήβα, 996/7 - 1204 μ.Χ., ΙΓ 2, 1988, σσ. 33 - 52.
— A note on the death of Leo Sgurus in A.D. 1208, BMGS 12, 1988, σσ. 289 - 295.
— Ἡ Ἱστορία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνικοῦ Πόντου στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Λυκείου κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσιπενταετία, ΒΔ 2, 1988, σσ. 251 - 260.
— The *Kleinchroniken* on Byzantium's Relations with the Seljuks and on the Oriental frankish Kingdom's relations with Saladin and the Mameluks (A.D. 1067 - 1291), JOAS 1, 1989, σσ. 30 - 40.
— An Important Recent Contribution to 16th-century Navigation: The Greek Translation of Piri Reis' *Bahriye*, JOAS 1, 1989, σσ. 207 - 214.
Σ α β β ί δ η Α. Γ. Κ. (συνεργασία Δ ε ρ ι ζ ι ώ τ η Λ. Α.), Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς πηγές, Ἀθήνα 1984, 8ον, σσ. 304.
Σ β ο ρ ώ ν ο υ Ν., Διάγραμμα οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, 4ος - 19ος αἰ., Ἀρχαιολογία 7, 1983, σσ. 66 - 71.
— Ἡ Σημασία τῆς ἵδρυσης τοῦ Ἁγίου Ὄρους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου [Ἁγιορειτικὰ Τετράδια 5], Καρυαὶ 1987.
— Παρατηρήσεις γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ΒΕ, σσ. 115 - 152.
Σ δ ρ ό λ ι α Σ., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Φαναρίου τῆς Καρδίτσας (1289 - 1453), ΘΗ 12, 1987, σσ. 129 - 144.
S i d e r a s A., Neue Quellen zum Leben des Despotes Andronikos Palaiologos, BZ 80, 1987, σσ. 3 - 15.
— Bruder oder Freund? Zum Adressaten einer unedierten Grabrede des Makarios Makres, Βυζκ 8, 1988, σσ. 119 - 131.
Σ κ α ρ β έ λ η - Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ Α., Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῆς Παιδείας στὴν Ἤπειρο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, σσ. 339 - 348.
S o p h o c l e o u s A., The Evolution of a geographical phenomenon through a series of ancient maps of Cyprus, ΚΣ 48, 1984, σσ. 99 - 105.
S o u l i s G. C., The Serbs and Byzantium during the reign of tsar Stephen Dušan (1331 - 1355) and his successors, Washington D.C. 1984, 8ο, σσ. XXVI+353.
S o t i r o u d i s P., Untersuchungen zum Geschichtswerk des Johannes von Antiocheia, Θεσσαλονίκη 1989, 8ο, σσ. XVI+224 [ΕΕΦΣΠΘ, Παράρτημα 67].
Σ π έ ν τ ζ α Σ., Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων. Ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ. Οἱ οἰκονο-

μικές, κοινωνικὲς καὶ δημοσιονομικές του ἀπόψεις. Πρόλογος C.M. Woodhouse, Ἀθήνα 1987^2.

Στάθη Π., Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς χωρογραφίας τοῦ Στεφάνου Λουζινιὰν καὶ τὰ σχετικὰ σημειώματα τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ, ΜΝΕ 2, 1986, σσ. 149 - 62+14 πίν.

Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., Ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέος ἐναντίον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1305/6), ΕΕΦΣΠΘ 21, 1983, σσ. 459 - 487.
— Ἡ Μονὴ Μωσηλὲ καὶ ἡ Μονὴ τῶν Ἀνθεμίου, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικά, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 65 - 92.
— Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα, ΑΚ, σσ. 37 - 62.
— Τὸ Κοντοσκάλιο καὶ τὸ Ἑπτάσκαλο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν λιμανιῶν τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1303 - 1328.

Stratos A., Siège ou blocus de Constantinople sous Constantin IV, JÖB 33, 1983, σσ. 89 - 107.
— Expédition de l'empereur Constantin III surnomé Constant en Italie, BI, σσ. 348 - 357.
— Studies in 7th-century Byzantine political History, London, Variorum Reprints, 1983.

Stylianou A. and J., Some Highlights from the History of the Cartography of Cyprus, ΚΣ 48, 1984, σσ. 107 - 114.

Συνέλλη Αἰκατερίνης, Οἱ διπλωματικὲς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Περσίας ἕως τὸν 6ο αἰ., Ἀθήνα 1986, 12ον, σσ. 192.

Ταρνανίδη Ἰ., Τὰ μοναστήρια ὡς κέντρα πολιτιστικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Βυζαντίου στὸ σλαβικὸ κόσμο, ΑΚ, σσ. 283 - 289.

Théodoridès J., Rabies in Byzantine Medicine, DOP 38, 1984, σσ. 149-158.

Τουρλίδου Γ. Α., Αἱ βυζαντινοτουρκικαὶ διπλωματικαὶ σχέσεις κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης Νικολάου (12ος αἰὼν μ.Χ.). (Εὐσύνοπτον ἱστορικὸν διάγραμμα), Παρουσία 3, 1985, σσ. 295 - 303.

Τρωιάνου Σ., Ἔργα καὶ ἡμέρες ἑνὸς Δικαστῆ τοῦ 15ου αἰ. ἢ ἡ τεχνικὴ τῆς λιβελλογραφίας, Βυζκ 5, 1985, σσ. 57 - 68.

Τσάμη Δ. Γ., Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ ἐποχή του, ΠΣΓΠ, σσ. 51 - 69.

Τσάρα Γ., «Καὶ ἀμφιμείκτους τινὰς κώμας», Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 177 - 200.

Τσελίκα Α., Μεταφράσεις βενετικῶν ἐκθέσεων περὶ Πελοποννήσου, Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, σσ. 127 - 152.

Τσιρπανλῆ Ζ. Ν., Ὁ «κανουναμὲς» (kânun-nâme) τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ (τέλη 16ου αἰ.), Δωδώνη 12, 1983, σσ. 93 - 98.
— Juraj Krizânic et les Grecs, BS 24, 1983, σσ. 37 - 56.
— Μορφὲς διοικητικῆς αὐτονομίας στὰ Δωδεκάνησα ἐπὶ Ἱπποτοκρατίας, Δωδώνη 15, 1986, σσ. 9 - 67.
— Οἱ «εὔπρεποι ἄνθρωποι», τὸ παιδομάζωμα καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ παπικοῦ στόλου στὸ Αἰγαῖο (1456 - 1458), Δωδώνη 15, 1986, 219 - 259.

Τσολάκη Ε. Θ., Κάποια προβλήματα τῆς «Διατάξεως» τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη, ΑΚ, σσ. 27 - 36.

Tsougarakis D., Some remarks on the «Cretica» of Cristoforo Buondelmonti, Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 88 - 108.
— «Defection» and «Separatism» in the Aegean in the 11th and 12th centuries, Κρητ. Χρ. 27, 1987, σσ. 283 - 297.
— Ἡ Βυζαντινὴ Κρήτη, ἐν : *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμ. Α', Κρήτη 1987, σσ. 337 - 404.

Tsougarakis D., Byzantine Crete. From the 5th century to the Venetian Conquest, Athens 1988, 12ον, σσ. 464.

Τυπάλδου Λασκαράτου Ι. - Οἰκονόμου Ν. - Μπλέτα Μ. - Καγκελάρη Π., Τὰ οἰκόσημα τοῦ ἀνέκδοτου κώδικα 482 τοῦ Archivio Antico dell'Università di Padova, ΔΕΓΈ 6, 1986, σσ. 167 - 231+πίν.

Φάρου-Μανωλοπούλου Α., Οἱ «εἰρηνοποιοὶ γέροντες» τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Βαζελῶνος, ΑΠ 38, 1984, σσ. 215 - 218.

Φίλια Β., Παρατηρήσεις πάνω στὶς κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς γενοβέζικης παρουσίας στὴ Χίο, ΧΓ, σσ. 95 - 98.

Φιλοπούλου-Δεσύλλα Κ., Ταξιδιῶτες τῆς Δύσεως πηγὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στοὺς χρόνους τοῦ Σουλεϋμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς 1520 - 1566, Ἀθήνα 1984, 8ον, σσ. 338.
— Ἡ δουλεία στοὺς χρόνους τοῦ Σουλεϋμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520 - 1566). Πληροφορίες ἀπὸ ὁδοιπορικὰ ταξιδιωτῶν τῆς Δύσεως στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, Παρουσία 6, 1988, σσ. 107 - 135.

Fourlas A., Das «Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa». Ein Hilfsmittel auch für die historische Geographie von Byzanz, GH, σσ. 109 - 118.
— «Φυλακή». Γύρω ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ τεῖχος ποὺ σώζεται κοντὰ στὸ Ἐλευθεροχώρι τῆς Λαμίας, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1119 - 1133.

Fotiou A., Recruitment Shortages in Sixth-Century Byzantium, Byzantion 58, 1988, σσ. 65 - 77.

Φωσκόλου Μ., Κώδικας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου τῆς Λατινικῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης (1598 - 1609). Ὁ κώδικας 20 τοῦ Ἀρχείου Καθολικῶν Τήνου, Ἀριάδνη 3, 1985, σσ. 153 - 178.

Χαιρέτη Μ., Βενετοὶ ἔμποροι στὴ Θήβα ἀπὸ τὸν ια' αἰώνα, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 577 - 589.

Χαραλαμπίδη Κ. Π., Ἡ λατινικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στὸ κάστρο τῆς Κορώνης, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1149 - 1156+1 πίν.

Charanis P., Some Remarks relating to the History of the Byzantine Empire in the Seventh century, ΑΣβ 1, σσ. 59 - 64.
— On the Carabisiani once more, BI, σσ. 39 - 41.

Χασιώτη Ι. Κ., Ἡ Πελοπόννησος στὸ πλαίσιο τῆς Μεσογειακῆς πολιτικῆς τοῦ Καρόλου Ε', Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, σσ. 187 - 240+4 πίν.

Hatzidimitriou C., Synaxarium Constantinopolitanum (August 16th) and the Arab Siege of Constantinople in 717 A.D., Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 183 - 204+3 πίν.

Hadjipaschalis A. J., Printed Nautical charts of Cyprus in the Dutch Pilot-Guides of the Seventeenth Century, ΚΣ 48, 1984, σσ. 67 - 74+6 πίν. (σσ. 75 - 85).

Hidiroglou P., Der Arabische Herrscher Iqrit von Kreta, JOAS 1, 1989, σσ. 41 - 48.

Hild F. - Koder J. - Σπανοῦ Κ. - Ἀγραφιώτη Δ., Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία. Οἰκισμοὶ - τοπωνύμια - Μοναστήρια - Ναοὶ (Μετάφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Γ. Παρασκευᾶ), ΘΗ 12, 1987, σσ. 11 - 112 (καὶ συμπλήρωμα, ΘΗ 15, 1989, σσ. 81 - 88).

Χουμανίδου Λ. Θ., Τραπεζοῦς, κέντρον ἐμπορίου ἐπὶ Κομνηνῶν, ΜΠ, 429 - 437 [= ΑΠ 38, 1984, σσ. 11 - 18].

Χρηστίδη Β., The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824), a turning point in the struggle between Byzantium and Islam, 'Ακαδημία 'Αθηνῶν, 'Αθῆναι 1984, 4ον, σσ. XXIV+268.
— Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (6th - 14th centuries). An arabic translation of Leo VI's Naumachica, Graeco-Arabica 3, 1984, σσ. 137 - 148.
— The naval engagement of Dhāt As-Sawārī A.H. 34/A.D. 655 - 656. A classical example of naval warfare incompetence, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1329 - 1342+3 πίν. (σσ. 1343 - 1346).
— «Οἱ ἐπὶ τῆς... σάγρας», Βυζκ 6, 1986, σσ. 57 - 61.
— The Coastal Towns of Bilad Al-Shām at the time of the Rashidūn (632 - 661). Defence and Trade, ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 49 - 62+πίν.
Χρήστου Π., Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τὸ "Αγιον "Ορος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ΡΕΠ 3, 1984, σσ. 243 - 266.
Χριστοπούλου Π., Τὰ λείψανα καὶ τὸ μοναστήρι Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ στὸ Κολικόντασι τῆς Μουζακιᾶς, Σύναξις, σσ. 553 - 624+21 πίν.
Χριστοφιλοπούλου Αἰκ., Τὰ σφραγιστικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Ζ' μέχρι καὶ τὸν Θ' αἰώνα, ΜΠ, σσ. 409 - 422.
— Βυζαντινὴ Μακεδονία. Σχεδίασμα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ς' μέχρι τὰ μέσα τοῦ θ' αἰώνα, Βυζαντινὰ 12, 1983, σσ. 9 - 63+1 χάρτ.
— Τόμος - νόμος Νικηφόρου Φωκᾶ γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἀρχιερέων, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 171 - 176.
— Σύστημα βασιλικῶν ἱστουργῶν. Ἕνα σωματεῖο κρατικῶν ὑφαντουργῶν τὸν ι' αἰώνα, ΑΣτρ. 1, σσ. 65 - 72.
— Τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια κατὰ τοὺς αἰῶνες 10ο - 11ο, Δίπτυχα 4, 1986 - 1987, σσ. 162 - 177.
— Βυζαντινὴ Ἱστορία, Β'/2 : 867 - 1081 μ.Χ., 'Αθήνα 1988, 8ον, σσ. 484.
Χρυσοῦ Ε., "Ενας ὅρκος πίστεως στὸν αὐτοκράτορα 'Αναστάσιο, ΑΣβ 1, σσ. 5 - 22.
— Zur Reichsideologie und Westpolitik Justinians. Der Friedensplan des Jahres 540, FLAEB σσ. 41 - 48.
— Πανεπιστημιακὴ ζωὴ στὰ περιφερειακὰ ἀνώτατα ἱδρύματα τὸν 6ο αἰ. Λόγος πανηγυρικὸς γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, 'Ιωάννινα 1986.
— 'Αντικαῖσαρ, ΑΣτρ 1, σσ. 73 - 82.
— Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς Μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Ἕνα ἐρευνητικὸ πρόγραμμα, ΒΕ, σσ. 75 - 84.
— Die Nordgrenze des Byzantinischen Reiches im 6. bis 8. Jahrhundert, ἐν : *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, Berlin 1987, σσ. 27 - 40.
— Οἱ βυζαντινὲς ρίζες τῆς «Μεγάλης 'Ιδέας», Δωδώνη 14, 1987, σσ. 193 - 202.
— Οἱ Βησιγότθοι στὴν Πελοπόννησο, ΠΒ'ΔΣΠΣ, Β', σσ. 181 - 191.
— Ἡ Βυζαντινὴ ἐπικράτεια καὶ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας (σχόλιο στὸ DAI, κεφ. 45, περὶ 'Ιβήρων), ΚΠ, σσ. 15 - 24.
— Legal Concepts and Patterns for the Barbarian's Settlement on Roman Soil, ἐν : *Das Reich und die Barbaren*, hrsg. von E. Chrysos und A. Schwarcz, Wien 1989, σσ. 13 - 23.
Ψαρᾶ Ι. Δ., Ἡ Βενετοκρατία στὴν Τῆνο τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρητικοῦ πολέμου (1645 - 1669), Θεσσαλονίκη 1985, 8ον, σσ. ις'+222.
— Ὁ Ζακύνθιος 'Ιωσὴφ Δόξας (1616/18 - πρὶν τὸ 1706) : νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Κρατικὸ 'Αρχεῖο τῆς Βενετίας, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 110 - 20.

Ψαρᾶ Ι. Δ., Πείνα στὰ Κύθηρα (1666 - 1673), Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 67 - 81.
— Ὁ θεσμὸς τῆς πολιτοφυλακῆς στὶς βενετικὲς κτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (16ος - 18ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1988, 12ον, σσ. 168.
Ψαρρᾶ Σ. Ε., Σελτζουκικὰ νομίσματα στὴν Ἑλλάδα. Σελτζουκικὸ νόμισμα Καϊχοσρόη Α' ἀπὸ τὴ Νάξο (ἀρχὲς 13ου αἰ.). 'Αθήνα 1986, 16ον, σσ. 54.
Feissel D.-Philippidis-Braat A., Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), TM 9, 1985, σσ. 267 - 395+28 πίν.

Η'. — ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

'Αβραμέα "Α., Ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἡ πόλη : Τὰ κοσμικὰ κτίσματα, Βυζκ 7, 1987, σσ. 77 - 89.
Angelopoulos A., The Archdioceses of Ahris and Peć on the basis of patriarchal acta edited by K. Delikanis (17th/18th centuries), BS 24, 1983, σσ. 337 - 342.
— Ὁ Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης καὶ τὸ κανονικὸν καθεστὼς τῆς πόλεως ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΠΣΣ, σσ. 63 - 74.
— 'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία. Ἡ μοναχικὴ πολιτεία τοῦ Ἁγίου "Ορους. Ἱστορία - τυπικὰ - ζωή, Θεσσαλονίκη 1987.
'Ατέση Β. Γ., Συμβολὴ εἰς τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους ἐπαρχιῶν τινῶν ἔξω τῆς Ἑλλαδικῆς 'Εκκλησίας, Θεολογία 55, 1984, σσ. 18 - 54.
Βαβούσκου Κ., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διάρθρωσις τῆς Θράκης, BF 14, 1989, σσ. 27 - 39.
Βαρναλίδη Σ., Ὁ Καστορίας Μητροπολίτης καὶ ὄχι 'Επίσκοπος κατὰ τὸν ΙΣ' αἰῶνα, Μακεδονικὰ 22, 1982, σσ. 495 - 498.
Βασιλικοπούλου-'Ιωαννίδου Α., Ἡ ἐπισκοπὴ Κορώνης στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. Ὁ ἐπίσκοπος 'Αθανάσιος, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 376 - 384.
Vryonis S., Jr., A chronological notice on the ecclesiastical History of the island of Cephallenia, 1662 - 1733, ΚΧ 5, 1986, σσ. 170 - 181.
Γεωργαντζῆ Π., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῆς Δ. Θράκης κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχή, BF 14, 1989, σσ. 199 - 219.
Γλαβίνα Α., 'Αρχιερεῖς Κασσανδρείας, Μακεδονικὰ 22, 1982, σσ. 222 - 257.
— Γεράσιμος Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 503 - 529.
Γόνη Δ. Β., Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Κύπρου κατ' ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ Πατριάρχου Κων/πόλεως (μέσα ιδ' αἰ.), ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 333 - 350.
Γριτσοπούλου Τ. Α., Πατριαρχικὰ γράμματα ὑπὲρ Λακωνικῶν μονῶν ἀποκείμενα εἰς τὸ Ἱστορικὸν 'Αρχεῖον Σπάρτης, ΛΣ 8, 1986, σσ. 445 - 484.
Δετοράκη Θ., Ἡ 'Εκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, 1645 - 1898, ἐν : *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 437 - 457.
Δώδου Α., Μιὰ λησμονημένη βιβλιογραφικὴ πηγή. Ἡ «Abbildung der alten und neuen griechischen Kirche», τοῦ J. M. Heinecke, ΑΚ, σσ. 237 - 251.
'Εγγλεζάκη Β., 'Επιφάνιος Σαλαμῖνος, πατὴρ τοῦ κυπριακοῦ αὐτοκεφάλου, ΠΒ'Δ ΚυπρΣ, Β', σσ. 303 - 312.
Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ Φ., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Γλαβινίτσας, Ἤπειρ. Χρ. 28, 1986, σσ. 27 - 32.

Εὐαγγέλου, Μητροπολίτου Πέργης, Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τῶν Μητροπόλεων Πέργης καὶ Ἰκονίου, ΜΙ, σσ. 271 - 277.
Θέμελη Χ., Μητροπ. Μεσσηνίας, Εὐβοϊκαὶ ἐκκλησιαστικαὶ προσωπικότητες, Θεολογία 55, 1984, σσ. 545 - 608, 920 - 980.
— Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεολογία 59, 1988, σσ. 48 - 57.
Καρᾶ Μ., Ἡ νῆσος Ἴμβρος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν της (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 48), Θεσσαλονίκη 1987.
Κιρμιτσῆ Π. Ι., ἀρχιμ., Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας, ΚΣ 47, 1983, σσ. 1 - 108.
Kissas S., Contribution to the history of Rožen Monastery near Melnik, Cyrillomethodianum 9, 1987, σσ. 195 - 213.
Κοντογιάννη Σ. Δ., Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι. Προσθῆκαι καὶ Διορθώσεις εἰς τοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ΕΦ 65 - 66, 1984, σσ. 141 - 225.
Κοντοστεργίου Δ., Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως 691/2, ΕΕΦΣΠΘ 28, 1983, σσ. 487 - 525.
Λαμπρινίδη Μ. Α., Χοζοβιώτισσα. Ἡ χιλιόχρονη μονὴ τῆς Ἀμοργοῦ, Παρνασσὸς 28, 1986, σσ. 120 - 126.
Μεϊμάρη Ι., Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Παΐσιος Λαμπάρδης καὶ ἡ ἐποχή του ὑπὸ τὸ φῶς τεσσάρων ἐπιγραφῶν, Θεολογία 55, 1984, σσ. 480 - 496.
— Sacred names, saints, martyrs and church officials in the Greek inscriptions and papyri pertaining to the christian church of Palestine, Athens 1986, 8ον, σσ. 292+πίν.
Παΐζη-Ἀποστολοπούλου Μ., Μιὰ συνοδικὴ πράξη (1493) τοῦ Μαξίμου Δ' ποὺ ἀποδίδεται στὸν Νήφωνα Β', Μνήμων, 11, 1987, σσ. 74 - 82.
Παπαδημητρίου Ν. Δ., Ἄγνωστος κατάλογος ἐπισκόπων Πλαταμῶνος. Ὁ κατάλογος τοῦ Πορφυρίου Οὐσπένσκυ (1859), ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 683 - 687.
Παπαδοπούλου Θ., «Ἡ Ἱεραποστολὴ τῆς Χιμάρας». Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Βορείου Ἠπείρου (17ος - 18ος αἰ.), Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, σσ. 443 - 497.
Παύλου, μητροπ. Σουηδίας, Ἡ Σύνοδος τῆς Σαρδικῆς 343 μ.Χ., ΕΘΧ 1, 1987, σσ. 187 - 209.
— Οἱ Ἐπισκοπικοὶ τίτλοι ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ΞΙ, σσ. 180 - 218.
Πιτσάκη Κ. Γ., Ἀνύπαρκτες βυζαντινὲς πατριαρχικὲς πράξεις, ΙΙ (Grumel ἀρ. 1028 Νικολάου Δ' τοῦ Μουζάλωνος), ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 109 - 127.
Πρεμετίδη Γ., Ἡ μητρόπολις Κολωνείας, Θεσσαλονίκη 1987, 8ον, σσ. 264.
Ρεμούνδου Ε., Κατάλογοι Λατίνων ἀρχιεπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Νάξου (1252 - 1974), ΔΕΓΕ 3, 1982, σσ. 125 - 160+14 πίν.
Σμυρνάκη Γ., Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Πρόλογος Διονυσίας Παπαχρυσάνθου. Εὑρετήριο Ι. Ταβλάκη, Καρυαὶ Ἁγ. Ὄρους 1988 (φωτοανατ. α' ἔκδ., Ἀθῆναι 1903).
Σοφιανοῦ Δ. Ζ., Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίκου, ΜΝΕ 1, 1984, σσ. 9 - 70+32 πίν.
Σταυρίδη Β. Θ., Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Θεσσαλονίκη 1986.
— Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1453 - σήμερον), Θεσσαλονίκη 1987.
— Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Ἰκονίου, ΜΙ, σσ. 253 - 264.
Τσίτσα Α. Χ., Τρεῖς Καππαδόκες ἱεραπόστολοι στὴ Βόρεια Ἰταλία (τέλος τοῦ δ' αἰ. μ.Χ.). Ἕνας ἱερὸς δεσμὸς αἵματος ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, Μικρ. Χρ. 18, 1988, σσ. 11 - 16.

Τσουλκανάκη Ν., Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καρπάθου Νεόφυτος Γριμάνης (Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἐν Πάτμῳ Οἴκου Γριμάνη), ΕΘ 4, 1983, σσ. 201 - 238.
Χατζηψάλτη Κ., Περὶ τῆς Κυπριακῆς ἐπισκοπῆς Ἀρσινόης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 453 - 466.
Χρήστου Π. Κ., Ἀπὸ τὴν μοναχικὴν ζωὴν τῆς Αἰγυπτιακῆς σκήτεως, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 249 - 285.
Χριστοδούλου Μ. Ν., Κυπριακαὶ κανονικαὶ διατάξεις ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 329 - 490.

Θ'. — ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ

Ἀβραμέα Α., Λατρεία Ἁγ. Χριστοφόρου — ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας στὴν ἀρχὴ τοῦ 10ου αἰ., ΠΒ'ΔΣΠΣ, Α', σσ. 392 - 398.
Angelidi Chr., La version longue de la vision du moine Cosmas, AB 101, 1983, σσ. 73 - 99.
Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ἑλένης, Μιὰ ἄγνωστη χειρόγραφη ἱστορία τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας [τὰ κατὰ τὸν Ὅσιον Λεόντιον Μονεμβασίας], ΛΣ 7, 1983, σσ. 88 - 93 [ἀναδημοσίευσις ἐκ τῶν ΠΒ'ΔΣΠΣ Γ', 1981 - 82, σσ. 65 - 86].
Ἀναγνωστάκη Ἠλ.-Ἰουστίνου, ἱερομ., Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὅσιοι Συμεὼν καὶ Θεόδωρος. Πρῶτοι κατοικήτορες τοῦ Ἄθω καὶ «τῆς Πανελλάδος πολιοῦχοι», Ἅγιον Ὄρος 1985, 16ον, σσ. 126.
Ἀναστασίου Ι. Ε., Ὁ Πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος ὡς ἁγιολόγος, ΠΣΦ, σσ. 49 - 65.
— Οἱ νεομάρτυρες τῆς Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 485 - 501.
Ἀνδριανάκη Μ., Τρία ἀνέκδοτα κείμενα γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ἐρημίτη, Παρνασσὸς 24, 1982, σσ. 395 - 408.
Βεϊνόγλου Τ., Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τοὺς μάρτυρες καὶ ἁγίους τῆς Μικρασίας, Μικρ. Χρ. 18, 1988, σσ. 17 - 40.
Βογιατζίδου Ι., Γαλακτίων ὁ ἐξ Ἀναβρυτῆς (1669 μ.Χ.), ΛΣ 7, 1983, σσ. 56 - 60. [Ἀναδημοσίευσις ἐκ τοῦ περιοδ. «Μαλεβός», 4, 1924, 202 - 3].
— Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ Ὁσίου Λεοντίου τοῦ Μονεμβασιώτου, ΛΣ 7, 1983, σσ. 70 - 74.
— Ὁ Ὅσιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασιώτης, ΛΣ 7, 1983, σσ. 75 - 83 [ἀναδημοσίευσις ἐκ τοῦ περ. «Μαλεβὸς» 4, 1923, σσ. 166 - 8, 178 - 80].
Γιαννοπούλου Π., Παρατηρήσεις στὸ «Βίο τοῦ Ἁγίου Φιλαρέτου», Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 487 - 503.
Γόνη Δ. Β., Μελετίου Συρίγου Μαρτύριον, ἀκολουθία καὶ παρακλητικὸς κανὼν εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Νέον τὸν ἐν Λευκοπόλει († c. 1330), Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. 150.
— Καλλινίκου Γ' μαρτύριον Ἰωάννου τοῦ Νέου τοῦ ἐν Λευκοπόλει (c. †1330), ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 493 - 533.
— Προβλήματα περὶ τὸ μαρτυρολόγιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νέου, τοῦ ἐν Λευκοπόλει (†1330), ΓΠ 71, 1988, σσ. 1007 - 1039.
Δετοράκη Θ., Τὸ ἀνέκδοτο μαρτύριο τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα, ΠΒ'ΔΣΠΣ, Α', σσ. 325 - 350.

Δ ε τ ο ρ ά κ η Θ., La main coupée de Jean Damascène, AB 104, 1986, σσ. 371 - 381.
— Ἐπιβιώσεις ἀρχαίων μύθων στὰ βυζαντινὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, Παλίμψηστον 2, 1986, σσ. 63 - 76.
— Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη, Ἁγιολογικὲς σχέσεις (527 - 1453), ΒΕ, σσ. 85 - 99.
C a r r a s L., The Life of St. Athanasia of Aegina, Maistor, σσ. 199 - 224.
Λ α μ π ρ ο π ο ύ λ ο υ Α., Ἀνέκδοτο κείμενο γιὰ τὸν Ὅσιο Λάζαρο Γαλησιώτη, Θεολογία 59, 1988, σσ. 588 - 594.
Λ ά μ π ρ ο υ Σ., Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἐγκώμιον τοῦ Ὁσίου Λέοντος τοῦ ἐν Ἀχαΐᾳ, ΛΣ 7, 1983, σσ. 61 - 69. [ἀνατύπωσις ἐκ τῶν *Παλαιολογείων καὶ Πελοποννησιακῶν*, τ. Β', σσ. ιδ'-ιε', 161 - 8].
Λ α μ ψ ί δ η Ο., Ἅγιος Εὐγένιος, ὁ πολιοῦχος Τραπεζοῦντος. Ι. Τὰ ἀρχαιότερα πεζὰ κείμενα. ΙΙ. Τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα, Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. 164.
— Ὁ βίος τῶν ὁσίων ἱδρυτῶν τῆς Μονῆς Σουμελᾶ, κατὰ τὸν Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην, ΑΠ 40, 1985, σσ. 280 - 292.
— Die von Akakios Sabbaites erdichtete Biographie der Gründer des klosters Panaja Soumela, AB 104, 1986, σσ. 127 - 129.
— Ἡ διασκευὴ τοῦ βίου τῶν ἱδρυτῶν τῆς Μονῆς Σουμελᾶ κατὰ Παρθένιον Μεταξόπουλον καὶ Νεόφυτον Καυσοκαλυβίτην, ΑΠ 41, 1987, σσ. 3 - 50.
Λ α μ ψ ί δ η Ο. - M a r i n e s c u F., Δύο προγενέστεραι τῆς «διασκευῆς» μορφαὶ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς Σουμελᾶ, ΑΠ 41, 1987, σσ. 221 - 239.
Μ η τ σ ά κ η Κ., Οἱ ἀσματικοὶ κανόνες τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ὀλύμπου, Σύναξις, σσ. 137 - 145.
O i k o n o m i d i s N., Le dédoublement de Saint Théodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia, AB 104, 1986, σσ. 327 - 335.
Π α π α δ ά κ η Π α ρ α σ κ ε υ ῆ ς, Τὸ Συναξάριο τοῦ Ἁγίου Φιλουμένου καὶ παράλληλά του στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα, Βυζαντινὰ 14, 1988, σσ. 383 - 397.
Π ά σ χ ο υ Π. Β., Ἁγιολογικὴ ἀνάγνωση τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 532 - 543.
— St. Nicolas dans l'Hymnographie byzantine, Θεολογία 57, 1986, σσ. 397 - 422.
— Ὁσιομαρτύρων ἐγκαλλώπισμα, ἤτοι ὑμναγιολογικὰ εἰς τὸν Νεομάρτυρα Θεοφάνην, μετὰ τῆς ἀκολουθίας καὶ τοῦ βίου του (editio princeps), Θεολογία 59, 1988, σσ. 829 - 879.
— Ἀνέκδοτο ἐγκώμιο τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου στὸν Ὅσιο Σίμωνα τὸν Μυροβλύτη, Σίμων Ἀθωνίτης, σσ. 81 - 96.
P i l i t s i s G., Saint George in Folk and Ecclesiastical Traditions of Greece, JMH 5, 1989, σσ. 123 - 137.
P o l e m i s D. I., Remains of an Acoluthia for the Emperor John Ducas Batatzes, Okeanos, σσ. 542 - 547.
Π ο λ ί τ η Α., Ἡ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγίου [τὰ κατὰ τὸν Ὅσιον Λεόντιον Μονεμβασίας], ΛΣ 7, 1983, σσ. 84 - 87 [ἀναδημοσίευσις ἐκ τῶν «Ἑλληνικῶν» 11, 1933, σσ. 69 - 72].
Σ ο υ λ ο γ ι ά ν ν η Ε., Καισαρίου Δαπόντε: βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ὁσίοις πατρὸς ἡμῶν Σίμωνος, Σίμων Ἀθωνίτης, σσ. 57 - 78.
Σ ο φ ι α ν ο ῦ Δ. Ζ., Ὁ Νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδῆς ὁ Ἀδριανουπολίτης († ca. 1490, Ἀδριανούπολη). Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος Μανουὴλ Κορινθίου κ.ἄ., Θεολογία 54, 1983, σσ. 779 - 816 καὶ 55, 1984, σσ. 237 - 256, 435 - 458, 739 - 771 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. 124].

Σ ο φ ι α ν ο ῦ Δ. Ζ., Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Νέος τῆς Βουναίνης (Ι' αἰ.). Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, ΜΝΕ 2, 1986, σσ. 71 - 148 & 359 - 361.
— Χατζῆ-Γερασίμου ἱερομονάχου Δουσικιώτη, ἀνέκδοτο ἐγκώμιο (1826) τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτη Λαρίσης (Μάρτ. 1527 - Σεπτ. 1540) καὶ κτίτορα τῆς Μονῆς Δουσίκου. Προσωπογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ ἁγίου Βησσαρίωνος, Τρικαλινὰ 7, 1987, σσ. 7 - 40+10 πίν.
Σ τ ά θ η Γ. Θ., Ὑμνογραφικὰ στὸν Ὅσιο Σίμωνα, Σίμων Ἀθωνίτης, σσ. 99 - 128.
— Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Σιμωνόπετρας καὶ ἡ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Σίμωνος, Σίμων Ἀθωνίτης, σσ. 131 - 137.
Σ τ α μ ο ύ λ η Χ., Σαλοὶ καὶ καὶ ψευδοσαλοὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἁγιολογία, ΓΠ 70, 1988, σσ. 111 - 128.
Σ χ ί ζ α Θ., Ὁ Ματθαῖος Γαλατιανὸς καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του, ΠΒ'ΔΚυπρΣ., Β', σσ. 353 - 359.
Σ ω φ ρ ο ν ί ο υ, Ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων, Βίος Ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, Ἅγιον Ὄρος 1987, σσ. 100.
Τ α ρ ν α ν ί δ η Ι., Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Σίμωνα, πρώτου κτίτορα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας, Σίμων Ἀθωνίτης, σσ. 17 - 56.
Τ σ ά μ η Δ. Γ., Οἱ βιογραφίες Ἁγίων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ Φιλόθεο Κωνσταντινουπόλεως, ΠΣΦ, σσ. 67 - 84.
— Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἁγιολογικὰ ἔργα Α'. Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι, Θεσσαλονίκη 1985, 8ον, σσ. 636.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν. Β., Ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνολογικὰ Α'. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ Ἐρημίτης ἐν Κρήτῃ 10ος - 11ος αἰών. Β'. Θεώνυμα καὶ ἱερώνυμα, ἤτοι ἡ ἑλληνικὴ ὁρολογία εἰς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν γλῶσσαν. Γ'. Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ ἡ ἁγιολογία. Δ'. Ἡ κυπριακὴ ἁγιολογία καὶ ὑμνογραφία ἐν σχέσει πρὸς τὰς κυπριακὰς ἀκολουθίας, ΕΕΒΣ 46, 1983 - 86, σσ. 1 - 278.
F y r i g o s A., La vita di S. Nilo da Rossano edita da Giovanni Matteo Caryophyllis, RSBN 24, 1989, σσ. 219 - 239.
Χ ι ο ν ί δ η Γ., Ὁ Βεροιώτης μοναχὸς καὶ ὅσιος Νικόδημος ὁ Νέος τῆς Θεσσαλονίκης (13ος - 14ος αἰ.) καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα, Μακεδονικὰ 22, 1982, σσ. 96 - 109.

Γ'. — ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ἀ β ρ α μ έ α Ἀ., Ἱστορικὲς μαρτυρίες καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὸ Οἴτυλο τῆς Μάνης (ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὸ ιε' αἰ.), ΛΣ 7, 1983, σσ. 3 - 22.
A g e l a r a k i s A. and A r g i r o, The Paleopathological evidence at Polystylon, Abdera, BF 14, 1989, σσ. 7 - 26.
A n g e l o u d i S. - V e l e n i s G., The traditional settlement of Kastro on Thassos, BS 24, 1983, σσ. 19 - 27.
Ἀ ϊ β α ζ ό γ λ ο υ - Δ ο β ᾶ Δ., Δύο ἐκκλησίες στὴν Ἐράτυρα. Ὁ Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, ΕΕΠΣΘ 9, 1983, σσ. 345 - 436+35 πίν.
Ἀ γ γ ε λ ί δ η Χ., Ἡ περιγραφὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ῥόδιο, Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συμβολισμός, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 91 - 125+5 πίν.
Ἀ λ ε ξ ί ο υ Σ., Ὁ πύργος τοῦ ποιητῆ Μαρκαντώνιου Φόσκολου στὸ Καινούργιο Χωριὸ Πεδιάδας, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 9 - 13+2 πίν.
— Μιὰ ἀπεικόνιση τοῦ Ρεθύμνου τῶν ἀρχῶν τοῦ ιζ' αἰώνα, ἐν: «Τιμητικὸ Ἀφιέρωμα» στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Κ. Δ. Καλοκύρη, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 229 - 236+ 2 πίν.

Ἀλεξοπούλου Α. - Χρυσουλάκη Γ. - Χατζηδάκη Ν., Συμβολὴ τῆς ὑπέρυθρης ρεφλεκτογραφίας στὴ φυσικοχημικὴ μελέτη τῶν Βυζαντινῶν εἰκόνων, Ἀρχαιολογία 22, 1987, σσ. 40 - 45.
Ἀνδριανάκη Μ., Τὸ Φραγκοκάστελλο Σφακίων, Ἀρχαιολογία 12, 1984, σσ. 72-80.
— Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Γδερνέτου, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 14 - 53+30 εἰκ.
Ἀνδρουλιδάκη Α., Μονὴ Ζερμπίτσας, Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, σσ. 161 - 183+8 πίν.
Ἀντουράκη Γ., Ἐπιλογὴ λαϊκῶν ὅρων γύρω ἀπὸ τὸ Χριστιανικὸ ναὸ καὶ τὶς γιορτές. Συμβολὴ στὴν ἔκφραση τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας καὶ Τέχνης, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 585 - 632.
— Ταφή, καύση καὶ ἀνάσταση νεκρῶν. Μηνύματα ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὴν τέχνη, Ἀθῆναι 1986, 8ο, σσ. 40.
— Μελέτη, καταγραφὴ καὶ ἀρχειοθέτηση τῶν Χριστιανικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ΕΕΘΣΠΑ 27, 1986, σσ. 811 - 878.
— Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ Ἐπιγραφική, τόμ. 1 : Θεωρητικὸ μέρος, Ἀθήνα 1987.
— Τοιχογραφημένοι βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Κρήτης, Α' : Ἐπαρχία Σφακιῶν - Ἀποκορώνου - Ρεθύμνης, Ἀθήνα 1978 - 1987.
Ἀντωνοπούλου Ἠ., Προλεγόμενα γιὰ μιὰ τυπολογία τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητας στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, ἐν : Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητας, τόμ. 1, Ἀθήνα 1986, σσ. 271 - 286.
Ἀρβανιτάκη Μ., Συνοπτικὴ παρουσίαση μελετῶν καὶ ἐρευνῶν γιὰ τὴν στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῶν παλαιοχριστιανικῶν κατακομβῶν τῆς Μήλου, ΑΣΠ 2, 1987, σσ. 287 - 328+πίν.
Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ Π., Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. II : Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, 4ον, σσ. XX+256+369 πίν.
— Μνεῖες καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν σὲ κείμενα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, ΑΚ, σσ. 291 - 311.
Ἀσπρᾶ - Βαρδαβάκη Μ., Μιὰ μεταβυζαντινὴ εἰκόνα μὲ παράσταση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 113 - 123.
— Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Κλένια τῆς Κορινθίας, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 94 - 140.
Ἀχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., Νέος ἀνεικονικὸς διάκοσμος ἐκκλησίας στὴ Νάξο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στ' Ἀδησαροῦ, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 329 - 379.
— Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου σὲ δύο κρητικὲς εἰκόνες τῆς Κῶ, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 125 - 154.
— Ἡ ἑρμηνεία μιᾶς τοιχογραφίας στὴ Μονὴ τῆς Βλαχέρνας κοντὰ στὴν Ἄρτα, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 301 - 395.
Βαβυλοπούλου - Χαριτωνίδου Ἀ., Βυζαντινὴ κεραμεικὴ στὴν Ἄρτα, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 453 - 71.
Βασιλάκη Μ., Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 247-259.
— Οἱ παραστάσεις τῶν κολαζομένων γυναικῶν στὶς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης, Ἀρχαιολογία 21, 1986, σσ. 41 - 46.
— Εἰκονογραφικοὶ κύκλοι ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου σὲ ἐκκλησίες τῆς Κρήτης, ΚΕ 1, 1987, σσ. 60 - 84.

Βελισσαρίου Π., Βυζαντινὰ γλυπτὰ περιοχῆς Λεονταρίου, ΠΒ'ΔΣΠΣ, Β' σσ. 161 - 173+9 πίν.
— Ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ Ἁγιονορίου, ΙΓ' 2, 1988, σσ. 257 - 261.
— Ἡ τοπογραφικὴ θέση τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, ΛΣ 9, 1988, σσ. 114 - 116.
Βογιατζῆ Σ., Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ Καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 159 - 172+6 πίν.
Vocotopoulos P. L., A propos de l'influence de la peinture crétoise sur la gravure serbe du 16e siècle, BS 24, 1983, σσ. 675 - 699+14 πίν.
— Μία ἄγνωστη κρητικὴ εἰκόνα στὸ Σεράγεβο, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 383 - 97.
— Ἕνα ἄγνωστο τρίπτυχο τοῦ Γεωργίου Κλόντζα, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 64 - 74+9 πίν.
— Δύο μεγάλες Δεήσεις στὴν Κέρκυρα, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 391 - 402+22 πίν. (σσ. 403 - 414).
— Οἱ μικρογραφίες ἑνὸς κρητικοῦ χειρογράφου τοῦ 1600, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 191 - 207.
— Ἡ Κέρκυρα σ' ἕνα ὁδοιπορικὸ τοῦ 1470 καὶ ἡ Παναγιὰ ἡ Δημοσιάνα, ΔΙΛ 2, 1986, σσ. 351 - 355+4 πίν.
— Ἰδιομορφίες στὴν διακόσμηση τῶν κερκυραϊκῶν τέμπλων, ΚΧ 5, 1986, σσ. 149 - 156+20 πίν.
— Μία ἰδιότυπη μορφὴ ὀκταπλεύρου τρούλλου, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 233 - 236.
— Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὴν Πρεβέντζα τῆς Ἀκαρνανίας, ΑΣτρ 1, σσ. 251 - 275.
— Κρητικὲς ἐπιδράσεις στὴν κυπριακὴ ζωγραφικὴ τοῦ 16ου αἰώνα, ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 587 - 590+4 πίν.
— Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Δράκου, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 49 - 60+15 πίν.
— Ἡ Βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Χερσόνησο τοῦ Αἵμου τὸν 10ο αἰώνα, ΚΠ, σσ. 185 - 216+31 πίν.
— Ἡ πλίνθινη ἐπιγραφὴ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Φανάρι τῆς Ἠπείρου, Ἑλληνικὰ 39, 1988, σσ. 164 - 167.
Βολανάκη Ι., Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Ἀκροκορίνθου καὶ τὰ ἐν αὐτῷ σωζόμενα γλυπτά, Πελοποννησιακὰ 15, 1984, σσ. 101 - 112+3 πίν.
— Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ Καλάθου Ρόδου, Θεολογία 56, 1985, σσ. 906 - 927+ 8 πίν.+3 σχ.
— Τοιχογραφημένοι ναοὶ τῆς νήσου Κεφαλληνίας, ΚΧ 5, 1986, σσ. 201 - 218.
— Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθειακὸ Ἀμαρίου Ρεθύμνης, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 75 - 85.
— Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθειακὸ Ρεθύμνης, Θεολογία 57, 1986, σσ. 608 - 675.
Galavaris G., Sinaitic manuscripts in the time of the Arabs, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 117 - 144.
— Ἡ ζωγραφικὴ τῶν χειρογράφων στὸν δέκατον αἰώνα, ΚΠ, σσ. 333 - 375+34 πίν.
Γαρίδη Μ., Notes sur l'iconographie des sièges de Constantinople, BNJ 22, 1985, σσ. 99 - 114+10 πίν.
— Études sur le jugement dernier postbyzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie - Esthétique, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 167+53 πίν.
Γκιολὲ Ν., Ἡ Σταυροθήκη Fieschi-Morgan καὶ οἱ παλιότερες σωζόμενες στὴν Ἀνατολὴ παραστάσεις τῆς «εἰς Ἅδου καθόδου τοῦ Χριστοῦ», Δίπτυχα 3, 1982 - 83, σσ. 130 - 142+6 πίν.

Γκιολὲ Ν., Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικήτα στὸν Καραβᾶ Μέσα Μάνης, ΛΣ 7, 1983, σσ. 154 - 189+11 πίν. (σσ. 190 - 200).
— Εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις στὸ μωσαϊκὸ τῆς Μονῆς Λατόμου στὴ Θεσσαλονίκη, Παρουσία 2, 1984, σσ. 83 - 94+3 πίν.
— Συμβολὴ στὴν ἑρμηνεία τῶν μικρασιατικῶν στοιχείων τῆς τέχνης τοῦ δέκατου αἰώνα στὴ Μάνη, ΔΚΜΣ 5, 1984 - 85, σσ. 71 - 86+14 πίν.
— Οἱ λειτουργικὲς πηγὲς τῆς Ἀνάληψης στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἡρακλειδίου τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Λαμπαδιστῆ, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 513 - 521.
— Βυζαντινὴ Ναοδομία (600 - 1204), Ἀθήνα 1987.
— Ὁ ναὸς τοῦ Ἁϊ-Στρατηγοῦ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΛΣ 9, 1988, σσ. 423 - 462+19 πίν.
Γκολομπία Γ., Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Καστοριᾶς καὶ ὁ ζωγράφος Ὀνούφριος, Μακεδονικὰ 23, 1983, σσ. 331 - 357+8 εἰκ.
— Ἀνέκδοτες ἐπιγραφὲς καὶ συσχετισμοὶ τοιχογραφικῶν συνόλων Καστοριᾶς, ΙΓ 2, 1988, σσ. 53 - 88.
Γκίνη-Τσοφοπούλου Ἑ., Ἐκκλησίες ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχὴ Καλυβίων, Πρακτικὰ Α' Ἐπιστ. Συνάντησης Ν.Α. Ἀττικῆς. Ἀφιέρωμα στὸν Χ. Ν. Πέτρου-Μεσογείτη, Καλύβια 1985, σσ. 189 - 201.
Γκράτζιου Ὀ., Ἡ εἰκόνα τοῦ Γεωργίου Κλόντζα στὸ Σεράγεβο καὶ τὰ ἐπάλληλα ἐπίπεδα σημασιῶν της, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 9 - 32+8 πίν.
— Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου : τὰ πρῶτα χρόνια, Μνήμων 11, 1987, σσ. 54 - 73.
Γλαβίνα Α., Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σφίνιτζας, Μακεδονικὰ 23, 1983, σσ. 361 - 366.
— Σημειώματα περὶ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, ΜΙ, σσ. 97 - 115.
Goulaki Voutira A., Zur Identifizierung von Paläologenzeitlichen Kirchen in Saloniki, JÖB 34, 1984, σσ. 255 - 264.
Γουλούλη Σ., Ἐπιγραφικὰ ἀπὸ ναοὺς τῶν Βραγγιανῶν Εὐρυτανίας, ΙΓ 2, 1988, σσ. 89 - 115.
Γούναρη Γ., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λειμῶνος Λέσβου, Ἑλληνικὰ 36, 1985, σσ. 102 - 115+28 πίν.
— Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸ ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, ΒυζΚ 4, 1984, σσ. 47 - 59.
Δεμαθᾶ Λ., Σχετικὰ μὲ τὰ κάστρα - οἰκισμοὺς στὶς Κυκλάδες στὴ διάρκεια τῆς Λατινοκρατίας. Τὸ κάστρο τῆς Σίφνου, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 225 - 233.
Δημακοπούλου Ι., Ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιᾶς. Μιὰ ἄγνωστη ἐκκλησία τοῦ 11ου αἰ., ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 305 - 325.
Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη Ν., Ἀνάγλυφα θωράκια ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 157 - 173.
Δημητροκάλλη Γ., Ἐπὶ μιᾶς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Νάξου, Δίπτυχα 3, 1982 - 83, σσ. 112 - 123+19 εἰκ.
— Παρατηρήσεις στὴν διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Σαμαρίνας, Δίπτυχα 3, 1982 - 83, σσ. 279 - 282+2 πίν.
— Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Προδρόμου στὴν Τσούκα Μαντουδίου, ΑΕΜ 25, 1983, σσ. 271 - 280+8 πίν.+4 εἰκ.
— Ὁ δίκογχος σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Προδρόμου στὴν Βάθεια τῆς Μάνης, ΛΣ 7, 1983, σσ. 139 - 153.
— Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ἱστιαίας Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1986, 8ον, σσ. 222.

Διαμαντῆ Κ., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀσκηταριοῦ τοῦ Ἁγίου Νίκωνα στὴν Τρύπη τῆς Λακωνίας, ΛΣ 9, 1988, σσ. 347 - 375+πίν.
Δρανδάκη Ν., Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ΛΣ 7, 1983, σσ. 126 - 138 καὶ 8, 1986, σ. 383.
— Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 203 - 237.
— Προσθήκη στὸ ἄρθρο: Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (ΔΧΑΕ 9, 1977 - 79, σσ. 35 - 61), ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 509 - 10.
— Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Μυστρᾶ, ΕΕΦΣΠΑ 28, 1979 - 85, σσ. 469 - 490+21 πίν. (σσ. 491 - 501).
— Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζὴ καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 597 - 617+25 πίν. (σσ. 618 - 632).
— Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἁϊ-Γιαννάκη στὴ Ζούπενα, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 79 - 91.
— Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα τῆς Μάνης, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 241 - 255.
— Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Μάνη : Θέματα ἀρχαιολογικὰ - τοπογραφικὰ - δημογραφικά, ΙΓ 1, 1986, σσ. 15 - 28.
— Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Καφιόνας, ΛΣτρ. 1, 1986, σσ. 241 - 249.
— Παναγία ἡ Χρυσαφίτισσα (1290), ΠΑ'ΣΛΜ, σσ. 337 - 403+27 πίν.
— Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη, ΛΣ 9, 1988, σσ. 70 - 76 καί, ἐκτενέστερον, ΠΔΒΣ 17ου, σσ. 683 - 713+20 πίν.
— Ὁ Ἁϊ-Γιαννάκης τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 61 - 82+28 πίν.
— Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ΛΣ 8, 1986, σσ. 377 - 382.
— Ὁ σταυροειδὴς ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρύσαφα τῆς Λακεδαίμονος, ΛΣ 9, 1988, σσ. 301 - 333+16 πίν.
— Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματιανοῦ, ΙΓ 2, 1988, σσ. 189 - 190.
Δρανδάκη Ν.-Κατσαροῦ Β., Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Ἁγιονορίου, ΙΓ 2, 1988, σσ. 233 - 252.
Ἐμμανουὴλ-Γερούση Μ., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Πύργο τῆς Εὐβοίας, ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 391 - 420+18 πίν.
— Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ἀγόριανη τῆς Λακωνίας, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 107 - 150+39 πίν.
Ζήκου Ν., Ἀποτελέσματα ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὸ Παπίκιον Ὄρος, ΒF 14, 1989, σσ. 675 - 693.
Θεοχάρη Μ., Ἐκκλησιαστικὰ χρυσοκέντητα (Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος), Ἀθήνα 1986.
Θεοχαρίδου Κ., Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παραγωγῆς οἰκοδομικῶν κεραμικῶν προϊόντων στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χρόνια, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 97-111.
Θωμοπούλου Μ., Κοιμητηριακὸς ναὸς Ἁγ. Γεωργίου κοινότητας Δρακαίων Σάμου, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 41 - 48+13 πίν.
Ἰουστίνου, ἱερομον., Παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Σίμωνος τοῦ Μυροβλύτου, Σίμων Ἀθωνίτης, σσ. 141 - 156.
Καββαδία Α., Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Καλλονῆς, ΠΑ'ΣΛΜ, σσ. 313 - 336+11 πίν.
Καζανάκη-Λάππα Μ., Εἰδήσεις ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγὲς γιὰ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τοὺς ζωγράφους στὴν Κρήτη τὸν 16ο αἰώνα, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 293 - 299.

Kakavas G., The Evangelist Portraits in B.L. Add. 11838, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 342 - 378+4 πίν.

Kalavrezou I., A new type of icon : ivories and steatites, ΚΠ, σσ. 377 - 396+ 9 πίν.

Καλλιγᾶ Α. καὶ Χ., Τὸ σπίτι τοῦ Λάσκαρη στὸ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 261 - 277.

Καλοκύρη Κ., Ἡ Βυζαντινὴ εἰκονογραφία στὸν σύγχρονο κόσμο, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 719 - 735.

Καλοπίση-Βέρτη Σ., Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σὲ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ΠΒ΄ΔΚυπρΣ, Β΄, σσ. 555 - 560.

Καραβία-Γρίβα Κ., Ἑρμηνεία τῶν μαρμαροθετημάτων τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, BF 14, 1989, σσ. 236 - 244.

Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου Ε., Παναγία Καβαδιώτισσα, τὸ Μοναστήρι τῆς Χόμορης, Ναυπακτιακὰ 2, 1984 - 85, σσ. 141 - 174.

Καραθανάση Γ. Π., Τὸ Μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Κρυονερίων, Ναυπακτιακὰ 2, 1984 - 85, σσ. 97 - 140.

Καρακατσάνη Ἀ., Σχόλια σὲ μιὰ εἰκόνα τοῦ Στιχηροῦ τῶν Χριστουγέννων, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 93 - 96.

Karapidakis L., Les Peintures Murales de Crète. XIVème - XVème siècle. Le programme iconographique de la parabole des vierges sages et des vierges folles, Ε΄ΔΣΝΕ, σσ. 149 - 155.

Καρδαμίτση-Ἀδάμη Μ., Τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας Ναυπακτίας, Ἀρχαιολογία 10, 1983 - 84, σσ. 78 - 84.

Καρυώτου Μ., Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας στὰ Χρύσαφα Λακωνίας, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 49 - 64+18 πίν.

Kissas S., A Russian Icon from Tatarna Monastery in Eurytania, Cyrillomethodianum 8 - 9, 1984 - 85, σσ. 261 - 274+7 πίν. (σσ. 275 - 281).
— Fourteenth — and Fifteenth — Century Art in Ohrid and in the areas under its influence, Cyrillomethodianum 8 - 9, 1984, σσ. 355 - 377.
— Ἡ μονὴ τῆς μικρῆς Ἁγίας Σοφίας στὴ Θεσσαλονίκη, Ἡ Θεσσαλονίκη, 1, 1985, σσ. 327 - 339.
— Ὁ βίος τῆς Ἁγίας Μαρίας τῆς Νέας ὡς πηγὴ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία καὶ ἱστορία τῆς τέχνης, BF 14, 1989, σσ. 253 - 264.

Κοκόλη Ε., Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Μέτσοβο, Ἀρχαιολογία 17, 1985, σσ. 35 - 40.

Kondoleon C., A Gold Pendant in the Virgina Museum of Fine Arts, DOP 41, 1987, σσ. 307 - 316+2 πίν.

Κορδώση Μ., Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Κάστρου (Γουλᾶς) Ἁγιονορίου, ΙΓ 2, 1988, σσ. 253 - 256.

Korres M., The Architecture of the Pythion Castle, BF 14, 1989, σσ. 273 - 278.

Kotsonis J., On some illustrations in the Lectionary, Athos Dionysiou 587, Byzantion 59, 1989, σσ. 5 - 19+16 πίν.

Koumoulides J. A., The Monastery of Tatarna in Evritania, Greece : first preliminary report, GOTR 30, 1985, σσ. 61 - 84+πίν.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε., Τὸ ἐγκαίνιο τοῦ Σωτῆρος στὴ Θεσσαλονίκη, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 207 - 217.
— Τὸ σπήλαιο τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, BF 14, 1989, σσ. 279 - 302.

Κυριακοῦ Κατερίνας, Οἱ ἱστορημένοι χρησμοὶ τοῦ Λέοντα τοῦ Σοφοῦ. Ἱστορικὴ τοποθέτηση καὶ εἰκονογραφικὴ ἐξέταση, 15ος - 17ος αἰ., 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1988.

Κυριακούδη Ε. Ν. - Djordjevic I., The Fresco in the Chapel of St. Nicholas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres, Cyrillomethodianum 7, 1983, σσ. 167 - 234+1 πίν.

Κυριακούδη Ε. Ν., The Original Founder's Inscription and Frescoes in the Church of the Nativity at Arbanasi in Bulgaria, Cyrillomethodianum 8 - 9, 1984 - 85, σσ. 319 - 331+7 πίν. (σσ. 332 - 338).

Κωνσταντινίδη Χ., Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἔξω Μάνης, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 423 - 440.
— Παρατηρήσεις σὲ παραστάσεις Ἱεραρχῶν στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας στὴ Βήρα, BF 14, 1989, σσ. 303 - 328.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου Μ., Οἱ Κρητικοὶ ζωγράφοι καὶ τὸ κοινό τους : ἡ ἀντιμετώπιση τῆς τέχνης τους στὴ Βενετοκρατία, Κρητ. Χρ. 26, 1986, σσ. 246 - 261+πίν.
— Τρίπτυχο τοῦ Γεωργίου Κλόντζα (;) ἄλλοτε σὲ ξένη ἰδιωτικὴ συλλογή, ΠΕ΄ΔΚΣ Β΄, σσ. 209 - 249+22 πίν.

Λιάπη Κ., Ἡ Μονὴ τῶν Ταξιαρχῶν στὸν Ἅη-Γιώργη Νηλείας, ΑΘΜ 6, 1983, σσ. 33 - 110+πίν.

Μαδεράκη Σ. Ν., Μιὰ ἐκκλησία στὴν ἐπαρχία Σελίνου : ὁ Χριστὸς στὰ Πλεμενιανά, ΠΕ΄ΔΚΣ Β΄, σσ. 250 - 292+28 πίν.
— Βυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ Νομοῦ Χανίων : Ὁ Ἅγιος Ἰσίδωρος στὸ Κακοδίκι Σελίνου, ΚΕ 1, 1987, σσ. 85 - 109.

Μακρῆ Ε. - Τσάκου Κ. - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου Α., Τὸ Ριζόκαστρο. Σωζόμενα ὑπολείμματα : νέες παρατηρήσεις καὶ ἐπαναχρονολόγηση, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 329 - 366+58 πίν.

Μακροπούλου Δ., Ὁ παλαιοχριστιανικὸς ναὸς ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ 23, 1983, σσ. 25 - 46+12 πίν.
— Ἀπὸ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ νεκροταφεῖο τῆς Μονῆς Βλατάδων, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 255 - 310.

Μαμαλούκου Σ. Β., Ἕνας ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς στὴν Ἀργολίδα. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλιοῦ Λιγουριοῦ, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 409 - 39.
— Κάστρο Χίου, οἱ γενοβέζικες φάσεις τῶν ὀχυρώσεων, ΧΓ, σσ. 45 - 50.
— Παρατηρήσεις στὴν διαμόρφωση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων τῶν δικιονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν τῆς Ἑλλάδος, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 189 - 204+ 8 πίν.
— Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ Νέου κοντὰ στὸ Παρόρι τῆς Βοιωτίας, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 491 - 528+22 εἰκ. (σσ. 529 - 542).

Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου Ἄννας, Ἡ διακόσμηση τοῦ χειρογράφου ἀρ. 253 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 399 - 407.
— Ἡ μικρογραφία τῆς χαμένης δραχμῆς, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 209 - 213.

Μαρκῆ Ε., Ἕνας ἄγνωστος ὀκταγωνικὸς ναὸς στὴ Θεσσαλονίκη, Μακεδονικὰ 23, 1983, σσ. 117 - 133+8 πίν.+9 σχ.
— Ὁ ἀνώνυμος σταυρικὸς ναὸς τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 159 - 188.
— Οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι τῆς Θράκης, BF 14, 1989, σσ. 343 - 358.

Μαστοροπούλου Γ. Σ., Μία ναξιακὴ εἰκόνα τοῦ ιζ΄ αἰ. μὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν κρητικὴ ποίηση, ΕΕΚΜ 11, 1979 - 84, σσ. 507 - 553+11 πίν.

Μαστοροπούλου Γ. Σ., Ὑπογραφὲς ζωγράφων σὲ εἰκόνες τῆς Κεντρικῆς Νάξου, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 473 - 99.
— Σκευοφύλαξ (Νικόλαος ;) Ἱσπανός, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 305 - 306.
Μαυροπούλου - Τσιούμη Χ., Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Βλατάδων, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 255 - 310.
Μεϊμάρη Ι., Συλλογὴ καὶ ἔκδοση τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Δυτικῆς Θράκης, BF 14, 1989, σσ. 359 - 364.
Μέντζου - Μεϊμάρη Κ., Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου «πιστὸς» στὶς ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1201 - 1219.
Μοσχονᾶ Π., Ἡ Πελοπόννησος τοῦ 14ου, 15ου καὶ 16ου αἰ. σὲ χάρτες, ΛΣ 7, 1983, σσ. 355 - 360.
Μόσχου Π., Οἱ τοιχογραφίες τῆς κόγχης τοῦ Ι. Ν. Ἁγίου Γεωργίου στὸ Νέφς Ἀμάρι, ΑΣΠ 2, 1987, σσ. 215 - 220+8 πίν.+5 σχ.
Μουζάκη Σ., Βυζαντινὲς - Μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Τήλου. Ἔρευνα καὶ προσθῆκες στὴ δωδεκανησιακὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ 12, 1987, σσ. 145 - 213.
— Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ βυζαντινὰ Δωδεκάνησα (4ος - ἀρχὲς 14ου αἰ.), ΒΔ 1, 1987, σσ. 65 - 78.
— Παρατηρήσεις σὲ μιὰ δίκογχη ἐκκλησία στὴν Τῆλο τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ λογικὴ καὶ ἡ οἰκονομία τῆς ἀνώνυμης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σ' ἕνα ξωκλήσι τῆς Τήλου, ΒΝΕΜ 12 - 13, 1987 - 88, σσ. 5 - 12.
— Τα φωτανάματα στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα. Συμβολὴ στὴ μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, ΒΔ 2, 1988, σσ. 95 - 106.
Μουρίκη Ντ., Revival Themes with elements of daily life in two palaeologan frescoes depicting the baptism, Okeanos, σσ. 458 - 474+14 πίν.
— The Wall Paintings of the Church of Panagia at Moutoullas, Cyprus, ἐν: *Byzanz und der Westen,* Wien 1984, σσ. 171 - 213 + 33 πίν.
— Palaeologan Mistra and the West, BE, σσ. 209 - 246+32 πίν.
— Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Ἀθήνα 1985, τόμ. Α'. Κείμενο, σσ. 303. Τόμ. Β', Πίνακες, σσ. 365.
— A thirteenth-century icon with a variant of the Hodegetria in the Byzantine Museum of Athens, DOP 41, 1987, σσ. 403 - 414.
— Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ἡ ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου καὶ ὁ χορηγός, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 205 - 266+57 πίν.
Μουτζάλη Ἀφέντρας, Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος καὶ τὰ λουτρὰ τῶν Βυζαντινῶν, Ἀρχαιολογία 31, 1989, σσ. 23 - 27.
— Στοιχεῖα πολεοδομικῆς ἐξέλιξης τῆς βυζαντινῆς Πάτρας, Ἀρχαιολογία 30, 1989, σσ. 82 - 88.
Moutsopoulos N. C., Le bourg byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie, BS 24, 1983, σσ. 3 - 18.
— Τὸ ἀρχοντικὸ τῶν Μπάμπουρα στὸ Μελένικο. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς ἀστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ΕΕΠΣΘ 9, 1983, σσ. 235 - 344+44 πίν.
— Θωράκιο Βυζαντινῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τὴ Ζίχνα, Μακεδονικὰ 24, 1984, σσ. 1 - 35 + 12 πίν.
— Le tombeau du Tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille a Prespa, EB 20/3, 1984, σσ. 114 - 126.
— Ἡ βυζαντινὴ σαρκοφάγος τῆς Ρεντίνας, Βυζκ 4, 1984, σσ. 137 - 158.

Moutsopoulos N. C., Pensées et observations à l'occasion des fouilles archéologiques recentes à la Grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tirnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales, BS 26, 1985, σσ. 3 - 9.
— Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλὶ τῆς Ἀρκαδίας, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 321 - 338 + 10 εἰκ.+15 πίν.
— Τὸ τέλος τῆς Μεταβυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ΞΙ, σσ. 364 - 383+12 πίν.
— La vie quotidienne dans un agglomération byzantine fortifiée en vertu des resultats des fouilles, Βυζκ 6, 1986, σσ. 33 - 46.
— Τὸ βυζαντινὸ κάστρο τῆς Ζίχνας. Συμβολὴ στὴ μελέτη ἑνὸς βυζαντινοῦ ὀχυροῦ οἰκισμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμώνα, ΕΕΠΣΘ 10, 1986, σσ. 161 - 338.
— Ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ Καρύταινα, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 129 - 202.
— Monasteries outside the Walls of Thessaloniki during the period of Slav Raids, Cyrillomethodianum 9, 1987, σσ. 129 - 194.
Μουτσοπούλου Ν. - Δημητροκάλλη Γ., Ἡ ταύτισις τῆς Gethuria τοῦ Edrisi μὲ τὸ Γεράκι, ΛΣ 9, 1988, σσ. 61 - 69.
Bakirtzis C., Papanikola - Bakirtzis D., De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique, Byzantino-bulgarica 7, 1981, σσ. 421-436.
Μπακιρτζῆ Χ., Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων στὴ Θράκη : συμπεράσματα καὶ προοπτικές, ΠΘ, σσ. 175 - 185.
— Τὸ μονύδριο τῆς Παναγίας καὶ ὁ Θεολόγος τῆς Θάσου, Μακεδονικὰ 24, 1984, 112 - 138+πίν.
— Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1986, 12ον, σσ. 84+44 πίν.
— Μαρμάρινη εἰκόνα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, Ἑλληνικὰ 39, 1988, σσ. 158 - 163+3 πίν.
— Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods : Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973 - 87, BF 14, 1989, σσ. 41 - 56.
Μπακιρτζῆ Χ. - Τριανταφύλλου Δ., Θράκη, Ἀθήνα 1988, 16ον, σσ. 80.
Μπακούρου Αἰμιλίας, Τοιχογραφίες ἀπὸ δύο ἀσκηταριὰ τῆς Λακωνίας, ΠΑ' ΣΑΜ, σσ. 404 - 440+9 πίν.
Μπαντέλλα Α. - Σαββαΐδη Π. - Δούκα Ι., Ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Κληρονομία 15, 1983, σσ. 319 - 336+6 πίν.
Μπορμπουδάκη Μ., Οἱ τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τοῦ Μέρωνα καὶ μιὰ συγκεκριμένη τάση τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 396 - 412.
— Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ὡς τὴν πρώϊμη Βενετοκρατία, ἐν : *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός.* Τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 9 - 103.
— Ἡ Τέχνη κατὰ τὴ Βενετοκρατία, ὅ.π., σσ. 231 - 289.
Μποσινάκου Γ., Τὸ μοναστήρι Προφήτης Ἠλίας Ἀράχοβας Ναυπακτίας, Ναυπακτιακὰ 2, 1984 - 85, σσ. 175 - 194.
Μπούρα Λ., Ὁ Βασίλειος Λεκαπηνὸς παραγγελιοδότης ἔργων τέχνης, ΚΠ, σσ. 397 - 434+25 πίν.
Μπούρα Χ., Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο (τ. Γκλάτσα) τῆς Ἠλείας, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 239 - 262.
— Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 39 - 77.
— Νέο ἀνάγλυφο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 277 - 282+3 πίν.
— Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Γενουατικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως Χίου, ΧΓ, σσ. 41 - 44.

Μυλοποταμιτάκη Κατερίνας, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Χριστοῦ Κασάνων Πεδιάδος, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 294 - 302+4 πίν.
— Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Χαραλάμπου στὴν Ἐπισκοπὴ Ἱεράπετρας, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 441 - 452.
Ναστάσε Δ., Τεκμήρια πολιτικῆς ἰδεολογίας στὴ θρησκευτικὴ εἰκονογραφία καὶ στὴν ἑραλδική, ΒΔ 1, 1987, σσ. 171 - 183.
Νικολακοπούλου Γ. Α., Τὰ κεραμικὰ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Φανερωμένης τῆς Σαλαμίνας, Ἀρχαιολογία 28, 1988, σσ. 81 - 84.
Νικολιδάκη Μ., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Καρδιώτισσας Μεσαρᾶς, Ἀμάλθεια, τεῦχ. 68 - 69, 1986, σσ. 201 - 215.
Νικονάνου Ν., Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, 12ον, 78 σσ. + 40 πίν.
— Μετέωρα. Τὰ μοναστήρια καὶ ἡ ἱστορία τους, Ἀθήνα 1987.
Ξύδα Μ., Ἡ ἐπίδραση τῆς Γένοβας στὴν ἀστικὴ καὶ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου, ΧΓ, σσ. 93 - 94.
Oikonomides N., The Dedicatory Inscription of Egri Tas Kilisesi (Cappadocia), Okeanos, σσ. 501 - 506.
— Theophylact excubitus and his crowned «portrait» : An Italian rebel of the late X[th] century?, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 195 - 202.
— Σημείωμα γιὰ τὸ τραπεζουντιακὸ εὐαγγέλιο 531 τῆς Walters Art Gallery (Βαλτιμόρη), ΑΠ 39, 1984, σσ. 145 - 148.
— Some remarks on the Apse Mosaic of St. Sophia, DOP 39, 1985, σσ. 111 - 115.
Οἰκονόμου Α., Παλαιοχριστιανικὰ λυχνάρια ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ΛΣ 9, 1988, σσ. 286 - 300.
Παζαρᾶ Θ., Δύο τοιχογραφημένοι Παλαιοχριστιανικοὶ Τάφοι ἀπὸ τὴ Βέροια, Μακεδονικὰ 24, 1984, 234 - 245+4 πίν.
— Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1985, 12ον, σσ. 64+48 πίν.
— Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ Παλαιοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος στὸ Ἅγιον Ὄρος, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 33 - 48+50 πίν.
Παλιούρα Θ. - Κατσιμπίνη Χ., Ἔρευνα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαράσοβας Αἰτωλίας, Ἠπειρ. Χρ. 27, 1985, σσ. 105 - 114+3 σχ.
Παλιούρα Α. Δ., Εἰκονογραφία Ἁγίου Στεφάνου τοῦ Νέου, Δωδώνη 16, 1987, σσ. 483 - 496+2 πίν.
— Ὁ κύπριος ζωγράφος Συμεὼν Αὐξέντης καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα τοῦ 16ου αἰώνα, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 591 - 600+18 πίν.
— Ἡ ἀδελφότητα τῆς «Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης» καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν περιοχὴ τῶν Θηβῶν κατὰ τὴν Μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἀπόψεις καὶ προβλήματα, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 613 - 619+4 εἰκ. (σσ. 620 - 623).
— Τὸ μοναστήρι τοῦ Προδρόμου στὸ Μπαλί, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 304 - 321+3 σχ.+ 8 πίν.
Pallas D. I., Zur Topographie und Chronologie von Hosios Lukas : Eine Kritische Übersicht, BZ 78, 1985, σσ. 94 - 107.
Panayotidi M., The Character of Monumental Painting in the tenth century. The Question of patronage, ΚΠ σσ. 285 - 331+34 πίν.
— Τεχνοτροπικὲς σχέσεις τῆς ζωγραφικῆς τῆς Κύπρου καὶ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ 13ο αἰώνα, ΠΒ'ΔΚυπρΣ Β', σσ. 561 - 566.

Panayotidi M., The Wall-Paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Ferai (Vira) and Stylistic Trends in 12th century Painting, BF 14, 1989, σσ. 457 - 484.
Πανσελήνου Ν., Ἅγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς. Ἐπιγραφὲς - συμπληρωματικὰ στοιχεῖα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 173 - 188+22 πίν.
Παπᾶ Ἀθ., Μητροπ. Ἑλενουπόλεως, Προβλήματα γύρω στὶς ἐπιγραφὲς τῶν ἱερῶν ἀμφίων, ΕΕΦΣΠΘ 28, 1983, σσ. 455 - 86.
— Βιβλιογραφία ἱερατικῶν καὶ λειτουργικῶν ἀμφίων τοῦ βυζαντινοῦ τύπου, Θεολογία 57, 1986, σσ. 343 - 369.
Παπαγγέλου Ι. Α., Προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τῆς «Καθέδρας τῶν γερόντων», Μακεδονικὰ 23, 1983, σσ. 305 - 317.
Παπαγεωργίου Θ., Ἀφαίρεση ἐπιζωγραφίσεων ἀπὸ δύο εἰκόνες τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, ΑΣΠ 2, 1987, σσ. 203 - 214+16 πίν.
Παπαδάκη Μ., Μιὰ εἰκόνα τοῦ Γεωργίου Κλόντζα μὲ θέμα τὴ μνηστεία τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης, Ἠπειρ. Χρ. 26, 1984, σσ. 147 - 162.
Παπαδάκη - Oekland Σ., Ὁ κώδικας 590 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου : ἕνα ἀντίγραφο τοῦ Ἰὼβ τῆς Πάτμου, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 17 - 37.
— Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο ὡς τὸ νέο σύμβολο σὲ ἕνα ἀρχαῖο εἰκονογραφικὸ σχῆμα, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 283 - 296+2 πίν.
Παπαδάκη Ν. Π., Παρατηρήσεις στὴν κρητικὴ τοπογραφία τοῦ βιβλίου τοῦ Chr. Buondelmonti : Descriptio insule Crete, ΔΧΑΕ 12, 1984, σσ. 501 - 7.
Παπαδοπούλου Βαρβάρας, Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ στὸ Δίστομο Βοιωτίας, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 543 - 563+10 πίν. (σσ. 564 - 575).
Παπαζώτου Θ., Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς παλιᾶς μητρόπολης τῆς Βέροιας, ΙΓ 1, 1986, σ. 200.
— Ἡ πύλη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Κουλᾶ τῆς Θεσσαλονίκης, ΙΓ 1, 1986, σ. 201.
— Ἐπισκευὴ τῆς Ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Βασίλειο Ἀχριδηνό, ΙΓ 1, 1986, σσ. 201 - 202.
— Ἀνίχνευση τοπογραφικὴ τῆς Ἀνατ. Θράκης, BF 14, 1989, σσ. 543 - 566.
Παπαμαστοράκη Τ., Ἡ ἔνταξη τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ὕψωσης τοῦ Σταυροῦ σὲ ἕνα ἰδιότυπο εἰκονογραφικὸ κύκλο στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 315 - 328+6 πίν.
Παπανικόλα - Μπακιρτζῆ Δ., Γεράκια καὶ γερακάρηδες σὲ κυπριακὰ μεσαιωνικὰ ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα, ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 567 - 575.
Papastavrou H., Un ensemble d'icônes post-byzantines dans l'église de Sainte Anastasie de Makrè, BF 14, 1989, σσ. 497 - 510.
Pitsakis C. G., Deux inscriptions d'un sakkos byzantin, Byzantion 54, 1984, σσ. 626 - 628.
Πίτσιου Θ. Κ., Περιπτώσεις πολλαπλῶν ταφῶν τοῦ βυζαντινοῦ νεκροταφείου Ἀβδήρων, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 237 - 240.
Ποζιοπούλου Δ., Ἡ μεταβατικὴ μορφὴ τῶν Μεσαιωνικῶν ὀχυρώσεων τῆς Ρόδου πρὸς ἀντιμετώπιση τῶν πυροβόλων ὅπλων, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 177 - 200+34 πίν.
Politis L., A Byzantine Inscription from Siphnos, Okeanos, σσ. 548 - 552+2 πίν.
Πορτελάνου Α., Ἁγία Παρασκευὴ Σιάτιστας, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 77 - 100 + 23 πίν.
Πουλημένου Γ. Α., Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεγαλομάτη ἢ Στρατηλάτη στὸ Σκοπὸ στὴ Ζάκυνθο, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 83 - 100+25 πίν.

Πούλου-Παπαδημητρίου Ν., Παλαιοχριστιανικὸ κιονόκρανο μὲ ἄκανθα «πεταλούδα» ἀπὸ τὴ Σάμο, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 151 - 158+7 πίν.

Προκοπίου Γ. Α., Τὸ Καθολικὸ τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Ἑρμιόνης, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 209 - 222.

Σαμσάρη Π., Ἄγνωστο βυζαντινὸ μετόχι τῆς Μονῆς Χελανδαρίου στὶς Σέρρες : ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Καμενικαίας, Μακεδονικὰ 26, 1987 - 88, σσ. 191 - 219.

— Ἄγνωστη βυζαντινὴ τοιχογραφία στὴν περιοχὴ τῶν Σερρῶν, Βυζαντινὰ 14, 1988, σσ. 399 - 412+17 πίν.+3 σχ.

Σαμψὼν Ἀ., Ἡ λαϊκὴ κατοικία στὶς Βόρειες Σποράδες, ΑΕΜ 25, 1983, σσ. 37 - 96+108 εἰκ.

— Χερσαῖα καὶ νησιωτικὰ καταφύγια τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Εὔβοια καὶ Ἀνατολικὴ Εὔβοια, ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 363 - 372+7 πίν.

Σαξιαμπάνη-Στεφάνου Χ., Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 413 - 449.

Σιναΐτου Γρηγορίου, ἱερομ., Ἄλλη ἀνάγνωσις ἐπιγραφῆς τῆς Ι. Μονῆς Σινᾶ καὶ ἡ σχέσις της πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Μοναχοῦ Ἀμμωνίου, Ἀθηνᾶ 79, 1983 - 84, σσ. 219 - 224.

Σκάγκου Λ. Κ., Τὸ Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου στὸ Μυστρᾶ, ΠΑ'ΣΑΜ, σσ. 174 - 176.

Σκλάβου-Μαυροειδῆ Μ., Παράσταση προσωπείου σὲ βυζαντινὰ γλυπτά, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, 175 - 179.

Σκόντζου Λ. Κ., Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἰλισσοῦ, Ἀρχαιολογία 29, 1988, σσ. 49 - 51.

Spatharakis I., An Illuminated Greek Grammar Manuscript in Jerusalem. A Contribution to the Study of Comnenian Illuminated Ornament, JÖB 35, 1985, σσ. 231 - 245+8 πίν.

— The working Methods of the Artist of Ps.-Oppian's Cynegetica, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 28 - 48+8 πίν.

— The Left-Handed Evangelist. A contribution to Palaeologan Iconography, London 1988, 8ον, σσ. iv+110+132 πίν.

Σπηλιώτη Ε., Τὸ μονύδριον Προφήτου Ἡλιοῦ παρὰ τὸ Γεωργίτσι, ΠΑ'ΣΑΜ, σσ. 49 - 57.

Στασινοπούλου Σ., Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἔνθρονης Παναγίας, Ἀρχαιολογία, τεῦχ. 22, 1987, σσ. 53 - 58.

Stavropoulou-Makri A., La Création d'une nouvelle formule de la crucifixion et sa diffusion dans les Balkans, Ε'ΔΣΝΕ, σσ. 241 - 257+πίν.

Στεριώτου Ἰωάννας, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ φρούριο τῶν Τούρκων «Νέα Κάντια» στὸν οἰκισμὸ Φορτέτζα τοῦ Ἡρακλείου, Κρητ. Χρ. 26, 1986, σσ. 137 - 151+πίν.

Στεφάνου Σ. Ν., Ὁ πύργος τοῦ Τριγωνίου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν τουρκικῶν ὀχυρώσεων τῆς Θεσσαλονίκης, Βυζαντινὰ 14, 1988, σσ. 413 - 455+36 πίν.

Στίκα Ε. Γ., Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Μονεμβασίας (μετὰ ἱστορικῶν παρεμβάσεων καὶ ἀναφορᾶς εἰς τὰ μνημεῖα τῆς πόλεως), ΛΣ 8, 1986, σσ. 271 - 376+πίν.

Στουφῆ-Πουλημένου Ἰ., Παλαιοχριστιανικὲς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ βυζαντινὸς Παντοκράτωρ, Θεολογία 57, 1986, σσ. 793 - 854.

— Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ νησὶ στὴ Ζάκυνθο : μιὰ ἄγνωστη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 267 - 276+15 πίν.

Στρατῆ Ἀ., Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου τῆς Σύναξης τῶν Ταξιαρχῶν στὴ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν, Κληρονομία 15, 1983, σσ. 211 - 234+2 σχ.+32 πίν. (σσ. 235 - 68).

Στρατῆ Ἀ., Τὸ σωζόμενο ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα ἀπὸ τὴν παλαιὰ μητρόπολη Σερρῶν, Μακεδονικὰ 25, 1985 - 86, σσ. 88 - 104.

— Εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας στὸν Μητροπολιτικὸ Ναὸ Κομοτηνῆς, BF 14, 1989, σσ. 623 - 635.

Τζομπανάκη Χ., Οἱ χαμηλὲς πλατεῖες τῶν προμαχώνων τῶν βενετσιάνικων ὀχυρώσεων τοῦ Χάνδακα. Συμβολὴ στὴ μελέτη τους, ΑΣΠ, 2, 1987, σσ. 105 - 128+32 πίν.

Τουράτσογλου Γ., «Θησαυρὸς» ὑστέρων παλαιολογείων νομισμάτων στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1101 - 1116+2 πίν.

Τριανταφυλλοπούλου Δ. Δ., Προβλήματα καὶ προοπτικὲς γιὰ ἕνα Σύνταγμα τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Ἑπτανήσου, ΔΙΑ 2, 1986, σσ. 54 - 69.

— Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst, 15 - 18. Jhr., München 1985, 12ον, σσ. 356.

— Τὸ ἕβδομο συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. (Ἀθήνα 24 - 26 Ἀπριλίου 1987). Ἀνασκόπηση - κρίσεις - προτάσεις, ΒΔ 1 1987, σσ. 109 - 118.

— Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν : ἀπὸ τὸν εὐσεβισμὸ στὸν αἰσθητισμὸ (ἢ μικρὸς ἀντιρρητικὸς ὑπὲρ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη), ΒΔ 1, 1987, σσ. 119 - 128.

— Βυζαντινὴ Τέχνη καὶ Νεοελληνικὴ Παιδεία : τὸ ἀδιέξοδο τοῦ οὐμανισμοῦ, ΒΔ 2, 1988, σσ. 145 - 159.

Τριμανδήλη-McGann Παναγιώτας, Τὸ ταφικὸ συγκρότημα τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Ἀκρωτήρι Χανίων, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 65 - 76+20 πίν.

— «Ἅγιος Γεώργιος Κουμπελῆς» Χανίων, ΠΕ'ΔΚΣ Β', σσ. 375 - 387+16 πίν.

Τριψιανοῦ Ν. Μ., Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἐπαρχίας Ναυπακτίας, Ναυπακτιακὰ 2, 1984 - 85, σσ. 357 - 395.

Τσάρα Γ., Οἱ τέσσερις καθολικοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ Χρονικὸ τοῦ Ἰωάννου Ἀναγνώστη, ΠΙΣ, Δ', Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 131 - 144.

Τσιγαρίδα Ε. Ν., Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1986.

— Ἔρευνες στοὺς ναοὺς τῆς Καστοριᾶς, Μακεδονικὰ 25, 1985 - 86, σσ. 379 - 389.

— Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριᾶς καὶ Βέροιας. Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου, ΠΣΓΠ, σσ. 261 - 294.

Τσίγκανα Δ., Ἡ συντήρηση τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγίου Μάρκου (Ἄρτα), ΑΣΠ, 2, 1987, σσ. 187 - 191.

Τσιούμη Χρυσάνθης, Οἱ πρῶτες ἀπεικονίσεις τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη, ΠΣΓΠ, σσ. 245 - 257.

Τσιτουρίδου Ἄ., Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1985, 64 σσ.+33 πίν.

— Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὀρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρώιμο 14ο αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1986, 4ον, σσ. 300+149 πίν.

Τσίχλη-Ἀρώνη Κ., Βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες στὰ Κύθηρα, Ἀρχαιολογία 8, 1983, σσ. 69 - 75.

Τυπάλδου-Λασκαράτου Ι., Καὶ ἄλλα ἐραλδικὰ μνημεῖα τῆς Κεφαλονιᾶς, ΚΧ 5, 1986, σσ. 182 - 192+18 πίν.

Φαράντου Χ., Δύο ἄγνωστοι σταυρεπίστεγοι ναοὶ στὶς περιοχὲς τῶν χωριῶν : Ἀχλα-

δερὴ καὶ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Νότιας Εὔβοιας, ΑΕΜ 25, 1983, σσ. 289 - 306+16 πίν.
Φαράντου Χ., Δύο σταυρεπίστεγοι ναοὶ στὶς περιοχὲς τῶν χωριῶν : Μετόχι καὶ Λενωσαῖοι τῆς Νότιας Εὔβοιας, ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 373 - 390+16 πίν.+4 εἰκ.
Φουντούκου Μ., Παρατηρήσεις στὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 111 - 157.
Χαλκιᾶ Ε., «Τράπεζες Μαρτύρων». Ἡ σημασία τοῦ ὅρου καὶ ἡ τύχη του στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ΔΧΑΕ 14, 1987 - 88, σσ. 101 - 106+7 πίν.
Χαραλαμπίδη Κ. Π., Ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῶν μαρτύρων εἰς τὰς ἱστορικοφιλολογικὰς πηγὰς καὶ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην, Θεσσαλονίκη 1983, 8ο, σσ. 355+55πίν.
— Μελετήματα παλαιοχριστιανικῆς ἐπιγραφικῆς, ΕΕΦΣΠΘ 28, 1983, σσ. 251 - 324.
— Παρατηρήσεις σὲ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Κεφαλοφόρου στὸ Ἅγιο Ὄρος, Μακεδονικὰ 25, 1985 - 86, σσ. 363 - 369.
— Οἱ δενδρίτες στὴν προχριστιανικὴ καὶ χριστιανικὴ ἱστορικοφιλολογικὴ παράδοση καὶ εἰκονογραφία, Θεσσαλονίκη 1986, 8ον, σσ. 114+20 πίν.
— Εἰκονογραφικὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἁγ. Ἀννιανοῦ, μαθητῆ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Εὐαγγελιστῆ, Βυζαντινὰ 14, 1988, σσ. 291 - 301+9 πίν.
Χατζηδάκη Μ., Χρονολογημένη βυζαντινὴ εἰκόνα στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας, ΑΣτρ. 1, σσ. 225 - 240.
— Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἅλωση (1450 - 1830) μὲ εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς (Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., 33), Ἀθήνα 1987.
— Μυστρᾶς. Ἡ μεσαιωνικὴ πολιτεία καὶ τὸ κάστρο. Πλήρης ὁδηγὸς τῶν παλατιῶν, τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ κάστρου, Ἀθήνα 1987.
Χατζηδάκη Ν. - Philipon I. - Ausset P. - Χρυσουλάκη Ι. - Ἀλεξοπούλου Ἀ., Συμβολὴ τῶν φυσικοχημικῶν μεθόδων ἀνάλυσης στὴ μελέτη 13 εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ΔΧΑΕ 13, 1985 - 86, σσ. 215 - 245.
Χατζητρύφωνος Ε., Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλατάδων, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 451 - 484.
Χατζηφώτη Ι. Μ., Διονύσιος ἱερομόναχος ἐκ Φουρνᾶ, ἱστοριογράφος (πηγὲς καὶ ἐπιδράσεις στὴν «Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης»), Σύναξις, σσ. 515 - 526.
Χριστοπούλου Δήμητρας, Τὸ Καστέλλι στὴ Νάουσα τῆς Πάρου, ΑΣΠ 1, 1984, σσ. 201 - 224+36 πίν.

ΙΑ'. — ΔΙΚΑΙΟΝ

Ἀντωνιάδη Ξ. Α., Δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα Σκύρου 17ου αἰώνα, ΕΚΕΙΕΔ 27 - 28, 1980 - 81, (1985), σσ. 299 - 361.
— Τὸ κρεββατοστρῶσι. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου στὴν τουρκοκρατούμενη Σκύρο, ΑΕΜ 26, 1984 - 85, σσ. 73 - 124.
Ἀποστολοπούλου Δ. Γ. - Μιχαηλάρη Π. Δ., Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μιὰ πηγὴ καὶ ἕνα τεκμήριο. Τόμ. Α', Ἀθῆναι 1987, 8ον, σσ. 550.
Γουναρίδη Π., Ὅρκος καὶ ἀφορισμὸς στὰ βυζαντινὰ δικαστήρια, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 41 - 57.
Ζέπου Π. Ι., Παράδοσις ἐγγράφου ἢ δι' ἐγγράφου εἰς τὸ Βυζαντινὸν καὶ τὸ Μεταβυζαντινὸν Δίκαιον (συνέχεια συζητήσεως παλαιοῦ προβλήματος), ΜΠ, σσ. 85 - 98.
— Droit officiel et droit populaire dans les pays du Sud-Est Européen, Ε'ΔΣΝΕ, σσ. 83 - 90.

Ζέπου Π. Ι., Τὰ «συνήθεια» εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ΠΒ'ΔΣΠΣ, Α', σσ. 112 - 118.
— Ἡ βυζαντινὴ νομικὴ παιδεία κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ΑΣτρ 2, σσ. 735 - 749.
Konidaris J., Die Epitome einer justinianischen Novelle aus dem Patmiacus 205, Font. Min. V, σσ. 27 - 31.
— Die Novellen des Kaisers Herakleios, Font. Min. V, σσ. 33 - 106.
— Μιὰ παράφραση τῆς Νεαρᾶς Ι τοῦ Ἡρακλείου σὲ ἕνα μεταβυζαντινὸ νομοκανονικὸ χειρόγραφο, Δίπτυχα 3, 1982 - 3, σσ. 249 - 255.
— Προσδιορισμὸς τῆς ἀτομικότητας πλοίου στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Ν. Ρόκαν, Ἀθῆναι 1985, σσ. 469 - 479.
Λεντάκη Α., Paterna paternis - materna maternis, ἕνα κατάλοιπο τῆς συλλογικῆς ἰδιοκτησίας τοῦ γένους στὸ Μεταβυζαντινὸ Δίκαιο, ἡ ἀναίρεση μιᾶς ἑρμηνείας τοῦ Γ. Μαριδάκη γιὰ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο τῆς Μήλου τὸν ιζ' αἰώνα, Μηλιακὰ 2, 1985, σσ. 285 - 470.
Μαμώνη Κυριακῆς, Ὁ νοτάριος Θηβῶν Μανουὴλ Μαλαξὸς καὶ ἡ δημώδης παραλλαγὴ τοῦ νομοκάνονος (Συμβολή), ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 599 - 609+2 πίν. (σσ. 610 - 11).
Μανούσακα Μ. Ι., Ὁ κώδικας διαθηκῶν καὶ δωρεῶν (Reg. 217) τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (1563 - 1743), ΜΠ, σσ. 125 - 149.
Μπουρδάρα Καλλιόπης, Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1081 - 1185), ΑΣβ 1, σσ. 211 - 229.
— Τὸ Δίκαιο στὰ Ἁγιολογικὰ κείμενα [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 2], Ἀθήνα 1987, 8ον, σσ. XVI+166.
Νάκου Γ. Π., Προβλήματα βυζαντινοῦ κληρονομικοῦ Δικαίου ἐπὶ Παλαιολόγων — ἡ λειτουργικὴ ἰσχὺς τῆς Νεαρᾶς 26 Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, Θεσσαλονίκη 1988, 12ο, σσ. 134.
Οἰκονομίδη Ν., Ἡ «Πεῖρα» περὶ παροίκων, ΑΣβ 1, σσ. 232 - 241.
— Τὰ ζῶα τοῦ ἀρμαμέντου δὲν ἀγγαρεύονται, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 49 - 52.
Πανταζοπούλου Ν. Ι., Ἄγραφος Γάμος - Παλλακεία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ Δικαίου τῶν Μικτῶν Γάμων κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ΜΠ, σσ. 151 - 193.
— «Παροικικὸ δίκαιο». Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς λαϊκῆς γεωργικῆς δικαιοταξίας, ΠΕΓΣ, σσ. 24 - 43.
Παπαγιάννη Ἐ. - Τρωϊάνου Σ., Die Besetzung der Ämter im Gross-skeuophylakeion der Großen Kirche im 12. Jahrhundert. Ein Synodalakt von 19. November 1145, Font. Min. VI, σσ. 87 - 97.
Παπαγιάννη Ε., Οἱ κληρικοὶ τῶν βυζαντινῶν γυναικείων μονῶν καὶ τὸ ἄβατο, ΒυζΚ 6, 1986, σσ. 75 - 93.
— Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 1), Ἀθήνα 1986, 8ον, σσ. XXXII+352.
Παπαγιαννοπούλου Α., Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, Ἡ Θεσσαλονίκη 1, 1985, σσ. 311 - 324.
Papastathis Ch., On the Application of Western Kanon Law Provisions in Medieval Bulgaria, ΜΠ, σσ. 195 - 200.
Παύλου, Μητρ. Σουηδίας, Οἱ ἀποστολικοὶ Κανόνες, ΕΘ 7 - 8, 1986 - 87, σσ. 647-676.
— Συνόψεις καὶ ἐπιτομαὶ ἱερῶν κανόνων ἐν Βυζαντίῳ, ΜΙ, σσ. 77 - 95.
Perentidis S., Un manuscrit de l'Hexabible d'Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomalas, ΜΠ, σσ. 207 - 228.

Perentidis S., Trois Notes sur la Tradition de la Peira, ΕΚΕΙΕΔ 27 - 28, 1980 - 81 (1985), σσ. 635 - 671.
— Recherches sur la texte de la Synopsis Minor, Font. Min. VI, σσ. 219 - 273.
— Πῶς μιὰ συνήθεια μπορεῖ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ θεσμό ; Ἡ περίπτωση τοῦ «θεωρήτρου», ΑΣβ 2, σσ. 476 - 485.
Πιτσάκη Κ. Γ., Ὁ «Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως» (!) Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος καὶ ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 634 - 642.
— Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ Βυζαντινὸ Δίκαιο, Ἀθῆναι 1985, 8ον, σσ. 550.
— Φιλίππου τοῦ Κυπρίου μιὰ μαρτυρία γιὰ τὸ «Μέγα Νόμιμον», ΠΒ'ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 361 - 374.
Τουρτόγλου Μ., «Συμφωνητικὸ γράμμα» 15ου αἰῶνος, ΠΒ'ΔΣΠΣ Β', σσ. 145 - 150.
— Οἱ ἀνήλικοι στὸ Βυζαντινὸ καὶ Μεταβυζαντινὸ Δίκαιο, ΠΑΑ 60/2, 1985, σσ. 362 - 382.
— Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου, ΕΚΕΙΕΔ 27 - 28, 1980 - 81, 1985, σσ. 3 - 257.
— Remarques sur quelques dispositions de Procédure (Droit Byzantin et Législation d'Alexandre Ypsilantis), ΜΠ, σσ. 357 - 365.
Troianos S., Ein Synodalakt Michaels III. zum Begnadigungsrecht, Font. Min. VI, σσ. 205 - 218.
— Ἡ ἐρωτικὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν μέσα ἀπὸ τὸ ποινικό τους Δίκαιο, Ἀρχαιολογία 10, 1983 - 84, σσ. 43 - 8.
— Τὸ συναινετικὸ διαζύγιο στὸ Βυζάντιο, Βυζκ 3, 1983, σσ. 9 - 21.
— Ἡ ἄμβλωση στὸ βυζαντινὸ Δίκαιο, Βυζκ 4, 1984, σσ. 169 - 189.
— Περὶ τὴν σχέσιν ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας ἐπὶ ἐπισκόπων, ΕΦ 65 - 66, 1984, σσ. 73 - 83.
— «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας...», Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1191 - 1200.
— Zum Aufbau des Titels περὶ διαφόρων ἀναγνωσμάτων im Novellensyntagma des Athanasios, ἐν : *Cupido Legum*, Frankfurt am Main 1985, σσ. 235 - 244.
— Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, Ἱστορ. 6, 1986, σσ. 267 - 281.
— Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο, Ἀρχαιολογία 20, 1986, σσ. 41 - 44.
— Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Εἰσαγωγικὸ βοήθημα, Ἀθήνα 1986, 8ον, σσ. 180.
— Ἡ ἄμβλωση κατὰ τὸ δίκαιο τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1987, 16ον, σσ. 54.
— Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga, ΑΣβ 1, σσ. 97 - 112.
— Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, ΠΔΒΣ 17, σσ. 211 - 235.
— Zum Kapitel 45 der russischen Kormčaja Kniga : Ursprung und Wesen des Nomos Mosaikos, Cyrillomethodianum 9, 1987, σσ. 1 - 7.
— Πρόσωπο καὶ ἀνθρώπινη ὀντότητα στὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο, Ἀρχαιολογία 28, 1988, σσ. 29 - 31.
— Ἡ προβληματικὴ τῆς Νομικῆς Γραμματείας τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογέννητου κατὰ τὴ νεώτατη ἔρευνα, ΚΠ, σσ. 87 - 102.
— Ἡ νομοκανονικὴ συλλογὴ τοῦ κώδικος Κρυπτοφέρρης Ζ γ VII, Χαριστεῖον Σεραφεὶμ Τίκα, σσ. 453 - 472.

Χριστοφιλοπούλου Αἰκ., Πολιτειακὰ ὄργανα καὶ κράτος δικαίου στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ΑΣβ 1, σσ. 185 - 210.
Χριστοφιλοπούλου Ἀν., Σύμπραξη συγγενῶν σὲ δικαιοπραξίες, ΑΣβ 1, σσ. 358 - 361.

ΙΒ'. — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Αἰκατερινίδη Γ., Λαϊκὸς πολιτισμός, ἐν : *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 521 - 550.
— Τὰ ἀϊτσένια σπίτια τῆς Σαμοθράκης, ΠΘ, σσ. 385 - 429+πίν.
Ἀλεξάκη Ε. Π., Μιὰ περίεργη παράδοση δρακοντοκτονίας ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ Λακωνίας, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 93 - 104.
Ἀλεξιάδη Μ. Α., Ἡ ἔντυπη λαϊκὴ ποίηση στὴν Κάρπαθο. Μορφή - Λειτουργία - Σημασία, Δωδώνη 12, 1983, σσ. 347 - 404.
— Παρατηρήσεις στὰ ποντιακὰ παραμύθια γιὰ τὸν δρακοντοκτόνο, ΑΠ 38, 1984, σσ. 40 - 62.
— Ὁ Samuel Baud-Bovy καὶ ἡ προσφορά του στὴν ἐθνομουσικολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα τῆς Δωδεκανήσου, Λαογραφία 34, 1985 - 86, σσ. 7 - 25.
— Do ut des, Δωδώνη 16, 1987, σσ. 253 - 265.
Ἀντωνακάτου Ν., Ἱστορικὴ καὶ θρησκευτικὴ σημασία τῆς Κεφαλονίτικης κατάρας μὲ τὸ διάβολο, ΔΙΕΕΕ 26, 1983, σσ. 383 - 416.
Galatariotou C., Holy Women and Witches : Aspects of Byzantine Conceptions of Gender, BMGS 9, 1984 - 85, σσ. 55 - 94.
Γουὴλ-Μπαδιεριτάκη Α., Συμβολικὰ γαμήλια ποντιακὰ φαγητά, ΑΠ 38, 1984, σσ. 598 - 608.
— Μιὰ πιθανὴ ἑρμηνεία ἑνὸς διακοσμητικοῦ στοιχείου ποὺ βρίσκεται σὲ ὁρισμένες πόρπες τῆς ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς γυναικείας φορεσιᾶς, Παρουσία 3, 1985, σσ. 199 - 210+14 πίν.
— Observations upon common decorative motifs on the traditional women's costumes of Boeotia and Attica, Παρουσία 5, 1987, σσ. 551 - 566+πίν.
Δημητροκάλλη Γ., Ἡ ὑπὸ τῶν Ἠλείων χρῆσις ξύλων λεύκης κατὰ τὰς θυσίας τοῦ Διός, ΕΕΗΜ 2, 1983, σσ. 15 - 30.
Ἠμέλλου Σ. Δ., «Θεσσαλοὶ πελαργοὺς ἐτίμησαν ὅτι πολλοὺς ὄφεις ἐξώλεσαν», Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 287 - 292.
— Ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Ἁγίας Ἑλένης εἰς τὴν Κύπρον, ΠΣΚΛ, σσ. 25 - 29.
— Ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἀναβίωση τῶν τηγανισμένων ψαριῶν κατὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης, Λαογραφία 34, 1985 - 86, σσ. 44 - 57, 355 - 360.
— Οἱ πυρὲς τοῦ Προφήτη Ἠλία στὴν Πελοπόννησο, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 341 - 350.
Calofonos G., Dream Interpretation : A byzantinist Superstition?, BMGS 9, 1984 - 85, σσ. 215 - 220.
Κιτρομηλίδου Μ., Ἀκριτικὰ τραγούδια καὶ παραλογὲς ἀπὸ τὴν Κύπρο, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 179 - 237.
Κορρὲ-Ζωγράφου Κ., Μεταβυζαντινὴ - Νεοελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ χρυσοκεντητική, Ἀθήνα 1985, 8ον, σσ. 288+166 εἰκ.
Krekukias D., Sopravvivenza di alcuni pregiudizi e superstizioni bizantine fra il popolo neogreco, ἐν : Studi bizantini e neogreci, Galatina 1983, σσ. 507 - 511.

Κρεκούκια Δ., Ἐπιβιώσεις ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν στὸ λαὸ τοῦ Πόντου, ΑΠ 38, 1984, σσ. 268 - 275.
— Ἐπιβιώσεις ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν ὀνειροκριτικῶν δοξασιῶν στὸ λαὸ τῆς Βοιωτίας, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 949 - 956.
Kyrris K. P., Das Fest des Kataklysmos auf Zypern. Herkunft, Überlieferung und Weiterleben, *Griechenland - Byzanz - Europa,* Berlin 1984, σσ. 171 - 185.
Κωστάκη Θ. Π., Θεότητες καὶ δαιμονικὰ στὶς λαϊκὲς δοξασίες τῆς Τσακωνιᾶς, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 53 - 92.
Λαμψίδη Ο., Ἡ διὰ τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐαγγελίου μαντική, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 439 - 440.
Λουκάτου Δ. Σ., Τὰ «τελετουργικὰ» τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ γάμου. Ἡ μαγικοθρησκευτική, ψυχολογικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τους, Σύνδειπνον, σσ. 57 - 72.
— Le psaume 103 de David et son influence sur le parler proverbial des Grecs, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 33 - 41.
Μερακλῆ Μ., Παραλογοτεχνία, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 567 - 587.
— Παροιμίες: ἑλληνικὲς καὶ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν. Συγκριτικὴ ἐξέταση, Ἀθήνα 1985, 8ο, σσ. 206.
Μηλίγκου-Μαρκαντώνη Μαρίας, Μαντικές, μαγικὲς καὶ δεισιδαίμονες ἐνέργειες ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἅγιο Μηνᾶ, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 257 - 267.
Μίχα-Λαμπάκη Ἀ., Λατρευτικὲς πίττες τῆς Μεσσηνίας, Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, παράρτημα, σσ. 232 - 246.
— Ἡ παρουσία χαρακτηριστικῶν εἰδῶν διατροφῆς στὰ βοιωτικὰ γαμήλια ἔθιμα, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 1087 - 1103.
— Οἱ τροφὲς καὶ ὁ συμβολισμός τους στὰ βυζαντινὰ ὀνειροκριτικὰ κείμενα, ΒΔ 2, 1988, σσ. 161 - 182.
Μιχαὴλ-Δέδε Μαρίας, Τὸ τραγούδι τοῦ Μάραντου καὶ τὸ ἀναστενάρι, ΑΠ 38, 1984, σσ. 241 - 250.
Μουζάκη Σ., Οἱ Βρυκόλακες στοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς νομοκάνονες καὶ στὶς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Λαογραφικὴ - ἱστορικὴ μελέτη, Ἀθήνα 1987, 12ον, σσ. 174.
Μπίμπη-Παπασπυροπούλου Ἀ., Λαϊκὴ λατρεία: ἡ πολυμορφία τῶν φυλαχτῶν στὴν Κύπρο, ΠΒ΄ΔΚυπρΣ Γ΄, σσ. 339 - 352.
— Παραδοσιακὴ ἰατρικὴ στὴν Πελοπόννησο, Ἀθῆναι 1985, 8ο, σσ. 486 [Βιβλιοθήκη Σοφ. Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 46].
— Διερεύνηση τῶν βασικῶν μορφῶν τῆς λαϊκῆς ἰατρικῆς στὴ Θράκη, ΠΘ, σσ. 351 - 359.
Μυλοποταμιτάκη Κ., Ἡ ἐνδυμασία τῆς γυναίκας στὴν Κρήτη ἐπὶ Βενετοκρατίας, Ἀρχαιολογία 21, 1986, σσ. 47 - 52.
— Ἡ βυζαντινὴ γυναικεία φορεσιὰ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, ΚΕ 1, 1987, σσ. 110 - 118.
Ντὲ Τσάβες Λίλας, Ἱστορικὴ καταγωγὴ ὁρισμένων ἐξαρτημάτων τῆς γυναικείας φορεσιᾶς τῆς Βοιωτίας, ΕΕΒΜ 1, 1988, σσ. 1125 - 1138+22 εἰκ. (σσ. 1139 - 1144).
Οἰκονομίδου Δ. Β., Δημώδης ἰατρικὴ ἐν Νάξῳ, Παρνασσὸς 25, 1983, σσ. 372 - 400.
— Ἡ παραλογὴ «Τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ», Ἀθηνᾶ 79, 1983 - 84, σσ. 81 - 136.
Οἰκονομοπούλου Χ. Θ., Πράξεις καὶ ἐνέργειες τῆς πόντιας μητέρας τὴν πρωτομαρτιὰ καὶ ἡ ἰατρικὴ ἑρμηνεία τους, ΑΠ 38, 1984, σσ. 499 - 520.

Οἰκονόμου-Ἀγοραστοῦ Ἰ., Ἀνέκδοτο καλαντολόγιο ἀπὸ σύμμικτον κώδικα τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδου, Λαογραφία 33, 1982 - 84, σσ. 247 - 256.
— Ἀνέκδοτο σεισμολογικὸ κείμενο, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 90 - 102.
Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ., Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν παροιμιῶν τοῦ Πόντου, ΑΠ 38, 1984, σσ. 355 - 372.
Παπαχαραλάμπους Γ., Ἐπίδρασις τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γενικῶς καὶ ἐν εἰδικῇ ἀναφορᾷ πρὸς τὴν Κύπρον, ΠΒ΄ΔΚυπρΣ Γ΄, σσ. 333 - 357.
Ρουσουνίδη Α. Χ., Δαιμονοποίησις τοῦ χοίρου εἰς τὸν παραδοσιακὸν βίον τῆς Κύπρου, ΠΣΚΛ, σσ. 183 - 189.
— Τὸ αὐγὸ στὴν ἑλληνικὴ λαογραφία μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν Κύπρο, ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 541 - 598.
Ρωμαίου Κ., Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῆς Θράκης - χαρακτηριστικὰ καὶ ἰδιαιτερότητες, ΠΘ, σσ. 341 - 350.
Σουλιώτη Γ., Τὰ Κόλλυβα, Ἀθήνα 1986, 8ον, σσ. 25+55 εἰκ.
Στυλιανοῦ Π., Τὸ θρησκευτικὸ βυζαντινὸ θέατρο στὴν Κύπρο. Στοιχεῖα ἀπὸ σύγχρονες κυπριακὲς λειτουργικὲς σκηνές, ΠΒ΄ΔΚυπρΣ Γ΄, σσ. 447 - 472.
Τσαγγαλᾶ Κ. Δ., Μία ἀνέκδοτη συνταγὴ «ὑγρομαντείας» τοῦ 15ου αἰώνα, ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 129 - 143+4 πίν. (σσ. 144 - 147).
Χατζηϊωάννου Κ., Εἶναι ἡ Γελλὼ - Γιλλοῦ δαιμονικὴ προσωποποίηση τῆς μεσογειακῆς ἀναιμίας;, ΠΣΚΛ, σσ. 201 - 205.
Χατζηκώστα Λ., Ἅη Γιώργης ὁ δημοφιλὴς μεγαλομάρτυρας, ΠΣΚΛ, σσ. 207-212.
Χιδίρογλου Π., Ἐθνολογικοὶ προβληματισμοὶ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ παροιμιολογία, Ἀθῆναι 1987, 8ον, σσ. 166.

ΙΓ΄. — ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ - ΕΓΓΡΑΦΑ

Ἀντωνιάδου Ξ. Α., Σκυριανὲς διαθῆκες τοῦ ιζ΄ αἰώνα, ΔΙΕΕ 26, 1983, σσ. 115 - 202.
Βαμβακᾶ Δ., Ἱερὰ Μονὴ Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 1, 1985, σσ. 105 - 153.
Βιτάλη Φ., ἀρχιμανδρίτου, Ἓν ἀξιόλογον χειρόγραφον τῆς Σίφνου, ΕΕΚΜ 11, 1979 - 84, σσ. 559 - 574+2 εἰκ.
Βρανούση Ε., Πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῆς Πάτμου. Ἀχρονολόγητα, ἀταύτιστα ἢ λανθάνοντα. Γύρω ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῆς μονῆς, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 29 - 47+3 πίν.
— Les Archives de Nea Moni de Chio. Essai de reconstitution d'un dossier perdu, BNJ 22, 1985, σσ. 267 - 284+2 πίν.
— Τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔγγραφο γιὰ τὴ θεσσαλικὴ ἐπισκοπὴ Σταγῶν (τοῦ ἔτους 1163), Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 19 - 32.
Γιαννάκη Γ. Ν.-Σαββαντίδη Γ. Π., Τὸ χειρόγραφο τῆς Βύλιζας στὸ Ματσούκι Ἰωαννίνων, Δωδώνη 12, 1983, σσ. 253 - 260+1 πίν.
Δελτίο τοῦ ἱστορικοῦ καὶ παλαιογραφικοῦ ἀρχείου Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης, Δ΄, 1984 - 87, Ἀθήνα 1988, 12ον, σσ. 230.
Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ Φλωρεντίας, Ἕλληνες γραφεῖς τοῦ 13ου αἰώνα. Προσθῆκες καὶ διορθώσεις στὸ εὑρετήριο τῶν Vogel - Gardthausen, Δίπτυχα 3, 1982 - 83, σσ. 184 - 239.

Εὐαγγελάτου - Νοταρᾶ Φλ. Συλλογὴ χρονολογημένων «σημειωμάτων» ἑλληνικῶν κωδίκων, 13ος αἰ., Ἀθῆναι 1984, 8ον, σσ. XIV+280.

Καδᾶ Σ. Ν., Ὁ καλλιγράφος καὶ μικρογράφος Δανιὴλ ὁ ἰατρὸς καὶ τὸ ἔργο του (β' μισὸ 17ου αἰ.), Βυζαντινὰ 13, 1985, σσ. 1279 - 1292+10 πίν. (σσ. 1293 - 1302).

— Τὰ σημειώματα τοῦ χειρογράφου ἀριθ. 218 τῆς Μονῆς Ἰβήρων (Ἅγ. Ὄρος), Κληρονομία 17, 1985, σσ. 319 - 30+7 πίν. (σσ. 331 - 7).

— Προσκυνητάρια τῶν Ἁγίων τόπων. Δέκα ἑλληνικὰ χειρόγραφα 16ου - 18ου αἰ., Θεσσαλονίκη 1986.

— Σημειώματα χειρογράφων τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Μονὴ Ξηροποτάμου, Βυζαντινὰ 14, 1988, σσ. 307 - 382.

— Χειρόγραφο μὲ αὐτόγραφες σημειώσεις τοῦ Καισαρίου Δαπόντε, ΑΚ, σσ. 181 - 234+1 πίν.

Κατσαροῦ Β., Ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴ Μητρόπολη Θεσσαλονίκης στὰ τέλη τοῦ 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰώνα, ΑΚ σσ. 77 - 92+5 πίν. (σσ. 93 - 99).

Κόλια Ἰωάννας, Θεσσαλικὰ χειρόγραφα σὲ ξένες βιβλιοθῆκες, ΜΝΕ 1, 1984, σσ. 71 - 79+8 πίν.

Κομίνη Α. Δ., Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου. Τόμ. Α' : Κώδικες 1 - 101, Ἀθῆναι 1988, σσ. λ'+278.

Κοντοβᾶ Β. Θ., Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Χελανδαρίου καὶ οἱ βιβλιογράφοι τους, Κληρονομία 15, 1983, σσ. 97 - 143.

— Ἑπτὰ χειρόγραφα ἱεροῦ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου Χορτιάτη Θεσσαλονίκης, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 55 - 72.

— Βιβλιογράφοι ἀπὸ τὴ Θράκη (ζ'-ιθ' αἰῶνες), ΘΕ 6, 1985 - 86, σσ. 38 - 87.

Κοντογιάννη Σ. Μ., Παλαιογραφικὰ ἤτοι παρατηρήσεις καὶ σχόλια ἐπὶ περιγραφῆς κώδικος, ΕΕΘΣΠΑ 26, 1984, σσ. 669 - 679.

Κορινθίου Γ., Ἐκκλησιαστικὸ ἑλληνικὸ μουσικὸ χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης Νεαπόλεως Ἰταλίας, Δίπτυχα 4, 1986 - 87, σσ. 406 - 409.

Κράβαρη Βασιλικῆς, Nouveaux documents du monastère de Philothéou, TM 10, 1987, σσ. 261 - 356.

Κωνσταντινίδη Κ. Ν., Δύο χειρόγραφα ἀπὸ τὰ Πάνω Λεύκαρα, ΕΚΕΕ 12, 1983, σσ. 185 - 192+2 πίν. (σσ. 193 - 194).

— Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἱέρακος τῆς Κύπρου (16ος αἰ.), Δωδώνη 14, 1985, σσ. 75 - 82+6 πίν.

— Ὁ Δημήτριος Ρωμανίτης γραφέας τοῦ Εὐαγγελισταρίου Λευκάρων, ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 627 - 646+πίν.

— Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the year 1570. A Project, ΕΚΕΕ 13 - 16, 1984 - 87, σσ. 647 - 676+πίν.

Λαμψίδη Ο., Zu eliminierende Handschriften der Chronike Synopsis von Konstantinos Manasses. Erste Auswahl, TT, σσ. 299 - 302.

— Die vier Handschriften der Ausgaben der Chronike Synopsis von K. Manasses, Byzantion 53, 1983, σσ. 654 - 659.

— Παραμεριστέοι κώδικες τῆς *Χρονικῆς Συνόψεως* Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ διὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν ταύτης. Ἐπιλογὴ δευτέρα, Ἑλληνικὰ 35, 1984, σσ. 74 - 89.

— Παραμεριστέοι κώδικες... Ἐπιλογὴ τρίτη, Πλάτων 37, 1985, σσ. 224 - 238.

— Ἐπώνυμοι γραφεῖς κωδίκων τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Πελοποννησιακὰ 16, 1985 - 86, σσ. 43 - 53.

Λαμψίδη Ο., Ἕνα ἀνδριακὸ χειρόγραφο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Λονδίνου, Θεολογία 60, 1989, σσ. 167 - 175.

Μανούσακα Μ. Ι., Six documents athonites tirés des archives de la Communauté Grecque de Venise, Okeanos, σσ. 431 - 444+2 πίν.

— Νέο χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΠΑΑ 59, 1984, σσ. 459 - 470+4 πίν.

Μαρκοπούλου Ἀ., Καταλογογραφήσεις τῶν ἁγιορειτικῶν χειρογράφων, Ἐποπτεία 96, 1984, σσ. 1244 - 1246.

Matzukis C., Observations on controversial aspects of the codex Marc. Gr. 408, BZ 80, 1987, σσ. 16 - 25.

— A description of the Codex Marcianus 408 with new aspects and first editions of hitherto unpublished items, Παρνασσὸς 31, 1989, σσ. 58 - 87.

Μαυρομμάτη Λ., Μεσαιωνικὸ ἀρχεῖο μονῆς Ζωγράφου. Ἔγγραφο πρώτου Δωροθέου, ΑΣΒ 1, σσ. 308 - 316.

Μαυρομάτη - Κατσουγιαννοπούλου Σουλτάνας, Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 31 τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης καὶ ὁ Bodleianus Roe 18, ΑΚ, σσ. 101 - 127.

Μαύρου Τ., Ὁ κώδικας τῆς Μονῆς «Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα» Ζακύνθου, ΔΙΕΕ 26, 1983, σσ. 417 - 538 καὶ 27, 1984, σσ. 354 - 456.

Μαυρουδῆ Α. Δ. - Σακελλαρίδου - Σωτηρούδη Α., Ἕνα χειρόγραφο τοῦ γιατροῦ Ἀετίου τοῦ Ἀμιδηνοῦ (κώδικας Ἀθων. Λαυρ. 630 Ε 168), Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 318 - 341.

Μεϊμάρη Γ., Νεόφυτος ὁ Κύπριος καὶ ἄλλοι Κύπριοι κωδικογράφοι, συγγραφεῖς, ἀντιγραφεῖς, συλλογεῖς καὶ κτήτορες κωδίκων τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, ΠΒ' ΔΚυπρΣ, Β', σσ. 419 - 430 [= Θεολογία 55, 1984, 1131 - 1143].

— Κατάλογος τῶν νέων ἀραβικῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους Σινᾶ, Ἀθήνα 1985, σσ. 156+80 πίν.

Μουζάκη Σ., Πληροφορίες γιὰ τὸν ἀντιγραφέα Σταμάτη, ἱερέα ζωγράφο, καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Μοναστηριῶν Ἰωάννη Θεολόγου Πάτμου καὶ Χοζοβιώτισσας Ἀμοργοῦ, ἀπὸ ἄγνωστο χειρόγραφο τοῦ 17ου αἰώνα, ΒΝΕΜ 8, 1985, σσ. 3 - 15 καὶ 9, 1986, σσ. 29 - 35.

— Οἱ «Καινοτομίες» τοῦ Ἀρμενόπουλου σὲ ἀνέκδοτο χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Τὸ ἐπονομαζόμενο «Βακτηρία τῶν ἀρχιερέων», ΒΝΕΜ 10 - 11, 1987, σσ. 20 - 28.

Μπαρούτα Κ., Ἡ διακόσμηση τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Νυρεμβέργης, Κληρονομία 17, 1985, σσ. 339 - 53+19 πίν. (σσ. 354 - 63).

Μπενάκη Λ., Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Σχολίων στὸ «Περὶ ψυχῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη τῶν Νικολάου Κούρσουλα καὶ Γερασίμου Βλάχου. Ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κώδικα ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ ΔΙΑ 2, 1986, σσ. 141 - 167.

Nastase D., Les documents roumains des Archives de Simonopetra. Presentation préliminaire, Σύμμεικτα 5, 1983, σσ. 373 - 388.

Nastase D. - Marinescu F., Les Actes roumains de Simonopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire, Σύμμεικτα 7, 1987, σσ. 275 - 419+12 πίν. [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1987].

Νικητοπούλου Φ. Ν., Ἡ ἔκδοση τοῦ «Βραβείου» τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου Πάτμου. Βιβλιογραφικὸ καὶ βιβλιοκριτικὸ σημείωμα Κληρονομία 16, 1984, σσ. 141 - 160.

Ν ι κ ο λ ο π ο ύ λ ο υ Π. Γ., Δύο άγνωστα χειρόγραφα τῆς «Ἑρμηνείας τῆς τέχνης ζωγραφικῆς» Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Σύναξις, σσ. 499 - 514.
— Ὁ ἐπανευρισκόμενος νομοκανονικὸς κῶδιξ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Σύναξις, σσ. 644 - 670.
O i k o n o m i d e s N., Actes de Docheiariou, Paris 1984, 4ον, σσ. 14+397+πίν. [Archives de l'Athos 13].
Π α ΐ ζ η - Ἀ π ο σ τ ο λ ο π ο ύ λ ο υ Μ., Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476, Ἀθήνα 1988, 8ον, σσ. 124.
Π α ν α γ ι ω τ ά κ η Ν. Μ., Ἀντιγραφεῖς καὶ κείμενα τοῦ κώδικα Marcianus Graecus IX.17. Ἀνδρέας Σκλέντζας, Ἀριάδνη 2, 1984, σσ. 88 - 125.
Π α π α δ η μ η τ ρ ί ο υ Γ. Α., Ἡ «Κράλαινα τῶν Τριβαλῶν» καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (†1340), ΜΝΕ 1, 1984, σσ. 419 - 451+14 πίν.
Π α π ά ζ ο γ λ ο υ Γ. Κ., Παλαιογραφικὲς ἔρευνες στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, Μακεδονικὰ 24, 1984, 139 - 153 καὶ 26, 1987 - 88, σσ. 362 - 366.
— Μερικὲς παρατηρήσεις στὸ «Βιβλίον Μέγα τὸ καλούμενον Ὠκεανός», Θεολογία 57, 1986, σσ. 882 - 884.
— Some observations on the relationship between codex Vat. Pal. Gr. 426 and the manuscript of Ioannis Soutsos' Library, Scriptorium 41, 1987, σσ. 271 - 273.
— Un manuscrit inconnu de Kosinitza, AB 106, 1988, σσ. 256 - 258.
— Horismos du despote Dèmétrios Paléologue, un acte du couvent Dionysiou du Mont Athos, Byzantion 58, 1988, σσ. 179 - 180.
— Le Michel Cantacuzène du codex Mavrocordatianus et le possesseur homonyme du psautier de Harvard, REB 46, 1988, σσ. 161 - 165.
— Χειρόγραφα τοῦ Κωνσταντινουπολίτη ἄρχοντα τοῦ 16ου αἰώνα «κυροῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ», BF 14, 1989, σσ. 527 - 541.
Π α π α ζ ώ τ ο υ Θ., Τὸ κτηματολόγιο καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ. Χειρόγραφα καὶ παλαίτυπα τῆς Πιερίας, Μακεδονικὰ 26, 1987 - 88, σσ. 16 - 49+4 πίν.
Π α π α τ ρ ι α ν τ α φ ύ λ λ ο υ - Θ ε ο δ ω ρ ί δ η Ν., Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων τοῦ Νικηφόρου Χούμνου (1250/55 - 1327), Θεσσαλονίκη 1984, 8ον, σσ. κς'+346+45 πίν.
— «Τιμόθεος ἢ περὶ δαιμόνων». Ἕνα νέο χειρόγραφο, Βυζκ 8, 1988 σσ. 149 - 156.
P a p a c h r y s s a n t h o u D e n i s e, Actes de Xénophon. Édition diplomatique [Archives de l'Athos XV], Paris 1986, σσ. XV+298.
Π α ρ ά σ ο γ λ ο υ Γ. Μ., Βυζαντινὰ μισθωτήρια γῆς, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 69 - 82.
— Ἐνοικιαστήριο ἔγγραφο ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ Αἴγυπτο, ΜΠ, σσ. 201 - 206.
— Nineteen Papyri from the British Library, Ἑλληνικὰ 38, 1987, σσ. 23 - 45 +πίν.
Π α π ο υ λ ί δ η Κ., Τὸ χειρόγραφο 126 τῆς συλλογῆς τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, Θεολογία 58, 1987, σσ. 144 - 151.
Σ ι α μ ά κ η Κ., Γραφικά, Θεσσαλονίκη 1988, 8ον, σσ. 316.
Σ ο φ ι α ν ο ῦ Δ. Ζ., Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Γ'. Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Ἀθήνα 1986, 4ον, σσ. λ'+486+272 πίν.
— Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση - γενικὴ θεώρηση, Τρικαλινὰ 8, 1988, σσ. 35 - 70+17 πίν.
Σ τ ε φ α ν ῆ Ι. Ε., Ἕνα χειρόγραφο τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοζάνης ἀπὸ τὴ σχολὴ τῶν Βρανιανῶν, Ἑλληνικὰ 39, 1988, σσ. 169 - 174.

S o t i r o u d i s A l e x a n d r a, Die handschriftliche Überlieferung des «Georgius Continuatus» (Redaktion A), Θεσσαλονίκη 1989, 8ον, σσ. XVI+176 [ΕΕΦΣΠΘ, παράρτημα 68].
Σ ω τ η ρ ο ύ δ η Π., Σπαράγματα περγαμηνῶν κωδίκων, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 339 - 348.
T s a v a r i I s a b e l l e, Deux nouveaux autographes de Maxime Planude, Δωδώνη 16, 1987, σσ. 225 - 229.
Τ σ ά ρ α Γ., Τὸ χειρόγραφο 192 τῆς Μονῆς Κοζιντσας καὶ ὁ Μάρκος Εὐγενικός, Βυζκ 4, 1984, σσ. 159 - 167.
Τ σ ε λ ί κ α Α., Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας (ιε' αἰ.), Πελοποννησιακὰ 15, 1982 - 84, παράρτημα, σσ. 74 - 80.
— Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰ. (Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους), ΠΑ'ΣΛΜ, σσ. 281 - 288.
— Νικολάου Σπαρμιώτη, νομικοῦ Κορυφῶν, «Ἔγγραφον ἐλευθερίας» (1391), ΔΙΑ 2, 1986, σσ. 168 - 187.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν. Β., Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν δευτέραν Βυζαντινὴν περίοδον (961 - 1210) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν Κρήτῃ γραφέντων Ἑλληνικῶν κωδίκων, ΕΕΦΣΠΑ 28, 1979 - 85, σσ. 13 - 37.
Χ ρ υ σ ο χ ο ΐ δ η Κ. - Γ ο υ ν α ρ ί δ η Π., Ἱερὰ Μονὴ Καρακάλλου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 1, 1985, σσ. 7 - 104.

ΙΔ'. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΕΝΤΥΠΑ

Ἀ λ ε ξ ι ά δ η Μ. Ἀ λ., Τὸ ἔργο τοῦ R. M. Dawkins. Βιβλιογραφικὴ συμβολή, ΔΚΜΣ 5, 1984 - 85, σσ. 361 - 389.
Ἀ λ ι σ α ν δ ρ ά τ ο υ Γ. Γ., Παναγῆς ἱερεὺς Φραγκάτος, βιβλιογράφος καὶ νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αἰ.) (καὶ ἀναφορὰ στὴν «Τάργα τῆς Πίστεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας»), ΚΧ 5, 1986, σσ. 33 - 73+16 πίν.
Ἀ ν ε σ τ ί δ η Α., Εὑρετήριον τοῦ περιοδικοῦ «Ὀρθοδοξία» 1926 - 1963, ἐν Ἀθήναις 1984, 8ον, σσ. νδ'+856.
— Εὑρετήριον τοῦ περιοδικοῦ «Νέος Ποιμήν», τόμ. Α' (1919) - Ε' (1923), ΜΙ, σσ. 415 - 436.
— Μικρασιατικὰ Χρονικά: Εὑρετήριο. Τόμοι Α' (1938) - ΙΖ' (1980), ΔΚΜΣ 5, 1984 - 85, σσ. 425 - 501.
— Ἑλληνικὴ θεολογικὴ βιβλιογραφία τοῦ ἔτους 1982 καὶ παραλειπόμενα ἀπὸ τοῦ 1977 (Παράρτημα Θεολογίας), Ἀθήνα 1987, 8ον, σσ. μ'+854.
Δ ε μ ε ρ τ ζ ῆ Κ. Π., Τὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ Γ. Δροσίνη: Βιβλιογραφικὴ παρουσίαση, Ἀθῆναι 1986, 8ον, σσ. 483.
Δ ε τ ο ρ ά κ η Θ. Ε., Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς ἱστορίας, Παλίμψηστον 3, 1986, σσ. 159 - 237.
Δ η μ η τ ρ α κ ο π ο ύ λ ο υ Φ. Α., Τὰ πενηντάχρονα τῆς ΕΕΦΣΠΑ (1935 - 1985), ΕΕΦΣΠΑ 28, 1979 - 85, σσ. 585 - 624.
I l i o u P h., Un project Bibliographique d'Émile Legrand: La «Bibliographie Hellénique du XIXe siècle», BNJ 22, 1985, σσ. 17 - 98.
Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κωνσταντίνου - Ἀγαθόφρονος Νικολόπουλου στὴν Ἀνδρίτσαινα. Κατάλογος, Ἀθήνα 1987, 8ον, σσ. 726.
Κ α κ λ α μ ά ν η Σ., Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ «κρητικοῦ θεάτρου» (1965 - 1979), Ὁ Ἐρανιστὴς 17, 1983, σσ. 46 - 73.

Κ α κ λ α μ ά ν η Σ., Εἰδήσεις γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ ἐντύπου δυτικοῦ βιβλίου στὸν βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα ις' αἰώνα), Κρητ. Χρ. 26, 1986, σσ. 152 - 176.
Κ α ρ ᾶ Γ., Τὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Ἀθωνιάδος, Ἀθῆναι 1985, 8ον, σσ. λς' + 116.
— Πνευματικὲς ἑστίες κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα. Ἡ περίπτωση τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, ΤΕ 9, σσ. 11 - 130.
Κ α ρ α θ α ν ά σ η Α. Ε., Χειρόγραφα βιβλία, βιβλιοθῆκες καὶ τυπογραφεῖα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (μὲ ἀφορμὴ τὴ μελέτη τοῦ L. Vranoussis, L'Hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries, Athènes 1981), Κληρονομία 17, 1985, σσ. 143 - 155.
Κ α χ ρ ι μ ά ν η Ν., Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς. Τὰ παλαίτυπα (ἐκδόσεις ιζ' αἰ.), ΡΕΠ 3, 1984, σσ. 129 - 151.
Κ ε χ α γ ι ό γ λ ο υ Γ., Δύο ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις: Μυθολογικὸν Σιντίπα (1755) - Ἀραβικὸν Μυθολογικὸν (1846), Ἑλληνικὰ 34, 1982 - 83, σσ. 494 - 498.
— Νέα στοιχεῖα γιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα τοῦ 18ου αἰώνα: ἐνδείξεις τοῦ βενετικοῦ ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ, ΕΕΦΣΠΘ 22, 1984, σσ. 231 - 250.
— Πρῶτες ἐκδόσεις τῆς Ριμάδας τοῦ *Ἀπολλώνιου*: νέα στοιχεῖα, Ἑλληνικὰ 37, 1986, σσ. 145 - 159+5 πίν.
Κ ο κ κ ώ ν α Γ., Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (μὲ ἔνταξη τῶν ἀντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη), Ἀθήνα 1983, 8ον, σσ. ις'+ 84+36 πίν. [ΤΕ 5].
Λ α μ π ά κ η Σ. - Σ α β β ί δ η Α., Βιβλιογραφικὸ δελτίο. Βυζαντινολογικὰ δημοσιεύματα σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα 1986 - 1988, Ἀθήνα 1988, 12ον, σσ. 56.
Λ υ κ ο ύ ρ η - Λ α ζ ά ρ ο υ Ε., Βιβλιογραφικὰ Εὐγενίου Γιαννούλη Αἰτωλοῦ, Σύναξις, σσ. 404 - 421.
Μ α ν ο ύ σ α κ α Μ. Ι., Una prefazione greca inedita di Giovanni Grigoropoulos per una edizione veneziana del 1498, ΒΙ, σσ. 218 - 228+1 πίν.
Μ ε τ α λ λ η ν ο ῦ Γ. Δ., Τὸ ἀρχεῖο τῶν ἀδελφῶν Τυπάλδων - Ἰακωβάτων στὸ Ληξούρι καὶ ἡ σημασία του, ΚΧ 5, 1986, σσ. 251 - 266.
Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ Θ., Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800). Τόμος Α'. Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48), Ἀθῆναι 1984, 4ον, σσ. ξ'+728. Τόμ. Β', Ἀθῆναι 1986, 4ον, σσ. κβ'+638.
Π α π ά ζ ο γ λ ο υ Γ. Κ., Ὁ Th. Phillips καὶ μιὰ ἄγνωστη ἔκδοση καταλόγων ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Κωνσταντινούπολης, Scriptorium 39, 1985, σσ. 292 - 293.
Π ε λ α γ ί δ η Σ., Βιβλιογραφικὸ σχεδίασμα γιὰ τὴν πόλη καὶ τὴν περιοχὴ Καστοριᾶς, Μακεδονικὰ 24, 1984, σσ. 262 - 296.
Π η δ ώ ν ι α Κ ο μ ν η ν ῆ ς, Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Βιέννης, ΤΕ 13, σσ. 7 - 196.
Σ α β β ί δ η Α. Γ. Κ. - Λ α μ π ά κ η Σ., Γιὰ τὴν προετοιμαζόμενη «Γενικὴ βιβλιογραφία περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πόντου καὶ τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας», ΒΔ 2, 1988, σσ. 233 - 246.
S c l a v e n i t i s T., Méfiance vis-à-vis du livre imprimé et emploi parallèle du manuscrit, ΕΒ 21/1, 1985, σσ. 68 - 74.
Τ σ ο υ γ κ α ρ ά κ η Δ. - Β α σ ι λ ά κ ο υ Ε., Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, BNJ 22, 1985, σσ. 249 - 266.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Καταχωρίζονται ἐν συνεχείᾳ περαιτέρω τίτλοι δημοσιευμάτων ἀναφερομένων εἰς τὰ ἀνωτέρω βιβλιογραφικὰ θέματα κυρίως ἐκ τοῦ πρὸ ὀλίγου κυκλοφορηθέντος 80οῦ τόμου τῆς «Ἀθηνᾶς» (1985 - 1989) καὶ τοῦ παρόντος τόμου τῆς ΕΕΒΣ.

ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Δ ε τ ο ρ ά κ η Θ. Ε., Ἀνέκδοτα μεγαλυνάρια τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 221 - 246.
Κ α λ α μ ά κ η Δ. Χ., Λεξικὰ τῶν ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ γενικῆς θεωρήσεως τῆς πατερικῆς λεξικογραφίας. Α' Προλεγόμενα ἐν ὄψει κριτικῆς ἐκδόσεως, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 311 - 418.
Κ ο υ ρ ο ύ σ η Σ. Ι., Ὁ ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας (1275 ca. - 1300 ca.) πρόδρομος κακοδοξιῶν Βαρλαὰμ τοῦ Καλαβροῦ (1290 ca. - 1348), Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 385 - 406.
Λ α μ π ά κ η Σ., Ἀριστοφάνης καὶ οὐχὶ Εὐριπίδης, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σ. 310.
— Ὁμηρικὸν χωρίον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Παχυμέρη, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σ. 446.
— Εἰς χωρίον Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σ. 447.
Π ο λ έ μ η Ι. Δ., Ὁ μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης καὶ τὸ «Περὶ Θωβωρίου φωτὸς» ἔργον αὐτοῦ, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 201 - 219.

ΓΛΩΣΣΑ

Β α γ ι α κ ά κ ο υ Δ. Β., Χέρσος Ἑλλὰς - Στερεὰ Ἑλλὰς καί τινα συγγενῆ σημασιολογικά, Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 137 - 178.
Δ ε τ ο ρ ά κ η Θ. Ε., Ἀθησαύριστα βυζαντινά. Ἑκατοντὰς πέμπτη καὶ ἕκτη, Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 223 - 239.
K a l a m a k i s D., Glossaire de la Vita de S. Élie le Jeune accompagné d'un vocabulaire non-identifié, Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 279 - 291.
Π ά λ λ α Δ., Βροχὴ ⟨ *Βοϊκή. Σαλαμῖνος τοπωνυμικὰ - τοπογραφικὰ - ἱστορικά, Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 99 - 135.
Τ σ ο υ κ ν ί δ α Γ. Ι., Σύμμεικτα: 1. Περὶ τοῦ βορειοελλαδικοῦ φωνηεντισμοῦ, 2. Παρατηρήσεις εἰς τὴν περὶ θυσίας θεοπέμπτου ζῴου παράδοσιν, 3. Λεξικογραφικά: α') *καλαμογραφῶ*, β') *Περσεφόνος*, Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 179 - 195.
— Κράνη, αὐτόθι, σ. 278.
Τ ω μ α δ ά κ η Ν. Β., Κάτοπτρον τῶν συγχρόνων ἐπωνύμων τῶν Κρητῶν (χιλιὰς πρώτη), Ἀθηνᾶ 80, 1985 - 1989, σσ. 1 - 25.
— Ροδωποῦ, τὰ (Ροδωπός, ὁ. Ροδωπόπουλος), αὐτόθι, σ. 26.
— Κρητικά τινα ἁγιώνυμα, αὐτόθι, σ. 98.
— Κρητικὰ τοπωνύμια ἐξ ὀνομάτων, αὐτόθι, σσ. 196, 220, 240, 250.

Τωμαδάκη Ν. Β., Κρητικῶν τοπωνυμίων ὀρθογράφησις, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σ. 42.
— Μεσηκάλη, ἡ ⟩ Μεσκλά, τά, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σ. 96.
— Ἑλληνικαὶ λέξεις εἰς τὴν ὁρολογίαν τοῦ Basso - Latino τῆς Κρήτης (ιγ' - ιδ' αἰ.), αὐτόθι, σ. 148.
— Ὁ ἔλεος, τὸν -εον, οὐχὶ τὸ ἔλαιος (αἰτ.), αὐτόθι, σ. 220.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Κουρούση Σ. Ι., Ὀρθοδοξία - ὀρθοδοξαστικὸς παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σ. 252.
Πολίτου Ν. Γ., Ἡ λύπη καὶ ἡ σιωπὴ ὡς παράγοντες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς κατὰ Ἰωάννην τὸν Καρπάθιον, ἐν Ἀθήναις 1988, 8ον, σσ. 34.
— Διαμόρφωσις τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ὑστέραν Βυζαντινὴν περίοδον, ἐν Ἀθήναις 1989, 8ον, σσ. 51.
— Ἔκστασις καὶ ἀνάστασις κατὰ τὸν «Μέγαν κανόνα». Φιλοσοφικὴ προσέγγισις, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 149 - 200.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Yannopoulos P. A., Les prêts maritimes et la dixième vexation de Nicéphore Ier, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 87 - 95.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μανάφη Κ. Α., Συμπλήρωσις τοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου τῆς νήσου Ρόδου κατὰ τὸν ιγ' φθίνοντα καὶ τὸν ιδ' ἀρχόμενον αἰῶνα, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 247 - 251.
Savvides A. G. C., Theodore of Tarsus. Greek Archbishop of Canterbury in A.D. 668/9 - 690, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 97 - 108.
Τωμαδάκη Ν. Β., Οἱ ὀρθόδοξοι προκαθήμενοι τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης [(ἀρχι)επίσκοποι Γορτύνης, Κρήτης καὶ Πρόεδροι αὐτῆς] ἀπὸ Τίτου τοῦ Ἀποστόλου μέχρι τῆς Ἁλώσεως (1453), ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 1 - 32.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΤΕΧΝΗ

Μουτσοπούλου Ν. - Δημητροκάλλη Γ., Ἡ Ἑλληνικὴ ἡμισέληνος, Ἀθῆναι 1988, 8ον, σσ. 125.
Πάλλα Δ. Ι., Ἡ βασιλικὴ τῶν Κεγχρεῶν, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 295 - 309.
— Τὸ τετράκογχον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁδριανοῦ. Δεύτεραι σκέψεις, αὐτόθι, σσ. 419 - 422.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Πολέμη Δ. Ι. - Φωσκόλου Μ., Τὸ ἀρχεῖον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας Ἄνδρου, ΕΕΒΣ 47, 1987 - 1988, σσ. 109 - 147.

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ 1986-1987

Κύριοι Ἑταῖροι,

Κατὰ τὰ διαρρεύσαντα ἔτη ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἐξηκολούθησε κατὰ τὰ γνωστὰ τὴν δραστηριότητά της. Τὴν 24ην Ἰουνίου 1986 συνεκλήθη ἡ 67η Τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑταίρων καὶ λήγοντος τοῦ 1987 συγκαλεῖται ἡ ἑπομένη, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ παρουσιάζεται ὁ νέος τόμος ΜΖ' τῆς Ἐπετηρίδος καὶ ἐκλέγεται νέον Διοικητικὸν Συμβούλιον.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐθρηνήσαμεν τὴν ἀπώλειαν τακτικῶν ἑταίρων καὶ ἐπιτίμων μελῶν τῆς Ἑταιρείας: α') τοῦ πατρὸς Ἰωάννου Ράμφου ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διευθυντοῦ τοῦ Θεολογικοῦ Οἰκοτροφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, εἰδικῶς ἀσχοληθέντος περὶ τὴν ἁγιολογίαν, ἐκδότου τῶν «Κιμωλιακῶν» κ.ἄ. ἔργων. β') Τοῦ Γερασίμου Κονιδάρη, καθηγητοῦ τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, προέδρου τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ὁ «Παρνασσὸς» ἀνδρὸς πλουσίας συγγραφικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐθνικῆς δράσεως, παλαιοῦ συνεργάτου τῆς «Ἐπετηρίδος». γ') Τῆς Ἀντιγόνης Μουτούση, λογίας, καὶ δ') τοῦ Κωνσταντίνου Ψυχογιοῦ, ἐκδότου τῶν «Ἠλειακῶν», παλαιῶν Ἑταίρων τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν. Ἐκ τῶν ἐπιτίμων μελῶν ἐθρηνήσαμεν δύο σπουδαίους λογίους ἱεράρχας, τὸν Σάρδεων Μάξιμον καὶ τὸν Μυτιλήνης Ἰάκωβον. Ὁ πρῶτος διεκρίθη ὡς ἀρχιγραμματεὺς τῆς Πατριαρχικῆς Συνόδου ἀλλὰ καὶ ὡς λόγιος συγγραφεὺς τῆς ἱστορίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Μυτιλήνης Ἰάκωβος πλὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς, κοινωνικῆς, φιλανθρωπικῆς καὶ μάλιστα ἐθνικῆς δράσεώς του, ἐπέδειξεν ἰδιαιτέραν ἀγάπην πρὸς τὰ Γράμματα· ἦτο ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ «Ποιμὴν» καὶ συγγραφεὺς τοῦ ἁγιολογικοῦ ἔργου «Mytilena sacra». Τούτων πάντων θὰ διατηρήσωμεν τὴν μνήμην ἄληστον.

Ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἡ Ἑταιρεία ἀνεζωογονήθη καὶ διὰ νέου αἵματος, ἐγγραφέντων ἑταίρων τοῦ καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νικολάου Οἰκονομίδου καὶ τοῦ λέκτωρος τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Βασιλείου Φρ. Τωμαδάκη. Τοὺς νέους ἑταίρους εὐφροσύνως ὑποδεχόμεθα καὶ εὐχόμεθα καρποφόρον τὴν παρουσίαν των εἰς τὴν Ἑταιρείαν.

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας πλουσία εἰς περιοδικὰ καὶ βιβλία καὶ μάλιστα ἐκδόσεις ΚΠόλεως ἐπλουτίσθη καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δι' ἱκανοῦ ἀριθμοῦ εἰσαχθέντων νέων βιβλίων καὶ τόμων περιοδικῶν εἴτε ἐξ ἀνταλλαγῆς

εἴτε ἐξ ἀγορᾶς, εἴτε ἐκ δωρεᾶς. Ὁ ἔλεγχος τῶν βιβλίων τῆς πολυτίμου βιβλιοθήκης Βασιλείου Μυστακίδου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ ἐτῶν ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ διαρρεῦσαν διάστημα, τακτοποιηθέντων ἤδη τῶν βιβλίων τῶν κατηγοριῶν «Συγγραφεῖς» καὶ «Ἱστορία». Ἡ λειτουργία τῆς Βιβλιοθήκης ἀντιμετωπίσθη ἐκ τῶν ἐνόντων, προσερχομένων, καθ' ὃ μέτρον τοῦτο ἦτο δυνατόν, μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν Ἑταίρων.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπετυπώθη ὁ ΜϚ' τόμος τῆς «Ἐπετηρίδος», ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει καθ' ὁλοκληρίαν μελέτας τοῦ σεβαστοῦ μας Προέδρου, καθηγητοῦ κ. Ν. Β. Τωμαδάκη, ὅπως εἶχεν ἀποφασισθῆ εἰς προγενεστέραν Γεν. Συνέλευσιν τῶν ἑταίρων. Τοῦτο εἶναι μικρὰ προσφορὰ εἰς τὸν ἄγοντα ἐν ὑγείᾳ τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας σεβαστὸν Διδάσκαλον καὶ Πρόεδρόν μας. Ὁ τόμος οὗτος διανέμεται εἰς τοὺς κ. ἑταίρους κατὰ τὴν νέαν Γεν. Συνέλευσιν. Ἔχει δὲ συγκεντρωθῆ ἀριθμὸς μελετῶν πρὸς ἔναρξιν τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ ἑπομένου ΜΖ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος, αἵτινες εὑρίσκονται ἤδη εἰς χεῖρας τοῦ τυπογράφου. Τοῦ ΜΖ' τόμου ἔχει ἤδη ἀγορασθῆ ὁ χάρτης ἐκτυπώσεως.

Τὴν πορείαν τῶν οἰκονομικῶν θὰ ἀναπτύξῃ ὁ κ. Ταμίας. Σημειωτέον ὅτι ἡ Ἑταιρεία ἐπεχορηγήθη ὑπὸ τοῦ Τμήματος Βιβλιοθηκῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων διὰ ποσοῦ δρχ. 50.000 (διὰ τὴν Βιβλιοθήκην αὐτῆς), τῆς δὲ Παγκείου Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ αἱ ἐπιχορηγήσεις ἀναμένονται. Πάντας τοὺς καθ' οἱονδήποτε τρόπον συμβαλόντας καὶ συμβάλλοντας εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῆς Ἑταιρείας θερμῶς εὐχαριστοῦμεν. Δὲν λησμονοῦμεν δὲ ὅτι χάρις εἰς τὴν δωρεὰν τοῦ ἀειμνήστου Δημητρίου Γκίνη ἡ Ἑταιρεία ἔχει στέγην, ἐνῷ χάρις εἰς τὴν δωρεὰν ἑνὸς καταστήματος ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Προέδρου ἡμῶν Ἀναστασίου Ὀρλάνδου ἡ Ἑταιρεία διαθέτει σταθερὸν ἔσοδον ἐξ ἐνοικίων, οὕτως ὥστε νὰ δύναται μὲ σχετικὴν εὐχέρειαν νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰς ηὐξημένας δαπάνας τῆς ἐκδόσεως τῆς «Ἐπετηρίδος». Ἄνευ τούτων τῶν σημαντικῶν δωρεῶν ἡ συνέχισις τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας, αὐτονόμου καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικοῦ θὰ ἦτο προβληματική.

Χάριτας ὁμολογοῦμεν εἰς ὅσους τῶν κ. Ἑταίρων ἀφιλοκερδῶς εἰργάσθησαν καθ' οἱονδήποτε τρόπον διὰ τὴν Ἑταιρείαν. Ἀλλ' ὅλως ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἡ καθοδήγησις καὶ ἡ μέριμνα τοῦ κ. Προέδρου καὶ ἡ ἀκάματος ἐνεργητικότης τοῦ κ. εἰδ. Γραμματέως αὐτῆς.

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις, Κύριοι ἑταῖροι, περὶ τῆς δραστηριότητος τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ ἔτη 1986-1987. Ὅτι σήμερον διανέμεται ὁ ὀγκώδης ΜϚ' τόμος τοῦ περιοδικοῦ, καὶ ὅτι ὁ τόμος οὗτος καθὼς καὶ ὁ τυπούμενος νῦν ΜΖ' ἐκδίδονται ἐν μέσῳ πολλαπλῶν δυσχερειῶν καὶ ὅτι ἡ Ἑταιρεία μας κατὰ τοὺς χαλεποὺς τούτους καιροὺς ἔχεται οὐ μόνον τῆς παραδόσεώς της ἀλλὰ καὶ τῶν παραδόσεων τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως καὶ δὲν ἀφίσταται οὐδ'

ἐπ' ἐλάχιστον τοῦ αὐστηρῶς ἐπιστημονικοῦ αὐτῆς ἔργου νομίζω ὅτι εἶναι σημαντικόν.

Ἤδη κατὰ τὴν νέαν Γεν. Συνέλευσιν λήγει ἡ θητεία τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ καλούμεθα νὰ ἐκλέξωμεν νέον, τὸ ὁποῖον εὐχόμεθα νὰ ἐπιτύχῃ ὅπου δὲν ἠδυνήθημεν νὰ προχωρήσωμεν καὶ νὰ συνεχίσῃ ὅπου μὲ κόπους κατωρθώσαμεν νὰ διασφαλίσωμεν τὴν παράδοσιν τῆς Ἑταιρείας μας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 9ῃ Δεκεμβρίου 1987

Ὁ Γεν. Γραμματεύς

Π. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1987

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Α'. Ἔσοδα	Δρχ.
1. Ἐκ συνδρομῶν ἑταίρων	59.000
2. Ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος	286.800
3. Ἐκ χορηγήσεως τοῦ Ὑπουργείου Ἐθν. Παιδείας πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας	50.000
4. Ἐκ μισθωμάτων τοῦ καταστήματος τῆς Ἑταιρείας	408.000
5. Ἐξ εἰσπράξεως ἀναλογοῦντος χαρτοσήμου μισθωμάτων	14.688
6. Ἐκ τόκων καταθέσεων ἔτους 1986	107.722
7. Ἐκ δωρεῶν κ. Θ. Γιαννακοπούλου καὶ Γ. Δημητροκάλλη	5.000
Σύνολον ἐσόδων	931.210
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκον. διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1986	1.031.276
Σύνολον	1.962.486

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Ἐξόφλησις ἐκτυπώσεως τοῦ ΜϚ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ	446.450
2. Ἔναντι ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΖ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ	45.000
3. Ἀγορὰ χάρτου ἐξωφύλλου τοῦ ΜϚ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ	12.323
4. Ἀγορὰ χάρτου ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΖ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ	164.724
5. Κοινόχρηστα ἔξοδα μεγάρου, ἀμοιβὴ θυρωροῦ κλπ.	97.429
6. Ἐνοίκιον ἀποθήκης	36.720
7. Τέλη φωτισμοῦ, τηλεφώνου, ὑδρεύσεως	20.617
8. Ἀσφάλισις ἀκινήτου Ἑταιρείας	2.289
9. Ἀξία φωτοαντιγράφων, φιλοδωρήματα, ταχυδρ. ἔξοδα, ἐξοπλισμὸς γραφείων	35.891
10. Ἀπόδοσις εἰς Δημόσιον τελῶν χαρτοσήμου καὶ ὑδρεύσεως ἐπὶ τῶν μισθωμάτων	22.551
11. Ἀγορὰ βιβλίων	187.348
Σύνολον ἐξόδων	1.071.342
Ὑπόλοιπον εἰς νέαν χρῆσιν	891.144
Σύνολον	1.962.486

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15ῃ Ἰανουαρίου 1988

Ἡ Ταμίας

Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ

14-3-1991

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1988

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Α'. Ἔσοδα		Δρχ.
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		7.000
2. Ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		205.400
3. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') Τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἔτους 1987	90.000	
β') Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἔτους 1988	100.000	
γ') Παγκείου Ἐπιτροπῆς ἔτους 1988	100.000	290.000
4. Ἐκ μισθωμάτων τοῦ καταστήματος τῆς Ἑταιρείας		439.500
5. Ἐξ εἰσπράξεως ἀναλογοῦντος χαρτοσήμου μισθωμάτων		15.822
6. Ἐκ τόκων καταθέσεων ἔτους 1987		120.487
Σύνολον ἐσόδων		1.078.209
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκον. διαχειρίσεως ἔτους 1987		891.144
Σύνολον		1.969.353

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Ἔναντι ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΖ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ	500.000
2. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων ΜΖ' τόμου ΕΕΒΣ	7.150
3. Κοινόχρηστα μεγάρου, μισθὸς θυρωροῦ	133.556
4. Ἐνοίκιον ἀποθήκης	48.960
5. Φωτισμός, τηλέφωνον, ὕδρευσις	39.176
6. Ἀσφάλισις ἀκινήτου Ἑταιρείας	4.578
7. Ἀξία φωτοαντιγράφων, ταχυδρομικὰ τέλη, μικροέξοδα	8.102
8. Ἀπόδοσις τελῶν χαρτοσήμου εἰσπραχθέντων μισθωμάτων	27.475
9. Ἀγορὰ βιβλίων	54.845
Σύνολον	823.842
Ὑπόλοιπον εἰς τὴν νέαν χρῆσιν	1.145.511
Σύνολον	1.969.353

Ἐν Ἀθήναις τῇ 10ῃ Ἰανουαρίου 1989

ἡ Ταμίας

Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1989

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Α'. Ἔσοδα		Δρχ.
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		1.000
2. Ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		259.600
3. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') Τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἔτους 1989	100.000	
β') Τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς ἔτους 1989	100.000	200.000
4. Ἐκ μισθωμάτων καταστήματος Ἑταιρείας		534.000
5. Ἐξ εἰσπράξεως ἀναλογοῦντος χαρτοσήμου μισθωμάτων		19.224
6. Ἐκ τόκων καταθέσεων ἔτους 1988		136.938
7. Ἐκ δωρεᾶς Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων εἰς μνήμην Γ. Κουρνούτου		50.000
	Σύνολον ἐσόδων	1.200.762
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1988		1.145.511
	Σύνολον	2.346.273

ΔΑΠΑΝΑΙ

1. Ἔναντι ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΖ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		816.000
2. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων τοῦ ΜΖ' τόμου τῆς ΕΕΒΣ		10.000
3. Κοινόχρηστα μεγάρου, μισθὸς θυρωροῦ κλπ.		137.304
4. Ἐνοίκιον ἀποθήκης		48.960
5. Τέλη φωτισμοῦ, τηλεφώνου καὶ ὑδρεύσεως		28.196
6. Ἀσφάλισις ἀκινήτου τῆς Ἑταιρείας		4.578
7. Φωτοαντίγραφα, ταχυδρομικὰ τέλη, μικροέξοδα		4.460
8. Καταβολὴ τελῶν χαρτοσήμου κλπ. εἰσπραχθέντων μισθωμάτων		30.966
9. Ἀγορὰ βιβλίων		56.920
	Σύνολον ἐξόδων	1.137.384
	Ὑπόλοιπον εἰς τὴν νέαν χρῆσιν	1.208.889
	Σύνολον	2.346.273

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῇ Ἰανουαρίου 1990

Ἡ Ταμίας

Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ
† Ἀρχ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ (1987-1990)

Πρόεδρος
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ ΜΑΝΟΥΣΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Ταμίας
ΧΑΙΡΕΤΗ ΜΑΡΙΑ

Σύμβουλοι

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ
ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ
ΜΑΝΑΦΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΣΟΦΙΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ
ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι.
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π.
ΖΕΡΒΟΣ Ι.
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ.
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β.
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ.
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ.
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π.
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ.
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ.

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ.
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† Ἀρχ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
MILLER WILLIAM
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΛΑΖΑΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΝΩ
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

ANASTOS M.
BARTIKIAN M.
BECK H.-G.
CANART P.
DELVOYE CH.
FOLLIERI E.
GARZYA A.
GUILLOU A.
HUNGER H.
IRIGOIN J.
SIMON D.
THIERRY N.
THIRIET F.
TOPPING P.
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ.

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α' ΤΑΚΤΙΚΑ

Αἰκατερινίδης Γεώργιος
Ἀμαργιανάκης Γεώργιος
Ἀντωνοπούλου-Δανιὴλ Ἥβη

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλικοπούλου Ἁγνὴ
Βελισσαρίου Παναγιώτης
Βλάχος Παναγιώτης
Βρανούση Ἐρασμία
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Γεώργιος Π.
Γουὴλ Ἄννα
Γριτσόπουλος Τάσος

Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δρανδάκης Νικόλαος

Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γ. Γεράσιμος

Ἤμελλος Στέφανος

Θεοχάρη Μαρία

Καλαμάκης Διονύσιος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος

Κατσάνης Μιχαὴλ
Κοντὸς Παναγιώτης
Κούκκου Ἑλένη
Κούρνιας Κωνσταντῖνος

Κουρούσης Σταῦρος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κυριαζοπούλου - Μιράσγεζη Μαρία
Κωνσταντινίδης Ἐμμανουὴλ

Λαμπάκης Στυλιανὸς
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λουκᾶτος Σπυρίδων
Λουπάσης Γεώργιος

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανούσακας Μανοῦσος
Μαρκόπουλος Ἀθανάσιος
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Μηλίγκου-Μαρκαντώνη Μαρία
Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ.

Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Οἰκονομίδης Δημήτριος
Οἰκονομίδης Νικόλαος

Πάλλας Δημήτριος
Παναγιώτου Ἀντώνιος
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπαμιχαὴλ - Κουτρούμπα Ἄννα
Πέρδικας Παναγιώτης

Πιτσάκης Κωνσταντῖνος
Πιτσιούνης Γρηγόριος
Πολάτωφ Χρῖστος
Πολέμης Δημήτριος
Πολέμης Ἰωάννης
Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σουλογιάννης Εὐθύμιος
Σοφιανὸς Δημήτριος
Σταθοπούλου Ἐλευθερία

Τουρτόγλου Μενέλαος
Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος
Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
Τρωϊᾶνος Σπυρίων
Τσουκνίδας Γεώργιος
Τωμαδάκης Βασίλειος
Τωμαδάκης Εὐτύχιος
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος

Χαιρέτη Μαρία
Χαροκόπος Ἀντώνιος
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζηφώτης Ἰωάννης
Χριστόπουλος Παναγιώτης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος
Χριστοφιλοπούλου Αἰκατερίνη

Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Ἀλεξίου Στυλιανὸς
Ἀρίσταρχος Ἁγιοταφίτης

Δεριζιώτης Λάζαρος
Δετοράκης Θεοχάρης

Θέμελης Χρυσόστομος

Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος

Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μπιλάλης Νικόδημος

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Πανταζόπουλος Νικόλαος
Παπαβασιλείου Ἑλένη
Πατρινέλης Χρῖστος

Stroux Christoph

Τσολάκης Εὔδοξος

Φιλοθέου Γεώργιος

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηγεωργίου Γεώργιος Ι.
Χατζηστυλλῆς Στυλιανὸς

Ψαριανὸς Διονύσιος

RÉSUMÉS DU VOLUME XLVII (1987-1989)

N. B. Tomadakis, Les prélats orthodoxes de l'Église Apostolique de Crète, pp. 1-32.

L'auteur examine tous les renseignements des sources ainsi que leur bibliographie respective; il présente un catalogue détaillé des archevêques, évêques, présidents et métropolites de Crète à partir de S. Tite l'apôtre jusqu'à 1645 et, en appendice, il dresse un relevé des archevêques latins, des procureus du Pape et des métropolites otrhodoxes en Crète, à partir de la prise de l'île (1645) jusqu' à la fin de l'occupation turque (1898).

F. Halkin, Éloge de Saint Cyr et sa mère Julitte (BHG 318), pp. 33-41.

N. B. Tomadakis, L'orthographe de quelques noms de lieux crétois, p. 42.

G. P. Schiemenz, Ein Neufund kappadokischer Kirchenmalerei in Göreme, pp. 43-86.

P. A. Yannopoulos, Les prêts maritimes et la dixième vexation de Nicéphore Ier, pp. 87-95.

N. B. Tomadakis, Μεσηκάλη, ἡ - Μεσκλά, τὰ (village en Crète), p. 96.

A. G. C. Savvides, Theodore of Tarsus Greek Archbishop of Canterbury, pp. 97-108.

D. J. Polémis - M. Foskolos, L'Archive de l'Église Catholique d'Andros, pp. 109-147.

Classement et brève description des documents de l'Archive conservé aujourd'hui à Ténos. Ces documents datent à partir de 1710, ceux de la période antérieure étant perdus. Suit l'édition de quelques documents portant un intérêt spécial.

N. B. Tomadakis, Mots grecs figurant dans la terminologie du «bas-latin» en Crète (13e-14es.), p. 148.

N. G. Politès, Extase et Résurrection au «Grand Canon»; approche philosophique, pp. 149-200.

En cet ouvrage est faite pour la première fois une systématique approche philosophique des avis d'André de Crète, qui se trouvent dans une des plus vastes œuvres hymnographiques de la période Byzantine.

L'ouvrage est divisé en deux parties dont l'une, intitulée «le contenant», concerne la constatation de certains facteurs indispensables pour comprendre les conceptions intellectuelles de la parole de la période byzantine. La deuxième (partie), intitulée «le contenu», concerne l'étude du côté philosophique des principaux sujets que l'on peut trouver dans le «Grand Canon».

Plus analytiquement à la première partie est développée d'abord l'idée de la fin (pp. 150-153), qui présuppose un monde de Parménidès auquel donc l'évolution n'existe pas. On compare cette idée à l'ἐντελέχεια d'Aristote et au vivre suivant la Nature selon les Stoïciens. Ensuite on étude la construction (pp. 154-156), le sens du temps (pp. 156-160) et l'Homme à deux conceptions du «Grand Canon» (pp. 161-166).

A la deuxième partie, «le contenu», sont présentées onze unités, intitulées par ordre: le corps (pp. 169-171), les désirs (pp. 171-174), l'intention (pp. 174-176), les méditations (pp. 176-179), la loi divine de la conscience (pp. 179-183), esprit raisonable (pp. 183-186), esprit déraisonable (pp. 186-188), limites du péché (pp. 188-190), la pénitence (190-192), les adjuvants de la pénitence (192-197), de la pratique à la théorie (pp. 197-200).

Il est clair qu'ici se présentent les aspects du poète sur des questions importantes sur l'Homme, toujours en rapport avec la lettre et l'esprit de la philosophie byzantine.

J. D. Polémis, Théophane, métropolite de Nicée, et son œuvre «De la lumière Taborienne», pp. 201-219.

Brève biographie de Théophane, métropolite de Nicée (2e moitié du 14e s.), et datation de son œuvre inédite «De la lumière Taborienne»; cette œuvre doit avoir été rédigée après 1368, an lors duquel le *Tomos* contre Prochoros Cydonès a été prononcé, et avant 1376, an lors duquel Philothéos Kokkinos a terminé son patriarcat. Ensuite sont étudiées les relations entre Théophane et Grégoire Palamas. De l'étude résulte que Théophane ne suit pas fidèlement la pensée théologique de S. Grégoire Palamas; au contraire, quelques passages de son œuvre présentent certaines influences dues à l'étude de S. Thomas d'Aquin.

N. B. T o m a d a k i s, Ὁ ἔλεος, τὸν -εον et non pas τὸ ἔλαιον (accusatif), p. 220.

T h. E. D é t o r a k i s, «Mégalynaria» du Samedi Saint inédits, pp. 221-246.

L'auteur édite et commente une collection inconnue de *megalynaria* du Samedi Saint qui est transmise par le codex Marc. gr. II, 123 (=coll. 567). Ces tropaires laudatifs datent bien avant 1353, an lors duquel le codex a été écrit. Ensuite l'auteur essaie d'identifier le modèle sur lequel ont été composés tous les *mégalynaria* connus et il révèle que celui-ci fut une collection de tropaires chantés à la fête de l'Assomption de la Vierge et composés par Jacques archevêque de Bulgarie (milieu du 13e s).

K. A. M a n a p h è s, Additions à la liste des évêques de Rhodes à la fin du 13e s. et au début du 14e s., pp. 247-251.

A l'aide des témoignages de Grégoire de Chypre (lettre 163), de Maxime Planude (deux lettres) l'auteur ajoute deux métropolites anonymes à la liste des évêques de Rhodes se situant entre les années 1283-1289 et 1295-1305 respectivement.

S t. J. K o u r o u s è s, Ὀρθοδοξία - ὀρθοδοξαστικὸς selon les Néoplatoniciens, p. 252.

R. R o m a n o, Il commentario a Ermogene attribuito a S. Nilo di Rossano, pp. 253-274.

P. L. M. L e o n e, La «passio sancti Codrati» di Niceforo Gregora, pp. 275-294.

D. I. P a l l a s, La basilique de Kenchréai, pp. 295-309.

L'auteur distingue quatre phases architecturales du monument; la basilique à nef unique avec narthex étudiée par R. Scranton, qui l'a considérée comme paléochrétienne et l'a située à la fin du 4e s., est en fait la forme du monument dans sa troisième phase.

S. L a m p a k i s, Aristophane et non pas Euripide, p. 310.

Identification d'un passage d'Aristophane dans une lettre de Michel Gavras.

D. K a l a m a k i s, Lexiques des Poésies de S. Grégoire de Nazianze précédés d'un aperçu général de la lexicographie patristique, I. Prolégomènes, pp. 311-418.

La première partie de l'étude consiste d'un examen détaillé de la lexicographie patristique précédé d'une bibliographie exhaustive et d'une introduction traitant la méthode du travail. Dans le premier chapitre est étudiée l'évolution de la lexicographie chrétienne de l'initiative de Cyrille d'Alexandrie (5e siècle) jusqu'à l'époque de l'informatique. Dans le deuxième chapitre est présentée la tradition manuscrite des lexiques qui interprètent les textes patristiques; la transmission du lexique des œuvres Dionysiennes ainsi que celle du lexique de la *Vita* de S. Élie le jeune sont étudiées en détail, de par leur étendue. Le troisième chapitre est consacré à la lexicographie des œuvres de S. Grégoire de Nazianze. Les relations entre lexiques et scholies, les particularités du genre littéraire des scholies ainsi que les témoignages manuscrits concernant les commentaires lexicales des Discours et des Poésies sont étudiés en profondeur.

Dans la deuxième partie figure l'analyse de deux lexiques des Poésies de S. Grégoire (*lexicon ordine versuum* et *lexicon ordine alphabetico*). Cette analyse porte sur les problèmes codicologiques, paléographiques, littéraires, linguistiques ainsi que sur des problèmes d'interprétation et de structure du texte des lexiques. L'édition critique du texte paraîtra dans le prochain volume (48) de l'ΕΕΒΣ.

D. I. P a l l a s, Le «Tetraconque» de la Bibliothèque d'Adrien. Considérations révisées, pp. 419-422.

Ce bâtiment daté par J. Travlos des ans 408-412 a été en fait construit 15 ans avant. Il a été considéré comme un monument profane, mais ensuite son caractère chrétien a été reconnu. L'auteur situe la construction entre 423 et 441/2 et sans doute juste après 423, c'est-à-dire à l'époque de la reine Eudocie.

A. D. P a n a y o t o u, Une Acolouthie du néomartyr Jean de Serrès composée par Manuel de Corinthe, pp. 423-445.

Édition de l'Acolouthie qui reste le seul témoignage du néomartyr Jean martyrisé à Serrès. Il est difficile de préciser la date de son martyre, mais il est probable qu'il a eu lieu à l'époque de Manuel de Corinthe († 1530/1).

Π Α Ρ Ο Ρ Α Μ Α Τ Α

Σελ. 87, στίχ. 1 ἐκ τῶν ἄνω ἀντὶ	dixièm	γρπτ. dixième
» 91 ἐν κεφαλίδι »	prêst...Nicéphone	prêts...Nicéphore
» 148 στίχ. 3 ἐκ τῶν ἄνω »	Τσερπανλῆ	» Τσιρπανλῆ
» 216 » 7 » » κάτω »	Δασμακηνὸς	» Δαμασκηνὸς
» » » 17 » » » »	Θεοφάνην	» Θεοφάνη
» 252 » 5 » » » »	τὲλος...πλανᾶται	» τέλος...πλανᾶται,
» » » 6 » » » »	ἡθικὴ	» ἠθικὴ
» » » » 22 » » » »	(παρὰ	» παρὰ
» » » » 23 » » » »	τ. I	» τ. II

» 310 προσθετέον ἐν τέλει :

ΣΤΥΛ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

(μελέτης G. P. Schiemenz, Ein Neufund kappadokischer Kirchenmalerei in Göreme, σσ. 43-86).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΜΖ' ΤΟΜΟΥ, 1987-1989

Σελ.

Ὁ ΜΖ΄ τόμος τῆς Ἐπετηρίδος (1987-1989) ἀπετυπώθη ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Ἐμμ. Παπαδάκη (Δερβενίων 7, Ἀθῆναι 106 80) τὴν 14ην Μαρτίου 1991 ἐπιμελείᾳ τοῦ Προέδρου τῆς Ἑταιρείας Νικολάου Β. Τωμαδάκη καὶ τοῦ εἰδ. Γραμματέως Σταύρου Ἰω. Κουρούση.